

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(Дрогобицька філія)
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано 1994 року

Випуск XIV – XV

Дрогобич
КОЛО
2011

ББК – 63,3 (4 УКР)
УДК 908 (477.83) (082)
Д – 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Збірник зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України. Свідectво сер. КВ, № 5063 від 23.04.2001 р.

Постановою Президії ВАК України (№ 2-05/9 від 14.11.2001 р.) збірник
включено до Переліків наукових видань ВАК, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
наук з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2001. – № 6. – С.12).

Редакційна колегія:

Любомир Винар, доктор істор. наук, професор (США);
Леонтій Войтович, доктор істор. наук, професор;
Генрик Гмітерек, габілітований доктор, професор (Республіка Польща);
Михайло Кріль, доктор істор. наук, професор;
Олег Петречко, доктор істор. наук, доцент;
Михайло Сеньків, доктор істор. наук, доцент;
Валерій Скотний, доктор філос. наук, професор;
Віталій Тельвак, доктор істор. наук, професор;
Леонід Тимошенко, канд. істор. наук, професор (головний редактор).

Літературне редагування Петро Мацьків, Орест Пілько
Переклад англomовних текстів Тетяна Лазорак

Д – 75 **Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.),
Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. – Вип. XIV-XV. – Дрогобич: Коло,
2011. – 648 с.

Чотирнадцятий-п'ятнадцятий випуск "Дрогобицького краєзнавчого збірника"
репрезентований документальними матеріалами, статтями і повідомленнями,
оглядами та рецензіями з актуальних проблем історії України та суміжних країн,
історичного краєзнавства, археології, джерелознавства, історіографії та спеціаль-
них історичних дисциплін.

ISBN 978-966-2405-68-2

Drohobych Regional Studies / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical
University. – Vol. XIV-XV. – Drohobych: Kolo, 2011. – 648 p.

The fourteenth-fifteenth volume of the "Drohobych Regional Studies" is represented
by the documentary materials, articles and announcements, reviews and comments on the
actual problems of history of Ukraine and the adjacent countries, historical studies of the
local lore, archaeology, source study, historiography and special historical disciplines.

ISBN 978-966-2405-68-2

© Дрогобицький державний
педагогічний університет ім.І.Франка, 2011.
© Українське Історичне Товариство, 2011.
© Наукове товариство імені Т.Шевченка
© Видавництво "Коло", оформлення, 2011.

Зміст

СТАТТІ

Олег ПЕТРЕЧКО

АСТРОЛОГІЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СТАРОДАВНЬОГО
РИМУ: ВІД ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ДИНАСТІЇ СЕВЕРІВ..... 9

Роман МИСЬКА

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГОРОДИЩА
МОДРИЧІ І У ПЕРЕДГІР'І КАРПАТ 19

Володимир ШИШАК, Віталій ЛЯСКА

ГОРОДИЩЕ СТЕБНИК У ПЕРЕДГІР'І КАРПАТ 29

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ І ВІЗАНТІЯ У ХІ – ХІV СТ. 37

Роман ГОЛИК

ГЕОРГІУС З РУСІ В КРАЇНІ ДИВ: ЮРІЙ ДРОГОБИЧ І СТЕРЕОТИПИ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ХV – ХVІ СТ. 61

Ярослав ЛИСЕЙКО

СТОСУНКИ ШЛЯХТИ СЯНОЦЬКОЇ ТА ПЕРЕМІШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ
У ХV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ СТ. 73

Марта ТИМОШЕНКО

КОНТРРЕФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БЕНЕДИКТА ГЕРБЕСТА
В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ..... 81

Henryk GMITEREK

AKADEMIA ZAMOJSKA JAKO UCZELNIA
POGRANICZA POLSKO-RUSKIEGO 95

Марія СЕНЕТА

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО
В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 104

Леонід ТИМОШЕНКО

ТРАДИЦІЯ І ПРАКТИКИ ПОМИНАННЯ ПОМЕРЛИХ У КИЇВСЬКІЙ
МИТРОПОЛІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
ХVІІ СТ.: ВНЕСОК ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ..... 116

Сергій ГОРІН

ДУБЕНСЬКІ ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ, СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ
І ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИРІ
(ДО СЕРЕДИНИ ХVІІ СТ.) 133

Andrzej GLIWA

STAROSTWO DROHOBYCKIE W XVII WIEKU. POTENCJAŁ
GOSPODARCZY I DEMOGRAFICZNY
W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ SKARBOWYCH..... 159

Agnieszka SIDOROWSKA

SZLACHTA ZIEMI PRZEMYSKIEJ WOBEC SPORÓW O ORDYNACJĘ
ZAMOJSKĄ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU 176

<i>Людмила ДОВГОПОЛОВА</i> ЗАУШСЬКА ШЛЯХТА З ХОДАКІВ В XVI – XIX СТ.: МЕЛЕНЕВСЬКІ	187
<i>Світлана КАГАМЛИК</i> В ОБОРОНІ ДАВНІХ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЧАСИ РУЇНИ (КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ДІОНИСІЙ БАЛАБАН)	198
<i>Орест ЛИЛЬО</i> ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЙ ПРЕДСТАВНИКІВ САКРАЛЬНОГО ТА СВІТСЬКОГО ЖИВОПИСУ ЛЬВОВА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVIII СТ.	203
<i>Михайло ДОВБИЩЕНКО, Валентина ЛОСЬ</i> УНІЙНА ЦЕРКВА НА КИЇВЩИНІ 1793 – 1839 РР. (ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД)	211
<i>Сергій СЕРЯКОВ</i> ЄЗУЇТСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ 1810-X – ПОЧАТКУ 1850-X РР.	228
<i>Володимир ПЕРЕРВА</i> УПРАВЛІНСЬКА ВЕРТИКАЛЬ ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ УЧИЛИЩНОЇ РАДИ ПРИ СВЯТІЙШОМУ СИНОДІ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ	235
<i>Василь МЕНЬКО</i> ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ. БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ	242
<i>Лідія ТИМІШ</i> ЙОСИП КРАВЦІВ З ВОРОБЛЕВИЧ – ДЕПУТАТ ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ І ДРОГОБИЦЬКОЇ ПОВІТОВОЇ РАДИ.....	251
<i>Вікторія КОНСТАНТИНОВА</i> ПРОБЛЕМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ І ЗЕМСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ	255
<i>Вікторія ТЕЛЬВАК</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ).....	264
<i>Інна САВЧУК</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ЖУРНАЛ “УКРАЇНА” (ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ)	274
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В МЕМОРІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В 1934 – 1935 РР.....	286
<i>Оксана МЕДВІДЬ</i> ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ПАЛІЄВА В 1921 – 1939 РР.....	295
<i>Henryk ŚWIEK</i> W OBRONIE RZECZYPOSPOLITEJ. DZIAŁALNOŚĆ KORPUSU OCHRONY POGRANICZA W SYSTEMIE BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWA.....	305

<i>Małgorzata GLIWA</i> NA GRANICY ŚWIATÓW. CERKIEW W SMOLNIKU NAD SANEM NA TLE LOSÓW MIESZKAŃCÓW BIESZCZADÓW ZACHODNICH W XX W.	314
<i>Ярослав КОМАРНИЦЬКИЙ</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ МУДРОГО НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	320
<i>Ірина ЛОЗИНСЬКА</i> НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ТИМЧАСОВОГО РОСІЙСЬКОГО ВОЄННОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА (СЕРПЕНЬ 1914 – ТРАВЕНЬ 1915 Р.)	330
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i> КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ ДРОГОБИЧА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919 – 1939 РР.)	338
<i>Ігор СКОЧИЛЯС</i> КУЛЬТУРНА І РЕЛІГІЙНА ТРАДИЦІЯ ГАЛИЦЬКОЇ (ЛЬВІВСЬКОЇ) ЄПАРХІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДОБИ КОНФЕСІЙНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО СЛУЖІННЯ (ДО 1939 РОКУ)	345
<i>Світлана БІЛА</i> РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УНІЙНІ ПРОЦЕСИ У ЗАХІДНИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ.....	361
<i>Микола ГАЛІВ</i> УЧНІВСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ ПОЧАТКОВИХ І СЕРЕДНІХ ШКІЛ ДРОГОБИЧЧИНИ У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944); ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД	374
<i>Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН (М) У ДРОГОБИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР (1940 – 1950-ТІ РР.).....	386
<i>Руслана ПОПП</i> ОСВІТА В ДРОГОБИЧІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944 – 1953)	400
<i>Зоряна ЗНАК</i> ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА АКЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДРОГОБИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	409
<i>Галина ГРИЦЕНКО</i> БІЛОРУСИСТИКА ПАВЛА ПАВЛОВИЧА ОХРИМЕНКА	417
<i>Микола ГЛАДКИЙ</i> ТРАДИЦІЇ КОЛЯДУВАННЯ В СЕЛІ ДОБРОГОСТІВ.....	423

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Сергій ПАШИН</i> ДРОГОБИЦЬКА ШЛЯХТА (XV – ПОЧАТОК XVI СТ.)	435
<i>Володимир КІСІЛЬ</i> ДЖЕРЕЛА І-ГО ТОМУ “СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ” АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА	446
<i>Ігор СМУТОК</i> СТРИЙСЬКІ ВОЙСЬКІ (КІНЕЦЬ XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)....	467

<i>Леся СМУТОК</i> ДОКУМЕНТАЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ ПРО ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ М. НОВОГО САМБОРА НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.	476
<i>Богдан ЛАЗОРАК</i> НОВІ ЕПІЗОДИ ДО ІСТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО БРАТСТВА У XVIII СТ.	485
<i>Юрій СТЕЦИК</i> ВІЗИТАЦІЯ ДЕРЕЖИЦЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ 1763 РОКУ	519
<i>Богдан ЛАЗОРАК, Леонід ТИМОШЕНКО</i> УРЯДНИЦЬКА ЕЛІТА ДРОГОБИЧА ПЕРІОДУ АВСТРІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ (1772 – 1918 РР.).....	530
<i>Володимир ГАЛИК</i> ЛИСТИ ЮЛІАНА ЯВОРСЬКОГО З СЕЛА ДОБРОГОСТІВ НА ДРОГОБИЧЧИНІ ДО ІВАНА ФРАНКА.....	585
<i>Михайло КРІЛЬ</i> СПОГАДИ РОМАНА СТАХУРИ ПРО САМБІР НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	596
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> ЯРОСЛАВ ІСАЄВИЧ: “НАСТАЛА ПОРА РОЗПОВІСТИ І ПРО ЦЕ” (ВСЕСВІТНЬОВІДОМИЙ ВЧЕНИЙ І ДРОГОБИЦЬКИЙ НАУКОВИЙ ОСЕРЕДОК)	602

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ ТА ДИСКУСІЇ

<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> СТОРІНКАМИ “ДОВГОГО” МОНОГРАФІЧНОГО НАРАТИВУ ПРО “ДОВГЕ” СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (Ігор Скочиляс. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст.: Організаційна структура та правовий статус. – Львів: Видавництво Українського католицько- го університету, 2010. – XXIV + 832 с. + 16 с. кольор. іл. У рецензії також використано деякі думки, висловлені під час презентації монографії в УКУ у Львові 2.02.2011 р.).....	619
<i>Юрій СТЕЦИК</i> Дрогобицькі храми Воздвиження та Святого Юра у дослідженнях. Третє читання / Присвячується пам’яті українського вченого, патріарха УАПЦ Димитрія. – Дрогобич: Творче об’єднання “Кактус”, 2010. – 324 с.....	630
<i>Лідія ЛАЗУРКО</i> ІСТОРІЯ І ЖИТТЯ НАРОДУ В ВІЗІЇ ЄЖИ МАТЕРНІЦЬКОГО.....	634
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	645

STATTI

АСТРОЛОГІЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ: ВІД ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО ДИНАСТІЇ СЕВЕРІВ

Релігійна самосвідомість римського суспільства відрізнялась від релігійної самосвідомості суспільства сучасного. Однак у багатьох випадках можемо знайти і спільні погляди та уявлення про надприродні сили. Це стосується і забобонів, зокрема магії та астрології. Тертуліан, у написаній на рубежі II – III ст. н. е. праці “Про поклоніння ідолам” (*De idololatria*), говорить про спорідненість магії та астрології: “Ми знаємо, що магія та астрологія між собою пов’язані” (*Scimus magiae et astrologiae inter se societatem*)¹. Астрологія часто була складовою магії². Популярності астрології та магії сприяло те, що вони обслуговувалися кваліфікованими фахівцями, здатними подавати інформацію на основі професійних знань³. Але якщо віра наших сучасників у магію менша, ніж вона була у стародавніх римлян, то віра у пов’язану з нею астрологію нині отримала друге дихання. І сьогодні частина людей вірить, що астрологія може передбачити майбутнє, бо існує безпосередній зв’язок між розташуванням і рухом небесних тіл та явищами суспільного життя, долею людини та ін. Сучасна наука ставиться до астрології однозначно негативно і розглядає її як лженауку. Однак важливо пам’ятати, що у стародавньому світі не було такого чіткого протиставлення між наукою і релігією, як сьогодні⁴.

Сучасне антикознавство приділяє значну увагу дослідженню античної астрології. У 1912 р. вийшла книга Франца Кюмона, присвячена проблемам астрології та релігії греків і римлян. Бельгійський учений стверджував, що усі поширені у Римі східні культи, незалежно від їхнього походження, були під різним впливом астрології чи культу зірок⁵. На його думку, поєднання магії і астрології дало релігії владу, якої вона ніколи раніше не мала в Греції та Римі⁶. Лінн Торндайк встановила, що астрологічні трактати можуть також змальовувати минуле суспільства і бути цінними для вивчення історії⁷. У 1954 р. була опублікована праця Фредеріка Крамера про вплив астрології на римське право і політику⁸. О. Штаерман переклала російською мовою працю Манілія “Астрономіка”, написала до неї коментарі та вступну статтю⁹. Тамсін Бартон ґрунтовно розглядає низку проблем, пов’язаних з еволюцією астрології в античну добу¹⁰. Роджер Бек дослідив систему античної астрології та її розквіт у античному світі¹¹. Водночас місце астрології у римському суспільстві доби принципату вивчене недостатньо. В українській історіографії проблеми античної астрології не розглядалися.

Свого часу Ціцерон дуже влучно вказав на неспроможність астрології, промовляючи: “Що за неймовірна нісенітниця!” (*O delirationem incredibilem*). Він висміяв астрологів та складені ними гороскопи (*natalicia*), їхні твердження про однакову долю людей, народжених у один і той же час на всій Землі (*in omni terra*). Ціцерон дивується, як можна вірити тим, чії прогнози ніколи не збувалися і не збуваються¹². В епоху Флавіїв Плутарх Старший вказав на різні долі людей, які народжуються одночасно: “Пани і раби, царі

та жебраки, приходять у світ в одну і ту ж мить у цілому світі щодня” (*hoc etiam isdem horis nascentibus in toto mundo cotidie evenit, pariterque domini ac servi gignuntur, reges et inopes*)¹³. У добу Антонінів, з переконливою критикою астрології виступив філософ Фаворін. Він стверджував: “Адже буде усунута зовсім різниця між богами і людьми, якщо люди також будуть наперед знати майбутнє усіх справ” (*tolli enim, quod maxime inter deos atque homines differt, si homines quoque res omnis post futuras praeoscerent*)¹⁴.

Слід відзначити, що філософські погляди римської еліти формувались під впливом грецьких вчень. А саме грецькі філософи, особливо стоїки, суттєво сприяли піднесенню престижу астрології у Римі. Стоїки уже від III ст. до н. е. боронили усі види віщування¹⁵. Релігійна самосвідомість античного суспільства та досягнутий рівень античної науки не давали достатніх підстав пересічному римлянинуові сумніватися у науковості астрології. Якщо є зв'язок між майбутнім і печінкою принесеної в жертву тварини, то чому не повинно бути зв'язку між майбутнім і зорями? Тацит говорив про своїх сучасників: “Більшість смертних не виключають, що майбутнє кожного вирішене від самого його народження” (*ceterum plurimis mortalium non eximitur quin primo cuiusque ortu ventura destinatur*)¹⁶. Горацій, погляди та твори якого зазнали значного впливу тогочасного астрологічного способу мислення¹⁷, звертаючись до Мецената, без іронії запитує:

“Чи Терези мигтіли вгорі тоді,
Як я родився, чи Скорпіон лихий
Мені заблиснув, чи володар
Західних вод – Козерог – іскрився
Світила наші – зірки моя й твоя –
На диво схожі: згубну Сатурна лють
Юпітер, сяючи, від тебе
Геть одігнав...” (Переклад Андрія Содомори¹⁸)

(*Seu Libra seu te Scorpios aspicit
formidolosus, pars violentior
natalis horae, seu tyrannus
Hesperiae Capricornus undae,
utrumque nostrum incredibili modo
consentit astrum; te Iovis impio
tutela Saturno refulgens
eripuit...*)¹⁹.

Схожий мотив зустрічаємо у Овідія²⁰. Недарма Квінтіліан говорив, що ігноруючи астрологію (*rationem siderum*), не зрозумієш поетів²¹. До чого могла призвести віра в астрологію, показує одна з епіграм Марціала:

“Астролог сказав, що ти скоро загинеш, Мунна
І він не збрехав, думаю, говорячи це тобі.
Справді, у страху залишити щось після своєї смерті,
Ти розтринькав увесь батьківський маєток,
І твої два мільйони за рік розпоробились.
Скажи мені, чи не є це, Мунно, швидка погибель?”

*(Dixerat astrologus perituum te cito, Munna,
nec, puto, mentitus dixerat ille tibi.
nam tu dum metuis ne quid post fata relinquo,
hausisti patrias luxuriosus opes,
bisque tuum deciens non toto tabuit anno.
dic mihi, non hoc est, Munna, perire cito?)*²²

Пліній Молодший розповідає про шарлатана Марка Регула, який, використовуючи віру людей у астрологію, обманним шляхом оволодівав їхньою спадщиною²³. Можна стверджувати, що скептично налаштовані до астрології римляни були в меншості.

Астрологія як явище зародилася у Месопотамії, де існувала тривала традиція спостереження за розташуванням небесних тіл та фіксації рідкісних явищ, наприклад затемнення. Однак халдеї, а саме під цим ім'ям астрономів-жерців Вавилонії знали у греко-римському світі, не розглядалися як єдині творці мистецтва астрології у римський період: вони ділили цю честь із єгипетськими жерцями. Як зазначає Джим Тестер, найдавніші справді астрологічні тексти, якими ми володіємо, походять з Елліністичного Єгипту, написані грецькою мовою і датуються пізнім III і II ст. до н. е.²⁴ У Єгипті римського часу знаходять гороскопи, найдавніший з яких, написаний демо-тикою (скоропис, яким користувалися у цей період майже винятково лише єгипетські жерці), датується 37 р. до н. е. Написані грецькою мовою гороскопи відомі починаючи від 9 р. до н. е.²⁵ Отже можна стверджувати, що мистецтво складання гороскопів з'являється у Елліністичну добу.

Астрологія завжди була для римлян чужоземним, східним мистецтвом. Немає свідчень існування місцевої римської астрології. Попри схильність римлян до забобонного віщування, вони ніколи не захоплювались спостереженням за зорями. Як зазначає Роджер Бек, "антична астрологія" означає, по суті, "грецька астрологія"²⁶. Треба звернути увагу на певну відмінність між астрологією грецькою і вавилонською. У Месопотамії, передбачення майбутніх подій на основі небесних явищ отримували не через вплив зірок на земні події, а, швидше, небесні феномени розглядалися як знаки, що можуть вказувати на неминучі земні події. Греко-римська астрологія протиставляла небесну та земну сфери, базуючись на космології Аристотеля²⁷.

Астрологія, разом із грецькими філософськими ідеями та грецькою літературою, проникли у Рим на початку II ст. до н. е. Це був час, коли військова служба римлян вперше проходила серед грецьких міст півдня Італії і вони вступили у контакт з цивілізацією елліністичної Греції. Астрологія прийшла у Рим разом із грецькими рабами та вчителями²⁸. Пліній Старший називає Манілія Антіоха засновником астрології у Римі (*conditor astrologiae*). Разом із Манілієм, у Рим, на одному кораблі, прибули засновник мімічних сцен Публілій Антіох і перший граматист Стаберій Ерот. Усі вони були привезені на продаж як раби²⁹. Цицерон засвідчує існування астрології у Римі на початку II ст. до н. е., коли говорить про консула 198 р. до н. е. Секста Елія. Останній засуджував захоплення астрологією і цитував глузування над астрологічним прогнозом Ахілла з "Іфігенії" Еннія:

*"Астрологів знаки в небі – прагне він збагнути,
Сходять разом із ним Коза, Скорпіон та інші також звірі"*

*(Astrologorum signa in caelo – quid sit observationis,
Cum capra aut nepa aut exoritur nomen aliquod beluarum)*³⁰.

У середині II ст. Катон наголошує, що управитель маєтку (*villicus*) не повинен консультуватися з гаруспіками, авгурами, віщунами і халдеями (*Haruspices, augures, hariolum, Chaldaeorum neque consuluisse velit*)³¹. Така заборона є зрозумілою з огляду на сумний досвід римлян у Сицилії. Ватажками повсталих на цьому острові рабів були різного роду маги та віщуни, а один з них – Афініон, – володів мистецтвом астрології (*ἀστρομαντική*), що дозволило йому підбурити на повстання значне число рабів³². У часи Ціцерона астрологи передбачають майбутнє уже в Римі, вишукуючи потенційних клієнтів у людних місцях, наприклад, поблизу цирку³³. Ситуація не змінюється і на початку II ст. н. е. За свідченням Ювенала, різного роду віщуни пророкували і бідним і багатим. При цьому, серед тих, хто дасть багатим відповідь про майбутнє (*divitibus responsa dabit*), буде досвідчений в зорях і небесах індус (*Indus conductus, dabit astrorum mundique peritus*)³⁴.

Астрологія була маргіальною для римської політичної еліти до часу пізньої Республіки³⁵. Першим відомим нам знатним римлянином, який позитивно ставився до астрології, був консул 87 р. до н. е. Гней Октавій, убитий під час захоплення Рима Цинною та Марієм³⁶. Плутарх передає версію, що у вбитого за пазухою знайшли халдейський гороскоп (*διάγραμμα Χαλδαϊκόν*)³⁷. Якись контакти з астрологами мав Сулла, який написав у спогадах, що халдеї (*Χαλδαῖοι*) провістили йому смерть на вершині щастя³⁸. Астрологією захоплювався Публій Нігідій Фігул – товариш (*ἑταῖρος*) Ціцерона по заняттях філософією³⁹. Лукан говорить, що Фігул вивчав богів та секрети неба і з ним навіть єгипетський Мемфіс не міг зрівнятися у спостереженні за зірками (*quem non stellarum Aegyptia Memphis aequaret visu*)⁴⁰. Як передає Светоній, у день народження майбутнього імператора Октавіана Августа, Публій Нігідій, дізнавшись годину народження хлопчика, оголосив, що народився повелитель (*dominus*) всієї землі (*orbi terrarum*)⁴¹. Луцій Тарутій, ще один друг Ціцерона, вирахував дату заснування Рима, склав гороскоп Ромула і визначив точний час не лише його народження, але навіть зачаття⁴².

У Римі були астрологи двох типів. Одні мали справу з життям окремих осіб, що зазнавали впливу небесних тіл у момент їх народження чи зачаття. Інші, за позицією зірок, визначали сприятливий час для одруження, бізнесових справ, подорожі чи, навіть, візиту до цирульника. Другий тип астрологів був більш поширеним, адже потребував дуже мало знань математики чи астрономії, тоді як скласти гороскоп було справою досить нелегкою⁴³. Однак усіх астрологів об'єднувало одне – бажання здобути земні блага. Астрологи "оббивали пороги сильних світу цього" (*superbis assidebant liminibus*), складали сприятливі для них гороскопи і розраховували отримати за це винагороду. Цінність таких гороскопів була невисокою. Ціцерон звернув увагу на те, що багато разів астрологи передбачали майбутнє Помпею, Крассу і Цезарю. За гороскопами ці люди мали дожити до старості, померти вдома, досягнувши великої слави⁴⁴. Однак ці передбачення не справилися.

Зацікавленість астрологією зростає у період раннього принципату⁴⁵. Хоча, як справедливо зазначила Тамсін Бартон, важко докладно оцінити роль придворних астрологів⁴⁶, щодо їхнього впливу на окремі справи ми маємо переконливі свідчення. Імператор Август не оминав жодної нагоди надати більшій легітимності своїй владі. Поміж іншого, він не цурався використовувати і вплив астрології на народні маси. Саме так можна розглядати уже згадану історію з прогнозом астролога Публія Нігідія та розповідь про зустріч із астрологом Феногеном. З останнім Октавіан спілкувався біля 44 р. до н. е. в Аполлонії. Спершу до астролога звернувся Агриппа і отримав передбачення вели-

кого і майже неймовірного (*magna et paene incredibilia*) майбутнього. Тоді Октавіан вирішив не називати дату свого народження, остерігаючись, що прогноз його життя виявиться не таким славним. Після довгого вмовляння він все ж подав необхідні дані і Феноген одразу ж підхопився і набожно схилився перед майбутнім імператором⁴⁷. Перекази про ці події стали складовою частиною політичної пропаганди Октавіана Августа. Він обнародував сприятливий для себе гороскоп (*thema suum vulgaverit*)⁴⁸, карбував монети, на реверсі яких зображався Козеріг (*Capricornus*)⁴⁹. Саме у цьому сузір'ї перебувало Сонце, коли був зачатий Октавіан. Наприкінці правління Августа було опубліковано першу астрологічну працю, автором якої був згаданий нами вище Манілій Антіох. Він стверджував, що світом керує доля (*fata regunt orbem*), закони якої є непорушні (*certa stant omnia lege*)⁵⁰. Зв'язок, який Август встановив між імператорами та астрологією приховував свої ризики, але небагато його наступників знайшли в собі сили відмовитись від використання такого переконливого ресурсу влади⁵¹.

Астрологи дивилися на рух планет як на відображення взаємин між земними правителями⁵². Більшість римлян, як і принцепси, вірили у правдивість гороскопів. Маючи гороскоп імператора його недруги могли прогнозувати свої дії. Тому астрологи та плоди їхньої праці розглядалися як потенційна небезпека для правителя. У 33 р. до н. е. Агриппа, який тоді виконував обов'язки еділа, вигнав з Рима "астрологів та шарлатанів" (*τοὺς ἀστρολόγους τοὺς τε γόητας*)⁵³. За імператора Тиберія було прийнято постанову сенату про вигнання з Італії магів та астрологів (*mathematicos*). Сталося це після судового процесу над Лібоном Друзом, що був звинувачений у спробі порушити державний лад. Як розповідає Тацит, один з найближчих друзів звинуваченого переконав його до зацікавлення прогнозами астрологів (*ad Chaldaeorum promissa*)⁵⁴. У 49 р. н. е. була засуджена до вигнання з конфіскацією майна Лоллія Пауліна. Її було звинувачено у зверненні до астрологів та магів⁵⁵. У 52 р. н. е. імператор Клавдій вислав астрологів зі всієї Італії і покарав їхніх прихильників (*Οἱ ἀστρολόγοι δὲ ἐξ ἀπάσης τῆς Ἰταλίας ἠλάνθησαν, καὶ οἱ αὐτοῖς συγγινόμενοι ἐκολάσθησαν*)⁵⁶. Негативне ставлення Клавдія до астрології, окрім іншого, могло бути викликане несприятливими для нього астрологічними прогнозами⁵⁷. Імператор Вітеллій наказав вигнати астрологів з Італії (*pulsi Italia mathematici*)⁵⁸. Як пише Светоній, найбільш вороже він ставився до блазнів та астрологів (*vernaculis et mathematicis*)⁵⁹. Вітеллій мав підстави без жартів ставитися до астрологічних прогнозів. Свого часу астрологи обіцяли йому імператорську владу. На це він сказав: "Звичайно вони не знають нічого коли стверджують, що навіть я стану імператором" (*οὐδὲν ἐπίστανται οἱ γε καὶ ἐμὲ αὐτοκράτορά φασι γενήσεσθαι*). Нерон, коли почув про це, також сміявся і відчував таку зневагу до Вітеллія, що не заподіяв йому жодної шкоди⁶⁰.

Веспасіан, прийшовши до влади, вигнав астрологів з Рима, навіть не зважаючи на те, що мав звичку консультуватися з кращими з них особисто; щоб продемонструвати прихильність до астролога Балбілла (у Діона Кассія – Βάρβυλλος), він дозволив жителям Ефеса, що у Малій Азії, відсвяткувати якісь священні ігри – привілей, якого він не давав жодному іншому місту⁶¹.

Треба визнати, що перестороги правителів щодо діяльності астрологів були обґрунтованими. Часом під впливом складених ними гороскопів у державі спалахували заколоти. Саме астрологи підштовхнули Отона до виступу проти Гальби. Астролог Птолемей спершу передбачив, що Отон переживе Нерона, а після приходу до влади Гальби стверджував, що Отон стане імператором⁶². Веспасіан наважився розпочати боротьбу за принципат під впливом сприятливих знамень і у тому числі й руху

небесних тіл (*siderum motus referre*)⁶³. Коли з'явився гороскоп Діадумена і у ньому було передбачення імператорської влади, чутки про це швидко розійшлися у народі⁶⁴.

Свого часу Веспасіан не став переслідувати Меттія Помпузіана, хоча ходили чутки, що у нього був гороскоп імператора⁶⁵. Однак принципат Доміціана Меттій не пережив. Окрім іншого, йому інкримінували і володіння імператорським гороскопом⁶⁶. Спершу він був висланий на Корсику, а потім убитий⁶⁷. За наказом Доміціана був страчений астролог Асклетаріон⁶⁸. Все ж, саме гороскоп Доміціана, ймовірно, підштовхнув змовників до замаху на його життя⁶⁹.

Вигнання астрологів лише підсилювало зацікавленість їхнім мистецтвом. Як зазначає Ювенал, у прихильників астрологів перевагу має той, кого частіше висилали: *“praecipuus tamen est horum, qui saepius exul”*⁷⁰. Та й вигнанці невдовзі повертались у Рим та Італію, що манили їх грошима і де був попит на їхні послуги. Боротьба велася не так проти астрології, як за можливість монополювати її використання.

Імператор Тиберій сам займався астрологією і дослухався до порад професійних астрологів⁷¹. Він був першим принцепсом, який мав придворного астролога. Ним був Трасилл, що завоював довіру Тиберія, прислухавшись до своєї інтуїції. Свого часу Тиберій перебував у засланні на Родосі та мав невеликі перспективи зайняти високе становище у державі. Цікавлячись своїм майбутнім, він звертався до віщунів. Якщо передбачення якогось із них видавалися йому безглуздими, то лібертин Тиберія скидав цього провидця зі скелі, щоб не залишати свідка таємних занять свого пана. Трасилл передбачив, що Тиберій здобуде найвищу владу, а на питання про своє власне майбутнє відповів, що йому загрожує велика небезпека. Тиберій залишив Трасилла біля себе і утримував його у колі найближчих друзів (*inter intimos amicorum tenet*)⁷². І після згаданої вже нами постанови сенату про вигнання з Італії магів та астрологів, Тиберій продовжував консультуватися з астрологами. Як передає Ювенал, на острові Капрі (*Capreae*) Тиберій був оточений групою астрологів (*grex Chaldaeorum*)⁷³. Астрологи виявляли людей, яким зорі пророкують вищу владу, після чого ці люди знищувались. Тиберій сам щоденно (*ἐκάστος ἡμέρα*) займався астрологічною практикою⁷⁴. Діон Кассій передає, що імператор якось звернувся до майбутнього імператора Гальби зі словами: “Ти також колись скуштуєш верховної влади” (*καὶ σὺ ποτε τῆς ἡγεμονίας γεύσῃ*). Гальбу врятувало те, що гороскоп обіцяв йому принципат у похилому віці, далеко після смерті самого Тиберія⁷⁵. Завдяки гороскопу залишився живим Калігула. Трасилл стверджував, що Гай швидше на конях подолає Байську затоку, ніж стане імператором (*non magis Gaium imperaturum quam per Baianum sinum equis discursurum*)⁷⁶. Безпеку самого Трасилла гарантували складені ним гороскопи: його власний та гороскоп Тиберія. У своєму гороскопі Трасилл ретельно вирахував день і годину власної смерті. Про смерть Тиберія він неправдиво (але далекоглядно) повідомив, що імператор проживе на десять років довше (*ἐκεῖνον δὲ δὴ δέκα ἄλλα ἔτη ψευδῶς βιώσεσθαι ἔφη*)⁷⁷.

Не лише Тиберій прагнув поставити астрологію собі на службу. Агриппина, отруївши Клавдія, довгий час приховувала смерть принцепса, щоб дочекатись сприятливої для Нерона години, яка була передбачена астрологами⁷⁸. Серед наближених імператора Нерона був астролог Балбілл (*Balbillus*), якого ототожнюють із префектом Єгипту Тиберієм Клавдієм Балбіллом⁷⁹. Він консультував імператора, наляканого тим, що кілька ночей у небі стояла комета (*stella crinita*). Це вважалося несприятливим знаменням для правителів. Астролог порадив Нерону відвернути лихо від себе стратою когось із вельмож⁸⁰. Веспасіан відкрито тримав при дворі астролога Селевка і прислухався до його порад⁸¹. Імператор Тит особисто тлумачив гороскопи⁸². Знавцем астрології

був Елій Адріан, брат діда (*patruus magnus*) майбутнього імператора Адріана⁸³. Цей правитель уважав себе знавцем астрології і багато астрологів були серед його друзів⁸⁴. Адріан склав власний гороскоп і передбачив усі події, які з ним відбудуться до години його смерті (*ad horam mortis*)⁸⁵.

Майбутній імператор Септимій Север брав до уваги різного роду знамення. Він сам захоплювався астрологією і знався на ній досить добре (*callebat*)⁸⁶. У часи служби легатом при проконсулі Африки він звернувся до астролога із запитанням про свою долю. Складений на прохання Септимія гороскоп обіцяв йому великі звершення⁸⁷. Втративши свою першу дружину і бажаючи одружитись вдруге, він дослідив гороскопи потенційних наречених (*genituras sponsarum requirebat*). Коли він виявив, що у Сирії є жінка, гороскоп якої передбачає, що вона буде поєднана з царем (*regi iungeretur*), він посватав її і при сприянні своїх друзів здобув (*et accepit interventu amicorum*)⁸⁸. Захоплення астрологією ледве не коштувало йому життя. Проти нього було висунуто звинувачення, що управляючи Сицилією, він запитував віщунів чи астрологів (*vates vel Chaldaeos*), чи буде він імператором. Але префекти преторія, які розглядали цю справу, виправдали його, а його обвинувач (*calumniator*) був розп'ятий на хресті⁸⁹. Ставши імператором, Септимій звелів намалювати свій гороскоп на стелях кімнат палацу, у яких він зазвичай творив суд. Однак найважливіша частина неба, пов'язана із моментом народження імператора, у різних кімнатах була зображена неоднаково⁹⁰. Таким чином ніхто не міг знати повний гороскоп імператора і використати його у своїх цілях. Імператор Каракалла постійно консультувався з оракулами, магами та астрологами (*στρονόμευς*)⁹¹. Знавцем астрології (*matheseos peritus*) був імператор Олександр Север. За його наказом астрологи публічно виступали з лекціями у Римі⁹². За це вони отримували заробітну плату (*salarium*)⁹³. Серед його друзів був астролог Трасибул⁹⁴.

Інколи добрі взаємини з астрологами могли вберегти від репресій. Нерва, якого Доміціан мав намір стратити, був врятований дружнім йому астрологом. Останній зумів переконати імператора, що Нерві залишилося жити декілька днів⁹⁵. Згаданий нами Трасилл врятував життя багатьох у добу принципату Тиберія, обіцяючи імператору довге життя⁹⁶.

Отже, астрологія проникає у Рим зі Сходу, в основному через посередництво грецьких філософів. Популярність астрології була зумовлена досить високим рівнем фахових знань самих астрологів у поєднанні з тодішнім рівнем розвитку античної науки, релігії та релігійної самосвідомості римського суспільства. Якщо до часу пізньої Республіки астрологія була маргіальною для римської політичної еліти, то у добу принципату більшість імператорів консультується з астрологами, а сама астрологія стає складовою політичного життя. Складені астрологами гороскопи використовувались деякими імператорами для пошуку потенційних заколотників і, водночас, гороскопи самих імператорів підштовхували змовників до рішучих дій. Репресії проти астрологів та їхніх послуг були боротьбою не так проти астрології, як за можливість монополювати її використовувати.

¹ Tert., De Idol. IX.

² Barton T. Ancient astrology. – London, 1994. – P. 51.

³ Liebeschuetz J. H. W. G. Religion // Cambridge Ancient History. – [2nd ed.]. – Vol. XI. – Cambridge, 2000. – P. 1004.

⁴ Barton T. Ancient astrology... – P. 31.

- ⁵ Cumont F. Astrology and religion among the Greeks and Romans. – New York-London, 1912. – P. 90.
- ⁶ Cumont F. The oriental religions in Roman paganism. – Chicago, 1911. – P. 32.
- ⁷ Thorndike L. A Roman Astrologer as a Historical Source: Julius Firmicus Maternus // Classical Philology. – 1913. – No. 4. – Vol. 8. – P. 415-435.
- ⁸ Cramer F. Astrology in Roman law and politics. – Philadelphia, 1954. – X, 291 p.
- ⁹ Манилий М. Астрономика: Наука о гороскопах / Пер., вступ. ст. и комент. Е. М. Штраепман. – М., 1993. – 140 с.
- ¹⁰ Barton T. Ancient astrology... Its. Power and knowledge: astrology, physiognomics, and medicine under the Roman Empire. – Ann Arbor, 1994. – XIV, 254 p; Its. Astrology and the State in Imperial Rome // Shamanism, history, and the state / edited by Nicholas Thomas and Caroline Humphrey. – Ann Arbor, 1994. – P. 146-163.
- ¹¹ Beck R. A brief history of ancient astrology. – Malden-Oxford, 2007. – XIII, 159 p.
- ¹² Cic., Div. II, 89-92, 99.
- ¹³ Plin., NH, VII (165) 49.
- ¹⁴ Gell., NA, XIV, 1, 6.
- ¹⁵ Barton T. Ancient astrology... – P. 34.
- ¹⁶ Tac., Ann. VI, 22.
- ¹⁷ Dicks D. Astrology and Astronomy in Horace // Hermes. – 1963. – № 1. – Vol. 91. – P. 73.
- ¹⁸ Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад з лат., передмова та примітки Андрія Содомори. – К., 1982. – 254 с.
- ¹⁹ Hor., Carm. II, 17, 17-24.
- ²⁰ Ovid., Ib. 209-216.
- ²¹ Quint. Inst. I, 4, 4.
- ²² Mart. IX, 82.
- ²³ Plin., Ep. II, 20, 1-6.
- ²⁴ Tester S. A history of Western astrology. – Woodbridge, 1990. – P. 12.
- ²⁵ Dieleman J. Stars and the Egyptian Priesthood in the Graeco-Roman Period // Prayer, magic, and the stars in the ancient and late antique world; ed. Scott Noegel, Joel Walker, Brannon Wheeler. – University Park, 2003. – P. 140-141.
- ²⁶ Beck R. A brief history of ancient astrology... – P. XI.
- ²⁷ Rochberg-Halton F. Elements of the Babylonian Contribution to Hellenistic Astrology // Journal of the American Oriental Society. – 1998. – № 1 – Vol. 108. – P. 52.
- ²⁸ Tester S. A history of Western astrology... – P. 49.
- ²⁹ Plin., NH. XXXV (58) 199.
- ³⁰ Cic., Rep. XVIII, 30.
- ³¹ Cato, Agr. 5.
- ³² Diod. Sic. XXXVI, 5.
- ³³ Cic., Div. I, 132.
- ³⁴ Juv., Sat. VI, 585-586.
- ³⁵ Barton T. Power and knowledge... – P. 33.
- ³⁶ Barton T. Astrology and the State... – P. 151.
- ³⁷ Plut. Mar. XLII, 5.
- ³⁸ Plut., Sull. XXXVII, 1.
- ³⁹ Plut., Cic. XX, 2.
- ⁴⁰ Luc., I, 638-640.
- ⁴¹ Suet., Aug. 94, 5.

⁴² Cic., Div. II, 98; Plut., Rom. XII.

⁴³ Dicks D. Astrology and Astronomy... – P. 68.

⁴⁴ Cic., Div. II, 99.

⁴⁵ Habinek T. Probing the entrails of the universe: astrology as bodily knowledge in Manilius' *Astronomica* // *Ordering knowledge in the Roman Empire*. – Cambridge-New York, 2007. – P. 229.

⁴⁶ Barton T. Ancient astrology... – P. 49.

⁴⁷ Suet., Aug. 94, 12.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales. – [2. éd.]. – Paris-Londres, 1880. – T. I. – P. 64-66, № 15-20.

⁵⁰ Manilius, IV, 14.

⁵¹ Barton T. Augustus and Capricorn: Astrological polyvalency and Imperial Rhetoric // *The Journal of Roman Studies*. – 1995. – Vol. 85. – P. 48.

⁵² Barton T. Power and knowledge... – P. 61.

⁵³ Dio Cass., XLIX, 43, 5.

⁵⁴ Tac., Ann. II, 27; 32.

⁵⁵ Ibid. XII, 22.

⁵⁶ Dio Cass. LX, 33, 3b (Zon. 11, 10).

⁵⁷ Sen., Apocol. 3.

⁵⁸ Tac., Hist. II, 62.

⁵⁹ Suet., Vit. 14, 4.

⁶⁰ Dio Cass. LXIV, 4, 3.

⁶¹ Ibid. LXV, 9.

⁶² Suet., Otho 4; Tac., Hist. I, 22.

⁶³ Tac., Hist. II, 78.

⁶⁴ HA, Diadumen. V, 4-5.

⁶⁵ Suet., Vesp. 14.

⁶⁶ Suet., Dom. 10, 3.

⁶⁷ Dio Cass. LXVII, 12, 4.

⁶⁸ Suet., Domit. 15, 3.

⁶⁹ Ibid. 16.

⁷⁰ Juv. VI, 577.

⁷¹ Suet., Tib. 36.

⁷² Tac., Ann. VI, 21.

⁷³ Juv. X, 93-94.

⁷⁴ Dio Cass. LVII, 15, 7.

⁷⁵ Dio Cass. LVII, 19; Suet., Galb. 4.

⁷⁶ Suet., Calig. 19, 3.

⁷⁷ Dio Cass. LVIII, 27, 3.

⁷⁸ Tac., Ann. XII, 68.

⁷⁹ *Prosopographia imperii Romani: saec. 1. 2. 3.* – Berolini-Lipsiae, 1933. – Par. I. – P. 349.

⁸⁰ Suet., Nero 36.

⁸¹ Tac., Hist. II, 78.

⁸² Suet., Tit. 9, 2.

⁸³ HA, Hadr. II, 4.

⁸⁴ Ibid. XVI, 7; 10.

⁸⁵ HA, Ael. III, 9.

⁸⁶ HA, Pesc. Nig., IX, 6.

⁸⁷ HA, Sev. II, 8-9.

⁸⁸ Ibid. III, 9.

⁸⁹ Ibid. IV, 3.

⁹⁰ Dio Cass. LXXVII (LXXVI), 11, 1.

⁹¹ Herodian IV, 12.

⁹² HA, Alex. Sev. XXVII, 5.

⁹³ Ibid. XLIV, 4.

⁹⁴ Ibid. LXII, 2.

⁹⁵ Dio Cass. LXVII, 15, 6.

⁹⁶ Suet., Tib. 62, 3.

Олег Петречко.

Астрологія у суспільно-політичному житті Стародавнього Риму: від пізньої Республіки до династії Северів.

У статті розглядається місце астрології у суспільно-політичному житті Стародавнього Риму у період пізньої Республіки та ранньої Імперії. Простежено використання деякими імператорами складених астрологами гороскопів для пошуку потенційних заколотників. Встановлено, що гороскопи самих імператорів підштовхували змовників до рішучих дій. Проаналізовано репресії проти астрологів та їхніх послуг і виявлено, що вони були боротьбою не так проти астрології, як за можливість монопольного права її використання.

Oleh Petrechko.

Astrology in socio-political life of Ancient Rome: from the Late Republic to Severan dynasty.

This article considers the role of astrology in the socio-political life of the Ancient Rome during Late Republic and Early Empire. The utilization of horoscopes by some emperors for investigation of potential rebels is being discussed. It has been established that horoscopes of the emperors prompted plotters to undertake aggressive actions. This article analyzes the acts of repression against astrologers and their products. It also reveals that the acts of repression were not so much a struggle against astrology *per se* but rather a struggle to wrestle an exclusive right to take advantage of astrology.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГОРОДИЩА МОДРИЧІ І У ПЕРЕДГІР'І КАРПАТ

Середньовічна історія українських Карпат та їх передгір'я на сьогодні залишається білою плямою у вітчизняній історіографії. Це пов'язано як з малою кількістю письмових джерел, так і з браком археологічних досліджень цього регіону. Відтак відкриття кожної нової пам'ятки має надзвичайно велике значення.

Городище Модричі I знаходиться в південній околиці м. Дрогобич, займає мисоподібне відгалуження південного схилу гори Тептюж. З південного та західного боку омивається р. Вишницею неподалік її впадіння в р. Тисмениця. На початку 60-х рр. XX ст. неподалік гирла Вишниці було споруджено дамбу, внаслідок чого в підніжжі гори утворився став, що отримав неофіційну назву “Солдатське озеро”.

Територія пам'ятки належить Трускавецькому лісгоспу та відноситься до Модринецької сільської ради. Найближчий населений пункт до пам'ятки – м. Борислав (колишне с. Губичі – нині приєднане до Борислава), територія якого розпочинається з лівого берега Вишниці¹.

Останнім часом вдалося виявити декілька нових даних про топографію та історико-краєзнавчу передісторію місцевості, котра межує з даною пам'яткою. Сучасна назва урочища Кіптяж, на нашу думку, є помилковою і побутує виключно на планах та картосхемах лісових угідь Дрогобицького лісництва, позначаючи таким чином квадрат № 38, який сьогодні знаходиться у підпорядкуванні Трускавецького лісгоспу. Зазначимо, що ці картосхеми укладались у 50-х рр. XX ст., тоді, ймовірно, працівниками лісгоспу була допущена банальна помилка в написанні географічної назви “Тептюж”, яку записали як “Кіптяж” і яку автоматично на поч. 90-х рр. XX ст. перенесли, без необхідних уточнень, в картосхему сучасного районування Дрогобицького лісництва.

До недавнього часу ранньомодерна історія околиць гори та урочища Тептюж залишалась невивченою, побудованою виключно на здогадках та легендарних свідченнях. Припускаємо, що найраніша писемна згадка про городище, була занотована в інвентарі Дрогобицького староства від 1568 р.² Зокрема, в описі місця розташування та меж села Модрич було записано: “Po Hubiczach pod Gorami iesth Modrycz thysz Krolia JE[g] o M[os]czy miedzy Hubiczami, Tusthanoviczami Ziemianszkimi, Truskavczem Szolczem wsziami Krolia JE[g]o M[os]czy y Mieszkim Grunhem od Tusthanowicz po Czurolec potok granicza liezy przy Hoszniczy pothoku, kthory szie zwie s **horodyscza Gory**. Dambrowa przy Thyszmienicy Zapowiedna...”³.

Нещодавні сенсаційні дослідження жешувського історика Анджея Гліви, присвячені перш за все набігам кримських татар на територію Перемишльської землі в першій половині XVII ст., дозволили дрогобицьким дослідникам дещо уточнити ситуацію, яка склалася в селах Дрогобицького повіту у цей час. Відтак, на сьогодні нам достовірно відомо, що села Модричі, Губичі та Дерезичі, які складали трикутник, в центрі якого розташована гора Тептюж, були кілька разів повністю спустошені татарськими набігами⁴: у 1624 р. (охоплено м. Дрогобич), взимку 1626 р. (м. Дрогобич не охоплено), а також в часі козацько-татарського набігу 1648 р.

Перші писемні згадки про гору та урочище Тептюж, а також річки Вишницю та Тисьменицю у другій половині XIX ст. записав саме Іван Франко⁵. Подорожуючи цими місцинами, а зокрема дорогою м. Дрогобич – с. Млинки-Шкільникові – роздільною дорогою г. Тептюж – с. Тустановичі – м. Борислав, Іван Франко відобразив побачене у своїх працях. Наприклад, у тексті передмови до книжки-оповіді “Рутенці. Типи галицьких русинів. Із 60-тих та 70-тих рр. минулого віку” містяться цікаві спогади І. Франка про студентське життя в Дрогобицькій гімназії в період 60 – 70-х рр. XIX ст. Зокрема, про свою подорож із колегами-студентами на г. Тептюж І. Франко писав: “...Маючи від дитинства замилювання до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята, або коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді ходив чи то сам, чи з товаришами в околиці міста, до лісу, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж, зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних місцях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Паславського...З Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там, у глибоких вирах під корчами, Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної рибки...”⁶. Предметним є те, що франкова назва “Потік”, це не що інше, як згадувана нами вище р. Вишниця.

У більш ранній своїй праці – повісті “Boa Constrictor” (1878 р.) – І. Франко зафіксував г. Тептюж з північного та південного її схилів: “...Вони ішли через Тептюж, лишаючи Губиц збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кровавим світлом ратуш, костел і церков святої Тройці. Сюди ближче вилася, блискотячи, мов золота змія, Тисьмениця і шваркотіла в віддалі по камінні. Дуби в Тептюжі іно що зачинали розвиватися, зато сподом ліщина шевеліла вже своїм широким темно-зеленим листям... Ось вони минули Тептюж, – перед ними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна цвітами, знов горбок, через котрий гадиною звивається стежка, – і ось бориславська кітлина”⁷.

Враховуючи існування в 70-х рр. XIX ст. молодого дубового лісу на території гори Тептюж, зафіксованого І. Франком, можна припустити, що гора в більш ранній період не була порослою лісом. В цілому спогади І. Франка про своє перебування на горі вкотре підтверджують масштабність оглядового горизонту, який можна спостерігати з обох схилів гори Тептюж, а це вкотре підтверджує стратегічне розташування середньовічного городища. З цієї гори порівняно легко можна було стежити за підступами, як з боку Дрогобицьких соляних жуп, так і з боку торгівельного шляху, який проходив зі сторони митної фортеці “Тустань” (с. Урич, Сколівського району).

Чимало інформативних свідчень, про топоніміку гори та прилеглої навколо неї території мікрорайону Млинки, віднайшов у 80-х рр. XX ст. відомий дрогобицький краєзнавець Петро Сов’як⁸. Опитуючи населення Млинок Сівкових та Млинок Шкільникових (див. рис. № 1), дослідник з’ясував побутування на цій території в XIX – на початку XX ст. особливої топоніміки, пов’язаної з територією г. Тептюж. Це зокрема такі топонімічні назви, як “За вежею”, “За валами”, “Центорівка” (Центолівка) та ін. Крім цього, дослідникові вдалося занотувати від місцевих інформаторів тлумачення назви г. “Тептюж”, яку в цій місцевості чомусь називали “Тептяж” чи “Топтюж”. На думку інформаторів, це слово в давнину позначало базарне, торгівельне місце, на якому постійно “топчуться” люди. На жаль, поки що таке трактування терміну “Тептюж” залишилось недоконаним фактом, оскільки навіть в академічному словнику

староукраїнської мови XIV – XV ст. трактування подібних термінів відсутнє. Однак особливо цікавим є зафіксований термін “Центорівка”, який на нашу думку, походить від німецького слова center (n-, s), що в період урядування австрійської адміністрації в Галичині (1772 – 1918 рр.) часто позначав торгівельну територію і дослівно означав слова – торговий, торгівельний⁹.

Вперше пам'ятка була виявлена Михайлом Рожком, проте інформація про неї не увійшла до жодних публікацій. У 2009 р. кримський археолог Олександр Єрмолін (наприкінці 1980-их рр. працював у Карпатській архітектурно-археологічній експедиції під керівництвом М. Рожка) вказав місце розташування давнього городища працівникам історичного факультету ДДПУ ім. І. Франка.

Внаслідок візуального обстеження об'єкта навесні 2010 р. проведеного працівниками науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І. Франка (далі – НДЛАК): Романом Миською (канд. іст. наук, науковий співробітник НДЛАК), Леонідом Тимошенком (декан історичного факультету, професор) та Богданом Лазорак (аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін), було підтверджено вірогідність, що поблизу Дрогобича, в урочищі Тептюж знаходиться археологічний об'єкт періоду Княжої доби. Навіть за візуальними спостереженнями археологічна пам'ятка являє собою найвищу частину узгір'я гори Тептюж. За попередніми обстеженнями дослідники локалізували рів та вал пам'ятки.

На початку травня 2010 р. було укладено наукове обґрунтування необхідності проведення археологічних розкопок в цьому секторі. З аргументами, запропонованими НДЛАК, погодився Інститут археології Національної Академії наук, який у червні 2010 р. затвердив відкритий лист (дозвіл) на проведення розвідкових археологічних розкопок в урочищі Тептюж, за формою № 1. Принагідно зазначимо, що цього року НДЛАК провела ювілейний десятий сезон експедиційної науково-дослідної роботи та втретє очолила археологічні дослідження на околицях м. Дрогобича.

Відповідно до навчальної програми археологічної практики та Положення про НДЛАК (наказ №15-КН від 01.09.2000 р.), а також наказу ДДПУ № 311 від 19.06.2004 р. “Про навчальні практики на історичному факультеті”, в період з 05.06 по 26.06.2010 р. студенти I курсу (70 осіб) історичного факультету проходили археологічну та науково-дослідну практику в урочищі Тептюж Дрогобицького району Львівської області, на автономній базі “Наметове містечко “Тептюж-2010”. Археологічні розкопки проводились під керівництвом кандидата історичних наук Романа Миськи. Керівник археологічної бази – Лазорак Богдан. Керівники студентської практики Юрій Стецик (канд. іст. наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін ДДПУ ім. І. Франка) та Василь Менько (викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін ДДПУ ім. І. Франка). Науковими консультантами експедиції працювали – Юрій Лукомський (канд. архітектури, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Леонтій Войнович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри середніх віків та візантиністики ЛНУ ім. І. Франка), Ярослав Погоральський (директор археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка), Григорій Заплотинський (канд. іст. наук, доц. каф. європеїстики Київського інституту міжнародних відносин) та ін. В експедиції брали участь студенти I-го курсу історичного факультету: ІП-11 (24 студ.), ІП-12 (25 студ.), та ІП-13 (24 студ.).

Перед студентами та керівництвом попередньо було окреслено ряд основних завдань: 1) максимально візуально обстежити територію урочища “Тептюж”; 2) шляхом

археологічних розкопок перевірити конструкцію оборонних валів (інших насипів та підвищень); 3) польове опрацювання виявленого археологічного матеріалу; 4) реєстрація та створення деталізованого довідкового каталогу виявлених археологічних знахідок; 5) впорядкування території археологічної пам'ятки та чистка її від зелених насаджень; 6) консервація досліджуваної археологічної пам'ятки; 7) шляхом сучасних археологічних методів встановити можливе датування археологічної пам'ятки.

Таким чином, упродовж липня 2010 р. було проведено археологічні дослідження середньовічного городища “Модричі I – 2010”, яке знаходиться в урочищі Кіптяж (Тептюж) поблизу села Модричі Дрогобицького р-ну.

Городище має овальну в плані форму (63×44 м) витягнуте по лінії захід-схід. Його площа близько 0,2 га. З напільного боку городище оточене валом та ровом. Загальний перепад висоти від дна рову до вершини валу досягає 4 м. З південного боку городища, над краєм схилу простежуються залишки окопів I світової війни (рис. 1).

Під час археологічних досліджень було закладено два розкопи та один шурф. Розкоп I мав на меті дослідити конструктивні особливості оборонної лінії городища. Для цього було закладено траншею розмірами 20×2 м з центром на вершині валу, де було залишено контрольну бровку шириною 0,3 м. Пізніше із внутрішньої сторони валу зі західного боку було розширено траншею на 2 м. Для контрольних промірів тут також залишено бровку шириною 0,3 м.

В результаті розкопок встановлено стратиграфію валу (сучасна висота – 1,9 м). Під шаром лісової підстилки (до 0,15 м) залягає світлокоричневий пухкий суглинок товщиною 0,25 – 0,45 м (рис. 2). Нижче знаходиться подібний за кольором шар, який відрізняється від попереднього більшою щільністю. Його товщина 0,4 – 0,9 м. Основу валу формує шар світлого суглинку товщиною до 0,5 м. Із зовнішнього боку валу виявлено тонку чорну смужку товщиною 0,01 – 0,02 м. Вона залягає на материковій основі та простежується на відстані 1,55 м від краю бровки. Очевидно це органічні рештки рослинного покриву на момент побудови оборонних конструкцій.

Із внутрішньої сторони валу поверх рівня материкової поверхні залягав шар спаленини шириною до 3 м, товщиною 0,01-0,05 м (рис. 3). Тут крім спресованого попелу виділялися фрагменти перепалених колод різних розмірів. На відстані близько 2 м від вершини валу виявлено фрагмент обвугленої дерев'яної конструкції. Колоди товщиною 0,1 – 0,25 м лежали одна на одній паралельно до валу. Висота конструкції – до 0,8 м. Її основу tworили фашини – зв'язки хмизу покладені перпендикулярно до колод на материкову поверхню. Їх призначенням було стримувати ґрунтові води, які в цьому місці досить високо підходять до поверхні. Розбір дерев'яних конструкцій не проводився, їх законсервовано з метою продовження досліджень в наступному сезоні. Декілька фрагментів деревини були взяті для проведення дендрохронологічного та радіовуглецевого аналізів.

Безпосередньо над дерев'яною конструкцією знаходились прошки червоного та бурого суглинків товщиною 0,1 – 0,4 м, які утворилися під дією значної температури. Вище від них знаходиться шар світлокоричневого суглинку, який складає основну частину насипу валу. Його товщина – від 0,3 м над описаною конструкцією до 1,3 м по центру валу. Вище залягають пухкий світлокоричневий шар суглинку товщиною 0,2 – 0,4 м та шар лісової підстилки до 0,15 м.

Південніше від дерев'яних конструкцій стратиграфічна колонка має інший вигляд. Тут під шаром лісової підстилки знаходиться шар мішаного темнокоричневого суглинку із значним вмістом шматочків перепаленої глини. Товщина шару 0,3 – 0,6 м.

Нижче залягає шар червоної перепаленої глини із незначними вкрапленнями коричневого суглинку. Часто трапляються фрагменти обмазки розмірами до 0,2 – 0,3 м із відбитками колод. Товщина шару становить 0,25 – 0,5 м, ширина до 5 м (від дерев'яних конструкцій). По його закінченні (в ширину) попередній мішаний темно-коричневий шар доходить до материкової основи.

В стратиграфічній колонці східної стінки траншеї, на відстані 2,35 м від центру валу, зафіксовано конічну яму глибиною 0,55 м. В нижній частині вона набирає підпрямокутної форми (рис. 3 а). Яма заповнена прошарками вугілля та перепаленої глини.

На відстані 3,8 м від центру валу, на материковій поверхні зафіксовано профіль прямокутної споруди. Її заповнення складається з трьох прошарків. Нижній – чорний, насичений вугіллям, товщиною 0,05 – 0,25 м, шириною 1,7 м. Середній – червоної перепаленої глини, товщиною 0,1 – 0,2 м, штатною 1,2 м. Верхній – пухкий шар коричневого суглинку, насичений обмазкою, товщиною 0,35 – 0,65 м, шириною 2,9 м. В нижній південній частині цього шару знаходилося три плоскі камені шириною до 0,2 м, висотою 0,05 – 0,1 м. З північного боку (з боку валу) цього об'єкта зафіксовано яму конічної форми, заповнену темно-коричневим суглинком без домішок обмазки чи вугликів. Ширина ями у верхній частині 1,5 м, глибина 0,5 – 0,6 м. Цю яму та попередньо описаний об'єкт перекидає шар темнокоричневого суглинку із вмістом обмазки. Заповнення описаної ями свідчить, що тут мало місце нівелювання поверхні для нових господарських робіт. Це, у свою чергу, мало б вказувати на тривале або кількафазне використання території пам'ятки. Проте в межах розкопу не було виявлено жодних артефактів, навіть дрібних фрагментів керамічного посуду, що є нетиповим для середньовічних пам'яток із тривалим періодом використання.

Із зовнішнього боку вал переходить у рів. Перепад висоти від основи валу до дна рову становить 3 м. Дно рову заповнене шаром чорного суглинку (товщиною до 0,45 м) із значним вкрапленням вугликів. Тут також було виявлено фрагменти обгорілих колод, які потрапили сюди внаслідок руйнування згорілих дерев'яних стін.

Розкоп II (рис. 4) було закладено в східній частині городища, за 5 м від внутрішнього схилу валу. Початково це був розвідковий шурф розмірами 2×2 м, який переріз у розкоп площею 19 м². Тут виявлено скупчення каміння середніх розмірів (0,05 – 0,15 м). Каміння формувало вимощення в один ряд підпрямокутної форми. На жаль, через погодні умови не вдалося дослідити її південно-західний край. Каміння знаходиться на глибині 0,15 – 0,25 м від сучасної поверхні. Досліджена площа вимощення становить близько 9 м². В північному та східному напрямках від краю вимощення виявлено хаотичні розвали каміння. В північно-східному куті розкопу на глибині 0,2 – 0,4 м від сучасної поверхні було виявлено декілька фрагментів керамічного посуду (серед яких два фрагменти вінця), які попередньо можна датувати кін. XI – сер. XIII ст. Функціональне призначення вимощення на сьогодні невідоме.

Розвідковий шурф розмірами 2×2 м було закладено в центральній частині городища, 14 м на південь від краю розкопу I. Проте культурного шару тут не виявлено.

Три проби деревини (два фрагменти колод та кілька фрагментів фашины) із розкопок були передані професорові Краківської гірничо-видобувної академії Мареку Кромпцу для проведення аналізів. На сьогодні маємо результати радіовуглецевого аналізу двох проб¹⁰. 1 – фрагменти фашины були датовані 910 ± 40 років тому. Після калібрації отримуємо ймовірну (95,4%) дату 1030 – 1210 рр. н. е.; 2 – фрагмент вербової колоди був датований 1080 ± 40 р.т., що дає нам по калібрації ймовірну (95,4%) дату 880 – 1030 р. н.е. Як бачимо, дати двох проб, хоча походять з однієї конструкції, –

фактично не накладаються. Враховуючи датування виявленої в розкопі II кераміки, більш імовірною є дата 1030 – 1210 рр., проте слід зважати на те, що кераміка та деревина не походять з одного об'єкта та можуть бути різночасовими. Відтак попередньо можемо віднести дату побудови городища до доволі широкого проміжку часу – X – XIII ст. Сподіваємося, що подальші дослідження пам'ятки зможуть уточнити датування пам'ятки, і охарактеризувати її етапи функціонування та соціальне значення.

Підсумовуючи, зазначимо, що, очевидно, досліджуване городище є оборонним спостережним пунктом, який входив у систему укріплень Карпатської лінії оборони та контролював стратегічні (в тому числі – торговельні) шляхи, що вели з Прикарпаття на Угорщину.

В 2011 р. планується продовжити археологічні дослідження городища, що в перспективі проллє світло на ранню історію м. Дрогобича та його околиць.

¹ Миська Р., Лазорак Б. Археологічні дослідження в урочищі Тептюж (Кіптяж) 2010 р. (південна околиця Дрогобича) // Старожитності Дрогобиччини. – 2010. – № 3-4. – С. 3-5.

² Смуток І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. X. – Дрогобич, 2006. – С. 519-570.

³ Там само. – С. 540.

⁴ Gliwa A. Zimowy najazd tatarów krymskich na Rzeczpospolitą w 1626 r. I jego skutki na terenie ziemi Przemyskiej // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 2006. – T. XLII. – Z. 1. – S. 3-58+karta

⁵ Миська Р., Лазорак Б. Археологічні дослідження... – С. 4.

⁶ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Київ, 1979. – Т. 15. – С. 7-41.

⁷ Миська Р., Лазорак Б. Археологічні дослідження... – С. 4.

⁸ Там само.

⁹ Мюллер В. Великий німецько-український словник. – К., 2005. – С. 151

¹⁰ Висловлюємо щирю подяку професорові Мареку Кромпцу за проведення аналізів.

ДОДАТКИ

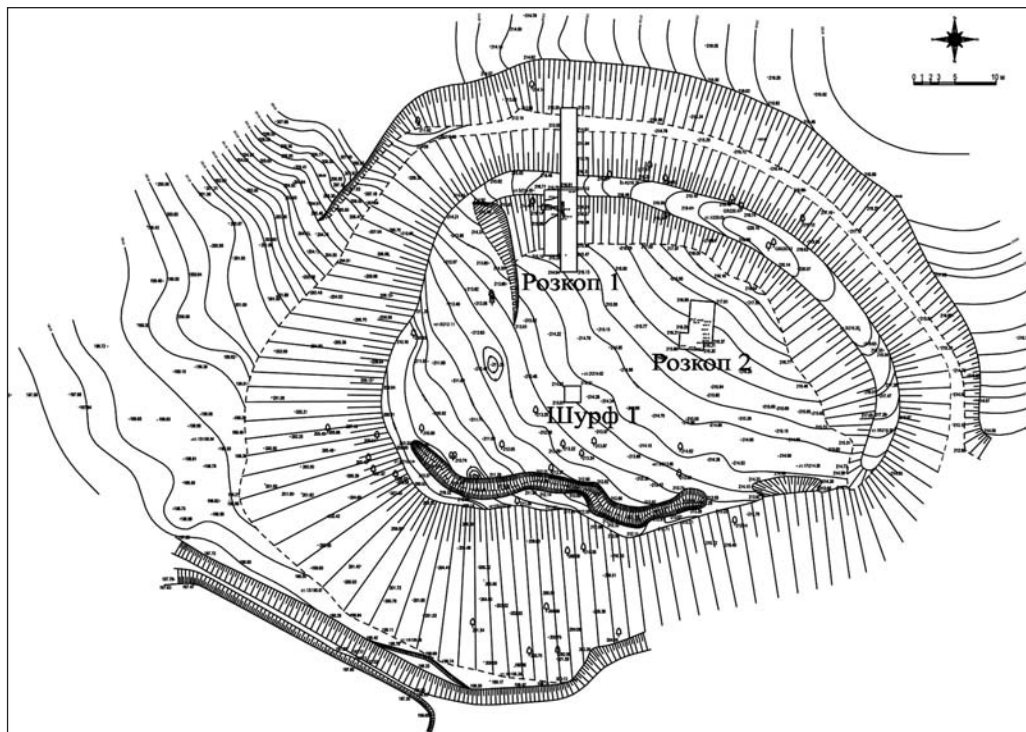

Рис. 1. План городища із зазначеними місцями розкопів (автор Любомир Пархуць).

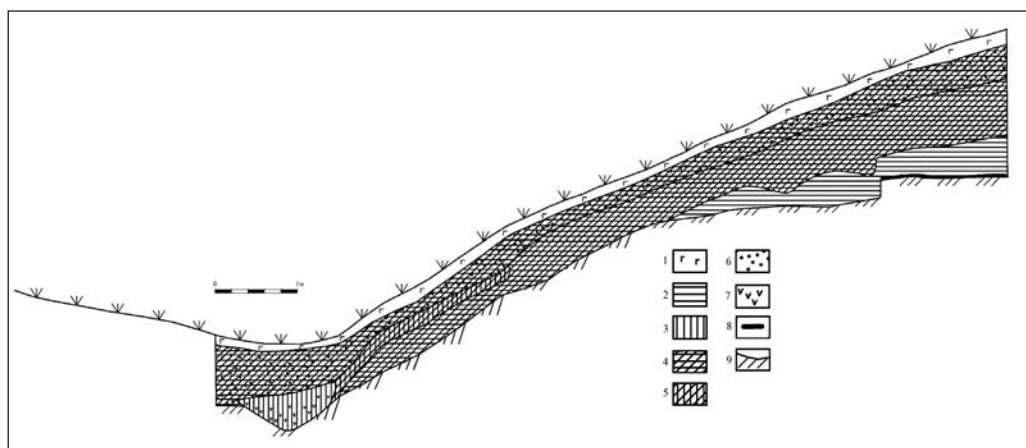

Рис. 2. Стратиграфія зовнішнього схилу валу (розкоп І). 1 – лісова підстилка; 2 – світлий суглинок; 3 – темний суглинок; 4 – світло-коричневий суглинок; 5 – темно-коричневий суглинок; 6 – рихлий ґрунт; 7 – вкраплення вугликів; 8 – прошарок чорного ґрунту; 9 – материк. (Автор Роман Миська).

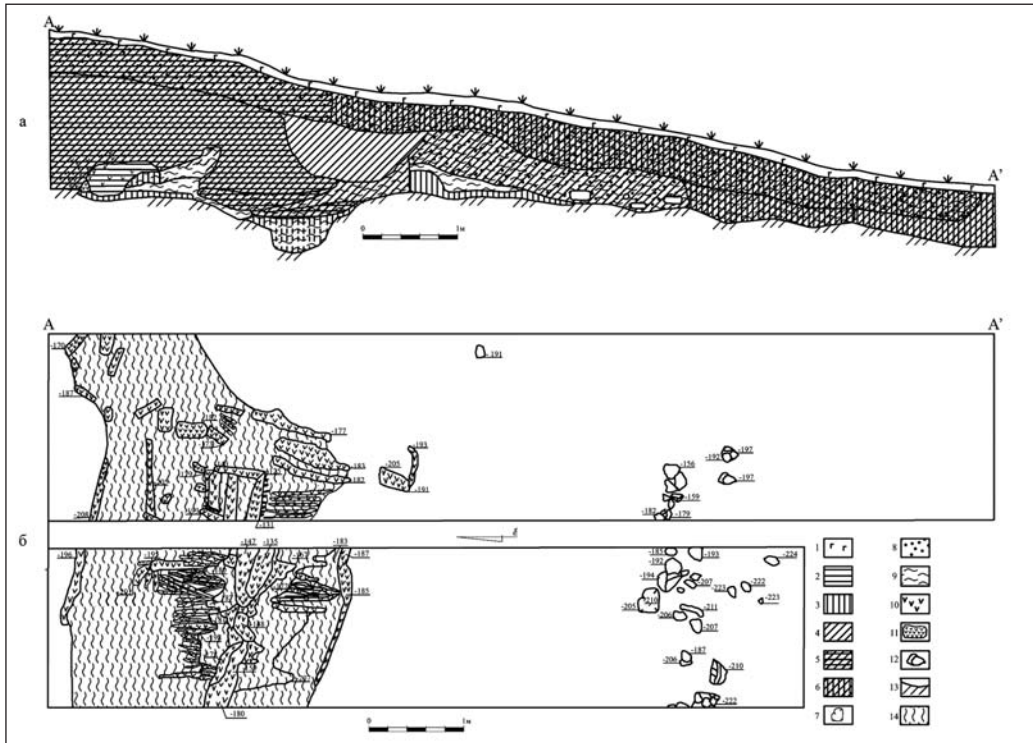

Рис. 3. Стратиграфія (а) та план (б) внутрішнього схилу валу (розкоп І). 1 – лісова підстилка; 2 – світлий суглинок; 3 – темний суглинок; 4 – коричневий суглинок; 5 – світло-коричневий суглинок; 6 – темно-коричневий суглинок; 7 – яма; 8 – рихлий ґрунт; 9 – перепалена глина; 10 – вкrapлення вугликів; 11 – фрагмент перепаленої деревини; 12 – каміння; 13 – материк; 14 – шар спаленини. (Автор Роман Миська).

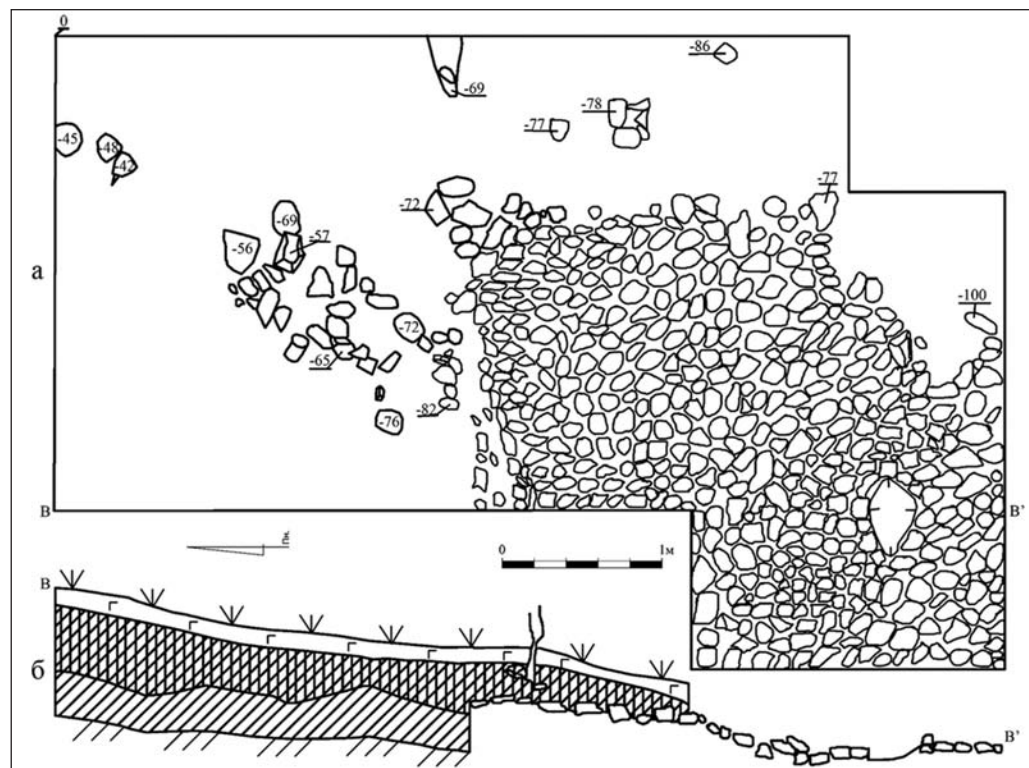

Рис. 4. План (а) та стратиграфія західної стінки розкопу II.
Умовні позначення аналогічні до рис. 3.

Роман Миська.

Археологічні дослідження середньовічного городища Модричі I у передгір'ї Карпат.

В статті вперше здійснюється опис невідомого досі в історіографії середньовічного городища Модричі I, яке знаходиться в південних околицях міста Дрогобича, на території урочища Тептюж. Згідно проведених лабораторних досліджень було встановлено приблизний час існування городища, культурний розквіт якого припадав на період X – XI століть. Також опубліковано матеріали археологічних досліджень (обміри, креслення), отриманих у липні 2010 р. під час археологічної експедиції організованої науково-дослідною лабораторією археології та краєзнавства ДДПУ ім. І. Франка. Проаналізовано історіографію з історії місцевості та топоніміки прилеглих територій, а також віднайдено найранішу згадку про досліджуване городище, датовану 1568 р.

Roman Myska.

Archaeological research of the medieval settlement Modrychi I in the foothills of the Carpathians.

In the article for the first time the description of the unknown in the historiography medieval settlement Modrychi is exercised, which is situated in the southern outskirts of the city Drohobych, on the territory of the tract Teptyuzh. According to the conducted laboratory investigates it was found the approximate time of the existence of the settlement, its prosperity fell on the period of the X – XI-th centuries. Also the archaeological research materials (measurements, drawings) are published, obtained in July 2010 during the archaeological expeditions, which was organized by the scientific-research laboratory of the Archaeology and Local History of Ivan Franko DSPU. The historiography of the history and toponymy of the local places and the surrounding areas are analyzed and the earliest mention about the investigated settlement, dated 1568, is discovered.

ГОРОДИЩЕ СТЕБНИК У ПЕРЕДГІР'І КАРПАТ

Передгір'я Карпат є одним з найбільш цікавих та перспективних історико-археологічних регіонів Західної України. Археологічні джерела фіксують фактично безперервне заселення цієї території від кам'яного віку до середньовіччя¹. Посеред слов'яно-руських пам'яток регіону найбільшу увагу вчених привертали городища Кавсько², Ступниця, Нижній Струтин, Лопушна, Спас³, Верхнє Синовиднє, Тухольські ворота (Дубина), Тухля⁴, Библо, Городисько, Посада Новоміська⁵, Тустань (Урич)⁶, Модричі I⁷ та ін. Все ж можемо говорити про недостатнє археологічне вивчення передгір'я Карпат, адже більшість пам'яток досліджувалося лише розвідковим способом. Одним з небагатьох городищ, на терені якого проводились стаціонарні розкопки, є укріплене поселення у Стебнику⁸.

Перша писемна згадка про місто Стебник (під назвою Іздебник) Дрогобицького району Львівської області датується 1440 р.⁹, проте археологічні джерела засвідчують заселення цього терену у більш давні часи. Яскравим прикладом сказаному слугує однойменне городище, яке розташоване на віддалі 2 – 2,5 км на південний схід від згаданого населеного пункту, в урочищі “Старий Бич” або “Ринок” (Рис. 1). В географічному відношенні це територія Дрогобицького Передгір'я, межі якого окреслені з півночі та заходу р. Дністер, зі сходу р. Колодницею, а з півдня краєм Карпат¹⁰.

Стебницьке городище ще наприкінці XIX ст. привернуло увагу галицького наукового середовища. Так, у 1892 р. консерватор Центральної комісії для вивчення та збереження будівель Східної Галичини В. Дзедушицький звертав увагу на потребу вивчення укріплень поблизу Стебника, відомих у народній традиції під назвою “Старий Бич”¹¹. Про значний за розмірами цвинтар та велике городище в цій місцевості повідомляє і знаний галицький краєзнавець Б. Януш¹². У 1936 р. на терені пам'ятки вперше археологічні обстеження провів Т. Сулімський. Виявлені матеріали, зокрема шматки глиняної обмазки, було передано до Державного археологічного музею у Варшаві¹³. Зауважимо, що довгий час питання хронології городища викликало чимало питань. Приміром, П. Раппопорт висловив сумніви щодо його слов'яно-руської належності¹⁴.

У 1974 р. городище в Стебнику досліджували В. Козак та О. Ратич¹⁵. В процесі цих робіт було з'ясовано топографію пам'ятки та закладено на її території чотири шурфи, в стратиграфії яких зафіксовано незначний культурний шар, товщиною близько 10 см. Виявлено шматки перепаленої глини, вуглики та дрібні, повторно перепалені, фрагменти кераміки X – XI ст. Згідно з твердженням учених, такі знахідки свідчили про пожежу, внаслідок якої городище перестало функціонувати. Опираючись на результати цих досліджень, а також на народну традицію, яка вказує на існування в цій місцевості давнього міста Бич, науковці висловили цікаву гіпотезу про зв'язок городища в Стебнику з Дрогобичем. На їхню думку, після зруйнування укріпленого поселення в Стебнику, його мешканці заснували новий град у Дрогобичі (Другий Бич)¹⁶. Безумовно, таке припущення має право на життя, однак потребує додаткової аргументації археологічними джерелами.

З метою вивчення планувальної структури городища, зокрема характеру його оборонної лінії, у 1989 р. В. Шишак провів на його території стаціонарні розкопки¹⁷. Проте результати згаданих археологічних досліджень¹⁸ не були опубліковані, тому вважаємо за необхідне детально розглянути їх у нашій статті.

Городище розташоване на мисоподібному підвищенні в лісі (Рис. 2). По обидві сторони мису із західної та східної сторін знаходяться глибокі яри, які утворюють площадку неправильної трикутної форми, що видовжена по осі північ-південь. Її найбільше розширення припадає на середню частину городища. Дном ярів стікають два невеличкі струмки, які зливаючись поза межами пам'ятки, утворюють потік Воронка¹⁹, праву притоку р. Солониці. Розміри укріпленої території становлять 140×80 м.

З південної, напільної, сторони підступи до городища захищав потужний земляний вал з ровом. Він майже перпендикулярно, із заходу на схід, перетинає мис. На початок досліджень висота валу становила 2,0 – 2,5 м з шириною при основі 10 – 13 м. Глибина рову сягала 1,5 – 2,0 м, віддаль між його берегами у верхній частині коливалася в межах 8,0 – 9,0 м. У валі простежувався розрив, шириною 1,5 – 2,0 м. Вочевидь, у цьому місці знаходився в'їзд на городище. Інші сторони площадки були укріплені лише земляним валом значно менших розмірів. Тут його висота становила від 1,0 м з шириною при основі 6,0 м. На східній та західній ділянках городища земляний вал знаходився майже на краю схилу, і тому в деяких місцях він частково зруйнований зсувами. У північно-східній частині площадки вал творив півколо, залишаючи незахищений останець-мисок неправильної трикутної форми.

З метою з'ясування особливостей спорудження земляних валів було зроблено два перетини.

Перетин I (Рис. 3;1) закладено в південній частині укріплень городища. Розміри розкопу, який був орієнтований за сторонами світу, складали 1,0×25 м. Дослідженнями встановлено, що вал у цій частині пам'ятки зберігся на висоту 2,0 – 2,10 м над рівнем давньої поверхні, його ширина при основі сягала 11,00 м. Глибина рову становила 1,50 м та з шириною у верхній частині 8,00 м. Основа валу була насипана з темно-жовтих суглинків з вмістом деревного вугілля, перепаленої глини та інших органічних решток. Товщина цієї страти посередині валу сягала 1,85 м. На південному схилі насипу, на відстані близько 2,00 – 2,20 м від гребеня валу, під дерном зафіксовано шар перепаленого темно-червоного суглинку, товщиною 0,25 м. Тут простежується значна кількість перепаленої до червоного кольору глини. Припускаємо, що температурний рівень випалу (*пожежа* – ?) спричинив утворення плиткоподібних аморфних форм розмірами від 0,07 м до 0,15 м і товщиною 0,02 – 0,03 м. Аналогічні два прошарки знаходились дещо нижче від описаного шару. Перший мав розміри 0,1 – 0,3×3,50 м і простягався вздовж зовнішнього схилу валу на глибині приблизно 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Інша страта, товщиною 0,2 – 0,25 м, встеляла схил та дно рову. Над нею залягав подібний шар ґрунту дещо темнішого кольору, розмірами 1,6×0,3 – 0,5 м. У ньому також виявлені вже згадані перепалені глиняні “плитки”. Окрім того на дні рову простежено шар світло-зеленого глею та досить гумусованого ґрунту темно-сірого кольору зі значним вмістом деревного вугілля, шлаку та “плиток”. Тут на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні знайдено фрагмент дерев'яного вістря довжиною 25 см і товщиною 6 см. Посередині валу зафіксовано шар світло-жовтих суглинків, розмірами 0,15 – 0,45×5,0 м.

Перетин II (Рис. 3;2), довжиною 9,0 м і шириною 1,0 м, закладено у північно-східній частині городища. Він орієнтований по лінії північний схід-південний захід.

В процесі досліджень встановлено, що вал тут зберігся на висоту 1,1 м над рівнем материкового горизонту. Його ширина при основі становила 8,50 м. Він був наспаний з темно-жовтих материкових суглинків, товщина яких посередині валу сягала 1,1 м. В насипі простежується незначна кількість органічних решток. Під шаром темно-жовтих суглинків зафіксовано давній горизонт. Товщина цієї страти коливалася від 0,2 м (по краях перетину) до 0,35 м (посередині перетину). Датованих матеріалів в описаних перетинах валів не виявлено.

Отож, дослідження 1989 р. пролили світло на конструктивні особливості оборонної лінії городища в Стебнику. Однак відсутність надійних хронологічних індикаторів не дає змоги з певністю визначити час існування укріпленого поселення в Стебнику. Тому попередньо приймаємо дату пам'ятки Х – XI ст. за матеріалами з шурфувань 1974 р. Цікаво, що верхні шари стратиграфії перетину I мають виразні сліди високого температурного випалу. Аналогічні спостереження були зроблені авторами досліджень 1974 р., що дало змогу припускати пожежу на території городища²⁰. Потрібно відзначити, що схожа ситуація зафіксована і на городищі руського часу Модричі I (урочище “Тептюж”), яке знаходиться неподалік (близько 8 км на північний захід) від пам'ятки у Стебнику. Характер внутрішніх конструкцій валу (обвуглені дерев'яні зруби, перепалена глина) цього городища вказує на те, що ця пам'ятка також припинила своє існування внаслідок раптової та сильної пожежі²¹.

Передгір'я Карпат було стратегічним регіоном в слов'яно-руський час з огляду на розквіт тут солеварного промислу²². Вагомим осередком цього виробництва був і Дрогобич. Так, Я. Ісаєвич припускав, що значна частка з поміж солі “з Галича і від Перемишля”, згаданої в Києво-Печерському патерику у 1096 р., належала дрогобицькій, адже Дрогобицька жупа здавна була найбільшою на Підкарпатті²³. Ймовірний період активного солеваріння за часів Київської Русі на цій території також підтверджують археологічні джерела²⁴. Можливо, в цей час соляні варниці існували і поблизу городища в Стебнику, про що, зокрема, свідчать деякі місцеві топоніми: Іздебник (від терміну “іздеб” – давньої назви соляних копалень²⁵) та річка Солонія²⁶. Соляні промисли відігравали потужну роль в економічному житті боярства Галицько-Волинської держави²⁷, тому можемо припустити, що спорудження укріпленого поселення в Стебнику, голов-но, обумовлювалося цим фактором. Складно сказати, чи ця пам'ятка була боярським замком, адже незначний культурний шар, зафіксований на терені городища, ставить під сумнів таку інтерпретацію²⁸. Ймовірно, що городище у Стебнику (як і Модричі I) слугувало оборонним сторожовим пунктом²⁹ в околицях давнього Дрогобича. На нашу думку, його спорудження потрібно пов'язувати з функціонуванням карпатської лінії оборони Перемишльської землі³⁰ та пізніше Галицько-Волинської держави, до якої також входили городища Тухля, Тухольські ворота, Верхнє Синьовидне, Грозьова, Спас, Тустань та ін.³¹ В цьому контексті можна навести паралелі з сторожовими пунктами руського часу на правому березі р. Сули, які розташовувалися приблизно на однаковій відстані (близько 10 км) одне від одного³².

Потрібно відзначити, що городище у Стебнику мало вихід до перевалу у Східниці, й далі по р. Стрий – до Тустані та Верхнього Синьовидного, через які пролягала “Руська путь”, один з найбільш відомих тогочасних шляхів на Закарпаття та Угорщину³³. Вочевидь, одне з відгалужень “Руської путі” було пов'язане з солеварним промислом в районі Дрогобича, що і зумовило будівництво тут укріплених поселень Стебник та Модричі I. Зауважимо, що городища, першочерговою функцією яких був контроль над торгівельними та сполучними магістралями, відомі на Розточчі³⁴ та Західних

Карпатах³⁵. Я. Полеський, ведучи мову про “каштелянські гроди” на теренах польської частини Західних Карпат, вказує, що більшість з них розташовувалась вздовж Вісли, яка була важливим водним шляхом; ще чотири городища такого типу знаходились на схід та північний схід від Вісли (Люблін, Войнеч, Беч та Соч) і слугували сторожовими прикордонними пунктами між Польщею, Київською Русю та Угорщиною³⁶.

Отож, потенційна військова небезпека та потреба охорони солеварних центрів, попри які пролягали важливі сполучні шляхи, зумовила будівництво оборонних пунктів у Стебнику та Модричах І. Вочевидь, припинення їх функціонування потрібно пов’язувати зі зовнішньою загрозою згаданих вище карпатській лінії оборони. Хоча не можна відкидати гіпотези про те, що ці укріплені поселення були зруйновані в процесі протиборства між місцевими боярами та князівською владою, яка крокувала на шляху до централізації держави.

Перспективу подальших досліджень пам’ятки у Стебнику вбачаємо у стаціонарних археологічних розкопках, що дозволять більш точно визначити час її функціонування та детально з’ясувати планувальну структуру городища.

¹ Детально див.: Рожко М. Заселенність Українських Карпат у княжий період (IX – XIV ст.) // Народознавчі зошити. – №. 1 (7). – Львів, 1996. – С. 37-47; Мацкевий Л., Козак В. Старожитності Дрогобицького Передгір’я. – Дрогобич, 2008. – 184 с. та ін.

² Бернякович К. Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1952 – 1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952 – 1957 рр. Львівський державний історичний музей. – Львів, 1959. – С. 34-42.

³ Раппопорт П., Малевская М. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // Acta archaeologica Carpathica. – T. V. – №1-2. – Kraków, 1963. – S. 61-76.

⁴ Ратич А. Разведка по р. Опор // Археологические открытия 1973 года. – М., 1974. – С. 333.

⁵ Чайка Р., Пелешишин Н. Работы Львовского университета // Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. – С. 345-346; Його ж. Довгань П. Археологічні дослідження в зонах меліорацій Малого Полісся і Прикарпаття // З історії стародавності і середньовіччя. – Вип. 27. – Львів, 1992. – С. 46-48.

⁶ Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – 240 с.; Миська Р. Дослідження наскельного міста-фортеці “Тустань” у 2007 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 32-38 та ін.

⁷ Миська Р., Лазорак Б. Археологічні дослідження в урочищі Тептуж (Кіптяж) 2010 р. (південна околиця Дрогобича) // Старожитності Дрогобищини. – № 3-4. – Дрогобич, 2010. – С. 3-6.

⁸ Корчинський О., Шишак В. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров’я у 1989 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Од. зб. 23571. – С. 20-22; Рис. 19-20; Фот. 21-22.

⁹ Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Миська історія України: проблеми початкового датування. – К., 2010. – С. 98.

¹⁰ Природа Львівської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972. – С. 126.

¹¹ Kronika czynności Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej // Teka konserwatorska. Rocznik Koła c. k. Konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1892. – S. 155.

¹² Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 107.

¹³ Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – Т. 1. – Warszawa, 1960. – S. 251.

¹⁴ Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140. – М., 1967. – С. 12.

¹⁵ Козак В., Ратич А. Разведка в районе Дрогобыча // Археологические открытия 1974 года. – М., 1975. – С. 294.

¹⁶ Там же. – С. 294.

¹⁷ Ці дослідження проводились загоном Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яку очолював О. Корчинський.

¹⁸ Корчинський О., Шишак В. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. – С. 20-22; Рис. 19-20; Фото 21-22.

¹⁹ Назву потоку подаємо за: Stebnik // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. XI. – Warszawa, 1890. – S. 313.

²⁰ Козак В., Ратич А. Разведка в районе Дрогобыча... – С. 294.

²¹ Миська Р., Лазорак Б. Археологічні дослідження в урочищі Тептюж... – С. 5–6.

²² Грабовецький Б. Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 35-38; Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI – XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 109-110.

²³ Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях... – С. 109.

²⁴ Петрик В., Петрик А. Дрогобицька Жупа (Солеварня) у світлі історичних та архітектурно-археологічних досліджень // Фортеця: збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. – Кн. 1. – Львів, 2009. – С. 488-489.

²⁵ Стебник // История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – К., 1978. – С. 284-285.

²⁶ Зауважимо, що інформація про активне солеваріння в Стебнику та навколишніх селах Модричі та Солець зустрічається у писемних джерелах XVI ст., зокрема, у люстрації 1570 р.: Батюк Т. Соляні жупи Дрогобицького староства у XVI – XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 132-134.

²⁷ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 32-33; Петрик А. Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 66-67.

²⁸ Критерії для виокремлення феодальних замків Київської Русі детально див. у: Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 1. – К., 2000. – С. 22-37.

²⁹ У польській літературі такі городища відомі під назвою “каштелянських гродів”. Критерії для городищ цього типу на терені Малопольщі навів Я. Полеський: 1) незначна, в порівнянні з племінними центрами, їх площа: від 0,3 – 0,4 га (Подегродзе “Гробла”) до понад 5 га (Войнець, Стави-Чехув); 2) планувальна структура (лише 4 такі городища мали двочленну структуру) та конструктивні особливості спорудження валів; 3) мінімальна внутрішня забудова: Poleski J. Grody plemienne i wczesnopanstwowe w Małopolsce // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S. 118.

³⁰ Східна межа Перемишльської землі проходили по р. Стрий, а її південний кордон становили карпатські хребти: Ісаєвич Я. “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 119; Крип'якевич І. Галицько-Волинське

князівство... – С. 30; Рудий В. Перемишльська земля (IX – сер. XIV ст.). – Тернопіль, 2003. – С. 34.

³¹ Рожко М. Карпатські фортеці Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – С. 12-20; Його ж. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX – XIV ст. // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Т. I. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 459.

³² Довженко В. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 37-39.

³³ Рожко М. Заселенність Українських Карпат у княжий період (IX – XIV ст.)... – С. 46-47; Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 224.

³⁴ Gurba J. Roztocze w średniowieczu // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. – Lublin, 2005. – S. 118-126; Ляска В. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX – XIII ст. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 11. – Львів, 2008. – С. 91-92.

³⁵ Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. – Krosno, 2006. – S. 216-210.

³⁶ Ibid. – S. 217-218.

ДОДАТКИ

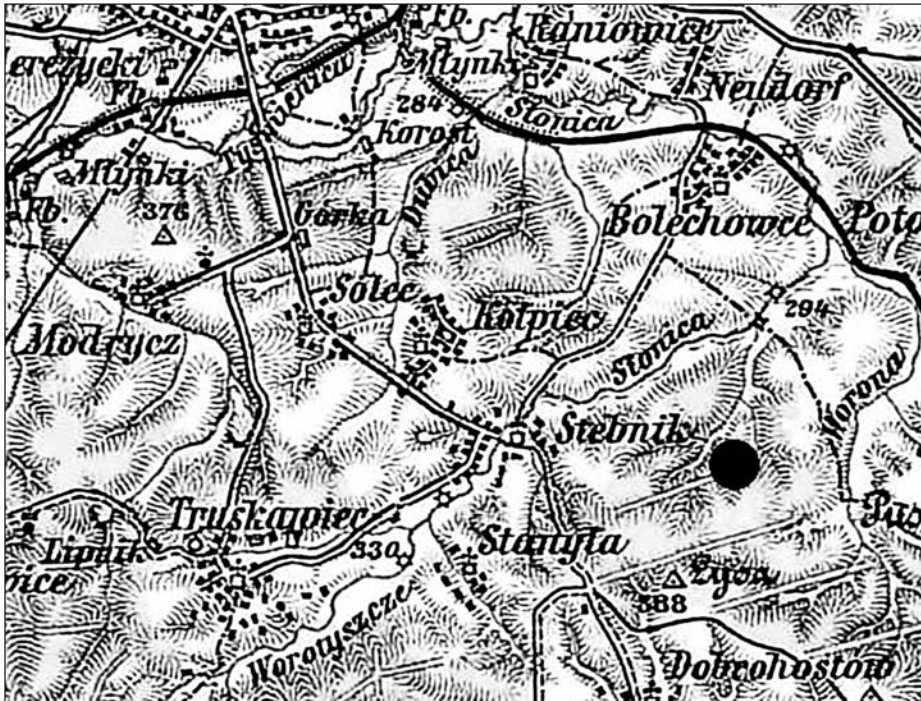

Рис. 1 Місцезнаходження городища Стебник на австро-угорській топографічній мапі 1910 р.

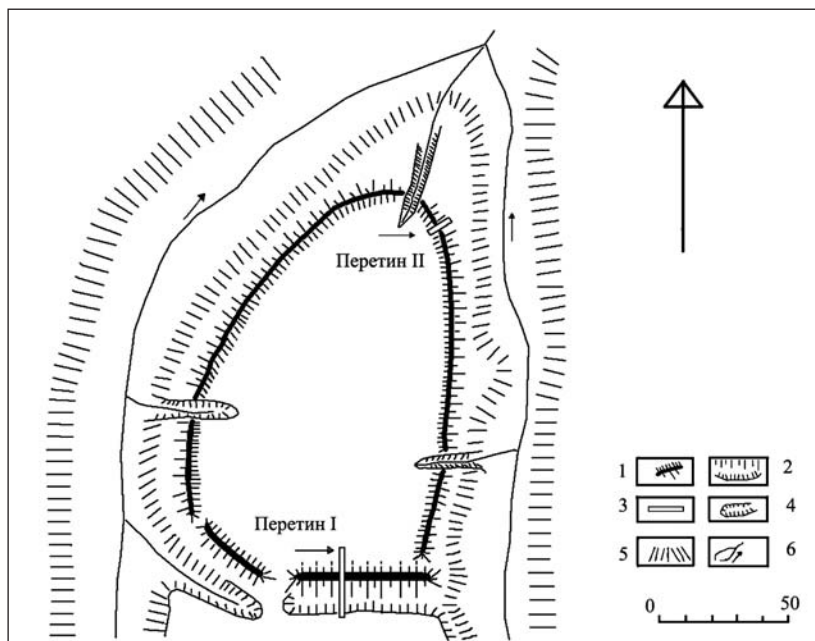

Рис. 2. Схематичний план городища Стебнику :1) вал, 2) рів, 3) перетин валу, 4) яр, 5) схил, 6) потік.

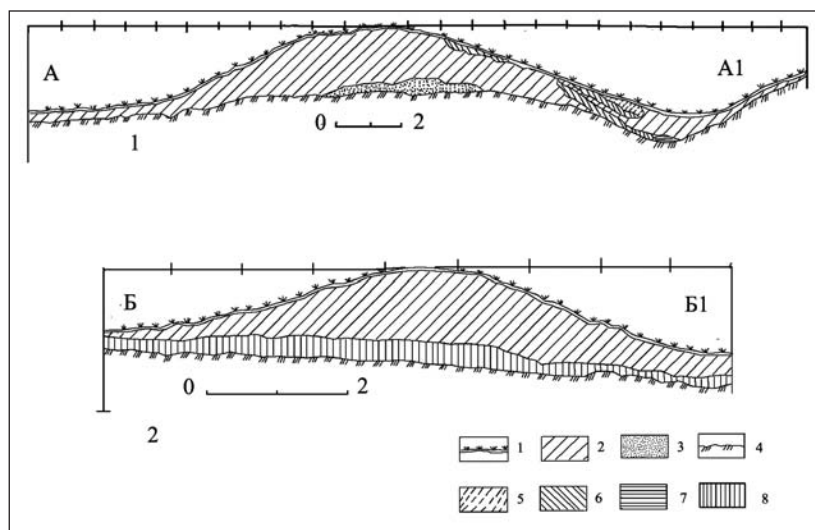

Рис. 3 Перетини валу :1) дерновий шар, 2) темно-жовті суглинки, 3) світло-жовті суглинки, 4) материк, 5) бурі суглинки з вмістом перепаленої глини, 6) бурі суглинки з вмістом перепаленої глини та керамічних "плиток", 7) глей, 8) давній горизонт.

Володимир Шишак, Віталій Ляска.

Городище Стебник у передгір'ї Карпат.

Стаття присвячена опису городища Стебник X – XI століть, яке знаходиться в південних околицях міста Дрогобича. Публікуються матеріали археологічних досліджень (обміри, креслення), проведених Володимиром Шишаком у 1989 році. Проаналізовано історико-краєзнавчі наративи з історії місцевості, які разом із археологічним матеріалом В. Шишака дали можливість з'ясувати характер та значення городища Стебник у системі карпатської лінії оборони періоду Київської Русі.

Volodymyr Shyshak, Vitalij Liaska.

Hillfort of Stebnyk in the foothills of the Carpathians.

The article is dedicated to the description of the Stebnyk hillfort X – XI centuries that is located close to Drohobych. There are shown the archaeological excavations by V. Shyshak in 1989 as a result of which the nature of fortification attractions was established. In the Middle Ages this hillfort played an important role in controlling the Carpathian roads and salt production in the surrounding area. We believe that publication of results of these studies will reveal more fully the defensive constructions of Kievan Rus in the area.

ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ І ВІЗАНТІЯ У ХІ – ХІV СТ.

Проблеми присутності Галицького князівства на Нижньому Дунаї та галицько-візантійських зв'язків належать до питань, полеміка навколо яких триває ще з другої половини ХІХ ст. Відомий візантиніст Д. Оболенський вважав, що Візантія “не без успіху використовувала Київське, Суздальське і Галицьке князівства як пішаків до дощці європейської дипломатії”¹. Чи так було насправді, чи галицькі князі в стосунках з Візантією дотримувалися власної, вигідної їм політики? Які мотиви штовхали обидві сторони до зближення?

Область у межах річки Дністра та Серета і Нижнє Подунав'я була своєрідними воротами між морем і Карпатами, через які у ХІ – ХІІ ст. кочовики проникали на Балкани. Після страшної поразки під Манцикертом (1071) імперія була змушена концентрувати свої сили на сході і не могла тримати тут достатні контингенти. Через Галицьку землю проходив давній знаменитий *буриштиновий шлях* (Вісла – Сян – Дністер та Німан – Західний Буг – Дністер), який з'єднував Балтійське та Чорне моря. По Дністру лежала і найкоротша дорога до Візантії. Через Нижнє Подунав'я можна було вийти сухоходом більш безпечно до візантійських міст, у той час, коли дніпровський шлях контролювали половці, стосунки з якими були перемінними. Подібна ситуація штовхала і галицьких князів до встановлення контролю за цим шляхом. Археологічні дослідження давніх білоруських міст² дозволяють зробити висновок, що потоки візантійського імпорту в Гродненське князівство та Полоцьку землю йшли в основному через Волинь, тобто давнім *буриштиновим шляхом*.

Напевно ці фактори і сприяли тому, що, утвердившись протягом кінця ХІ – першої половини ХІІ ст. на Нижньому Дунаї³ за згодою Візантії, яка не заперечувала проти опанування цієї території сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом⁴, Галицьке князівство взяло на себе завдання оборони від кочовиків проходів у причорноморські та болгарські області, які перебували під візантійським контролем.

Поклав початок освоєнню Пониззя Дністра теребовельський князь Василько Ростиславич⁵. В процесі цього освоєння відбувалося і зближення з Візантією. 29.04.1091 р. на березі р. Маріці біля фортеці Хіріни візантійський імператор Олексій І Комнин за допомогою половецьких ханів Тугоркана і Боняка розгромив печенізьке військо. Дочка імператора Анна так писала про цю битву: “В той день відбулося дещо незвичайне: згинув цілий народ разом з жінками і дітьми, чисельність якого складала не 10 тисяч осіб, а виражалась у величезних цифрах”. В числі учасників битви Анна називає 5 тисяч гірських жителів, які прибули на допомогу імператору⁶. Відомий візантист В.Василевський бачив в них дружину теребовельського князя⁷. Дружина Василька Ростиславича рухалась по Серету і мусила переходити гори, йдучи на з'єднання з імператором, тому і потрапила в “горяни”.

Тісний союз Візантії з Галицьким князівством сформувався у ХІІ ст., починаючи з 20.07.1104 р., коли дочка Володаря Ростиславича Ірина вийшла за сина василевса Олексія Комнина – севастократора Ісаака⁸. Це був перший випадок династичних

зв'язків удільного руського князя з родиною візантійських василевсів, що дозволяє його виділити з огляду на перебірливу династичну політику правителів Візантії. Від цього шлюбу народився майбутній василевс Андронік I Комнин⁹.

Прийшовши в Галицьку землю, Ростиславичі утворили три князівства: Перемишльське, Звенигородське (з центром у Звенигородці на Білці) та Теревельське. По смерті Рюрика Ростиславича у 1092 р. Володар Ростиславич об'єднав Перемишльське і Звенигородське князівства. Володар і Василько Ростиславичі померли у 1124 р. майже одночасно. Обоє мали по двоє синів, які успадкували уділи у батьківській частині Галицької землі. Ростислав Володаревич отримав Перемишльське князівство, а Володимирко Володаревич – Звенигородське. Ігор-Іван Василькович отримав Галицьке князівство, а Ростислав-Григорій Василькович – Теревельське.

Розподіл престолів не був випадковим. Ростислав Володаревич був, безперечно, старшим за Володимирка. У 1122 р. саме Ростислав був заложником за батька в Кракові. У 1124 р., відразу по смерті батька, Ростислав очолив боротьбу проти польської рати, відтіснив її за Вислок і завершив війну миром. Володимирко Володаревич відразу почав шукати союзу з двоюрідними братами проти старшого брата. У 1125 р. Володимирко Володаревич, Ігор та Ростислав Васильковичі разом зробили солідний внесок до монастиря у Савасентдеметрі в Угорщині (щорічний дохід в розмірі 13 кантарів воску, кантар дорівнює 50,5 – 56,3 кг). Їх бабуса Ленке була з династії Арпадів і, можливо, мала відношення до цього монастиря. У 1125 – 1126 рр. Ростиславові Володаревичу довелося обороняти Перемишль в ході усобиці з Володимирком, але вже у 1126 р. він сам обложив Звенигород, і Володимирка врятувало тільки угорське військо. У 1127 р. бояри обох сторін на з'їзді у Щирці безуспішно пробували помирити князів¹⁰. Помер Ростислав Володаревич у 1128 р.¹¹ бездітним, бо Перемишльське князівство без проблем перейшло до Володимирка¹².

Ігор-Іван був старшим з братів Васильковичів. Не випадково ж саме він одружився з Анною Всеволодівною, дочкою чернігівського князя Всеволода Ольговича, який претендував на першість на Русі¹³. Тоді він повинен був отримати “старше” Теревельське князівство. Але воно залишилося за братом. Можливо, причини переходу старшого з братів у Галич приховані у піднесенні економічного і політичного значення цього центру у зв'язку з успішним опануванням *буриштинового шляху*. Подібне трапилось при переході центра землі з Ростова в Суздаль, а потім з Суздаля у Володимир на Клязьмі. Ростислав-Григорій помер між 1127 і 1141 р., ближче до першої дати¹⁴ і Ігор Василькович об'єднав під своєю владою всю батьківську спадщину.

І тут на історичну сцену виходить загадкова постать князя Івана Ростиславича Берладника, якого значна частина дослідників вперто вважає сином перемишльського князя Ростислава Володаревича. Але в такому разі чому цього князя як можливого суперника в боротьбі за Галич так боявся Ярослав Осмомисл? Як могли прийняти у Галич молодого князя з гілки Володаревичів, коли це була територія Васильковичів? І чому цей князь мав таку підтримкою населення середнього та нижнього Подністров'я? Якщо Іван Ростиславич був сином перемишльського князя, то за своїм походженням він не міг мати жодних прав на Галич¹⁵. Неупереджений аналіз показує, що Іван Ростиславич був сином теревельського князя Ростислава Васильовича, який ще за життя батька (або після його смерті від дядька Ігоря Васильовича) отримав уділ у Пониззі з центром у Звенигородці на Дністрі¹⁶.

Про це свідчить і відома грамота князя Івана Ростиславича месемврійським купцям від 20.05.1134 р., де згадуються його володіння в Пониззі Дністра та Дунаю, в числі

яких Малий Галич (Галац), Бирлад і Текуч¹⁷. Навколо цієї грамоти довгий час триває дискусія (автентичність грамоти визнавали П. Голубовський¹⁸, М. Дашкевич¹⁹, М. Грушевський²⁰, В. Пашуто²¹, О. Насонов²², М. Левченко²³, А. Фроловський²⁴, О. Зимін²⁵, В. Потін²⁶, М. Брайчевський²⁷, Р. Рабинович²⁸, Л. Войтович²⁹ та О. Майоров³⁰, проти цього виступали І. Богдан³¹, О. Соболевський³², П. Панаїтеску³³, М. Мохов³⁴, М. Котляр³⁵, П. Павлов³⁶, В. Спінеї³⁷, С. Каштанов³⁸, Б. Перхавко³⁹). Як слушно зазначив Р. Рабинович, всі противники автентичності грамоти, починаючи з І. Богдана, наперед виходили з постулату, що звенигородський князь (з Звенигороду на Білці) Іван Ростиславич не міг володіти Бирладом і Пониззям Дністра та Пруту⁴⁰.

Але цей постулат легко заперечується. Грамоту вперше ввів до наукового обігу відомий румунський історик і філолог-славист Богдан Петричейку Хаждеу (1836 – 1907). Оригінал і первинна копія грамоти втрачені ще у XIX ст. Противникові автентичності грамоти видатному лінгвістові О. Соболевському вдалося довести лише те, що текст грамоти написаний у XIV – XV ст. в орфографічних і лінгвістичних традиціях молдовських і болгарських документів того часу⁴¹. Але це тільки дозволяє говорити, що до Б. Хашдеу потрапив список з грамоти, виготовлений у XIV – XV ст., або ж фальсифікат, зроблений у цей період, при фабрикації якого були використані вірогідні джерела й відомості. Необхідністю переписання грамоти в “молдовські” часи було прагнення продовжити традицію торговельних пільг для деяких міст⁴².

Найбільш “дошкульним” місцем грамоти противники її автентичності вважають фразу “князь Бирладський від стола Галицького”. Якщо вважати Івана Ростиславича звенигородським князем, столиця якого знаходилася у Звенигороді на Білці на території Володаревичів, то ця фраза виглядає позбавленою змісту. Але існувало кілька Звенигородів саме у Теребовельському князівстві, яким володів батько Івана Ростиславича – Ростислав-Григорій Василькович⁴³. Звенигородське князівство з центром у Звенигороді на Дністрі контролювало території до гирла Дністра та гирла Дунаю. Князь Іван Ростиславич після смерті батька залишався васалом дядька галицького князя Ігоря Васильковича. Численні археологічні знахідки в дельті Дунаю, зокрема у Діногетії поблизу Галаца (малого Галича) містять елементи руської матеріальної культури і датуються широким діапазоном X – XII ст.⁴⁴. Навіть якби грамота від 20.05.1134 р. була датована 1144 р., як вважав М. Грушевський (що більш ніж сумнівно), то це би могло означати тільки, що після того, як Володимирко захопив галицьку і теребовельську частки, його племінник залишився васалом тепер уже князя всієї Галицької землі.

Ігор-Іван Василькович помер у 1141 р.⁴⁵. На мій погляд, слушною є здогадка відомого археолога Ю. Лукомського, що Ігор-Іван Василькович був похований у Галичі у монастирській церкві св. Івана Хрестителя на Царичинці і саме його останки були виявлені у саркофазі в південній наві церкви⁴⁶.

Перемишльсько-звенигородський князь Володимирко Володаревич скористався з смерті Ігоря Васильковича, з яким перебував в дружніх стосунках, і об’єднав всю Галицьку землю. Столиця теж була перенесена в Галич⁴⁷. Для цього були вагомі причини: Володимирко не мав прав на Галицько-Теребовельське князівство поки був живим Іван Ростиславич і тому його присутність тут була просто необхідною. Невдовзі ця небезпека стала реальною.

Володимирко Володаревич разом з галицьким князем Ігорем Васильковичем у 1139 р. підтримав нового великого князя Всеволода Ольговича і завдав удару по волинських землях. Галицькі дружини вторглися в Погориння і не дали

Ізяславу Мстиславичу допомогти переяславському князю Андрієві Володимировичу. Це забезпечило Володимиркові підтримку Києва, де не стали заважати об'єднанню всієї Галицької землі під владою Володимирика Володаревича.

Невдовзі активність і зростаюча сила галицького князя занепокоїли Всеволода Ольговича, особливо коли на Волині утвердився його син Святослав. У 1144 р. київський князь спробував вирішити проблеми силою. Після компромісного миру, до якого Всеволод Ольгович схилився після наполягань брата Ігоря, взимку 1145 – 1146 рр. галицькі бояри організували змову, схоже, не без домовленості з Києвом. Коли галицький князь виїхав на лови в Тисьменицю, бояри запросили із Звенигорода-на-Дністрі його племінника Івана Ростиславича. Як спадкоємець Васильковичів, цей князь мав більше прав на Галич ніж його дядько – спадкоємець Володаревичів. Володимирко три тижні відчайдушно штурмував Галич. Йому допоміг випадок. Під час вилазки вночі Іван Ростиславич, захопившись, надто відалився від міських стін і потрапив в оточення. Йому вдалося прорватися в степ, але Галич мусив відчинити ворота перед Володимирком.

Іван Ростиславич знайшов притулок у великого князя в Києві. Це розлютило Володимирика. Він сам першим напав на великокняжий домен і здобув Прилук. В тилу знову повстав Галич і князь мусив повернутися, щоб придушити цей виступ. Тоді Всеволод зібрав київські, чернігівські, новгородські полки, найняв половців і з цими силами виступив проти Володимирика Володаревича. З заходу в галицькі землі вторглася польська рать, вислана Владиславом II. Стійка оборона Звенигорода на Білці посадником Іваном Халдеєвичем та важка хвороба Всеволода Ольговича врятували галицького князя.

Прихід до влади в Києві Ізяслава Мстиславича змусив Володимирика змінити політику. Він зайняв нейтральну позицію, все більше схиляючись на бік Юрія Довгорукого. У 1147 – 1148 рр. він не брав участі в усобиці, але великий князь постійно відчував загрозу з заходу, через що навіть був організований у Болохівській землі окремий уділ з центром в Котельниці. Посаджений там Ростислав Юрійович мав обороняти Київську землю від можливого удару Володимирика. Навесні 1149 р. союз Володимирика Володаревича з Юрієм Довгоруком був скріплений шлюбом Ярослава Володимировича з Ольгою Юріівною. З другої половини 1149 р. галицький князь послідовно підтримував свого свата Юрія Довгорукого, захопивши в ході міжусобиць значне число прикордонних волинських міст. В результаті, у 1152 р. проти нього вийшли всі сили київського князя та його союзників. Угорські союзні війська очолював сам Гейза II. Крім родинних стосунків з Ізяславом Мстиславичем, проти галицького князя угорського короля штовхав тісний союз останнього з Візантією, про що є свідчення візантійського хроніста Іоанна Кіннама⁴⁸. Після недавньої поразки від війська василевса Мануїла I (1151) Гейза II був особливо чутливим до таких моментів.

Володимирко зумів уникнути розгрому у 1152 – 1153 рр. і відмовився виконувати умови миру та повертати захоплені волинські міста Бужеськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів та Гнойницю. Не віддав цих міст і його син та наступник Ярослав Володимирович, військо якого перемогло київську рать під Теребовлею у 1153 р. Смерть Ізяслава Мстиславича в 1154 р. і швидке повернення до Києва Юрія Довгорукого, який доводився Ярославові тестем, зняло проблему київсько-галицьких стосунків.

Смерть Юрія Довгорукого відкрила шлях до київського престолу чернігівському князю Ізяславу Давидовичу. Ярослав Володимирович спочатку лояльно поставився до нього. Але зближення галицького князя з волинським князем Мстиславом Ізяславичем

в Києві сприйняли як загрозу. Ізяслав Давидович вирішив приборкати Ярослава Володимировича за допомогою князя-ізгоя Івана Ростиславича, представника Васильковичів, який мав більші права на Галич, ніж син Володимирка Володаревича.

У 1146 р., після невдалої спроби утвердитись в Галичі, Іван Ростиславич знайшов притулок у великого князя Всеволода Ольговича. Після смерті Всеволода Ольговича Іван Ростиславич схоронився у сіверського князя Святослава Ольговича. Коли Давидовичі підтримали великого князя Ізяслава Мстиславича і почали наступати на Сіверську землю, Святослав Ольгович доручив Івану Ростиславичу обороняти кордони від наступу смоленського князя Ростислава Мстиславича. Але смоленське військо обложило Турів і тоді Святослав Ольгович наказав йому наступати на Смоленськ. За 200 гривен срібла і 12 гривен золота Іван Ростиславич зрадив свого сюзерена і перейшов на бік смоленського князя. Але і смоленський князь Ростислав Мстиславович не захотів тримати на службі васала, який уже раз зрадив свого сюзерена. Тоді Іван Ростиславич був прийнятий на службу Юрієм Довгоруком і без особливого успіху воював на новгородських рубежах. Союз Юрія Довгорука з Володимирком Володаревичем закінчився трагічно для нещасного ізгоя. Його в оковах повезли з Суздаля в Київ, щоб там передати галицькому князю. Але митрополит Константин категорично виступив проти цієї акції. Івана Ростиславича знову повезли у Суздаль. Та по дорозі на конвої несподівано напали дружинники Ізяслава Давидовича. Готуючись до боротьби за Київ, чернігівський князь за всяку ціну хотів розірвати союз Юрія Довгорука з галицьким князем.

Ярослав Володимирович сподівався, що, ставши великим князем, Ізяслав Давидович відмовиться від підтримки колишнього звенигородського князя. Але київський князь з допомогою Івана Ростиславича, навпаки, намагався приборкати потужного галицького князя і змусити його утриматися від зближення з Мономаховичами. У відповідь Ярослав Осмомисл організував коаліцію князів проти Ізяслава Давидовича.

В кінці 1157 р. посли Ярослава Осмомисла, волинського князя Мстислава Ізяславича, луцького князя Ярослава Ізяславича, дорогобузького князя Володимира Андрійовича, чернігівського князя Святослава Ольговича, сіверського князя Святослава Всеволодовича, смоленського князя Ростислава Мстиславича, угорського короля та польських князів зажадали видачі ізгоя. Це було також свідченням політичної ваги галицького князя.

Ізяслав Давидович рішуче відмовив, але не ризикнув тримати далі у себе Івана Ростиславича. Він допоміг йому через половецькі землі дістатися в Пониззя Дністра, де колись були його володіння. Звичайно, населення Бирладі з радістю зустріло свого колишнього сюзерена, який колись княжив у Звенигороді на Дністрі. Галицькі посадники, безперечно, використовували свою службу в цих краях і для власного збагачення, вдалині від Галича зловживання були більшими. А з князем завжди пов'язувались спогади про справедливість “старих” часів. Тому Іван Ростиславич у 1158 р. утвердився в Бирладі без особливих проблем.

В літературі досить різноманітних версій про те, що Пониззя Дністра було заселене одними бродниками, які були окремим племенем, близьким до чорних клобуків⁴⁹, людьми неясного етнічного походження з яких потім пішли запорозькі козаки⁵⁰, чи втікачами від кріпосного гніту – “сбродом”⁵¹. За археологічними матеріалами, основне населення Пониззя Дністра складали нащадки тиверців і гето-даків [волохи]. “Вигінці” і інші вихідці з галицьких земель переважно жили по містах. Бродники, скоріше, були корпорацією, яка обслуговувала броди, перевози і переволоки, стоянки біля порогів на низу Дністра, Пруту, Бугу і Дніпра. За свою роботу вони брали плату з купецьких

караванів, а крім того, напевно, займались і мисливством та рибальством. Зимою бродники сходилися в міста, де проживали свій заробіток. Звичайно, що вони мусили мати якусь свою військову організацію для оборони від кочовиків. Їх старшини поповнювали ряди місцевих феодалів. Чисельність цієї корпорації, звичайно, була невеликою, але в джерела вони потрапили, оскільки відігравали в цих місцях помітну роль. Але немає жодних підстав бачити у бродниках борців з феодалним устроєм, а Івана Берладника подавати князя-революціонера. Немає підстав для висновку, що цей князь, як і його батько (!), “зв’язали свою політичну кар’єру з рухом народних мас, використовуючи їх в своїх цілях”⁵².

Не було і не могло бути “великого селянського повстання” в подністровських містах, коли у 1158 р. до них підійшло 6-тисячне військо Івана Берладника. Кучелмин здався своєму колишньому князеві, бо “рады были ему”, а Ушиця вистояла, хоча майже 300 смердів, мобілізовані для підсилення гарнізону, через заборолу перебігли до свого колишнього. Далі просування бирладського князя зупинилося. Гарнізони Ярослава Володимировича стояли твердо, крім того половці, яким Іван Берладник, не дозволив грабувати здобуті міста, покинули його військо. В Галичі потуги колишнього звенигородського князя паніки не викликали. Ярослав Володимирович послав основні сили з волинськими полками на Київ. Іван Берладник теж мусив покинути свою волость. Щоб якось допомогти Ізяславу Давидовичу, який втратив через нього Київ, Іван Берладник захопив Олешня. Але з Києва проти нього послали флотилію на чолі з Георгієм Нестеровичем та Якуном. Воєводи Ростислава Мстиславича переслідували Івана Берладника аж до Дчина [Дечин на Дунаї]. Тут князь був змушений здатись у 1160 р. візантійським властям. Його отруєння у Солуні [Фессалоніках] у 1161 р. напевно чи відбулося без втручання галицького князя⁵³.

У 1164 р. війна Угорщини з Візантією закінчилась миром. За умовами цього миру спадкоємець угорського престолу Бела мав прибути в Константинополь як почесний заручник. Василевс Мануїл Комнин відразу ж заручив з ним свою єдину дочку Марію. З’явилась ідея візантійсько-угорської унії, котра стала небезпечною для Галицького князівства. Тому Ярослав Володимирович, не вагаючись, підтримав претендента на візантійську корону брата василевса Андроніка Комнина. Крім усього іншого, як син севастократора Ісаака Комнина та Ірини Володарівни, Андронік Комнин доводився Ярославові Володимировичу двоюрідним братом⁵⁴. Андронік Комнин навіть знав руську мову⁵⁵.

У 1164 р. Андронік втік з візантійської столиці. “...і лише він досяг кордону Галицької землі, де розраховував знайти пристанище, як потрапив у пастку деяких мисливців народу волохів”, які мало не передали його візантійським властям. Однак принц досяг Галича, де був прийнятий Ярославом Володимировичем. Пізніше, в пам’ять про перебування в Галицькій землі, Андронік прикрасив розписами палату, яку побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. Ось як описує ці розписи один з кращих візантійських письменників Микита Хоніат: “Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший за казкового ведмеда і плямистого леопарда і водиться переважно у тавроскіфів), сільське життя з його наметами, нашвидку приготований обід із спійманої здобичі, самого Андроніка, який власноруч розрубав на частини м’ясо оленя або кабана і ретельно підсмажує його на вогні, та інші подібні предмети, які свідчили про життя людини, у котрої вся надія на лук, меч і прудкого коня”⁵⁶.

Вже у 1165 р. василевс Мануїл прислав да Галича двох митрополитів, які запропонували Андроніку в управління Кілікію. Ярослав Осмомисл послав з візантійськими послами галицького єпископа Кузьму. Посольство домоглося гарантій безпеки для Андроніка і підтвердило союз з Візантією⁵⁷. Наслідком цієї поїздки було розширення володінь руського монастиря на Афоні у 1169 р.⁵⁸, а також згадка Русі у візантійсько-генуезькій угоді 1169 р.⁵⁹. Євстафій Солунський згадує про часті посольства галицького князя до василевса Мануїла⁶⁰. “Скіфська кіннота”, яка брала участь у нещасливій битві проти сельджуцького султана Килидж-Арслана II при Миріокефалоні 17.09.1176 р.⁶¹, була, напевно, галицького походження⁶².

Візантія розглядала галицького князя як *hypospondos*, що за візантійською вселенською термінологією прирівнювалось до давнього “союзний Риму народ” – *socii populi Romani*. Найбільше свідчень візантійських авторів стосується Галицького князівства, володар якого часом протиставляється володарю Києва і розглядається як цілком самостійний⁶³. Можливо, що саме з тих часів тісних зв'язків з Візантією стосується граффіті в Константинополі на мармуровій балюстраді хорів собору св. Софії: “Матфѣй попь галичський”⁶⁴.

На цей період галицький князь був найсильнішим з усіх володарів у Київській Русі. Його князівство, крім усього, не було роздроблене на уділи. Варфоломій Англіїський (XIII ст.) взагалі ототожнював Галицьку землю зі всією Руссю: “Галіція дуже обширна область, котра охоплює більшу частину Європи, дуже багата, деякими вона називається Руссю”⁶⁵. Найвидатніший географ XII ст. Абу Абдаллах Мухаммед ібн Мухаммед ал-Ідрізі (1100 – 1165) у своїй енциклопедії “Розваги втомленого в подорожах по областях”, написаний при дворі сицилійського короля Рожера II (1130 – 1154), в країні ар-Русийя в числі 8 відомих йому міст називає Раміслі [Перемишль] та Галісійя [Галич]⁶⁶. Ще А. Петрушевич ототожнив Галісійя ал-Ідрізі, виходячи з опису сицилійського географа, з Галичем на Дунаї⁶⁷.

Територія Нижнього Подунав'я, Подністров'я і Попруття як частина Русі згадується і в такій цікавій пам'ятці, як “Список руських городів дальніх і ближніх”⁶⁸. Первісний варіант цього списку був укладений ще на початку XIII ст., а остаточний варіант пам'ятки сформований у 1375 – 1381 рр.⁶⁹ (але не пізніше 1409 р.)⁷⁰. Тут розміщені такі міста, як Дичин, Кілія, Білгород, Яський торг, Романів торг, Немеч, Сучава, Серет та інші. Дичин (Дцин) як місто, куди відійшли бирладники після нападу на Олешшя, згаданий у Іпатіївському літописі⁷¹. Як Дисина це місто згадано ал-Ідрісі⁷² (суперечка навколо деяких розходжень джерела успішно, на мій погляд, вирішена А. Плахоніним⁷³). Яський торг, згаданий вперше під 1412 р. у валаській грамоті та у польського хроніста Я. Длугоша, пов'язаний з аланами-ясами, які з'явилися у цьому регіоні з середини XIII ст. після походу Бату⁷⁴. Нині це м. Ясси в Румунії.

Останнім часом, після появи праці Е.Кінана⁷⁵ та публікації давно написаної роботи О.О.Зиміна⁷⁶, з новою силою розгорнулися дискусії навколо довіри “Слову о полку Ігоревім” як автентичній пам'ятці тобто історичному джерелу⁷⁷. Едвард Кінан вважає автором “Слова” чеського славіста Й. Добровського (1753 – 1829), а О.О.Зимін – Іоїля Биховського (1726 – після 1797), колишнього архімандрита Спасо-Ярославського монастиря, де було віднайдено “Слово”. Подібно до своїх попередників (К. Троста, М. Хендлера та А. Айтцетмюллера), обидва в основному спиралися на лінгвістичні аргументи при цьому не володіючи знаннями з специфіки мови XII – XIV ст. Е. Кінан додав сюди ще кілька “веселих” аргументів, на зразок того, що Ярослав Осмомисл не знав значення слова “султан”, а тому стріляв з альтани. Що стосується хворого на

спадкову хворобу Пертеса галицького князя Ярослава Осмомисла, то він взагалі не міг стріляти з лука, оскільки це вимагає опертя на обидві ноги. Але титул “султан” в Галичі знали: руські дружини були учасниками битви при Манцикерті у 1071 р. проти сельджуцького султана Арп-Арслана III; з цього часу сельджуцькі султани постійно оточували візантійські володіння і були учасниками чорноморської торгівлі, як і Галицьке князівство; Андронік Комнин, який знайшов притулок при дворі Ярослава Осмомисла, до того перебував при дворах сельджуцьких султанів; цей титул використовували навіть половці, у словнику з XIV ст. він саме у версії “солтан”⁷⁸).

Після блискучих праць А. Залізняка⁷⁹, період вільного оперування лінгвістичними аргументами закінчився⁸⁰. Російський лінгвіст, який багато років видає і досліджує новгородські берестяні грамоти з живою мовою XII – XIII ст., скрупульозно аналізуючи не стільки лексику, як граматичну будову та граматичну систему “Слова”, дійшов висновку, що ця пам’ятка не може бути підробкою, бо написана строго відповідно до правил мови XII – початку XIII ст. В книзі детально розглянуто лінгвістичні аргументи за і проти автентичності “Слова о полку Ігоревім”, окремі “темні місця” пам’ятки, проведено критичний огляд лінгвістичних праць противників автентичності “Слова”. А. Залізняк переконливо продемонстрував на конкретних прикладах, що будь-якому фальсифікатору довелось би враховувати сотні різноманітних моментів орфографічного, морфологічного, діалектного характерів, що просто не під силу одній людині⁸¹.

У своїх репліках до цієї дискусії я звернув увагу на кілька моментів про які не могли знати жодні фальсифікатори у XVIII ст. (наявність в с. Харалуг біля Корця на Волині криці, придатної для виготовлення мечів, тоді як на території Русі мечів власного виробництва не знайдено і крім *харалужних мечів*, згаданих у “Слові”, для їх виробництва просто не було болотної руди відповідної якості; суперечливість етимології назви *Харалуг*, яка не дозволяє стверджувати її пізні походження; особливості конструкцій *латинських шоломів*, на що міг звернути увагу тільки сучасник воїн-професіонал; та добре знання топографії літописного Пліснеська з деброю Кисанею на оболоні)⁸². Отож, на сьогодні немає підстав відкидати свідчення “Слова” як наративного джерела кінця XII ст.

Про галицького князя автор “Слова” написав: “Галицький Осмомисле Ярославе, високо сидиш на своєму златокованому столі... Грози твої землями текут: відчиняєш Києву врата, стреляєш з батьківського золотого столу Султанів за землями...”.

“По Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...” – результати діяльності Ярослава в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї. Тоді, ймовірно, і розквітли такі міста, як Малий Галич (нині Галац) неподалік від впадіння Сирета у Дунай, згаданий у переліку “міст дальніх і ближніх”.

У 1182 р. Андронік Комнин уміло скористався з невдоволення візантійців про-латинською політикою вдови Мануїла I Марії, дочки графа Тулузи і князя Антіохії Раймонда Сент-Жіллія, та її фаворита протосеаста Олексія Комнена, які правили від імені юного Олексія II, і сам став регентом, а у 1183 р. захопив престол. Свого противника протосеаста він негайно вислав у Скіфію, тобто дунайські володіння галицького князя. Однак не без допомоги противників Ярослава протосеаст Олексій Комнен утік “і як який-небудь крилатий змії перенісся в Сицилію”. Андронік Комнен продовжив боротьбу, не зупиняючись перед репресіями непокірної знаті і одночасно продовжуючи війну з сицилійськими норманами. Невдачі у цій війні, в свою чергу, використали його вороги. У 1185 р. підбурений знаттю константинопольський натовп розтерзав василевса Андроніка⁸³.

На ці події галицький князь відреагував посольством, про яке згадує Микита Хоніат⁸⁴. Стосунки між обома країнами різко погіршилися. Навесні 1186 р. брати Петро і Асень підняли повстання у Болгарії, яка залишалася візантійською провінцією. Після перших же невдач болгарські вожді відступили за Дунай, а навесні 1187 р. продовжили боротьбу. З ними прийшли “кумани, народ досі вільний, негостинний і дуже войовничий, і ті, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілка руських, народ милий богу війни”. “Вордона” може бути спотвореною назвою “бродників”⁸⁵ або “Бирладі”, і тоді це прямий доказ допомоги болгарам з боку Ярослава Осмомисла. Можливо, що сам галицький князь підштовхнув болгарських сепаратистів після загибелі Андроніка Комнена. Докладно аналізуючи аргументи противників весії Ф.Успенського, зокрема грецького історика Ф.Малінгудіса, які вважають, що болгарським повстанцям допомагали тільки кумани-половці, відомий візантист Г. Литаврин дійшов беззаперечного висновку, що “восени 1186 р. у критичний момент розвитку повстання ... військову підтримку повсталим разом з половцями надали руські”⁸⁶.

Новий василевс Ісаак Ангел відразу ж вирішив придушити повстання болгар з двох боків. Угоду з Угорщиною було скріплено шлюбом василевса з юною Маргаритою, дочкою Бели III. Король зайняв ворожу позицію щодо болгарських повстанців та їх союзників.

У “Слові” читаємо, що Ярослав “заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота”. Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію. “Замкнути Дунаю ворота” найкраще було в районі Залізних воріт, в ущелині, де Дунай затиснутий відрогами Трансільванських Альп і, підступаючими до них з другого боку горами Магоча. Тоді й фраза “меча бремени чрез облаки” означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапулт і пороків, які разом з лучниками могли “замкнути” Залізні ворота⁸⁷.

“...рища тропу Траяню чрез поля на горы” – також ремінісценція болгарської війни⁸⁸. За Д. Ангеловим “Троянів прохід” – гірський прохід від Пловдива, званий пізніше Василицею, добре відомий у болгаро-візантійських війнах ХІІ – ХІV ст.⁸⁹

Не знайшовши порозуміння з Ангелами, Ярослав вирішив підтримати повстання в Болгарії. Спочатку повстання Асенів в Болгарії підтримали бродники⁹⁰, а вже потім галицькі війська Ярослава Осмомисла⁹¹. Цим галицький князь сприяв відродженню Другого Болгарського царства⁹². Зрозуміло, що відроджена Болгарська держава не могла за короткий час організувати власне лицарське військо, тому на перших етапах Асені спиралися на галицьку допомогу⁹³, половців⁹⁴ та волохів⁹⁵. Існує версія волоського походження Асенів⁹⁶, а це наштовхує на думку, що останні справді могли мати якісь володіння у Бирладській волості з мішаним слов’яно-волоським населенням.

Активна участь половців у болгаро-візантійській війні кінця ХІІ ст.⁹⁷ мусила змістити значні їх масиви ближче до Дунаю. Останнє не могло не викликати занепокоєння у слов’янського населення Пониззя. Крім того, міська верхівка та галицьке боярство, також пов’язане з торгівлею, терпіли від галицько-візантійського конфлікту.

Саме тому новий галицько-волинський князь Роман Мстиславович відразу вдався до відновлення союзу з Візантією. Це сталося в часи Романа Мстиславича бл. 1200 р., коли Добрина Ядрейкович бачив в Константинополі галицьке посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара. М.Котляр навіть вважає, що угода була укладена раніше – у 1197 чи 1198 рр.⁹⁸. Цей союз був настільки важливим для Візантії, що його поспішили скріпити династичним шлюбом⁹⁹.

Наслідком спільних дій цих союзників був розгром половців. Перемоги Романа Мстиславича над останніми Іпатіївський літопис поставив в один ряд із перемогами Володимира Мономаха: "... одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих. Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був як та рись і губив, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був як той тур, бо він ревню наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав Отрока в Обези за Залізні ворота"¹⁰⁰. За повідомленням тогочасного візантійського письменника Микити Хоніата, у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців "богом призвана фаланга" Романа Мстиславича¹⁰¹. Похід галицько-волинського князя у Візантії пам'ятали довго. Хроніст Федір Скутаріот (бл. 1230 – після 1283) та поет Єфрем Єнійський (перша третина XIII ст.) також згадали про ці походи як винятково важливі для Візантії¹⁰². Зрозуміло також, що ці походи Романа Мстиславича на початку XIII ст. не лише відкинули половців від Нижнього Дунаю, але й ускладнили для болгар отримання половецької допомоги. У поемі Єфрема Єнійського саме так і сказано: "Бо правитель Галичини за переконанням архіпастиря Руської Церкви, узявши багато війська, числом близько десяти тисяч, зненацька напав на область куманів [половців – Л. В.] і сплюндрував їхню землю дощенту. І, насмілюючись вчиняти так багаторазово, на славу своїх благочестивих христоіменитих [предків], розірвав союз місійців [болгар – Л. В.] і варварів"¹⁰³.

На той час половецьке військо стало основним чинником у болгаро-візантійському протистоянні¹⁰⁴. У вбивстві Петра I Асеня (1196) та Івана I Асеня (1197) було замішане не просто боярське угруповання¹⁰⁵, а куманська (половецька) партія, до якої схилявся їх брат Калоян¹⁰⁶, який обіймав престол у 1197 – 1207 рр. Сам Калоян одружився з дочкою половецького хана, яка після хрещення прийняла ім'я Марія¹⁰⁷. Незважаючи на те, що контроль над Нижнім Подунав'ям був для болгар надзвичайно важливим, опанувати цей регіон у перші роки відродження Болгарського царства не вдалося¹⁰⁸. Знову ставши союзником Візантії, Галицьке князівство стало і ворогом Болгарії.

Очевидно, що ситуація повністю змінилася після загибелі Романа, коли почалася боротьба за його спадщину. Половці знову перенесли кочовища ближче до Дунаю і продовжили допомогу болгарам. Калоян загинув внаслідок змови половецької партії, в якій, схоже, брала активну участь і його дружина. Болгарський престол захопив його племінник Борил (1207 – 1218), син сестри і боярина Стрежа¹⁰⁹. Щоб узаконити захоплення трону, Борил одружився з вдовою Калояна, яка йому доводилася тіткою (що було порушенням церковних правил). Половці складали основу армії Борила (у невдалій битві поблизу Пловдива 1 серпня 1208 р., де його 33-тисячне військо зазнало розгрому від мало не вдсятеро меншого війська латинського імператора Генріха I та при спробі блокади гірських проходів у 1211 р.)¹¹⁰. Від самого початку узурпатор змушений був воювати проти свого рідного брата Добормира Стрежа, який за допомогою Сербії утворив незалежне Струмо-Вардарське князівство (1208 – 1214) та двоюрідного брата деспота Олексія Слава, який також відірвав шматок Болгарії, спираючись на підтримку Латинської імперії¹¹¹. Законні спадкоємці сини царя Івана I Асеня – Іван II Асень та Олександр мусили втікати з краю.

Як зазначив візантійський хроніст Георгій Акрополіт (1217 – 1282), царевич Іван Асень "втік у країну русів, прожив тут досить довго і, зібравши кілька руських дружин, почав домагатися батьківської спадщини"¹¹². В. Пашуто вважав, що болгарський царевич був у Києві¹¹³. Однак болгарські дослідники дотримуються думки про перебування царевича у Галицькому князівстві¹¹⁴. У давньоруських джерелах інформація

про Івана II Асеня відсутня, Але аналіз подій дозволяє стверджувати, що болгарські дослідники мають більшу рацію. Ніяке інше князівство на Русі, крім Галицького, в цей період не мало жодного зацікавлення в допомозі болгарському претендентові і не могло її надати (вислання і утримання великого контингенту в такий далекий похід вимагали значних ресурсів). Для болгарських вигнанців не було жодного сенсу навіть намагатися шукати допомоги при якомусь іншому дворі, окрім Галича.

Іванові Асеню та Олександру, які не могли втекти в Сербію або до Константинополя, найпростіше було сховатися в Нижньому Подунав'ї в одному з міст, де могли бути галицькі залоги. Втікати до половців, на яких спирався Борил, було небезпечно. Половці могли в будь-яку хвилю видати царевичів узурпатору. Київ був надто далеко і тамтешні правителі вже давно не виявляли інтересу до Нижнього Подунав'я. До того ж, шлях до Києва лежав через Галич. У 1209 р. Галицьку землю повторно опанували Ігоровичі, які повели тверду політику, придушуючи боярську опозицію. Десь на початку 1210 р. у Болгарії прибічники синів Івана I Асеня підняли заколот, захопивши фортецю Відин. Очевидно, на той час Іван II Асень уже міг розраховувати на військову допомогу, принаймні, мав такі надії.

Борил конфліктував майже з усіма сусідами. Щоб знайти підтримку у папи (з часів Калояна, коронованого папою, болгарська церква перебувала в унії з Римом), Борил пішов на організацію собору 11 лютого 1211 р., на якому було засуджено ересь богомилів (близьких до альбігойців, з якими воював папа Інокентій III)¹¹⁵. Попри думку Г. Цанкової-Петкової щодо розриву унії, здійсненої Борилом¹¹⁶, інші дослідники переконливо доводять протилежне, вказуючи на уніатські нововведення у болгарській церкві цього періоду¹¹⁷. Така політика дозволила Борилу вистояти і навіть перетворити поразку 1211 р. на вигідний союз з Латинською імперією.

Але самотужки здолати відинських бунтівників Борил не зміг. Лише ціною відмови від Браничева та Белграда на користь угорського короля Андрія II за допомогою угорських військ він здобув непокірний Відин. Угорські війська очолював іспан Себена, який виступив з Трансільванії, “приєднавши до себе саксів, влахів, секеїв і печенігів”¹¹⁸. Збереглася грамота угорського короля Бели IV від 1.07.1259 р., в якій відзначена хоробрість іспана в боротьбі за Відин¹¹⁹. Ці події стосуються до 1212 – 1213 рр.

Схоже, що Ігоровичі таки пообіцяли болгарському царевичу допомогу у боротьбі за престол. Їм був потрібний зовнішньополітичний успіх. Але їх наступне падіння і хаос, який настав у Галицькому князівстві в зв'язку з новим спалахали боротьби за Галицьку спадщину¹²⁰, не дозволили здійснити цю допомогу. Важко сказати, наскільки залежними були Ігоровичі в своїй політиці від Угорщини¹²¹, як і боярський князь Володислав Кормильчич¹²². Принаймні, активність останнього в Пониззі могла бути самостійною спробою втрутитися у болгарські події.

Під впливом проугорської партії, яка тоді домінувала серед галицької еліти, почала різко змінюватися і політика угорських королів, які самі захотіли контролювати Дунайське Пониззя. У 1211 р. король Андрій II надав у Трансільванії володіння Тевтонському Ордену, який після втрати Палестини животів у Венеції. Лицарі мали допомогти Угорщині взяти Пониззя під свій контроль. Межі Ордену досягали земель “бродників”. Але від цієї ідеї угорський король швидко відмовився. Як він писав, лицарі були подібні до “мишів в торбі, змії за пазухою” і загрожували не розширити, а скоротити кордони королівства¹²³.

Ситуація ще більше змінилася після Спішської угоди, коли галицький престол посів юний король Калман. Очевидно, Андрій II вирішив посадити на болгарський престол

свого ставленика. А для початку претендент отримав допомогу від його васала – Галицького королівства. Врешті, царевичу Івану II Асеню надали реальну можливість набрати кілька руських дружин (цей факт свідчить, що військо було різноманітне і збиралося в різних місцях) і перейти болгарський кордон. Погоджуюся з думкою, що ці дружини були набрані у Нижньому Подунав'ї¹²⁴.

У 1217 р. руські дружини розгромили військо Борила, якого далі підтримували половці, і обложили його в Тирново. Облога, звичайно, тривала сім місяців, а не сім років (на цю помилку у Георгія Акрополіта слушно звернув увагу В.Златарський¹²⁵). Після здання фортеці Борил був схоплений і осліплений. У 1218 р. Іван II Асень став царем Болгарії. Впевнившись, що Іван II Асень утвердився на батьківському престолі, угорський король Андрій II у січні 1221 р. видав за нього дочку Марію (1204 – 1237)¹²⁶. Свого часу він планував її видати за галицького спадкоємця Данила Романовича, а тепер за її допомогою угорсько-болгарський союз став реальністю.

В Галичі тим часом утвердився князь Мстислав Мстиславович Удатний, який контролював Дунайське Пониззя, звідки частина його війська вирушила на Калку. Угорці зі своєї сторони розгорнули в цьому регіоні активну діяльність. Вже у 1221 р. угорські домініканці проникли до половців, дійшли навіть до половецьких веж на Дніпрі, правда “нічого значного для Божої справи не досягли”, деякі з них були схоплені, а двоє вбиті¹²⁷. Але зусилля в цьому напрямку продовжувалися. 31.07.1227 р. на прохання угорського короля папа Григорій IX призначив абата Роберта легатом “in Cumanorum et Brodnicorum provinciis”¹²⁸. У 1228 р. Роберт з єпископами Бартоломієм (Печ) та Рейнольдом (Трансильванія) в присутності королевича Бели урочисто хрестили сина половецького хана Бортуа з його свитою¹²⁹. Бортуа з своїм військом взяв участь у поході угорців у Галичину наступного року. Схоже, що угорці переселили його орду (на такому ж праві, як сасів і секееїв) у Трансильванію. 21 березня 1229 р. провінціал угорських домініканців Теодоріх був призначений половецьким єпископом. Саме єпископство було підпорядковане безпосередньо папі. Резиденція була у Мілкові (при гирлі р. Мілков у Молдові). Королевич Бела прийняв титул “короля куманів”¹³⁰.

Незважаючи на те, що половецьке єпископство продовжувало діяти до початку XIV ст., успіхи його були незначними. Працьовиті проповідники створили ряд пам'яток, найцікавіша з яких “Codex Cumanicus” – рукописна збірка XIII – XIV ст. (словник половецької мови, укладений латинськими проповідниками та виконані ними переклади латинських молитов та гимнів – “Alphabetum Persicum Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii” на 82 аркушах, збереглися в бібліотеці собору св. Марка у Венеції¹³¹).

Угорцям не вдалося ні взяти під контроль Нижнє Подунав'я, ні підпорядкувати собі болгарського царя. Іван II Асень (1218 – 1241) виявився чи не найкращим правителем з династії Асенів. Він відродив могутність Болгарії і повів політику виключно в її інтересах. У 1235 р. була відновлена Болгарська патріархія з центром у Тирнові. 25.05.1236 р. за союз з Нікеею папа відлучив Івана II Асеня від церкви, а 9.08.1238 р. навіть видав буллу про хрестовий похід угорського короля на Болгарію¹³².

Галицькі князі продовжували контролювати цей регіон. Частина раті галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного у 1223 р. на з'єднання з іншими військами руських князів на Дніпрі йшла річковим шляхом, спустившись по Дністру. Якщо б той шлях не контролювався галицьким князем, то ця експедиція не мала б сенсу. Простіше було б рухатися з основним військом. Але галицький князь зібрав рать “вигонців галицьких” воевод Юрія Домажирича та Держикрая Володиславича саме в цій волості,

напевно, знявши частину гарнізонів, які з огляду на те, що половці стали союзниками, тимчасово можна було ослабити.

Джерела не дозволяють простежити подальші взаємини Івана II Асеня з Галицьким князівством, боротьба за престол якого тривала аж до 1238 р. Але, виходячи з потужного впливу болгарської культури і книжності не тільки на Галицько-Волинські землі, але й інші терени Русі, можна припускати, що з цього періоду конфронтація змінилася на нормальні стосунки, а Нижнє Подунав'я трансформувалося з контактної візантійсько-галицької на контактну болгаро-галицьку зону¹³³, а далі галицько-болгарські зв'язки стали ще більш тісними, особливо в царині культурних впливів.

Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і ряд інших аргументів, зокрема топонімічних¹³⁴, а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13.08.1388 р. католікоса Теодорова II, із згадкою про Львів, як *“найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славу матір міст християнських королів”*, що відбиває часи Галицько-Волинської держави¹³⁵. Зрештою давні молдовські грамоти писані староукраїнською мовою, а молдовські літописи – церковнослов'янською (аж до реформи господаря Василя Лупу у 1636 р. ця мова залишалася офіційною). Якщо слов'янську церковну номенклатуру (поп, вечерня, утрєня і т.д.) у румунській церкві ще можна пояснювати давньоболгарськими впливами на цей регіон¹³⁶, то використання мови в справочинстві нічим, окрім давньої і довгої політичної належності Нижнього Подністров'я і Попруття до Галицького князівства, пояснити не вдасться.

Після монгольського завоювання у середині XIII ст. у Причорномор'ї було сформовано потужний улус, який складався з кількох менших. Цей улус отримав зять Батия – Мауці, васалом якого, а не окремим улусбеком, був Коренца (Куремса наших літописів), який володів межиріччям Дніпра і Дністра. Відомий дослідник ординської історії М. Сафаргалієв вважав, що Бувал – це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Батия улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая¹³⁷. Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам. Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів¹³⁸. П.Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая¹³⁹. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або навіть Дунаю. Як сюзерен цих територій, Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

Напевно, перші улусбеки задовольнялися степами, а у містах сиділи тільки їх баскаки і намісники. Баскак Коренци боярин Митяй сидів у Бакоті. Васалами Коренци були болохівські князі. Ситуація змінилася за часів Ногая. Після успішного походу на Константинополь у 1264 р. цей царевич отримав ще й Крим. Ставка його знаходилася на Нижньому Дунаї в м. Ісакчі¹⁴⁰. Залежність від Ногая визнали болгарські Тирновське царство, Видинське і Бранічевське князівства, а з 1292 р. і король Сербії. Десь до початку 1270-х рр. Ногай підпорядкував собі все Правобережжя України. Лев Данилович став його васалом і з допомогою Ногая приборкував як своїх братів, так і сусідів. За Ногая все Пониззя Дністра та Пруту поступово стало ординським.

Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, Ногай ставив на престол ханів, як колись Батий – каанів. Однак є багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити власну державу¹⁴¹. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джеке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О. Маркова¹⁴² намагався спростувати М. Веселовський,¹⁴³ то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30.10.1296 та 8.08.1301 рр., є безсумнівною¹⁴⁴. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта та його брат Саси-Бука були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю, напевно, через приховане бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

При ньому все Причорномор'я від Дунаю до Дону вкрилося низкою ординських міст. Їх рештки тільки почали досліджувати археологи: Кучугурівське городище в 30 км на південь від Запоріжжя (можливо Мамаїв Старий), Тавань (у XV ст. тут великий князь литовський Вітовт Кейстутович збудував митницю), Кінське городище на правому березі р. Конки, городище біля гирла р. Самари, Хаджибей (нині Одеса). Але особливо велике піднесення в той час пережив Білгород.

Білгород, розташований на місці давнього грецького полісу Тіра, в X ст. згадується як візантійська фортеця Маврокастрон¹⁴⁵. Його згадка поряд з іншими містами Дністровсько-Бирладської волості у “Списку руських городів дальних і ближніх”¹⁴⁶ дозволяє припускати, що у XIII ст. (а може і трохи довше) місто з округою входило до складу Галицької (з 1199 р. Галицько-Волинської) держави. Щодо існування самого міста протягом XII – XIII ст. сумнівів немає. Місто як Акліба (“Ак” – “білий”) приведене на карті ал-Ідрісі¹⁴⁷ та у візантійських джерелах (Маврокастро, Монкастро)¹⁴⁸. Археологічний матеріал XII ст. незначний і весь походить з шарів, порушених будівництвом кінця XIII ст., коли місто переживало піднесення та інтенсивно забудовувалося і перебудовувалося. Характер цього будівництва і знайдені матеріали не полишають сумнівів щодо його схожості з іншими ординським поліетнічними містами¹⁴⁹. Правда, у місті було наявне слов'янське населення і більшість знахідок зброї або її елементів руського походження¹⁵⁰. Ординські монети, знайдені у місті, масово починаються з епохи хана Узбека (1313 – 1339). На портоланах Маріно Сануда (1321),¹⁵¹ Піцігані (початок 1330-х)¹⁵² та Весконте (1327)¹⁵³ місто Маврокастро зображене з прапором, на якому джучидська тамга і півмісяць. Можна припускати, що процес переходу міста під пряме ординське панування почався в часи Ногая¹⁵⁴ і завершився при Узбеку. Він був короточасним, бо з середини XIV ст. місто перейшло до генуезців, від них – до Молдовського князівства, а потім – до турків.

Напевно, не тільки Білгород, але й інші міста Дністровсько-Бирладської волості поступово переходили під пряму ординську зверхність. Можливо, що певний час зберігалася подвійна підпорядкованість, а деякі частини цієї волості залишалися в складі Галицько-Волинської держави до початку XIV ст. Так, таке досить правдиве джерело, як “Flos historiarum Terrae Orientis”, відзначило: “Русь – величезна країна, межує з Грецією і Болгарією; ця країна ... тепер платить данину татарам, а князем її Лев”¹⁵⁵.

Але майже до остаточного падіння Галицько-Волинської держави у 1387 р. зберігалися тісні контакти з Візантією, про що можна судити хоча б з утворення за короля Юрія Львовича Галицької митрополії та її наступного відродження за князя Любарта-Дмитра

Гедиміновича, на що пішла неохоча до таких нововведень Константинопольська патріархія¹⁵⁶.

В цілому ж, проблеми галицько-візантійських стосунків потребують подальшого глибокого дослідження.

¹ Оболенський Д. Связи между Византией и Русью в XI – XV вв. // XIII Международный конгресс исторических наук (Москва, 16 – 23 августа 1970). – Москва, 1970. – С. 3.

² Лавыш К. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X – XIV вв.). – Минск, 2008.

³ Мавродин В. Русские на Дунае // Ученые записки ЛГУ. Серия гуманитарных наук. – № 87. – 1943. – С. 12; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 55; Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Галич, 2008. – С. 3-18.

⁴ Литаврин Г. Русь и Византия в XII веке // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С.505-506.

⁵ Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї... – С. 3-18.

⁶ Комнина А. Алексиада. – Москва, 1965. – С. 237.

⁷ Васильевский В. Византия и печенеги // Васильевский В. Труды. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 101.

⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 333.

⁹ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 255.

¹⁰ Грабовецький В. Звенигород. – Львів, 1959. – С. 18-20; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 96.

¹¹ За В.Татищевим – у 1143 р. (Татищев В. История Российская. – Т. 3. – Москва, 1964. – С. 137-138, 158), що малоймовірно, бо після 1128 р. цей князь не брав жодної участі у політичному житті. Так само помилкова його згадка у Длугоша під 1159 р.

¹² Баумгартен М. Родословные отрывки // Летопись историко-родословного об-ва в Москве. – Вып. 4(16). – 1908. – С. 6-7.

¹³ Там само.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 122-123, 417-419; Баумгартен М. Родословные отрывки... – С. 7-8.

¹⁵ Богдан И. Грамота князя Ивана Ростиславича “Берладника” 1134 года. Сообщение // Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г. – Т. 4. – Москва, 1897. – С. 163-164.

¹⁶ Войтович Л. Князь Иван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 5. – Львів, 2006. – С. 7-15; Його ж. Князь Иван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. 11-12. – Дрогобич, 2008. – С. 51-62; Його ж. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї... – С. 3-18.

¹⁷ Памятники русского права. – Вып. 2. – Москва, 1953. – С. 26.

¹⁸ Голубовский П. Печениги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских стезей IX – XII вв. – Киев, 1884. – С. 207.

¹⁹ Дашкевич Н. Грамота Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. // Сб. стат. по истории права, посвящ. М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями / Под ред. М. Н. Ясинского. – Киев, 1904. – С. 366-369.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 421-422.

²¹ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 169-171; Його ж. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 194.

²² Насонов А. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.143.

²³ Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С. 437-438.

²⁴ Фроловский А. Чешско-русские торговые отношения X – XII вв. // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С. 75.

²⁵ Зимин А. Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника // Памятники русского права. – Вып. 2. – Москва, 1966. – С. 30-31.

²⁶ Потин В. Древняя Русь и европейские государства в X – XIII вв. – Ленинград, 1968. – С. 228-229.

²⁷ Брайчевський М. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до "Слова о полку Ігоревім") // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998. – С. 26-27.

²⁸ Рабинович Р. Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // Stratum plus. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса. – 1999. – № 5. – С. 357-407.

²⁹ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, політична і суспільна роль. – Львів, 2000. – С.152.

³⁰ Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 220-222.

³¹ Богдан И. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника... – Т. 2. – Москва, 1895. – С. 163-164.

³² Соболевский А. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. // Труды VIII Археологического Съезда. – Т. 2. – Москва, 1895. – С. 173-176.

³³ Panaitescu P. Diploma barladeana din 1134 si hrisovul lui lung Koriatovici din 1347 // Revista istorica Romana. – 1932. – Т. 2. – V. 1.

³⁴ Мохов Н. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1964. – С. 82-83.

³⁵ Котляр М. Русь на Дунаї // Український Історичний Журнал. – 1969. – № 9. – С. 20-22; Його ж. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – Киев, 1985. – С. 78-82.

³⁶ Павлов П. За руского присъствие на Долни Дунав и българо-русские връзки през XI – XII // Добруджа. – Сб. 3. – 1986. – С. 12-13.

³⁷ Spinei V. Moldova in secolele XI – XIV. – Chisinau, 1994. – P. 21.

³⁸ Каштанов С. Из истории русского средневекового источника. Акты X – XVI вв. – Москва, 1996. – С. 71-72.

³⁹ Перхавко Б. Князь Иван Берладник на Нижнем Дунае // Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства. VIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. – Москва, 1996.

⁴⁰ Рабинович Р. Призрачная Берладь... – С. 357-358.

⁴¹ Соболевский А. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г... – С. 173-174.

⁴² Рабинович Р. Призрачная Берладь... – С. 377-379.

⁴³ Л. Махновець вважав, що столицею першого уділу Івана Бирладника міг бути Звенигород на лівому березі Стрипи, лівої притоки Дністра, городище якого збереглося біля сучасного с.Звенигорода Бучацького р-ну Тернопільської області, або ж Звенигород на лівому березі Дністра біля правого берега ріки Дзвенячки, городище якого збереглося поблизу нинішнього с. Дзвенигорода Борщівського р-ну Тернопільської обл. ([Махновець Л.] Літопис Руський. – Київ, 1989. – С. 551). Про інші можливі варіанти див. також: Миська Р. Тербовельська земля XI – XII ст. // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 53-59.

⁴⁴ Barnea I. Elementy dawnej kultury materialnej ruskiej I wschodniej (X – XII w.) w Dinogetia koło Gałacu // *Postępy Archeologii*. – 1956. – № 5. – S. 211-258.

⁴⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. – Стб. 308.

⁴⁶ Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича // *Записки НТШ*. – Т. 235. – 1998. – С. 572, 590-591.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси... – С. 122-123, 417-419; Ратич О., Нудьга Г. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // *Торжество історичної справедливості*. – Львів, 1968. – С. 44-64.

⁴⁸ Ioannis Cinnami Epitome rerum... / Rec. E. Meineke. – Bonnae, 1836. – P. 115.18-19.

⁴⁹ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 115-116; Бубенок О. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – Киев, 1997.

⁵⁰ Котляр М. Хто такі бродники // *Український історичний журнал*. – 1969. – № 5. – С. 95-101.

⁵¹ Тихомиров М. Крестьянские и городские восстания на Руси XI – XIII вв. // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – Москва, 1973. – С. 181.

⁵² Мавродин В. Очерки по истории феодальной Руси. – Ленинград, 1949. – С. 179-191.

⁵³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 519; Литаврин Г. Русь и Византия в XII веке // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 507.

⁵⁴ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії... – С. 254-255.

⁵⁵ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси... – С. 195-196; Про знання мови див.: Niceta Ch. De Manuele Comneno. – Lib. 4. – Cap. 2. – С. 172-173.

⁵⁶ История Никиты Хониата // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1860. – С. 420.

⁵⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 524.

⁵⁸ Мошин В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI – XII вв // *Byzantinoslavica*. – Т. 11. – 1950. – S. 32-60.

⁵⁹ Miklosich F, Müller J. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. – Bd. 3. – Vindobonnae, 1865. – P. 35, 26-34.

⁶⁰ Бибииков М. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII – XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г. – Москва, 1981. – С. 76.

⁶¹ Nicetae Ch. Historia / Rec. I. A. van Dieten. – Berolini, 1975. – P. 247; Ioannis Cinnami Epitome rerum... – P. 267; Из хроники Михаила Сирийца // Письменные памятники Востока. – Москва, 1984. – С. 83; Lilie R.-J. Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Auswirkungen auf das byzantinische Reich in ausgehenden 12. Jahrhundert // *Revue des Etudes Byzantines*. – Т. 35. – 1977. – P. 257-275.

⁶² Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX – XII веков. – Москва, 2001. – С. 636.

⁶³ Бибииков М. Русь в византийских памятниках и Византия в древнерусских произведениях (к сравнительному изучению). // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1989. – С. 168.

⁶⁴ Welt der Slaven. – № 22. – 1977. – S. 86-88.

⁶⁵ Матузова В. Английские средневековые источники IX – XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 74, 76-77, 83-85, 91.

⁶⁶ Рыбаков Б. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. – Вып. 43. – 1952. – С. 3-44.

⁶⁷ Петрушевич А. Было ли два Галичи, княжеские города, один в Угорско-Словацкой области, а другой по сю сторону Карпат над Днестром, или нет // *Научный сборник*,

издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы. – Вып. 1. – Львов, 1865. – С. 24-49.

⁶⁸ Тихомиров М. “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки. – Т. 40. – Москва, 1952. – С. 223.

⁶⁹ Греков И. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV вв.). – Москва, 1975. – С. 366.

⁷⁰ Наумов Е. К истории летописного “Списка русских городов дальних и ближних” // Летописи и хроники. 1973 г. – Москва, 1974. – С. 150-163.

⁷¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 505.

⁷² Недков Б. България и съседните земи през XII век според Идриси. – София, 1960. – С. 104-105.

⁷³ Плахонін А. Північно-Західне Причорномор'я в “Нузхат ал-Муштак” ал-Ідрісі: спроба географічного аналізу історичного джерела // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10: Збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія (з нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження). – Ч. 1. – Київ, 2000. – С. 449-457.

⁷⁴ Бубенок О. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII – XIV вв.). – Киев, 2004. – С. 230-234.

⁷⁵ Keenan E. Wan Jaroslav of Halich Really Shooting Sultans in 1185 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 22. – 1998. – P. 313-327; Id. Turkas Elements in the Igor Tale and Zdonshchina // The Slavonic and East European Review. – Vol. 80. – London, 2002. – № 3. – P. 479-482; Id. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale [Harvard Series in Ukrainian Studies]. – Cambridge (Mas.), 2003; Кінан Е. Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів? // Кінан Е. Російські історичні міти. – Київ, 2003. – С. 252-268.

⁷⁶ Зимин А. “Слово о полку Игореве”. – Санкт-Петербург, 2006. – 515 с.

⁷⁷ Грабович Г. Вічне повернення містифікацій // Критика. – 2001. – № 1-2; Филюшкин А. “Слово”... со слезами смешанное. Как гениальную древнерусскую поэму пытались объявить подделкой // Родина: Российский исторический журнал. – 2002. – № 11-12. – С. 185-188; Його ж. Психопатическое уничтожение “Слова о полку Игореве”: Рецензия на неизданную книгу Эдварда Кинана // Логос: Журнал по философии и прагматике культуры. – 2002. – № 2. – С. 24-32; Страхова О. Языковая проблема создателя “Слова о полку Игореве” и лингвистические взгляды Йозефа Добровского // Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 33-61; Столярова Л. “Слово” и пустословии // Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г. – Москва, 2004. – С. 332-337; Живов В. Улики подлинности и улики поддельности. По поводу книги: Keenan Edward L. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale. Cambridge (Mass.): Distributed by Harvard University Press, 2003. XIII. 541 p. // Русский язык в научном освещении – Москва, 2004. – № 2(8). – С. 240-268; Agnew H. Josef Dobrovsky. Enlighterened Hyper-Critic or Pre-Romantic Forger? // Kritika. – 2005. – Vol. 6. – № 4. – P. 845-855; Поппе Н. О тюркских лексических заимствованиях в “Слове о полку Игореве” и “Задонщине” // Труды Отдела Древнерусской Литературы. – Т. 55. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 155-161; Poppe N. Further Note on the Turkic Lexical Elements in the Slovo o polku Igoreve and the Zadonshchina // The Slavonic and East European Review. – Vol. 82. – № 1. – London, 2004. – P. 74-78; Його ж. По поводу гипотез “скептиков” о тюркских лексических заимствованиях в “Слове о полку Игореве” // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2007. – № 1-2. – С. 52-56; Вилкул Т. Рец. на кн. А. А. Зализняк. “Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста // Ruhenica. – Т. 4. – Киев, 2005. – С. 262-279; Котляр М. Рукописи не горять... Роздуми над книгою (Зимин А. “Слово о полку Игореве”. – Санкт-Петербург, 2006. – 515 с.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 190-196; Соколова Л. Новые мифы о старом (по поводу интервью на радиостанциях “Эхо Москвы” и “Свобода” в связи с выходом книги А. А. Зимина “Слово о полку Игореве” // Studia Slavica et Balcanica

Petropolitana. – 2007. – № 1-2. – С. 23-38; Danylenko A. The Latest Revision of the Slovo o polku Igoreve, or Was Jaroslaw of Halych Really Shooting From His ‘Altan’ in 1185 // The Slavonic and East European Review. – Vol. 84. – № 2. – London, 2004. – P. 921-935; Franklin S. The Igor’ Tale: A Bohemian Rhapsody? // Kritika. – Vol. 6. – № 4. – 2005. – P. 833-845; Гальперин Ч. “Подлинник? Подделка? Опять подделка?”. Эдвард Кинан. Йозеф Добровский и происхождение “Слова о полку Игореве” // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2007. – № 1-2. – С. 5-22.

⁷⁸ Плетнева С. Половцы. – Москва, 1990. – С. 120-122.

⁷⁹ Зализняк А. Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – Москва, 2004. – Изд. 2. – 352 с.; Його ж. Можно ли создать “Слово о полку Игореве” путем имитации // Вопросы Языкознания. – 2006. – № 5. – С. 3-21.

⁸⁰ Живов В. Чего не может фальсификатор [Рец. на кн. А.А.Зализняк. “Слово о полку Игореве”: Взгляд лингвиста. М., 2004. 352 с.] // Отечественные записки. – 2004. – № 4 (19); Голинская Е. “Слово о полку Игореве”: точка в споре? // Наука и жизнь. – 2006. – № 5; Еськов К. “Слово о полку Игореве”: сеанс черной магии с полным разоблачением. – Режим доступа: – <http://afranius.ivejournal.com/46212html>.

⁸¹ Зализняк А. Слово о полку Игореве... – С. 265-323.

⁸² Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії... – С. 595-605; Його ж. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” та його доба. – Галич, 2007. – С. 17-33; Його ж. “Келійний дітописець” Дмитра Туптала та “Слово о полку Игоревім” // Львівська медієвістика. – Вип. 1: Дмитро Туптало у світлі українського бароко. – Львів, 2007. – С. 187-197; Його ж. Пліснеськ, “Дебра Кисаня” і проблема автентичності “Слова о полку Игоревім” // Другі “Ольжині читання”. – Львів, 2007. – С. 74-78; Його ж. Чи були мечі харалужні? // Вісник інституту археології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 74-79; Його ж. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Игоревім” та стосовно його авторів // Записки НТШ. – Т. 256. – Львів, 2008. – С. 32-49; Його ж. Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Игоревім” // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – С. 40-56.

⁸³ Успенский Ф. Император Алексей II и Андроник Комнен // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 212. – 1880. – С. 95-130; № 214. – 1881. – С. 52-85; Його ж. Последние Комнины. Начало реакции // Византийский Временник. – Т. 25. – 1927 – 1928. – С. 1-23.

⁸⁴ Nicetae Ch. Historia... – S. 323-325 (P. 247).

⁸⁵ Успенский Ф. Образование второго Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 35-36.

⁸⁶ Литаврин Г. Два этюда о восстании Петра и Асеня // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 354-362.

⁸⁷ Тихомиров М. Киевская Русь // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – Москва, 1975. – С. 33.

⁸⁸ Там само. – С. 34.

⁸⁹ Ангелов Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII-XIV вв. // Известия на Българското Историческо Дружество. – Кн. 22-24. – София, 1948. – С. 219.

⁹⁰ Бибииков М. Византийские источники по истории Руси... – С. 77.

⁹¹ Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії... – С. 597-598.

⁹² Успенский Ф. Образование Второго Болгарского царства... – С. 36-37; Шушарин В. Свидетельство письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Причерноморья пер. пол. XIII в. // История СССР. – 1978. – № 2. – С. 43; Литаврин Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства // Византийский вестник. – Т. 41. – 1980. – С. 109-111; Юрасов М. Поэтический и реальный

образ Ярослава Осмомысла // Образование и Православие. – 2006. – Режим доступу: www.tellur.ru; Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї... – С. 12-17.

⁹³ Литаврин Г. Новое исследование... – С. 109-110.

⁹⁴ Мутафчиев П. Владелите на Просенъ. – София, 1913. – С. 6-7; Златарски В. Потеклото на Петра и Асеня на воданите на възстанието въ 1185 год // Списаник на Българската Академия на науките. – Т. 45. – София, 1933. – С. 427; Ников П. Второ българското царство. 1186 – 1936. – София, 1937. – С. 23; Литаврин Г. Болгария и Византия (XI – XII вв.). – София, 1987. – С. 288-302; Його ж. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XIII в.). – Санкт-Петербург, 2000.

⁹⁵ Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. – München, 1940. – S. 287; Wolff R. The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204 // Speculum. – Vol. 24. – 1949. – P. 167-206.

⁹⁶ Brătianu G. Rechercher sur Vicina et Cetatea Alba. – Bucharest, 1943. – P. 93.

⁹⁷ Петров П. Въстания против Византия. – София, 1960. – С. 51-56.

⁹⁸ Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С. 82

⁹⁹ Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів // Княжа доба. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 30-39.

¹⁰⁰ “...ѡдолѣвша всимъ поганьскимъ ꙗзыкоу оума моудростью ходѣща по заповѣдемъ Божиимъ оустремил бо сѧ быше на поганьѣ ꙗко левъ сердить же бѣи ꙗко и рысь и гоубѣше ꙗко и коркодиль и прехоужаше землю ихъ ꙗко и ѡрель храборъ бо [...] ꙗко и тоуръ ревноваше бо дѣдоу своему Мономахоу погубившему поганьѣ Измалтѣны рекомыѣ Половцы изгнавшю ѡтрока во ѡбезы за Желѣзнаѣ врата” (ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 715-716.

¹⁰¹ Nicetas Ch. Historia / Ed. I. Bekker. – Bonn, 1835. – P. 691-692.

¹⁰² Щоро вдячний петербурзькому дослідникові проф. О. Майорову, який люб’язно дозволив ознайомитися з рукописом своєї статті на цю тему “Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар”, яка готується до друку в черговому томі “Записок НТШ”.

¹⁰³ Цитата за перекладом О. Майорова з тексту його статті.

¹⁰⁴ Расовский Д. Роль половцев в войнах Асений с Византийской и Латинской империями в 1186 – 1207 гг. // Списания на Българската академия науките. – Т. 58. – София, 1939. – С. 203-211; Павлов П. Куманите в българската военна история // Военноисторически сборник. – Кн. 7. – София, 1990. – С. 14-23; Средневековна България и куманите (1186 – 1241) // Трудове на ВТУ св. св. Кирила и Методия. – Т. 27. – Кн. 3. – 1992. – С. 5-59.

¹⁰⁵ Златарски В. История на българската държава през средните векове. – Т. 3: Второ българско царство. – София, 1940. – С. 92-101.

¹⁰⁶ Мутафчиев П. История на българския народ. – Т. 2. – София, 1943. – С. 45.

¹⁰⁷ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії... – С. 49.

¹⁰⁸ Мутафчиев П. Събитите на средновековия Дръстър // Мутафчиев П. Избрани произведения. – Т. 2. – София, 1973. – С. 85; Тъпкова-Займова В. Долни Дунай – гранична зона на византийския “Запад” (Към историята на северните и североизточните български земи: край на X – XII в.) – София, 1976; Ї ж. Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI – XII вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С. 67-73; Божилов И. Гранична област на Византия // Кратка история на Добруджа. – Варна, 1986. – С. 55-64.

¹⁰⁹ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії... – С. 49.

¹¹⁰ Данчева-Василева А. България и Латинската империя (1204 – 1261). – София, 1985. – С. 104-115.

¹¹¹ Ациевски К. Деспот Алексій Слав – самостоен феудален владетел во Македонија // Годишен зборник на филолошкиот факултет на Университетот во Скопје. – 1977. – Т. 3 (29); Радић Р. Обласни господари у Византији крајем ХІІ и у првим деценијама ХІІІ века // Зборник радова византолошког института. – Књ. 24-25. – Београд, 1986. – С. 235-245; Hendrickx В. Regestes des empereurs latins de Constantinople. 1204 – 1261/1272. – Thessalonika, 1988. – № 88.

¹¹² Georgii Acropolitae Opera. – Т. 1. – Lipsiae, 1903. – Cap. 20. – Р. 33; Летопись логофета Георгия Акрополита, перевод под ред. бакалавра И. Троицкого / Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – Санкт-Петербург, 1863. – Гл. 20. – С. 38-39.

¹¹³ Пашуто В. Внешняя политика... – С. 266.

¹¹⁴ Дуйчев И. Цар Иван Асен II. 1218 – 1241. По случай от 700 г. От неговата смерт. – София, 1941. – С. 5-6; Його ж. Преноси към историята на Иван Асен II – София, 1943. – С. 152-162; Цанкова-Петкова Г. България при Асеневци. – София, 1978. – С. 108; Ѓи ж. Културни и политически врѝзки и отношения България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие // Руско-български врѝзки през векове. – София, 1986. – С. 79-81; Божилов И. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. – София, 1994. – С. 37-38, 104-118.

¹¹⁵ Попруженко М. Синодик царя Борила. – София, 1928. – С. 79-80; Ангелов Д. Богомилството в България. – София, 1961; Кожухаров С. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II // литературна мисл. – 1974. – № 2. – С. 127; Gjuzev V. Das Papstum und Bulgaren im Mittelalter (9 – 14 Jahrhundert) // Bulgarian historical Review. – 1977. – № 1. – Р. 43; Данчева-Василева А. България, папството и западноевропейската политика през първата половина ХІІІ в. // Из политическата история на България. – София, 1985. – С. 195-196;

¹¹⁶ Цанкова-Петкова Г. България при Асеневци... – С. 92.

¹¹⁷ Петков К. Унията между Българската църква и Рим в началото на ХІІІ век – някои пренебрегвани аспекти // Духовна култура. – 1992. – № 9. – С. 25-32; Його ж. Българските добавки към Синодика на цар Борил – историко-културна интерпретация. – Велико Търново, 1993; Стефанов П. Нов поглед към унията между българската и римската църква през ХІІІ век // Духовна култура. – 1998. – № 5. – С. 343-352; Чолова Ц. Българските църква и опитите за уния през Средновековите // Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи. – София, 1999. – С. 124.

¹¹⁸ Шушарин В. Укрепление феодального государства // История Венгрии. – Т. 1. – Москва, 1971. – С. 145.

¹¹⁹ Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana / Ed. St. L. Englicher. – Sangalli, 1849. – Р. 489-491; Списания на Българската академия науките. – Т. 3. – София, 1912. – С. 133.

¹²⁰ Волощук М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку ХІІІ ст.: основні цілі та характер перебігу // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору). Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ – Галич, 2006. – С. 64-72; Його ж. Угорські військові кампанії у Галичину на початку ХІІІ ст.: основні цілі та характер перебігу // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2006. – № 571. – С. 99-104; Його ж. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала ХІІІ в. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – СПб., 2007. – № 1/2. – С. 105-112.

¹²¹ Волощук М. Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 18-25.

¹²² Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 408-410; Петрик А. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // ДКЗ. – Вип. 5. – Дрогобич, 2001. – С. 29-45; Його ж. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // ДКЗ. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 105-117; Його ж. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // ДКЗ. – Вип. 9. – Дрогобич, 2005. – С. 181-193; Мазур О. Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу // ДКЗ. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 118-129; Драбчук І. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10-11 жовтня 2008 року. – Галич, 2008. – С. 135-148; Волощук М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214 – 1232 рр. // Тези Міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимошука, Чернівці, 10-11 квітня 2009 р. – Чернівці, 2009. – С. 20-21; Його ж. “Вокняжєние” галицьке Володислава Кормильчича (1210 – 1214 рр., з перервами): міфи і реальність // *Acta Posoniensia*. – Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, katedra Všeobecných dejín, 2009. – V. 10: (K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej). – S. 99-113.

¹²³ Gaspar E. Hermann von Salza und die Gründung des Deutschhordenstaats in Preussen. – Tübingen, 1924. – S. 6.

¹²⁴ Котляр М. Русь на Дунаї... – С. 19-20; Павлов П. Древнеруските броднице в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. – София, 1983. – С. 119; Головки О. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 162-163.

¹²⁵ Златарски В. История на българската държава през средните векове. – Т. 3. – С. 587-588.

¹²⁶ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії... – С. 49.

¹²⁷ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси... – С. 266.

¹²⁸ Шушарин В. Свидетельства письменных источников... – С. 39-44.

¹²⁹ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси... – С. 269.

¹³⁰ Там само. – С. 270.

¹³¹ Venezia. Biblioteca Nazionale di San Marco. – Fondo antico. Collocazione 1597. – Cod. DXLIX. – № 549; Cod. Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII – XIV веков / Подготовил А. Н. Гаркавец. – Москва, 2006.

¹³² Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси... – С. 266–267.

¹³³ Соболевский А. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV – XV вв. – Санкт-Петербург, 1894; Лукьяненко А. Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России – в частности. – Киев, 1913; Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Науковий збірник тов. “Просвіта” в Ужгороді. – Т. 6. – 1929. – С. 29-198; Снегаров И. Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X – XV в.). – София, 1950; Мошин В. К истории взаимоотношений русской и южнославянской письменности // Славяне. – 1958. – № 1. – С. 40-42; Атанасов П. З минулого болгаро-українських зв'язків // Український історичний журнал. – 1960. – № 4. – С. 65-73; Мишанич С. Порівняльне вивчення епосу українського та південнослов'янських народів // Народна творчість та етнографія. – 1974. – № 4. – С. 24-37; Степовик Д. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. – Київ, 1975; Ангелов Б. Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература // Стабългарска литература. – 1977. – Кн. 2. – С. 20-45; Його ж. Из историята на руско-българските литературни връзки. – София, 1980; Його ж. Старобългарско книжовно наследство. – София, 1983; Тодоров Н. Славянские культуры и Балканы // Славянские культуры и Балканы. – Т. 1. –

1978. – С. 11–18; Нешев Г. Културни прояви на българския народ X – XVIII век. – София, 1978; Търкова-Заимова В. Търново между Ерусалим, Рим и Царград (Идеята за престолен град // Търновска книжовна школа. – Т. 4. – 1985. – С. 249–261; Поливянный Д. Търновград глазами средневекового современника // Там само. – С. 262–269; Гюзелев В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII – XIV век. – София, 1985; Димитров Б. Българите – цивилизатори на славянския свят. – София, 1993; Мавродинова Л. Стенната живопис в България до края на XIV в. – София, 1995; Александрович В. Українське малярство XIII – XV ст. – Львів, 1995; Василевски Т. Политическата и културната роля на българите и на Великото княжество Литва през XIV – XV век // Василевски Т. Българите и Византия IX – XV век. – София, 1997. – С. 178–191; Шпик І. Болгарсько-українські книжково-літературні зв'язки та взаємовпливи (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Вип. 14. – Львів, 2006. – С. 3–36.

¹³⁴ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) “До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)”, виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28.08.2002 р. на засіданні секції “Галицько-Волинське князівство”. На жаль, вони залишилися неопублікованими.

¹³⁵ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 10–11.

¹³⁶ Grecu A. Panowanie bułgarskie na północ Dunaju w IX – X w. // Postępy Archeologii. – 1956. – № 5. – С. 211–258

¹³⁷ Сафаргалиев М. Распад Золотой Орды. – Саратов, 1960. – С. 35, 58.

¹³⁸ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatio cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungaroti, E. Menesto. – Spoleto, 1989. – Lib. V, 21.

¹³⁹ Христианский мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 257.

¹⁴⁰ Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – Москва, 1985. – С. 33–35.

¹⁴¹ Руссев Н. Молдавия в “темные века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum plus. – 1999. – № 5. Неславянское в славянском мире. – С. 379–407.

¹⁴² Марков А. О монетах хана Ногай. Оттиск из III тома “Трудов Московского нумизматического общества”. – Москва, 1902. – С. 3.

¹⁴³ Веселовский Н. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 39–51, 54.

¹⁴⁴ Iliescu O., Simion G. Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja // Revue des Etudes Sud-Est Europeennes. – 1964. – Т. 2. – № 1–2. – P. 220, 226. – Fig. 38.

¹⁴⁵ Бертъе-Делагард А. К вопросу о местонахождении Маврокастропа “Записки греческого топарха” // Записки Олесского об-ва Истории и Древностей. – Т. 33. – 1919. – С. 1–20.

¹⁴⁶ ПСРЛ. – Т. 7. – С. 240.

¹⁴⁷ Рыбаков Б. Русские земли... – С. 15–18.

¹⁴⁸ Полевой Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII – XIV вв. – Кишинев, 1979. – С. 67.

¹⁴⁹ Егоров В. Историческая география... – С. 79–82; Рыбаков Б. Русские земли... – С. 15–18; Кравченко А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.). – Киев, 1986.

¹⁵⁰ Кравченко А. Средневековый Белгород... – С. 83–84.

¹⁵¹ Popescu-Spineni M. România în istoria cartografică până la 1600. – Vol. 1. – București, 1938. – P. 74.

¹⁵² Егоров В. Историческая география... – С. 136, 139.

¹⁵³ Nordenskiöld A. Periplus. – Stockholm, 1897. – Р. 33. – Taf. VII.

¹⁵⁴ Войтович Л. Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. – Київ, 2008. – С. 71-78.

¹⁵⁵ Пашуто В. Очерки по истории... – С. 302.

¹⁵⁶ Паславський І. Галицька митрополія. – Львів, 2007. – 128 с.

Леонтій Войтович.

Галицька земля і Візантія у XI – XIV ст.

Тісний союз Візантії з Галицьким князівством сформувався у XII ст. Його форми були різноманітними: від династичних зв'язків, до військово-політичної стратегії і міжнародних угод. Стратегічним регіоном, який об'єднав зусилля обох суб'єктів, була територія Нижнього Подунав'я, Подністров'я і Попруття як частина Русі. Галицькі князі у союзі з Візантією сприяли відновленню Болгарського царства, боролися проти половців. Тісні контакти з Візантією зберігалися майже до остаточного падіння Галицько-Волинської держави.

Leontiy Voitovych.

The Galician land and Byzantium in the XI – XIV-th centuries.

The close alliance of Byzantium with Galician Principality was formed in the XII century. Its forms were different: from the dynastic connections to the military-political strategy and international treaties. The strategic region, which combined the efforts of the both subjects, was the territory of the Nyzhnye Podunavyya, Podnistrovyya and Popruttya as the part of Rus'. Galician princes in the alliance with Byzantium contributed the restoration of Bulgarian kingdom, they fought against the Polovtsians. Close contacts with Byzantium preserved almost to the final fall of the Galician-Volyn principality.

ГЕОРГІУС З РУСІ В КРАЇНІ ДИВ: ЮРІЙ ДРОГОБИЧ І СТЕРЕОТИПИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ (XV – XVI СТ.)

Назва цієї статті, на перший погляд, виразно нав'язує до відомої казки Люїса Керолла “Аліса у країні чудес”. Проте йтиметься у ній зовсім не про фантастичний сон літературного персонажа, а про історико-культурний контекст епохи, в яку діяла цілком реальна людина. Постать Юрія Дрогобича (Юрія зі Львова, Юрія з Русі) вже встигла увійти в канонічний ряд визначних діячів української культури, хоча його національна ідентичність все ще залишається предметом дискусій. Ця стаття – спроба розглянути її тексти та біографію крізь призму історії ментальності та культури Заходу й Сходу Європи.

Юрій Дрогобич/Котермак: постать і образ. Прихильники українського походження вченого у різних варіантах повторюють думку, сформульовану ще у 20 – 30-х роках ХХ ст. Саме тоді книгу Юрія Дрогобича стали вважати предметом гордості українців Галичини. Завдяки публікаціям наддніпрянця В. Заїкина звістка про неї потрапила спочатку на шпальти української католицької преси (зокрема станіславівської газети “Нова зоря”) в Галичині, а звідти “перекочувала” на сторінки “Української Загальної енциклопедії” під редакцією Івана Раковського у вигляді стислої словникової статті: “Дрогобицький Юрій, український письменник, родом зі Дрогобича, проф. університету в Кракові 1488, пізніше проф. і ректор унів. в Болонії † 1494. Видав у Римі 1483 книгу: “Judicium prenosticon Magistri Georgii Drohobych de Russia”, відому лише в однім примірнику. Це була перша книжка, видана українцем”¹. Ці дані стали підставою для популяризації постаті Дрогобича у масовій свідомості галичан. При цьому “прізвище” вченого (Drohobych) дало підставу адептам творчості “Юрія з Русі” називати його не просто українцем, а навіть представником окресленого субетносу: “Отже, проф. В. Заїкину завдячує Бойківщина, що він між старими книжками відгребав забутого й нікому не знаного так визначного бойка, який на цілу Соборну Україну видав першу друковану книжку” – зазначав у 1931 році на сторінках “Літопису Бойківщини” самбірський адвокат Володимир Гуркевич². Після II світової війни постать Юрія Дрогобича як представника української культури ще більше вирізняється на тлі інших. Це відбувається, у першу чергу, завдяки дослідженням Ярослава Ісаєвича, який, окрім ряду статей, присвятив Дрогобичу окрему книгу в популярній серії “Життя славетних”³. Завдяки дослідженням львівського науковця схематична раніше біографія автора “Прогностикона” стала деталізованою, а текст його книги було опубліковано і проаналізовано. Саме ці пошуки, певною мірою, визначили символічне місце “Юрія з Русі” не лише в українській історичній науці, але й у національній міфології українців кінця ХХ – поч. ХХІ століття. Отож, сьогодні в очах дослідників та широкого загалу Дрогобич постає астрономом, медиком і латиномовним українським поетом⁴. Такий образ вченого сприймають і в західноєвропейських наукових колах. Скажімо, у відомій книзі британського славіста Вільяма Френсиса Райана про історію магії й ворожіння

Юрій Дрогобич фігурує як “українець з Галичини”⁵. Частина дослідників, однак, ставить під сумнів тезу про українське походження Юрія Дрогобича. Вони твердять, що виходець з Дрогобича, Львова чи Русі XV ст. не обов’язково мав бути українцем. Їхні підозри підсилює, зокрема, те, що вчений діяв у римо-католицькому (“латинському”) культурному середовищі, і, очевидно, не був православним (що могло б вказувати на його руське, а не польське походження). Проте і для тих, хто підтримує цю концепцію, і для тих, хто її заперечує, він залишається вченим з (Червоної) Русі, який творить в Італії XV ст. – самому серці ренесансної Європи. Питанням, однак, залишається те, що означало у той час бути вченим, і наскільки тексти Юрія Дрогобича відображають ментальність доби Відродження взагалі.

Ренесанс: епоха та міф. Епоха Ренесансу завжди була для істориків “дволиким Янусом”. Довгий час її трактували так, ніби вона мала лише одне “обличчя”. Початок цьому, як відомо, заклали ще самі вчені доби Відродження, а потім і Просвітництва. Вони поділили європейську історію на два основні періоди: “античний”, в якому жили творці “класичної” культури Стародавньої Греції та Риму, і “новий”, в якому жили самі ці вчені. Між цими епохами помістили не дуже визначений проміжок – “середні віки”. У хронологічному плані він мав би слугувати “містком” між періодами. Однак досить швидко його стали вважати часом розриву з античною традицією – колективної помилки, яку “виправив” Ренесанс. Звідси – образ “світлої” епохи, розповсюджений у шкільних підручниках XIX – XX ст.: після “темних століть” середньовіччя відроджуються “високі ідеали” античної культури, починає розвиватися “справжня наука”, здійснюються важливі технічні відкриття; людина “звільняється з давніх пут”, і на цьому тлі виникає “нова” європейська цивілізація. Первісно зразком Відродження вважали італійську культуру. Проте згодом термін “Ренесанс” став настільки популярним, що його почали застосовувати для аналізу дуже різних культурних явищ. Так, мова йшла і про “проторенесанс XIII ст.”, і про європейський “Північний Ренесанс” (який за часом та ідеями відповідав традиційній Реформації), і про схожий феномен у віддаленій від ідей італійського Відродження Росії. Зрештою, “модне” поняття перенесли на ще віддаленіші у часі й просторі цивілізації ісламу XII ст. і Японії XVII ст.; йшлося не лише про візантійський проторенесанс, а й про культуру Відродження у Китаї. Отож, сам термін (“Ренесанс”) почав поступово “розмиватися” і втрачати первісний зміст. Згодом такий підхід розкритикували, а його місце зайняв обережніший погляд на ренесансну культуру. Цивілізацію італійського Відродження перестали вважати лише недосяжним ідеалом чи недоступним для розуміння феноменом людського духу. Її стали розглядати як продовження, видозміну середньовічної цивілізації. З іншого боку, прихильники “цивілізаційної окремішності” Відродження почали протиставляти “темні” й “світлі” сторони італійського гуманізму. Водночас думка про те, що “Ренесанс” є радше позитивним, аніж негативним явищем, залишається однією із ключових ідей не лише буденного, але й наукового способу мислення. Саме цим, очевидно, зумовлені активні пошуки слідів ренесансної культури не лише в країнах Західної чи Північної, але й Східної Європи, включно з тогочасною Річчю Посполитою та Руссю в її складі. Однак, тут безпосередні впливи Ренесансу можна б назвати слабкими відголосками італійського Відродження. Скажімо, у Львові, який у цей період називали “столицею Русі” і навіть порівнювали з Венецією, візуальна присутність ренесансного мистецтва обмежена кам’яницями патриціату на площі Ринок, у побудові яких брали участь італійські майстри. Тому навчання студентів з Галичини в університетах Європи нерідко слугує для дослідників важливим аргументом, який засвідчує причетність українців

до загальноєвропейських культурних процесів XV – XVI ст. Одним з хрестоматійних прикладів такої причетності й стала біографія Юрія Дрогобича – викладача й ректора Болонського університету в 1481 – 1482 рр., автора першої друкованої книги, написаної вихідцем з українських земель.

Трактати Дрогобича: форма і композиція. Проте у рамках даної статті нас цікавлять власне твори Юрія з Дрогобича, їхня форма та зміст. Усі відомі на сьогодні тексти його авторства – і “Прогностичне судження про 1478 рік”, і “Прогностичний погляд про 1483 рік”, і “Судження про затемнення” – астрологічні трактати⁶. Цей момент, який може слугувати ключем для розуміння світогляду вченого, уже став предметом зацікавлень дослідників. Однак, на нашу думку, аналізувати астрологічні тексти Юрія Дрогобича методами самої ж астрології, хай навіть у її оновленому, “науково-філософському” варіанті, як це зроблено, наприклад, у післямові до видання його творів 2002 року, недоцільно і неправильно⁷. Натомість ми спробуємо поглянути на тексти Дрогобича виключно у контексті історії ментальності та ідей.

Насамперед звернемо увагу на вузлові моменти у композиції його трактатів. Два з них – “Прогностичне судження про 1478 рік” та “Прогностичний погляд на 1483 рік” – побудовані за однією схемою, лише у двох варіантах. Обидва тексти сконструйовані з розділів – “часточок” чи частинок (“партикул”). У “Прогностичному судженні про 1478 рік” таких “часточок” / “частинок” 24, у “Прогностичному погляді на 1483 рік” – 10, кожна з яких має свою назву. Водночас початкова і фінальна частини обох трактатів відрізняються одна від одної. “Прогностичне судження про 1478 рік” починається і завершується зверненням до небесних сил. На його початку вміщено символічне сполучення “святих імен” – “Ісус Марія” (Iesus Maria), а наприкінці – інша ритуальна формула “Слава Трійці” (Laus trinitati) і дата (“травень 1478”). Натомість “Прогностичний погляд на 1483 рік” має складніше словесне оформлення, “більш відповідне” тогочасній друкованій книзі. Його починає віршована присвята папі Сиксту IV, за якою йде своєрідний “Зміст книги”, і, нарешті, сам текст, складений з тих же “частинок”. Будова розділів у цьому творі відрізняється від тої, яку бачимо у Прогностикі 1478. За традиціями, прийнятими ще у схоластичній логіці, окремі “партикули” тут подані у вигляді ряду висновків. Зокрема, шоста “частинка” складається аж з восьми “конклюдій” (семи пронумерованих і заключної восьмої). Інші ж “партикули” поділені на підрозділи з власними заголовками (“Про статус Мілана”, “Про становище з вірою і сектами тощо”). Ряд розділів “Прогностичного погляду на 1483 рік” (як, наприклад, “Частинка 5”) мають змішану композицію. Вони поділені одночасно на “теми” (“Про війни і битви”, “Про ознаки першого затемнення Місяця”) і на короткі висновки (їх тут аж вісім). Натомість ще один текст Дрогобича – “Судження про затемнення” – поділений на простіші за будовою розділи, з передмовою, збереженою лише фрагментарно. Водночас і тут бачимо тенденцію до ускладнення тексту. Так, на тлі “суцільного” викладу матеріалу у трактаті особливо виділено другий. Тут автор тлумачить знаки гороскопу; розповідь про кожен з них формує свого роду “підрозділ всередині розділу”. Так чи інакше, з точки зору композиційної будови тексти Дрогобича вписуються у загальні стандарти, за якими укладали середньовічні наукові праці.

Водночас зовнішні відмінності між різними текстами Дрогобича частково відповідають відмінностям у їх змісті. Наприклад, уже на перший погляд помітно, що “Прогностикони” мають “практичне” спрямування і відповідають традиціям укладання гороскопів. На відміну від них, приписуване магістру Георгію з Русі “Судження про затемнення” – “теоретичний” твір, вписаний у канони наукових трактатів середньовіччя

і ренесансу. Тому слід детальніше зупинитися на стереотипах кожного з цих жанрів та на світоглядних моделях, які стоять за ними. У більшості з цих текстів поєднані риси панегірика і типового астрологічного трактату. Про це свідчать інціальні частини Дрогобичевих текстів. Вони починаються або з прослави Бога (“Судження про 1478 рік”), або з панегірика земним володарям (“Судження про 1483 рік”). Після цього йде також майже стандартна мотивація, чому саме автор взявся за свій текст. Вона не позбавлена панегіричних рис, як у “Судженні про 1478 рік” і виразно звернена до місцевого патриціату: “заради більшої слави ... шляхетних домів і процвітання цього уславеного міста Болоньї наважуюсь я на це благословенне дослідження. Я, магістр Георгіус з Русі, задумав видати судження про нинішній 1478 рік зі фігур планет та впливів сузір'їв, яке вирішив поділити на 24 часточки”⁸. У “Судженні про 1483 рік” стратегія вступу витонченіша. Тут Дрогобич демонструє свою версифікаторську техніку, укладаючи вірш-посвяту і водночас прославу власного мистецтва “читати волю зірок” і астрології взагалі: “я видаю свої твори щорічно для прочитання, вважаючи, що цим я сприяю людському роду. Адже вони не пусті (...) – самою Мінервою подаровані згори. Ти пізнав, яка сила зірок; я знаю, що ти вивчить усі причини речей”, – звертається астролог до свого найголовнішого читача – папи Сикста IV, зображуючи того своїм однодумцем⁹. Такі звичні для тогочасного читача різновиди вступних вели до відносно стандартної моделі, на якій Георгіус з Русі будував свої уявлення про дійсність.

Астрологія (Дрогобича) як (квазі)система: лексикон уявлень і штампів. “Ментальний світ” європейської астрології в епоху відродження був водночас і чітко упорядкованим, і строкатим та змінним. Опорою астрології як системи були погляди Клавдія Птолемея, викладені у його “Megale syntaxis” та “Тетрабібліоні” (Quadripartitum Cl. Ptolemae / “Чотирикнижжя Клавдія Птолемея”), а також праці Аристотеля, які сформували середньовічну та ренесансну науку. Ці твори потрапили у середньовічну Європу не з перших рук, а за посередництва арабських астрологів. Не випадково у текстах Юрія Дрогобича згадується “Альмагест” – трансформація “Tabrir al magesthi”, тобто того ж таки “Megale syntaxis” Птолемея в арабському варіанті, а в одному з Прогностиконів маємо прямі поклики на східну традицію: “у повітрі Дракони з’являться, яких по арабськи називають Азуб”¹⁰. З астрологічних прогнозів Дрогобича видно, що книжник з Русі використовував ці канонічні тексти по-різному. Наприклад, у “Прогностичному судженні на 1478 рік” він детально вказує, що його твердження оперті на теорії авторитетів: “згідно з Птолемеєм і Галі в “Тетрабібліосі”, в главі 12; з Аль-Бумазаром в частині “Про квіти”, та Месхалом в книжці про рух років в світі, воно [Сонце] по заслугі займає панівне місце серед планет і узурпує собі владу над роком”¹¹ чи “згідно з Аль-Бумазаром у “Вступі до квітів” і Альхабітом, у його “Ісагогіях”, дія перша”¹², “згідно з Альбумазаром у другій книзі “Квітів” і в “Книзі великих поєднань”, в першому трактаті, дія четверта (...); навіть за Гермесом, у його “Стокнижжі” у тридцять третьому слові (...)”¹³, “знаки вогняної природи, ... які в книзі Аристотеля про метеори називаються стрибаюча коза”¹⁴ тощо. З іншого боку, модерні категорії наукового апарату були загалом чужими астрології і ренесансній науці. Нерідко автор “Прогностикона” просто інкорпорував чужі твердження у власний текст, загальниково покликаючись на авторитети, знаючи, що його натяки вказують на загальновідомі постаті й тексти: “Про це і Мессахалах в главі 11-тій”¹⁵, “як каже Галі”, “Згідно з Іспанцем у першій частині “Тетралогії””¹⁶ “У цьому питанні необхідно наслідувати найвизначнішого учителя англійців”¹⁷ – зазначає Дрогобич в уступах до своїх текстів. В цілому ж його праці відображають коло читання тогочасного астролога: “Flores” Альбумазара, “Quadripartii”

Птоломея, праці Галі, “Isagogiae” Альхабіта, трактати Аристотеля – це ті тексти, які він знав безпосередньо або ж з других рук. Вони відсилали до складної картини світу, що виникла внаслідок змішування східної і західної книжної ученості.

За гороскопами, які укладав Юрій Дрогобич, приховувалися уявлення про геопетричний Всесвіт, першу модель якого запропонував саме Птоломея. Невипадково на сторінках “Божественної комедії” постать Птоломея вміщена в Лімбі, а тогочасний коментатор Дантової поеми, Гвідо Пізанський, називає його “найбільшим князем астрологів”¹⁸. Натомість в самій італійській середньовічній традиції, до якої мимохіть долучився Дрогобич, образ неба довгий час формувався саме під впливом містичної космології Данте Аліґ'єрі. У тій же “Божественній комедії” поет описує свій Універсум як ряд “небес”, розташованих довкола центру – Землі. Частина з них мають свої “світила”: Місяць, Меркурій, Венеру, Сонце, Марс, Юпітер, Сатурн (саме у такій послідовності їх знали тогочасні вчені). Далі – небо з зафіксованими на ньому безіменними “зірками”, ще далі – Першорущий, і, нарешті, Емпірей. Над цією “Земною системою” нависає Містична Троянда (Роза Світу), ще над нею – Бог, оточений ангельськими чинами, які розміщених на різних рівнях дев'яти небес¹⁹. З певними застереженнями, створений у XII віці Всесвіт “Божественного Данте” (як його називали гуманісти) був невід'ємною частиною світогляду інтелектуалів XV – XVI ст. Тому Юрій Дрогобич на початку свого “Прогностикону” й називає Бога “Господом десяти сфер”²⁰. В його уяві вибудовувалася та ж таки велична модель світобудови.

Разом з тим, починаючи з XIII – XIV ст., в астрономо-астрологічних середовищах ідеальна схема Всесвіту стає предметом дискусій. Вже Микола Орезмійський у середині XIV ст. сумнівався, чого більше у рухах небес: сумірності чи несумірності, гармонії чи дисгармонії, вічної стабільності чи постійного виникнення нових і нових “констеляцій”²¹. Інші його сучасники – Етьєн Тамп'є, Генріх Гентський, Ричард Міддлтаунський, Томас Бавардін, Волтер Берлей – жваво сперечаються, чи Господь має змогу надати “останньому небу” прямолінійний рух, та скільки світів Він може, якщо забажає, створити – один чи багато; чи існує у Всесвіті безконечна порожнеча, у якій перебуває Бог, і де він перебуває взагалі – у небі чи поза ним тощо.²² Зрештою, той же Микола Орезмійський йде навіть далі, наперекір Птоломею і Аристотелю стверджує, що Земля теоретично може рухатися навколо іншої планети²³. Проте більшість вчених XIV – XVI ст., як влучно зауважує Александр Койре, вважали такі дискусії лише цікавими вправами для розуму, дрібничковою казуїстикою, чимось на зразок сьогоднішньої наукової фантастики²⁴. До них належав і Юрій Дрогобич, хоч у його працях нібито й бачимо поклики на раціоналізм. І це не дивно: його знання про світ належали іншій – християнсько-аристотелівській парадигми, у якій були свої власні проблеми і способи їх вирішення. Старі стереотипи вже почали піддавати сумніву. Однак нові ідеї “мігрували” між університетськими середовищами тогочасної Європи дуже повільно і нерівномірно. Теорії “оновленої астрономії”, які виникли у Парижі XIV ст., і тоді ж потрапили в Оксфорд, у Падуї стали відомими аж у XV і XVI ст.²⁵

Трактати Дрогобича відображали саме традиційну точку зору. Це погляд людини (фактично – буденного спостерігача), котра стоїть на нерухомій землі. Довкола неї обертаються планети, у тому числі й Сонце. На зоряному небі вона бачить не Всесвіт нової доби, а давній, “естетично довершений” Космос Аристотеля, Птоломея і Данте, лише частково “розхитаний” науковими дискусіями²⁶. Астрономія, якою вона користується, – невід'ємна від астрології. Ця “астрологічна астрономія” чи “астрономічна астрологія” суміщає дві, здавалося б, несумісні тенденції. З одного боку, її система та

методи у чомусь нагадують математику. Здається, перед нами – відносно точна наука, яка опирається на геометричну уяву. Однак насправді астрологія часів Юрія Дрогобича опиралася не так на раціональних обчисленнях, як на інтуїції. Саме на ній засновані чотири методи, якими послуговувалися алхіміки й астрологи цього часу²⁷. Це – пошук аналогій, опертих на малих, часто непомітних рисах, що уподібнюють предмети між собою; симпатій, які їх зближують; антипатій, які відштовхують, заснованих на “сусідстві” предметів та явищ узгоджень – конвенієнцій і таємничих “емуляцій” – взаємовпливів, які відштовхують і водночас пов’язують усі речі між собою, незважаючи на великі, часто на космічні відстані між ними. Для того, щоби виявити подібності і розбіжності між речами та явищами, треба було постійно зауважувати прикмети, сліди, знаки. На думку астрологів, вони існували усюди, треба тільки добре приглянутися до кожного предмету, дії, явища. Це видно з тих методологічних установ, які бачимо у приписуваному Юрієві Дрогобичу трактаті про затемнення. Він радить дивитися на природу як на калейдоскоп небесних і земних знаків, які то сходяться, то розходяться. Простота природи й розмаїття комбінацій між її елементами безконечна – підкреслює автор трактату, – і обидві лише додають сили композиційному мистецтву, тобто астрології. Вона у цьому тексті постає особливою, серединною, універсальною наукою, що сполучає у собі елементи решти наук, поєднуючи відчуття з чітким знанням²⁸. Ці переконання досить характерні для епістемі європейського відродження загалом та італійського Ренесансу зокрема²⁹. Тут Всесвіт стає Книгою, повною зашифрованих знаків, зведеною енциклопедією, “Суммою” знань, до якої настільки прихильним було середньовічне мислення. Щоб правильно читати цю сталу і водночас постійно мінливу Книгу, магам і астрологам Відродження потрібна Ерудиція (вміння систематизувати, класифікувати речі) та Дивінація (прозорливість, вміння провіщати майбутнє)³⁰. Небо для тогочасного астролога – вмістилище реальних та фантастичних явищ, подій та зображень: від комет, які несуть нещастя, та планет, які безсилюють у чужих небесних “домівках”, до не менш потворних “чорних ефіопів” чи навпаки, білосніжних дів³¹. Водночас “читець зірок” бачить у всіх природних явищах навіть не один, а цілий ряд магічних діалогів: розмову, яку ведуть між собою небесні світила, спілкування між ними і земними речами, зрештою, бесіду між макрокосмом (Всесвітом) і мікрокосмом (людиною)³². Отож, космос астрології – це “країна див”, у якій діють не природні, а надприродні закони. Саме вони встановлюють відповідність між планетами, металами, земними стихіями та певними категоріями людей. Тому астрологічне мислення насичене міфопоетичними асоціаціями, алегоріями і символами.

Усі риси цього специфічного світогляду бачимо у трактатах Юрія Дрогобича. Небесні тіла посилають сигнали не лише одне одному, але й людям – саме цей мотив стає одним із наскрізних у його трактаті про затемнення. Тут, як і в “Прогностиконах”, він накладає на небо щільну сітку астрологічних категорій, і бачить там зіркові фігури, сигніфікатори подій, універсальні констеляції, стелліуми і промісори, асцеденти і диспозиції, володарів року і володарів стихій тощо. Зрештою, у цьому “ренесансному структуралізмі, все зведено до схожостей, аналогій, тотожностей і відмінностей, поділів. Зрештою, увесь потік подій, повчав майбутніх адептів астролог, – це ті ж дванадцять зодіакальних знаків у різноманітних конфігураціях (“який знак скільки разів відкриється”), а саме астрологічне пізнання – постійне прагнення розкрити походження знаків і речей³³. Справді, такий підхід робив астрологію одним з різновидів пізнішої семіотики – науки про знаки і значення.

Тому Георгіус з Русі мислив за принципом дзеркала. Людина дивиться на небо, але бачить у ньому знаки, символи, образи земних речей: людей, держав і суспільств. Ще від часів Алана Лільського цю тезу вважали одним із наскрізних принципів світобудови. Тому в текстах Дрогобича помічаємо ще один різновид астрології, яку Дж. К. Райт називав географією, прихованою усередині астрологічної системи³⁴. Зрештою, у Дрогобичевих трактатах можна виділяти ще й елементи астрологічної етнографії, соціології й політології.

Так, Дрогобич загалом ділить світ на юдаїстичний, християнський і мусульманський, поділяючи останній на кілька підвидів. Він послідовно простежує, наприклад, “долю юдеїв” та християн, а також диспозиції сарацинів, турків, халдеїв і єгиптян (або ж лише турків і сарацинів)³⁵. Далі він вибирає небесні тіла та зони, відповідальні за долю окремих народів, територій і конфесійних спільнот: Меркурій керує християнським світом, Марс впливає на долі турків, Венера – на сарацинів тощо. Таким чином наш астролог лише пристосовує до власних класичну схему того ж таки Птолемея, у якого Юпітер і Марс відповідають за Європу.

Загалом, Дрогобичеве уявлення про народи і країни цілком відповідає станові тогочасної географії. Астролог шукає на карті неба відповідники численних земних країн, регіонів і міст – сучасних і архаїчних: Вавилонії, Африки, Франції, Вірменії, Індії, Ефіопії, Лівії, Турції, Єгипту, Персії, говорить про “варварські землі халдеїв”, Малу Азію, Кафу і Константинополь. Важко сказати, як Дрогобич малював їх у своїй уяві, але, принаймні, знав про їхнє існування. Проте увага астролога була зосереджена довкола Європи, в першу чергу довкола Апенінського півострова, ментальна карта якого у Дрогобича особливо насичена. Так, у Прогностиконах він намагався віщувати долю окремих міст: Вільна, Москви, Кракова, Познані, Буди, Касонії, Братислави, Низи, Нюнберга, Колонії/ Кельна, Неаполя, Тарента, Рима, Перузії, Флоренції, Болоньї, Феррари, Падуї, Равенни, Парми, Мілана, Іммоли, Кремони, Венеції і цілих країн (міст-держав) та регіонів: від Калабрії, Італії і Папської області, Богемії, Франції, Іспанії, Угорщини, Силезії, Англії, Фландрії, Сицилії, Швеції, Норвегії та неокреслених “місць річок і вод”, аж до Литви, королівства Польського, Русі, Подолії, Валахії і татарських місць тощо³⁶. Крім того, у приписуваних Дрогобичу записках про знамення бачимо згадки про Білу Русь, Константитополь, Дакію, Норвегію, Єгипет, Індію, Швецію, а також загальний поділ світу на Азію (і окремо Азію Велику та Азію Малу) Африку і Європу³⁷. На цьому тлі згадки про Львів і “Дрогобич на Русі” – дійсно прояв локального патріотизму. Навіть у трактаті про знамення серед усіх земель Овена окремо виділено “місце, де лежить Русь”³⁸. Також знаменно, що у своїх прогностиках після Рима Дрогобич постійно згадує Польщу та сусідню Чехію. Проте Русь у баченні Дрогобича – не центральна, а погранична зона. Вісь світу для нього – і це здається, природно, – пролягає усе таки через країни Західної, а не Східної Європи.

Водночас астрогоеографія Дрогобича має не лише фізичний, а й етнополітичний вимір. Астролог прагне передбачити не стільки долю людей, мешканців певного міста, як громадян тої чи іншої держави, і в першу чергу тих, хто керує містами й державами: насамперед папи римського та його найближчого оточення. Невипадково розділ пророцтв про “понтифіка, кардиналів та інших визначних осіб” у його “Прогностиконах” виділений окремо. Далі за тією ж ієрархією влади книжник викладає долю імператора, польського й чеського королів та їхніх царств, а також диспозиції Іспанії, Франції, Угорщини, Італії, і особливо цілого ряду міст – князівств у її складі. Помітно, що інтерпретація долі різних осіб, держав та міст у прогностичних трактатах

Юрія Дрогобича неоднакова. Так, у Прогностикон 1478 р. після папи римського та його кардиналів спочатку згадано “найславетнішого імператора Фридерика”, далі – славного принцепса Казимира (польського короля), потім – “найяснішого князя Ладислава” (короля Чехії) та ферарського очільника Геркулеса³⁹. “Прогностикон 1483 року” подає інший список володарів: після понтифіка його далі очолює “найславетніший римський імператор Фридерик”, проте далі йдеться про долю Польщі, Богемії, Угорщини, Італії і Франції без виокремлення їхніх правителів, проте виділено гадані долі “світлішого короля Фердинанда”, герцога Калабрії, “пана Роберто сан Северіні” та володаря Імоли “достойного слави графа Єроніма”⁴⁰. Це трактування – очевидно, наслідок не стільки астрологічних візій, як політичних симпатій і антипатій, а також, відносин між меценатами/ патронами і їхнім протезе. У цьому плані “Прогностикону” у чомусь споріднений з трактатами для володарів на чолі з “Князем” Нікколо Макіавеллі: астрологічні пророцтва задумувалися не лише як віщування, але водночас і як своєрідні рекомендації правителям.

Проте загалом тексти Юрія Дрогобича підкорені астрологічній логіці небесних знаків. Про це свідчать класифікації людей та подій, які він виводить у своїх трактатах. З одного боку, вони відображають соціальну реальність та очікування тогочасного суспільства. Так, автор Прогностиконів нібито апелює до ключових понять повсякденного життя: він намагається передбачити ситуацію щодо чуми і смертності, родючості й неврожаю, війн і битв, а поруч з тим – долю вагітних жінок, мандрівників, побожних людей і простого люду в цілому⁴¹. Але водночас ним керує власне астрологічне мислення, ґрунтоване на тотальних асоціаціях. Внаслідок цього виникають типові для міфологічного світогляду ланцюжки, здавалось би, мало поєднаних між особою понять і реалій. Головним класифікуючим критерієм тут стає приналежність суспільних груп до певного знаку зодіаку, який має визначати їхню долю. Так, до числа тих, чиїм сигніфікатором стає Сонце, у Дрогобича потрапляють “царі, князі, люди найвищих станів, що перебувають у кінці юності, лисі”, Меркурій опікується “купцями, проповідниками, астрологами, астрономами, ораторами, геометрами, підлітками, юнаками, тими, хто недавно отримав титули, і людьми, мінливими щодо зовнішності очей”, Сатурн – землеробами і “людьми, що ведуть самотнє життя”, юристами, меланхоліками, розкопувачами могил тощо⁴². Такі переліки, в яких соціальні критерії змішано з психологічними й фізичними атрибутами, типові для тогочасних астрологічних трактатів. Зокрема, на думку ренесансних adeptів астрології, Сонце – “планета філософів і теологів”, що вносить солярну мудрість і щедрість у людський характер; Юпітер, “як король”, відповідає за мирне співіснування між спільнотами. Сатурн утворює земне олово і провокує світові катастрофи, але формує сатурнічний, меланхолійний характер; Місяць – творець лунарного мандрівного, неспокійного і навіть трохи демонічного характеру тощо⁴³. Водночас трактати Дрогобича опираються ще й на принципах астрологічної анатомії і психології. Згідно з канонами жанру, автор “Прогностиконів” укладає окремі гороскопи не лише для різних психологічних типів й вікових груп, але й для окремих частин тіла на зразок: “Грудень. Першого дня – посередньо для холериків юнацького віку, крім суглобів” – такі записи типові для астрологічних передбачень⁴⁴. Це – трафарети, які досвідчений астролог міг лише переносити з трактату в трактат, накладаючи на соціальну й фізичну реальність. Насправді вони закономірні – як наслідок не містичних візій, а Іншого, домодерного способу класифікації речей. Для ренесансної науки та побутового мислення значущою могла стати будь-яка ознака предмета. Звідси – популярність символізму та алегоризму, який несподівано сполучав

між собою дуже віддалені, навіть несумісні речі. Цей загальний діалог небесних знаків і земних речей добре бачимо в трактаті про знамення, який приписували Дрогобичу. Кожен небесний знак, твердить астролог, відповідає водночас за певне природне явище, частину світу, природну стихію, частину тіла, колір, запах і тварину. Наприклад, вплив Овена поширений на Русь, Персію, Британію, Галлію і північну частину Польщі, (особливо в тих місцях, де є пісок і вогонь, і в тих, де ховаються розбійники); йому відповідає залізо, виноградно-червоний колір, копитні тварини та людська голова⁴⁵. Таку асоціативну систематику доповнювала не менш складна комбінаторика: так, планети – зауважував Дрогобич, поводяться по-різному, залежно від того, в який знак зодіаку потрапляють. Крім того, самі зодіакальні знаки можуть як поєднуватися, так і протистояти, впливаючи на долю людей і держав: “Відома Кафа – величезна держава, у могутній владі якої знаходиться король Польщі. Якщо перейде у третій фас управителем, тоді – чума Польщі і схоже у протилежному знаку, в тому, що включає Овена” – дещо пророкує Дрогобич⁴⁶. Так, астролог дотримувався думки про те, що земні тіла підкоряються небесним⁴⁷. Проте астрологічна логіка, якою він керувався, була заснована на ментальному “бріколяжі” – уявленні про те, що небесні знаки відображені у земній дійсності, а земні речі – у небесних знаках. Невипадково Дрогобич говорить про відповідність між появою віртуальних фігур небесних звірів- чудовиськ як знамень і небезпекою, яку несуть реальні звірі, котрі живуть поруч з людьми на землі⁴⁸. Усе це робить універсум астрологічних трактатів Дрогобича непростим і заплутаним світом аналогій і протиборств, символів і значень.

Непростими, судячи з усього, були сам стан і статус Георгіуса з Русі. Його життєвий шлях – доля середньовічного студента-мандрівника, який потрапляє в чужу країну і обирає дуже неоднозначну професію. У листі до Чепіля, Юрій Дрогобич не випадково твердить, що хоче займатися астрологією лише певний час, натомість своєю мрією вважає медицину⁴⁹. Професії медика та астролога на той час були настільки ж престижними, як і ризикованими. З одного боку, астрологи і медики на цей час виконували роль консультантів при дворах вельмож. Крім того, здобувши фах і ставши викладачем Болонського університету Юрій з Дрогобича міг згодом опертися на авторитет вченого і вчителя-магістра, а також отримувати достатню платню. Водночас астрологічне ремесло раз по раз піддавали критиці. Зокрема, у його доцільності сумнівалася католицька церква. З одного боку, церковні ієрархи нерідко довіряли гороскопам. Водночас астрологічна і алхімічна доктрина, на думку багатьох тогочасних теологів, межувала зі схизмою. Справді, середньовічні й ранньоновітні астрологи визнавали, що Всесвіт керований Богом і ангелами. Водночас універсум для них – пантеїстичний “живий” світ, здатний сам по собі творити чуда. Такий світ рано чи пізно перебирає на себе риси самого Божества. А звідси вже недалеко і до єретичних антихристиянських уявлень гінзбургівського Меноккіо про космос як “сир”, у якому, наче “черв’яки”, народжуються надприродні сили. Тема астрології зустрілася і з сумнівами світських інтелектуалів. Наприклад, у трактатах П’єтро Помпони (Помпонацці) зустрічаємо справжню апологію астрології. Небесні тіла – твердить один з його уявних диспутантів – і самі собою спрямовують людей, і дають очевидні знамення майбутніх подій – у людських снах і через тварин, у повітрі і на землі. Він навіть доходить категоричного висновку: “вищі сили діють на світ виключно за посередництвом небесних тіл”⁵⁰. Але крізь цю квазіхристиянську віру проглядають серйозні вагання щодо того, чи можуть зірки впливати на долю людей. Для простолюду будь-яка наука, схожа на астрологію чи алхімію, видавалася, очевидно, настільки ж таємничою, як і потенційно небезпечною.

Отож, астрологічне знання могло стати як серйозним інструментом влади магістра над студентами і простаками, так і чимось зовсім протилежним. У такому контексті астролога цілком могли вважати і шарлатаном, і еретиком, і навіть чорнокнижником.

У цьому ж аспекті слід розглядати й сам міф Юрія з Дрогобича в історичній пам'яті нащадків. У XX ст. на нього – залежно від ідеологічних орієнтирів – дивилися і як на автора першої української друкованої книги, і як репрезентанта “передової гуманістичної науки”, і як “славного українського вченого, який твердо стояв на своїй національності”, і “великого сина Червоної Русі”, і врешті, як на великого дрогобичанина⁵¹. Невипадково на картині Фелікса Ляховича Юрій Дрогобич, поруч з Іваном Франком, Маврицієм Готлібом та Казімежем Вежинським став одним з символів Дрогобича⁵². Так чи інакше, у Георгіїві з Русі бачили дуже багатостороннього інтелектуала європейського рівня. Саме на такому тлі виникла суперечка довкола того, якій культурі належить Юрій Дрогобич⁵³. На цьому ж ґрунті розвинувся і культ цього вченого, поширений у сучасній Галичині⁵⁴.

Водночас у науковій думці постать Георгія з Русі постійно переосмислюється. Яскравим прикладом є позиція найвизначнішого дослідника його творчості та біографії – покійного вже академіка Ярослава Ісаєвича. На початку 70-их рр. він наближався до глорифікації, уславлення Юрія Дрогобича. Проте в останні роки життя схилився до виваженішої оцінки цієї постаті. Вчений уважав, що Дрогобич був незвичайною людиною у контексті Червоної Русі, але цілком звичайним ученим у тогочасній Західній Європі. І в такому підході є сенс.

Без сумніву, значення Георгія з Русі у контексті європейської думки та культури самої Русі не можна ані применшувати, ані перебільшувати. Його астрологічні передбачення, очевидно, були далеко менш популярними, як твори Аргиппи Немесійського, Парацельса чи Мішеля Нострадамуса. Крім того, сумнівно, чи можна їх вважати результатом синтезу східної і західної культур. Натомість імовірно, що сам Дрогобич прагнув бачити себе власне західноєвропейським астрологом, хоч і не забував про своє руське походження. Отож, дискусії довкола Дрогобича у чомусь нагадують суперечки довкола іншого представника Східної Європи, постать якого також тісно пов'язана з небом і зорями, – Миколаєм Коперником. Тому їх не варто тут продовжувати. Звичайно, Юрій Дрогобич не був революціонером в науці, і напевно, не хотів ним бути. Перед нами – зразок доволі успішного інтелектуала-книжника з усіма його міфами, стереотипами, упередженнями і прозріннями. І це логічно: “Георгій з Русі” був дитям Відродження, яке залишалося Середньовіччям.

¹ Цит. за: Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання. Під ред. д-ра Івана Раковського. – Львів-Станіславів-Коломия, 1931. – Вип. 9. – С. 1151.

² Гуркевич В. Дрогобицький Юрій // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931. – Ч. 1. – С. 171.

³ Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. – Київ, 1972. – 121 с.

⁴ Українська поезія XVI ст. / Упорядник В. Яременко. – Київ, 1987. – 287 с.

⁵ Райан В. Баян в полночь: Исторический обзор магии и гаданий в России / Пер с. англ. – Москва, 2006. – С. 576.

⁶ Тут і далі цитати даються за виданням: Дрогобич Ю. Роки і пророцтва / Уклад. і наук. ред. В. М. Вандишев. – Х., 2002. – 287 с.

⁷ Там само. – С. 274-286. На жаль, це видання праць Юрія Дрогобича містить багато казусів, зокрема лінгвальних. Так, на титулі книги її назва та вихідні дані вказані російською, натомість повний бібліографічний опис на звороті – україномовний. Крім того, лише три тексти Дрогобича (лист і два “Прогностикони”) у книзі подано латинською, українською і російською мовами. Натомість “Судження про затемнення” дається лише у вигляді фотокопії та російського перекладу; передмова та післямова до збірки також написані російською. До того ж, у виданні відсутній будь-який науковий апарат, що суттєво знецінює цю книгу.

⁸ Дрогобич Ю. Роки і пророцтва... – С. 78.

⁹ Там само. – С. 139, 156.

¹⁰ Там само. – С. 70, 90.

¹¹ Там само. – С. 61, 78.

¹² Там само. – С. 70, 88.

¹³ Там само. – С. 71, 90.

¹⁴ Там само. – С. 159.

¹⁵ Там само. – С. 71, 89.

¹⁶ Там само. – С. 180.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Guido da Pisa's Expositione et Glose super Comediam Dante or Commentary on Dante's Inferno / Ed. By V. Cioffari. – New York, 1974. – P. 94.

¹⁹ McDannell C., Berhnad L. Heaven: A History. – New Haven and London, 1988. – P. 86.

²⁰ Дрогобич Ю. Роки і пророцтва... – С. 61, 78.

²¹ Музична естетика західноєвропейського середньовіччя / Упор. текстів і вступна стаття В. Шестакова. – К, 1976. – С. 216-221.

²² Койре А. Пустота и бесконечное пространство в XIV в. // Койре А. Очерки истории философской мысли / Пер. с фр. – М, 1985. – С. 74-99.

²³ Kuhn T. The Copernican Revolution. Planetary Astronomy in The Development of Western Thought. – Cambridge (Mass) – London, 1999. – P. 117.

²⁴ Койре А. Пустота и бесконечное пространство... – С. 78.

²⁵ Kuhn T. The Copernican Revolution... – P. 118.

²⁶ Койре А. Пустота и бесконечное пространство... – С. 99.

²⁷ Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. – СПб., 1994. – С. 54.

²⁸ Дрогобич Ю. Роки і пророцтва... – С. 269.

²⁹ Там само. – С. 55-66; Miccolo P. Storia della filosofia moderna. – Roma, 1985. – P. 52-55.

³⁰ Miccolo P. Storia della filosofia moderna... – P. 56.

³¹ Гарэн Э. Магия и астрология в культуре Возрождения // Гарэн Э. Проблемы итальянского Возрождения / Пер. с итал. – Москва, 1986. – С. 339.

³² Там само. – С. 334.

³³ Дрогобич Ю. Роки і пророцтва... – С. 248.

³⁴ Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов / Пер. с англ. – Москва, 1988. – С. 124.

³⁵ Дрогобич Ю. Роки і пророцтва... – С. 62-63, 79-78, 142-143, 159-160.

³⁶ Там само. – С. 140-141, 144-149, 157-159, 161-166.

³⁷ Там само. – С. 250-252.

³⁸ Там само. – С. 250.

³⁹ Там само. – С. 64-65, 82-84.

⁴⁰ Там само. – С. 144-148, 161-165, 170-171.

⁴¹ Там само. – С. 87-90.

⁴² Там само. – С. 69-71, 86-87.

⁴³ Дет. див: Lewis C. Odrzucony obraz. Wprowadzenie do literatury średniowiecznej i renesansowej. – Kraków, 1995. – S. 105-114.

⁴⁴ Дрогобич Ю. Роки і пророцтва... – С. 97.

⁴⁵ Там само. – С. 250.

⁴⁶ Там само. – С. 250.

⁴⁷ Там само. – С. 259.

⁴⁸ Там само. – С. 257.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Помпонаци П. Трактаты о бессмертии души, о причинах естественных явлений или о чародействе / Пер. с итал. – Москва, 1990. – С. 185.

⁵¹ Див., напр.: Дрогобиччина – земля Івана Франка / Під ред. Л. К. Луціва. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1973. – С. 201-211; Аксіоми для нащадків. Збірник нарисів під ред. О. Романчука. – Львів, 1992. – С. 277-287; Нариси з історії Дрогобича. Від найдавніших часів до початку ХХІ ст. / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – С. 47-50.

⁵² Нариси з історії Дрогобича... – С. 307.

⁵³ Дрогобиччина – земля Івана Франка / Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів / Упор. і ред. М. Шалата. – Дрогобич, 1997. – Т. 4. – С. 137-140.

⁵⁴ Там само. – С. 135-137.

Роман Голик.

Георгіус з Русі в країні див: Юрій Дрогобич і стереотипи європейської ментальності XV – XVI ст.

У статті зроблена спроба проаналізувати світогляд Юрія Дрогобича через призму стереотипів його часу, зокрема уявлень західноєвропейської астрології XV – XVI ст. Автор доходить висновку, що у трактатах Георгія з Русі відображена класична парадигма науки у її тогочасному розумінні. Це не виділяє їх на фоні аналогічних творів, які з'явилися у західноєвропейському культурному просторі, але відокремлює на тлі тих текстів, які з'явилися тоді у Східній Європі.

Roman Holyk.

Georgius from Rus' in the Wonderland: Yuriy Drohobych and the Stereotypes of the European Mentality of the XV – XVI Century.

The article reconstructs the mentality of Yuriy Drohobych or Georgius from Rus' in the context of Renaissance Italian astrology. The author analyses his texts as the synthesis of the banality and originality.

СТОСУНКИ ШЛЯХТИ СЯНОЦЬКОЇ ТА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Сяноцька земля у XV – першій пол. XVI ст. була південно-західною окраїною Руського воєводства. Попри порівняно невеликі розміри, Сяноччина була досить щільно заселена шляхетськими родами, які відігравали ключову роль в суспільному, економічному та політичному житті краю. Місцева шляхта зуміла витворити в регіоні свою замкнуту корпорацію, проте вона підтримувала зв'язки зі шляхтою сусідніх земель. При цьому, в силу певних історичних особливостей, чи не найтіснішими були зв'язки сяночан із сусідньою Перемишльською землею.

Метою даної статті є виявити та висвітлити взаємозв'язки і стосунки шляхетського загалу Сяноцької та Перемишльської земель у XV – першій пол. XVI ст., вивчити, у яких сферах життя найтісніше проявлялись ці взаємозв'язки і чим були зумовлені. Дослідження особливостей зв'язків шляхти Сяноцької землі із перемишльською шляхтою в даний період є актуальним з огляду на те, що Сяноцька земля та місцеві еліти досі залишаються малодослідженими у вітчизняній історіографії, невивченою залишається також проблема взаємозв'язків та стосунків шляхти обидвох регіонів.

Історію сяноцької шляхти частково було висвітлено ще в довоєнний період польськими істориками, зокрема історію ряду шляхетських родин у XV ст. дослідив Пшемислав Дембковський, однак його праці були оперті переважно на опубліковані вже на той час книги актів гродських та земських сяноцьких.¹ Найповніші дослідження історії шляхти Перемишльської землі на сьогоднішній день зроблені Ігорем Смутком, який на основі актового матеріалу перемишльських гродських та земських судів зумів реконструювати історію більшості перемишльських шляхетських родин.² В комплексі проблематику, пов'язану з історією шляхти Руського воєводства XV ст. опрацьовує на сьогодні Юрій Зазуляк.³

Новизна нашої розвідки полягає у тому, що вперше, спираючись на малодосліджений актовий матеріал судових інституцій Сяноцької землі XV – першої пол. XVI ст. спробуємо дослідити особливості різних аспектів зв'язків сяноцької шляхти із перемишльською, що дозволить поглянути на шляхетські корпорації різних земель, не як на ізольовані та замкнуті місцеві упривілейовані групи, а як на такі, що активно взаємодіють між собою заради задоволення власних інтересів.

Тісні зв'язки сяночан із Перемишльською землею були зумовлені в першу чергу природо-географічними особливостями. Сяноцька земля межувала з Перемишльською на півночі та на сході, а границя між землями була найдовшою за протяжністю. Більша частина Сяноцької землі і південна частина Перемишльської землі знаходились у гірській лісистій місцевості. До того ж, безпосередньо у Карпатах проходив кордон з Угорщиною. Ці фактори сформували спільні небезпеки для обох земель та стимулювали вироблення спільної відповіді на потреби убезпечення цих земель. На розвиток

тісніших зв'язків склали вплив особливості адміністративно-територіального устрою Речі Посполитої. Обидві землі були в минулому частинами Галицько-Волинської держави, а згодом разом із Львівською, Галицькою та Холмською землями стали складовими Руського воєводства.

Безпосередня взаємодія сяночан із Перемишльською землею та її мешканцями здійснювалась за посередництвом таких явищ, як купівля сяноцькою шляхтою маєностей у Перемишльській землі та, навпаки, міграційні процеси; шлюбна політика шляхетських родин, посідання шляхтою адміністративних урядів тощо.

В ході повільних та, на перший погляд, непомітних міграційних процесів у цей період певні шляхетські родини Сяноцької землі або їх окремі представники переселилися у Перемишльську землю. Так, зокрема, зробили родини Попелів, Яблоницьких, а також окремі представники родин Добрянських та Чарноцьких.

Отчинним володінням Попелів та їхнім родовим гніздом у Сяноцькій землі було село Підляшшя. Однак у 1427 р., Попелі отримують даровизну від короля Ягайла у Дрогобицькому повіті.⁴ Одразу ж після цього вони починають розпродувати свої маєності у Сяноччині представникам роду Юрковицьких. Спочатку, у 1427 р. Попелі продали Пельці Юрковицькому третю частину села Підляшшя.⁵ Врешті, у 1431 р. вони цілком продали Підляшшя Юрковицьким, а самі мігрували у свої володіння в Перемишльській землі.⁶ За припущенням Богдана Барвінського, однією з можливих причин продажу села була заборгованість Попелів перед Юрковицькими.⁷ Цікаво, що після переселення Попелів у дрогобицькі володіння село Підляшшя почало іменуватись за іменем попередніх власників Попелями.

Дещо схоже виглядає історія переселення в Перемишльську землю зем'ян із села Яблониця Руська. Як і Попелі, вони були дрібними землевласниками, родовим гніздом і єдиною маєністю яких було село Яблониця Руська.⁸ У 1425 р. Яблоницькі отримали даровизну від короля Владислава у Самбірському повіті, після чого рід мігрував у свої нові маєності.⁹ Так само, як і у випадку з Попелями, продажу передували численні застави маєтку. Зокрема, Яблоницькі заставляли свої маєності Смолицьким, а згодом Тарнавським.¹⁰ В кінцевому результаті, на початку 40-их років XV ст. Яблониця була продана Тарнавським.¹¹ Невдовзі, у 1444 р. Яблоницькі спробували викупити село, однак не змогли внести потрібної суми викупу, тому Яблониця залишилась у власності Тарнавських, а згодом перейшла посагом до Деденських.¹² У Самбірському повіті Яблоницькі володіли селом Блажів, від чого згодом почали використовувати нове власницьке іменування Блажівські.¹³

У середині XVI ст. в Перемишльську землю переселяється частина роду Добрянських, де вони до кінця століття розселились по Самбірському і Дрогобицькому повітах.¹⁴ Скоріш за все, такий крок був продиктований перенаселенням Доброї. На велелюдність роду Добрянських станом на кінець першої пол. XVI ст. вказує документ від 1546 р., у якому згадуються такі представники роду Добрянських (очевидно, глави окремих родин): шляхетні Фесько Машова, Іван Федорів, Максим, Піч, Мічко, Бріш, Гасько, Онисько Дзудзар, Федор Паклавій, вдова Ониськова, Федір Соколь, Фенько, Грицько, Матвій, Тимко Івандра, Іван Бішківій, Мачінко та ін.¹⁵

Приблизно тоді ж, у середині XVI ст., у Перемишльську землю переселяються Чарноцькі. Більшість маєностей, якими у Сяноччині володіли Чарноцькі, перебувала в них на правах посесії. Це були королівщини Роги та Любатівка, а також посесії у шляхетських маєтках. Протягом першої половини XVI ст. вони розпродують частину своїх маєностей – солтиство в Рогах (1505 р.) та село Гірки (1528 р.).¹⁶

У Перемишльську землю мігрували Андрій та його восьмеро синів. Місцем їхнього осідку став цілий ряд поселень Самбірського староства – Сторона, Яблінка Чернецька, Ботелька, Сможа.¹⁷

Важко вказати на якісь спільні мотиви, що спонукали сяноцьких зем'ян до переселення у Перемишльську землю. Можливо, гориста місцевість заважала веденню господарства, а надто близьке сусідство із границею приховувало в собі постійну потенційну небезпеку. За таких обставин значно привабливіше виглядали низинні терени сусіднього перемишльського Прикарпаття – поблизу гір, але не в самих горах, віддаленіші від границі. До того ж, Перемишльська земля не була так густо заселена, як польські землі на захід від Сяноччини, що до певної міри виключало можливість міграції на захід. З вищерозглянутих прикладів випливає, що до переселення також спонукали невиконані боргові зобов'язання, а перенаселення родових гнізд дрібної місцевої шляхти.

В силу королівських надань чи певних інших історичних особливостей маєтності як сяноцької, так і перемишльської шляхти могли бути розкидані цілісними майновими комплексами або окремими майновими одиницями, як ото село чи містечко, у Сяноцькій та Перемишльській землях. Так, ще у першій половині XV ст. окремі сяноцькі шляхетські роди володіли маєтностями у Перемишльській землі. Наприклад, однією з найбільших маєтностей Тарнавських було містечко Краковець і село Гнійниця у Перемишльській землі, багате на поклади заліза.¹⁸ На границі Самбірського та Дрогобицького повітів знаходився ще один майновий комплекс Тарнавських у складі Лужка, Малої та Великої Брониці.¹⁹ Свої перемишльські маєтності Тарнавські поступово розпродали. У 1449 р. Микола Тарнавський продав Фредерикові Яцимирському Лужок та обидві Брониці,²⁰ а невдовзі, у 1451 р. році Іван Тарнавський продав цьому ж Фредерикові Краковець і Гнійницю разом зі згадуваною в цьому селі кузнею.²¹ Маєтності у Перемишльщині посідали також Семушовські. Тут, в Дрогобицькому повіті, у них було село Нагуєвичі. Вже у 1430 р. Олехно Семушовський продає це село Пашкові з Морохова, що також був сяноцьким зем'янином.²²

Продаж сяноцької шляхтою своїх маєтностей у Перемишльській землі певною мірою міг зумовлюватись бажанням сконцентрувати свої маєтки в межах одного майнового комплексу, що значно полегшувало ведення господарства. Цим фактором частково можемо пояснити і вище розглянутий протилежний процес продажу Попелями і Яблоницькими маєтностей у Сяноччині та міграцію у Перемишльську землю.

Шляхи набуття та володіння маєтностями у Перемишльській землі були доволі різними. Це могли бути купівлі, королівські надання, володіння маєтком як заставою, перехід маєтку внаслідок шлюбів. Саме як королівські надання у Перемишльській землі маєтності здобули Попелі і Яблоницькі. Зворотній процес мав місце, коли у Сяноцькій землі маєтності набувала перемишльська шляхта.

Ще на початку досліджуваного періоду застаємо власниками маєтностей у Сяноцькій землі давній перемишльський рід Сінненських. Основна і чи не єдина маєтність Сінненських у Сяноцькій землі – місто Риманів з прилеглим селами Ладзином і Височком – були окремою відособленою майновою одиницею від решти маєтків роду, які знаходилися поза межами Сяноччини. Згадки про Сінненських були доволі рідкісними в сяноцьких актах XV ст. Можемо пояснити це тим, що, скоріш за все, ці маєтності не були до певного часу місцем проживання роду. Однак ситуація змінюється в 40-х рр. XVI ст. Саме відтоді Сінненські починають брати активну участь в суспільно-господарському житті регіону. Очевидно, це було пов'язано з оселенням в Риманові

представника роду, який розрісся. Збігнев Сінненський вів досить активну господарську діяльність, надаючи позики сяноцьким зем'янам під заставу їхніх маєтків. Як наслідок, він протягом нетривалих термінів був посідачем Грабовниці (1542 р.), Тарговиськ та Ланчан, Лодзини (1543 р.).²³ Сам Сінненський у 40-х рр. XVI ст. згадується власником сіл Глибока та Вольташова, які спочатку у 1544 р. дав у посесію Беаті Ваповській, а згодом заставив Янові Гербурту.²⁴ Нарешті, у 1547 р. Збігнев Сінненський відзначився у спорі з перемишльським єпископом за границі між селом Балужанкою Сінненською та єпископськими селами Любашовою і Кроликовою.²⁵

Розлогі володіння у Сяноцькій землі посідали Гербурти Фельштинські. У цьому випадку засобом набуття маєтностей перемишльською шляхтою в Сяночині стали вдалі шлюбні контракти. Зокрема, мова про шлюб Івана Фельштинського із Сюзанною, дочкою Петра із Боїськ, що належав до числа найзаможнішої сяноцької шляхти. Внаслідок цього шлюбу після 1477 р. до Івана Фельштинського посагом перейшли такі села як Боїська, Велика і Мала Волиці, Буковсько, Мхава, Вислок, Захощев'я, Бельхівка і Жарниця.²⁶ Після цього Фельштинські протягом тривалого часу замешкували Боїська, що показують їхні нові власницькі іменування.²⁷

Зворотнім прикладом пошуку шлюбного партнера у Перемишльській землі слугує шлюб у 1464 р. Григорія Гумніського, сяноцького каштеляна з Беатою, що була сестрою Яна Спитка і Рафаїла з Ярослава. За посаг Гумніський записав дружині 1400 марок на половині усіх своїх маєтків, однак матеріальні вигоди від даного шлюбу Григорій здобув вже невдовзі у 1465 р., коли Беата подарувала йому третю частину своїх дібр, які перейшли до неї від батька і матері у вигляді посагу.²⁸ З цього ж роду Гумніських у 1478 р. Яків Гумніський одружився з Анною із Гербуртів, представницею вже згаданого можновладного перемишльського роду Гербуртів-Фельштинських.²⁹

Розгортанню стосунків між перемишльською та сяноцької шляхтою сприяла господарська діяльність шляхти. Серед масиву цивільних угод переважають акти-застави, іншими словами, надання позик під заставу чи посесію маєтності сяноцький шляхті перемишльській і навпаки.

Учасниками різного роду угод у XV – першій пол. XVI ст. виступають представники перемишльських шляхетських родин Копистенських, Оріховських, Риботицьких, Корманицьких та ін., які в Сяночині очевидно володіли різного роду посесіями та заставним майном.

Спектр відносин, що виникали в результаті господарської діяльності, можемо показати на прикладі сяночан Тиравських та перемишльського роду Риботицьких. Вперше взаємостосунки обидвох родин застаємо у 1469 р., саме тоді започаткувався тривалий спір між Миколою Тиравським та Іваном Риботицьким, предметом якого були двоє селян, які втекли від Миколи до маєтку Риботицького.³⁰ Вдруге представники обидвох шляхетських родин спільно постають в судових записках у 1497 р. Однак характер їх взаємостосунків змінюється на партнерські. Про це може свідчити те, що Іван і Петро Тиравські ручать за Рафаеля Риботицького Іванові Шушовському, а свою поруку гарантують інтромісією в село Кузьмину. Згодом Іван Тиравський, Рафаель Риботицький спільно з іншим перемишльським шляхтичем, Кузьмою Копистенським спільно поручаються за якогось солтиса Гроса, за що у вигляді поруки Іван Тиравський використовує свою Тираву Волоську. Нарешті цього ж року Іван та Петро Тиравські постають у ролі боржників Рафаеля Риботицького.³¹

Підтримувала господарські стосунки з перемишльською шляхтою і родина Тарнавських. Предметом господарських стосунків найчастіше ставали взаємні позики

Тарнавських у перемишльських шляхетських родин і навпаки. Таким чином перемишльський ловчий Адам з Орська заставив Іванові, Рафаелю та іншим братам з Тарнави усі частки, які тримав у посесії від сяноцького шляхтича Івана Мрочека у Морохові, Волі Морохівській та Височанах Сяноцької землі.³² У 1487 р. Северин Тарнавський заставляє свою частку у Плонній іншому перемишльському шляхтичу – Станіславу Корманицькому. Невдовзі, у 1489 р. Йосип Тарнавський також стає боржником Корманицького, гарантуючи йому заплату боргу інтромісією в Тарнаву. Аналогічний борговий запис стосується і наступного 1490 р., де, крім Тарнави, Йосип заставляє Ольхову, Суковате і Кальницю. Боргові записи також повторюються у 1497 та 1498 рр.³³

Спільним ґрунтом для виникнення господарських стосунків між Тарнавськими та перемишлянцями могли стати шлюбні зв'язки поміж їхніми родинами. Зокрема, у 1477 р. Іван Тарнавський видав свою дочку Софію за вищезгаданого перемишльського ловчого Адама з Орська.³⁴ Аналогічним чином Станіслав Корманицький одружився з Анною Тарнавською у 1485 р.³⁵ Лише після цих подій можемо простежити записи застав поміж родинами. Очевидно, шлюби поміж представниками різних шляхетських родів через родинні стосунки підносили відносини цих родів на якісно новий рівень, що знаходило відбиток і в господарській діяльності.

Вагомим засобом, через який здійснювалась взаємодія та взаємопроникнення у корпорації сяноцької та перемишльської шляхти, були уряди та урядування. Чимало представників сяноцької шляхти посідало різного роду адміністративні уряди в Перемишльській землі та навпаки. З представників сяноцької шляхти у 1459 р. Григорій Гумницький згадується в ролі перемишльського підкоморія.³⁶ У 1533, 1537, 1538, 1547 роках Андрій Кжешовський регулярно іменується перемишльським підсудком.³⁷ Дещо згодом, у 1552 р., родич Андрія, Адам Семушовський також посідав даний уряд.³⁸ Забігаючи, наперед, відзначимо, що особливо активно сяноцька шляхта починає набувати уряди в перемишльській землі з XVII ст., зокрема перемишльські уряди найчастіше посідали Балі та Гумніські.³⁹ Найважливіші уряди у Перемишльській землі в XV ст. контролювали також сяноцькі можновладці Кміти-Собенські. Микола Кміта з 1433 по 1447 рр. посідав перемишльську каштелянію. Протягом нетривалого часу, у 1448-1449 рр. перемишльським каштеляном був його син Ян, після чого отримав львівську каштелянію.⁴⁰ Нарешті у 1487 р. Станіслав Кміта згадується посідачем уряду перемишльського підкоморія.⁴¹

Службова кар'єра деяких осіб складалася таким чином, що вони по чергово могли посідати важливі адміністративні уряди в Сяноцькій та Перемишльській землях. Наприклад Станіслав Стадницький з уряду перемишльського підкоморія у 1530 р. перейшов на уряд сяноцького каштеляна. Його службову кар'єру повторив Андрій Стадницький, також отримавши у 1530 р., після урядування перемишльським підкоморієм, сяноцьку каштелянію.⁴²

Цікаво, що у Сяноцькій землі протягом даного періоду ті чи інші уряди посідало значно менше число перемишльської шляхти ніж у випадку сяночан на перемишльських урядах, – це практично поодинокі випадки. Наприклад проживання Сінненських у Сяноцькій землі протягом першої пол. XVI ст. увінчалось отриманням Збігневом Сінненським уряду сяноцького каштеляна у середині XVI ст.⁴³ Очевидно, практична відсутність представників перемишльської шляхти на сяноцьких урядах була зумовлена меншою престижністю останніх, адже Перемишльська земля була значно більшою за розмірами, містила значно більше королівщин, тоді як Сяноччина була доволі глухою гірською провінцією.

Слід згадати про ті шляхетські роди, які жили на пограниччі Сяноцької та Перемишльської земель. Це була свого роду маргінальна група в сенсі належності до шляхетської корпорації котроїсь із земель. Господарське та суспільно-політичне життя цих родин з покоління в покоління коливалось між Сяноцькою та Перемишльською землями. Найяскравішим прикладом таких родин є Бірецькі.

Рід сформувався як відгалуження від заможного сяноцького роду Гумніських на початку XVI ст. Засновником роду став Матяш, син Рафаеля Гумніського.⁴⁴ Місцем осідку роду стало містечко Бірча, у Перемишльській землі, майже на границі із Сяноцькою землею. Крім того, частка маєтностей залишилась в Сяноцькій землі, зокрема їхньою власністю тут було село Горки.⁴⁵ Конверсії Бірецьких поміж двома землями можемо простежити на прикладі урядів, які вони посідали. Так, засновник роду, Матяш Бірецький, згадується як посідач уряду сяноцького підсудка (1525, 1529 рр.).⁴⁶ Однак уже його син, Габріель, був писарем при перемишльському земському суді, а молодший син Григорій спочатку був перемишльським підкоморієм, а згодом став сяноцьким каштеляном.⁴⁷ Зв'язки Бірецьких із Сяноцькою землею могли проявлялись також у шлюбній політиці представників роду. Так, Матяш Бірецький видав свою дочку Анну за Івана Тиравського у 1529 р. До цього шлюбу і після нього Бірецькі були посідачами ряду маєтностей Тиравських.⁴⁸

Тісні зв'язки з Сяноцькою землею мав перемишльський єпископат. В першу чергу тут містилися доволі розлогі володіння перемишльського єпископа. Зокрема, йому належало містечко Бжозів із довколишніми селами, що служило одним із осідків єпископа. Вже цей фактор зумовлював різновимірну взаємодію перемишльського єпископа із місцевою шляхтою, маєтки якої перебували у тісному сусідстві із єпископальними добрими. Стосовно майнових комплексів, стик інтересів перемишльського єпископа та сяноцької шляхти мав місце, коли доходило до встановлення границь між маєтками. Наприклад, на такого роду стосунки натрапляємо у 1460 р., коли відбулось розмежування границь між селами Генрика Кам'янецького Ясеницею, Ожеховницею, Яблоницею та селами перемишльського єпископа Домараж, Плошина Воля, Ближне, Старе Село та містом Бжозовом.⁴⁹ Розмежування границь між Бжозовом і Малинівкою було також предметом спорів Івана і Матвія зі Вздова з єпископом.⁵⁰ Сусідство володінь перемишльського єпископа з маєтками сяноцької шляхти породжувало певні спільні відносини та інтереси, які однак могли суперечити одні одним, що, в свою чергу, породжувало конфліктні ситуації. До нас дійшов цікавий випадок збройного наїзду, ініціатором якого очевидно, став перемишльський єпископ Микола. На це вказує скарга Генрика Кам'янецького, задокументована під 1470 р. Генрик оскаржив Миколу, єпископа перемишльського і його капітулу у тому, що його люди, вислані з єпископської резиденції у Бжозові, напали на село Ясеницю, де знищили корчму.⁵¹

Отож бачимо, що взаємодія шляхти Сяноцької і Перемишльської земель була різноплановою і охоплювала практично усі сфери суспільного життя. Разом з тим, це не було якесь виняткове явище, адже досить тісними були зв'язки сяноцької шляхти із елітами сусідніх регіонів Сяндомирського і Краківського воєводств. Частота укладання різного роду цивільних договорів між перемишльською та сяноцькою шляхтою була мізерною в порівнянні з укладанням договорів у середовищі шляхетської корпорації Сяноцької землі. В той же час взаємостосунки сяноцької та перемишльської шляхти зміцнювались спільною потребою в обороні краю, а також спільною участю в діяльності Вишньського сеймику. Розглянуті приклади міжшляхетської взаємодії

у різних сферах суспільного життя вказують на важливість та необхідність таких стосунків для задоволення тих чи інших господарських, політичних, соціальних потреб шляхти.

¹ Dąbkowski P. Ziemia Sanocka w XV stuleciu. – Lwów, 1931. – Część. I. – 188 s; Część. II. – 134 s.

² Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. – Львів, 2008. – С. 335.

³ Зазуляк Ю. Шляхта Руського воєводства /Автореферат... кан. істор. наук. – Львів, 2004. – 22 с.

⁴ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. – Brzozów-Wzdów-Rzeszów, 1998. – Cz. 2. – S. 21.

⁵ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / Oprac., A. Prochaska. (далі – AGZ). – Т. XI. – № 214.

⁶ Там само. – № 290.

⁷ Барвінський Б. Конашевичі в Перемишльській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки Наукового Товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1930. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 70-73.

⁸ AGZ. – Т. XI. – № 161, 164.

⁹ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – Cz. 2. – S. 21.

¹⁰ AGZ. – Т. XI. – № 164, 712.

¹¹ Там само. – № 1807.

¹² Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej // Rocznik Polskiego Towarzystwa heraldycznego. – Т. XI – R. 1931/2. – Kraków, 1932. – S. 53-54.

¹³ Ibidem. – S. 53-54.

¹⁴ Смуток І. Добрянські у Перемишльській землі XVI – початку XVII ст. // Літопис Бойківщини. – 2008. – Ч. 2/75(86). – С. 77-79.

¹⁵ Центральний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 588.

¹⁶ AGZ. – Т. XI. – № 165, 221, 307; Т. XVI. – №3616, 3627; ЦДІАЛ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 9. – С. 592-593.

¹⁷ Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти... – С. 23.

¹⁸ AGZ. – Т. XI. – № 2915.

¹⁹ Dąbkowski P. Ziemia Sanocka... – Cz. II. – S. 25.

²⁰ Ibidem. – S. 25.

²¹ AGZ. – Т. XI. – № 2915.

²² Там само. – № 397, 421, 422.

²³ ЦДІАЛ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 35-37, 178, 182.

²⁴ Там само. – С. 208, 236-242, 248-249, 253-255.

²⁵ Там само. – С. 760, 889.

²⁶ AGZ. – Т. XVI. – № 1213, 1215, 1633, 2118, 2113.

²⁷ Там само. – № 1777, 2040.

²⁸ Там само. – № 87, 202.

²⁹ Там само. – № 1266.

³⁰ Там само. – № 653-655, 674,784.

- ³¹ Там само. – № 2419, 2420, 2938.
³² Там само. – № 1332.
³³ Там само. – № 1909, 1922, 1967.
³⁴ Там само. – № 1214.
³⁵ Boniecki A. Herbarz polski. – Warszawa, 1907. – Т. 11. – С. 155.
³⁶ Urzędnicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987. – С. 220.
³⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 13. – С. 812, 1040-1042, 1129-1134; Ф.15. – Оп.1. – Спр. 15. – Ст. 679-683.
³⁸ Urzędnicy województwa ruskiego... – С. 225.
³⁹ Ibidem. – С. 197.
⁴⁰ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – Kraków, 2002. – Cz. 3. – С. 139-140.
⁴¹ Urzędnicy województwa ruskiego... – С. 221.
⁴² Ibidem. – С. 263.
⁴³ Ibidem. – С. 263.
⁴⁴ Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1904. – Т. 1. – С. 201-202.
⁴⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 9. – С. 435, 595.
⁴⁶ Там само. – С. 373.
⁴⁷ Uruski S. Rodzina... – С. 202.
⁴⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 13. – С. 1174, 1184, 1332-1333.
⁴⁹ Fastnacht A. Słownik historyczno-geograficzny... – Brzozów-Wzdów-Rzeszów, 1998. – Cz. 2. – S. 53.
⁵⁰ AGZ. – Т. XVI. - № 224-227.
⁵¹ Ibidem. – № 736-738, 743-449.

Ярослав Лисейко.

Стосунки шляхти Сяноцької та Перемишльської земель у XV – першій половині XVI ст.

У статті розкриваємо характер взаємодії сяноцької і перемишльської шляхти. Безпосередня взаємодія сяночан із Перемишльською землею та її мешканцями відбувалася за посередництвом купівлі маєтностей, міграційних процесів, шлюбної політики шляхетських родин, посідання адміністративних урядів сяноцькою шляхтою в Перемишльській землі і навпаки тощо.

Yaroslav Lyseyko.

The nature of interaction between nobility of Sianky and Peremyslian areas in the XV – first part of XVI centuries.

In this article reveal the nature of interaction between nobility of Sianky and Peremyslian areas. Direct interaction of nobility of Sianky areas with Peremyslian land and its inhabitants carried out by means of purchase of estates on the Peremyslian land by nobility of Sianky area and the other way bay migration, marriage politics of nobility families. The possession of administrative governments by nobility of Sianky area on the Peremyslian land also had created interaction between nobility of Sianky and Peremyslian areas.

КОНТРЕФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БЕНЕДИКТА ГЕРБЕСТА В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ

Постать Бенедикта Гербеста – видатного польського релігійного діяча, письменника і теолога XVI ст. – є актуальною темою історіографії Центрально-Східної Європи протягом близько двох століть. З огляду на те, що він народився на території українсько-польського пограниччя, а також був пов'язаний зі Львовом, Ярославом та іншими містами регіону, його діяльність знайшла відображення переважно в польській та східнослов'янських історіографіях. Позаяк польську історіографію постаті ми оглянули в окремій статті¹, актуальним є розгляд проблеми в українській гуманістиці з паралельним наведенням фрагментів досліджень російської науки, з якою до 1917 р., а також у радянський час, в тісному (але, треба думати, вимушеному) зв'язку перебували українські вчені.

Доробок української гуманістики в дослідженні життя та діяльності Б. Гербеста є другим за обсягом та за значенням після польської науки, яка нагромадила значний масив літератури предмету. Гадаємо, що внесок українських учених є також значимим, тому вповні назріло є потреба вивчення згаданого доробку, який не завжди повно враховується в польській гуманістиці. У цій статті робиться спроба узагальнення напрацювань української та російської історіографій, без чого сучасний науковий дискурс Контрреформації на Сході Європи був би значно збіднений. Зрозуміло, що стаття переслідує й виконання внутрішніх завдань історіографічної науки з наповненням тих чи інших періодів в її розвитку парадигмальними складовими.

Біографія Бенедикта Гербеста є на сьогодні досить відомою в зарубіжній біобібліографістиці, зокрема, в польській науці написано декілька великих енциклопедичних гасел про нього. Що стосується української науки, то вона вирізняється тим, що існує лише одна коротка енциклопедична стаття про проповідника і релігійного діяча². Відомо також кілька біографічних коментарів до публікацій джерел та творів полемічної літератури³. На жаль, всі згадані публікації мають суттєві вади, навіть (що дуже прикро) в окресленні хронології життя Б. Гербеста (як у деяких застарілих працях, його смерть помилково датується 1593 р.). Попри те, постать була і залишається серйозним об'єктом дослідження для східнослов'янських учених.

Спадщина Б. Гербеста з великим запізненням (у порівнянні з польською наукою) потрапила в поле зору українських і російських гуманістів. У зв'язку з тим, що синтетичні огляди історії польської літератури на теренах Російської імперії в XIX ст. довго не створювались (переважно через політичні мотиви), про нього мали б першими написати історики церкви та Берестейської унії. З огляду на те, що в офіційній російській православній історіографії тієї доби головною причиною унії вважалася єзуїтська пропаганда, приклад Бенедикта Гербеста був дуже зручним. Так, одним із перших його згадує як ректора Ярославського єзуїтського колегіуму і автора твору

“Виклад віри Римської церкви” (Краків, 1586), проти якого в Острозі був виданий твір “Ключ царства небесного”, митр. Макарій (Булгаков) у своїй фундаментальній “Истории русской церкви”⁴.

1772 р. І. Малишевський здійснив у Києві републікацію твору Герасима Смо-трицького “Ключ царства небесного”, в якій український полеміст полемізував з Гербестовим “Викладом віри Римської церкви”⁵. Проте лише через 10 років було здійснено передрук згаданого твору Б. Гербеста в 2-й книзі “Памятников полемической литературы в Западной Руси”, який видавала у складі “Русской исторической библиотеки” Петербурзька археографічна комісія⁶. Упорядник тому П. Гільтебрандт так вмотивував публікацію твору Б. Гербеста: він часто згадувався і “навіть” цитувався православними полемістами. Дослідник східної політики єзуїтів в XVI ст. М. Любо-вич, який опублікував 1888 р. лист Б. Гербеста до нунція Калігарі від 12.09.1580 р.⁷, мотивував оприлюднення питомо єзуїтських джерел потребою викриття їх прагнень до інкорпорації православних в католицизм. Властиво, з цього й почалося вивчення діяльності єзуїтського проповідника в офіційній російській історіографії. Згадаємо ще одну археографічну публікацію: 1876 р. згаданий І. Малишевський оприлюд-нив текст “Листа Івана Смери Половця” до князя Володимира, який вважається сфальсифікованою відповіддю антитринітаріїв (Андрій Колодинський) на Гербестові виступи проти них⁸.

У згаданому контексті виділяється праця А. Дем’яновича, який виокремив періоди активізації та спаду активності єзуїтів на території Великого Князівства Литовсь-кого. Зрозуміло, Б. Гербест мав би посісти місце в когорті тих, хто популяризував контрреформаційні ідеї у період найбільшої активності ордену Ісуса на Сході Європи (до 1591 р.), проте дослідник його навіть не згадує⁹. Прикметно, що постать Б. Гербеста завжди знаходилася в тіні більш відомих пропагандистів латинства – А. Поссевіна та П. Скарги. Відтак, російські історики не спромоглися до ширшого дослідження діяльності Б. Гербеста.

Першу велику наукову працю про Б. Гербеста написав один із учнів М. Грушевсь-кого у Львові Олександр Сушко. Так, уже в своїй розвідці про єзуїтів доберестейської доби він оглядово пише про видатного проповідника, розглядаючи його спадщину в контексті місійної та проунійної діяльності Товариства Ісуса¹⁰. Важливо, що дослідник заманіфестував свою незгоду з офіційною православною історіографією, яка, зазви-чай, абсолютизувала “шкідливу” діяльність ордену на Сході Європи, трактуючи її винятково як інтригу¹¹.

Згадану працю О. Сушка рецензував І. Франко, який виділив у ній сюжети про Б. Гербеста¹². Схваливши в цілому дослідження молодого вченого, І. Франко водночас висловив сумнів щодо трактування спрямованості праці Б. Гербеста на користь унії. На думку рецензента, це було просте “перетягування” протестантської і православної шляхти на латинський обряд. Відтак, заслуги Б. Гербеста для Русі також сумнівні. І. Франко також відзначив еволюцію ставлення проповідника до русинів, поштовхом до чого став вступ до Товариства Ісуса. Сказане І. Франком цілком вписувалося в його концепцію генези унії, в якій вирішальна вага надавалась саме єзуїтам, їх підступам і інтригам, зокрема Петрові Скарзі¹³.

Надалі О. Сушко, за порадою К. Студинського, впритул зайнявся вивченням діяльності Б. Гербеста, яке він здійснював на семінарі М. Грушевського у Львівському університеті. Відтак, на сторінках “Записок НТШ” в 1903 – 1904 рр. була надрукована його спеціальна (проте не закінчена) розвідка¹⁴.

У першій частині О. Сушко оглядає культурно-релігійне тло Речі Посполитої, яке зумовило появу такого оригінального і плідного діяча, як Б. Гербест¹⁵. Передовсім дослідника зацікавив контекст Реформації та реакції на неї польської католицької церкви і держави. На відміну від російської православної історіографії, яка вбачала в діяльності католицизму на Сході Європи лише реакцію та експансію, О. Сушко з великою виваженістю і повагою говорить про культурно-релігійне піднесення католицької церкви в другій половині XVI ст., не забуваючи при цьому окреслити її вади, характерні для західного християнства тієї доби. Фактично, дослідник говорить про Контрреформацію як Католицьку Реформу (він навіть вживає загальник “котрареформація”), яка не тільки розгорнула запеклу боротьбу проти протестантів, а й спричинила релігійно-культурне відродження Польщі.

Прикметними рисами творчої лабораторії О. Сушка було ретельне вивчення питомих єзуїтських джерел, серед яких, зрозуміло, виділяються друковані праці Б. Гербеста. Цитування латиномовних оригіналів творів Б. Гербеста мало бути головним аргументом у справі уточнення біографії діяча. Крім того, дослідник опрацював архівні збірки Львова та Кракова, що, в підсумку, дозволило йому піддати критичному аналізу все, що було написано до нього в польській історіографії доби романтизму та початку позитивізму.

Так, О. Сушко не погодився передовсім з тим, що родинне прізвище Гербестів з Нового Міста під Перемишлем було іншим, як про це стверджували перші біографи¹⁶. Був наведений і серйозний контраргумент: прізвище таки побутувало в Руському воєводстві в XVI ст. Водночас, він правильно потрактував вживання Б. Гербестом локативу “Неаполітанус”, що було пов’язане не з Неаполем Італії, а з його рідним Новим Містом (з цього приводу в літературі також зустрічалися помилки). Багато місця в праці О. Сушка посідає з’ясування деяких нечітких у літературі, хоч і важливих дат у діяльності Б. Гербеста. Ідеться передовсім про час прибуття його до Львова та роботу у львівській “митрополітальній” школі (автор декілька разів називає цей термін “трирічним”, 1550 – 1553 рр.), діяльність на посаді ректора Маріяцької школи в Кракові, викладання в Краківській академії, в школі в Скерневицях, нарешті – в школі в Познані. Чимало уваги присвячено науково-філологічним студіям Б. Гербеста в галузі класичної філології, зокрема його дискусії з К. Гурським. Відтак, автор вперше в історіографії докладно висвітлив “доезуїтський період” в житті та діяльності свого героя, в якому переважали педагогічна та наукова складові. У підсумку, було висвітлено лише першу половину біографії Б. Гербеста (з невідомих причин дослідження залишилось незакінченим).

Відзначимо найцікавіші в концептуальному та фактологічному вимірах здобутки О. Сушка в дослідженні постаті. Так, позитивно оцінюючи його заслуги як ректора львівської школи, дослідник вважає, що саме тут Б. Гербест апробував свою шкільну реформу, розпочату й продовжену опісля в Кракові. Так, Б. Гербест обстоював необхідність поділу школярів на класи, запровадження тижневого розкладу занять, використання в навчанні диспутів та театральних елементів, впровадження класичної латини замість середньовічної “варварської” (до слова, у львівській школі викладалася й грека) та ін. Головне ж полягало в тому, що Б. Гербест (цей “фантаст-гуманіст”, “прихильник класичного світа”, як його назвав О. Сушко) приніс із Кракова до Львова новий світогляд: на зміну середньовічної схоластики впроваджувалася нова гуманістична культура. Цьому сприяло і запрошення до Львова на допомогу приятеля, письменника і вченого Григорія Самбірчика. Авторська оцінка цього першого періоду педагогічної

діяльності Б. Гербеста у Львові є досить високою: львівська школа пережила період блиску слави, завдовго до прибуття єзуїтів. На нашу думку, деякі авторські висновки виглядають перебільшенням: наприклад, навряд чи львівську латинську кафедральну школу середини XVI ст. можна віднести до категорії вищих шкіл Польщі.

О. Сушко зі знанням справи висвітлює також краківський період діяльності Б. Гербеста¹⁷, важливе місце в якому посідало керування ним школою при Маріяцькому костьолі (з 1553 р.). Аналізуючи опубліковану Б. Гербестом гуманістичну програму перетворення шкільництва, дослідник все ж визнає, що реформа на її основі краківської школи зазнала невдачі, головню через консервативність місцевого вчительства та зарозумілість краківського міщанства (в пізнішій польській історіографії на згадану думку О. Сушка практично уваги не звертали).

1559 р. Б. Гербеста як магістра прийнято до професорського середовища Краківської академії. Проте того ж року його кар'єра зазнала першої суттєвої корективи: на запрошення гнєзненського архієпископа Яна Пшерембського молодий магістр подався до Скерневиць, де він очолив новозасновану школу вищого типу. Насправді ж, як аргументовано довів О. Сушко, головною причиною переїзду Б. Гербеста була епідемія в Кракові, яка вибухнула саме того року (одразу після його від'їзду було скасовано заняття в університеті, викладачі та студенти порозбігалися з міста). Хоча Б. Гербест провчителював у Скерневицях лише півтора року (1559 – 1560 рр.), саме в цей час він став відомим польським філологом-науковцем: одна за другою стали виходити його праці. Публікація творів М. Цицерона та студії над його текстами сприяли перемозі гуманістичної культури над середньовічною схоластикою. Повернувшись 1561 р. до Краківської академії, Б. Гербест влився до когорти блискучих учених-філологів та письменників. Позаяк викладачі академії забезпечувались нестабільно, його не минула доля приватного репетитора. На думку О. Сушка, заняття репетиторством для молодого професора набуло символічності, позаяк він став сімейним вчителем у домі відомого магната, королівського маршалка Станіслава Мацейовського (вчителювання припадає на початок 60-х рр.). У сімейній школі навчалося семеро осіб, дітей і свояків магната. О. Сушко виокремив у колі учнів Б. Гербеста свояка магната-мецената Бернарда Мацейовського – майбутнього ієрарха католицької церкви, гарячого провідника Берестейської унії¹⁸.

О. Сушко докладно зупиняється на перебігу та характері філологічної дискусії Б. Гербеста з Я. Гурським (публічний диспут відбувся 31 жовтня 1561 р. в одній із найбільших зал Краківської академії), в якій його герой зазнав відомої поразки. При цьому дослідник явно симпатизує Б. Гербестові, підкреслюючи, з одного боку, наукову аргументованість Б. Гербеста, з іншого – вживання Я. Гурським “нечемних” (тобто, неетичних) засобів полеміки. Він не погоджується з думкою деяких авторів, що Б. Гербест елементарно капітулював (дискусія повинна була мати продовження, проте її уникнув сам Б. Гербест, написавши письмову відповідь своєму опонентові). Він звертався також за підтримкою до С. Ожеховського, але марно, позаяк наукова громадськість була на боці більш відомого (але менш талановитого) Я. Гурського. Наслідком же невдачі для Б. Гербеста дискусії було те, що він вирішив залишити заняття світською діяльністю та наукою. При цьому він внутрішньо не відмовляв собі в праві на істину. У підсумку, О. Сушко не вповні справедливо вважає, що дискусія була безплідною, що суперечить його поглядам на гуманістичне відродження, в якому почесне місце належить і Б. Гербестові (не говоримо вже, що дискусія була одним із найяскравіших проявів згаданого відродження).

У третій частині дослідження О. Сушко знову вдається до розмірковувань про характер доби, на яку припав розквіт життя Б. Гербеста¹⁹. Цього разу він уже вбачає в ній риси “релігійного божевілля”, а також час “конфесійної ворожнечі та фанатизму”. У такий спосіб дослідник наблизився до проблеми висвітлення релігійної діяльності Б. Гербеста. Вирішальним у переході Б. Гербеста в лоно діячів римо-католицької церкви був вплив на нього Яна Пшерембського. Але переїзд до Познані в першій половині 1562 р. спричинили й інші обставини. Зокрема, поява Товариства Ісуса в Польському королівстві вже дала перші плоди (сюжет про перші кроки єзуїтів у Польщі зайняв чималу площу третьої частини праці). До того ж, пропозиція попрацювати на релігійному ґрунті мала принаду того, щоб, за слухним виразом О. Сушка, “вирватися з честю з краківського пекла”.

Познанський період в діяльності Б. Гербеста є, на думку О. Сушка, однією із найяскравіших сторінок польської Контрреформації. Заснований місцевим єпископом Яном Любранським, місцевий колегіум потребував приливу нових талантів. Тут Б. Гербест став кафедральним проповідником і каноніком. 1571 р. він вступив до ордену єзуїтів, розгорнувши боротьбу проти протестантів, які активізувалися саме на території Великопольщі.

Дослідження цього періоду виявилось непосильним для О. Сушка: він не зміг віднайти суттєвих джерел для його реконструкції, подальша робота над темою була перервана. Третя частина його праці про предтечу унії виявилась нерозкритою також за формулюванням теми, позаяк автор так і не дійшов до унійної діяльності свого героя. Принаймні, не знаходить пояснення його неувага до важливої праці Б. Гербеста “Виписання дроги...”, яка й вважається в історіографії “предтечею” унійної ідеї. Через два роки згадував про це К. Студинський²⁰.

Зазначимо, що дослідження О. Сушка дістало в цілому позитивну оцінку дослідників полемічної літератури тієї доби (М. Грушевський, К. Студинський та ін.), чого не скажеш про польських авторів. Так, К. Мазуркевич, який своє монографічне дослідження присвятив, як і О. Сушко, переважно педагогічній діяльності Б. Гербеста (причому, майже в тих самих хронологічних межах), розкритикував українського вченого за переважання контекстуальних сюжетів, незнання познанських актів, затратання зусиль на полеміку з іншими авторами, результатом чого було те, що життєпис Б. Гербеста вийшов “скорочений і розшматований”. Однак, К. Мазуркевич визнав, що все ж О. Сушкові вдалося висвітлити декілька важливих “річей”, а його невправність надихнула автора до написання більшої праці про Б. Гербеста²¹. Зі свого боку зазначимо, що й К. Мазуркевичу не вдалося написати завершену біографію Б. Гербеста.

Згадані нами недотягнення праці О. Сушка частково заповнив К. Студинський, який опублікував більш точний текст Гербестового опису його мандрівки на Русь²². Текст “Wypisania drogi” вже був відомий читачам з публікації історика літератури М. Вішневського, здійсненою за його першою авторською єдицією у складі “Християнської систематичної відповіді” 1567 р.²³. Проте публікація М. Вішневського вирізнялася неточністю передання тексту та численними купюрами.

Передмова К. Студинського до публікації коротка, але досить змістовна. Саме в ній він окреслив обставини та перебіг подорожі Б. Гербеста на Русь, а також поставив її ідеї у тісний зв'язок з проблемою руської церкви, яку прагнула розв'язати польська римо-католицька держава. Гербестове ставлення до руської віри К. Студинський вважає м'якшим, ніж це було на зламі XV – XVI ст: Б. Гербест пропонує не інкорпорацію православних до католицизму, а унію. Відтак, він без упередження говорить про

русинів та їх віру, хоча й називає “блуди” їх віри. Останнє пояснюється місіонерськими завданнями Б. Гербеста, який, закономірно, лише католицьку церкву вважав осередком віри всіх країв і народів. З іншого боку прийняття унії мало виконати ще одне завдання: компенсувати католикам втрати, завдані протестантами. Місійну проповідь Б. Гербеста автор вважає першою прихильною програмою в справі унії. Завершив цю поважну справу Петро Скарга в своєму відомому творі про єдність Церкви. Відтак, дослідник провів пряму лінію наступності між Гербестом і Скаргою, вважаючи, що другий використав і розвинув ідеї першого (наприклад, Гербестову ідею збереження русинам їх обряду). Таким чином, К. Студинський віддав першість в обґрунтуванні ідеї унії Б. Гербесту. Дослідник згадує також твір Б. Гербеста “Виклад віри Римської церкви”, але вважає її, на відміну від “Опису дороги”, віронетерпимою.

Внесок К. Студинського в дослідження діяльності Б. Гербеста слід вважати суттєвим. Саме він започаткував наукову традицію, яка в контрреформаційній діяльності єзуїта акцентувала його твори з проблем руської церкви.

На Б. Гербеста звернув відповідну увагу в 1905 та 1907 рр. в “Історії України-Руси” М. Грушевський²⁴. Історика зацікавила передовсім Гербестова унійна ідея, викладена в описі мандрівки на Русь. Не сперечаючись про те, який вплив мало згадане “писаннячко” на тему руської церкви, дослідник все ж відзначив зусилля “апостола Руси” щодо навернення “одного з Острозьких” в Ярославі, як це впливало зі свідчень щоденника Я. Велевіцького. Надалі М. Грушевський порівняв Гербеста зі Скаргою: таланту він мав менше, але більшим був його релігійний фанатизм. Також історик невисоко оцінював Гербестів “Виклад віри Римської церкви”, відзначаючи їх сухий і нецікавий зміст, хоча й визнавав популярність автора в полемічному письменстві.

У 20-х рр. ХХ ст. М. Грушевський знову повертається до теми в своїй “Історії української літератури”²⁵. Тепер його винятково цікавить дискусія острозьких полемістів з твором Б. Гербеста “Виклад віри Римської церкви”. З метою предметнішого аналізу дослідник розглядає структуру Гербестової брошури, характеризує “грубий” і “бридкий” стиль автора щодо руської церкви, зупиняється на основних аргументах критики. Фактично, вперше в історіографії М. Грушевський докладно характеризує “Ключ царства небесного” Г. Смотрицького, вбачаючи в творі початок нової української літератури.

Полемічні твори Г. Смотрицького в добу М. Грушевського вважалися слабкими в ділянці богослов'я. Ілюструючи це положення, М. Грушевський зазначав, що полеміст вибирав з твору Б. Гербеста лише ті місця, які йому були зрозумілими. Так, наприклад, він цитував Б. Гербеста лише в передмові. Відтак, полеміка Г. Смотрицького з Б. Гербестом була неповною. Український полеміст вказував лише на стиль Б. Гербеста, застосовував різкий полемічний тон, зупинився на кількох ідеях єзуїта з початкової і кінцевої частин твору, минувши виклад “історичних виводів”. З богословських концепцій його зацікавили лише питання Христової і апостольської влади в церкві, реалізованої, у трактуванні Б. Гербеста, лише через юрисдикцію пап. Цьому твердженню Г. Смотрицький протиставляє поширення єресей в латинській церкві і відносну чистоту віри та міцність Східної церкви.

В основній частині свого полемічного трактату Г. Смотрицький не цитує більше Б. Гербеста, вважаючи “ключем царства небесного” католицьку доктрину про примат папи (ідеться про ключі царства, отримані апостолом Петром і передані його наступникам). Католицькій доктрині він протиставляє іншу євангельську догму, згідно з якою Христос, надаючи апостолам владу, пообіцяв, що він буде там, де будуть “два або три зібрані в ім'я його”. Христос, отже, обіцяв владу не одному, а двом або трьом

апостолам. Відтак, папа римський порушив заповіт Христа і самочинно посів перше місце. Неволья патріархів під турками не є знаком Божим.

Полеміку з Б. Гербестом Г. Смотрицький продовжив у виданому в одному виданні з “Ключем...” “Календарі римському новому”, в якому він виступив з критикою запровадження Григоріанської календарної реформи (йшлося про святкування Великодня, Різдва та ін. християнських свят). М. Грушевський знову говорить про “слабку” структурну побудову твору, але помічає слушність становища Г. Смотрицького, який висміяв прагнення католицької церкви до єдності, що перед тим розірвала її в календарному питанні. Тим більше, папа самочинно порушив постанову Нікейського собору про святкування Великодня. Не розвинувши цієї тези, Г. Смотрицький обмежився викриттям “гордості” пап, чим звів теологічний диспут до “веселої балачки”. У результаті вийшов “веселий, дотепний памфлет”, який і є ознакою нової літератури – це “живий, щоденний голос доби”²⁶.

Другу частину “Календаря...” склав окремий “трактатик” про причини незгоди між папами та патріархами (походження Св. Духа, причастя, celibат, деякі обряди), який М. Грушевський також оцінює як твір невисокої богословської вартості. Порушивши велике коло питань, Г. Смотрицький, на відміну від пізнішого ґрунтовного їх викладу Василем Суразьким, пройшовся по них “шляхетською балачкою”, перемішавши теологію з жартами. Літературний бік полеміки Г. Смотрицького М. Грушевський оцінив вище: вона була відбиттям віянь італійського ренесансу, німецького гуманізму і французького раціоналізму. Тому твір був “дорогоцінним і вартим”²⁷.

У міжвоєнний період, за винятком згаданої “Історії української літератури” М. Грушевського, творчою спадщиною Б. Гербеста практично не займалися. Рідкісним фактом є, зі згаданого погляду, бібліографічний огляд І. Крип’якевича польськомовної монографії К. Мазуркевича²⁸. Рецензент схвалив джерельний бік праці польського дослідника, вказавши на ґрунтовне висвітлення в ній початкового етапу біографії та діяльності Б. Гербеста. Він сформулював також цікаву завагу щодо Гербестової програми реформування краківської школи: її потрібно порівняти зі статутом Успенської братської школи у Львові 1586 р. на предмет запозичення деяких ідей.

Таким чином, українська історіографія здійснила суттєве прирощення знань в дослідження постаті. Саме згадані полемічні твори стали об’єктом дискусій між українськими і польськими вченими доби позитивізму і формування національних історіографічних дискурсів.

У радянській історіографії до теми Б. Гербеста дослідники зверталися досить рідко. Так, в дискурсах полемічної літератури доби відродження XVI ст. бачимо відхід від ґрунтовності М. Грушевського. Автори, фактично, апологетично висвітлювали критику Г. Смотрицьким Б. Гербеста, вдаючись навіть до спроб захисту українського полеміста від клерикалізму. Позірно натякалося, що переможцем полеміки був Г. Смотрицький, хоча жодні аргументи щодо цього не наводились²⁹. У згаданому дусі писали й деякі історики³⁰.

Резонансною є публікація О. Хічія про зацікавлення Б. Гербеста в галузі арифметики. Зокрема, автор проаналізував підручник викладача Львівської школи “Лінійна арифметика”, який зазнав багаторазових перевидань³¹.

Найбільше уваги приділив Б. Гербестові С. Плохій, який розглянув його діяльність в контексті контрреформаційної політики єзуїтів на Сході Європи³². Зосередившись на подорожі Б. Гербеста на Русь та її описі, С. Плохій підкреслює увагу автора до єретиків та ідеї унії церков. Гербестові характеристики руської церкви зазнали впливу

ідей С. Ожеховського, а також Флорентійського і Тридентського соборів. Відтак, вони були оптимістичними, позаяк будувалися на засадах, які ще допускали рівність двох релігій. Появу та характер другої “унійної” брошури Б. Гербеста С. Плохій пов’язує з єзуїтським етапом в діяльності проповідника. Щоправда, аргументацію Б. Гербеста стосовно обґрунтування першості римських пап дослідник вважає малоцікавою. Більш оригінальними були зміни в підході до унії: тут вже не йшлося про рівність церков, тому й з’явилися грубі обвинувачення руської церкви. С. Плохій наводить також короткі біографічні дані про Б. Гербеста, але його обізнаність з літературою предмету є, радше, поверховою. Наприклад, він переказує досить застарілі біографічні уявлення про єзуїтського проповідника (наприклад, про латинізацію прізвища “Гербест”).

Несподіваним винятком на тлі окреслених тенденцій є збірка документів з історії церкви, видана у Львові 1988 р. Незважаючи на ідеологічну заданість та вже згадані вище помилки, у ній було опубліковано декілька важливих фактів, які доповнюють раніше відому інформацію про контрреформаційну діяльність Б. Гербеста в Руському воєводстві в різний час³³. Наприклад, в наведеному фрагменті тексту православного полемічного твору початку 80-х рр. XVI ст. уміщена рефлексія, яка докладно переказує мандрівку Б. Гербеста на Русь, а також демонструє знання невідомим полемістом Гербестового опису та наводить аргументовану критику поглядів католицького пропагандиста (зазначимо, що острозькі полемісти не критикували “Wypisanie drogi”).

У контексті своїх зацікавлень середньовічним Дрогобичем Я. Ісаєвич торкнувся сюжету про місцевий штрих в біографії Б. Гербеста. При цьому дослідник піддав критиці уявлення Г. Полячкувни, яка опублікувала фрагмент міської раєцької книги з фіксацією писарства Б. Гербеста у 1551 р., за невірне трактування мешканців-“неаполітанців”³⁴.

В добу незалежності до постаті Б. Гербеста дослідники звертаються частіше, але переважно неспеціально. Наприклад, якщо В. Ульяновський не пішов далі окреслених С. Плохієм контекстів³⁵, то Б. Гудзяк, фактично, не побачив еволюції в поглядах Б. Гербеста на унію церков³⁶. Так само, Н. Яковенко не розрізняє позицій Г. Гербеста і П. Скарги в унійному питанні, хоча, на відміну від згаданих авторів, і оглядає коротко критику Г. Смотрицьким поглядів Б. Гербеста. Проте першим українським теологом вона вважає не Г. Смотрицького, а В. Суразького³⁷.

Вагомі, досі не акцентовані моменти щодо творів Б. Гербеста про руську церкву наводить дослідник полемічної літератури В. Зема³⁸. Так, він відносить їх до жанрів космографії та хроніки, популярних у Речі Посполитій “золотого віку”. На думку дослідника, відповідь Г. Смотрицького на погляди Б. Гербеста ще не вписується у жорсткі вимоги полемічного “жанру”, тому, радше, за назвою “Ключ Царства Небесного” є спробою компендіуму, своєрідного катехизису православ’я.

Цікаві контексти твору Б. Гербеста “Wypisanie drogi” помітив у польськомовній статті І. Мицько³⁹. На його думку, причини мандрівки Б. Гербеста на Русь були пов’язані, окрім прагнення до унії, із загрозою протестантських ересей, про що чітко мовиться в творі, а також із загальними релігійними дискусіями, які розпочалися напередодні. Крім того, подорож Б. Гербеста збіглася з сеймом у Любліні, що мав розглянути конфесійне питання. Начебто для зондажу міжконфесійної ситуації, а також з метою залучення православних до боротьби з протестантами шляхом укладення унії, Б. Гербеста й було послано на Прикарпаття. Інший момент, який І. Мицько актуалізував у зв’язку з критикою Б. Гербестом протестантів, пов’язаний з відомим в науці “Листом Івана Смери Половця”, який, на його думку, не був віднайдений у 1567 р. у Спаському

монастирі біля Старого Самбора руським дяконом Андрєм Колодинським. Радше, листа сфальсифікували самі польські протестанти (можливо, Ст. Будзінський), з метою схилення на свій бік православних. Дослідник також висловив цікаве припущення про те, що невідомий критик Б. Гербеста в рукописному полемічному творі 80-х рр. XVI ст. (точніше, автор його другої частини) – Іван Вишенський.

При всій вагомості викладених спостережень, зазначимо, що в історіографії теза про загрозу протестантизму на українських теренах Речі Посполитої, в тому числі й у Руському воєводстві, ще в добу М. Грушевського зазнала серйозної критики.

Я. Ісаєвич уточнив ім'я друкаря, який видав твір Б. Гербеста 1586 р.: це був не Матвій Гарволін, як стверджували деякі автори, а Анджей Пйотрковчик⁴⁰. Дослідниця історії єзуїтських шкіл Т. Шевченко згадує Б. Гербеста як жертводавця Ярославського єзуїтського дому та колегіуму, викладача граматики у 1575 – 1576 рр., а також як “духовного батька” колегіуму єзуїтів у Кам'янці на Поділлі⁴¹. 2005 р. українські мовознавці здійснили найповнішу текстову републікацію “Ключа царства небесного” Г. Смотрицького – одного із перших творів української полемічної літератури⁴². У післямові до видання, В. Мойсієнко і В. Німчук зазначають, що в критиці Б. Гербеста переважають зовнішні ефекти, в ній також бракує теологічних аргументів⁴³. Надалі упорядників зацікавила лише мова твору Г. Смотрицького. В сучасній історіографії звернено увагу і на внесок Б. Гербеста в розвиток математичних знань⁴⁴.

Дещо несподіваний аспект дослідження продемонструвала Н. Яковенко, яка піддала сумніву свідчення хроніки Я. Велевського про навернення єзуїтами православних. Щодо Б. Гербеста, то вона довіряє лише інформації про навернення ним “єретички” Ельжбети Радзивілл, як єдиному конкретному фактові в масі загальних свідчень про успішну місійну діяльність єзуїта в Галичині, на Покутті й Поділлі⁴⁵. Приклад Б. Гербеста наведений з метою показу літературної гіперболізації релігійних конверсій, в тому числі й спростування уявлень про масовість переходу українських еліт на католицизм⁴⁶.

У сучасній російській гуманістиці Б. Гербест згадується рідко. У працях з генези Берестейської унії, які належать відомим історикам Б. Флорі, М. Дмитрієву та ін., йому взагалі не знайшлося місця в ряді пропагандистів унії (хоча дослідники згадують С. Ожеховського, П. Скаргу та А. Поссевіно)⁴⁷. Сказане, назагал, відповідає концепції М. Дмитрієва, який не надає жодного значення ролі католицизму в генезі унійної ідеї⁴⁸. Лише С. Яковенко в своїх публікаціях дещо порушує згадане вище правило, вважаючи Б. Гербеста пропагандистом унії⁴⁹. Проте дослідник обмежився повторенням вже відомого науці матеріалу про єзуїта, зокрема, про його мандрівку на Русь, результатом якої була актуалізація протестантського чинника в проблемі реформування католицької церкви. Також унія могла бути успішною з огляду на несуттєвість обрядових відмінностей між католиками і православними, але проект об'єднання мотивувався, все ж таки, загрозою протестантизму.

Вагомий і цікавий виняток в сучасній російській історіографії становлять праці М. Корзо⁵⁰, яка докладно схарактеризувала катехитичний трактат Б. Гербеста “*Nauka prawego chrescijanina*”, вважаючи його першим польським систематичним твором про засади католицького віровчення. Адресований широкий читацькій аудиторії, твір вирізнявся від інших аналогічних пам'ятників дидактичними новаціями, хоча це був типовий полемічний твір, спрямований проти єретиків. На підставі польської історіографії авторка докладно аналізує твір крізь призму християнської антропології та літургії.

Підсумовуючи, зазначимо, що доробок української та російської історіографій в дослідженні постаті Б. Гербеста є значним, але дуже нерівним. Переважно постаттю цікавилися українські вчені, які досліджували внесок Б. Гербеста у визрівання унійної ідеї, для чого аналізувалися два його відомі твори, а також їх критика українськими полемістами. Відтак, саме завдяки українській науці, актуалізований напрям вивчення діяльності Б. Гербеста щодо православної Русі.

На жаль, при перекладі назв творів Б. Гербеста українською мовою трапляються різночитання (наприклад, щодо “Wypisania drogi” – “Опис...”, “Окреслення...” та ін.). Українські вчені помітили лише одну подорож Б. Гербеста на Русь, тоді як в польській історіографії відомо про дві мандрівки, причому обидві описані в джерелах. Прикро також визнавати, що не існує праці українського вченого, в якій би точно вказувалась хронологія життя Б. Гербеста. Недостатня увага звернена на полеміку з Б. Гербестом у літературознавстві, яке так і не змогло піднятися до рівня аналізу, здійсненого свого часу М. Грушевським. Наприклад, М. Грушевський не помітив, що з Б. Гербестом у творі “Книга о единой вере” полемізував Василь Суразький, так само на це не звертає уваги сучасне літературознавство.

Констатуємо також, що навіть з таким, значно урізаним дискурсом української і російської науки, погано ознайомлена польська історіографія, яка традиційно зосереджується на науковій та педагогічній діяльності Б. Гербеста. Тому закінчуємо проведений історіографічний аналіз висновком про те, що повноцінна наукова біографія Б. Гербеста досі не написана.

¹ Тимошенко М. Контрреформаційна діяльність і творча спадщина Бенедикта Гербеста в польській історіографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 184-192. З огляду на межі журнальної публікації, а також інші суб'єктивні причини, до згаданого огляду не потрапило декілька великих праць польських істориків, у яких велика увага приділена Б. Гербесту. – Див., напр.: Skoczec J. Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej. – Lwów, 1929. Після публікації нашої статті вийшла бібліографія історії польських єзуїтів, в якій зібрано чимало за обсягом інформацію про Б. Гербеста. – Grzebień L. Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce. – Т. 1, 2. – Kraków, 2009. – № 1413, 1456, 4179, 4197, 4199, 4201, 4206, 4207, 4214, 4224, 4231, 4237, 4244, 4249, 4253, 4258, 4280, 4281, 4311, 4318, 4324, 5383-5395. За невеликими винятками, згадана бібліографія повторює зібраний нами польськомовний бібліографічний матеріал про Б. Гербеста. В окремих випадках, зокрема, стосовно української та російської історіографій, вона далеко не вичерпує проблему.

² Гербест Бенедикт // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. I / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. 1 / Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – С. 374.

³ Див., напр.: Микитась В. Українська література XIV – XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / Ред. Тому В. Л. Микитась. – Київ, 1988. – С. 549 (примітки); Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): 36-к док. і мат. / Упор. Є. А. Гринів та ін. – Київ, 1988. – С. 245 (примітки).

⁴ Макарий (Булгаков), митр. История русской церкви. – Кн. 5: Период разделения русской церкви на две митрополии / История Западнорусской, или Литовской, митрополии (1458 – 1596). – М., 1996. – С. 235, 237.

⁵ Малышевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. – К., 1872. – Т. II. – Приложение III-е. – С. 111-133. 1887 р. твір передрукувала Київська

археографічна комісія (упорядник тому – С. Голубєв). – Архивъ Юго-Западной России, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ. – Ч. I. – Т. VII. – К., 1887. – С. 232-265.

⁶ Wiary kościoła rzymskiego wywody y greckiego niewolstwa historya: dla iedności. Z kościelnej dłuższej historye, dla Rusi nawrocenia pisaney, wypisał to x. Benedykt Herbest, societatis Iesu kapłan, za starszych swoich pozwoleniem // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 2. – (Русская историческая библиотека. – Т. VII). – Петербург, 1882. – Стб. 581-599 (у змісті видання “Брошура Бенедикта Гербеста 1586 года” подана з помилковою вказівкою сторінок). На жаль, коментарі до твору Б. Гербеста є дуже короткими. Єдине, на що звернув увагу упорядник тому, – на “невеликість” брошури як за обсягом, так і за змістом. – Там само. – С. 6.

⁷ Любович Н. К истории иезуитов в литовско-русских землях в XVI в. – Варшава, 1888. – С. 20-21.

⁸ Малышевский И. Подложное письмо Ивана Смеры к великому князю Владимиру святому // Труды Киевской духовной академии. – Киев, 1876. – Т. 6. – С. 472-553; Т. 7. – С. 141-233.

⁹ Демьянович А. Иезуиты в Западной России в 1569 – 1772 гг. – Спб., 1872.

¹⁰ Див.: Сушко О. Єзуїти в заведеню Унії на Руси в доберестейській добі. – Львів, 1902. – С. 31-58. Передрук: Альманах руско-українських богословів. – Львів, 1902. – С. 119-195.

¹¹ Див.: Сушко О. [Рец.] Политическая деятельность Петра Скарги. Сочинение удостоенное Историко-Филологическим факультетом золотой медали. – Вольнослуш. свящ. М. А. Стельмашенка (київські Університетські Извѣтія, 1902, IX, 1903, II-III, стор. 209) // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. 54. – Кн. 4. – С. 13-53 (Бібліографія).

¹² Франко І. [Рец.] Олександр Сушко. Єзуїти в заведеню Унії на Руси в доберестейській добі (Альманах руско-українських богословів. Львів, 1902. с. 119-195) // Записки НТШ. – Т. 47. – Кн. 3. – Бібліографія. С. 16-17.

¹³ Див., напр.: Франко І. Иван Вишенський і його твори // Франко І. Зібр. творів у 50 т. – К., 1981. – Т. 30. – С. 80.

¹⁴ Сушко О. Предтеча унії. Критично-історична студія // Записки наукового товариства Шевченка. – Т. 53. – Кн. 3. – Львів, 1903; Т. 55. – Кн. 5. – Львів, 1903; Т. 61. – Кн. 5. – Львів, 1904.

¹⁵ Див.: Там само. – Кн. 3. – Львів, 1903. – С. 1-49. На нашу думку, згадана частина дослідження явно переобтяжена контекстуальним матеріалом, який домінує над біографістикою Б. Гербеста.

¹⁶ К. Мазуркевич навів форми “першого” прізвища Гербестів: Зелінський, Зелєневіч, Зелєвіч. Проте це лише припущення, без відповідної джерельної аргументації: “Прізвище Бенедикта вимовлялося батьківською мовою правдоподібно..., але за тогочасним звичаєм було латинізоване на Гербест з придомком Неаполітанус”. – Mazurkiewicz K. Benedykt Herbest. Pedagog-organizator szkoły polskiej XVI wieku kaznodzieja-misjonarz doby Reformacji. – Poznań, 1925. – S. 9. На жаль, цитоване припущення міцно увійшло, без глибшої джерельної перевірки, до сучасної історіографії.

¹⁷ Цьому періоду присвячена друга частина праці О. Сушка. – Сушко О. Предтеча унії... – Т. 55. – Кн. 5. – Львів, 1903. – С. 72-125.

¹⁸ Про цей сюжет О. Сушко говорить у третій частині праці. – Там само. – Т. 61. – Кн. 5. – Львів, 1904. – С. 142-143.

¹⁹ Там само. – С. 65-177.

²⁰ Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. – Т. I. – Львів, 1906. – (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. V). – С. IV.

²¹ Mazurkiewicz K. Benedykt Herbest... – S. 6-7.

²² Herbest B. Wypisanie drogi (1566) // Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. – Т. I. – Львів, 1906. – С. 1-12 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. V).

²³ Див.: Wiszniewski M. Historia literatury polskiej. – Kraków, 1845. – Т. VII. – S. 569-581.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – Київ, 1994. – С. 541-542; Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – Київ, 1995. – С. 457, 459, 460, 466, 492.

²⁵ Грушевський М. Історія української літератури. В 6 т., 9 кн. – Т. V. – Кн. 2: Перше відродження (1580 – 1610 рр.). – Київ, 1995. – С. 60-84.

²⁶ М. Грушевський ілюструє цей “голос” довгими цитатами мовою оригіналу та паралельним перекладом на сучасну мову (Там само. – С. 74-81).

²⁷ Там само. – С. 84.

²⁸ Крип'якевич І. // Ks. Karol Mazurkiewicz Benedykt Herbest. Pedagog-organizator szkoły polskiej XVI wieku kaznodzieja-misjonarz doby Reformacji. Poznań, 1925. 275 // Записки Чина Святого Василя Великого. – 1925. – Т. 2. – Зош. 1-2. – С. 188-189.

²⁹ Див., напр.: Микитась В. Українська література XIV – XVI ст... – С. 19-20; Яременко П. “Пересторога” – український анти уніатський памфлет початку XVII ст. – Київ, 1963. – С. 33; Його ж. Герасим Смотрицький // Радянське літературознавство. – 1960. – № 5. – С. 65-76; Його ж. Іван Вишенський. – Київ, 1982. – С. 13 та ін.

³⁰ Див., напр.: Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990. – С. 57-58.

³¹ Хічій О. Про “лінійну арифметику” XVI ст. та її автора Бенедикта Гербеста // Докл. и собщ. Ужгород. ун-та: Серія физ.-мат. и истор. наук. – Ужгород, 1962. – № 5. – С. 124-125.

³² Плохий С. Папство и Украина (Политика рискской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.). – К., 1989. – С. 8-11, 22-23, 40.

³³ Боротьба Південно-Західної Русі... – С. 71, 73, 74-75.

³⁴ Ісаєвич Я. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до кінця XVIII ст.) // З історії Української РСР. – Вип. 6-7. – Київ, 1962. – С. 10-11.

³⁵ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: У 3-х кн. – Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – С. 154-155.

³⁶ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 111, 112, 169, 174.

³⁷ Яковенко Н. Реформа грецької церкви: унія, оновлення православ'я // Історія української культури. У 5-ти т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Ред. кол. Я. Д. Ісаєвич та ін. – Київ, 2001. – С. 507.

³⁸ Зема В. Православні полемічні твори у Київській митрополії середини XVI – початку XVII ст.: зміст та ідеологія. – Автореферат дисертації... канд. істор. наук. – Київ, 2004. – С. 15.

³⁹ Myćko I. Przyczynki do historii religijnej w Przemyskiem w XVI wieku // Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. St. Stępnia. – Przemyśl, 1994. – S. 61-68; Його ж. Найвідоміший фальсифікат XVI ст. // Старосамбірщина II. Альманах. – Старий Самбір, 2002. – С. 145-149.

⁴⁰ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 155.

⁴¹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 102, 110, 124, 162, 174.

⁴² Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005 / Пам'ятки української мови XVI ст.: Серія публіцистичної та полемічної літератури.

⁴³ Див.: Герасим Смотрицький та його “Ключ царства небесного...” // Там само. – С. 99-100.

⁴⁴ Паславський І. Наукові знання // Історія української культури. У 5-ти т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Ред. кол. Я.Д.Ісаєвич та ін. – С. 769.

⁴⁵ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ, 2002. – С. 15.

⁴⁶ Проти такого підходу виступив М. Довбищенко, який, щоправда, оперує матеріалом з території Волині. – Див.: Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 2008.

⁴⁷ Див., напр: Дмитриев М., Флоря Б., Яковенко С. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Часть I: Исторические причины события. – М., 1996.

⁴⁸ Дмитрієв М. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших “Берестейських читань”. – Львів-Івано-Франківськ-Київ, 1-6 жовтня 1994 р. / Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. – Львів, 1995. – С. 39-73; Дмитриев М. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг. – М., 2003. До слова, в дискусії щодо згаданої доповіді М. Дмитрієва у 1995 р., В. Ульяновський був дуже здивований тим, що доповідач недооцінює унійні прагнення Гозія, Гербеста і Поссевіно. – Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших “Берестейських читань”. – С. 92.

⁴⁹ Див.: Яковенко С. Римская курия и планы церковной унии на восточнославянских землях (60-е годы XVI в.) // Церковь, общество и государство в феодальной России. – М., 1990. – С. 257-258; Його ж. Православная иерархия Речи Посполитой и планы церковной унии в 1590 – 1594 гг. // Славяне и их соседи. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века / К XVIII Международному конгрессу византинистов. – М., 1991. – С. 42; Його ж. Политика римской курии на Востоке Европы во второй половине XVI века и подготовка церковной унии // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21-23. August 2006 / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh Turij. – Lviv, 2008. – P. 143-145.

⁵⁰ Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007. – С. 41-45, 103.

Марта Тимошенко.

Контрреформаційна діяльність Бенедикта Гербеста в українській і російській історіографіях.

Постать Бенедикта Гербеста (бл. 1531 – 1598) досліджується в українській та російській історіографіях близько 150 р. Відповідно, гуманістика нагромадила значний потенціал літератури. Дослідники піддали ґрунтовному науковому аналізу біографію діяча до часу його вступу в орден єзуїтів, його спадщину в галузі підготовки унії церков,

основні напрями наукової, педагогічної та релігійної діяльності. Незважаючи на те, що про Б. Гербеста написано кілька великих праць (найбільша належить О. Сушкові), повнота висвітлення його контрреформаційної діяльності є далекою від досконалості.

Martha Tymoshenko.

The Counter-Reformation activity of Benedict Herbest in the Ukrainian and Russian historiography.

The figure of Herbest Benedict (c. 1531 – 1598) is studied in the Ukrainian and Russian historiography about 150 years. Accordingly, the humanity has accumulated considerable potential of the literature. The researchers subjected to thorough scientific analysis the biography of the figure till the time of the joining at the Order of Jesuits, his heritage in the field of preparation of the union of the churches, the main directions of the scientific, educational and religious activities. There are written several major works about B. Herbest (the largest belongs to O. Sushko), but the completeness of the illustration of his Counter-Reformation activity is far from accomplishment.

AKADEMIA ZAMOJSKA JAKO UCZELNIA POGRANICZA POLSKO-RUSKIEGO

Pod koniec XVI w. na mapie kulturalno-oświatowej Rzeczypospolitej pojawiła się trzecia – po Krakowie i Wilnie – szkoła wyższa. Była nią ufundowana przez kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego Akademia w niedawno lokowanym (1580 r.) Zamościu¹. Przystępując do realizacji swojego zamysłu powołania nowoczesnej uczelni, łączącej wykształcenie humanistyczne z praktycznym przygotowaniem wychowanków do działalności publicznej, Zamoyski nie ukrywał, że w pierwszym rzędzie przeznaczona będzie ona dla młodzieży szlacheckiej. Już w 1580 r. w liście do nuncjusza Caligario pisał, że marzy o szkole, „w której wykładano by młodzieńcom znamienitszych familii nauki filozoficzne i nasze prawo cywilne wraz z formułami kancelaryjnymi, a także i prawo publiczne Królestwa, przywileje, układy z obcymi panującymi, konfederacje i wszelkie starożytności, odnoszące się do Rzeczypospolitej”². Nie ukrywał przy tym, że pragnie, by jego uczelnia jako „szkoła obywatelska” promieniowała zwłaszcza na obszerne przestrzenie zaniedbanych pod względem kulturalnym, a bliskich kanclerzowi ziem ruskich Rzeczypospolitej, z Wołyniem, Podolem i Kijowszczyzną. Tereny te stanowiły przy tym około 1/3 obszaru całego państwa. Starania Zamoyskiego uwieńczone zostały 29 października 1594 r. bullą papieża Klemensa VIII, zezwalającą na powołanie w Zamościu Akademii i drukarni. Na jej podstawie Akademia zyskiwała wszelkie prawa uniwersytetu o trzech fakultetach: *artium*, prawa i medycyny, wraz z prawem do nadawania stopni akademickich i promowania własnych doktorów na wzór innych uczelni „gdziekolwiek i u którychkolwiek narodów postanowionych”³. Po paru jeszcze miesiącach, 15 maja 1595 r. do metryki uniwersyteckiej wpisano pierwszych studentów i zainaugurowano wykłady. Dzień ten w późniejszej tradycji akademickiej uważano za *dies natali Academiae*.

Dalsze unormowanie i uporządkowanie organizacji uczelni, jej uposażenia i programu nauczania nastąpiło w akcie fundacyjnym wystawionym przez Zamoyskiego 5 lipca 1600 r. i zatwierdzonym przez króla Zygmunta III Wazę trzy miesiące później⁴. Program kształcenia miał być realizowany na dwu poziomach: niższym, pięcioletnim (*classes inferiores*) i wyższym, akademickim (*classes superiores*). Kurs niższy realizowały trzy katedry: początków filozofii i wymowy, prozodii i składni oraz analogii i ortografii. Kurs wyższy obejmował siedem katedr. Pierwsze cztery: matematyki, logiki i metafizyki, filozofii naturalnej i medycyny oraz elokwencji realizowały rozszerzony program dawnego *quadrivium*. Funkcję właściwych studiów wyższych spełniały dopiero pozostałe trzy katedry: filozofii moralnej i polityki, prawa powszechnego (rzymskiego) oraz prawa polskiego. Z upływem lat struktura organizacyjna Akademii ulegała rozbudowie, przybywało zapisów i fundacji, powstawały nowe katedry. W marcu 1641 r. powołano katedrę teologii, która stała się zaczynem utworzenia w siedem lat później wydziału teologicznego, dzięki czemu Akademia zyskała pełnię praw uniwersyteckich, wraz z uprawnieniami do nadawania stopni doktorskich z teologii⁵. W 1645 r. powołano katedrę historii, pojawiły się katedry prawa kanonicznego i ortografii. Od 1637 r. pod opiekę Akademii Zamojskiej przeszło kolegium i seminarium w Olyce na Wołyniu, stanowiąc odtąd jej kolonię akademicką.

Taka struktura organizacyjna szkoły i proponowana przez nią oferta edukacyjna stwarzała nadzieje na przyciągnięcie przez nią możliwie licznych rzesz młodzieży, nie tylko zresztą

synów szlacheckich. Bliższe przyjrzenie się wychowankom zamojskiej wszechnicy umożliwia zachowana i opublikowana kilkanaście lat temu metryka uniwersytecka⁶. Album prowadzony był od zarania dziejów uczelni, a obowiązek wpisywania każdego zgłaszającego się na naukę młodzieńca spoczywał na rektorze. Dopiero po dokonaniu wpisu dziekan przeprowadzał egzamin i decydował o przydzieleniu zgłaszającego się do odpowiedniej klasy w *scholae inferiores* lub *superiores*. W 1627 r. ówczesny opiekun uczelni Tomasz Zamoyski zezwolił na wpisywanie do albumu również towarzyszących młodej szlachcie na studiach w Zamościu nauczycieli, korepetytorów i innych pedagogów, którzy dzięki temu mogli korzystać ze wszystkich przysługujących studentom prerogatyw, podlegając jednocześnie dyscyplinie i sądowi rektora⁷. Wpisywali się też przybywający do Zamościa kandydaci do promocji doktorskich.

Mimo wszystkich niedostatków i słabości Akademia Zamojska odegrała nader istotną rolę w rozbudzaniu kulturalnym południowo-wschodnich połaci Rzeczypospolitej. Przez jej mury przewinęło się przeszło 11 tys. uczniów i studentów, zyskujących tutaj nie tylko rudymenty wiedzy, ale także przygotowanie do pracy publicznej w instytucjach samorządowych i sądowych, w szkolnictwie i instytucjach kościelnych. 250 osób uzyskało tu stopnie doktorskie z filozofii, prawa i teologii⁸. Spod pras drukarni akademickiej wyszło około 1500 tytułów, niektóre z nich o pierwszorzędym znaczeniu⁹. W Zamościu zgromadzono pokaźny zasób biblioteczny służący nie tylko uczącej się młodzieży, ale też osobom zainteresowanym penetracjami intelektualnymi. W poważnym zatem stopniu przypisaną jej przez J. Zamoyskiego funkcję uczelni pogranicza polsko-ruskiego Akademia Zamojska wypełniła.

Tezę tę potwierdzają w szczególności badania nad młodzieżą uczącą się w Zamościu. Wprawdzie zmieniający się na przestrzeni wielu lat schemat zapisów w albumie, pojawianie się bądź zanik – w zależności od czasu i osoby prowadzącej album – poszczególnych jego komponentów nie ułatwia zadania, to przecież o przybywających do Zamościa młodzieńcach dowiadujemy się z metryki całkiem sporo. Stałymi składnikami wpisu są w zasadzie tylko: nazwisko, imię (imiona), imię ojca i określenie pochodzenia terytorialnego zapisywanego ucznia bądź studenta. Rodowód geograficzny młodzieży określano zazwyczaj ogólnie poprzez podanie województwa, powiatu, ziemi bądź diecezji, sporadycznie zaś tylko podawano nazwę miejscowości, z której student się wywodził. Utrudnia to dzisiaj bliższe odczytanie proveniencji terytorialnej przybyszów. Trudno też jednoznacznie określić pochodzenie społeczne i stanowe uczniów. Wskazówką co do rodowodu społecznego może być określnik geograficzny; przy szlachcie podawano zazwyczaj powiat, województwo lub ziemię, przy pozostałych diecezję.

Struktura Akademii i postawione przed nią cele powodowały, że gromadziła ona młodzież w różnym wieku i o różnym stopniu przygotowania. Najczęstszą praktyką było przyjmowanie na naukę 7 – 8-letnich chłopców, którzy bądź to kończyli potem edukację na klasach niższych, bądź też po ich ukończeniu kontynuowali edukację na kursach akademickich. Bywało jednak i tak, że przybywała do Zamościa młodzież dojrzała, pragnąca kontynuować naukę rozpoczętą w innych szkołach i po zdaniu odpowiednich egzaminów wstępująca od razu do klas wyższych. Mieliśmy tam zatem do czynienia zarówno ze studentami w ścisłym tego słowa znaczeniu, młodzieńcami kilkunasto-, czy nawet dwudziestoparoletnimi, ale także – i to w przeważającej mierze – z uczniami, których status nie różnił się wiele od scholarów z innych szkół. Przez cały okres działalności Akademii w albumie studentów zapisane zostały 10522 osoby, faktycznie jednak uczącej się młodzieży musiało być znacznie więcej, gdyż lista ta uwzględnia jedynie 135 lat nauki; dla 32 lat brak danych ze względu na uszkodzenie źródła bądź – zwłaszcza w XVIII stuleciu – zaniedbania prowadzących album rektorów.

Liczebność wpisywanych w poszczególnych latach uczniów i studentów jest bardzo nierównomierna i waha się od dziewięciu nazwisk w roku 1721/1722 do 316 nazwisk w roku 1779/1780.

W ostatnim przypadku wpisów dokonano jednak po paroletniej zwłoce i cyfra ta obejmuje najpewniej wszystkich uczących się wówczas w Zamościu, a więc również przybyszów z kilku ostatnich lat. W partiach albumu prowadzonych na bieżąco największą frekwencję odnotowano w roku 1606/1607 – 187 osób. W ogóle do roku 1647/1648, a więc do zawieruchy kozackiej liczba wpisów często przekraczała stu uczniów i studentów rocznie, co poświadcza tezę o stosunkowo największym wówczas zainteresowaniu „zamojskimi Atenami”. Średnia frekwencja obliczona dla całego okresu uwzględnionego w albumie przekracza 77 osób rocznie, jednak poczynając od końca lat osiemdziesiątych XVII w. poziom ten osiągnąć już nader rzadko.

O charakterze Akademii jako uczelni pogranicza polsko-ruskiego stanowiło wszakże w pierwszym rzędzie pochodzenie terytorialne uczącej się w Zamościu młodzieży. Największy jej odsetek stanowili uczniowie i studenci wywodzący się z Rusi Czerwonej. Na podstawie albumu akademickiego liczbę przybyszów z tych terenów określić można na około 5 tys. osób; 4442 osoby znajdują jednoznaczne potwierdzenie swojego pochodzenia, wielu „Rusinów” znajdowało się z pewnością wśród około tysiąca wpisanych, przy których nie podano pochodzenia terytorialnego. Z pozostałych ziem Ukrainnych – Kijowszczyzny, Wołynia czy Podola – uczyło się w Zamościu minimum 717 młodzieńców, co stanowiło około 6,7 % ogółu zapisanych. Było wśród nich przynajmniej 397 przybyszów z Wołynia, 124 z Kijowszczyzny i 196 z Podola. Młodzież z samego tylko Podola stanowiła niespełna 1,9 % ogółu uczących się, z Kijowszczyzny 1, 2 %, wreszcie z Wołynia prawie 3, 8 %¹⁰. Liczby te wskazują na miejsce i rolę zamojskiej uczelni dla mieszkańców wschodnich i południowo-wschodnich obszarów dawnej Rzeczypospolitej, zwłaszcza dla tych grup, które poszukiwały bliższych kontaktów na niwie filozofii, teologii i prawa z szeroko rozumianą kulturą łacińską.

Warto wszakże zauważyć, że nie brakowało w Zamościu młodzieży powiązanej ze wschodnią tradycją chrześcijaństwa, co w niektórych przypadkach rektorzy zaznaczali posługując się takimi określeniami, jak *ritus Graeci*, *Graecae confessionis*. W większości przypadków oznaczało to najpewniej przynależność do kościoła unickiego, choć *expressis verbis* kategorią *unitus* określono w całym albumie studentów jedynie Filipa Porańskiego z województwa witebskiego, który przybył do Zamościa w czerwcu 1693 r.¹¹ Charakterystyczne pod tym względem mogą być uwagi rektora Sebastiana Siekanowicza z jego kadencji 1621/22 r. Zamieszczając przy czterech nazwiskach (z ogólnej liczby 49) zapis o wyznaniu przybyszów, przy Ezajaszu Pokoju, Eustachym Gizelu i Janie Wołkowiczu, wszystkich z Wilna napisał *Graece professionis*¹², co oznaczało z pewnością unię, przy Tomaszu Jewlewiczu natomiast *Ruthenicae professionis*¹³ i chodziło tu z pewnością o prawosławną ortodoksję. Ostatnią formę określenia przynależności wyznaniowej znajdujemy w albumie w jeszcze dwu przypadkach: Bartłomieja Koczobolskiego spod Lwowa zapisanego w 1623 r.¹⁴ oraz Jana Szytkowskiego z diecezji chełmskiej w 1641 r.¹⁵

Faktycznie wyznawców prawosławia musiało być w Akademii oczywiście znacznie więcej. Z co bardziej znanych studentów prawosławnych odnotować trzeba Grzegorza Czetwertyńskiego, syna podsędku łuckiego Zachariasza, immatrykulowanego w 1651 r.¹⁶ Obrął on potem stan duchowny i imię Gedeona, zostając w 1660 r. prawosławnym biskupem łucko-ostrogskim, w 1685 r. zaś metropolitą kijowskim. Zasłynął z odłączenia się od patriarchy konstantynopolitańskiego i przyjęcia – jako pierwszy – zwierzchnictwa patriarchy moskiewskiego, co wywołało falę niechęci i kontrposunięć ze strony dworu królewskiego (ogłoszony został za banitę), ale również niektórych innych biskupów prawosławnych i walczących o władzę na Ukrainie hetmanów¹⁷. Zdecydowanym i aktywnym przeciwnikiem unii był też Stefan Czetwertyński, podkomorzy braclawski, z podolskiej linii rodu, który w 1634 r. posłał do Zamościa swojego syna Jana¹⁸. Warto przy okazji dodać, że stary kniaziowski ród Czetwertyński miał w Zamościu aż dziesięciu swoich przedstawicieli.

Wychowankiem Akademii Zamojskiej był też następca Piotra Mohyły na stolcu metropolity kijowskiego, znany pisarz teologiczny, pochodzący z Witebszczyzny Sylwester Kossów, zapisany w Zamościu w 1628 r. pod chrzestnym imieniem Stefana¹⁹ Kierowanie metropolią przypadło mu w udziale w dobie burzliwych wydarzeń na Ukrainie w połowie XVII w., w czasie których wykazał sporo rzeczywistej troski o sprawy Kościoła i dyplomatycznego kunsztu²⁰.

Do prawosławia przyznawali się wywodzący się ze starożytnego rodu ruskiego Kisielowie, których w różnym czasie zawitało do Zamościa aż trzynastu. Ich poczet otworzył w 1609 r. późniejszy wojewoda kijowski Adam²¹, w czasie studiów skłaniający się ku unii, potem jednak gorący zwolennik ortodoksji. Prawosławnymi byli z pewnością bracia Daniel i Marcin Bałabanowie, synowie Teodora, zapisani w roku 1616/17.²² Drugi z nich, późniejszy starosta trembowelski, w 1624 r. dokonał zapisów na cerkiew w Rzeczyca. Do prawosławia przyznawał się pochodzący z książęcego rodu Samuel Kurcewicz Bulicha, syn Jana wpisany w roku 1615/16.²³ Charakterystycznym może być też przykład Czapliców. Trzech synów Mikołaja: Jan, Mikołaj i Krzysztof edukację w Zamościu rozpoczęli w r. 1629/30, z nich Jan był potem mnichem bazylińskim, zaś czwarty z braci – Józef, który w Zamościu co prawda nie był, został dyzunickim biskupem łuckim i ostrogskim²⁴. Żywe tradycje prawosławia były ciągle w rodzie wołyńskich Puzynów (Aleksander był w pierwszej połowie XVII w. biskupem łuckim i ostrogskim). Metryka uniwersytecka odnotowała pobyt w Zamościu pięciu przedstawicieli tego książęcego rodu.

Wyznawców prawosławia znajdujemy nie tylko w gronie starych ruskich rodzin szlacheckich, ale także wśród przybyszów pochodzenia plebejskiego. Co więcej, mamy przesłanki by sądzić, że przypisywali sobie oni rolę obrońców czystości wiary wśród współwyznawców w samym Zamościu. Tak było z niejakim Michałem Gonoszewskim z powiatu lwowskiego, zapisanym w sierpniu 1634 r.²⁵, który po paroletnim pobycie w Zamościu wybrał karierę duchowną i w 1647 r. był subdiakonem u boku biskupa lwowskiego Arsenija Żeliborskiego. Przed wspomnianym wcześniej biskupem Puzyną oskarżył on niektórych mieszczan zamojskich należących do bractwa przy cerkwi św. Mikołaja o wprowadzanie do cerkwi nowych obyczajów i odrzucanie tzw. koliwa, specjalnego pokarmu przynoszonego do cerkwi przy okazji niektórych uroczystości. Mieszczanie ci zostali specjalną gramotą biskupa wyłączeni ze społeczności kościelnej²⁶. Z plebejuszy na uwagę zasługuje także rozpoczynający naukę w 1609 r. Jan Cassianides z województwa kijowskiego²⁷, który wstąpił do zakonu bazylianów i został potem unickim archimandrytą w Dermaniu na Wołyniu.

Z ziem Ukrainnych najwcześniej w Zamościu pojawili się Wołynianie. Byli to trzej bracia Zabokrzyccy: Andrzej, Gabriel i Aleksander z powiatu krzemienieckiego, synowie Jana, którzy wpisali się już w maju-czerwcu 1595 r. wpłacając po 15 gr wpisowego²⁸. Otworzyli oni listę szlachty wołyńskiej podążającej w poszukiwaniu wiedzy i szansy kariery do grodu Zamoyskich, na której do roku 1781, z którego w albumie pochodzą ostatnie wpisy, znalazło się 349 osób. Szlachta stanowiła więc aż przeszło 87, 9 % scholarów przyjeżdżających z Wołynia, co w porównaniu z innymi ziemiami Ukrainnymi było odsetkiem bardzo wysokim. Wśród plebejuszy, których było 48, przeważali zapewne mieszczanie. Wskazują na to podane w 26 przypadkach nazwy miast. Przynajmniej 5 osób pochodziło zatem z Ołyki, po 3 osoby pochodziły z Krzemieńca, Włodzimierza, i Łucka, ponadto odnotowano przybyszów z Dubna, Hostynia, Konstantynowa, Klewania, Tulczyna, Ostroga i Zasławia. Pochodzący z pow. łuckiego, zapisany 8 marca 1635 r. Samuel Zajac, studiujący filozofię – jak to wynika z późniejszej uwagi – w Zamościu zakończył życie²⁹. Przyjazdy scholarów pochodzenia plebejskiego zaczęły relatywnie wzrastać na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XVII w., jednakże napięcia na Ukrainie i wybuch walk spowodowały cofnięcie się tej tendencji.

Pierwsi przybysze z Podola pojawili się w Zamościu najprawdopodobniej w 1596 r., pod koniec pierwszego lub na początku drugiego roku funkcjonowania Akademii³⁰. Byli to: Wawrzyniec Kudziński, Bartłomiej Prażowski, Stanisław Szelogowski i – najprawdopodobniej Ormianin – Mikołaj Moroscopius, wszyscy pochodzenia plebejskiego³¹. Z adnotacji o złożonej przysiędze wnosić można, że cała czwórka podjęła studia na kursach wyższych, filozofii bądź prawa.

Ogółem wśród przybyszów z Podola plebejuszy było 52, stanowili więc oni nieco ponad 1/4 całej zbiorowości. Byli to z pewnością w zdecydowanej większości mieszczańscy, choć konkretną nazwę miasta podano w dziewięciu jedynie przypadkach. Z pewnością zatem przynajmniej czterech studentów pochodziło z samego Kamieńca, dwu z Mohylowa, po jednym z Dunajowiec, Jazłowiec i Szarogrodu. Pierwszym wywodzącym się z Podola studentem pochodzenia szlacheckiego był przybyły w lecie 1606 r. Teodor Słupica, syn Szymona³², reprezentant „jednego z najstarszych – zdaniem A. Jabłonowskiego – rodów miejscowych”³³, zarazem jeden z ostatnich przedstawicieli tej wygasającej rodziny³⁴. Z adnotacji o złożonej przysiędze wynika, że podjął on studia na kursach wyższych. Słupica otworzył przy tym całą listę szlachty podolskiej podążającej w poszukiwaniu wiedzy i szansy kariery do grodu Zamojskich, na której znalazły się ostatecznie 144 osoby: 104 z województwa podolskiego i 40 z województwa braclawskiego. Szlachta stanowiła więc przeszło 73 % scholarów przyjeżdżających z tego obszaru i był to odsetek wysoki, choć nieco niższy, niż na przykład z Kijowszczyzny czy Wołynia.

Najpóźniej pojawiła się w Zamościu młodzież z Kijowszczyzny. Pierwsi przybysze stamtąd pojawili się dopiero z początkiem drugiego dziesięciolecia istnienia Akademii. 27 VII 1606 r. do albumu wpisany został pochodzący z diecezji kijowskiej Jan Dutius³⁵, dwa tygodnie później Wojciech Stoiński z powiatu kijowskiego³⁶. Stoiński otworzył przy tym cały ciąg szlachty kijowskiej podążającej do Zamościa w celach edukacyjnych, liczący w sumie 98 osób: 92 uczniów pochodziło z województwa kijowskiego, 5 z czernihowskiego. Szlachta stanowiła więc aż prawie 79 % scholarów przyjeżdżających z tego obszaru. Wśród plebejuszy, których było 25, dominowali zapewne mieszczańscy, choć konkretną nazwę miasta podano jedynie w czterech przypadkach: trzykrotnie Kijów i raz Buczypol.

Najwięcej studentów z obszaru pogranicza etnicznego polsko-ruskiego pochodziło – jak już wspominałem – z terenów nazywanych Rusią Czerwoną. Obejmowały one dwa staropolskie województwa: ruskie ze stolicą we Lwowie wraz ze stanowiącą w dużym stopniu autonomiczną enklawę ziemią chełmską (na jej terenie leżał Zamość) oraz bełskie. Z ziem Rusi Czerwonej – bez ziemi chełmskiej – pochodziło 2208 uczniów i studentów, co stanowiło 21 % ogółu wpisanych do albumu studentów. Z województwa ruskiego pochodziły 1252 osoby (prawie 12 %), z bełskiego 956 osób (nieco ponad 9 %). O ile jednak napływ studentów z województwa bełskiego rozkładał się równomiernie przez cały okres istnienia Akademii, to w przypadku województwa ruskiego, zwłaszcza zaś samej ziemi lwowskiej, załamał się gwałtownie w początkach XVIII w. W stuleciu tym pochodzenie z archidiecezji lwowskiej przypisano tylko 8 osobom, z powiatu bądź ziemi lwowskiej 15 osobom. Tłumaczyć to należy wzrastającą rangą kolegium jezuickiego we Lwowie, któremu już w 1662 r. król Jan Kazimierz nadał uprawnienia akademickie.

Zdecydowaną większość słuchaczy uczelni zamojskiej z Rusi Czerwonej stanowiła młodzież pochodzenia plebejskiego, przeważnie mieszczańskiego. Rodowód miejski – dzięki podaniu konkretnej nazwy miasta – da się stwierdzić z całą pewnością w 223 przypadkach: 147 osób pochodziło przy tym z miast województwa ruskiego, 76 z miast województwa bełskiego. Przynajmniej 36 osób pochodziło ze Lwowa. W tej grupie przybyszów do Zamościa przy 389 osobach odnotowano pochodzenie z diecezji przemyskiej. Trzech studentów wymienionych zostało jako pochodzących z Drohobycza. Byli to zapisani w roku 1620/21 Felicjan Buchrowicz i Mateusz Jandowicz. Przy obydwu odnotowano podjęcie nauki na kursach wyższych³⁷, ich pobyt w grodzie

Zamoyskich trwał zatem przynajmniej kilka lat. W trzy lata po nich pojawił się niejaki Mikołaj, syn Bazylego, prezbitera z Drohobycza, który tytułem wpisowego wpłacił 2 floreny.³⁸ Wcześniej pojawili się młodzieńcy z Sambora, których w sumie odnotowano w albumie dziewięciu. Już w roku 1604/1605 zapisany został na kursy wyższe niejaki Andrzej, syn Wojciecha, niedługo po nim pojawił się Jakub, syn Jana, a po nim Marcin, syn samborskiego mieszczanina Adama. Nie posiadali oni jeszcze nazwisk.³⁹ Łatwiej, dzięki nazwiskom, zidentyfikować pozostałych mieszczan samborskich. Byli to: Marcin Twardowski (1611/1612), Jakub Węclowicz i Jan Wechlovius (1615/1616), Jan Stankievius (I 1619), pochodzący z patrycjuszowskiej rodziny Andrzej Jabłoński (1701/1702) i Jakub Kwolkiewicz (18 I 1703). Wszyscy oni podjęli naukę na kursach wyższych.⁴⁰

Przeprowadzone szacunki pozwalają stwierdzić, że szlachta stanowiła wśród przybyszów z województwa ruskiego przynajmniej 21 %, przy czym odsetek ten wydaje się nieco wyższy dla ziemi przemyskiej i sanockiej, niższy dla lwowskiej. Pochodzenie z ziemi przemyskiej bądź powiatu przemyskiego przypisano 188 studentom (w tym czterem przypisano powiat przeworski). Wśród uczącej się w Zamościu młodzieży pochodzenia szlacheckiego reprezentowanych było cały szereg pierwszorzędnych rodzin, odgrywających ogromną rolę zarówno w życiu politycznym na szczeblu lokalnym, jak i ogólnopolskim. Do takich należeli Daniłowiczowie, których uczyło się tu pięciu. Pierwszym był Jan Daniłowicz, syn ówczesnego starosty drohobyskiego Mikołaja, późniejszego – od 1616 r. – podskarbiego wielkiego koronnego, który edukację w Zamościu rozpoczął w 1605 r.⁴¹ Ów Jan Mikołaj Daniłowicz kontynuował potem naukę za granicą, a po latach sam został wojewodą ruskim i podskarbisem koronnym, był też starostą drohobyskim.⁴² Wraz z nim naukę w Zamościu rozpoczął Łukasz Żółkiewski, późniejszy wojewoda braclawski i starosta mielnicki.⁴³ W ogóle przez mury zamojskiej uczelni przewinęło się dwunastu Żółkiewskich.

Wielu studentów zamojskich z warstwy średnioszlacheckiej obejmowało potem różnorakie funkcje i godności w organach sądowych i samorządu szlacheckiego. Reprezentowane były tu np. rodziny: Bałabanów (6 osób), Bolestraszyckich (3 osoby), Czarnołoskich (13), Czetwertyńskich (10), Drużbiców (9), Gruszeckich (32 – szlachta bełska), Hulewiczów (6), Jagiełłowiczów (6), Lipskich (22), Łaszców (10), Stadnickich (5) czy Udrzyckich (19). Dwudziestu swoich reprezentantów miała wśród studentów Akademii rodzina Zamoyskich.

Przy obecnym stanie badań niewiele jesteśmy w stanie powiedzieć o przebiegu nauki interesującej nas młodzieży, warto jednak zwrócić uwagę na to, że niektórzy swoją obecność w Zamościu zaznaczyli publikacją bądź to samodzielnych prac, bądź to okolicznościowymi utworami zamieszczanymi w zbiorowych tomikach. Często były to utwory o charakterze panegirycznym związane z promocjami kolegów, uroczystościami akademickimi, miejskimi czy w rodzinie ordynata. Ta twórczość zamojskich studentów nie została dotychczas całościowo opracowana, trudno więc o jej pełniejszą ocenę. Warto jednak zauważyć, że publikowali tu swoje wprawki literackie również studenci z interesujących nas terenów. W 1619 r. ukazał się w Zamościu tomik *Memoriae... Ioannis Zamoyski castellani Chelmensi...*, wydany w związku ze śmiercią tego senatora. Wśród 25 innych autorów okolicznościowe wiersze zamieścili tam trzej studenci klasy poezji z Wołynia: Jakub Orański oraz Daniel i Marcin Bałabanowie. W 1620 r. swój poemat heroiczny *Juno pronuba* opublikował immatrykulowany w roku 1618/19 Maciej Paczyński z powiatu krzemienieckiego. W utworze tym, przygotowanym na wesele Tomasza Zamoyskiego z Katarzyną Ostrogską, zamieścił barwny rys życia Jana i Tomasza Zamoyskich, a także piękny opis Zamościa. W zbiorze elegii opublikowanym po śmierci dziekana infułata zamojskiego Mikołaja Kiślickiego obszerny wiersz żałobny zamieścił m. in. student poezji, wojewodzie ruski Stanisław Daniłowicz.⁴⁴ To tylko wybrane przykłady. Szczegółowe badania ujawniłyby z pewnością większą liczbę piszących studentów z Ukrainy.

Ten pobieżny przegląd zarówno frekwencji młodzieży, jak i roli odgrywanej przez zamojską wszechnicę dla całego obszaru ziem ruskich Rzeczypospolitej upoważnia do stwierdzenia, że rzeczywiście wypełniała ona rolę uczelni pogranicza polsko-ruskiego. Młodzież z ziem ruskich choćby ze względu na pewne odrębności kulturowe, wyznanie, mentalność i obyczaje musiała nadawać życiu akademickiemu specyficznego kolorytu. Zarazem młodzież ta zyskiwała w Zamościu przynajmniej rudymenty wiedzy i przygotowanie do udziału w życiu publicznym. Wydaje się więc, że w odniesieniu do ziem Ukrainnych udawało się Akademii Zamojskiej w znacznym stopniu wypełnić te zadania, jakie u jej zarania postawił przed nią Jan Zamoyski.

¹ Podstawę naszej wiedzy o Akademii stanowi ciągle napisana przed stu laty, dziś już przestarzała monografia: Kochanowskiego J. *Dzieje Akademii Zamojskiej*. – Kraków, 1899 – 1900. W związku z jubileuszem 400-lecia Akademii ukazały się ostatnio: *Akademia Zamojska i jej tradycje* / Red. B. Szyszka. – Zamość, 1994; *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta* / Red. R. Szczygieł, A. Urbański. – Zamość, 1996; *W kręgu akademickiego Zamościa* / Red. H. Gmiterek. – Lublin, 1996. W języku ukraińskim nieco uwag na jej temat poczyniła: Jakovenko N. *Latinske skilnictvo i "skilnij humanizm" v Ukrainii* kinca XVI – serediny XVII st. // *Kiivska Starovina*. – 1997. – № 1/2. – S. 23-26

² Por. Łempicki S. *Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa, 1573 – 1605*. – Kraków, 1921. – S. 59-60.

³ Por. Łukaszewicz J. *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*. – T. III. – Poznań, 1851. – S. 331-332.

⁴ Łempicki S. *Działalność Jana Zamoyskiego...* – S. 172 nn.

⁵ Por. Stopniak F. *Dzieje Kapituły Zamojskiej*. – Lublin, 1962. – S. 127-133.

⁶ *Album studentów Akademii Zamojskiej* / Opr. H. Gmiterek. – Warszawa, 1994 (dalej – Album). – 604 s.

⁷ Łukaszewicz J. *Historia szkół w Koronie*. – S. 351; Kochanowski J. *Dzieje Akademii Zamojskiej*. – S. 85.

⁸ Wykaz promowanych zob: Gmiterek H. *Promocje doktorskie w Akademii Zamojskiej* // *W kręgu akademickiego Zamościa* / red. H. Gmiterek. – Lublin, 1996. – S. 237-248.

⁹ Myk S. *Drukarnia Akademii Zamojskiej. Jej dzieje i wydawnictwa*. – Zamość, 1994. – S. 36.

¹⁰ Szerzej por. Gmiterek H. *Mołod' z Podillia v Zamojskoj Akademii (1595 – 1784)* // „Visnik Lvivskogo Universitetu, Serija istoriczna”. – V. 33. – Lwów, 1998. – S. 56-65; *Młodzież z Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej* // *Ukrainskij Archeograficznij Szczoricznik*. – № 3-4. – 1999. – S. 230-241; *Młodzież z Wołynia w Akademii Zamojskiej* // *Podróże po historii. Studia z dziejów kultury i polityki europejskiej ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu* / Red. F. Leśniak. – Kraków, 2000. – S. 217-226; *Mołod' z ukrajinskih zemel' u Zamojskij akademii v XVI – XVIII st.* // „Socium”. – T. 2. – Kijów, 2003. – S. 11-21.

¹¹ Album. – XCI, 9. Przywoływane cyfry oznaczają: rzymska kolejny rok akademicki w drukowanej wersji Albumu, arabska kolejny numer wpisu w obrębie tego roku.

¹² Ibidem. – XXI, 31, 32, 39.

¹³ Ibidem. – XXI, 41.

¹⁴ Ibidem. – XXIII, 26.

¹⁵ Ibidem. – XL, 89.

¹⁶ Ibidem. – L, 34.

¹⁷ *Polski słownik biograficzny* [dalej – PSB]. – T. IV. – Kraków, 1938. – S. 361-362.

¹⁸ Album. – XXXIV, 125. O antyunijnej działalności Stefana Czetwertyńskiego por: PSB. – T. IV. – S. 364-365.

- ¹⁹ Album. – XXVIII, 30.
- ²⁰ PSB. – T. XIV. – S. 325-327.
- ²¹ Album. – IX, 1; PSB. – T. XII. – S. 487-491.
- ²² Album. – XVI, 76,77.
- ²³ Ibidem. – XV, 68.
- ²⁴ Ibidem. – XXIX, 20-22; PSB. – T. IV. – S. 171.
- ²⁵ Album. – XXXIV, 46.
- ²⁶ Akty odnoszasychjesia k istorii Zapadnoj Rusi. – T. V. – Sankt-Petersburg, 1853. – S. 77-78
- ²⁷ Album. – VIII, 123.
- ²⁸ Ibidem. – I, 43-45.
- ²⁹ Ibidem. – S. XXXIV, 121.
- ³⁰ M. Stephanides, pierwszy rektor Akademii, najprawdopodobniej pod r. 1595/96 wpisał w Albumie nazwiska studentów z obydwu swoich kadencji (1595 – 1597), o czym świadczy stosunkowo znaczna ilość wpisów oraz brak wyraźnego wyodrębnienia drugiej kadencji. Wpisy przybyszów z Podola znalazły się w środku całej listy.
- ³¹ Album. – I, 122, 123, 130, 161.
- ³² Ibidem. – VI, 29. Być może szlachta pojawiała się już wcześniej, za lata 1599 – 1604 w albumie występuje jednakże luka.
- ³³ Źródła dziejowe. – T. XXII. – Warszawa, 1897. – S. 604-605
- ³⁴ K. Niesiecki, którego praca (Herbarz polski. – T. I-X. – Lipsk, 1839 – 1846) – obok Herbarza polskiego A. Bonieckiego (T. I – XVI. – Warszawa, 1899 – 1913) – stanowi podstawę dokonywanych tutaj identyfikacji, nie zna Słupiców. Przy okazji warto zauważyć, że Album studentów Akademii Zamojskiej stanowi znakomite źródło dla pogłębienia genealogii szeregu rodzin szlacheckich.
- ³⁵ Album. – VI, 57.
- ³⁶ Ibidem. – VI, 61.
- ³⁷ Ibidem. – XX, 48,49.
- ³⁸ Ibidem – XXIII, 74.
- ³⁹ Ibidem – IV,66; VII, 94; X, 48.
- ⁴⁰ Ibidem – XI, 101; XV, 26,61; XVIII, 56; XCIX, 10; C, 29.
- ⁴¹ Ibidem – IV, 56. Zapisany jako Denielowic. Późniejszy dopisek: Thesaurarius Regni post.
- ⁴² PSB. – T. IV – S. 415-416. Autor biogramu nie wiedział o jego pobycie w Zamościu.
- ⁴³ Album – IV,58.
- ⁴⁴ Naeniae piis manibus... Nicolai Kislicii. – Zamość, 1621. – S. A₂-A₂v. Stanisław Daniłowicz podjął w Zamościu naukę w 1620 r. (Album. – XX, 35). Późniejszy dopisek: Occisus a Tartaris. Por. też: PSB. – T. IV. –S. 417.

Генрик Гмітерек.

Замойська Академія як навчальний заклад польсько-руського пограниччя.

У статті синтезовано великий джерельний матеріал, який характеризує багатокультурні аспекти діяльності Замойської Академії. Особлива увага звернена на вихідців з Руського та інших воєводств України, в тому числі й Дрогобича, які студіювали в навчальному закладі в XVII ст. Підкреслено значення Академії для розвитку культури на пограниччі Центрально-Східної Європи.

Henryk Gmiterek.

The Academy in Zamoysk as an educational institution of the Polish-Ruthenian borderlands.

In this article the great source material is synthesized, that characterizes the multicultural aspects of the activity of the Academy in Zamoysk. Special attention is paid to the natives from Ruthenian and other voivodeships of Ukraine, including Drohobych, who studied in this educational institution in the XVII-th century. The importance of the Academy for the development of culture on the border of Central and Eastern Europe is emphasized.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Упродовж століть Мелетій Смотрицький – одна із найяскравіших постатей ранньомодерної історії Східної Європи (талановитий письменник, вчений-філолог, ерудит, людина всебічної європейської освіти, резонансний церковний діяч) – викликала неослабне зацікавлення в гуманітаристиці. М. Смотрицькому присвячено безліч наукових праць, загальних і конкретних досліджень, які охоплювали велике коло проблем від творчої спадщини до особливостей біографії та діяльності. Однак, досі не існує синтетичного наукового дослідження, яке б повноцінно охоплювало нагромаджену базу джерельних свідчень та навіть всю гаму публікацій, присвячених постаті.

Щоправда, деякі вчені коротко порушували історіографічний аспект проблеми (М. Грушевський¹, М. Соловій², Е. Прокшина³, С. Бабич⁴). Останній здійснив актуальний огляд сучасної історіографії, але, фактично, не зміг досягнути ширшого кола сучасних досліджень, оскільки це мало стосувалося завдань його теми. Саме тому розгляд постаті Мелетія Смотрицького є важливим для сучасної історіографії, адже охоплюватиме не оглянутий великий масив інформації, присвячений різноманітним сторонам життя та діяльності ранньомодерного діяча. Відтак, дана стаття є спробою узагальнення і систематизації наукової літератури про життя і діяльність Мелетія Смотрицького на сучасному етапі.

Сучасну історіографію творчої спадщини та діяльності Мелетія Смотрицького слід вочевидь починати не з рубежа 80 – 90-х рр., як це прийнято в історіографії, а з 1987 р., коли в США в “Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства” було видано зібрання творів письменника способом факсимільного відтворення тексту у двох томах (з розлогою передмовою Девіда Фріка). До першого тому увійшли “Тренос”, “Казання на погреб... Леонтія Карповича”, дві версії “Верифікації невинності”, “Оборона верифікації”, “Еленхус”, “Апологія пергінації до Східних країв”, “Протестація Проти Собору... 1628 р....”, “Паренезис”, “Екзетезис”⁵; до другого – текст “Учительного Євангелія”⁶.

Незважаючи на спосіб видання, практично всі основні твори письменника і полеміста отримали нове життя, позаяк їх оригінальні публікації XVII ст. давно стали бібліографічною рідкістю. У 90-х рр. XX – на початку XXI ст. твори М. Смотрицького час від часу видавались в Україні⁷, Білорусі⁸ та Росії⁹, але ці видання, без перебільшення, мають спорадичний характер, окремі з них, призначені для широкого загалу, надруковані у фрагментах чи перекладені національними мовами (тож не претендують на науковість). Все ж, парадоксом є те, що, наприклад, найвідоміший твір М. Смотрицького “Тренос” жодного разу не перевидавався повністю. Тобто, сучасна археографія спадщини Мелетія Смотрицького бажає бути кращою.

Розглядаючи праці сучасних дослідників, присвячені Мелетію Смотрицькому треба зважати на їх певну специфіку. Поряд з тим, що ним цікавилися як закордонні, так і вітчизняні дослідники, історіографія питання вирізняється дослідженням дуже різноманітних аспектів спадщини Смотрицького. Так, мовознавці зосереджують

свою увагу переважно на дослідженні граматики, літературознавці – на особливості полеміки і символів в його творах, історики ж розглядають, у більшості, його релігійну діяльність в тогочасних умовах та її вплив на історію церкви і суспільства. Відповідно, філософи здійснюють огляд його світоглядних парадигм.

Серед сучасних українських дослідників основна дослідницька увага прикута до літературознавчих аспектів творчої спадщини Мелетія Смотрицького. Відтак, літературознавці та мовознавці рідко коли демонструють зацікавлення біографією постаті. Набагато менше зразків наукових досліджень М. Смотрицького належать історикам та філософам, які, переважно, переказують вже давно відомі факти.

Великий внесок у дослідження творчості Мелетія Смотрицького зробив Сергій Бабич у своїй монографії та ряді дослідницьких статей. Подавши лише окремі дані про особу полеміста, він відійшов від загальноприйнятих канонів зображення видатних людей, у відповідності до чого використовувалися лише білі і чорні кольори. Полеміст постає в його трактуванні як невід’ємна складова свого часу, неординарна та виняткова людина, що прагнула об’єднати західну і східну культурні традиції з виразною мотивацією захисту та збереження національно-релігійної ідентичності. Автор розглядає його твори як певну систему, покликану донести до читача глибинну суть. На нашу думку, згадані праці Сергія Бабича зазнали відчутного впливу американського дослідника Девіда Фріка.

Розглядаючи ідеалістичні візії Смотрицького, С. Бабич говорить, що вони характеризуються певною модифікацією дійсності, де основну роль відіграють міфи про ідеального автора, про ідеальну церкву, яка є цілим світом¹⁰, і подорож, що розкриває бачення світу, його оновлення через запозичення цінностей західного католицького світу, що надає всьому ознак ренесансного ідеалізму. І все це пронизано метафоричними конструкціями, алегоричними образами, текстовими ілюзіями¹¹. На думку автора, гуманістичні ідеї свободи віри та право дотримуватися вказівок розуму були перенесені полемістом на спільноту русинів. Водночас, він відходить від суто релігійного розуміння національної спільноти, наголошуючи на багатовіковій історичній традиції своїх земляків, історія яких розпочалася з дохристиянських часів¹².

Аналізуючи творчу манеру Смотрицького, Сергій Бабич простежує в нього заклик до відкритості у відносинах між людьми, що спонукає до реалізації особистості, поширення та удосконалювання буття¹³. Тому і не дивно, що Смотрицький намагається звернутися до ідеального читача, який би не боявся відстояти своє слово, водночас, він прагне захистити інтереси русинів. Цей образ захисника для полеміста не лише духовний ідеал, але і заклик до небайдужості, вірності цінностям¹⁴.

Світлана Новоселецька, окреслює ідею Смотрицького-полеміста повернення людини до своєї природної суті, тобто духовної натури, яка постійно прагне нових звершень. Дух людини об’єднає в собі тіло та душу, і те, який він робить вибір для задоволення своїх потреб і визначає глибинну суть самого існування людини. Сама ж людина повинна постійно самовдосконалюватися шляхом розумних обмежень, тим самим знаходячи рівновагу між тим, що нам насправді треба і чого ми хочемо¹⁵.

Історико-філософському осмисленню ренесансного гуманізму присвячена монографія Володимира Литвинова, що увібрала в себе не лише розгляд проблем вітчизняного просвітництва, але і показала його в контексті загальноєвропейського Відродження. Мелетій Смотрицький постає для нього одним із найосвіченіших представників свого часу, який активно сприймає провідні ідеї сучасності та активно адаптує їх до середовища власного суспільства¹⁶.

Аналізуючи Давню Русь у полемічній літературі кінця XVI – XVII ст., Сергій Савченко звертається до бачення М. Смотрицьким тогочасних подій, бачачи суголосні риси його творчості з невідомим автором “Суплікації”. Автор погоджується з думкою інших дослідників про те, що саме Мелетій Смотрицький написав згаданий твір¹⁷.

Розгляд питань, пов’язаних із особливостями перекладу полемістом “Учительного Євангелія”, пропонує Галина Чуба. Аналізуючи текст видання, яке вийшло у 1616 р., вона доходить висновку про те, що йдеться не про звичайний переклад “простою мовою” відомого “Учительного Євангелія” Каліста. В перекладі Смотрицького дослідника знаходить цілу низку композиційних, текстових, стилістичних та інших змін, які в остаточному варіанті призвели до жанрової трансформації тексту та створення нового типу гомілетичної літератури¹⁸.

Окремого розгляду вимагають дослідження мовознавців у зв’язку із їх особливим підходом до розуміння впливу автора “Граматики...” на розвиток слов’янських мов. Так, аналізуючи особливості наголосів у граматичі Мелетія Смотрицького, Ю. Гальчук розмірковує про причини того, чому автор не написав її згідно з рідною йому розмовною українською мовою і чому в ній так багато впливів старогрецької мови. Та, попри це, дослідник відзначає акцентуацію іменників подібних до тогочасної української мови, хоч і вказує на численні запозичення із класичних зарубіжних літературних джерел¹⁹. Водночас, він показує, що наголос іншомовних слів у граматичі є незмінним, оскільки українська акцентна тенденція до протиставлення однини і множини ще не з’явилася²⁰.

Олег Прискока, розглядаючи особливості лексики “Граматики” Смотрицького, знаходить у ній ознаки давньогрецької лексичної спадщини, які притаманні передусім церковній культурі²¹.

Досить оригінальною є спроба виокремлення стилістичного прийому градації, застосованого у “Треносі”, дослідником А. Поповичем. Так на прикладах він показує застосування висхідної і спадної градації та з’ясовує, які саме функції виконує естетична побудова і розвиток просторово-часових ознак²².

Розглядаючи еволюцію теорії виду в українському мовознавстві, Микола Калько відзначає, що термін “вид” в його сучасному розумінні був запроваджений саме автором “Граматики” і веде своє коріння з латинської граматики, де дієслова поділено на “первородні” та “похідні”²³.

Загалом, чимало мовознавців, досліджуючи особливості розвитку української мови, звертаються до спадщини Смотрицького. Так, О. Білих визначає на його прикладі особливості творення форм умовного способу у церковнослов’янській мові²⁴; Т. Видайчук аналізує запровадження і способи вживання літери “г”²⁵; К. Дубініна виділяє сталі риторичні моделі і їхні формули та розглядає топоси-теми і топоси-символи²⁶; М. Балко розповідає про основні типи зв’язку слів у словосполученні²⁷; Н. Шеремета розкриває загальний вплив полеміста на розвиток української мови²⁸. Провідну його роль у розвитку освіти того часу відзначають сучасні дослідники української педагогіки, зокрема В. Тригубченко²⁹ та Н. Білоус³⁰.

Історичні дослідження, спочатку були лише оглядовими і стосувалися окремих тем, згодом історики, все ж, написали кілька спеціальних праць, присвячених Мелетієві Смотрицькому. Одним із перших, хто писав про нього на сучасному етапі, був Ігор Лосієвський, який намагається реконструювати бібліотеку письменника. На основі різноманітного матеріалу, в тому числі опублікованого, він простежує збиральництво, каталогізацію власником цих книг та подає уявлення про наукове та бібліофільське

зацікавлення полеміста. Поряд з тим, він пише про долю цих книг, від віднайдення їх у 1875 р. С. Голубевим у Дерманському монастирі на Волині, до останньої згадки про них в бібліографічній замітці 1930 р.³¹

Цікавими дослідженнями постаті Мелетія Смотрицького вирізняється П. Кралюк. Так, він опублікував досить докладну біографію Мелетія Смотрицького, аналізує особливості творчості письменника. Важливим видається висновок, що маловідомість особи Смотрицького, поряд із іншими представниками епохи, пов'язана передусім із непослідовністю його поглядів і діяльності, що завжди досить неоднозначно сприймалося суспільством і часто засуджувалося, незалежно від об'єктивних причин. Він відносить його творчість не до якоїсь однієї національної культури, а вважає її українсько-білоруським культурним явищем на інтелектуально-елітарному рівні³².

У роботі, опублікованій 2007 р., П. Кралюк висловлює більш ширше захоплення Смотрицьким як великою особистістю своєї доби, велич якої важко зрозуміти через стереотипи і небажання осмислювати різноманітність і непередбачуваність життя у різних епохах. Внесок Смотрицького в культуру багатьох народів важко переоцінити. Дослідник також говорить про усвідомлення Смотрицьким ролі освіти для життя не тільки еліти суспільства, але і пересічних людей, підготовки освічених церковнослужителів, які могли б не тільки вести просвітницьку роботу серед вірних, але й зрозуміти велич свого народу.

На думку П. Кралюка, саме Мелетій Смотрицький озвучив ідею національної церкви, яка мала стати не просто релігійним об'єднанням, але певним стовпом і мостом для суспільства, що прагнуло розвитку. Він відкинув ідеї традиціоналістів, які прагнули сховатися від світу, що активно змінювався. Автор яскраво змальовує вплив на полеміста західної культури з її гуманістичними поглядами на суспільство, і тому не дивно, що саме він перший поставив національне над релігійним, хоч був і духовною особою³³. Захоплення П. Кралюка особою полеміста привело до написання історико-інтелектуального детективу, в якому автор формує сюжетну лінію навколо пошуку невідомого його твору³⁴.

Розглядаючи особливості епохи, в якій жив і творив Смотрицький, Віталій Шевченко подає надзвичайно плідну розповідь про складне життя того, кого палко шанували і гірко ненавиділи одні і ті ж. Найприкметнішими подіями в житті письменника він називає саме прийняття чернечого постригу 1617 р. і створення "Граматики...". Останньою краплею у поневірянні Мелетія Смотрицького стала невдача Львівського Собору 1629 р., який не виправдав сподівань на приборкання довколоунійних пристрастей³⁵.

Іван Хом'як показує Мелетія Смотрицького як непересічну особистість, що пройшла складне церковне і світське життя, залишивши вагомий науковий і духовний спадок, який заклав засади мовознавчої науки у багатьох слов'янських народів³⁶.

Досить цікавими є вибрані аспекти діяльності Смотрицького, актуалізовані Наталією Яковенко. Так, зокрема, вона наголосила на перебільшенні ним числа знатних родин, у тому числі княжих, які на 1610 р. перейшли до католицизму з православ'я. На думку дослідниці, причини такої оцінки є явищем, притаманним тій добі, коли відбувалося ототожнення Унійної церкви з Римо-Католицькою. Також, аналізуючи ідеї полеміста Н. Яковенко зазначає, що він розглядав унію як, радше, політичний порятунок народу, аніж духовний³⁷.

Категорично не погоджується із першим твердженням Н. Яковенко М. Довбищенко, зазначаючи, що неможна судити про сумнівність даних, наведених Смотрицьким,

лише користуючись вибірковою перевіркою, та і кожен полемічний твір, на його думку, є історично обумовленим, а пізніші факти мають лише допоміжне значення для дослідника. Водночас, М. Довбищенко зосереджує увагу на особливостях навернення полеміста до унії на впливі на нього Йосафата Кунцевича, який нібито власними молитвами навернув Мелетія Смотрицького, хоча насправді це була спроба порівняти його із апостолом Павлом, і тим самим посилити релігійний вплив, як серед власної пастви так і серед православних.³⁸

Розглядаючи шлях Мелетія Смотрицького від апологетики православ'я до унії, Д. Заєць розкриває два альтернативні погляди "руських" інтелектуалів: для одних лише православ'я було символом самоідентифікації, для інших же релігійний чинник не відігравав такої важливої ролі у єдності етнокультурної спільноти. Поряд з тим, дослідник явно простежує елітаризм у баченні полеміста як джерела розбудови і збереження нації³⁹.

Історію української церкви та її визначних діячів О. Кучерик розглядає крізь призму тогочасних проблем українського суспільства, наголошуючи на поступовому нагнітанні проблем, які в остаточному варіанті і призвели до залежності церкви від світської влади, він наголошує на різноманітних пошуках православними ієрархами виходів із становища і на долі кожного із них та Мелетія Смотрицького зокрема, який перейшов в уніатство⁴⁰. Особливості відносин полеміста з родиною князів Острозьких показав у своїй статті А. Рарицький, зазначаючи, що схвальне ставлення до його родини було започатковане ще батьком Герасимом Смотрицьким. Князі як меценати свого часу часто опікувалися провідними представниками культури, а ті, в свою чергу, віддячували їм шанобливим ставленням і досконалістю безгрішного змалювання у своїх творах⁴¹. Р. Наконечний та А. Копитко роблять докладне дослідження поглядів Смотрицького та інших полемістів на причини реформи церковного життя православної громади Речі Посполитої і шляхи її реалізації у складних і суперечливих суспільно-політичних умовах, котрі помітно позначились на життєдіяльності провідних конфесій цієї країни⁴².

Досить багато досліджень присвятили Мелетію Смотрицькому українські філософи, розглядаючи бачення світу, Бога та релігійних ритуалів на прикладі одного із найвизначніших релігійних діячів того часу.

Стаття Р. Голика присвячена стереотипам раннього бароко, які позначились на творчості Мелетія Смотрицького, прикладом чого є поєднання теологічних трактатів із "плачами"-скаргами, інвективами та пасторськими настановами. Це робиться заради зображення ідеального бачення світу, де спочатку не існує чистилище і причащатися треба хлібом і вином, де існує Церква-Матір, а потім все змінюється, хоч насправді, як зазначає дослідник, світ той же, де католики воюють з православними⁴³.

Тему розгляду символів віри і полеміку щодо них між католиками і православними порушує в своєму дослідженні Л. Квасюк, яка подає особливості зображення Мелетієм Смотрицьким чистилища і водночас порівнює його з офіційним ставленням тогочасної католицької церкви у догматі про чистилище, який був прийнятий у 1438 – 1445 рр. на Флорентійському та підтверджений в 1562 р. на Тридентському соборах, і канонічними уявленнями православної церкви, яка їх не визнавала, хоч і наголошує на тому, що обидві сторони для пояснення по своєму трактували одне і теж Святе Письмо⁴⁴. На її думку, віра мислилася Мелетієм Смотрицьким як єдність догмату та обряду, а тому найменші зміни в богослужінні трактувалися ним як відхід від істинної віри.⁴⁵ Л. Квасюк також зазначає, що саме завдяки зусиллям М. Смотрицького та

інших православних полемістів було збережено візантійський обряд⁴⁶. Дослідниця продовжує запропоновану Сергієм Бабичем міфологічну символіку розуміння архетипу Церкви-Матері, яка постійно змінюється і водночас підноситься на п'єдестал сакральності, що засвідчує існування небесної і земної ієрархії⁴⁷. Водночас, бачення полемістом походження Святого Духа від одного Отця використовується задля захисту східнохристиянської традиції і проводиться не стільки біблійними аргументами, як філософськими поняттями⁴⁸.

На думку І. Майданюка, твори Мелетія Смотрицького є блискучими зразками полемічної літератури, чи не в кожному з них простежуються тенденції до захисту тих прав людини, які носять назву невідчужуваних, природних (права на свободу віросповідання, на власну церкву і власну державу) та їх основних цінностей – свободи, рівності, справедливості, суспільного примирення⁴⁹.

Релігійна полеміка Мелетія Смотрицького досліджується Л. Ушкаловим крізь призму конфесійного ексклюзивізму, коли лише одна точка зору для полеміста стає базовою, і він не сприймає більше нічого, а коли власна віра змінюється, критикує навіть себе самого. Точка зору Мелетія Смотрицького про самопізнання стає для дослідника головним способом для розуміння ролі особистості і національної ідентичності того часу⁵⁰.

Р. Ткачук простежує полеміку письменника з Іпатієм Потієм у період із 1595 до 1610 р., через суспільно-культурні обставини того часу, відзначаючи бажання першого спростовувати наведені опонентом фрази навіть шляхом значних перекирчувань і не завжди прийнятних прийомів ведення об'єктивної полеміки. Автор також намагається простежити причетність письменника до анонімних творів того часу⁵¹.

Зацікавлення Мелетієм Смотрицьким можна зустріти у численних коротких біографічних повідомленнях, збірниках про відомих людей сучасності і минулого. Так, зокрема, дані про нього подають: К. Гудзик⁵², автори "Історії української школи і педагогіки"⁵³, "Видатних постатей з історії України"⁵⁴; "Довідника з історії України"⁵⁵, "100 великих українців"⁵⁶.

Щодо російської та білоруської історіографії, то їх зацікавлення особою Мелетія Смотрицького є не таким системним і жвавим. Досліджуючи питання про еволюцію форм руської ідентичності, Олег Неменський показує, що до Берестейської церковної унії 1596 року існувала досить стійка етноконфесійна самосвідомість. Смотрицький поступово відходить від понять ідентифікації національності і церкви, проте він не може виділити жодних цілісних систем нової ідентифікації, оскільки це був час швидких змін форм пізнання⁵⁷. У висловлюваннях автора статті простежуються властиві ще радянській історичній науці нахили у баченні реалій світу.

Водночас в іншому дослідженні автор відходить від тенденційного трактування і відзначає у нього не скільки конфесійне зацікавлення у сповідуванні релігії, як велике бажання захистити русинів від асиміляції. Навіть перейшовши в унію, полеміст, фактично, залишався на засадах старої церковної традиції, оскільки унійна церква зберігала практично увесь давній церемоніал. Це була, принаймні якась поступка у порівнянні з тим, що багато знаті переходило у латинський обряд, тим самим відриваючись від своєї мови, традицій і культури⁵⁸.

Досліджуючи терміни, якими користувався автор "граматики", інший російський дослідник І. Бабаєв зазначає, що система фонетичних одиниць будується на протиставленні голосних і приголосних, а графічна система мови відображає різні способи зазначення фонем на письмі. Також, на його думку, Мелетій Смотрицький ще важко розділяв по-

няття звуків і букв. В граматиці було багато штучного, що насправді ніколи не було у вжитку. Водночас, запозичення з грецької не мали успіху⁵⁹.

Білоруський дослідник І. Саверченко, аналізуючи літературу Відродження і раннього бароко, характеризує і полемічну літературу Мелетія Смотрицького. Зокрема, він відзначає його великий внесок у культуру та просвітницьку справу. Поряд з тим, він ілюструє його ставлення як до релігійних символів, так і допростих аспектів життя, що мали слугувати символами для тогочасних людей⁶⁰. Також, короткий огляд життя і творчості письменника можна віднайти в “Історії білоруської літератури⁶¹” та в інших виданнях.

Не обійшли особу Мелетія Смотрицького і західні науковці, розглядаючи його в контексті загальноєвропейської культури та відзначаючи його роль у поширенні ідей гуманізму на наших теренах. Новою сторінкою у дослідженні особи Мелетія Смотрицького можна назвати науковий доробок Девіда Фріка. Його перу, зокрема, належать спеціальна монографія⁶², численні статті⁶³, передмови до публікацій творів.

Монографія Девіда Фріка нічим не схожа на попередні видання інших дослідників, які стосуються життя і творчості полеміста. Легка і необтяжлива манера викладу, простота, з якою подаються важливі факти з життя письменника робить книгу цікавою. Тут не надається ніяких готових висновків, автор з початку ставить багато питань.

Девід Фрік бачить його і не православним, і не уніатом, а великим сповідником національних ідей, заради здійснення яких він був ладен на будь-які звершення. Можливо, він і не був послідовним у своїх поглядах, та це не значить, що Смотрицький був зрадником, адже ніколи не зраджував сам себе і єдину свою мрію національного об'єднання. Він ніколи не робив необдуманих вчинків, а впродовж багатьох років пропраховував, порівнював на основі своїх подорожей та інших даних можливий шлях для захисту інтересів народу. І в остаточному варіанті він побачив його, саме за сприйняттям західного типу розвитку, при залишенні своїх традицій і автономії віри, яка мала призвести до відновлення тієї національної свободи, яка існувала ще за давніх часів.

Досліджуючи “Учительне Євангелія” Смотрицького, італійський дослідник Марчелло Гардзаніті, розмірковує над причинами його появи, зазначаючи бажання автора донести до простого народу церковне слово зрозумілою йому мовою, адже в той час все більшої ваги набирає польська мова, а церковнослов'янська стає все менш зрозумілою. Переклад більш адаптований для простого розуміння через передмову та коментарі до тексту. Проте воно в дечому має схожі риси із польськими перекладами, та синтаксичні, лексичні і стилістичні розбіжності в багатьох випадках роблять саме цей переклад несхожим на інші⁶⁴.

Польський дослідник Олександр Слачтовіц не просто подає детальну розповідь про життєвий шлях полеміста, але і докладно висвітлює час, місце написання творів, додаючи до цього коротку характеристику написаного у кожному із них. Тим самим подає виразний образ письменника⁶⁵.

Інший польський дослідник Томаш Кемпа, опублікував маловідомий лист Мелетія Смотрицького, написаний 7 червня 1626 р. до Адама Хрептовича, одного із найвпливовіших уніатських діячів XVII ст., в якому архієпископ описує доцільність і можливість об'єднання православних із уніатами. Дослідник, також подає короткий огляд діяльності цих духовних осіб та подій, в яких вони брали участь. У додатку він умістив ще три листи кореспонденції між Й. Борецьким, А. Мужилівським та М. Смотрицьким 1623 р.⁶⁶

Аналіз творчості полеміста робить інший польський дослідник, Марек Мельник, який розглядає особливості релігійного мислення і конверсійну зумовленість зміни аргументів у тлумаченні сенсу християнського спасіння⁶⁷.

Підсумовуючи огляд історіографії кінця XX – початку XXI ст., присвяченої Мелетію Смотрицькому, доходимо висновку про масове зацікавлення його постаттю. Причому, ідеться переважно про переосмислення його життя і творчості на ґрунті сучасних методів науки. Найбільш яскравого огляду та аналізу у працях науковців, зазнала саме творча спадщина полеміста, яка розглядається в контексті загальноєвропейського культурного простору того часу. Менш дослідженою можна назвати біографію письменника, оскільки вчені загалом користуються, в своїй більшості, застарілими даними. Великим плюсом сучасної історіографії можна назвати її нове бачення переходу Мелетія Смотрицького до унії. Хоч оглянуті дослідження не є винятково досконалими за своєю суттю, вони, все ж, є “ковтком свіжого повітря” на шляху до створення академічної біографії письменника та релігійного діяча.

¹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 5. – К., 1997. – С. 181.

² Соловій М. ЧСВВ. Мелетій Смотрицький, як письменник. – Т. 1. – Рим-Торонто, 1977 (Записки ЧСВВ. – Секція II. – Секція I.). – С. 9.

³ Прокшина Е. Мелетий Смотрицкий. – Минск, 1966. – С. 6-8.

⁴ Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього Українського бароко. Монографія [у надзаг.: Львівська медєєвістика. – Вип. 2] / За редакцією проф. Богдани Кри-си. – Львів, 2008. – С. 31-44.

⁵ Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. I. – Cambridge-Mass, 1987.

⁶ The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. II. – Cambridge-Mass, 1987.

⁷ Мелетій Смотрицький. Тренос, тобто плач // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. – Ч. 2 / Відп. ред. В. М. Нічик. Упор., перед. слово, прим. та словн. імен, назв і термін. В. Д. Литвинова. – К., 1995. – С. 284-332;

⁸ Мялеццй Сматырцкі. Трэнас; Прадмова да “Граматыкі славянскай”; Казанне на пахаванне Лявонція Карповіча // Антологія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Падрыхт. А. І. Богдан і інш. Навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 2003. – С. 627-645. (підг. Л. Левшун, перекл. з поль. А. Бразгунов); Мялеці Сматырцкі. Лямент у света убогих на жалосное прэставленіе святоблівого... отца Леонція Карповіча... / Падрыхтаваў І. Саверчанка // Старажытная Беларуская літаратура (XII – XVII ст.). – Мінск, 2007. – С. 350-377.

⁹ Див.: На горах Киевских. Фольклор и литературные памятники Украины / Общ. ред. и сост. Н. М. Сулимы. – М., 2010. – С. 459-464 (У перекладі на російську мову В. Крекотня, Р. Радишевського і М. Сулими, подано фрагменти “Треноса”).

¹⁰ Бабич С. Модус містифікації у в поетиці “Треносу” Мелетія Смотрицького. // Літературознавство. – Кн. 1. – К., 2000. – С. 76-83.

¹¹ Бабич С. Міфологема мандрів, як пошуки оновлення в “Апології” peregrинації до країв східних // Слово і час. – 2001. – № 10. – С. 22-33.

¹² Бабич С. Інтегративні функції християнського міфу в “Треносі” Мелетія Смотрицького (До семантики міфу в ренесансно-бароковій літературі) // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство: 36. наук. пр. Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. VI. – Рівне, 1999. – С. 112-136.

¹³ Бабич С. Модуси самореалізації особистості в Україні кін XVI по XVII / М.Смотрицький // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 93-95.

¹⁴ Бабич С. Раннябарокова візія читача у творчості Мелетія Смотрицького // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 12-21.

¹⁵ Новоселецька С. Мелетій Смотрицький. Острозькі просвітники XVI – XXст. – Острог, 2000. – С. 84-93.

¹⁶ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К., 2000. – С. 23, 27, 160.

¹⁷ Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі XVI – XVII століття. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 46-49.

¹⁸ Чуба Г. “Учительне Євангеліє” 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького у контексті української гомілетичної літератури / За ред. Н. В. Якубчак. – Вип. 2-3. – К., 2006. – С. 5-13.

¹⁹ Гальчук І. Акцентуальні особливості “Грамматики..” М. Смотрицького // Наукові записки. Серія „Філософія”. Матеріали наукової конференції “Віра і розум в історії слов'янської філософії” (до 430-річчя з дня народження М. Смотрицького). – Вип. 4. – Острог, 2008. – С. 105-114.

²⁰ Гальчук І. Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи // Мовознавство. – 2008. – № 4-5. – С. 79-91.

²¹ Прискока О. Деякі спостереження за лексикою “Грамматики” Мелетія Смотрицького // Українська мова. – 2005. – № 2. – С. 64-70.

²² Попович А. Стилистичний прийом градації в “Треносі” Мелетія Смотрицького // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. – Вип. 18. – 2009. – С. 68-71.

²³ Калько М. Теорія виду лінгвокраїністичі: зародження та еволюція // Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Вип. 8. – 2009. – С. 99-107.

²⁴ Білих О. Форми умовного способу дієслова у церкоанословянській мові кінця XVI – XVII ст. Україні. // Наукові записки НаУКМА. – 2008. – Вип. 80: Філологічні науки. – С. 129-136.

²⁵ Видайчук Т. Традиції формування фонетичного принципу українського правопису (на матеріалі рукописних пам'яток кінця XVII – XVIII ст.) // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки [Текст]: науковий журнал. – Кн. 1. – Ніжин, 2009. – С. 45-49.

²⁶ Дубініна К. “Пересторога” в контексті української полемічної прози: засади риторики // Вісник Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника. Філологія (літературознавство). – Вип. XVII – XVIII. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 218-222.

²⁷ Балко М. Учення про типи зв'язків слів у словосполученні в слов'янських граматиках. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/G_N310_09.dif.

²⁸ Шеремета Н. До питання походження української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/1_03_Sheremeta.pdf

²⁹ Тригубченко В. Смотрицький Максим (Мелетій) (філософ, просвітител, письменник, полеміст) // (Сухомлинський О.В. та інші.) Українська педагогіка в персоналіях. – Т. 1. – К., 2005. – С. 79-84.

³⁰ Білоус Н. Мелетій Смотрицький полеміст і педагог // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – № 36. – Грудень. – С. 20-22.

³¹ Лосієвський І. Бібліотека Мелетія Смотрицького / Біографія і діяльність // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 59-65.

³² Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997. – С. 158, 160.

³³ Крालюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – на початку XVII ст. – Острог, 2007. – С. 4, 176-177.

³⁴ Кралюк П. ДІОПТРА, або Дзеркало в якому бачимо не лише себе, а й інших, подорожуючи в часі і просторі: Історико-інтелектуальний детектив. – Луцьк, 2007. – 116 с.

³⁵ Шевченко В. Письменник та епоха або проголошення на тему життя і творчості Мелетія Смотрицького // Визвольний шлях. – К., 2003. – С. 66-86.

³⁶ Хом'як І. Непересічна особистість Мелетія Смотрицького // Наукові записки. Серія „Філософія”. Матеріали наукової конференції “Віра і розум в історії слов'янської філософії” (до 430-річчя з дня народження М. Смотрицького). – Вип. 4. – Острог, 2008. – С. 72-79.

³⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ, 2002. – С. 17, 32, 33, 47.

³⁸ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С. 199, 258, 313, 330.

³⁹ Заяць Д. Мелетій Смотрицький: шлях від апологета “руського” православ'я до ідеї примирення “Русі з Руссю” // Сучасність. – 2006. – № 10. – С. 141-148.

⁴⁰ Кучерик О. Українська церква та доля ієрархії 1620 р. Висвячення // Наукові записки. Серія „Філософія”. Матеріали наукової конференції “Віра і розум в історії слов'янської філософії” (до 430-річчя з дня народження М. Смотрицького). – Вип. 4. – Острог, 2008. – С. 115-129.

⁴¹ Рарицький А. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта // Науковий збірник: серія історична та філологія / [редкол.: Є. І. Сохацька]. – Вип. VI. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 200-204.

⁴² Наконечний Р., Копитко А. Українська полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. про реформу церковного життя в Україні (Г. і М. Смотрицькі, І. Потій) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2009_7/20.pdf.

⁴³ Голик Р. Тіло, душа і поділений світ: стереотипи раннього бароко у творчості Мелетія Смотрицького та Кирила Транквіліона Ставровецького. Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. [Унадзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 3]. – Львів, 2010. – С. 134-163.

⁴⁴ Квасюк Л. Відображення полеміки між православними і католиками про чистилище у “Треносі” (1610) Мелетія Смотрицького // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 208-210.

⁴⁵ Квасюк Л. Виклад християнського віровчення в “Катехізмі, тобто суммарії, або короткому зібранні віри і церемоній святої Східної церкви” Мелетія Смотрицького // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 173-175.

⁴⁶ Квасюк Л. Полеміка про квасний хліб та опрісноки у догматичній частині “Треносу” (1610) Мелетія Смотрицького // Українознавство. – 2010. – № 1. – С. 157-159.

⁴⁷ Квасюк Л. Архетип Церкви-Матері в міфологічних побудовах Мелетія Смотрицького. // Наукові записки. Серія „Філософія”. Матеріали наукової конференції “Віра і розум в історії слов'янської філософії” (до 430-річчя з дня народження М. Смотрицького). – Вип. 4. – Острог, 2008. – С. 55-64.

⁴⁸ Квасюк Л. Філософські категорії Арістотеля в аргументації на захист східнохристиянської інтерпретації догмату про походження Святого Духа у “Треносі” (1610) Мелетія Смотрицького // Вісник / Національний університет “Львівська політехніка”. – № 661. – С. 103-108.

⁴⁹ Майданюк І. Природноправові тенденції у філософській спадщині Мелетія Смотрицького // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – Вип. 20. – К., 2009. – С. 265-271.

⁵⁰ Ушкалов Л. Мелетій Смотрицький: релігійна полеміка як чин себе пізнання. Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. [У надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 3]. – Львів, 2010. – С. 7-23.

⁵¹Ткачук Р. Полеміка Мелетія Смотрицького із Іпатієм Потієм у контексті суспільно-культурних обставин кінця XVI – початку XVII століть Наукові записки. Серія „Філософія”. Матеріали наукової конференції “Віра і розум в історії слов’янської філософії” (до 430-річчя з дня народження М. Смотрицького). – Вип. 4. – Острог, 2008. – С. 95-104.

⁵²Гудзик К. Мелетій Смотрицький – публіцист, вчений і патріот // День. – 2003. – № 23. – С. 14.

⁵³Смотрицький Мелетій (бл. 1578 – 1634). Тренос // історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / за ред В. Кременя. – К., 2005. – С. 74-75.

⁵⁴Смотрицький Максим (Мелетій) // Видатні постаті в історії України (IX – XIX): Короткий біографічний нарис. Історичні та художні портрети. / В. І. Гусев (кер. кол. авт). – К., 2002. – С. 116-199.

⁵⁵Кривоший О. Мелетій Смотрицький. Довідник з історії України. – Т. 36. (Р-Я) / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К., 1999. – С. 215-216.

⁵⁶Мелетій Смотрицький (XVI – XVII). 100 Найвідоміших українців. – К., 2001. – С. 82-86.

⁵⁷Неменський О. Єволюція форм ідентичності Мелетія Смотрицького. Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. [Унадзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 3]. – Львів, 2010. – С. 41- 48.

⁵⁸Неменський О. Русская идентичность в Речи Посполитой в конце XVI – первой половине XVII в. Религиозные и этнические традиции в формировании начальных идентичностей в Европе. Средние века – новое время. – М., 2008. – С. 199-204.

⁵⁹Бабаев А. Понятия звука и буквы в период формирования русской фонетической терминологии // Известия Уральского государственного университета. – № 1-2 (63), 2009. Гуманитарные науки. – С. 6-14.

⁶⁰Саверчанка І. Aurea mediocritas. Книжна-письмова культура Беларусі: Адраждэнне і ранняе барока. – Минск, 1998. – С. 156-161.

⁶¹Мялеціў Смарыцкі. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIXст. – Т. 1. / За рэд. Г. А. Баранава. – 2007. – С. 545-565.

⁶²Frik D. Meletij Smotruc'ky. – Cambridge, Massachusetts: Distributed by Harvard Ukrainian Research Institute. – 995. – 395 p.

⁶³Фрік Д. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Т. ССXXIV: Праці філологічної секції. – Львів, 1992. – С. 210-229.

⁶⁴Garzaniti M. Učitel'no evangelie Meletija Smotrickogo v kontekste cerkovno-slavjanskoj tradicii evangel'skoj gomiletiki i problema perevoda evangel'skich čtenij, in G. Brogi Bercoff, M. Di Salvo, L. Marinelli, a cura di // Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia, Ucraina e Russia XVI – XVIII sec. – Alessandria, 1999. – P. 167-186.

⁶⁵Slachtowicz A. Meleciusz Maksym Smotrycki. Pisaze polscy rusini. – Przemysl, 1996. – S. 217-243.

⁶⁶Kempa T. Nieznany list Melecjusza Smotryckiego (do Adama Chreptowicza) // Nasza Przeszłość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce. – Krakow, 2004. – № 102. – S. 427-449.

⁶⁷Melnyk M. Ekskluzywizm soteriologiczny w myśli religijnej Melecjusza Smotryckiego. Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. [Унадзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 3]. – Львів, 2010. – С. 24-40.

Марія Сенета.

Життєвий і творчий шлях Мелетія Смотрицького в огляді сучасної історіографії.

Особа Мелетія Смотрицького (бл. 1575 – 1633) на сучасному етапі розвитку історичної науки стала об'єктом великого зацікавлення серед широкого кола науковців, як в Україні, так і за кордоном. Дослідження охоплюють різноманітні аспекти життя, творчої спадщини та діяльності полеміста, ґрунтуючись на передових засадах наукової думки.

Maria Seneta.

A vital and creative way of Meletiya Smotrickogo is in the review of modern historiography.

Person Meletiya Smotrickogo (с. 1575 – 1633) on the modern stage of development of historiography science purchased the large personal interest among the wide circle of research workers, as on Ukraine so by a foreign country. Researches engulf different side to life, creative inheritance and activity of polemicist, based on front-rank principles of scientific thought.

ТРАДИЦІЯ І ПРАКТИКИ ПОМИНАННЯ ПОМЕРЛИХ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.: ВНЕСОК ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ

Вивчення історії братського руху Київської митрополії триває понад півтора століття. З різних причин сталося так, що в історіографії на Сході Європи (переважно в українській та російській) замість дослідження програмних засад діяльності мирянських організацій як релігійних інституцій вивчається, майже без винятку, їх “ідеологія”¹. Саме в згаданому контексті потрактувала діяльність братств М. Кашуба, вважаючи їх “специфічним виразом Реформації”². Назагал, переконаність деяких авторів в тому, що в братських школах формувався майже винятково раціоналістичний світогляд, є підтвердженням ідеологічних перекося в історіографії попередньої доби і не потребує спеціального критичного аналізу³. Водночас, розгляд цих питань без урахування контексту діяльності братств як релігійних інституцій позбавлений сенсу, позаяк підмінює очевидну первородну спрямованість мирянського руху.

Так само, ризикованою є спроба ототожнення ідей діячів братського руху винятково з поглядами православних ортодоксів М. Смотрицького і З. Копистенського⁴. Згадані погляди характерні також і для сучасних істориків церкви, книжності та культури, артикульовані Я. Ісаєвичем, М. Дмитрієвим, Ю. Шустовою та ін. Наприклад, в одній із останніх праць Я. Ісаєвич наголошував на тому, що католицькі братства, внаслідок їх повної підпорядкованості духовенству, варто вважати представниками Реформації; православні ж братства, які прагнули перебрати до своїх рук управління церковним майном та освітньою діяльністю, тяжіли до реформаційних тенденцій⁵. Фактично, його підтримує М. Дмитрієв⁶. Ю. Шустова, яка зауважує ті чи інші впливи західноєвропейських культурно-релігійних традицій, не акцентує спеціально релігійні функції братств (сюжети до історії братських обрядів та ритуалів губляться в наведеному масиві фактів про світські форми діяльності мирян)⁷. На мою думку, згадані погляди тяжіють до тих концепцій, які звичайно гіпертрофічно оцінюють поширення протестантських чи винятково православних ідей в тогочасному суспільстві.

Окреслені тенденції слушно акцентувала С. Лукашова, яка звернула увагу на те, що якщо в історіографії XIX – початку XX ст. робилися спроби показу “православності” братств, то в радянський час ці оцінки були переглянуті: дослідники перейнялися простеженням тісних зв’язків братської ідеології з ідеями Відродження і Реформації⁸. Відтак, науковець зробила спробу аналізу засад діяльності братств як релігійної інституції, виокремивши в їх “ідеології” прагнення обґрунтування необхідності створення братств, оцінки ситуації в церкві, засади моралі та моральності, релігійну освіту і проповідь.

При всій повазі до напрацювань в минулому, а також до найновіших публікацій, варто визнати, що ряд питань братського руху залишаються або ж малодослідженими, або незрозумілими взагалі. Констатую також, що дослідники рідко коли виходять за

межі усталеного тематичного канону, повторюючи численні помилки і недотягнення минулого⁹. У діяльності братств практично не вивчаються ментальні, культурні та, й значною мірою, релігійні сюжети, зрештою, сьогодні вкрай потрібні пошук і залучення до наукового дискурсу нових джерел.

Один з висновків попереднього характеру впливає зі спроби зіставлення парафій і церковних братств. Незважаючи на те, що історія братств Київської митрополії має велику історіографію, на жаль, не існують дослідження, в яких би порушувалось питання про співвідношення конкретного братства і конкретної парафії. Більше того, в літературі про найбільші братства, які відіграли видатну роль в історії руху, поняття парафії навіть не згадується, начебто поза уконституційованою братською організацією парафія не існувала взагалі.

На мою думку, існують достатньо вагомі аргументи для того, щоб визнати, що кожне братство було нічим іншим, як організацією мирян даної парафії. По-перше, парафіяльно-братська організація була властивою тільки для Київської церкви в Речі Посполитій. Її специфіка полягала в тому, що в даній парафії/церкві могло існувати тільки одне братство, яке прибиравало посвяту (титул) цієї церкви. Нагадаю, що церкви Київської митрополії були однититульними, відповідно, під цим же титулом створювалось братство. Тобто, правилом було співвідношення: одна церква/парафія – одне братство. Саме цим православна організація різко відрізнялася від сусідньої польської римо-католицької традиції, яка дозволяла одночасне існування декількох титулів костьолів і, відповідно, більшу кількість братств в одній парафії (тому там неможливо поставити знак рівності між одним братством і однією парафією мирян). С. Лукашова досить слушно спостерегла, що в фундаційних та інших документах, в яких обґрунтовується необхідність створення братств, досить чітко проводиться аналогія “братство – Церква”, причому вона згадується і в архієрейських підтвердженнях мирянських організацій. Згадана тотожність уміщена практично у всіх статутах у формі: “А хто бы гордел братским судом, як преслушник церкве судится”¹⁰.

По-друге, чисельність мирян у православних парафіях була, як правило, невеликою. Таким же малочисельним був і склад братств. На жаль, неможливе порівняння списків братчиків і списків парафіян для XVI ст. (з одного боку, списки парафіян не збереглися, з іншого – в XVI ст. списки братчиків включали лише чоловіків, а так звані “сестринські”, тобто, жіночі братства, і “молодечі”, тобто, дитячі братства, з’явилися не раніше, ніж через 100 років). Тому припускаю, що, за невеликими винятками, мова йде про одних і тих же мирян.

Застосований підхід дозволяє скорегувати дефініцію “церковне братство”. Це, передовсім, мирянська церковна організація даної парафії. Причому, поширена в XVI в. форма ставропігії братств говорить про те, що вона зумовлювалась специфікою життєдіяльності парафій (у більш широкому сенсі – православної церкви) в Речі Посполитій. Сказане підтверджують братські статuti, насамперед – розвиненого зразка, найстарішим серед яких є статут патріарха Йоакима 1586 г. для Львівського Успенського братства. Якщо спробувати абстрагуватися від найбільш відомих положень про членство і правила вступу до членів братства, то варто передовсім звернути увагу на ієрархію християнських цінностей, які культивувались в братствах. На моє переконання, функції братства як релігійно-мирянської інституції потрібно розміщувати в такій послідовності: суто *релігійні* (вільне задоволення релігійних потреб членів братства, зокрема, обов’язок кожного члена братства відвідувати богослужіння, організація і форма служб, дотримання християнських норм моралі, адміністративно-

господарська діяльність щодо храму, норми взаємовідносин з кліром, *культурно-освітні* і *виховні* (організація шкіл, друкарень, бібліотек, книгарень), *харитативні* (організація шпиталів, притулків, кас взаємодопомоги, допомога бідним), *громадсько-політичні* (останні в статутах не визначались).

Немає сумніву, що ряд функцій українсько-білоруських братств сформувався не тільки під впливом греко-візантійської релігійної традиції. Річ у тім, що буквально поруч з православними братствами вже існували численні римо-католицькі братства польського костьола, які сформували досить чітко визначені релігійні функції. В одній із своїх останніх публікацій на тему братств Я. Ісаєвич не зміг заперечити того, що статутні організаційні форми львівського братства сформувалися на західних взірцях, за польським і грецьким посередництвом, натомість засадничий напрямок діяльності ставропігійського братства був принципово відмінний від католицьких братств¹¹.

Дослідники неодноразово робили спроби розгляду генези братств у контексті європейських культурно-історичних процесів, зокрема, й польських впливів. Проте, як слушно зауважила Н. Яковенко, Річ Посполита як посередник трансляції “латинської культури” в Україну конкретно не розглядається (очевидно, через антипольський синдром офіційної історіографії)¹².

За винятком специфічних норм взаємовідносин з кліром (права ставропігії, а також суспільно-політичні функції), – всі інші функції православних братств були аналогічними до католицьких¹³. Акцентую декілька ключових моментів функцій православних братств: піклування про рівень богослужінь і участь у них усіх членів братства, прагнення до отримання гарантій християнського спасіння через фундації на храм чи на парафію (братство), опікування патроном даного братства/церкви, піклування про християнську мораль братчиків, навчання дітей християнським наукам, нарешті, опікування храмом і його оздобою, – все це безумовно вело до високої духовності і християнської моралі мирян. Прикладів реалізації цієї програми в діяльності парафіяльних братств дуже багато.

Водночас, бачимо переплетіння двох релігійно-культурних традицій: східної і західної, причому вплив останньої дуже чітко видно на тлі порівняння двох православних митрополій: Київської і Московської. Перша розвивалась в зоні постійного і тісного контакту з римо-католицькою традицією, друга – в стані ізоляваності від неї. У результаті, в другому випадку ми не бачимо таких форм організації мирян, як парафіяльні братства.

Джерела засвідчують також, що багато складових діяльності братств, закріплених в статутах, складали повсякчасну парафіяльну практику. Сказане стосується передовсім до традиції поминання померлих, яка була відомою на Русі ще за літописними джерелами¹⁴. Причому, існуюча православна традиція відрізнялася від католицької¹⁵ тим, що, згідно з уявленнями православних, поминання померлих має вплив на їх потойбічне життя. За моїми спостереженнями, саме в період інтенсифікації братського руху в XVI ст. відбулася активізація поминальних практик, що знайшло відображення в появі великої кількості рукописних пом’яників (синодиків), які велись в парафіях братчиками.

Українсько-білоруську традицію почитання померлих потрібно передовсім порівнювати з типологічно рівною їй культурою, яка склалася в Московській Русі. Як вважають сучасні дослідники, для ранньомодерного часу великоруська традиція походить від синодиків Йосифа Волоколамського і Ніла Сорського. Також її активізація часто пов’язується в російській історіографії з ідеологією ересі “ожидовілих”, які

заперечували воскресіння і посмертну відплату¹⁶. Як курйоз виглядає переконаність І. Дергачової в тому, що самостійної західноруської традиції синодиків, напевно, не існувало (дослідниця оперує лише двома українськими синодиками XV – XVI ст., а також кількома пізнішими з Лівобережжя, безпідставно вважаючи їх залежними від великоруської традиції)¹⁷.

Найдавнішими добре збереженими поминальними пам'ятками братств є пом'яники Львівського Успенського братства. Їх коротко оглянула Ю. Шустова, яка підкреслила відмінність цього типу джерел від широко поширених в Україні пам'яток поминальної культури XVII – XVIII ст. Дослідниця вважає, що активізація поминальної практики у Львові в середині XVI ст. зумовлена тими обмеженнями, які чинили українцям поляки (відома заборона Сигізмундом I 28.06.1521 р. поховальних процесій за межами свого кварталу). Традицію ведення пом'яників львівського братства вона виводить з 1604 р., за згадкою в публікації “Анамнисиса” – опублікованого братського пом'яника 1695 р. Відтак, Ю. Шустова вважає, що найранішим був саме пом'яник 1604 р. Водночас вона стверджує, що поминальні розписи родин братчиків (“род и дом”) були розпочаті ще наприкінці XVI ст. (в “Анамнисисі” вона нарахувала 54 роди львів'ян). Дотримуючись прийнятої концепції братської історії, Ю. Шустова говорить лише про важливість цього типу джерел для генеалогії, а також колективної психології братської корпорації, у ширшому контексті – для розуміння тогочасних уявлень про смерть та ін.¹⁸ Крім того, в заголовку до публікації “Анамнисиса” чітко вказано, що пом'яник розпочатий в 1586 р.¹⁹ Прикметно, що “Анамнисис” був опублікований друкарнею львівського братства 1695 р.²⁰

Існує інформація про поширення різнотипних пом'яників на території українських єпархій Київської митрополії наприкінці XV – XVI ст. Передовсім, ідеться про монастирські пом'яники: Києво-Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Межигірського і Пустинно-Миколаївського київських монастирів, деяких монастирів Правобережжя (наприклад, Дерманського, Любарського та ін.)²¹. Відомі також найдавніші пом'яники з галицько-волинських земель²². Припускаю, що на початку ранньомодерного часу переважала традиція ведення монастирських пом'яників.

На мою думку, яка має поки що попередній характер, поширення пом'яників на рівні парафіяльної мережі Київської митрополії, тобто, набуття ними статусу найбільш масових церковних джерел, пов'язане саме з традицією, яку запровадили церковні/парафіяльні братства. Таке припущення базується на переконанні, що саме братства через свої статuti наполегливо впроваджували пом'яники до практики парафіяльного життя.

Перші згадки пом'яників містяться вже в архаїчних статутах львівських братств. Так, згідно з грамотою єпископа Макарія братству Благовіщенської церкви 7.08.1542 р., кожний, хто вступає в братство, має записуватися до братського реєстру, після цього він має вписати до братської “книги” своїх батьків і дітей для “вечистого упоминання”, а також з братських коштів “маєть упоминати передкув' своїх на кождый рокъ чотыры разы”²³. Ідентичний текст уміщений до грамоти єпископа Макарія на заснування братства при церкві Св. Миколая²⁴. Гадаю, що тут ще не йдеться про ведення окремого пом'яника, але збереглося чимало прикладів, коли в “братських” книгах відводилося місце для поминальних розписів.

У грамоті патріарха Йоакима 1586 р. для Львівського Успенського братства, яка уміщує статут, є три пункти щодо обов'язків членів братства з приводу смерті і поховального обряду. Стаття 24 окреслює обов'язки з умовою церковної відправи над

померлим у парафіяльній церкві, при запаленій братській свічі. Стаття 25 уміщує покарання братчикам у випадку відмови від участі в похоронній процесії у вигляді фунта воску, за винятком поважної причини і попереднього повідомлення. Нарешті, припис ведення пом'яника обумовлений в статті 26: "...Каждый братъ долженъ вписати въ помянникъ имя своего отца, матери и всехъ родственниковъ умершихъ; а священникъ церкви Успенія Пречистой Божіей Матери долженъ читать братскій помянникъ на утрени и вечерни, во дни поминовения и въ великій постъ, по уставу церковному". Ще одна згадка обряду уміщена в статті 27, в якій обумовлено обов'язковість двох щорічних літургій за братство, здоров'я і упокій²⁵.

Неважко помітити наступність відповідних норм архаїчних статутів зі ставропігійським, як також значне розширення трактування поминальних норм, у тому числі і щодо ведення пом'яника, зокрема, в частині його використання для здійснення регулярних поминальних практик, з посиланням на авторитет церковного канону.

У грамоті патріарха Єремії 1590 р., якою підтверджувалися права братства, поминальні практики подані в скороченому вигляді (стаття 8), з окресленням обов'язку брати участь в поховальному обряді²⁶.

У відомому статуті Віленського братства чин поминання померлих окреслений в статті 14 "О поминаніи преставшихся отецъ и братій и всехъ сородниковъ". Вписані до братства, від старшого до наймолодшого, повинні вписати своїх померлих батьків, братів, сестер і родичів до пом'яника, передати його (очевидно, пом'яник) священникові, щоб він був читаний при кожній божественній літургії, навіть при проскомидії, за що священник повинен отримати нагороду. На самому початку статті обумовлено, що пом'яник має бути опракованим²⁷.

Вивчення статутів братств підтверджує думку про те, що вони дублювали статут львівського братства. Якщо в так зв. єпископських братствах, зрозуміло, пункти про автономію братства опускалися, то в решті випадків дублювали загальноприйняті норми. Це видно, наприклад, з грамоти Гедеона Балабана для братства при церкві Св. Миколая у Замості від 30.03.1606 р., в якій відтворено норму львівського братства щодо поминального звичаю і ведення пом'яника²⁸.

Норма статуту Луцького Хрестовоздвиженського братства 1623 р., яка стосується поминальної практики, дублює, за невеликими винятками, відповідні положення статуту Львівського Успенського братства. У 6-й статті в переліку благодійних обов'язків братства згадуються похорони "странныхъ и убогихъ", у 13-й статті викладені обов'язки братії щодо поховання братчиків, 14-а стаття регламентує заупокійні поминальні літургії протягом року після смерті братчика та участь у них братчиків, 15-а стаття стосується обов'язку впису до пом'яника. У порівнянні з попередніми статутами, уточнено, що вписуватись мають всі братчики, незалежно від соціального стану ("такъ простой, яко и стану шляхецкого"); ті, що підлягали впису, загально означені "продками". Поминальна норма подальшого використання пом'яника досить конкретна і розширена: він мав зачитуватися "в весь" на визначених церковним уставом "задуштныхъ" літургіях (причому, на проскомидії), а також під час великого посту наприкінці кожної утрени і вечірні. Виконавець обряду читання пом'яника у першому випадку (тобто, під час літургійного року) не вказаний, під час великого посту це мав робити братський священник²⁹.

Якщо "Анамнисис, або припоминая", тобто, львівський братський пом'яник, опублікований в протоколах А. Криловським, таки має походження з початку XVII ст., то, можливо, тоді ж була складена розгорнута вступна частина, яка передує власне

поминальним розписам. Вона складається з кількох невеликих підрозділів, першим серед яких є витяги зі Старого Заповіту з аргументами на користь поминання померлих з метою очищення від гріхів “О молитве за усопших старозаконныя доводы”. Друга частина “О поминаню умерлыхъ Святыхъ Отець зданя” містить приклади з житій отців Східної церкви, а також послідовність молитов за померлих (“лутія за усопшихъ”) зі вказівкою Томиної неділі, на якій дозволено після Великоднього посту поминати померлих. Далі йдуть тексти стихарів, для зачитування на утрєні і вечірні, ектенії диякона і священика, коротка братська молитва та ін.³⁰ Вочевидь, йдеться про вже сформований чин поминання померлих, досвід якого був набутий протягом тривалого часу. Можливо, все-таки, що пом’яник Успенського братства у Львові був початий ще в 1586 р.

Активізацію поминальної традиції демонструють братські статuti Перемишльської єпархії. Причому, тут бачимо важливе розпорядження єпископа, який зобов’язував кожного братчика вписати до церковного пом’яника імена свого батька та матері і всіх померлих родичів, а священик мав зачитувати пом’яник в пам’ятні і “великі” дні, визначені церковним статутом. За кожне поминання усопших на літургії братство мало сплачувати по 18 грошів. Наголошую, що дане розпорядження мало в єпархії, з точки зору внутрішнього устрою, велике значення. Припускаю, що приблизно відтоді в церквах стали заводитися загальні пом’яники, які виступають єдиним масовим церковним джерелом епохи³¹.

Гадаю, зовсім не випадково найбільша інформація про братські/парафіяльні пом’яники збереглася з території західних єпархій Київської митрополії, адже саме тут братський рух зародився і набув інституційних рис. Так, за каталогом церковнослов’янських рукописів, які зберігаються в архівосховищах Польщі, фіксується 9 пом’яників, переважна більшість яких походить з бібліотеки греко-католицької капітули в Перемишлі і є, властиво, парафіяльними поминальними джерелами Перемишльської єпархії³². Лише одне джерело датується XVI ст.: нелокалізований пом’яник з Перемишля (зберігся один аркуш, серед імен померлих А. Петрушевич виокремив рід Якова Коренякового і дружини Настасії)³³. Частина пом’яників складена в хронологічних рамках XVII ст. (пом’яник єпископа Іннокентія Винницького, нелокалізований пом’яник з Перемишля, пом’яник церкви Св. Микити у Вітошинцях біля Нижанкович, пом’яник церкви в Комарниках біля Нижанкович)³⁴.

Існує інформація про давній пом’яник з с. Топільниця на Старосамбірщині (нині втрачений), в якому частину посілостей мав відомий шляхетський рід Терлецьких. Властиво, ідеться про “топільницьку” гілку роду, пом’яник походив з XVI ст.³⁵

З території Перемишльської єпархії походять два парафіяльні/братські пом’яники з Дрогобича, найстаріші записи в яких, вірогідно, зроблені ще наприкінці XVI ст., хоча систематичні записи у більшості випадків датовані останньою третинною XVII ст.³⁶ Пом’яники складались у формі рукописного каталогу, записи до якого постійно поповнювались. У фондах Національного музею у Львові зберігаються кілька пом’яників з Перемишльщини: невизначений 1684 р., кілька пом’яників з Старосамбірщини (міської церкви, с. Викоти XVIII ст., недатований з с. Лужок Горішній), декілька окремих “поминальних грамот”³⁷. Збереглося кілька пом’яників м. Комарна: невідомої церкви 1635 – 1739 рр., церкви Св. Архистратига Михаїла 1666-1820 рр., братства і церкви Св. Трійці 1738 – 1891 рр.³⁸ Зі Львова зберігся пом’яник церкви Св. Теодора з Тирона 1724 – 1762 рр.³⁹

З території Львівської та суміжних територій походять пом'яники з колекції А. Петрушевича – невтомного збирача церковної старовини, історика церкви. Як свідчать описи його колекції, ідеться про переважно монастирські пом'яники (числом 8, у тому числі й виданий друком братський “Анамнисиc”) ⁴⁰. До парафіяльних слід віднести пом'яники зі Станіславова і Олеська, проте всі вони (як і монастирські) пізнішого походження (не раніше останньої третини XVII ст.) ⁴¹. Дуже важливим з точки зору джерелознавчого аналізу поминальних джерел є запис в синодику монастиря Св. Вмч. Димитрія, який засвідчує, що пом'яник був переписаний “истарого Поминника оусей новий” у 1708 р. ієромонахом Теофілом Дунаєвським при Успенській церкві у Львові ⁴². Немає сумніву, що пом'яники XVII ст. переписувалися зі старих джерел, які внаслідок тривалого систематичного використання під час поминальних служб зазнавали фізичних пошкоджень.

У колекції Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (фонд А. Петрушевича) зберігся лише один пом'яник XVI ст. Причому, ідеться лише про фрагмент середини століття, в якому містяться поминальні записи нествановленого роду. Так само, неможливо локалізувати точніше походження джерела ⁴³.

Серед відомих ще з XIX ст. волинських поминальних джерел привертає увагу передовсім пом'яник Луцького Хрестовоздвиженського братства, оригінал якого ще донедавна вважався втраченим ⁴⁴. Як з'ясувала О. Бірюліна, він зберігається тепер в фондах Інституту рукопису НБУВ ⁴⁵. Аналіз складу пом'яника дозволяє говорити про те, що він був розпочатий водночас із заснуванням братства (1618 р., на що вказує запис на першому аркуші). Цікавою особливістю ранньої поминальної традиції луцького братства є те, що спочатку був заведений пом'яник, а вже потім (у 1623 р.) з'явилася відповідна норма його ведення в статуті місцевого братства. Пом'яник був переписаний зі старішого оригіналу у 1677 р., після чого продовжувався. Важливо, що в так зв. “посполиту” частину пом'яника (близько 200 імен) середини XVII ст. вписано членів братства ⁴⁶. В іншій публікації О. Бірюліна уточнила, що таких нараховується 180 осіб – міщан Луцька та інших міст ⁴⁷.

Відомий також пом'яник дубнівської замкової церкви Св. Миколая, переписаний 1636 р. з давніших пом'яників ⁴⁸. Зі збережених волинських пом'яників переважають монастирські. Так, одним із найдавніших вважається городищенський пом'яник XV ст. ⁴⁹ Відомі також дерманський у двох редакціях ⁵⁰, кременецький, тригірський та ін. Деякі пом'яники, які кваліфіковані як “князівські”, зберігалися в парафіяльних церквах, наприклад, пом'яник “дворян Загоровських” зберігався в Успенській церкві Старо-Загорова ⁵¹. Рідкісний примірник суботника с. Погорільці біля Дубна, започаткований 1693 р., зберігся в фондах Острозького державного заповідника. Цікаво, що, крім поминальних розписів місцевих священників і волинської шляхти, джерело насичене вписами місцевих сільських родин ⁵².

Щодо литовсько-білоруських епархій Київської митрополії, то тут інформація про пом'яники (водночас і про спеціальні дослідження про них) досить обмежена. Вона засвідчує, передовсім, монастирську традицію ведення поминальної літератури. Крім відомого Супрасльського пом'яника, який 1631 р. був переписаний з давнішого пергаментного оригіналу (поминальні розписи, більшість яких точно датовано, доведені до 1630 р.) ⁵³, у літературі описані три списки синодика Слуцького Свято-Троїцького монастиря (він розпочатий в 1517 р., а хронологія пам'ятки загально датується XVI – XVII ст.) ⁵⁴. Ряд монастирських поминальних джерел є пізнішого походження, наприклад, пом'яник Жировицького монастиря датується XVIII ст. ⁵⁵ Варта уваги застаріла

інформація з середини XIX ст. про існування “Грозовського синодика” – з Грозовського Іоанно-Богословського монастиря на Случчині⁵⁶.

Найповніший компендіум даних про білоруські пом’яники сформував дослідник історії книги М. Ніколаєв⁵⁷. Так, він виокремлює різновид пом’яників “некнижкового” типу (ідеться про пергаментні сувої), серед яких зберігся родинний пом’яник Сангушків. Однак згадана форма поминальних джерел не набула поширення і, відповідно, не збереглася.

М. Ніколаєв наводить інформацію про віленський пом’яник за джерелом 1498 р., знаючи про те, що, на жаль, поминальні джерела навіть віленських соборних церков не збереглися. Існують також лише окремі згадки про полоцький пом’яник, а також суботник Смялявицької Свято-Миколаївської церкви, започаткований 1507 р. Ряд білоруських монастирських пом’яників датується XVIII ст.

М. Ніколаєв згадує і окремі пом’яники парафіяльних церков, прикладом чого може слугувати не датований дослідником пом’яник з Великої Рити на Берестейщині⁵⁸. Він також відносить до жанру синодальної літератури поминальні панегірики, які використовувалися для домашнього читання, а також поховальні промови (віршовані плачі). Останні, як відомо, широко друкувалися.

Організації мирян опікувалися не тільки традицією ведення пом’яника, чи, скажімо, організацією поховань померлих братчиків. У друкарні львівського братства 1608 р. була видана відпустова розгрішна грамота монемвасійського єпископа Йоасафа (під час православного поховального обряду померлому в руки вкладався примірник грамоти з відпущенням усіх прижиттєвих гріхів)⁵⁹. Таким чином, братства долучилися до уніфікації згаданого обряду, унормовуючи його практики⁶⁰. Надалі, бланки таких грамот друкували київські і московські друкарні. У 1664/1665 р. друкарня львівського братства надрукувала розгрішну грамоту патріарха Нектарія (щоправда, ідеться радше про друк у Яссах, куди львівське братство передало свої шрифти і ксилографічні дошки)⁶¹.

Аналізована поминальна традиція, яка породила унікальний тип писемних пам’яток релігійної культури, була властива лише для церков східно-слов’янського (православного) обряду. І все ж, між київською і московською традиціями існували суттєві відмінності. Так, остання, не маючи братської форми організації мирян, створила синодальну літературу дещо іншого зразка. Для неї, передовсім, є характерним поширення синодиків не на рівні братств/парафій, тобто, знизу, а на рівні вищих церковних структур та ієрархії⁶². Прикметною рисою синодальної літератури Московської Русі є й більша поширеність в поминальних пам’ятках так званих літературних передмов (назагал, великоруський синодик має складнішу структурну побудову: поруч з поминальними розписами, тут уміщені розмірковування про стан людської душі після розлучення з тілом)⁶³. З одного боку, поминальною традицією опікується державна влада і патріарх, з іншого – поминання померлих в синодиках московсько-руського зразка має вселенський характер (як правило, поминався весь людський рід, починаючи від Адама і Єви), поминання ж конкретних душ померлих в конкретних парафіях не спостерігається взагалі.

Дослідники великоруських синодиків ввели поняття “есхатологічного оптимізму”, на підставі уявлень про те, що образ невідвотної і страшної смерті в них начебто відсутній⁶⁴. Фактично, після синодика патріарха Йова, московська синодальна традиція перервалася, відновившись лише в другій половині XVII ст. Відповідно, зазнає змін структура передмови: з’являється тема про потойбічне життя людини (так звана

“мала есхатологія”). Деколи навіть зникає власне пом’яник. Цікаво, що, як і раніше, в московській поминальній традиції домінує монастирський пом’яник⁶⁵.

Яка релігійна культура прищеплювалась релігійними спільнотами, що опікувались поминальною традицією? Передовсім акцентувались загальнохристиянські уявлення про короткочасність земного буття, необхідність праведності для досягнення вічного життя. Пом’яник супроводжував людину протягом усього життя, навчав досягти вічного спокою. Не входячи в дискусію про те, чи для києворуської традиції був характерний “есхатологічний оптимізм” (для цього, передовсім, слід проаналізувати так зв. літературні частини пом’яників, які для періоду XVI – початку XVII ст. є дуже рідкісними⁶⁶), пропоную взяти до уваги дві складові пом’яників, які впливали на формування стійких релігійних традицій: поминальні розписи духовенства (монахів) і родинні поминальні розписи. Вважаю, що заслуги братств тут очевидні, адже саме вони поширили пом’яники до рівня парафіяльної мережі Київської митрополії.

Вочевидь, все-таки йдеться про досить консервативну традицію православної церкви, відмінну від традиції католиків. Сприймаючи прогресивні віяння Заходу, православні навіть не прагнули прислухатися до закликів раціоналізації свого обряду. Водночас, обстоюючи національну традицію поминання померлих, православні братства мали багато спільного з католиками. Поминальна практика у свій специфічний спосіб прив’язувала братчиків до свого храму, парафії, братської спільноти: саме тут регулярно зачитувався поминальний (генеалогічний) розпис кожного братчика/парафіянина, причому розписи з року в рік поповнювались, поминання здійснювалось протягом десятиліть, з року в рік, з дня на день. До певної міри, прищеплювалось почуття належності до своєї прадідівської віри, поваги до канону національних святих, ієрархії, кліру та ченців, а також до свого роду. У стосунку до роду, в пом’янику формувалася своєрідний родовід, що в підсумку не могло не впливати на етноконфесійні уявлення, виховувати почуття спорідненості зі своєю парафією, своїм храмом, своїм містом чи селом. Разом з іншими чинниками та релігійними мотивами, формувалось і почуття сопричастя з даною релігійною спільнотою.

Узагальнюючи значення інформативного потенціалу пом’яників, можна припустити, що саме в них формувались своєрідні бази даних історичної пам’яті, які транслювали з покоління в покоління родову традицію різноманітних соціальних прошарків суспільства, – від князів-шляхти до простолюду. Ще один вид трансляції – поминальні розписи духовенства – від патріархів і митрополитів, єпископів і вищого чернецтва до рядового священства і чернецтва, що не могло не виховувати почуття приналежності і пошани до “віри батьків”, у ширшому вимірі – до Києво-християнської традиції, починаючи від хрещення Русі.

Поминальні практики, запроваджені братствами, слід розглядати в контексті канонічної традиції церкви, приписи якої викладені в загальноцерковних требниках. Відомо, що требники в XVI ст. перебували на стадії рукописної традиції. Так, в збереженому рукописному требнику (загально датований XVI ст.) з колекції А. Петрушевича, уміщені фрагменти заупокійних молитов⁶⁷. Крім того, в рукописних Службениках XVI ст., переписаних на західноукраїнських землях, є чини і молитви на різні потреби, характерні для Требників. В пам’ятках, проаналізованих М. Кольбух, виявлено богослужбові тексти на здійснення чину похорону (середина XVI – перша чверть XVII ст.). До складу чину входили: ектенія, алуарії, тропарі, вказівки на читання Псалтиря, канон, стихири самогласни Йоана Дамаскина та інші богослужбові тексти. Збереглося кілька редакцій похорону, до складу однієї входять два канони, авторства

Феофана. Викремлено текст похорону для дітей до семи років, котрі вважаються безгрішними. Служебник третьої чверті XVI ст., містить молитви над померлими. У службениках XVI ст. М. Кольбух зауважила поминальне богослужіння, яке поширилося на наші землі завдяки митрополиту Кипріяну, автором якого вважається Никифор, названий Ксанфуполом. До складу чину входить канон померлим, авторство якого приписано Йосифу, а також ектенії, тропарі, стихири, богородичні, алилуарії, возгласи, молитви тощо. В кінці чину подані вказівки щодо змінних частин для Великої суботи, Пасхи та Світлого тижня, коли деякі поховальні піснеспіви слід замінювати пасхальними текстами⁶⁸.

Першим друкованим требником є стрятинський Требник Гедеона Балабана⁶⁹, який був покладений в основу пізніших публікацій. Так, саме в згаданому Требнику поховальний і поминальний чини зазнають розвитку і докладного витлумачення: поховальний чин диференційований для мирян, дітей, іноків, а також тих, хто заслужив поховання в церкві; канонізовано прощальну молитву по смерті, молитву проти клятви і відлучення над померлим, кілька різновидів розгрішних молитов, молитву у випадку “напрасной и страшной” смерті, поминальні молитви в період великого посту, у т. ч. й “над коливом” та ін. Поминання мало здійснюватися в м’ясопусну і сирну, а також сьому суботи. Поминальні практики зведені в підрозділ “О памяти оумершимъ”, в якому унормовано вимогу “творити памяти и жертвы” на третій, дев’ятий, двадцятий, сороковий, шестидесятий дні по смерті християнина, а також через рік. Єпископ Г. Балабан засуджував тих, хто уникав від поминальних практик, заборонялося “робити пам’ять” грішникам, прелободійцям, блудникам, злодіям, розбійникам, убивцям, самовбивцям та ін. Акцентовано мету поминальних практик і молитов: “Сихъ бо ради веруемъ обрести имъ грехомъ ихъ раздрешение”⁷⁰.

Проте найбільшого розвитку чин поминання померлих набув у Требнику Петра Могили, в якому поховальній обрядовості, а також культові позагробного життя, молитвам за померлих присвячено двадцять статей і навіть трактатів, чотири статті присвячено молебням і чинам на розлуку й відхід душі від тіла⁷¹. Окрема стаття присвячена пам’яті про померлих, в якій запроваджено нове для православної церкви положення про те, що затримання на муках душ після смерті, які відійшли з покаєнням, але не довели його ділом (тут ідеться про православне розуміння чистилища), не позбавляє від покарання як плати за гріхи⁷². Ще одне нововведення Требника – розробка чину ведення метричних книг, серед яких останньою була книга “Усопших парохіан”⁷³. Однак навіть канонізація метрики померлих не замінила в церковній практиці братського/парафіяльного пом’яника, який продовжував побутувати на всіх просторах Київської митрополії.

Прикметно, що в патріарших і митрополичих грамотах XVII ст. на заснування братств, в тій чи іншій формі норма ведення пом’яника продовжувала артикулюватися. Так, у щойно віднайденій грамоті патріарха Теофана для церкви Св. Юрія у м. Яворові (Перемишльська єпархія) від 27.05.1620 р., наприкінці підрозділу про обов’язок братчиків щодо організації похоронів, наведена вимога вписання імені померлого до братського пом’яника, відразу після погребення⁷⁴. Так само, Петро Могила благословляв створення церковних братств: грамоті-статуті для братства передміської церкви Св. Трійці м. Радимно на Перемишльщині, виданій з його благословення у 1646 р., уміщена така норма⁷⁵.

Немає сумніву, що саме церковні братства зробили значний внесок у розробку засад та практик синодальної (поминальної) еклезіальної культури, взорованої на

теологію східної духовності. Водночас, це позитивно впливало на загальну релігійність (побожність) вірних.

¹ Один із найбільш характерних прикладів становить стаття П. Саса, написана в кращих традиціях радянської класової ідеології. – Сас П. Формування ідейних основ братського руху на Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст.: класово-становий фактор // Історичні дослідження: Вітчизняна історія / Респ. міжвід. зб-к наук. праць. – Вип. 15. – Київ, 1989. – С. 26-33.

² Кашуба М. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI – XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т сусп. наук. Відп. ред. Є. А. Гринів. – Київ, 1991. – С. 26-51.

³ Більш аргументованими є погляди О. Матковської, яка бачить вплив соцініан на ідеологію інтелектуалів та богословів братського руху. – Див.: Матковська О. Ідеї соцініан в ідеології та практиці братств в Україні (кінець XVI – перша половина XVII століття) // Записки НТШ. – Т. 228: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 372-378.

⁴ Там само.

⁵ Ісаєвич Я. Успенське Ставропігійське братство та передміські братства // Історія Львова: У 3-х т. – Т. 1: 1256 – 1772. – С. 142.

⁶ Dmitriev M. Les confréries de Ruthénie dans la deuxième moitié du XVIe siècle – une “Réforme orthodoxe”? // Etre catholique, être orthodoxe, être protestant. Confessions et identités culturelles en Europe médiévale et moderne. Études réunies et publiées par Marek Derwich et Mikhaïl V. Dmitriev. – Wrocław, 2003. – P. 208-220.

⁷ Див.: Шустова Ю. Документи Львовського Успенського ставропигийського братства (1586 – 1788). Источниковедческое исследование. – М., 2009. – 648 с. Помічена тенденція не стосується ґрунтовного аналізу архіву Львівського Успенського братства, якому присвячена вся книга Ю. Шустової. Так, наприклад, вона проаналізувала найдавніший пом'яник львів'ян. Водночас, у декількох статтях дослідниця невимуслено акцентує саме релігійні аспекти діяльності львівського братства. – Див., напр.: Шустова Ю. Рукописный “Альбом” Львовского Успенского Ставропигийского братства: проблема атрибуции кодекса // Каптеревские чтения. Сборник статей. – Т. 7. – Москва, 2009. – С. 141-162.

⁸ Дослідниця навіть здійснила екскурс в історіографію питання, окресливши групи джерел, за якими вивчається проблема. – Лукашова С. Миряне и церкви: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – С. 150-155.

⁹ Див., напр.: Рощина Л. Благодійна діяльність українських братств // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 38-42; Грищук М. Роль Львівського Успенського братства у збереженні української культурно-національної самобутності // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2010 рік / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Кн. I. – Львів, 2010. – С. 298-304; Матковська О. Участь діячів Львівського братства у церковному русі (кінець XVI – перша половина XVII століття) // Там само. – С. 584-602 та ін.

¹⁰ Лукашова С. Взаимоотношения клира и объединений мирян в восточных землях Речи Посполитой в конце XVI-го века. – С. 158.

¹¹ Isajewicz J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI – XVIII wieku // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 3: Studia z dziejów grekokatolickiej diecezji przemyskiej / Pod red. St. Stępnia. – Przemyśl, 1996. – S. 67.

¹² Яковенко Н. “Україна між Сходом і Заходом”: проекція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ, 2002. –

С. 358. Тут варто пригадати маловідому працю К. Харламповича, в якій автор відверто і сміливо поставив питання про вплив польського шкільництва на українське. – Charłampowicz K. Polski wpływ na szolnictwo ruskie w XVI i XVII st. / Z niedrukowanego oryginału rosyjskiego przełożył A. Wanczura. – Lwów, 1924.

¹³ Є. Фляга простежує аналогію в статутних нормах між католицькими і уніатськими братствами. – Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. – Lublin, 2004. – С. 81-83. На жаль, порівняння з православними братствами дослідник не зробив.

¹⁴ Поминальні джерела використовуються переважно в дослідженнях з генеалогії княжої доби. Див. аналіз монастирських пом'яників: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 82-85; Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 3-5; Його ж. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Там само. – С. 9-17.

¹⁵ Щоправда, в обох релігійних культурах було й багато спільного: наприклад, померлим мала віддаватися шана у вигляді посмертної молитви, як покути за їх гріхи. Проблема смерті і потойбічного життя в уявленнях та свідомості католицького суспільства має в польській історіографії декілька аспектів: підготовки вірних до “доброї” смерті, поховальних обрядів (у тому числі, й поминальних служб та молитов), уявлень про відплату за земні гріхи та ін. Зокрема, в літературі відзначається існування досить драматичних уявлень страху смерті в католицькому суспільстві Польщі та Печі Посполитої. – Див.: Kowalska-Lewicka A. Ludowe wyobrażenia śmierci // Polska Sztuka Ludowa. – R. 1986. – №. 1-2; Tomiccy J.R. Drzewo życia – ludowa wizja świata i człowieka. – Warszawa, 1975; Huszał G. Przygotowanie do śmierci w XVII w. // Roczniki Humanistyczne. Historia – Lublin, 1983. – T. XXXI. – Z. 2. – S. 105-151; Durkacz-Foremska A. Obřędy pogrebowe mieszkańców Przemyśla w XVII wieku // Rocznik Przemyski. Historia. – Przemyśl, 2007. – T. XLIII. – Z. 4. – S. 13-32; Bylina St. Religijność późnego średniowiecza. Chrześcijaństwo a kultura tradycyjna w Europie środkowo-wschodniej w XIV – XV w. – Warszawa, 2009. – S. 127-145; Osiński Z. Lęk w kulturze społeczeństwa polskiego w XVI – XVII wieku. – Warszawa, 2009. – S. 67-99 та ін. Порівняльну характеристику сприйняття смерті католиками і православними на прикладі проповідницької літератури подає М. Корзо, яка відзначає існування суттєвих різниць: на її переконання, в православній повчальній літературі не проводиться велика межа між життям і смертю, тоді як в католиків домінують уявлення, що явно драматизують смерть людини. – Корзо М. Образ человека в проповеди XVII века. – М., 1999. – С. 83-113. До цього варто додати, що в католицькому іконописі ще з часів середньовіччя набув популярності сюжет “танцю смерті”, тоді як в православному він практично відсутній. Уявлення католиків Заходу про апокаліпсис та смерть і побутування в їх середовищі відповідних звичаїв див. праці Ж. Делюмо: Делюмо Ж. Ужасы на Западе / Пер. Н. Епифанцевой. – М. 1994 (розділ “Другий натиск: епоха Реформації”); Його ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII – XVIII вв.). – Екатеринбург, 2003. – С. 176-183 (розділ “Епідемія страхітливого”), 92-147 (розділ “Танці мертвяків і танок смерті”).

¹⁶ Згадана ересь поширилась на зламі XV – XVI ст. Див. огляд руху та ідей: Дмитриев М. Православие и Реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. – М., 1990. – С. 48-52. Єретики були засуджені на кількох московських соборах того часу.

¹⁷ Дергачева И. Посмертная судьба в “иной мир” в древнерусской книжности / Отв. ред. А. А. Дубровин. – М., 2004. – С. 179-186.; Її ж. Эсхатологическая тематика в западнорусских синодиках // Человек в культуре русского барокко. Сб. статей по материалам международной

конференции / ИФ РАН Москва, Историко-архитектурный музей "Новый Иерусалим". 28-30 сентября 2006 г. – М., 2007. – С. 374.

¹⁸ Шустова Ю. Документы Львовского Успенского ставропигигийского братства... – С. 274-280.

¹⁹ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для раз бора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ (далі – АЮЗР). – Ч. I. – Т. 12. – К., 1904: Протоколы Львовского Ставропигиального Братства. – С. 470.

²⁰ Анамнісис албо припоминаніє... Преведенное с помничка, писанного около року 1605... – Львів, друкарня братства, 28.V 1695. – 2°. – 12 арк. Див. також: Петрушевич А. Зоря Галицькая. – 1851. – № 67. – С. 551-552; № 68. – С. 559-560; № 69. – С. 567-568; № 70. – С. 573-574; № 71. – С. 581-583; № 72. – С. 594-596. Каталогізація: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків. – Кн. 1: (1574 – 1700). – Львів, 1981. – № 695. Більш ранньою публікацією пом'яника є лише збережений фрагмент синодика Києво-Печерської Лаври 1630 – 1633 рр. з поминальним розписом роду Стефана Беринди. – Див.: [Синодик Києво-Печерської лаври, а також складальника Стефана Беринди і його родичів. Київ, друкарня лаври, не раніше 1630 – не пізніше 1633] // Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва... – Кн. 1: (1574 – 1700). – № 237 (зберігається в Національному музеї ім. Андрея Шептицького, далі – НМЛ).

²¹ Див. огляд публікацій, зроблених О. Прокоп'юк: Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упор. та вступні статті О. Прокоп'юк. – С. 6-8. Звідси видно, що сучасні українські історики дослідники воліють вивчати монастирські та церковні пом'яники як історичні джерела.

²² Один із таких пом'яників походить з Холма. – Див. розвідки з публікаціями варіантів тексту: Баран О. Холмський пом'яник (за текстом збірника Лева Кишки) // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 192-208; Gil A. Pomianyk chełmski jako źródło do dziejów ziemi chełmskiej // Gil A. W kręgu dziejów i kultury Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej. – Siedlce, 2009. – S. 13-26.

²³ [Головацький Я.] Документы, служащие матеріалом для истории церковныхъ братствъ юго-западной Руси // Вестник юго-западной и западной России / Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. – Т. 1. – К., 1862. – С. 99.

²⁴ Milkowicz W. Monumenta Confraternitatis Stauropiganiae Leopoliensis. – Т. 1. – Leopoli, 1895. – № 8. – Р. 13-14.

²⁵ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 12... – С. 15-16; MCSL. – Т. I. – № 80. – С. 117.

²⁶ Там само. – С. 42.

²⁷ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования). – Т. 1: Материалы для истории Западно-русской церкви (Приложение к 1-му тому сочинения). – К., 1883. – С. 248.

²⁸ Документы братства при церкви св. Николая въ г. Замостье // Киевская Старина. – 1882. – Т. 3 (июль). – С. 155. Норма ведення пом'яника присутня і в інших грамотах Г. Балабана для братств: 1589 р. для церкви Св. Теодора з Тирона на Краківському передмісті Львова (НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 2774. – 1 арк.); для церкви в Гологорах 1602 р. (Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛБАН). – Ф. III. АСП. – Спр. 15. – 1 арк.); 1602 р. для Богоявленської церкви на Галицькому передмісті Львова (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. XVIII. – № 39. – 1 арк.); 1603 р. для церкви Св. Миколая Чудотворця на передмісті Адамівка в Бережанах (НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 2634. – 1 арк.).

²⁹ Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – К., 1845. – Отд. 1. – С. 44, 49-50.

³⁰ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 12... – С. 470-478. А. Криловський опублікував також пом'яник Богояв-ленського братства, розпочатий 1717 р. – Там само. – С. 512 і далі.

³¹ До метричної реформи Йосифа Шумлянського було ще більше 150 років.

³² Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog / Wyd. 2 zmien. / Oprac. A. Naumow, A. Kaszlej przy współpr. E. Naumow i J. Stradomskiego. – Kraków, 2004. – № 728-736. – S. 347-350.

³³ Ibid. – № 729. – S. 347-348.

³⁴ Ibid. – № 728, 730, 733, 734. – S. 347-349.

³⁵ Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie. Ziemia i ludność. – Lwów, 1899. – S. 241. На думку науковця, джерело писалося спочатку кирилицею, згодом по-руськомому латинськими літерами, нарешті – цілком польською. До 1817 р. у записах наведено близько 100 імен, першим серед них був ієромонах Казимир. Наприкінці XIX ст. пом'яник вже не зберігався у місцевій церкві, де традиційно правилися служби за Терлецьких. Подальша доля пом'яника невідома. Див. також: Тимошенко Л. Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар'єри // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 205.

³⁶ Одним із найдавніших є пом'яник церкви Св. Трійці, який був започаткований в XVII ст. У джерелі виділяються аркуші, записані, можливо, наприкінці XVI ст. На початку пом'яника розміщено розпорядження священникові Св. Трійці щодо порядку та регламенту поминальних служб. Тут же наведена поминальна молитва з ектенією “За упокій”. – Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Св. Трійці // ДКЗ. – Вип. V. – Дрогобич, 2001 – С. 276-309. Його ж. Пом'яник дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // ДКЗ. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 521-533.

³⁷ НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 741, 923, 1021, 1052, 1323 та ін.

³⁸ Там само. – Спр. 1053, 1052, 1054,

³⁹ Там само. – Спр. 570.

⁴⁰ У першому томі “Сводной летописи” А. Петрушевич використав такі монастирські поминальні джерела: Крехівського, Добромільського, Гошівського, Угорницького, Краснопустинського, Підгорецького-Пліснеського і Зимнівського монастирів. – Див.: Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – Т. I. – С. 48-49, 50, 134-135, 180, 209, 233, 395.

⁴¹ Свенціцький І. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. – Ч. 3 (Українсько-руський архів. – Т. VII / Рукописи львівських збірок. – Вип. III). – Львів, 1911. – С. 101-111. Дослідник подав зміст кожного джерела, подекуди відтворив поминальні розписи. Найдокладніший опис присвячений пом'янику Унівського монастиря (Там само. – С. 24-27).

⁴² Там само. – С. 109. У колекції А. Петрушевича зі збірки рукописів наукової бібліотеки ім. В. Стефаника зберігається кілька нелокалізованих помяників – 1653 р, 1691 і 1738 – 1748 р. (ЛБАН. – Ф. Асп. – Спр. 103, 129, 416).

⁴³ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Т. 1: XI – XVI ст. / Уклад.: М. М. Кольбук (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан, І. Я. Патер, І. Р. Сус, Г. В. Чуба. Передм. М. М. Кольбук. – Львів, 2007. – № 266. – С. 341-342.

⁴⁴ Одна з перших спроб аналізу луцького пом'яника належить А. Петрушевичу. – Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись... – Т. I. – С. 186-190, 249-252 (автор подав відомості про попередні списки джерела, його структуру та переписувачів. Також, він вміщує перелік шляхетських родів Волині та членів братства). Продовжили тему автори колективної праці 1892 р., виданої у Житомирі (М. Трипольський, М. Щеглов, К. Дунаєвський та ін.). Див. про це

у: Девятисотлетие православия на Волыни. 992 – 1892 г. – Ч. I. – Житомир, 1892. – С. 598-606). Дослідники оглянули також інші волинські (монастирські і церковні поминальні пам'ятки.

⁴⁵ Ще в 1997 р. дослідниця вважала, що джерело втрачене. – Бірюліна О. Джерела до історії Луцького братства // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12 – 14 травня 1997 року). – Львів, 1997. – С. 18. Пам'ятка тепер зберігається: ІР НБУ. – Ф. 30. – Спр. 50. – Арк. 1-111; Бірюліна О. Реєстр духовних осіб луцького братського пом'яника // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Наук. зб. – Вип. 7: Матеріали VII Міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27-28 листопада 2000 року. – Луцьк, 2000. – С. 34. Пом'яник опублікований окремим виданням. – Пом'яник. Волинське крайове Братство святого Апостола Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618-го і далі / Ред. колегія О. Бірюліна, А. Бондарчук, М. Хілько. – Луцьк, 2000.

⁴⁶ Там само. – С. 35-38.

⁴⁷ Бірюліна О. Міщани з Луцька та "иных мест" на сторінках луцького братського пом'яника // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Наук. зб. – Вип. 8: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 13-14 січня 2001 року. – Луцьк, 2001. – С. 166-167.

⁴⁸ Памятники... – Т. 4. – Киев, 1859. – С. 109-117. Був публікований лише поминальний розпис князів Острозьких.

⁴⁹ Джерело опубліковане: Pomianyk of Horodyshche. – Part 1: A. D. 1484 / Ed. By Rudnytskyj / The University of Manitoba. – Winnipeg, 1962.

⁵⁰ Див. найновішу публікацію про джерело: Мирончук Л. Дерманський пом'яник як історичне джерело // Наукові записки. Історичні науки / Національний університет "Острозька Академія" / Матеріали міжнародної конференції "Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи" 15 – 17 жовтня 2008 року. – Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 358-362.

⁵¹ Девятисотлетие православия на Волыни. 992 – 1892 г. – Ч. I. – С. 577-606.

⁵² Позіховський О., Позіховська С. Суботник 1693 р. із села Погорільці на Рівненщині як одне з джерел до вивчення історії та генеалогії родини князів Острозьких // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. Зб. – Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 25 – 26 вересня 2008 року. – Луцьк, 2008. – С. 181-183.

⁵³ Пом'яник опублікований: АСД. – Т. 9. – С. 454-459. Див. також: Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, славянских и русских. – Вильно, 1882. – № 89; Лавровский Л. Историко-критическая проверка каталога смоленских епископов, помещенного в синодике Супрасльского монастыря и в требнике XVI века Московской синодальной библиотеки // Смоленские епархиальные ведомости. – 1898. – № 14. – С. 780-781.

⁵⁴ Джерело зберігається в Бібліотеці Академії наук Литви у Вільнюсі. – Див.: Николай, арх-т. Историко-статистическое описание Минской епархии. – Спб., 1864. – С. 113; Галенчанка Г. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 120-121.

⁵⁵ Добрянский Ф. Описание рукописей... – № 91.

⁵⁶ Николай, арх-т. Историко-статистическое описание... – С. 119.

⁵⁷ Гісторыя беларускай кнігі. – Т. 1: Нікалаев. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2009. – С. 138-141.

⁵⁸ Там само. – С. 143.

⁵⁹ Цей рідкісний стародрук зберігся лише в колекції стародруків Російської національної бібліотеки. Каталоги української стародрукованої книги це раритетне видання не фіксують.

⁶⁰ Див. про це докл.: Шустова Ю. География изданий разрешительных грамот восточных патриархов в XVII в. // Историческая география: Пространство человека vs человек в пространстве. Материалы XXIII международной научной конференции К 70-летию со дня рождения Виктора Александровича Муравьева. Москва, 27 – 29 января 2011 г. – Москва, 2011. – С. 463-467.

⁶¹ Починаючи від І. Свенціцького, в літературі побутувала думка про датування видання 1670 р. Як з'ясувала Ю. Шустова, датування і локалізація стародруку були помилковими. – Там само.

⁶² У монографії І. Дергачової проаналізовано ряд синодиків XVI ст., на підставі чого дослідниця робить висновок про розквіт цього жанру писемності. Прикметно, що після синодиків Йосифа Волоського і Ніла Сорського, фіксується 16 синоподальних джерел XVI ст., які є виключно або ж синодиками кафедральних соборів Москви та Новгороду, або ж монастирськими синодиками. Серед них виокремлюються “Синодик опальных Грозного”, а також синодик патріарха Йова (кінець XVI ст.). – Дергачева І. Посмертная судьба... – С. 161-168. Щодо “любові” Івана Грозного до поминальної традиції, то вона без винятку стосується поминання жертв опричнини. – Див. про це докл.: Булычев А. Между святыми и демонами. Заметки о посмертной судьбе опальных царя Ивана Грозного. – М., 2005. Видається, що наше припущення про ієрархічний (та ще й освячений царською владою) характер московського синодика не потребує спеціального доведення.

⁶³ Властиво, вивченням згаданих передмов і займаються російські філологи. Так, І. Дергачова досліджує основні теми і літературні джерела синодичних передмов, а також їх художні і композиційні особливості. – Дергачева І. Посмертная судьба... – С. 168-202.

⁶⁴ Там само. – С. 146-202; Її ж. Эсхатологическая тематика... – С. 374.

⁶⁵ Там само. – С. 168-172. В який спосіб до авторського переліку синодиків потрапив пом'яник Михайлівського Золотоверхого монастиря з Києва, який І. Дергачова розглядає лише як архівне джерело, доводиться лише дивуватися.

⁶⁶ Згаданою передмовою есхатологічного характеру супроводжується Супрасльський пом'яник. Вона належить переписувачу джерела Пафнутію, який повідомив про себе, обґрунтував мотиви поминальної практики в своєму монастирі, а також коротко виклав процедуру поминальних молитов та їх зміст. – АСД. – Т. 9. – С. 454-456.

⁶⁷ Свенціцький І. Опис рукописів Народного Дому... – С. 159-160.

⁶⁸ Кольбух М. Кириличні рукописні службеники XVI ст. у збірках Львова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 241-264.

⁶⁹ Млтвеник или Требник Из греческого языка на словенский преведеный и изследованный. Изъ друкрані пна Феодора Юрьевича Балабана Стратинского выданный. Рокоу АХS.

⁷⁰ Там само. – Арк. 656 зв. – 657.

⁷¹ Требник Петра Могили: Перевидання з оригіналу, що появився у друкарні Києво-Печерської Лаври 16 грудня 1646 року / Упор. А. Жуковський. – Канберра-Мюнхен-Париж, 1988. – С. I, 540-890.

⁷² Там само. – С. I, 835-843. Див. також коментарі цих сюжетів у передмові А. Жуковського. – Жуковський А. Аналіз Требника Петра Могили // Там само. – С. 26-27. Аналіз порушеного в Требнику питання про чистилище здійснив І. Паславський, який, проте, не вдався до аналізу Требника Петра Могили. – Паславський І. Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі // Записки НШ. Праці Історично-філософської секції. – Т. 228. – Львів, 1994. – С. 343-356.

⁷³ Требник Петра Могили: Перевидання... – С. III, 430.

⁷⁴ Національний музей у Львові ім. А. Шептицького. – Ф. Рк. – Спр. 1582. – Арк. 14 зв. Відомо, що 1620 р. патріарх Теофан надав ставропігію трьом братствам: луцькому, київському

і случькому (Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях. – Спб., 1857. – С. 58-59). Згадана грамота в літературі не зафіксована.

⁷⁵ НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 1222. – Арк. 24.

Леонід Тимошенко.

Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії в другій половині XVI – першій половині XVII ст.: внесок церковних братств.

На підставі великого кола джерел, у тому числі й аналізу історіографічної традиції, розглянуто релігійні функції церковних братств, у числі яких виділяється норма ведення парафіяльного/братського пом'яника. На думку, автора, саме братства спричинилися до розвитку традиції поминання померлих, що безумовно впливало на рівень побожності вірних.

Leonid Tymoshenko.

Tradition and practice of the commemoration of dead people in Kyiv Metropolis in the second half of the XVI – first half of the XVII centuries: contribution of the church fraternities.

Under the large range of sources, including analysis of the historical traditions, the religious functions of the church fraternities are analyzed, among them stands out the keeping norm of the parish / fraternity obituary. According to the author, exactly the fraternities contributed to the development of the tradition of the commemoration of dead people that undoubtedly influenced the level of devotion of the faithful.

ДУБЕНСЬКІ ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ, СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ І ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИРІ (ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.)

Серед шістьох монастирів, власниками яких у XVI – першій половині XVII ст. були князі Острозькі, найвідомішим був Дерманський і, зрозуміло, саме він більше привертає до себе увагу дослідників. Історії дубенських обителей, фактично, присвячена лише стаття В. Переговського¹, бо М. Петров² у своїй розвідці обмежується перерахуванням окремих, дуже фрагментарних свідчень. Згадаємо також книжки І. Лозов'юка³, яку нам не вдалося віднайти для ознайомлення, і П. Савчука⁴, але це – науково-популярний нарис. Зазначимо, що окремі свідчення щодо дубенських монастирів можна знайти в дослідженнях О. Востокова, С. Голубєва, М. Довбищенка І. Мицька, О. Сендульського (див. далі). Отже, використовуючи напрацювання згаданих дослідників і віднайдені нами документальні свідчення, спробуємо відповісти на питання щодо часу заснування монастирів, обсяги їхнього землеволодіння, релігійний авторитет цих чернечих спільнот серед місцевого населення тощо.

Дубенський монастир Воздвиження Чесного Хреста, чоловічий

Розташований під містом на острові⁵. Ким і коли заснований – невідомо. Дослідник В. Переговський, беручи до уваги згадки в привілеях кн. Василя-Костянтина Острозького про пожертви монастирю від його предків, твердив, що обитель заснована якщо не в XIV, то принаймні в першій половині XV сторіччя⁶. Згадки про предків не персоніфіковані, але в кількох записах кн. Василь-Костянтин підтвердив надання, зроблені його батьком кн. Костянтином Івановичем († 1530 р.). Отже, в першій третині XVI ст. обитель уже напевно існувала. Олександр Востоков у своєму опису рукописів Румянцевського музею наводить запис у *Євангелії*: “се аз смиренный иермонах Арсение родом бывшии отцовски сын пана Волковыского Лукачов замыслих писати святое Евангелие [...] сию книгу писах безмезды за свое душевное спасение и за родители свои [...] почая и сврших в Дубне у монастыри у Чесного Креста за Костянтиновича князя Василя в лето Божия рок по 3 тысяч”. Дослідник слушно зауважив відсутність певного “десятичного числа” в даті, але відзначив, що *Євангеліє* почали переписувати не раніше 1539 р. (тобто після смерті Іллі, брата Василя-Костянтина Острозького). В 1578 р. робота над книгою була вже завершена, бо в цьому році до неї вписали фундуш монастирю від Івана Копитка (див. “Пожертви вірних”). Правда, О. Востоков називає 1568 р., однак наведена ним дата запису – “АФЗИ” – свідчить саме про 1578 рік⁷. Таким чином, *Євангеліє* було переписане в обителі в зазначений проміжок часу, але точніше визначити рік ми не можемо. У ньому знаходимо ще кілька записів, пов'язаних з Дубенським Хрестовоздвиженським монастирем. Так, дізнаємося, що Арсеній відписав йому 14 книг, а всього в обителі їх тоді нараховувалося 35, до того ж він подарував чернечій спільноті церковне начиння. Беручи до уваги те, що нам відомі кілька пожертв від кн. Костянтина Івановича Острозького, а найдавніша,

зроблена його сином Василем-Костянтином, датована 1547 р., можна зробити висновок, що в середині XVI ст. цей монастир функціонував досить успішно (докладніше про згадані надання див. “Пожертви вірних”). Після цього впродовж майже чверті сторіччя ми не маємо свідчень про обитель і можемо хіба що твердити про її перебування під патронатом Василя-Костянтина Острозького. Однак за період з 1571 до 1607 р. маємо низку фундушних записів, якими цей князь покращив матеріальне становище монастиря та вирішив на користь ченців кілька конфліктів з дубенськими старостами і митниками. В результаті поділу маєтків у 1603 р. обитель перейшла під владу кн. Януша Васильовича Острозького, а після нього († 1620 р.) – до його спадкоємців кн. Заславських. Унійним монастир став, вірогідно, в 1626 р.⁸ при архимандриті Касіянові Саковичу і таким залишався до кінця досліджуваного періоду, що засвідчено в акті 1659 р., поданому козацькими послами на сейм⁹. Обитель безперервно існувала до середини XVII ст. (і значно пізніше), однак нам про неї відомо небагато (див. “Землеволодіння” і “Настоятелі”). Зазначимо, що на відміну від Дубенського Преображенського монастиря, в якому двічі запроваджували кіновію, аналогічні дії щодо Хрестовоздвиженської обителі нам невідомі. Беручи до уваги запис 1636 р., в якому ігумен Герасим Кониський з його братом, дубенським протопопом Симеоном, названі “держачими” села Іванчиці, а монастир або монахи не згадані¹⁰, тобто настоятель володів маєтком як приватна особа, можна казати, що в цей час чернеча спільнота статутом “общого жития” не керувалася, принаймні *de facto*.

Землеволодіння

Село Вигнанка. У запису від 15 липня 1599 р., яким кн. Василь-Костянтин Острозький підтвердив монастирю всі його права і володіння, згадано цей маєток¹¹. Хоча після того до кінця досліджуваного періоду ми не віднайшли свідчень про належність Вигнанки обителі, маємо підстави про це твердити, бо відомо, що село було монастирським у 1774 році¹². Тоді ж ченці володіли також корчмою “Wygnanską ze wszelkim zabudowaniem, ogrodem y sianozęcią, z wolnym szynkiem wszelkich trunkow”¹³, найраніше свідчення про яку маємо в 1599 р. (див. “Пожертви вірних”). Крім того, зі скарги волинського поборці Андрія Чаплича Шпановського на дубенського архимандрита Касіяна Саковича дізнаємося, що відповідач не заплатив 100 зол. “побору Єго Кор Мл чопового с корчем своих в Дубне от шинкованя в них вшелякого напою през арендаров” за 1635 рік¹⁴.

Згідно з тарифом подимного в 1629 р., у селі нараховувалося 38 димів¹⁵.

Маємо свідчення про повинності монастирських підданих, і хоча в записах не зазначено, з якого вони села, ймовірно, йдеться про вигнанських. Так, В. Переговський наводить два листи кн. Владислава-Домініка Заславського, в першому з яких (від 21 лютого 1630 р.) князь писав, що монастирські піддані впродовж десяти років “волю выседали”, тобто, були звільнені кн. Янушем Васильовичем Острозьким від частини повинностей. Однак відсутність визначених обов’язків на користь монастиря призвела до непорозуміння з архимандритом, якого піддані звинувачували в намаганні збільшити існуючі повинності. На цей закид настоятель відповів, що він лише хотів зрівняти обов’язки підданих обох дубенських обителей. Князь його підтримав і наказав тим, хто володів ґрунтами, щотижня відпрацьовувати по три дні влітку і два взимку, а також платити три золоті на рік. “Пулдворищные” мали працювати щотижня два дні і щороку давати по півтора золоті, а на Великдень – курку і десять яєць. Крім того, повинні забезпечити по дві підводи для перевезень на відстань 20 миль. Другий

лист (від 19 жовтня 1640 р.) – це рішення Домініка Заславського у зв'язку зі скаргою монастирських підданих на ігумена Геннадія Жуховського, який, на думку позивачів, вимагав від них більших повинностей, ніж було визначено інвентарем. Князь визнав скаргу безпідставною і покарав підданих за “бунт” штрафом у п'ять яловиць. Зазначено, що, згідно з інвентарем від 4 серпня 1630 р., піддані обох дубенських монастирів мали однакові повинності. Правда, тепер “ру міаркі” давали на Великдень по дві курки і двадцять яєць¹⁶.

Село Волиця. У квітні 1649 р. Остафій П'ясецький скаржився на підданих з “села Волицы, до монастыря святого Крижа, державы его мл отца Жуковского, игумена того ж менованого монастыря Светого Крижа”, які в минулому, 1648 р., “под час ребелии козацкоє”, пограбували його майно, яке він, утікаючи до Польщі, привіз і залишив у Дубному¹⁷. Ймовірно, тут мовиться про дубенське передмістя Волицю, де обитель володіла певною кількістю підданих (див. “Дубенський монастир Преображення Господнього”).

Грунти. Відомо, що кн. Костянтин Іванович Острозький відписав монастирю поле, в 1582 р. його син Василь-Костянтин – чотири волоки міської (в Дубному) землі і п'ять городів, а в 1598 р. – два острови (Горбачин і Пантелемон) з сіножатями (див. “Пожертви вірних”).

Пожертви вірних

У двох фундушних записах кн. Василя-Костянтина Острозького згадані пожертви ченцям від його батька Костянтина Івановича († 1530 р.). Так, 9 червня 1547 р. перший з них підтвердив право монастиря на десятину жита і пшениці, “што отец наш небожчик с пашни озимое на Ивани [с. Иванне. – С. Г.] на монастыр Чесного Креста в Дубне надал”, а в привілеї від 4 червня 1582 р. йдеться про поле, “которое з давных часов” відписав ченцям кн. Костянтин Іванович¹⁸.

Ми вже згадували ієромонаха Арсенія, який між 1539 і 1578 рр. переписав у монастирі *Євангеліє*. Відомо, що він подарував його “вечно и непорушно Чесному Кресту у Дубне за своего живота за доброй памяти за свое отпущение грехов”. Загалом, Арсеній передав чернечій спільноті 14 книг, серед яких *Апостол*, два *Євангелія*, *Октоїх*, дві *Мінеї* (місячні) та *Службеник* (“Студит”). Будучи вже ігуменом цієї обителі, він відписав їй “крест сребрены позлотисты, Евангелие вдесть, серебром оправленное, и сосуд ченовый”. Маємо також свідчення про пожертву від людини, яка не була ні патроном монастиря, ні його ченцем. Так, Іван Іванович Копитко, мельник у селі Иванне, 27 грудня 1578 р. писав: “даю и позволяю и по мне будущим млынарем млина Иванских давати с того млина в каждый рок к Божому рождению на монастыр святого Честнаго и Животворящаго Креста в богоспасаемом граде Дубне две мацы жита, а третяя пшеницы”¹⁹.

23 січня 1630 р. дубенський архимандрит Касіян Сакович заніс до актової книги фундушні записи кн. Василя-Костянтина Острозького. Збереглися не всі аркуші, тому загальна кількість привілеїв нам невідома, ті ж, які дійшли до нас, подаємо в хронологічній послідовності. Так, 9 червня 1547 р. князь підтвердив право обителі на десятину збіжжя “з Ивана и з Вознесец” [с. Знесенне. – С. Г.], надану ще його батьком. Мабуть, з часом у монастиря виникли проблеми з її отриманням, бо записом від 26 квітня 1578 р. кн. Василь-Костянтин ще раз підтвердив право ченців на цю десятину і, крім того, відзначав, що “с которого мыта нашего дубенского соляного мытники наши в каждый [рік? – С. Г.] од на тож монастыр Чесного Креста по пяти тысяч соли давали и тепер абы давали”. 4 червня 1582 р. до поля, яке відписав монастирю ще Костянтин Іванович

Острозький, додані чотири волоки “земли месцкое” [в Дубному. – С. Г.] і п’ять городів²⁰. Записом від 20 квітня 1583 р. князь дозволив для власних монастирських потреб молоти в дубенських млинах “вшелякое збоже и солоды без мирки и без черги”. 30 травня 1601 р. кн. Василь-Костянтин наказав дубенському старості повернути монастирю Горбачин острів²¹. Останній відомий нам запис датовано 27 червня 1607 р., яким дубенському старості заборонялося примушувати монастирських підданих “до работ незвыклых замковых”²². Завдяки В. Переговському, який використав у своїй роботі опис фундушних записів кн. Василя-Костянтина Острозького, зроблений у 1721 р., знаємо їхній зміст. Подамо тут ті свідчення, які відсутні в згаданій актовій книзі. Так, 30 березня 1571 р. князь підтвердив надане раніше право обителі ловити рибу в ставу села Іванне і призначив для цього рибалку²³. 10 жовтня 1596 р. підтверджено право ченців користуватися дубенськими млинами, а 1598 р. був для монастиря “урожайним”: 11 березня йому надані два острови (Горбачин та “Панталемон и Климент”) у дубенських ставах, 20 травня дозволили брати дерево “на будынок и на оправу монастырскую, так на опал и до бровару на курене горелки и варене пива”, а дещо пізніше князь наказав щороку давати обителі відро меду. В наступному, 1599 р. у зв’язку зі скаргою ігумена 13 квітня дубенським митникам заборонено “чинити вступ и переказу” у вигнанську монастирську корчму, а 15 липня чернечій спільноті підтверджені всі попередні надання, тобто село Вигнанку, 18,5 волок міські (в Дубно) землі, ґрунт (“кут”) за князівським садом, десятину збіжжя з полів сіл Іванне та Знесенне, щорічні 5000 солі від дубенських митників, острова Горбачин та Панталеймон-Климент з сіножатями, право користуватися дубенськими млинами, брати дерево в лісі і щорічно отримувати відро меду. 2 травня 1600 р. князь дозволив у будь-який час ловити рибу “тригубицей” у дубенських ставах, навіть під час спуску води, а 25 вересня 1607 р. вирішив на користь ченців їхню суперечку з дубенським міщанином Харком Григоровичем щодо права на володіння Матишевським городом у “куту” за князівським садом (ігумен вважав, що спірний ґрунт перебуває в монастирських володіннях, а Харко твердив, що купив його)²⁴. Відзначимо ще кілька свідчень. Так, О. Сендульський, посилаючись на “Архив Почаевской Лавры”, зазначав, що в 1599 р. кн. Василь-Костянтин Острозький відписав обителі острови Горбачин, Чесного Хреста з полями, городами та інші біля Горбачинських боліт і річки Іванівської, на яких розташоване село Вигнанка²⁵. У сумарії XVIII ст. під 1602 р. міститься згадка про дозвіл від кн. В.-К. Острозького ловити рибу в обох дубенських ставах, для чого призначався спеціальний рибалка, звільнений від замкових робіт (відзначимо, що в протестації 1739 р. дубенського настоятеля йдеться про “rybaka własnego klasztornego”²⁶).

Таким чином, усі відомі нам пожертви (всього 12, з яких у чотирьох випадках надана нерухомість) зроблені двома патронами монастиря, його ченцем (пізніше став ігуменом) і мельником у неподалік розташованому селі. Зауважимо, що ми не враховували підтвердження кн. Василем-Костянтином уже зроблених пожертв і вирішення ним на користь ченців майнових конфліктів з різними особами.

Чудотворні ікони

М. Довбищенко, посилаючися на “Словник Чудотворних Ікон”, твердить, що “є підстави припускати існування в першій половині такої ікони в Дубенському Хрестовоздвиженському монастирі”²⁷, але зазначає, що “конкретних відомостей про чудеса, пов’язані з нею, та про їх культ ми поки що не маємо”²⁸.

Книгописання

У 40 – 60-х рр. XVI ст. (точніше невідомо) ієромонахом Арсенієм у монастирі переписане *Євангеліє*²⁹, а в 1604 р. ігуменом Віталієм – “Диоптра”, в якій зазначено: “и словеньски многогрешным Виталием игуменом честного креста в Дубне, в наставление и утешение православным христианом чернилом ново изображено. Лета от откупления мира 7112”. У друкованому екземплярі читаємо: “Диоптра сиреч Зерцало, албо изображение известное Живота члчкаго [“человеческого”. – С. Г.] в мире о многих святых Божественных писани и оческих догмат составлена. На словенский язык вечное памяти, годным отцем Виталием, игуменом в Дубне предложена и написана”³⁰.

Настоятелі

Арсеній Волковський (ієромонах): якийсь час був ченцем, потім ігуменом у період, починаючи приблизно з 1540 р. і закінчуючи 1560-ми роками³¹.

Макарій: згадується 30 березня 1571 року³².

Василій: найдавніше свідчення маємо від 4 червня 1582 р.³³, останнє – 20 квітня 1583 року³⁴.

Йов Желізо: ми не віднайшли документальних свідчень про цього дубенського ігумена, але така інформація є в його “Житті”, на жаль, як зазначає І. Мицько, “не позбавленому хронологічних неточностей”. Згідно з ним, Йов народився близько 1551 р., у віці 20 років був пострижений у ченці в Угорницькому монастирі, після чого на прохання кн. Василя-Костянтина Острозького приїхав до Дубенської Хрестовоздвиженської обителі, де “на острове Дубенском живуще”, незабаром став її настоятелем. Загалом тут Йов провів більше 20 років, після чого перейшов до Почаївського монастиря³⁵. Щодо часу його перебування в Дубенській обителі, думки дослідників розходяться. Микола Петров відзначав, що кн. В.-К. Острозький запросив його в 70-х рр. XVI сторіччя³⁶. З ним погоджувався В. Любашенко, який твердить, що “Книга блаженного Йова Железо” написана в 70 – 80-х рр. XVI ст. у період перебування Йова у Дубенському Хрестовоздвиженському монастирі та видана в 1884 р. у Почаєві під назвою “Пчела Почаевская”³⁷. Однак В. Левицький вважав, що ігуменом Почаївської обителі Йов Желізо став близько 1622 р.³⁸ і, таким чином, навіть якщо він деякий час був у ній простим ченцем, то все одно його прихід сюди мав статися до 1615 р., отже, до Дубенського монастиря він перейшов наприкінці 80-х рр. XVI ст. або й пізніше. Відзначимо, що всі подібні спроби визначити дати певних подій у житті Йова Желізо, спираючись на інформацію з його “Життя”, є вельми умовними. Що ж до відомих нам свідчень про дубенських хрестовоздвиженських настоятелів, то період між 1583 (ігумен Василій) і 1598 (ігумен Гліб) роками залишається “порожнім”. Можливо, саме в цей час настоятелем і був Йов, який після заснування Почаївської обителі в 1597 р. відразу перейшов до неї.

Гліб: дослідник І. Мицько зазначає, що 13 березня 1598 р. кн. Василь-Костянтин Острозький “призначив керувати” монастирем свого служебника Гліба³⁹. В. Пероговський у статті згадував запис князя від 11 березня 1598 р. про передання обителі служебникові Глібу, “в справах церковных ведомого и умеетного”, правда, зазначено, що “по животе теперешнего гумена старого взяти в держане свое монастыр мает, а поки он еще жив, теды рушати его оттоле не мает, аж хйба жебы доброволне ему сам уступити мел”. У наведених цим дослідником привілеях кн. В.-К. Острозького бачимо ігумена Гліба в 1599 р. (під 13 квітня і 15 липня)⁴⁰, а в запису від 6 червня 1600 р. його вже згадано як померлого⁴¹. Однак Ігор Мицько, посилаючись на документальне

свідчення, писав, що Гліб був світською людиною: в 1601р. “в справах монастиря мав “припилювати служебник наш [К.-В. Острозького. – І. М./Гліб”⁴².

Василій: згадується 29 травня 1602 року⁴³.

Віталій (ієродиякон): згідно з привілеєм від 6 липня 1603 р., після “добровольного уступення” монастиря Олександром Путятицьким, служебником Василя-Костянтина Острозького, цей князь передав обитель ігуменові Віталію⁴⁴. Документ наводить В. Переговський⁴⁵, але під помилковою датою 6 червня 1600 року. Отже, в 1602 р. кн. Острозький передав монастир у посесію О. Путятицькому, за умови, що той після смерті тодішнього ігумена Василя (чий життєвий шлях, вірогідно, добігав свого кінця) прийме чернечий постриг і займе місце настоятеля. Однак чи то Путятицький відмовився, чи то В.-К. Острозький передумав, але в 1603 р. князь передав монастир Віталію. Цей ігумен згадується в 1604 р. (див. “Книгописання”), останнє свідчення датоване 1607 роком⁴⁶. І. Мицько наводить такі роки настоятельства о. Віталія: з 6 липня 1603 р. і принаймні до 21 вересня 1607 року⁴⁷.

Йоан: під 23 травня 1616 р. згадується “отец Иоан, игумен чеснорестский дубенский”, який був духівником Андрія Сурминовича⁴⁸.

Кирило Ставровецкий (уніат): став ігуменом згідно з привілеєм кн. Олександра Заславського від 16 жовтня 1629 року⁴⁹.

Герасим Кониський (уніат): найдавніше свідчення про нього, як “игумена чеснорестского дубенского”, маємо від 26 липня 1635 р.⁵⁰, останнє – в 1636 р. (згадується 23 січня, 26 червня, 16 серпня і 1 жовтня)⁵¹.

Геннадій Жуховський (уніат): кн. Владислав-Домінік Заславський у листі від 31 липня 1639 р. до київського унійного митрополита Рафаїла Корсака писав: “вакует теперь монастырь святого Креста, на Иванском пруде, под городом Дубном, на который хотя и дана была мною презента некому Еразму Коницкому, но как пред судом Вашим оказалось, что он, при других excessach своих подозревается в схизме”, князь просив митрополита висвятити настоятелем Геннадія Жуховського⁵². Через два тижні (15 серпня) митрополичий намісник, луцький і острозький екзарх, самбірський унійний владика Павло Овлучимський затвердив Геннадія настоятелем⁵³. Останнє відоме нам свідчення про цього ігумена датоване 10 жовтня 1649 року⁵⁴.

Ченці

Курицевич: у запису від 6 жовтня 1618 р. згадується як чернець Дубенського монастиря, але не зазначено, якого саме⁵⁵.

Гедєон Заплатинський (намісник): у 1618 р. згадується як “наместник дубенский”, але незрозуміло, якої обителі⁵⁶.

Макарій: маємо свідчення під 4 вересня 1623 року⁵⁷.

*Кипрія*н: згадується 4 жовтня 1623 року⁵⁸.

Олексій Івашковський (намісник): під 15 липня 1626 р. згадується “отец Алексий Ивашковский, наместник монастыря дубенского”⁵⁹, правда, неясно якого саме монастиря.

Отже, найдавніше документальне свідчення про монастир маємо під 1547 р., хоча в 1530 р. він уже існував. В унії обитель, вірогідно, з 1626 р. (не пізніше 1628 р.), залишаючись “у з’єднанні з Апостольською Столицею” до кінця досліджуваного періоду.

Дубенський монастир Вознесіння Господнього, жіночий

Розташований на острові одного з дубенських ставів. Заснований у 1592 р. кн. Василем-Костянтином Острозьким, який 8 квітня відписав для цього “в месте моем Дубни, под самым местом, на стави остров увесь, называемый Дубовец”⁶⁰. У привілеї князя від 18 грудня цього ж року на запровадження кіновії (спільної форми чернечого життя) в Дубенському Спасо-Преображенському монастирі зазначено, що до нього “придали есмо увесь грунт Дубовец против того ж монастыра на житие мнишок и монастыр для них збудовати есмо казали”, а до того часу черницями, які захочуть “пустынствовать”, дозволялося заснувати скит в Обгонському лісі. Отже, наприкінці 1592 р. жіноча обитель ще не існувала, а почала функціонувати дещо пізніше, правда, невідомо, коли саме, ймовірно, невдовзі. Була побудована на згаданому острові, тому в документах писали “do monastera dziewiczego Dubienskiego na Dubowcu”⁶¹. У згаданому привілеї відзначено також, що преображенський ігумен Василій та його наступники повинні “водлуг порядку и закону общого жития тыми монастырми светым Спасо, Дубовецким скитом строити, о них промысли, всеми доволствы осмотряти” (див. “Дубенський монастир Преображення Господнього”). Таким чином, у Вознесенській обителі з самого початку була запроваджена (в усякому разі, *de jure*) кіновія, а чернеча спільнота перебувала під церковною владою настоятелів Преображенського монастиря. В 1603 р. на прохання черниць кн. Василь-Костянтин Острозький доручив ігумену призначати ченця для виконання обов’язків священика у Вознесенській обителі (у 1810 р. це правило ще діяло)⁶².

Не забув князь і про “хліб насущний”, низкою фундушних записів забезпечивши монастир матеріально. Їх оригінали до наших днів не збереглися, але в актовій книзі залишилися копії, зроблені в 1630 р., правда, не всі. Зміст записів наводить також у своєму дослідженні В. Переговський, однак він як джерело використав їх опис, зроблений у XVIII ст. (докладніше про це див. “Дубенський монастир Преображення Господнього”). Ми не маємо документальних підтверджень, але, подібно до інших дубенських обителей, власником Вознесенської жіночої після Василя-Костянтина Острозького, вірогідно, став його син Януш († 1620 р.), а потім кн. Заславські. Зазначимо, що нам невідомі свідчення про їхню опіку над монастирем. Та й взагалі, до кінця досліджуваного періоду про нього відомо небагато. Вірогідно, унійним він став у 1626 р. (не пізніше 1628 р.) разом з іншими обителями в складі Дубенської архимандрії, після того, як її очолив Касіян Сакович (див. “Дубенський монастир Преображення Господнього”). У січні 1630 р. при занесенні ним до луцьких земських книг згаданих фундушних записів зазначено, що “отец Касиан Сакович, архимандрит дубенский, наступивши на архимандритство Дубенское и взявши до владзы своеє монастыр Святого Спаса и другие монастыри Дубенские, то ест монастыр Чесного Креста и монастыр паненский черничий Вознесения Господнего”⁶³. Принаймні до середини XVII ст. обитель залишалася в складі архимандрії. Так, у 1639 р. Касіян Сакович писав, що він, “maiąc wzgląd na podeszłe lata moie y osłabienie zdrowia mego, ktore nadwątlale iest pracami koło iedności świętey y reormaciey monasterow Dubienschich, to iest S-go Sпasa y Czesnego Kрesta y monastyra panienskiego”⁶⁴. В акті 1659 р., переданому козацькими послами на сейм, зазначено, що в цей час монастирі Дубенської архимандрії залишалися унійними і перебували під владою архимандрита Прокопія Хмелевського (див. “Дубенський монастир Преображення Господнього”).

Землеволодіння

Село Підбірці. Як твердить В. Переговський, було надане чернечій спільноті в 1594 році⁶⁵, згадка про це міститься також у деяких сумаріях⁶⁶. Відомо, що цим маєтком монастир володів у XVIII ст. (свідчення під 1727 і 1736 рр.)⁶⁷. Отже маємо підстави твердити, що до кінця досліджуваного періоду Підбірці залишалися монастирським селом.

Грунти. Ми вже згадували про те, що в 1592 р. кн. Василь-Костянтин Острозький при заснуванні обителі відписав їй острів Дубовець. Згідно з В. Переговським, у 1594 р. князь подарував черницям ще один острів з сіножатями⁶⁸, однак у жодному сумарії аналогічної інформації ми не віднайшли.

Пожертви вірних

У своєму дослідженні В. Переговський згадує записи кн. В.-К. Острозького, якими той у 1602 р. надав обителі право ловити рибу на власні потреби у дубенських ставках, для чого призначив рибалку, звільненого від замкових робіт, а в 1604 р. наказав дубенським митникам щороку давати монастирю 30 золотих і, крім того, дозволив черницям брати дерево в усіх дубенських лісах і молоти збіжжя в дубенських млинах у будь-якій кількості і без черги (правда, лише на власні потреби)⁶⁹. У сумаріях є й інші згадки. Так, у 1595 р. кн. Острозький у зв'язку із скаргою чернечої спільноти наказав дубенським митникам не перешкоджати позивачам користуватися, згідно з давнім фондушем, млинами. Мабуть, з часом у черниць знову виникли аналогічні проблеми, бо в 1606 р. князь ще раз наказав митникам не брати з монастиря “od wszelakiego zboza na młynie miarki”⁷⁰. Зауважимо, що в актовій книзі копія цього листа датована не 1606, а 1600 р. (“абысте водлуг стародавнього звичаю от черничок наших од вшелякого збожа во млыни мирки не брали”)⁷¹.

Черниці

Анна Войнянка: маємо єдине свідчення від 15 квітня 1650 року⁷².

Марина Бабинська: донька мазирського маршалка Івана Бабинського, згадується 20 квітня 1650 р. як “законница регулы святого Базилега з монастыра Дубенского”⁷³.

Отже, дозвіл на заснування монастиря маємо в привілеї 1592 р., однак функціонувати почав не раніше наступного року. Унійним, вірогідно, став у 1626 р., залишаючись в унії до кінця досліджуваного періоду.

Дубенський монастир Преображення Господнього, чоловічий

Розташований на південно-східному боці міста Дубно, на маленькому острові р. Іква. Рік заснування невідомий. Першим порушив це питання у своїй церковній історії Філарет (Гумілевський), який згадував обитель під 1517 роком⁷⁴, аргументуючи це тим, що в середині XIX ст. у Дубенській Спасо-Преображенській церкві був дзвін, виготовлений у цьому році⁷⁵. У статті не наведено запис на дзвоні, тому дата його виготовлення може бути не пов'язаною з монастирем, бо невідомо, звідки і коли дзвін потрапив до Преображенського храму. Тому прийняти 1517 р. як дату найдавнішого документального свідчення про обитель можна лише з певними застереженнями. Однак М. Петров, посилаючись на дослідження Філарета (Гумілевського), писав уже

про заснування монастиря в 1517 році⁷⁶. Правда, інші дослідники відносили фундацію обителі до середини XV сторіччя. Так, О. Сендульський вважав, що кн. Василь Федорович Красний Острозький († 1461 р.) заснував маленький монастир, “наделив его незначительными фундушми”, а його нащадок кн. Костянтин Іванович у 1517 р. “построил уже большой монастырь”, зробивши на користь ченців значні пожертви, які потім підтвердив Василь-Костянтин Острозький⁷⁷. В. Переговський і М. Теодорович серед імовірних засновників називали також сина Василя Красного Івана († 1465 р.), аргументуючи це згадкою у 1592 р. кн. В.-К. Острозького про монастир як “фондова-не продков наших”⁷⁸ і пояснюючи, що, якби обитель була заснована в 1517 р., тобто, кн. Костянтином Івановичем, його син назвав би її фундацією свого батька. Правда, М. Теодорович більш вірогідним засновником вважав Василя Федоровича⁷⁹. За ними це твердження повторив К. Левитський⁸⁰. Таким чином, маємо підстави казати про існування обителі вже в середині XV сторіччя.

До 70-х рр. XVI ст. про монастир нам практично нічого не відомо. Вірогідно, він у цей час перебував під патронатом кн. Василя-Костянтина Острозького, який після завершення на свою користь судового процесу з Беатою Костелецькою щодо його права на батьківські володіння почав приділяти більше уваги чернечим спільнотам у своїх маєтках. Він не лише підтвердив давні, зроблені його попередниками, пожертви на їхню користь, а й помітно покращив матеріальне становище монастирів (докладніше про це див. “Землеволодіння” і “Пожертви вірних”). Зауважимо, що, згідно з відомими нам свідченнями, кн. Острозький в останній чверті XVI – початку XVII ст. жодній із своїх обителей не приділяв такої уваги, як дубенським, хоча за кількістю маєтків вони й поступалися іншому монастирю під патронатом князя – Дерманському. Незважаючи на протекцію такої впливової особи, наприкінці XVI ст. у ченців досить часто виникали непорозуміння з дубенськими старостами або митниками, які відбирали в них ґрунти, обмежували грошові надходження (наприклад, доходи від корчми), змушували монастирських підданих “до незвыклых работ”. Зазначимо, що у відомих нам документах князь подібні конфлікти завжди вирішував на користь монастиря. Про небайдуже ставлення патрона до Дубенської Спасо-Преображенської обителі свідчить запровадження ним у ній наприкінці 1592 р. кіновії⁸¹. Звернемо також увагу на те, що в документі під 1585 р. згадане будівництво нової монастирської церкви (або ж ремонт старої) та інших споруд в обителі (див. “Пожертви вірних”).

Існує припущення щодо прийняття в цьому монастирі чернечого постригу Іваном Вишенським⁸². Беручи до уваги те, що, на переконання деяких дослідників, на початку 90-х рр. XVI ст. він уже перебував на Афоні⁸³, постриг відбувся в 70-х рр., тобто тоді, коли довкола кн. Василя-Костянтина Острозького зібрався гурток інтелектуалів. У цей же час, як ми вже зазначали, простежується значна підтримка князем своїх дубенських монастирів. Таким чином, все виглядає логічно: разом з іншими православними інтелектуалами до Острога приїхав Іван Вишенський, який, вирішивши присвятити своє життя служінню Богові, місцем для чернечого постригу обрав одну з дубенських обителей – як таку, що розташована неподалік Острога і яку всіляко опікував кн. Василь-Костянтин.

Про внутрішнє життя тогочасних монастирів нам відомо мало, тому будь-яке свідчення щодо цього являє собою значний інтерес. Так, 9 грудня 1596 р. ченці Дубенського Спасо-Преображенського монастиря скаржилися кн. В.-К. Острозькому на свого ігумена Василя у зв'язку з неможливістю для них залишатися під його настоятельством, в результаті чого вони змушені були перейти до іншої обителі (“не

могут живи быти, естли с того болотяного монастыра не пойдут”, а тому “пошли до монастыра Предосопницкого, где Симеон поп игуменствует, и обещались прийти и до Львовского монастырца жити”, якщо дозволять). Ми не знаємо, в чому полягала суть конфлікту, але, беручи до уваги, що чернеча спільнота (принаймні, її частина) визнала для себе за неможливе залишитися в монастирі разом з цим настоялем, він був серйозним. Можливо, справа пов’язана із запровадженням у монастирі незадовго перед цим (1592 р.) спільної форми чернечого життя, що могло мати наслідком значне посилення влади настоятеля над ченцями і, як результат, – зловживання з його боку. Недарма кн. Василь-Костянтин Острозький у привілеї зазначав, щоб настоятелі керували чернечою громадою згідно з правилами Святих Отців Церкви (“ничого с тых не выкročаючи, правити и ничего соби пожитков над инших братей общого жития не привласчати”). Зауважимо, що запровадження кіновії відбулося за ініціативи настоятеля Василя⁸⁴, який уперше згадується як ігумен у цьому ж 1592 році. Повертаючись до перебігу подій у конфлікті, зазначимо, що князь дозволив ченцям піти з Дубенської обителі (“дал нам волный лист свой, абы нам волно всех приятелов своих от того мучительского монастыра взяти”⁸⁵)⁸⁶, тобто, фактично став на бік ігумена Василя, “користь” від якого була набагато більшою, ніж від рядових ченців. Так, тільки-но закінчився Берестейський церковний собор, на якому, після переходу більшості ієрархів до унії, Василь-Костянтин Острозький спирався на православне духовенство, серед яких помітне місце посідали настоятелі його монастирів, у тому числі згаданий Василь. Цей випадок, на нашу думку, свідчить про те, що підтримка світськими патронами своїх монастирів і церков нерідко була результатом не лише релігійних почуттів, а й прагматичних розрахунків, спрямованих на використання, в разі потреби, авторитету Церкви в своїх інтересах.

У результаті поділу маєтків між синами Василя-Костянтина Острозького у 1603 р. власником Дубного і, відповідно, патроном місцевих монастирів став Януш. Після цього нам відомі лише два записи (під однією датою), пов’язані з опікою кн. Василя-Костянтина Спасо-Преображенської обителі. В той же час ми не віднайшли свідчень про підтримку ченців кн. Янушем Васильовичем, і хоча це не є доказом їхньої відсутності взагалі, вірогідно, що він мало цікавився своїми православними храмами, зокрема й дубенськими обителями. Після смерті Януша Острозького в 1620 р. монастир перейшов під владу його спадкоємців – зятя, кн. Олександра Янушевича Заславського з синами. Старший, Франциск (1-й Острозький ординат), помер наприкінці 1622 р., але ще в травні його брат Владислав-Домінік скаржився на “Могошу Немировского, поручника роты его мл пана Гослицкого, стражника коронного”, який їздив по селах Дубенської волості і завдав “немало шкод под претекстом браня якихси незвычайных и правом забороненых стаций пенежных и бранем гвалтовным коней и волов в часы робочие в подводы” у підданих позивача. Зазначено, що в монастирському маєтку М’ятині збитки становили 30 золотих⁸⁷. У запису від 1623 р. монастир згаданого як “дедичная маєтност” Владислава-Домініка і “держав” Олександра кн. Заславських⁸⁸. Надалі у відомих нам документах саме Домінік фігурує як патрон монастиря. Щодо його батька маємо лише одне свідчення: він у 1624 р. дав монастирю статут “общого жития” (додаток 3), тобто запровадження тут кіновії за 30 років перед тим очікуваного результату не дало. Як доказ існування у ченців приватної власності можна навести такі свідчення: 17 січня 1622 р. архимандрит Геннадій Ржищовський позичив у Софії з Дубницьких (“з Дубник”) Флоріянової Зброжкової 100 зол., які мав повернути в тому ж році. Монастир, ченці не згадані, отже, це, майже напевно, приватна справа

настоятеля⁸⁹. У 1623 р. брат настоятеля Геннадія Іван подарував тому маєтки Княгинин і Ржищів, отримані ним “в разделе межі рожоною братю”⁹⁰. І того разу монастир не згадано. Із запровадженням в обителі кіновії в 1624 р. місце настоятеля обійняв Антоній Рудницький, однак маємо документальне свідчення про те, що 20 червня 1626 р. “отец Геннадий Ржисчевский, архимандрит дубенский”, відписав отримані від Івана села своєму іншому братові Василю⁹¹. Можливо, це передання маєтків певним чином пов’язане з тим, що цього разу Геннадій став настоятелем обителі з спільною формою чернечого життя і, згідно зі статутом, відмовився від приватної власності (правда, залишивши нерухомість у володінні родини).

З кн. Олександром Янушовичем Заславським пов’язаний перехід монастиря до унії. У своїй праці М. Довбищенко зазначає, що київський унійний митрополит Йосиф Рутський, приїхавший у грудні 1628 р. на Волинь, очевидно, на початку 1629 р. відвідав Дубне, де князь надав йому підтримку в справі поширення унії. Крім того, дослідник згадує лист митрополита від 9 січня того ж року, в якому той сповіщав про перехід до унії трьох дубенських монастирів⁹² і опублікував інший лист Йосифа Рутського (без місця і дати, але написаний не пізніше червня 1629 р.), а саме “реляцію про візитацію” ним Волині в грудні 1628 – січні 1629 рр., де також ідеться про запровадження унії в згаданих обителях⁹³. Наведені свідчення не дають відповіді на питання щодо часу переходу монастирів до унії, однак маємо підстави казати, що це сталося принаймні за півроку до візитації митрополита. Так, у пізнішій копії одного запису (без дати) читаємо, що на Київському церковному соборі (серпень 1628 р.) “jx. Borzecki, metropolita dyzunit, zasiadaiący, kazał publicznie z amwony klac x. Kassyana Sakowicza, archymandryta Dubińskiego, qua unita y do S. Jedności x. Smotrzyckiego qua przywodie. Згадано, że takoz monaster Dubiński Sgo Spasa był y iest in S. Unione w Romana Ecclesia Deducitur to z synodu Kijowskiego wyz wyrażonego”⁹⁴. На відміну від Дерманської обителі, де частина (мабуть, незначна) її підданих під час запровадження там унії відмовлялися хрестити, брати шлюби тощо в унійних священиків, свідчень про аналогічні дії з боку селян Дубенського Преображенського монастиря ми не віднайшли. Правда, один інцидент фіксується, однак уже в 1633 р., тобто, вірогідно, в результаті загострення і без того напружених стосунків між православними і уніатами Волині після смерті короля Зигмунта III в 1632 році. Та й пов’язаний він не з монастирськими підданими, а з військовими дубенського гарнізону. Дослідник М. Петров наводить судовий декрет у справі нападу гайдуків на архимандрита Касіяна Саковича⁹⁵. У документі зазначено, що нападники (чотири православні особи) хотіли вбити настоятеля з ченцями за те, що вони були уніатами. Наголошено, що саме православні гайдуки ігнорують своїх унійних священиків і звертаються для здійснення церковних відправ до православного духовенства з інших маєтків. Зрозуміло, що інцидент був пов’язаний з протистоянням між православними та уніатами, але чи саме це було його головною причиною – невідомо. Можливо, “релігійне питання” лише посилювало конфлікт, який з невідомих нам причин існував між архимандритом і згаданими гайдуками (можливо, тільки десятником, якому допомогли його товариші). В усякому разі, на нашу думку, судовий декрет не дає підстав тлумачити інцидент так, як це зробив Михайло Довбищенко (правда, він посилався не на публікацію документа, а на працю М. Петрова, в якій лише згадано про напад⁹⁶), твердячи, що “компроміс, зафіксований у королівських листах від 15 та 16 березня⁹⁷, не зміг розрядити релігійного напруження у регіоні. Православні були настроєні рішуче і часом вдавалися до відкритих протиунійних виступів. Найгучнішим з них був напад православних солдат Дубенського гарнізону на місцевий уніатський

монастир. Увірвавшись на територію обителі, вони кинулися на архимандрита Касіяна Саковича, намагаючись розправитися перш за все з ним. І хоча йому вдалося уникнути небезпеки, однак двоє беззбройних ченців, які стали на захист свого архимандрита, зазнали тяжких поранень. Завершивши розгром монастиря, нападники почали бити монастирських селян, внаслідок чого серед них також були потерпілі⁹⁸.

Зупинимося на питанні про Дубенську архимандрію. У запису, датованому квітнем 1625 р., згадується жидичинський монах Олексій Івашковський, а вже 15 липня 1626 р. він був намісником одного з дубенських монастирів. Відомо, що Жидичинська обитель у 1625 р. була унійною, отже, Олексій або змінив конфесію, або перейшов до унійної чернечої спільноти. Зміна конфесії заперечується тим, що він у 1628 р. повернувся до унійного Жидичинського монастиря. Таким чином, Олексій Івашковський залишався уніатом. У Дубно в той час були два чоловічі монастирі (Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський), які разом з жіночим Вознесенським увійшли до Дубенської архимандрії, що їх очолив Касіян Сакович. Саме з ним пов'язують запровадження у згаданих монастирях унії. Правда, не з'ясовано, коли була утворена архимандрія. Дослідники, які наводять біографічні дані Касіяна Саковича, про це не згадують, зазначаючи лише його перехід до унії в 1625 р.⁹⁹ і те, що в той же час Касіян отримав від кн. Олександра Янушевича Заславського дубненську обитель¹⁰⁰. Інші дослідники називали різні роки утворення архимандрії: 1626¹⁰¹ або 1630¹⁰². Повертаючись до Олексія Івашковського, зазначимо, що перебування його як уніата в складі дубенської чернечої спільноти в липні 1626 р. дає підстави твердити про запровадження там унії принаймні в цей час. Якщо це сталося при архимандриті Касіянові Саковичу, а скоріш за все, так і було, то 15 липня 1626 р. він уже очолював Дубенську архимандрію. Відомі нам документальні свідчення щодо попередніх настоятелів дубенських монастирів не суперечать цьому. Так, Геннадій Ржищевський згадується як настоятель Спасо-Преображенського монастиря впродовж 1622–1626 років¹⁰³. Щодо Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря, то останній нам відомий попередник Касіяна Саковича згадується 23 травня 1616 р. (“отец Иоан, игумен чеснхрестский дубенский”)¹⁰⁴. Підсумовуючи, зазначимо, що розглянуті свідчення дозволяють твердити, що принаймні один дубенський монастир у липні 1626 р. був унійним. Можливо, дещо пізніше була утворена Дубенська архимандрія, в результаті чого й інші дубенські обителі стали унійними. Ймовірним виглядає такий перебіг подій: жидичинського ченця Олексія Івашковського за відсутності настоятеля в дубенському монастирі запрошено туди намісником (можливо, став ним, уже перебуваючи в цій обителі). Певні підстави для припущення щодо вакансії місця настоятеля в липні 1626 р. дає запис, у якому від імені намісника Олексія до актових книг занесена скарга. Пізніше, коли кн. Олександр Заславський запросив Касіяна Саковича, Олексій повернувся до Жидичинського монастиря. Однак зазначимо, що скарга монастирського намісника від імені чернечої спільноти не обов'язково свідчить про відсутність у той час настоятеля взагалі. Додамо, що настоятель міг тимчасово залишити обитель або з якихось причин бути не в змозі занести скаргу (наприклад, хвороба). На нашу думку, більш вірогідним є інший розвиток подій, коли перехід монастирів до унії був пов'язаний з утворенням архимандрії, очолити яку кн. О. Заславський запросив відомого церковного діяча Касіяна Саковича, і це відбулося до 15 липня 1626 року. Під 1635 р. маємо найраніше свідчення про ігумена Дубенської Хрестовоздвиженської обителі Герасима Кониського, а в 1639 р. його місце посів Геннадій Жуховський, який залишався настоятелем ще в 1649 р. (див. “Дубенський монастир Воздвиження Чесного Хреста”). Однак згадані ігумени були підпорядковані

настоятелям Спасо-Преображенської обителі Касіянові Саковичу та Прокопію Хмелевському, яких у документах називають “дубенськими архимандритами”. До того ж, в акті, поданому в 1659 р. козацькими послами на сейм, зазначено, що “монастырь архимандрии Дубенской и все тамошние монастыри и церкви насильно принуждены оставаться в унии, и все находятся во власти того же ксендза Хмелевского”¹⁰⁵.

Про обитель упродовж 30 – 40-рр. XVII ст. відомо небагато. Крім свідчень, пов’язаних з монастирськими маєтками (див. “Землеволодіння”), згадаємо скаргу ченця Жидичинської обителі Венедикта Гриневецького. 1 листопада 1636 р., коли він віз з Києва листи від православного митрополита Петра Могили до луцького владыки Атанасія Пузини і проїжджав через Дубне, архимандрит Касіян Сакович запросив його до монастиря. Дізнавшись, що Венедикт був православним, почав його переконувати визнати унію. Отримавши відмову, ув’язнив, і лише через десять днів тому вдалося втекти¹⁰⁶. Відомо також про інцидент між дубенським архимандритом Прокопієм Хмелевським і ченцями Загорівського монастиря Різдва Пресвятої Богородиці. Перший з них у квітні 1644 р. позивав загорівського ігумена Феофілакта Гриневського з монахами Дорофеєм Мандзевичем та Йосифом Харкевичем, які “смели и важилисе до акт помененых володимерских протестацию якуюс полную якобы о деспектоване себе в Володимери под час ярмарку в року теперешнем занести”¹⁰⁷. Про подробиці дізнаємося з іншої скарги Прокопія Хмелевського: 23 березня 1644 р. він зустрів на дорозі відповідачів, які “без даня жадное причины” почали його ображати “слова непристойными, обелживыми и соромотными, и праве карчамными”, після чого побили (возний засвідчив більше 20 “синих спухлых, кровью набеглых” забитих місць)¹⁰⁸.

Землеволодіння

Село Загірці. В листі від 17 листопада 1574 р. кн. Василь Костянтинович Острозький писав, що він, компенсуючи збитки своєму “приятелу и суседу” Антонові Єловицькому, чий ґрунт був затоплений дубенським ставом князя, дозволив тому “засыпати став ку ґрунту имени моего Загорецкого на розлоу ставу монастырского” і побудувати млин¹⁰⁹. Цей “чернецкий” став згадується також у записі від 23 серпня 1577 р. про розмежування маєтків кременецького гродського судді Антона Єловицького і кн. Острозького¹¹⁰. Отже, невідомо, як щодо всього села, але, принаймні, його ставом у цей час ченці володіли. Найдавніше свідчення про монастирський маєток Загірці маємо під 1592 р. у привілеї кн. В.-К. Острозького щодо запровадження в обителі спільної форми чернечого життя¹¹¹. При занесенні в 1630 р. до актових книг згаданого привілею зазначено, що “все надання первшие, монастырови Святого Спаса служащие, яко то село Мятин и Загореце, и в месте Дубне живучих, и десетину с пол дубенских, тому ж монастырови належачую, кнежа его мл пан воевода киевский ствержаєт”¹¹². Однак невідомо, ким і коли вони зроблені. В записі 1594 р. кн. В.-К. Острозького названо дідичем Загірців, а ігумена – “держачим”¹¹³. У дільчому акті 1603 р. село згадане як володіння монастиря: “protopopu Wasylu sioło Jwanice, czercy trzymają sioło Potarcze, do monastyra Dubienskiego sioło Zahorce y młyn”¹¹⁴. Маємо скаргу ігумена в 1597 р. на дубенських підданих, які захопили загорецький ґрунт, після чого кн. Василь-Костянтин Острозький листом від 8 червня наказав покарати порушників¹¹⁵. Останнє відоме нам свідчення про належність Загірців чернечій спільноті – це перелік повинностей монастирських підданих з цього села, складений у 1631 р. згідно з інвентарями Януша Острозького і Владислава-Домініка Заславського. Згідно з ним, “дворищные” зобов’язані працювати взимку три дні щотижня і влітку – чотири, давати по дві маці

вівса і по вісім литовських грошів з вола. Підсусідки відпрацьовували, відповідно, по два і три дні, а на Великдень кожен з них давав курку з десятима яйцями; кілька підданих разом давали гусака (чотири підсусідки і два “тяглих”)¹¹⁶. Хоча до середини XVII ст. ми більше не віднайшли свідчень про цей монастирський маєток, він залишався церковним, бо відомо, що обитель володіла ним у 1774 році¹¹⁷.

Згідно з тарифом подимного 1629 р., у Загірцях нараховувалося 26 димів, дідичем названо кн. Анну Острозьку, а посесором Станіслава Закржевського¹¹⁸, однак, імовірно, в цьому випадку згадане не монастирське, а інше село з такою ж назвою.

Село М'ятин. У 1448 р. кн. Юрій Васильович Острозький продав його своєму братові Івану¹¹⁹. Хоча впродовж тривалого часу нам про маєток нічого не відомо, він, вірогідно, залишався серед володінь кн. Острозьких. У 1562 р. сказане підтверджується документально, бо, як скаржився Гнівош Воронович, дубенський урядник кн. Василя-Костянтина Острозького, на Яна Якубовича Монтовта Коблинського, той 28 грудня згаданого року “наехал mocno гвалтом до имени князя Его Мсти Мнятина”¹²⁰. Однак ми не знаємо, чи було село в той час монастирським. Дослідник В. Пероговський згадує під 1588 р. скаргу ігумена на дубенського старосту Каспара Мошковського з приводу заподіяння збитків м'ятинським підданим позивача: “за росказанем твоим, подданным села Мятина монастырским, великие кривды и грабежи чинити кажеш” – забирали коней (одного “пограбил” дубненський годинниковий майстер), а у чоботарів – оброблену шкіру. 4 грудня зазначеного року князь наказав усе повернути¹²¹. Вірогідно, в той час усе село належало обителі, хоча наведений запис дозволяє твердити лише про те, що частина м'ятинських підданих були монастирськими. Під 1592 р. маємо найдавніше документальне свідчення про належність М'ятина чернечій спільноті, яка володіла ним уже певний час (див. “Село Загірці”). Відомі згадки про монастирські озера (1595 р.) і корчму (1597 р.) в цьому селі¹²². При розгляді Загірців ми наводили фрагмент дільчого акта 1603 р. з публікації А. Перлштейна, в якому М'ятин не згаданий. Однак у витягу (1736 р.) з актової книги знаходимо дещо іншу інформацію: “siolo duchownych protopopu Wasyla siolo Iwanczyce, черncy trzymają siolo Połonec, do monastyrza Dubienskiego siolo Zahorce, черncy do monastyrza Dubienskiego siolo Miatyn”¹²³. Упродовж 20 років нам невідомі свідчення про монастирський маєток М'ятин, а 30 березня 1623 р. у зв'язку зі скаргою архимандрита Геннадія Ржищевського возний їздив до цього села, де оглядав “тело забитого подданого з Мятина монастырского”¹²⁴. Через місяць, 26 квітня цей же настоятель позивав Еразма Яковицького, який м'ятинського підданого “окрутно а немилосердне києм побил и помордовал”, а потім відвіз тіло до М'ятина, де “под тым селом на берегу покинул”¹²⁵.

Під 1631 р. В. Пероговський наводить перелік повинностей підданих цього села (згідно з інвентарями Януша Острозького і Владислава-Домініка Заславського) на користь монастиря: з дворища мали відпрацьовувати чотири дні щотижня, починаючи від свята Покрова Пресвятої Богородиці і до Юрія, а від Юрія до Покрова – п'ять днів, давати по дві маці вівса і вісім литовських грошів з вола, грош “пороховой, сторожовой, польный и бирчий”, крім того, впродовж року надавати дві великі підводи, а малих – скільки буде потрібно. Підсусідки в згадані періоди працювали, відповідно, по два і три дні щотижня і щороку давали по половині золотого, а на Світле Воскресіння – по десять яєць з куркою. Два “тяглих” піддані, так само як і чотири підсусідки, разом давали гусака. Піддані, які ловили рибу у м'ятинських ставах, платили по половині золотого “чолнового”, а по четвер і неділю приносили ченцям рибу на суму два литовські гроші¹²⁶.

Згадаємо про інцидент 29 березня 1641 року. Як скаржився від імені кн. Домініка Заславського, “яко фундатора и колятора” обителі, архимандрит Прокопій Хмелевський з усім монастирським крилосом, Якуб Щепановський наслав своїх слуг і челядь “на власные грунты кнежати его мл дедичные, до села Мятина, маестности, до монастыра вышречоного Святого Спаса перпиє меморие кнежат их мл Острозских антиквитус фундованые и през теперешнего кнежати наданые и подтверженые”. Нападники знищили “сажы albo вятеры” у м’ятинських ставах і озерах, а монастирського рибалку Кузьму Копанку побили¹²⁷. В запису про судовий розгляд цієї скарги, який відбувся 11 червня 1641 р., знаходимо деякі подробиці: відповідач наслав своїх підданих “на грунты озера, в низе ставу Котовского будучие, з давных часов до Иваня, до того села Мятина належачие, езы, сажи, вятери и иншие начиня на рыбы на тых озерах постановленые, порозруцали, посекали и поповсвали”. Суд передав справу до Люблінського трибуналу “для всказаня на позваном вины баниции”¹²⁸. Подальший перебіг подій нам невідомий.

Маємо свідчення про м’ятинську корчму. Так, у 1597 р. ігумен Василій скаржився на дубенських митників Нахима та Іцхака, які почали забирати собі доходи з неї. У листі від 27 травня кн. В.-К. Острозький писав, що митники ніколи не мали стосунку до корчми, лише дубенським міщанам дозволялося возити до М’ятини пиво та мед і там ними “шинковат”, а за це вони з кожної бочки будь-якого напою (за винятком горілки) давали два гроші ігумену і один – митнику¹²⁹. У 1599 р. ігумен Ісакій з ченцями скаржилися на дубенських митників, які забороняли їм у монастирському browарі варити пиво для власних потреб і “палити горелку” для приїжджих гостей. Князь вирішив суперечку на користь позивачів, аргументуючи тим, що це – давній звичай, до того ж, митникам від цього не буде збитку¹³⁰. Вірогідно, згаданий browар був у М’ятині.

У березні 1650 р., як свідчив монастирський підданий, у передмісті Дубного, “названого Волиця, яко и помененому селе Мятине” разом нараховувалося 54 дими¹³¹.

Володіння в Дубному. Найдавніше свідчення про населення дубенського передмістя Волиця маємо під 1588 р. (див. “Пожертви вірних”). Дослідник В. Пероговський під 23 червня 1604 р. згадував лист, в якому Василь-Костянтин Острозький писав про те, що його предки відписали монастирю міщан з усіма їхніми грунтами, “на паркани сидящих”, а також “на Волице за брамою Луцкою”. Однак, як скаржився архимандрит, дубенські міщани почали відбирати ці землі позивачів. Князь наказав дубенському старості дотримуватися давнього розмежування монастирських володінь¹³². Інше свідчення про монастирських волицьких підданих датоване 1608 р., коли 11 грудня князь у зв’язку із скаргою настоятеля заборонив дубенським міщанам “под карністю суровою замковою” збирати з них податки¹³³. Із судового позову від 20 червня 1633 р. з приводу скарги волинського підстоля Габрієля Стемпковського на дубенського архимандрита Касіяна Саковича дізнаємося, що в квітні зазначеного року піддані позивача з села Лішня (дев’ять осіб з сім’ями і майном) утекли “до маестности вм Передместя Дубенского, державы на тот час отца Касиана”¹³⁴. Відзначимо, що під 1739 р. згадано “czleka klasztornego na jurusdykcyi zdawna siedzącego y należącego do klasztoru wiazacego w bramie Dubienskiey”¹³⁵, а в 1774 р. серед володінь дубенських Спасо-Преображенського і Хрестовоздвиженського монастирів була “Wulka na Przedmiesciu Dubienskim”¹³⁶.

Відомо, що в 1631 р. монастирські піддані з дубенського передмістя Волиця давали архимандриту по половині золотого, платили також “пороховое і сторожевое” (ймовірно, по грошу, див. “Село М’ятин”), крім того, мали щотижня працювати два

дні¹³⁷. У березні 1650 р. на передмісті Волиця і в селі М'ятин разом нараховувалося 54 дими¹³⁸.

У 1593 р. сталося непорозуміння між чернечею спільнотою і дубенським староствою: три дубенські підданні оселилися на монастирських ґрунтах, але їхня рілля залишилася серед володінь кн. Василя-Костянтина Острозького. Постало питання: на чию користь йдуть повинності цих підданих? 14 березня князь вирішив суперечку на користь ченців¹³⁹. 12 жовтня 1597 р. кн. В.-К. Острозький відписав обителі дубенських підданих з усіма їхніми повинностями, які оселилися на чотирьох монастирських городах¹⁴⁰. Ймовірно, що зазначені дубенські міщани були з передмістя Волиця, а, можливо, це ті церковні піддані, які окремо згадані в документі під 1631 р. як такі, що мешкали в місті й давали з половини волоки разом з “писчим, бирчим и сторожевым” по півтора золотих. Ті, що не мали пів волоки, платили з диму по золотому. Всі вони відпрацьовували по два дні щотижня і, крім того, повинні були навесні два дні орати на “паранину”¹⁴¹.

Нелокалізовані ґрунти. Під 1594 р. згадується монастирський ґрунт “закоп Здановський”, про який відомо, що він був “под чернецкою греблею” на “Бродском” шляху (26 липня кн. В.-К. Острозький заборонив дубенському старості косити на ньому сіно)¹⁴². У пізнішій копії цього запису читаємо: “zakop Zdanowski z obydwoma stawkami”¹⁴³. Інші свідчення нам невідомі.

Отже, монастир володів двома селами і на передмісті Дубного ґрунтами з підданими. В М'ятині були бровар і корчма, доходи від яких йшли ченцям.

Пожертви вірних

Дослідник В. Пероговський у своїй розвідці наводить свідчення з “Книги, заключающей в себе фундушевые документы бывших Дубенских Преображенского и Крестовоздвиженского монастырей” (зберігалися в архіві Почаївської Успенської Лаври), а саме записи кн. Василя-Костянтина Острозького. Зазначено, що людина, яка в 1721 р. здійснила їх опис,¹⁴⁴ зробила таку примітку: дубенські монастирі (“опатство Дубенское”) фундовані предками згаданого князя, але відсутність документів можна пояснити тим, що в давні часи пожертви не завжди підтверджувалися письмово, або ж привілеї могли бути знищені пізніше під час війн та інших надзвичайних ситуацій. Однак їхня відсутність не перешкоджала монастирям користуватися наданими маєтками і пільгами. При Василеві-Костянтині Острозькому почастишали випадки зловживань з боку князівських урядників та дубенських орендарів і, як відповідь на скарги ченців, князь своїми привілеями підтвердив обителям їхні давні права на певні володіння¹⁴⁵. Ми не мали можливості користуватися згаданою “Книгою”, однак частину фундушних записів віднайшли в актовій книзі, куди їх вписали в 1630 році¹⁴⁶. Записи збереглися не повністю, так само, як і пізніші польськомовні копії¹⁴⁷, тому дослідження В. Пероговського залишається важливим джерелом інформації з цього питання. Частину свідчень ми вже згадали (див. “Землеволодіння”), тепер у хронологічній послідовності подамо інші, які не містяться в актовій книзі. Так, у 1571 р. князь дав рибалку “для вольного” лову риби в ставу біля монастиря. У листі згадано, що ченці й до цього часу мали право користуватися дубенськими ставами, але воно не було задокументоване¹⁴⁸. У серпні наступного, 1572 р. обитель отримала право на щорічну десятину збіжжя з полів, які простяглися від села Головчиці до Дубна (правда, ті, хто “нивы новы проробил”, упродовж трьох років з цих “проробков” десятини не давали). Зазначимо, що через 100 років Кипріян Жуховський, коад'ютор Київської унійної митрополії, вітебський

і мстиславський владика, архимандрит Дерманського, Лещинського і дубенських монастирів, а саме в серпні 1671 р. показав привілей кн. Януша Олександра Заславського, яким той “potwierdziłem dawne prawo, od lat sta, na dziesięcinę z pol mieyskich”¹⁴⁹. Однак повернемося до кн. Василя-Костянтина Острозького, який 14 червня 1585 р. писав дубенському наміснику про скаргу ігумена Антонія на теслів, найнятих “для робения церкви и инных домов в монастыру” – вони взяли гроші, але так нічого й не зробили. Князь наказав примусити їх виконати своє зобов’язання і, крім того, наголошував на необхідності своєчасного отримання монастирем від дубенських митників 20 000 солі¹⁵⁰. Ймовірно, вони мали віддавати певний відсоток від мита на сіль. У зв’язку зі скаргою ченців щодо вирубання їхнього лісу (“борок Котовский, который издавна надан тому монастырю”) князь 21 червня 1588 р. заборонив підданам села Крупа, а також “волощаном нашим околичным” [з дубенського передмістя Волиця. – С. Г.] це робити під загрозою штрафу 20 кіп грошів, а 20 червня 1592 р. дозволив ченцям брати для власних потреб дерево в дубенських лісах (цим правом обителі користувалися ще в 1720 році¹⁵¹). У 1595 р. ігумен скаржився, “иж им мытницы ведля фундуша, або старого звичаю у млыне без мерки молоти збожа на монастыр не допускают”, після чого 8 березня князь дозволив позивачам молоти в дубенських млинах збіжжя і солод у будь-якій кількості, але тільки для власних потреб. Конфлікт, вірогідно, не було залагоджено, бо 10 жовтня 1596 р. князь наказав дубенським митникам не перешкоджати монастирю реалізовувати це право. Були у ченців й інші претензії до митників: у цьому ж 1595 р. вони скаржилися на одного з них (Нахима), який ловив рибу в м’ятинському озері, чим завдав позивачам збитків на більш ніж 100 золотих. 10 березня кн. Василь-Костянтин наказав відновити справедливість. У 1598 р. ченці попросили його допомогти з воском для свічок, і той не лише забезпечив ним дубенські обителі, а й для того, щоб “по церковных молитвах ведлуг правил св. Отец и типиков уставу церковного братия в нарочитые дни праздников мели в трапезе утешение”, наказав щорічно з бортних дерев у селі Студянка давати кожному монастирю відро меду (у копії цього запису, зробленій у 1719 р., згадане відро меду, але не зазначено звідки¹⁵²). 10 березня 1599 р. монастир отримав право брати дерево в Повчанському лісі, а наступного року – ловити рибу в дубенських ставах у будь-який час, для чого князь призначив спеціального рибалку (в протестації 1739 р. дубенського настоятеля згадано “rybaka własnego klasztornego”¹⁵³). 2 травня 1600 р. кн. Острозький дозволив монастирям ловити рибу “тригубицей” в обох дубенських ставах у будь-який час і призначив кожній обителі по рибалці. У Спасо-Преображенського монастиря з цим виникли проблеми, бо через три місяці (14 серпня) князь підтвердив ченцям їхнє право ловити рибу і заборонив дубенському старості залучати рибалку до замкових робіт. У 1602 р. ігумен Іларіон скаржився на дубенського митника Лезаря (Лейзора), який “над стародавний звичай” вимагав від монастиря “чоповое”, в результаті чого князь заборонив відповідачеві це робити. Під 27 червня 1607 р. маємо два листи Василя-Костянтина Острозького: у зв’язку із скаргами ігумена заборонив дубенському старості примушувати монастирських підданих “до работ незвыклых замковых”, а пану Палуцькому – псувати монастирські бортні дерева¹⁵⁴.

Крім згаданих пожертв від кн. Острозького, маємо свідчення про те, що Євфрузіна Потіївна Олександрова Єловицька в заповіті 1636 р.¹⁵⁵ просила поховати її там, де “wola będzie” чоловіка, але бажано в Дубенській Спаській церкві, відписавши 200 золотих тому монастирю або церкві, в якій вона знайде вічний спочинок¹⁵⁶. Зазначимо, що в другому заповіті від 6 жовтня 1639 р. Євфрузіна Єловицька заповіла поховати

її в Мильчанській обителі, що й було зроблено, а Дубенський Преображенський відписала 30 золотих і ще 50 – своєму духівнику о. Атанасію, який, можливо, був з цього монастиря¹⁵⁷.

Отже, всі пожертви, за винятком однієї (з похованням), зроблені патронами монастиря – кн. Острозькими, з яких левова частка належить Василеві-Костянтину.

Настоятелі

Йосиф: найдавніше свідчення маємо під 30 березня 1571 р.¹⁵⁸, останнє – в 1572 році¹⁵⁹.

Антоній: згадується 14 червня 1585 року¹⁶⁰.

Авин (ієромонах): згадується 5 серпня 1588 року¹⁶¹.

Василій: найраніше свідчення датоване 18 грудня 1592 р.¹⁶², у 1596 р. брав участь у Берестейському православному церковному соборі¹⁶³, останню згадку маємо під 10 червня 1598 року¹⁶⁴.

Ісакий: у 1599 р. брав участь у Віленському спільному церковному соборі православних і протестантів¹⁶⁵, маємо також свідчення під 18 грудня цього ж року¹⁶⁶.

Ларіон (з кн. Масальських): найдавніше свідчення датоване 21 грудня 1602 р.¹⁶⁷, останнє – 23 червня 1604 року¹⁶⁸.

Варсонуфрій: згадується в 1607 році. Дослідник І. Мицько зазначає, що, очевидно, це він перейшов у 1605 р. на деякий час до Пересопницького монастиря Різдва Пресвятої Богородиці¹⁶⁹.

Ісайя Балабан: у 1618 р. Дубенський Спасо-Преображенський монастир перебував під владою архимандрита Дерманської обителі. Так, у документі від 2 листопада мовиться про ченця Макарія, “менующогосе быти крылошанином монастыра Жидичинского, который то мешкаючи вперед в монастыре Дубенском под владзою старшого своего” дерманського і унівського архимандрита Ісайї Балабана¹⁷⁰. У запису від 1638 р. згадується померлий дерманський та унівський настоятель Ісайя Балабан, який “под звирхностю своею духовною от помененого зошлого кнежати его мл пана Краковского [кн. Януш Васильович Острозький, краківський каштелян, † 1620 р. – С. Г.] церкве, в месте Дубне будучие, и там при монастыре Дубенском церкве светого Спаса час немалый резидуючи, живючи яко старший архимандрит”¹⁷¹ (див. “Олександр Путятницький”).

Олександр Путятницький: дослідник І. Мицько твердить, що 5 квітня 1620 р. йому “було передано, після смерті Балабана, дубенський монастир св. Спаса”¹⁷². Маємо скаргу від Ганни Волянської, дружини кн. Михайла Юрійовича Пузини, на Олександра Путятницького у зв’язку з тим, що в 1620 р., невдовзі після смерті “отца Исаия Балабана, архимандрита дубенского и дерманского, в монастыре Дубенском з сего света зошлого, вужа тых поводов”, вона з чоловіком приїхала до Дубенської Преображенської обителі за майном Ісайї, але відповідач, “не маючи жадное потребности до маестност рухомое небоищиковское, тым потомком власне належачое, безправне взял и пограбил ся, напрод привилея, листы, записы, sprawy на маестност Креховицкую, в повете Жидачовском лежачие, и иншие записы на долги належачие”¹⁷³.

Геннадій Ржищевський (ієромонах): найдавніше свідчення датоване 17 січня 1622 р.¹⁷⁴, маємо також кілька згадок у 1623 р. (30 березня, 26 квітня, 9 і 20 травня), у яких його названо архимандритом (наприклад, “Геннадий Рижевский, архимандрит монастыра Дубенского заложеня святого Спаса”)¹⁷⁵. Останнє відоме нам свідчення датоване 20 червня 1626 р. (“архимандрит дубенский”)¹⁷⁶. Однак є кілька незрозумілих моментів. По-перше, в записах під 4 вересня і 10 жовтня 1623 р. його згадано як ченця Дубенської

Спасо-Преображенської обителі, а не настоятеля¹⁷⁷, по-друге, згідно з привілеєм кн. Олександра Янушевича Заславського про запровадження в монастирі спільної форми чернечого життя, в 1624 р. ігуменом став Антоній Рудницький (див. далі). Можна припустити, що наприкінці літа 1623 р. Геннадій залишив місце настоятеля, яке наступного року обійняв Антоній, але невдовзі архимандритом знову став Геннадій Ржищевський. Згідно з наявними свідченнями, це, на нашу думку, найбільш вірогідне пояснення.

Антоній Рудницький: став ігуменом у березні 1624 року¹⁷⁸. Інших свідчень про нього нами не віднайдено.

Касіян Сакович (уніат): ми відзначали твердження деяких дослідників про те, що він повернувся в унію в 1625 р., також наводили копію запису, в якому згадано, що під час Київського церковного собору в серпні 1628 р. цей дубенський настоятель уже був уніатом. Вірогідно, очолював унійну Дубенську архимандрію уже в липні 1626 р., принаймні, один з дубенських монастирів. Дещо простіше з визначенням дати, коли Касіян Сакович залишив архимандрію – в листі від 24 серпня 1639 р. ректорові Володимирської унійної школи Прокопію Хмелевському він підтвердив передачу тому настоятельства в Дубенському Спасо-Преображенському монастирі¹⁷⁹. Завершуючи спробу визначити роки настоятельства Касіяна, згадаємо твердження про те, що він у 1634 р. “*złożony był prez*” луцького унійного владику Єремію Почаповського, однак до 1639 р. “*utrzymywał się przy tem opactwie pod protekcją*” кн. Владислава-Домініка Заславського¹⁸⁰. Якщо все відбувалося саме таким чином, то вже через кілька років стосунки між Касіяном Саковичем і Єремією Почаповським покращилися, в усякому разі, серед тих хто засвідчив заповіт владики від 23 жовтня 1637 р., був і цей дубенський архимандрит¹⁸¹.

Прокопій Хмелевський (уніат): найраніше свідчення маємо від 28 січня 1640 р.¹⁸², згадується також 4 квітня 1641 року¹⁸³. Таким чином, твердження деяких дослідників¹⁸⁴ про те, що він став архимандритом у 1643 р., помилкове. Останнє відоме нам свідчення датоване 1659 роком¹⁸⁵.

Ченці

Симеон і Феофан: зг. 27 грудня 1578 р.¹⁸⁶: “отец Тофан и отец Селион, иноци обители Святого Спаса”¹⁸⁷.

Йоан Вишенський: існує припущення, що його чернечий постриг відбувся в 70-і рр. XVI ст. у Дубенській Преображенській обителі¹⁸⁸.

Варсонуфрій: ймовірно, був ченцем цього монастиря до 1605 р., коли став ігуменом Пересопницької обителі¹⁸⁹ (див. “Настоятелі”).

Курицевич: у запису від 6 жовтня 1618 р. згадується як чернець Дубенського монастиря, але не зазначено, якого саме¹⁹⁰.

Гедеон Заплатинський (намісник): у запису 1618 р. його названо “наместником дубенским”, однак незрозуміло, якої саме обителі¹⁹¹.

Сергій Тисмянський (мукачівський владики): у монастирському статуті 1624 р. згаданий як чернець¹⁹².

Олексій Івашковський (намісник): маємо єдине свідчення під 11 липня 1626 р. про “отца Алексия Ивашковского, наместника монастыря Дубенского”, однак невідомо, якого, Преображенського чи Хрестовоздвиженського¹⁹³. Зазначимо, що 8 квітня 1625 р. і 17 квітня 1628 р. його згадано як ченця Жидичинської Миколаївської обителі¹⁹⁴.

Зозулинський: згадується 9 серпня 1633 року¹⁹⁵.

Панас (намісник): зг. 1 листопада 1636 р. (можливо, не був ченцем, бо в документі Касіяна Саковича духовну особу постійно називано “отец”, а Панаса – ні)¹⁹⁶.

Отже, рік заснування монастиря невідомий, найдавніше документальне свідчення маємо під 1571 р., але є підстави твердити про його існування вже у середині XV сторіччя. До кінця досліджуваного періоду обитель перебувала під патронатом кн. Острозьких, пізніше – кн. Заславських. Перехід до унії стався, вірогідно, в 1626 р. (не пізніше середини 1628 р.).

¹ Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубно Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная (далі – ВЕВ). – 1880. – № 28-29, 31, 34.

² Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих (далі – Краткие сведения ...) // ВЕВ. – 1867. – № 5. – С. 80, 96.

³ Лозов'юк І. Давні дубенські монастирі. – Дубно, 1994.

⁴ Савчук П. Дубенський Хрестовоздвиженський монастир. – Рівне, 2002.

⁵ У запису 1601 р. зазначено: “монастир в том имену нашом Дубни [...] на острови лежачий, заложеня Чесного Креста” (Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1008).

⁶ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1537.

⁷ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. – СПб, 1842. – С. 188-190.

⁸ Не пізніше 1628 р. (див. “Дубенський монастир Преображення Господнього”). Зазначимо, що М. Довбищенко твердить про перехід до унії в 1629 році (Довбищенко М. Уніатська Церква на Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект). Передмова до: Пам'ятки. Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С. 31-32, 85).

⁹ Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. 3. – Отд. 3. – С. 317.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 776.

¹¹ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1540-1541.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 45.

¹³ Там само. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 87.

¹⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 445зв.

¹⁵ Баранович Ол. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII століття. – К., 1930. – С. 117.

¹⁶ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1548-1549.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 162зв.-163зв.

¹⁸ Там само. – Спр. 34. – Арк. 1007, 1008; Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1538.

¹⁹ Цит. за: Востоков А. Описание русских и словенских рукописей... – С. 189-90.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1007-1008зв.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк. 1007. Копії фундушних записів кн. Василя-Костянтина Острозького містяться також у деяких сумаріях (Там само. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2зв.-5; Спр. 5, арк. 1-5зв.).

²³ Пероговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1270-1271.

²⁴ Там само. – № 34. – С. 1538-1541.

²⁵ Сендульский А. Город Дубно // ВЕВ. – 1877. – № 14. – С. 591.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4; Спр. 8. – Арк. 3.

²⁷ Лужницький Г. Словник Чудотворних Богородичних Ікон України // “Interpido Pastori” – Т. 62. – Рим, 1984. – С. 163.

²⁸ Довбищенко М. Уніатська Церква на Волині... – С. 85.

²⁹ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей... – С. 188.

³⁰ Цит. за: Перетц В. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 сентября 1910 г. // Университетские известия. – К., 1911. – № 10. – С. 25.

³¹ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей... – С. 188-190.

³² Пероговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1270.

³³ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1008.

³⁴ Там само.

³⁵ Житіє блаженного отця нашого Іова Железа ... от ієромонаха Досифея оученика его списано // Гора Почаевська. – Почаїв, 1742; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576 – 1636). – К., 1990. – С. 89.

³⁶ Петров Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края (далі – Волинь ...). – СПб., 1888. – С. 143.

³⁷ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. – Львів, 1995. – С. 78.

³⁸ Левицкий В. Игумены Почаевской Лавры // ВЕВ. – 1915. – № 29. – С. 446.

³⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 202-202зв; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 87.

⁴⁰ Пероговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1539-1540.

⁴¹ Там само. – С. 1543.

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 6зв; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 87.

⁴³ Пероговский В. Згадана праця. – № 34. – С. 1543.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków, Rękopisy. – № 75. – Т. 2. – С. 837.

⁴⁵ Пероговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1543.

⁴⁶ Там само. – С. 1544.

⁴⁷ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 46.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 188.

⁴⁹ “Oznajmują tym listem moim że przypatrując się pobożnemu życiu oycza Kirila Stawrowieckiego aby też i inszym był przykładem dać mu manastyr moj w Dubnie Czesnoho Kresta nazwany, chcąc to mieć po tych wszystkich którzy do tego manasteru należą mianowicie poddanych, aby go za starszego mając we wszystkim mu byli posłuszni i powinności należące oddawali” (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków, Rękopisy. – № 75. – Т. 3. – С. 423). Принагідно дякуємо Наталії Миколаївні Яковенко за надання цього документа.

⁵⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 213.

⁵¹ Там само. – Спр. 197. – Арк. 213; Спр. 201. – Арк. 776, 1187; Спр. 202. – Арк. 126; Спр. 203. – Арк. 366зв.

⁵² Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 23в.-3. Уперше документ опублікував у російському перекладі В. Переговський (Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1545), нещодавно мовою оригіналу, тобто польською, М. Довбищенко (Пам'ятки ... – С. 259).

⁵³ ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 33в.-4; Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1545.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 162зв.

⁵⁵ Там само. – Спр. 109. – Арк. 178зв.

⁵⁶ Там само. – Спр. 110. – Арк. 751.

⁵⁷ Там само. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 256.

⁵⁸ Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 34.

⁵⁹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 137.

⁶⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1883. – Ч. I. – Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322 – 1648 гг.). – С. 90.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.

⁶² Там само. – Спр. 16. – Арк. 40.

⁶³ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1004.

⁶⁴ Цит. за: Голубев С. Материалы для истории западно-русской церкви (далі – Материалы ...) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 225.

⁶⁵ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1551.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 5зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 1 зв; Спр. 16. – Арк. 45.

⁶⁸ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 34. – С. 1551.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2зв., 6.

⁷¹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1007.

⁷² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 496.

⁷³ Там само. – Арк. 492.

⁷⁴ Филарет (Гумилевский). История Русской Церкви. – М., 1857. – Период 3. – С. 174.

⁷⁵ Волынская старина (без автора) // Маяк. – СПб, 1845. – Гл. III. – С. 44.

⁷⁶ Петров Н. Краткие сведения... – С. 80.

⁷⁷ Сендульский А. Город Дубно... – С. 590.

⁷⁸ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 93.

⁷⁹ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1267-1268; Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. В 5-ти томах. – Почаев, 1888. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 638, 867.

⁸⁰ Левитский К. Храмовое здание на Волыни // ВЕВ. – 1915. – № 34. – С. 531.

⁸¹ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 93-95.

⁸² Колосова В. Автограф Ивана Вишенского. В кн.: Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 126-133.

⁸³ Еремін І. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність. В кн.: Іван Вишенський. Сочинення. – М.-Л., 1955. – С. 228.

⁸⁴ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 93-95.

⁸⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 306. – Арк. 1-2зв.

⁸⁶ Цей документ нам люб'язно надав дослідник Ігор Тесленко, за що йому щиро вдячні.

⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 263зв.-263зв.

- ⁸⁸ Там само. – Спр. 134. – Арк. 568-568зв.
- ⁸⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 956-956зв.
- ⁹⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 112.
- ⁹¹ Там само. – Спр. 149. – Арк. 868зв.-869 зв; Спр. 151. – Арк. 48.
- ⁹² Довбищенко М. Уніатська Церква на Волині... – С. 29.
- ⁹³ Пам'ятки ... – С. 180.
- ⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 5-6зв.
- ⁹⁵ Петров Н. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше (далі – Очерк истории базилианского ордена ...) // Труды Киевской духовной академии. – К., 1870. – Т. 3. – С. 389-391.
- ⁹⁶ Петров Н. Волынь ... – С. 163.
- ⁹⁷ Першим привілеєм Жидичинський Миколаївський і Луцький Успення Пресвятої Богородиці монастирі передавалися під владу луцького православного владики Атанасія Пузини, другим – Пахомію Войні Оранському призначалася щорічна пенсія як компенсація за відібрання в нього Жидичинської обителі.
- ⁹⁸ Довбищенко М. Уніатська Церква на Волині... – С. 29.
- ⁹⁹ Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1886. – Вып. 1. – С. 216.
- ¹⁰⁰ Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в. – Казань, 1898. – С. 403.
- ¹⁰¹ Ostatnie Ks. Stebelskiego prace / Wydał W. Seredyński. – Kraków, 1877. – S. XCVI.
- ¹⁰² Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 31. – С. 1390; Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей... – С. 868.
- ¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 956-956зв; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 589; Спр. 134. – Арк. 568; Спр. 140. – Арк. 112. Під 20 червня 1626 р. його названо “архимандритом дубенским”. На підставі цього, можна, звісно, зробити припущення щодо існування в цей час Дубенської архимандрії, але, на нашу думку, йдеться про “архимандрита” Спасо-Преображенської обителі, бо в записях 1623 р. Геннадія називали як “архимандритом дубенским”, так і “архимандритом монастира Дубенского заложеня светого Спаса”.
- ¹⁰⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 188.
- ¹⁰⁵ Памятники. – Т. 3. – Отд. 3. – С. 317.
- ¹⁰⁶ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 729-731.
- ¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 589.
- ¹⁰⁸ Там само. – Арк. 590-591.
- ¹⁰⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 675зв.
- ¹¹⁰ Там само. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 108зв.-109.
- ¹¹¹ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 94.
- ¹¹² ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1005.
- ¹¹³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1389зв.
- ¹¹⁴ Цит. за: Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском // Временник Императорского Московского Общества истории и древностей Российских. – М., 1852. – Кн. XIV. – С. 46. У витягу з луцької гродської книги, зробленого в 1736 р., бачимо не “Potarcze”, а “Połonec”, але все-одно локалізувати цей маєток не вдалося (ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 7).
- ¹¹⁵ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1280.
- ¹¹⁶ Там само. – № 31. – С. 1381.
- ¹¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 45.
- ¹¹⁸ Баранович Ол. Згадана праця. – С. 40.

- ¹¹⁹ Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Przygotowali Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak. – Lwów, 1887. – T. 1 (1366 – 1506). – S. 544.
- ¹²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10.
- ¹²¹ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1272-1273.
- ¹²² Там само. – С. 1279, 1280.
- ¹²³ ЦДІАК України. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 7.
- ¹²⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 568.
- ¹²⁵ Там само. – Арк. 568-568зв.
- ¹²⁶ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 31. – С. 1381.
- ¹²⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 472зв.-473.
- ¹²⁸ Там само. – Спр. 226. – Арк. 890зв.-892.
- ¹²⁹ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1279.
- ¹³⁰ Там само. – С. 1281.
- ¹³¹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 649.
- ¹³² Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1283.
- ¹³³ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2 зв; Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1284. Дата цього запису викликає сумніви, беручи до уваги те, що Василь-Костянтин Острозький помер наприкінці 1608 р., а перед тим тривалий час важко хворів.
- ¹³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 437-437зв.
- ¹³⁵ Там само. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2зв.
- ¹³⁶ Там само. – Спр. 16. – Арк. 45.
- ¹³⁷ Переговский В. Згадана праця. – № 31. – С. 1381.
- ¹³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 649.
- ¹³⁹ Там само. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2-2зв; Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1276.
- ¹⁴⁰ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1280.
- ¹⁴¹ Там само. – № 31. – С. 1381.
- ¹⁴² Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1275.
- ¹⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2-2зв.
- ¹⁴⁴ Судячи із записів, датованих першою третьою XVIII ст., у той час у дубенських монастирів виникла потреба довести своє право на певні володіння, у зв'язку з чим ченці звернулися до давніх документів.
- ¹⁴⁵ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1268-1269.
- ¹⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1004-1006зв.
- ¹⁴⁷ Там само. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1-6.
- ¹⁴⁸ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1270-1271.
- ¹⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 1004-1009зв.
- ¹⁵⁰ Одиниці виміру не зазначені, так само, як і в запису аналогічного змісту під 1592 р. (ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1006).
- ¹⁵¹ Там само. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1-4.
- ¹⁵² Там само. – Спр. 5. – Арк. 3зв.
- ¹⁵³ Там само. – Спр. 8. – Арк. 3.
- ¹⁵⁴ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1270-1284.
- ¹⁵⁵ Про бажання Євфрузини Єловицької бути похованою в Дубенському Спасо-Преображенському монастирі згадує М. Довбищенко (називає її “Єфросинія”), але подає заповіт

під 1635 р. (Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008. – С. 582).

¹⁵⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. 231. – № 38. – Арк. 163зв.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 58.

¹⁵⁸ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1270.

¹⁵⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5 зв; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 93.

¹⁶⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 102. – С. 1; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 81; Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1272.

¹⁶¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 102. – С. 1; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 81 (на с. 139 наведена фотокопія листа цього ігумена).

¹⁶² АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 94.

¹⁶³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 93; Спр. 168. – Арк. 618; Памятники полемической литературы. – СПб., 1903. – Т. 3. – Стб. 338.

¹⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 2092. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3зв; Спр. 168. – Арк. 618; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – № 28-29. – С. 1280.

¹⁶⁵ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 45.

¹⁶⁶ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 28-29. – С. 1281.

¹⁶⁷ Там само. – С. 1282.

¹⁶⁸ Там само. – С. 1283.

¹⁶⁹ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 85.

¹⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 751.

¹⁷¹ Там само. – Спр. 212. – Арк. 52.

¹⁷² ЦДІАЛ України. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 26зв; Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія... – С. 107.

¹⁷³ ЦДІАЛ України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 1205зв.

¹⁷⁴ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 956-956зв.

¹⁷⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 589; Спр. 134. – Арк. 568; Спр. 140. – Арк. 112.

¹⁷⁶ Там само. – Спр. 149. – Арк. 868зв.

¹⁷⁷ Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 34; Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 256.

¹⁷⁸ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 31. – С. 1375.

¹⁷⁹ Голубев С. Материалы ... – С. 225-226.

¹⁸⁰ Ostatnie Ks. Stebelskiego prace / Wydał W. Seredyński. – Kraków, 1877. – S. XCVI.

¹⁸¹ Документ наводять: Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни // ВЕВ, 1902. – № 27. – С. 769-771; Довбищенко М. Пам'ятки ... – С. 238-240.

¹⁸² ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 626зв.

¹⁸³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 472зв.

¹⁸⁴ Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 31. – С. 1390; Теодорович Н. Историко-статистическое описание... – С. 868.

¹⁸⁵ Памятники. – Т. 3. – Отд. 3. – С. 317.

¹⁸⁶ Докладніше про цю дату див. “Дубенський монастир Воздвиження Чесного Хреста”, “Пожертви вірних”.

¹⁸⁷ Цит. за: Востоков А. Описание русских и словенских рукописей... – С. 190.

¹⁸⁸ Колосова В. Автограф Ивана Вишенського... – С. 126-133; Еремин И. Иван Вишенский... – С. 228.

¹⁸⁹ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 361-367.

¹⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 178зв.

¹⁹¹ Там само. – Спр. 110. – Арк. 751.

¹⁹² Переговский В. Бывшие православные монастыри... – № 31. – С. 1375.

¹⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 137-137зв.

¹⁹⁴ Там само. – Спр. 142. – Арк. 618; Спр. 158. – Арк. 600зв.

¹⁹⁵ Петров Н. Очерк истории базилианского ордена ... – С. 389-391.

¹⁹⁶ АЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 729.

Сергій Горін.

Дубенські Вознесенський, Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський монастирі (до середини XVII ст.)

На підставі опублікованих і віднайдених Автором документальних свідчень досліджується історія трьох дубенських монастирів, які перебували під патронатом князів Острозьких. Розглянуті питання про час їхнього заснування та вірогідних фундаторів, обсяги землеволодіння. Зібрані свідчення щодо пожертв обителям від вірних і поховання в них дозволяють, принаймні, робити припущення про релігійний авторитет цих чернечих спільнот. Наведений матеріал допомагає краще зрозуміти деякі особливості функціонування тогочасних монастирів Волині.

Sergiy Horin.

The Monasteries of Dubno (till the Middle of the XVII th).

Drawing from the published and recovered documental evidences the author researches the history of three monasteries, whose owners were princes Ostrogski. The problems of the time of its foundations and probable founders, extent of land-ownership are analyzed. The collected evidence about donations from population and burials in monasteries allow to make suppositions with the religion prestige of these monastic communities. The research allows for better understanding of the some aspects of Volyn monasteries functioning in the period.

STAROSTWO DROHOBYCKIE W XVII WIEKU. POTENCJAŁ GOSPODARCZY I DEMOGRAFICZNY W ŚWIECIE ŹRÓDEŁ SKARBOWYCH

Położenie, obszar, sieć osadnicza i dzierżawy starostwa

Tenuta drohobycka zajmowała tereny znajdujące się na obszarze Przedgórze Karpackiego, tworząc tzw. starostwo niegrodowe. Dobra starostwa położone były w większości w dorzeczu rzeki Tyśmienicy, prawobocznego dopływu Dniestru. W okresie nowożytnym był to obszar dobrze zagospodarowany z wielkimi kompleksami leśnymi porastającymi południową i centralną część starostwa¹. W XVII stuleciu w skład tej królewskiej wchodziło 15 wsi i miasto Drohobycz, będące stolicą powiatu drohobyckiego. W dotychczasowej literaturze przedmiotu historycy podawali różniące się nieco od siebie dane dotyczące liczby wsi wchodzących w skład tenuty drohobyckiej. Według Kornela Czemeryńskiego w skład starostwa wchodziło w XVIII w. obok Drohobycza 16 wsi, którymi były Bania Kotowska, Bolechowce (Bołochowce – tak w oryginale), Dereżyce (Derczyce), Dobrohostów (Dobrohostaw), Hubicze (Hubice), Kołpiec, Monaster Liszniański, Modrycz, Niedźwiedza (Niedźwiedzca), Orów, Raniowice, Solec, Stanyła (Staniła), Stebnik, Truskawiec i Nahujowice². Ten zestaw wsi przynależnych do tenuty drohobyckiej powtórzyli w 1997 r., multiplikując przy tym błędy w nazewnictwie kilku osad Piotr Kurowski i Franciszek Zacny³. W porównaniu do przytoczonych wyżej publikacji kompletną niemal listę osad wchodzących w skład starostwa drohobyckiego (pominięto tylko Przedmieście Drohobyckie) wymienili Zdzisław Budzyński i Kazimierz Przyboś⁴.

Na podstawie zgromadzonych źródeł podatkowo-skarbowych można stwierdzić, że w XVII stuleciu do dóbr starostwa drohobyckiego zaliczano następujące wsi: Bolechowce, Dereżyce, Dobrohostów, Hubicze, Kołpiec, Modrycz, Orów, Przedmieście Drohobyckie⁵, Raniowice, Solec, Stanyła, Stebnik, Truskawiec, Tynów oraz Ułyczno⁶. Przedostatnia z wymienionych osad usytuowana nad rzeką Bystrycą w zabagnionym obniżeniu zwanym Kotliną Nadniestrzańską, stanowiła enklawę oddaloną o ponad 10 km od północnej granicy zwartego terytorium starostwa drohobyckiego⁷. Niemal identyczny spis wsi przynależnych do starostwa drohobyckiego zawiera rewizja ziemi przemyskiej części zadniestrzańskiej przeprowadzona w 1692 r.⁸ i taryfa podymnego ziemi przemyskiej z 1700 r.⁹ We wspomnianych wykazach wymieniono 14 wsi, którymi były Bolechowce, Dereżyce, Dobrohostów, Hubicze, Modrycz, Orów, Przedmieście Drohobyckie, Raniowice, Solec, Stanyła, Stebnik, Truskawiec, Tynów i Ułyczno¹⁰, a pominięto Kołpiec, który w świetle wspomnianego dokumentu wchodził w tym czasie w skład ekonomii samborskiej¹¹. Taką przynależność wsi Kołpiec potwierdził już zresztą spis podatkowy ziemi przemyskiej pochodzący z 1663 r.¹² Warto zaznaczyć jeszcze, że do drugiej połowy XVI w. do dóbr starostwa zaliczano także część wsi Niedźwiedzy położonej już w granicach powiatu samborskiego, co dokumentuje lustracja królewskich województwa ruskiego przeprowadzona w latach 1564 – 1565¹³. Już jednak przed 1570 r. wspomniana część wioski została inkorporowana w skład ekonomii samborskiej i stan ten nie ulegał już później zmianom¹⁴.

Pod względem przynależności administracyjnej kompleks dóbr starostwa drohobyckiego wchodził w okresie nowożytnym w skład powiatu drohobyckiego, będącego częścią ziemi

przemyskiej, która z kolei wraz z ziemiami lwowską, halicką, sanocką i chełmską tworzyła województwo ruskie¹⁵. Królewszczyzna drohobycka zajmowała terytorium zbliżone do trapezu wydłużonego na osi północ-południe, granicząc od południa z powiatem stryjskim, a od północy z powiatem samborskim. W XVII w. starostwo obejmowało obszar 296,1 km², co stanowiło 40,8% powierzchni powiatu drohobyckiego¹⁶ i 2,4% całej ziemi przemyskiej¹⁷, która w okresie nowożytnym zajmowała terytorium liczące około 12.070 km². Jak więc łatwo stwierdzić nie można żadnym wypadku uznać za odpowiadające rzeczywistości opinie Aleksandra Jabłonowskiego i Kazimierza Przybosia jakoby granice powiatu drohobyckiego pokrywały się w przybliżeniu z obszarem starostwa¹⁸. W rzeczywistości w XVII stuleciu królewszczyzna drohobycka zajmowała stosunkowo szeroki pas usytuowany w południowej i południowo-zachodniej części powiatu oraz niewielką enklawę tynowską w północnym jego sektorze¹⁹. Jednak powierzchnia tego kompleksu dóbr nie stanowiła nawet połowy obszaru powiatu drohobyckiego. Był to zatem stosunkowo niewielki pod względem obszaru zespół dóbr królewskich ziemi przemyskiej lecz ze względu na położenie i istnienie żup solnych zaliczany był do bardziej dochodowych spośród wszystkich kompleksów ziemskich domeny monarszej istniejących na obszarze ziemi przemyskiej. W 1570 r. ogólny dochód roczny z dóbr królewszczyzny drohobyckiej wynosił 2581 zł²⁰.

Rozwój osadnictwa na interesującym obszarze został zdynamizowany w drugiej połowie XIV w. po włączeniu ziemi przemyskiej do Królestwa Polskiego. Niezależnie od istniejącego tutaj w okresie władztwa książąt halicko-włodzimierskich z rodu Rurykowiczów osadnictwa na prawie ruskim, zaczęły wtedy powstawać nowe wsie osadzone na prawie niemieckim, a także wołoskim. Niezwykle interesującym, a słabo zbadanym zjawiskiem dotyczącym rozwoju procesów osadniczych na omawianym obszarze było funkcjonowanie w czasach późnego średniowiecza i okresie nowożytnym wsi o mieszanym niemiecko-wołoskim i rusko-wołoskim modelu prawno-organizacyjnym²¹. Przykładem takiej niezwykle rzadkiej hybrydy niemiecko-wołoskiej była wieś Hubicze natomiast wsiami rozwijającymi się w oparciu o prawo wołoskie były Bolechowce, Solec oraz Ułyczno. Rozprzestrzenianie się osadnictwa na prawie wołoskim i niemiecko-wołoskim było typowe dla terenów podgórskich Małopolski i Rusi Czerwonej, które oferowały znakomite warunki do rozwoju gospodarki rolnej i hodowlanej i będące w istocie strefami przenikania gospodarki rolniczej i pasterskiej. Zachowane źródła, również te proveniencji skarbowej świadczą, że ten binarny model prawno-organizacyjny utrzymywał się w niektórych wsiach tenuty drohobyckiej aż do drugiej połowy XVII w.

Tenutariuszami domeny drohobyckiej byli w XVII stuleciu zwyczajowo podskarbiowie wielcy koronni²². Jeszcze w 1599 r. urząd starosty drohobyckiego otrzymał Mikołaj Daniłowicz²³. Po jego śmierci w 1624 r. starostwo drohobyckie dostało się w ręce Hermolaua Ligęzy²⁴. Gdy ten zmarł w 1632 r. urząd starosty drohobyckiego objął Jan Mikołaj Daniłowicz, syn Mikołaja Daniłowicza. Po jego śmierci w 1650 r. urząd podskarbiego wielkiego koronnego wraz ze starostwem drohobyckim otrzymał Bogusław Leszczyński lecz już w 1656 r. godność tę objął Krzysztof Grodzicki sprawujący funkcję generała artylerii koronnej²⁵. Po jego śmierci w 1659 r. jego następcą na urzędzie podskarbiego wielkiego koronnego został Stanisław Skarszewski, kasztelan małopolski. Gdy zmarł w 1685 r. starostwo drohobyckie trzymali Hieronim Lanckoroński, podkomorzy podolski, a później Marcin Chomętowski, kasztelan żarnowiecki, który zmarł w 1706 r.²⁶

Stan ba dań

Badania dotyczące zagadnień społeczno-gospodarczych dóbr królewskich funkcjonujących na terenach Rusi Czerwonej mają już dość starą tradycję. Już w 1886 r. została opublikowana praca Ferdynanda Bostela opisująca dzieje miasta Stryja i starostwa stryjskiego²⁷. W okresie międzywojennym ukazała się dwutomowa monografia Sambora i ekonomii samborskiej pióra

Aleksandra Kuczery²⁸ oraz książka Bronisława Falińskiego poświęcona dziejom starostwa i parafii Kamionka Strumiłowa²⁹. Już po zakończeniu drugiej wojny światowej w latach 60. XX stulecia będących szczytowym w historiografii polskiej okresem rozwoju badań społeczno-gospodarczych powstawały prace innych znakomitych historyków polskich dotyczących dziejów gospodarczych i społecznych dóbr ziemskich domeny monarszej. Mam tu na myśli opracowanie Edwarda Trzyny na temat starostwa krośnieńskiego³⁰ i klasyczną już pracę Andrzeja Wyczańskiego o starostwie korczyńskim³¹ oraz opublikowaną już w początkach lat 70. solidnie przygotowaną monografię autorstwa Józefa Półciwarka dotyczącą starostwa leżajskiego³². Po 1989 r. w historiografii polskiej nastąpił znaczący odwrót od historii gospodarczej i w efekcie tego trendu coraz rzadziej podejmowane są tematy związane z funkcjonowaniem starostw na terenie ziem ruskich dawnej Rzeczypospolitej³³. Z tego względu celowy wydaje się powrót do badań nad dobrami królewskimi istniejącymi w okresie nowożytnym na terenie ziem ruskich Korony. Innym istotnym powodem podjęcia badań dotyczącym starostwa drohobyckiego w XVII w. jest fakt, że w porównaniu do bogatych zbiorów archiwalnych odnoszących się do jego dziejów w XVI stuleciu, zasób źródeł pochodzących z XVII w. nie jest już taki bogaty, a tym samym stan wiedzy historyków na temat tego okresu nie jest zadowalający³⁴.

Badania dotyczące organizacji, funkcjonowania i gospodarki starostwa drohobyckiego w XVII w. znajdują się wciąż *in statu nascendi* mimo istnienia stosunkowo bogatej bazy źródłowej, głównie w postaci rękopiśmiennej. W historiografii polskiej i ukraińskiej nie powstała dotąd żadna praca dotycząca szerszej problematyki dziejów społeczno-gospodarczych tego kompleksu dóbr królewskich. Warto wspomnieć, że jeszcze w 1972 r. ukazał się artykuł autorstwa Wasyla Oliksejowicza Pirka w którym dokonano analiz stanu gospodarki południowo-wschodniej części ziemi przemyskiej na podstawie danych rewizji generalnej przeprowadzonej w 1692 r.³⁵ W 2008 r. opublikowany został artykuł Tarasa Batjuka poświęcony żupom funkcjonującym na terenie tenuty drohobyckiej w okresie XVI – XVIII w.³⁶ Można mieć nadzieję, że jest to zwiastun większego w przyszłości zainteresowania historyków interesującą, a wciąż mało znaną przeszłością istotnego pod względem gospodarczym kompleksu dóbr jakim było w epoce nowożytnej na ziemiach czerwonoruskich starostwo drohobyckie.

Charakterystyka źródeł

Epoka nowożytna pozostawiła po sobie stosunkowo bogatą spuściznę archiwalną. Dla badań o profilu społeczno-gospodarczym najistotniejszą dokumentacją wydają się być akta pochodzenia skarbowego spośród których istotne miejsce zajmują tzw. źródła masowe przez które rozumieć należy materiały archiwalne zawierające masowe notowania faktów jednostkowych³⁷. Do tego typu źródeł zaliczyć trzeba lustracje królewszczyzn, spisy podatkowe (przede wszystkim łanowego), rewizje dóbr, a przede wszystkim abiuraty. Ostatnie z wymienionych to spisy zaprzysiężonych sędownie zeznań (*iuramenta*) odnoszących się przede wszystkim do wygasających obciążeń podatkowych obiektów podległych fiskusowi na skutek zniszczeń dokonanych podczas działań militarnych, a także innych klęsk elementarnych takich jak pożary, powodzie, zbiegostwo podanych, epidemie chorób zakaźnych³⁸.

Przechodząc do skrótego przedstawienia materiałów źródłowych wykorzystanych podczas przygotowywania niniejszego artykułu chcę zaznaczyć, że w przeglądzie tym pomijam celowo szczegółowy opis wydanych drukiem lustracji królewszczyzn województwa ruskiego pochodzących z XVI i XVII w. ze względu na fakt, że uczynił to już ze znanstwem Leonid Tymoszenko w artykule opublikowanym w 2005 r. zamieszczonym w zbiorze zatytułowanym *Drohobycz. Miasto wielu kultur*³⁹. Do innych cennych materiałów pochodzenia skarbowego ogłoszonych drukiem zaliczyć należy spis podatkowy ziemi przemyskiej pochodzący z 1589 r.,

który wydany został przez Aleksandra Jabłonowskiego⁴⁰ oraz rejestry poborowe z lat 1628, 1651 i 1658, które zostały opublikowane w serii „Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej” przez Zdzisława Budzyńskiego i Kazimierza Przybosia⁴¹. Dane uzyskane ze wspomnianych rejestrów zostały uzupełnione przez informacje zawarte w niepublikowanych spisach łańowego ziemi przemyskiej powstałych w 1638⁴² i 1663 r.⁴³.

Podstawą moich ustaleń dotyczących potencjału ekonomicznego starostwa drohobyckiego na przestrzeni XVII stulecia stały się jednak wspomniane wyżej abiuraty czyli spisy zaprzysiężonych sądownie zeznań zwanych juramentami. Serie odprzysiężeń, które zostały przeze mnie wykorzystane należą do kategorii źródeł zaliczonych przez Witolda Kulę do grupy źródeł dotyczących zjawisk indywidualnych występujących w skali masowej⁴⁴. Ten znakomity znawca historii społeczno-gospodarczej już niemal pół wieku temu stwierdził profetycznie, że w statystycznym opracowaniu tej właśnie kategorii źródeł leży przyszłość badań historyczno-statystycznych⁴⁵. Pogląd ten podzielał również inny znakomity specjalista w zakresie historii społeczno-gospodarczej okresu wczesnej nowożytności, a zarazem wybitny metodolog historii Jerzy Topolski⁴⁶. Na gruncie ukraińskiej nauki historycznej walory źródeł masowych i ich duży potencjał poznawczy w kontekście badań nad skutkami najazdów tatarskich, a szczególnie wielkością jasyru dostrzegli Stefan Tomaszewski⁴⁷ i Jarosław Daszkewycz⁴⁸. Ze względu na swoją masowość, jednolitość, szczegółowość i schematyczność zapisu abiuraty stanowią najlepszy obok lustracji królewskich materiał empiryczny spośród wszystkich źródeł powstałych w epoce przedstatystycznej, które mogą być wykorzystane w badaniach o profilu społeczno-gospodarczym dotyczącym zespołów dóbr wielkiej własności ziemskiej. W środowisku historyków zajmujących się problematyką gospodarczą w epoce nowożytnej przeważały dotąd opinie o ograniczonej przydatności staropolskich źródeł proveniencji skarbowej (przede wszystkim rejestrów poborowych i juramentów) do badań społeczno-gospodarczych i demograficznych⁴⁹. Szczegółowa analiza i wzajemna weryfikacja tych materiałów dowiodła jednak, że są to źródła o niezwykle wysokim potencjale poznawczym i analitycznym bez porównania doskonalsze niż wykorzystywane dotąd najczęściej akta jak przykładowo lustracje królewskie⁵⁰.

Dla określenia wysokości potencjału ekonomicznego dóbr starostwa drohobyckiego w pierwszej połowie XVII w. najistotniejszymi seriami abiurat okazały się spisy juramentów, które składane były w grodzie przemyskim w roku 1621⁵¹, 1622⁵² i 1626⁵³. Zawierają one szczegółowe dane dotyczące zniszczeń spowodowanych przez oddziały tatarskie penetrujące tą część ziemi przemyskiej podczas najazdów ordy krymskiej i budżackiej w latach 20. XVII w. Natomiast dla okresu połowy XVII stulecia duże znaczenie miały zbiory juramentów składanych w latach 1649 – 1658⁵⁴ oraz 1661 – 1667⁵⁵. Abiuraty te oferują możliwość dokładnego obliczenia strat materialnych (a w konsekwencji pozostałego jeszcze potencjału gospodarczego), które miały miejsce podczas operacji militarnych toczących się na obszarze ziemi przemyskiej począwszy od jesiennego najazdu tatarsko-kozackiego z 1648 r. aż po inwazję siedmiogrodzko-kozacką z 1657 r. Dla określenia parametrów ilościowych charakterystycznych dla gospodarki starostwa w ósmej dekadzie XVII stulecia pierwszoplanowe znaczenie miały dwie serie odprzysiężeń składanych w 1673 r. przez reprezentantów napadniętych przez ordynców osad królewskiej drohobyckiej⁵⁶.

Spośród pozostałych źródeł masowych proveniencji skarbowej zawierających dane na temat gospodarki tenuty drohobyckiej, dużą wartość badawczą posiada rękopiśmienny dokument lustracji dóbr królewskich województwa ruskiego przeprowadzony w 1621⁵⁷. Fragment wspomnianej lustracji dotyczący starostwa drohobyckiego opublikowali ostatnio Ihor Smutok i Leonid Tymoszenko⁵⁸. Pozostałe dwie lustracje królewskie województwa ruskiego przeprowadzone w 1616 i 1629 r. nie zawierają niestety informacji na temat starostwa drohobyckiego⁵⁹. Wykorzystano również bogaty pod względem treści inwentarz starostwa drohobyckiego pochodzący z 1570 r.⁶⁰

Analizując najważniejsze akta serialne i ich znaczenie dla badań stanu gospodarczego starostwa drohobyckiego w XVII w. nie można pominąć tak istotnych źródeł jakimi są rewizje ziemi przemyskiej części zadniestrzańskiej sporządzone w 1692⁶¹ i 1699 r.⁶². Rewizja generalna ziemi przemyskiej części zadniestrzańskiej przeprowadzona w 1692 r. przez komisarzy królewskich pod kierownictwem cześnika sanockiego Jana Aleksandra Humnickiego jest niezwykle ważnym źródłem dokumentującym stan zagospodarowania i postępy odbudowy gospodarki kompleksu dóbr starostwa drohobyckiego po niezwykle niszczącym najeździe tatarskim z 1672 r. Fragment tej rewizji dotyczący miasta Drohobycza został opublikowany wraz z omówieniem w 2002 r. przez Ihora Smutoka⁶³. Drugi ze wspomnianych dokumentów czyli rewizja ziemi przemyskiej części zadniestrzańskiej z 1699 r. mimo, że dotrwała do naszych czasów w stanie niekompletnym (brak kilku pierwszych stron źródła nie odnoszących się szczęśliwie do wsi tenuty drohobyckiej), to jednak stanowi bardzo dokładny materiał statystyczny przydatny przy określeniu wysokości potencjału ekonomicznego starostwa i wpływu strat materialnych na jego gospodarkę spowodowanych przez orę z Budżaku podczas zimowego najazdu z 1699 r. Wspomniany dokument rewizji umożliwia również bardzo dokładne poznanie skali strat demograficznych poniesionych przez ludność powiatu drohobyckiego na skutek nagłego i niespodziewanego uderzenia ordyńców nureddina Gazi Gereja sołtana.

Potencjał gospodarczy i demograficzny

Według danych zawartych w rejestrze podatkowym ziemi przemyskiej z 1589 r. na obszarach wiejskich starostwa drohobyckiego znajdowało się w uprawie 149 $\frac{3}{4}$ łanów gruntów ornych, a dochody przynosiło także 9 młynów i 11 karczem⁶⁴. Obok 301 gospodarstw kmiecych osadzonych na prawie niemieckim i wołoskim w 14 wsiach starostwa istniało wówczas także 60 gospodarstw zagrodniczych, 26 komorniczych oraz 2 należące do rzemieślników. Poza tym zarejestrowano istnienie 12 popostw, 7 gospodarstw należących do tywonów, jednego wójtostwa oraz trzech bani solnych funkcjonujących w Dereżycach, Solcu i Stanyle. W porównaniu do stanu zarejestrowanego w lustracji królewskiej województwa ruskiego z lat 60. XVI w. dotyczącej tenuty drohobyckiej potencjał ekonomiczny i zagospodarowanie tego kompleksu dóbr uległy istotnym zmianom. Wprawdzie areal gruntów uprawnych na obszarach wiejskich wzrósł tylko ze 144 $\frac{1}{2}$ do 149 $\frac{3}{4}$ łanów czyli o 3,5% lecz inne wskaźniki dotyczące infrastruktury gospodarczej zostały wyraźnie zwiększone. Ilość młynów zwiększyła się w tym czasie z 7 do 9, a zatem o 22,2% natomiast ilość karczem uległa zwiększeniu z 7 do 11 czyli aż o 36,6%. Podobny wzrost odnotowano w przypadku gospodarstw zagrodniczych, których liczba zwiększyła się z 45 do 60 tj. o 25%. Warto wspomnieć, że powolny wzrost areалу gruntów ornych na obszarach wiejskich tenuty drohobyckiej następował również po 1589 r. W 1620 r. przed pierwszym większym najazdem tatarskim, który ogarnął obszar tenuty drohobyckiej w XVII stuleciu, w tym kompleksie dóbr ziemskich zarejestrowano już 152 $\frac{3}{4}$ łanów znajdujących się w uprawie, a zatem od 1589 r. nastąpił wzrost powierzchni obsiewanych gruntów o niemal 2%⁶⁵.

Wyraźna dynamika rozwoju objęła także inne sektory gospodarki jak na przykład warzelnictwo i wydobywanie soli. O ile w latach 60. XVI w. żupy solne funkcjonowały tylko w trzech wsiach starostwa drohobyckiego tj. w Dereżycach, Solcu i Stanyle, to pół wieku później ich istnienie udokumentowano w ponad połowie wszystkich wsi przynależnych do tego kompleksu dóbr ziemskich. W lustracji królewskiej województwa ruskiego z 1621 r. istnienie instalacji związanych z wydobywaniem soli potwierdzono dla Solca, Truskawca, Modrycza, Ułyczna i Stebnika natomiast w przypadku Dereżyc i Stanyły zostały one zdewastowane przez oddziały tatarskie podczas jesienno-wiosennego napadu z 1620 r.⁶⁶ W późniejszym okresie żupy solne działały w większości podanych osad⁶⁷. Efektem szybkiego wzrostu tej gałęzi górnictwa na obszarze tenuty drohobyckiej

był wyraźny wzrost dochodów pochodzących z eksploatacji złóż solnych. Gdy w latach 1564-1565 ogólny dochód płynący z wydobywania soli wynosił około 70 zł, to w 1620 r. wzrósł już do około 500 zł. Stanowiło to około 10% całkowitego dochodu rocznego uzyskiwanego wówczas ze starostwa drohobyckiego.

Dane zawarte w rejestrze podatkowym z 1589 r. świadczą, że tereny wiejskie królewsczyzny drohobyckiej zamieszkiwało około 2910 ludzi⁶⁸. Zatem doliczając do tego mieszkańców Drohobycza, którego populacja wynosiła w tym czasie około 2 tysiące osób⁶⁹, można szacować, że cała ludność starostwa drohobyckiego oscylowała wokół 5-6 tysięcy ludzi, co dawało średnią gęstość zaludnienia na poziomie około 20 osób na km². Można zatem stwierdzić, że tenuta drohobycka była w początkach XVII w. dobrze zagospodarowanym, bogatym i bardzo dochodowym kompleksem dóbr królewskich. O wysokiej dochodowości tej decydowały w znaczącej części źródła solne eksploatowane w XVII w. jak wspomniano o tym już wcześniej w połowie wszystkich wsi przynależnych do starostwa drohobyckiego⁷⁰. Zatem można stwierdzić, że w ostatniej ćwierci XVI i pierwszych dwóch dekadach XVII stulecia dobra starostwa drohobyckiego rozwijały się wciąż zarówno pod względem gospodarczym jak i demograficznym. Podobny proces rozwoju gospodarczego charakterystyczny był dla całej ziemi przemyskiej. Fakt ten stoi w ostrej sprzeczności z mocno ugruntowanym poglądem w historiografii polskiej – przynajmniej jeśli chodzi o zachodnią część województwa ruskiego, w tym starostwo drohobyckie – o wystąpieniu regresu ekonomicznego i załamaniu się produkcji rolnej w tym okresie w wyniku strukturalnych procesów związanych z funkcjonowaniem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej⁷¹.

Przedstawiony wyżej stan gospodarczy starostwa drohobyckiego nie uległ większym zmianom aż do października 1620 r. kiedy to nastąpił pierwszy z całej serii niezwykle niszczących najazdów tatarskich jakie miały miejsce w latach 20. XVII w.⁷² Podczas inksursji tatarskiej przeprowadzonej po rozgromieniu armii koronnej dowodzonej przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego nieopodal Mohylowa nad Dniestrem nocą z 6 na 7 października 1620 r., splądrowane zostały Bolechowce, Dereżyce, Dobrohostów, Hubicze, Modrycz, Orów, Raniowice, Solec, Stanyła, Stebnik, Truskawiec, Tynów oraz Ułyczno⁷³. Zatem w 1620 r. Tatarzy napadli na 86,6% wszystkich osad wiejskich istniejących wówczas w granicach starostwa drohobyckiego, a poza zasięgiem rządnych łupów ordyńców znalazły się tylko Kołpiec, Przedmieście Drohobyckie oraz sam Drohobycz dysponujący sprawnym systemem obronnym. Najpoważniejszym skutkiem tej inksursji było zniszczenie 155 gospodarstw kmiecych osiadłych na 77 ½ łanów pól uprawnych, co stanowiło nieco ponad połowę ogólnej powierzchni gruntów uprawnych obsiewanych przed nadejściem Tatarów. Niepełna rok później czyli w drugiej połowie września i pierwszych dniach października 1621 r. tereny starostwa drohobyckiego dotknięte zostały przez dwie nowe terrorystyczno-grabieżcze operacje wojsk tatarskich⁷⁴. Na szczęście nie były one już tak niszczące jak jesienna misja rabunkowa z października 1620 r. Wiadomo jednak, że w trakcie dwóch uderzeń sił tatarskich we wrześniu i październiku 1621 r. straty materialne poniosły Bolechowce, Dobrohostów, Modrycz, Orów, Raniowice, Solec, Tynów i Ułyczno czyli 57,1% wszystkich osad wiejskich istniejących wówczas na terenie starostwa drohobyckiego⁷⁵. W wyniku działań jednostek tatarskich wyłączeniu z cyklu produkcyjnego uległo kolejne 22 łanów pól uprawnych.

W świetle lustracji królewsczyzny województwa ruskiego z 1621 r. i juramentów składanych w grodzie przemyskim w 1622 r. przez przedstawicieli napadniętych gromad wiejskich, po trzech inksursjach tatarskich, które miały miejsce jesienią 1620 i 1621 r. areal uprawny na obszarach wiejskich starostwa drohobyckiego skurczył się ze 152 ¾ łanów do zaledwie 53 ¼ łanów. Zatem formacje tatarskie odpowiedzialne były za wyłączenie z uprawy 99 ½ łanów gruntów ornych, co stanowiło aż 65,1% ogólnego arealu uprawowego na obszarach wiejskich. Tatarzy spalili także 4 młyny spośród 9 działających na obszarze starostwa tj. 44,4% oraz spustoszyli 8 z 11 karczem

funkcjonujących na tym terenie, co stanowiło 72,7% wszystkich czynnych przed nadejściem ordyńców. Można zatem stwierdzić, że już na samym początku lat 20. XVII w. gospodarka starostwa drohobyckiego doznała katastrofalnych zniszczeń, których skala uniemożliwiała szybką likwidację strat i powrót do okresu *prosperity* sprzed ataków formacji tatarskich.

Mimo rozpoczętego prawie natychmiast po ustaniu zagrożenia procesu odbudowy zniszczonych dóbr, kolejne duże straty poniosła gospodarka starościńska w efekcie czerwcowej inksursji koczowników z Budżaku w 1624 r., która była jedną z największych tatarskich misji terrorystyczno-rabunkowych w XVII w. oraz zimowego najazdu Krymców w 1626 r. W dniu 9 czerwca 1624 r. podczas przemarszu głównego zgrupowania ordyńców z Budżaku w kierunku Bramy Przemyskiej, gdzie miał być założony umocniony obóz będący specyficzną platformą logistyczną (w języku tatarskim *koş*), spustoszony został powiat drohobycki, a wśród zaatakowanych wsi były Bolechowce, Dereżyce, Dobrohostów, Hubicze, Modrycz, Przedmieście Drohobyckie, Raniowice, Truskawiec, Tynów i Ułyczno⁷⁶. Podczas tej operacji jeden z torhaków koczowników spenetrował część Drohobycza, pałac m.in. cerkiew p.w. *Świętego Krzyża*⁷⁷. Zachowane odprysiężenia pochodzące z drugiej połowy lat 20. XVII w. nie przekazują dokładnych informacji o ilości łańów wyłączonych z uprawy na skutek działań formacji nomadów. Wiadomo tylko, że na Przedmieściu Drohobyckim ordyńcy spalili 13 domostw⁷⁸.

Zdecydowanie bardziej szczegółowe są dane zawarte w juramentach odnośnie poziomu strat wyrządzonych podczas kolejnej wyprawy tatarskiej, która miała miejsce w lutym 1626 r.⁷⁹ W konsekwencji tego najazdu na obszarze starostwa drohobyckiego splądrowane zostały bezlitośnie Bolechowce, Dereżyce, Dobrohostów, Hubicze, Kołpiec, Modrycz, Raniowice, Solec, Stanyła, Stebnik, Truskawiec, Tynów oraz Ułyczno⁸⁰. Stanowiło to 86,6% wszystkich istniejących wówczas osad typu wiejskiego na obszarze tenuty drohobyckiej.

Po tych dwóch najazdach dalszemu katastrofalnemu uszczupleniu uległa powierzchnia gruntów uprawnych na terenie starostwa, która zmniejszyła się aż o 115 ¼ łańów i pod koniec trzeciej dekady XVII stulecia wynosiła zaledwie 26 ¼ łańów. Stanowiło to tylko 17,1% areалу gruntów ornych istniejących na terenach wiejskich królewszczyny drohobyckiej przed 1620 r. Potwierdzeniem tej tragicznej statystyki są dane zawarte w rejestrze poborowym ziemi przemyskiej sporządzonym w 1628 r. Według wspomnianego dokumentu na terenie starostwa uprawiano wówczas tylko 17 ¼ łańów pól uprawnych⁸¹. Statystyka ta nie obejmuje jednak trzech wsi, którymi były Kołpiec (włączony do ekonomii samborskiej) oraz Orów i Stebnik. W tych ostatnich dwóch wsiach obsiewane były role o powierzchni 6 łańów, co poświadczają juramenty składane w 1626 i 1621 r. przez przedstawicieli gromad wiejskich⁸², a także dokument lustracji królewszczyn pochodzący z 1621 r.⁸³ Zatem w świetle wspomnianych dokumentów w drugiej połowie lat 20. XVII w. na obszarze tenuty drohobyckiej uprawiano zaledwie 23 ¼ łańów. Podany wynik potwierdza w zasadzie dane uzyskane z abiurat i pozytywnie weryfikuje ich wiarygodność. Aby uzmysłowić sobie jak katastrofalny i druzgocący wymiar miały zniszczenia wywołane przez oddziały tatarskie w latach 20. XVII w. na obszarze starostwa drohobyckiego wystarczy w zasadzie podać, że cały areal pól ornych pozostałych tam w uprawie był zbliżony do powierzchni obsiewanych gruntów na terenie wsi Bolechowce przed 1620 r., która wynosiła 23 1/2 łańa⁸⁴.

Po zimowym najeździe tatarskim z 1626 r., który był ostatnią inksursją z lat 20., która osiągnęła dobra starostwa drohobyckiego, rozpoczął się żywiołowy proces odbudowy ekonomicznej. Przebiegał on bardzo dynamicznie skoro po upływie ponad 10 lat od ostatniego najścia ordyńców dzięki wielkiemu wysiłkowi lokalnych społeczności chłopskich i administracji starościńskiej, potencjał gospodarczy starostwa został w znaczącym stopniu odbudowany. Według danych zawartych w rejestrze poborowym ziemi przemyskiej z 1638 r. na terenie dóbr starościńskich uprawiano już 73 łańów gruntów ornych⁸⁵. W ciągu kolejnych 10 lat poprzedzających tragiczne

wydarzenia związane z powstaniem kozackim i najazdem tatarsko-zaporoskim w 1648 r. zdołano odbudować jeszcze 25 gospodarstw kmiecych osiadłych na 12 ½ łanach. W ten sposób przed wybuchem powstania Chmielnickiego w na obszarach wiejskich starostwa drohobyckiego uprawiano łącznie już 85 ½ łanów pól ornych, co stanowiło 56% ogólnego areалу gruntów ornych istniejącego przed 1620 r. Dalsze postępy odbudowy gospodarki starostwa drohobyckiego uniemożliwiły niebawem wydarzenia związane z rebelią kozacką i połączonym z nią najazdem tatarsko-kozackim w 1648 r.

Można podejrzewać, że gdyby nie doszło do wspomnianej inkursji nieprzyjacielskiej, to procesy rekonstrukcji potencjału ekonomicznego dóbr starościńskich mogłyby zostać uwieńczone całkowitym sukcesem już w latach 60. XVII w. Na realność takiej perspektywy wskazują dane statystyczne zawarte w lustracji królewszczyzn województwa ruskiego dotyczące starostwa drohobyckiego z lat 1661-1665. Ze wspomnianego dokumentu wynika, że w krótkim bo zaledwie kilkuletnim okresie po inwazji transylwańsko-kozackiej w 1657 r. do pierwszej połowy lat 60. XVII w. zdołano odbudować struktury gospodarcze tenuty drohobyckiej do poziomu sprzed wybuchu powstania Chmielnickiego⁸⁶.

Do kolejnego wielkiego najazdu tatarskiego przeprowadzonego przy wsparciu oddziałów zaporoskich doszło jesienią 1648 r. już po wybuchu największego w dziejach Rzeczypospolitej powstania kozackiego pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Przypomnieć należy, że ostatnia w latach 20. XVII w. inkursja koczowników z Budżaku przeprowadzona jesienią 1629 r. szczęśliwie ominęła dobra starostwa drohobyckiego⁸⁷. Następstwem najazdu tatarsko-kozackiego połączanego z działaniami zrewoltowanych grup wieśniaków z dóbr królewskich ekonomii samborskiej i części ludności starostwa drohobyckiego było wydatne cofnięcie postępującej w latach strategicznej paury między wielkimi zniszczeniami z trzeciej dekady stulecia i kolejną falą dewastacji wojennych z okresu 1648 – 1657 tj. w latach 30. i 40. odbudowy gospodarki starostwa drohobyckiego. Analiza wszystkich dostępnych źródeł masowych dowiodła, że pamiętnej jesieni 1648 r. Tatarzy i Kozacy napadli na wszystkie 15 wsi starostwa drohobyckiego. Były to Bolechowce, Dereżyce, Dobrohostów, Hubicze, Kołpiec, Modrycz, Orów, Przedmieście Drohobyckie, Raniowice, Solec, Stanyła, Stebnik, Truskawiec, Tynów i Ułyczno⁸⁸. We wspomnianych 15 wsiach starostwa drohobyckiego Tatarzy i Kozacy zdewastowali 44 ½ łanów ziemi ornej ze wszystkich 85 1/2 łanów uprawianych przed najazdem tatarsko-kozackim, tj. 52%. Najeźdźcy spalili również 24 gospodarstw zagrodniczych, 15 komorniczych, 6 młynów i 7 karczem, a także cerkiew i popostwo w Truskawcu oraz popostwo w Dobrohostowie⁸⁹.

Reasumując, można stwierdzić, że jesienny najazd tatarsko-kozacki z 1648 r. spowodował na terenie starostwa znaczne straty materialne i zniszczenia infrastruktury gospodarczej. Dość powiedzieć, że po tym napadzie na terenie królewszczyzny drohobyckiej nie pozostała ani jedna karczma, a spośród wszystkich funkcjonujących tu 8 młynów czynnych pozostało zaledwie 2 obiekty. W świetle przeanalizowanych materiałów archiwalnych, żaden z mieszkańców starostwa nie został wzięty wówczas w jasyr przez Tatarów choć wiadomo, że z 25 innych wsi powiatu drohobyckiego ordyńcy porwali do niewoli 303 ludzi⁹⁰. Jak można podejrzewać nie było to dziełem przypadku gdyż właśnie wieśniacy z dóbr starościńskich aktywnie występowali przeciw majątkom szlacheckim wspólnie z oddziałami kozackimi, które jak wiadomo ściśle kooperowały z formacjami tatarskimi operującymi jesienią 1648 r. na terenie ziemi przemyskiej.

Niemal bezpośrednio po zakończeniu wspomnianego najazdu mocno ucierpiał także sam Drohobycz, który 24 listopada 1648 r. został zaatakowany przez wycofujące się oddziały kozackie wspierane przez liczne grupy zbuntowanych chłopów i część miejscowych mieszczan⁹¹. Mimo obrony miasta podjętej przez część mieszkańców oddziały kozackie wraz ze zbuntowanymi poddanymi wdarli się do centrum Drohobycza, dewastując m.in. kościół parafialny

p.w. *Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*⁹². Po opuszczeniu Drohobycza przez Kozaków stolica powiatu drohobyckiego pozostawała w rękach zrewoltowanych mieszczan i chłopów do początków grudnia 1648 r. Niebawem jednak miasto zostało powtórnie opanowane przez ruskich powstańców liczących co najmniej 2 tysiące ludzi na których czele stali mieszcianie drohobyccy Tymofiej Mychajłowicz, Leś Czuczwarą i Jacko Sidelnik z synem⁹³. Jeszcze w grudniu 1648 r. oddziały zrewoltowanych mieszczan i chłopów zostały usunięte z Drohobycza przez jednostki wojska, które przybyły ze Stryja⁹⁴.

Następne lata tak tragiczne dla większości wsi i miast ziemi przemyskiej ogarniętych działaniami kolejno oddziałów moskiewskich i kozackich w 1655, armii szwedzkiej w 1656 i sojusznicznych sił siedmiogrodzko-kozackich w 1657 r., na obszarze starostwa drohobyckiego na szczęście nie przyniosły żadnych większych zniszczeń. Ten stosunkowo sprzyjający okres dla tej części ziemi przemyskiej trwał niemal ćwierć wieku tj. do kolejnego najazdu tatarskiego, który miał miejsce podczas początkowej fazy wojny polsko-tureckiej w 1672 r. W latach 50. i 60. XVII w. odbudowa gospodarki starostwa drohobyckiego poczyniła znaczne postępy, co było jak się wydaje zjawiskiem dość nietypowym na tle ogólnego załamania ekonomiki ziemi przemyskiej w następstwie intensywnych i niezwykle niszczących działań wojennych z lat 1648-1657. Jak przekonują dane zawarte w lustracji województwa ruskiego przeprowadzonej w pierwszej połowie lat 60. XVII w. na terenach wiejskich starostwa drohobyckiego uprawiano już 70 łąnów ziemi ornej⁹⁵. Jeszcze bardziej spektakularny wzrost odnotowano w przetwórczych sektorach gospodarki czyli w młynarstwie i karczmarstwie. Rewizorzy lustrujący stan dóbr starościńskich zapisali, że w tym czasie na terenie dóbr starościńskich pracowało i przynosiło dochody 11 młynów i 9 karczem, a zatem tyle samo, co w ostatniej dekadzie XVI w. Nieco tylko mniej optymistyczne informacje odnośnie postępów odbudowy potencjału gospodarczego starostwa drohobyckiego zawiera rejestr podatkowy ziemi przemyskiej z 1663 r. Według tego spisu na obszarach wiejskich starostwa drohobyckiego miało znajdować się wówczas w uprawie 62 1/2 łąnów ziemi ornej⁹⁶.

Niestety już na początku lat 70. XVII w. te bardzo pozytywne efekty restauracji potencjału produkcyjnego i struktur gospodarczych starostwa zostały całkowicie zaprzepaszczone na skutek jednego z największych w dziejach najazdów tatarskich na południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej. Miał on miejsce w początkach października 1672 r. po zdobyciu Kamieńca Podolskiego przez armię osmańską i opanowaniu przez siły turecko-tatarsko-kozackie wschodniej i centralnej części województwa ruskiego⁹⁷. Na skutek tego uderzenia ordy krymskiej, które objęło wszystkie wioski starostwa drohobyckiego jego potencjał produkcyjny został ograniczony do zaledwie 6 łąnów natomiast przetwórczy sektor gospodarki został niemal całkowicie zmieciony z powierzchni ziemi. Podczas tej inkursji zniszczono bowiem 10 młynów i 9 karczem. Podobnie wysokie straty poniosły wówczas inne części ziemi przemyskiej na terytorium której operowały oddziały nieprzyjacielskie przez 12 dni⁹⁸. Wspomniany najazd doprowadził do ruin starostwa drohobyckiego podobnie jak zresztą gospodarkę całej ziemi przemyskiej do niemal całkowitej ruiny gospodarczej.

Po wspomnianej inkursji, która była jednym z największych w dziejach najazdów tatarskich, działania zmierzające do odnowienia stanu posiadania na obszarze tenuty drohobyckiej w porównaniu do stosunkowo szybkiej odbudowy gospodarki po fali grabieżczych misji ordy krymskiej i budżackiej z lat 20. i zniszczeniach pamiętnego 1648 r. straciły wyraznie na sile i dynamice. Patrząc obiektywnie na ówczesne możliwości rekonstrukcji i sanacji gospodarki, trzeba stwierdzić, że nie były one duże. Po tak gwałtownym wstrząsie jakim było uderzenie tatarskie z jesieni 1672 r. i wydatnym osłabieniu potencjału ludnościowego dóbr starościńskich odbudowa musiała być liczona już nie w latach lecz w całych dekadach. Jak wynika z porównania danych dotyczących areалу gruntów ornych obsiewanych na obszarach wiejskich tenuty

drohobyckiej zawartych w juramentach składanych w 1673 r. i dokumencie rewizji generalnej ziemi przemyskiej części zadniestrzańskiej, na przestrzeni 20 lat po napaści ordynków z 1672 r. ludność z dóbr starościńskich zdołała przywrócić do cyklu produkcyjnego 31 7/8 łanów ziemi ornej⁹⁹. W 1692 r. rewizorzy królewscy lustrujący dobra drohobyckie odnotowali bowiem, że we wsiach starościńskich w uprawie znajdowało się już łącznie 37 7/8 łanów gruntów ornych¹⁰⁰. Zatem w okresie dwóch dziesięcioleci areal pól ornych we wsiach starostwa wzrósł ponad pięciokrotnie. Mimo tego dynamicznego wzrostu arealu uprawnego, po 20 latach od najazdu tatarskiego powierzchnia pól ornych sięgnęła zaledwie 24,7 % stanu zarejestrowanego na początku lat 20. XVII w. W 1692 r. na obszarze starostwa zamieszkiwało około 3921 ludzi spośród których 2701 bytowało na terenach wiejskich natomiast 1220 rezydowało w Drohobyczu i jego przedmieściach.

Postępy odbudowy gospodarki starostwa, które można określić jako generalnie słabe i niewystarczające, mające miejsce w ostatniej ćwierci XVII w. w warunkach toczącej się niemal przez cały ten okres wojny z Imperium Osmańskim, zostały zastopowane na skutek ostatniego w historii najazdu tatarskiego, który został przeprowadzony w lutym 1699 r. już po zawarciu traktatu pokojowego w Karłowicach¹⁰¹. Jak świadczy dokument rewizji ziemi przemyskiej części zadniestrzańskiej z 1699 r. koczownicy napadli wtedy na 14 wsi starostwa oraz na samą stolicę powiatu Drohobycz¹⁰². Wśród napadniętych osad wiejskich były Bolechowce, Dereżyce, Dobrohostów, Hubicze, Modrycz, Orów, Przedmieście Drohobyckie, Raniowice, Solec, Stanyła, Stebnik, Truskawiec, Tynów oraz Ułyczno¹⁰³. Wśród wymienionych osad całkowitej annihilacji uległy Dobrohostów i Ułyczno. Wiadomo, że w ciągu trzech dni od 17 do 19 lutego 1699 r. koczownicy Gazi Gereja sołtana spalili na terenie tenuty drohobyckiej co najmniej 334 chałup chłopskich i 5 dworów stojących w Bolechowcach, Solcu (dwa budynki), Dobrohostowie i Orowie¹⁰⁴. Ostatnia z wymienionych siedzib została wzięta szturmem przez atakujących ordynków, którzy po zdobyciu dworu wymordowali część broniących się w nim ludzi. Podczas tej inkursji ordynki zniszczyli na terenie dóbr starościńskich m.in. młyn stojący w Dereżycach oraz karczmę, browar i żupę w Ułycznie¹⁰⁵.

Podczas tego najazdu ordynki uprowadzili ze sobą 3049 ludzi zamieszkujących na terenach starostwa drohobyckiego (w tym 129 osób z przedmieść Drohobycza)¹⁰⁶. Stanowiło to około 70% ówczesnej populacji całego starostwa. Ta katastrofalna depopulacja obszaru królewskiej drohobyckiej połączona z ponownym jej dotkliwym spustoszeniem, dopełniła dzieła niemal totalnego zniszczenia jakiego doświadczył w XVII stuleciu ten niegdyś bogaty i gęsto zaludniony kompleks dóbr ziemskich. Uniemożliwiło to szybkie postępy w odbudowie potencjału gospodarczego w następnych kilku dekadach XVIII stulecia. Można zatem powiedzieć, że mimo nieco innego rozkładu chronologicznego zniszczeń wojennych w starostwie drohobyckim w porównaniu do innych rejonów ziemi przemyskiej, efektem działań militarnych mających miejsce w XVII w. był zbliżony poziom degradacji i dewastacji gospodarki sięgający około 90%¹⁰⁷. W porównaniu do strat demograficznych odnotowanych dla pozostałych części ziemi przemyskiej w XVII w. potencjał ludnościowy starostwa drohobyckiego został pomniejszony w bez porównania większy sposób.

Stwierdzić trzeba, że na zmniejszanie potencjału gospodarczego tenuty drohobyckiej w XVII w. największy wpływ wywarły działania wojenne prowadzone przez oddziały tatarskie, a w mniejszym stopniu kozackie w 1648 r. natomiast oddziaływanie formacji rosyjskich i siedmiogrodzkich nie było bezpośrednio odczuwalne na obszarze tej królewskiej ziemi. Zniszczenia spowodowane przez oddziały ordy krymskiej i budżackiej wpływały w sposób zdecydowanie ujemny na stan gospodarczy dóbr starościńskich i wysokość dochodów z nich uzyskiwanych i były bez porównania groźniejsze niż straty spowodowane przez przemarsze i stacjonowanie

wojsk koronnych oraz epidemie chorób zakaźnych. Straty wywołane przez te dwa ostatnie czynniki nie przekraczały według moich obliczeń kilku procent całości zniszczeń spowodowanych przez działania wojenne.

W kontekście stwierdzonego wyżej druzgocącego wymiaru zniszczeń wyrządzonych przez oddziały tatarskie na obszarze starostwa drohobyckiego w XVII stuleciu nasuwa się pytanie jakie czynniki i okoliczności umożliwiły wywołanie tak dużych strat. Moim zdaniem obok wysokiej intensywności, skuteczności i częstotliwości operacji ord tatarskich najistotniejszym faktorem było tu stosowanie przez komendantów krymskich i budżackich asymetrycznych metod działań wojennych (*asymmetric warfare*). Na podkreślenie zasługuje fakt, że była to zarówno asymetria w tradycyjnym rozumieniu bazująca na logice nierówności zdolności bojowych angażowanych przez przeciwników (*asymmetry in means*), jak i asymetria w przestrzeni działania. Dla tego pierwszego typu asymetrycznych działań militarnych charakterystyczna była skłonność do unikania kontaktu i walki bezpośredniej z regularnymi oddziałami wojskowymi (oddziały koronne, powiatowe i prywatne), szczególnie w terenie zurbanizowanym, gdzie efektywność ordyńców była znacznie niższa oraz brak większego zainteresowania w zdobywaniu punktów umocnionych, co wynikało przede wszystkim z chęci minimalizacji strat własnych. W tych warunkach Tatarzy skupiali się na atakowaniu słabo chronionych lub w ogóle nie bronionych tzw. celów miękkich (*soft targets*), którymi były wsie i przedmieścia ośrodków miejskich. Takie właśnie działanie było jednym z podstawowych wyznaczników asymetryzacji działań militarnych reprezentowanej przez system wojskowości tatarskiej, która polegała na skoncentrowaniu wysiłku operacyjnego na przestrzeni cywilnej (*human space*). Co ciekawe, okazuje się, że było to zainteresowanie dosłowne gdyż priorytetowym zadaniem jednostek stepowców było pozyskiwanie jasyru, który w swej głównej masie wywodził się spośród ludności cywilnej. Obok tego głównymi obiektami zainteresowania podczas trwania grabieżczych misji dla większości tatarskich grup uderzeniowych były cele cywilne (*civilian targets*) w postaci dworów szlacheckich, folwarków, chałup i gospodarstw chłopskich, soltystw, wójtostw, popostw, kościołów, cerkwi oraz budynków i zakładów z branży rolno-przetwórczej i wydobywczej tworzących ówczesną infrastrukturę gospodarczą takich jak młyny, karczmy, browary, żupy i warzelnie soli.

Działania bazujące na asymetryczności były znakomitą instrumentem w prowadzonej przez Tatarów swoistej eksploatacji i działalności militarno-ekonomicznej głównie na obszarach wiejskich południowo-wschodniej części Rzeczypospolitej. Permanentne stosowanie tych metod przez dowództwo tatarskie było jedną z głównych przyczyn tak wysokich zniszczeń potencjału gospodarczego i strat materialnych, czego dobrym przykładem są dzieje rozwoju, a raczej załamania ekonomiki starostwa drohobyckiego na przestrzeni XVII w. Było to możliwe dzięki częściowej przynajmniej nieprzystawalności tatarskiej sztuki wojennej oraz mistrzowskiego wykorzystania przez wodzów tatarskich niekonwencjonalnych rozwiązań w stosunku do typowego *modus operandi* charakterystycznego dla dowództwa polskiego. W przypadku wojskowości tatarskiej źródłem decydującym o przyjęciu i stosowaniu strategii i działań asymetrycznych były stare tradycje mongolskiej sztuki wojennej wywodzącej się z zupełnie innego kręgu kulturowego niż praktyka działań wojennych dominująca w Europie Zachodniej i Środkowej w epoce nowożytnej.

Analiza dynamiki rozwojowej potencjału gospodarczego dóbr starostwa drohobyckiego na przestrzeni całego XVII stulecia, szczególnie w interwałach dzielących kolejne fale zniszczeń daje mocne podstawy do wysunięcia tezy, że degradacja i regres ekonomiki tego dobrze rozwiniętego i bogatego kompleksu dóbr królewskich nie były związane z wewnętrznymi i strukturalnymi przyczynami charakterystycznymi dla ustroju folwarczno-pańszczyźnianego lecz spowodowane były przede wszystkim nieprzyjacielskimi (głównie tatarskimi) operacjami militarnymi charakteryzującymi się wysoką intensywnością i szerokim zasięgiem oddziaływania, które

zasadniczo skierowane były przeciwko ludności cywilnej, jej zasobom materialnym i infrastrukturze gospodarczej istniejącej na terenie dóbr starostwa drohobyckiego.

¹ Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv. – Sygn. B IX a. 390. – F. von Mieg, Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien, 1:28 800. – Sekcje № 193, 194, 195, 217.

² Czemyryński K. O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej polskiej. – Lwów, 1870. – S. 189.

³ Kurowski P., Zacny F. Żupy starostwa dolińskiego i drohobyckiego. Rewizje, lustracje, inwentarze i kontrakty z XVI – XVIII wieku // „Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce”. – T. XX. – Wieliczka, 1997. – S. 132.

⁴ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku // Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. Źródła dziejowe. – T. I. – Cz. 1. – Przemyśl-Rzeszów, 1997. – S. LIII, 189.

⁵ We wszystkich przeanalizowanych źródłach nie określono bliżej o które z przedmieść chodziło.

⁶ Rejestr poborowy... S. LIII, 189-190; Lustracja województwa ruskiego 1661 – 1665. – Cz. I: Ziemia przemyska i sanocka. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 155-161; Centralny Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy m. Lwiv (dalej – CDIAUL). – Castrensia Premislensia (dalej – CP). – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1075. – S. 1546-1548, 573-575.

⁷ Zob. mapa (Starostwo drohobyckie w XVII wieku. Granice i sieć osadnicza).

⁸ CDIAUL. – Terrestria Premislensia (dalej – TP). – F. 14. – Op. 1. – Spr. 258: Rewizya generalna miast, miasteczek, y wsiów JKM, duchownych y szlacheckich w ziemi przemyskiej w partyi zadniestrskiej leżących, także dymow y osiadłości w nich zostających przez nas niżej podpisanych vigore laudi seymiku wyszeńskiego ode dnia 10 maja w roku 1692 zaczęta, expediowana y należycie kontrolowana. – S. 144-156, 241-246.

⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im Ossolińskich we Wrocławiu (dalej – BZNO). – Sygn. 9730/II. – S. 45.

¹⁰ CDIAUL. – TP. – F. 14. – Op. 1. – Spr. 258. – S. 144-156; BZNO. – Sygn. 9730/II. – S. 45.

¹¹ Zob.: BZNO. – Sygn. 9730/II. – S. 49. Zob. też CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1071: Rewizya Partyey Zadniestrskiej po spustoszeniu tatarskim [...]. – S. 439.

¹² CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1075. – S. 574.

¹³ Lustracja województwa ruskiego 1561 – 1565 / K. Chłapowski i H. Żytkowicz. – Warszawa, 2001. – S. 200.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej – AP Kr.). – Oddział na Wawelu, Archiwum Podhoreckie (dalej – Arch. Podh.). – Sygn. 43. – S. 1-14. Zob. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. VII. – Cz. 2 // Źródła dziejowe. – T. XVIII. – Cz. 1. – Warszawa, 1902. – S. 28, 35.

¹⁵ Przyboś K. Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych XVI – XVIII wiek // „Rocznik Przemyski” (dalej – RP). – T. XXIX-XXX. – Przemyśl, 1994. – S. 189.

¹⁶ Powiat drohobycki obejmował obszar o powierzchni około 726 km² (ibidem). Według Maurycego Horna powiat drohobycki był nieco większy i posiadał powierzchnię 785 km² (Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600 – 1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S. 24. – Tabela II).

¹⁷ Dane odnośnie powierzchni poszczególnych wsi zaczerpnięto z monografii Zdzisława Budzyńskiego (Budzyński Z. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – T. 2. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – S. 85, 120, 123, 127, 161, 190, 247, 271, 305, 334, 337, 340, 362, 368).

¹⁸ Polska XVI wieku... – T. VII. – Cz. II // *Źródła dziejowe*. – T. XVIII. – Cz. 2. – S. 225; Przyboś K. Granice ziemi przemyskiej... S. 200; Budzyński Z., Przyboś K. Przedmowa, do: Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku... S. XLVII.

¹⁹ Zob. mapa (Starostwo drohobyckie w XVII wieku. Granice i sieć osadnicza).

²⁰ AP. Kr. – Oddział na Wawelu, Arch. Podh. – Sygn. 43. – S. 14.

²¹ Zob. Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. – Lublin, 2004. – S. 109.

²² Przyboś K. Wielka własność ziemska w ziemi przemyskiej w XVII wieku // RP. – T. XXVIII. – Z. 1. – Przemyśl, 1992. – S. 190.

²³ Tyszkowski K. Daniłowicz Mikołaj // *Polski Słownik Biograficzny* (dalej – PSB). – T. IV. – Kraków, 1938. – S. 416.

²⁴ Kowalska H. Ligęza Hermolaus // PSB. – T. XVII. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S. 315-316.

²⁵ Przyboś K. Wielka własność... – S. 190.

²⁶ Kurowski P., Zacny F. Op. cit. – S. 132-133.

²⁷ Bostel F. Z przeszłości Stryja i starostwa stryjskiego // „Przewodnik Naukowy i Literacki”. – T. XIV. – Warszawa, 1886.

²⁸ Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji samborskiej. – T. I-II. – Sambor, 1935. – 1937.

²⁹ Faliński B. Źródła dziejowe starostwa i parafii Kamionka Strumiłowa. – T. I-II. – Kamionka Strumiłowa, 1928-1930.

³⁰ Trzyna E. Stosunki społeczno-ekonomiczne i walka chłopów starostwa krośnieńskiego z uciskiem starościńskim i militarnym w drugiej połowie XVII wieku // RP. – R. IX. – Z. 2. – Przemyśl 1962. – S. 9-98.

³¹ Wyczański A. Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500 – 1660. – Warszawa, 1964.

³² Półciwiatek J. Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI – XVIII wieku. – Warszawa-Kraków, 1972.

³³ Do nielicznych prac tego typu zaliczyć trzeba publikację źródłową dotyczącą żup starostwa dolińskiego i drohobyckiego (Kurowski P. F. Zacny. op. cit. – S. 131-189).

³⁴ Люстрація дрогобицького староства 1621 р. // *Дрогобицький Краєзнавчий Збірник* (далі – ДКЗ). – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – S. 452.

³⁵ Пірко В. Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця XVII ст. // *Історичні джерела та їх використання*. – №. 7. – Київ, 1972. – С. 79-87.

³⁶ Батюк Т. Соляні жупи дрогобицького староства у XVI – XVIII ст. // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – S. 129-137.

³⁷ Kowalska-Glikman S. Akta masowe w badaniach historii społecznej // *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*. – Warszawa, 1980. – S. 179.

³⁸ Zob.: Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej. – Warszawa, 1976. – S. 149. – Przyp. № 161.

³⁹ Tymoszenko L. Дрогобич в адміністративно-правових та статистичних джерелах XVI – XVII ст. // *Drohobycz. Miasto wielu kultur*. – Rzeszów, 2005. – С. 60-76.

⁴⁰ Polska XVI wieku.. – T. VII. – Cz. 2. // *Źródła dziejowe*. – T. XVIII. – Cz. 2. – Warszawa, 1903. – S. 4-45.

⁴¹ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku... – S. 1-205; Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku // *Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej / Źródła dziejowe*. – T. I. – Cz. 2. –

Przemyśl-Rzeszów, 1997. – S. 1-155; Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1658 roku // Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej // Źródła dziejowe. – T. I. – Cz. 3. – Przemyśl-Rzeszów, 2000. – S. 1-231.

⁴² CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1075. – S. 1425-1548.

⁴³ Ibidem. – S. 475-568.

⁴⁴ Kula W. Problemy i metody... – S. 357-358.

⁴⁵ Ibidem. – S. 360.

⁴⁶ Topolski J. Metodologia historii. – Warszawa, 1973. – S. 433. Zob. Też: Borowski S. Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych // Studia Źródłoznawcze. – T. IX. – Warszawa-Poznań, 1964. – S. 7.

⁴⁷ Топалівський С. Погляд на стан людности Львівської землі в ловині XVII ст. // Жерела до історії України-Руси. – Т. II: Матеріали до історії Галичини. – Т. II: Акти з р. 1649 – 1650. – Львів, 1901. – С. I-LII.

⁴⁸ Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український Археографічний Щорічник. – Вип. 2. – Київ, 1993. – С. 45.

⁴⁹ Górka K. Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku // Studia Źródłoznawcze. – T. I. – Warszawa, 1957. – S. 185-189; Muszyńska J. Straty demograficzne i zniszczenia gospodarcze w Małopolsce w połowie XVII wieku. Problemy badawcze // Rzeczpospolita w latach potopu. – Kielce, 1996. – S. 277-279; Eadem. Zniszczenia wojenne w połowie XVII wieku a gospodarka Rzeczypospolitej // Wojny północne w XVI – XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem. – Toruń, 2007. – S. 242.

⁵⁰ Ich zalety zostały w pełni dostrzeżone i wykorzystane w rozprawie doktorskiej poświęconej dewastacjom spowodowanym działaniami wojennymi w ziemi przemyskiej w XVII stuleciu (Gliwa A. Zniszczenia wojenne i ich skutki na terenie ziemi przemyskiej w XVII wieku. – T. 1-3. – Kraków, 2009. – Komputeropis w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego).

⁵¹ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 339. – S. 83-1204.

⁵² Ibidem. – Spr. 340. – S. 73-779.

⁵³ Ibidem. – Spr. 1072. – S. 1-163, 193-262, 516-566.

⁵⁴ Ibidem. – Spr. 1069. – S. 350-1182.

⁵⁵ Ibidem. – Spr. 1071. – S. 1-392.

⁵⁶ Ibidem. – Spr. 1078. – S. 819-1036, 1039-1260.

⁵⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego (dalej – ASK). – Od. XLVI. – Sygn. 23: Lustracja województwa ruskiego z 1621 r. – K. 49v-70.

⁵⁸ Люстрація дрогобичького староства 1621 р... – S. 452-466.

⁵⁹ Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy m. Kijew. – F. 1. – Spr. 1: Lustratio bonorum palatinatum Russiae, Belzen[is]et Wolhiniae [...]. – S. 1-654; Lwiwska Naukowa Biblioteka Nacjonalnoj Akademii Nauk Ukrainy im. W. Stefanyka. – F. 9. – Op. 1: Okremi Nadchodzenja. – Sygn. 247: Lustratio proventorum bonorum regalium in terris haliciensis et premisliensis sitorum Anno 1629. – S. 1-60.

⁶⁰ AP Kr. – Oddział na Wawelu, Arch. Podh. – Sygn. 43. – S. 1-14.

⁶¹ CDIAUL, TP. – F. 14. – Op. 1. – Spr. 258: Rewizya generalna. – S. 144-156, 241-246.

⁶² Ibidem. – CP. – Fond 13. – Op. 1. – Spr. 1071: Rewizya Partyey Zadniestrskiey po spustoszeniu tatarskim [...]. – S. 401-407.

⁶³ Смуток І. Дрогобич за матеріалами генеральної ревізії Перемишльської землі 1692 р. // ДКЗ. – Вип. 7. – Дрогобич, 2002. – S. 512-524.

⁶⁴ Polska XVI wieku. – T. VII. – Cz. 2 // Źródła dziejowe. – T. XVIII. – Cz. 2. – S. 35, 38.

⁶⁵ AGAD. – ASK. – Dz. XLVI. – Sygn. 23. – K. 64v-68v.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Lustracja województwa ruskiego 1661 – 1665. – Cz. I. – S. 163-164.

⁶⁸ Polska XVI wieku. – T. VII. – Cz. 2 // Źródła dziejowe. – T. XVIII. – Cz. 2. – Warszawa, 1903. – S. 35, 38.

⁶⁹ Według obliczeń Maurycego Horna w 1628 r. w Drohobyczu zamieszkiwało 2353 osób (Horn M. Zaludnienie miast ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – T. XXXI. – Poznań, 1970. – S. 93).

⁷⁰ Polska XVI wieku... – T. VII. – Cz. 2. // Źródła dziejowe. – T. XVIII. – Cz. 1. – Warszawa, 1902. – S. 28, 35.

⁷¹ Zob.: Śreniowski S. Oznaki regresu ekonomicznego w ustroju folwarczno-pańszczyńskim w Polsce od schyłku XVI w. // Kwartalnik Historyczny. – R. LXI. – № 1. – Warszawa, 1954. – S. 165-196; Rusiński S. Uwagi o zniszczeniach po wojnach z połowy XVII w. // Polska w okresie drugiej wojny północnej. – T. II. – Warszawa, 1957. – S. 427-434; Kamiński A. Zniszczenia wojenne w Małopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedzkiego 1655 – 1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. – T. II. – S. 345-381; Nowak A. Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku (na przykładzie województwa kaliskiego). – Warszawa-Poznań, 1975; Srogosz T. Następstwa ekonomiczne wojen ze Szwecją w XVII wieku (na przykładzie województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej) // Wojny północne XVI – XVIII wieku. – Toruń, 2007. – S. 257-258.

⁷² Gliwa A. Chronologia i zasięg terytorialny napadów tatarskich na ziemię przemyską i sanocką w latach 1620 – 1629 // RP. – T. XXXIII. – Z. 3. Historia. – Przemyśl, 1997. – S. 24-25; Horn M. Najazd tatarski 1620 roku i jego skutki ekonomiczne // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. – Historia III-IV. – Opole, 1963. – S. 171-178, 198-201.

⁷³ AGAD. – ASK. – Dz. XLVI. – Sygn. 23. – K. 64-64v, 66-68, 68-68v, 67v-68, 67v, 68v; CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 339. – S. 262, 262-263, 265-266, 266-267, 261, 270; Spr. 340. – S. 79-80, 203-204, 269-270.

⁷⁴ Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600 – 1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. VIII. – Cz. 1. – Warszawa, 1962. – S. 39.

⁷⁵ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 340. – S. 203, 201-202, 201, 79-80, 204-205, 200-201, 203-204, 202-203.

⁷⁶ Tamże. – Spr. 1072. – S. 73-74, 74, 70-71, 69-70, 69, 88-89, 72, 72-73, 74-75, 71.

⁷⁷ Mściwujewski M. Królewskie wolne miasto Drohobycz. – Drohobycz, 1929. – S. 45.

⁷⁸ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1072. – S. 88-89.

⁷⁹ Gliwa A. Zimowy najazd Tatarów krymskich na Rzeczpospolitą w 1626 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // RP. – T. XLII. – Z. 1: Historia wojskowości. – Przemyśl, 2006. – S. 7-10. Zob. Też: Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624 – 1629. – Łódź, 1948. – S. 43-51.

⁸⁰ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1072. – S. 73-74, 545-546, 74, 545-546, 70-71, 539, 69-70, 545-546, 75-76, 555, 69, 545-546, 72, 545-546, 545-546, 539, 72-73, 545-546, 74-75, 555, 71, 539.

⁸¹ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. – S. 189-190.

⁸² CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1072. – S. 539; T. 339. – S. 116.

⁸³ AGAD. – ASK. – Dz. XLVI. – Sygn. 23: Lustracja województwa ruskiego z 1621 r. – K. 64-64 v.

⁸⁴ Ibidem. – K. 68.

⁸⁵ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1075. – S. 1546-1548.

⁸⁶ Lustracja województwa ruskiego 1661 – 1665... – Cz. I. – S. 155-179.

⁸⁷ Zob. Gliwa A. Jesienny najazd Tatarów z Krymu i Budżaku na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // RP. – T. XLVI. – Z. 1: Historia wojskowości. – Przemyśl, 2007. – S. Zob. też: Baranowski B. Op. cit. – S. 105-117.

⁸⁸ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1069. – S. 791-792, 484.

⁸⁹ Gliwa A. Najazd tatarsko-kozacki na Ruś Czerwoną w 1648 r. Straty materialne i demograficzne na terenie ziemi przemyskiej // RP. – T. XLV. – Z. 1. Historia wojskowości. – Przemyśl, 2009. – S. 112-117.

⁹⁰ Ibidem. – S. 60, 112-117.

⁹¹ Ibidem. – S. 49. Zob. też: Нариси з історії Дрогобича / Головний ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – С. 55-57.

⁹² Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu. – Sygn. 157. – S. 1295-1296.

⁹³ Тимошенко Л. Хмельниччина і мищансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 р. // ДКЗ. – Вип. 3. – Дрогобич, 1998.

⁹⁴ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 376. – S. 302.

⁹⁵ Lustracja województwa ruskiego 1661 – 1665... – Cz. I. – S. 155-161.

⁹⁶ CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1075. – S. 573-575.

⁹⁷ Górski K. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673-im // Biblioteka Warszawska. – T. I. – Warszawa, 1890. – S. 163-183, 367-384; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. – T. II. – Kraków, 1912. – S. 425-438; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672 – 1676. – T. I: Zabrze, 2009. – S. 250-292.

⁹⁸ Zob.: Gliwa A. Najazd tatarski na ziemię przemyską podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 r. // Rocznik Przemyski. – T. XXXIX. – Z. 4: Historia. – Przemyśl, 2003. – S. 37-64.

⁹⁹ CDIAUL. – TP. – F. 14. – Op. 1. – Spr. 258. – S. 144-156.

¹⁰⁰ Ibidem. – S. 144-156, 241-246. Przy obliczaniu powierzchni uprawnej zastosowano przelicznik 16 prętów odpowiadający 1 łanowi, co jest zgodne z podanym w dokumencie rewizji (Ibidem. – S. 246) systemem przeliczeniowym (Zob. też: Інкін В. Дворище и лан в королевских имениях Галичины в XV – XVIII вв. // Материали по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб. 8. – Москва, 1974. – С. 27-41).

¹⁰¹ Gliwa A. Ostatni napad tatarski na ziemię przemyską z 1699 r. // Studia Historyczne. – Z. 4. – Kraków, 2000. – S. 569-591.

¹⁰² CDIAUL. – CP. – F. 13. – Op. 1. – Spr. 1071: Rewizya Partyey Zadniestrskiej po spustoszeniu tatarskim [...]. – S. 401-407.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem. – S. 406, 404, 405, 407.

¹⁰⁵ Ibidem. – S. 403, 405.

¹⁰⁶ Ibidem. – S. 401-407.

¹⁰⁷ Пор.: Пірко О. Економічна руїна в перемишльській землі на початку XVIII ст. // Вісник Львівського ордена Леніна Державного Університету ім. Ів. Франка. – Серія історична. – Вип. 3. – Львів, 1965. – С. 68-76.

Анджей Гліва.

Дрогобицьке староство в XVII ст. Господарський і демографічний потенціал у світлі скарбових джерел.

На великому джерельному матеріалі, в тому числі й історіографічному та архівному, розглядаються становище, територія, заселення та державці староства. Господарський розвиток і демографічні характеристики регіону розкрито на тлі військових подій

доби: татарських нападів, Хмельниччини 1648 р., іноземних інвазій другої половини століття.

Andzhey Gliva.

Administrative region of Drohobych in the XVII century. Economic and demographic potential in the light of treasure resources.

The article deals with position, territory, settling and statesmen of administrative region, based on the source material, including historical, geographical and archival. Economic development and demographic descriptions of region are exposed on a background of the soldiery events of that time: Tatar attacks, Khmelnytchyna in 1648, foreign invasions of the second half century.

SZLACHTA ZIEMI PRZEMYSKIEJ WOBEC SPORÓW O ORDYNACJĘ ZAMOJSKĄ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU

Ordynacja Zamojska, a szczególnie zarządzający nią ród już od połowy XVI w. wywierał przemożny wpływ na sąsiadujące z majątkiem ziemie i zamieszkującą tu ludność. Ród ten nabrał jeszcze znaczenia po uzyskaniu zgody króla i sejmu na nadanie swej rozrastającej się wciąż majątności charakteru majoratu, co nastąpiło w 1589 r. Zamysłem założyciela, kanclerza wielkiego koronnego, Jana Zamoyskiego było zabezpieczenie swych potomków od sporów rodowych, a zgromadzonej z nie małym trudem majątności ziemskiej od podziałów i rozdrobnienia. Było to możliwe, gdyż majoraty wyłączano spod przepisów powszechnie obowiązującego prawa spadkowego, a zasady ich dziedziczenia dokładnie określały statuty pisane przez fundatorów. W przypadku majątności Zamoyskich postanowiono, iż od sukcesji wyłączone zostaną kobiety oraz linie boczne rodu¹, co na przyszłość miało zaowocować nie małymi komplikacjami.

Niespełna trzy ćwierćwiecza później, to jest w 1665 r. wygasła główna – hetmańska linia Zamoyskich. Brak męskiego następcy Jana Sobiepana, trzeciego ordynata, obnażył i pozwolił zmanifestować się narastającej zawiści i niechęci szlachty wobec fideikomisu w ogólności, a Ordynacji Zamojskiej w szczególności, bowiem powszechnie uznawano rozwiązanie takie za naruszające równość szlachecką. Godzono się na nie zawsze niechętnie, a gdy nadarzała się okazja do „rozbioru” takiej majątności, czyniących to ochoczo wspieraną.

W omawianym przypadku okazja taka nadarzyła się właśnie w roku 1665, a chciano z niej skorzystać tym bardziej skwapliwie, że w szranki stanęły trzy wielkie i wiele znaczące w Rzeczypospolitej rody: Konięcpolskich, Wiśniowieckich i Zamoyskich². Cały *naród szlachecki* przypatrywał się temu ciągnącemu się latami sporowi, do którego nieco później włączył się nawet sam król Jan III Sobieski³. Zbrojne zajazdy i wzajemne niszczenie sobie dóbr przez potencjalnych ich sukcesorów angażowały ówczesną opinię publiczną, a echa konfliktu docierały nie tylko do ziem i powiatów bezpośrednio sąsiadujących z Ordynacją. Zwaśnione strony próbowały dochodzić swych racji przed Trybunałem Koronnym i przed sądem sejmowym, słały też swe *protestacje* do różnych sejmików i dygnitarzy ziem – nawet bardzo od Zamojszczyzny odległych. Najbardziej jednak aktywnie angażowano się w przekonanie do swych racji ziemiaństwa i braci szlacheckiej sejmików województw tzw. *górných* oraz województwa ruskiego. Starania takie czynił zwłaszcza podstoli lwowski Marcin, syn reprezentującego boczną linię Zamoyskich Zdzisława. Podobny kierunek działania, acz ze znacznie mniejszą determinacją, podjął również jego główny adversarz, Stanisław Konięcpolski, pretendujący do spadku rodziny swej matki⁴. Za sprawą obu walczących stron problem sukcesji w Ordynacji Zamojskiej dotarł na forum sejmiku wiszeńskiego, w którym aktywnie działała szlachta przemyska.

W szesnastowiecznej Rzeczypospolitej o pozycji rodziny, oprócz oczywiście majątku i sprawowanych godności i urzędów, świadczyły koneksje potwierdzone małżeństwami z przedstawicielami wpływowych rodów. Niewiele znaczący na początku stulecia Zamoyscy szybko postarali się o takie koneksje, co było znacznie ułatwione dzięki pokaźnemu majątkowi skupionemu nie tylko w Ordynacji⁵. Już sam hetman wielki kor. połączył się więzami małżeńskimi z Ossolińskimi,

Radziwiłłami, Batorymi i Tarnowskimi⁶. Podobnie uczynił jego syn Tomasz⁷, ale dopiero małżeństwa jego córek okazały się brzemiennie w skutki dla rodowego majątku. Gryzelda Konstancja poślubiła księcia Jeremiego Wiśniowieckiego⁸, zaś jej młodsza siostra, Joanna Barbara wyszła za Aleksandra Koniecpolskiego⁹. Ci dwaj szwagrowie Jana Sobipana po jego śmierci upomnieli się o schedę ordynacką, skutecznie uniemożliwiając jej objęcie Marcinowi Zamoyskiemu, a spory wspomnianych wyżej osób i rodów zmuszały szlachtę różnych województw do szukania sposobu zaradzenia problemowi wstrząsającemu nie tylko majoratem, ale całym państwem. A wszystko to w czasach narastającego zagrożenia tureckiego.

Początek sporu zarysował się bardzo wcześnie, bo zaledwie w miesiąc po śmierci Jana Sobiepana¹⁰, gdy w szranki stanęły wdowa po nim – Maria Kazimiera i starsza z sióstr zmarłego, będąca podówczas prawowitą (?)¹¹ sukcesorką, Gryzelda Wiśniowiecka. Matka przyszłego króla podjęła wówczas starania o objęcie całego majątku po bracie i zabezpieczenie w ten sposób przyszłości syna. Na to nie godzili się ani Maria Kazimiera, ani siostrzeniec trzeciego ordynata, Stanisław Koniecpolski. Ponadto pretensje finansowe wysunęli reprezentujący boczną linię Zamoyskich kasztelan czernichowski, Zdzisław, jego syn Marcin i kuzyn Stefan. Niebawem przeciwko Zamoyskiej wystąpił też teść wojewodzica sandomierskiego¹², Dymitr Wiśniowiecki. Spór począł zataczać coraz szersze kręgi przestając jednocześnie być zwykłym rodzinnym konfliktem, a stając się problemem ogólnopaństwowym. Już w maju 1665 r. Marcin prosząc podkomorzego chełmskiego¹³ o pomoc w staraniach o Ordynację wspominał o intrygach przeciwko niemu na dworze królewskim.

Konieczność rozwiązania tzw. *sprawy zamojskiej*¹⁴ powodowała, że szlachta poszczególnych ziem i województw musiała się do niej ustosunkować, toteż problem Ordynacji wciąż powracał w instrukcjach poselskich. Zamoyskim, rzecz jasna, zależało najbardziej na poparciu uważanych za opiniotwórcze województw *górných*¹⁵. Z drugiej jednak strony nie zapominali o swoich najbliższych sąsiadach¹⁶, którzy z oczywistych względów byli sprawą żywo zainteresowani. Najbardziej zaangażowane były sejmiki województwa ruskiego, bowiem to właśnie te tereny graniczyły, a nawet częściowo wchodziły w skład majątku rodowego Zamoyskich. Największa część Ordynacji leżała w ziemi chełmskiej, ale należały do niej także rubieże ziemi przemyskiej, toteż szlachta tych ziem widziała w zakończeniu sporu o majorat swój własny, partykularny interes. W dokumentach zgromadzonych w zespole archiwalnym AZ w AGAD najwięcej jest śladów aktywności urzędników i szlachty chełmskiej, niemniej także inne sejmiki ruskie – jak chociażby wiszeński – uczestniczyły w szukaniu remedium na ten głośny konflikt.

Bezpośredni związek ziemi przemyskiej z rodem Zamoyskich wynikał z faktu, iż od 1589 r. 18 osiadłości tej ziemi należało do Ordynacji. W liczbie tej było 17 wsi i miasto Tarnogród¹⁷. Fundator zorganizował je w 3 klucze:, a w 1636 r. kolejny ordynat dołączył do nich jeszcze część klucza jarosławskiego – tzw. klucz wysocki. Począwszy od 1654 r. na terytorium ordynackim leżało 25 i pół osiadłości przemyskich¹⁸. Za czasów Jana Sobiepana liczba ta wzrosła do 40, zorganizowanych w 4 klucze.

Ziemia przemyska wraz ze swym sejmikiem leżała wówczas w województwie ruskim, ale na obrady zjeżdżała do Wiszni. Struktura odbywanych tu sejmików i ich wzajemne zależności były dość skomplikowane. Wśród nich występowały dwie kategorie: *sejmiki generalne* (wojewódzkie) i zbierające się dla każdej ziemi osobno *sejmiki partykularne* (ziemskie). Tzw. *general ruski* był więc sumą czterech sejmików partykularnych, a te ostatnie nie były mu podporządkowane, istniały i zbierały się niezależnie od niego¹⁹. W ten sposób od połowy XVI w. na Rusi Czerwonej działały trzy równorzędne sejmiki: ruski – dla całego województwa – zbierający się w Sadowej Wiszni²⁰, halicki – obradujący w Haliczu oraz chełmski dla szlachty tejże ziemi. Oprócz powyższych osobno obradowały się też zgromadzenia partykularne w Sanoku, Przemyśle i Lwowie. Te ostatnie

miały oczywiście najmniejsze znaczenie, nie posiadając bowiem prawa wyboru posła, nie mogły odgrywać samodzielnej roli na forum ogólnopaństwowym, a zajmowały się jedynie sprawami wewnętrznymi danej ziemi. Wynika stąd, że chcąc poznać wyrażane na Sejmie Walnym stanowisko szlachty przemyskiej w sprawie sporu o Ordynację Zamojską, należy uważniej przyjrzeć się sejmikom wiszeńskim i formułowanym przez nie instrukcjom poselskim.

W okresie największej eskalacji konfliktu o Ordynację²¹, to jest w dziesięcioleciu 1666 – 1676 sejmik wiszeński zbierał się 28 razy, zaś partykularny zjazd przemyski 12 razy²². W tym samym czasie 16 – krotnie zbierał się sejm²³. Szlachta ziemi przemyskiej obradująca w Wiszni miała prawo wybierania dwóch spośród siedmiu przedstawicieli reprezentujących na sejmie województwo ruskie. W tym okresie najczęściej funkcje poselskie powierzała urzędnikom własnej ziemi, ale zdarzało się, że posłami przemyskimi zostawali szlachcice z innych ziem ruskich lub w ogóle nie piastujący żadnych urzędów. Ci ostatni to: Jan Zielonka (poseł na sejm 1667 r.)²⁴, Samuel Adam Wiśniowski (1672), Aleksander Chodorowski (1670) i Konstanty Wapowski (1672 i 1673)²⁵. Wśród posłów pochodzących z innych ziem, a w latach sporów rodowych o Ordynację reprezentujących ziemię przemyską znajdujemy: Macieja (1666, 1668, 1669, 1670, 1672, 1673, 1674), Bazylego (1665) i Mikołaja (1672 i 1673) Ustrzyckich z ziemi sanockiej; Stanisława – z z. podolskiej (1672) i Jerzego z z. lwowskiej (1673) Fredrów oraz nieznanego z imienia Rogalskiego (1672) z Parnawy. O Marcinie Trzebuchowskim (1667, 1671, 1672, 1678, 1680) *Lauda* również piszą jako o podczaszym brzesko – kujawskim, choć Niesiecki tytułuje go stolnikiem przemyskim²⁶. Pozostali parlamentarzyści reprezentujący ziemię przemyską byli urzędnikami i dygnitarzami tejże ziemi. W latach 1666 – 1676 na sejmy przemyskie wysyłali na sejmy Kacpra (1666, 1668), Eremiana (1673) i Remigiana (1672) Wojakowskich; Stanisława (1666, 1667, 1669, 1670, 1671, 1673, 1675, 1676) i Stefana Sicińskich (1672, 1675, 1678); Kazimierza Lipczyńskiego (1676); Aleksandra Jastkowskiego (1669, 1672, 1674 – oba sejmy); Krzysztofa Wiśniowieckiego (1669 i 1670) oraz Marcina Kątskiego (1673 i 1675). Wymieniona tu zatem szlachta ziemi przemyskiej, to w większości reprezentanci liczących się w województwie rodów, ale obok nich występowały tu też osoby nie piastujące ni tytułów, ni godności lub też piastujące niewiele znaczące, najniższe urzędy powiatowe: mieczników czy podstarościch grodowych. Co prawda nie zdarzyło się, aby tacy szlachcice bez majątku i urzędów po wielokroć piastowali funkcje poselskie, bądź zostawali marszałkami sejmikowymi, ale niska pozycja społeczna nie przekreślała możliwości zaistnienia na forum sejmikowym i odegrania w nim choćby minimalnej roli. Na sejmiku omawianego tu okresu dominowała oczywiście szlachta bogatsza i to ona nadawała kierunek jego działaniom. To ona też inspirowała zapisy w instrukcjach poselskich i podejmowała decyzje o stosunku sejmiku do spraw ogólnopaństwowych, jaką niewątpliwie był spór o Ordynację.

Sprawa Zamoyskich po raz pierwszy przykuła uwagę całej Rzeczypospolitej w roku 1666, by po przejściu przez forum sejmikowe oprzeć się o sąd sejmowy. Jego wyrok ogłoszono 25 kwietnia tegoż roku, co niestety nie oznaczało końca sporów²⁷. Wówczas nie zdawano sobie sprawy, jak szerokie kręgi ów spór zatoczy, toteż w instrukcji sejmikowej wiszeńskiej z września tegoż roku nie ma w ogóle o nim mowy. W jej punkcie 25 jest za to mowa o Koniecpolskim, którego posłowie wspominają z wielką estymą jako tego, który zaczął swoim wojskiem zabezpieczać ich ziemię²⁸.

Spyry rodzinne o schedę po trzecim ordynacie na nowo rozgorzały w październiku roku następnego. Mocą pierwszego z wydanych w tej sprawie wyroków (z 1666 r.) Marysienkę Zamoyskiej Sobieskiej przyznano aż 800 tys. zł i dożywocie, ale nie dostała ona nawet sumy o połowę niższej – zasądzonej jej w październiku 1667 r. W maju 1668 r. doszło do dalszych utarczek Gryzeldy z Sobieskimi, które i tym razem nic nie zmieniły²⁹. W tym czasie sejmik wiszeński nadal

nie interesował się konfliktem niszczącym sąsiednią ziemię chełmską, ale za to w laudum z lipca 1668 r. wychwalał zasługi Marcina Zamoyskiego wyświadczone województwu w poselstwie do króla³⁰. Wdzięczność szlachty ruskiej mogła się w przyszłości okazać nieocenionym kapitałem, z którego podstoli lwowski skorzystał sam, gdy włączając się do rozgrywek rodowych, będzie w nich potrzebował poparcia sejmików.

Sprawa Ordynacji chwilowo przycichła wobec zamieszania wokół abdykacji Jana Kazimierza, by wybuchnąć ponownie podczas sejmiku elekcyjnego. Tym razem na scenie politycznej pojawił się nowy – wydaje się bardziej do tego uprawniony – kandydat na ordynata: niedawno wynagradzany sowiec przez sejmik ziemi przemyskiej³¹ podstoli lwowski, Marcin Zamoyski. Co prawda występował on już wcześniej (w 1665 r.)³² przeciwko Gryzeldzie, ale wtedy reprezentował interesy całej młodszej linii rodu, a zwłaszcza ojca, teraz zaś – 1 lipca 1669 r. dał wyraz pragnieniu osobistego objęcia majątku. Miał po temu pełne prawo, bowiem *Statut Ordynacji* wyraźnie wskazywał na pierwszeństwo męskich potomków rodu nawet, jeśli pochodzili oni z linii bocznej. Tak też wspierany przez kuzyna³³ i ciesząc się cichym poparciem marszałka Sobieskiego młody Zamoyski forsował wpis sprawy sporu o Ordynację do *paktów konwentów* wybieranego właśnie władcy. Niepowodzenie w tej materii spowodowało protestację Zamoyskich przeciw aktowi elekcji i opuszczenie przez nich pola elekcyjnego, co z kolei groziło zerwaniem całego sejmiku. Zgromadzona jednak na elekcję szlachta odrzuciła tę protestację³⁴, zmuszając tym samym Zamoyskich do jej cofnięcia. Wśród protestujących przeciw protestacji znaleźli się posłowie ruscy, choć nie wiemy, czy takie samo było stanowisko szlachty przemyskiej³⁵. Na sejmie koronacyjnym odbywającym się w tym samym, 1669 r. ziemię przemyską reprezentowali parlamentarzyści, którzy w kolejnych latach zaczęli należeć do elit województwa: podsedek przemyski, Stanisław Siciński i posłujący wówczas po raz pierwszy miecznik przemyski, Aleksander Jastkowski³⁶. Punkt 83 obligującej ich instrukcji nakazywał posłom województwa podkreślać konieczność formowania praw do Ordynacji z poszanowaniem prawa Rzeczypospolitej. Ich zadaniem miało być też staranie o to, aby sprawę rozstrzygała komisja złożona z kasztelanów i deputatów ziemskich³⁷. Chrapowicki w swym *Diariuszu* wspomina, że spór na tym sejmie toczyli wojewodzina ruska, [Gryzelda] i panowie Zamoyscy, którzy bardzo utrudniali dojście do kompromisu³⁸. Dodatkowym problemem była podejmowana przez przekupionych posłów próba „zwłeczenia sprawy zamojskiej z tego sejmiku”, w czym miał uczestniczyć właśnie Stanisław Siciński³⁹. Jeśli więc wierzyć Chrapowickiemu, Siciński nierzetelnie wypełniał zalecenia instrukcji, albo działał w przeświadczeniu, że przeciąganie sprawy posłuży powołaniu zalecanej przez województwo komisji. Jedno jest tu pewne: ktoś nie mający praw do zarządzania majątkiem chciał opóźnić wyrok mogący go tegoż majątku pozbawić. Wiadomym jest też, że w owym czasie Ordynację dzierżyła Gryzelda i jej syn Michał, tak więc to oni mogli być mocodawcami Sicińskiego. Nie bez znaczenie był też zapewne fakt, iż marszałkiem przedsejmowego sejmiku wiszeńskiego podpisującym instrukcję był Konstanty Krzysztof Wiśniowiecki, kuzyn księżnej⁴⁰. Najwyraźniej Siciński nie zawiódł pokładanych w nim nadziei, skoro niemal do końca życia – ogółem aż 7 razy – szlachta województwa ruskiego obierała go posłem. Ponadto w 1671 r. król mianował Sicińskiego sędzią ziemskim przemyskim, aktywnie działającym w różnych komisjach sejmowych⁴¹.

Sejm koronacyjny nie przyniósł więc rozwiązania sprawy po myśli Zamoyskich, Michał Korybut Wiśniowiecki został uznany nowym królem, a Zamoyskim przyszło ubiegać się o prawo do majoratu u przedstawiciela rodu, z którym właśnie toczyli spór. Ponieważ walka była nierówna, zaistniała konieczność szukania poparcia dla swych starań nie na dworze królewskim, lecz na forum już wtedy silniejszym od króla. Powtórny zwrot w stronę sejmiku i sejmików wydawał się być jedyną szansą w czasach, gdy zbrojne zajazdy⁴² niszczyły tylko dobra, nie przynosząc żadnej ze stron oczekiwanego rozstrzygnięcia. Zamoyskiemu trudno było liczyć na przychyłność króla,

toteż na lata 1670 – 1674 przypada najintensywniejsza aktywność podstolego lwowskiego na sejmikach, na które jeździł osobiście, bądź zwracał się do nich listownie lub szukał ich poparcia za pośrednictwem zaufanych osób. Tymczasem na forum sejmowym – z powodu trudnej dla Polski sytuacji międzynarodowej, tudzież z niechęci samego króla – sprawę o Ordynację przekładano. Diariusze kolejnych sejmów przekazują wciąż podobnie brzmiący zapis w tej kwestii, iż przekłada się ją do następnego zgromadzenia parlamentu polskiego. Zniecierpliwiony przedłużającą się zwłoką Zamoyski próbował samodzielnie nadać szybszy bieg sprawom. Wyraźnie widać to w korespondencji kasztelana prowadzonej w tym czasie z różnymi ważnymi osobistościami⁴³, gdzie z czasem swoje uniżone prośby o łaskawe wstawiennictwo zastępuje on skargami na utrudnienia i opieszałość sejmu, a nawet kategorycznymi żądaniem⁴⁴. Żaden z wcześniejszych zachowanych listów nie potwierdza obecności Marcina na sejmiku wiszeńskim. O tym, że Zamoyski starał się o przychyłność tego sejmiku dowiadujemy się dopiero z listu Stanisława Żurawskiego piszącego do czwartego ordynata⁴⁵.

Przez całe panowanie Michała Korybuta sprawa Ordynacji Zamojskiej powracała jedynie w zabiegach pozaparlamentarnych. Niemal żaden, poza tym z 1672 r., z zachowanych diariuszy⁴⁶ nie wzmiankuje nawet o podejmowaniu tego problemu przez Sejm Walny. Natomiast sejmujący w 1672 r. uczynili na ten temat jedynie krótką konstatację: że O. Z. ”iam dudum vacat desiderata”⁴⁷, ponieważ ich uwagę zaprzętała raczej szykująca się wojna z Turcją. W innym miejscu na tym samym sejmie posłowie wojskowi podczas bankietu u króla wspomnieli tylko, „aby uszczerbku żadnego Zamoyskich Ordynacja nie odniosła”⁴⁸. Wiadomo, że wśród zaproszonych nie było posłów ziemskich. Na drugim w 1672 r. sejmie planowano rozstrzygnąć na nowo rozgorzały (po śmierci Gryzeldy) spór o Ordynację, jednak ani Sobieska, ani walczący z nią starosta doliński nie doczekali się mającej zapaść w senacie ugody⁴⁹.

Tę samą, co Sobieska i S. Koniecpolski drogę zabiegów o Ordynację obrał Marcin. W liście z lutego 1673 r. podstoli lwowski pisał⁵⁰, że mając w sejmie wielu oponentów, zwróci się do senatorów i ich będzie upraszał o mediację. W tym samym liście zawarł też informację, że upraszał już u różnych sejmików, wśród których wymienił także sejmik przemyski. Czy przemyslanie odnieśli się życzliwie do jego prośby, nie wiemy ponieważ ślad tej petycji nie zachował się niestety w *Laudach*. Możemy natomiast przypuszczać, że tak było wnioskując ze słów instrukcji dwa miesiące wcześniej danej posłom wiszeńskim na sejm [konwokacyjny]. Jest w niej widoczna wyraźna troska o losy twierdzy Zamość. Posłowie ocenili ją za niezdolną służyć nadal bezpieczeństwu publicznemu, a to z powodu wyrządzonych jej szkód⁵¹. Do tego zalecono im staranie, aby wspomóc jej obronność i zaopatrzyć z prowentów dóbr prywatnych. Troska posłów ziem ruskich o stan twierdzy Zamość była oczywiście podyktowana obawą, że w obliczu nadciągającej wojny forteca nie zdoła obronić ziem województwa. To, na którego z rywalizujących o majorat spadnie obowiązek utrzymania twierdzy wydaje się być dla sejmujących w Wiszni mniej ważne. Istotnym było natomiast zakończenie przedłużających się sporów, bo te nadwyrażając majątek ordynacki i jego fortecę, zagrażały samym ziemiom województwa, a w nim ziemi przemyskiej.

Z początkiem marca 1673 r. w sejmie zapadła wreszcie decyzja, na którą czekał zarówno Marcin, jak i sejmik wiszeński⁵²: o powołaniu komisji mediatorów ze wszystkich ziem i województw do sprawy *Zamoyskich*⁵³. Sam król, pragnąc – jak się wydaje – przyspieszyć zapadnięcie zgody między zwaśnionymi stronami, zrzekł się swej części Ordynacji. Niestety – obdarowanymi były nadal dwa rody: Koniecpolskich i Zamoyskich, co w rzeczywistości nikogo nie satysfakcjonowało⁵⁴. Powołujący się na prawo naturalne S. Koniecpolski wysłał do obradujących list – prośbę o uznanie tegoż prawa za wiążące. Zamoyscy legitymowali się zaś prawem ustanowionym w *Statutach* Ordynacji zaprzysiężonych przeciw przez sejm i króla, toteż obie strony znalazły

nieprzejednanych zwolenników. Dla rozstrzygnięcia tej sprzeczności powołano więc komisję, w której składzie znalazł się biskup przemyski, Stanisław Sarnowski⁵⁵. Zwolennicy żadnego z adwersarzy nie chcieli uznać racji strony przeciwnej, toteż oni sami musieli zgodzić się na tymczasowe uznanie ich praw za równorzędne i poczekać na rozstrzygnięcie⁵⁶. I w ten oto sposób sprawę znów oddalano, a jej formalne rozwiązanie odsunięto – tym razem aż do sejmiku konwokacyjnego.

Zebrali się on 30 kwietnia 1674 r. a jego obrady doprowadziły wreszcie do oczekiwanego przez całą dekadę wyroku. Tyle tylko, że wyrok sądu sejmowego⁵⁷ nie oznaczał jeszcze stanu faktycznego, ponieważ rzeczywiste przejęcie dóbr przez podstolego lwowskiego nastąpić miało dopiero w roku 1676 albo nawet w 1677⁵⁸. W wyznaczonej przez sejm komisji ziemi przemyską⁵⁹ reprezentował najbardziej bodaj aktywny poseł sejmiku wiszeńskiego, Maciej Ustrzycki. Będąc najpierw podstarościm przemyskim, a następnie podsędkiem i sędzią sanockim (od 1671 r.) do roku 1676 był on wybierany posłem aż 12 razy⁶⁰. O tym, że Ustrzycki był w skali swego województwa postacią nietuzinkową świadczy chociażby fakt, iż między rokiem 1657 a 1671 pięciokrotnie sprawował godność marszałka sejmikowego⁶¹. Drugim aktywnie uczestniczącym w dyskusjach sejmowych roku 1674 posłem przemyskim był pisarz grodzki, a od 1672 r. podsędek przemyski, Aleksander Jastkowski⁶². Nie dorównywał on ani pozycją, ani doświadczeniem parlamentarnym swojemu konfratrowi, bo do 1674 r. posłował na sejm zaledwie dwa razy⁶³. Za to równie często, jak Ustrzycki był wybierany przez bractwo szlachecką z województwa ruskiego na marszałka sejmikowego⁶⁴. Autor *Diariusza* sejmiku elekcyjnego wspomina, że uczestniczył on w dysputach nad losami majoratu zamojskiego. Gdy Koniecpolski składał swą pierwszą protestację (30 kwietnia) skierowaną przeciw konstytucji sejmiku konwokacyjnego odbierającej mu dobra ordynackie, w obronie zapadłego już wyroku zabrał głos właśnie podsędek przemyski, Jastkowski⁶⁵. Wydaje się, że w swym pierwszym wystąpieniu próbował nie stawać po żadnej ze zważonych stron, broniąc raczej samego prawa. Postulował, aby na konwokacji nie zajmować się stanowieniem praw, a raczej zostawić je konfederacji. Stwierdził też, że nie można zaskarżać prawa, które nie jest jeszcze prawem, będąc wciąż przedmiotem obrad sądu sejmowego⁶⁶. Tym samym nie zgodził się z protestacją Stanisława Koniecpolskiego. Podczas obrad sejmiku wiosennego Jastkowski opowiadał się już w sposób bardzo niejasny. Z jego wystąpienia przeciw niesprawiedliwemu osądzeniu na konwokacji sprawy o Ordynację wynikało jednak, że raczej był teraz rzecznikiem interesów starosty dolińskiego⁶⁷, niż Zamoyskiego⁶⁸. Jego argumentację odrzucono, co z kolei wywołało protestację niezadowolonego S. Koniecpolskiego, który opuścił obrady⁶⁹. Protestacja ta nic nie dała, ponieważ już tylko kilka głosów było za osłabieniem [podziałem?] Ordynacji, jej przeciwnych, „a kilkadziesiąt innych osób wsparło ją mocno”⁷⁰. Nasuwa się pytanie: czy Jastkowski reprezentował pogląd województwa, czy swój własny? W instrukcji brak na nie odpowiedzi, jednak pewną okoliczność potwierdzającą związek podsędka przemyskiego z Koniecpolskim stanowi fakt, iż jeszcze w 1690 r. był on dłużnikiem Jastkowskiego, a zaległą sumę (44 300 fl) oddał w postaci jakichś dóbr ordynackich⁷¹.

Komisja, którą wyznaczono na sejmie 1674 r., miała dopilnować wprowadzenia w życie postanowień sejmowych, co jednak nie było łatwe. Marcin, którego prawo do objęcia Ordynacji uznano za ważniejsze od praw naturalnych obożnego koronnego, musiał kontynuować samodzielne działania o rzeczywiste przejęcie majątku przodków. Konflikt z Koniecpolskim trwał i przybrał formę drobnych utarczek o wsie, poddanych czy o dokumenty, wspieranych co jakiś czas groźbami⁷². Choć nie angażował już sejmiku Rzeczypospolitej, trwał w procesach sądowych, protestacjach i kontrprotestacjach oraz manifestacjach. Całą ich listę kończącą się dopiero na roku 1723 zgromadzono w *Sumariuszu akt majątkowych różnych Zamoyskich*⁷³.

Na koniec kilka wniosków będących próbą odpowiedzi na pytanie: jaki był stosunek szlachty ziemi przemyskiej do sporów rodzinnych o Ordynację Zamojską i co stosunek ten warunkowało? W województwie ruskim krzyżowały się wpływy wielu możnych rodów, z których trzy w drugiej połowie wieku XVII odgrywały największą rolę. Niestety, te same rody toczyły ze sobą zażarty spór o majątek, którego zdecydowana większość leżała właśnie w tej części Rusi Czerwonej. Skutki konfliktu Wiśniowieckich i Koniecpolskich z Zamoyskimi najbardziej dotyczyły ziemi chełmską, toteż jej stanowisko wobec toczącego się zatargu było jednoznaczne: zakończyć wojnę o Ordynację przyznając ją Zamoyskim. W przypadku ziemi przemyskiej sprawa nie była już tak jednoznaczna, bowiem inaczej niż poprzednia, ta do Ordynacji należała tylko częściowo. Poza tym spory majątek posiadali tu Koniecpolscy⁷⁴, nie można też zapominać o dobrach królewskich obejmujących aż 297 osiadłości, jak i o starostwie wisznińskim⁷⁵. Taki układ własności ziemskiej i krzyżujących się tu różnych wpływów sprawił, że jednoznaczne opowiedzenie się za jedną ze stron mogło, w razie zwycięstwa drugiej, oznaczać poważne konsekwencje dla nieolejalnej szlachty. Owszem, również przemysłanie pragnęli zakończenia sporów rodowych zmniejszających ich poczucie bezpieczeństwa⁷⁶, ale to wydało się im ważne dopiero w obliczu narastającego zagrożenia tureckiego. Około roku 1672 w instrukcjach sejmiku wojewódzkiego⁷⁷, a nawet w *laudach* zaczynają podkreślać zasługi starosty płoskirowskiego, w nim zdając się widzieć swą nadzieję na skuteczną obronę przed wojskami turecko – tatarskimi. Tymczasem w okresie wcześniejszym częściej ulegali osobistym wpływom Koniecpolskich⁷⁸ czy Wiśniowieckich⁷⁹, choć i wtedy starali się unikać manifestowania swego przywiązania do tych rodów. Na ogół też na sejmach nie inicjowali dyskusji nad *sprawą zamojską*, ograniczając się jedynie do zabrania głosu – a i to nie zawsze – w dyskusjach już trwających. Może to znaczyć, że i sami konkurenci nie zabiegali zbyt usilnie o łaskawość szlachty obradującej w Przemyśle czy Wiszni.

Zatem w sprawie o Ordynację Zamojską motorem działań szlachty przemyskiej na forum parlamentarnym była z jednej strony obawa przed wrogiem, z drugiej zaś nadzieja na skuteczną obronę granic województwa. Zmieniająca się sytuacja wewnętrzna – raz rządy Korybuta Wiśniowieckiego, to znów zaprzyjaźnionego z M. Zamoyskim Sobieskiego – i narastające zagrożenie zewnętrzne stymulowały zmiany w postawie szlachty przemyskiej wobec omawianych tu kwestii. Trzeba jednak zaznaczyć, że mimo, iż problemy w Ordynacji dotyczyły bezpośrednio interesów (i majątków) tejże szlachty, to nigdy nie była ona szczególnie zaangażowana w spory i dysputy sejmowe nad kwestią zamojską.

¹ Statuta Ordynacji Zamojskiej od roku 1589 – 1848 / Wyd. E. Skowroński. – Warszawa 1911. O problemie tym traktuje też: Volumina Legum / Wyd. J. Ohryzko. – T. 1, 2 i 5. – Petersburg, 1859 – 1860.

² Mowa tu o młodszej linii rodu wywodzącej się od stryjecznego dziada założyciela Ordynacji, Macieja.

³ Jako drugi mąż uznawanej za jedną z sukcesorek Marii Kazimiery d'Arquien Zamoyskiej oraz jako przyjaciel Marcina Zamoyskiego.

⁴ Joanny Barbary Koniecpolskiej z Zamoyskich – młodszej siostry trzeciego ordynata, Jana Sobiepana.

⁵ O majątku Zamoyskich skupionym w samej Ordynacji i poza nią zob: Tarnawski A. Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572 – 1605). – Lwów, 1935.

⁶ Niesiecki K. Herbarz polski. – T. 10. – Lipsk, 1845. – S. 60.

⁷ Ożenił się z Katarzyną, księżniczką Ostrogską (Tamże. – S. 67-68).

⁸ Był on wojewodą ruskim. Małżeństwo zaowocowało wydaniem na świat późniejszego króla Michała Korybuta.

⁹ Wówczas już od roku 1641 był on chorążym w. kor., później, tj. w 1656 r. został wojewodą sandomierskim. Był też starostą korsuńskim, płoskirowskim i dolińskim, ojcem Stanisława: Boniecki A. Herbarz polski. – T. 11. – Warszawa 1907. – S. 82.

¹⁰ Zmarł on 2.04.1665 r., a konflikt wdowy po nim z siostrą zmarłego rozpoczął się już 5.05.1665 r. Zob: Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640 – 1673. – Kraków, 1984. – S. 25-27.

¹¹ Inaczej o tym pisze choćby: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – T. 14. – Warszawa, 1895. – S. 380.

¹² Mowa tu o staroście dolińskim, synu Aleksandra, Stanisławie Koniecpolskim.

¹³ Chodzi tu o Jana Gnińskiego, który w 1674 r. został teściem Marcina: Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. – AGAD). – Archiwum Zamoyskich (dalej cyt. – AZ). 11. – S. 3.

¹⁴ Tak określają ją diariusze sejmowe z lat 1668 – 1674. Zob. dalej.

¹⁵ Krakowskiego i sandomierskiego oraz poznańskiego i kaliskiego. O zabiegach Marcina i jego teścia, Jana Gnińskiego na tychże sejmikach świadczą dokumenty: AGAD. – AZ. 455. – S. 16, 21, 132; AZ. 11 i inne.

¹⁶ Mowa o sejmiku chełmskim, lubelskim i wiszeńskim.

¹⁷ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. – T. 1. – Rzeszów, 1997. – S. LXI.

¹⁸ Klucze: chmielecki, zamechski i krzeszowski i połowa Jarosławia, tamże.

¹⁹ Wyjątek stanowił tu tylko sejmik haliczki, który musiał się zbierać dwa tygodnie przed wiszeńskim. Więcej o tym zob: Kriegseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVI i XVIII wieku. – Warszawa, 1991. – S. 20-21, 26-27.

²⁰ Tu zbierały się sejmiki poselskie i relacyjne.

²¹ Spory i niejasności, co do obejmowania rządów w Ordynacji powtarzały się z różnym natężeniem poczynając już od 1639 r. do 1690 r., a potem znów powróciły w wieku XVIII i trwały aż do roku 1723. Nigdy wcześniej jednak, ani później nie trwały niemal nieprzerwanie przez okres 10 lat (AGAD. – AZ. 4. – S. 74-75).

²² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie [dalej cyt. – AGZ]. – T. 21. – Lwów, 1911. – S. X.

²³ Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493 – 1793. – Kraków, 1948. – S. 154-156.

²⁴ Wszystkie nazwiska i daty podaję za: AGZ. – T. 21, 22.

²⁵ Tamże. O Konstantym Wapowskim Niesiecki pisze, że był on miecznikiem przemyskim, choć w instrukcjach poselskich występuje jako szlachcic bez tytułu. Zob: Niesiecki K. Herbarz polski... – T. 9. – S. 229.

²⁶ Tamże. – S. 138; AGZ. – T. 21. – S. 422, 481, 581.

²⁷ Już w maju Marcin donosił Gnińskiemu o sprawie przeciwko niemu stojącej w Trybunale z powództwa księżnej [Wiśniowieckiej, zapewne o Ordynację]. Zob: AGAD. – AZ. 11. – S. 3.

²⁸ AGZ. – T. 21. – S. 426.

²⁹ Co prawda Panowie Zamoyscy dostali od króla Asekurację swych praw, ale w istocie nic ona nie zmieniała, gdyż księżna Wiśniowiecka nie ustąpiła z Ordynacji aż do swej śmierci, to jest do roku 1672. Zob: AGAD. – AZ. 4. – S. 75.

³⁰ AGZ. – T. 21. – S. 472.

³¹ Sejmik wycenił usługę M. Zamoyskiego na 450 zł wypłacone z ziemi przemyskiej, tyleż z lwowskiej i 100 zł z sanockiej. Tamże.

³² AGAD. – AZ. 4: Akta majątkowe, Procesus Illustrum Zamoyskich po Tomaszu z Wiśniowieckimi i Koniecpolskimi i opis okupacji Ordynacji Zamojskiej. – S. 74.

³³ Kasztelana kijowskiego Stefana Zamoyskiego.

³⁴ Zrobiono nie przeciw Zamoyskim, lecz z pobudek czysto formalnych: protestacja zgłoszona była w prywatnej sprawie, co było działaniem nielegalnym (Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku / oprac. K. Przyboś, M. Ferenc. – Kraków, 2004. – S. XIV).

³⁵ Lauda wiszeńskie. – T. 2. – Lwów, 1911. – S. 518.

³⁶ AGZ. – T. 21. – S. 518; T. 20. – S. 33, 35.

³⁷ Tamże. – T. 21. – S. 525. Dokładnie takiej: złożonej tylko z deputatów i senatorów komisji żądali też Zamoyscy. Wiśniowiecka i jej główny obrońca, sędzia sandomierski St. Zaręba pragnęli w niej widzieć jeszcze posłów z izby poselskiej. Zamoyski zdawał sobie sprawę z niechęci żywionej do niego w izbie niższej, dlatego wyrok chciał oprzeć raczej na poparciu dostojników senackich. Zob: Diariusz sejmu koronacyjnego.... – S. XV; AGAD. – AZ. 455. – S. 16 i inne.

³⁸ Chrapowicki. Diariusz, część trzecia: lata 1669 – 1673 / Oprac. L. Wierzbicki. – Warszawa, 2009. – S. 37-38.

³⁹ Tamże. – S. 43.

⁴⁰ AGZ. – T. 21. – S. 531.

⁴¹ Niesiecki K. Herbarz polski... – T. 8. – S. 327-328.

⁴² W 1666 r. Gryzelda i jej syn Michał Korybut, Wiśniowieccy najechali zbrojnie Ordynację. W odpowiedzi na to Zdzisław Zamoyski najechał zbrojnie i spustoszył trzymane przez księżną ziemie ordynackie, skąd wygnany został przez Stanisława Koniecpolskiego. Po procesie zasądzającym Zdzisławowi odszkodowanie wypłacane corocznie przez 7 kolejnych lat majątkiem zarządzali wspólnie Gryzelda i Koniecpolski (AGAD. – AZ. 4. – S.74-75

⁴³ Są wśród nich senatorowie, kasztelanowie, pisarz koronny a nawet papież! Zob: Tamże. – AZ. 11. – S. 24-36. Kopia listu adresowanego do papieża nosi № 17. – S. 24-25.

⁴⁴ W takim tonie pisany był np. list nr 74 do senatorów [niestety bez daty]. – Tamże. – S. 29, Podobnie list № 71, 68.

⁴⁵ AGAD. – AZ. 1255. – S. 1. List pisany w innej sprawie.

⁴⁶ Są – poza Chrapowickim – wydane jeszcze: dwa dla sejmów z roku 1670; tyleż dla roku 1672 i jeden dla 1673

⁴⁷ Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku / Oprac. K. Przyboś. – Kraków, 2007. – S. 51.

⁴⁸ Diariusz sejmu warszawskiego w styczniu roku 1672 / Wyd. F. Kluczycki. – Kraków, 1880. – S.51, 54.

⁴⁹ Deputaci po prostu nie przybyli na sesję (Tamże. – S. 61).

⁵⁰ Nie wiadomo niestety, kto był adresatem tego listu: AGAD. – AZ. 455. – S. 15-16.

⁵¹ AGZ. – T. 21. – S. 619. Identycznie brzmiący jest punkt 83 Instrukcji poselskiej z sierpnia 1669 r. (Tamże. – S. 525).

⁵² Zgromadzona na tym sejmiku szlachta kilkakrotnie zlecała swym posłom zapisany w instrukcjach postulat, aby na sejmie wybrana została komisja dygnitarzy wszystkich województw dla załatwienia sporu między IMP Zamoyskimi a Koniecpolskimi (AGZ. – T. 21. – S. 539).

⁵³ Opis mediacji z Malkontentami, wśród których pierwsze skrzypce grał Jan Sobieski i forsujący sprawę Ordynacji Marcin Zamoyski (Chrapowicki J. A. Diariusz, część trzecia... – S. 305-307).

⁵⁴ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki... – S. 253.

⁵⁵ Był on zresztą senatorem podczas wszystkich niemal sejmów omawianego tu okresu. Za: Chrapowicki J. Diariusz, część trzecia... – S. 307.

⁵⁶ Jednocześnie zalecono królowi powstrzymanie się od promowania którejkolwiek ze stron (Tamże. – S. 307. – Pkt 10). Na tak sformułowany skrypt pacyfikacyjny zgodzili się wszyscy senatorowie.

⁵⁷ Wyrok sądu sejmowego z roku 1674 stanowił: „Sprawa ordynacji Zaojskiej aby więcej Rzeczpos. i przyszłej (...) Elekcji nie trudniła (...) na poddanie Zamościa i dóbr ordynacji podległych, I. M. P. Mar-

cinowi Zamoyskiemu Podstolemu Lwowskiemu zezwalamy i Komisarzów (...) naznaczamy” (Volumina Legum. – T. 5. / Wyd. J. Ohryzko. – Petersburg, 1860. – S. 115.

⁵⁸ Taką datę podaje autor biogramu Stanisława Koniecpolskiego w zamieszczonego w PSB. – T. 13. – Warszawa, 1967. – S. 527.

⁵⁹ Pełną listę komisarzy zob. tamże. Sejmik wiszeński jako swojego reprezentanta z ziemi przemyskiej na sejm z wybrał podsędką przemyskiego, Aleksandra Jastkowskiego. (Dwa diariusze sejmów warszawskich w r. 1674 odprawionych / Wyd. F. Kluczycki. – Kraków 1881. – S. 60.

⁶⁰ AGZ. – T. 20. – S. 32, 39.

⁶¹ Tamże. – S. 27.

⁶² Szczyt jego kariery parlamentarnej przypada na lata nieco późniejsze, gdyż w 1683 r. został powołany do komisji sejmowej do rozgraniczenia od Węgier, a w 1687 r. został on sędzią ziemskim przemyskim. Por: Niesiecki K. Herbarz polski... – T. 4. – S. 46.

⁶³ W roku 1669 i w 1672 (AGZ. – T. 20. – S. 26. Więcej o nim zob: Niesiecki K. Herbarz polski... – S. 461.

⁶⁴ Marszałkiem sejmiku był w roku 1658, 1667, 1672 (dwukrotnie), później zaś w 1687 i w 1688 r. (Tamże. – S. 26).

⁶⁵ Dwa diariusze... – S. 51.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże. – S. 50-51, 60-61.

⁶⁸ Jeszcze podczas sejmu konwokacyjnego, w styczniu 1674 r. Marcin złożył na ręce marszałka poselskiego własny projekt rozwiązania sporu o Ordynację, nad którym potem debatowano niemal do końca tegoż sejmu (Dwa diariusze... – S. 19).

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże. – S. 53.

⁷¹ AGAD. – AZ. 49. – S. 86.

⁷² Potwierdza to liczna korespondencja S. Koniecpolskiego z Zamoyskim prowadzona od maja 1677 r. do stycznia 1682 r. W tym też roku Koniecpolski zmarł (AGAD. – AZ. 11. – S. 87-88).

⁷³ AGAD. – AZ. 4. – S. 1-76, 88, 89, 144.

⁷⁴ Było to 10 osiadłości, w tym 1 miasto, Rejestr poborowy... – T. 1. – S. LXII-LXIII.

⁷⁵ Własność królewska obejmowała tu 25,8 % ogółu osiadłości (Tamże. – S. L, LII).

⁷⁶ Zwracali uwagę na zły stan fortecy zamojskiej inicjując akcję szukania środków na jej opatrzenie. Efekt tych działań widoczny jest w art. 95 konstytucji sejmowej z roku 1676 (Volumina Legum. – T. 5. – S. 189).

⁷⁷ AGZ. – T. 21. – S. 588, 589.

⁷⁸ W instrukcji z kwietnia 1666 r. piszą z ogromną estymą o „Koniecpolskim wielkiej pamięci” (Tamże. – S. 426).

⁷⁹ W petitach instrukcji poselskiej na sejm 1664 r. przypominano posłom wielkie zasługi wojenne Konstantego i Dymitra Wiśniowieckich i nakazywano prosić króla o większą wobec nich łaskawość i nagrodzenie zasług (Tamże. – S. 393).

Агнешка Сідоровська.

Шляхта Перемишльської землі в суперечках з Ординацією Замойською в другій половині XVII століття.

У статті розкриваються стосунки магнатів Замойських з Перемишльщиною (де їм належало 18 посіlostей), які загострилися внаслідок вигасання роду в другій половині

XVII ст. Беручи до уваги уклад земської власності та інші регіональні особливості, зроблено спробу розкриття суті прагнень місцевої шляхти щодо закінчення родових суперечок з перерозподілу маєтків Замойських, які впливали на їх безпеку (турецько-татарська загроза). З'ясовано, що місцева шляхта не вдалася до маніфестацій.

Ahnyeshka Sidorovska.

The nobility of the Peremyshl' land in disputes with the Ordinance in Zamoysk in the second half of the XVII-th century.

The article describes the relationships of the magnates from Zamoysk with the Peremyshl' land (where they owned 18 possessions), that were escalated because of the expiring of the genus in the second half of the XVII-th century. Taking into consideration the structure of the provincial property and other regional features, the attempt of showing of the content of aspirations of the local gentry concerning the end of the family disputes with redistribution of estates in Zamoysk, this affected their safety (the Turkish-Tatar threat), is made. It was found that the local gentry failed to demonstrations.

ЗАУШСЬКА ШЛЯХТА З ХОДАКІВ В XVI – XIX СТ.: МЕЛЕНЕВСЬКІ¹

По обидва боки від ріки Уші (Ужі), неподалік від Овруча та Коростеня, на території історичного Київського Полісся колись розташовувалось Заушшя. Історичне коріння регіону досить давнє і сягає часів пізнього середньовіччя. Внаслідок татарських набігів XV – XVI ст. місцевість значно обезлюдніла. Відтак, на території Заушшя з'являються захисники Василь Миткевич та п'ятеро братів Лучичів. Згаданий Василь Миткевич Меленевич, який вважається засновником поселення Заушської шляхти в Ходаках, а також овруцькі заушські шляхтичі Лучичі-Виговські, складають предмет цього дослідження².

У джерелах XVI ст. кілька разів згадується Тупачоловська земля, яка належала Івану Немиричу, а також Скочковська земля, яку тримав Станіслав Подолянин. У 1539 – 1540 рр. Василь Миткевич і брати Лучичі звернулися з проханням до Сигізмунда I Старого надати їм за військові послуги пустуючі землі: першому – Тупачоловську землю, братам – Скочковську, позаяк тут були більш безпечні і менш спустошені території³. За актом 24.08.1541 р., овруцькі бояри Гришко, Іван, Семен, Степан, Кирик Лучичі били чолом, що “службу земскую нам служат и просили нас, абыхъмо ласку нашу имъ вчинили, и дали имъ землю пустовъскую въ повете Киевъскомъ, узавши на ймя Скочъковъскую, у Выгове, которую передъ тымъ служебникъ пана Воеводи Киевъского, Станиславъ Подолянинъ держалъ, а теперь она въ пусе естъ; ...ино мы зъ ласки наше и на чоломбите ихъ то вчинили: тую землю пустовъскую, Скочъковскую, у Выгове, у повете Киевъском узавшую зо вѣсимъ, яко се здавна въ собе маєтъ, имъ есмо дали. Мають они тую землю на себе держати и ее уживати, а службу земскую съ того намъ служити...”⁴.

На Тупачоловську землю претендував також дружинник Василь Миткевич. Згадана земля і сусіднє з нею село Меленевичі колись належали бояринові Івашку Немиричу, який в 1508 р. служив при дворі київського воєводи Івана Глинського⁵. 17 листопада 1514 р. він подарував Київському Микільсько-Пустинному монастиреві “человека своего, выслуженого на господари моемъ, на ймя Олексея и зъ братею его, Узивъской волости, зъ Меленевичъ, [де він] посполито живеть, зъ его землею бортною, и зъ нивами, и сеножатми и со всимъ на все, какъ ся тая очизна у собе маєтъ, ничего на томъ собе не оставляючи, Светому Николе на монастырь Пустынский по душе своей, и листы на того человека твердости свои казатъ есми его милости, игумену Светого Николы, дати вечно и непорушно. ... При томъ были и тому добре сведомы, пан Федоръ Елецъ [та інші]”⁶. Актом від 7. XI.1529 р., виданим у Волевську (Олевську), Іван Немирич вказав назву подарованої землі (на звороті документа: “Zapis na ziemie Tupaczolowska”)⁷.

Отримання близько 1541 р. Тупачоловської землі Василем Миткевичем спричинило незгоду ченців Київського Микільсько-Пустинного монастиря, яким належала, за дарчою, частина Тупачоловської землі. Тому вони звернулися з проханням до Івана Немирича, внаслідок чого з'явився запис від 17 листопада 1543 р.: ченці

Пустинно-Микільського монастиря “за 1,5 кадки меду за кожний рік” здали в оренду своєю половиною Тупачоловської землі Василю Миткевичу⁸.

Звертаємо увагу на те, що в “Описі Київського замку 1552 р.” вже згадуються “села...в Вовруцкой волости” і їх мешканці – “заушани”⁹. Василь Миткевич володів також селом Меленевичі, внаслідок чого в його прізвищі з’явився придомок Меленевич. Це видно також зі справи Лучичів-Виговських (1550-ті рр.), в якій він виступав свідком. Виговські з роду Олешковичів тримали село Вигів на правах власності. Але в Скочковській землі, яка лежала неподалік Вигова, у 1541 р. з’являється “намісник заушський” Гришко Лучич та його брати. Незважаючи на це, пан Федько Петрович Виговський (Олешкович), продовжував тримати на Скочковській землі свій “дворик”, а його родичі навіть захопили частину Скочковської землі. В “упоминальному листі” 10.05.1554 р. київський воєвода Ф. Пронський наказував Виговським не кривдити своїх сусідів Лучичів і повернути їм усе награбоване¹⁰. Щоб пани Виговські не зазіхали на чужі землі, Лучичі вирішили розмежувати маєтки. Деякий час по тому межова угода розглядалися в луцькому гродському суді. Справа “Лучичі Виговські проти Олешковичів Виговських” закінчилася перемогою Лучичів. “А при томъ были и тому свидомы ихъ милости земляне господарские: Хома Ланевичъ Искоростинський, Давыдъ а Федко Выговъцы, а Василь Миткевичъ Меленевичъ...”¹¹. До родових прізвищ зем’ян Лучич, Ланевич, Миткевич, додалися нові, які варто вважати придомками від назв сіл, що були їм надані за службу. І хоча Лучичі не володіли Виговом, а тримали за собою тільки Скочковську землю, вони обрали собі прізвище Виговські.

Деся наприкінці 1530-х рр. Миткевич і Лучичі, добре знаючи місцевість, яку неодноразово долали під час військових походів, обрали собі землі, які лежали по різні боки ріки Уші: Скочковська земля підлягала юрисдикції Волині, Тупачоловська – Київщини. Лучичі і Василь Меленевич були давніми знайомим, разом воювали, спільно домагалися прав на Скочковську і Тупачоловську землі. З огляду на татарську загрозу, заушські бояри об’єднали свої зусилля. П’ятеро братів Лучичів господарювали біля Вигова, четверо київських дружинників – Василь Миткевич Меленевич, Богдан Уськович Каленський, Василь Маткевич Ходаківський та Іван Юр’евич Багриновський – обрали для проживання село Ходаки. На лівому березі Уші, ближче до Києва, вони створили першу своєрідну колонію заушських бояр. Їх родові прізвища Уськович, Маткевич та Юр’евич, скоріше за все, говорять про їх батьків¹². Ходаки, які колись належали Федору Єльцю, нині належать Василю Миткевичу, який прийняв тепер і нове прізвище Ходаківський. Богдан Уськович володіє селом Каленське, тому він тепер Каленський, Іван Юр’евич держить Багринці, тому він Багриновський.

Цікаво, що згадані бояри на новоотриманих місцях не сиділи (“як дворяни бідні, своїх людей не мали”)¹³ і в свої селища “виходили на господарство на промисел тільки уходом і правильного рільного господарства не вели”¹⁴. Деся у цей же час Василь Меленевич дарує Києво-Печерській Лаврі свій острів Капунний.

На початку березня 1569 р. зем’яни на чолі з Василем Миткевичем Меленевичем подалися до Любліна зі скаргою на дії київського воєводи, який прагнув шляхом залучення їх до свого війська та військових дій підпорядкувати своїй владі. О. Васянович вважає, що перші сліди конфлікту простежуються документально з 1535 р., відтак упродовж майже 250 років кожен черговий намісник Овруча розпочинав своє правління з перевірки заушан “на міцність”, намагаючись підпорядкувати їх власному присуду, зігнорувачи пряму підлеглисть Києву¹⁵. Спалах неспокою в Заушші припадає на 1605 – 1617 рр. – час урядування старости князя Михайла Вишневецького та його

наступника Павла Руцького, котрі, заперечуючи шляхетство Ущапів, Васьковичів, Барановичів, Болсунів, Гошовських, спробували примусити їх до виконання замкових послуг і сплати церковної десятини на П'ятницьку церкву в Овручі (тут згадуються імена шляхтичів, села яких були розташовані на правому березі Уші). Як бачимо, Меленівських, Каленських, Ходаківських, Багриновських, Недашківських, Білошицьких і Дідківських серед них немає.

15 березня 1569 р. Сигізмунд Август наказав київському воєводі, щоб він “землянь Київского Уезда съ под реки Уши съ селенія Ходаковъ” шляхтичів Василя Миткевича Меленеви́ча та інших “инофамильцевъ” на залучав до постійного перебування при Київському замку, понад земські повинності. Водночас, унормовувалась сплата податку в розмірі не більше однієї копи грошів як з бідної шляхти, яка не мала своїх людей¹⁶. Самого ж Василя Митковича Меленеви́ча король обдарував особливою відзнакою: дозволив йому мати власний герб Топач, співзвучний з назвою землі, якою той володів. Василь відкинув своє родове прізви́сько Миткевич і приєднав до прізви́ська Меленеви́ч при́домок Тупачоловський (у документі подається опис герба)¹⁷. 9.02.1570 р. було затверджено акт “Привілеї зем'янам князівства Київського заушським з с. Ходаків на вольності”, за яким Василь вже виступає під подвійним прізви́ском Меленеви́ч-Тупачоловський¹⁸.

Київські люстратори 1570 р. зазначають, що “служить кievскому замку некому: старинные Киевские бояре Заушане показали копию съ королевской грамоты, которою эти бояре освобождены отъ службъ замку, и оставлены при вольностях шляхетских, так что они обязаны только земскою общею службою вместе съ другими шляхтичами земли Киевской”¹⁹.

Якщо в джерелі 1569 р. йшлося про одну колонію-поселення зем'ян в Ходаках, то в документі 1570 р. йде мова ще про дві колонії, одну – в Білошицях, друга – на протилежному березі Уші, в Дідковичах. Ці два поселення мали тісні зв'язки з Ходаками і їхнім ватажком Василем Меленеви́чем-Тупачоловським. І хоча в них були власні ватажки, авторитет Василя поширився і на них. Так, 4.02.1570 р. з'явилися до короля “...земляне наши Киевской земли заушские из Ходаков благородные Василий Меленеви́ч Тупачоловський, Антон Игнатъев и Есько Петрович с Дидкович, Богдан Еськович (Уськович) Каленський, Василий Маткеви́ч Ходаковский, Иван Юрьевич Багриновський, Василий Книшович и Григорий Книшович с Белошиц, и просили, что они с давних грамот правами и свободами пользовались с давних времен...”.

Як засвідчує Н. Яковенко, за реєстром 1571 р. заушськими боярами називалося 56 осіб із Дідковичів, Ходаків, Меленів, Багринців, Іскорості, Білошичів, Недашок, Вигова і Скуратів. Решту поселень Заушшя віднесено до Овруцького замку, оскільки ревізійний акт складався під час чергового конфлікту з овруцькою замковою адміністрацією²⁰.

У 1576 р. спільнота поселень складалася з колоній в Ходаках, Білошицях, Недашках і Дідковичах. Василь Меленеви́ч Тупачоловський очолював всі чолобитні делегації заушан свого куца до Варшави та Києва. Це видно з документа від 20 серпня 1576 р.: “...Благородные земляне Киевской нашей земли заушские Василий Меленеви́ч Тупачоловський, Богдан Еськович Каленський, Василий Маткеви́ч Ходаковский, Иван Юрьевич Багриновський, с Дидкович Исько Петрович, Родион Васильевич и Григорий Стефанович с Белошиц, Афанасий Гришкович и Лешук Демянов из Недашков...”. Припускаємо, що селами Дідковичи, Білошиці і Недашки ще ніхто одноосібно не володіє.

Підтвердженням існування спільноти поселень-колоній, про яку мовилося, слугує “Реєстр збору людей на військову службу із Київської волості 1579 р.”, в якому зазначено, що бояри-заушани поставляють людей саме з сіл цієї спільноти: Ходаки (8 служб), Дідковичі (23), Недашки (6), Білошиці (10). Бачимо, що в Дідковичах оселилося найбільше шляхтичів; а в селах Меленях, Каленському і Багринцях шляхтичі не мешкають зовсім, бо вони всі живуть в Ходаках.

Зазіхання Київського замку на вольності заушан продовжувалися, і ті мусили боронити свої права. Василь Меленевич-Тупачоловський очолив делегацію заушських бояр, яка вирушала до Києва: “Явились лично в суд Дворяне Господские Заушские из Ходаков Василий Меленевич Тупачоловский, Богдан Уськович Каленский, Василий Маткевич Ходаковский, Иван Юрьевич Багриновский, Родион Васильевич и Григорий Стефанов из Бялошиц, Артем Игнатов из Недашков, Мартын Игнатов, Усько Петрович из Дидковичей, а Афанасий Гришкович, Лашук Демьянович из Недашков”²¹. 15.06.1582 р. вони подають королівський лист на свої шляхетські вольності²².

В “Руській (Волинській) Метриці” за 3.06.1589 р. є запис про “подтверждение землян Киевских Заушских из Мелень”²³. Цього разу до короля з’явилися вже сини Василя – “благородные Васянь и Семень Васяновичи, Тупачоловские, предъявляли Нам Привилегию предка нашего блаж. памяти Его Величества Короля Стефана на пергаменте писанную... прося насъ сами за себя и именемъ всехъ своихъ За-Ушскихъ обывателей”²⁴.

У Василя було четверо синів: Васян, Агапон, Семен, Стреті дочка Агафія. Батько порівну поділив свій спадок між дітьми: село Мелені та Тупачоловські землі, власні і орендовані. За орендовану землю глава роду Василь Меленевич-Тупачоловський спочатку сплачував Київському Микільсько-Пустинному монастирю “по полторы кади меду присного”. Потім на прохання Василя “овруцкий отаман монастирский Железко” дозволив йому віддавати замість меду по 5 кіп грошей литовських.

Поділивши між дітьми порівну Мелені, власну частину Тупачоловської землі Василь віддав старшим синам Васяну і Семену, а орендовану – молодшому синові Стрету і дочці Агафії. Василь видав заміж Агафію за Михайла, сина свого вірного товариша Каленського²⁵. Так в Меленях з’явилися Каленські. Вже Стрет, а потім його сини Борис і Стефан, повинні були розраховуватися за оренду землі з Микільсько-Пустинним монастирем.

Сини започаткували нові відгалуження роду: від Васяна пішли Васяновичі-Меленівські; від правнука Семена, Мойсея, – Мойсієнки; від праправнука Семена, Григорія, пішов рід Грищенків-Меленівських; а від Стрета утворився рід Стретовичів-Меленівських; рід Агапона згас. І вже діти Василя дали нові назви своїм землям. У документах більше не зустрічається “Тупачоловська земля”, орендовані землі стали називатися Борисовщина і Стефановщина за іменами синів Стрета, Бориса і Стефана. Тому і не дивно, що нинішні місцеві жителі ніколи не чули про Тупачоловщину і не знають, де вона знаходилась. Наступні покоління Меленевичів втрачають своє лідируюче становище серед заушських шляхтичів, хоча вони продовжують мати серед них велику повагу. Жодна справа не обходилася без участі Меленівських, на всіх документах, які виходять з Заушшя, є їхній підпис.

21.12.1613 р. у Варшаві затверджується розмежування між маєтками “Beiloszyc, Meleniow, Cickow, Bahrynowa, Hodakow, Kalenskich, Dedkowicz, Nedaskowa”²⁶. Крім вже знайомих, у цьому ж документі вказані прізвища нових власників сіл – Дідківські, Білошицькі, Недашківські, Сичківські. Але села Чоповичі серед дворянських маєтків

немає, хоча межа мала бути проведена в першу чергу між Меленями і Чоповичами. Відсутнє і прізвисько Чоповських, бо Чоповичі і його мешканці належали до маєтків Києво-Печерської Лаври, а межа між лаврським маєтком Чоповичі і Меленями вже існувала і не була спірною.

Стрет справно розраховувався з Микільським Пустинним монастирем за оренду ґрунтів Тупачоловщини. Та починаючи з 1616 р., його діти перестали віддавати мед, і борг накопичувався протягом 4-х років. Монастир висунув позов “шляхетним Василю Миткевичу Меленевичу [старшому сину Василя Миткевича; щоб не плутатись, назвемо його Старим], Агапону, Семену і Стрету Васильовичам Меленевичам” з вимогою сплатити 440 злотих польських штрафу і меду за всі ці роки²⁷. Справа розглядалася в суді декілька разів, 12.06.1624 р. дійшла до розгляду в Люблінському Трибуналі, ще раз розглядалася у 1633 р. Обидва рази Меленівські на засідання не з’явилися, тому були видані заочні вироки. Перший раз їм присудили 4 польські злоті штрафу, а пізніше вже 440 злотих. З монастирем почав розраховуватися Кузьма, але небезкорисливо. За це він отримав від рідного брата Стефана “при 4-х печатях заставную трехлетнюю запись на 20 бортных дерев в спальном грунте, которая застава начинается от 1639 г, а оканчивается 1642 г. Января 1”²⁸. Знадобилися ще довгі 10 років, і тільки 17 червня 1644 р. у Київському Земському суді було “заквитовано” нащадків Василя Старого: Кузьму і Прокопа Стретовичів, Андрія Грищенка, Михайла Васяновича та інших Меленівських “съ удовлетворениемъ деньгами и медомъ, следуемыхъ съ половины ґрунта Тупачоловского и съ уничтожениемъ тяжбы, веденой о томъ съ ними и съ Василиемъ Миткевичемъ Меленевичемъ (мається на увазі син Василя, Василь Васильович)”²⁹.

Звертаємо увагу на те, що діти Василя, які утворили кожен окрему гілку, мали відмінні від інших імена, принаймні перші чотири покоління. Ось початок роду Меленівських від Василя (Старого) до його нащадків:

Васяновичі: Васян Васильович {Михайло {Даміян {Григорій, Федір, Микола; Агапон { Павло;

Грищенки: {Семен {Петро, Корній {Мойсей, Андрій {Петро, Василь {Степан, Григорій;

Стретовичі: Стрет {Борис {Прохор, Христофор, Назар, Семен {Петро, Данило, Іван; Кузьма {Назар, Улас {Іван {Мартин, Роман, Федір. {Стефан {Прокоп (Прокл). (Стефан мав сина Андріяна, Андроса).

Васяновичі і Грищенки були між собою дуже дружніми. Остеронь стояли Стретовичі. Кузьма Стретович, людина дуже ощадлива і заповзятлива, все робив з розрахунком, намагаючись примножити свій спадок. Він позичав під заставу гроші рідним і чужим, скупав землі. Ще зовсім молодим, в 1630 р. він оформив чи не перше своє “заемное письмо” на 80 польських злотих своєму племіннику Андріану Стефановому. За своє лихварство Кузьма неодноразово був битий родичами: “Выпись протеста 1632 г. ноября 5 дня, по которой дв. Кузьма Стретович Меленевский от имени своего и матери своей Марии Кузьминовой, урожденной Дидковской, да сына Назара жаловался о принесении им разными лицами побоев и разных обид”³⁰. (До імені дружини додавалося ім’я її чоловіка; тобто Марія, дружина Кузьми, – є Кузьминова).

Як уже згадувалось, дочці Василя Старого, Агафії, у посаг дісталася частина Мелень. Ця вотчина після смерті Агафії перейшла до її дітей: Никифора, її з Михайлом Каленським сина, та дочок Анни (в заміжжі Недашківської) та Прасковії (в заміжжі Кобилинської) (“Выпись закладного контракта, заключенного 1638 и явленного

1648 г. мая 9 в Овручском суде, по которому Каленские и Кобылинские вотчинное их имение четвертой части с. Мелень без крестьян в сумме 500 польских золотых отдали в закладное владение дв. Кузьме Стретовичу»). Заява дітей Агафії дуже красномовна: “Мы, весьма нуждаясь в деньгах, заняли и получили 500 золотых польских, считая на каждый золотый по 30 грошей польских у Дворянина Кузьмы Стретовича, за которые заложили материнское вотчиное имение, которое в коллегію отдаем, которое на грунте Меленевских по умершей матери нашей Агафії Меленевской Михайловой Каленской четвертую часть принадлежащую, в части Борисовской и Стефановской находящуюся, со всеми островами, дубравами борами, лесами /і т.д./ в залог от 1638 до 1641 года отдаем,... за невыкупом от 10 до 10 лет совершенно без перерыва / земля залишається у Кузьми ще на 10 років/, а когда пожалуйем выкупить, то тогда перед годом к выкупу наступающим, дв. Кузьме Стретовичу перед выкупом за 12 недель должны ему об том предъявить и о сем прдъявлении в книги выпись внести не далее, чем за 2 недели, по объявлению выдать всю сумму сполна 500 золотых”. Проійшли ще 20 років, земля так і не була викуплена, і тому “сія запись была дважды заявлена”³¹. Так назавжди і залишилася ця частина Меленів у власності нащадків Кузьми.

Кузьма узаконував навіть найменші фінансові операції. Ось “выпись закладного контракта, заключенного в 1639 г., по которой Стефан Стретович занял у родного брата своего Кузьмы 6 золотых польских, заложил ему на 3 года бортное дерево на общих грунтах в с. Меленях”. Кузьма позичав гроші не тільки родичам, він судився з Яцком Ходаківським, який заборгував Кузьмі 800 золотих польських, забезпечених маєтком Ходаківських. Є “Выпись позва в Киевском Гродском суде, явленная 1640 января 11, в коем Кузьма Стретович да его сыновья Улас и Назар зазвали разных лиц в Суд к уплате денежных сумм и по жаловании о причиненных обидах”. І вже в 1753 р. бачимо, що прапра...внук Кузьми заповідає своїм дітям “после Кузьмы часть селения Ходаков, присужденную ему, Кузьме, по наследству от Яцка Ходаковского и денежную сумму, обеспеченную в имени Липлянах”³².

Існує чимало свідчень про те, що Меленівські породичалися з усіма заушськими шляхтичами свого куца, а також з Белзями, Виговськими, Концевичами, Злотницькими, Огієво-Тишкевичами, Зубовськими, Пашинськими, Сингаївськими, Васьковськими, Кернозицькими, Ущатовськими та ін.

Кузьма не став судитися з київським можновладцем Липлянським, це за нього зробили через 120 років його нащадки. А розраховуватись з ними довелося вже правонаступнику Липлянського Чоповському з Рачуків: “В Киевском Гродском суде 1761 г. января 16, братьям Стретовичам присуждено 400 польских золотых, принадлежащих им по заемному письму, данному в 1642 г. от Киевского подвоеводы Липлянского Кузьме Стретовичу и явленная в 1648 г. в Овручском суде, и велено, владельцу селения Липляны Ремигиану Чоповскому уплатить означенную сумму потомственным Меленевским в том же 1761 г.”³³. На цьому ж суді було доведено, що Стефан визначену Кузьмою суму сплатив ще 4 вересня 1642 р. Нащадкам Кузьми довелося доводити свої права на Липляни. Вони пред’явили складений ними власний родовід, і справу в 400 золотих за Липляни Стретовичі виграли³⁴. Але “тяжба” між самими Стретовичами за колишні землі монастиря точилася ще довгі роки, навіть розглядалася 1782 р. у суді³⁵.

Кузьма скупив велику частину Борисовщини: “Выпись купчей крепости от 1647 г. Декабря 2 и явленная в Киевском Гродском суде 11 Декабря того же года, по которой дв. Назар Борисов продал дяде своему Кузьме Стретовичу часть селения Мелень,

заключающуюся с земли и строений” [3.1, стор.5] “за 800 польских злотых при трех печатях явленную”³⁶.

Улас збільшив маєтності в Меленях. Його нащадки змогли придбати майже всю Борисовщину, Папіровщину, а завдяки вдалим шлюбом ще й примножити свої багатства. Так, після шлюбу Уласового сина Івана з Уршулою Волковиською, в спадок вже їхнім дітям перейшло с. Оленічі з селянами.

Меленівські часто діяли в боротьбі за землю незаконними методами. Десь в кінці XVII ст. вони закріпачили сина померлого священика Ломановського, якому громада виділила землю і збудувала хату по сусідству з Іваном Стретовичем, онуком Бориса. Суперечки за землю розглядалися і в XIX ст.

У документах 30 – 60-х рр. XVII ст. заушська шляхта зберігала свої родинні зв'язки, а також трималася своїх володінь у Ходаках, Дідковичах, Білошиці, Недашках. Після Переяслава, в переговорах з Б. Хмельницьким брав участь Федор Виговський з Вигова, родич київського писаря. Відтак, Виговські потрапили по різні сторони війни: Федір, маючи за своїми плечима всю заушську шляхту, виступав прихильником Корони, а Іван Виговський був головним писарем у Б. Хмельницького, пізніше став гетьманом. По ходу просування Б. Хмельницького на захід заушська шляхта, яка походила з старих поселень-колоній, була лояльною до Польщі; дії ж козаків Богдана Хмельницького налаштовували заушан вороже. Про це нагадують події 1658 р., коли “проходящіє через Полесіє, рускія и козацкія войська, нашли, спрятанные въ бортном дереве, документы Меленевскихъ и унесли ихъ съ собою”³⁷. Меленівські скаржилися в гродський суд 12.12.1663 р.: козаки, спустошивши їх маєтки, пограбували в пущі “дерево”, в урочищі під Злобичем, в якому вони схоронили свої привілеї та ін. Цікаво розглянути майнові відносини між заушськими шляхтичами. Йдеться про втрачені оригінали записів: від Маркіяна Івановича Виговського на продаж Давидкова і від Тимофія Сингаївського на продаж своїх “добр” Михайлові Меленівському, онуку Василя Старого; на зречення “добр отчих” панни Раїни Якової Пашинської та панни Марії Лукіянової Багриновської; навіть позика в 300 злотих від превелебного отця Тишковича була задокументована.

Заява про ці події зроблена від імені старійшини роду, на той час Даміяна, онука старшого сина Василя Старого, Васяна. Він же зберігав і найцінніші родові документи. Начебто документи козаки знайшли випадково (Стретовичі ж свої документи зберігали окремо, тому вони і збереглися). У Хоми Ходаківського козаки теж знайшли сховані документи, і Хома теж подав заяву про їх знищення³⁸.

Після Андрусівського перемир'я та “Вічного миру”, Заушшя залишилося в складі Речі Посполитої. У 1687 р. тут фіксуються події Паліївщини. Повсталі, як і в часи Хмельниччини, сприймали місцеву шляхту за своїх ворогів. Один з Меленівських 11 серпня 1687 р. поїхав до короля зі скаргою на козаків³⁹. 2 березня 1688 р. знову надійшла скарга від “дворянъ Меленевскихъ на козацкаго полковника Семена Палея о том, что онъ поставилъ въ ихъ домахъ постоемъ козаковъ, которые причиняють имъ разныя обиды”⁴⁰. Неодноразово вони зверталися зі скаргами і до Овруцького суду⁴¹. Заушська шляхта, натерпівшись від перебування козаків у своїх домівках, виступила проти паліївців. 20 серпня 1702 р. в урочищі Степанкове був скликаний з'їзд шляхти Київського воєводства. Видається, це був з'їзд заушської шляхти, який ухвалив збір ополчення⁴². Серед організаторів з'їзду були стражник пан Степан Меленівський та

обозний пан Виговський. Зібралось близько 110 депутатів, всі прізвища добре знанні в Заушші: Михайло, Федір, Андрій і Дем'ян Виговські з Вигова; Ущাপовські, Васьковські, з Олевська – Олександр Немирич та інші. Ходаківський куш заушна: Григорій, Федір, Андрій, Роман, Павло і Степан Меленівські; Іван Каленський; Семен, Федір і Лукаш Ходаківські; Федір Недашківський; Костянтин, Василь і Данило Дідківські. Цікаво, що Чоповських серед делегатів з'їзду не було, хоча у них на руках були документи про шляхетство вже майже 20 років, хоча заушська шляхта не вважав їх за правдивих шляхтичів. Під час повстання Семена Палія Чоповські підтримували паліївців.

У 1706 р. овруцьким намісником був Ремігіан Чоповський. Скориставшись тим, що Меленевські були в ополченні, Чоповські захопили їх землі і утримували їх майже 35 років. Вони навіть погрожували заволодіти Меленями.

Заушська шляхта відреагувала на Полтавську битву, зібравшись на сеймик Київського воєводства. Серед них були і Меленевські з Виговськими⁴³.

Перехід Київщини наприкінці XVIII ст. з-під польської під московську владу спочатку мало змінив становище заушан. Але згодом стара аристократія, зрівняна в правах з російським дворянством, повинна була задокументувати своє право на привілеї. Тепер заушські зем'яни були роз'єднані, вони поодинокі мусіли доводити своє дворянство. Основна їх маса, неписьменна і бідна, зі своїми старовинними звичаями і порядками, мешкала в збіднілих родових селах. Але були серед них і ті, хто мав достаток, зміг отримати добру освіту і навіть пробитися на вершок влади.

Одним з них був Федір Іванович Меленевський⁴⁴ з роду Стретовичів, який в 1848 р. служив у Міністерстві Внутрішніх Справ у Санкт-Петербурзі. Саме завдяки Федору ми маємо копії привілеїв, архівних документів 1569 р., а також копію судової справи про несплату меду Київському Пустинному монастирю.

Якщо порівняти підготовку документів для затвердження у дворянстві в справах Васяновичів, Грищенків і Стретовичів, то видно, що готувалися вони окремо. Для роду Стретовичів документи збирали під керівництвом і при безпосередній участі Федора Івановича. На його прохання було зроблено копію з документів 1569 р. та Привілеїв 1570, 1576 та 1589 рр.⁴⁵

Навіть Федору Івановичу знадобилися 5,5 років, щоб довести своє дворянство. Зокрема, він бирав потрібні документи в Радомишльському повіті. Зібрані довідки, протягом 1849 – 1850 рр. були засвідчені в Житомирському, Радомишльському та Овруцькому повітових судах. Потрібні були й довідки з Казенної Палати про неналежність шляхтичів до подушного стану, та навіть про те, чи справді існують села Мелені, Оленичі, Овсяники, Челковичі (успадковані села).

Федір Іванович був затверджений в дворянстві разом зі своїм батьком Іваном 14 грудня 1853 р. Його син – 30.11.1854 р.⁴⁶. Інші Стретовичі (крім гілки Бориса, Стретового сина) – у 1855 р. Федір Іванович продовжував працювати в Міністерстві Внутрішніх Справ, став столоначальником III відділення Господарського Департаменту. Вже на пенсії, в 1871 р. він переїхав жити до Могилева У 1879 р. він все ще працював там посередником мирного судді, дослужившись до чину статського радника.

Васяновичі і Грищенки мали тільки привілеї 1661 р. Меленівські доводили: “... мы происходим из потомственных дворян и все подлежащие о том документы представлены Киевским Дворянским Депутатским Собранием в Департамент Герольдии Правительствующего Сената”. І далі “по определению собрания 1803 г. Марта 11 дня,

[мы] внесены в шестую часть Дворянской Родословной Книги. По дополнительному определению сего же Собрания 1830 г., Октября, 28 Дня [мы] сопричислены тоже к 6-ой части... Утверждены еще Указом Правительствующего Сената бывшей Временной Комиссии Присутствия Герольдии от 25 января 1848 г. за №188”⁴⁷.

Мій прадід, Федір Дем'янович Васянович-Меленівський, щоб посісти посаду звичайного писаря в Радомишльському повітовому суді, подав документи на дворянство ще в 1850 р., але мусив чекати “справочной копии” довгих 8 років. І, нарешті, тільки в 1858 р. Радомишльський Міський Магістрат на запити в Київське Дворянське Депутатське Зібрання отримав цю “справочную копию”⁴⁸. Свого часу Федір Дем'янович не зміг закінчити дворянське училище в Радомишлі. Батько помер, коли йому було років 6; він жив у Меленях з матір'ю, братами та сестрою. В сім'ї не було коштів, щоб сплачувати за його навчання і житло в повітовому місті. Федір Дем'янович 22 січня 1870 р. “Указом Правительствующего Сената по Департаменту Герольдии за № 7 произведен в Коллежские Регистраторы со старшинством с 17 сентября 1864 г., Указом от 18 сентября 1870 г. за № 263 произведен в Губернские Секретари со старшинством с 17 сентября 1867 г.”. Він був зарахований на роботу 17 вересня 1858 р., залишався дворянином, але дворянство не поширювалося на його дітей. Але воно, своєю чергою, дало право його дітям навчатися в І-й Київській гімназії, а потім отримати освіту в Університеті Святого Володимира, і в Політехнічному інституті. Потім вони стали Губернськими Секретарями і дворянами. Старший син дослужився до Надвірного Радника.

¹ Стаття є продовженням досліджень авторки та її співавторів: Мойсієнко В., Васянович О., Довгополова Л. Мелені і меленівці. – Житомир, 2007; Їх же. Мелені і меленівці // Волинь-Житомирщина. – 2007. – № 16. – С. 154-187; Довгополова Л. Історія фальшивого дворянства // Волинський музей. Історія і сучасність / Науковий збірник – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 443-449.

² Історії шляхти Радомишльського повіту Київської губернії, куди в XIX ст. входило Заушшя, присвячена дисертація Є. Чернецького. – Чернецький Є. Формування і соціальне структурування шляхти Радомишльського повіту Київської губернії в кінці XVIII – першій третині XIX ст.: генеалогічний та історико-демографічний аналіз // Автореф. дис. канд. істор. наук. – К., 2010.

³ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссіею для раз бора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ (далі – АЮЗР). – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 39.

⁴ Там само. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1868. – С. 316-317.

⁵ Історія Києва. – Т.1. – К., 1982. – С. 238.

⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 7452.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Оп. 1. – Ф. 220. – Спр. 655. (додаток, запис 614).

⁸ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 7452. – Арк. 329-335.

⁹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1.– К., 1886. – С. 120.

¹⁰ Там само. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1868. – С. 321.

¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 2. – Оп.1. – Спр.18.

¹² Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2009. – № 19. – С. 240.

- ¹³ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 7452. – Арк. 321-324.
- ¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 46.
- ¹⁵ Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся // Берегиня. Все-український народознавчий кварталник. – К., 2004.
- ¹⁶ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 7452. – Арк. 321-324.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 10.
- ¹⁸ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель. 1569 – 1673. – К., 2002. – С. 237.
- ¹⁹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т.3. – К., 1995. – С. XXXI.
- ²⁰ Яковенко Н. Україна аристократична // На переломі / Серія “Історія України в прозових творах та документах”. – К., 1994. – С. 312.
- ²¹ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 7546. – Арк. 62.
- ²² Там само.
- ²³ Руська (Волинська) Метрика... – С. 381.
- ²⁴ ДАКО. – Ф. 782. – Оп.1. – Спр. 7553. – Арк. 40.
- ²⁵ Там само. – Спр. 7449. – Арк. 80.
- ²⁶ Руська (Волинська) Метрика... – С. 555.
- ²⁷ ДАКО. – Ф. 782. – Оп.1. – Спр. 7452. – Арк. 329-335.
- ²⁸ Там само. – Спр. 7449. – Арк. 50.
- ²⁹ Там само. – Спр. 7452. – Арк. 42.
- ³⁰ Там само. – Спр. 7449. – Арк. 180.
- ³¹ Там само. – Спр. 7452. – Арк. 180.
- ³² Там само. – Арк. 8.
- ³³ Там само. – Ф. 782. – Оп.1. – Спр. 7546. – Арк. 8зв.
- ³⁴ Там само. – Спр. 7449. – Арк. 55.
- ³⁵ Там само. – Арк. 58.
- ³⁶ Там само. – Арк. 54зв.
- ³⁷ АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1868. – С. 113-115.
- ³⁸ Там само. – С. 275-279.
- ³⁹ Там само. – Ч. 3. – Т. 2. – К., 1868. – С. 168.
- ⁴⁰ Там само. – С. 172.
- ⁴¹ Там само. – С. 172-173.
- ⁴² Там само. – С. 436.
- ⁴³ Там само. – С. 717-719.
- ⁴⁴ Його родовід: Стрет з дружиною Марією Кузьмівною Дідківською мали сина Кузьму; Кузьма з Ганною Дідківською – Уласа; Улас з Тетяною Чоповською – Івана; Іван з Уршулою Волковиською – Мартина; Мартин – Михайла; Михайло з Ганною Стретович – Івана (нар. 14.09.1783 р.), Іван з Параскевією – сина Федора (нар. 22.04.1817).
- ⁴⁵ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 7452. – Арк. 322, 324, 327.
- ⁴⁶ Там само. – Оп. 2. – Спр. 57.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 57938. – Арк. 9.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 7455. – С. 201-204.

Людмила Довгополова.

Заушська шляхта з Ходаків в XVI – XIX ст.: Меленевські.

У статті досліджуються витоки та родовід одного з найдавніших представників шляхти історичної Київщини – Меленевських з Ходаків та Меленів поблизу Коростеня, а також участь представників роду в подіях XVII – початку XVIII ст., їх долю на початку панування в краю Російської імперії.

Ludmyla Dovhopolova.

The nobility of Hodak in Zaushsk in the XVI – XIX-th centuries.: Melenevski.

This article investigates the origins and lineage of one of the oldest representatives of the nobility of the historic Kyiv land – Melenevski from Hodak and Melen near Korosten and the participation of the representatives of the genus in the events in the XVII – beginning of XVIII-th centuries., their fate in the early dominance in the region of the Russian Empire.

В ОБОРОНІ ДАВНІХ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЧАСИ РУЇНИ (КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ДІОНИСІЙ БАЛАБАН)

У традиціях провідників Української Православної Церкви часів Петра Могили була орієнтація переважно на підтримку української православної шляхти та на звичні їй, гарантовані Річчю Посполитою привілеї – шляхетські вольності. Не дивно, що вони швидко розчарувалися порядках, які почали заводити Гетьманщині московські власті, що обумовило їх обережну, з часом ворожу до Москви, соціальну позицію. За висловом російського дослідника Карпова, «они большинстве были шляхтычи ненавидели Москву за ее порядки; они пожалуй не любили Польши за ее католицизм унию, но обожали ее порядки. Их идеал устройства западнорусских порядков был тот, который после смерти Сильвестра Коссова Богдана Хмельницкого хотели осуществить на деле Выговский Дионисий Балабан, при заключении Гадячского договора».¹

Митрополит Діонісій Балабан належав до давнього шляхетського роду на Волині Галичині, відомого ще XV віку, який славився своєю твердою вірністю православної вірі, її підтримкою обороною проти унії. цього роду вийшли відомі церковні діячі – єпископ Львівський, Галицький Кам'янець-Подільський Арсеній Балабан (1549 – 1565) та його син Гедеон Балабан (1569 – 1607). Останній відомий як учасник Берестейського собору 1596 р., який разом єпископом Перемишльським Самборським Михайлом Копистенським відмовився прийняти унію, також як покровитель освіти – засновник школи друкарні Стратині. Племянник Гедеона, Федір Балабан, продовжив видавничу справу свого дядька: – на його кошти були надруковані стратинські видання Службеник 1604 р. Требник 1606 р., сама друкарня після смерті власника послужила матеріальною базою для київського друкарського осередку Печерській лаврі.

Данило (мирське ім'я Діонісія) Балабан здобув блискучу освіту добре знання мов Києво-Могилянському колегіумі. Пізніше опікувався ним як щедрий жертводавець – липні 1650 р. подарував закладу 200 злотих. Того року (навесні) Пустинно-Миколаївському монастирі прийняв чернечий постриг від митрополита Київського митрополита Сильвестра Косова, він же вересні 1650 року висвятив Діонісія на Холмську єпархію². Проте дані, що Балабан став єпископом ще раніше. Про це свідчить універсал Сильвестра Косова від 4 червня 1650 р. єпископові Холмському Діонісію Балабану, якому доручалося взяти під свою духовну опіку православних цього регіону.³

Правління Балабана на теренах Холмщини припало на складні часи Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. характеризувалося напруженням протистоянням православних католиків. зв'язку цим 1655 року Сильвестр Косов перевів Діонісія Балабана на Луцько-Острозьку єпархію. На ті часи польський король Ян II Казимир доручив Балабану відповідальну місію – підготувати ґрунт для переговорів українським урядом. Відомо, що 1655 р. він зустрічався Чигирині гетьманом Богданом Хмельницьким останній оцінив здібності волинського преосвященного, характеризуючи

його як “славного луцького єпископа”. Відомо, що пізніше, вже митрополитому сані, Балабан підтримував стосунки своєю волинською паствою. Так, його підпис стоїть під документом, згідно яким волинська шляхта обіцяла підтримку членам Луцького православного братства справі будівництва церкви, школи шпиталю.⁴ Розраховувало на його допомогу Львівське братство. 1659 р. воно відрядило своїх членів – друкаря Михайла Сльозку Василя Корендовича, які мали розповісти митрополитові про всі утиски братства, про “ярмо наше вшелкоє стиснення зневолення от панов магыстратовых”, для того, щоб “на синоде генералном высвободити російски ввес народ”.⁵

1657 р. по смерті Сильвестра Косова стала вакантною Київська митрополитича кафедра. Враховуючи обставини українсько-російського союзу та претензії Московського патріархату щодо Київської митрополії, це питання набувало особливої ваги. Духовна світська влада Гетьманщини підкреслено уникала цього приводу будь-яких зв'язків Москвою. Коли митрополит Сильвестр Косов перебував на смертному одрі постала необхідність висвяти нового єпископа для Чернігівської єпархії, то кандидат на цю кафедру Лазар Баранович був посланий із цією метою не до Москви, до Ясс.

На час відсутності Києві митрополита гетьман Богдан Хмельницький призначив Лазаря Барановича місцєблюстителем митрополитичого престолу дав розпорядження скликати собор для обрання нового митрополита. Проте собор відбувся вже після смерті гетьмана, коли жовтні 1657 р. його наступником став Іван Виговський. Обрання митрополита на соборі не відбулося – голоси присутніх розділилися між кандидатурами Луцького єпископа Діонісія Балабана архімандрита Йосифа Тукальського, яких підтримував Виговський, кандидатурою Львівського єпископа Арсенія Желиборського. Лише грудні 1657 р. новий собор обрав митрополитом Луцького єпископа Діонісія Балабана. Цей вибір стався згідно давніми правами вольностями Української Церкви не був узгоджений Москвою.⁶ Наслідком цих подій стало з'ясування стосунків між російськими українськими властями: московський посол М. Зюзін вимагав від гетьмана І. Виговського, щоб новообраний митрополит прийняв благословення від Московського патріарха, не від Константинопольського патріарха – за українською традицією. свою чергу, Діонісій Балабан на такі наполягання російської влади відповів: “от начала св. крещенія кїевскіє митрополиты, единъ по единому благословеніє принимали от святѣйшихъ константинопольскихъ патріарховъ, безъ повелѣнія безъ благословенія святѣйшаго константинопольскаго патріарха онъ благословенія принятъ посвятитись на кїевскую митрополію отъ святѣйшаго Никона патріарха не смѣтъ”.⁷

У складних військово-політичних подіях часу, що характеризують період Руїни, митрополит Діонісій Балабан виступив продовжувачем справи свого попередника Сильвестра Косова. Він став на бік гетьмана Виговського разом із ним обстоював церковну політичну незалежність України від посягань Москви. Водночас київський першоієрарх намагався зняти протистояння між окремими старшинськими угрупованнями примирити українське суспільство. Коли полтавський полковник Мартин Пушкар відмовився визнати Івана Виговського гетьманом не з'явився на військову раду, Діонісій Балабан надіслав йому “увѣщательное письмо”, якому погрожував полковникові церковним прокляттям за непокору гетьману, в червні 1658 р.. коли до Києва вступили нові російські воєводи, розіслав наказ молитися церквах, щоб не сталося “междуусобной брани”.⁸

У липні 1658 р., коли гетьман Виговський розірвав союз із Москвою розпочав переговори польським урядом, Балабан покинув Київ, започаткувавши кількадесятилітню традицію перебування православних митрополитів поза межами своєї традиційної

резиденції.⁹ Разом частиною вищого українського духовенства, яке підтримувало Виговського, Діонісій Балабан брав участь ратифікації Гадяцького договору. Підписана восени 1658 р. Гадяцька угода передбачала утворення “Великого князівства Руського” складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, яке мало входити до Речі Посполитої на рівних засадах разом Короною Польською Великим Князівством Литовським. Половина статей Гадяцького договору приділяла увагу Православній церкві, яка отримувала широкі права: Київський митрополит обіймав місце Сенаті (після Львівського католицького біскупа) разом 5-ма православними єпископами (Львівським, Луцьким, Перемишльським, Холмським, Мстиславським); маєтності Православної церкви, забрані католиками, мали бути повернуті; дозволялися православні училища Києві (Києво-Могилянська колегія), друкарні бібліотеки, ставилося питання про скасування унії. Зміст гадяцьких домовленостей пояснює, чому вони мали підтримку значної частини козацької старшини духовних осіб.

Як цих умовах розділилося українське духовенство, підтримуючи ту чи іншу церковно-політичну орієнтацію, характеризують слова протопопа Максима Филимоновича (майбутнього московського ставленика на митрополію) листі до князя Трубецького: “такожь извѣщаю то, что митрополить кievскій всѣ владыки архимандриты, какъ Тукальскій, Василевичъ игумень протопопы нѣкоторые до Варшавы къ королю на сеймъ поѣхали, на нечестивое соборище. Только отецъ Гизель, игумен межгорскій отецъ Варнава отецъ Клементій Старушичъ игумень Выдубицкій непоколебимо стоятъ. отецъ Барановичъ (то есть черниговскій епископъ) такожь (непоколебимъ въ вѣрности), въ Печерскомъ монастырѣ немощень”.¹⁰

Крах політики гетьмана Івана Виговського призвів до посилення московських впливів Україні, тому числі в релігійній сфері. жовтні 1659 р. царський уряд, попри діючого митрополита Діонісія Балабана, призначив місцеблюстителем Київського митрополії Лазаря Барановича. Новообраний гетьман Юрій Хмельницький цих умовах вирішив співпрацювати митрополитом звернувся до нього пропозицією повернутися до Києва, обіцяючи царську милість. відповідь на цей лист Діонісій Балабан, за словами Карпова, “завель Юріємъ сношенія, имѣвшія цѣлю склонить гетмана къ измѣнѣ царю къ союзу съ Поляками”.¹¹ Вплив митрополита на гетьмана був очевидним – вже через рік Юрій Хмельницький прийняв його сторону.

Спільні інтереси Ю. Хмельницького Діонісієм Балабаном виявилися у обстоюванні ними прав Православної Церкви перед наступом російської влади. Так, статтях, представлених прилуцьким полковником Петром Дорошенком князю Трубецькому від імені гетьмана Юрія Хмельницького Війська Запорозького, окремих пунктах яких значилося: “права вольности наданія отъ великихъ князей русскихъ ихъ милостей королей польскихъ пановъ благочестивыхъ всякаго стану, духовному свѣцкому, здавна теперь данныя, абы свою вагу (силу, значеніє) мѣли ни отъ кого такъ свѣцкіи, яко духовнии, ненарушими были”; “архієпископъ митрополить кievскій, галицкій, экзархъ константинопольскій, со всѣми епископами, архимандритами игуменами всѣмъ духовенствомъ законнымъ (монашествующимъ) свѣцкимъ, старшимъ меньшимъ, монастырями церквами, въ Малой нашей Россіи znajduющимися, яко передъ тѣмъ здавна до святѣйшаго верховнѣйшаго патріарха константинопольскаго належалъ послушенство отдавалъ, такъ теперь абы при той же вольности верховности цѣло ненарушимо заставалъ ни отъ кого до иного верховности належной послушенствѣ не былъ принушанный (принуждаемъ)”.¹² Однак московський уряд не лише не погодився на таку редакцію статей, й різко висловив незадоволення, що українські посланці

продовжували просити про те, чому їм уже раз було відмовлено.¹³ Як наслідок, затверджених Переяславських статтях Юрія Хмельницького, затверджених жовтні 1659 р., значилося, що Київський митрополит разом із духівництвом переходив під юрисдикцію Московського патріарха, щоправда, із застереженням, що останній не посягатиме на його “духовні права”.

Іншим виявом наступу московських властей на права Української Церкви умовах зміни воєнно-політичної ситуації Україні (перехід гетьмана Юрія Хмельницького на бік поляків, поразка російських військ під Чудновом, підписання нової українсько-польської угоди – Слободищенського трактату жовтні 1660 р.) стало призначення новим місцеблюстителем митрополичого престолу відомого своїми промосковськими настроями Мефодія Филімоновича – замість Лазаря Барановича, який не виправдав сподівань. цією метою протопоп Мефодій травні 1661 р. був висвячений Москві митрополитом Сарським Подонським Пітиримом на єпископа Мстиславського Могилівського. Ця кафедра належала до Київської митрополії і, відповідно, підлягала юрисдикції Константинопольського патріарха. Незаконні дії московської духовної влади викликали відповідну реакцію митрополита Діонісія Балабана, який через три місяці після висвяти Мефодія, 4 серпня 1661 р. висвячує на ту саму Мстиславську кафедру архімандрита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, ігноруючи, як неканонічне, втручання справи його митрополії московських властей. Як вважає Д. Дорошенко, це було зроблено для того, щоб “уневажнити висвячення Москві на ту катедру московського агента на Україні ніжинського протопопа Максима Филімоновича”.¹⁴ Очевидно, за сприяння Діонісія Балабана Тукальський отримав привілей на Мстиславську кафедру від польського короля. Надалі гетьман Юрій Хмельницький разом митрополитом звернувся до Царгородського патріарха проханням накласти анафему на єпископа Мефодія за призначення місцеблюстителя Київської митрополії при живому керівникові цього престолу. відповідь на це надання Царгородський патріарх таки наклав анафему на єпископа Мефодія Филімоновича список цього документа митрополит Діонісій відіслав до Києва через ігумена Києво-Видубицького монастиря Климентія Старушича.¹⁵

Вищенаведене підтверджує впливову роль митрополита Діонісія Балабана складних суперечливих подіях часів Руїни. умовах цілеспрямованого наступу російських властей на політичну церковну незалежність України київський ієрарх при сприянні козацько-старшинської адміністрації використовував своє високе становище для збереження давніх прав привілеїв Української Церкви.

¹ Карпов Г. Дионисий Балабан, митрополит Киевский. Из истории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству 1654 – 1661 гг. / Выдержка из “Православного обозрения”. – С. 116.

² Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 51.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 28. – Оп.1. – Спр.86. – Арк. 1350 зв.-1351 зв.

⁴ Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 51.

⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 136.

⁶ Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 85.

⁷ Эйнгорн В. Сношения малорусского духовенства с московским правительством в эпоху царствования Алексея Михайловича // Чтения в обществе истории и древностей российских. – Кн. 187. – С. 113.

⁸ Эйнгорн В. Сношения малорусского духовенства... – С. 115, 120.

⁹ Історія церкви та релігійної думки в Україні... – С. 86.

¹⁰ Карпов Г. Дионисий Балабан... – С. 135.

¹¹ Там само. – С. 154.

¹² Там само. – С. 136.

¹³ Там само. – С. 136; Эйнгорн В. Сношения малорусского духовенства... – С. 153.

¹⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 125.

¹⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1990. – С. 312.

Світлана Кагамлик.

**В обороні давніх прав і вольностей Української Церкви в часи Руїни
(Київський митрополит Діонисій Балабан).**

Стаття присвячена діяльності Діонісія Балабана як ієрарха Холмської, Луцько-Острозької і Київської єпархій. Проаналізовано заходи митрополита щодо збереження давніх прав Української Православної Церкви в умовах наступу російських властей на політичну і церковну незалежність України в епоху Руїни.

Svitlana Kagamlyk.

**In the defence of old rights and liberties of the Ukrainian Church (Metropolit
Dionisij Balaban)**

The article is devoted to the activity of Dionisij Balaban as the head of Kholm, Lutsk-Ostrog and Kyiv eparchies. The efforts of the Metropolit for saving of old rights of the Ukrainian Orthodox Church in the conditions of the encroachment of Russian authorities on political and church independence of Ukraine in the Ruin age are analyzed.

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЙ ПРЕДСТАВНИКІВ САКРАЛЬНОГО ТА СВІТСЬКОГО ЖИВОПИСУ ЛЬВОВА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVIII СТ.

У XVI – XVII ст. львівський живопис переживав період бурхливого розвитку, що увінчалось створенням локальної школи і появою плеяди видатних митців (найвідомішими з-поміж яких були Федір Сенькович, Микола Петрахович). Однак, з середини XVIII ст. в мистецькому житті Львова відбулися значні зміни. Чи не найважливішими причинами останніх були впливи на творчість львівських митців західноєвропейських малярських шкіл. Утім, в останній третині XVIII ст. ситуація дещо покращується. Це пов'язано з діяльністю малярів, які, щоправда, не становили у Львові окремої школи, але своєю творчістю зробили вагомий внесок у мистецьку спадщину міста.

У цей період активно діяв Томаш Гертнер. Він народився у Львові у 1750 р. і, можливо, був сином Яна Гертнера, відомого львівського скульптора середини XVIII ст.¹ Майстер працював у костелі францисканців у Перемишлі. Він виконав 1772 р. за 800 зл. поліхромію склепінь в бібліотеці і захристії зі сценами “Зіслання Св. Духа” та постаті святих францисканців, а на стінах – “Проповідь Св. Антонія перед Папою”, овальні погруддя Святих: Кунегунди, Саломеї, Антонія з Маласпіно, Йосифа з Копертіно². У 1778 р. майстер закінчив фрескову декорацію костелу м. Тартакова Сокальського повіту, з якої залишились лише фрагменти, зокрема, сцена “Облога Тартакова козаками у 1655 р.”³. Польський дослідник Тадеуш Маньковський висловив припущення про участь Т. Гертнера у роботах, пов'язаних з поліхромією парохіяльного храму францисканців у Гусакові, що під Перемишлем⁴. Майстер також брав участь у роботах в Святотроїцькій каплиці Святоонофрійського монастиря у Львові, де за контрактом від 25 лютого 1777 р. намалював на полотні ікони пророків і апостолів згідно з планом, що йому надав ігумен о. Боніфатій Кропивницький⁵. У цьому контракті Т. Гертнера названо “майстром фрескового живопису”⁶. У костелі Марії Магдалини у Львові в боковому вівтарі лівої сторони був образ зі зображенням Св. Яцека роботи Т. Гертнера⁷. У 1780 р. він разом з іншими львівськими малярами, що не входили до цеху, – Матвієм Міллером, Остапом Білявським, Станіславом Строїнським і Юзефом Хойницьким – вимагав від міського уряду надати їм доступ до цехової документації⁸. Помер маляр у Львові в 1808 р.⁹.

З 1771 р. походить інвентар пані Віржицької, у другому шлюбі дружини львівського маляра Йосифа Віржицького. Даний інвентар фіксує декілька десятків образів святих і картини¹⁰. Цей же маляр згадується у 1747 р. при шлюбі Луки Куровського і Катерини Соколовської, на якому він був присутній як свідок разом з Вінцентом Томаєром¹¹.

У 1774 р. майстри Ян Барановський, Ян Скалевич, Михайло Зенович, Стефан Курдобович, Габріель Бачинський взялися позолотити решітки хору в костелі оо. Бернардинців у Заславі. Я. Барановський у 1772 р. помалював в святині ще й орган¹². В травні 1772 р. скульптор зі Львова М. Полейовський закінчив у костелі ківорій, над

яким працював також згаданий вище Я. Барановський¹³. У Львівському Національному музеї зберігаються його образи “Семеон-богоприїмець” та “Пророчиця Анна”¹⁴.

У костелі Божого Тіла у Львові, що належав домініканцям, у 1794 р. малярсько-золотарські роботи виконав Андрій Адамовський, за що отримав 190 зл.¹⁵. Його ж пензлю належить написаний у 1752 р. портрет Яна Борковського, який зберігається у Львівському історичному музеї¹⁶.

Видатним представником малярського середовища Львова був Остап Білявський. Уперше відомості про нього подав польський дослідник Станіслав Яшовський, який навів факти щодо його роботи в Успенській та П'ятницькій церквах Львова¹⁷. О. Білявський походив з с. Городищі біля Бережан, де народився у 1740 р. Коли майстер приїхав до Львова і в кого вчився, невідомо. У 60-х рр. XVIII ст. він здобув освіту в Римі, де “малював грецьких богів”¹⁸. Хоча маляр і навчався в римській Академії Св. Луки, після повернення до Львова був змушений рахуватися з вимогами місцевого цеху малярів. Однак майстер не входив до цієї організації, і це підтверджує згадка у міських судових актах про те, що О. Білявського разом з іншими малярами притягали до суду за небажання вступати до місцевого цеху¹⁹. Маляр працював здебільшого у портретному жанрі, але писав і на релігійну тематику. До його ранніх робіт періоду навчання у Академії Св. Луки слід віднести три рисунки олівцем з 1766 р: “Св. Іван Євангелист”, “Севілла”, “Геркулес та Омфалла”²⁰. О. Білявський підписував свої твори повним ім'ям з титулом: “Della Akademia Romana Pictor”²¹.

У Львові майстер виконав ряд портретів львівських міщан, а також отримав кілька великих замовлень з монументального розпису. Зокрема, у 1776 р. він зробив фрескову декорацію каплиці Св. Миколая у Крехівському монастирі²² та малярські роботи в іконостасі церкви паулінів²³ у Львові²⁴. Маємо також відомості про портрет львівського стольника Франциска Шептицького за підписом маляра, датований 1778 р.²⁵ У 70-х рр. XVIII ст. О. Білявський отримував численні замовлення від львівського міщанства. Серед найвідоміших – портрети члена Ставропігійського Братства, а пізніше його віце-сеньйора Христофора Дейми²⁶. Слід зазначити, що майстер марно малював портрети членів Львівської Ставропігії, оскільки ставши громадянином Львова, він у 1780 р. став її членом. Остаточо закріпившись у місті, О. Білявський у 1783 р. домігся у земському суді підтвердження своєї приналежності до шляхетського стану і герба “Elita”²⁷.

Власне такі заходи були досить частим явищем у тогочасному суспільстві. Деякі з львівських митців докладали максимум зусиль, аби отримати так званий “королівський привілей” для вільного виконання свого фаху чи підтвердження свого шляхетства і піднятися на вищий щабель станової драбини.

У 1781 р. О. Білявський написав портрет графині Холоневської з Лопатина, у заміжжі Рищевської, яку пов'язували родинні стосунки королем Станіславом Августом²⁸. На замовлення радника львівського магістрату І. Бачинського, який згодом очолив Ставропігійський Інститут, маляр у 1784 р. виконав його портрет²⁹. У 1790 – 1791-х роках О. Білявський малює портрети львівського міщанина Завалкевича і його дружини Терези, яким притаманна глибока психологічна характеристика і виразна індивідуальність³⁰.

Загалом, у 90-х рр. XVIII ст. майстер виконав такі роботи: портрет Ігнатія Потоцького (1790), Тадея Лещинського (1793)*, “Дама з трояндами”*** (1790)³³, Лева Шептицького*** (1793)³⁵, радника львівського магістрату Миколи Любинецького і шляхтянки Маріанни Левицької (1793). Останні два вважаються одними з найкращих його

робіт³⁶. О. Білявський написав на замовлення львівської капітули галерею портретів чинних і померлих вірменських архієпископів: Івана Шимоновича (1802), Вартануса Буняняна (1802)³⁷, Івана Августиновича, Якова Августиновича, Якова Тумановича³⁸. Можна висловити припущення, що майстер виконував ці портрети серійно і тому вони позбавлені індивідуальної виразності. Останньою працею О. Білявського був портрет Йозефа Урмені – віце-губернатора Галичини (1801 – 1806) у лівій руці якого, маляр зобразив аркуш паперу з переліком усіх його титулів і звань³⁹. Життєвий і творчий шлях майстра закінчився у 1804 р.

Учнем Остапа Білявського вважають львівського маляра і будівничого Юрія Глоговського (1777 – 1838)*, який спеціалізувався у пейзажному жанрі, а також малюнок виконаних олівцем і тушшю. Серед його праць треба назвати наступні: “Стара ратуша у Львові”, “Селянські типи”, “Вид краківського замку”⁴¹.

Завдяки рахункам виплат за малярські роботи, виконані в соборі Св. Юра у Львові за 1768 – 1779-ті роки, можемо назвати прізвища як уже відомих, так і мало представлених у науковій літературі малярів, що працювали тоді в царині сакрального мистецтва. Зокрема, маляру Йосифу Зембицькому, родичеві Яна Зембицького, 15 січня 1771 р. виплатили 25 зл. за позолочення митри, хреста і малювання двох фігур святих на брамі⁴². Про цього майстра маємо обмаль інформації. Відомо лише, що у 1774 р. він притягнув до суду малярських учнів Станіслава Форнецького та Йосифа Волецького за образу його честі⁴³. У записках 22 червня 1771 р. маємо згадку про Єжи Домковича “маляра від малювання, позолоти Св. Юрія і коня та шести ліхтарів”. За ці роботи Є. Домкович отримав 82 зл.⁴⁴. Маляр Рачковський зробив тут малярські роботи біля восьми фігурок “Геніїв” за 12 зл.⁴⁵, а також намалював “...герб на портреті та єпископську карету”⁴⁶.

Тут працював ще один львівський маляр – Лука Долинський⁴⁷. У рахунках будівництва Святоюрського собору Л. Долинський вказаний у жовтні 1768 р. без імені, як “фабричний писар”⁴⁸. Львівський дослідник Микола Голубець зазначав, що маляр родом з Білої Церкви, де народився близько 1750 р.⁴⁹ Ймовірно, що після того, як Лука рано осиротів ним заопікувався київський митрополит Фелиціян – Филип Володкевич, який привіз його до Львова. Правдоподібно, перед своїм приїздом до Львова Л. Долинський здобув освіту у Києві, де був учнем Духовної Академії⁵⁰. Увагу митрополита до простого хлопчика можна пояснити як талантом останнього, так і можливим походженням Л. Долинського з сім’ї священика. У Львові він потрапив під протекцію єпископа Лева Шептицького. Для покращення освіти і вдосконалення майстерності живопису єпископ відіслав Долинського до Віденської Академії Мистецтв⁵¹.

Очевидно, Л. Шептицький, хотів, згідно з європейською модою того часу, мати власного майстра, який після повернення мав розпочати настінний розпис собору Св. Юра, де на той час активно проводилися реконструкційні роботи. У кожному разі, єпископ уважно стежив за успіхами вихованця, отримуючи інформацію від свого представника у Відні о. Івана Гудза. У листуванні з ним за 1775 – 1777-х рр. Л. Шептицький наголошував на вдосконаленні Л. Долинського “...в рисунках і сухому малюванні” та його скорішому поверненні до Львова⁵².

Навчаючись у Віденській Академії, маляр займався копіюванням полотен давніших митців в цісарській галереї і згодом прислав Л. Шептицькому портрети імператорів Марії Терезії та Йосифа II для його львівської єпископської резиденції⁵³, зали якої в 1775 р. почав розписувати львівський маляр С. Градолевський, а після його смерті закінчив у 1777 р. Стефан Угницький⁵⁴. Про останнього маємо такі відомості. На 1761 р.

припадає його судовий позов проти майстра органних справ Травинського⁵⁵. Однак у джерелах бракує відомостей про подальший перебіг подій. У 70-х рр. XVIII ст. С. Угницьким для іконостасу Миколаївської церкви Крехівського монастиря було виконано образи апостолів і центральний образ з Христом Пантократором⁵⁶.

Після успішного закінчення Віденської Академії Л. Долинський отримав похвальний лист і почесний перстень Марії Терезії⁵⁷. Нарешті, в липні 1778 р. майстер виїхав з Відня і прибув до Львова. Маляр одразу розпочав оздоблення вітварів та святоюрського іконостасу, яке закінчив біля 1785 р.⁵⁸. Іларіон Свенціцький приписував Л. Долинському відновлення двох намісних образів – Ісуса Христа (з написом на звороті “Лука”) та Божої Матері, а також виконання шістнадцяти образів празникового типу і овальних пророків, що відзначалися високою майстерністю й яскравою індивідуальною виразністю⁵⁹.

Виходячи з рахунків, за весь період виконання малярських робіт у соборі Св. Юра з 1768 р. по 1771 р. Л. Долинський отримав 2070 зл.⁶⁰. Загалом, найбільшої уваги дослідників заслуговували такі твори, виконані малярем: “Христос-архиєрей”, “Апостоли” по двоє на одному образі, “Зцілення сліпих”, “Жертва Авраама”, “Хрещення”, “Умивання ніг”; в бічних вітварях образи “Покрова Божої Матері”, “Святий Миколай”, “Юрій Змієборець”, “Апостоли Петро і Павло”, а також композиція “Христос виганяє купців з храму”⁶¹. З цих ікон збереглася лише одна – “Юрій Змієборець”. Деякі образи собору Св. Юра, зокрема “Воскресіння” і “Вознесіння”, виконали, очевидно, учні Л. Долинського, про що свідчать стилістичні відмінності і нижчий рівень виконання⁶³. Зазначимо, що маляр був відзначений за свою роботу цісарем Йосифом II, який під час перебування із свитою у Львові відвідав собор Св. Юра і не приховував свого щирого захоплення від майстерного виконання творів. Цісар подарував майстрові перстень зі своєї руки, що довго зберігався в родині маляра як реліквія⁶⁴.

Близько 1787 р. Л. Долинський одружився з яворівською міщанкою Катериною Савицькою, з якою мав 8 дітей: чотири сини і чотири доньки⁶⁵.

Після передачі приміщень колишнього монастиря домініканок на греко-католицьку духовну семінарію, Л. Долинський пише для семінарської церкви Св. Духа ікони до чотириярусного іконостасу⁶⁶, виготовленого у 1784 р. львівським скульптором Іваном Щуровським⁶⁷. Маємо відомості про присутність Л. Долинського 27 травня 1795 р. при укладанні контракту з І. Щуровським щодо різьбярських робіт в іконостасі і одному з вітарів, що свідчить підпис маляра⁶⁸.

З рахунків церкви Петра і Павла у Львові довідуємось, що Л. Долинський у 90-х рр. XVIII ст. працював разом з іншими майстрами над іконостасом роботи львівського скульптора Юзефа Пйотровича⁶⁹. Крім того, Л. Долинський намалював на внутрішніх мурах вежі фреску “Христос передає ключі Св. Петру”⁷⁰, позолотив дерев’яні ризи в образах Божої Матері у головному вітварі, Св. Терези і раму образу “Святий Петро”⁷¹. З цих творів збереглася лише пастель під назвою “Портрет старого” (Св. Петра)⁷².

У пізніший період своєї діяльності у Львові Л. Долинський відомий своїми працями поза межами міста. У 1807 р. маляр отримав замовлення на декорацію Успенської церкви Почаївського монастиря⁷³. Працював там три роки і за цей термін виконав великий обсяг робіт у іконостасі, великому і бічних вітварях. Ним створено композиції з циклу “Чудеса Христові”, а також на сюжети легенд пов’язаних з монастирем⁷⁴. Багато творів Л. Долинського з Успенської церкви Почаєва дійшло до наших днів, намаперед у головній наві: “Зцілення хворого”, “Зустріч Святої Марії зі Святою Єлизаветою”, “Засуджена грішниця”. Загалом, первісний вигляд інтер’єру

відомий лише за малюнком Т. Г. Шевченка “Собор Почаївської лаври” 1846 р.⁷⁵. На жаль, іконостас храму усунуто за наказом царя Олександра II в 1861 р. Деякі твори митця знищені внаслідок пожежі 1869 р., зокрема, зображення апостолів і пророків, що містилися у вівтарній частині церкви⁷⁶. Серед останніх збереглися лише чотири: “Ізекіїль”, “Ієремія”, “Йоан”, “Наум”, а решта творів майстра, розміщених на стінах центральної нави собору, наприкінці минулого століття відновлено, причому в нижній частині дописано цитати з Євангелія⁷⁷.

Л. Долинський працював в церквах і костелах у Воробкевичах, що на Самбірщині, Мшані поблизу Городка, Жовтанцях біля Жовкви, в самій Жовкві та Підкамені⁷⁸. До останніх великих, дещо пізніших робіт майстра, належала у 1820 – 1821-х роках декорація церкви Св. Онуфрія у Львові, де Л. Долинський виконав малярські праці в іконостасі, із якого залишилися лише фрагменти – 4 медальйони з пророками, по два на полотні, та золотарська оздоба⁷⁹. Його пензлем належать зображення Святих Василя, Антонія, Теодозія, Йосафата і Преображення Господнього на зовнішніх мурах дзвіниці⁸⁰ і портрет князя Лева Даниловича з атрибутами влади у коридорі монастиря⁸¹. Майстер вважається автором поліхромії стін з образами Марії, Єлизавети, а також постатей лицаря і монаха в П'ятницькій церкві у Львові⁸². До найвизначніших робіт Л. Долинського слід віднести шість великих полотен “Страстей Господніх”, що знаходилися до першої світової війни в монастирі львівських бернардинців⁸³. “Остання Вечера”, “Божя Матір Страждальна”, “Христос на хресті”, “Христос, який благословляє вино і хліб”, “Божя Матір Почаївська” були власністю сина майстра Станіслава, який мешкав у Львові, а інші – “Коронація Ісуса Христа”, “Божя Матір з дитятком” і “Офіра Авраама” – священика Кароля Бівера з Невіщан під Сяноком⁸⁴.

Окрім замовлень, які були пов'язані з сакральними об'єктами, Л. Долинський відомий працями у світському живописі, зокрема портретами переважно представників духовенства⁸⁵.* Маляр також відновив портрети родини Корняків, що містилися на хорах Успенської церкви у Львові: Костянтина Корняка і його двох синів, Костянтина й Олександра⁸⁷. Слід зазначити, що дослідники при аналізі творів маляра інколи датували їх XVII століттям. Помер Лука Долинський у Львові в 1830 р. у віці 80 років у власному будинку при вулиці Городоцькій⁸⁸ і був похований на Городоцькому кладовищі, що не збереглося до наших днів⁸⁹.

Л. Долинський залишив після себе учнів, серед яких відомими є: Г. Суський і Ф. Пяткевич. Останній був родом зі Львова, спеціалізувався здебільшого в релігійній тематиці – малював образи святих малих розмірів. Помер маляр у 1812 р. в молодому віці разом з своєю дружиною через отруєння чадним газом⁹⁰.

Таким чином, протягом 70-90-х рр. XVIII ст. у львівському образотворчому мистецтві відбулися зміни, спричинені впливом західноєвропейських малярських шкіл на львівське малярство. Ці тенденції знайшли відображення як у монументальному розписі святинь, так і в станковому малярстві. Одним з найбільших представників останнього був О. Білявський, випускник Римської Академії Мистецтв. У цей період у Львові, поряд з релігійним, виступає світський живопис, найпоширенішим видом якого був портрет. Останній розвивався у тісній взаємодії з іконописом, оскільки малярі працювали одночасно в обох напрямках. Їх вдало поєднував Л. Долинський, вихованець віденської школи малярства. Загалом, малярська спадщина митців Львова становить яскраву і по-своєму виняткову сторінку в історії міста і мистецтва XVIII ст.

¹ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: malarze, rzeźbiarze, graficy. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975. — T. 2: D-G. — S. 317.

² Hornung Z. Stanisław Stroiński 1719 – 1802. Zarys monograficzny ze szczególnem uwzględnieniem działalności artysty na polu malarstwa ściennego // Prace sekcji historii sztuki i kultury Towarzystwa naukowego we Lwowie. Lwów, 1935. — T. II. — Z. 5. — S. 380.

³ Ibid. S. 387.

⁴ Hornung Z. Stanisław Stroiński... — S. 383.

⁵ Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Т. CCXXXVI: Праці секції мистецтвознавства. — Л., 1998. — С. 308.

⁶ Там само. — С. 308.

⁷ Rastawicki E. Słownik malarzów polskich. — Warszawa, 1850. — T. 3. — S. 211.

⁸ Hornung Z. Stanisław Stroiński ... — S. 320

⁹ Rastawicki E. Słownik... — T. 1. — S. 170.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 367. — Арк. 153, 236.

¹¹ Archivum, Biblioteka i Muzeum Metropolii Lwowskiej Obrządku Lacińskiego w Krakowie (Метричні книги костелу Св. Марії Сніжної у Львові із записами актів хрещення та одруження). C.CXXXIII-8. Liber Copulatorum ab Anno 1731 mense Octobri ad Annum 1777 indasive cura ac sollicitudine Simonis Josephi Barański ad Nives diebus Augusti 1803 comparatus.C.CXXXIII. — T. II. — Арк. 113.

¹² Betlej A. Kościół oo. bernardynów w Zaslaviu. Źródła archiwalne do dziejów wystroju późno-barokowego // Biuletyn historii sztuki. — Warszawa, 1995. — №. 3-4. — S. 357.

¹³ Ibid.

¹⁴ Жолтовський П. Художнє життя на Україні у XVI – XVIII ст. — К., 1983. — С. 114.

¹⁵ Archivum Polskiej Prowincji OO Dominikanów w Krakowie ADK. Lw. 437. Akta dotyczące konserwacji i remontu kościoła Bożego Ciała we Lwowie z 1399 – 1939. — L. 43.

¹⁶ Жолтовський П. Українське живопис... — С. 111.

¹⁷ Jaszowski S. O malarzach, ktory lub we Lwowie pracowali, lub których dzieła tu się znajdują // Rozmaitości. Pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej. — Lwów, 1831. — S.385.

¹⁸ Holubeć M. Wystawa starych mistrzów Lwowa // Wiadomości Konserwatorskie. — Rok I. — №. 3. — Lwów, 1924. — S. 89.

¹⁹ Вуйцик В. Львівський портретист Остап Білявський // Львівська Картинна Галерея (виставки, знахідки, дослідження). — Львів, 1967. — С. 61.

²⁰ Там само.

* “Живописець Римської Академії”.

²² Вуйцик В. Львівський портретист... — С. 61.

** Церква Петра і Павла на вул. Личаківській. З 1750 р. належала ордену Паулінів.

²⁴ Eljaszewicz M. Cerkiew św. Piotra i Pawła we Lwowie // Wiadomości Konserwatorskie. — R. I. — № 4. —Lwów, I/1925. — S. 122.

²⁵ Rastawicki E. Słownik ... T. 3. S. 137.

²⁶ Вуйцик В. Львівський портретист ... — С. 61.

²⁷ Там само. — С. 63.

²⁸ Жолтовський П. Словник-довідник художників, що працювали на Україні у XIV – XVIII ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — Вип. 7/8. — К., 1962. — С.195.

²⁹ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII ст. — Львів, 1981. — С. 153.

³⁰ Вуйцик В. Львівський портретист... — С. 63.

* Зберігаються у Львівському історичному музеї.

*** Зберігаються у Львівській картинній галереї.

³³ Вуйцик В. Львівський портретист... – С. 63.

*** У 1952 р. частина колекції Національного музею, яка мала “націоналістичний характер”, була знищена, у тому числі й портрети львівських єпископів з родини Шептицьких авторства О. Білявського.

³⁵ Жолтовський П. Словник-довідник... – С. 195.

³⁶ Белецкий П. Украинская портретная живопись... – С. 153.

³⁷ Вуйцик В. Львівський портретист... – С. 65.

³⁸ Жолтовський П. Словник-довідник... – С. 195.

³⁹ Белецкий П. Украинская портретная живопись... – С. 65.

* Майстер відомий тим, що взяв участь у підготовці будівництва бібліотеки Максиміліана Оссолінського, очевидно як один із співавторів її планів.

⁴¹ Мусієнко П., Островський В. Живопис // Історія українського мистецтва: у 6 т. – К., 1969. – Т. 4: Мистецтво кінця XVIII– першої половини XIX століття. – С. 87.

⁴² Лильо О. Заповіт та посмертний опис майна Ґертруди Барбари Оброцької // Львів: Місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць. – Т. 3. – Л., 1999. – С. 150.

⁴³ Жолтовський П. Художнє життя... – С. 131.

⁴⁴ Лильо О. Заповіт... – С. 151.

⁴⁵ Swieñcićkyj I. Rachunki robót malarskich i rzeźbiarskich w katedrze św. Jura we Lwowie w latach 1768 – 1779 // Dawna Sztuka. – R. I. – Z. 2. – Lwów, 1938. – S. 151.

⁴⁶ Жолтовський П. Художнє життя... – С. 157.

⁴⁷ Мусієнко П., Островський В. Живопис... – Т. 4. – С. 88.

⁴⁸ Swieñcićkyj I. Rachunki... – S. 146.

⁴⁹ Голубець. М. Долинський. – Львів, 1924. – С. 1.

⁵⁰ Słownik artystów... – T. 2. – S. 77.

⁵¹ Holubeć M. Wystawa... – S. 89.

⁵² Ibid. – S. 90.

⁵³ Мусієнко П., Островський В. Живопис... – Т. 4. – С. 90.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ЦДІА у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 484. – Арк. 72.

⁵⁶ Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський... – С. 308.

⁵⁷ Голубець. М. Долинський... – С. 1.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Swieñcićkyj I. Rachunki... – S. 146.

⁶⁰ Ibid. – S. 146, 148, 149, 150

⁶¹ Słownik artystów... – T. 1: A-G. – S. 151.

* Зберігається в Національному музеї у Львові.

⁶³ Мусієнко П., Островський В. Живопис... – Т. 4. – С. 93.

⁶⁴ Голубець. М. Долинський... – С. 1.

⁶⁵ Там само. – С. 2.

⁶⁶ Там само. – С. 8.

⁶⁷ Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський... – С. 310.

⁶⁸ Там само. – С. 318.

⁶⁹ Eljaszewicz M. Cerkiew św. Piotra i Pawła we Lwowie // Wiadomości Konserwatorskie. – R. I. – № 4. – Lwów, I/1925. – S. 122.

*** Знищені майже повністю в результаті нефахової реставрації у 1939 р. і дії атмосферних умов.

⁷¹ Eljaszewicz M. Cerkiw św. Piotra i Pawła... – S. 122.

*** Зберігається у Львівському національному музеї.

⁷³ Мусієнко П., Островський В. Живопис... – Т. 4. – С. 94.

⁷⁴ Dutkiewicz J. Fabryka cerkwi Wniebowzięcia NMP w Poczajowie // Dawna Sztuka. – Z. 2. – Warszawa, 1939. – S. 144.

⁷⁵ Мусієнко П., Островський В. Живопис... – Т. 4. – С. 96.

⁷⁶ Там само. – С. 94.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Голубець. М. Долинський... – С. 8.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Мусієнко П., Островський В. Живопис... – Т. 4. – С. 97.

⁸¹ Голубець. М. Долинський... – С. 8.

⁸² Там само.

⁸³ Rastawicki E. Słownik... – Т. 1. – S. 152.

⁸⁴ Słownik artystów... – Т. 3: H-Ki. – S. 78.

⁸⁵ Голубець. М. Долинський... – С. 7.

* Зокрема, митрополитів Феліціяна Володкевича, Антонія Ангеловича, Михайла Левицького; єпископів Петра Білянського й Миколая Скородинського, ректора семінарії у Львові Лаврівського, крилошанина М. Барвінського, архімандрита Почаївського Левицького, докторів і професорів богословії М. Гриневицького, Т. Голдаєвича, А. Радкевича, ігумена Святоонофрійського монастиря у Львові Є. Галичкевича та ін.

⁸⁷ Jaszowski S. O malarzach... – S. 85.

⁸⁸ Голубець. М. Долинський... – С. 2.

⁸⁹ Мусієнко П., Островський В. Живопис... – Т. 4. – С. 98.

⁹⁰ Rastawicki E. Słownik ... – Т. 1. – S. 151.

Орест Лильо.

Штрихи до біографій представників сакрального та світського живопису Львова останньої третини XVIII ст.

Малярство Львова останньої третини XVIII ст. мало здебільшого релігійний характер. Поряд з сакральним, активно розвивався світський живопис західноєвропейської традиції, окремим жанром якого був портрет. У 70 – 80 х рр. XVIII ст. у львівському малярстві позначився вплив італійської й австрійської малярських шкіл. Носіями цих традицій стали, зокрема, **О. Білявський і Л. Долинський, які працювали як в монументальному розписі святинь, так і в портретному жанрі.**

Orest Lylio.

Outline of the biographies of Lviv sacred and secular art representatives (the last third part of the 18th century).

Religious aspect occupied the prevailing position in painting in Lviv. However, alongside with the sacred, in particular – icon painting, secular art of the Western-European tradition was rapidly developing, portrait being an individual genre of it. Painting in Lviv in the 1770s and 80s was influenced by European, particularly by Italian and Austrian painting schools. Such painters as O. Bilyavs'kyi and L. Dolyns'kyi, whose activity was reflected not only in monumental painting of sacred places, but also in portraiture, were the bearers of this tradition.

УНІЙНА ЦЕРКВА НА КИЇВЩИНІ 1793 – 1839 РР. (ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД)

Вступ

Історія Уніатської Церкви на Київщині кінця XVIII – першої половини XIX ст. не знайшла покищо всебічного висвітлення у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців. Пояснюється це передусім панівним поглядом про маргінальний характер унії на цій території, яка не лишила помітного впливу в духовній та релігійній історії українського народу. Не сприяє глибшим дослідженням також мала кількість виявлених на сьогодні документів. Утім, слід зазначити, що за останні 10 років ситуація з дослідженням унії на Київщині стала помітно мінятися на краще, в зв'язку із виходом в світ ґрунтовних досліджень польського науковця о. Маріана Радвана. Оприлюднений дослідником багатий фактичний матеріал створює непогані перспективи подальшого поглибленого дослідження історії унії на території згаданого регіону. Значний внесок у розвиток наукових студій з минулого Уніатської Церкви досліджуваного періоду є попередні праці авторів цієї статті, зокрема, В. Лось¹.

Утім, слід констатувати, що значна кількість проблем, пов'язаних з суспільним, релігійним та духовним життям уніатів Київщини, лишається нерозв'язаною. В даній статті робиться спроба висвітлення найважливіших аспектів історії Уніатської Церкви Київщини на основі нововиявлених та нещодавно введених до наукового обігу джерел. При цьому під терміном “Київщина” ми розуміємо не територію Київської губернії, а землі Київського воєводства Речі Посполитої, які аж до другого поділу Польщі у 1793 р. складали окрему адміністративну одиницю з властивими історичними та релігійними традиціями.

Уніатська Церква в Російській імперії 1793 – 1801 рр.

Територія Київської уніатської митрополії, яка на 1772 рік нараховувала більше 9,5 тисяч парафій, після поділів Польщі потрапила до складу Російської імперії². З цього часу уряд імператриці Катерини II взяв курс на повну ліквідацію Уніатської Церкви на новоприєднаних територіях. Так, уже навесні 1794 року було заявлено, що ліквідація унії “...есть надежнее средство к утверждению народа в единомыслии и спокойствии и что *противодействие воссоединению со стороны латинян и униатов будет принято за уголовное преступление, подлежащее суду и влекущую секвестр имения* (виділено нами)”³. Заклики до переходу в російське православ'я мали бути проголошені в усіх містах і селах приєднаних до Росії територій за підтримки місцевої світської влади та поліції. Таким чином, незалежно від реальних релігійних настроїв в середовищі уніатських вірних, усіх їх очікувала тільки одна перспектива – “возсоединение” з Російською Православною Церквою.

Водночас, жорстка позиція уряду Катерини II щодо “искоренения унии” химерним чином поєднувалася із заявами представників російської православної ієрархії про те, що “возсоединение” має мати виключно добровільний характер. Більше того,

поки реакція уніатських вірних на заяви уряду про навернення до православ'я не була певною, а польське питання ще не було остаточно вирішене, духовна влада змушена була стримувати активність своїх протопресвітерів на місцях, які уже розпочали перші арешти уніатських священиків, що не бажали зрікатися єдності з Римом⁴.

Втім, подібна неоднозначність у ставленні російського уряду тривала недовго – польське повстання 1794 року було придушене, а в середовищі уніатів ідея відновлення Речі Посполитої не знайшла підтримки. Це дало підстави російській владі (як духовній так і світській) активніше приступити до ідеї “искоренения унии”. Тим більше, що серед уніатських вірних дійсно виявилася велика кількість таких, які висловили бажання повернутися до православ'я. Протягом 1794 – 1795 рр. цим правом скористалися майже 1,5 мільйона парафіян та бл. 1,5 тис. представників духовенства, внаслідок чого Уніатська Церква втратила 2603 парафіяльні церкви⁵. На початок наступного, 1796 року православ'я прийняли ще близько 500 тис. уніатів та більше 1 тис. парафіяльних церков⁶. Навернення до православ'я супроводжувалася енергійними заходами російського уряду з нейтралізації уніатської ієрархії. Після третього поділу Польщі 1795 року митрополита Теодозія Ростоцького було фактично інтерновано в Петербурзі, внаслідок чого його можливості підтримувати контакт з єпископами та вірними були дуже обмежені. Іншим владикам було запропоновано залишити свої єпископські столиці та виїхати в Росію в обмін на солідні пенсії.

Російські та українські історики Церкви православної традиції представляють цей процес як незаперечний доказ нежиттєздатності та штучності унії, яка не могла існувати без політичної підтримки польської держави. Перехід до православ'я за часів імператриці Катерини II більше 3 млн. уніатів та близько 3,7 тис. парафіяльних церков є на, їх думку, яскравим тому свідченням. Проте, ми маємо серйозні сумніви щодо об'єктивності подібних висновків.

По-перше, швидко, і без гучних конфліктів до православ'я було переведено майже всі парафії Київщини та Поділля, які дали Російській Православній Церкві чи не більшу частину новонавернених вірних зі згаданої цифри в 3 мільйони осіб. В той же час, історики православної традиції змушені визнати, що в інших регіонах Київської з'єднаної митрополії – на Волині і особливо на Білорусі – російське духовенство та державна адміністрація зіткнулися зі значними проблемами у справі добровільного возз'єднання уніатів, які так і не були подолані на час смерті імператриці Катерини II 1796 року.

По-друге, незважаючи на активне сприяння держави переходу до православ'я як за часів імператриці Катерини II, так і за часів її наступника – Павла I, Уніатська Церква хоч і зазнала величезних втрат, але все-таки не була знищена. За станом на 1803 рік, коли Російською імперією правив відносно ліберальний Олександр I, в унії лишалося 1377 парафій, 94 монастирі, 1672 парафіяльні священики, 826 ченців та черниць, а також 1,4 млн. вірних⁷. Отже, за 8-9 років після початку кампанії “возз'єднання”, яку активно підтримувала держава і державна Церква, в унії продовжувалася лишатися значна кількість вірних та духовенства. За цей період усі охочі добровільно прийняти православ'я цим правом скористалися. Саме тому ми вважаємо, що згадані вище 1,4 млн. вірних (заявлених на 1803 рік) трималися унії цілком свідомо. Відповідно, за умови продовження ліберального курсу в релігійному питанні, який намітився з приходом до влади імператора Олександра I, Унійна Церква мала в Росії цілком виразну перспективу повноцінного духовного та релігійного життя. Уже один цей факт переконливо спростовує існуючий у вітчизняній та зарубіжній історіографії погляд

на унію як на штучне явище, яке не могло існувати без адміністративної підтримки з боку польської державності.

Уніатська Церква на Київщині 1796 – 1839 рр.: географія поширення, кількість вірних та їх соціальний склад

Перші ознаки руйнації Унійної Церкви на Київщині після входження її до складу Росії окреслилися весною 1794 року. Саме тоді на ім'я Мінського архієпископа Віктора Садковського надійшли заяви від сільських громад Звенигородського, Богуславського і Білоцерківського повітів з проханням повернутися до православ'я⁸. Подібна реакція була цілком передбачуваною, оскільки згаданий регіон з середини XVIII ст. підтримував тісні контакти з Переяславською православною кафедрою, а гайдамацьке повстання 1768 року (Коліїщина), в ході якого активно проходила антиунійна агітація, саме в цих регіонах отримало найвищу підтримку населення. Підписанти заяв наполягали на насильницькому наверненні їх до унії у 60 – 80-х роках XVIII ст. і висловлювали гаряче бажання приєднатися до російського православ'я. Поки-що не вдалося встановити, як саме формувалися ці заяви і хто був їх головним ініціатором. Але факт лишається фактом: переважна більшість населення Київщини швидко і без опору перейшла до православ'я.

В той же час, уніатське парафіяльне духовенство опинилося у досить складній ситуації. Заяви від їх представників свідчили не тільки про добровільне прагнення перейти до православ'я, але і відображали всю драматичність ситуації в якій вони опинилися. Втративши зв'язок зі своєю ієрархією, отримавши заборону відправляти служби та надавати вірним треби⁹, вони мусили самостійно вибирати між унією і православ'ям, розуміючи, що від цього вибору залежить не тільки спокій їх сумління, але і доля їх сімей. Адже в результаті “місійної” діяльності уряду значна частина уніатського духовенства залишилася без парафій, а втрачаючи церкви, вони автоматично втрачали і все церковне майно, землі та будинки, розташовані на них. На всі скарги духовенства православні консисторії відповідали, що речі в церквах та землі належать уже Православній Церкві, а отже їх не можна з нею роз'єднувати¹⁰. Частина уніатського духовенства, розуміючи безвихідь свого становища, а також прагнучи уникнути репресій, переходила до російської Православної Церкви відразу або через деякий час, упевнившись, що не можуть прогодувати сім'ю. Свідченням цього є аналіз прохань священників, які містяться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Житомирської області. Напевне можна стверджувати, що переважна більшість цих прохань була зумовлена економічним фактором. Так, священники погоджувалися на перехід до православ'я у випадку їх подальшого перебування на тій самій парафії, де вони були за унії, а отже мали певне майно. Інша частина прохань парохів прямо містить скарги на матеріальне становище¹¹. Звичайно, не слід пояснювати прагнення змінити конфесійну належність лише економічними причинами, проте вони, без сумніву, превалюють.

Попри те, навіть за таких, надзвичайно важких, обставин значна кількість парафіяльних священників Київщини лишилися в унії. Не менше 202 із них (185 у Київській губернії та 17 в Овруцькому повіті Волинської губернії)¹² свідомо прирекли себе та свої сім'ї на непевне майбутнє та матеріальні нестатки, але не прийняли православ'я. Драматизм ситуації, в якій вони опинилися стане очевидним, якщо взяти до уваги, що немало з них пам'ятали події Коліїщини та наступні переслідування унії російським урядом Катерини II у 70-х роках XVIII ст. Тому, відмовляючись від

умов співпраці продиктованих російською владою та Російською Церквою, вони на-вряд чи могли мати ілюзії щодо свого майбутнього.

Отже, згадана вище ініціатива трьох повітів мала поважний вплив на позицію російського уряду Катерини II та св. Синоду, які досі вагалися у питанні щодо релігійної політики на новоприєднаних територіях. Світська та духовна влада імперії сприйняла її як сигнал до можливості швидкої ліквідації унії на території колишньої Речі Посполитої. І слід зазначити, що певною мірою їх прагнення були реалізовані. На відміну від Білорусі та Волині, де уніати чинили опір наверненню до православ'я, на Київщині і Брацлавщині унія була ліквідована практично без ускладнень протягом 1794-1796 рр.

В зв'язку із цим постає питання: які були причини швидкої руйнації Уніатської Церкви на Київщині 1794 – 1796 рр.? На наш погляд було дві найважливіші причини цього явища. Спробуємо їх розглянути.

1. Уніатська Церква, внаслідок несприятливої політичної ситуації та частих селянських повстань, не змогла у XVIII ст. сформувати серед населення регіону міцну унійну традицію. Сприяв цьому й недостатній рівень освіти уніатського духовенства, яке, у свою чергу, не могло приділити достатньої уваги релігійному вихованню вірних. Знакові заходи в цьому напрямку (заснування семінарії в Житомирі, початок постійних місій та катехизації вірних, відновлення давньоруських святинь у Каневі як центри майбутнього релігійного життя уніатів тощо) почали реалізовуватися занадто пізно, і на 1793 рік не могли принципово змінити суспільно-релігійну ситуацію на Київщині.

2. В Речі Посполитій існувало право патронату, згідно з яким власник володіння міг вирішувати, якої саме християнської конфесії (православної чи уніатської) мали дотримуватися його піддані. З падінням польської державності ситуація докорінно змінилася: в Російській імперії “право патронату” належало державі, причому преференції на державному рівні належали виключно Православній (Греко-Російській) Церкві. За таких умов “адміністративний ресурс” землевласників (в першу чергу польських) в питанні конфесійної належності парафій у їхніх володіннях був зведений до мінімуму. Щодо самих селян, то більшість з них виявляла пасивність у релігійних справах і зміну конфесійної належності своєї парафії (православну на уніатську і навпаки) сприймала досить індивідуально. Загалом, індивідуальність та конформізм населення в питаннях віри – характерне явищем на землях Київщини, як зазначають сучасні дослідники¹³.

Отже, на перший погляд, події 1794 – 1796 рр. свідчать на користь позиції істориків Церкви православної традиції, які стверджували (і стверджують зараз), що унія не лишила помітного впливу серед населення Київщини і була ліквідована “знизу”. Втім, аналіз документів, що мають відношення до цього питання, дає можливість зробити висновок, що в реальності релігійна ситуація на Київщині була значно складнішою.

Передусім звернемо увагу, що, незважаючи на руйнацію Унійної Церкви на Київщині у 1794 – 1796 рр., в цьому регіоні лишилися її “уламки”, які, всупереч загальним тенденціям, трималися церковної єдності з Римом більше 40 років, аж поки рішенням Полоцького собору 1839 року унія не була скасована в Російській імперії. За даними польського історика кс. Маріана Радвана на кінець 30-х років XIX ст. в унії лишалось 32 парафії, які розміщувалися в Махновецькому, Радомишльському та Сквирському повітах Київської губернії, а також в Овруцькому повіті Волинської губернії. Документи свідчать, що при відносно невеликих сільських уніатських церквах, які, зазвичай, вміщували до двох сотень вірних, існували багатолюдні парафії, іноді до тисячі осіб і більше. Так, на 1803 рік при церкві в с. Горбулів (Радомишльського

повіт) нараховувалося 1720 парафіян, при церкві с. Дідковичі (Овруцький повіт) – 993 парафіянини, при церкві Васьків (той же повіт) – 975 парафіян тощо¹⁴. Це, на нашу думку, є переконливим свідченням того, що кількість уніатських храмів, які лишилися після “возз’єднання”, явно не відповідала кількості вірних, які лишилися з’єднаними.

Географічно поширення унії виглядало наступним чином. Незважаючи на те, що уніати поодинокі або дрібними громадами 1796 – 1839 рр. проживали в усіх повітах Київської губернії (про це мова піде далі), ми можемо виділити три умовні регіони, де віруючі, з’єднані з Римом, проживали більш-менш компактно, тривалий час зберігали свої церкви, а за їх відсутності – добивалися відкриття значної кількості каплиць. Нижче наведені дані стосуються періоду кінця 30-х років XIX ст.

Першим таким регіоном (далі – анклавом), де збереглися чисельні уніатські громади була територія історичної Київщини, а на початок XIX ст. – Овруцький повіт Волинської губернії. За даними кс. Маріана Радвана, в анклаві “Овруч” знаходилося 19 парафіяльних церков, об’єднаних у Овруцький деканат¹⁵. Важливо, що до 1831 року в Овручі знаходився василіанський монастир, при якому функціонувала школа. Зауважимо, що інші василіанські монастирі Київщини (канівський, уманський та лисянський, перші два – зі школами) знаходилися за межами уніатських анклавів, а відтак, мали значно менше можливостей впливати на духовне, релігійне та інтелектуальне життя уніатів.

Втім, дані ці очевидно неповні, і потребують уточнень. По-перше, формально продовжував існувати Вигівський деканат, а, за даними кс. Радвана, його парафії включено до складу Овруцького. По-друге, сам митрополит Йосиф Семашко на кінець 30-х років XIX ст. дає різні дані щодо церков на Овруччині. В одному випадку він стверджує, що Овруцький деканат складається з 21 церкви, а Вигівський з 7, отже разом їх 28 (за кс. Радваном, в обох нараховувалося 19 парафій), але невідомо, чи всі 28 церков мали статус парафіяльних. В іншому випадку Йосиф Семашко стверджує, що Овруцький, Житомирський та Вигівський деканати нараховують 25 парафіяльних церков. Знаючи напевно, що в Житомирському деканаті було 5 церков, отримаємо цифру 20¹⁶. Припускаємо, що подібні розходження можуть пояснюватися тим, що митрополит Йосиф Семашко давав загальну кількість культових споруд, включаючи каплиці.

Другим регіоном, де компактно проживали уніати, був Радомишльський повіт, в якому нараховувалося 6 парафіяльних церков що були об’єднані у Радомишльський деканат. Нарешті третій анклав “Сквира” мав форму трикутника по лінії Сквир – Біла Церква – Тараща – Сквир і нараховував 7 парафій (Сквирський і Таращанський деканати). Ця кількість церков не виглядатиме аж занадто малою для такої території, якщо візьмемо до уваги велику кількість уніатських каплиць у Сквирському повіті, про що йтиметься далі¹⁷.

В усіх трьох анклавах напередодні ліквідації Уніатської Церкви було офіційно зареєстровано 26173 особи, що належали до діючих уніатських парафій. Загалом наголосимо, що, за даними В. Лось, в першій третині XIX століття на Правобережній Україні та Волині спостерігався процес поступового збільшення офіційно зареєстрованих парафіян Уніатської Церкви. Так, якщо 1803 році на обліку було 94 997 осіб уніатського віровизнання, то 1829 року вже 122 814, а 1836 року – 125 659 осіб¹⁸.

Якщо йдеться про реальну кількість уніатських вірних на Київщині у першій половині XIX ст., то слід мати на увазі, що вона була більшою від офіційних даних. Річ у тім, що

частина осіб, які продовжували себе визнавати уніатами, проживала на територіях, де не лишилося жодної уніатської церкви. Відтак, вони не були зареєстровані при жодній офіційній з'єднаній парафії, і тому не потрапляли до офіційної статистики. Визначити їх точне число не є наразі можливим, втім цілком реально визначити регіони, де компактно проживали більш-менш значні групи уніатів, які з різних причин не могли відвідувати діючі уніатські храми. Досить багато уніатів отримували духовні треби при поміщицьких домових каплицях. Варто наголосити, що це явище знайшло своє найповніше вираження саме на теренах Київщини.

Як уже зазначалося, уніатські священники влаштовувалися при католицьких костелах та каплицях, а також при домових поміщицьких каплицях і відправляли своїй пастві духовні треби за греко-уніатським обрядом. У свою чергу, це було вигідно і римо-католикам, оскільки в католицьких єпархіях, зокрема в Могилевській, існувала диспропорція між числом католицького духовенства та храмових споруд. Саме тому католицьке єпархіальне керівництво дозволяло греко-уніатським священникам відправляти службу при каплицях¹⁹. Цілком зрозуміло, що на це рішення, перш за все, вплинув факт підпорядкування Церков одному голові. Проте ситуація змінилася після урядової заборони уніатським священникам від 18.05.1829 р. відправляти службу при католицьких костелах та каплицях. Внаслідок цього указу уніатське духовенство та вірні остаточно були позбавлені можливості відправляти та отримувати духовні треби в католицьких церквах. Подібним чином Могилевська католицька консисторія була змушена погодитися на перетворення значної кількості католицьких каплиць Київської губернії на уніатські, в першу чергу це стосувалося тих каплиць, де чисельність уніатського населення сягала за 100 душ.

Вже в 1829 р. Греко-уніатська консисторія приписала деканам зібрати відомості про всі спірні уніатські каплиці та кількість парафіян. За їх даними, на теренах Київській губернії знаходилося 2191 особа уніатського віровизнання, що виконувала треби при католицьких церквах чи каплицях і не була приписана до уніатського відомства²⁰. Загроза їх “совращения” стала причиною ще одного урядового указу (19.05.1829 р.), який пропонував польським поміщикам перетворити власні домові каплиці на греко-уніатські²¹. Вищевикладена інформація дає можливість припустити, що ці уніати залишилися поза увагою статистичних даних, тобто не було враховано кілька тисяч уніатських парафіян Київщини. Як свідчать джерела, частина поміщиків Махновського повіту погодилися на перетворення своїх каплиць на уніатські церкви. За їх словами, це було зроблено “по одному лиш побуждению доставить им (селянам) призрение в духовных их нуждах”²².

В зв'язку із цим наголошуємо про умовність офіційних даних російської влади щодо кількості вірних, з'єднаних з Римом. Яскравим свідченням цього є ситуація у Сквирському повіті Київської губернії, де, згідно з офіційними даними, з 1803 по 1830 рік кількість уніатів зменшилася більш ніж удвоє. Так, за даними кс. Маріана Радвана, там на 1803 рік лишилося тільки дві уніатські парафії. В той же час, 1840 року (уже після офіційної ліквідації Унійної Церкви!) в Сквирському повіті православний благочинний о. Комашко зафіксував 20 уніатських каплиць, в тому числі 12 кам'яних і 8 дерев'яних²³.

Точну кількість уніатських каплиць на території Київщини визначити надзвичайно важко, оскільки не всі вони були офіційно зареєстровані. За даними Л. Тимошенка, на 1838 рік на Київщині (без урахування Овруцького і Житомирського повітів Волинської губернії) було 25 каплиць. В тому числі 2 – у Київському, 1 – у Радомишльському,

3 – у Васильківському, 4 – в Махновському, 1 – в Таращанському, 3 – в Липовецькому, 7 – в Уманському, 3 – у Звенигородському повітах, 1 – в м. Сквирі²⁴. Якщо до цього числа додати каплиці, виявлені 1840 року благочинним Комашком, то виявиться, що їх загальна кількість в Київській губернії у 1838 – 1840 рр. складала щонайменше 45 одиниць.

Каплиці і костели були головними центрами при яких існували більш-менш помітні групи уніатських вірних. Проте в окремих випадках ми можемо говорити також про безмісних з'єднаних пресвітерів як осіб, які могли збирати навколо себе прихованих уніатів. Згадані священники відмовлялися приймати православ'я, але водночас, побоюючись репресивних заходів влади, не вдавалися до акцій протесту. Політика уряду царської Росії, спрямована на поступове скорочення уніатських парафій, не лишала їм шансів продовжувати служіння в Церкві. Тому, після втрати парафій, вони, зберігаючи сан, отримували право працювати на землі задля утримання себе і своїх родин. Документи свідчать, що в період з 1802 по 1822 рр. безмісні уніатські священники проживали в усіх повітах Київської губернії. Причому найбільша їх кількість на 1802 рік перебувала у Сквирському, Таращанському, Липовецькому, Уманському і Звенигородському повітах. В кожному із них було зафіксовано від 20 до 26 священників. Загалом, на 1802 рік у Київській губернії проживало 185 безмісних уніатських пресвітерів. Звичайно, з плином часу їх кількість неухильно зменшувалася. У 1822 році згаданих священників в Київській губернії лишалося 78 осіб, а в час ліквідації Унійної Церкви (1839 рік) – 33 особи.

Лишилися документи, які свідчать про стосунки уніатських безмісних пресвітерів з місцевим населенням. Так, 1831 року російська влада, в зв'язку із польським повстанням, дала вказівки перевірити їх на лояльність Російській імперії. При цьому було опитано жителів сіл, в яких проживали уніатські священники, про їх характер та благонадійність. Цікаво, що всі виявлені нами відгуки селян виявилися позитивними. Характерною була відповідь мешканців с. Шукайвода (Уманський повіт) щодо о. Дем'яна Вечорка: “Сей уніатский священник проживает в селе Шукайводе только четвертый год с женою и детьми. Занимается хлебопашеством, поведения хорошего, тих, скромн и трезв, отлучек из села особливо же пред мятежем и во время мятежа поляков, никуда никаких не делал, а находится всегда на месте и как сам нигде даже в селе кроме господского двора не бывает то и к нему никто из показателей и других крестьян не ходит. Что и присягою все единодушно подтвердит согласны”²⁵.

Як бачимо, селяни дали лояльну характеристику о. Дем'яну, і подібне ставлення до його колег спостерігається також з боку жителів інших сіл. Причому, виникають сумніви в тому, що подібне ставлення пояснювалося лише особистою симпатією. Документи свідчать, що саме безмісні священники створювали клопоти для місцевого православного духовенства вже тим, що виконували треби на прохання тих, хто до них звертався. Зокрема, протягом першої третини ХІХ ст. вони нерідко здійснювали обряди вінчання мирян різного віровизнання²⁶. Наприклад, безмісний священник Махновського повіту Київської губернії о. Павловський вінчав усіх, хто до нього звертався, без врахування приналежності до віровизнання, парафії, родинних зв'язків тощо, за що і був підданий церковному покаянню²⁷. Виходячи із вищевикладеного, ми робимо припущення, що осередки незареєстрованих уніатів могли існувати також у селах, де проживали безмісні священники.

Соціальний склад уніатських вірних

Постає питання: ким були вірні, які в умовах активного адміністративного тиску російської державної машини все-таки лишилися в унії? Які аргументи вони задіяли для того, щоб зберегти свої парафії в церковній єдності з Римом? Спробуємо відповісти на це на основі документів, що стосуються парафій Радомишльського деканату. Отже, у Радомишльському повіті на 1796 рік чітко окреслився один із трьох уніатських анклавів Київщини (поруч із Овруцьким та Сквирським), де компактно проживала значна кількість уніатів, які продовжували утримувати в своїх руках парафіяльні церкви, – від 6 до 19 храмів. Російська влада, як духовна так і світська, вирішила провести слідство, щоб вияснити, з якої причини місцеве населення не бажає приєднуватися до благочестя. На сьогодні вдалося виявити документи, що стосувалися саме Радомишльського деканату, тому наші висновки будуть ґрунтуватися на матеріалах саме цього регіону.

Отже, 1796 року православний протоієрей о. Григорій Вігура за участю асесора Волинської кримінальної палати Олександра Харламова проводив розслідування справи щодо відмови мешканців п'яти сіл Радомишльського повіту перейти в православ'я²⁸. Характерно, що представники російської влади, спілкуючись з уніатами, ідентифікували їх віровизнання терміном “секта”. З документів справи дізнаємося, що позиція селян с. Борщова (Покровська церква) значною мірою пояснюється позицією поміщиці Третьякової, яка не бажає зміни духовної влади в церкві свого маєтку (право патронату). В зв'язку із цим було прийнято рішення взяти у неї офіційні пояснення з цього приводу, а також опитати її підданих під присягою про причини, за якими вони не бажають приєднуватися до благочестя.

На прикладі пані Третьякової ми можемо спостерігати цікавий випадок, коли поміщик (поміщиця) не тільки виявив прихильність до уніатів, але також виробив ефективну стратегію захисту релігійних інтересів своїх підданих. По-перше, поміщиця відмовилася взагалі щось пояснювати слідчому Харламову на тій підставі, що свої рації з даного питання вона уже виклала правителю Волинської губернії Шереметьєву (документів про це не виявлено). По-друге, було звернено увагу на постанови російського уряду, згідно яким церкви, що лишилися в унії, передавалися під духовну владу архієпископа Іраклія Лісовського. В такий спосіб вона наголосила, що уніати в її володіннях мають цілком легальний статус. Викликані на слідство селяни (піддані Третьякової), отримавши запитання про причини їх подальшого перебування в “уніатській секті”, відповіли, що в унії перебувають добровільно, без будь-якого тиску з боку уніатського духовенства та своєї поміщиці²⁹. В результаті, парафія в Борщеві лишилася з'єднаною з Римом і перебувала у цьому статусі аж до ліквідації Уніатської Церкви в Росії у 1839 році.

Втім, лишилися документи, які висвітлюють складні ситуації, в яких часом опинялися селяни, перебуваючи під подвійним впливом, – своїх панів, які радили лишатися в унії, і російських духовних та світських чиновників, які наполягали на переході до православ'я. За таких обставин конфесійні симпатії селян могли мінятися, причому релігійні рації не грали в цьому жодної ролі. Типовим прикладом є ситуація в с. Горбулево. Як пізніше встановило слідство, за винятком ктитора місцевої церкви Павла Прибильського, місцеві селяни спочатку без будь-якого тиску дали письмову згоду на перехід до православ'я. За цих обставин поміщик Максиміліан Потоцький відібрав ключі від храму і заявив, що в разі, якщо його піддані бажають бути православними, то мають шукати собі іншої церкви. Цей аргумент змінив настрої селян. Вони не ба-

жали бути відлученими від церкви св. Миколая для “благолепия которой старались”³⁰, і вирішили не ходити до іншого храму. Так прив’язаність до рідної парафіяльної церкви знову зробила горбулівців уніатами.

Проведене слідство у справі горбулівської парафії виявило суперечливе ставлення селян до питання щодо переходу в православ’я. Було опитано 13 селян, в результаті чого виявилось, що в унії бажають лишитися 7 осіб. З числа згаданих парафіян цей вибір зробили свідомо 5 осіб. З їх числа рішучістю на користь унії виділився згаданий вище ктитор Павло Прибильський. Останній заявив, що ніколи не “міння віри”, і покликався на урядовий указ (який зачитав в церкві настоятель храму о. Гаврило Сінкевич), згідно з яким всі уніатські церкви Російської імперії передавалися під духовну владу архієпископа Іраклія Лісовського. Втім, двоє селян пояснювали свою позицію іншими мотивами. Так, селянин М. Іщенко визнав що готовий прийняти православ’я, але не хоче ходити до іншої церкви. Політичними раціями пояснив свій вибір Ф. Ємовенич. Він послався на позицію пана, і до того ж навів свідчення його брата Фелікса Потоцького, який натякав на скоре відновлення Польщі: “...власть россиян не долго в здешнем крае продолжаться будет”³¹. Неоднозначною виглядає ситуація і з тими парафіянами (6 осіб), які бажали бути православними. Так І. Науменко визнав що дав згоду на благочестя, але зробив це всупереч власному сумлінню. Троє селян зазначили, що до православ’я приступають за прикладом інших. Оригінальною виявилася позиція К. Тимошенка: він визнав себе православним, але присягати відмовився до часу, поки не відкриють церкву.

Цікаво, що дії поміщика Максиміліана Потоцького тлумачилися селянами по-різному. Частина вважала, що він відібрав ключі, інші наполягали, що селяни самі віддали їх пану. Деякі з громади підтверджували що пан забороняв наверненню на благочестя, інші стверджували, що поміщик закликав селян слухати власного сумління.

Документи у справі горбулівської парафії в деталях передають суперечливу ситуацію в окремо взятому селі. Проте ця деталізація навряд чи може сприяти встановленню об’єктивної картини подій. Адже при ближчому розгляді вона розпадається на цілу гаму суб’єктивних суджень в умовах, коли кожна особа з позицій власного світогляду та інтелектуального рівня намагається відстояти право на власну точку зору. Єдине, що ми можемо стверджувати впевнено: село було розділене у справі релігійного вибору, що було зумовлене різними причинами: страху як перед поміщиком, так і перед російськими чиновниками. Зрештою, рішуча позиція уніатської частини парафії на чолі з ктитorem Прибильським та її підтримка з боку поміщика Максиміліана Потоцького взяла гору, і парафія в Горбулеві лишилася уніатською.

Аналіз джерел дає нам підстави стверджувати, що подібні ситуації були характерні й для інших сіл Київщини. За подібним сценарієм розвивалася ситуація у сусідньому селі Модилів (церква св. Варвари), яким володів згаданий вище Фелікс Потоцький. Згідно з офіційним розслідуванням, як і в Горбулеві селяни були поставлені поміщиком перед вибором: якщо хочуть бути православними, мають ходити до іншого храму³². При цьому пан Потоцький начебто забрав ключі від церкви. Наслідок був аналогічним – мешканці села лишилися в унії аж до її ліквідації 1839 року.

Втім, ситуація в двох інших селах – Чоповичі (церква Св. Трійці) та Мелени (св. Архистратига Михаїла) склалася інша. Тут проживала чиншева шляхта, яка взагалі не бажала будь-що пояснювати представникам російської влади і, тим паче, виправдовуватися перед ними. Тут вірні прямо оголосили про свій намір не переходити в православ’я, чим викликали обурення у російських чиновників, які не звикли до

такої реакції населення. Слідчим лишилося тільки розвести руками і констатували, що жителі "...без всяких причин, по одному только упрямству отказали..."³³

Таким чином, документи свідчать, що в анклаві "Радомишль" найактивнішу позицію на користь унії зайняли мешканці сіл, населення яких складалося з дрібної української чиншової шляхти. Представники цього соціального прошарку, попри обмеженість власних матеріальних ресурсів, з часів Речі Посполитої визнавали себе народом, який має як політичні, так і релігійні права. Саме тому безапеляційні заяви російської влади про їх обов'язок повернутися до благочестя викликали рішучий спротив.

Висновки про те, що більшість активних уніатських вірних Київщини 1796 – 1839 рр. складали представники чиншової шляхти підтверджуються дослідженнями В. Лось. Їй, зокрема, вдалося встановити, що ця тенденція яскраво простежується на прикладі найчисельнішого за кількістю церков Овруцького повіту. Так, у 17-ти уніатських храмах Овруччини в числі парафіян нараховувалося 11129 шляхтичів. У чотирьох парафіях Махновецького та Радомишльського повітів зафіксовано більше 1500 шляхтичів³⁴. Варто наголосити, що опір чиншової шляхти приєднанню до православ'я в зазначених селах простежувався й у 30-х рр. XIX ст., що є черговим свідченням сили уніатської традиції на цих землях Київщини.

Згадані висновки дають можливість зрозуміти, як нечисленні уніатські громади могли тривалий час існувати у набагато переважаючому їх чисельно православному соціокультурному середовищі. На нашу думку це пояснюється тим, що релігійна свідомість уніатів Київщини була тісно пов'язана зі свідомістю становою. Як відомо, представники чиншового шляхетства, які жили по селах і нарівні з селянами займалися сільським господарством, продовжували усвідомлювати свою відмінність від "хлопів", дарма що в побуті уже майже не відрізнялися від них. За таких обставин корпоративна солідарність доповнювалася релігійною солідарністю, створюючи своєрідний уніатський соціум, до якого приєднувалися прихильні до унії селяни.

Духовне та релігійне життя уніатів Київщини. "Богородиця жупанівська"

Про духовне та релігійне життя уніатів Київщини першої половини XIX ст. не лишилося докладних відомостей. Розпорошеність уніатських громад та окремих груп вірних на великій території не сприяли створенню єдиного культурно-релігійного простору, в межах якого вони могли розвивати релігійну діяльність. Єдиною подією, яка мала тенденцію до релігійної консолідації уніатів Київщини, було явлення чудес ікони Пресвятої Богородиці "жупанівської" на території анклаву "Овруч".

Ікона на зразок Бердичівської Богородиці була написана малярем Антонієм Попіловичем 1783 року, а на 1805 рік зберігався у селі Жупанівка (що на захід від Коростеня) в оселі селянина – уніата Лавріна Козла. На свято Водохрещі (Йордан) 1804 або 1805 року селяни Жупанівки бачили, як Пресвята Богородиця плакала, що було сприйняте ними як чудо. За розпорядженням власника села пана Любовицького, оселю, де раніше мешкав Лаврін Козел, було переобладнано на каплицю, куди почали сходитися на молитву селяни. Тут же правили службу і читали акафісти уніатські духовні. Незабаром чутка про образ, при якому стаються чудеса, почала ширитися, що спонукало уніатське та римо-католицьке духовенство спільно провести слідство у цій справі.

Отже, комісія у складі трьох делегатів (житомирського кафедрального каноніка Томаша Сушицького, чернігівського декана Божцінського, декана і депутата

Овруцького повіту Адама Кондратовича³⁵) оглянула ікону і на основі свідчення очевидців встановила такі чудеса:

Прозріння сліпого Кліма Олчинічука. Як свідчив він сам та два свідки, що були у нього протягом двох років поводити, він втратив зір із-за іскри вогню, що потрапила в ліве око. Згодом від болю в голові він втратив зір і праве око. Крім того, він не чув на праве вухо. Лежачи перед образом хрестом, хворий прозрів і став чути на вухо³⁶.

Зцілення Людвіка Туровського від покручення рук і ніг, а також оздоровлення його від конвульсій³⁷.

Зцілення від хвороб подружжя Бабських. Згадувалося, що Федір Бабський зцілювався від безвладності руки, а його дружина (ім'я не зазначено) – від гарячки, через яку вона не могла розмовляти три дні³⁸.

Повернення мови 5-річному хлопчику Франциску Романовському, який протягом 11 місяців не говорив³⁹.

Зцілення подружжя Демчуків. Мойсей Демчук зцілювався від покручення ніг, внаслідок чого рік не ходив. Встановлено, що сини привезли його на санях і поклали біля образа, де після молитви священика і Демчука, останній встав. Також його дружині Мотроні повернувся зір після місячної сліпоти⁴⁰.

Представники уніатського та римо-католицького духовенства тривалий час не могли встановити, чи згадані події мають природне, чи надприродне (чудесне) походження. Зрештою, 1807 році була створена друга комісія, очолена овруцьким хорунжим паном Трипольським, яка повторно опитала свідків і, прискіпливо розібравши всі епізоди, схилилася до того, що образ слід визнати не чудотворним, а ласкавим і продовжити стежити за його дією в майбутньому⁴¹.

На жаль, документальні свідчення про чудеса Богородиці “жупанівської” не є повними, до того ж у справі присвяченій їй, відсутнє остаточне рішення комісії, яке мало надати їй офіційний статус. Попри те, робота двох комісій у 1805 – 1807 рр., пильна увага до цієї ікони луцького уніатського єпископа Стефана Левинського (1806 року він навіть передчасно визнав її чудотворною) свідчать, що Богородиця “жупанівська” стала помітним явищем релігійного життя уніатів київського Полісся на початку ХІХ ст. На жаль, брак документів не дає нам змоги встановити, чи став, зрештою, згаданий образ одним із релігійних центрів Овруччини, чи лишився святинею, яку вшановували лише місцеві жителі.

Крім того, джерела зафіксували на Київщині ще одну чудотворну ікону, а саме у вже відомому нам уніатському селі Горбулево (анклав “Радомишль”), на прощу до якої збиралися вірні Уніатської Церкви⁴². На жаль, нам не відомий час та деталі появи цієї ікони. Проте наявність двох чудотворних ікон, навіть місцевого рівня, на теренах Київщини є свідченням міцності уніатської релігійної традиції. Саме культ чудотворних ікон є найкращою ілюстрацією самоідентифікації уніатського населення Київщини.

Польське повстання 1830 – 31 рр. та ліквідація унії на Київщині

На території Правобережної України, яка до 1793 року перебувала у складі Речі Посполитої, у першій третині ХІХ ст. розвивався польський національний рух. Його головною рушійною силою були представники місцевого, переважно дрібного, шляхетства. Ставлення до польського руху з боку уніатів та уніатського духовенства Київщини встановити доволі складно через брак джерел, які б безпосередньо висвітлювали це питання. І все ж можна припустити, що в унійному середовищі згаданого регіону

існували виразні симпатії до Польщі, адже свідомі уніати старшого віку не могли не бачити різкої відмінності статусу унії в Речі Посполитій в порівнянні з її становищем у Російській імперії. Особливо це стосується еліти Церкви – ченців-василіан, які перебували під сильним впливом польської культури та були інтегровані в польське соціокультурне середовище. Отже, ідеологи польського повстання цілком могли сподіватися на підтримку своїх дій з боку українського населення Правобережжя уніатського віровизнання.

Як відомо, польське повстання розпочалося в листопаді 1830 року і охопило територію Царства Польського. Що стосується Правобережної України і зокрема Київщини, то тут виступ польських патріотів стався досить пізно, і до того ж не був належним чином спланований і скоординований. Ця обставина, а також малочисельність польського населення краю в порівнянні з українським, зводила шанси повстанців на успіх до мінімуму. Єдиним їх короткочасним успіхом на Київщині стало взяття Овруча польським партизанським загonom Головинського 17 травня 1831 року. Цього дня уніатське духовенство міста в особі ченців-василіан разом з представниками місцевого римо-католицького кліру влаштували урочисту зустріч воякам та відслужили їм молебен. Лишилися згадки, що партизан активно підтримали також учні місцевої василіанської школи. Втім, саме цими подіями співпраця польських патріотів та уніатського духовенства, фактично, і завершилася. В партизани пішов лише один чернець-василіанин Овруцького монастиря (Андрій Сінкевич), який у складі бойового загону діяв на території Радомишльського повіту. Згодом слідство встановило його участь в бою та приведення ним польських повстанців до присяги на вірність Речі Посполитій⁴³.

Втім, як і слід було передбачати, польське повстання не набуло поширення на Київщині. В короткому часі російські війська взяли Овруч та розбили польські бойові групи, що переховувалися в лісах. Звісно, позиція оо. василіан овруцького монастиря не лишилася без наслідків. Щойно після взяття Овруча у василіанському монастирі було вчинено погром, в ході якого було тяжко поранено ченця, викладача німецької мови о. Славинського. Монастир було перетворено на в'язницю, в якій утримували як полонених повстанців, так і його колишніх мешканців – оо. василіан. Подальшу долю ченців простежити не вдалося, проте загальновідомим є факт, що незабаром влада віддала монастир православним, а землю конфіскувала і передала до державної скарбниці⁴⁴.

Події в Овручі, а також підтримка повстанців василіанами інших монастирів на Волині та Білорусі дали підстави російській владі здійснити перевірку на лояльність імперії представників світського уніатського духовенства Київської губернії (про що вже згадувалося вище). І хоча слідство не виявило додаткових фактів співробітництва уніатів з польськими патріотами, саме після 1831 року російська влада почала розглядати питання про ліквідацію Унії в практичній площині.

Як відомо, Уніатська Церква в Росії за часів імператорів Олександра I та перших років правління Миколи I толерувалася обмежено толерантністю. Її розвитку не сприяли, але, принаймні, уніатське духовенство і вірних не переслідували за віровизнавчим принципом. Ситуація змінилася, коли Росія отримала в особі Йосифа Семашка уніатського архієрея, який проявив високу активність у справі ліквідації власної Церкви. Останній, за його власним свідченням, переконався в єретичності унії, втраті нею православних традицій, відчував моральну відповідальність за численні злочини уніатів проти православних і т. п. Ще будучи протопресвітером, на пропозицію російського уряду склав

проект ліквідації унії (1827 рік), а після висвячення на єпископа (1829 р.) розпочав енергійну діяльність, спрямовану на розвал Церкви, та готуючи її самоліквідацію. Головними напрямками його активності було “очищення” обряду Уніатської Церкви від латинських запозичень та боротьба з Василіанським Чином як головною ідеологічною опорою унії. Водночас, після смерті уніатських владик на вакантні кафедри висвячувалися особи, прихильні планам Йосифа Семашка.

Польське повстання та його підтримка з боку деяких василіанських монастирів дали владиці Йосифу прекрасний привід для активізації своїх зусиль, наслідки який дуже скоро відбилися на ситуації на Київщині. Як уже згадувалося, після придушення польського повстання 1831 року було передано православним монастир в Овручі, а василіанська школа при ньому була закрита⁴⁵. Незабаром, в рамках боротьби з Василіанським Чином за ініціативою митрополита Йосифа Семашка були ліквідовані уніатські монастирі та школи при них у Каневі (1833 рік), Умані (1834 рік) та Лисянці (без школи, 1834 рік)⁴⁶. Таким чином на 1835 рік василіанських монастирів на Київщині вже не було, хоча цілком вірогідно, що деякі їх колишні насельники могли і далі проживати в регіоні як приватні особи.

На початок 1839 року Йосиф Семашко закінчив приготування до ліквідації Уніатської Церкви в Росії. На цей час уже помер (1838 рік) останній митрополит Йосафат Булгак, який чинив опір ліквідації Церкви, після чого владика Йосиф, ставши митрополитом, отримав повну свободу дій для реалізації своїх планів. В неділю православ'я 12 лютого 1839 року у Полоцьку відбувся церковний собор, на якому було оголошено про уневаження рішень Берестейського собору 1596 року та проголошено “возз'єднання” уніатів з Російською Православною Церквою. З юридичної та канонічної точки зору З'єднана з Римом Церква в Україні та Білорусі припиняла своє існування. Якою була реакція на ці події уніатів Київщини? Свідчень лишилося дуже мало, і стосуються вони передусім Овруччини та Радомишльщини. Пояснюється це, очевидно, тим, що саме тут проживала найбільша громада уніатського віровизнання на давній Київщині, що свідомо трималася єдності з Римом, а відтак саме тут знищення Церкви викликало спротив вірунних.

Передусім слід зазначити, що релігійні виступи в анклаві “Овруч” розпочалися у другій половині 30-х років XIX ст. і були пов'язані спочатку із намаганнями владика Йосифа Семашка наблизити церковні обряди уніатів до обрядовості Російської Православної Церкви. Рух опору згаданим перетворенням очолив адвокат Дідковський. Останній збирав підписи представників овруцької шляхти на ім'я імператора з проханням захистити їх релігійні права⁴⁷. Крім того, мешканці багатьох сіл Овруцького повіту навіть добровільно збирали кошти для реалізації цієї справи – по 2,5 руб. сріблом з кожної парафії.

Цілком природно, що рішення Собору в Полоцьку не викликали ентузіазму серед місцевого уніатського духовенства та вірних. Тривалий час у церквах продовжувалися богослужіння з поминанням Папи, а в Символі Віри згадувалося Філіокве. Відтак, агітація за приєднання до російського православ'я розпочалася на цих територіях у квітні 1839 року, але без вирішального успіху. Особливо активно виступили на захист унії вірні таких парафій: гошівської, недашківської, дідковської, овруцької, закусилівської, михайлівської, виговської та пашиновської⁴⁸. Лише 7 липня того ж року овруцький декан о. Данило Буткевич дав згоду на православ'я, отримавши за своє рішення 400 срібних рублів винагороди від митрополита Йосифа Семашка⁴⁹. Щодо позиції Виговського декана о. Стефана Шавловича та парафіяльних священиків виразних свідчень виявити

не вдалося. Водночас відомо що в цей час, за даними митрополита Йосифа Семашка, проти переходу на православ'я рішуче виступило 3106 осіб з числа вірних.

Ситуація ніяк не влаштовувала представників світської влади та Православної Церкви. За таких обставин до Овруча у супроводі поліції прибув колишній уніат, а тепер активний поборник унії ігумен Тригірського монастиря о. Леонтій Скибовський. Вмовляннями та погрозами йому вдалося на осінь 1839 року нейтралізувати опір вірних та схилити до православ'я представників парафіяльного духовенства. В жовтні 1839 року митрополит Йосиф Семашко доповідав російській владі про відзначення грошовими преміями священників Овруцького та Виговського деканатів за підтримку навернення до православ'я їхніх парафіян. Усього було нагороджено 11 осіб. Із них віце-декан о. Василій Красовський отримав 300 рублів асигнаціями, інші – по 200 рублів⁵⁰. Втім, навряд чи це означало, що унія в регіоні була скасована остаточно. Адже митрополит Йосиф Семашко в кінці 1840 року додатково повідомляв Синоду про те, що на Овруччині вже за Папу Римського не моляться, і Філіокве не згадують⁵¹. Хто саме був керівником опору наверненню до православ'я в анклаві “Овруч” навесні-восени 1839 року – наразі невідомо. Можемо лише припускати що ним міг бути чернець-василіанин о. Модест Дідковський (можливо родич адвоката Дідковського), пізніше засланий до війська (саме з Овруча) за опір діям митрополита Йосифа Семашка⁵².

Виступи на захист унії були зафіксовані також в анклаві “Радомишль”. Як і на Овруччині, почався він ще до проведення собору в Полоцьку і був реакцією на обрядову політику, яку проводив владика Семашко. Усвідомлюючи, що згадані дії ведуть до ліквідації унії, шляхтичі с. Мелени (Радомишльський повіт) зверталися з клопотанням до митрополита Й. Булгака, просячи поклопотатися перед імператором про надання їм дозволу залишитися в тій вірі, в якій народилися⁵³. При ліквідації анклав у 1839 році царські урядовці визнали всіх священників Радомишльського повіту неблагонадійними, оскільки всі вони в тій чи іншій мірі чинили опір приєднанню⁵⁴.

Таким чином, найсильніший опір характерний саме для сіл Овруцького та Радомишльського повітів, де була зосереджена найбільша кількість уніатської шляхти – активного захисника уніатської віри.

Про обставини ліквідації анклав “Сквира” докладних відомостей не лишилися. Вважається, що місцеві вірні виконали рішення Полоцького Собору і приєдналися до Російської Православної Церкви. Втім, є підстави припускати, що в цьому регіоні простежувалися ознаки пасивного опору, в ході якого частина колишніх уніатів, які усвідомили неминучість ліквідації Церкви, вважали за краще для власного сумління перехід до римо-католицизму. З огляду на це видається логічною вимога представників православного духовенства про виявлення серед римо-католиків колишніх уніатів і зобов'язання їх навернутися до православ'я. В результаті здійснених перевірок, з 26 католицьких парафій Київщини було примусово вилучено та навернено до Російської Церкви 1192 особи. Найбільшу кількість уніатів, які в подібний спосіб намагалися уникнути переходу до благочестя, виявили у Ставищі (168 осіб), Борщі (136 осіб) та Білій Церкві (117 осіб)⁵⁵.

Лишається невстановленою доля 33-х безмісних священників, які на 1839 рік продовжували мешкати на території Київщини. Є згадки, що вони, всупереч рішенням Полоцького собору, відмовилися приймати православ'я. Попри весь тиск світської та духовної влади, ці священники й надалі залишалися в унії, хоча їм було заборонено відправляти Службу.

Й. Семашко взагалі радив не приєднувати безмісних, а тільки взяти від них підписки про заборону правити службу, аргументуючи це тим, що парохів залишилося досить мало і всі були людьми похилого віку. Насильне їх приєднання могло призвести до порушення соціального спокою, адже саме безмісні священники найбільше підбурювали населення до опору⁵⁶. Митрополит Йосиф на прикладі власної родини зіштовхнувся з опором безмісного духовенства. Брат митрополита, безмісний священник с. Бугаївка Таращанського повіту о. Іван Семашко, не бажав приєднуватися до православ'я. Попри всі переконання земського справника, він “отзывался с дерзкими и укорительными словами на счет брата своего епископа Иосифа и прочего духовенства...”⁵⁷. Цікаво, що священник під приводом збирання милостині їздив по Сквирському повіту і своєю твердістю у неприєднанні спокушав духовенство і мирян. Архієпископ Й. Семашко на прохання вплинути на свого брата відповів, що той “слабоумный”⁵⁸.

Висновки

Історія Уніатської Церкви Київщині кінця XVIII – першої половини XIX ст. наповнена драматичними колізіями. Пройшовши через процес масового навернення на православ'я, що спостерігалось у 1794 – 1796 рр., на поч. XIX ст. вона збереглася у вигляді трьох анклавів (Овруч, Радомишль, Сквир) та значної кількості невеликих груп вірних, розпорошених практично по всій території Київської губернії. Запорукою збереження унії в межах згаданого регіону стала позиція представників чиншової шляхти, яка рішуче стала на захист своїх релігійних прав, згуртували навколо себе представників селянства, прихильних до церковної єдності з Римом. Можна впевнено стверджувати, що без підтримки дрібного шляхетства існування З'єднаної Церкви в умовах Російської імперії було б неможливим. Незважаючи на малу кількість вірних на землях Київщини, уніати зберігали власну релігійну традицію і були цілком самодостатніми релігійними громадами. Характерно, що рішення Полоцького собору 1839 року викликало спротив частини вірних та духовенства Київщини, який виявився у відвертому опорі в анклаві “Овруч”, та пасивних протестних акціях в анклавах “Радомишль” та “Сквира”.

Характерною рисою історії унії на Київщині в першій половині XIX ст. є факт її мирного співіснування з переважаючим православним середовищем – досі не виявлено жодного документа, який би свідчив про конфлікти між православними та уніатами згаданого регіону. А відтак твердження істориків православної традиції та ряду сучасних політиків про несумісність унійної та православної релігійної традицій на землях Центральної України заперечується історичним досвідом.

¹ Лось В. Опір уніатської традиції державно-силовим методам впровадження православ'я в першій третині XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – 2002. – Вип. VI. – С. 316-326; Ї ж. Луцька єпархія у 1801 – 1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства // ДКЗ. – 2003. – Вип. VII. – С. 259-269; Ї ж. Релігійне життя вірних: особливості виконання релігійних практик уніатським населенням Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Там само. – 2004. – Вип. VIII. – С. 264-272.

² Radwan M. Kościoł grekokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku. – Lublin, 2003. – S. 5-13.

- ³ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – СПб., 1873. – С. 358.
- ⁴ Там само. – С. 361-362.
- ⁵ Там само. – С. 363.
- ⁶ Там само. – С. 371-372.
- ⁷ Radwan M. Kościół grekokatolicki... – S. 15.
- ⁸ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов... – С. 355.
- ⁹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 382. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 6, 8 в.
- ¹⁰ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 66.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 462. – Спр. 57. – Арк. 1.
- ¹² Radwan M. Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796 – 1839. – Lublin, 2004. – S. 424-430, 439.
- ¹³ Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3 – С. 134-136.
- ¹⁴ Radwan M. Kościół grekokatolicki... – S. 144, 154-156.
- ¹⁵ Radwan M. Carat wobec Kościoła grekokatolickiego... – S. 345-346.
- ¹⁶ Wołyniak. Resztki unii na Wołyniu w XIX wieku. – Poznań, 1912. – S. 23.
- ¹⁷ Radwan M. Carat wobec Kościoła grekokatolickiego... – S. 343-344.
- ¹⁸ Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі (далі – РДІА СПб). – Ф. 797. – Оп. 7. – Спр. 23176. О доставлении статистических сведений для всеподданейшего отчета по ведомству греко-унитского исповедания за 1836 г., 29 лл.
- ¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 972. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 16зв.
- ²⁰ Там само. – Арк. 20-33.
- ²¹ Там само. – Арк. 1.
- ²² Там само. – Арк. 6, 21.
- ²³ Там само. – Ф. 442. – Оп. 413. – Спр. 169. – Арк. 6.
- ²⁴ Тимошенко Л. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI – XIX ст.). – К., 1997. – С. 44.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 4. – Спр. 230. – Арк. 74-75.
- ²⁶ Там само. – Ф. 127. – Оп. 97. – Спр. 36. – Арк. 2.
- ²⁷ Там само. – Ф. 972. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 1.
- ²⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 1-12.
- ²⁹ Там само. – Арк. 1-2зв.
- ³⁰ Там само. – Арк. 4зв.
- ³¹ Там само. – Арк. 6.
- ³² Там само. – Арк. 8.
- ³³ Там само. – Арк. 8зв.-9зв.
- ³⁴ Лось В. Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект / Дис. канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 267-268.
- ³⁵ ДАВО. – Ф. 382. – Оп. 2. – Спр. 84. – Арк. 8.
- ³⁶ Там само. – Арк. 6.
- ³⁷ Там само. – Арк. 6зв.
- ³⁸ Там само. – Арк. 6зв.
- ³⁹ Там само. – Арк. 7.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 7зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 32зв.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 413. – Спр. 20. – Арк. 11; Спр. 5. – Ч. I. – Арк. 43зв.

⁴³ Довбищенко М. Польське повстання 1831 року на Волині та позиція Уніатської Церкви. // Nad Wisła i Dnieprem. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej "Ukraina i Polska w zmaganiach wyzwoleniczych XIX i początku XX w. – 2004. – Seria 2. – № 2. – S. 91.

⁴⁴ Довбищенко М. Польське повстання 1831 року на Волині та позиція Уніатської Церкви. – S. 91-92.

⁴⁵ Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego... – S. 131, 188.

⁴⁶ Там же. – S. 131, 139.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2436. – Арк. 119-121

⁴⁸ Wołyniak. Resztki unii na Wołyniu... – S. 26.

⁴⁹ Там же. – S. 25.

⁵⁰ Там же. – S. 26.

⁵¹ Там же. – S. 27.

⁵² Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego... – S. 141.

⁵³ Лось В. Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект / Дис. канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 157.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 413. – Спр. 5. – Ч. I. – Арк. 74-81.

⁵⁵ Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego... – S. 459-460.

⁵⁶ Записки И. Семашка митрополита Литовского. – Т. 2. – СПб., 1883. – С. 100, 110.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 413. – Спр. 22. – Арк. 1-2.

⁵⁸ Там само. – Арк. 27.

Михайло Довбищенко, Валентина Лось.

Унійна Церква на Київщині 1793 – 1839 рр. (загальний огляд).

В статті досліджуються найважливіші аспекти історії Унійної Церкви на території Київської губернії та Овруцького повіту Волинської губернії Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Розглянуто питання регіонального поширення унії, соціального складу уніатських вірних, їх релігійного життя тощо. З'ясовано обставини ліквідації Уніатської Церкви в регіоні та реакцію на ці події уніатського духовенства і вірних Київщини.

Mykhaylo Dovbyschenko, Valentyna Los.

Uniate Church in Kyiv region in 1793 – 1839 (an overview).

The article investigates the most important aspects of the history of the Uniate Church in Kyiv province and county of Ovrutsk in Volyn province of the Russian Empire at the end of the XVIII – the first half of the XIX-th centuries. The questions of regional distribution of the union, structure of the Uniate faithful, their religious life, etc. are considered. The circumstances of the liquidation of the Uniate Church in the region and the reactions to these events of the Uniate clergy and faithful in Kiev region are explained.

ЄЗУЇТСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ 1810-Х – ПОЧАТКУ 1850-Х РР.

Доба Романтизму відіграла важливу роль у розвитку польської історіографії єзуїтського шкільництва. Саме в її межах сформувалася низка міфологізованих уявлень про освітні заклади ордену, які постійно відтворювалися науковцями наступних історіографічних епох, а також увійшли до суспільної свідомості народів, що мешкають на теренах колишньої Речі Посполитої. Складовою частиною образу єзуїтського шкільництва в польській історіографії 1810-х – початку 1850-х рр. були уявлення її представників про роль навчальних закладів ордену у суспільно-політичному і культурному розвитку Речі Посполитої.

Попри активне звернення польських авторів доби Романтизму до цього питання, його відображення у їх працях досі не було предметом спеціальних досліджень. Вивчення цього аспекту історіографії єзуїтського шкільництва Речі Посполитої мало лише спорадичний і побічний характер та не супроводжувалося його узагальнювальним аналізом¹.

Метою даної статті є дослідження уявлень польських авторів 1810-х – початку 1850-х рр. про характер, масштаби і форми впливів єзуїтського шкільництва на суспільно-політичний і культурний розвиток Речі Посполитої.

Політична смерть “шляхетської республіки” спричинила зростання інтересу поляків до вивчення історії як умови збереження їх ідентичності і водночас – засобу презентації власного бачення причин втрати державності. Пов’язані з цим пошуки зовнішніх чинників загибелі Речі Посполитої (зокрема, в рамках концепції “rozbiór”)² створювали передумови для ідеалізації оригінальних форм буття поляків і їх ціннісного протиставлення космополітичним аналогам. На початку ХІХ ст. до цих дослідницьких імперативів долучився романтичний світогляд з властивою йому супрематією національного над універсальним. Все це обумовило підвищену увагу польських авторів 1810-х – початку 1850-х рр. до національного обличчя єзуїтських шкіл у Речі Посполитій. Його “космополітизація”, в умовах кризи універсального просвітницького світогляду і пошуків поляками зовнішніх причин загибелі Речі Посполитої, цілком логічно спричинила поширення думки про негативний вплив освітніх закладів Товариства Ісуса на розвиток польського народу³.

Складовою частиною таких уявлень були висновки про шкідливі суспільно-політичні наслідки діяльності єзуїтських шкіл. У переважній більшості випадків вони мали беззастережний характер. Певний виняток в цьому відношенні складав лише Єжи Самуель Бандтке. На його думку, руйнівні для Речі Посполитої події середини ХVІІ ст. (а саме – Хмельниччину і польсько-шведську війну) не можна вважати справою рук лише Товариства Ісуса. Головну відповідальність за ці політичні негаразди польський історик покладав на правителів Речі Посполитої ХVІ – ХVІІ ст., які використовували релігію як зовнішню оболонку для реалізації своїх політичних цілей⁴.

Інші польські автори 1810-х – початку 1850-х рр. не були настільки “поблажливи-ми” в оцінках ролі єзуїтського шкільництва у суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої. Скажімо, Фелікс Бентковський вважав, що навчальні заклади Товариства Ісуса лише відволікали польське суспільство від здійснення корисних справ і позбавляли його продуктивних сил⁵. Єнджей Морачевський акцентував увагу на тому, що освітня діяльність ордену була спрямована на викорінення позитивних рис польського національного характеру (хорообрості і спроможності до вироблення власної точки зору)⁶. Вацлав Александер Мацейовський зазначав, що єзуїти формували в своїх вихованців негативні риси характеру⁷.

Схожої думки дотримувався Адріан Кжижановський, вважаючи єзуїтські школи винними у знищенні в Польщі добрих звичаїв і християнського духу⁸. Особливу увагу при цьому він концентрував на ролі навчальних закладів ордену у моральній деградації шляхти. Саме в їх стінах вона, згідно з А. Кжижановським, “дичавіє і заражається фанатизмом”⁹, набуває (в усній формі, через підручники і театральні вистави) почуття вищості над представниками інших станів, виробляє у собі зарозумілість і гіпертрофоване уявлення про “шляхетські свободи”. А це, у свою чергу, спричиняє зневажливе ставлення польської еліти до своїх підданих, політичний безлад, систематично зірвані сейми etc.¹⁰. Врешті-решт, переконує А. Кжижановський, саме “єзуїтські вихованці”, скасувавши привілеї козацтва і порушуючи принцип релігійної толерантності, викликали згубні для Речі Посполитої війни середини XVII ст.¹¹.

Схожих висновків доходить й Людвік Кошцидський. На його думку, єзуїти прищеплювали своїм вихованцям подвійні стандарти моралі і неповагу до державних інституцій. Згодом ці вади переносяться з учнівського середовища до польського суспільства, спричиняючи незворотні деструктивні зміни у суспільно-політичній системі Речі Посполитої і нарешті – її загибель¹². Прихильником думки про жорстку кореляцію між діяльністю освітніх закладів ордену і змінами у державно-суспільному житті країни був також Юзеф Лукашевич. Зокрема, він звернув увагу на те, що шкідливі звичаї, засвоєні шляхтичами в єзуїтських школах (недисциплінованість, ігнорування правових норм тощо), активно привносилися ними до державного життя Речі Посполитої і, врешті-решт, – стали нормативною формою політичної культури шляхти¹³. На думку Юзефа Лукашевича і Броніслава Трентовського, поблажливе ставлення єзуїтів до вад шляхетського характеру було свідомим кроком ордену, спрямованим на здобуття духовного контролю над соціальною елітою Речі Посполитої¹⁴.

Польські автори 1810-х – початку 1850-х рр. також здебільшого неохвально оцінювали вплив єзуїтських шкіл на культурний розвиток Речі Посполитої. Зокрема, Кароль Мехежинський і Людвік Кошцидський були впевнені у тому, що навчальні заклади ордену шкідливо вплинули на розвиток польської освіти¹⁵. Юзеф Мучковський і Вацлав Александер Мацейовський вважали, що єзуїтські школи спричинили негативні зміни не лише у стані шкільництва Речі Посполитої, але й у рівні освіченості її населення¹⁶. Схожої думки дотримувався А. Кжижановський, стверджуючи, що діяльність навчальних закладів ордену загальмувала і відкинула назад поступ просвіти у Польщі¹⁷. Відповідно, двохсотлітня доба культурного панування єзуїтів у цій країні асоціюється в його уявленні з втраченим часом, коли його Батьківщина стає жертвою перманентного духовного пограбування з боку членів Товариства Ісуса¹⁸. В схожому ключі розглядали це питання Юзеф Ярошевич і Юзеф Лукашевич, які вважали навчальні заклади ордену винними в інтелектуальному регресі Польщі¹⁹.

Попри в цілому неприхильне ставлення до єзуїтських шкіл, польські автори 1810-х – початку 1850-х рр. здебільшого не абсолютизують їх деструктивний вплив на культурний розвиток Речі Посполитої. Певний виняток в цьому відношенні складає хіба що Ю. Ярошевич. На його думку, єзуїти вже з перших років своєї діяльності у Речі Посполитій справляли вагомий вплив на освіченість її мешканців. Саме тому вже через кілька десятків років після впровадження ордену у Польщі починається “занепад наук”²⁰. В такому ж річищі Ю. Ярошевич аналізує роль Товариства Ісуса в освітньо-культурному розвитку Литви. В його уявленні, напередодні приходу єзуїтів вона вже не була білою плямою на освітній мапі Європи. Навпаки, на той час Литва мала цілу низку шкіл (протестантських, католицьких і православних), діяльність яких свідчить про дедалі зростаючий інтелектуальний рух і прагнення до поширення освіти. На думку Ю. Ярошевича, єзуїти грубально зламали цей еволюційний процес, поклавши край освітньому поступу Литви²¹.

Іншої точки зору з цього питання дотримувався А. Кжижановський, який вважав, що просвіта і християнська віра (як масове явище) приходять до Литви саме з представниками Товариства Ісуса²². Проте в цілому навчальні заклади ордену зображуються у його праці саме як вагомий і ексклюзивний деструктивний чинник культурного розвитку Речі Посполитої. Згідно з А. Кжижановським, до появи Товариства Ісуса в Польщі вона була найпросвіченішою державою Європи. Натомість з початком освітньої діяльності ордену настає доба “темряви і розбещеності”. Вона завершується в середині XVIII ст., коли починається епоха “воскреслої просвіти і християнського духу”. Остання є цілком несумісною з Товариством Ісуса, а тому супроводжується заборону діяльності ордену²³. Протиріччя між оцінкою ролі єзуїтського шкільництва в освітньо-культурному розвитку Речі Посполитої і її окремих регіонів можна також знайти в “Історії шкіл...” Юзефа Лукашевича. Загалом негативно оцінюючи наслідки освітньої діяльності ордену в Речі Посполитій, він водночас наголошує на тому, що Товариство Ісуса вирішило проблему дефіциту шкіл на околицях держави (у Литві, Україні, на Поділлі й Волині), відкривши широкий доступ місцевому доселенню до джерел знань²⁴.

Фрагментарність уявлень про негативний вплив єзуїтського шкільництва на культурний розвиток Речі Посполитої мала не лише територіальний, але й людський вимір. Скажімо, А. Кжижановський, закидаючи єзуїтам затьмарення розуму шкільної молоді, повною мірою застосовує цю тезу лише щодо світських учнів. Натомість майбутні члени Товариства Ісуса, на його думку, були дещо освіченішими, оскільки єзуїти завжди прагнули залучити “до ордену найздібніших учнів своїх шкіл”²⁵.

Непоодиноким явищем у польській історіографії 1810-х – початку 1850-х рр. були спроби позбавити єзуїтські школи ролі єдиного винуватця культурного регресу Речі Посполитої. Скажімо, Зигмунт Бартошевич вважав вади навчальної діяльності ордену (а саме – занедбане викладання одних дисциплін і нехтування іншими) далеко не провідною причиною культурного занепаду Польщі у другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст.²⁶. Натомість А. Кжижановський визнавав, що в цей час негативну культурну роль відігравали усі навчальні заклади Речі Посполитої, що дихали “чумним повітрям латини” (в тому числі – й ідеалізована ним Краківська академія)²⁷.

Ще однією формою заперечення виняткової ролі єзуїтського шкільництва у культурному регресі Речі Посполитої було наголошення на причетності до нього певних осіб чи груп населення, які сприяли зміцненню позицій ордену в цій країні. Зокрема, А. Кжижановський покладав частину провини за культурний занепад Речі Посполитої

на її політичну еліту та керівництво (насамперед, на Стефана Баторія і Вазів). Саме вони, на думку А. Кжижановського, дозволили членам Товариства Ісуса викреслити Польщу зі списку найосвіченіших країн Європи, видали її єзуїтам на “двостолітнє духовне пограбування”²⁸.

У польській історіографії 1810-х – початку 1850-х рр. також трапляються приклади відверто еклектичного бачення ролі єзуїтських шкіл у культурному розвитку Речі Посполитої. Скажімо, Ф. Бентковський схвально оцінював той факт, що навчальні заклади Товариства Ісуса сприяли поширенню в Речі Посполитій латини. Але це не завадило йому тут же визнати їх чинником наукового занепаду країни²⁹.

Певного поширення набуває й реверсне розуміння зв’язку між діяльністю єзуїтських шкіл і системними змінами у розвитку польського народу. Зокрема, Йоахім Лелевель і Кароль Мехежинський вважали, що саме загальний занепад Речі Посполитої був першопричиною, а якісний регрес єзуїтського шкільництва в середині XVII ст. – лише його наслідком³⁰. Схожу позицію займав й З. Бартошевич, пов’язуючи культурну деградацію цієї держави не стільки з “Товариством Ісуса”, скільки з загальноєвропейськими тенденціями розвитку³¹.

Оригінальне бачення ролі єзуїтського шкільництва у культурному розвитку польського народу запропонував Є. Бандтке. Згідно з ним, метою заснування навчальних закладів ордену у добу Стефана Баторія було поширення освіченості і наукового знання в Речі Посполитій. Проте школи “Товариства Ісуса” не виконали своєї місії, відігравши натомість головну роль у занепаді польської освіти і науки. В даному випадку, однак, ідеться не про прямий культурний вплив, пов’язаний з іманентними вадами єзуїтського шкільництва. Свою руйнівну роль в Речі Посполитій воно виконує опосередковано, провокуючи вибух у середині XVII ст. Хмельниччини і польсько-шведської війни³². Окремі ідеї Є. Бандтке знайшли відгосок у Юзефа Ігнаці Крашевського. Зокрема, він солідаризується зі своїм попередником у тому, що Віленська академія не виправдала сподівань Стефана Баторія, так і не ставши чинником поширення освіти у Литві³³.

Польські автори 1810-х – початку 1850-х рр. майже не замислювалися над питанням, чому саме єзуїтські школи справили негативний вплив на культурний розвиток Речі Посполитої. Єдиним, хто спробував з’ясувати причини виконання освітніми закладами Товариства Ісуса такої ролі, був Ю. Ярошевич. Саме в цьому контексті він наводить думку Яна Шнядецького про те, що “неконтрольована духовна конгрегація є нездатною забезпечити прогрес наук і розквіт освіти”. Разом з тим, Ю. Ярошевич акцентує увагу на тому, що освіта була для єзуїтів не самоцілью, а лише засобом боротьби з “сектантськими новаціями”. Саме з цих міркувань, на його думку, Товариство Ісуса засновує Віленську академію і інші навчальні заклади у Литві. Відповідно, намагаючись запобігти поширенню в ній протестантизму, єзуїти мусили “скоріше придушувати, ніж розвивати розумову освіту”³⁴.

В чому ж саме, на думку польських авторів 1810-х – початку 1850-х рр., полягав негативний вплив єзуїтського шкільництва на культурний розвиток Речі Посполитої? Насамперед – у створенні перешкод для розвитку рідної мови і літератури. Скажімо, А. Кжижановський був переконаний, що єзуїтські школи знищували польську мову³⁵. Ф. Бентковський і К. Мехежинський вважали, що навчальні заклади “Товариства Ісуса” викликали занепад польської літератури у другій чверті XVII – середині XVIII ст.³⁶. Л. Кошцидський, вважаючи єзуїтські школи космополітичними, також вбачав у них головну перешкоду для розвитку польської літератури³⁷. Ціла низка авторів (Ф. Бентковський, К. Квятковський, Б. Трентовський і Л. Гонсьоровський)

пов'язували цю негативну роль освітніх осередків ордену з забрудненням польської мови макаронізмами³⁸.

Негативний вплив єзуїтських шкіл на культурний розвиток Речі Посполитої також унаочнювався у процесі аналізу їх ролі у розвитку інших освітніх закладів. Зокрема, А. Кжижановський підкреслював, що вади єзуїтських шкіл активно проникали до решти шкіл Речі Посполитої. На його думку, масовий характер подібних запозичень й визначив загальний занепад у ній освіти³⁹. Говорячи про спроби Товариства Ісуса опанувати Краківську академію, А. Кжижановський безпосередньо не пов'язує цей факт з культурним регресом польського народу. Подібний висновок впливає лише з контексту його праці. Краківська академія ототожнюється А. Кжижановським з поодиноким носієм прогресивних тенденцій в освітньо – культурній сфері, якого з усіх боків оточують реакційні школи (бенедиктинські, єзуїтські, піярські і ін.). Цей “поодинокий воїн”, звісно ж, не може довго опиратися наступу “сил темряви”. Тривала боротьба Краківської академії з єзуїтами (в кінці XVI – першій третині XVII ст.) настільки виснажує перший польський університет, що він впадає у наукову летаргію, яка триває аж до реформи Г. Коллонтая (1778 р.)⁴⁰.

На думку А. Кжижановського, негативна роль освітніх закладів Товариства Ісуса у культурному розвитку Польщі також виявилася в її штучному ізолюванні від цивілізованого світу. Скажімо, аналізуючи інспіровану єзуїтами Торунську справу (1724 р.), він ціннісно протиставляє суспільно-релігійне буття тодішньої Речі Посполитої “цивілізованій частині Європи”. Фактично, в даному випадку проводиться думка, що ця “одна з найжахливіших сцен” стала можливою лише завдяки всевладдю єзуїтів і їх фанатичних вихованців⁴¹. В цій же роботі згадується про негативний вплив єзуїтської театральної практики на драматичну творчість піярів, який полягав у появі в осідках останніх “варварських вистав”⁴². Ще однією формою унаочнення негативного впливу єзуїтських шкіл на культурний розвиток Речі Посполитої було підкреслення шкідливості користування в єзуїтських школах теологічними працями Людвіка Моліни і Германа Бузенбаума. На думку того ж А. Кжижановського, вони вкрай негативно впливали на “поступ освіти, добрих звичаїв і християнізму”, сприяючи тотальній обскурантизації Польщі⁴³.

Таким чином, польські автори 1810-х – початку 1850-х рр. були солідарні у тому, що єзуїтське шкільництво справило негативний вплив як на суспільно-політичний, так і на культурний розвиток Речі Посполитої. В другому випадку подібні уявлення втім, як правило, не мали тотального характеру, поєднуючись з визнанням певних позитивних наслідків освітньої діяльності ордену або вагомості інших чинників культурного занепаду країни. Дослідження ролі єзуїтських шкіл в цьому процесі у роботах польських авторів 1810-х – початку 1850-х рр. має загалом неглибокий характер. Про це свідчить лише епізодичне звернення ними уваги на причини деструктивної ролі єзуїтських шкіл у культурному розвитку Речі Посполитої, а також – на конкретні форми унаочнення такого впливу (за винятком царини польської мови й літератури).

¹ Див. напр.: Siwek A. *Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795 – 1918* // *Studia historyczne*. – R. XXXIV. – 1991. – Z. 4. – S. 552-558; Grzebiec L. *Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury* // *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojgą Narodów i pod zaborami*. – Kraków, 2004. – S. 32; Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.* – Львів, 2005. – С. 29-30.

- ² Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000. – S. 81-82, 115-116.
- ³ Див. докл.: Серяков С. Образ єзуїтського шкільництва в польській історіографії доби романтизму // Болховітіновський щорічник. 2009. – К., 2010. – С. 224-225.
- ⁴ Bandtkie J. Krytyczne wyobrażenie dziejów Królestwa Polskiego w dwóch tomach. – T. 2. – Wrocław, 1810. – S. 194-195.
- ⁵ Bentkowski F. Historia literatury polskiej. – T. 1. – Warszawa-Wilno, 1814. – S. 151-152.
- ⁶ Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej z początku siedemnastego wieku. – T. 6. – Poznań, 1851. – S. 208.
- ⁷ Maciejowski W. Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. – T. 2. – Warszawa, 1852. – S. 204-205.
- ⁸ Krzyżanowski A. Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości skreślona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843. – Warszawa, 1844. – S. 178.
- ⁹ Ibid. – S. 117, 119, 120, 225.
- ¹⁰ Ibid. – S. 121, 182, 183.
- ¹¹ Ibid. – S. 117, 119, 120.
- ¹² Kościński L. Słowo o jezuitach. – Poznań, 1853. – S. 24-25.
- ¹³ Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. – T. 1. – Poznań, 1849. – S. 269-271.
- ¹⁴ Trentowski B. Chowanna czyli system pedagogiki narodowej, jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży. – T. 2. – Poznań, 1842. – S. 867; Łukaszewicz J. Historia szkół... – T. 1. – S. 271.
- ¹⁵ Mecherzybski K. Historia języka łacińskiego w Polsce. – Kraków, 1833. – S. 84, 87; Kościński L. Słowo o jezuitach... – S. 14.
- ¹⁶ Muczkowski J. Bractwa jezuickie i akademickie w Krakowie. – Kraków, 1845. – S. 2-3, 8-9; Maciejowski W. Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. – T. 2. – S. 71, 206-207.
- ¹⁷ Krzyżanowski A. Dawna Polska... – S. 36.
- ¹⁸ Ibid. – S. 97, 104.
- ¹⁹ Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. – Cz. III. Dalszy ciąg uwag nad Litwą w pierwszych trzech wiekach od wprowadzenia chrześcijańskiej wiary. – Wilno, 1845. – S. 57; Jukaszewicz J. Historia szkół... – T. 1. – S. 252.
- ²⁰ Jaroszewicz J. Obraz Litwy... – S. 39, 53.
- ²¹ Ibid. – S. 83.
- ²² Krzyżanowski A. Dawna Polska... – S. 124.
- ²³ Ibid. – S. 44, 104.
- ²⁴ Jukaszewicz J. Historia szkół... – T. 1. – S. 272.
- ²⁵ Krzyżanowski A. Dawna Polska... – S. 276.
- ²⁶ Bartoszewicz Z. Historia literatury polskiej. – Wilno, 1828. – S. 48.
- ²⁷ Krzyżanowski A. Dawna Polska... – S. 178.
- ²⁸ Ibid. – S. 90, 104.
- ²⁹ Bentkowski F. Historia literatury polskiej... – S. 147.
- ³⁰ Lelewel J. Dzieje Polski. – Warszawa, 1829. – S. 275; Mecherzyński K. Historia języka łacińskiego... – S. 87.
- ³¹ Bartoszewicz Z. Historia literatury polskiej... – S. 46-47.
- ³² Bandtkie J. Krytyczne wyobrażenie... – S. 194-195.
- ³³ Kraszewski J. Wilno od początków jego do roku 1750. – T. III. – Wilno, 1841. – S. 37.
- ³⁴ Jaroszewicz J. Obraz Litwy... – S. 72, 86.

³⁵ Krzyżanowski A. Dawna Polska... – S. 178.

³⁶ Bentkowski F. Historia literatury polskiej... – S. 169-170; Mecherzybski K. Historia języka łacińskiego... – S. 84, 88.

³⁷ Kościński L. Słowo o jezuitach... – S. 22.

³⁸ Bentkowski F. Historia literatury polskiej... – S. 169; Kwiatkowski K. Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego. – Warszawa, 1823. – S. 419; Trentowski B. Chowania... – T. 2. – S. 864; Gęsiorowski L. Zbiór wiadomości do historyi sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych, aż do najnowszych. – T. 1. – Poznań, 1839. – S. 136.

³⁹ Krzyżanowski A. Dawna Polska... – S. 182.

⁴⁰ Ibid. – S. 32, 177-178.

⁴¹ Ibid. – S. 42, 219.

⁴² Ibid. – S. 185.

⁴³ Ibid. – S. 274.

Серяков Сергій.

Єзуїтське шкільництво як чинник суспільно-політичного і культурного розвитку Речі Посполитої у працях польських авторів 1810-х – початку 1850-х рр.

В статті показано, що польські автори 1810-х – початку 1850-х рр. розглядали єзуїтське шкільництво як негативний чинник суспільно-політичного і культурного розвитку Речі Посполитої. У другому випадку такі уявлення, як правило, не мали категоричного характеру, поєднуючись з визнанням певних позитивних наслідків освітньої діяльності ордену або значущості інших чинників культурного занепаду Речі Посполитої. Вивчення ролі єзуїтських шкіл у цьому процесі впродовж 1810-х – початку 1850-х рр. мало неглибокий характер. В цьому переконає епізодичне звернення польських авторів до з'ясування причин негативного впливу єзуїтських шкіл на культурний розвиток Речі Посполитої, а також брак широкої уваги до конкретних форм його унаочнення (за винятком польської мови і літератури).

Seryakov Sergiy.

Jesuit school system as the factor of the social-political and cultural development of Polish-Lithuanian Commonwealth in the Polish authors' works (1810-th – the beginning of 1850-s).

The article shows that the Polish authors in 1810-th – on the beginning of 1850-s perceive the Jesuit school system as the negative factor of the social-political and cultural development of the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the second case such visions mainly were not categorical and coexisted with recognition of some positive consequences of Order's educational activity or with attaching importance to other factors of the country's cultural decline. In general during 1810-th – the beginning of 1850-s the studying of the Jesuit schools' role in this process was superficial. It is proved by the rare Polish authors' attention to the reasons of the Jesuit schools' negative influence on the cultural development of the Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as to the such role's concrete incarnations (above Polish language and literature).

УПРАВЛІНСЬКА ВЕРТИКАЛЬ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ УЧИЛИЩНОЇ РАДИ ПРИ СВЯТІЙШОМУ СИНОДІ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

У сучасних педагогічних ВНЗ вагоме місце займає вивчення історії педагогіки. Поряд з цим майбутні педагоги порівняно менше ознайомлені із історією практики навчально-виховного процесу. А оскільки вивчення історії власної професії є досить важливим аспектом підготовки майбутнього фахівця, то в світлі цих обставин особливої актуальності набуває дослідження історії шкільництва, котра в Україні має яскраво виражений регіональний характер. Зокрема, на Правобережжі України у пореформену епоху помітно домінували церковнопарафіяльні школи, котрі в Київській губернії початку ХХ ст. складали до 85%¹.

Оскільки ж Православна Церква є організацією вельми централізованою, то особливе значення має освоєння документального масиву, залишеного центральними органами Руської Православної Церкви (РПЦ), в яких вирішувалися стратегічні питання церковно-шкільної політики того часу. Серед головних церковних фондів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі найбільшими є фонди Святійшого Синоду РПЦ (№ 796) та канцелярії синодального обер-прокурора (№ 797), котрі містять чимало документів, що стосуються історії Церкви та освіти України. Проте, в цих найзагальніших документальних масивах пошук надзвичайно розпорошених “шкільних” матеріалів може зайняти не один рік. Значно щільніше вони сконцентровані в фонді Училищної ради при Святійшому Синоді РПЦ, котрий зберігається в РДІА м. Санкт-Петербурга під номером 803. Він містить 21982 діючі одиниці зберігання, що датовані періодом 1871 – 1918 рр. і об’єднуються у 17 описів, один з яких є нечинним.

Документальний масив розподілений по описах вельми нерівномірно. Так, в останньому 17-му описі міститься лише 140 одиниць зберігання, а в 2-му – 2505 справ. Кількісне різмаїтт доповнюється якісною нерівномірністю. Більшість справ даного фонду є порівняно невеликими за обсягом (3-10 аркушів), проте трапляються і об’ємні статистичні звіти, що налічують сотні аркушів.

Справи фонду розміщені досить впорядковано – фондова колекція має чітку структуру, котра помітно полегшує роботу дослідникам. Насамперед справи згруповані тематично. Приміром, 16-й опис містить в собі виключно статистичні звіти окремих єпархій РПЦ; 13-й є збіркою справ канцелярії ревізора церковнопарафіяльних шкіл; відразу кілька описів присвячено матеріальному забезпеченню церковних навчальних закладів та їх педагогічного персоналу. Крім того, в кожному із наявних описів існує чітка систематизація справ за хронологією.

Змістове наповнення справ має надзвичайно широкий асортимент. Оскільки мова йде про вищий орган церковно-шкільного управління, то в даному випадку неабиякого

значення набуває вивчення тих справ, котрі відображають структуру та діяльність керівної вертикалі, яка управляла шкільним життям регіону.

Російську імперію недарма іменують “найдержавнішою державою” – вищі управлінські органи нерідко втручалися навіть у найдрібніші аспекти шкільного життя Київської губернії. Невелику, проте вельми показову групу документів даного різновиду становлять ті справи, котрі виникли внаслідок окремих зауважень вищого чиновника імперії – російського монарха. Оскільки Київщина стала своєрідним епіцентром поширення шкільництва нового, індустріального типу та ще й, зазвичай, посідала перше місце за кількістю церковнопарафіяльних шкіл, то російські імператори деколи особисто переглядали звіти про стан парафіяльної освіти Київської митрополії і робили на цих звітах зауваження або помітки. Западливе ж чиновництво не втрачало нагоди перетворити кілька слів монарха на цілий стос списаного паперу. Про імператорські помітки на звітах повідомляли у всі можливі інстанції, які, в свою чергу, також масово реагували в епістолярній формі. Значна частина таких імператорських заміток належить до початку пореформеної епохи, коли по всьому Правобережжю України відбувалася гостра конкуренція державних та церковнопарафіяльних шкіл, яку тогочасний монарх намагався тримати під контролем (в петербурзькому архівосховищі зберігаються особисті звернення київських митрополитів до Александра II, які часом далеко від вірнопідданських настроїв)².

Втім, не згасла монарша увага до київського шкільництва і на межі XIX – XX століть. Так, у 1895 р. російський імператор звернув увагу на те, що в Київській митрополії відбувається процес зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл на тлі скорочення числа державних навчальних закладів, що суперечило загальнодержавній тенденції. Стурбований київський генерал-губернатор зазначав у звіті, що, що “такое уменьшение народных училищ Министерства народного просвещения крайне нежелательно, так как Юго-Западный край, благодаря разнородному населению, находится в исключительном положении: здесь легко распространяется с одной стороны латинско-польская пропаганда, а с другой еврейская и немецкая обособленность, бороться с которыми путем церковноприходских школ затруднительно и даже невозможно”³.

Монарх доручив обер-прокурору Святійшого Синоду РПЦ розібратися в причинах аномальної для Росії ситуації. Але церковне начальство відповіло, що Київська губернія суттєво відрізняється від Поділля та Волині тим, що вона “чисто русская” й іновірного елементу тут порівняно менше. Крім того, частина дітей католицької шляхти та євреїв навчаються у православних церковнопарафіяльних школах і тому останні таки виконують певну позитивну роль в “продвижении русского дела в Юго-Западном крае”. Дана аргументація подіяла і держава так і не вжила дієвих заходів для зміни співвідношення церковних та міністерських навчальних початкових навчальних закладів. Київська, Подільська та Волинська губернія так і залишилися своєрідними “заповідниками” церковного шкільництва, де державна початкова школа була мало не екзотикою.

Окрему групу становлять справи, котрі були наслідком імператорських повелінь з того чи іншого приводу і стосувалися не лише Київської митрополії, але й інших церковно-адміністративних одиниць. Так, у 1889 р. Училишна рада розглядала питання про царський указ щодо необхідності викладання в церковнопарафіяльних школах основ сільськогосподарських знань⁴. Монарше повеління було втілене в життя, і в багатьох школах Київщини існували дослідні сади, городи, квітники тощо⁵. Деякі настоятелі підійшли до царського указу творчо і при певній кількості шкіл Київської

митрополії стали вирощувати тутового шовкопряда, лялечки якого ставали джерелом прибутку для церковнопарафіяльних шкіл регіону⁶.

Імена російських монархів та членів їх родин нерідко надавалися окремим церковнопарафіяльним навчальним закладам, про що також заводилися окремі справи у синодальній Училищній раді. Так, у 1896 р. Київське Товариство поширення релігійної освіти відкрило школу-церкву в київській Юрковиці і прохало дозволу найменувати цей навчальний заклад на честь “священного коронування Их Императорских Величеств”⁷.

Втім, такі “монарші” справи в училищному фонді є не особливо численними. Значно більше їх стосується власне церковної вертикалі шкільного керівництва. Оскільки Училищна рада підлягала Святійшому Синоду РПЦ, а останній в свою чергу керувався синодальним обер-прокурором, то чимало справ ілюструють шкільні ініціативи цих високопоставлених чиновників, що підлягали безпосередньо російському монарху. Приміром, у 1885 р. саме обер-прокурор Синоду став ініціатором організації в Київській митрополії літніх курсів церковного співу, котрі з того часу стали доброю традицією у Києві і завжди збирали чималу кількість слухачів⁸. Обер-прокурори виступали й цензорами духовних книг, котрі допускалися до масового використання в школах Південно-Західного краю. В даному випадку показовою є справа про розгляд синодальним обер-прокурором брошури селянина Київської губернії Климента Лук’яненка “Беседы о церковноприходской школе”, яка була схвалена до друку⁹.

Чимало справ присвячено вирішенню питань шкільного управління на місцях. Це справи про затвердження складу Київської єпархіальної училищної ради, зміни її персоналій, затвердження її бюджету, контроль за виконанням рішень тощо. Оскільки Київська митрополія була в авангарді церковного шкільництва імперії як у кількісному, так і в якісному відношенні, то деколи помітних діячів з Києва призначали у загальнодержавні органи церковно-шкільного управління. Так, у 1888 р. “члена-производителя” Київської єпархіальної училищної ради Ігнатовича було призначено “сверхштатным членом Училищного Совета при Святейшем Синоде”¹⁰, що ілюструє потребу вищих органів влади у рекрутуванні талановитих кадрів з регіонів. Такі документальні свідчення цінні тим, що вони зазвичай не мають своїх “близнюків” у київських архівах.

Цікаво, що київсько-петербурзькі ротації кадрів часом мали зворотній зв’язок. Зокрема, з часом той-таки Ігнатович виступив у ролі ревізора шкіл Київської губернії – влада вирішила з користю використати знання чиновником місцевих особливостей. Зрозуміло, що ревізор з Ігнатовича виявився вельми поблажливим. Він оглянув 42 школи, серед яких “слабких” навчальних закладів майже не виявилось. Тому зауваження петербурзького гостя були не особливо гострими і списували недоліки на матеріальні проблеми¹¹.

Якщо ж розглядати справи щодо власне київської шкільної адміністрації, підлеглої Синоду, то важливе значення мають справи, котрі ілюструють субординацію таких органів. Оскільки шкільництво в імперії кінця XIX ст. все ще перебувало на етапі становлення, то подібні справи в Санкт-Петербурзі нерідко заводили на “замовлення” тих, хто керував шкільним життям у Київській губернії. Наприклад, 1889 р. київський митрополит Платон (Городецький) запропонував синодальній училищній раді встановити законодавчий порядок стосунків єпархіальної училищної ради з підлеглими їй повітовими відділеннями, оскільки ці стосунки не регламентувалися жодними юридичними актами¹². Справу було вирішено позитивно і ці рішення з часом набули

загальнодержавного значення. Крім того, у фонді зберігаються справи про кадрові ротації у складі Київської єпархіальної училищної ради; щодо вирішення різноманітних проблем адміністративного та господарського характеру. Серед одиниць зберігання такого характеру переважають справи, в яких вирішується субординація дій між столичною та київською училищними радами. Так, одна з них присвячена порядку представлення педагогів київським освітянським начальством до нагород синодальної Училищної ради¹³. Масовим явищем є документи, що ілюструють господарську та фінансову співпрацю училищних рад різних рівнів. Київська освітянська адміністрація (між іншим, не лише церковна) не втрачала можливостей забезпечити школи Київщини коштами з імперського бюджету. У першу чергу Київська єпархіальна училищна рада дбала про асигнування петербурзьких коштів на будівництво значних шкільних приміщень та встановлення щорічного матеріального забезпечення шкіл. Втім, деколи у Санкт-Петербурзі розглядали і справи значно меншої вартості. Так, у 1902 р. столична Училищна рада на прохання київських колег вирішувала справу про влаштування при другокласних школах Київської митрополії лазень та ізоляторних приміщень для хворих¹⁴. Загалом петербурзькі архівні справи досить детально характеризують багатогранну діяльність Київської єпархіальної училищної ради – зокрема, ті її аспекти, котрі мало висвітлені у доступних документальних покладах України..

Вагомою була й посада єпархіального ревізора шкіл, діяльність якого ілюструють щорічні звіти про стан шкіл Київської митрополії – так документи складалися або ж принаймні підписувалися цими церковно-шкільними чиновниками. Оскільки посада мала вирішальне значення для стосунків училищних рад обох рівнів, то не дивно, що кандидатів на неї затверджували у Санкт-Петербурзі. Так, у 1900 р. столична Училищна рада затвердила на цю посаду викладача жіночого єпархіального училища кандидата богослов'я Василя Георгіївського¹⁵. Трапляються й подібні справи, датовані пізнішим часом. Деколи вони стосувалися відразу всіх єпархіальних ревізорів імперії. Того ж таки 1900 р. синодальна рада розглядала можливість надання єпархіальним посадовцям можливості наймати квартири у губернських центрах за рахунок єпархіальних коштів¹⁶.

Київська єпархіальна училищна рада та підлеглий їй єпархіальний ревізор були керівними органами єпархіального (губернського) рівня. Наступним кроком у розбудові адміністративної вертикалі шкільного управління Київської митрополії стало запровадження у 1893 р. посад повітових ревізорів (“наблюдателей”), котре було затверджене столичною Училищною радою саме з ініціативи архієреїв Південно-Західного краю і стосувалося лише не земських губерній, тобто, знову ж таки, Київщини, Поділля та Волині¹⁷. У 1896 р. київська єпархіальна влада порушила питання про вирішення петербурзькою синодальною радою питання про матеріальне забезпечення службовців повітових відділень Київської єпархіальної училищної ради¹⁸. Чимало справ конкретизують цей аспект. Так, того ж року в столичній Училищній раді розглядалося питання про можливість надання повітовим ревізорам шкіл, котрі зазвичай вели майже кочовий спосіб життя, безкоштовного житла на місцях або ж його оплату з єпархіального бюджету¹⁹. Приділялася увага й своєчасному відзначенню нагородами тих службовців, котрі засвідчили свою відданість справі церковнопарафіяльної освіти²⁰. Такі документи мають як загально-єпархіальний, так і особистісний характер.

Шкільні керівники повітового рівня часом скаржилися на свої проблеми до синодальної училищної ради, з невідомих причин обходячи київське начальство. “По причине обширности и разбросанности уезда, отсутствия во многих местах более или

менее удобных дорог и путей сообщения все школы при всем желании и старании посетить не смог” – писав один з них²¹. Якщо ж врахувати, що в окремих повітах Київщини, Поділля та Волині налічувалося по півтори сотні шкіл, то за рік навіть при наявності якісних доріг всі навчальні заклади повіту було оглянути непросто. Оглядати ж доводилося в будь-яку пору року, що ще більше додавало проблем та скарг. “Погода во все время, когда необходимо было посещать школы, обыкновенно такая, что 2-3 дня после дождя и непролазной грязи сменяются 2 – 3 днями мороза и если в дождливые дни лошади тонули, то в дни мороза не могли сделать нескольких верст, ломая ноги на промерзшей грязи” – писав до столиці інший повітовий ревізор²².

Багатим змістом вирізняються справи про організацію у Києві з’їздів повітових ревізорів церковнопарафіальних шкіл та голів повітових відділень єпархіальних училищних рад Правобережжя²³. Тут, поряд з ознайомленням із яскравими характеристиками освітанських діячів, можна простежити міжепархіальні зв’язки в площині обміну педагогічним досвідом.

Одиничними є справи про посадові злочини службовців єпархіально-училищного відомства або ж невідомих осіб, котрі найменували себе ними. Такі випадки були рідкісними і тому не проходили повз увагу синодального освітнього органу. Втім, деколи такі справи мали предметом розгляду досить резонансні злочини. Так, у 1900 р. синодальна Училищна рада розглядала справу “О получении неизвестным лицом, наименовавшим себя писцом Киевского епархиального училищного совета Петром Андриевским по подложной доверенности из киевской конторы Государственного банка 2738 рублей из процентов капитала, пожертвованного графиней Браницкою на нужды церковных школ”²⁴. (Графиня-меценатка ще в 30-х роках XIX ст. поклала до банку чималий капітал, відсотки з якого через десятиліття використовувалися на утримання майже чотирьох десятків шкіл Київської митрополії)²⁵.

Повітовим ревізорам церковнопарафіальних шкіл Київської митрополії підлягали повітові відділення Київської єпархіальної училищної ради. Крім того, кожен повіт мав у своєму складі кілька округів-благочинь, школи в яких контролювалися особливими окружними ревізорами. Щодо цих низових ланок церковно-шкільного управління у РДІА СПб. документів зберігається порівняно мало – до речі, так само, як і в київських архівах. Зокрема, ми вже згадували про справу, порушену з необхідності встановлення певної субординації стосунків єпархіальної училищної ради та повітових її відділень, оскільки навіть наприкінці 80-х років XIX ст. ці стосунки ще не мали правового регулювання²⁶.

Адміністративні питання, що стосувалися окружних ревізорів шкіл, в синодальній Училищній раді розглядали нечасто. Серед них можна назвати справу про дозвіл надавати кошти із земського збору Київської губернії для одноразової винагороди тим посадовцям, які свої функції нерідко виконували на громадських засадах²⁷.

Хоча окружні ревізори в ієрархії церковно-шкільного керівництва посідали вище становище, ніж звичайні завідувачі церковнопарафіальних шкіл (вони ж – настоятелі однойменних парафій), тим не менше, синодальна Училищна рада значно частіше мала справу з керівниками шкіл, ніж шкільних округів – в усякому разі про це переконливо свідчить співвідношення відповідних справ. Завідувачі шкіл турбували синодальний орган шкільного керівництва з безлічі проблем, якими в усі часи було багатим шкільне життя. Це прохання про матеріальну допомогу на будівництво споруд для шкіл²⁸, клопотання про винагороду за багатолітню працю²⁹, заяви про конфлікти зі світськими педагогами³⁰, прохання про надання дозволу на викладання в школах

не передбачених програмою предметів (садівництва, квітникарства)³¹ чи влаштування народних читань³², клопотання про відтермінування відбування військової повинності вчителями церковнопарафіяльних шкіл³³ або ж надання їм дозволу суміщати педагогічну діяльність із навчанням в університеті³⁴, рапорти про різноманітні негативні явища в шкільному житті³⁵, клопотання про призначення пожиттєвої пенсії тощо³⁶. Справи подібного змісту є зазвичай малооб'ємними, проте нерідко містять у собі інформацію про ті тонкощі церковно-шкільного життя, котрі неможливо розшукати у офіційних звітах цього ж фонду.

Підсумовуючи вищесказане, варто зауважити, що петербурзькі архівосховища надзвичайно багаті джерелами, необхідними для вивчення історії освіти України. При цьому українськими дослідниками вони використовуються порівняно рідко (листи використання даних справ зазвичай не заповнені), на що є об'єктивні причини матеріального характеру. Поряд із загальною унікальністю синодальних архівів варто відзначити їх цінність у вивченні проблем стратегічної шкільної політики та взаємин вищих органів церковно-шкільної влади із підлеглими управлінськими структурами в українських губерніях. Саме вони подають нам інформацію про склад, формування, компетенцію управлінських структур, котрі керували школами Київської митрополії XIX – поч. XX ст.

Столичні справи часом вирізняються надзвичайною відвертістю і нерідко подають відповіді на ті питання історії шкільного життя, які неможливо знайти в українських архівосховищах. Тому вивчення таких історичних джерел є вагомою підставою для написання повнокровної та цілісної історії вітчизняної освіти.

¹ Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008. – С. 29.

² Російський державний історичний архів у м. Санкт–Петербурзі (далі – РДІА СПб.). – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 12–13.

³ Там само. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 1316. – Арк. 2.

⁴ Там само. – Спр. 396. – Арк. 4-78.

⁵ Перерва В. Православне Надросся у XIX ст. – Біла Церква, 2004. – С. 196-200.

⁶ Шумский И. Шелководство при церковноприходских школах Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1892. – № 6. – С. 157-159.

⁷ РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 1930. – Арк. 1.

⁸ Там само. – Спр. 42. – Арк. 1-11.

⁹ Там само. – Спр. 149. – Арк. 1-23.

¹⁰ Там само. – Спр. 254. – Арк. 1-3.

¹¹ Там само. – Спр. 318. – Арк. 5-51.

¹² Там само. – Спр. 389. – Арк. 3-14.

¹³ Там само. – Оп. 4. – Спр. 204. – Арк. 2-26.

¹⁴ Там само. – Оп. 5. – Спр. 732. – Арк. 1-7.

¹⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 762. – Арк. 1-22.

¹⁶ Там само. – Спр. 773. – Арк. 1-12.

¹⁷ Там само. – Спр. 857. – Арк. 8-285.

¹⁸ Там само. – Спр. 1562. – Арк. 1-7.

¹⁹ Там само. – Спр. 773. – Арк. 2-12.

²⁰ Там само. – Спр. 1159. – Арк. 1-3.

²¹ Там само. – Оп. 10. – Спр. 198. – Арк. 7зв.

²² Там само. – Арк. 9.

²³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 1841. – Арк. 1-5.

²⁴ Там само. – Оп. 1 – Спр. 759. – Арк. 1-25.

²⁵ Перерва В. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква, 2010. – С. 90.

²⁶ РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 389. – Арк. 3-14.

²⁷ Там само. – Спр. 1562. – Арк. 1-7.

²⁸ Там само. – Спр. 299. – Арк. 1-6.

²⁹ Там само. – Спр. 624. – Арк. 1-27.

³⁰ Там само. – Спр. 1886. – Арк. 1-5.

³¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 1-74.

³² Там само. – Спр. 265. – Арк. 1-2; Спр. 319. – Арк. 1-4; Спр. 341. – Арк. 1-4; Спр. 433. – Арк. 1-2; Спр. 456. – Арк. 1-2.

³³ Там само. – Спр. 1421. – Арк. 1-20.

³⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 776. – Арк. 1-19.

³⁵ Там само. – Ф. 803. – Оп. 3. – Спр. 2251. – Арк. 1-5.

³⁶ Там само. – Оп. 7. – Спр. 387. – Арк. 1-14.

Володимир Перерва.

Управлінська вертикаль церковнопарафіяльного шкільництва Київської митрополії XIX – поч. XX ст. у світлі документів Училищної ради при Святійшому Синоді Руської Православної Церкви.

У статті подано огляд документального матеріалу із церковних фондів Російського державного історичного архіву в м. Санкт–Петербурзі, які можуть слугувати джерелами для вивчення статусу, складу, повноважень та ініціатив органів управління церковнопарафіяльними школами Київської митрополії XIX – початку XX ст. Цінність цих джерел полягає у їх унікальному внутрішньому змісті та малодоступності для більшості українських дослідників. Більшість таких документів не має аналогів в українських архівах, а частина їх позначена грифом “Цілком таємно”. Саме такі фондові збірки є відвертим джерелом вітчизняної історії і тому їх освоєння та використання автор вважає необхідним для всебічного вивчення історії освіти в Україні.

Volodyvyr Pererva.

Administration of parish schools in Kievan metropolia in the XIX – beginning of the XX century according to the church documents of the Russian State Historical Archives in St. Petersburg.

The article deals with the examination of the documents from the church funds of the Russian State Historical Archives in St. Petersburg, which can be used as the sources for the study of the status, structure, powers, initiatives of the directing bodies of parish schools in Kievan metropolia in the XIX – beginning of the XX century. The value of these sources is their inherent content and inaccessibility for the most of Ukrainian investigators.

The majority of such documents haven't got any analogues in Ukrainian archives, and the certain part of them is marked as “top secret”. Exactly these fund collections are the true source of the native history and that's why the study and use of them are considered by the author to be necessary for the detailed study of the history of education in Ukraine.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Чільне місце серед напрямів вивчення історії церкви посідають історіографічні дослідження православних церковних братств. Так, зокрема, до малодосліджених тем належить історіографія доброчинної діяльності братств, адже ця функція посідає важливе місце в загальній програмі реформування церкви, яку втілили в життя мирянські організації Київської митрополії. Братства всіляко допомагали нужденним і постійно закликали до цього своїх членів. Особливу опіку братства надавали бідним, старим, немічним, хворим, вдовам, сиротам, ув'язненим, подорожнім та іншим, допомагаючи їм в міру своєї можливості. Чимало братств мало власні “шпиталі” – притулки для тих, хто не мав можливості жити з праці своїх рук.

Офіційним благодійним закладом братства був шпиталь. Утримання шпиталю було одною із найпоширеніших сфер діяльності західноєвропейських шпиталів. Шпиталь, за визначенням З. Глугера, – це благочинна установа, яка призначалася насамперед для бідних людей. Середньовічний шпиталь об'єднав у собі функції лікарні для хворих, притулку для старих, калік і немічних людей, також будинку для приїжджих, в якому знаходили прихисток прочани¹.

В українській і зарубіжній історичній науці досі відсутня спеціальна монографічна праця, в якій би на належному рівні розкривалася ця проблема. Так, благодійна діяльність православних братств розглядалась, переважно, досить оглядово і фрагментарно. Зазначимо, що деякі автори рідко коли виходять за межі усталеного тематичного канону, повторюючи численні помилки і недотягнення минулого². У згаданому (історіографічному) аспекті привертають увагу оглядові статті М. Капралю³, І. Паславського⁴, дисертації Ю. Шустової⁵ та С. Лукашової⁶, а також видані на їх підставі монографії⁷, дослідження О. Фефьолової⁸, Ф. Дорофєєва⁹, Б. Лоренс¹⁰ і А. Міроновича¹¹.

Метою нашої статті є проаналізувати історіографічний доробок науковців, присвячений особливостям благодійної діяльності православних братств, виявити основні напрями та тенденції розвитку теми у науці, визначити малодосліджені і невивчені питання даної проблеми.

Українські братства продукували нові ідеї, які відображали заміну середньовічних категорій світосприйняття в суспільстві категоріями мислення і світовідчуття Нового часу. Серед сфер діяльності українських братств, взятих зі середньовічної культури, були такі, які в сучасних дискурсах належать до загальнолюдських цінностей. Вперше в історіографії на значення благодійної діяльності братств вказував І. Флеров, який зазначав, що братства, поряд із багатьма дуже важливими видами їх діяльності, мали “високу мету: служити страждаючому людству”¹², при тому дослідник слушно підкреслював, що братства прагнули надати своїй благодійній діяльності “більш могутнього спрямування і суспільного значення”¹³. На основі аналізу статуту Луцького братства, він дійшов висновку, що кожному братчику, який зубожіє або з ним трапиться

якийсь нещасний випадок, було надання чи іншої допомоги. До обов'язків належала і функція поховання померлих братчиків.

Дослідник слушно наголошує, що доброчинність братств не зводилась лише до допомоги самим членам братства. Не обмежувалась вона і одноразовою допомогою, братства прагнули надати доброчинності більш потужного спрямування, більшого суспільного значення і офіційного оформлення, “всюди засновували при церквах і монастирях благодійні заклади, такі як, лікарні, богодільні та будинки для подорожніх”¹⁴. Зокрема, роздавали милостиню в лікарнях і в'язницях, на вулицях – убогим, причому, двічі на рік: на Різдво і Великдень. А в деяких братствах, крім цього, милостиню роздавали і в інші дні, наприклад, у Львівському братстві це робилося на двох щорічних літургіях – заздоровній і заупокійній, за всіх членів братства, які жили і померли; в Луцькому братстві – в день свята закладання братської церкви, а в Могилівському братстві при церкві св. Миколая – в святкові дні, св. Миколая, Відсічення голови св. Іоанна Предтечі і на св. Димитрія. Підсумовуючи, І. Флеров образно зазначає, що “і потому братства були, по всій справедливості, – оком сліпих, ногою кульгавих”¹⁵.

Основою благодійності на українських землях було християнське вчення. П. Єфименко виокремлює регіональну особливість доброчинності в українському народі. У церковних братствах це виявлявся інтенсивніше, ніж будь-де, унаслідок, з одного боку піднесення релігійного почуття, яке постійно загострювалося боротьбою за свободу віри, з іншого – унаслідок такого соціального ладу того часу, який не стримував, а, навпаки, розвивав особистий почин та громадську самодіяльність¹⁶. Дослідник акцентує роль братств у заснуванні і облаштуванні шпиталів, особлива заслуга в цьому належала львівському, київському, віленському та луцькому братствам¹⁷. Братчики жертвували на благочинність кошти. Так, наприклад, Анна Меньницька фундувала в 1638 році щорічно 10 золотих на шпиталь, 4 золоті іншим убогим¹⁸.

Часто братство надавало різноманітну матеріальну допомогу. За свідченнями І. Шараневича, в реєстрах видатків за 1690, 1692 рр. записано, що на Різдво було подаровано шапки і взуття¹⁹. В праці Шараневича наведені й інші факти, що показують якою важливою була така діяльність для братства. Наприклад, братчики Львівського братства допомагали студентам, які вирушали на навчання до Києва. У 1691 р. допомогу у розмірі 30 золотих надали студентам Вагилевичу і Сувальському, в 1692 р. – Терлецькому, який їхав “для науки в Київ”, в розмірі 15 золотих²⁰.

Про благодійність як одну із головних сторін діяльності Львівського братства йдеться в статуті 1586 р.: братству належить, згідно з законам християнської церкви, апостольськими правилами і вченням отців церкви. “творити ...милостиню в потребу братіям недостаточствующим и убожати благих”²¹.

Єдиним дослідженням, у якому харитативність Львівського братства базується на системному вивченні архівних матеріалів, є робота А. Криловського, в якій він розглядає цей аспект, як одну із життєво важливих сторін діяльності і самого братства, і кожного із його членів²². Така незацікавленість проблемою багато в чому пояснює прагнення істориків підкреслити видатну роль Львівського братства в суспільно-культурному житті країни, розглянути його вплив на глобальні історичні процеси, і в цьому контексті така сторона діяльності, як “турбота про малих, і збіднілих”, відсувалась на другий план²³.

Історіографію проблеми доповнюють роботи відомих українських дослідників, зокрема В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова та ін²⁴. які, певною мірою висвітлювали національні традиції благодійності, зокрема, харитативну діяльність

православних церковних братств. У працях Ф. Лабенського, фрагментарно розглядалася діяльність братських шпиталів²⁵.

Проведений, огляд дореволюційної історіографії дає підстави вважати, що тема благодійності братств постійно знаходилася в полі зору науковців. Феномен благодійності на той час розглядався як основний фактор соціальної допомоги в загальнонаціональному вимірі, “...як рятівний інструмент послаблення соціальної напруги”²⁶.

Після відомих подій 1917 р. дослідження, присвячені різним аспектам доброчинної діяльності, були припинені, оскільки, з ідеологічних міркувань, благодійність визнавалася “...соціальним явищем класового, перш за все, буржуазного суспільства, і в системі радянського тоталітаризму благодійності не знайшлося місця ні в енциклопедіях, ні в суспільному житті”²⁷. Тому в радянській історіографії узагальнювальних монографій з історії благодійності, меценатства немає; національні та світові форми доброчинної діяльності залишилися поза увагою науковців.

У міжвоєнний період поодиноким внесок у дослідженнях проблеми (про шпитали у Львові в 20-х рр. XX ст.) зробив І. Крип'якевич, який розглянув етапи розвитку Успенського притулку, чисельність і склад його пацієнтів, їх щоденний раціон, побутові та санітарні умови²⁸. Розширенню залученого дослідником фактажу на тлі критичного огляду історіографії сприяла стаття М. Оборіна²⁹.

У повоєнний час важливі свідчення про харитативну діяльність братств наводить Я. Ісаєвич³⁰. Лише у Львові протягом XVI – XVII ст. було п'ять українських шпиталів – при братствах Успенському (спершу на Руській вулиці, потім в Онуфріївському монастирі на Підзамчі), Богоявленському (на колишній Гончарській вулиці), Микільському (на вулиці Богдана Хмельницького), Благовіщенському і при церкві Юра.

На думку Я. Ісаєвича, найкраще відома історія шпиталю, що належав Львівському Успенському братству. Воно спорудило для нього мурований будинок при Онуфріївському монастирі, забезпечувало дровами і харчами хворих та інвалідів, які постійно тут мешкали. Нерідко їм дарували гроші на ліки³¹. Якийсь час із братством підтримував зв'язки дипломований доктор медицини Пилип Ляшковський, в бібліотеці братства були медичні книжки – “твори Павла Єгінського, зільник Сиреніуса”. Член братства Костянтин Мезапета також цікавився медициною, мав у своїй книгозбірні “медикохімічну фармакопею”, твори Галена, “Салернську школу медицини”. Інший братчик, Роман Стрілецький, придбав медичний трактат італійського вченого Джіроламо Кардано. На думку Я. Ісаєвича у шпиталі могли застосовуватися і досягнення тогочасної медицини³².

Дослідженню благодійної діяльності братств у діаспорі в другій половині XX ст. присвячена стаття Ю. Федоріва³³. Звертає увагу дослідник на розширення масштабів такого року діяльності Львівського Успенського братства, на доказ цього наводить факти допомоги зuboжілим ремісникам, хоч вони не були членами братства, а також тим, які повернулися з неволі. Виділяли допомогу навіть іноземцям, зокрема, грекам, сербам, молдаванам. Так, у документах 90-х років XVII ст. йдеться про те, що було надано допомогу “грекові з Ясс, який тут був у неволі”³⁴. Підсумовуючи, дослідник доходить висновку, що такі доброчинні дії зміцнювали авторитет братства, а тому навколо нього гуртувалися не лише українці, а й представники інших національностей, які навіть давали свої пожертвування.

Ще один дослідник з діаспори, М. Бойко³⁵, окреме місце в історії братств, відводить благодійній діяльності Луцького братства Воздвиження Чесного Хреста. Як уважає автор, у 1618 році це братство отримало королівську грамоту на будівництво церкви,

школи та шпиталю. Важливо, наголошує дослідник, що діяльність братств сприяла тому, що шпиталі (притулки) поширилися по всій Україні, – на правобережжі, а потім почали створюватись і на лівобережжі.

Цінна інформація про мурований шпиталь Луцького братства, уміщена у праці Б. Колоска³⁶. Зокрема, вчений аналізує фундушевий запис Лаврентія Древинського від 18 серпня 1638 року в якому стверджується, що монастир був “будуючийсе”, тобто, згідно з термінологією тих часів, 1638 року його продовжували зводити з дерева. Другою після церкви мурованою спорудою братства став шпиталь. Уперше його будівництво при церкві Луцького братства стало можливим завдяки зусиллям грека Олександра Мозеллі та грамоті короля Владислава IV від 11 грудня 1645 року на дозвіл такого будівництва. В цій же грамоті заходить мова про нову ділянку під шпиталь³⁷. О. Мозеллі “задумав шпиталь Братства Милосердя у місті нашому Луцьку, при церкві Братській Воздвиження Хреста Св. будучий, перенести і оздобно на ґрунті, названому Зубчевським, коштом своїм хоче вимурувати”. Однак, не сприяв його розвиткові мала площа ділянки, на котрій стоїть шпиталь.

Під королівською грамотою від 11 грудня 1645 року є анотація 1796 року, що підтверджує перенесення шпиталю на нову ділянку. Треба думати, що 1646 року будівництво цегляного шпиталю ще не завершилося. Це видно з духовної того ж О. Мозеллі від 27 березня 1647 року, де сказано, що він “мури монастиря Братства Луцького заклав. .. щоб вічну пам’ять залишити”. Кошти – 41 тисяча злотих – мали надійти з маєтків луцького владицтва, а саме: сіл Жабче, Колодежі і Губина. Але села Жабче і Колодежі відійшли від Мозеллі, і будівництво припинилося. Щоб продовжити і закінчити початі братські мури, він з усіх коштів, які в нього залишилися, виділив половину, а другу половину відписав на ченців. Цих коштів, за його розрахунками, очевидно, вистачало, однак наскільки успішно велося будівництво, сказати важко, бо 14 травня 1647 р. Мозеллі помер.

Досліджуючи рукописну книгу братства дрогобицької церкви Святого Юрія (середини XVII – XVIII ст.), Л. Тимошенко³⁸ простежує і його харитативну діяльність. Так, автор зазначає, що за статутом 1746 р., братство зобов’язувалося роздавати милостиню з братського скарбу на Різдво Христове у всіх в’язницях і шпиталях, а також убогим на вулицях міста. За кошти братства влаштовувалися похорони бідних парафіян та убогих. За записом 1725 р., Марія Королиха за перебування в шпиталі зобов’язувалась достарчити братству гонт на покрівлю. Іван Цюшків офірував за рік перебування в шпиталі 3 золоті.

Дослідниця медицини у Львові в XVI – XVIII ст. О. Потимко доводить, що первісні згадки про 7 братських шпиталів – Св. Успіння, Св. Богоявлення, Св. Благовіщення, Св. Миколая, Св. Параскеви П’ятниці, Св. Теодора, Св. Юра – пов’язані з археографічними виданнями кінця XIX – початку XX ст. Вміщені у них документи, котрі, переважно, висвітлювали історію Успенського (Онуфріївського) притулку, можна згрупувати за такими критеріями: 1) звернення до православних з закликом збирати кошти на будівництво Успенського комплексу зі шпиталем; 2) заповіді членів Ставропігійського братства; 3) статuti Успенського, Онуфріївського, Богоявленського братств; 4) дозвіл на будівництво чоловічого і жіночого шпиталів при монастирі Св. Онуфрія; 5) дотації на відбудову братського шпиталю Св. Онуфрія; 6) грамота про звільнення Онуфріївського шпиталю від податків; 7) прізвища опікунів шпиталю Св. Онуфрія; 8) кошторис шпиталю Св. Онуфрія; 9) позашпитальна доброчинна діяльність Ставропігії; 10) дозвіл закласти броварню для утримання Богоявленського притулку³⁹.

Місце харитативної діяльності православних братств акцентує А. Міронович. Зокрема, дослідник згадує привілей короля Сигізмунда III Вази від 1592 р., в якому сказано, що потрібно піклуватись про убогих і хворих⁴⁰.

Польська дослідниця Б. Лоренс у монографії про історію перемишльської єпархії, присвятила один із параграфів харитативній діяльності братств⁴¹. П'ятий (останній) розділ її монографії присвячений різноманітні сфери діяльності братств Перемишльщини: релігійну, харитативну, освітньо-культурну.

Параграф про різноманітні прояви харитативної діяльності братств також добре обґрунтований джерелами і проілюстрований прикладами. Найкраще простежено діяльність братських шпиталів, матеріал про які зведено в окремій таблиці⁴². Дослідниці поталанило віднайти свідчення про 19 шпиталів на терені єпархії, починаючи від 1592 р.

Благодійна діяльність православних братств, на думку вченого, була чітко окреслена рамками статуту самого братства, який артикулював необхідність турботи про ближнього. Б. Лоренс зазначає, що братству було необхідно не менше чотирьох разів на рік влаштовувати трапези убогим, також функцією братства було внесення прізвищ померлих членів до пом'яника, і під час Великого посту перед кінцем утреньї і вечірньої молитва за них⁴³.

Приділяє увагу історик і Братству убогих, що діяло при кафедрі св. Івана Хрестителя в Перемишлі, яке в основному опікувалось шпиталем, що, за її твердженням, був найстарішим на теренах Перемишльської єпархії. Також вона характеризує шпиталь, заснований в XVII ст. при церкві св. Трійці, вказуючи на незадовільний фінансовий його стан у зв'язку з тим, що пожертви на утримання не перевищували 10 грошів. В монографії Б. Лоренс знаходимо відомості про притулок, який функціонував у Ярославі при братстві Вознесіння Господнього. З самого початку в братстві перебували шість убогих з Ярослава, на кожного з них шпиталь мав 23 злотих і 10 грошів на рік⁴⁴.

У підсумку, дослідниця доходить висновку, що слабка матеріальна основа, а також сама організація церкви не сприяли закладанню шпиталів.

Ще один польський науковець. Л. Цвікля, оцінюючи харитативну діяльність православних братств зазначає, що "в Києві у 1629 р. братство створило шпиталь для убогих і калік, як духовного сану так і людей світських, що не мали свого помешкання"⁴⁵. Згадує дослідник і притулок у Луцьку, який відбудували в 1617 р. після пожежі. Діяльність шпиталів окреслював статут братства. Кількість підопічних шпиталів була різною і це, на думку Л. Цвікля, залежить більше від фактичних можливостей окремого шпиталю, ніж від реальних потреб в даній місцевості, малі братства не могли в повній мірі вести благодійну діяльність через брак грошей⁴⁶.

Підсумовуючи, автор доходить висновку, що про те, що не дивлячись на широку освітню і харитативну діяльність братств, вони таки не зуміли підняти на належний рівень релігійну свідомість православного населення, але, принаймні, частина населення залишилась у православній вірі.

Благодійна діяльність православних братств привертає увагу і сучасних російських дослідників. Так, С. Лукашкова, яка видала монографію⁴⁷ про церковні братства Київської митрополії, приділяє увагу також і благодійній діяльності цих мирянських організацій. Зазначаючи, що харитативність займала важливе, проте не центральне місце в їх роботі, дослідниця наводить порівняльний аналіз благодійної діяльності католицьких та православних братств. На її думку, масштаб дій православних об'єднань був порівняно незначним, з допомогою, яку надавали католицькі братства. В списку

мирянських об'єднань, які існували на східних землях Речі Посполитої в другій половині XVI століття, С. Лукашова нараховує чотирнадцять шпиталів, які існували при тих чи інших православних братствах.

Про милосердя членів братств як вияв менталітету українського народу в своїй праці свідчить Г. Кособуцька⁴⁸. Дослідниця, проаналізувавши наявний історичний матеріал, доходить висновку, що братства як виразники інтересів різних верств населення, в тому числі хворих, покалічених, самотніх, вкрай зuboжілих людей, інвалідів, сиріт, упродовж багатьох віків сприяли збереженню християнської моралі Добра, Милосердя, Благодійництва, утвердженню загальнолюдських цінностей, традицій українського народу, його національної свідомості. Навколо особливих закладів багатьох братств – шпиталів (притулків) – гуртувалися благочестиві люди, які відзначалися милосердям, – співчутливою і дійовою любов'ю, яка виражалася в готовності допомогти кожному, хто цього потребує. В понятті милосердя вони поєднували два аспекти: духовно-емоційний – відчуття чужого болю як свого і конкретно-практичний – реальна допомога ближньому. Характеризує Г. Кособуцька і соціальний склад братств, зазначаючи, що в XVI ст. основною доброчинною силою були ремісники, торговці, дрібні землевласники, учителі братських шкіл, службовці судів і магістратів, друкарі, письменники, міщани та ін. Серед членів братств траплялися шляхтичі і навіть аристократи, але, як правило, на правах почесних членів. Що стосується духовенства, то його представники не були членами, наприклад, Львівського братства, оскільки це забороняв його статут⁴⁹. У Київському, Луцькому братствах помітну роль відігравали більш матеріально забезпечені духовні особи. На початку вже XVII ст. Львівське братство стало ініціатором заснування інших братств, а звідси – благодійницької діяльності по всіх містах, містечках і навіть селах України, а також за її межами.

Відмінність традицій українських братств від традицій братств Європи виділяє в своїй статті Ю. Шустова⁵⁰. Більш повну характеристику благодійної діяльності Львівського братства дослідниця дає в монографії⁵¹, оцінюючи це, як одну із основних сторін діяльності Львівського братства і інших православних братств України, що виникли під його впливом і за його прикладом. Вона розглядає українські братства в контексті європейського братського руху, історія якого сягає IV – V ст. Виникнення і поширення християнства з його основоположною ідеєю любові до ближнього сприяло появі об'єднань, які на практиці намагалися втілити християнські ідеї духовного милосердя – безкорисливої допомоги і підтримки нужденних людей. В розділі про харитативну діяльність Львівського братства дослідниця звертається і до історії благочинних братств, згадуючи братства в Константинополі у IV ст., також про поширення братств з благочинними функціями, які набрали розмаху в Німеччині, Франції, Іспанії у XII – XIII ст., а пізніше і в країнах Східної Європи.

Ю. Шустова, аналізуючи статут Львівського братства, зазначає, що воно повинно було допомагати всім членам, які цього потребували. З братської скарбниці виділяли певну суму на підтримку братчика, який потрапив у біду. Але в статуті обумовлено, що давати гроші братство повинно тільки тим, хто насправді їх потребує⁵².

Надалі дослідниця зупиняється на листі 1609 р. Львівського Успенського братства недавно заснованому братству в містечку Новокосянтинові, в якому докладно тлумачить суть і основу діяльності братства. В статуті молодшого Онуфріївського братства, як і Успенського 1586 р., йдеться іде про те, що братство повинно помагати братчикові, який захворів, причому не тільки матеріально, але й морально – члени братства повинні були навідуватися до хворого, а якщо потрібно, то і запросити людину, яка б доглядала його.

Цікавими є повідомлення Ю. Шустової про опіку братством дітей із бідних сімей та сиріт. Братчики піклувались про виховання і освіту сиріт, безоплатно навчали їх у своїй школі. За свідченням дослідниці, братчики декілька разів знаходили біля церкви немовлят, також бували випадки, коли братство давало віно дівчатам, які виходили заміж⁵³.

Благодійність буле не тільки першочерговим обов'язком братчиків як християн, але завдяки справам милосердя братства здобували славу і авторитет, часто благодійна діяльність була тим першим кроком, з якого починалася важка робота в питаннях віри, національності і культури.

Отже, науковці зібрали та опрацювали певний фактологічний та джерельний матеріал про благодійну діяльність православних братств. В цілому, все ж, аналіз літератури, з різних аспектів історії православних братств, показує, що їх благодійна діяльність братств не стала предметом самостійного вивчення, а розглядалась в контексті інших аспектів діяльності. Це дозволяє говорити про те, що ця проблема продовжує залишатись актуальною.

¹ Gloger Z. Encyklopedia staropolska. – Warszawa, 1903. – Т. 4. – С. 337.

² Рощина Л. Благодійна діяльність українських братств // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №1. – С. 38-42; Гришук М. Роль Львівського Успенського братства у збереженні української культурно-національної самобутності // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2010 рік / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Кн. I. – Львів, 2010. – С. 298-304; Матковська О. Участь діячів Львівського братства у церковному русі (кінець XVI – перша половина XVII століття) // Там само. – С. 584-602 та ін.

³ Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71.

⁴ Паславський І. Суспільно-культурна діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення. – Львів, 1996. – С. 43-51.

⁵ Шустова Ю. Документи Львовского Успенского Ставропигийского братства как исторический источник (1586 – 1788) / Автореферат дис... канд. истор. наук. – М., 1998. – 32 с.

⁶ Лукашова С. Взаимоотношения клира и объединений мирян в восточных землях Речи Посполитой в конце XVI-го века / Автореф. дис... канд. истор. наук. – М., 2001. – 37 с.

⁷ Див.: Лукашова С. Миряне и церковь: Религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – 320 с.; Шустова Ю. Документи Львовского Успенского ставропигийского братства (1586 – 1788). Источниковедческое исследование. – М., 2009. – 648 с.

⁸ Фефелова О. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков / Автореферат дис... канд. истор. наук. – Томск, 2001. – 28 с.

⁹ Дорофеев Ф. Православные братства: генезис, эволюция, современное состояние. – Нижний Новгород, 2006. – С. 54-131.

¹⁰ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII – XVIII wieku. – Rzeszów, 2005. – S. 7-12.

¹¹ Mironowicz A. Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku // Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku. – Warszawa, 1999 – S. 79-87.

¹² Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в фго-западной России в XVI, XVII, XVIII столетиях. – СПб. 1857. – С. 76.

¹³ Там само. – С. 80.

¹⁴ Там само. – С. 80.

¹⁵ Там само. – С. 81.

¹⁶ Ефименко П. Шпитали в Малоросии // Киевская старина. – 1883. – № 4. – Т. 5. – С. 712.

¹⁷ Там само. – С. 716.

¹⁸ Там само. – С. 717.

¹⁹ Шараневич И. Николай Красовский (Миколай Красувський) от года 1686 до года 1692 писарь управления, а от г. 1692 до г. 1697 – старейшина Ставропигийского братства во Львове. Исторический очерк с прибавкою современных записок из сессийных книг и реестров Львовского Ставропигийского братства. – Львов, 1895. – С. 110.

²⁰ Там само. – С. 114.

²¹ Milkowicz W. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. – Т. 1. – Leopoli, 1895. – Р. 114.

²² Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (1599 – 1702 гг.) / Под ред. А. С. Крыловского // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. XII. – С. 26-32.

²³ Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586 – 1788): Источниковедческое исследование. – М., 2009. – С. 149.

²⁴ Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины до конца столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К., 1995. – 816 с.; Костомаров Н. Князь Константин Константинович Острожский // Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – СПб., 1874. – 608с.; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – Розділ V. – К., 1998. – 687 с.

²⁵ Лабенский Ф. Русские церкви и братства на предградиях Львовских в XVI – XVII столетиях (Материалы по истории гор. Львова) // Весник Народного дома. – Львов, 1911. – Ч. 2. – С. 18-31.

²⁶ Колосова Н. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець XX – початок XXI ст.) / Автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 17.00.01 “Теорія та історія культури”. – Київ, 2006. – С. 5.

²⁷ Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37-44.

²⁸ Крип'якевич І. Українські госпіталі у Львові в XVI – XVII ст. // Лікарський вісник. – Львів, 1930. – № 1. – С. 15.

²⁹ Оборин Н. Львовские украинские шпитали XVI – XVIII века // Советское здравоохранение. 1958. – № 4. – С. 48-56

³⁰ Ісаєвич Я. Львівське усипенське братство, його школа і друкарня. // Львів. Історичні нарис. / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів, 1996. – С. 82-90.

³¹ Там само. – С. 68.

³² Там само. – С. 88.

³³ Федорів Ю. Церковні братства / Церковний календар альманах на 1974 рік. – Чикаго, 1974. – 192 с.

³⁴ Там само. – С. 136.

³⁵ Бойко М. Бібліографія церковного життя на Волині. – Блумінгтон, 1974. – 238 с.

³⁶ Колосок Б. Будівничі Луцького братства / Волинь. Щоквартальний суспільно-політичний, літературно-мистецький і науково-популярний ілюстрований часопис Анатолія Якубюка. – Київ, 1991. – № 1. – Січень-березень.

³⁷ Там само. – С. 10.

³⁸ Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогобицької церкви Святого Юрія (середина XVII – XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2005. – Вип. IX. – С. 503-519.

³⁹ Потимко О. Братські шпиталі Львова XVI – XVIII ст. // Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 97-116; Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XVI – XVIII ст. / Автореф. дис...канд. іст. наук. – Львів, 2007. – 23 с.

⁴⁰ Mironowicz A. Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym... – S. 79-87.

⁴¹ Lorens B. Bractwa cerkiewne... – 336 s.

⁴² Ibidem. – S. 248.

⁴³ Ibidem. – S. 245.

⁴⁴ Ibidem. – S. 244.

⁴⁵ Ćwikła L. Polityka władz państwowych. – S. 138.

⁴⁶ Ibidem... – S. 139.

⁴⁷ Лукашова С. Миряне и церков... – 320 с.

⁴⁸ Кособуцька Г. Милосердя членів братств як вияв менталітету українського народу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 13. – Рівне, 2008. – С. 3-9.

⁴⁹ Там само. – С. 7.

⁵⁰ Шустова Ю. Благотворительная деятельность львовского Успенского братства // Славяне и их соседи. Межславянские взаимоотношения и связи. Средней века – Новое время. Сборник тезисов 18 конференции памяти В. Д. Королюка. – М., 1999. – С. 187-193.

⁵¹ Шустова Ю. Документы Львовского Успенского ставропигийского братства... – 648 с.

⁵² Там само. – С. 150.

⁵³ Там само. – С. 154.

Василь Менько.

Історичні дослідження XIX – початку XXI ст. благодійної діяльності православних церковних братств Київської митрополії.

Стаття присвячена дослідженню благодійної діяльності православних братств. Проаналізовано науковий доробок українських і зарубіжних істориків. Показано основні здобутки і тенденції в аналізі теми, з'ясовано ступінь вивченості окремих аспектів проблеми і виявлено малодосліджені питання. Стверджується, що праці деяких дослідників хибують однобічністю, однак ігнорувати їх не слід, оскільки вони містять значний фактологічний матеріал.

Vasyl Men'ko.

Historical researches of XIX of beginning of XXI of century of eleemosynary activity of Orthodox church fraternities of the Kyiv metropole.

Article sanctified to research of eleemosynary activity of Orthodox fraternities. Scientific work of the Ukrainian and foreign historians is analysed. Basic achievements and tendencies are shown in the analysis of theme, the degree of studied of separate aspects of problem is found out and discovered scantily explored questions. It becomes firmly established that labours of some researchers suffer one-sidedness, however ignoring them does not follow, because they contain considerable actual.

ЙОСИП КРАВЦІВ З ВОРОБЛЕВИЧ – ДЕПУТАТ ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ І ДРОГОБИЦЬКОЇ ПОВІТОВОЇ РАДИ

Сучасний електоральний процес заповнив життя пересічного українця. Все ж, мало відомо, що вітчизняні виборчі традиції та парламентаризм мають давню історію. Ще не достатньо вивчена депутатська діяльність народних обранців періоду до здобуття Україною власної незалежності.

У Галичині з початком конституційної ери вибори належали до першорядних подій, які не могли залишитися поза увагою науковців. Особливе зацікавлення викликають питання пов'язані з роботою Галицького крайового сейму (1861 – 1920 рр.) – головної арени політичної боротьби західних українців за національно-державні права. Вказана проблема розкрита у дослідженні В. Кульчицького¹, який, представляючи радянську історіографію, вказував на антинародну спрямованість львівського парламенту. Отримавши змогу абстрагуватися від ідеологічних шаблонів епохи марксизму-ленінізму, О. Аркуша² розставила у ній сучасні акценти, високо оцінивши сейм, що надав можливість українцям заявити про свої політичні, економічні і культурні потреби. Цікаве й інформативне дослідження І. Чорновола³, який висвітлив роботу українського представництва (“руського клубу”) в Галицькому крайовому сеймі. Залишається невивченою робота депутатів місцевих рад, зокрема Дрогобицької повітової ради.

Дані про громадсько-політичну діяльність Йосипа Кравціва містяться серед матеріалів біографічного словника відомих постатей Західної України, зібраних Іваном Левицьким (про Й. Кравціва є тільки інформація, яку друкувала львівська газета “Слово” за 1861 – 1870 рр.⁴). На жаль, згаданий словник, про якого писав І. Франко⁵, залишився у чернетках і не був опублікований. Інформацію словника про депутатів Галицького крайового сейму використав у своїй праці Ігор Чорновол. Коротку біографічну довідку про Й. Кравціва дав Мирон Утриско у редактованому ним збірнику “Бойківщина”⁶. Фотографія українських послів Галицького крайового сейму, серед яких є Й. Кравців, уміщена в “Українській Загальній Енциклопедії”⁷. Головні дані про його життя почерпнуті з розповідей правнучки вороблевицького парламентарія Іванни Йосипівни Конопльової з роду Кравців, яка є бабусею авторки статті.

Йосиф Кравців народився у селі Вороблевичі у селянській сім'ї. Наразі не відомо, чи одержав освіту (газета “Слово” писала, що він був неписьменним). Йосип мав молодшого брата Івана, який став юристом і працював суддею у Стрию. Його діти – Микола, інженер за освітою був членом ОУН та у 1934 р. відбував ув'язнення у Березі Картузькій; донька Дарія була акторкою⁸ та працювала у театрі (тодішня назва – Підкарпатський театр) у Дрогобичі. Після скасування панщини у Галичині 1848 р. Й. Кравців почав вигодовувати волів і продавати їх до Відня. Ця справа принесла йому фінансовий успіх і Йосип купив фільварок у с. Ролеві, а згодом придбав хутір, поле і ліс на Бричнику (місцевість між селами Вороблевичі і Ролів). У нього та його дружини Теклі (дівоче прізвище – Садова) народилося шестеро дітей. Троє синів: Іван

(1855 – ?), Андрій (1860 – 1939) і Микола (1965 – 1931) та троє дочок. Імена двох не відомі, знаємо лише прізвища їхніх чоловіків – Садовий та Чичула. Відоме ім'я однієї дочки – Катерини, у заміжжі – Тимочко. У 1865 р. її зображення увіковічив відомий польський художник Артур Гротгер. Портрет називається “Наречена з Вороблевич”, який зараз знаходиться у Львівській національній галереї. Очевидно, всі діти Й. Кравціва одержали освіту. Зокрема Андрій Кравців ходив до народної школи отців Василіан у м. Дрогобичі. Андрій згодом одружився на уродженці німецького поселення Кенігсау біля села Медениці Юлії Райхерт (? – 1950), а Микола з її сестрою Геленою (28.05.1876 – 01.09.1957). син Івана Кравціва Йосип взяв шлюб з третьою сестрою Райхерт – Вікторією (1890 – 1977). Залишивши майно і господарку у с. Вороблевичі старшому Івану, Й. Кравців з двома молодшими жив у Ролеві. Згодом і їх наділив господарством у с. Ролеві (Микола) і на Бричнику (Андрій). Похований Й. Кравців у с. Вороблевичі.

У другій половині XIX століття в Австрійській імперії сталися зміни. Для зміцнення своєї влади цісар Франц-Йосип I дозволив створення австрійського парламенту і представницько-законодавчих органів у коронних краях, видавши патент від 26 лютого 1861 р. Функціонування Галицького крайового сейму регулював додаток до вказаного документу. У ньому оголошувалося, що сейм, який мав збиратися щороку, складатиметься з 150 осіб. Автоматично отримували мандати так звані вірилісти: львівські архієпископи Греко-католицької, Римо-католицької і Вірменської церков, два перемиські, тарновський, та краківський єпископи, ректори Львівського та Краківського університетів. Решта 141 мандат розподілявся між куріями: великої земельної власності – 44; торгово-промислових палат – 3; міської – 20; малої земельної власності (сільської) – 74. Мандати послів були дійсні протягом шести років, а виборці не мали права їх відкликати. Порядок виборів призначала “Сеймова виборча ординація” і встановлювала майновий ценз для виборців. Тому в сільській курії, у якій балотувався і Йосип Кравців, право голосу одержали лише дві третини зі списку платників податків. Крім того, вибори у четвертій курії були двоступеневими, тобто непрямыми. Сільські громади спочатку обирали виборців з розрахунку 1 виборець на 500 уповноважених до голосування.

За Йосипа Кравціва проголосувало 50 з 97 виборців сіл Луки і Меденич Дрогобицького повіту⁹ (тепер с. Луки Самбірського р-ну і смт. Меденичі Дрогобицького р-ну). Вибори відбулися 20 квітня 1861 року, про що написала львівська газета “Слово” – друкований орган галицьких москвофілів, який виконував функції передвиборчого комітету українців¹⁰.

До Галицького крайового сейму 1861 – 1866 рр. було обрано всього третину українців, які утворили т.зв. “Руський клуб”. Серед депутатів цієї фракції були митрополит Григорій Яхимович, історик, філолог і громадський діяч о. Антін Петрушевич, педагог і краєзнавець Федір Білоус, адвокат, громадський діяч Іван Борискевич, історик, педагог о. Антоній Добрянський, правник, меценат Михайло Качковський (за якого голосували виборці Дрогобича і Підбужа), громадський діяч, єпископ Михайло Куземський та інші. Серед українських парламентарів були селяни – Михайло Грицак, Микола Демків, Іван Базилевич, Олекса Балабух, Федір Андрійчук, Микола Ковбасюк та інші¹¹. З початку роботи львівського парламенту українці використовували найменшу нагоду й гостро ставили проблеми, пов’язані з правовим забезпеченням своєї ідентичності. Вже на першому засіданні о. Антін Петрушевич зажадав згадати в тексті сеймового звернення до Корони про русинів, що викликало невдоволення

поляків. Особливо гаряче дискутувалося мовне питання, вирішення якого чинила опір польська репрезентація. Українські депутати-селяни неодноразово наполягали на відчитуванні протоколів рідною мовою. Внесена пропозиція у 1866 р. о. А. Петрушевича про обов'язковість перекладу всіх законопроектів і сеймової документації українською мовою була реалізована в результаті активної і важкої парламентської боротьби “Руського клубу”¹².

У 1866 р. газета “Слово” написала про те, що галицька громадськість збирала кошти на народний театр. Зважаючи на “страшно голодний рік і на нестачу грошей взагалі”¹³, питання про цю культурну інституцію поставили на розгляд сейму. На думку І. Чорновола, це не було суттєвою ініціативою “Руського клубу”, однак вона знов розпалила польсько-українські пристрасті¹⁴. Кошти на український театр (3 тис. золотих ринських) українська фракція пропонувала взяти з фонду непередбачених видатків Крайового відділу, посилаючись на нещодавню ухвалу фінансувати польський театр у Львові, за яку голосували й українці. Польська сторона назвала український театр інституцією, що сіє ненависть і незгоду між народностями та поміж різними верствами суспільства. У відповідь селянський посол М. Демків запропонував відвідати український театр, який кожного зробить справжнім українцем. Рішення про фінансування українського театру на сеймі не було прийняте. Тоді, очевидно, українські депутати вирішили зібрати власні кошти на цю ціль. Як писало “Слово” серед жертводавців на український народний театр був і Й. Кравців, єдиний селянин, хто зробив свій внесок (5 золотих ринських)¹⁵.

У 1866 та 1870рр. Й. Кравців обирався до Дрогобицької повітової ради¹⁶ – органу місцевого самоврядування, який почав діяти у кожному центрі повіту з 1866 р. на підставі прийнятого галичанського крайового закону про громади. До складу повітової ради входили представники від поміщиків, промисловців та купців, які сплачували не менше 400 крон прямих податків, а також представники від міських і сільських громад. Повітова рада обиралася строком на п'ять років і мала виконавчий орган – повітовий комітет у складі голови (це був повітовий староста, якого призначав міністр внутрішніх справ і намісник імператора), його заступника, п'яти членів та їх заступників¹⁷. Повітова рада, як і Галицький крайовий сейм, були контрольовані владою, яка могла зупинити будь-яке їхнє рішення під приводом їх невідповідності законам і недоцільності.

У 1867 р. газета “Слово” писала, що Йосип Кравців, “людина неписьменна, однак гаряче віддана руській справі, голосно захищав вибори проф. д-ра Миколу Антоновича до Ради повітової у Дрогобичі на її засіданні 10 жовтня 1867 р., ввійшовши у склад виборчої комісії”¹⁸. Польська більшість усіляко чинила опір обранню М. Антоновича. Тоді одинадцять членів Ради, серед яких був Й. Кравців, винесли протест із заявою, що не будуть брати участі в нараді. Намісництво запровадило нові вибори на місця одинадцятьох протестуючих. 29 лютого 1868 року вибори відбулися вдруге. На них здобули перемогу М. Антонович та згаданих одинадцять українців, серед них і Й. Кравців, одержавши 129 голосів із загальної кількості – 171¹⁹.

1869 р. “Слово” дуже схвально відгукувалося про депутатську роботу Й. Кравціва. Характеризувало його як такого, що відрізнявся з-поміж інших депутатів “діяльним і тверезим поглядом, був здібним захисником селянських інтересів у Раді повітовій, брав завжди жваву участь у дебатах і виявляв бажану відвагу”²⁰.

¹ Кульчицький В. Галицький сейм – знаряддя соціального і національного пригнічення трудящих (1861 – 1914) // Питання теорії і практики радянського права. – Вип. 4. – Львів, 1958. – С. 5-19.

² Аркуша О. Українське представництво у Галицькому сеймі (1889 – 1901) / Автореф. дис.... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. “Історія України”. – Львів, 1997. – 20 с.

³ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861 – 1901 (нарис з історії українського парламентаризму). – Львів, 2002. – 288 с.

⁴ Львівська Національна бібліотека імені Василя Стефаника (далі – ЛНБ). – Ф. 167. – Оп. II. – Спр. 1646. – Арк. 1-5.

⁵ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 47. – К., 1986. – С. 242-243.

⁶ Утриско М. Визначні постаті Бойківщини // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. – Філадельфія-Нью Йорк, 1980. – С. 96.

⁷ Українська Загальна Енциклопедія / За ред. д-ра Івана Раковського. У 3-х т. – Т. III. – Львів-Станіславів-Коломия, 1930 – 1935. – С. 646.

⁸ У своїх спогадах про дрогобицький Підкарпатський театр, Ярослав Климовський та Роман Тимчук написали, що на честь шлюбу Дарії Кравців з Іваном Ємцем 3 січня 1943 р. відбувся їх бенефіс у виставі “Сорочинський Ярмарок”. Див.: Климовський Я., Тимчук Р. Український Підкарпатський театр // Дрогобиччина – земля Івана Франка / Відповідальний за випуск Петро Пупін. – Дрогобич, 1993. – С. 622.

⁹ ЛНБ. – Ф. 167. – Оп. II. – Спр. 1646. – Арк. 5.

¹⁰ Аркуша О., Мудрий М. Парламентська традиція галицьких українців: Галицький крайовий сейм (1861 – 1914) // Історія в школах України. – 2005 – № 10. – С. 40 (39-42).

¹¹ Список послів до Галицького крайового сейму, які утворили “Руський клуб”, подав І. Чорновол: Див. його працю: Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861 – 1901 (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів, 2002. – С. 82-83.

¹² Там само. – С. 84,85, 90.

¹³ ЛНБ. – Ф. 167. – Оп. II. – Спр. 1646. – Арк. 1.

¹⁴ Чорновол І. Українська фракція... – С. 97-98.

¹⁵ ЛНБ. – Ф. 167. – Оп. II. – Спр. 1646. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Арк. 4.

¹⁷ Мацькевич М. Конституційне законодавство Австро-Угорщини другої половини XIX ст. і право-ва платформа українського національного руху // Право України. – 2009. – № 5. – С. 151-160.

¹⁸ ЛНБ. – Ф. 167. – Оп. II. – Спр. 1646. – Арк. 2.

¹⁹ Там само. – Арк. 3.

²⁰ Там само. – Арк. 4.

Лідія Тиміш.

Йосип Кравців з Вороблевич – депутат Галицького крайового сейму і Дрогобицької повітової ради.

У статті досліджено біографічні дані та роботу народного обранця Йосипа Кравціва (1823 – 1905 рр.) з села Вороблевич Дрогобицького повіту (тепер – с. Вороблевичі Дрогобицького району) в Галицькому крайовому сеймі та Дрогобицькій повітській раді.

Lidija Tymish.

Josef Kravtziv from Voroblevychi – deputy of the Halychyna's region sejm and the Drogobych's region council.

Task of this article is investigation dictates and work of deputy Josef Kravtziv (1823 – 1905 pp.) from Voroblevychi village in Drogobych's region in the Halychyna's region sejm and the Drogobych's region council.

ПРОБЛЕМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ І ЗЕМСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ

Надзвичайно важливим аспектом і урбанізаційних процесів в цілому, і безпосередньо історії органів міського самоврядування вважаємо взаємини міського самоврядування із земствами, передусім у питанні виділення міст в окремі земські одиниці. На жаль, попри вельми розлогу історіографію не лише самоврядних міських структур, але й земств¹, у тому числі – і безпосередньо південноукраїнських², саме цей аспект вивчений мало, і щодо Південної України заслуговує на увагу теза Д. Чорного про те, що “взаємини міст із земствами не набули висвітлення в літературі”³. Сам же Чорний згадує лише про клопотання кількох південноукраїнських міст щодо відділення їх від повітових земств, і то акцентуючи увагу на подіях, що мали місце після 1905 р.⁴

Згідно з Положенням про губернські і повітові земські заклади, затвердженим імператором 1 січня 1864 р., доволі розлогий список питань управління на рівні губернії та повіту передавався у відання земських губернських (губернське земське зібрання і губернська земська управа) та повітових закладів (повітове земське зібрання і повітова земська управа). Причому частина цих питань стосувалась безпосередньо міст, тобто окремі аспекти міського життя потрапили в певну залежність від земського самоврядування. З іншого боку, і право вибору гласних земського зібрання, поряд зі з'їздом повітових землевласників і з'їздом виборних від сільських громад, надавалося з'їзду міських виборців. Губернське ж земське зібрання обиралось повітовими земськими зібраннями. При цьому Положенням обумовлювалося, що в Одесі, як і в двох столицях, завідування земськими справами покладається на міські думи (загальна дума виконує функції повітового зібрання, а розпорядча дума – земської управи). Одеський же повіт повинен мати окремі від міста земські зібрання і управу⁵. Тож Одеса делегувала представників не в повітове, як усі інші міста регіону, а безпосередньо в губернське земське зібрання, з дотриманням певної пропорції щодо кількості гласних від повітів.

Саме законодавство заклало підвалини незадоволення міст характером їхніх взаємин із земствами. Як констатував у 1880-х рр. С. Приклонський, “місто прагне все більше і більше відокремитись від села, що особливо виявляється в постійних суперечках між земствами і міськими управліннями”⁶.

Вже на початку 1870-х рр. мало місце серйозне протистояння між Одесою і земськими структурами. У 1871 р., коли уряд поставив питання “про краще влаштування стосунків міст, не виключаючи і столиць, до установ земських”, була створена спеціальна комісія з рівної кількості представників від Одеської загальної думи і Херсонського губернського земства, яка зосередила увагу на вивченні ролі міста у фінансуванні земських справ. І хоча комісія більшістю голосів дійшла висновку, що “інтереси м. Одеси нічим не порушуються на користь губернського земства”, а тому і змінювати характер взаємин між містом і земством немає потреби, члени комісії від

Одеси занесли до протоколу думку, що “за своїми розмірами, величезними торговими оборотами, і, нарешті, за значущістю свого міського бюджету, що дорівнює бюджету всієї Херсонської губернії, м. Одеса в близькому майбутньому повинне скласти собою окреме ціле, цілком незалежне від земства, і користуватись в справі самоврядування правами не повіту, а губернії”. Вельми показовими в плані оцінки характеру взаємозв'язку міста та повіту були контраргументи, висловлені членом цієї ж комісії з боку земства головою Херсонської губернської земської управи О. Ерделі: “Чим продуктивніша в матеріальному і розумовому відношеннях довколишня місцевість, тим більше вона сприяє розвитку і процвітання населеного пункту, тим більше вона дає йому різних вигод. В свою чергу, населений пункт, стаючи багатшим і більш промисловим, справляє вигідний вплив на інші поселення довколишньої місцевості. Таким чином з'являється обмін взаємних вигод, що породжує солідарність інтересів населених пунктів певної місцевості, і ставить їх в більшу чи меншу залежність один від одного. Без такої залежності немислиме існування окремого поселення, як немислиме існування людини без зв'язку з оточуючим суспільством”⁷.

Питання про виділення міста в окрему земську одиницю було підняте і Миколаївською міською думою. У 1870 р. під головуванням Миколаївського військового губернатора була створена комісія, до якої увійшла однакова кількість членів від міста і земства. Миколаївці прагнули одержати земський статус, який вже мала Одеса, акцентуючи увагу на могутньому економічному потенціалі свого міста і великих сумах, які воно витрачає на земські справи саме повіту, а не міста⁸. І знов контраргумент земства (цього разу – вже Херсонського повітового) стосувався “загальної справи” і спільних інтересів міста і повіту: “Не можна не звернути увагу, щоб земство витрачало на користь міста ту суму, яку отримує від міста. Це суперечило б поняттям про земські заклади і робило неможливим їх існування. Якщо допомагати кожному місту на ту суму, яку воно сплачує у вигляді податку, то чому б те ж саме не робити й для містечок, для сільських товариств, і, нарешті, землевласників? Цим шляхом кожному буде повертатися та сума, яку він платить. В такому разі, де ж загальна справа земська, де земські нужди, потреби, й з чого їх задовольняти?”⁹ І ця справа позитивно вирішена не була. 21 квітня 1889 р. товариш Міністра внутрішніх справ Плеве повідомив Миколаївського військового губернатора: “при всій увазі до наведених Вашою Превелебністю міркувань щодо клопотання про відділення міста Миколаєва в земсько-господарському відношенні від Херсонського повітового земства, згідно з постановою про те місцевої міської думи, це, подібно до однорідних клопотань по деяких інших містах, не може тепер отримати подальшого, в законодавчому порядку, просування, без загального зв'язку із намірами як щодо облаштування місцевого управління, так і щодо способу встановлення кращого ставлення міст до земств повсюди в губерніях імперії”¹⁰.

Невдовзі відбулися зміни законодавства, про які писав петербурзький високопосадовець. Причому йдеться не тільки про прийняття нового Міського положення, але і про затверджені імператором 12 липня 1889 р. положення про земських дільничних начальників, селянські та судові заклади¹¹ і затверджене 12 червня 1890 р. нове Положення про губернські і повітові земські заклади¹².

За оцінкою херсонських земських діячів, останній документ не звузив сферу діяльності земських закладів, але суттєво обмежив їхню самостійність в прийнятті рішень: губернатор отримав право опротестовувати постанови зібрань по суті, міг зупинити їх виконання у разі, якщо вгледів у них невідповідність законам, вихід за межі земських повноважень, або ж навіть невідповідність “загальним державним

вигодам і потребам” чи порушення інтересів місцевого населення; було розширене право протестів місцевої адміністративної влади проти постанов земських зібрань, а також право контролю і ревізії посадових осіб, що обирались земськими зібраннями¹³. В цьому плані чітко проступає та ж тенденція на посилення контролю за місцевим самоврядуванням з боку державної влади, яка спостерігається і в Міському положенні 1892 р. Втім, права городян на вирішення земських справ Положенням про губернські і повітові земські заклади обмежувались не лише в цьому аспекті.

Проблему, яка набула актуальності для міст чи не всієї імперії, досить чітко окреслив М. Страдомський в передмові до брошури з промовистою назвою “Міста і земство. (До питання про врегулювання їх взаємних стосунків)”, що побачила світ на початку 1905 р. Страдомський наголошував, що ці взаємини є вкрай неправильними як в плані представництва для спільного задоволення потреб, так і в плані фінансовому; з одного боку, міста входять до складу земства і сплачують податки земству за його розсудом, через що має місце надзвичайна нерівномірність в обкладенні міст, а з іншого – міста є відособленими від земства через відсутність їх правильного представництва в земських установах, через що спільна праця стає неможливою. До того ж, майже всі міста імперії (за винятком столиць і Одеси), знаходяться в однаковому становищі відносно земства, не зважаючи на їхнє різне значення (як обласних, губернських, повітових тощо), на різну чисельність їхнього населення. Разом із тим, до громадських управлінь великих міст висуваються все більші вимоги щодо задоволення різного роду культурних потреб, але органи міського самоврядування не мають для цього достатньо коштів, частина яких, до того ж, йде на загальнодержавні і земські потреби¹⁴.

Цілком логічно, що наприкінці ХІХ ст. цілий ряд міст висловлював незадоволення існуючим станом речей. Реагуючи на звернення з місць, Міністерство внутрішніх справ циркуляром від 9 липня 1897 р. звернулось до губернаторів, аби ті після зносин із міськими та земськими установами висловили свої міркування щодо законодавчої зміни взаємин між ними¹⁵.

Показово, що з цього приводу Олександрівська повітова управа в доповіді повітовому земському зібранню однозначно заявила, що в Олександрівському повіті немає міст, які могли б бути виділені в самостійні земські одиниці, а тому відповідне питання варто залишити без обговорення¹⁶.

У доповіді Єлисаветградської міської управи 1897 р. зазначалося, що місто витрачало на потреби повітового земства в середньому 30 тис. крб., тобто 12 % міського бюджету, а на губернське земство – 10 тис. крб., тобто 5 % бюджету, що було для нього досить обтяжливим. Крім того, зазначалось, що міське самоврядування за свій рахунок виконує в місті більшість обов’язків, покладених на повітове земство: організацію народної освіти, медичної допомоги, прокладання шляхів тощо. Хоча земство і брало участь у фінансуванні відповідних сфер, але, на думку управи, робило це не досить активно. У той же час, міське самоврядування витрачалося на утримання поліції, пожежної команди, війська, в чому земство не надавало ніякої допомоги, оскільки ці обов’язки на нього не покладались. Вихід з такої ситуації, який бачили представники міського самоврядування, був далеко не оригінальним: виокремлення Єлисаветграда в окрему земську одиницю і встановлення фіксованого розміру податку, який виплачувався б лише одноразово губернському земству, а вже звідти б гроші надходили до повітів¹⁷.

23 – 29 вересня того ж 1897 р. питання про виділення зі складу земства розглядала Катеринославська міська дума, а 31 липня 1898 р. – міська дума Верхньодніпровська¹⁸.

Того ж 1898 р. питання про відокремлення міста від земства Херсонської губернії знов розглядала Одеська міська дума. Рішення не було прийняте великою мірою через позицію міського голови П. Зеленого, який у своїй промові наголосив, що “рвати зв’язок, який встановлювався десятиріччями, порушувати ці спільні інтереси і вигоди, створювати антагонізм між земським і міським управліннями не викликано необхідністю”¹⁹. Така позиція багато в чому була обумовлена біографією П. Зеленого, яка, між іншим, є доволі цікавою ілюстрацією взаємин міста і земства на мікрорівні: Павло Олександрович став міським головою Одеси в 1897 р., а до того більше трьох десятиліть, з 1865 р. займався земською діяльністю, таким чином будучи одним з “перших земців” Херсонської губернії²⁰.

Повернувся до питання про виділення в самостійну земську одиницю і Миколаїв²¹. Втім, в доповіді думі 24 лютого 1904 р. міський голова зізнався, що хоча він і підтримував особисто відповідне клопотання перед Міністром внутрішніх справ і його товаришем, але питання швидко вирішене бути не може, оскільки, з одного боку, мають бути заслухані і губернське та повітове земства, які наведуть свої аргументи, а з іншого, питання має пройти багато інстанцій, включаючи Державну Раду. Тож міський голова висловлював стримане сподівання, що уряд хоча б зверне увагу “на нормальне ставлення земства до м. Миколаєва як платника прибутків”²².

У 1904 р. лист Олександрівського міського голови про порушення клопотання щодо виділення міст у незалежні від земств одиниці, які змогли б спрямувати всі витрати на покриття безпосередньо міських потреб, був заслуханий на засіданні Херсонської міської думи. Причому Херсонський міський голова, зачитавши відповідний лист, наголосив, що не сумнівається, що гласні не будуть заперечувати нагальної необхідності для міст “звільнити себе від тієї економічної залежності, через яку земство гнобить платіжну спроможність городян і боротьба з якою, за справедливим висловлюванням Олександрівського міського голови, складає одну з похмурих сторін діяльності сучасних міських громадських управлінь”. Справа була передана на розгляд однієї з думських комісій і вирішено поки що не визначати, чи звертатися до вищих інстанцій з окремим клопотанням або ж зробити його частиною спільного подання уряду “про користь і потреби російських міст”, тобто того подання, яке могло б відбутись на передбаченому з’їзді міських голів, про дозвіл якого вже піднімалось питання деякими міськими управліннями²³.

Загалом станом на початок 1905 р. жодна з ініціатив південноукраїнських міст про виділення їх у самостійні земські одиниці так і не була доведена до прийняття відповідного рішення на законодавчому рівні. У 1905 р. розпочалась нова сторінка в історії земств і регіону, і держави в цілому, що було пов’язано з активним включенням земств у політичне життя.

Наголосимо, що висунення містами вимог відокремлення від земства можна вважати лише апогеєм, “вершиною айсберга” тих конфліктів, які мали місце у взаєминах органів міського і земського самоврядування. Більшість же конфліктів обмежувалась взаємними наріканнями і скаргами на те, що та чи інша сторона бере недостатню участь у фінансуванні тієї чи іншої справи, не виконує своїх зобов’язань тощо. Типовою ілюстрацією в цьому плані може служити докладно розглянутий нами розвиток ситуації із спорудженням та утриманням Бердянської чоловічої гімназії, яке супроводжувалось багаторічними взаємними наріканнями місцевого міського самоврядування і повітового земства²⁴. Прикладом конфлікту було і висловлюване новомосковським міським самоврядуванням незадоволення несправедливістю ситуації, коли міська

управа, видаючи свідоцтва на торгові і промислові підприємства для міста і повіту, мала право стягувати на користь міста збори лише зі свідоцтв на підприємства, розташовані в самому Новомосковську, тоді як усі збори зі свідоцтв на підприємства повіту йшли на користь земства. І це при тому, що абсолютна більшість свідоцтв міською управою виписувалась саме на підприємства, розташовані в повіті, оскільки “Новомосковськ належить до числа міст зі слабкорозвиненою торгівлею і промисловістю, і кількість підприємств у ньому мізерна”²⁵.

У той же час принципово важливо наголосити, що конфлікти були лише однією, причому багато в чому – не визначальною стороною взаємин органів міського і земського самоврядування, які прагнули знаходити паритет у задоволенні інтересів як міст, так і повітів. Показово, що в ситуації, подібній тільки-но викладеній новомосковській, в інших повітах тієї ж Катеринославської губернії компроміс було досягнуто: Слов’янoserbське земство взяло на себе видання торгових документів на промислові підприємства, а Бахмутське земство видавало від себе місту субсидію на наймання писця, який і виписував відповідні папери²⁶.

Слід враховувати, що серед гласних повітових земських зібрань були доволі широко представлені городяни; вони ж шляхом обрання потрапляли і до губернських земських зібрань. Втім, як свідчить наш аналіз представництва городян (мешканців міст) на засіданнях земства на прикладі Бердянського повітового земського зібрання²⁷, спостерігалась тенденція, що гласні-городяни відвідували засідання не так справно, як гласні від сільських громад. Ще важливіше, що гласні-городяни, як правило, були серед обраних до земських зібрань в меншості, що суттєво впливало на характер рішень цих органів місцевого самоврядування щодо міст. Причому йдеться про характер представництва як безпосередньо другої, “міської”, курії (гласних від міст), так і міського стану в порівнянні з селянством. За підрахунками, зробленими А. Маскіною, гласні міського стану в результаті виборів 1866 р. у повітових земських зібраннях Таврійської губернії склали 25,4 % (що і так вдвічі перевищувало відповідний середній показник для земських губерній імперії), 1884 р. – 18,8 %, 1890 р. – 25,5 %. Гласні ж селяни у відповідні роки склали 35,6 %, 50,9 % і 53,4 %. Побіжно зазначимо, що помітною була і роль дворянства, яке у 1866 р. зайняло 34,0 %, а в 1884 р. – 25,5 % депутатських місць, тоді як серед гласних губернського земського зібрання їх представництво коливалось між 66,7 і 60,0 %²⁸. Крім впливу на діяльність земських установ через безпосереднє в них представництво, дворянські зібрання продовжували зберігати такий вагомий важіль, як предводитель дворянства²⁹.

При аналізі взаємин міст і земств необхідно мати на увазі, що самі губернські та повітові земські установи розташовувались саме у містах; разом із тим, 6 червня 1894 р. Височайше затвердженою думкою Державної Ради було дозволено, в разі необхідності, проводити термінові засідання повітових з’їздів за межами губернських і повітових міст³⁰.

В рамках вивчення взаємин міських і сільських поселень варто розглянути, які населені пункти виконували функції центрів волостей, тобто нижчих адміністративних одиниць селянського самоврядування. Наш аналіз списків дає підстави стверджувати, що, як правило, тільки в разі відсутності у волості міського поселення волосним центром визначалось село. Звичайно, чимало містечок не були центрами волостей, але, як правило, це простежувалося саме у тих випадках, коли центром було визначене інше містечко. Ще більш важливо, що серед центрів волостей знаходимо більшість

тих населених пунктів, які і в томах “Міських поселень в Російській імперії” 1860-х рр., і в роботі початку ХХ ст. під редакцією В. Семенова-Тян-Шанського³¹ значаться як містечка, а у “Населених місцях Російської імперії в 500 та більше мешканців” видання 1905 р. записані як села. Тож маємо підстави припустити, що саме виконання відповідними населеними пунктами функцій адміністративних центрів волостей впливало на сприйняття їхнього статусу.

Нарешті, зробимо ще одне спостереження щодо місцевого самоврядування на півдні України. Ми принципово не згодні з Лайнером Лінднером коли він пише про Південь, що “з огляду на відсутність тут традицій місцевого самоврядування мирові судді не обиралися, а призначалися Міністром юстиції”³². І річ не лише в тому, що в тому самому Донбасі, про який пише Райнер, мирові судді таки обирались органами місцевого самоврядування, що докладно описано С. Татариним і Н. Тутовим³³. Ще важливішим є те, що, всупереч твердженню Ліндера, регіон мав давні традиції самоврядування. Достатньо згадати про відповідний аспект історії Вольностей Війська Запорозького, в кордони якого входила частина того самого Донбасу. Інша справа, що ці традиції не вписувались в імперський дискурс, а тому після 1775 р. державою було зроблено чимало, аби вони були забуті. Для цього, зокрема, на Півдні активно впроваджувались моделі самоврядування, прийняті в інших регіонах Російської імперії. Тож у цьому плані традиція (але традиція імперська) місцевого самоврядування насправді глибокого коріння на півдні не мала. Між іншим, в цьому контексті заслуговує на увагу висновок, зроблений Т. Плаксієм в результаті дослідження міського самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: запровадження розпорядчих (дум) і виконавчих (управ) органів самоврядування у містах Середньої Наддніпрянщини відповідно до Міського положення 1870 р. стало одним із чинників, який обумовив ліквідацію національних особливостей розвитку системи місцевого громадського самоврядування і сприяв уніфікації системи державного управління та її підпорядкування Російській імперії³⁴.

Таким чином, упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. система органів громадського управління в південноукраїнських міських поселеннях зазнала еволюції, яку слід розглядати в контексті змін відповідної системи Російської імперії в цілому. При цьому особлива роль, яку відігравала серед імперських міст Одеса, зумовила наявність певної специфіки в реформуванні органів міського самоврядування на Півдні, пов’язаної із розробкою та запровадженням Положення про громадське управління міста Одеси 1863 р., яке багато в чому послужило зразком для Міського положення 1870 р. Загалом же всі законодавчі нововведення в сфері міського самоврядування можна розглядати як звивистий, значною мірою непослідовний шлях пошуку компромісу між прагненням зберегти контроль з боку держави за відповідною сферою і в той же час перекласти частину державних функцій на плечі самих городян. Реалії реформування системи міського самоврядування служать доволі показовим проявом нелінійності модернізаційних процесів і в імперії в цілому, і в південноукраїнському регіоні зокрема. “Призвичаєння у містах до самоврядування, себто до інакшого типу політичної ідентичності” як ознака урбанізації виявилось вельми обмеженим, охопивши лише малий відсоток городян Південної України. Сама структура органів самоврядування, наявна в тому чи іншому населеному пункті, значною мірою визначалась його офіційним статусом. Разом із тим, ми не схильні ототожнювати те, що відбувалось із міським самоврядуванням *de jure* і *de facto*: реальна ситуація зі станом органів міського самоврядування в конкретних містах визначалась складним комплексом факторів,

серед яких статус цих органів, визначений законодавчо, відігравав важливу, але далеко не монопольну роль.

¹ Земский феномен: политологический подход. – Саппоро, 2001. – 201 с.; Бакуменко О. Земства Російської імперії: Історіографія проблеми (ІІ половини ХІХ – ХХ ст.): Монографія. – Х., 2006. – 172 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864 – 1914 рр.) / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – К., 1997. – 24 с.; Іванов І. Повітове земство в українських губерніях (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень”. – Харків, 2004. – 20 с.; Мекшун Л. Особливості земської статистики в Україні у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. (історико-економічний аспект) / Автореф. дис... канд. економічних наук: спец. 08.01.04 “Економічна історія та історія економічної науки”. – К., 2004. – 19 с.; Зубко А. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма / Автореф. дис... канд. истор. наук: спец. 07.00.02 “История СССР”, 07.00.09 “Историография и источниковедение”. – К., 1988. – 20 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Донецьк, 1998. – 16 с.; Миколаєнко І. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001 рр.) / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – К., 2003. – 20 с.

² Маскина А. Таврическое земство в 1866 – 1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность) / Автореф. дис... канд. ист. наук 07.00.02 “История СССР”. – М., 1982. – 17 с.; Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999. – 200 с.; Макієнко О. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Харків, 2006. – 20 с.; Гребінник Т. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.) / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки”. – К., 2002. – 20 с.; Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ століття. – К., 2008. – 192 с.; Майстренко О. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1917 рр. / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – К., 2006. – 20 с.; Кузовова Н. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки ХІХ – початок ХХ століття) / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Харків, 2007. – 20 с.; Шихов К. Земська добродійність на Катеринославщині 1866 – 1913 рр. (комп’ютерні технології обробки та аналізу джерел) / Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.

³ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х., 2007. – С. 22.

⁴ Чорний Д. По лівий бік Дніпра... – С. 152-165.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. II. – Т. XXXIX. – Отд. I. – С. 1-14.

⁶ Приклонский С. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб., 1886. – С. 333

⁷ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865 – 1899 гг. – Вып. 1. – Херсон, 1904. – С. 38-39.

- ⁸ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1455. – Арк. 17-21 зв.
- ⁹ Кузовова Н. Місто Миколаїв у системі земського самоврядування // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2004. – С. 156.
- ¹⁰ ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1455. – Арк. 9.
- ¹¹ ПСЗРИ. – Собр. III. – Т. IX. – С. 508-535.
- ¹² Там само. – Т. X. – Отд. I. – С. 493-511.
- ¹³ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства... – С. 40.
- ¹⁴ Страдомский Н. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). – К., 1905. – С. 3.
- ¹⁵ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 100. – Арк. 1-2.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 2.
- ¹⁷ Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Ч. I. – Кіровоград, 2005. – С. 50-51.
- ¹⁸ Чорний Д. По лівий бік Дніпра... – С. 154.
- ¹⁹ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства... – С. 39.
- ²⁰ Малахов В., Степаненко Б. Одесса, 1900 – 1920 // Люди... События... Факты... – Одесса, 2004. – С. 19.
- ²¹ ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 3270. – Арк. 1-5.
- ²² Там само. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1726. – Арк. 1-13зв.
- ²³ Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. – Херсон, 1905. – С. 150-151.
- ²⁴ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В. М. Кон-
стантинова, І. І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. –
Том I. – К., 2006. – 528 с; Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники:
І. І. Лиман, В. М. Константинова. // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного
університету. – Том II. – К., 2007. – 631 с.
- ²⁵ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 447. –
Арк. 391-392.
- ²⁶ Там само. – Арк. 392.
- ²⁷ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття)... – С. 472-476.
- ²⁸ Маскина А. Таврическое земство в 1866 – 1890 гг... – С. 6-10.
- ²⁹ Корелин А. Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904 гг. Состав, численность,
корпоративная организация / Институт истории СССР АН СССР. – М., 1979. – С. 220-233.
- ³⁰ ПСЗРИ. – Собр. III. – Т. XIV. – С. 447.
- ³¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга /
Под ред. Семенова-Тян-Шанского В. П. – Т. 14. Новороссия и Крым. – СПб., 1910. – 981 с.
- ³² Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. (Індустріалізація і соціальна
комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О. М. Доніка. – Київ-Донецьк, 2008. –
С. 77.
- ³³ Татаринов С. Бахмут: Очерки истории. 1783 – 1917. – Артемовск, 2001. – С. 26-27;
Татаринов С., Тутова Н. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII – XX
століттях. – Артеміївськ, 2008. – С. 190-191.

³⁴ Плаксі́й Т. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Запоріжжя, 2001. – С. 14.

Вікторія Константінова.

Проблеми міського самоврядування і земства у другій половині XIX – на початку XX ст.: південноукраїнський аспект.

Стаття присвячена такому важливому аспекту урбанізаційних процесів в цілому, і безпосередньо історії органів міського самоврядування як взаєминам міського самоврядування із земствами, передусім – питанню виділення міст в окремі земські одиниці.

Victoriya Konstantinova.

The Problems of City Municipality and Counties in the Second Half of XIX – at the Beginning of XX Century: Southern Ukrainian Aspect.

Article is devoted to such important aspect of the urbanization processes in general, and directly to the history of authorities of municipality, as the relationships of municipality with counties, above all – to the question of the selection of cities in separate county units.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

В сучасному наукознавстві утвердився погляд, що видатний історик, як правило, є також й історіографом. Це зумовлено кількома моментами. Передусім розробка та утвердження в науці нової концепції зазвичай розпочинається з історіографічного аналізу доробку попередників. Також історик із широким світоглядом не може стояти осторонь історіографічних дискусій, що особливо загострились на зламі XIX – XX ст. Брати в них участь можливо лише спираючись на історіографічний аналіз праці попередників та критичний погляд на доробок сучасників. Протягом творчого життя історика завжди доводиться давати різного роду критичні відгуки на праці колег по цеху, а глибоко аргументована рецензія, як відомо, належить до історіографічних досліджень. Історики у своїй професійній діяльності нерідко також займаються й спеціальними історіографічними дослідженнями, особливо “персоналійними” студіями. І, останнє – якщо вчений-історик одночасно є й педагогом, то в кожному лекційному курсі він знайомить студентів також і з елементами його історіографії.

У творчості М. Грушевського всі окреслені вище аспекти історіографічної діяльності знайшли своє докладне втілення. Зрозуміло, що в межах однієї статті повноцінно висвітлити всі ці моменти є неможливим, тому ми докладніше зупинимося лише на ключових теоретико-методологічних аспектах історіографічної моделі видатного вченого – баченні ним предмету та завдань історіографічного дослідження, його теоретико-методологічних засад, а також періодизації української історичної думки.

Проблемі визначення предметного поля історії історіографії М. Грушевський ніде спеціального місця не відводить. Проте вивчаючи історіографічні погляди вченого, подані в багатьох працях, ми спробуємо реконструювати його візію зазначеного питання. Передусім дослідник зосереджується на надзвичайно важливому на початку XX ст. історико-теоретичному аспекті – предметному розмежуванні історіографії та джерелознавства. Як відомо, практика ототожнення цих галузей історичного знання була доволі поширеною в ті часи. Складність даної проблеми полягала в типологічній спільності історичних та історіографічних джерел, коли джерело історичне було нерідко й джерелом історіографічним. Критерієм їхнього поділу М. Грушевський обрав специфіку походження. З цього погляду джерелами до історії України виступали “...звістки чужоземців про неї”, тобто будь-які відомості неукраїнського походження. Відповідно, предметом української історіографії визначалися відомості про минуле України вітчизняного походження. “Українською історіографією, – зазначає він, – мусимо вважати те, що описує історію українського народу як такого, незалежно від політичних чи інших зв'язей, які вязали його з іншими народами чи краями”¹. Але тут для вченого постає інша проблема, пов'язана з особливостями вітчизняної історії. Деструктивні умови чужинецького панування, денаціоналізація еліти, релігійний розкол призвели до того, що “те що попередні століття полишили нам в сфері українознавства,

а спеціально історіографії – тільки більше або менше, та й то випадком, відповідає поняттю української історіографії”². Можемо констатувати подібність розуміння М. Грушевським предмету історіографічного та історичного дослідження, який, своєю чергою, витримано в суто позитивістському дусі. Визначення М. Грушевським предмету історіографічного дослідження як розвитку не лише праці над дослідженням рідного минулого, а й української національно-історичної думки, дозволяє йому залучати до українського історіографічного процесу видатних діячів українського національного відродження, які ідейно впливали на подальший розвиток історіографії (літераторів, мовознавців, етнографів і патріотично налаштованих представників українського дворянства та інтелігенції). Окрему увагу приділяє вчений ідейним впливам на українську історичну науку таких визначних постатей, як Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко. У зв’язку з цим стає зрозумілим, чому, наприклад, в “Історії української літератури” М. Грушевського тісно пов’язано історію літератури з розвитком історичної науки. Він наводив оригінальну інтерпретацію розвитку української історичної думки та наукових історичних досліджень як складової частини національно-культурного руху. Вчений пов’язував зростання інтересу до власної історії з своєрідним інстинктом самозахисту та самозбереження нації, що є загальною закономірністю суспільного життя. Історична думка для М. Грушевського – стрижень історичної традиції, “з якої впливом... раз – у – раз треба серйозно рахуватись”³.

У розвитку української історіографії, особливо її найновішої фази, М. Грушевський виокремлює різноманітні напрями та школи. Критерієм селекції історіографічних напрямків для нього є об’єкт дослідження – спільність певних тематичних, ідеологічних і теоретико-методологічних ознак. В цьому ключі вчений розрізняє романтичний, народницький, позитивістський, соціально-економічний та інші напрями у вітчизняній науці. Серед провідних напрямів, або, як іноді пише вчений, течій сучасної собі історичної думки, він виокремлює соціально-економічний, репрезентований творчістю О. Лазаревського та його учнів. М. Грушевський наводить провідні риси цього напрямку, що вирізняють його серед інших течій у вітчизняній історичній думці: зосередження дослідницької уваги на соціально-економічній еволюції Гетьманщини, документалізм, гіперкритицизм, антиелітаризм й ін.⁴ Проте основною рисою досліджуваного напрямку, на думку вченого, є поглиблений соціально-економічний аналіз історичних явищ. Саме цей послідовний економізм дав підставу М. Грушевському простежити цікаву історіографічну тенденцію та ствердити, що “праці О. Лазаревського... вплинули на поглиблення того соціально-економічного досліду, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом й історією класової боротьби”⁵.

В історіографічній спадщині М. Грушевського достатньо відрефлектовано також поняття наукової школи. На відміну від історіографічного напрямку у цьому випадку визначальним є суб’єктивний критерій – наявність відомого вченого-засновника школи. Дослідник виокремлює ряд спільних складових, комбінація яких дозволяє говорити про існування певної школи: керівник, спільна тематика дослідження, подібні теоретико-методологічні підходи, наявність навчальної або наукової установи, довкола якої об’єднуються учні. Вчений пропонує своєрідну типологію шкіл, критерієм поділу визначаючи своєрідність шляхів її формування. З цього погляду вчений пише про два варіанти наукової школи в українській історіографії. Перший – це академічна школа класичного типу, яка формується довкола університетської професури – *ex cathedra*. Як приклад такого типу шкіл М. Грушевський пише про “школу Антоновича”, “скептичну школу Каченовського”, “школу Ключевського”⁶. Іншим типом наукової школи

є об'єднання дослідників довкола певного напрямку в історіографії, персоніфікованого видатним ученим, що не пов'язаний із жодним навчальним закладом. Характерним прикладом такого типу об'єднання М. Грушевський називає соціально-економічну школу О. Лазаревського, до якої зараховує О. Єфименко, І. Лучицького, М. Василенка, В. Мякотіна⁷.

Зауважимо, що теоретичні побудови М. Грушевського стосовно предмету, структури та дисциплінарного статусу історіографії не можуть вважатися цілісними та завершеними. Зрештою, і сам учений не ставив перед собою такого завдання. Проте ми можемо говорити про доволі зріле, як для загального стану історичної думки першої третини ХХ ст., розуміння ряду теоретико-історіографічних питань. Так, розширене розуміння М. Грушевським предмету вивчення української історіографії, який становить дослідження історії історичної думки в контексті національного самопізнання, в цілому корелюється із поглядами на цю проблему дослідників нашого часу⁸. Відповідає сучасному баченню дисциплінарного статусу історіографії й думка М. Грушевського про історію історичної думки як спеціальну історичну дисципліну⁹.

З іншого боку, відзначимо деяку архаїчність висловлювань ученого про історіографічні школи та напрямки, а також деякі термінологічні розбіжності та недосконалості, які, проте, відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки і були властиві дослідницькій парадигмі тієї доби. Зауважимо, що й сьогодні проблема визначення дисциплінарного статусу, структури та завдань історії історичної науки залишається відкритою.

Достатньо модерними були також методологічні особливості історіографічних студій М. Грушевського. Провідним загальнотеоретичним підґрунтям історіографічної рефлексії вченого, як, зрештою, більшості українських істориків тієї доби, був позитивізм “другої хвилі” з притаманним йому синтезом сцієнтизму, документальності, критичності та кумулятивності знання з одного боку, та модерністських новацій (індивідуалізм, психологізм, поліфакторність) – з другого. Праці М. Грушевського є практичним утіленням позитивістського ідеалу науковості: безліч імен, дрібних та поважних історіографічних фактів, подробиць, описовість, документалізм. Запозичену з арсеналу позитивістів еволюціоністську формулу розвитку української Клію М. Грушевський послідовно проводить у всіх своїх історіографічних студіях. Поряд із цим відзначимо також, що від початку ХХ ст. все більше помітним стає вплив на історіографічно-методологічну модель дослідника концептів різних філософських систем – романтизму, позитивізму, неокантіанства, “філософії життя”, історичної соціології. Це зайвий раз доводить поліперспективність творчих пошуків професора, його намагання тримати руку на пульсі тогочасних історіографічних новацій¹⁰. Відзначимо, що наявність чітких і відрефлектованих теоретико-методологічних принципів у працях М. Грушевського ставить його історіографічні студії значно вище як від сучасних йому, так і від більш пізніх вивчень української історичної науки.

Найбільш актуальними для нас є різноманітні варіанти моделювання М. Грушевським періодизації українського історико-наукового процесу. Учений використовував два основних варіанти такої періодизації. Так, деклароване розуміння вченим історіографічного процесу пов'язано з його сприйняттям безперервності (“тяглості”) української історії від Київської Русі до новіших часів. Дослідник безпосередньо пов'язує український історіографічний процес із загальними етапами історії України. Підставою періодизації для нього виступає спільність основних рис історичної думки певної епохи, що однаковою мірою властива всім пам'яткам.

Тяглість вітчизняного історичного, а відтак й історіографічного процесу розуміється дослідником як один суцільний і нерозривний процес на всім просторі історичного життя нашого народу в усі періоди його існування. В історичній еволюції українського народу М. Грушевський виокремлює три основних і два перехідних періоди¹¹. Всі вони є взаємопов'язаними, тому будь-яка "...фаза історії народу мусить бути докладно вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язаність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний народ"¹².

Поряд із схемою періодизації вітчизняної історичної думки, що була безпосередньо прив'язана до основних етапів історії України, М. Грушевський пропонує іншу – суто історіографічну. Її критерієм для вченого виступає теза про предметну неоднорідність історіографії та історичної науки. Історіографія в доробку дослідника виступає дещо синкретичною галуззю, що поєднує в собі як наукову парадигму, так і різноманітні версії донаукової чи метанаукової історичної думки (літописи, історичні думи, історичну белетристику, прозу та поезію й ін.). Звідси весь історіографічний процес поділяється на два великих періоди – час існування історіографії в донаукових формах і добу власне історичної науки. Прикметно, що М. Грушевський надавав виразну перевагу саме другому варіанту, тим самим заклавши традицію спеціалізації історіографічних досліджень у вітчизняній науці. Незважаючи на початковий етап становлення вітчизняної історіографічної парадигми, вчений зміг подолати тотальний націоналізм у визначенні основних віх історичної думки. У його концепції "внутрішня" періодизація, орієнтована на національні феномени, тісно пов'язана із "зовнішньою", вихідним пунктом якої стали еволюційні процеси в теоретико-методологічному образі світової Клію. Це дозволило вченому органічно вписати вітчизняну історичну думку в загальнолюдський інтелектуальний контекст, тим самим адекватно відобразивши оригінальне та запозичене в ньому, виважено вирішити проблему історіографічної конвергенції. Саме такий контекстуальний підхід і генетичний вектор історіографічної спадщини дослідника робить її цінною для пізнання шляхів поступу європейської гуманітаристики початку ХХ ст.

Реалізацією проголошених М. Грушевським теоретичних поглядів, зокрема запропонованої ним схеми минулого українського народу, стали конкретно-історіографічні студії вченого. Все розмаїття історико-наукових пошуків професора виразно групується довкола двох основних періодів нашої історичної думки – донаукового та, власне, періоду існування історії як науки. Донауковий період нашої історіографічної традиції в працях ученого виступає як цілісний, органічний, внутрішніми зв'язками пов'язаний феномен. Незважаючи на деяку жанрово-тематичну та теоретико-методологічну різноманітність історичних пам'яток цього періоду, для них властиво немало спільних рис, що в своїй сукупності дозволили М. Грушевському віднести їх до однієї значної історіографічної групи. Спільними є також ті теоретико-методологічні підходи та концептуальні інтерпретації, які запропонував професор для вивчення донаукової доби нашої історіографії. Творча спадщина М. Грушевського як дослідника історичної думки ХІ – ХVІІІ ст. досить різноманітна та неоднорідна. Вона поєднує у собі як численні спеціальні дослідження¹³, так і розлогі екскурси в синтетичних працях, передусім, у двох великих "Історіях". Більшою ґрунтовністю відрізняються його студії над давньоруським літописанням. Вони не тільки продовжували потужну загальноєвропейську дослідницьку традицію, але й надали їй надзвичайно важливий український вимір, що змусило вчених ХХ ст. багато в чому переглянути усталені концептуальні побудови.

Неоціненним був внесок професора в українські вивчення літописів – він, фактично, започаткував новітній етап дослідів над давньоруським літописанням¹⁴.

Розробки М. Грушевським польсько-литовської та козацької історіографії нерідко фрагментарні та досить неповні, навіть порівняно з тогочасним станом історіографічних пошуків. Це пояснюється кількома причинами. Передусім специфікою дослідницької уваги вченого – переважанням зацікавлень історика-джерелознавця над дослідником історичної думки. А оскільки в досліджувану добу кількість джерельного матеріалу помітно зросла, завдання детальної реконструкції фактів минулого поглинає всі зусилля вченого, а джерелознавчий аналіз все більше домінує над історіографічним. Також важливе значення відігравало переконання автора “Історії України-Руси” у слабкості тогочасної історіографічної традиції, домінуванні літературної, церковно-релігійної та суспільно-політичної тематики над суто історіографічною. Проте вчений, рідко ставлячи перед собою спеціальні історіографічні проблеми, не задовольнявся існуючими дослідженнями, намагаючись дати власні відповіді на актуальні історіографічні питання. Більшість його думок, розсіяних як у спеціальних розвідках, так і в узагальнюючих працях, запліднили новими ідеями подальшу вітчизняну історико-наукову традицію. Запропоновані ним підходи до вивчення цієї доби нашої Клію, концептуальні ідеї та оціночні інтерпретації, не тільки відповідали тогочасному стану історико-наукових пошуків, але й досі не втратили своєї наукової цінності¹⁵.

Іншим варіантом реалізації теоретико-історіографічних роздумів М. Грушевського є його біоісторіографістика. Це найбільш ґрунтовна та значуща частина його історико-наукової рефлексії. Її аналіз дозволяє простежити послідовність застосування задекларованих теоретичних принципів, зазірнути до творчої лабораторії дослідника, розкрити багатство та різноманітність його історіографічних підходів до емпіричного матеріалу. Більшість персоналогічних студій М. Грушевського були, по суті, першою спробою такого роду. Попередники вченого зосереджувалися або на індивідуальності істориків, або на загальних тенденціях розвитку історичної думки ХІХ – початку ХХ ст., що призводило до певної однобічності в розумінні обох цих аспектів історіографічного аналізу.

Біоісторіографічні студії М. Грушевського демонструють послідовність його дослідницької програми – теоретичного обґрунтування тягlosti вітчизняної історіографічної традиції від середньовіччя до доби модернізму та її персоніфікації в кожен конкретну епоху. Вчений створив цілу галерею глибоко-аналітичних та яскраво-психологічних образів визначних представників нашої Клію – М. Максимовича¹⁶, П. Куліша¹⁷, М. Костомарова¹⁸, В. Антоновича¹⁹, О. Лазаревського²⁰, М. Драгоманова²¹ та ін. Поряд із вивченням їх творчості, увагу М. Грушевського привертала також аматори історичної справи, що, переважно, працювали в галузі краєзнавства. Ці “автодидакти”, як писав учений, своєю самовідданою працею заповнюють значні лакуни історичного українознавства. Ілюстрацією поглядів М. Грушевського на роль аматорських студій у вітчизняній історіографії можуть бути його оцінки праць камінецького священика та краєзнавця Ю. Сіцинського. Вчений ставить у приклад іншим дослідникам української минушини його завзятість і патріотизм, гаряче бажання своєю працею прислужитися культурі “малої батьківщини”. Він писав: “О. Юхим Сіцинський, священник в м. Камінці, представляє собою типового провінціального дослідника в ліпшій значінню того слова і для тих, що сидючи в провінційних містах, плачуть ся на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидючи в такім мало інтелігентнім куті, як славний Камінець”²².

Крім праць з “ретроспективної” історіографії М. Грушевський також приділяв серйозну увагу історіографії “біжучій” – був автором значної кількості рецензій у бібліографічному розділі таких періодичних видань, як “Записки НТШ”, “Україна” та ін. Зрозуміло, останній вид діяльності мав власну специфіку, часто змушував керуватися безпосередніми полемічними міркуваннями. Проте, рецензуючи значну кількість історичних видань, М. Грушевський не обмежувався анотуванням змісту, а намагався, з одного боку, фіксувати загальні тенденції сучасного йому історіографічного процесу, а з іншого – впливати на цей процес. Такий вплив проявлявся щодо гальмування міфотворчих тенденцій, намаганні втримати рівень історичних досліджень у межах наукового дискурсу²³.

Персоналогічний підхід М. Грушевського постає перед нами як оригінальна методологічна техніка, покликана не лише розкрити повноту наукової творчості того чи іншого історика, а передусім розкрити глибинні психологічні мотиви діяльності, реконструювати його творчу лабораторію у всій можливій повноті її складності. Основними параметрами цієї техніки були міждисциплінарний та генетичний підходи, психологізм, об’єктивність і наукова коректність. Методологічна сторона його дослідів приваблює намаганням контекстуального зображення проблеми, пов’язаного із необхідністю не лише відобразити витоки наукових поглядів того чи іншого історика та пояснити їхню специфіку, але й простежити подальше “життя” акумульованих ними ідей, виявити становлення історіографічної традиції та нових історико-наукових напрямків. Інша перевага його дослідницької техніки, порівняно з тогочасними історіографічними студіями, визначається, як писали сучасники, “соціально-психологічним” підходом до предмету вивчення. М. Грушевський завжди намагається простежити етапи духовного становлення особистості вченого, впливу на його творчість різноманітних соціальних груп (від родини до професійного оточення), шукає в характері дослідника психологічні підстави для сприйняття саме тих, а не інших наукових ідей і т. д. Відзначимо теоретичну лабільність біоісторіографічного підходу М. Грушевського – намагання адаптувати дослідницьку методiku до вимог досліджуваного періоду та матеріалу, сформулювати запитання так, щоб отримати якомога більше корисної інформації. Найяскравіше така лабільність простежується при чергуванні дослідником макро- та мікроісторіографічних підходів. Зауважимо також, що при вивченні творчості істориків учений у більшості випадків був змушений сам формувати історико-наукову традицію, визначати певні дослідницькі пріоритети та орієнтири, за якими мали б йти наступні покоління дослідників українського інтелектуального життя. М. Грушевський уперше комплексно виокремив шляхи становлення української історичної науки, простежив європейські впливи на цей процес, відобразив роль істориків на особливостях його протікання. Все це, з одного боку, створювало нові теоретико-методологічні виміри у вітчизняному історико-науковому дискурсі, задавало тон для наступних поколінь дослідників українського інтелектуального життя. З іншого – спонукало до глибокої дослідницької рефлексії як над власною творчістю, так і над сучасним собі історіографічним процесом та усвідомленням свого місця в ньому. Складність завдання була викликана багатьма моментами: етичним (оцінка доробку своїх учителів і сучасників), особистісним (необхідністю відрефлектувати власні історіографічні корені), пізнавальним (неповнота джерел аналізу при вивченні сучасної собі історіографії) та ін. Специфіка також полягала у відсутності достатньої, а подекуди й будь-якої часової перспективи, що дозволила б відсторонено поглянути на діяльність видатних українських істориків.

Саме ці фактори зумовили як сильні (наприклад, безпосередність і психологічна насиченість образів), так і слабкі (наприклад, відсутність теоретичного узагальнення здобутків української історіографії першої третини ХХ ст.) моменти історіографічної спадщини М. Грушевського. Проте сам факт предметної різнобарвності та теоретичної складності проблематики у працях ученого дає підстави стверджувати, що вони й досі сприймаються одночасно як класичні та надзвичайно сучасні.

Поряд із визначенням статусу історіографії як історичної дисципліни, М. Грушевський багато уваги також приділяє її дидактичній функції. Вчений переконаний, що історія історичної думки повинна стати обов'язковим навчальним предметом у структурі фахової підготовки істориків. Ще на початках своєї професійної кар'єри – у Львівському університеті – М. Грушевський розпочинав курс української історії обов'язковими лекціями з історіографії та джерелознавства, поєднання яких було характерним для історії обох дисциплін на початковій стадії їх формування. На думку дослідника, особливо зростатиме методичне значення історіографічної дисципліни в майбутніх українських університетах, оскільки сприятиме виробленню розуміння тяглості інтелектуальної традиції у вітчизняній культурі від початків її становлення²⁴.

Організаційне оформлення історіографії як дисципліни означало, поряд із викладацькою практикою, утворення спеціальних установ, дослідницьких центрів розробки історії історичної науки в Україні. Так, у структурах історичної секції ВУАН в середині 1920-х років під керівництвом М. Грушевського була організована науково-дослідна Комісія для вивчення історії української історіографії²⁵. Підкреслюючи важливість її організації, М. Грушевський зазначав: “Я сподіваюся, що заснування спеціальної академічної комісії для дослідження української історіографії послужить дальшому розвитку цих студій: їх плановості, послідовності і неперервності, та наблизить той момент, коли наше громадянство одержить повний образ нашої історіографії в аспекті еволюції політичної мисли на Україні, її величності і повної ваги історії”²⁶. До складу комісії входили К. Антонович, М. Василенко, О. Гермайзе, К. Лазаревська, М. Петровський, М. Ткаченко, С. Гаєвський. У 1927 р. Комісією були проведені урочисті засідання, присвячені ювілейним річницям видатних українських істориків, учених, культурно-громадських діячів – П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка. У 1928 р. Комісія української історіографії видала том науково-публіцистичних та полемічних творів М. Костомарова. У її планах була підготовка до видання праць В. Антоновича, М. Костомарова та О. Лазаревського. О. Гермайзе уклав огляд української історіографії 1910 – 1920 рр. Втім, у 1929 р. фінансування Комісії було припинене, а її робота згорнена. Зауважимо, що таке розуміння важливості самостійних історіографічних студій зайвий раз підкреслює розуміння вченим історії історичної думки як самостійної галузі в сімействі історичних дисциплін.

Тож яким постає загальне значення історіографічної спадщини М. Грушевського в еволюції вітчизняного історико-наукового дискурсу? Коло критеріїв або параметрів, на основі яких повинне визначатися місце історика в історіографічному процесі, вже давно окреслено в сучасній історичній літературі. У більш генерованому вигляді вони наведені в одній із статей М. Ковальського: “Для визначення місця й ролі вченого у науковому процесі, на наш погляд, слід врахувати такі параметри, як коло його наукових зацікавлень (наукова проблематика), наявність попередників, справу яких він продовжував, інтенсивність та темпи досліджень із визначенням певних етапів наукової діяльності, ступінь новизни наукових розробок, нові напрямки та методи досліджень, оцінка сучасниками та нащадками результатів його наукової творчості,

вплив ученого на історіографічний процес (наявність наукової школи)²⁷. Орієнтуючись на ці рекомендації, відзначаємо, що загальна оцінка історіографічних роздумів М. Грушевського, на нашу думку, вимагає певної диференціації – розгляду у двох часових площинах – як феномену науки його доби та вітчизняної гуманітаристики ХХ ст.

У першому випадку можемо вести мову про безперечне новаторство вченого, фактичному запроваджені ним системних історіографічних досліджень до вітчизняного наукового дискурсу. Зі всіх проаналізованих проблем, над якими працював М. Грушевський протягом життя в галузі вітчизняної історіографії, він намагався показати внутрішню еволюцію кожної проблеми, залучити український історіографічний матеріал до загальноєвропейського історико-наукового контексту. Вже сама теоретична постановка дослідником ряду історіографічних проблем була для свого часу новою. Історіографічна концепція М. Грушевського перевершує всі попередні схеми своїм обсягом, джерелами, теоретико-методологічними засадами. Історію ідей, думки він розглядає в широкому хронологічному, топографічному, літературному та організаційному контекстах. Це стало можливим завдяки схильності дослідника до соціологічних спостережень, історичного та історико-наукового синтезу. В його працях йдеться про різноманітні форми історичних пам'яток – літописи, мемуаристику, літературні твори, роботи відомих діячів на ниві українознавства. М. Грушевському притаманна також чіткість і структурованість пропонованих історіографічних концепцій. Ґрунтовне визначення М. Грушевським теоретико-методологічних засад українського історіографічного процесу дозволило йому в єдиній цілісності розглянути історичні умови й обставини розвитку праці над дослідженням української історіографії, діяльність наукових і навчальних закладів, історичні концепції поодиноких істориків, їх найважливіші твори та творчі біографії.

Проте зрозуміло, що з погляду нашого часу деякі історико-наукові ідеї М. Грушевського не могли не втратити свою актуальність – сучасні історики відзначають значно більшу кількість аспектів історіографічного дослідження. Впадають також у вічі деякі термінологічні розбіжності та недосконалості у творах ученого, які, проте, відбивали початковий етап формування історіографічних досліджень як спеціальної галузі в межах історичної науки. Загалом, ми вважаємо, що історіографічні спроби М. Грушевського явно випереджали свій час як у плані тематичному – виборі об'єкта дослідження, так і у плані теоретичному – специфіки його дослідження та інтерпретації. Вчений цілком “історіографічно” усвідомлював мету своїх студій: на останньому за часом етапі українознавства підбити підсумки попередніх вивчень та зазначити вихідні точки надалі. Історіографічна спадщина М. Грушевського дає уявлення не тільки про джерела вітчизняного історико-наукового дискурсу, але й змушує сучасних учених більш уважно ставитись до методології власного наукового пошуку, враховуючи творчий досвід попередніх поколінь дослідників української історичної думки.

¹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'ять років його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 209.

² Там само. – С. 210.

³ Грушевський М. Дорогою віків // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. II. – С. 244.

⁴ Див. напр.: Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVII. – С. 1-10.

⁵ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 3.

⁶ Див. напр.: Грушевський М. Рец. на: Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // ЗНТШ. – 1896. – Т. IX. – С. 4.

⁷ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського... – С. 4-5.

⁸ Див. напр.: Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Чис... 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10). Об'єднаний випуск: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 404.

⁹ Див. напр.: Попова Т. Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 267-276; Попова Т. Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы // Российские университеты в XIX – начале XX вв.: Сб. статей. – Воронеж, 1996. – С. 44-55.

¹⁰ Докл. про методологічні погляди М. Грушевського див.: Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233-253; Тельвак В. Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894 – 1914 рр.) // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157-166.

¹¹ Див. докл.: Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – С. 85-120.

¹² Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-6 р. – К., 1906. – С. VIII.

¹³ Див. напр.: Грушевський М. “Похвала В. Кн. Витовту”, кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 1-16; Його ж. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – 1901. – Т. XLI. – С. 1-72; Його ж. До справи хронологічної звязи в Галицько-волинській літописи // ЗНТШ. – 1903. – Т. LII. – С. 1-5; Його ж. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 125-129; Його ж. Про українську історіографію XVIII століття // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 116-124; Його ж. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 85-115; Його ж. О так называемой “Львовской летописи” (1498 – 1648) и ее предполагаемом авторе // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – М., 1931. – № 5. – С. 569-587.

¹⁴ Див. докл.: Росовецький С. Примітки // Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К., 1993. – Т. III. – С. 257; Історія української культури у п'яти томах. – Том 1. Історія культури давнього населення України. – К., 2001. – С. 727.

¹⁵ Див. напр.: Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // УІ. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 130-146.

¹⁶ Грушевський М. “Малороссійскія песни” Максимовича і століття української наукової праці // Український історик (далі – УІ). – 1984. – № 1-4. – С. 132-147; Його ж. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 рік. – Вип. 1-3. – К., 1928. – С. 4-8.

¹⁷ Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – № 1. – С. 9-39.

¹⁸ Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи // ЛНВ. – 1917. – Т. LXII. – Кн. 1. – С. 8-13; Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров... – С. 209-225; Його ж. Костомаров і новітня Україна // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 148-170; Його ж. З публіцистичних

писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. – К., 1928. – С. III-XXI; Його ж. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. I-XXIII.

¹⁹ Грушевський М. Пам'яті Володимира Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 191-192; Його ж. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 193-199; Його ж. З соціально-національних концепцій Антоновича // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 200-218.

²⁰ Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського... – С. 1-10; Його ж. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського... – С. 3-18.

²¹ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 3-28; Його ж. Пятьдесят лет “Исторических песен малорусского народа” Антоновича и Драгоманова // УІ. – 1984. – № 1-4. – С. 171-186.

²² Грушевський М. Рец. на: Сецинский Е. Город Каменем-Подольский: Ист. Описание. – Киев, 1895. // ЗНТШ. – 1895. – Т. VIII. – С. 16.

²³ Див. докл.: Тельвак В. Теоретичні проблеми історії... – С. 157-166.

²⁴ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // ЛНВ. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. III. – С. 414.

²⁵ Див. докл.: Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 177-179.

²⁶ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського... – С. 17.

²⁷ Ковальський М. Місце Д. І. Яворницького в українському історіографічному процесі // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого (26 – 27 жовтня 1990 р.). – Дніпропетровськ, 1991. – С. 10.

Вікторія Тельвак.

Михайло Грушевський – дослідник української історіографії (теоретико-методологічний аспект).

Стаття присвячена аналізу ключових теоретико-пізнавальних аспектів історіографічної моделі М. Грушевського – баченні ним предмету та завдань історико-наукового дослідження, його методологічних засад, а також періодизації української історичної думки. Виявлено філософські джерела методологічних поглядів дослідника, їх вплив на тогочасну науку. Зроблено висновок про актуальність історіографічних ідей ученого для сучасної української гуманістики.

Viktoria Telvak.

M. Hrushevsky as a researcher of Ukrainian historiography (theoretical-methodological aspect).

The article is dedicated to the analyze of key theoretical-methodological aspects of M.Hrushevsky's historiography model – his vision of the subject and tasks of historic scientific study, its methodological basis, periodization of Ukrainian historiography. The philosophical backgrounds of the scholar's methodological ideas, its influence on the science of that time are shown. The topicality of the scholar's ideas for modern Ukrainian human studies is underlined.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ЖУРНАЛ “УКРАЇНА” (ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ)

У процесі інституціоналізації української гуманістики першої третини ХХ ст. журнал “Україна” посідає особливе місце і з огляду на тривалість свого функціонування, і внаслідок специфіки виконуваних культурно-наукових та громадських функцій. Виходячи з незначними перервами в 1907 – 1930 рр., часопис відобразив у собі особливості поступу вітчизняної науки кількох історичних епох і нерідко був єдиною фаховою трибуною для істориків Наддніпрянщини. Попри вказану унікальність цього видання, воно досі залишається на периферії історіографічних пошуків. Фактично, на сьогодні маємо лише одну спеціальну публікацію Аркадія Жуковського, що аргументовано підкреслив значущість “України” для розвитку нашої історіографії¹. Втім, очевидний недогляд цієї праці знаного вченого, за слушним спостереженням Руслана Пирого, полягає у “відсутності аналізу праць самого Грушевського, вміщених у журналі, адже, крім продовження його багатотомних творів, основний науковий доробок вченого київської доби побачив світ саме в “Україні””². Актуальність звернення до праць М. Грушевського підкреслюється також тим фактом, що вчений, будучи редактором “України” протягом 1914 – 1930 рр., визначав проблемно-тематичне обличчя журналу, вказуючи своїми статтями важливі напрямки наукового пошуку. З огляду на сказане, спробуємо узагальнити діяльність видатного вченого як автора журналу “Україна”.

Давньоруська проблематика традиційно перебувала в центрі наукових зацікавлень М. Грушевського. На сторінках “України” вчений звернувся до нововіднайденого листа Х ст. анонімного хозарського книжника³. Цінність цього документа, за словами вченого, полягає в цікавому погляді на хозарсько-візантійські відносини, в яких брала участь Русь. Віднайдений хозарський текст розповідає про війни з Візантією за Азовське узбережжя. М. Грушевський твердить, що цей документ дає нам відомості, які хронологічно відносяться до 30 – 40-х рр. Х ст.⁴ Вивчивши його зміст, учений вказує, що попри певні неточності, в ньому опосередковано висвітлено малознані аспекти політичної історії Київської Русі Х ст.

Поряд із політичною історією, М. Грушевський немало уваги приділяв проблемам давньоруської культури, зацікавлено реагуючи на появу нових публікацій. В поле його критичної уваги потрапила книга В. Адріанової “Житіє Алексея Человека Божія во древней русской литературе и народной словесности”, що вийшла друком у революційному 1917 р. і не була належно оцінена дослідниками. Рецензуючи книгу, М. Грушевський вказує, що авторка звернулася до вивчення малознаної, передусім в українській науковій літературі, теми – історії духовного вірша⁵. Вчений критично поставився до гіпотези В. Адріанової про те, що вірш датується другою половиною XVII ст. На противагу дослідниці, М. Грушевський доводить, що цей твір у своїй основі сягає старого життя Олексія, відомого ще в Златоуструях XII ст., а всі пізніші його редакції походять від цього архетипу. Історик підсумовує, що аналітична робота в рецензованій книзі варта визнання, адже в ній висвітлюється низка малознаних дослідникам питань, зокрема, як жив і чим займався святий Олексій, якою була його іконографія⁶.

Давньоруській народній словесності – билинам та історичним пісням – були також присвячені ґрунтовні дослідження В. Міллера і М. Сперанського. Оскільки М. Грушевський опрацьовував в 1920-ті роки проблематику давньоруських історичних пісень на сторінках фундаментальної “Історії української літератури”, він звернувся до критичного аналізу праць російських колег. Насамперед український учений зосередився на складній проблемі типології давньоруської пісенності, запропонованої В. Міллером і М. Сперанським. Історик схвально оцінив той факт, що російські автори серед окремих груп билин називають новгородські та галицько-волинські⁷. Позитивно М. Грушевський відгукнувся і щодо соціально-економічного контексту аналізу билинної творчості, запропонованого В. Міллером і М. Сперанським. Разом з тим, вказує рецензент, російські дослідники вочевидь недооцінили значущості для розвитку давньоруської літератури галицько-волинської билинної групи, що послабило загальну доказовість їхніх висновків.

Власні роздуми на тему билинної літератури М. Грушевський поглибив, аналізуючи дослідження А. Ляценка “Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде”. Редактор “України” з жалем відзначив, що в другій половині 20-их років студії з вивчення билинного епосу фактично занепали, тому нова праця заслуговує особливої уваги. В своєму огляді М. Грушевський докладно аналізує роботу А. Ляценка, показуючи читачеві особливості її змістового наповнення та фактично солідаризується з головними висновками автора⁸.

Давньоруській словесності була присвячена й праця О. Яцимирського “Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности”. Позитивно оцінюючи появу цієї студії, М. Грушевський разом з тим вказує на її суттєвий недолік – ігнорування автором текстів західно-слов’янського походження, що не дало йому можливості повною мірою вирішити проблему взаємовпливів писемності південних та східних слов’ян⁹.

Поряд із російськими вченими, давньоруську літературну проблематику опрацьовували також польські літературознавці. Незважаючи на складність наукової комунікації у міжвоєнний період між радянською Україною та Польщею, М. Грушевський доволі оперативно реагував на новинки польського наукового книговидавництва. Так, у поле зору українського вченого потрапила праця знаного польського славіста Яна Лося, присвячена найдавнішим пам’яткам польської писемності, що розвивалася у тісній взаємодії з давньоруською літературою. Підносячи високий фаховий рівень польського колеги, рекомендуючи його студії українським гуманітаріям, редактор “України” водночас висловлює побажання Я.Лосю в наступних своїх працях зосередитися на цікавій проблемі мовно-літературних порівнянь старих польських текстів з аналогічними текстами чеського, східнослов’янського або германо-романського походження¹⁰.

Увагу М. Грушевського привернула й стаття польського історика Казимира Добровольського, присвячена діяльності перших релігійних сект у Польщі. На переконання редактора “України”, враховуючи незначну кількість українських історичних та літературних джерел, які дають нам можливість проаналізувати впливи численних ідеологій на релігійне життя українських земель в XIV – XVI ст., чимале значення мають угорські, румунські, словацькі, а також польські літературні пам’ятки. Їх вивчення, вказує М. Грушевський, уможлиблює проведення аналогій щодо подібних процесів на українських землях ранньомодерного часу¹¹. Праця польського автора, підсумовує рецензент, постає цінним джерелом для студіювання релігійної історії Польщі.

Важливий методологічний проблемі взаємовпливів слов'янських літератур була присвячена стаття польського дослідника Венцеслава Ледніцького. Критичну увагу М. Грушевського привернуло твердження вченого, що завданням славіста не може бути синтетичне опрацювання історії слов'янських літератур як цілісності¹². Полемізуючи з польським колегою, редактор "України" доводить, що слов'янство як певна культурна цілісність існувало завжди, підтвердженням чого були тісні контакти та взаємовпливи слов'янських народів.

Подібній проблемі взаємовпливів слов'янських літератур була присвячена й стаття М. Сперанського. В своїй рецензії М. Грушевський зазначає, що російський дослідник ставить перед собою важливе і складне завдання простежити взаємозв'язок давньоруських писемних пам'яток з південнослов'янською книжністю¹³. Докладно інформуючи українського читача про висновки М. Сперанського, рецензент солідаризується з ним у визнанні тісних взаємовпливів між болгарською і руською книжністю в XII – XIII ст.

Важливій проблемі давньоруського літописання була присвячена праця Є. Перфецького "Русские Летописные своды и их взаимоотношения". Визнаючи важливість нового погляду на староруську літописну традицію, М. Грушевський уважно поставився до запропонованої Є. Перфецьким теорії походження найдавніших літописних пам'яток XI – XII ст. На підставі аналізу володимирської копії першої половини XIV ст. російський історик спробував реставрувати загальноруський літописний звід 1189 р. За складові частини цієї копії, зазначає М. Грушевський, Є. Перфецький приймає переяславський літописний звід 1186 р. і володимирські записки¹⁴. Схвально оцінюючи намагання Є. Перфецького переосмислити попередні історіографічні теорії, український учений, разом із тим, стверджує, що концептуальні висновки рецензованої праці виглядають непереконливо, чому також помітно шкодить її невдала стилістика.

Про широту наукової ерудиції М. Грушевського свідчить його рецензія на працю московського нумізмата А. Орешникова, присвячену хронології монет Київської доби. За словами українського вченого, російський автор намагався встановити хронологію монет, взявши за критерій їх династичний знак чи герб¹⁵. На цій підставі А. Орешников, описуючи родові знаки Володимира Великого та Ярослава Мудрого, називає родовим знаком Володимира двозуб. Редактор "України" не погоджується з російським колегою, вказуючи на слабку аргументацію і логічну сумнівність його гіпотез.

Ранньоісторичній проблематиці була присвячена критична замітка М. Грушевського, написана з приводу двох книг знаного російського антикознавця Михайла Ростовцева. Не входячи в суть історичних гіпотез російського колеги, зрештою, віддаючи належне його фаховості, редактор "України" зосередився на термінології рецензованих праць. Він указує на безпідставне вживання М. Ростовцевим як синонімічних топонімів "Росія" та "Русь", що вводить в оману західного читача, котрий через таку плутанину схильний ототожнювати цивілізаційну спадщину Київської Русі та московської держави ранньомоденого часу¹⁶.

В 20-ті роки в центрі наукових зацікавлень М. Грушевського перебувала історія української козаччини – саме тоді творилися козацькі томи його великої "Історії". З огляду на це, стає зрозумілою увага вченого до козакознавчої проблематики на сторінках "України". Цікавою та оригінальною за тематикою є стаття М. Грушевського, в якій проаналізовано причини та наслідки розселення українців за московською границею напередодні Хмельниччини. За словами вченого, процес розселення українців

на східних кордонах Речі Посполитої не здобув відповідної оцінки як факт української історії, залишаючись фактично у центрі уваги краєзнавства Слобідської України¹⁷. Звертаючись до цієї проблеми, М. Грушевський спирається на карту Боплана, яка відобразила результати колонізаційного зросту Східної України в середині XVII ст.¹⁸. Оцінюючи значення колонізаційного руху, вчений акцентує насамперед його позитивне значення для української історії – утворення значних кадрів військової людності, що брала участь у повстанні Богдана Хмельницького. Втім, М. Грушевський називає і негативну сторону цього процесу, яка полягала в тому, що після невдач революції 1648 р. розчарована частина українського населення замість того, щоб продовжити боротьбу, воліла залишити українські території під владою Польщі і йшла на Схід вже вторгованими шляхами.

Звертався М. Грушевський також до дипломатичної історії Хмельниччини. У 1880 р. в московському архіві при описі відділу “Сибірського приказу” було знайдено багато цінного матеріалу до історії України, втім і акти дипломатичних місій, якими обмінювалися в 1648 р. козацька та московська сторони¹⁹. На сторінках “України” М. Грушевський піддав докладному аналізу оригінальні акти місій Силуяна Мужиловського (висланого Хмельницьким у Москву) та Григорія Унковського (посла до гетьмана з Москви), а також наводить текст записки Мужиловського, що містила в собі цікаву інтерпретацію повстання Хмельницького²⁰. Опрацьовуючи зміст записки, вчений звертає увагу читача на те, що в ній підносилися релігійні мотиви війни гетьмана, зокрема вказується на те, що шляхетська Польща поставила перед собою завдання викоринити православну віру²¹.

Будучи одним із найбільш плідних дослідників козацької доби, М. Грушевський охоче відгукувався рецензіями на козакознавчі праці вітчизняних та зарубіжних учених. Так, в поле його уваги потрапили дві книги А.Кащенко, присвячені історії запорозьких козаків. Схвально відгукнувшись на зацікавлення автора козацькою тематикою, М. Грушевський разом із тим, піддав критиці стилістику, а також слабкість джерельного та історіографічного підґрунтя праць А. Кащенко²². Якщо метою наукової роботи, радить М. Грушевський молодшому колезі, ставиться з’ясування історії січового козацтва, то екскурси в загальну історію козацтва є абсолютно зайвими. Вчений твердить, що наука вже давно утвердила схему дослідження подій козацької минувшини, отже немає потреби вигадувати власні інтерпретаційні комбінації²³.

До проблеми дипломатичної історії Хмельниччини М. Грушевський звернувся, рецензуючи статтю чеського професора Яна Рипки, присвячену аналізу листа турецького султана до гетьмана, датованого 1650 р. Аналізуючи аргументи чеського колеги, рецензент вказує на очевидні недоліки його праці, викликані надмірною довірою до перестарілих поглядів М. Костомарова, котрий вважав аналізований документ найдавнішим свідченням дипломатичних стосунків Хмельницького з Портою²⁴. Розглядаючи вказану проблему, М. Грушевський аргументовано вказує, що перше посольство від гетьмана до турецького султана було відправлене ще в 1649 р.

Журнал “Україна” не стояв також осторонь проблематики українського XIX ст. Як головний редактор видання, М. Грушевський ініціював обговорення декабристознавчої тематики. З нагоди століття повстання декабристів, що широко відзначалося в 1925 р., вийшло спеціальне число “України”. У редакційній передмові М. Грушевський визначив ключові питання, відповідь на які мали б дати матеріали часопису. Серед них особливо значущими були такі: українські декабристи чи декабристи в Україні; в якій мірі декабристське повстання було пов’язане з соціально-економічними

і культурними умовами українського життя; яке значення воно мало для подальшого розвитку подій в Україні та ін.²⁵ Сам історик вказав, що вважає повстання декабристів одним з ключових етапів розвитку революційної ідеології в XIX ст.

Розглядаючи проблеми історії України XIX ст., М. Грушевський звертається до культурної політики царату. В статті під промовистою назвою “Ганебній пам’яті” він аналізує наслідки дії Емського указу на українських землях²⁶. Порівнюючи стан української культури за царату і в двадцяті роки, вчений підводить читача до осмислення національної політики комуністичної влади на українських землях. При цьому він недвозначно вказує, що деякі партійні діячі, зокрема А. Енукідзе, подекуди дозволяють собі вислови цілком у дусі царських ідеологів²⁷.

Багато уваги на сторінках “України” М. Грушевський присвятив розвитку української інституційної історіографії. Як багатолітній голова Наукового товариства імені Шевченка, вчений завжди тримав у полі зору розвиток цієї некоронованої української Академії наук. З нагоди п’ятдесятиліття від часу заснування НТШ, М. Грушевський поділився своїми рефлексіями стосовно минулого та майбутнього Товариства, наголосивши на непроминальності його внеску до української культури²⁸. Подібні ідеї вчений висловив і з нагоди п’ятдесятип’ятиліття заснування НТШ, яке відзначалося у 1928 р.²⁹.

Відгукнувся М. Грушевський і на двадцятилітній ювілей Українського Наукового Товариства. Як його перший голова, вчений у змістовній розвідці ділиться своїми цікавими спогадами про історію створення товариства, характеризує різні напрямки його діяльності, головна мета якої полягала у започаткуванні системних українознавчих студій на Наддніпрянщині³⁰.

Торкається у своїх історіографічних студіях М. Грушевський також проблем розвитку сучасної йому української науки на підрадянських землях. Як колишній випускник Київського університету святого Володимира, він коротко зупинився на характеристиці наукової діяльності його факультетів у пореволюційний період. На проблемах розвитку української науки в 20-х роках редактор “України” зупинився у своїй публікації, присвяченій сесії Пленуму Укрнауки, що вперше відбулася в Києві в 1924 р. Як її учасник, М. Грушевський навів на сторінках журналу свою промову. На думку історика, однією з найбільш важливих проблем, яку повинна вирішити сесія, є становище і розвиток в радянській Україні бібліотечної справи³¹. Основна думка виступу історика була віддзеркалена в його твердженні, що “коли Київ має бути науковою лабораторією України, коли Українська Академія має бути науково-організаційним осередком для цілої країни, то в ній повинна бути і відповідна наукова бібліотека”³².

В 20-ті роки журнал “Україна” активно включився у процес вшанування пам’яті видатних діячів української науки і культури. Як головний редактор часопису, М. Грушевський написав низку біографічних нарисів, що вказували дослідникам на найбільш актуальні проблеми біоісторіографічних студій. Так, учений відгукнувся короткою заміткою на роковини смерті Тараса Шевченка. В ній автор згадує Шевченків “Заповіт” та влучно відзначає, що українці й досі не виконали настанови великого Кобзаря об’єднатися в “сім’ї вольній, новій”³³.

Новаторською в історіографічному плані була стаття М. Грушевського, написана з приводу сорокових роковин смерті Миколи Костомарова. Відзначимо, що вона становила своєрідне продовження попередніх костомарознавчих студій ученого³⁴. Аналізуючи суспільно-політичний світогляд видатного історика, редактор “України” називає його чоловічим ідеологом українських народівців³⁵. М. Костомаров, за словами вченого, був одним із перших борців за соціальну рівноправність, а також речником ідеї

федеративного об’єднання слов’янських народів, що повною мірою була реалізована в радянській державі³⁶.

В 1926 р. українська громадськість відзначала тридцяті роковини смерті Михайла Драгоманова. На сторінках “України” М. Грушевський подав власне розуміння значущості внеску видатного політика в українську справу. Вчений акцентує увагу читача на останньому еміграційному періоді життя М. Драгоманова. М. Грушевський наголошує, що заснування ним громадівського гуртка у Женеві сприяло визволенню українства з тенет провінціалізму, спрямувавши його подальший поступ на широкі шляхи світового культурного руху³⁷. В цьому редактор “України” вбачає важливість національної місії М. Драгоманова.

До постаті М. Драгоманова М. Грушевський звертається також у рецензії на книгу Д. Заславського, вважаючи її одним із найцінніших досліджень про київського професора. Автор праці, за словами рецензента, поставив перед собою цікаве завдання показати, що М. Драгоманов був у першу чергу революціонером-соціалістом, а не лібералом-конституціоналістом³⁸. Оригінальність праці Д. Заславського, на думку М. Грушевського, полягає в спробі довести, що завдяки М. Драгоманову в російських революційних колах національне питання взагалі і українське зокрема привернуло до себе неабияку увагу. З огляду на це, рецензент рекомендує українському читачеві ознайомитися з книгою російського автора.

Не міг М. Грушевський також не відгукнутися й на двадцятиліття смерті свого вчителя Володимира Антоновича. Зауважимо, що звернення М. Грушевського до творчої спадщини В. Антоновича цікаве також як своєрідна рефлексія власного історіографічного світогляду, оскільки вчений, як відомо, формувався під переважаючими впливами київського професора. На думку вченого, сучасники В. Антоновича уникали цілісного аналізу всієї багатомірності його творчої спадщини, найчастіше розглядали лише окремі ділянки його життя, переважно, громадсько-політичну або наукову. Це призводило до дисгармонії при вивченні непересічної особистості засновника київської школи, суперечності деяких оцінних характеристик. На сторінках “України” вчений зазначав, що “Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований”, незважаючи на те, що його особа “представляла цілу стадію українського життя”³⁹. Долаючи зазначені недоліки, М. Грушевський уперше здійснив спробу подати цілісний, психологічно насичений образ свого вчителя з урахуванням усіх перипетій його творчої біографії.

У статті “З соціально-національних концепцій Антоновича” М. Грушевський здійснив спробу простежити витоки своєрідних підходів свого вчителя до держави взагалі та української державності зокрема. “В своїй автобіографії, – писав М. Грушевський, – Антонович поясняв, як він прийшов до свого українського патріотизму, через демократизм до місцевої народної маси і її землі”. “Але се не був виключно розумовий процес, – зазначив далі дослідник, – підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він тільки надав принципіальний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей... При світлі революційного західного аналізу Антонович знайшов свій “предмет” в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодалськими привілеями, з бюрократизмом і централізмом”⁴⁰. Ці погляди формувалися всупереч впливам шляхетського середовища, в якому зростав молодий Антонович, та російського офіційного бюрократизму, в умовах якого жив і працював історик. А ту нехіль до державного примусу, – пояснював М. Грушевський позицію вчителя, – яку навіювали на нього вікові

експерименти, що здійснювали чужі правителі та наїзники над українським народом, він переніс і на свійські спроби поневолення й експлуатації народної маси – навіть в інтересах власної національної культури і держави. Не держава, а “Громада”, – ось гасло В. Антоновича, – вказував М. Грушевський, яке прозвучало на чверть століття раніше, аніж стало “в новій редакції програмою для Драгоманова і його гуртка”.

До аналізу творчості В. Антоновича і М. Драгоманова М. Грушевський звернувся також з нагоди п’ятдесятилітнього ювілею “Історичних пісень малоросійського народу”. Високо оцінюючи діяльність дослідників у галузі фольклористики, вчений підкреслює при цьому найсуттєвіше – прагнення вчених до розгляду народних пісень на ґрунті історизму з метою відтворити історію українського народу, “розповіджену ним самим у поетичній формі”⁴¹. М. Грушевський зупиняється на структурі двотомника, розмірковує над нереалізованими планами упорядників, вивчає розголос в українофільських колах факту підготовки й виходу збірника. На думку дослідника, застосований авторами історико-літературний підхід до укладання збірника мусить стати визначальним при підготовці нового видання українських народних пісень. Найвищим досягненням В. Антоновича і М. Драгоманова вчений слушно вважає розроблену методику дослідження пісень, котра включала: 1) зведення текстів і варіантів пісень; 2) виявлення автентичних текстів і їх підробок; 3) пояснення їх відповідно до стану розробки української історії, та з’ясування на цій підставі того, наскільки вірно пісні “дають поетичну репродукцію реальних образів дійсності”⁴². Одночасно М. Грушевський акцентує увагу на обмеженості суто історичного підходу авторів до пісень, підкреслює потребу розширення у контексті новітніх досягнень європейської науки інструментарію дослідження історичного фольклору. “Необхідно підходити до нього не тільки з історичною, але і з літературною міркою, – пише М. Грушевський у своїй статті, – враховуючи складні психологічні й естетичні фактори”⁴³. Разом із тим, з висоти останніх досягнень на ниві фольклористики, вчений констатує, що кінцева мета, яку поставили перед собою В. Антонович і М. Драгоманов, – “подати повну історію нашого народу в його власних піснях” була “перебільшена”, адже народна пам’ять і поетична творчість не охоплюють у цілісності всіх подій та явищ української історії.

Помітним був внесок М. Грушевського і в становлення франкознавства, адже довгі роки співпраці та товаришування пов’язували видатних діячів українства⁴⁴. Редактор “України” відгукнувся на десяти роковини смерті Каменяра розлогою розвідкою⁴⁵. В ній учений коротко аналізує праці видатного письменника, дає їм високу оцінку, наводячи найбільш промовисті уривки з окремих творів. Відзначимо, що висока оцінка М. Грушевським спадщини свого старшого товариша послужила відправним пунктом вшанування пам’яті Каменяра на Наддніпрянщині.

У 1927 р. українська інтелігенція відзначала тридцятиріччя смерті знаного українського письменника Пантелеймона Куліша. Цій події М. Грушевський присвятив статтю “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, де навів яскраву характеристику Куліша-історика, розкрив основні риси його творчості, вперше в українській історіографії застосувавши “соціально-психологічний підхід” як метод історико-наукового дослід. Це стало можливим завдяки тому, що П. Куліш, як писав дослідник, “залишив багато матеріалу для пізнання своєї інтелектуальної, соціальної і творчої індивідуальності”. Відзначаючи “Історію поєднання Русі” як цінну з наукового та дослідницького погляду працю, дослідник уважав, що автор зіпсував її своїм “общерусством”, “цареславиєм”, “чолобиттям перед культурною місією польського магнатства”⁴⁶. Основу історичних поглядів П. Куліша та їх еволюцію М. Грушевський, використовуючи соціально-

психологічний підхід, пов’язував з його соціальним походженням зі стану збіднілих хутірських козаків і пояснював впливом дитячих вражень на творчість письменника. У його творчості вчений вбачав ідеологію “статочних кармазинів-хуторян”, на зразок автора “Літопису Самовидця”. З факту приналежності П. Куліша до козацько-панської верстви, що зберегла свої національно-культурні та державні традиції, виходила, вважав історик, основна суперечність його поглядів. Це – “антитеза традиції своєї верстви з демократизмом українського мужицтва і військової черні, що ліг основою нашого відродження”. На думку М. Грушевського, П. Куліш своєю яскраво вираженою вдачею дуже виразно скристалізував цю антитезу, “суперечність”, “характерну антиномію” українського життя: “тенденцію культурницьку і державницьку з соціальними й соціалістичними домаганнями українського демосу...”⁴⁷. До історичного синтезу цих тенденцій П. Куліш, на думку М. Грушевського, мав “органічну нездатність”. У той же час він визнавав велику “безперечну інтуїцію” письменника, за допомогою якої той висвітлював багато актуальних проблем української історії. Саме з таких – соціально-психологічних – позицій, переконаний учений, і слід вивчати діяльність П. Куліша як історика.

До аналізу літературної спадщини П. Куліша М. Грушевський вкотре звернувся, вивчаючи першу редакцію його “Іродової мороки”, що являла собою вертепну містерію на Різдвяні свята. Зробивши короткий аналіз змісту і прихованої суті твору, історик називає його традиціоналістичним, але з відчутними політичними інтонаціями⁴⁸. В першій редакції твору, як стверджує М. Грушевський, важко зрозуміти, де закінчується жартівливий гротеск і починається сатира на Московське царство та його політику стосовно України. Загалом, учений називає цей твір найбільш яскравим виявом козакофільства П. Куліша – цілком серйозним соціальним маніфестом попри зверхню пародійну форму⁴⁹.

У 1927 р. вийшов том “України”, присвячений 25-м роковинам смерті О. Лазаревського. У редакційній статті М. Грушевський дав ґрунтовний аналіз його наукової діяльності, проаналізував найважливіші джерельні публікації та дослідження, виокремив головні риси історичної концепції. Він зазначав, що О. Лазаревський започаткував вивчення соціально-економічної історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. і став “фундатором нових течій нашої історіографії, які дали не тільки новий напрямок історії Гетьманщини, але вплинули на характер нашого історичного дослідження взагалі”. В той же час, на його думку, “величезний матеріал, згромаджений О[лександром] М[атвійовичем] часто зістається без відповідних підсумків..., більша частина праць О[лександра] М[атвійовича] лишається розпорошеною по різних виданнях і зовсім не приступною в цілості”. Тому автор статті вважав за доцільне перевидати хоча б частину спадщини О. Лазаревського, що найбільш яскраво представляла його погляди на соціально-економічну історію Гетьманщини⁵⁰.

Досліджуючи тематику та специфіку наукових праць О. Лазаревського, М. Грушевський говорив про нього як про дослідника життя та побуту народу, історика-біографа, для якого “історія втіляється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характеристиках, в живих людях епохи, з кров’ю і м’ясою їх реальних інтересів”⁵¹. Праці видатного історика збагачували джерельну базу історичної науки, стимулювали вітчизняну наукову думку, окреслювали коло основних проблем історії України. Характерною особливістю О. Лазаревського як дослідника М. Грушевський відзначає те, що той не був ученим-теоретиком. Тому він не намагався робити у творах широкі узагальнення, не підходив до фактів з певною

доктриною чи теорією. Як зазначав автор статті, “...його репутація, як твердокамінного документаліста і об’єктивника стояла понад усяким сумнівом. Він був класичним прикладом документалізму”. О. Лазаревський дуже рідко виходив за межі реєстрації та систематизації документальних матеріалів (“задокументованих фактів”, як писав М. Грушевський), всіляко намагався уникати узагальнень і висновків, підозріло і досить скептично ставився до теоретичних конструкцій інших учених. На думку дослідника, він “не хотів приймати на себе відповідальності інтерпретатора, тим менше – оборонця тої чи іншої тези, чи відповідної ідеї, не хотів ставати між читачем і голим фактом, неприкрашеним, документальним фактом, і лишав читачеві робити висновки і виробляти переконання на власний ризик і відповідальність”⁵². На думку дослідника, своїм безпосереднім завданням О. Лазаревський вважав підготовку матеріалу та його первинну обробку, залишаючи робити висновки пізнішим дослідникам.

М. Грушевський відзначав, що О. Лазаревський завжди виступав проти ідеалізації історичного минулого, намагався підпорядкувати науку політиці або потребам окремих верств суспільства за рахунок спрощення її проблем і популяризації неперевіраних даних. Він не визнавав “політизованої історії”. Це проявлялося в тому, що історик не брав майже ніякої участі в українському національно-визвольному русі, цурався національних організацій та, за образним висловом М. Грушевського, “скептично і навіть не завжди приязно ставився до тяжких в тодішніх несприятливих обставинах потуг національного українського життя і до всяких спроб вивести його за межі етнографічної стихії та антикварного аматорства”⁵³.

Вірний своїм принципам історизму та генетизму, дослідник уперше в українській історіографії здійснив спробу вписати наукову спадщину О. Лазаревського та його школи в більш широкий історіографічний контекст, показати не лише джерела цього історіографічного напрямку, але й простежити перспективи його еволюції. Розглядаючи наукову спадщину школи О. Лазаревського, М. Грушевський зауважив, що її ідеї “вплинули на поглиблення того соціально-економічного дослідження, який так близько підходить до вимог того, що тепер зветься історичним матеріалізмом й історією класової боротьби”⁵⁴.

Поряд із відзначенням ювілеїв видатних українських діячів, М. Грушевський також долучився до обговорення творчої спадщини своїх менш іменитих сучасників. Для прикладу, назвемо його статті, присвячені осмисленню діяльності Федора Вовка⁵⁵ та Кирила Студинського⁵⁶. Відзначивши їх внесок до скарбниці української культури, редактор “України” фактично ініціював студії над українським інтелектуальним життям першої третини ХХ ст.

Значну увагу на сторінках “України” М. Грушевський присвятив проблемам розбудови музейної справи в республіці. Зі шпальт журналу він закликав державне та партійне керівництво берегти музейні та природні пам’ятки⁵⁷. Вчений наголосив, що органи влади повинні утримувати в належному стані музеї, замки, історичні парки, створювати для їх вивчення наукові красзнавчі осередки. М. Грушевський також порушив важливе питання повернення українських культурних цінностей, вивезених з території України до російської столиці⁵⁸.

Підсумовуючи діяльність М. Грушевського як автора публікацій на сторінках журналу “Україна”, відзначимо різноманітність його наукових інтересів як у хронологічному, так і в проблемно-тематичному вимірах. Вчений опрацьовував проблематику від доби античності до новітнього періоду, висловлюючи власні авторитетні спостереження з питань нумізматики, мовознавства, музеєзнавства, церковної та політичної історії

й багатьох інших галузей історичного знання. Інтенсивність появи текстів ученого на шпальтах “України” помітно зросла у 20-ті роки, коли дослідник фактично був позбавлений інших можливостей оперативно оприлюднювати результати свого наукового пошуку. Публікації М. Грушевського в “Україні” виконували низку наукознавчих і громадських функцій. Насамперед, вони вказували напрямки актуального наукового пошуку, оприявнюючи численні “білі плями” вітчизняної гуманістики. Поряд із цим, критичні тексти вченого виконували важливу контролюючу функцію: в них історик не лише закликав дотримуватися фахових стандартів, але й оперативно реагував на праці російських і західних українознавців, що не завжди коректно інтерпретували східнослов’янську проблематику. Врешті, статті редактора “України”, а також проведена ним редакційна політика, ініціювали полеміку довкола найрізноманітніших проблем української гуманістики, створюючи тим самим необхідний для поступу науки простір наукової комунікації, особливо важливий в умовах поступового згорання українознавчих студій в другій половині 20-х років. В цілому, наше дослідження вказує на подальшу актуальність звернення до проблематики журналу “Україна” як в аспекті аналізу змістової наповненості часопису, так і в плані осмислення його місця в розвитку вітчизняної науки першої третини ХХ ст.

¹ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал “Україна” // Український історик. – 1986. – № 1-2. – С. 5-20.

² Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 76.

³ Грушевський М. Новий хозарський текст про війни Олега // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 9.

⁵ Грушевський М. [рец.] Адріанова В. Житіє Алексея человека Божого в древней русской литературе і народной словесности // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 158.

⁶ Там само. – С. 159.

⁷ Грушевський М. [рец.] Миллер В. Очерки русской народной словесности. Былины и исторические песни; Сперанский М. Русская народная словесность. Введение в историю усной русской словесности. Устная словесность повествовательного характера // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 158.

⁸ Грушевський М. [рец.] Лященко А. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде (Sertum bibliologicum в честь проф. А. И. Маленина) // Україна. – 1925. – Кн. 1-2 (11). – С. 192.

⁹ Грушевський М. [рец.] Яцимирский А. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности // Україна. – 1926. – Кн. 1 (16). – С. 138.

¹⁰ Грушевський М. [рец.] Los’ J. Początki piśmennictwa polskiego (Przegląd zabytków językowych) // Україна. – 1927. – Кн. 1-2 (21). – С. 199.

¹¹ Грушевський М. [рец.] Dobrowolski K. Pierwsze sekty religijne w Polsce // Україна. – 1926. – Кн. 1 (16). – С. 139.

¹² Грушевський М. [рец.] Lednicki V. Existe-t-il un patrimoine commun d’etudes slaves? // Україна. – 1927. – Кн. 3 (22). – С. 172.

¹³ Грушевський М. [рец.] Сперанский М. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. (Русские памятники письменности на юге славянства) // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 164.

¹⁴ Грушевський М. [рец.] Перфецкий Е. Русские Летописные своды и их взаимоотношения // Україна. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 133.

¹⁵ Грушевський М. [рец.] Орешников А. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам // Україна. – 1930. – Кн. 41 (травень-червень). – С. 173.

¹⁶ Грушевський М. [рец.] Ростовцев М. Эллинизм и иранство на юге России; Ростовцев М. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических // Україна. – 1925. – Кн. 4 (13). – С. 154.

¹⁷ Грушевський М. Український рух на схід. – Розселення за московською границею до 1648 р. // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 20.

¹⁸ Там само. – С. 26.

¹⁹ Грушевський М. Історія Хмельниччини описана Силуяном Мужилівським в лютому 1649 року // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 29.

²⁰ Там само. – С. 31.

²¹ Там само. – С. 33.

²² Грушевський М. [рец.] Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове. Коротка історія війська Запорозького; Кащенко А. Великий Луг запорозький // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 163.

²³ Там само. – С. 165.

²⁴ Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою // Україна. – 1930. – Кн. 42. (липень-серпень). – С. 4.

²⁵ Грушевський М. 1825 – 1925 (До століття повстання декабристів) // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 3.

²⁶ Грушевський М. Ганебний пам'яті // Україна. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 46.

²⁷ Там само. – С. 48.

²⁸ Грушевський М. [рец.] Ювілейний Збірник Наукового Товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття заснування – 1873 – 1923 рр. // Україна. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 156.

²⁹ Грушевський М. Ювілей Львівських “Записок” і постулату Української Академії Наук // Україна. – 1930. – Кн. 40. – (березень-квітень). – С. 3.

³⁰ Грушевський М. Велике діло [До двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві] // Україна. – 1929. – Кн. 32. (січень – лютий). – С. 3.

³¹ Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укр. Науки) // Україна. – 1926. – Кн. 1 (16). – С. 14.

³² Там само. – С. 14.

³³ Грушевський М. В шістдесят четверті Шевченкові роковини (з портретом) // Україна. – 1924. – Кн. 1-2 (11). – С. 3.

³⁴ Тельвак В. Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. Ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 484-496.

³⁵ Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини (з портретом) // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 3.

³⁶ Там само. – С. 6.

³⁷ Грушевський М. Місія Драгоманова [з портретом]. // Україна – 1926. – Кн. 2-3 (17). – С. 9.

³⁸ Грушевський М. [рец.] Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк // Україна. – 1926. – Кн. 2-3 (17). – С. 219.

³⁹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 4.

⁴⁰ Там само. – С. 6.

⁴¹ Грушевський М. П'ятьдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн. 1-2. – С. 97.

⁴² Там само. – С. 98.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Дрогобич, 2007. – Вип. 4. – С. 590-642.

⁴⁵ Грушевський М. Апостолові праці (в десятиліття смерті Франка) // Україна. – 1926. – Кн. 6 (20). – С. 4.

⁴⁶ Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – № 1. – С. 32.

⁴⁷ Там само. – С. 10.

⁴⁸ Грушевський М. Перша редакція “Иродової мороки” Куліша // Україна. – 1927. – Кн. 1-2 (21). – С. 95.

⁴⁹ Там само. – С. 96.

⁵⁰ Грушевський М. В 25-ті роковини смерті Олексія Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 15-16.

⁵¹ Там само. – С. 6.

⁵² Там само. – С. 4.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – С. 16.

⁵⁵ Грушевський М. [рец.] Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 167.

⁵⁶ Грушевський М. [рец.] Возняк М. Три статейки з полемічного письменства; Копержинський К. З історії публіцистики ХУІІ в.; Гординський Я. Акад. К. Студинський як дослідник літератури ХУІ і ХУІІ ст. // Україна. – 1930. – Кн. 43. (вересень). – С. 132.

⁵⁷ Грушевський М. Збірник праць державного рибного заповідника “Конча-Заспа” // Україна. – 1929. – Кн. 35 (липень- серпень). – С. 162.

⁵⁸ Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу, як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – Кн. 5 (14). – С. 4.

Савчук Інна.

Михайло Грушевський та журнал “Україна” (проблемно-тематичний аналіз публікацій).

У статті проаналізовано проблематику праць М. Грушевського на сторінках журналу “Україна”. Висвітлено погляди вченого на дискусійні питання української історії. Підкреслено важливість публікацій дослідника для розвитку української історичної науки першої третини ХХ ст.

Savchuk Inna.

Mykhailo Hrushevsky and the magazine “Ukraine” (the problem-thematic analysis of the publikation).

The problems of the works of M. Hrushevskiy on the pages of the magazine “Ukraine” are analysed in the article. The views of the scientist on the controversial questions of the ukrainian history are elucidated. The importance of the researcher’s publication for the development of the ukrainian historical science of the first third of the XX th. century is emphasized.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В МЕМОРІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В 1934 – 1935 РР.

Реакція українського громадянства та світового співтовариства на звістку про передчасну смерть Михайла Грушевського вже неодноразово ставала об'єктом історіографічного аналізу¹. Дослідники висвітлили особливості вшанування пам'яті першого голови відродженої української держави на Наддніпрянщині та в Галичині, багатьох українських еміграційних центрах від Західної Європи до американського континенту, а також в столицях провідних держав світу. Втім, у центрі уваги дослідників зазвичай перебували масштабні меморіальні акції, влаштовані провідними науковими осередками, впливовими політичними та громадськими організаціями. Ми доволі добре поінформовані про те, як відгукнулися на смерть М. Грушевського чолові українські політичні й культурні діячі та світові лідери. Але практично незнаючою до сьогодні є реакція найширших прошарків українського народу на трагічну звістку з Кисловодська. Втім, саме рефлексія “простого українця” стосовно національної втрати дозволить, на наше переконання, усвідомити дійсний масштаб постаті М. Грушевського, оцінити впливовість його ідей на конструювання історичної пам'яті нашого народу. Зрозуміло, що про широке вшанування Видатного українця в УРСР не могло бути й мови в умовах розгортання сталінських репресій в другій половині 30-х років. Тому нижче зосередимо свою увагу на західноукраїнських землях, що в міжвоєнний час перебували під владою Польщі. При цьому акцент буде зроблено на провінційних осередках, оскільки процес вшанування пам'яті М. Грушевського у Львові доволі повно досліджений в сучасній історіографії.

Звістка про смерть М. Грушевського голосною луною відбилася на сторінках західноукраїнської та еміграційної періодики. Найбільший резонанс ця подія викликала в Галичині: під гаслом “Померла людина – не померла ідея!” українські культурно-освітні та наукові установи краю організовували численні жалобні зібрання, повсюдно в церквах відбувалися панахиди². Зі сторінок львівських газет було кинуте клич: “Кожна місцевість повинна вшанувати пам'ять М. Грушевського академією і підчас неї одномінутою мовчанкою. Де нема кому виголосити реферату, треба бодай відчитати статтю з котроїсь української газети”³. Щоб полегшити працю референтам, видавництво “Батьківщина” навіть випустило взірць реферату⁴. З його сторінок поставав образ титана духу та велета думки, що самовіддано трудився в ім'я свого народу⁵. Саме на заклик львівських видань, із використанням матеріалів і рекомендацій, розміщених на їх шпальтах, українці вшанували пам'ять М. Грушевського.

Однією з перших на заклик львівських газет данину пам'яті великому українському історику та громадському діячеві віддала Дрогобиччина. Як повідомила газета “Діло”, “в дні 29 листопада вшанувало дрогобицьке громадянство пам'ять Михайла Грушевського численними сходинами місцевого громадянства, на яких д-р Степан

Витвицький виголосив реферат про життя й діяльність Грушевського як ученого і державного мужа⁶. В цей же день в шкільних годинах відбулася виховна бесіда в “Рідній школі” з молоддю про велику втрату, що її в особі померлого М. Грушевського понесла українська наука та культура⁷. Подібні зібрання українські громади влаштовували й по селах Дрогобицького повіту.

Кількома жалобними засіданнями та траурною академією, що відбувалися протягом 29 листопада – 2 грудня, вшанували пам’ять голови Центральної Ради стрияни⁸. На будинках українських установ у цей період були вивішені траурні прапори та розклеєні клепсидри. 29 листопада відбулося жалобне засідання представників усіх українських товариств, присвячене вшануванню пам’яті М. Грушевського. Академію короткою промовою відкрив д-р Лужецький, а головну доповідь виголосив д-р Гарасимів. Наприкінці його виступу пам’ять Великого українця було вшановано вставанням та хвилиною мовчання. Потім Гарасимів від імені всіх присутніх висловив співчуття двоюрідній сестрі Марії Грушевської п. Микласевич. Урочисту Академію за участю численної української громади міста та околиць було влаштовано також 2 грудня. На ній з ґрунтовним аналізом життя та діяльності померлого виступив його учень проф. Євген Форостина⁹.

Відгукнулися на смерть М. Грушевського й українці Перемишля. Як подає газета “Діло”, “на вістку про смерть Михайла Грушевського вкрились доми українських установ у Перемишлі чорними прапорами, які жалібно звисають з вікон чи балконів “Віри”, Народного Дому, Міщанської Каси, Українського Інституту для дівчат і т.д.”¹⁰. Першим пошану померлому віддав Виділ Дівочого Інституту, який 30 листопада організував жалобну Академію. Наступного дня траурне засідання провів Повітовий Народний Комітет УНДО під проводом посла до польського сейму Володимира Загайкевича. У своїй доповіді він підніс заслуги М. Грушевського на політичному полі: наголосив на активній участі вченого в організації Національно-демократичної партії, що згодом перетворилася на УНДО, а також розповів про його діяльність на чолі Центральної Ради. Того ж дня відбулися жалобні сходи представників усіх місцевих українських товариств і установ. Доповідь згаданого В. Загайкевича присутні вислухали стоячи. 3 грудня відбулися траурні збори громадських радних, скликаних повітовою народною організацією УНДО в Перемишлі.

Широко відгукнулася на заклик львівських українців тернопільська земля. Так, жалобні засідання, панахида й Академія пам’яті відбулися в Тернополі. На зібранні Повітового народного комітету УНДО 28 листопада його голова Василь Болюх виголосив коротку промову, присвячену заслугам ученого перед Україною, яку присутні вислухали стоячи. На цьому засіданні було вирішено вшанувати пам’ять М. Грушевського проведенням панахиди та Академії за участі українських національних партій та місцевих установ. Організаційне зібрання представників українських установ відбулося 30 листопада. На ньому за ініціативи Степана Барана було вирішено влаштувати панахиду та Академію 9 грудня 1934 р. Було обрано й організаційний комітет у складі проф. І. Бриковича д-р С. Барана, д-р Д. Ладики. Поминальний день 9 грудня розпочався з урочистої панахиди в церкві Тернополя, в якій, за свідченнями преси, взяли участь “маси українського громадянства, що виповнили вщерть церкву і церковний майдан”¹¹. Одразу після панахиди відбулася жалобна Академія в приміщенні Міщанського Братства, яке не змогло вмістити всіх охочих. Академія розпочалася хвилиною мовчання та промовою проф. Іллія Бриковича. Заслуги померлого перед українським громадянством у розлогій доповіді проаналізував проф. Никифор Гірняк.

Про Грушевського-політика та громадського діяча розповів присутнім д-р С. Баран. Закінчилося засідання виступом місцевого хорового колективу “Тернопільський Боян”¹².

Урочистим засіданням вшанувала пам’ять М. Грушевського також Учительська громада в Тернополі. На жалобному зібранні 7 грудня з ґрунтовною доповіддю виступив проф. Яким Ярема. Він акцентував увагу присутніх на діяльності видатного історика на ниві української просвіти та шкільництва, підніс його заслуги як засновника Товариства “Учительська Громада”. Академію пам’яті видатного українця організувала й Тернопільська українська гімназія, де виголосив доповідь Н. Гіряк¹³.

Вшанувала пам’ять видатного українця й Тернопільщина. Так, 1 грудня жалобна Академія відбулася в Чорткові в приміщенні Народного Дому. Засідання розпочалося з жалобних маршів і пісень у виконанні “Чортківського Бояна”. Урочисту промову виголосив сенатор Антін Горбачевський. Вшанування пам’яті М. Грушевського у Чорткові продовжилося 8 грудня, коли в приміщенні Народного Дому проф. Ляхович виголосив доповідь на тему “Наукова діяльність проф. Михайла Грушевського”¹⁴. Траурні зібрання відбулися й у Чортківському повіті. Так, у селі Джурин 2 грудня кружок “Рідної школи” організував спеціальне зібрання своїх членів. На ньому виступили з промовами, присвяченими пам’яті М. Грушевського, селяни Іван Братків та Сидір Нагаєвський¹⁵.

Жалобні зібрання відбулися і в Почаєві. З приводу смерті М. Грушевського Українське культурно-освітнє товариство спільно з філією “Союзу українок” у Почаєві 2 грудня організувало зібрання своїх членів. На заклик голови товариства, зібрані вшанували пам’ять покійного трихвилинною мовчанкою. Після реферату про життя та діяльність видатного українця, Академію було закінчено виконанням “Заповіту”¹⁶.

2 грудня в приміщенні читальні місцевої “Просвіти” пам’ять М. Грушевського вшанували українці іншого тернопільського містечка Золотий Потік. За свідченнями преси, на засідання зібралось понад 200 осіб, які з великою увагою вислухали доповідь місцевого адвоката Мисевича. У ній підносилися великі заслуги, покладені покійним на полі організації українського наукового та суспільно-політичного життя¹⁷.

24 березня 1935 р. урочиста Академія в честь М. Грушевського відбулася в подільському Золочеві. Вона розпочалася з панахиди в місцевій церкві. Згодом українська громада міста зібралася у приміщенні Товариства М. Шашкевича. Програма Академії складалася з реферату голови Товариства Гєви, який ознайомив присутніх з науковою та суспільно-політичною діяльністю померлого. Було також виконано різноманітні музичні твори зусиллями місцевого українського хору¹⁸.

Панахида за М. Грушевським та Академія його пам’яті відбулися 9 грудня в Городку біля Львова. Вони були організовані зусиллями більшості українських культурно-просвітніх та господарських установ. В самому місті були розвішані численні траурні прапори та клепсидри. За великого скупчення української громади було проведено Академію, під час якої з ґрунтовним рефератом про життя та діяльність померлого виступив місцевий меценат Климентій Карачевський¹⁹.

Вклонилося пам’яті М. Грушевського й Прикарпаття. Українці Станіславова подбали про те, щоб усе місто було обклеєне клепсидрами, а установи прикрашені траурними прапорами, які сповіщали про трагічну подію в житті нашого народу. Станіславівці вшанували пам’ять Великого українця двома Академіями. Перша відбулася 7 грудня у приміщенні Народної Торгівлі стараннями товариства “Бесіда”²⁰. Другу Академію для найширших кіл громадянства станіславівці провели 23 грудня в приміщенні “Сокола”.

Адвокат Юлій Олесницький відкрив її промовою, присутні вислухали стоячи. Далі представник Львівської школи М. Грушевського, знаний історик, дійсний член НТШ проф. Олег Целевич виголосив докладний одногодинний реферат про покійного як історика та громадянина²¹. Зібрання закінчилося декламацією віршів місцевої поетеси Лідії Каратницької, короткою підсумковою промовою Ю. Олесницького та спільним виконанням національного гімну²².

Пам'ять видатного вченого вшанували й українці Коломиї. Заходом Товариства "Український народний дім" при співучасті всіх культурно-освітніх установ міста 19 грудня було влаштовано урочисту Академію. Перед її відкриттям у місцевій церкві було відправлено богослужіння о. А. Русиню. Сама Академія відбулася в приміщенні Щадничої каси, цілком заповненим українцями міста та околиць. Сцену прикрашав великий портрет М. Грушевського пензля місцевого художника Г. Смольського. Над портретом висів терновий вінок як символ мучеництва; обабіч портрету стояли траурний та національний прапори. Академію короткою промовою відкрив В.Оробець, після чого присутні вшанували пам'ять померлого вставанням та хвилиною мовчання. Про М. Грушевського як історика України та педагога йшлося в доповіді Й. Чайківського. Доповідач змалював величаву постать новочасного літописця, що першим розкрив перед українським народом книгу його непростого минулого. Як колишній студент М. Грушевського у Львівському університеті, Й. Чайківський поділився із присутніми цікавими спогадами про особливості ставлення видатного вченого до студентів, для яких той завжди був як добрим і багатим на поради, так і надзвичайно вимогливим. Доповідь "Михайло Грушевський як історик літератури й культури" виголосив проф. Д. Николишин. Доповідач у змістовному рефераті підійшов до оцінки М. Грушевського не тільки як історика української літератури, але й як ученого світового значення, та наголосив, що він, "як ніхто інший дотепер, своєю творчістю і науковими працями возвеличив і підніс на європейський рівень культуру українського народу". Академія супроводжувалася виконанням численних музичних творів хором "Коломийського Бояна"²³.

Широко на смерть М. Грушевського відгукнувся Галич та Галицький повіт. На заклик місцевої філії "Просвіти" та повітового кружка "Рідної школи" практично всі села Галицького повіту влаштували урочистості, присвячені пам'яті видатного українця. Було визначено й день – 27 січня 1935 р., коли повсюдно мали відбутися панахиди та академії. Водночас, в днях від 27 січня до 3 лютого було оголошено національну жалобу для всіх українських установ. На будинках багатьох організацій вивісили чорні прапори. Майже повсюдно було відправлено панахиди. Як повідомляла газета "Новий час", урочисті зібрання відбулися в таких селах: Блюдники, Дегова, Дорогів, Дубівці, Дорогів гребля, Кінчаки, Козина, Колодіїв, Комарів, Криліс, Коріпів, Кремидів, Лани, Маріямпіль, Медуха, Межигірці, Озерце, Острів, Перлівці, Пукасівці, Семаківці, Суботів, Темірівці, Тумир, Тустань. Більш масштабно – з виголошенням рефератів та концертами – сумну дату відзначили в селах Деліїв, Підгороддя, Галич, Залуква, Четвертки²⁴.

3 лютого повітова Академія, організована силами місцевої "Просвіти" та "Рідної школи", відбулася в Галичі. На вулицях міста було розклеєно клепсидри та розвішано траурні прапори. В місцевій церкві о. д-р Гринюх відправив панахиду. Академія проходила в приміщенні Народного дому, вщерть заповненому українцями міста та околиць. Сцена була прикрашена великим портретом М. Грушевського, уквітчаного траурними та жовто-блакитними стрічками. На Академії було виголошено два реферати: д-р О.

Меркун познайомив присутніх із біографією видатного українця, а І. Корчинський оповів про героїку бою під Крутами. Під час Академії виконувалися також траурні та національні марші, декламувалися вірші, інсценізовувалися театральні твори на патріотичну тематику²⁵.

Відгукнулася на смерть свого великого сина й Холмщина. Дописувач газети “Діло” відзначив: “Холмщина, довідавшись про смерть М. Грушевського, який уважав завжди Холмщину своєю батьківщиною, покрилася жалобою, бо в особі Покійного втратила не тільки свого земляка, але й великого висловника переживань українського народу Холмщини і Підляшшя”²⁶. На численних траурних зібраннях холмщани з вдячністю згадували, що їх видатний земляк багато уваги присвятив своїй малій батьківщині як у наукових студіях, так і в часи свого перебування на посту голови Центральної Ради, коли він організував Народний з’їзд Холмщини і Підляшшя в Києві. 4 грудня відбулася панахида в церкві св. Івана Богослова у Холмі, в якій у далекому 1866 р. був охрещений Михайло Грушевський. На панахиді, котру відслужив о. Стефан Грушко, зібралася численна українська громада міста.

На звістку про смерть свого визначного земляка відгукнулися й села Холмщини. Так, в лютому 1935 р. урочистості відбулися в селі Богородиця Грубешівського повіту. За інформацією газети “Новий час”, “заходами групи свідомих громадян греко-католицький священик з сусідньої парохії о. Йосиф Федорик (Василіянин) відправив панахиду за спокій душі померлого першого Президента Української Держави – при численній участі місцевого українського населення, виголосивши відповідну проповідь, в якій подав, хто був покійний Михайло Грушевський та про Його великі заслуги для Українського Народу”²⁷.

Не стояла осторонь процесу вшанування пам’яті першого голови відродженої української держави й Волинь. У Луцьку 16 грудня було відслужено панахиду в Чеснохресній церкві. За повідомленнями львівського “Діла”, “панахиду відслужив єпископ Полікарп в оточенні численного духовенства”²⁸. На панахиді була присутня українська громада міста та околиць.

Поминальним богослужінням вшанувало пам’ять М. Грушевського Рівне. З ініціативи Окружної управи Волинського українського об’єднання в рівненському православному соборі 2 грудня була відправлена панахида настоятелем храму протоієреєм М. Яковлівим. Подія збрала таку велику кількість вірних, котрі прийшли вклонитися видатному вченому, що приміщення храму не вмістило усіх охочих²⁹. Після панахиди Ю. Шумовський виголосив промову, присвячену життю та діяльності М. Грушевського³⁰. Вшанували видатного вченого й українці Рівненського повіту. Так, заходами українського громадянства панахиди за вченим було відправлено в селі Самостріли і в місті Любомлі. В Любомлі змістовну доповідь про померлого виголосив священик Микола Микульський³¹.

У містечку Горохові на Волині поминальну панахиду за М. Грушевським у місцевому соборі відправлено 16 грудня заходами Українського аматорського гуртка. Панахиду відправив о. протоієрей Ю. Мельник. Він також виголосив промову, в якій зупинився на біографії померлого та вказав на його заслуги перед Україною³².

Відгукнулися на заклик вшанувати пам’ять М. Грушевського й українці Равщини. Зусиллями читальні “Просвіти” в Немирові, за участі всіх культурно-освітніх та господарських установ міста, в останній день 1934 р. відбулася урочиста Академія. Її попередило поминальне богослужіння, яке в місцевій церкві відправив о. Роман Трешневський. Згодом у приміщенні місцевої “Просвіти” відбулося саме зібрання. Воно

розпочалося виголошенням магістром Іваном Оверком реферату, присвяченого аналізу головних здобутків життєвого та творчого шляху М. Грушевського. Присутні вислухали доповідь стоячи. Згодом місцевий хор виконав низку траурних і народних музичних творів. Завершилась Академія спільним виконанням національного гімну³³.

Свято на честь М. Грушевського влаштували й селяни Теревовельщини. Так, 24 березня 1935 р. урочисте зібрання було організоване у селі Різдяни. Як повідомляє газета “Новий час”, “вступне слово, реферат, пісні та декламації віршів у честь Грушевського, що їх уложили самі селяни, зробили гарне і зворушливе вражіння на присутніх”³⁴.

Вшанували пам’ять М. Грушевського й українці Бережанщини. 2 лютого 1935 р. на українських товариствах і установах Бережан було розвішано траурні та національні прапори, а на будинках міста й по селах повіту з’явилися клепсидри, що повідомляли про panaхиду за головою Центральної Ради. Ввечері того ж дня у приміщеннях “Української бесіди” зібралися представники товариств, дирекцій та наглядових рад установ Бережан: філії “Просвіти”, “Рідної школи”, “Української бесіди”, “Союзу українок”, “Української бурси”, “Сільського господаря”, “Україн-Банку”, “Товариства Охорони воєнних могил”, “Бережанського Бояну”, “Учительської громади”, “Народного дому”, “Взаємної помочі українського вчителства”, “Української щадниці”, “Міщанської читальні Просвіти”, “Соколу”, “Читальні “Просвіти” на Адамівці”, “Районної молочарні”, “Складниці ПСК”, а також окремі громадяни, члени інших товариств і установ. Приміщення було декороване траурними прапорами та уквітчаним портретом М. Грушевського. Засідання розпочав голова місцевої “Просвіти” д-р Володимир Бемко, наголосивши на меті зібрання. На заклик головуючого присутні вшанували пам’ять померлого вставанням та хвилиною мовчання.

Згодом голови представлених на Академії товариств і установ по черзі відкрили жалобні засідання своїх відділів та управ. Головною подією вечора стала розлога доповідь проф. В. Левицького, в якій було докладно висвітлено життєвий та творчий шлях померлого³⁵. Урочистості продовжилися наступного дня panaхидою, яку відслужили в місцевій церкві. Того ж 3 лютого відбулася ще одна panaхида в приміщенні “Україн-Банку”. Зала була традиційно декорована траурними та національними стягами, на сцені розмістили портрет покійного та примірники його найбільш знааних творів, стіни були розписані сюжетами з новітньої історії України, в яких М. Грушевський брав безпосередню участь. Доповідь про життєвий шлях померлого виголосив д-р В. Бемко. Далі хор “Бережанського Бояна” виконав низку музичних творів. Закінчилося дійство прийняттям відповідних резолюцій та виконанням національного гімну³⁶.

На цьому засіданні сталася неординарна подія, надзвичайно цікава з огляду на процес поступової міфологізації постаті М. Грушевського, зокрема – формування образу національного героя та мученика, котрий зазнав жорстоких переслідувань з боку більшовицької влади. Як це нерідко відбувалося й на Академіях в інших місцях, коли своїми спогадами ділилися люди, що були так чи інакше знайомі з померлим, до слова на святі в Бережанах зголосився ближче незнаний Іван Джулинський, що захотів поділитися з громадою своїми спогадами про останні роки життя М. Грушевського. Увага присутніх була прикута до особи оповідача, оскільки ведучий слушно зауважив, що І. Джулинський чи не останній із галичан, котрий був свідком схилку життя видатного вченого. З огляду на те, що оповідання від початку до кінця було вигаданим і стилізованим під газетні повідомлення про сталінські репресії проти української інтелігенції (втім, і самого М. Грушевського), наведемо його зміст цілком, як це подала газета “Новий час”.

“Діялося це на суді, – розповідав І. Джулинський. – Проти М. Грушевського почалася нагінка в пресі, на сходах, мітингах, інспірована соввладою. Врешті заінавгуровано прилюдний суд. В складі трибуналу й один галичанин – відомий усім нам Порайко. Ввели на сальо М. Грушевського, в лахміттях, що їх не можна було назвати одягом. Вже тоді хворів на очі. Втирає їх ганчіркою, бо хусточки в нього не було. Обвинувачують. Головний закид: У творах своїх не вжив досі ні разу вислову “совіти”, “совітська влада”, “совітські досягнення”. Говорить підсудний. Признає, що так воно й справді є. Але-ж він досліджував у своїх писаннях давнє минуле України, де-ж тоді міг він стрінутися з такими явищами? Присуд: Підсудний винуватий. Але, приймаючи на увагу його вік, як теж і те, що ділав може й несвідомо, суд уважає це злагіднюючими обставинами й замість більш гострої кари, присуджує підсудного на висилку поза межі України. Чи могла бути для Нього більша кара, як відірвання від рідної земля? Він же так кохав її і для неї вернувся на муки й поневір'яння... Вивели підсудного зі салі й першим поїздом вивезли з України. Не побачив її вже ніколи”. Свое оповідання І. Джулинський закінчив алегорією, натякаючи на соціалістичні симпатії самого М. Грушевського: “Вернувся, щоб випити те пиво, що його наварив, але не зляквся і не зрадив”³⁷.

Вшанування пам'яті М. Грушевського українцями міжвоєнної Польщі не обійшлося й без деяких непорозумінь. Так, філія товариства “Просвіта” у Сяноку задумала вшанувати пам'ять ученого 24 лютого 1935 р. панахидою у місцевій церкві, а згодом урочистим зібранням із відчитанням реферату та хоровими співами. Однак місцевий парох о. О. Константинович відмовився сам і заборонив своєму заступнику відправити панахиду за М. Грушевським, посилаючись на те, що той був православним. Не менш неприхильним до пам'яті померлого виявився й місцевий староста, який заборонив влаштовувати урочисте зібрання з огляду на вимоги публічної безпеки та спокою³⁸. Відзначимо, що подібно до сяноцького священика, прикриваючись канонічним правом, проводити панахиду за М. Грушевським заборонив і настоятель греко-католицької церкви у Кракові³⁹.

Наведений матеріал промовисто свідчить про масштабність і масовість меморіального руху на честь М. Грушевського. Мешканці практично всіх українських земель, що входили до складу міжвоєнної Польщі, дієво підтримали заклик вшанувати пам'ять найвидатнішого українського діяча новітньої доби. При цьому не лише інтелігенція повітових міст, але й нерідко селянство ініціативно поставилося до організації та проведення жалобних академій. Слідуючи рекомендаціям центральної преси, вони разом із тим творчо віднесли до заклику львів'ян, на свій смак укладаючи програму та урізноманітнюючи процедуру траурних зібрань. Попри значну відмінність у їхньому змісті, зумовлену передусім культурними та організаційними можливостями місцевого населення, були вироблені й обов'язкові елементи таких академій: вшанування встановленням і хвилиною мовчання, виголошення інформаційних рефератів, виконання відповідних подій поетичних творів, а також траурних та національних музичних композицій тощо. Все це дає підстави говорити про початки формування національного культу Грушевського на західноукраїнських землях, співмірного з уже існуючими на той час культурами Шевченка та Франка. Втім, якщо останні позиціонувалися в народній пам'яті як співці українства (відповідно – у загальнонаціональному та регіональному масштабі), то М. Грушевський маркувався у першу чергу як найвидатніший учений та політичний діяч новітньої доби, перший президент відродженої України. Водночас почали вимальовуватися й необхідні складові такого культу – героїзм і безкорисливість

у відстоюванні національних інтересів, жертвність та широта натури особистості, трагізм фіналу життя тощо. На тлі інформаційної замкненості радянської системи, ці елементи зазнавали швидкої міфологізації й набували гіпертрофованого вигляду, як це сталося, наприклад, у випадку зі згаданою розповіддю І. Джулинського. Через близький початок Другої світової війни, традиція вшанування М. Грушевського не встигла вкоренитися в народній пам'яті та ввійти до меморіальної практики українців. Її елементи, втім, використовували українські емігранти в Західній Європі та Північній Америці в післявоєнний час.

¹ Див. напр.: Серкіз Я. Вшанування Михайла Грушевського галицькою пресою (1934 – 1935) // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково–теоретичної конференції. – Львів-Житомир, 1994. – С. 120-121; Тельвак В. Смерть Михайла Грушевського очима західного світу // Бористен. – 2008. – № 4 (202). – С. 27-29; Його ж. Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934 – 1939 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 176-183; Його ж. Відгомони смерті Михайла Грушевського на сторінках львівських видань (1934 – 1935 рр.) // Kraków-Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku. Jubileuszowa X Międzynarodowa Konferencja Naukowa (20 – 22 października 2009 roku). Streszczenia referatów. – Kraków, 2009. – S. 16-17.

² Див. огляд: Серкіз Я. Вшанування Михайла Грушевського... – С. 120-121.

³ По смерті Мих. Грушевського // Батьківщина. Тиждень. – 1934. – Ч. 7. – С. 1.

⁴ Там само. – 1934. – Ч. 9. – С. 1.

⁵ Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть. – Львів, 1934. – 16 с.

⁶ Дрогобищина віддає поклін пам'яті великого українського історика й діяча // Діло. – 1934. – Ч. 334. – С. 4.

⁷ Жалібні сходини громадянства в Дрогобичі // Новий час. – 1934. – Ч. 290. – С. 5.

⁸ Жалібні засідання й академія в Стрию // Діло. – 1934. – Ч. 329. – С. 3.

⁹ Стрий – Грушевському // Новий час. – 1934. – Ч. 277. – С. 2.

¹⁰ Перемишль у жалобі // Діло. – 1934. – Ч. 327. – С. 2.

¹¹ Жалібне засідання, панахида й Академія в Тернополі // Діло. – 1934. – Ч. 334. – С. 3.

¹² Тернопіль клонить жалобі голову перед бл. п. Михайлом Грушевським. Торжественна Панахида – Жалібна Академія (Від власного кореспондента) // Новий час. – 1934. – Ч. 279. – С. 5.

¹³ Там само.

¹⁴ Жалібна Академія в Чорткові // Діло. – 1934. – Ч. 329. – С. 3.

¹⁵ Село шанує пам'ять Грушевського // Діло. – 1934. – Ч. 336. – С. 4.

¹⁶ Жалібні сходини в Почаєві // Діло. – 1934. – Ч. 338. – С. 3.

¹⁷ Жалібні сходини в Потоці Золотім // Діло. – 1934. – Ч. 330. – С. 3.

¹⁸ Золочівська хроніка. Святочна Академія в честь М. Грушевського // Новий час. – 1935. – Ч. 71. – С. 5.

¹⁹ Панахида й Академія в Городку // Новий час. – 1934. – Ч. 277. – С. 2.

²⁰ Академія в честь Грушевського // Новий час. – 1934. – Ч. 289. – С. 5.

²¹ Станіславів шанує пам'ять Грушевського! // Новий час. – 1934. – Ч. 288. – С. 5.

²² Станіславів – Михайлові Грушевському // Діло. – 1934. – Ч. 334. – С. 3-4.

²³ Коломия проф. Грушевському // Діло. – 1935. – Ч. 7. – С. 3.

²⁴ Галич – Грушевському // Новий час. – 1935. – Ч. 48. – С. 11.

- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Холмщина в жалобі // Діло. – 1934. – Ч. 338. – С. 3.
- ²⁷ Грубешівська хроніка. Панахида по бл. п. М. Грушевському // Новий час. – 1935. – Ч. 69. – С. 5.
- ²⁸ Панахида по бл. п. М. Грушевським у Луцьку // Новий час. – 1934. – Ч. 288. – С. 5; Панахида в Луцьку // Діло. – 1934. – Ч. 347. – С. 6.
- ²⁹ Поминальне богослужіння в Рівному // Діло. – 1934. – Ч. 329. – С. 3.
- ³⁰ Панахида по М. Грушевському в Рівному // Українська нива. – Луцьк, 1934. – Ч. 39. – С. 2.
- ³¹ Рівенська хроніка. Панахида за Михайла Грушевського // Новий час. – 1935. – Ч. 78. – С. 5.
- ³² Панахида в Горохові // Діло. – 1934. – Ч. 348. – С. 4.
- ³³ Равська хроніка. Місточко Немирів проф. Грушевському // Новий час. – 1935. – Ч. 28. – С. 5.
- ³⁴ Тербовельська хроніка. Свято в честь Михайла Грушевського в Різдвянах // Новий час. – 1935. – Ч. 72. – С. 5.
- ³⁵ Бережанщина – Михайлові Грушевському // Новий час. – 1935. – Ч. 37. – С. 6.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Бережанщина – Михайлові Грушевському // Новий час. – 1935. – Ч. 37. – С. 6.
- ³⁸ Мих. Сяніцька хроніка. Заборонили свято в пам'ять М. Грушевського // Новий час. – 1935. – Ч. 41. – С. 5; Заборонили вшанувати пам'ять Михайла Грушевського // Діло. – 1935. – Ч. 53. – С. 1.
- ³⁹ Пацкань О. Чому нема панахиди по бл. п. М. Грушевським у Кракові? // Новий час. – 1935. – Ч. 15. – С. 5.

Віталій Тельвак.

Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934 – 1935 рр.

Стаття присвячена дослідженню процесу вшанування пам'яті М. Грушевського українською громадою в міжвоєнній Польщі. Відтворено численні меморіальні акції, які відбувалися в містах і селах Західної України. Вказано на початки формування культу видатного діяча, що не встиг укоренитися через вибух Другої світової війни.

Vitalii Telvak.

M. Hrushevsky in memorial practices of the Western Ukraine's community (1934 – 1935).

The article is dedicated to the study of the process of the celebration in honors of M. Hrushevsky by Ukrainians in interwar Poland. Numerous memorial actions in cities and villages of Western Ukraine are reflected. The beginning of formation of the famous public figure's cult, which not finished because of the Second World War, is analyzed.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ПАЛІЄВА В 1921 – 1939 РР.

Після поразки у війні 1918 – 1919 рр., всупереч своїй волі й внаслідок воєнних дій, західні українці опинилися у складі Другої Речі Посполитої, яка в їхніх очах постала як окупаційна влада. Неприязне ставлення краян до неї підкріплювалося дискримінаційною щодо українців державною національною політикою. Оцінюючи польсько-українські стосунки в міжвоєнний період, польський політолог та історик Юзеф Левандовський стверджував, що національна політика офіційної Варшави належить до тих сторінок історії, які найважче захищати. Подібну оцінку неодноразово висловлював і Дмитро Палієв.

Отже, після окупації території УНР – ЗУНР перед західноукраїнськими політиками постала непроста дилема: або визнати нову польську владу і будувати своє національно-культурне життя в межах чужої їм держави, або ж продовжувати жертвну і нерівну боротьбу в нових політичних умовах. Зрозуміло, що політичні партії Західної України вирішували її по-різному. Частина політиків пішли в підпілля для організації подальшої збройної боротьби, інші – заявили про свою лояльність до відродженої Польської держави і намагалися домогтися від уряду культурно-освітніх і господарських поступок для українців. І чи не найбільша частина партій, залишаючись в опозиції до Варшави, перейшла до легальної політичної роботи і зосередилась на парламентській діяльності.

Д. Палієв обрав перший, найнебезпечніший, шлях боротьби й невдовзі став одним із чільних діячів праворадикального табору національно-визвольного руху.

Після поразки визвольних змагань 1914 – 1920 рр. Дмитро Палієв повернувся до Галичини, оселився у Львові, де в Українському таємному університеті студював право. 1920 р. вступив до Української Військової Організації (УВО), а згодом очолив політичну реферантуру її проводу. У другій половині вересня 1921 року Д. Палієв уже обрали до Начальної Команди УВО¹.

У серпні 1921 р. керівники українських організацій та установ опублікували відозву про проведення збірки на допомогу українській шкільній молоді. Під зверненням поряд із такими відомими громадськими діячами, як Володимир Охримович, Михайло Галушинський, Василь Щурат, поставили свої підписи представники молоді – Михайло Матчак, Дмитро Палієв, Ярослав Чиж². Це був перший публічний політичний виступ Дмитра Палієва після поразки Визвольних змагань.

Активним він був і в студентському середовищі. Наприкінці квітня 1921 р. польська адміністрація заборонила діяльність нещодавно відродженого Українського Студентського Союзу (УСС), що вимушено перейшов у підпілля. Молодий політик допомагав розбудовувати його організаційну мережу, створюючи філії та секції в містах, містечках і навіть селах, скрізь, де тільки були українські студенти. Невдовзі Д. Палієв, змінивши на посту Я. Чижа, доклав чимало зусиль до перетворення союзу на динамічну і масову організацію краю. За його ініціативою відроджувався молодіжний спортивний та парамілітарний рухи.

Восени 1921 р. відновило свою діяльність спортивне товариство “Україна”. Його головою обрали Дмитра Палієва. Він розглядав залучення юнацтва до спорту в контексті загальнонаціональних завдань визволення та державотворення: “Суперництво за місце на землі, за державу і за могутність своєї держави – у прикмету витворити в нації – це головне завдання спорту... Якщо в нашій молоді визвольницькі змагання живі, а не паперові, хай вона це докаже й на спорті”³. Позатим ця організаційна і політична діяльність проводилася під егідою Української військової організації, її вплив у молодіжному середовищі, зокрема серед студентства, помітно зростав. Провід УВО високо цінував організаторські здібності Д. Палієва, його активність і наполегливість.

Невдовзі польська влада безпосередньо зіткнулася з УВО. 25 вересня 1921 р. член організації С. Федак у Львові вчинив замах на голову Польської держави Ю. Пілсудського. Поліція зосередила свою увагу на молодіжних організаціях, які займали відверто непримирненну позицію щодо Польщі. Разом з іншими діячами студентських товариств до в’язниці потрапив і Д. Палієв⁴.

Навесні 1923 року Д. Палієв вийшов на волю. В цей час українське суспільство переживало нову хвилю потрясінь у зв’язку з рішенням Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р., що визнала приналежність Галичини до Польської держави. Для українського суспільно-політичного руху розпочався період пошуку нових політичних орієнтирів та концепцій розвитку. На зміну міжпартійного порозуміння в період ЗУНР прийшли політичний роздріб і морально-психологічна невпевненість. Перед лідерами національно-визвольного руху постали проблеми стосунків з польською державою, оцінки процесів у Радянській Україні та зовнішньополітичної орієнтації, ідейної, політичної і територіальної єдності українського визвольного руху. Власне 1923 р. надії на допомогу з боку держав Антанти у відбудові української державності остаточно розвіялись. Розпочався перегляд програм українських політичних партій. Д. Палієв опинився в епіцентрі політичних дискусій, став одним із провідників структурної перебудови політичних сил.

Д. Палієв уважно спостерігав за політикою найчисельнішої партії національно-демократичного табору – Української народно-трудової партії (УНТП), яка стояла на ліберально-центристській платформі і відображала інтереси більшості українського населення краю. Правове визнання Східної Галичини за Польщею значно похитнуло авторитет Є. Петрушевича в українському суспільстві. Водночас були підірвані моральні та матеріальні основи УНТП. Під керівництвом В. Бачинського, А. Говиковича та В.Охримовича в партії зміцнилась опозиція пропольського спрямування. Виходячи із тогочасних реалій, ця група заявила про недоцільність дотримання попередньої політичної програми УНТП, яка “не відображає інтересів українського народу”, і оголосила про свою автономістичну орієнтацію.

Зміна політичної тактики УНТП отримала відображення на з’їзді партії 21 травня 1923 р., на якому була прийнята т.зв. автономістична ухвала “Визнання польської державності та боротьба за допомогою легальних засобів за територіальну автономію”⁵. Перед українськими політиками були поставлені два основних завдання: на майбутнє і на поточний момент. Перспективною, головною метою українського національно-визвольного руху була боротьба за об’єднання всіх українських земель і створення незалежної соборної держави. “Тимчасові” завдання визначали політику на найближчий час: досягти угоди з Польською державою і отримати територіальну автономію. Вимога територіальної автономії стала свого роду контрпропозицією до запропонованої Варшавою автономії⁶.

Розпочалась гостра боротьба між партійцями-“автономістами” та угрупованням, яке дотримувалося концепцій Є. Петрушевича і було противником будь-яких угод з польським урядом. Протилежність політичних поглядів призвела до розколу УНТП на два табори: правницю, що стояла на платформі нової програми і очолювала партію, і лівницю – групу “незалежників” під керівництвом Є. Евина, яка підпорядковувалася закордонному центру Є. Петрушевича та виступала проти автономії українських земель у складі Польщі. Важливим у боротьбі між обома напрямками стало те, що автономістську резолюцію не підтримали ні в урядових колах, ні серед польського суспільства. Поразка угодовської політики трудовиків відвернула від неї українців. Все це зміцнювало позицію неприєднаного становища “незалежників” і сприяло розвитку націоналістичного підпілля.

Крім того, в УНТП з’явилась група, яка виступала як проти радянофільських настроїв петрушевичівців, так і проти угодовської політики. Це були в основному діячі, які останніми роками повернулись з еміграції і вступили в УНТП. Вони гуртувались навколо двотижневика “Заграва”, що почав виходити у Львові у квітні 1923 р. Його головним редактором став Дмитро Донцов. Д. Палієв працював співредактором. У “Заграві” він набув журналістської практики, яку використовував у політичній пропаганді. Журнал опублікував низку його статей на різні болючі теми, зокрема про національне виховання українців польської армії, роль фізичного виховання молоді для національної справи. Навколо редакції “Заграви” сформувалася політична група, яка в 1923 р. оформилася під назвою “Українська партія національної роботи”, а для його членів “Українська партія національної революції”. Головою партії було обрано 35-річного адвоката із Ковеля, посла до сейму Самійла Підгірського, секретарем – Дмитра Донцова. Д. Палієв увійшов до складу проводу, а згодом обійняв пост секретаря УПНР⁷.

Головною метою УПНР мала стати боротьба за визволення українських земель від соціалізму і політичного панування іноземців. Для досягнення таких цілей у програмі партії ставилося завдання виховання нового покоління, вільного від рабської психології, угодиництва і сентименталізму, для якого гасло боротьби й ідеал сили “буде єдиним дороговказом, внутрішня дисципліна і моральне загартування – єдиним наказом, народ – єдиним кульгом, безкомпромісність – єдиною тактикою”⁸. За найближчу мету УПНР поставила взяти під контроль всю економіку, працювати над піднесенням культурного рівня народу, захистом інтересів робітників і селян, перетворенням церкви на важливий чинник національного визволення. Відкидаючи можливість мирного розв’язання міжнародних конфліктів, партія мала опиратися лише на власні сили.

Через півроку після виходу першого числа “Заграви”, восени 1923 р., Д. Палієв заснував ще один часопис національно-патріотичного спрямування – газету “Новий час”. У його першій редакційній статті говорилося про незмінність змагань до творення власної державності. Нове видання мало сприяти організаційній праці серед широких верств як одній із найважливіших передумов майбутнього державотворення. “Ми мусимо нарешті зрозуміти, – писав автор, – що організація нас самих, широка і глибока, аж до самих найдальших сільських хатин, се перше услів’я нашої кращої долі, се фундамент, на яким можна буде доперва подумати ставити свій будинок”⁹.

А втім УПНР не відіграла помітної ролі в громадсько-політичному житті. Єдиним організованим осередком, що виступав під її “дахом”, залишалася група “Заграви”. Фактичним її лідером був Д. Палієв, позиції якого, особливо після відходу від справ організації Д. Донцова, помітно зміцніли. “Заграва” підтримувала тісні зв’язки

з бойовим підпіллям й була, до певною мірою, легальною прибудовою УВО. Рішення Ради послів Антанти 1923 р. знову спонукало краян до роздумів над майбутньою платформою національно-політичних сил. Частина українських політиків вірила в неминучу перемогу радянської Росії над Польщею, яка б завершилась включенням західноукраїнських земель до Наддніпрянської України. Важливу роль в цьому відіграла політика “українізації”, яку проводило в той час радянське керівництво. До того ж в УРСР повернулися Михайло Грушевський, командувач Галицької армії Гриць Коссак і тисячі галицьких старшин і стрільців. Прорадянські тенденції на деякий час захопили й Дмитра Палієва. Це підтверджують, зокрема, публікації “Нового часу” початку 1924 р.¹⁰. Як свідчать деякі джерела, Д. Палієв брав участь у переговорах з представниками радянської України. З цією метою він у 1924 р. разом із крайовим комендантом УВО Ярославом Індишевським виїжджав до Харкова, але безуспішно. Згодом Палієв таки переконався, що радянський режим є найнебезпечнішим ворогом національно-державних змагань українців.

Однак співпраця з УВО теж тривала недовго. Коли Начальна Команда, зокрема її краєві лідери, почали організовувати саботажні й терористичні акти, до яких втягали патріотичну, але недосвідчену шкільну молодь, він запротестував проти тієї тактики, вважаючи, що молодь повинна вчитися, якщо вона має бути корисною у праці для рідного народу. Це привело до початку конфлікту між верхівкою УВО і Палієвим, який остаточно закінчився відходом останнього з організації на знак протесту проти застосованого в той час терору проти деяких українських патріотів з підпілля. Дмитро Палієв виступив проти таких акцій, вважаючи, що УВО повинна вести боротьбу проти окупантів, а не проти співвітчизників, навіть якщо вони й не є прихильниками революційно-підпільної боротьби¹¹.

Відзначимо і те, що після рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. внутрішні протиріччя в Українській народно-трудовій партії теж загострилися. У травні того року до керівництва прийшла група на чолі з В. Охримовичем, яка розпочала кардинальні зміни в політиці партії. 21 травня 1923 р. було прийнято резолюцію про автономію українських земель. 30 червня Народний комітет висловив недовіру екзильному уряду Є. Петрушевича у Відні та розірвав із ним стосунки. Партія поволі розпадалася. Частина її членів, у тому числі й Д. Палієв, перейшла до новоствореної “Заграви”. Майже повністю залишила УНТП молодь. На хвилі протесту проти різкої зміни політики партії виникла так звана Незалежна група, до якої увійшли о. Л. Куницький, о. О. Стефанович, Ф. Совин, А. Малецький, В. Щурат та ін. Однією з центральних постатей цієї групи був другий голова Держсекретаріату ЗУНР Сидір Голубович. Під кінець 1923 р. ці люди обійняли провід УНТП. Вони скасували так звану автономістську резолюцію та намагалися відновити зв'язки з Є. Петрушевичем¹².

Проте вже у 1925 р. відбулися значні зміни в українському політичному житті краю. Вперше після майже дворічного періоду поділів і гострих суперечок у політичному середовищі були зроблені рішучі кроки до консолідації. Її початком стало ідейне та організаційне зближення різних політичних груп на базі дотеперішньої Української народно-трудової партії. На початку 1925 р. народилась ідея про об'єднання Незалежної групи з колом “Заграви”. Ініціатива в цій справі належала Д. Палієву. За якийсь час до них приєдналася група “Діла” та українські сеймові послы від Волині. На спільному конгресі УНТП, УПНР, Національної групи Української парламентної репрезентації (УПР) і групи “Діла”, що проходив 11 липня 1925 р. у Львові, було ухвалено об'єднати всі ці сили в одну партію під назвою Українське національно-демократичне об'єднання.

На з'їзді обрано Центральний комітет УНДО, до якого увійшов і Д. Палієв. Нова партія прийняла основні програмні положення платформи УНТП¹³.

19 – 20 листопада 1926 р. відбувся народний з'їзд УНДО, який розглядав програму партії. Однак він виявив суперечності між двома течіями –прибічниками Є. Петрушевича, що гуртувалися навколо тижневика “Рада”, і правочентристською групою, в якій домінували члени ЦК і “загравісти”. Перемогу здобула друга група, яка домоглася прийняття програмних положень, що суттєво змінювали первісну політичну платформу. Так було вилучено вислів про українське закордонне представництво, змінено позицію щодо радянської України, дещо пом'якшено негативне ставлення до польської влади. Таким чином Є. Петрушевич з його прорадянською орієнтацією був усунений від впливу на політику УНДО. Однак з'їзд не призвів до консолідації партії, в якій виразно окреслилися три напрями. Врешті “петрушевичівці” в 1927 р. вийшли з УНДО та утворили власну політичну організацію – Українську партію праці (УПП). Внаслідок цих організаційних подій в УНДО зміцнилися впливи колишніх “загравістів”, які виступали під гаслом “опори на власні сили”. Вони гуртувалися навколо “Нового часу”, який редагував Д. Палієв. Позиції партії в українському суспільстві значно зміцнили. Її члени обіймали керівні посади в більшості українських фінансово-господарських і культурно-освітніх товариств, активізували роботу в молодіжному середовищі. Партійні осередки УНДО з'явилися на Волині.

У 1928 році УНДО вперше взяло участь у виборах до вищих законодавчих органів Польщі. Гостра критика національної політики польської влади на українських землях забезпечила УНДО значну підтримку українського населення: 23 представники партії здобули посольські мандати, 9 стали сенаторами. Послом до сейму в Коломийській окрузі був обраний Дмитро Палієв¹⁴.

Парламентська тактика УНДО продовжувала передвиборчу лінію партії, до чого значною мірою спричинилася група Д. Палієва. Український клуб виступав у сеймі з гнучкими політичними заявами, які поєднували тези про незмінність українських державницьких цілей із критичними заувагами про становище західноукраїнських земель під Польщею. На засіданні 29 березня

1928 р. голова українського клубу Д. Левицький оголосив декларацію, в якій підкреслювалося: український народ не визнає жодних трактатів і міжнародних актів, за якими передали західні українські землі до Польщі, і тому прагнутиме відтворити на них незалежну Українську державу. У сеймовій промові під час генеральної бюджетної дискусії 31 січня 1929 р. Д. Палієв полемізував із польськими істориками та політиками, які доводили “історичні права” Польщі на Галичину і трактували український самостійницький рух як витвір зовнішніх чинників. Заперечивши твердження про те, що українці вороже ставляться до поляків, він заявив: “Ми не є ворогами польської держави, але тільки ворогами тієї помилки історії, якою є Польща в нинішніх кордонах”¹⁵. Сеймові виступи Д. Палієва були завжди гострополітичними, бо підіймали важливі проблеми національно-культурного життя західних українців.

Роль групи Д. Палієва в партійних справах ще більше зросла після III Народного з'їзду, який проходив у Львові в грудні 1928 р. Власне тоді з Центрального комітету усунули прибічників так званої “реальної політики” (В. Охримович, А. Говикович). До керівних органів партії увійшли люди, що стояли близько до “Нового часу”. Найбільший вплив на партійну політику мав у той час “тандем” Д. Левицький – Д. Палієв. Хоча співпраця цих двох непересічних особистостей не була безхмарною (Д. Палієв не схвалював деяких слабостей колеги, зокрема його любов до чарки). З цього приводу

на початку 1930 р. між ними виник конфлікт. Д. Палієв на засіданні екзекутиви УНДО в березні цього року вимагав надати Д. Левицькому відпустку, погрожуючи у противному разі скласти польський мандат. Д. Левицький пообіцяв протягом найближчих місяців відійти від великої політики, але провід партії не підтримав такого рішення.

Під кінець 20-х років деякі чільні діячі УНДО, зокрема Михайло Галушинський, Остап Луцький, Василь Мудрий, вважали дотеперішню політику партії безперспективною і дедалі рішуче домагалися порозуміння з правлячими колами. Вони засудили терористичні та експропріаційні акції УВО та виступали проти мовчазного схвалення їх з боку керівництва УНДО. У зв'язку з нападом бойовиків УВО в березні 1929 р. на листоношу у Львові з метою конфіскації грошей редактор газети "Діло" В.Мудрий виступив на засіданні ЦК УНДО з пропозицією, щоб керівництво партії публічно засудило подібні акції. Більшість присутніх на засіданні висловила свою принципову солідарність з позицією В.Мудрого, але ухвалила не афішувати це рішення публічно. На основі цього факту відділ національних меншин Міністерства внутрішніх справ Польщі зробив висновок про сильні впливи в ЦК УНДО наближеної до УВО групи Д. Палієва.

Водночас окреслилися зміни у взаєминах Д. Палієва з так званим революційним націоналізмом. У Галичині та серед української еміграції в Європі виник ряд молодіжних націоналістичних організацій, які прагнули боротися за самостійну соборну Українську державу. Головна команда УВО ініціювала згуртування всіх націоналістичних груп та їх організаційне об'єднання в підпіллі. У 1927 – 1928 рр. з їх чільними діячами велися переговори, результатом яких стала І конференція в Берліні (листопад 1927 р.), де було обрано тимчасовий Провід українських націоналістів (ПУН).

Більшість учасників переговорного процесу зійшлися на думці, що УВО повинно стати бойовим підрозділом майбутнього об'єднання. Націоналістичні організації критично ставилися до легальної політики, вважаючи українські партії занадто угодовськими щодо окупації держави. II конференція українських націоналістів, що відбулась у Празі 8 – 9 квітня 1928 р., прийняла з цього приводу навіть спеціальне рішення: "ПУН у своїй діяльності відмежовується від усіх українських політичних партій і груп та не вступає з ними в співпрацю. Всі організації українських націоналістів на українських землях і на чужині мають також стати на цей шлях". Значне націоналістичне крило (Члени колишньої "Заграви", УВО і Союзу української націоналістичної молоді) тісно пов'язували УНДО з націоналістичними організаціями. В ситуаційних звітах польських органів безпеки ця частина УНДО фігурувала як щось єдине ціле, для означення якого часто вживали термін "фашисти". Позиція цієї групи та ставлення до неї в націоналістичних організаціях могли багато заважати у формуванні нового політично-ідеологічного об'єднання. До того ж деякі діячі націоналістичної групи в УНДО посідали високі пости в УВО. Це стосувалося передусім Д. Палієва.

Євген Коновалець не хотів ускладнень напередодні створення ОУН та не поспішав із домаганнями про розрив Д. Палієва і деяких інших прихильників націоналістичного світогляду з УНДО, залишаючи "розв'язку природному бігові подій". Керівництво УНДО й надалі підтримувало контакти з УВО. Д. Палієв до обрання його послом Польського сейму, тобто до весни 1928 р., залишався політичним референтом крайової комендатури УВО. Навіть і згодом він виконував доручення організації. Так, під час своїх поїздок до м. Гданська Палієв, використовуючи посольську недоторканість, допомагав транспортувати у край зброю¹⁶.

Провід українських націоналістів намагався співпрацювати із УНДО в зовнішньополітичній ділянці. ПУН підтримав перший виступ Української парламентарної

репрезентації (УПР) на Конференції Міжпарламентарної унії в Берліні в 1928 р. На ній УПР була представлена делегацією, до якої увійшли Д. Левицький, Д. Палієв, о. Л. Куницький. Українські парламентарі склали заяву, в якій окреслили трагічний стан поневоленого народу. На додаток до заяви розповсюджено англословну брошуру “Українська справа – проблема миру”, яку спеціально видав ПУН¹⁷.

А втім, між ПУН та УНДО окреслилися розбіжності у внутрішньополітичній ділянці. Провідники УНДО не заперечували проти існування УВО, але не погоджувалися на творення окремої політичної організації націоналістичного спрямування, що, на їхню думку, розпорошувало національно-політичні сили та знову провокувало міжпартійну ворожнечу. Націоналістичні провідники вважали політику УНДО перешкодою для розгортання революційного націоналістичного руху.

Дмитро Палієв опинився на межі між двома політичними середовищами: з одного боку – ліберально-демократичне УНДО, в якому очолювана ним націоналістична група на зламі 20 – 30-х років наштовхнулася на сильний опір “поміркованих” елементів і поступово втрачала вплив на партійну політику, а з іншого – радикальний націоналізм, що в пошуках організаційних форм та ідейно-політичних підстав власного розвитку змусив своїх прибічників робити вибір між двома силовими полями українського організованого громадянства. Цей процес пришвидшила економічна криза і масова репресивна операція уряду Польщі проти українського населення Галичини восени 1930 р., що стала могутнім каталізатором суспільного руху. В ніч з 9 на 10 вересня проведено арешти групи визначних українських діячів. У числі перших ув’язнили Д. Палієва. Польська служба безпеки давно стежила за його політичною діяльністю. Таємний меморандум Міністерства юстиції прокуророві при апеляційному суді у Львові від 5 листопада 1928 р. вказував на зростання у краї “національних антагонізмів” і “антидержавних тенденцій”. На підтвердження наводилися фрагменти з гострополітичних промов Д. Палієва на вічах у різних місцевостях, де він закликав до активізації боротьби за свою незалежну соборну державу. Міністерство стверджувало, що така діяльність послів становить “серйозну небезпеку і вимагає здійснення якнайефективніших кроків для протидії їй”.

Міністерство внутрішніх справ навіть склало список депутатів-опозиціонерів та сформулювало звинувачення проти кожного з них. У цьому списку Ю. Пілсудський власноручно позначив тих, хто мав бути заарештований і замкнений до військової в’язниці у Бресті. Звинувачення базувалися на публічній діяльності ув’язнених. Д. Палієву, зокрема, ставили у провину численні антидержавні промови у 1928 р. У листопаді 1930 р. Палієв разом з іншими чотирма послами був перевезений із Бреста до карно-слідчої тюрми у Львові. Тут над кожним із них відбувся окремий судовий процес.

Суд над Д. Палієвим, що проходив у червні 1932 р., вирізнявся з-поміж інших з огляду на тягар оскаржень та особливу поведінку підсудного, що був сповнений великої гідності та почуття відповідальності за справу, яку представляв. Свої зізнання в суді Д. Палієв використав для викладення власного політичного кредо. Відповідаючи на звинувачення в “державній зраді”, він заявив: “По своїм поглядам я націоналіст. Стою на становищі, що кожна нація має право сама собою порядкувати й у своїй власній державі доходити до найвищих щаблів збірного розвитку”¹⁸.

Яскрава і пристрасна промова Д. Палієва вразила всіх присутніх. Навіть прокурор Ліпш змушений був визнати високі морально-політичні критерії його поведінки. Він також відзначив, що, порівняно із виступом Д. Палієва, промови інших підсудних

виглядали “як невинні балачки для дітей”. Дмитра Палієва засудили до трьох років ув'язнення, включно із терміном слідства.

Судовий процес над Д. Палієвим, його мужня поведінка викликали широкий резонанс української громадськості в краї та за кордоном. Є. Онацький в листі до Є. Коновальця 26 червня 1932 р. писав: “...Процес Палієва був одним із тих не багатьох політичних процесів, що роблять українській нації честь, а не сором”. Найвищий суд Польщі взяв до уваги апеляцію адвокатів і скоротив термін ув'язнення до півтора року.

В січні 1933 р. Д. Палієв вийшов на свободу, але 5 лютого був знову ув'язнений до початку липня того ж року. Зрозуміло, що судові переслідування та ув'язнення надовго відлучали Д. Палієва від активної участі в суспільних справах.

Тим часом у політичному житті краю відбувалися значні зміни, які торкалися передусім УНДО. Репресії польських органів безпеки проти керівництва партії, арешти речників непримиримої опозиції сприяли переходу її проводу в ряди “поміркованих” діячів, які домагалися перегляду дотеперішньої політики. Їхні наміри відобразила серія редакційних статей у “Ділі” (21 листопада – з грудня 1930 р.). Їх автор Іван Кедрин-Рудницький відстоював необхідність переходу Української парламентської репрезентації на ґрунт “реальної політики”¹⁹. В лютому 1931 р. у Варшаві відбулася таємна зустріч представників УПР (В. Загайкевич, М. Галушинський та О. Луцький) і посольського правлячого табору (Т. Голувко та Є. Єнджеєвич). Хоча вона не призвела до конкретних результатів, та все ж засвідчила зріст в УНДО тенденції до полагодження взаємин з Польською державою політичними засобами.

Дмитро Палієв гостро засуджував цей курс. Вже в червні 1931 року він перейшов в опозицію до більшості ЦК УНДО, а згодом очолив боротьбу проти спроб змінити політичний курс партії. Під кінець року навколо нього сформувалася чисельна опозиційна група – М. Рудницька, О. Яворський, С. Кузик, В. Кохан, Ю. Чукур, о. Л. Куницький, В. Целевич, що мали значні впливи в місцевих організаціях. Друкований орган опозиції “Новий час” був перетворений на щоденник і мав стати противагою до поміркованого “Діла”.

Виступи опозиції проти партійного керівництва активізувалися на зламі 1931 – 1932 рр. Серйозне зіткнення відбулося на засіданні ЦК УНДО 25 – 26 грудня 1931 р. Д. Палієв гостро розкритикував провід та запропонував висловити йому недовіру. Але більшість учасників його не підтримала. Непорозуміння перенеслися на партійний з'їзд, що проходив 25 – 26 березня 1932 р. Партійне керівництво за підтримки “поміркованої” групи висунуло проект автономії як реальну політичну програму партії на найближчий час. Д. Палієв закликав делегатів з'їзду засудити нову тактику керівництва як відступ від дотеперішньої політики УНДО та УПР. Він обстоював тезу, що гасло автономії в політичній боротьбі проти Польщі носить лише тактичний характер, та відхиляв будь-які спроби польсько-українського порозуміння. Щоб зберегти єдність партії, з'їзд прийняв компромісні рішення, зокрема обійшов проект про автономію.

Під час ув'язнення Д. Палієва в 1932 р. група “Нового часу” значно зменшилася. “Помалу в опозиції все позаломлювалося, лишився при мені Кохан”, – згадував він згодом. Врешті провід УНДО на засіданні 6 липня 1933 р. ухвалив виключити Д. Палієва з партії. 15 липня це рішення підтвердив ЦК УНДО. Солідаризуючись з Д. Палієвим, В. Кохан і Н. Постоліук склали на засіданні заяви про свій вихід із Центрального комітету і загалом партії. Через чотири дні вони опублікували в “Новому часі” спільну заяву, в якій мотивували свій крок принциповими розбіжностями з більшістю ЦК УНДО²⁰.

Восени 1933 р. Д. Палієв з прибічниками оголосив про створення Фронту національної єдності – легальної партії, яка виступала з позицій так званого “творчого націоналізму”, боролася проти політики “нормалізації”, засуджувала тактику терору ОУН. Ідеологічним органом ФНЄ став часопис “Перемога”, перший номер якого вийшов 1 листопада 1933 р., що і вважається датою заснування партії. Поряд із обов’язками лідера ФНЄ Д. Палієв обійняв пости головного редактора партійних офіціозів – “Перемоги” та “Батьківщини”. Практично у кожному номері з’являлись його обширні статті, головна мета яких полягала в заклик до єдності українського громадянства. Популярності ФНЄ сприяла тактика легальної опозиції, яку проводила організація щодо польської держави. Д. Палієв пов’язував з новою організацією далекосяжні плани, в основі яких лежала найвища мета – побудова самостійної соборної Української держави.

Складні і суперечливі пошуки шляхів розв’язання української проблеми, в яких брав участь Д. Палієв, завершилися наприкінці 30-х рр. поверненням до ендецьких концепцій мононаціональної Польської держави. Ініційована польським генералітетом політика “зміцнення польськості на кресах” в 1939 р. переросла в офіційну доктрину правлячого табору. Для її реалізації задіяно адміністративні органи, збройні сили, громадські та парамілітарні організації, а це ще більше загострило польсько-українські стосунки. Проти реалізації політики денаціоналізації “південно-східних кресів” й виступав право радикальний ФНЄ на чолі з Д. Палієвим. Незважаючи на це, немала частина українців (близько 120 тис.) стала на збройний захист Польщі супроти гітлерівської агресії у вересні 1939 р.

Очевидно, Д. Палієв був правим, коли вважав, що спроби нормалізації польсько-українських стосунків у Другій Речі Посполитій не могли принести бажаних етно-політичних результатів, бо не задумувались Бельведером як позитивне розв’язання української проблеми. Негативно відбившись на громадсько-політичному житті українців, вони залишилися черговою невдалою спробою поліпшення ситуації напередодні вибуху нової світової війни.

¹ Коновалець Є. Причинки до української революції – Прага, 1928. – С. 37.

² Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 194.

³ Коновалець Є. Причинки до української революції... – С. 38.

⁴ Верига В. Дмитро Палієв – воїн і патріот (1896 – 1944) // Вісті комбатанта. – Торонто-Нью-Йорк. – Ч. 5-6. – С. 35.

⁵ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІА у Львові). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 8.

⁶ Там само. – Арк. 9.

⁷ Там само. – Спр. 107. – Арк. 5.

⁸ Там само.

⁹ Новий час. – 1923. – 19 жовтня.

¹⁰ Там само. – 1924. – 6 січня.

¹¹ ЦДІА у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 9.

¹² Коновалець Є. Причинки до української революції... – С. 40.

¹³ Новий час. – 1925. – 16 липня.

¹⁴ Діло – 1928. – 15 квітня.

¹⁵ ЦДІА у Львові. – Ф. 344 – Оп. 1, – Спр. 517. – Арк. 2.

¹⁶ Кедрин І. Життя – події – люди... – С.197.

¹⁷ Коновалець Є. Причинки до української революції... – С. 47.

¹⁸ ЦДІА у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 840. – Арк. 105.

¹⁹ Кедрин І. Життя – події – люди... – С. 213.

²⁰ Новий час. – 1933. – 19 липня.

Оксана Медвідь.

Громадсько-політична діяльність Дмитра Палієва в 1921 – 1939 рр.

Статтю присвячено одній з найбільш яскравих та складних постатей українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. Дмитрові Палієву. Показано його роль у формуванні праворадикального табору, участь у таких політичних партіях, як УВО, УНДО, ФНЄ, еволюцію його політичних поглядів.

Oksana Medvid.

Social-political worked Dmytro Paliiv during 1921 – 1939.

This article is devoted to the one of the brightest and most complicated figures of the Ukrainian national liberation movement of the first part of the XX-th century Dmytro Paliiv. The author also investigates the role of D. Paliiva in the formation of the right-wing radical camp and his participation in such political parties as ULM, UNDO, FNU and the evolution of his political views.

W OBRONIE RZECZYPOSPOLITEJ. DZIAŁALNOŚĆ KORPUSU OCHRONY POGRANICZA W SYSTEMIE BESPIECZEŃSTWA PAŃSTWA

Wschodnia granica Drugiej Rzeczypospolitej oddzielała nie tylko dwa państwa, lecz również ustroje polityczne. Zagrożenie bezpieczeństwa Polski ze strony Związku Sowieckiego nie było wymysłem elit politycznych czy władz wojskowych, lecz rezultatem obiektywnych ocen położenia geopolitycznego. Strona polska podejmowała różnorodne przedsięwzięcia obronne¹. Szczególnie niebezpieczne były działania dywersyjne Rosji bolszewickiej a później Związku Sowieckiego prowadzone przez cały okres międzywojenny. Realizowały je organa wywiadu odpowiednio przygotowane, przeszkolone oraz wyposażone².

Zagrożenie bezpieczeństwa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej wywołane działaniami dywersyjnymi i wywiadowczymi Rosji bolszewickiej, a później Związku Sowieckiego było zjawiskiem niebezpiecznym i powodowało zaniepokojenie władz polskich³. Wschodni sąsiad stale doskonalił metody i formy działań specjalnych przeciwko Polsce. Do tych celów wykorzystywano w dużym stopniu mniejszości narodowe zamieszkujące Kresy Wschodnie Polski. Niekorzystne reakcje społeczne występujące wśród mniejszości narodowych potęgowały stan ciągłych zaburzeń społecznych na tym obszarze.

Na posiedzeniu Rady Ministrów, które odbyło się w dniach 21 – 22 sierpnia 1924 r. pod przewodnictwem prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, zapadła decyzja o utworzeniu specjalnej formacji przeznaczonej do walki z dywersją, sabotażem i wywiadem na Wschodzie⁴. We wrześniu 1924 r. minister spraw wojskowych wydał rozkaz powołujący do życia Korpus Ochrony Pogranicza (KOP). Dowódca tej formacji pod względem służby granicznej był podporządkowany ministrowi spraw wewnętrznych, a w przypadku wojny pod względem przygotowania, dyscyplinarnym i szkoleniowym – ministrowi spraw wojskowych. W 1938 r. ustalono, że dowódca KOP w sprawach personalnych i operacyjnych ma podlegać Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych⁵. KOP miał realizować określone zadania z zakresu bezpieczeństwa nie tylko na terenach przygranicznych, lecz także w głębi kraju. W ramach jego struktury organizacyjnej utworzono komórki wywiadu i kontrwywiadu. W listopadzie 1924 r. Oddział II Sztabu Generalnego (od 1928 Sztabu Głównego) – SG zlikwidował własne agendy wywiadu przeciwdywersyjnego, przekazując posiadane środki i agentów placówkom KOP. Po przeprowadzeniu reorganizacji ochrony granic udało się częściowo opanować sytuację na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Ograniczono działalność dywersyjną prowadzoną przez Rosjan⁶. Wywiad sowiecki wykorzystywał dywersję do prowadzenia działań destabilizujących. W okresie pokoju organizowano struktury dywersyjne zwłaszcza w rejonach gdzie była usytuowana infrastruktura obronna.

Miesiąc po utworzeniu KOP rozpoczął działalność wywiad tej formacji. Dążył on do rozpoznania wschodniego sąsiada⁷. Organizacja wywiadu KOP była dostosowana do zadań jednostek granicznych. Działania specjalne nadzorował Referat Wywiadowczy w dowództwie KOP. W połowie 1926 r. w pasie granicznym 32 oficerów prowadziło rozpoznanie wywiadowcze na obszarze około 4 tysięcy kilometrów kwadratowych. Współpraca z Oddziałem II SG pozostawiała wiele do życzenia. Jesienią 1926 r. przeprowadzono reorganizację struktur wywiadowczych

KOP. Zostały one podporządkowane Oddziałowi II, szczególnie w zakresie wywiadu na Związek Sowiecki. W lipcu 1927 r. dowódca KOP wprowadził na okres próbny nową organizację służby wywiadowczej w podległych mu oddziałach, a w lutym następnego roku zatwierdził ją na czas nieokreślony. Zgodnie z tą strukturą przy dowództwie KOP istniał samodzielny Referat Informacyjno-Wywiadowczy, a przy sztabach brygad funkcjonowały referaty.

Szefostwo wywiadu KOP zorganizowało działania specjalne na obszarze trzech okręgów wojskowych: białoruskiego, ukraińskiego i odeskiego⁸. Organa wywiadowcze uzyskiwały wiele informacji od osób, które przekraczały granicę legalnie oraz nielegalnie. Były to bardzo istotne źródła wiadomości o Związku Sowieckim. Ponadto umiejętna obserwacja przedpoła umożliwiała rozpoznanie przeciwnika. Wywiad KOP dostarczał kierownictwu Oddziału II wielu wartościowych informacji a zwłaszcza dotyczących umocnień granicznych wschodniego sąsiada. Na uwagę zasługuje działalność placówki tzw. drugiej linii, którą nadzorował kpt. Jan Chmarzyński w drugiej połowie lat trzydziestych. Kierowany przez niego zespół przesłuchiwał między innymi specjalistów, powracających przez Polskę do swych krajów po ukończeniu pracy w przemyśle zbrojeniowym ZSRR, bądź wyjeżdżających na urlopy. W ten sposób pozyskano do współpracy kilkunastu agentów.

Wywiad KOP osiągał dobre rezultaty nie ustępując placówkom wywiadu głębokiego, kierowanym przez Referat "Wschód". Ekspozytury usytuowane w Wilnie i Lwowie posiadały agentów w sztabach jednostek wojskowych w Armii Czerwonej⁹. Płk Ignacy Banach pozytywnie ocenił działalność wywiadu KOP¹⁰. W latach 1927 – 1939 zmniejszyła się rola wywiadu głębokiego w zakresie zdobywania dokumentów. Strona sowiecka podejmowała działania inspiracyjne. Na to niebezpieczne zjawisko zwracał uwagę między innymi kpt. Wiktor T. Drymmer, attaché wojskowy przy Poselstwie Polski w Tallinie. Podejrzewał on, że organizacja monarchistyczna "Trust" była kierowana przez stronę sowiecką, co znalazło potwierdzenie wiosną 1927 r. Przez kilka lat służby specjalne przeciwnika prowadziły skuteczne działania inspiracyjne. Dlatego zlikwidowano placówki wywiadowcze podejrzewane o powiązania z kontrwywiadem sowieckim. Dokonano także reorganizacji placówek w krajach nadbałtyckich. Ponadto zmieniono metody pracy¹¹.

W 1924 r. w ramach przeprowadzonych zmian organizacyjnych wytyczono Korpusowi Ochrony Pogranicza zakres zadań kontrwywiadowczych na Kresach Wschodnich¹². W zakresie działalności Samodzielnych Referatów Informacyjnych (SRI) pozostawiono niektóre zadania obronne oraz ochronę kontrwywiadowczą miast garnizonowych i zakładów przemysłowych. Działalność kontrwywiadu w drugiej połowie lat dwudziestych pozostawiała wiele do życzenia¹³. Brak było odpowiedniej kadry, środki finansowe były niewystarczające a struktura organizacyjna wadliwa. W lipcu 1929 r. przeprowadzono reorganizację służby informacyjno – wywiadowczej KOP. Istotną rolę spełniał Referat Kontrwywiadowczy, koordynujący poczynania defensywne¹⁴. Placówki wywiadowcze KOP zajmujące się zwalczaniem działalności szpiegowskiej Związku Sowieckiego zostały podporządkowane kierownikom SRI Dowództw Okręgów Korpusów. Oddział II SG dążył do stworzenia jednolitego nadzoru nad wywiadem i kontrwywiadem. Notabene te formy działalności tajnych służb na Kresach Wschodnich miały stanowić swoisty układ naczyń połączonych¹⁵.

Dobra praca kontrwywiadu przynosiła także znaczne korzyści wywiadowi ofensywnemu¹⁶. Istotne znaczenie miały umiejętnie przeprowadzone rozmowy i przesłuchania osób podejrzanych o działalność szpiegowską. Od nich uzyskiwano wartościowe informacje o charakterze wywiadowczym dotyczące uzbrojenia, wyszkolenia oddziałów Armii Czerwonej, obiektów wojskowych czy nastrojów wśród żołnierzy. Współpraca Samodzielnych Referatów Informacyjnych z organami kontrwywiadu KOP miała skomplikowany charakter. W Szefostwie Wywiadu KOP funkcjonował Referat Kontrwywiadowczy, któremu podporządkowano referaty kontrwywiadowcze w Ekspozyturze nr 1 w Wilnie i nr 5 we Lwowie. Natomiast w placówkach wywiadowczych KOP

działali referenci kontrwywiadu. W najbardziej zagrożonych rejonach pełnili służbę oficerowie eksponowani, którzy nie prowadzili samodzielnie spraw kontrwywiadowczych, a uzyskiwane wiadomości przekazywali oficerom kontrwywiadu KOP. Rezydenci tworzyli sieć agenturalną kontrwywiadu. Do 1933 r. wywiad KOP wykorzystywał sieć agentów płatnych bądź współpracujących na zasadach honorowych. Ze względu na trudności komunikacyjne i problemy z zakonspirowaniem zbyt licznych agentów byli niejednokrotnie ujawniani przez służby sowieckie. W tej sytuacji w połowie 1934 r. wywiad KOP rozpoczął reorganizację sieci, w ramach której działali stali rezydenci. Organizowali oni własne sieci informatorów, z którymi utrzymywali kontakty¹⁷. Współpraca kontrwywiadu z placówkami prowadzącymi wywiad płytki nie była zaowalająca. We wschodnich rejonach przygranicznych pokrywały się kompetencje SRI z kompetencjami placówek wywiadowczych Korpusu Ochrony Pogranicza. Obserwację osób podejrzanych o współpracę z wywiadem sowieckim w miasteczkach pogranicza organizowały ekspozytury SRI, lecz nie były upoważnione do ich inwigilacji poza obszarem tych miejscowości. Częste zwracanie się o pomoc do organów wywiadowczych KOP utrudniało działania¹⁸.

Polski kontrwywiad zaczepny działał w trudnych warunkach. Władze sowieckie wcielały w życie zarządzenia stwarzające z pasa granicznego barierę nie do pokonania. Jej przekroczenie należało do zadań niezwykle trudnych. W rejonie granicznym stacjonowały pokaźne siły Straży Granicznej, wykorzystujące jeźdźców i dobrze wyszkolone psy, by zapewnić należytą ochronę granic i w razie potrzeby podejmować pościg. Na terenie całego pogranicza przeprowadzono kolektywizację, połączoną z osadnictwem osób wnikliwie sprawdzonych, całkowicie oddanych reżimowi sowieckiemu. Każdy obywatel tego rejonu musiał mieć specjalną wizę bezpieczeństwa w ramach przeprowadzonej wcześniej akcji przymusowego posiadania paszportu¹⁹.

Straż Graniczna wywierała istotny wpływ na wszystkie urzędy administracji państwowej w obrębie pasa granicznego a w stosunku do społeczeństwa posiadała wręcz władzę nieograniczoną. Sprzyjało to zwalczaniu polskich akcji wywiadowczych i ułatwiało pozyskiwanie agentów do działań szpiegowskich. Zmuszano ludność całego pogranicza do współpracy z władzami w zwalczaniu przestępstw skierowanych przeciwko państwu. Wystarczył cień podejrzenia o niełojalność wobec socjalistycznego ustroju, by całą rodzinę wysiedlić z pogranicza. Rozbudowywano, stworzone wcześniej przy każdym kolektywie, zakonspirowane grupy bojowe, używane do specjalnych zadań zwalczania szpiegostwa.

W tym rejonie stosowano także zaostrzone formy kontroli dokumentów. Istotnym czynnikiem hamującym działania wywiadowcze była trudność w poruszaniu się na obszarze pasa granicznego, stopniowo lecz stale poszerzanego nawet do 100 km²⁰. Notowano nasilające się kontrole w pociągach, na stacjach kolejowych i w lokalach publicznych. Nawet na ludność sowiecką w rejonie pogranicza nałożono obowiązek legitymowania, zatrzymywania i doprowadzania do najbliższych organów władzy osób obcych, pod rygorem zsyłki do obozów pracy. Ludność cywilna zatrzymywała więcej osób aniżeli Straż Graniczna czy milicja²¹. Agentom polskim zalecano unikanie kontaktów z ludźmi w promieniu 80 – 150 km od granicy. Każde zetknięcie się z człowiekiem na tym obszarze było niebezpieczne. Wszelkie pytania bądź prośby o pomoc, posiłek czy nocleg mogły spowodować zatrzymanie i inne fatalne konsekwencje. Utrudnieniem w działalności wywiadowczej było wyraźne zmniejszenie się w drugiej połowie lat trzydziestych ucieczek obywateli Związku Sowieckiego do Polski, a zwłaszcza żołnierzy, którzy mogli być odpowiednio wykorzystani. Trudna sytuacja ekonomiczna Polski i wynikające stąd problemy z uzyskaniem opłacalnej pracy były istotną barierą. Ponadto strona polska nie opiekowała się należycie uciekinierami zza wschodniej granicy. Pozbawieni możliwości otrzymania pracy, głodujący, nieufnie traktowani przez władze polskie, zawiedzeni w całej rozciągłości, stawali się łatwym łupem wywiadu sowieckiego.

Pogranicze ze Związkiem Sowieckim zamieszkiwane było w dużej mierze przez mniejszości narodowe. Społeczeństwo w dużym stopniu było, jeśli nie obojętne to wrogo usposobione do państwa polskiego. Brak było jednolitej doktryny państwowej w ujmowaniu zagadnień mniejszościowych, wyrażającej się w indywidualnym i niejednokrotnie sprzecznym traktowaniu tych zagadnień przez poszczególnych przedstawicieli administracji państwowej. Pogranicze było gospodarczo upośledzone, skutkiem czego panowało tam ubóstwo²². Dobór urzędników państwowych pozostawiał wiele do życzenia. Dominował ponadto uciążliwy system podatkowy. Czynniki te powodowały, że organa bezpieczeństwa nie mogły liczyć na pomoc ludności miejscowej. Wywiad sowiecki skrupulatnie wykorzystywał ten stan, prowadząc na pograniczu wschodnim działalność szpiegowską, obliczoną celowo nie na jakość, lecz na ilość. Osiągał bardzo istotny cel – zdemoralizowanie ludności i utrzymywanie wśród niej niestabilności, co utrudniało integrowanie się Kresów z Rzeczpospolitą. Ponadto wywiad sowiecki stwarzał podatny grunt i dogodne warunki dla przygotowywania już od połowy lat trzydziestych akcji szpiegowskich, sabotażowych i dywersyjnych na wypadek wojny z Polską.

Nie tylko społeczeństwo, lecz także władze, a nierzadko wojsko lekcewały zasady ochrony tajemnic państwowych oraz konieczność zwalczania szpiegostwa²³. W pasie granicznym nie było ustalonego przepisami prawnymi ograniczenia swobód obywatelskich. Obsada granicy przez KOP była daleka od dostatecznej, wskutek czego nie było kłopotów z jej przekroczeniem, jeśli ktoś znał dobrze teren. Łączność pozostawiała jeszcze więcej do życzenia. Do mankamentów polskiego przeciwdziałania należy dodać niewłaściwą politykę represyjną władz sądowych za udzielanie wywiadowi sowieckiemu informacji przez uciekinierów z Polski. Wymiar sprawiedliwości nie doceniał niebezpieczeństwa wynikającego z tego procederu. Taka działalność przyczyniła się w istotnym stopniu do demoralizowania ludności polskiego pogranicza.

W zasadzie działalność kontrwywiadowcza KOP do schyłku lat dwudziestych skupiała się na rozpoznawaniu sowieckich jednostek ochrony granicy²⁴. Wykorzystywano tradycyjne metody pracy: obserwację, przesłuchania podejrzanych o szpiegostwo czy nielegalnie przekraczających granicę a także podsłuch rozmów telefonicznych. Strona polska uzyskiwała wiele wartościowych informacji dotyczących obiektów wojskowych, uzbrojenia, organizacji, wyszkolenia Armii Czerwonej oraz sytuacji społeczno – politycznej Związku Sowieckiego.

W latach 1930 – 1935 placówki kontrwywiadu KOP prowadziły 620 spraw dotyczących działalności obcych wywiadów, w tym 499 było związanych ze szpiegostwem sowieckim²⁵. W 1932r. kontrwywiad KOP rozpracował w ramach 116 spraw działalność szpiegowską 247 agentów wywiadu sowieckiego a w roku następnym prowadził 92 sprawy o szpiegostwo z udziałem 195 podejrzanych²⁶. Można przyjąć, że wprowadzenie w 1931 r. sądów doraźnych odniosło pożądany efekt. Placówki kontrwywiadu ochrony pogranicza rozpracowały kilka istotnych ośrodków szpiegowskich wschodniego sąsiada. W latach 1934 – 1935 organa kontrwywiadu KOP przekazały SRI Dowództw Okręgów Korpusów 31 spraw dotyczących działalności obcych wywiadów. Mimo odnoszonych sukcesów istniały problemy utrudniające pracę. Dotyczyły one współpracy z jednostkami zwalczającymi wpływy obcych wywiadów. W połowie lat trzydziestych przeprowadzono zmiany w strukturze organizacyjnej KOP w celu polepszenia rozpoznania ochranianego obszaru. Rozbudowano sieć agenturalną w rejonie przygranicznym, zreformowano system ochrony granic wprowadzając działania patrolowo – rozpoznawcze. Dokonano także przekształceń dotychczasowej sieci wojskowych honorowych rezydentów nadgranicznych. Do tej pory współpraca dowódców jednostek KOP z organami kontrwywiadu ochrony pogranicza opierała się na dobrej woli i chęci dowódcy, spełniającego funkcje honorowego rezydenta wojskowego. Po wprowadzeniu zmian rozpoznanie terenu przy pomocy sieci informatorów

oddziałów granicznych i współpraca w tym względzie z organami kontrwywiadu była obowiązkiem służbowym każdego dowódcy²⁷.

Z materiałów źródłowych wynika, że w drugiej połowie lat trzydziestych poprawiła się współpraca władz administracyjnych z kontrwywiadem ochrony pogranicza. Stosunki z policją określano w zasadzie jako dobre. Szefostwo wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza posiadało uprawnienia Policji Państwowej, co usprawniało zwalczanie szpiegostwa. Ponadto Szefostwo to mogło za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przeprowadzić zmiany służby ochronnej i kontrwywiadowczej. Efektem poprawiającej się współpracy było przekazanie przez Szefostwo Wywiadu KOP Samodzielnym Referatom Informacyjnym oraz organom policji w 1935 r. o prawie 30 procent więcej spraw szpiegowskich aniżeli rok wcześniej. Pewne niedociągnięcia, raczej przypadkowe aniżeli wynikające ze złej woli, zanotowano na marginesie współpracy z organami policyjnymi. Były nimi: niedokładna kontrola dokumentów osobistych, w wyniku której zwalniano agentów sowieckich, posługujących się podrobionymi dokumentami, zawierającymi jaskrawe błędy w pisowni polskiej; niedostateczna ocena zeznań zatrzymywanych agentów; niezachowanie zasad ostrożności w czasie zatrzymywania szpiegów, co było przyczyną ucieczek lub samobójstw²⁸.

Zwalczaniem szpiegostwa sowieckiego zajmowali się oficerowie kontrwywiadu usytuowani w jedenastu placówkach oraz oficerowie placówek wywiadowczych KOP. Podstawowym źródłem informacji była zewnętrzna i wewnętrzna sieć agenturalna. Pomocne w działaniach specjalnych były wiadomości uzyskiwane od zatrzymanych szpiegów oraz uciekinierów ze Związku Sowieckiego. Referaty kontrwywiadu i ekspozytur kierowały pracą operacyjną, prowadziły statystykę, ewidencję i studium organów wywiadu sowieckiego oraz litewskiego. Konieczność przystosowania organizacji służby kontrwywiadowczej do zmieniających się zadań i warunków pracy, spowodowała wdrażanie od 1935 r. reform organizacyjnych²⁹. Zlikwidowano stanowisko oficera kontrwywiadu placówki KOP nr 11. Pozostało jedynie dziesięciu oficerów. Zlikwidowano także stanowiska oficerów placówek wywiadowczych, funkcjonujących w jednostkach terenowych. W najważniejszych ośrodkach pasa ochrony zastąpiono ich rezydentami. Funkcje te w zasadzie powierzono cywilnym pracownikom kontraktowym. Wyłączono z zakresu prac kontrwywiadowczych zwalczanie przestępstw skarbowo – celnych. Zadania te zlecono oficerom działającym w niektórych wyodrębnionych placówkach.

Kontrwywiad obronny KOP rozpracowywał i likwidował sprawy szpiegowskie, a także prowadził postępowania przekazane przez władze bezpieczeństwa wojskowego i cywilnego. Natomiast kontrwywiad zaczepny rozpracowywał wywiad obcy na przedpolu przeciwnika pod względem organizacji, składu osobowego, metod pracy, zainteresowań, zdobyczy oraz wyposażenia technicznego. Rejestrowano wszelkie zjawiska obrazujące stan bezpieczeństwa oraz sytuację w pasie ochrony KOP pod względem politycznym, narodowościowym, ekonomicznym, społecznym i socjalnym. Zajmowano się ochroną tajemnic państwowych i wojskowych, łącznie z ochroną ćwiczeń i manewrów wojskowych, a także prac o charakterze specjalnym. Od 1937 r. notowano stałe nasilanie i poszerzanie zakresu działalności kontrwywiadowczej. Organom tym powierzano ochronę całości prac specjalnych we wschodnim pasie granicznym. Polegały między innymi na: ewidencjonowaniu, rozpracowywaniu i pozyskiwaniu do współpracy osób tam zatrudnionych; rozpracowywaniu firm zaangażowanych do prac budowlanych; kontroli ludności w rejonach prac specjalnych. W wyniku przeprowadzonej reorganizacji służby granicznej KOP zlikwidowano niektóre strażnice, a na ich miejsce utworzono placówki zajmujące się ochroną granicy. Poszerzono także kompetencje organów kontrwywiadu w zakresie opanowania zagrożonych odcinków granicy poprzez stworzenie sieci agentów.

Placówki kontrwywiadowcze działały w trudnych warunkach³⁰. Mimo nieufności, z jaką ludność kresowa odnosiła się do władz polskich, kontrwywiad musiał jednak zapewniać sobie dopływ informacji z tego rejonu. Po wytypowaniu kandydatów do współpracy byli oni wnikliwie sprawdzani. Jeśli kandydat wyrażał zgodę na podjęcie współpracy, był odpowiednio szkolony, a następnie wykonywał zadania kontrolne. Jeżeli został oceniony pozytywnie, angażowano go jako współpracownika. Działalność agentów kontrwywiadu polegała przede wszystkim na ustalaniu, kto z miejscowej ludności, gdzie, kiedy i w jakich warunkach przekraczał granicę polsko – sowiecką, a także z kim kontaktowała się podejrzana osoba. Te proste zadania rezydentów i agencji wykonywali, w zależności od warunków, sami lub przy pomocy informatorów. Agenci byli szkoleni przez oficerów kontrwywiadu i ich pomocników najczęściej indywidualnie. Początkowe szkolenie obejmowało zasady konspiracji, prowadzenia obserwacji, zdobywania informacji, składania meldunków. Przed otrzymaniem zadania agent był dokładnie informowany o sposobie jego wykonania. Rezydenci tworzyli podstawę sieci agenturalnej na terenie własnego kraju³¹. Byli ulokowani w istotnych dla kontrwywiadu środowiskach. Oficerowie tej służby wykorzystywali do działalności dowódców kompanii granicznych i dowódców straży KOP, którzy byli obowiązani prowadzić ścisłą ewidencję osób podejrzanych, ich kontakty, opinie oraz rejestr wykroczeń. Dla wykonywania tych poleceń dowódcy kompanii otrzymywali fundusze z placówek kontrwywiadowczych KOP, z których opłacali informatorów. Zadaniem agentów terenowych było informowanie swych mocodawców o zjawiskach interesujących centralę kontrwywiadu. Oficerowie zwalczający obcy wywiad mieli także do dyspozycji po kilku agentów lotnych, którzy sprawdzali informacje uzyskane od rezydentów lub agentów terenowych, a także prowadzili obserwacje. Placówki KOP dążyły do stałej rozbudowy honorowej sieci informacyjnej. Najistotniejsze znaczenie dla działalności kontrwywiadowczej miały operatywnie funkcjonujące sieci składające się z rezydentów, współpracowników terenowych, lotnych oraz informatorów rozmieszczonych na obszarze pasa ochrony KOP.

W latach 1934 – 1935 przeprowadzono selekcję sieci agenturalnej³². Kolejny rok minął pod znakiem systematycznego jej uzupełniania i powiększania, przy przestrzeganiu zasady, że o wynikach pracy decyduje jakość, a nie liczba ogniw sieci. Dlatego cały wysiłek organizacyjny został skierowany na jakościowy dobór pracowników i ich należyte wyszkolenie, w wyniku czego wzrastały także kryteria doboru agentów, uwzględniające odpowiedni poziom intelektualny i moralny. W 1936 r. zanotowano wzrost o prawie 4 procent liczby pracowników sieci agenturalno – informacyjnej, w porównaniu z rokiem poprzednim. W dużym stopniu rozpoznanie terenu było uzależnione od działań sieci nadgranicznych rezydentur wojskowych, tworzonych od 1937 r. spośród wybranych honorowych informatorów. Ich dobór pozostawiano do wyboru zainteresowanym dowódcom kompanii granicznych i straży KOP, z zastrzeżeniem, że sieć pozostawała pod nadzorem właściwych placówek wywiadowczych ochrony pogranicza. Działała na warunkach honorowych i jej organizacja nie opierała się o wynagrodzenie stałe. Jednak praktykowano system wynagradzania osób, które przyczyniły się do zatrzymania podejrzanego o szpiegostwo. Fundusze na ten cel otrzymywali zainteresowani dowódcy od placówek wywiadowczych. Do rozpoznania terenu wykorzystywano kontakty informacyjne jednostek żandarmerii ochrony pogranicza, nawiązywane wśród ludności miejscowej. Uzyskiwane z tych źródeł informacje organa żandarmerii przekazywały placówkom wywiadowczym w ramach ustalonych warunków współpracy. Wydatki na wynagrodzenie dla informatorów pokrywane były z funduszy placówek KOP. Współpraca z organami Policji Państwowej uzupełniała i pogłębiała wysiłek ochrony pogranicza³³.

W ramach przeprowadzonej tzw. akcji oczyszczania terenu, uzależnionej od luk w ustawodawstwie granicznym a także od budżetu i położenia gospodarczego kraju, ograniczano się do inicjatyw w zakresie okresowego wysiedlania z pasa granicznego osób skazanych prawomocnymi

wyrokami sądowymi, względnie orzeczeniami władz administracyjnych, skarbowych i celnych oraz wydalaniami z granic państwa cudzoziemców skazanych za szpiegostwo. Zmierzano również do wysiedlania z pogranicza wschodniego bezpaństwowców, azylantów i uciekinierów z obcych armii. Dostrzegano niebezpieczeństwo wpływu agitacji komunistycznej na ludność kresową i w związku z tym Szefostwo Wywiadu KOP postulowało utworzenie specjalnego obozu dla zbiegów i emigrantów ze Związku Sowieckiego, który nie miałby charakteru karnego, lecz skutecznie izolowałby przybyszów na czas potrzebny władzom bezpieczeństwa do działań sprawdzających. Ponadto planowano odpowiednie ich zatrudnienie, w ramach tworzenia warunków normalnej egzystencji. Na tle tych zabiegów korzystne dla kontrwywiadu było zahamowanie napływu uciekinierów w wyniku: lokalnych zarządzeń wojewody poleskiego, nowogródzkiego i wileńskiego; ścisłej współpracy wojewódzkich i powiatowych władz administracyjnych z terenowymi organami kontrwywiadu, co miało wpływ na politykę osiedlania w pasie ochrony KOP; zarządzenia MSW nakazującego doprowadzenie zatrzymanych w pasie granicznym i innych rejonach kraju zbiegów ze Związku Sowieckiego do placówek wywiadowczych.

Kolejną akcją było prowadzenie działań propagandowych wśród społeczeństwa³⁴, a zwłaszcza pracowników państwowych wszystkich resortów. Wykorzystywano w tym względzie siłę oddziaływania środków masowego przekazu. Celem tej propagandy było uświadomienie: niebezpieczeństwa grożącego państwu ze strony ogniw szpiegowskich, usytuowanych zwłaszcza w rejonie pasa granicznego; istoty szkód wynikających z biernej postawy społeczeństwa; potrzeby ścisłej współpracy z organami kontrwywiadu; celów i metod walki z obcym szpiegostwem; konieczności ochrony tajemnic państwowych i wojskowych wynikającej z obowiązku obywatelskiego i lojalności wobec państwa.

Związek Sowiecki w drugiej połowie lat trzydziestych prowadził działania szpiegowskie przeciwko Polsce wykorzystując granicę czechosłowacką i litewską w ramach współpracy wojskowej. Mogło to świadczyć o pewnych trudnościach służb sowieckich. Taka sytuacja była niewątpliwie dowodem poważnego zagrożenia bezpieczeństwa Polski. Wraz ze wzrostem aktywności sowieckiego wywiadu wojskowego poszerzyła się skala zainteresowań tego organu zagadnieniami wojskowymi, przemysłowymi, ekonomicznymi i komunikacyjnymi³⁵. Zwracano uwagę agentów na poszukiwanie wielu informacji, które mogły stworzyć pożądane rozpoznanie. W marcu 1939 r. Szefostwo Wywiadu KOP otrzymało istotne zadanie. Otóż Szef Sztabu Głównego gen. Wacław Stachiewicz zlecił utworzenie operacyjnej sieci wywiadowczej, która miała funkcjonować w czasie wojny ze Związkiem Sowieckim³⁶. W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej placówki wywiadowcze KOP oraz ekspozytury Oddziału II SG usytuowane w Wilnie i Lwowie uzyskiwały wartościowe informacje dotyczące dyslokacji jednostek Armii Czerwonej nie tylko w rejonie pogranicza, lecz także w głębi Związku Sowieckiego³⁷. Organom kontrwywiadowczym nie udało się jednak zlikwidować dywersji na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Przed wybuchem wojny akcje grup dywersyjnych były powiązane z działaniami wywiadu Związku Sowieckiego. Po 17 września 1939 r. dywersanci atakowali wycofujące się oddziały polskie.

Kontrwywiad KOP pomimo rozpracowania stosunkowo dużej liczby spraw szpiegostwa sowieckiego nie zdołał w pełni opanować Kresów Wschodnich³⁸. Należy jednak uwzględnić możliwości działania tych organów. Nie dysponowały one odpowiednio przygotowaną kadrą. Współdziałanie z innymi służbami odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo państwa nie zawsze układało się najlepiej. Warunki pracy w rejonie wschodniego pogranicza były wyjątkowo trudne. Można uznać, że polskie służby specjalne realizowały swe zadania na miarę posiadanych możliwości. Władze wojskowe dzięki informacjom przekazywanym przez tajne służby Oddziału II SG posiadały rozpoznanie rejonu pasa granicznego wschodniego sąsiada³⁹. W okresie zbliżającego

się konfliktu zbrojnego szczególne znaczenie miały informacje na temat potencjału militarnego Związku Sowieckiego i jego możliwości wojennych.

¹ Peplowski A. Wywiad polski na ZSRR 1921 – 1939. – Warszawa, 1996. – 392 s.

² Krzak A. Kontrwywiad wojskowy II Rzeczypospolitej przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921 – 1939. – Toruń. 2007. – S. 162-186.

³ Misiuk A. Służby specjalne II Rzeczypospolitej. – Warszawa. 1998. – S. 142.

⁴ Zadania KOP zostały znacznie rozszerzone i obejmowały sprawy zabezpieczenia granicy oraz obszaru przygranicznego pod względem politycznym, bezpieczeństwa publicznego, wojskowym i skarbowo – celnym. (Dominiczak H. Ochrona granicy wschodniej w latach 1919 – 1939. Z dziejów formacji granicznych. – Warszawa, 1983. – S. 138-139; Idem. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919 – 1939. – Warszawa, 1992. – S. 111; Misiuk A. Służby specjalne... – S. 144.

⁵ Misiuk A. Służby specjalne... – S. 144.

⁶ Krzak A. Kontrwywiad wojskowy... – S. 170-171.

⁷ Peplowski A. Wywiad polski... – S. 60-61.

⁸ Włodarkiewicz W. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921 – 1939/ – Warszawa, 2001... – S. 50-51.

⁹ Peplowski A. Wywiad polski... – S. 62-63.

¹⁰ Włodarkiewicz W. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej... – S. 52.

¹¹ Ibidem... – S. 52-56.

¹² Krzak A. Kontrwywiad wojskowy... – S. 45-46.

¹³ Jabłonowski M., Prochwicz J. Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924 – 1939. – Warszawa, 2003/2004. – S. 59-60.

¹⁴ Szerzej: Krzak A. Kontrwywiad wojskowy... – S. 61-63.

¹⁵ Misiuk A. Służby specjalne... – S. 145.

¹⁶ Peplowski A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 2002. – S. 57.

¹⁷ Szerzej: Ibidem. – S. 58.

¹⁸ Ibidem. – S. 58-59.

¹⁹ Smaga J. Narodziny i upadek imperium ZSRR 1917 – 1991. – Kraków, 1992. – S. 136; Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej – CA MSW). – Sygn. 363: Korpus Ochrony Pogranicza (dalej – KOP). Szefostwo Wywiadu. ZSRR Ochrona granicy polsko – sowieckiej. – Z. VIII: Zakazana strefa nadgraniczna. – Warszawa, 1936. – S. 2-19.

^{20CA} MSW. – Sygn. 363: KOP. Szefostwo Wywiadu. ZSRR Ochrona granicy polsko – sowieckiej. – Z. VIII: Zakazana strefa nadgraniczna. – Zakazana... – S. 3-5.

²¹ Ibidem. – Z. II: System ochrony granicy. – Warszawa, 1936. – S. 3-4.

²² Krzak A. Kontrwywiad wojskowy... – S. 172.

²³ Szerzej: Peplowski A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej... – S. 100-101.

²⁴ Jabłonowski M., Prochwicz J. Wywiad Korpusu Ochrony... – S. 107.

²⁵ Ibidem... – S. 108.

²⁶ Peplowski A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej... – S. 307.

²⁷ Jabłonowski M., Prochwicz J. Wywiad Korpusu Ochrony... – S. 108-114.

²⁸ CA MSW. – Sygn. 2053: Raport kontrwywiadowczy za 1936 rok. – Cz. 1. – S. 17.

²⁹ Szerzej: Dominiczak H. Ochrona granicy... – S. 192-205; Kozłowski E. Wojsko Polskie 1936 – 1939. – Warszawa. – 1974. – S. 138-142.

³⁰ Grudziński J. Szpiegowie i dywersanci. – Warszawa, 1924. – S. 38-40.

³¹ CA MSW. – Sygn. 2053: Raport kontrwywiadowczy za 1936 r. – S. 20-21.

³² Ibidem. – S. 21.

³³ CA MSW. – Sygn. 2059: Samodzielny Referat Informacyjny. Struktura i zadania. – Warszawa, 1985. – S. 9.

³⁴ Sedlaczek K. Społeczeństwo w walce ze szpiegostwem. – Toruń, 1929. – S. 2-3.

³⁵ CA MSW. – Sygn. 2054: Raport kontrwywiadowczy za 1937 r. – Cz. 1. – S. 25-29.

³⁶ Peplowski A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej... – S. 75.

³⁷ Jabłonowski M., Prochwicz J. Wywiad Korpusu Ochrony... – S. 115-116.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Włodarkiewicz W. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej... – S. 218-219; Peplowski A. Wywiad polski... – S. 73.

Генрик Цьвеньк.

В обороні Речі Посполитої. Діяльність Корпусу Охорони Пограниччя в системі держаної безпеки.

Корпус Охорони Пограниччя був створений наказом міністра військових справ у вересні 1924 р. Формация повинна була реалізувати визначені завдання в ділянці безпеки на Східних Кресах в дуже важких умовах. Пограниччя з Радянським Союзом було заселене переважно національними меншинами. Згадана людність була байдужою, або ж ворожо налаштованою до польської держави. Контррозвідка КОП займалася великою кількістю справ радянського шпигунства. Однак, не вдалося повною мірою опанувати Східні Креси. Потрібно наголосити на можливостях діяльності формации. Співпраця з іншими службами, відповідальними за безпеку держави, залишала бажати кращого. Варто визнати, що контррозвідка КОП, долаючи перешкоди, реалізувала свої завдання мірою можливостей, які вона мала.

Henryk Tsvyenk.

In defense of the Commonwealth. Activity Protection Corps Borderland in the system of state security.

In september of 1924 r. the minister of army ordered to summon a Korpus Ochrony Pogranicza. This formation was supposed to conduct certain security actions in the Eastern Lands. The work environment was hard for the KOP. The Eastern Lands which were sharing the boarder with the USSR were inhabited mainly by ethnic minorities, which attitude towards Poland was negative.

The KOP counterintelligence worked through a lot of cases involving the Soviet intelligence. It failed however, to control the Eastern Lands. It is essential to include the possibilities of this formation. The cooperation with other intelligence agencies left a lot to be desired. It is safe to say, that the KOP counterintelligence, despite obvious limitations, worked well enough.

NA GRANICY ŚWIATÓW. CERKIEW W SMOLNIKU NAD SANEM NA TLE LOSÓW MIESZKAŃCÓW BIESZCZADÓW ZACHODNICH W XX W.

Teren Bieszczadów Zachodnich w połowie XX stulecia stał się teatrem tragicznych wydarzeń związanych z działaniami zbrojnymi II wojny światowej, konfliktem ukraińsko-polskim, falą bezwzględnych przesiedleń ludności autochtonicznej początkowo na obszary Ukraińskiej Republiki Ludowej, później w ramach operacji "Wisła" na tzw. Ziemie Odzyskane¹. Poza niezmiennie piękną przyrodą tamtych terenów, niewiele pozostało miejsc i obiektów, które w nienaruszonej formie przetrwały tę dziejową zawieruchę. Cerkiew pw. *Michała Archanioła* w Smolniku k. Lutowisk, perła architektury bojkowskiej ocalała, unikając losu wielu innych rozgrabionych, opustoszałych, popadających w ostateczną ruinę obiektów sztuki sakralnej. Jest ona jedyną istniejąca do dziś i pozostająca w kulcie cerkwią tzw. typu bojkowskiego². Dzieje tej wyjątkowej świątyni, usytuowanej na pograniczu polsko-ruskim, nierozzerwalnie splotły się z losami mieszkańców tego regionu.

Pierwsza znana wzmianka potwierdzająca istnienie cerkwi w Smolniku pochodzi z końca lat 80. XVI w. i zawarta jest w rejestrze poborowym ziemi sanockiej z 1589 r.³ W dokumencie tym co prawda nie wymieniono jej *expressis verbis* lecz wspomniano o popostwie do którego należały grunty orne o areale 3/4 łana. Na tej podstawie można z całą pewnością stwierdzić, że funkcjonowanie popostwa musiało implikować istnienie cerkwi. Przypuszczać można, że tę pierwotną cerkiew smolnicką wzniesiono niedługo po powstaniu wsi i osadzeniu jej na prawie wołoskim, co miało miejsce w okresie po 1530 a przed 1580 r.⁴ Jak świadczy zapis w aktach powizytacyjnych dekanatu zatwarnickiego z 1795 r. drugą drewnianą świątynią w Smolniku była cerkiew powstała w 1602 r., a jej pierwszym parochem był Jan Hryniewiecki⁵. Niektórzy autorzy przypuszczają, że właśnie z tą datą należy wiązać powstanie obecnie istniejącej cerkwi w Smolniku⁶ lecz wydaje się, że istniejące źródła nie pozwalają na wyciągnięcie tak śmiałych wniosków. Nie wiemy co było przyczyną zniszczenia pierwszego budynku cerkwi w Smolniku, ale domniemywać można, że mogło to być skutkiem przypadkowego pożaru, zniesienia budynku przez powódź lub innej klęski elementarnej. Ta druga cerkiew smolnicka podobnie jak kolejna została wzniesiona na obszarze dworskim centralnej części Procisnego, które początkowo stanowiło jedną gminę katastralną ze wsią Smolnik⁷. Od początków swojego istnienia aż do 1697 r. cerkiew w Smolniku była świątynią prawosławną. Dopiero na skutek decyzji władzy przemyskiego Innocentego Winnickiego z 1697 r. cała prawosławna eparchia przemyska została włączona w struktury Kościoła unickiego. Odtąd cerkiew smolnicka funkcjonowała jako świątynia unicka (grekokatolicka).

Wspomniana wyżej, wzniesiona w 1602 r. cerkiew w Smolniku została spalona według miejscowej tradycji podczas jednego z najazdów tatarskich, który sięgnął ziemi sanockiej w XVII w.⁸ Miało to miejsce najprawdopodobniej w październiku 1672 r. podczas jednego z największych w dziejach najazdów tatarskich, który odbył się w początkowej fazie wojny polsko-tureckiej po zdobyciu przez siły osmańskie Kamieńca Podolskiego. Wiadomo, że oddziały tatarskie spustoszyły wtedy w okolicy kilka wsi położonych już w granicach ziemi przemyskiej (m.in. Bystre, Lipie

i Michniowiec)⁹. Jak przekazuje wykaz podymnego ziemi sanockiej sporządzony w 1674 r. na terenie Smolnika stały zaledwie dwie chałupy włościańskie¹⁰. Po zniszczeniu cerkwi przez ordyńców lokalna społeczność została pozbawiona na pewien czas miejsca kultu religijnego. Z tego względu po 1672 r. wzniesiono kolejną drewnianą świątynię, którą zlokalizowano na gruntach dworskich nad potokiem Smolniczek¹¹. Wybór takiego miejsca pod budowę nowej cerkwi, znajdującego się w widłach Sanu i wspomnianego potoku podyktowany był chęcią lepszego zabezpieczenia świątyni przed zbrojną napaścią i jej splądrowaniem przez oddziały nieprzyjacielskie.

Istniejąca do chwili obecnej orientowana cerkiew w Smolniku p.w. *Michała Archaniola* została wzniesiona na nowym miejscu, na lewym brzegu Sanu w centralnej części wsi zwanej „Ogrodowa Niwa”¹². Jej usytuowanie na dość wyniosłym wzgórzu świadczy, że w ten właśnie sposób starano się również zabezpieczyć nowy budynek cerkwi przed zagrożeniem zniszczenia jej przez powtarzające się powodzie. Jak świadczy napis sporządzony w alfabecie cyrylicy na nadprożu nad wejściem do świątyni, jej budowa miała być zakończona w dniu 1 sierpnia 1791 r.¹³ Poświęcenie nowego, czwartego już budynku cerkwi w Smolniku miało miejsce w 1792 r.¹⁴

Nowa cerkiew, tak jak poprzednie trzy, została wzniesiona z drewna. Do budowy użyto bali jodłowych. Jak świadczy akt wizytacji przeprowadzonej w 1795 r. całe wyposażenie starej świątyni zostało przeniesione do nowego budynku cerkwi¹⁵. Tak jak w przeszłości nowo wybudowana cerkiew w Smolniku służyła jako miejsce kultu dla miejscowej ludności i mieszkańców sąsiedniej wsi Procisne. W tym okresie ludność Smolnika liczyła 244 mieszkańców z których 215 czyli 88,1% stanowili Rusini, a ponadto we wsi zamieszkiwało wówczas 14 osób wyznania rzymsko-katolickiego i 14 Żydów¹⁶. Pierwszym parochem zbudowanej w 1791 r. cerkwi był ks. Daniel Hryniewiecki wywodzący się ze starego rodu szlacheckiego, którego przedstawiciele pełnili funkcję popów w tu-tejszej parochii od 1602 aż do 1848 r. Uposażeniem miejscowej parochii były pierwotnie grunty orne o powierzchni 3/4 łana lecz u schyłku XVIII w. zmniejszyły się one do 1/2 łana i 3 łązów o nieznanym bliżej areale. Pola te usytuowane były w centralnej części Smolnika oraz na obszarze od grzbietu Otrytu aż po las na stoku Czereszenki na lewym brzegu Sanu. Dane pochodzące z mapy katastralnej Smolnika ujawniają, że w połowie XIX w. na wschód od budynku cerkwi znajdował się cmentarz parochialny, a w odległości około 60 metrów od granicy cmentarza usytuowane były zabudowania popostwa¹⁷. Pierwszy gruntowniejszy remont cerkwi został przeprowadzony w 1921 r. przez ks. Iwana Polańskiego przy wydatnym wsparciu finansowym miejscowej gromady. W efekcie tych prac stary gontowy dach został wymieniony na blaszany, a poza tym dokonano renowacji ikonostasu, którą przeprowadził Ilia Decik z Sambora¹⁸.

W 1921 r. zgodnie z przeprowadzonym wówczas spisem ludności Smolnik zamieszkiwało 580 osób w 87 domostwach. Zdecydowana większość była wyznania grekokatolickiego (433), 64 osoby były wyznania rzymskokatolickiego, a 79 mojżeszowego¹⁹. Co ciekawe, aż 572 osoby w ankiecie podało narodowość polską, a nie rusińską, bojkowską, czy tym bardziej ukraińską. Przyjmowany przez historyków pogląd jakoby podziały narodowościowe pokrywały się z wyznaniowymi w przypadku Smolnika nie znajdują potwierdzenia. Jednak problem ten wymaga głębszych badań, przeanalizowania wszystkich okoliczności przeprowadzania spisu i jego kontekstu społeczno-politycznego. Tuż przed wybuchem II wojny światowej, w 1938 r. wioskę zamieszkiwało 853 osoby, z czego 604 było wyznania grekokatolickiego, 91 rzymskokatolickiego, 156 Żydów i 2 osoby niezdeklarowane wyznaniowo²⁰.

Pod koniec września 1939 r. na skutek realizacji postanowień paktu Ribbentrop-Mołotow obszary położone na prawym brzegu Sanu w tym wieś Smolnik zostały opanowane przez Sowieców. Jesienią 1939 r. tereny te zostały wcielone do ZSRR w ramach utworzonego wówczas obwodu drohobyckiego. Na mocy wydanego przez Radę Najwyższą ZSRR dekretu z 29 listopada 1939 r., mieszkańcom obwodu przyznano obywatelstwo radzieckie. Miejscowy

pop Wasyl Tryjciecki przeniósł się do Stuposian, pozostających pod okupacją niemiecką. Deportacje organizowane przez władze sowieckie nie objęły okolic Smolnika. Już 22 czerwca 1941 r. na tereny inkorporowane wkroczyły oddziały Wehrmachtu uczestniczące w inwazji na Związek Radziecki. Niespokojne lata 1939 – 1944 cerkiew smolnicka przetrwała bez większych strat pomimo długich okresów nieobecności jej gospodarza czyli miejscowego parocha Wasyla Tryjcieckiego. Polacy zamieszkujący Smolnik stali się celem ataku ukraińskich nacjonalistów w sierpniu 1944 r. Inicjatorem akcji antypolskiej był Teodor Pszeneckij *vel* Fedio Jasiński, rozstrzelany rok później, z niewyjaśnionych przyczyn, najprawdopodobniej przez bojówkę SB OUN²¹. Od czerwca 1944 r. czyli wkroczenia na te tereny Armii Czerwonej, na mocy zawartej 16 sierpnia 1945 r. umowy o polsko-radzieckiej granicy państwowej sankcjonującej stan rzeczy²², Smolnik aż do października 1951 r. należał do obwodu lwowskiego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Oderwanie od Polski i pozostawanie w granicach ZSRR uchroniło mieszkańców Smolnika przed wysiedleniami realizowanymi na podstawie umowy z 9 września 1944 r., zawartej pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego w Lublinie a rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Tylko część mieszkańców została wówczas przesiedlona w okolice Lwowa.

Pozostająca w kulcie cerkiew w Smolniku uniknęła losu wielu opuszczonych obiektów na terenie RP, które w latach powojennych były plądrowane, beczeszczone i powoli niszczały²³. Konsekwencją przynależności państwowej Smolnika do Związku Radzieckiego była likwidacja struktur Cerkwi grekokatolickiej na interesującym terenie. Na zorganizowanym niezgodnie z prawem kanonicznym synodzie lwowskim, który odbył się 8 – 10 marca 1946 r. część duchownych grekokatolickich podjęła bezprawną decyzję o przyłączeniu się do kościoła prawosławnego. Dla mieszkańców Smolnika oznaczało to m.in. powrót do liturgii sprzed 1697 r.

Kolejna fala wysiedleń realizowana na terenie państwa polskiego w ramach akcji „Wisła” od kwietnia do maja 1947 r., nie dotknęła siłą rzeczy mieszkańców Smolnika. Dopiero na skutek zawarcia umowy granicznej między władzami ZSRR a PRL z 15 lutego 1951 r.²⁴ obszar wsi Smolnik powrócił w granice państwa polskiego, a cała populacja wioski została przesiedlona na tereny USRR. Część mieszkańców osiedliła się wsi Hawriłowka w obwodzie chersońskim. Pozbawiona opieki cerkiew zaczęła od tego czasu niszczeć. W latach 1951–1960 stopniowej rozbiórce uległa cała zabudowa wsi z wyjątkiem zabytkowej cerkwi. Na szczęście w drugiej połowie lat 50. XX. cerkiew znalazła się w orbicie zainteresowań konserwatorów zabytków z Sanoka i Rzeszowa doceniających jej wybitne wartości architektoniczne i artystyczne. W ramach prowadzonej przez służby konserwatorskie akcji ratowania bezcennego inwentarza sakralnego, część wyposażenia cerkwi w Smolniku została zakwalifikowana do przeniesienia do składnicy pocerkiewnych ruchomości w Łąncucie²⁵. Na mocy decyzji podjętej 6 marca 1969 r. przez wojewódzkiego konserwatora zabytków w Rzeszowie Ingę Sapetową cerkiew została wpisana do rejestru zabytków. W ten sposób ocalony został budynek cerkwi, a sam wpis umożliwił starania o pozyskiwanie środków finansowych na zabezpieczenie i konserwację tego cennego obiektu z funduszy państwowych. Już w latach 1969–1970 przeprowadzono podstawowy remont budynku cerkwi polegający na pokryciu dachu gontem i wstawieniu drzwi bocznych. Prace te przeprowadził zespół kierowany przez Bronisława Bulińskiego. We wrześniu 1973 r., na zlecenie Ministra Kultury i Sztuki, sporządzono opinię dotyczącą stanu technicznego kilku zabytkowych cerkwi w ówczesnym województwie krośnieńskim, w tym cerkwi w Smolniku²⁶. W opinii specjalistów cerkiew pozostawała w bardzo dobrym stanie technicznym. Wysoko oceniono prace konserwatorskie wykonane pod koniec lat 60. Z uwagi na wysoką rangę zabytku zalecano wykonanie bieżącej konserwacji jak usunięcie mchów i porostów z gontów, uzupełnienie podmurówki.

W listopadzie 1973 r. decyzją władz powiatowych w Lesku cerkiew w Smolniku łącznie z parcelą o powierzchni 0,37 ha została przekazana rzymskokatolickiej parafii w Lutowiskach²⁷. 14 kwietnia 1974 r. biskup przemyski Ignacy Tokarczuk konsekrował świątynię jako kościół filialny p.w. *Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*²⁸. Zgodnie ze sporządzonym 21 kwietnia 1974 r. inwentarzem świątynia pozbawiona była ambony, chrzcielnicy, a we wnętrzu nie pozostały żadne przedmioty wyposażenia wykonane ze złota czy srebrne. Jedynie na ołtarzu tzw. soborowym wciąż stał metalowy krzyż, zaś drugi wisiał na jednej ze ścian cerkwi. Z cerkiewnych ikon i obrazów pozostały tylko trzy: wizerunek Matki Bożej Wniebowziętej, obrazy apostołów św. Piotra i św. Pawła oraz św. Franciszka z Asyżu²⁹. Do dyspozycji nowego proboszcza pozostawały szaty liturgiczne i bielizna kościelna³⁰. We wnętrzu świątyni znajdowały się ławki. Dywan i puste wazy sprawiały wrażenie, że jeszcze niedawno zbierano się tu na modlitwę. Doceniając wagę przekazanego zabytku podjęto niezbędne prace remontowe we wnętrzu dawnej cerkwi, które zakończono w 1975 r.

Wpisanie świątyni w Smolniku do rejestru zabytków, a następnie przekazanie jej w użytkowanie parafii w Lutowiskach uchroniło cerkiew przed unicestwieniem i wpłynęło na dynamikę prac remontowo-konserwatorskich. Cerkiew w Smolniku stała się jedną z prawie 100 dawnych świątyń grekokatolickich w województwie krośnieńskim, które funkcjonowały jako filie rzymsko-katolickich kościołów parafialnych³¹.

Po częściowych pracach remontowych realizowanych w latach 1994 – 1996 do generalnego remontu budynku świątyni doszło w latach 2004 – 2007. Prace te objęły m.in. konstrukcję posadowienia i podłogi, wymianę części więźby dachowej i pokrycia gontowego dachu oraz instalację systemu odgromowego. W 2009 r. rozpoczęto prace konserwatorskie polichromii znajdujących się na ścianach i w kopule prezbiterium, a także wykonano aranżację prezbiterium według projektu Moniki Rzepiejewskiej.

Cerkiew w Smolniku funkcjonowała w XX w. na obszarze przenikania światów dwóch obrządków religii chrześcijańskiej i narodowości ruskiej (ukraińskiej) i polskiej. Był to również teren zmiennej przynależności państwowej co wiązało się z dominacją różnych systemów społeczno-gospodarczych. Do 1918 r. Smolnik pozostawał w granicach monarchii habsburskiej, później był częścią odrodzonego państwa polskiego natomiast po wybuchu II wojny światowej wieś została włączona do ZSRR, a w latach 1941 – 1944 znajdowała się pod okupacją niemiecką, by w okresie od 1944 do 1951 r. ponownie funkcjonować jako integralna część ZSRR. Ostatecznie w 1951 r. na skutek umowy polsko-radzieckiej Smolnik powrócił w granice państwa polskiego. Mimo wysiedlenia autochtonicznej ludności i przejściowej całkowitej depopulacji obszaru wsi po zakończeniu II wojny światowej, drewniana cerkiew pw. *św. Michała Archaniola* okazała się być jedynym stałym elementem w krajobrazie kulturowym Smolnika.

¹ Godną polecenia lekturą opisującą najciekawsze wątki najnowszych dziejów Bieszczadów Zachodnich jest zbiór artykułów (Bieszczady w PRL/ Red. J. Izdebski, K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński/ – Rzeszów 2009).

² Drugą zachowaną świątynią typu bojkowskiego jest cerkiew z Grąziowej przeniesiona do Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Typ architektoniczny cerkwi bojkowskiej jest trójdzielny, z podziałem na przedsionek (babiniec), nawę oraz prezbiterium. Wszystkie te komponenty osiągają w cerkwiach bojkowskich zbliżone rozmiary (jedynie wysokość jest zróżnicowana), ich kilkakrotnie łamane dachy są zwieńczone ośmiobocznymi lub czworobocznymi kopułami.

³ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. VII. – Cz. 2. Opisanie przez A. Jabłonowskiego // Źródła dziejowe. – T. XVIII. – Cz. 1. – Warszawa 1902. – S. 56.

⁴ Zob.: A. Fastnacht. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340 – 1650. – Wrocław, 1962. – S. 178, 265.

⁵ Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej – AP Prz.). – Archiwum Biskupstwa Grecko-Katolickiego (dalej – ABGK). – Sygn. 326. – S. 85.

⁶ Zob.: Augustyn M., Szczerbicki A. Cerkiew w Smolniku. – Lutowiska, 2004. – S. 6.

⁷ W dokumencie z 1580 r. zapisano „wssi wołoskye [...] Smolnyk sprotheznem dwye za iedne” (Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy u Lwowi (dalej – CDIAUL). – F. 15. – Op. 1. – T. 46. – S. 903).

⁸ Augustyn M., Szczerbicki A. Cerkiew w Smolniku... – S. 4.

⁹ CDIAUL. – F. 13. – Op. 1. – T. 1078. – S. 1001, 1012, 1245. Zob. też: Półewiartek J. Zniszczenia ostatniego najazdu tatarskiego w 1672 r. na obszarze ziemi sanockiej (W aneksie Taryfa dymów ziemi sanockiej z 1674 roku) // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – T. VII-VIII. – Przemyśl, 1994. – S. 18-33.

¹⁰ Półewiartek J. Zniszczenia ostatniego najazdu tatarskiego... – S. 34.

¹¹ F. von Mieg. Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, 1779 – 1783 // Staatsarchiv Wien. – Kriegsarchiv. – Sygn. B IX a. 390. – Sekcja № 139. Zob. też: Bieszczady M. Słownik historyczno-krajoznawczy. – Cz. 1. Gmina Lutowiska / oprac. M. Augustyn, S. Kryciński, S. Modrzejewski, R. Szewc. – Ustrzyki Górne-Warszawa, 1995. – S. 362.

¹² AP Prz.. – Archiwum Geodezyjne. – Dorf Smolnik in Sanoker Kreis, 1852. – Sekcja nr VI.

¹³ Tamże. – ABGK. – Sygn. 326. – S. 27.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Budzyński Z. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – T. 2. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – S. 333.

¹⁷ AP Prz. – Archiwum Geodezyjne. – Dorf Smolnik in Sanoker Kreis, 1852. – Sekcja № VI.

¹⁸ Augustyn M., Szczerbicki A. Cerkiew w Smolniku... – S. 13.

¹⁹ Bieszczady M. Słownik historyczno-krajoznawczy... – S. 362.

²⁰ Blazejowskyj D. Historical Sematism of the Eparchy of Peremyśl including the Apostolic Administration of Lemkivscyna (1828 – 1939). – Lviv, 1995. – S. 443.

²¹ Augustyn M. Wysiedlenie ludności polskiej z okolic Czarnej, Lutowisk i Ustrzyk Dolnych w latach 1946 – 1947 w relacjach świadków wydarzeń // Bieszczady. – № 6. – Ustrzyki Dolne, 1999. – S. 279-280.

²² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej – Dz.U.). – 1947. – № 35. – S. 167.

²³ Kurzynoga O. Utracone dobra kultury w Bieszczadach w latach 1944 – 1989 [w:] Bieszczady w Polsce Ludowej 1944 – 1989 / Red. J. Izdebski, K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński. – Rzeszów, 2009. – S. 397-416.

²⁴ Dz.U. – 1952. – № 11. – S. 63. Na mocy zawartej wówczas umowy RP odstąpiła ZSRR terytorium w województwie lubelskim o powierzchni 480 km kw. z pokładami węgla kamiennego i żyznymi glebami, zaś w ramach wymiany otrzymała górskie tereny północno-zachodniej części obwodu drohobyckiego o takiej samej powierzchni z wyczerpanymi złożami ropy naftowej (Romański M. Akcja “HT”, czyli okoliczności powstania powiatu ustrzyckiego // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – T. XX. – Przemyśl, 2009. – S. 107-115).

²⁵ Na listę trafiły cztery XVI-wieczne ikony ze smolnickiej cerkwi, które dziś są przechowywane w Muzeum w Łańcucie (Archiwum Działu Sztuki Cerkiewnej Muzeum Zamek w Łańcucie, Dokumentacja wizytacyjna cerkwi dawnego województwa rzeszowskiego po 1958 r. (mps), b.p.). O akcji zob. szerzej: Tondos B. Ochrona cerkwi na graniach legalności // Losy cerkwi w Polsce po roku 1944. – Rzeszów, 1997. – S. 121-136.

²⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie (dalej – AIPN Rz.). – 62/131: Odpis opinii odnośnie stanu technicznego cerkwi zabytkowych w woj. krośnieńskim wg wskazań Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie. – Warszawa, 15.IX.1973. – K. 21, 34.

²⁷ AIPN Rz, 63/101: Protokół zdawczo-odbiorczy. – Lesko, 14.XI.1973. – K. 23. Cerkiew w Smolniku zgodnie z poczynionymi wówczas uzgodnieniami przekazana została w zarząd i użytkowanie parafii rzymsko-katolickiej w Lutowiskach, którą reprezentował ks. Tadeusz Wójcicki. Jako strona przekazująca występowało Prezydium Bieszczadzkiej Powiatowej Rady Narodowej, działające w imieniu Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Krośnie.

²⁸ Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu (dalej – AAP). – Materiały do historii kościołów filialnych utworzonych przy byłych cerkwiach grecko-katolickich na terenie Diecezji Przemyskiej (stan z 1975 r.) // ks. M. Jastrzębski. – Przemyśl, 1976. – S. 116-117.

²⁹ Dwie XVI-wieczne ikony ze Smolnika (Zaśnięcie Matki Bożej i Matka Boska Hodegetria) znajdują się w Muzeum Sztuki Ukraińskiej we Lwowie, ikony Apostołów z tego samego okresu znajdują się obecnie w Dziale sztuki Cerkiewnej Muzeum-Zamku w Łańcucie.

³⁰ W inwentarzu wymieniono m.in. trzy ornaty (biały, fioletowy i zielony), albę, komżę i 4 komeżki, pasek, obrus, 2 puryfikaterze, 2 korporały, 2 ręczniczki (AAP. – Inwentarz kościoła filialnego w Smolniku, parafia Lutowska, dekanat ustrzycki, diecezja Przemyśl [w:] Inwentarz parafii rzym.-kat. Lutowska w dekanacie ustrzyckim, diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego. – S. 1-8

³¹ W 1978 r. na terenie woj. krośnieńskiego znajdowało się 133 cerkwie, w tym 49 drewnianych i 84 murowane. Sto z nich wpisane zostało do rejestru zabytków. Kościół rzymsko-katolicki przejął w użytkowanie 97 cerkwi (w tym 38 zostało przekazane legalnie na drodze administracyjnej, a 59 w sposób określany przez władze jako “samowolny”. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny użytkował 10 cerkwi, 5 przejęły jednostki gospodarki uspołecznionej, zaś 21 pozostawało opuszczonych i niezagospodarowanych, z których część przeznaczono do rozbiórki (AIPN. Rz. – 62/131: Informacja o stanie obiektów cerkiewnych w woj. Krośnieńskim. – Krosno, 31.III.1978. – K. 50).

Малгожата Гліва.

На межі світів. Церква в Смільнику над Сяном на тлі долі мешканців Західних Бескидів в XX ст.

Церква Архангела Михаїла – шедевр бойківської архітектури – відома з 60-х рр. XVI ст. Сучасна будівля постала в 1791 р. До 1951 р. Смільник, який належав до Львівської обл. УРСР, був повернутий Польщі, а його українське населення переселене до України. 14 квітня 1974 г. церква була передана римо-католицькій парафії в Лютовиськах і посвячена як костіол філіальний під титулом Вознесіння Найсвятішої Марії Панни. Також, церквою опікувалися реставратори. Функціонування святині розглядається в широкому контексті взаємовпливів християнських релігійних культур польсько-українського пограниччя.

Malhozhata Hliva.

On the verge of the worlds. The Church in Smilnyk over Syan on the background of the population destinies of Western Beskydy in the XX-th century.

The church of Archangel Mychail is the masterpiece of the architecture of Boikivschyna, it is known since the 60's of the XVI-th century. The present building was made in 1791. Till 1951 Smilnyk that belonged to the Lviv region, USSR, was returned to Poland and its Ukrainian population was resettled to Ukraine. On April 14, 1974 the church was given to a Roman Catholic parish in Lyutovyska, it was consecrated as a cathedral affiliated under the title of Assumption of Mary Most Holy Panels. Also, the restorers took care of the church. Functioning of the sanctuary is considered in the wide context of the interrelations of Christian religious cultures of the Polish-Ukrainian borderlands.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ МУДРОГО НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Василь Мудрий належить до відомих і впливових західноукраїнських діячів. Він завжди опинявся в епіцентрі громадського і політичного життя, часто впливав на його перебіг. Перебуваючи в несприятливих суспільно-політичних і соціально-економічних умовах, В. Мудрий був організатором діяльності Українського таємного університету й просвітницького руху, очолював найвпливовіші в міжвоєнний період у Галичині часопис “Діло” та Українське національно-демократичне об’єднання, брав активну участь у формуванні національної свідомості українського народу. Значення дослідження зростає з необхідністю вивчення досвіду пошуку В. Мудрим компромісів із польською владою та діяльності Української парламентської репрезентації для сучасних політичних процесів в Україні.

Після проголошення незалежності України значно зріс інтерес істориків до вивчення українського питання в міжнародних відносинах напередодні та на початку Другої світової війни. Зокрема, загальну ситуацію у Західній Україні, особливості українсько-польських стосунків 1939 р. всебічно висвітлив Михайло Швагуляк¹. У статті “На зламі епох: Львів у вересні 1939 р.”² він висвітлює заходи політичних сил Східної Галичини зі створення єдиного керівного органу для українців напередодні Другої світової війни та діяльність Андрея Шептицького, В. Мудрого з метою зм’якшення гостроти міжнаціональних стосунків у вересні 1939 р. Загалом, українськими істориками, на основі вивчення документів і матеріалів архівів, здійснені спроби комплексного дослідження історії українсько-польських відносин. Простежено основні напрями, зміст і наслідки українсько-польського співжиття. Серед польських істориків необхідно відзначити статтю Тадеуша Пльонки³.

У 1935 р. В. Мудрий як лідер УНДО розпочав політику “нормалізації” українсько-польських відносин. В основі такого підходу була ідея спільної боротьби проти більшовицького режиму як головного ворога українства. Але спроба УНДО перевести польсько-українські суперечності в річище конструктивного діалогу не мала успіху. За більш ніж два роки ведення нормалізаційного курсу польський уряд не задовольнив жодної з істотних вимог, висунутих українськими представниками, і насамперед вимоги про запровадження національно-територіальної автономії для українських земель у Польщі. У 1938 р. переважна більшість діячів УНДО, у т. ч. й В. Мудрий, пересвідчилася у безперспективності політики “нормалізації”. 3 грудня 1938 р. В. Мудрий виступив на пленарному засіданні сейму з декларацією, яка за формою і змістом відзначалася гостротою постулатів і аргументів. Охарактеризувавши урядову політику та поведінку польського громадянства щодо українців за три роки з точки зору угод 1935 р., промовець робив сумний висновок: “Само життя показало, що ніякі півзасоби у полагоджуванні українських постулатів у Польщі – не доведуть до нічого позитивного”. Далі В. Мудрий наголошував, що єдиною формою розв’язання української проблеми є здійснення “законодатною дорогою територіальної автономії

для всіх етнографічних земель у державі”⁴. Це й визначило подальшу політику партії та її лідера В. Мудрого.

Складна політична ситуація в краї, загострення польсько-українських взаємин та події на Закарпатті позначилися на політичній позиції керівництва УНДО, змушувала його виробити нові чіткі політичні орієнтири. Були зроблені кроки до об’єднання УНДО, змінилося ставлення до ідеї консолідації українських політичних сил. На пропозицію посередницької комісії ЦК УНДО 4 лютого 1939 р. ухвалив рішення про припинення внутріпартійних суперечок і надалі залишив головою партії В. Мудрого⁵. 12 лютого на закритому засіданні президії та виконкому Народного Комітету УНДО були розглянуті питання про зовнішню і внутрішню політику партії та участь її в переговорах щодо утворення Української Народної Ради⁶. У зв’язку з цим, ЦК ухвалив рішення про вступ національного об’єднання до Контактного Комітету (КК) (утворений у грудні 1937 р.), який став осередком національно-політичних сил. Це створювало умови для формування національного фронту, утворення єдиного політичного центру. Початок діяльності В. Мудрого у КК Мілена Рудницька оцінила так: “Прийшла нова людина, але не бачу в тім труднощі, бо ми всі зіспівані. Та тепер витворилася нова правна ситуація. Мудрого делегувала сюди партія, і він сказав, що його не обходить, що було, а КК уважає техн[ічним] органом для підгот[овки] міжпарт[ійного] порозуміння. Панове на те мовчали. Отже і я не протестувала. Важніші тези політ[ичні]”⁷. Це знаменувало початок нового етапу в діяльності комітету, члени якого на засіданнях розпочали обговорення основних завдань КК та оформлення “правильника” – політичної платформи для порозуміння і співпраці різних політичних сил. Отже, відбулася часткова консолідація українських політичних сил на платформі легальної опозиції. Проте між членами комітету не було єдності думок щодо умов об’єднання.

24 лютого 1939 р. під час дебатів над бюджетом В. Мудрий заявив, що УПР не буде голосувати за бюджет. “Найвимовнішим хіба доказом негативного відношення до потреб українського народу є факт, – говорив він твердим голосом, рішуче і спокійно, – що вимоги українського життя в самому бюджетному прелімінарі не узглядені ні одною поважною позицією по стороні видатків”⁸. А вже 4 березня у ході загальнополітичної дискусії у КК він змушений був визнати, що “нормалізація виявилася нереальною”⁹. Це означало, що УНДО знову перейшло в опозицію. “Але в політиці нема канонів, – продовжував В. Мудрий, – нереальне може стати реальним за два місяці. Отже, годі видумувати щось, що обмежувало б ініціативу”¹⁰.

Навесні 1939 р. суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях продовжувала загострюватись. У Європі відбулися нові катастрофічні зрушення, що безпосередньо зачіпали інтереси українців. Після ліквідації чехо-словацької держави, дедалі очевиднішою ставала можливість німецько-польського конфлікту. Це спонукало членів КК 20 березня обговорити та прийняти звернення до українців. Документ підписали також керівники УНДО В. Мудрий та Володимир Кузьмович у ньому засуджувалася окупація Закарпатської України Угорщиною та критикувалася позиція нацистського керівництва Німеччини за безоглядне потоптання засади самовизначення націй, а також наголошувалося на необхідності українцям шукати захисту і порятунку у власних моральних і матеріальних цінностях¹¹. Чітку оцінку міжнародного становища українські політики дали на спеціальному засіданні ЦК УНДО від 22 квітня 1939 р. У доповіді В. Мудрого як голови партії проаналізовано ситуацію, що склалася. Розглядаючи розвиток українського питання на тлі формування двох великих блоків держав, протиборство яких наближувало світ до катастрофи, він зазначив, що після падіння Карпатської

України воно втратило свою актуальність. Однак, не виключаючи, що в майбутній війні українська справа може знову опинитися в центрі подій, В. Мудрий вважав цей факт не дуже втішним для українців, оскільки у тій великій грі український народ мав стати підметом, а не предметом зацікавлених сил, що “з правила мають на оці виключно свої власні, а не українські інтереси”¹². У період загострення міжнародних відносин політик заявив, що УНДО ніколи не зійде з позицій політичної боротьби щодо забезпечення прав для українського народу в Польщі, а також ствердив: “свої громадянські обов’язки супроти держави будемо виконувати, як досі виконували, але одночасно також вимагаємо від держави не тільки загарантувати і практично перевести в життя повну правовість (ухвалення закону про територіальну автономію – Я.К.), але й заспокоїти збірні національні потреби української нації в Польщі”¹³. Отже, В. Мудрий знову повторив неодноразово висловлену тезу про те, що підставою позитивної політики щодо до Польщі може бути тільки погодження польської державної рації з українською національною рацією. Компроміс, на який готові йти українські політики, не міг доходити до меж національного самознищення та самозаперечення¹⁴. Промову голови УНДО й УПР ЦК схвалив одноголосно як програму дій. Окремою постановою голову партії та ексекутиву (виконавчий комітет) було наділено широкими повноваженнями.

Усвідомлюючи реалії міжнародних потрясінь, В. Мудрий уважав, що для збереження існування народу і його здобутків необхідно врегулювати взаємини з Польською державою. Увага до цих взаємин була викликана новим курсом національної політики “санаційного” уряду, який на початку березня був остаточно закріплений у постанові Ради Міністрів про зміцнення польського елементу у східних воєводствах, і яка передбачала низку дискримінаційних щодо українців заходів у сферах економіки, культури, освіти та церковної політики. Дальше посилення такого політичного курсу Польської держави могло мати для українського суспільства важкі наслідки і завдати непоправних втрат в умовах нових міжнародних потрясінь. Тому лідер УНДО і УПР вважав ситуацію в західноукраїнському суспільстві, що склалася після падіння Карпатської України, сприятливою для врегулювання українсько-польських взаємин.

Негативно оцінюючи офіційну польську національну політику щодо Західної України, необхідно зауважити, що не всі політичні течії в польському таборі її поділяли. Окремі польські діячі, у тому числі з табору ендеції, – Станіслав Грабський, Войцех Васютинський та інші, – відчували силу і динамічність української нації і, все ж, сліпо закликали до політики асиміляції українців¹⁵. Тому певна роль у пошуках налагодження взаємин належала контактам з польськими політичними осередками. На черговій зустрічі 3 травня 1939 р. з політиками демократичних і соціалістичних угруповань, на якій українську сторону репрезентували В. Мудрий, В. Кузьмович, О. Луцький, І. Кедрин-Рудницький, М. Матчак, В. Старосольський, було обговорено актуальний стан українсько-польських відносин і шляхи їх поліпшення. Центральне місце серед постулатів, викладених українськими політиками, займає визнання національної окремішності українців і надання їм територіальної автономії¹⁶. Подібні контакти сприяли взаєморозумінню між певними групами інтелігенції з обох сторін, але відсутність представників влади позбавляла їх практичного значення.

За таких обставин лідери УНДО і УПР почали шукати порозуміння з правлячим табором. Але надії на можливість досягти взаємовигідної угоди з урядом розвіяв візит В. Мудрого і В. Целевича до прем’єр-міністра Ф. Славоя-Складковського, який відбувся 25 травня 1939 р. Атмосфера переговорів була прохолодною, а всю

відповідальність за загострення польсько-українських взаємин глава уряду поклав на українську громадськість. Його невдоволення викликала навіть доволі поміркована промова В. Мудрого на засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 р. та вимога українських представників виконання Польщею своїх міжнародних зобов'язань, зокрема надання українським землям територіальної автономії¹⁷. Бесіда ще раз засвідчила, що заходи голови УПР В. Мудрого, як і інших українських політиків, спрямовані на покращення становища українців у Польщі, не дали бажаних результатів. У 1943 р. у концептуальній програмній статті “Україна і Польща” Я. В. Борович (Василь Мудрий) глибоко проаналізував політику міжвоєнної Польщі щодо Галичини і Західної Волині, з’ясував причини безуспішних спроб налагодити рівноправний союз двох народів та негативні наслідки українсько-польських конфліктів для долі України і Польщі. “На беззастережне признание української державності в українських етнографічних межах, – писав він, – вони не годяться навіть тоді, коли політично лежать напівпритомні, розтрощені колесами історії”¹⁸.

Вони й не могли мати успіху в умовах остаточного утвердження авторитарного режиму в Польщі, загострення міжнародних конфліктів, поширення радикальних настроїв в українському суспільстві. На автономістські проекти для Західної України, які з другої половини 30-х рр. постійно обстоював В. Мудрий, які виходили у 1936 р. навіть від західноукраїнських комуністів¹⁹, польський уряд майже не реагував. Незважаючи на постійне хитання офіційної політики польського уряду щодо українського питання, на всіх етапах суттю його курсу залишалась асиміляція українців. Ця політика була характерна для всіх без винятку урядів Польщі. “На зовнішньому відтинку великою перепоною при ведені теперішньої реальної політики є доволі численні кола польського громадянства. – писав В. Мудрий. – [...] Словом, польські елементи на українських територіях у Польщі бояться найбільше українського політичного реалізму, бо для них досі був і на майбутнє найвигіднішим буде український політичний негативізм супроти Польщі. Тільки він один угрунтовував і буде угрунтовувати всякі шовіністичні аспірації про стравлення чи викорінення українців на їх-же етнографічних територіях. [...] Вони й не хочуть чути про те, що живого українського народу ні стравити, ні проковтнути, ні згнобити не вдасться і що тому треба з ним якимось налагодити співжиття, довести до повної нормалізації відносин в ім’я їх-же власних інтересів у будучині”²⁰.

Більшість вітчизняних істориків дотримується думки, що саме польська сторона має першою відповідати за конфронтаційність українсько-польських взаємин. З цього приводу Ярослав Дашкевич зазначив: “Наївно вважати, що їхній характер залежав від підкореного українського народу”²¹.

Провал політики “нормалізації” призвів до мінімалізації впливу УНДО та інших легальних партій, розчарування в парламентаризмі. Це штовхало українців до більш радикальних засобів боротьби, спричинило зростання популярності ОУН напередодні Другої світової війни. Про це, зокрема, зазначається в інформації Тернопільського воєводського управління про політичне і суспільне становище у воєводстві від 23 березня 1939 р.: “край сильно націоналізований українською молоддю”, відчуття та зростання антипольських настроїв²². Микола Кугутяк писав, що виявом зростаючого розмежування в українському політичному таборі була поява на його правому крилі клерикальних партій як реакція на протиборство груп і розчарування частини духовенства політикою УНДО²³. Микола Кучерепа вважає, що у 1939 р. УНДО і УПР ще були впливовими чинниками суспільно-політичного життя, з якими

мусив рахуватися польський уряд. Правдою є те, що націоналізм тоді перебував на піднесенні, а національна демократія занепадала²⁴.

Навесні 1939 р. знову загострилися взаємини між легальними політичними силами і націоналістичним підпіллям. Тепер УНДО вбачало одну з головних причин поразки Карпатської України в політиці ОУН, яка мала значний вплив на державницькі змагання на Закарпатті. У свою чергу, націоналістичні лідери гостро критикували УНДО, звинувачуючи його у капітуляції перед Польською державою. У лютому 1939 р. керівник ОУН Андрій Мельник, який замінив на цьому посту Євгена Коновальця (вбитого у травні 1938 р. більшовицьким агентом), розповсюдив відозву, в якій український націоналізм проголошувався єдиним і визнаним носієм чинної боротьби. У ній також містилося звинувачення на адресу легальних партій. Вбачаючи у націоналістичному підпіллі конкуруючий рух, який своєю активною діяльністю підриває довіру мас до УНДО, В. Мудрий вважав за доцільне використати поразку Карпатської України для підриву авторитету ОУН. “Тепер найвідповідніша пора розправитися з націоналістами [...]. Нагода знаменита”, – заявив він 20 березня на засіданні КК²⁵. В. Мудрий разом з Осипом Назаруком, Дмитром Левицьким, М. Стахівим та М. Рудницькою наполягали на публічному відмежуванні від дій ОУН. Від тієї заяви відмовилися В. Кузьмович і Дмитро Паліїв. Після довгих дискусій представники УНДО, УСРП і УНО ухвалили опублікувати полемічну брошуру спрямовану проти ОУН²⁶, але вона так і не побачила світ.

Улітку нову суперечку викликала ситуація, що склалася у керівництві товариства “Просвіта”. Останні два передвоєнні роки для “Просвіти” були дуже важкими. Серед членів товариства почалася політична боротьба та “не було ладу й порядку”²⁷. Особливими проблемами “Просвіти”, як уже йшлося вище, була відсутність коштів, а також непорозуміння, що виникали між членами Головного проводу, керівництво яким намагалися захопити націоналісти. Близькість війни все більше налаштовувала українців проти офіційної політики, репрезентованої УНДО. У такій атмосфері 8 червня 1939 р. у Львові розпочали роботу останні загальні збори “Просвіти”, участь у яких взяли 230 делегатів²⁸. Відкрив і головував на зборах заступник голови товариства В. Мудрий. Він зачитав листа голови “Просвіти” Івана Брика, в якому той повідомляв про свою відсутність на зборах у зв’язку з хворобою²⁹. Зі звітом про діяльність товариства виступив секретар Головного відділу Микола Дужий³⁰. На той час товариство нараховувало у своїх лавах 360 тисяч членів, що складало 15% усього дорослого населення краю³¹. Як і передбачалося напередодні, вся увага зборів була зосереджена на виборі нового Головного відділу. Над запропонованим списком розгорнулася гаряча і бурхлива дискусія. У ньому дискусанти вбачали тенденційність, мотивуючи тим, що не включено представників керівних політичних партій. Таким чином через загальну внутрішню ситуацію, не досить успішну діяльність попереднього відділу, обраного 1936 р., після декількох спроб, більшістю голосів до керівництва “Просвіти” прийшли націоналісти. Головою товариства обрано Юліана Дзеровича, який отримав 130 голосів³². В. Мудрий до Головного відділу товариства обраний не був. Побажавши новому Головному відділу успішної праці, він закрив збори. Лідери націонал-демократів розцінювали наслідки зборів як переворот на користь націоналістичних сил, як відхід від позапартійних позицій товариства, звинувачували Д. Паліїва у недотриманні попередньої домовленості щодо складу Головного відділу і вимагали скасування проведених виборів. Тим часом, 17 червня вказаного року львівське міське староство анулювало результати

виборів Головного виділу “Просвіти” й вимагало протягом місяця скликати нові загальні збори³³.

Улітку 1939 р. на сторінках української преси йшло жваве обговорення проблем консолідації українських національних сил. 24 серпня 1939 р., коли у Львові настала атмосфера найвищого напруження і сумніву в початку Другої світової війни вже не було, відбулося засідання Народного комітету УНДО. Після виступу В. Мудрого, було одногослосно прийнято резолюцію, в якій стверджувалось, що тепер “польсько-українські взаємини в терені не з нашої вини з кожним днем загострюються”. Народний комітет заявив, що в нинішніх важких для Польської держави часах український народ виконає громадянський обов’язок “крови і майна”, який покладає на нього приналежність до держави, та що не подолані досі українські справи будуть у майбутньому вирішені в інтересах народу³⁴. У резолюції Народного Комітету УНДО, названій часописом “Діло” документом “національного інстинкту”, вказувалося: “Треба поглянути на сувору дійсність та бодай усувати з неї все те, що ускладнює й без того складне положення на наших землях”³⁵. Резолюція з їзду висувала як першочергове завдання українського народу в даний історичний момент “змагати до витворення одно цілого національного Проводу”³⁶.

Прагнення якнайкраще підготуватися до майбутніх потрясінь викликало серед українського громадянства напередодні війни потяг до згуртування. 31 серпня 1939 р. в канцелярії УНДО у Львові відбулися збори керівних діячів українських партій. На розгляд присутніх був винесений проект керівництва УНДО про створення Українського національного проводу (УНП)³⁷. Почесну президію мали скласти митрополит А. Шептицький, станиславівський єпископ Григорій Хомишин і перемишльський єпископ Йосафат Коциловський. Президентом планувався Кость Левицький, віце-президентами – В. Мудрий, Іван Макух і Д. Паліїв, секретарем – В. Кузьмович³⁸. Однак справа УНП дальшого розвитку не отримала, війна, що розпочалася через кілька годин, перешкодила реалізації цього задуму. Таким чином, відпрацювати програму дій українського національно-демократичного табору не вдалося.

Напередодні та на початку війни УНДО підтримало польський уряд у боротьбі проти фашизму. 2 вересня 1939 р., на завтра після нападу гітлерівської Німеччини на Польщу, В. Мудрий востаннє виступав у сеймі. “Тепер не час на взаємні політичні спори, – заявив голова УПР під загальні оплески всіх присутніх. – Разом з усім громадянством українці виконають обов’язок і принесуть усі жертви для оборони держави”³⁹. Тоді з критикою заяви лояльності В. Мудрого щодо Польської держави виступили націоналісти, називаючи це національною зрадою, бо УНДО “здаło свої позиції”⁴⁰. В. Мудрий свій виступ у сеймі пояснив так: “я хотів захоронити українське населення від погрому збоку польської солдатески та відмежуватись від закиду германофільства, що міг тяжити на українстві”⁴¹. Після Другої світової війни тією заявою УНДО дехто оборонявся, що не вся українська політика міжвоєнного періоду була орієнтована на Німеччину. На думку М. Швагуляка, в умовах, коли вибух війни був питанням днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або зайняти нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант поведінки неминуче був би розцінений владою як зрада, то не лишалося нічого іншого, як офіційно підтримати поляків⁴². Іван Кедрин наводить також інші причини подальших дій українських політиків: “Всі ми відчували, що просто “висить у повітрі” масовий погром українських установ польською вулицею під протекцією поліції”⁴³.

Узагальнюючи міжнаціональні антагонізми в Західній Україні в переддень нападу на Польщу Німеччини і Радянського Союзу, Степан Макарчук робить висновок, що “насамперед з вини польської офіційної національної політики та практичних дій польських політичних організацій [...], витворили у масовій свідомості більшості українців, а частково також і євреїв, категорично негативне ставлення до Польської держави. Українці не тільки під впливом пропаганди націоналістичних партій, але й на власному життєвому досвіді у сферах мови, освіти, громадських і соціальних прав переконувалися, що Польська держава є їм чужою, ворожою силою. Через це, розуміється, тисячі і мільйони українців у 1939 р. бажали її загибелі”⁴⁴. Це стало наслідком не лише двадцятилітньої окупації Польщею західноукраїнських земель. Напередодні війни у краї прокотилася хвиля арештів і депортацій кількох тисяч відомих галицьких діячів, греко-католицьких священників, членів ОУН⁴⁵. З огляду на це, на початку вересня 1939 р. у львівській пресі з’явилася відозва за підписами українських (митрополита А. Шептицького, В. Мудрого, Ф. Свістеля та ін.), польських, єврейських та вірменських церковних і політичних діячів, у якій засуджувалася агресія гітлерівської Німеччини проти Польщі та повідомлялося громадськість про припинення всіх внутрішніх національних, релігійних і партійних протиставлень. У середині вересня, із наближенням до Львова німецьких військ, українсько-польські відносини знову загострилися. Тепер поляки звинувачували українців у підіривній діяльності проти польського війська. У деяких місцевостях польські частини, що відступали, вдалися до насильства-погромів і вбивств – щодо місцевого українського та єврейського населення, яке не приховувало свого злорадства з приводу краху Польської держави. Мали місце розправи місцевих жителів над відсталими польськими солдатами й офіцерами та погроми польських поміщиків і осадників. Загалом же, за даними різних джерел, участь у збройних виступах українців на Західній Україні взяло близько 7 тисяч осіб; вони до 23 вересня роззброїли 3600 польських військовиків та поліцейських, захопили один танк, сім гармат і близько семи тисяч одиниць стрілецької зброї – від пістолетів до кулеметів⁴⁶. Але ці дії не були масовим повстанням, а там, де окремі збройні сутички переростали в народний рух, йшлося не про суто політичні цілі, а радше про самозахист від мародерів та гвалтівників у польських військових мундирах і про небажання українців, щоб до них ставилися, як до бидла.

Щоб пом’якшити гостроту міжнаціональних стосунків, 15 вересня 1939 р. у “Ділі” опубліковано заяву за підписами митрополита А. Шептицького та лідера УНДО В. Мудрого, в якій спростовувалися чутки про те, що українці свідомо шкодять та активно виступають проти польського війська⁴⁷, але факт фактом: частина політично активних українців справді свідомо вела боротьбу проти Війська Польського.

Із початком Другої світової війни українське громадсько-політичне життя у краї, фактично, завмерло. Українським політикам залишалося тільки очікувати, хто у німецько-радянському двобої візьме гору та порядкуватиме на західноукраїнських землях. За свідченням І. Кедрина, після повідомлення про вторгнення радянських військ “настала в усіх українських легальних політичних партіях, в усьому західноукраїнському суспільстві повна розтіч”⁴⁸. Одні відразу втікали, розуміючи, що це єдиний спосіб врятувати життя, а дехто вирішив залишитися. Для В. Мудрого єдиним способом врятувати життя стала втеча на захід.

Отже, напередодні Другої світової війни В. Мудрий був на вершині політичної кар’єри, проводячи тоді дуже непопулярну серед українського громадянства нормалізаційну політику. Однак спроба переведення деструктивного міжнаціонального конфлікту

у річище конструктивного діалогу зазнала невдачі. Парламентська діяльність В. Мудрого відіграла важливу роль у пропаганді ідеї державної самостійності України, у протистоянні політиці асиміляції українців та боротьбі за національні права населення краю, у збереженні традицій багатопартійної демократії, формуванні громадянського суспільства. Друга світова війна застала західноукраїнське суспільство у стані ідеологічного і партійно-політичного поділу. Неодноразові спроби В. Мудрого до політичної консолідації так і не завершилися створенням впливового державно-політичного центру. Партійно-корпоративні інтереси взяли гору над загальнонаціональними. У такому стані українство не могло істотно впливати на перебіг політичних подій, а значить – і на вирішення власної долі.

Перспективним для дальшого дослідження теми є вивчення політичної діяльності В. Мудрого на еміграції.

¹ Див.: Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937 – 1939 роки) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХХVIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 232; Його ж. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 239-240.

² Швагуляк М. На зламі епох: Львів у вересні 1939 р. // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / Pod red. Kazimieza Karolczaka. – Tom IV. – Kraków, 2002. – С. 362-363.

³ Płonka T. Działalność parlamentarna Wasyla Mudrego w latach 1935 – 1939 // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – № 9. – С. 67-82.

⁴ Історична декларація У. П. Р. в Соймі // Новий час. – 1939. – 6 грудня. – Ч. 272. – С. 1.

⁵ Ліквідація внутрішнього спору в УНДО. Комунікат Центрального Комітету Українського національно-демократичного об'єднання // Національна політика. – 1939. – 12 лютого. – Ч. 6. – С. 1.

⁶ Державний архів Львівської області. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 2807. – Арк. 49-50.

⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 57.

⁸ Українська Парляментарна Репрезентація голосувала проти бюджету // Діло. – 1939. – 26 лютого. – Ч. 44. – С. 8.

⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 40.

¹⁰ Там само.

¹¹ Українці! // Діло. – 1939. – 25 березня. – Ч. 69. – С. 1.

¹² “Сповнимо наш громадянський обов'язок – вимагаємо здійснення повноти наших прав”. Промова голови УНДО посла В. Мудрого на засіданні ЦК УНДО дня 22 квітня 1939 р. // Національна політика. – 1939. – 30 квітня. – Ч. 16. – С. 1-2.

¹³ Там само. – С. 3.

¹⁴ В атмосфері поваги й детермінації. Завваги на маргінесі обрання Центрального Комітету УНДО 22 квітня 1939 р. // Національна політика. – 1939. – 7 травня. – С. 1.

¹⁵ Макачук С. Міжнародні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 12-13.

¹⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 26.

¹⁷ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя... – С. 240.

- ¹⁸ Борович Я. Україна і Польща // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942 – 1946. Передрук підпільного журналу. – Торонто, 1995. – С. 20.
- ¹⁹ Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917 – 1939: 36. док. та матеріалів / Д. А. Яремчук (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – С. 445.
- ²⁰ Мудрий В. Труднощі нашої політики // Шлях нації. Місячник української національної політики і громадського життя. – Львів. – 1935. – Ч. 8. – грудень. – С. 25-26.
- ²¹ Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 26.
- ²² Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 3996. – Арк. 20-25.
- ²³ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 184.
- ²⁴ Кучерепа М. Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період // Україна – Польща: важкі питання. Т. 10. – Варшава, 2006. – С. 173.
- ²⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 8 зв., 9.
- ²⁶ Там само. – Арк. 1-28.
- ²⁷ Падох Я. Останні загальні збори... – С. 100.
- ²⁸ Загальні Збори Т-ва “Просвіти” // Національна політика. – Львів. – 1939. – 18 червня. Ч. 23. – С. 6.
- ²⁹ Підсумки праці “Просвіти”. Звіт з загальних зборів матері-просвіти у Львові, дня 8 ц. м. // Діло. – 1939. – 10 червня. – Ч. 130. – С. 5.
- ³⁰ Падох Я. Останні загальні збори... – С. 101-102.
- ³¹ Нарис історії “Просвіти”... – С. 153.
- ³² Загальні Збори Т-ва “Просвіти” // Національна політика. – Львів. – 1939. – 18 червня. Ч. 23. – С. 6.
- ³³ Падох Я. Останні загальні збори... – С. 104.
- ³⁴ Резолюції Народного Комітету Українського Національно-Демократичного об'єднання // Діло. – 1939. – 26 серпня. – Ч. 193. – С. 1; Історичні резолюції. З приводу ухвали Народного Комітету УНДО з дня 24 серпня 1939 р. // Національна політика. – 1939. – 3 вересня. – Ч. 34. – С. 1, 3.
- ³⁵ Вияв українського національного інстинкту: З приводу резолюції Народного Комітету УНДО // Діло. – 1939. – Ч. 194. – 27 серпня. – С. 1.
- ³⁶ Резолюції Народного Комітету УНДО // Діло. – 1939. – 26 серпня. – Ч. 193. – С. 1.
- ³⁷ Швагуляк М. На зламі епох... – С. 362-363.
- ³⁸ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя... – С. 245.
- ³⁹ Історичне засідання польського сойму // Діло. – 1939. – 5 вересня. – Ч. 201. – С. 3.
- ⁴⁰ Верига В. Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та про Українську Дивізію “Галичина”. – Торонто, 1980. – С. 170.
- ⁴¹ Мудрий В. Ровесники // Альманах на рік 1963. У 70-річчя служби Українському Народові і його правді. Український щоденник “Свобода”. – Джерсі-Сіті, 1962. – С. 28.
- ⁴² Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин... – С. 239-240.
- ⁴³ Кедрин І. Життя – Події – Люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 318.
- ⁴⁴ Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми... – С. 18-19.
- ⁴⁵ Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 3. – Львів, 2007. – С. 164.

⁴⁶ Грабовський С. Українці восени 1939-го: третій бік фронту // День. – 2009. – № 180. – 8 жовтня.

⁴⁷ Швагуляк М. На зламі епох... – С. 366-367.

⁴⁸ Кедрин І. Життя – Події – Люди... – С. 247.

Ярослав Комарницький.

Діяльність Василя Мудрого напередодні Другої світової війни.

Висвітлюється діяльність голови Українського національно-демократичного об'єднання та Української парламентської репрезентації Василя Мудрого у 1939 р. Показано його спроби налагодити взаємовідносини із польською владою та українськими політичними партіями, а також намагання консолідувати усі політичні сили напередодні Другої світової війни.

Yaroslav Komarnytsky.

Activity of Vasyl Mudry before the Second World War.

The activity of V.Mudry as a head of the Ukrainian national democratic union and the Ukrainian parliamentary representation in 1939 is studied. His attempts to establish the relationship with the Polish authorities and the Ukrainian political parties and also attempts to consolidate all political forces on the eve of World War II are shown.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ТИМЧАСОВОГО ВОЄННОГО ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРСТВА (СЕРПЕНЬ 1914 – ТРАВЕНЬ 1915 Р.)

Перша світова війна й нині є предметом жвавих наукових дискусій, оскільки вона відіграла вагомий роль у формуванні нової політичної карти світу, яка була пов'язана з появою на ній нових держав, сприяла новому філософському осмисленню базових цінностей і пріоритетів, зміні суспільних та морально-етичних ідеалів. Важливим у вивченні теми є й український чинник. Україна, яка на початку ХХ ст. була поділена між двома могутніми імперіями, Росією і Австро-Угорщиною, змушена була проливати кров за інтереси імперій. Водночас, Росія і Австро-Угорщина, керуючись насамперед загальноімперськими інтересами, не переймалися допитами українців, проблемами їхнього національного та культурного, економічного розвитку.

Одним із напрямів вивчення цієї проблеми є дослідження історії російських військових генерал-губернаторств у Галичині в період Першої світової війни. Комплексне дослідження теми дозволить краще з'ясувати зміст російської окупаційної влади у Галичині, ставлення керівників Австро-Угорщини і Росії до населення Галичини та використання української карти у цьому імперському конфлікті. Водночас дослідження передбачає висвітлення ставлення українців галицького краю до російської військової адміністрації, російської державної, соціально-економічної і національно-релігійної політики.

Загалом сучасна українська історіографія вивчає процеси періоду Першої світової війни головним чином у контексті висвітлення національно-визвольних процесів як у Галичині, так і в Наддніпрянщині.

Вирізняються роботи львівських дослідників І. Патера та О. Мазура¹, які присвячені виключно військово-історичній проблематиці, побудовані на оригінальних, в тому числі й зарубіжних джерелах. Серед сучасних досліджень окремих аспектів довоєнного часу і періоду Першої світової війни – праці В. Сідака², де висвітлюється протиборство австрійських і російських спецслужб, розглядається організаційна структура військових розвідок, їх оперативно-пошукова діяльність. Значним внеском у сучасну історіографію проблеми стали дисертаційні праці: І. Кучери³ – присвячена політиці російської окупаційної адміністрації у Східній Галичині в 1914 – 1917 рр., В. Кривошини⁴ – досліджено вітчизняну історіографію Першої світової війни, І. Береста⁵ – висвітлено соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. Окремі напрями історії Галичини періоду Першої світової війни вивчають російські історики (О. Бахтуріна).⁶

Наказом Верховного головнокомандувача від 29 серпня 1914 р. в Галичині було утворено Тимчасове військове генерал-губернаторство. Його територія охоплювала театр воєнних дій, розташований в Австро-Угорщині. Генерал-губернаторство поділилося на губернаторства. Однак розробленої системи губернських інститутів для Галичини восени 1914 р. ще не було. У Положенні 19 серпня 1914 р. не було визначено і порядок утворення губерній, компетентності губернаторів та ін.⁷

На чолі губернії, згідно з Положенням, стояв губернатор зі штатом чиновників, який здійснював лише функції контролю за діяльністю повітової адміністрації, оскільки спочатку, і це було закріплено в Положенні, не виключалася можливість збереження місцевих громадських і адміністративних установ при умові підпорядкування їх російській владі. Життя відразу внесло свої корективи в передбачувану схему управління Галичиною. По-перше, більшість посадових осіб, австрійських чиновників, залишили свої місця у зв'язку з наступом російських військ, по-друге, у російських властей відразу ж виникала недовіра до посадових осіб, які залишились у краї. Політична обстановка була досить складною і вона, на думку росіян, вимагала постійного контролю.⁸

Призначення на пости австрійських чиновників представників російської адміністрації, як на губерньському, так і на повітовому рівнях, розпочалося фактично відразу після утворення генерал-губернаторства. Основна маса чиновників була відряджена з території Київської, Подільської і Волинської губерній.⁹

Не дивлячись на офіційні вказівки стосовно відбору чиновників, яких відправляли в Галичину і Буковину, фактично прибулі на службу в Галичину особи, переважно поліцейські чиновники, ні за своєю освітою, ні за загальною підготовкою не могли бути добрими провідниками російської ідеї, хоча це від них вимагалось.¹⁰ Надзвичайно низьким був освітній рівень місцевої адміністрації: з вищою освітою не було нікого, із середньою – 6 осіб, усі інші – із початковою освітою¹¹. Відповідно, якщо взяти до уваги австрійський період, серед австрійської місцевої адміністрації були особи переважно з вищою освітою.

Здобуття Львова 3 вересня мало для росіян велике політичне значення, про що верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович і заявив у маніфесті, що нарешті “російський народ об'єднався, і цим “завершено справу Івана Калита”.¹² Градоначальником Львова призначено колишнього волинського віце-губернатора 32-річного полковника С. Шереметьєва. Вже 4 вересня наказано вивісити на вежі ратуші замість австрійського російський прапор. Середньоевропейський час змінили на петроградський¹³.

Українцям, особливо інтелігенції, з самого початку російської окупації влада дала зрозуміти, що вони не можуть розраховувати на її толерантність. Це означало, що для російського уряду українці, в принципі, не існували, що й підтвердив Шереметьєв своїм візитом до архієпископів: римо-католицького Більчевського і вірменського Теодоровича, при цьому не згадавши митрополита А. Шептицького – представника українців.¹⁴ Щоправда, він прийняв представників українських економічних і культурних товариств – Володимира Шухевича, о. Йосифа Боцяна, Володимира Охримовича, Степана Федака, Юліана Січинського з проханням дозволити товариствам продовжувати виключно економічну і культурну працю, використовуючи загальнолюдську місію, а також видавати свої “обіжники, розкази в мові для того населення [українців] зрозумілій”. У відповідь на це Шереметьєв заявив, що справа товариств тепер не на часі, а щодо мови, то він знає, що є тільки “один русский язык” і велів їм “радоваться, что воссоединяются с великой Россией”.¹⁵ Втім, повівся з українською депутацією зухвало і грубо.¹⁶ Так закінчилася перша й остання аудієнція українців у російського градоначальника у Львові.

Проти євреїв Шереметьєв не чинив репресій, але при умові, щоб вони поводитися “відповідно”. На зустрічі з єврейськими представниками Ф. Шляйхером, Я. Діамантом, Г. Рабнером, рабином Л. Брауде і професором Б. Гауснером, він заявив, що не робитиме різниці між євреями і християнами, зберігатиме повну справедливість та цінитиме

право мешканців. Проте від них вимагав: 1) не переховувати вояків-євреїв, а видавати владі кожного втікача; 2) не допускати пошкодження телефонного обладнання на своїх ділянках; 3) не збиратися на вулицях і не вступати в розмови з солдатами; 4) не розповсюджувати чуток і фальшивих відомостей. За невиконання цих вимог пригрозив покараннями, передбаченими відповідно до воєнного часу. Ці вимоги рабини оголосили в синагогах.¹⁷ Щодо поляків, то Шереметьєв їх не виділяв, але й не застосовував якихось різких обмежень чи репресій. За його згодою у Львові відкрито польські народні школи і кілька приватних.

18 вересня 1914 р. до Львова прибув воєнний генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський. Того ж дня, замість Шереметьєва, новим градоначальником Львова призначено генерала Ейхе.¹⁸

Наступного дня, 19 вересня, до генерал-губернатора звернулося 19 представників москвофільських “культурних інституцій” на чолі з В. Дудикевичем, який виголосив вірнопідданську промову. Відповідно, Бобринський вимагав від москвофілів систематичних дій, державницького розуміння справ, але ухилився від відповіді щодо застосування сили та уникнув церковно-релігійних питань.¹⁹

Важливіше значення для Львова і краю загалом мала зустріч Г. Бобринського з представниками міста. Делегація на чолі з віце-президентом Львова Т. Рутівським з’явилася на аудієнцію до генерал-губернатора 23 вересня 1914 р. Г. Бобринський подякував міській владі за порядок і спокій у місті, висловив надію на взаємокорисну співпрацю, сказав про заборону роботи сейму, засідань повітових відділів, міських і громадських рад, про призначення російських губернаторів, повітових начальників і російської поліції.²⁰ Органи місцевого самоврядування мали допускатися до виконання своїх обов’язків при умові лояльності до російської влади.

Політика росіян щодо поляків після зайняття Львова була неоднозначною. Так, Шереметьєв вів полонофільську політику (дав дозвіл на польські школи, оголошення польською мовою), але з його відставкою головну роль почали відігравати москвофіли. На першій аудієнції генерал-губернатор Г. Бобринський гостро заявив полякам проросійськість Галичини, але подальші дії показали, що їм ще залишено деякі права. Дозволено приватне шкільництво за умови ведення навчання російською мовою. Під особливим впливом “вшехполяків” знову дозволено функціонування книгарень і бібліотек, наприклад, Czytelnia Akademicka. В суді визнано право польської мови, ніякі зміни не зачіпали й римо-католицької церкви.²¹

Переслідування німців, хоч вони і складали невелику частку населення, тривали до останніх днів російської окупації міста. У Львові арештовували інтелігентів, а в провінції – сотні нещасних селян-німців. Так, у переддень залишення міста царськими військами до Росії вивезено голову організації “Bund der christlichen Deutschen”, голову євангелістської громади у Львові та інших німецьких діячів.

Так само, як німці й українці, російською окупаційною владою переслідувалися євреї. 26 лютого 1915 р. генерал-губернатор Г. Бобринський на основі наказу головнокомандувача Південно-Західного фронту про посилення шпигунської діяльності з боку євреїв видав розпорядження, згідно з яким євреям заборонялося селитися в Галичині, переїжджати з одного повіту до іншого, а порушники каралися штрафом до 3000 рублів або трьома місяцями тюрми.²²

Проте російська влада мала й інші плани стосовно євреїв. У квітні 1915 р. Г. Бобринський визнав лояльність єврейського населення до влади, висловив думку про те, що галицькі євреї невдовзі стануть податливим знаряддям русифікації краю. Це

припущення найбільше підтверджувалося у Львові, де єврейські купці, незважаючи на нелюбов до Росії, дуже скоро і ревно почали вживати російську мову в торгівельній сфері. Але з відступом царського війська всюди відбувалися єврейські погроми, і євреїв масово гнали на заслання до Росії.²³

Генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський заповнив свою адміністрацію галицькими москвофілами і “великополяками”, які отримали директиви нищити “мазепинців”, тобто українців. “Кінець українству!” – таким було гасло російської адміністрації (до того часу вона не відважувалася в усій повноті прийняти лінію чорносотенців щодо знищення українства). Г. Бобринський виклав свою програму так: “Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї, великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди було руське, тому їх адміністрація має бути основана на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядки”.²⁴

Поширення російської мови, яку російські чиновники розглядали як засіб об’єднання Східної Галичини з Російською імперією, зачепило судову сферу та народну освіту на всіх рівнях. 27 вересня 1914 р. був опублікований циркуляр генерал-губернатора Г. Бобринського губернаторам Галичини, де містився перелік основних заходів, проведення яких на вказаній території вважалося необхідним. Серед цих заходів – русифікація середньої освіти, припинення діяльності громадських організацій, контроль за діяльністю російського православного духовенства, щоб не допустити насильницького повернення в православ’я місцевого населення.²⁵

Появі циркуляру 27 вересня 1914 р. передував ще один документ. Це доповідна записка члена Державної Думи Ч. Чихагова “По навчальній справі у Східній Галичині і Буковині”²⁶ на ім’я генерал-губернатора Г. Бобринського. У ній вказувалося: “Маючи на увазі... існування глибоко ворожої Росії школи з викладанням на польському, німецькому і штучно створеному українському жаргоні й задаючись метою створення російською державною владою в цьому краї у найближчі роки виключно російської школи, нижчої, середньої і вищої, дозволимо собі запропонувати:

- університети й інші вищі навчальні заклади закрити на невизначений час;
- негайне введення курсів російської мови для вчителів Східної Галичини і Буковини в найближчих міських центрах і ввести з 1 січня в усіх навчальних закладах краю викладання російської мови як обов’язкового предмета;
- вживати різні заходи для ознайомлення з російською літературною мовою, історією і географією Росії і російською літературою навчального персоналу і учнів;
- обіцяти особливі нагороди і подяки російських властей тим керівникам навчальних закладів, які введуть навчання російської історії, географії, літератури в нинішньому навчальному році і зуміють досягти добрих результатів;
- тимчасово запустити в середній і нижчій школах викладання тими мовами, на якими воно велося досі, а також і на малоруському наріччі, з тим однак, щоби фонетичний правопис був замінений російським, а з 1916 р. викладання вести виключно російською мовою, допускаючи місцеві мови і наріччя лише при першому поясненні учням”.²⁷

Крім отримання положення щодо організації навчання в Східній Галичині в першій половині вересня 1914 р. Д. Чихагов здійснив ряд практичних кроків для реалізації своєї концепції і розпочав готувати ґрунт для облаштування російських шкіл у Східній Галичині. Для цього Чихагов зустрівся в Києві з керівником (“попечителем”) Київського навчального округу О. Деревецьким.²⁸ Останній запропонував начальнику канцелярії Д. Іванову і директору народних училищ Київської губернії Б. Плєскову розробити

під керівництвом Чихагова положення про тимчасове адміністративне управління навчальної частини в Галичині, а також план і програму курсів для підготовки вчителів російської мови в Галичині.²⁹

Погляди Чихагова поділяв гр. Бобринський, який в своїй записці “Про мову в Галичині і Буковині” зазначав: “Тепер, коли Червона Русь стала частиною російської держави, штучні успіхи української мови і фонетики повинні впасти... У початкових школах повинна викладатися наша російська літературна мова, але при навчанні слід користуватися і місцевими піднаріччями. У гімназіях ж і вищих навчальних закладах, звичайно, може мати місце тільки наша літературна мова”.³⁰

Активними прихильниками введення російської мови на території Східної Галичини восени 1914 р. виступали місцеві русофільськи налаштовані громадські діячі. Один з лідерів “Русского народного совета Прикарпатской Руси” Ю. Яворський 22 вересня 1914 р. опублікував статтю про майбутнє Галичини, в якій, на його думку,... перш за все повинна би переможно піднятися в ній ... прекрасна і вільна, велика і могутня царственна російська мова! В усіх галузях і проявах її суспільного і громадського життя, в школах і канцеляріях, на зборах і в пресі, в написах, оголошеннях, промовах... В історично російському краї... не повинно бути іншої публіцистичної, суспільної і державної мови, крім єдиної, переможної мови – російської”.³¹

Зазначимо, що на території Східної Галичини знаходилась значна кількість австрійських державних навчальних закладів, які передбачалося повністю ліквідувати в найкоротший термін, а також школи з викладанням польською, німецькою і українською мовами. Ці школи були визнані як глибоко чужі Росії і закриті.³²

Фактичне закриття усіх навчальних закладів на території Східної Галичини викликало незадоволення місцевого населення, деяких членів Державної Думи і Державної Ради. 9 жовтня 1914 р. група польських депутатів Думи і Державної Ради віслала Бобринському листа про становище в Галичині, в якому зазначалося, що якщо раніше місцевим жителям здавалося, що під Росією їм краще б було жити, то дії цивільної адміністрації, зокрема, в сфері народної освіти, змушують від цієї думки відмовитися.³³ Аналогічну позицію зайняли депутати М. Стахович, М. Львов, М. Хомяков. У своєму листі Г. Бобринському, вони вказують, що створюється враження, що введення в Галичині російського ладу починається відразу з боротьби з польською школою і польською мовою на всій території Східної Галичини.³⁴ Під впливом суспільної думки і загально урядового курсу в польському питанні цивільна адміністрація в Галичині скорегувала свою позицію.

25 листопада 1914 р. наказом Верховного головнокомандувача було затверджене тимчасове положення з нагляду за навчальною частиною Галичини, вводився штат дирекції й інспекції народних училищ для контролю за середніми і початковими навчальними закладами.³⁵

З 1 січня 1915 р. у Львові й Галичині Бобринський вирішив відкрити декілька приватних російських і польських середніх і початкових шкіл. При цьому відкриття польських шкіл було дозволено на таких умовах: викладання російської мови (5 годин на тиждень), затвердження генерал-губернатором складу вчителів і використання підручників з історії, географії, польської мови і польської літератури, затверджених міністерством народної освіти Російської імперії.³⁶ З вересня 1914 р. в початкових і середніх школах Галичини розпочалося викладання російської мови,³⁷ а до весни 1915 р. Г. Бобринський прийшов висновку про необхідність введення в Галичині російської школи для “здійснення заходів в галузі школи, спрямованих для духовного зближення галицького народу з російським”³⁸

Кадри російськомовних вчителів розпочали готувати вже взимку 1914 – 1915 рр. на короткотермінових курсах російської мови. У Львові, Самборі, Тернополі, Станіславові були відкриті двомісячні курси, на які приймали осіб, що займалися педагогічною діяльністю і були знайомі з російською мовою.³⁹ У програму занять на курсах було включено: навчання російської мови, навчання російської історії, літератури, історію російської культури. На курси було зараховано 350 осіб. Досвід роботи курсів до весни 1915 р. російські власті вважали успішним, і в березні 1915 р. були розроблені плани відкриття нових курсів, на які передбачалося прийняти близько 600 осіб. Цілком реалізувати ці плани не вдалося, але на початку травня 1915 р. були відкриті російські урядові педагогічні курси в Бродах і Жовкві. Крім урядових курсів на території Східної Галичини, аналогічні курси активно організовували місцеві громадські діячі. Зокрема, русофільська організація “Общество им. М. Качковского” з 1 травня 1915 р. відкрила загальнодоступні безплатні чотиримісячні курси російської мови, історії і географії Росії.⁴⁰

Заходи щодо найшвидшого введення в Галичині російської школи були підтримані Міністерством народної освіти і Петроградською міською думою, які скеровували кошти на підготовку “русскоязычных” вчителів-галичан, відкритті “Галицько-російським товариством” в Петрограді.⁴¹

Позиція російської адміністрації в Галичині у щодо поширення російської мови виявилась також у цензурній політиці.⁴²

Російська окупація спричинила велике національно-культурне спустошення міста Львова. Відступаючи, росіяни знищили в друкарні НТШ всі акти, спустошили склад видань Товариства й ілюстровані книжки, забрали найкращу друкарську машинку. Пограбовано бібліотеку і архів Етнографічної комісії, канцелярію: зникли рукописи українських письменників, зокрема депозит Л. Українки, архів Ю. Федьковича, збірки пісень О. Бодянского, понищено інвентарі й каталоги, бібліотеки, річники українських часописів.⁴³ Зі страхового товариства “Дністер” забрано вкладкові книжки й цінні папери товариства “Просвіта” (депозит на 258 тис. корон). Понівечено приміщення українських шкіл, зокрема забрані меблі з бурси Українського педагогічного товариства і школи ім. Бориса Грінченка. “Академічний дім”, як писали сучасники, “выглядає тепер, як стайня небалого господаря”. Ціла бібліотека “Академічного дому”, скрипки, книжки й канцелярські акти “Правничого кружка”, бібліотека природничо-географічного й правничого кружка, видання музичного товариства “Ліра”, різноманітні папери канцелярії НТШ, бюсти Шевченка й Огоновського, всілякі фотографії – все було зсипано у велику купу на горищі.⁴⁴ При відступі зі Львова російські війська спалили Головний залізничний вокзал. Сума завданих місту збитків складала 16 млн. австрійських корон.⁴⁵

Таким чином, у серпні-вересні 1914 р. сформувалася схема управління Галичиною, при якій воєнне управління залишилося в руках військових, а цивільне – у віданні воєнного генерал-губернатора і губернаторів. Таким чином, цивільне управління Східною Галичиною залишалося у підпорядкуванні військових властей.

Місцева адміністрація на окупованих територіях формувалася із чиновників, відправлених з території Київської, Подільської і Волинської губерній. Прибули на службу в Галичину особи, що переважно складалися із поліцейських чиновників, ні за своєю освітою, ні за загальною підготовкою не могли бути добрими “провідниками російської ідеї”. До того ж, на посади керівників повітів прийшли люди, які зовсім не були знайомі з Галичиною і довоєнним австрійським життям. Російські чиновники не

тільки виявилися малокомпетентними адміністраторами, але й вдавалися до різних зловживань, особливо на рівні середньої і нижчої ланки адміністрації.

¹ Мазур О., Патер І. Українці і поляки: угода 1914 р. у світлі російської дипломатії // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 58-61.

² Сідак В. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 84-93; 1997. – № 3. – С. 84-93.

³ Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. / Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 20 с.

⁴ Кривошина Б. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2004. – 20 с.

⁵ Берест І. Матеріальні втрати Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни // Мандрівець. – № 1. – Тернопіль, 2008. – С. 33-36; Його ж. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // Вісник національного університету “ЛП”. – № 584: “Держава та армія”. – Львів, 2007. – С. 52-58.

⁶ Бахтурина А. Политика в Российской Империи в годы Первой мировой войны / Серия “Первая монография” / Под редакцией Г. А. Бордюгова. – Москва, 2000. – 231 с.

⁷ Архів зовнішньої політики Російської імперії (м. Москва, Російська Федерація) (Далі – АЗПРІ). – Ф. 135. – Оп. 474. – Спр. 159. – Арк. 223.

⁸ Отчет деятельности штаба временного генерал-губернатора Галиции в период времени с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. – Киев, 1916. – С. 36.

⁹ АЗПРІ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Спр. 163. – Арк. 5.

¹⁰ Російський державний воєнно-історичний архів (м. Москва, Російська Федерація) (Далі – РДВІА). – Ф. 2005. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81.

¹¹ Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции в период времени с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. – Киев, 1916. – С. 4.

¹² Дорошенко Д. Історія України. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород. – 1932. – С. 6.

¹³ Odezwy i rozporządzenia z czasów rosyjskiej okupacji Lwowa 1914 – 1915. – Lwów, 1915. – S. 12.

¹⁴ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914 – 1915. – Warszawa, 2003. – S. 366.

¹⁵ До історії Галицької Руїни (меморіал К. Паньківського) // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 63.

¹⁶ Janusz B. 293 dni. – Lwów, 1916. – S. 122-123.

¹⁷ Ibidem – S. 70-73.

¹⁸ Janusz B. Dokumenty urzędowe okupacji Lwowa. – Lwów, 1916. – S. 29.

¹⁹ Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. – Lwów, 1934. – S. 77.

²⁰ Петрович І. Галичина під час російської окупації. – Львів, 1915. – С. 18.

²¹ Там само. – С. 114.

²² Там само. – С. 115.

²³ Там само. – С. 116.

²⁴ Там само. – С. 119.

²⁵ Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація). (Далі – РДІА) – Ф. 2005. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 11.

²⁶ РДІА. – Ф. 821. – Оп. 150. – Спр. 38. – Арк. 43-43зв.

²⁷ Там само. – Арк. 43зв.

²⁸ Деревецький (Деревицький) Олексій Миколайович (1859 – ?) – таємний радник, доктор грецької словесності, керівник Київського навчального округу (1910 – 1915). Керівник Оренбурзького навчального округу (1915 – 1917). З січня 1917 р. – член Державної ради за призначенням (увійшов в групу правих).

²⁹ Львовский вестник. – 1915. – 27 марта

³⁰ РДІА. – Ф. 821. – Оп. 150. – Спр. 38. – Арк. 48.

³¹ Прикарпатская Русь. – 1914. – 22 сентября.

³² РДІА. – Ф. 2005. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 38.

³³ Там само. – Арк. 19.

³⁴ Там само. – Арк. 23.

³⁵ Там само. – Арк. 38.

³⁶ Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем за время с 1-го сентября 1914 г. по 1 июня 1915 г. – Киев, 1916. – С. 33.

³⁷ Правительственный вестник. 1914. – 26 сентября

³⁸ Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем за время с 1-го сентября 1914 г. по 1 июня 1915 г. – Киев, 1916. – С. 33

³⁹ Прикарпатская Русь. 1914. – 4 декабря; Львовский вестник. 1915. – 27 марта.

⁴⁰ Львовский вестник. 1915. – 2 мая.

⁴¹ Совет министров Российской Империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова. – СПб, 1999. – С. 117, 386.

⁴² РДІА. – Ф. 2005. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 4зв.

⁴³ Кубійович В. Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка (1873 – 1949). – С. 32-33.

⁴⁴ Вістник. – 1915. – № 39/40. – С. 15.

⁴⁵ Буковина. – Чернівці, 1915. – 2 лип.

Ірина Лозинська.

Національне питання в діяльності Тимчасового російського воєнного генерал-губернаторства (серпень 1914 – травень 1915 р.).

У статті висвітлено основні напрямки діяльності російської адміністрації в національному питанні, досліджено ставлення російської військової влади до українців, поляків та євреїв Галичини. Досліджено маловідомі факти періоду окупації російськими військами Галичини в часі Першої світової війни, а також проаналізовано схему управління Галичиною, при якій воєнне управління залишилося в руках військових.

Iryna Lozynska.

A national question is in activity of the Temporal Russian military governor-general (august 1914 – may 1915 year.).

In the article basic directions of activity of Russian administration are reflected in a national question, attitude of Russian military authority is investigational toward Ukrainians, Poland and jewries of Galychina. Probed not popular facts of period of occupation of Galichina the Russian troops in time of First world war. A chart is analysed management Galichina at which a military management remained in hands soldiery.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ ДРОГОБИЧА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919 – 1939 РР.)

В умовах розбудови української держави, національного відродження зростає роль вивчення історичного досвіду, який допоможе краще зрозуміти закономірності та особливості державобудівних процесів, що ми переживаємо на сучасному етапі.

Упродовж тривалого часу радянська історіографія висвітлювала досліджувану тему тенденційно, подавала її через класову та імперську призму, багато фактів замовчувалося, перекручувалося. Науковці української діаспори робили спроби об'єктивно розкрити проблему. Тут слід згадати про розвідки І. Бойчука¹, І. Скочилися², М. Мінчака³, С. Гаврищука⁴, В. Вінницького⁵ та інших. Проте їх публікації, як правило, ґрунтуються на спогадах очевидців та не мають належної бази.

Вивчення проблеми з нових концептуальних підходів розпочалося з проголошення незалежності України. Стан шкільництва на Дрогобиччині досліджував Б.Добрянський, який на сторінках періодики та в наукових збірниках на базі архівних матеріалів опублікував серію статей⁶. До наукового обігу автор уперше ввів багатий фактичний матеріал, який спонукає до переосмислення старих стереотипів, сформованих у свій час радянською історіографією.

Заслужують на увагу розвідки Р. Пастуха з історії міста Дрогобича (де серед інших проблем автор аналізує культурно-національне життя у міжвоєнний період) та його брошура “Рідна школа в Дрогобичі”⁷.

Окремі аспекти теми досліджували О. Яцків⁸, П. Сов'як⁹, М. Волошин та Р. Волошин¹⁰, М. Пантук і Т. Пантук¹¹, М. Шалата¹² та інші. Однак на сьогодні відсутня узагальнювальна праця, яка б віддзеркалювала культурно-національне життя Дрогобича у міжвоєнний період.

У статті поставлена мета проаналізувати шляхи, форми та методи культурно-національного життя Дрогобича у 1919 – 1939 рр.

У міжвоєнний період Дрогобич, як уся Західна Україна, був у складі Польщі. Українці зазнавали соціального та національного гноблення, а їх край перетворили на аграрно-сировинний придаток. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. Характерною рисою аграрних відносин було безземелля і малоземелля. Земля сконцентрована в руках поміщиків і церкви. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювались національно-політичним безправ'ям, занепадом національної культури.

Окупаційні власті втілювали в життя політику денаціоналізації, знищення джерел культури українського народу. Урядова газета “Слово польське” стверджувала, що в українців відсутня будь-яка організаційність і державний інстинкт, будь-яка юридична і взагалі розумова культура, необхідна для того, щоб управляти власною державою¹³.

Польські власті намагалися автономізувати українську націю, штучно розділити її на русинів, лемків, бойків, гуцулів, поліщуків. Українська мова утискалася, звужувалася сфера її вживання. У державних установах, у суді, на пошті, телеграфі функціонувала

польська мова. Закон від 3 серпня 1934 р. заборонив вживати назву “Україна”. Польський уряд замінив історичну назву Галичини на “Східну Малопольщу”¹⁴.

З року в рік зменшувалася кількість українських шкіл. Особливо цей процес посилювався після прийняття 31 липня 1924 р. закону про мову навчання у школах Польщі. На зміну українським школам утворювалась двомовна (утраквістична), яка мала бути перехідною ланкою до навчання польською мовою. У Західній Україні на початку 1939 р. залишилася тільки 461 українська школа проти 3 662 у 1919 р.¹⁵

У Дрогобицькому повіті Львівського воєводства на 16 348 дітей шкільного віку української національності було лише 13 українських шкіл. Тому частина змушена була навчатися в уtrakвістичних школах, яких тоді на Дрогобищині було 54. Водночас 10 136 дітей польської національності мали до послуг 42 школи з польською мовою навчання¹⁶.

У Дрогобичі уtrakвістичними стали шестикласна школа ім. Піримовіча (нині приміщення СШ № 5) та семикласна школа ім. Коллонтая (колишня СШ № 10). У першій навчалися діти незаможних українців та поляків. У 1927 р. в ній нараховувалося понад 200 учнів, у т. ч. 144 українці¹⁷. У семикласній школі м. Коллонтая щорічно навчалось 250 – 300 учнів. До 1939 р. школу очолював Т. Брила. Починаючи з 1927 р., кількість школярів зменшується. Це пояснюється тим, що для дітей працівників заводу “Польмін” було споруджено двоповерхову семикласну школу з польською мовою навчання (нині приміщення СШ № 8). Тут, крім дітей працівників заводу “Польмін”, навчалися діти з прилеглих вулиць, сіл Раневичі, Почаєвичі та ін. Тривалий час школою керував І. Посярський¹⁸.

Від 1920 р. діяли дві приватні народні школи: ім. Тараса Шевченка на вул. Стрийській та ім. Івана Франка на вул. Чесного Хреста (нині – Зварицькій). Перша мала 7 класів, з яких два початкові були у парафіяльному приміщенні, решта – в Народному домі, у другій було 4 класи. У 1925 р. в обох школах навчалось 180 дітей. Першим керівником шкіл був Володимир Ратальський, згодом Антонія Попович, Іван Полотнюк, Степан Гавришук.

Важливим освітнім осередком Дрогобича була державна гімназія ім. короля Ягайла, яка почала працювати з кінця травня 1919 р. Щорічно кількість учнів у ній коливалась від 490 до 540. В основному це були діти поляків та євреїв і незначна кількість українців¹⁹.

У гімназії вивчали багато предметів: фізику, хімію, математику, природу, історію та науку про Польщу, географію, польську, німецьку (французьку), руську (українську) мови, основи філософії, гімнастику, співи, музику, релігію (окремо для поляків, євреїв та українців); були і практичні роботи. Обов’язковим для кожного гімназиста був військовий курс за програмою військової підготовки та фізичного виховання.

Тут працювали відомі педагоги М. Масцієвський, Б. Шульд, М. Рабій, о. С. Сапрун, М. Кривчишин та інші. Довголітнім керівником гімназії був Т. Каньовський.

У міжвоєнний період у Дрогобичі функціонували приватні гімназії. Серед них: жіноча ім. Сенкевича (у 1938 р. навчалось 295 учнів, у т. ч. 285 польської національності, 6 єврейської та 4 української), ім. Міцкевича, єврейська ім. Леона Штернбаха (у 1936 р. було 228 учнів), купецька ім. Ю. Пілсудського, у якій у 1936 – 1937 навчальному році було 42 учні. Водночас були дві вечірні загальноосвітні школи для дорослих “Союзу польських учителів”²⁰.

Антиукраїнська спрямованість в освіті віддзеркалювалась у кадровій політиці. Особи української національності в апарат шкільної адміністрації, як правило, не

допускалися, у кожній школі серед учителів мусив бути хоч один поляк, який би інформував крайову шкільну раду про діяльність учителів-українців. На кожного із них у прокуратурі було заведено справу з окремою графою “оцінка за погляди”. У ній записували: “лояльний”, “небезпечний” або “може бути небезпечний”²¹.

Форпостом українства на Дрогобиччині була гімназія Українського педагогічного товариства “Рідна школа” імені Івана Франка. У грудні 1919 р. дозволено відкрити курси для підготовки молоді до вступних екзаменів у державних гімназіях. Через рік вони були реорганізовані в українську приватну гімназію. Перші три класи творили власне гімназію, п’ять інших мали характер приватних лекцій для підготовки до екзаменів. У 1925 р. в українській приватній гімназії навчалося 280 осіб²².

Завдяки наполегливості УПТ українська приватна гімназія у 1922 р. отримала право прилюдності, згідно з яким свідоцтво про освіту визнавалось усіма навчальними закладами. Але через два роки вона це право втратила, бо справочинство вели українською мовою. Щоправда, у 1923 р. право прилюдності повернули²³.

Кількість учнів української приватної гімназії з кожним роком зростала, відчувався брак класів, отже постала потреба спорудження нового просторого будинку. 1932 року сформували Комітет будови української гімназії, який очолив адвокат Володимир Ільницький. Українське населення з ентузіазмом підтримало патріотичний задум. Добровільно жертвували кошти хто скільки міг. Значні внески зробили мешканці Дрогобича, Борислава, Тустанович. Селяни Болехівець, Дерезич, Добрівлян, Лішні, Унятич, Стебника безкоштовно привозили цеглу, пісок та шутер. Місце для української гімназії вибрали на розі вулиць Сніжної (нині П.Сагайдачного) і Св. Бартоломія (тепер – О. Нижанківського)²⁴.

Самовіддана праця, пройнята турботою про своїх дітей, дала результат. У кінці 1928 р. було завершено будівництво триповерхового будинку на 25 кімнат (нині – приміщення СШ № 1), який обійшовся українській громаді у 500 тис. злотих²⁵.

У нове приміщення українська приватна гімназія перебралася з вул. Св. Івана у 1930 році. Водночас сюди було перенесено із Народного дому українську вселюдну школу ім. Тараса Шевченка. Учні 1 – 4 класів цієї школи вивчали українську мову та літературу, історію, арифметику, польську мову, історію Польщі, природничі науки, релігію, німецьку мову, малювання, співи, ручну працю²⁶.

Гімназія утримувалася за батьківські кошти, які вносилися залежно від матеріального стану. Сироти та учні з незаможних сімей частково або повністю звільнялися від оплати.

В українській приватній гімназії у різний час працювали відомі педагоги та громадські діячі: Осип Турянський, Петро Карманський, Іван Чмола, Володимир Кузьмович, Михайло Бараник, Володимир Сольчаник та інші.

За законом 1932 р. було відкрито перший клас нового типу. Класи старої класичної гімназії щороку вибували. Після тривалої тяганини польські власті дали дозвіл на відкриття ліцею з двома відділами – гуманістичним і математично-фізичним. У 1936 р. на приміщенні української приватної гімназії встановили меморіальну дошку на честь Івана Франка²⁷.

У 20 – 30-х рр. XX ст. у Дрогобичі функціонували дві приватні жіночі учительські семінарії. 7 листопада 1920 р. започаткувала діяльність українська семінарія сестер-василянок. Вона розміщувалася у жіночому монастирі (нині – корпус музичного училища). На перший курс зарахували 25 дівчат. Навчання було платним – 540 злотих у рік. При семінарії діяв інтернат для 15 – 20 дівчат. Випускниці одержували право

працювати вчителями в народних школах. За 1920 – 1936 рр. педагогічну освіту у тут здобули 1 100 дівчат²⁸.

Дрогобицька українська семінарія сестер василіянок відіграла важливу роль серед українського населення краю у справі поширення освіти та пробудження національної свідомості.

Від 12 листопада 1920 року почала працювати жіноча учительська семінарія Польського педагогічного товариства, розташована у приміщенні семикласної державної школи ім. королеви Ядвіги (нині корпус філологічного факультету педуніверситету). Навчання тривало від 14 до 19 години. У 1930 – 1931 навчальному році в семінарії нараховувалося 147 дівчат. За навчання платили 660 злотих у рік. Учениці з незаможних родин частково звільнялися від сплати. Як і в українській семінарії, штатних викладачів було мало, а тому запрошувалися педагоги з інших навчальних закладів²⁹.

Розвивалася фахова освіта. У міжвоєнний період у місті діяли: фахова жіноча школа ім. Е. Ожешко, три фахово-доповнюючі школи з вечірньою формою навчання, кравецька школа товариства “Рідна школа”, філія українського музичного інституту імені М. Лисенка. Директором філії працював Северин Сапрун, а з 1930 р. – Богдан П'юрко, викладачами – Наталка Кулицька, Степан Огородник, Марія Покотило та інші. Не раз тут бували відомі українські композитори Володимир Барвінський, Станіслав Людкевич. Навчалася у Дрогобицькій філії приблизно 50 учнів, які оволодівали навиками гри на музичних інструментах, нотною грамотою, хоровим співом. Уроки були платними, залежно від доходу батьків³⁰.

У другій половині 20-х рр. XX ст. біля перетину вулиці Раневиської із залізницею побудовано середню технічну школу, де готували механіків та електриків. Перед тим школа містилася у приватному домі на вулиці Зварницькій, заняття були вечірніми³¹.

Крім освітніх закладів, осередком національно-культурного життя у містах Галичини були Народні доми. У Дрогобичі йому належало чотири двоповерхові будинки – починаючи від нинішньої годинникової майстерні на вулиці І. Мазепи, закінчуючи службовими приміщеннями муздрамтеатру ім. Ю. Дрогобича на площі Театральній.

При Народному домі працювала дрогобицька філія товариства “Просвіта”, яка поширювала твори українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети, літературні та наукові альманахи, організовувала читальні, хори, гуртки, відзначення свят, ювілеїв тощо. Складником філії була студентська секція і футбольна команда “Ватра”. Студенти-просвітяни виїздили в села, де читали лекції, створювали і вели хори, аматорські гуртки, влаштовували виставки, фестини, спортивні змагання³².

Широку культурно-просвітницьку діяльність проводила філія “Союзу українок”, яка об'єднувала в своїх рядах до півтораєста національно свідомих жінок. Членкині “Союзу українок” читали лекції, займалися просвітницькою роботою, перевіряли “захоронки”, школи, забезпечували, при можливості, політв'язнів дрогобицької в'язниці “Бригідки” теплим одягом, харчуванням, влаштовували дитячі садки в селах³³.

У липні 1938 р. польська влада розпустила жіноче товариство. Однак у жовтні того ж року замість нього створено Дружину княгині Ольги – жіночу організацію суто політичної орієнтації. Хоч невдовзі діяльність “Союзу українок” відновилася, Дружина у його складі залишилася.

Справжнім університетом української народної пісні став хор “Боян”, який складався з 70 – 80 осіб. Його засновником і диригентом був катехит Северин Сапрун. Репетиції відбувалися двічі на тиждень; концертні виступи присвячувалися національним,

релігійним та іншим святam. Виступав “Боян” у Трускавці, Бориславi, Самборі, Стрию та Львові³⁴.

Вогнищем культурно-національного життя виступала “Рідна школа”, яка своє завдання вбачала у платному навчанні дітей місцевих українців у приватних школах. Батьки платили по 10 злотих місячно; бідним робилися знижки, аж до повного звільнення від оплати. Нестача коштів покривалася членськими внесками, добровільними пожертвуваннями від прибутків українських установ, інтелігенції, духовенства, свідомих міщан, зарплати вчителів усього повіту³⁵.

Дієву культурно-освітню роботу серед дрогобичан проводила “Робітнича громада”, яка виникла на базі колишньої “Бібліотеки ім. Івана Франка” у 1925 році. Головою “Робітничої громади” був Євстахій Лоїк, заступником – Рудольф Скибінський. При громаді працювали драматичний гурток, хор, шаховий, спортивний гуртки, бібліотека. Завдяки такій структурі “Робітнича громада” практично брала участь у всіх масових заходах і тим самим слугувала піднесенню національної свідомості українців³⁶.

Діяла в Дрогобичі філія спортивного гімнастичного товариства “Сокіл”, яка налічувала приблизно 100 осіб, у т. ч. 20 дівчат. У 30-х рр. ХХ ст., коли її очолював Антін Максимович, проводилися змагання з футболу, баскетболу, волейболу, шахів, організовувалися прогулянки в гори³⁷.

Значний вплив на виховання юнаків і дівчат у національно-патріотичному дусі здійснював Пласт. Велика заслуга у розбудові пластового руху належала Івану Чмолі. Пластові організації діяли у гімназії, учительській жіночій семінарії, при кравецькому кооперативі “Труд”, а також у польській державній гімназії (таємно). Брала участь у пластовому русі реміснича, позашкільна та старша молодь³⁸.

Пластуни поглиблювали знання з рідної мови, історії та географії України, збирали етнографічний матеріал, влаштовували конкурси на кращу вишивку, пісню, проходили стройовий і фізичний вишкіл за місцем проживання у походах чи польових таборах.

Обов’язком для кожного був догляд за могилами УСС, допомога літнім і просто самотнім людям. Усе це допомагало формувати характер, дисциплінованість серед молоді, посилювало патріотизм. Опікувалися пластунами Степан Венгринович, Михайло Іваненко, Микола Байрак, Емілія Ізнецак та ін. У вересні 1930 р. польська влада заборонила Пласт, посилилися переслідування його керівників та активних членів³⁹.

Таким чином, у Дрогобичі в 20 – 30-х рр. ХХ ст. було достатньо навчальних закладів, які давали освіту молоді незалежно від національності. Однак влада прагнула використати освіту як засіб колонізації українського населення. Відтак українська громадськість творила різноманітні товариства, які проводили широку культурно-просвітницьку роботу, спрямовану на піднесення національної свідомості дрогобичан.

¹ Бойчук І. Товариство “Рідна школа” // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. (далі – Дрогобиччина...). – Дрогобич, 1993. – С. 477-479.

² Сковчиляс І. Товариство “Просвіта” // Дрогобиччина.... – С. 215-232.

³ Мінчак М. Пласт у гімназії ім. Франца Йосифа I в Дрогобичі // Дрогобиччина... – С. 485-490.

⁴ Гавришук С. “Українська захоронка” в Дрогобичі // Дрогобиччина... – С. 480-485.

⁵ Вінницький В. Тайний пласт у польській гімназії в Дрогобичі // Дрогобиччина... – С. 490-496; Вінницький В. Українська дівоча учительська семінарія СС Василянok у Дрогобичі // Дрогобиччина... – С. 496-500.

⁶ Добрянський Б. З історії Дрогобицької української учительської семінарії сестер Василянок // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. 1. – Дрогобич, 1995. – С. 78-81; Його ж. Шкільництво у Дрогобичі між двома світовими війнами // Drohobycz miasto wielu kultur. – Rzeszów, 2005. – S. 105-115; Його ж. Діяльність товариства “Рідна школа” і Дрогобицька українська приватна гімназія // 900 років Дрогобичу: історія і сучасність (далі – 900 років Дрогобичу...). – Дрогобич, 1991. – С. 38 – 39.

⁷ Пастух Р. “Робітнича громада” імені Івана Франка // 900 років Дрогобичу... – С. 33-35; Його ж. Вулицями старого Дрогобича. – Львів, 1991. – 167 с.; Його ж. Історія Дрогобича. – Дрогобич, 1995. – 58 с.

⁸ Яцків О. З музичного минулого Дрогобича (за матеріалами часопису “Боян”) // 900 років Дрогобичу... – С. 82-84; Його ж. Священик, диригент, громадський діяч (до 100-річчя від дня народження Северина Сапруна) // ДКЗ. – Вип. 2. – Дрогобич, 1997. – С. 97-102.

⁹ Сов’як П. Дрогобицький аматорський театр (1890 – 1941) // ДКЗ. – Вип. 1. – С. 73-77.

¹⁰ Волошин М. Сторінки змагання за рідну школу в Галичині (1772 – 1939) // ДКЗ. – Вип. 1. – С. 99-102.

¹¹ Пантук М. Пласт на землі Івана Франка та його рукописні часописи // ДКЗ. – Вип. 2. – С. 49-54.

¹² Шалата М. Дрогобич. – Львів, 1986. – 86 с.

¹³ Літовченко В. Корені єдності – К., 1989. – С. 19.

¹⁴ Сеньків М. З історії соборності українських земель 1917 – 1945 рр. – Дрогобич, 1986. – С. 41.

¹⁵ Мірчук В. Шкільництво та вчителство Дрогобиччини на початку другої світової війни // ДКЗ. – Вип. 1. – С. 103-107.

¹⁶ Мірчук В. Стан освіти у Дрогобицькому повіті на кінець 1938/1939 навчального року // 900 років Дрогобичу ... – С. 31.

¹⁷ Добрянський Б. Шкільництво у Дрогобичі... – С. 108.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 109.

²⁰ Там само. – С. 110.

²¹ Мірчук В. Стан освіти у Дрогобицькому повіті... – С. 31.

²² Сольчаник А. Українська гімназія ім. Івана Франка в Дрогобичі // Дрогобиччина... – С. 447, 465.

²³ Добрянський Б. Діяльність товариства “Рідна школа” і Дрогобицька українська приватна гімназія // 900 років Дрогобичу... – С. 39.

²⁴ Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича... – С. 151, 152.

²⁵ Сольчаник А. Українська гімназія... – С. 459.

²⁶ Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича... – С. 152, 153.

²⁷ Сольчаник А. Українська гімназія... – С. 461, 462.

²⁸ Вінницький В. Українська дівоча учительська семінарія... – С. 497.

²⁹ Добрянський Б. Шкільництво у Дрогобичі... – С. 113.

³⁰ Яцків О. Священик, диригент, громадський діяч... – С. 99.

³¹ Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича... – С. 31.

³² Скочиляс І. Товариство “Просвіта”... – С. 217, 218.

³³ Дядюк М. Жіночий рух на Дрогобиччині у 1920 – 1930 роках // 900 років Дрогобичу... – С. 36-37.

³⁴ Яцків О. З музичного минулого Дрогобича... – С. 84.

³⁵ Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича... – С. 144.

³⁶ Там само. – С. 34.

³⁷ Слимаківський О. Виникнення та діяльність спортивно-рахункового товариства “Сокіл” у Дрогобичі // ДКЗ. – Вип. 1. – С. 111.

³⁸ Максимов В. З історії пласту в Дрогобичі // 900 років Дрогобичу... – С. 42.

³⁹ Там само. – С. 43.

Михайло Сеньків.

Культурно-національне життя Дрогобича у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.).

У статті розкрито розвиток мережі освітніх закладів Дрогобича у міжвоєнний період. Показано, що окупаційна влада прагнула використати освіту як засіб полонізації українського населення. Проаналізовано роль українських приватних навчальних закладів, громадських товариств (“Рідна школа”, “Просвіта”, “Союз українок”, “Робітнича громада”, “Пласт”, “Сокіл” та ін.) у поширенні освіти та пробудженні національної свідомості українців.

Michailo Senkiv.

The cultural and national life of Drohobych during the war period.

The development of the network of educational institutions in Drohobych during the war period is shown in this article. It is shown that the occupation power had an intention to use the education as the means of the polonisation of the Ukrainian people. The activity of the civil societies such as “Ridna shkola”, “Prosvita”, “Sojyz Ukrainok”, “Robytnycha Hromada”, “Plast”, “Sokil” and others, which were directed to increase national consciousness of the Ukrainian people is also analysed.

КУЛЬТУРНА І РЕЛІГІЙНА ТРАДИЦІЯ ГАЛИЦЬКОЇ (ЛЬВІВСЬКОЇ) ЄПАРХІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДОБИ КОНФЕСІЙНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО СЛУЖІННЯ (ДО 1939 РОКУ)

Вступні зауваги

Досягнення світської й церковної історіографії у пізнанні культурної та релігійної традиції на теренах сучасної України описані у низці узагальнювальних нарисів, монографій і довідкових видань. Зокрема, на особливу увагу заслуговує аналітична стаття Олександра Оглоблина¹, есей Бориса Гудзяка про перспективи засвоєння українською церковною історіографією нових методологічних підходів провідних західних учених², бібліографічні довідники о. Ісидора Патрила (тритомник)³ і Павла Роберта Марочі⁴, фактологічно насичений і репрезентативний огляд Василя Ульяновського⁵, тематичний нарис Людвіка Немеца про напрямки студіювання Унійної церкви⁶, а також дисертаційні роботи двох представників дрогобицького дослідницького осередку: Світлани Білої – про історіографію “нової унії” 1691 – 1702 рр.⁷, і Лідії Тиміш – про львівську церковно-історичну школу міжвоєнного періоду⁸. На жаль, не може слугувати орієнтиром у проблематиці книга Валерія Ластовського⁹, методологічні й фактологічні вади якої стали предметом критики фахівців¹⁰. З останніх праць історіографія Галицької (Львівської) єпархії найповніше представлена у статтях Василя Кметя¹¹.

У вивченні історії Галицького (Львівського) владцтва умовно можна виокремити чотири основні періоди: 1) “збирання спадщини” (друга половина XVII – початок XIX ст.); 2) “доба конфесійного і національного служіння” (30-і рр. XIX – перша половина XX ст.); 3) “радянська пропаганда” й “діаспорна інтелектуальна інтеграція” (друга половина XX ст.); 4) “відродження церковно-історичних студій у незалежній Україні” (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.). Ці етапи охоплюють як дослідження, безпосередньо дотичні до інституційного розвитку та правового статусу єпархії, так і узагальнювальні праці й синтези, в яких сюжети з минулого місцевої Церкви розглядаються на ширшому тлі еклезіальної, культурної та, почасти, соціальної й політичної історії земель сучасної України, а також Молдавії та Румунії. У цій статті зосередимо свою увагу на другому періоді – “добі конфесійного й національного служіння”, який відіграв ключову роль у концептуалізації історії київського християнства загалом і одного з його регіональних варіантів – галицької (львівської) еклезіальної традиції – зокрема.

Галицька церковно-історична школа

Австрійський період. У другій половині XIX – на початку XX ст. церковно-історичні студії та археографічні публікації в австрійській Галичині загалом мали виразно конфесійний характер і перебували під контролем середовища старорусинів та, пізніше, москвофілів. Особливістю цієї течії в українському національно-політичному русі після “Весни народів” 1848 р. було сповідування її адептами подвійної ідентичності –

політичного австрійства та культурного русофільства. Ідеологія руху полягала в переконаності про культурну спільність українців і росіян, поширенні ідеї єдиної “Святої Русі” (у відповідь на польське домінування у Галичині та репресивні акції австрійської влади), ставши інструментом національної емансипації корінного населення краю. Важливою складовою русофільства був т. зв. обрядовий рух – боротьба частини духовенства й мирян Греко-католицької церкви за очищення слов’янсько-візантійського обряду від латинських запозичень, що мало неабияке значення для збереження східнохристиянської тотожності греко-католиків у межах Австрійської імперії¹².

Вивчення історії Львівської єпархії у Галичині упродовж другої половини XIX – першої половини XX ст. обмежувалося введенням до наукового обігу джерел, популяризацією церковно-історичної тематики й нечисленними фаховими монографічними дослідженнями. Незначні здобутки тогочасної української історіографії детерміновані її орієнтацією на розробку проблем, безпосередньо не пов’язаних із внутрішньою історією Церкви, та вже згаданими політичними преференціями кола дослідників галицької школи, котрі, як правило, ігнорували у своїх студіях унійний період. Часткові успіхи, досягнуті вченими зі Східної Галичини, стали можливими завдяки організаційним зусиллям інституцій, з якими вони співпрацювали – Ставропігійського інституту, Богословської академії, Інституту “Народний дім”, Наукового товариства ім. Шевченка, Чину Святого Василя Великого, а також щедрому меценатству й духовній опіці митрополита Андрія (Шептицького, 1901 – 1944).

Період “збирання спадщини” й “добу конфесійного служіння” поєднало монументальне дослідження архипресвітера Святоюрської катедрі і крилошанина Львівської капітули Михайла Гарасевича (1763 – 1836) “Джерела Руської церкви”¹³, опубліковане Михайлом Малиновським (1812 – 1894) у 1862 р.¹⁴ Як можна здогадуватися, поява цього видання була викликана практичними потребами Львівської греко-католицької консисторії – необхідністю у стислий термін зібрати компендіум правових та історично-юрисдикційних актів для аргументації перед Віденським двором і Римським Апостольським престолом доцільності відкриття (відновлення) Галицької митрополії. Робота М. Гарасевича, з одного боку, частково наслідувала схему історіописання “Дисертації” К. Ходикевича, а з іншого – стала суттєвим кроком уперед у засвоєнні церковною історіографією нових методів наукового дослідження – критичного аналізу і коментування публікованих джерел, формування наративу не лише за хронологічним, але й за тематичним принципом (генеза християнства у Прикарпатті, заснування православної катедрі у Львові; взаємини руської єпархії зі світськими володарями тощо). Ще одним досягненням цієї праці була спроба концептуалізувати історію Галицької (Львівської) єпархії за найважливішими, на думку М. Гарасевича, фазами її розвитку. Щодо XII – XVIII ст., дослідник виокремив п’ять таких етапів – “під пануванням руських князів” (до середини XIV ст.), “під пануванням Корони Польської і Великого князівства Литовського” (до 1772 р.), “під польським пануванням” (1772 – 1795 рр.), “під австрійським пануванням” (1772 – 1808 рр.) і “під російським пануванням” (1772 – 1826 рр.)¹⁵.

Тогочасне інтелектуальне середовище старорусинів (зокрема Яків Головацький), оформившись у 1850-х рр. у т. зв. “Погодінську колонію”, тісно співпрацювало з російськими дослідниками та офіційними науковими інституціями імперії Романових. Зовнішнім виявом їхньої активності була діяльність “Галицько-Руської Матиці”. Науковці цього кола розглядали дослідницьку працю як елемент легітимації своєї

політичної та конфесійної програми й тому зосереджувалися на вивченні інституційної історії Православної церкви (і зокрема Львівського Успенського братства як символу “ортодоксійної віри”). Аж до Першої світової війни найважливіше значення мала науково-видавнича діяльність Ставропігійського інституту¹⁶. Популярна серед галицьких москвофілів братська тематика відображена у джерельній серії кінця XIX ст. – “Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства” (1886), підготовлене Ісидором Шараневичем, “Diplomata Statuaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stauropigiante Leopolitensi a. 1586 – 1592 data, cum aliis coaevis et appendice”, опубліковане за редакцією І. Кристиняцького, та “Monumenta Confraternitatis Stauropigiante Leopolitensis”, видане В. Мільковичем. Сюди ввійшли десятки пастирських листів та інших документів, які засвідчують організаційну діяльність львівських православних владик, і правові акти, що визначали юрисдикційний статус місцевої Церкви. У міжвоєнний період ця традиція була підтримана едіцією А. Копистянським актів Ставропігії XVIII ст.¹⁷

Із середовища поміркованих чи “твердих” москвофілів походили найактивніші й найуспішніші в XIX ст. дослідники Галицької (Львівської) єпархії. Зокрема, Ісидор Шараневич (1829 – 1901)¹⁸, з 1870-х рр. професор Львівського університету, вивчав духовне життя й релігійну культуру Галицько-Волинського князівства, матеріальне становище парафіяльного духовенства та взаємини Галицької церкви зі східними патріархами, функціонування окремих церковних інституцій. Інший представник москвофільського табору, тісно пов’язаний зі Святоюрським митрополичим двором, Антон Петрушевич (1821 – 1913), обіймаючи посади крилошанина митрополичої капітули, нотарія Греко-католицької митрополичої консисторії, керівника капітульної бібліотеки¹⁹, мав змогу збирати матеріали до своєї “Галицько-руської летописи 1600 – 1800”²⁰, зводячи наведені в них дані у хронологічний ряд. Перегляд надзвичайно інформативної (попри її безсистемність) праці А. Петрушевича доводить, що автора цікавили переважно різноманітні церковні джерела з історії Галичини, які були, на його погляд, важливими для читача. Загалом відомості з історії Львівської єпархії XVI – XVIII ст. тут мають здебільшого констатаційний характер. Окрім цієї фундаментальної роботи, А. Петрушевич опублікував декілька монографій та низку найрозмаїтіших за тематикою й хронологією розвідок, присвячених Галицькій єпархії княжої доби (зокрема діяльності її владик та першим християнським храмам у Галичі й Львові), православному монашеству, організаційному становленню Молдавської церкви тощо.

З-під впливу святоюрців дослідження релігійної історії українців у Галичині звільнилися лише в міжвоєнний період. Предтечею таких змін були події 80 – 90-х рр. XIX ст. всередині самої Греко-католицької церкви²¹, що проторили шлях до духовної, політичної й наукової кар’єри поколінню молодих інтелектуалів, зазвичай політично не заангажованих. Ці зміни уможливили також розвиток церковно-історичних студій у світських середовищах (ідеться передовсім про Наукове товариство ім. Шевченка), а також поступову втрату москвофілами наприкінці XIX – на початку XX ст. монополії на історичні дослідження і появу (зокрема в тогочасній періодиці²²) праць молодих священиків і семінаристів, котрі симпатизували народовцям. Знаковою подією в греко-католицькій історіографії була поява німецькомовної двотомної синтези Юліана (Пелеша) “Історія унії Руської церкви з Римом”²³ (її автор пізніше був номінований станіславівським (1885 – 1891) і перемишльським (1891 – 1896) владикою). Вона започаткувала якісно новий етап у розвитку церковно-історичних студій, що

характеризувався засвоєнням (на досить високому рівні) місцевим інтелектуальним середовищем великого корпусу джерел з історії київського християнства, сучасних методів історичного дослідження та історіографічного доробку, передовсім польських, російських (М. Булгаков та ін.) й австрійських учених²⁴.

Пелеш уперше вибудував чітку схему еклезіальної й культурної тяглості Української церкви. Водночас він інтегрував низку сюжетів з історії Галицької (Львівської) й інших єпархій у ширший контекст Київської митрополії, а з кінця XVIII ст. – також Греко-католицької церкви. Незважаючи на загалом подієво-описовий характер цієї синтези (де внутрішньоєпархіальне життя розглядається за архиєрейським служінням окремих владик²⁵), автор виділив ряд важливих дослідницьких проблем в окремі тематичні блоки, і його міркування щодо історичних подій і явищ (особливо для XVIII – XIX ст.) досі не втратили своєї актуальності. Від попередніх публікацій двотомник Ю. Пелеша відрізняється тим, що у ньому особно аналізується чернецтво, богослов'я, канонічне право, полемічна література, релігійна культура й мистецтво єпархій Київської митрополії (у т. ч. і Галицької (Львівської))²⁶.

Першою спробою викласти історію Львівської єпархії був 56-сторінковий науково-популярний нарис²⁷ греко-католицького священника, педагога і громадського діяча о. Івана Рудовича (1868 – 1929)²⁸. Його перу належать і дві інші піонерські (за тематикою та використаною джерельною базою) праці – про унію у Львівській єпархії²⁹ та пастирсько-адміністративну діяльність владик Варлаама, Атанасія й Лева Шептицьких у XVIII ст.³⁰ Попри те, що дослідження І. Рудовича справедливо критикувалися за недокладність деяких суджень та фактологічні помилки³¹, вони започаткували в українській історіографії традицію дослідження Галицького (Львівського) владичтва у “довгому триванні”, ігноруючи типову для тих часів конфесійну періодизацію. Це дало змогу розглядати місцеву Церкву як цілісний феномен, враховуючи вплив на її розвиток таких важливих чинників, як культура, суспільне життя й актуальна політика світських володарів. Водночас І. Рудович першим з-поміж церковних істориків розпочав вивчення внутрішнього життя Львівської унійної єпархії XVIII ст., зосередившись на опрацюванні культурної й релігійної програми Святоюрського владичого двору та рецепції Замоїської реформи 1720 р. на регіональному рівні.

Міжвоєнний період. Церковно-історичні дослідження міжвоєнного періоду³² тісно пов'язані з пастирським служінням та культурними ініціативами митрополита Андрея (Шептицького, 1901 – 1944). Заснування ним таких унікальних інституцій, як Церковний (з 1913 р. – Національний музей у Львові та “Архів історії унії” (з 1928 р.), треба пов'язувати не тільки із заходами митрополита щодо збереження історичних матеріальних і писемних пам'яток (на чому зазвичай наголошують науковці), але й з пошуками Греко-католицькою церквою свого місця в тогочасному західноукраїнському суспільстві, а також переосмисленням нею свого покликання як духовної інституції в дискурсі “візантинізму”³³. Прагнучи зробити УГКЦ зрозумілішою, ближчою православним українцям, митрополит ініціював низку студій у різних галузях знань, щоб т. зв. “цивілізаційну” дискусію про окцидентальні та орієнтальні складові української культури перевести в конструктивне дослідницьке русло. Саме цей релігійний дискурс і зумовив появу в Галичині численних розвідок, що частково охоплювали й історію Галицької (Львівської) єпархії.

У міжвоєнний період важливими осередками церковно-історичних студій також були Богословське наукове товариство у Львові (створене в 1923 р.)³⁴ та греко-католицька Богословська академія (далі – БА), очолювана тоді ректором Йосифом Сліпим³⁵.

Багато членів товариства, здебільшого викладачів і випускників академії, опублікували у періодичних виданнях (зокрема “Богослові” та “Ниви”) свої матеріали про церковне життя в регіонах краю. Спеціальна увага історії Львівської єпархії XVI – XVIII ст. приділялася на семінарі Миколи Чубатого, де протягом 1930-х рр. студентами-богословами було підготовлено ряд рефератів (переважно стосувалися душпастирства священників, релігійних практик мирян та інституційного розвитку окремих намісництв)³⁶. У 1934 р. ректор БА Йосиф Сліпий запросив на посаду професора академії Івана Крип'якевича, який почав викладати курс лекцій з історії України “на тлі історії Східної Європи”. Відомий український вчений заснував свій семінар “Досліди над історією греко-католицьких парафій у Галичині”, в рамках якого читав спецкурс про джерела з цієї теми³⁷. Під його керівництвом студенти провадили власні дослідження, використовуючи багаті архівні матеріали, виявлені й опрацьовані вченим³⁸.

Православні дослідницькі осередки

Подільська церковно-історична школа. Найбільші успіхи у вивченні історичної традиції Галицької (Львівської) єпархії були досягнуті на Поділлі³⁹. Для виправдання російської колоніальної політики на Правобережній Україні, й зокрема офіційної православизації краю, влада за допомогою історичних досліджень намагалася нівелювати присутність унійного етосу в самосвідомості українського населення й науково обґрунтувати свої великодержавні ідеї. У вигідне для себе річище царський уряд скеровував і зростаюче зацікавлення місцевої інтелігенції власним минулим. Інституційним осередком церковно-історичних студій із середини XIX ст. тут став Комітет для підготовки опису Подільської єпархії, ініціатива заснування якого виходила від офіційної влади⁴⁰. Комітет потребував вірогідних документальних джерел з історії церков і парафій, у т. ч. домодерного періоду. За таких обставин постав у 1865 р. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, який розробив широкую програму збору документальних і археологічних пам'яток давнини⁴¹. Дослідження з церковної проблематики стимулювало фундацію на базі архіву Комітету в 1890 р. Давньосховища старожитностей – першого на Поділлі історичного музею, що розмістився на верхній галереї Кам'янецького кафедрального собору⁴².

У другій половині XIX – на початку XX ст. місцеві православні священники, виховані у Подільській духовній семінарії, зберігаючи загалом риси “подвійної ідентичності” й водночас симпатизуючи українському національному рухові⁴³, за підтримки таких національно орієнтованих подільських пастирів, як Партеній (Левицький), через церковну історію свідомо виявляли свій регіональний патріотизм. Саме в цьому середовищі, неформальним лідером якого був Юхим Сіцинський (1859 – 1937)⁴⁴ – видатний поділлєзнавець, директор Кам'янець-Подільського Давньосховища і редактор “Подільських єпархіальних відомостей” (з 1892 р.), з'явилися десятки праць, присвячених організаційним структурам Львівського владництва XVI – XVIII ст. у регіоні. На відміну від австрійської Галичини, де аж до початку XX ст. фактично не існувало суспільного замовлення на студії з історії східного християнства унійного періоду, на підросійському Поділлі в цей період проводилися масштабні дослідження з минулого Унійної церкви XVIII ст.⁴⁵

Завдячуючи Ю. Сіцинському (найціннішими у його доробку є стаття про юрисдикційний статус Православної церкви на Поділлі⁴⁶ та низка розвідок з історії Кам'янця, окремих парафій, монастирів і храмів), а також іншим представникам православного духовенства й місцевої світської інтелігенції (зокрема С. Венгжиновському,

С. Лобатинському, М. Орловському, М. Симашкевичу, П. Троїцькому та М. Яворовському), на сторінках “Подільських єпархіальних відомостей” і “Трудов” Подільського комітету (з 1903 р. – товариства) вперше в українській церковній історіографії обговорювалися різні аспекти духовної, інституційної й культурної історії Львівської єпархії. Серед найважливіших дослідницьких сюжетів – пастирське служіння львівських владик другої половини XVI – XVIII ст., соборноправницькі традиції, внутрішнє життя (у т. ч. духовна освіта) та організаційна структура місцевої Унійної церкви, православний рух на Правобережній Україні, ліквідація унії на Поділлі та заходи щодо “возз’єднання” русинів-католиків східного обряду з “Церквою-Матір’ю” наприкінці XVIII ст. Окрім того, саме в “Подільських єпархіальних відомостях” були опубліковані десятки розвідок з локальної історії, присвячені головно минулому парафіяльних храмів і монастирів унійного періоду⁴⁷.

Київська церковно-історична школа. Археографічні та монографічні видання дослідників Київської духовної академії та Київського університету св. Володимира XIX – початку XX ст. мали виразно імперсько-конфесійне забарвлення та були суголосними тогочасним слов’янофільським концепціям, згідно з якими статус справжньої віри залишався виключно за православ’ям. Автори цих праць наслідували схеми “західнорусизму”, що розглядали “Південно-західний край” як втрачені колись Росією терени, населення яких прагнуло повернутися під самодержавний скіпетр Москви – спадкоємниці традицій княжого Києва⁴⁸. Водночас саме в цьому середовищі з’явилася одна з найфундаментальніших до Першої світової війни робіт з історії Львівської єпархії – монографія Амвросія Криловського (1853 – 1930), галичанина за походженням, про Успенське братство у Львові⁴⁹. Також Криловський підготував масштабну едицію декількох сотень актів періоду 1423 – 1714 рр., що побачила світ у багатотомному “Архиве Юго-Западной России”⁵⁰. Обидва видання аж до появи книг Ярослава Ісаєвича в 1960-х рр. залишалися основною лектурою для дослідників братського руху в Україні, а щодо внутрішнього життя Львівської єпархії й досі виступають незамінним джерельним інструментарієм.

Для розуміння специфіки рецепції могилянських реформ у Львівській православній єпархії за пастирства Єремії Тисаровського (1607 – 1641), Арсенія й Атанасія (Желиборських, 1641 – 1666) і Йосифа (Шумлянського, 1668 – 1708) першорядне значення має ґрунтовна і, на жаль, досі не завершена монографія С. Голубєва (1848 – 1920)⁵¹, професора Київської духовної академії та Київського університету Св. Володимира. Його двотомне дослідження про діяльність митрополита Петра (Могили)⁵² показує на широкому еkleзіальному, культурному й соціальному тлі реформи, що були задекларовані й частково реалізовані в другій чверті XVII ст. насамперед у митрополичій єпархії – на Правобережній Україні, в білорусько-литовських землях та у самому Києві. Щоправда, воно є радше переліком здобутків цієї доби, а не висвітленням постаті видатного її представника, проте навіть сучасні колективні праці й окремі статті, що побачили світ в Україні (переважно з нагоди 400-річчя народження Могили), більше наслідують дискурс і наратив цієї синтези С. Голубєва⁵³, аніж додають щось нове у вивчення проблематики. Приємним винятком є хіба що блискучий есей Ігоря Шевченка з Гарварду про “багатоликий світ” Могили та ініційовані ним трансформації київського православ’я та деякі інші статті представників західної історіографії⁵⁴.

Варшавське середовище українських православних богословів. У міжвоєнний період, після погрому богословських шкіл й осередків Православної церкви в Радянському Союзі, дослідження історії Церкви в Україні, окрім Львова, активно розвивалися

у Варшаві – головним чином при Українському науковому інституті та Богословському факультеті Варшавського університету⁵⁵, діяльність яких підтримувалася і польським урядом, і українською петлюрівською еміграцією та місцевою Православною автокефальною церквою. Найвідомішими представниками цих науково-освітніх осередків були Олександр Лотоцький (1870 – 1939), директор-засновник Інституту, та Василь Біднов (1874 – 1935) і В'ячеслав Заїкин, котрі зробили вагомий внесок у дослідження церковного права Київської митрополії та правових взаємин Східної церкви з державою. З цієї блискучої плеяди науковців лише В. Заїкин безпосередньо цікавився минулим Львівської єпархії, вивчаючи стосунки її владики Йосифа (Шумлянського) з Успенською ставропігією. Значення інших його розвідок (як також праць В. Біднова⁵⁶, а ще більше О. Лотоцького⁵⁷) полягає в тому, що вони простежують ширший контекст історії формування помісного права Галицької (Львівської) церкви, генези її соборноправних традицій і правового статусу в Польсько-Литовській державі (особливо після Берестейської унії 1596 р.).

Світська історіографія кінця XIX – першої половини XX ст.

Поява фахових досліджень з історичної проблематики в середовищі науковців Галичини (на Поділлі такі осередки до початку 1990-х рр. так і не сформувалися), котрі належали до світських інституцій чи співпрацювали з ними, безпосередньо пов'язана зі становленням львівської історичної школи Михайла Грушевського (1866 – 1934) і бурхливим розвитком очолюваного ним тривалий час Наукового товариства ім. Шевченка (у 1897 – 1913 рр.), яке аж до першої радянської окупації залишалося центром національного наукового життя в Західній Україні⁵⁸. Щоправда, сам метр вітчизняної історіографії⁵⁹ та його послідовники вважали релігійний фактор вторинним чинником української історії⁶⁰, тоді як державницька школа першої половини XX ст. намагалася інтерпретувати Церкву в національних категоріях, не враховуючи її сакрального характеру та ігноруючи цілий пласт внутрішнього життя християнської спільноти. Попри те, що в центрі уваги М. Грушевського та його учнів перебували насамперед питання соціально-економічної та політичної історії (у т. ч. “народні рухи”, переважно періоду Хмельниччини та Руїни), а кола їхніх фахових зацікавлень рідко сягали XVIII ст., все ж у працях представників львівської школи (більшість з них публікувалася на шпальтах “Записок НТШ”⁶¹) знаходилося місце й для тем з церковної історії – діяльність Успенського ставропігійського братства (Федір Срібний), унійні процеси в руських землях після Флорентійського собору 1439 р. (Богдан Бучинський), церковна історія Буковини й Покуття – регіонів, що в середньовіччі підлягали Галицькій катедрі (Мирон Кордуба), та ін.

Блискучий український інтелектуал Іван Франко, досліджуючи історію української літератури XVII – XVIII ст., одночасно звернув увагу й на деякі аспекти історії внутрішнього життя Львівської єпархії. Зокрема, він ретельно дослідив декілька пастирських листів львівських єпископів 30 – 90-х рр. XVIII ст. Піонерський характер має також низка розвідок Івана Франка, присвячених Йосифові (Шумлянському) та його богословсько-пастирській спадщині. Спеціальні студії з церковної історії в середовищі НТШ напередодні та після Першої світової війни пов'язані з науковими зацікавленнями трьох учнів М. Грушевського – Івана Крип'якевича (1886 – 1967)⁶², Меланії Бордун (1886 – 1968)⁶³, Степана Томашівського, а також Миколи Чубатого. М. Бордун першою у Галичині почала систематично й на належному науковому рівні вивчати культурні й соціальні практики, душпастирську діяльність та економічне

становище парафіяльного духовенства Львівської єпархії XVIII ст., головню за матеріалами генеральних візитацій у НМЛ.

Автором першої в українській історіографії спроби синтетичного представлення розвитку християнства у княжу добу (“Вступ до історії Церкви на Україні”) став С. Томашівський, викладач Львівського і Ягеллонського університетів та діяльний член НТШ (його голова у 1913 – 1915 рр.), представник державницької школи української історіографії консервативного напрямку⁶⁴. Він також підготував ґрунтовну розвідку про “Петра Акеровича” – ймовірно, одного з галицьких владик, який у 1240-х рр. здійснив подорож на Захід. Належність С. Томашівського до середовища “западників” Греко-католицької церкви позначилася і на його візії релігійних процесів в українських землях. Заперечуючи вирішальний вплив греко-візантійської цивілізації на Руську церкву, він наполегливо шукав римський слід у київському християнстві. Саме тому його судження про походження, єрархічний сан і мету подорожі “Петра Акеровича” на Захід хибують латиноцентризмом і певною заангажованістю.

Варті уваги і праці Амвросія Андроховича про львівське середовище унійного клиру другої половини XVIII ст. Вагомий внесок у вивчення історії єпархії XVII ст. зробив Микола Андрусак (1902 – 1985), випускник Львівського університету, член семінару професора Станіслава Закшевського, з 1932 р. активний член НТШ⁶⁵. Монографія М. Андрусяка про Йосифа (Шумлянського)⁶⁶, попри певні недоліки⁶⁷, все ще залишається неперевершеним зразком написання біографічного нарису про галицьких (львівських владик) та найціннішим дослідженням внутрішнього життя Православної церкви в Галичині другої половини XVII – початку XVIII ст.⁶⁸ Як і М. Андрусак, з австрійськими і польськими науковими колами був тісно пов’язаний інший член НТШ – археолог і мистецтвознавець Йосип Пеленський (1879 – 1957). Його монографія про княжу архітектуру середньовічного Галича (й насамперед церкву Св. Пантелеймона), опублікована 1914 р. краківською Академією знань⁶⁹, досі є основною лектурою для студій початкового періоду церковної організації в Галицькій землі. Вагомий внесок у вивчення княжої доби і зокрема її релігійної культури, зробив і Ярослав Пастернак⁷⁰, який також належав до середовища НТШ.

У “добу конфесійного і національного служіння” 30-х рр. XIX – першої половини XX ст.) дослідження з історії Галицької (Львівської) єпархії здебільшого проводилися науковцями Галицької, Подільської та, почасти, Варшавської й Київської церковно-історичних шкіл. Незважаючи на те, що церковна історіографія другої половини XIX – початку XX ст. у підросійській Україні мала виразне ідеологічне підґрунтя, саме тут були досягнуті найбільші до початку Першої світової війни успіхи у вивченні минулого єпархії. Системного характеру ці дослідження набули зі створенням у Кам’янці-Подільському регіонального осередку, успішна діяльність якого уможливила зростаюче зацікавлення місцевої української інтелігенції власним минулим та політика російського уряду заохочення на місцевому рівні студій, покликаних довести польсько-латинський характер Унійної церкви та вказати на “істинне православно-руське” походження “Південно-Західного краю”. Дані обставини пояснюють появу на Поділлі десятків конфесійно заангажованих, проте джерельно й фактологічно вартісних розвідок і документальних публікацій про духовенство й організаційні структури Львівського владитства на Поділлі.

Натомість у Галичині впродовж XIX – першої половини XX ст. вивчення минулого єпархії мало назагал фрагментарний характер. Це пояснюється тривалим

домінуванням тут наукової продукції москвофілів, котрі, сповідуючи ідею “єдиної Святої Русі”, трактували церковну історію як важливу складову політичної та конфесійної програми обрядового руху. Певні успіхи, досягнуті окремими вченими, стали можливими насамперед завдяки організаційним зусиллям інституцій, з якими вони співпрацювали. Якщо “Джерела Руської церкви” М. Гарасевича були суттєвим кроком уперед у засвоєнні греко-католицькою історіографією методів критичного аналізу, коментування публікованих джерел і тематичного формування наративу, то синтеза Юліана (Пелеша) демонструє якісно новий етап у розвитку церковно-історичних студій. Він характеризувався адаптацією галицьким інтелектуальним середовищем сучасних підходів до наукового дослідження та використання доробку науковців, котрі належали до іншої інтелектуальної традиції. Водночас у Галичині на початку ХХ ст. серією науково-популярних нарисів І. Рудовича було започатковано традицію вивчення Галицького (Львівського) владичтва у “довгому триванні”, що супроводжувалося відмовою від типової для тих часів конфесійної періодизації та зверненням уваги на внутрішнє культурно-релігійне життя.

У міжвоєнний період певне значення мали розвідки істориків і богословів (пов’язаних переважно з Богословським науковим товариством і Богословською академією у Львові), стимульовані в т. ч. тогочасною “цивілізаційною” дискусією в середовищі Греко-католицької церкви про окцидентальні та орієнтальні складові її тотожності. Наприкінці ХІХ ст. конкуренцію церковній історіографії в Галичині почав складати світський напрямок, поява якого пов’язана зі становленням львівської історичної школи Михайла Грушевського і бурхливим розвитком очолюваного ним НТШ. Саме світськими дослідниками в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. були створені найбільш вартісні праці з історії єпархії. Обмеженість здобутків української історіографії зумовлена орієнтацією школи М. Грушевського на розробку проблем, безпосередньо не пов’язаних із внутрішнім життям Київської митрополії, москвофільством представників галицької церковно-історичної школи (передовсім Ставропігійського інституту), які здебільшого ігнорували у своїх дослідженнях унійний період в історії Львівського владичтва, а також недоступністю в Галичині до середини ХХ ст. архівів Греко-католицької церкви.

¹ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 12-29.

² Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія // Богословія. – 1990. – Т. 54. – С. 123-136 (там само наведено основну західноєвропейську бібліографію проблеми); Його ж. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 101-102, 145-147. Лектурою з проблематики є праці: Catholicism in Early Modern History: A Guide to Research / Ed. J. O’Malley. – St. Louis, 1988; Engen E., von. The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem // The American Historical Review. – 1986. – Vol. 91. – P. 521-552; Lazar S. Kierunki badań nad historią religii i Kościoła w aspekcie historycznej socjologii religii // Znak. – 1968. – № 171. – S. 1139-1159; O’Malley J. Trent and All That. Renaming Catholicism in the Early Modern Era. – Cambridge (Mass.). – London, 2002; Reformation Europe: A Guide to Research / Ed. S. Ozment. – St. Louis, 1982.

³ Патрило І. Джерела і бібліографія історії української Церкви. – Рим, 1975 – 1995. – Т. 1-3.

⁴ Magocsi P. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. – Toronto-Buffalo-London, 1983. – P. 33-106.

⁵ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібн.: У 3 кн. – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 14-22.

⁶ Nemec L. The Ruthenian Uniate Church in Its Historical Perspective // Church History. – 1968. – Vol. 37. – № 4. – Р. 365-388 (охоплено лише латино- та англomовні публікації).

⁷ Біла С. Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії (остання третина XVII – початок XVIII ст.). Історіографія проблеми / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 2004.

⁸ Тиміш Л. Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організація, інституційний розвиток, напрямки досліджень: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 2003.

⁹ Ластовський В. Історія Православної Церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти. – Київ, 2006.

¹⁰ Див. рецензію Леоніда Тимошенка на цю монографію: Тимошенко Л. Пояснювальні параграфи до історії Української церкви // Український гуманітарний огляд. – 2008. – Вип. 13. – С. 115-132 (цит. на с. 128), та відповідь на неї: Ластовський В. Урок із фальшування історії // Там само. – 2009. – Вип. 14. – С. 194-205.

¹¹ Кметь В. З історії дослідження Львівської єпархії XVI – початку XVII ст. за матеріалами фондів ЦДІАЛ України // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 107-115; Його ж. Львівська єпархія XVI – початку XVII ст.: огляд історіографії // Православний вісник. – 2002. – № 9-10. – С. 42-59.

¹² Москвофільський рух у Галичині сучасні дослідники розглядають з різних історичних перспектив. Див. найновіші монографії: Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003 (той самий автор видав також збірку джерел: Москвофільство: Документи і матеріали / Вступ. ст., комент. та збірка док. О. Сухого. – Львів, 2001); Osadczy W. Święta Ruś: Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. – Lublin, 2007; Wendland A. Die Rusophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848 – 1914. – Wien, 2001.

¹³ Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae, gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem. – Leopoli, 1862.

¹⁴ Зібрані й використані М. Гарасевичем у його праці копії грамот з історії Руської церкви 1542 – 1702 рр. збереглися в: Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ). – Ф. Ркк. – Спр. 170.

¹⁵ Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae... – Р. 1-14 (перший етап), 15-499 (другий етап), 500-543 (третій етап), 544-829 (четвертий етап), 830-876 (п'ятий етап).

¹⁶ Ширше про напрямки наукової діяльності Ставропігії та тематику праць її членів мовиться в: Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 2001; Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і роки XIX ст.). – Львів, 2001. Див. також: Тиміш Л. Дослідження проблем з історії Української церкви вченими Ставропігійського інституту (міжвоєнний період) // Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 20 – 22 травня 2003 р.). – Львів, 2003. – Кн. 1. – С. 574-578.

¹⁷ Див. їхній аналіз у: Шустова Ю. Документи Львовського Успенського Ставропігійського братства (1586 – 1788): Источниковедческое исследование. – Москва, 2009. – С. 18-23.

¹⁸ Науковий доробок Ісидора Шараневича характеризують: Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829 – 1901 рр.) / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1999. – С. 10-14; Гелей С. Наукова та громадська діяльність Ісидора

Шараневича // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 9. – С. 320-331. Див. також стислий огляд: Sharanevych Isydor // Encyklopedia of Ukraine. – Toronto-Buffalo-London, 1975. – Vol. 4. – P. 617-618.

¹⁹ Його дослідження в галузі церковної історії обговорюють: Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2002; Тиміш Л. Праці Антона Петрушевича з історії Української церкви // Історія релігій в Україні: Матеріали IX Міжнар. конф. (Львів, 11 – 13 травня 1999 р.). – Львів, 1999. – Кн. 2. – С. 167-169. Див. також короткий огляд: Senkus R. Petrushevych Antin (Antonij) // Encyklopedia of Ukraine... – Vol. 3. – P. 867.

²⁰ Петрушевич А. Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. – Львовъ, 1874; Его же. Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1700 по 1772 годъ. – Львовъ, 1887. – Ч. 1; та ін.

²¹ Ці процеси описані в монографії Івана-Павла Химки: Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867 – 1900. – Montreal-Kingston-London-Ithaca, 1999.

²² Про це свідчить перелік публікацій з церковної історії (не лише української), що з останньої третини XIX ст. почали з'являтися в часописах Греко-католицької церкви: Кравчук А. Индекс української католицької періодици Галичини. 1871 – 1942. – Львів, 2000. – С. 51-99.

²³ Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878 – 1880. – Bd. 1-2.

²⁴ Будучи нейтральною щодо москвофілів і народовців фігурою, тісно пов'язаною зі Святоюрським двором та віденськими політичними й церковними колами, Пелеш сформував навколо греко-католицького часопису "Руський Сіон" цікаве духовно-інтелектуальне середовище (Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine... – P. 15, 49-51). Див. спроби оцінки його наукового доробку: Назарко І. Єпископ Ю. Пелеш – історик Церкви // Український історик. – Торонто-Мюнхен, 1981. – Т. 18. – С. 118-127; Хома І. Єпископ Юліян Пелеш і його "Історія Руської Церкви з Римом" (1878 – 1880) // Збірник на пошану В. Янева: Наук. зб. – Мюнхен, 1983. – Т. 10. – С. 864-873.

²⁵ Pelesz J. Geschichte der Union... – 1878. – Bd. 1. – S. 377-397 (княжий період і заснування Галицької митрополії); 1880. – Bd. 2. – S. 77-108 (діяльність львівських єпископів другої половини XVI – першої половини XVII ст.), 282-287, 336-341 (владики другої половини XVII ст.), 672-683 (унійний єпископат XVIII ст. старопольського й австрійського періодів).

²⁶ Pelesz J. Geschichte der Union... – Bd. 2. – S. 377-420, 445-469.

²⁷ Рудович І. Коротка історія Галицко-Львовскої єпархії. (На основѣ грецкихъ жерель и иныхъ новѣйшихъ подручниковъ). – Жовква, 1902.

²⁸ Rudovych Ivan // Encyklopedia of Ukraine... – Vol. 4. – P. 428.

²⁹ Рудович І. Унія въ Львовской єпархії. – Львовъ, 1900.

³⁰ Рудович І. Єпископы Шептицкии // Богословскій Вѣстникъ. – 1901. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 24-35; Вып. 2. – С. 102-134; Вып. 4. – С. 238-248, 289-305; 1902. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 26-59, 233-250, 338-347.

³¹ Див., наприклад, рецензію Степана Томашівського у: Записки НТШ. – 1901. – Т. 41. – С. 7-9.

³² Огляд церковно-історичних досліджень цього періоду в: Павлишин О. Дослідження історії Церкви східного обряду львівськими вченими у 1919 – 1939 pp. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2005. – Т. 3. – С. 455-463; Тиміш Л. Едиційна археографія істориків церкви міжвоєнного Львова // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – 2002. – Т. 6. – С. 373-383; Її ж. Краєзнавча

проблематика львівських історико-церковних досліджень (міжвоєнний період) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – № 10. – С. 71-75.

³³ Докладніше ця проблема проаналізована в: Турій О. Греко-Католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії. – 2003. – Ч. 4. – С. 67-85. Митрополит Андрей намагався повернути греко-католикам розуміння важливості східної грецької традиції, підкреслюючи пов'язаність УГКЦ з православним етосом. Ці напрямні в розвитку Церкви, які підтримував і заохочував Шептицький, отримали назву “візантинізації”. (Саме таку постановку проблеми запропонував: Стемпень С. Між окциденталізацією та візантинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-Католицької Церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду // Ковчег. – 2003. – Ч. 4. – С. 86-99. Див. також: Папезжинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусії в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності // Там само. – 2001. – Ч. 3. – С. 403-414).

³⁴ Найповніше діяльність БНТ висвітлена у: Янів В. Нарис історії Українського Богословського наукового товариства. (З бібліографією видань). В 45-ліття заснування // Наукові записки Українського Вільного університету. – 1969. – Ч. 9-10. – С. 134-225. Окремі аспекти роботи товариства опрацьовані у статтях: Матлашенко Н. Наукова та видавнича діяльність Богословського наукового товариства (Львів, 1923 – 1942 рр.) // Історія релігій в Україні: Матеріали VIII Міжнар. круглого столу (Львів, 11 – 13 травня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 144-145; Тиміш Л. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблеми формування архівно-джерельної бази дослідження історії української церкви) // ДКЗ. – 2001. – Вип. 5. – С. 222-235; Її ж. Біографії ієрархів Української церкви у дослідженнях учених міжвоєнного Львова // Там само. – 2003. – Вип. 7. – С. 389-397; Її ж. Внесок Українського Богословського Наукового Товариства у дослідження церковно-історичних питань (міжвоєнний період) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2008 рік. – Львів, 2008. – С. 331-337; Її ж. Концепції церковної унії у працях істориків міжвоєнного Львова // Там само. – 2006. – Вип. 10. – С. 448-457; Її ж. Матеріали до бібліографії о. Андрія Іщака // Історія релігій в Україні: Праці XII-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 20 – 24 травня 2002 р.). – Львів, 2002. – Кн. 1. – С. 432-437.

³⁵ Світильник істини: Джерела до історії Греко-католицької Богословської Академії у Львові 1928 – 1929 – 1944 / Збір. і опр. П. Сениця. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. 1. – С. 55.

³⁶ Див. про це ширше: Тиміш Л. Науковий семінар з церковної історії Миколи Чубатого у Львівській Богословській Академії // Ковчег. – 2001. – Ч. 3. – С. 490-506.

³⁷ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). Відділ рукописів. – Науковий архів І. Крип'якевича. – Папка № 172: “Семінари в Богословській Академії”.

³⁸ Ленчик В. Проф. д-р Іван Крип'якевич, як професор Богословської Академії у Львові (спомини про знаменитого професора) // Український історик. – 1993. – № 1-4. – С. 172.

³⁹ Див.: Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995; Його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993; Біла С. Краєзнавча тематика у дослідженнях подільських істориків Церкви // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 75-79.

⁴⁰ Див. також: Федоренко С., Частечко Л. До історії написання першого “історико-статистичного опису Подільської єпархії” // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 207-208.

⁴¹ Державний архів Хмельницької обл. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1-3. Діяльності Комітету присвячена низка праць, найважливішими з яких є: Земський Ю. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865 – 1920) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1997. – С. 14; Його ж. Проблема краєзнавства в діяльності Комітету історико-статистичного

опису Подільської єпархії // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 204-207; Кошель О. Між Церквою і наукою: Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865 – 1920). – Київ-Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 58-65 (публікація змісту “Програми” мовою оригіналу); Симашкевич М. Программа для собирания историко-археологических сведений о Подолии // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии (далі – Труды Комитета). – Каменец-Подольск, 1876. – Вып. 1. – С. VIII.

⁴² Баженов Л. Історичне краєзнавство... – С. 69; С[іцинський] Е. По поводу учреждаемого в Каменце-Подольском Епархиального церковного Древнехранилища // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). Прибавление. – 1890. – № 3. – С. 83-84; Отчетъ Подольскаго Епархиального Историко-статистического комитета и учрежденного им Древнехранилища за 1893 годъ // Там же. Часть оф. – 1894. – № 16. – С. 329. Статути цієї громадської організації 1894 і 1903 рр., проект облаштування Давньосховища старожитностей 1889 р. та список членів товариства опублікував: Кошель О. Між Церквою і наукою... – С. 42-57, 65-68. Реєстр збірок музею див. у: Бельний Т. Опись церковно-богослужебных книг, принадлежащих Комитету для историко-статистического описания Подольской епархии // ПЕВ. – 1876. – № 9. – С. 71-80; № 10. – С. 81-89; С[іцинський] Е. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1909. – Т. 2: Опись предметов старины.

⁴³ Див. про це: Вульпіус Р. Релігія та національний рух у Східній Україні. Роль православного духовенства у “націотворенні” (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Ковчег. – 2001. – Ч. 3. – С. 328-332; Просвітницький рух на Поділлі (1906 – 1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996.

⁴⁴ Творчий доробок Ю. Сіцинського оцінюють: Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... – С. 349-351; Винокуров І., Корнилов В. Визначний літописець Поділля // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – Київ, 1991. – С. 93-100; Крип'якевич І. П'ятдесятліття наукової праці Євфима Сіцинського // Записки НТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 217-223; Паравійчук А. Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцинський // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 87-93.

⁴⁵ На цю обставину звертає увагу: Біла С. Перехід до унії Львівсько-Кам'янецької єпархії у працях подільських істориків-краєзнавців // Історія релігій в Україні: Праці ХІІ-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 20 – 24 травня 2002 р.). – 2002. – Кн. 1. – С. 58-63;

⁴⁶ С[іцинський] Е. Церковно-ієрархическія отношенія Подоліи къ Кіевской и Галицкой митрополіямъ // ПЕВ. Неф. часть. – 1899. – № 45. – С. 1070-1076; № 46. – С. 1105-1113.

⁴⁷ Тематичну палітру церковно-історичних публікацій на шпальтах “Подільських єпархіальних відомостей” розкриває ретельно укладений довідник: Указатель Подольскихъ епархіальныхъ вѣдомостей 1862 – 1905 гг. (За все время изданія ихъ). – Каменецъ-Подольскъ, 1907.

⁴⁸ Див.: Едиційна археографія в Україні у ХІХ – ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань / Упоряд. О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв, Г. Папакін, С. Рильков. – Київ, 1993. – Вип. 1; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18 – 21 жовтня 1993 р.). – Київ, 1997.

⁴⁹ Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное братство. (Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія). – Кіевъ, 1904. Див. про це видання у: Шустова Ю. Документи Львовского Успенского Ставропигіийского братства... – С. 46-48.

⁵⁰ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. – Кіевъ, 1904. – Т. 10: Акты, относящіеся къ исторіи Галицко-русской православной

Церкви (1423 – 1714); Т. 11-12: Акты, относящиеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства.

⁵¹ Вдумливий аналіз внутрішнього світу, родинного священичого оточення, щоденного побуту, духовного й інтелектуального джерел формування світогляду, громадської праці та наукового доробку С. Голубева нещодавно здійснив: Ульяновський В. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах. – Київ, 2007. У книзі також простежено обставини написання найважливішої монографії цього дослідника, прокоментовано тогочасні рецензії на неї та дано її оцінку із сучасної історіографічної перспективи: Там само. – С. 55-91, 213-220.

⁵² Голубевъ С. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (опытъ церковно-историческаго изслѣдованія). – Кіевъ, 1898. – Т. 1-2.

⁵³ Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. – Київ, 1997; Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – Київ, 1997; Феномен Петра Могили: Біографія. Діяльність. Позиція. – Київ, 1996; Семчинський С. Петро Могила – митрополит, учений // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 114-159; Шарикова Л. Еще о “человеке многих миров”: Петр Могила // Ab imperio. – Казань, 2000. – № 1. – С. 53-74.

⁵⁴ Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили // Його ж. Україна між Сходом та Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 175-198. Див. також: Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – Париж, 1969 (останнє перевидання: Київ, 1997); Флоровський Г. Пути русскаго богословія. – Париж, 1936. (Сучасна інтерпретація поглядів Г. Флоровського у: Гудзяк Б. До аналізу “неопатристичного синтезу” Георгія Флоровського // Богословія. – 1997 – 1998. – Т. 61-62. – С. 103-142); Sysyn F. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent Views on Seventeenth-Century Ukrainian Culture // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 8. – № 1/2: The Kiev Mohyla Academy. – P. 155-187; Thomson P. Peter Mogila's ecclesiastical reforms and the ukrainian contribution to russian culture. A critique of Georges Florovskys theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy // Slavia Gandensia. – 1993. – P. 67-119.

⁵⁵ Доробок цього дослідницького центру проаналізовано у монографії: Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939). – Харків, 2008.

⁵⁶ Найбільш вартісною з них є: Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Минск, 2002 (сучасне перевидання).

⁵⁷ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931.

⁵⁸ Основні етапи становлення львівської історичної школи М. Грушевського розкрито в ряді публікацій, найважливішими з яких є: Михайло Грушевський: 36. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присв. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994; Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали конф. (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.). – Нью-Йорк, 1995; Krupnysky B. Die archäographische Tätigkeit M. Hruševskyjs // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1935. – Bd. 11. – H. 3/4. – S. 610-621 (передрук українською мовою: Крупницький Б. Археографічна діяльність М. Грушевського // Історія української археографії: персоналії. – Київ, 1993. – Вип. 1. – С. 84-97).

⁵⁹ Найновіше монографічне дослідження про цього видатного вченого та його концепцію історії України належить перу Сергія Плохія: Ploky S. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto-Buffalo-London, 2005. У сучасній Україні наукова спадщина Михайла Грушевського також вивчається досить інтенсивно: Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присв. Михайлові Грушевському (Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р; Харків, 25 серпня 1996 р; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Львів,

1999; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж, 1991; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002; Його ж. Теоретичні проблеми історії в дослідженнях М. Грушевського-релігієзнавця // Історія релігій в Україні: Матеріали IX Міжнар. конф. (Львів, 11 – 13 травня 1999 р.). – Львів, 1999. – Кн. 2. – С. 165-167; Його ж. Християнство в історіософії Михайла Грушевського // ДКЗ. – 2000. – Вип. 4. – С. 212-222.

⁶⁰ Яскравим прикладом такого суперкритичного підходу вченого до релігії є його оцінка моголянських реформ та тлумачення “поступових і реакційних течій в Українській церкві XVII – XVIII ст.”: Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Перевид. – Київ, 1992. – С. 94-116.

⁶¹ Тематична палітра статей і джерельних публікацій з історії Церкви в Україні (й зокрема Галицької (Львівської) єпархії) представлена у: Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–ССХL: 1892 – 2000. – Львів, 2003.

⁶² Історіософічна концепція дослідника висвітлена у: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 5-21; Ісаєвич Я. Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2001. – Т. 8. – С. 7-15; Див. також огляд його церковно-історичних праць: Сковчиас І. Греко-Католицька Церква в дослідженнях Івана Крип'якевича. (На прикладі матеріалів генеральних візитацій Львівської єпархії XVIII ст.) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Т. 8. – С. 829-833.

⁶³ Див. змістовні біографічні нариси про неї: Дядюк М. Участь жінок у діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (хронікально-біо-бібліографічний аспект) // З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Зб. доп. і повідомл. наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1998. – С. 111-112, 137; Єдлінська У. Меланія Бордун – людина і педагог (1886 – 1968) // Український інститут для дівчат у Перемишлі. 1895 – 1995. Ювілейна книга Пам'яті до 100-річчя заснування. – Дрогобич, 1995. – С. 37-40.

⁶⁴ Його творчість підсумовують: Бортняк Н. Матеріали до бібліографії наукових праць Степана Томашівського // Записки НТШ. – 1997. – Т. 233. – С. 271-293; Педич В., Тельвак В. Історико-церковні дослідження Степана Томашівського // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2010 рік. – Львів, 2010. – Кн. 2. – С. 401-408; Сухий О. Степан Томашівський як представник “державницького” напрямку в українській історіографії // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2005. – Т. 2. – С. 455-463.

⁶⁵ Чебан М. Андрусак Микола // Енциклопедія Львова. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. 64-65.

⁶⁶ Andrusiak M. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667 – 1708). Zarys biograficzny. – Lwów, 1934.

⁶⁷ Зокрема, Алексій Деруга, знавець цього періоду, зауважив невикористання Андрусаком деяких архівних матеріалів та праць таких авторів, як Курганович, Рункевич і Титов, водночас загалом дуже позитивно оцінивши його монографію: Deruga A. Biskup Józef Szumlański (1667 – 1708). – Lwów, 1935. – S. 3-19.

⁶⁸ Див. характеристику його доробку, що опирається, серед іншого, на виявлену автобіографію дослідника з 1932 р.: Тиміш Л. Микола Андрусак: матеріали до біографії // ДКЗ. – 2000. – Вип. 4. – С. 462-478.

⁶⁹ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków, 1914.

⁷⁰ Найважливіші праці дослідника, що опиралися головню на доробок міжвоєнного періоду, були опубліковані на еміграції та у незалежній Україні: Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961; Його ж. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850 – 1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998.

Ігор Сkochиляс.

Культурна і релігійна традиція Галицької (Львівської) єпархії в дослідженнях доби конфесійного й національного служіння (до 1939 року).

В історіографії історії Львівської єпархії виокремлюється кілька великих періодів, серед яких важливим є період 30-х рр. XIX – першої половини XX ст., що відіграв ключову роль у концептуалізації історії київського християнства загалом і одного з його регіональних варіантів – галицької (львівської) еклезіальної традиції. У межах досліджуваного періоду розглянуто здобутки галицької церковно-історичної школи, а також православних осередків: подільського, київського та варшавського. Окремо проаналізовано світську історіографію проблеми.

Ihor Skochylyas.

The cultural and religious tradition of the Galician (Lviv) diocese in the studies of the age of confessional and national subservience (to 1939).

In the historiography of the history of the Lviv Diocese are distinguished several major periods, including the important period of the 30 st in the XIX – the first half of XX centuries, that played a key role in the conceptualization of the history of Christianity in Kyiv in general and one of its regional variants – Galician (Lviv) ecclesiastical tradition. Within the study period the achievements of the Galician church-historical school, and orthodox centers: Podilsk, Kyiv and Warsaw – are considered. Separately the social historiography of the problem is analyzed.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УНІЙНІ ПРОЦЕСИ У ЗАХІДНИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Унієзнавчі студії в історіографії мають багатовікові традиції, однак узагальнення і критичний аналіз нагромадженого матеріалу почали практикуватись не так давно. До малодосліджених в історіографічному річизні тем належить поширення унії на зламі XVII – XVIII ст. у західних єпархіях Київської митрополії. Певне місце у вивченні окресленої теми займає радянська історіографія. Принагідно зазначимо, що лише окремі аспекти цієї теми знайшли відображення в історіографічних оглядах С. Морозової¹, А. Міроновича², М. Папежинської-Турек³, І. Скочилися⁴. Так, І. Скочилися зазначає, що у радянський період, протягом майже всього XX ст., не могло бути й мови про фахове опрацювання в Україні тем з церковної історії. Нова комуністична ідеологія, важливою складовою якої був войовничий атеїзм, детермінувала усунення з дослідницьких програм наукових інститутів й університетів релігієзнавчих проблем та сюжетів, котрі, хоча б опосередковано, стосувалися церковного життя різних християнських конфесій на українських теренах⁵.

Метою нашої статті є проаналізувати внесок радянської історіографії у вивчення проблеми поширення унії у західних єпархіях Київської митрополії, охарактеризувати основні риси, концепції, здобутки та недоліки досліджень цього періоду.

Певний етап у розвитку історіографії проблеми пов'язаний із становленням в Україні принципів нової марксистсько-ленінської методології досліджень церковної історії. Ставлення радянських істориків до церковних питань визначалося шкалою “прогресивний – реакційний”, у якій церкві відповідала саме остання характеристика. Проблема церкви і народної релігійності була остаточно перетворена у вивчення народної і антицерковної двовіри з абсолютною перевагою язичницьких елементів, а внутрішньочерковні процеси трактувались як вияв боротьби виключно політичних чи економічних “течій і напрямків”. Наслідками таких історіографічних змін стало, з одного боку, безкритичне збереження та поглиблення у дослідженнях низки стереотипів, сформованих у XIX ст., а з іншого – винесення означеної проблеми поза межі наукового вивчення істориків. Як зазначає В. Кметь, зі сформованого до початку XX ст. переліку досліджуваних церковною історіографією проблем право на існування здобули лише такі, що як найповніше перетиналися із політичною історією чи могли розглядатись в контексті історії культури. Серед них боротьба за землю і централізаційні процеси XV – XVII ст. (передусім стосовно російської церкви та політики Московського патріархату); церква і проблеми колонізації, церква як носій народної релігійності; кафедри і монастирі як колективні землевласники; церква і ересі, експансія Заходу і католицизму на Схід; соціальні функції церкви; доброчинність, шкільництво, правовий статус церковних інститутів і т. ін.⁶ Радянська історична наука з її атеїстичними принципами, які повністю виключали релігію і церкву з поняття культури, протиставляли будь-яку конфесію духовному прогресу. Знищення в УРСР церковно-історичних шкіл, ліквідація історії церкви як окремого напрямку історичних досліджень, становлення тенденційного марксистського підходу в історіографії, знищення

греко-католицької церкви в Західній Україні та на Закарпатті зумовили припинення спеціальних досліджень унійних процесів у західноукраїнських єпархіях на зламі XVII – XVIII ст. Відтак, історія поширення унії в західноукраїнських єпархіях та на Правобережжі досліджувалась на маргінесі інших напрямків таких як реакційна суть Берестейської та Ужгородської унії, уніатська церква – ворог культурного прогресу та ідейний ворог трудящих, антинародний характер діяльності уніатської церкви, реакційна роль греко-католицької церкви в історії та духовному розвитку українського народу уніатська церква – знаряддя експлуатації трудового народу, зв'язок греко-католицької церкви з українським буржуазним націоналізмом та фашизмом, уніатська церква – знаряддя антикомунізму та антирадянзму, боротьба трудящих проти унії, клерикалізму та експансії Ватикану; спростування уніатсько-націоналістичних фальсифікацій української соціалістичної культури, історії українського народу, запровадження і поширення уніатської церкви; зарубіжні центри уніатської церкви на службі міжнародної реакції.

Показово, що принципово ворожа до релігії й церкви радянська історіографія цілком успадкувала конфесійний дух старої імперської школи – „самодержавие, православие, народность”. Ідея про протиставлення „істинно православної” Русі католицькому Заходу, яка виходила ще від московської книжності XVI ст., зміцнена слов'янофільською літературою XIX ст., була скоректована з марксистських позицій – доповнена тезою про вирішальну роль народних мас в історії і класовим підходом. Наступ католицизму та унії ототожнювався зі зміцненням соціального гніту, боротьба за православ'я – з обороною українського населення від росту феодальної експлуатації. Уніатство пов'язувалось із окатоличенням, українським сепаратизмом та буржуазним націоналізмом. Твердження українських діаспорних істориків про національний характер греко-католицької церкви та про прогресивну роль її в історії українського народу в його культурному та духовному розвитку проголошувались фальсифікаторськими. Розглядаючи унію крізь призму східнослов'янської єдності, автори небезпідставно бачили в унії силу, яка відрізняла український народ від російського, що, однак, ставилось їй у вину. Таким чином, сталінізм, а за ним і застійний період, затримали опрацювання історії унії в СРСР, надали їй однобічний характер, ізолювали радянських учених від досягнень світового унієзнавства, практично виключили можливість використання закордонних джерел. У цьому інформаційному вакуумі запанували цитатництво і догматизм⁷.

Антирадянська позиція уніатської церкви, зорієнтованої на Ватикан – соціально-економічну, ідеологічну, релігійну антитезу соціалістичній системі, обумовили її ліквідацію у 1946 р. і новий тур шельмування в 50 – 80-х рр. XX ст. Плеяда філософів, істориків, літературознавців зробила собі ім'я в науці на викритті антинародної і реакційної ролі уніатства, на доведенні його несумісності з народними традиціями і згубності для національної культури. Самі назви їх книг свідчать за себе⁸.

Реакційну роль уніатської церкви в історії українського народу і боротьбу трудящих мас проти унії були покликані показати і тенденційно підібрані збірники документів та бібліографічні покажчики⁹.

І. Паславський зауважив, що, фактично, історія унії фальсифікувалася радянською історіографією. З самих назв праць видно, що науковці виходили з хибних методологічних позицій. Вони брали якусь одну, наперед заготовлену тезу, виносили її на обкладинку книжки, а весь фактографічний матеріал komponували так, щоб, принаймні зовнішньо, довести її істинність¹⁰. Таким чином, наукові висновки цих досліджень не впливали зі всебічного аналізу фактичного матеріалу. Історія становлення УГКЦ розглядалася

винятково з позицій великоросійських державних інтересів (москвоцентризм). Концепція історії унії 40 – 80-х рр. ґрунтувалася на національному нігілізмі, некритичному прийнятті ряду положень щодо революційної російської історіографії, вульгарному соціалізмі. Штучно звужувалась зацікавленість унією, нав'язувався комплекс меншовартості. Генеза унійних процесів подавалася як наслідок контрреформації ідейних провокацій єзуїтів, організації польської інтриги, зрадництва єпископів, які керувались намірами тотального окатоличення, латинізації, денаціоналізації руської громадськості з метою знищення українського і білоруського народів. Таким чином, церковна унія і надалі трактувалась як політичний акт. При визначенні наслідків унійних процесів наголошувалося на розколі української громадськості та намаганні католицьких кіл відірвати український народ від братнього російського народу. Новим явищем у радянській історіографії була інтерпретація унії як одного зі способів соціального гноблення та знаряддя експлуатації трудящих мас духовенством і можновладцями¹¹. Історія унії розглядалась виключно як історія зради, запродавства, брехні і лицемірства. Українство пов'язувалося тільки з православ'ям, а уніатству приписувалась роль гонителя національної культури. Його здобутки в духовній сфері виставлялись як деформація цієї культури. Православна віра і боротьба за неї вважалась основною рушійною силою культурно-історичного процесу. Акцентувалися випадки переслідування православних уніатами. Засуджуючи будь-які намагання України до церковно-релігійної відрубності, історики виходили із помилкової тези про споконвічне прагнення білоруського і українського народу до об'єднання своїх земель навколо Москви, заплісуючи очі на різниці і суперечності культурно-релігійного розвитку східнослов'янських етносів. На догоду політичній кон'юктурі тогочасна історіографія у трактуванні подій, явищ і осіб, пов'язаних із становленням, функціонуванням і знищенням уніатства в Україні, вступила у неприпустимий розлад з історичною дійсністю. Об'єктивні висновки замінювались пропагандою, напівправдою, а також замовчувались, від чого, однак, проблема не зникала.

Розглянемо окремі дослідження радянських істориків більш детально. Негативні оцінки унійних процесів на західноукраїнських землях були започатковані Ярославом Галаном¹². Слід відзначити, що гострополемічні необ'єктивні концепції автора активно використовувались радянськими істориками пізнішого часу як найважливіше першоджерело. В річищі основних постулатів російської православної історіографії XIX ст. Ярослав Галан зауважив, що унія у західноукраїнських єпархіях поширилась через зраду місцевої ієрархії, підступи і насильство¹³. Автор підкреслив роль в унійних процесах у Галичині „єпископа-зрадника“ Йосифа Шумлянського. Дослідник визначив і коло прихильників владики. Ярослав Галан акцентував, що ніхто з „народу“, в тому числі і Львівське братство, не підтримали єпископа. В гостро критичному дусі Ярослав Галан описав випадок насильницького захоплення Йосифом Шумлянським братської церкви¹⁴.

Концептуальні засади погляду радянської історіографічної науки на унійну проблематику знайшли чітке відображення у працях Д. Похилевича¹⁵. Дослідник наголосив на політичних цілях унії і зазначив, що вона була логічним продовженням Люблінської унії 1569 р. і пов'язувалась з політичним гнобленням українського і білоруського народів¹⁶. Він підкреслив, що в жодній із незалежних держав не було унії як окремої конфесії. Вирішальну роль у швидкому запровадженні унії автор вбачав у непослідовній позиції українсько-білоруської шляхти і її подальшому окатоличенні¹⁷. Окрім того, дослідник виокремив і певну роль у поширенні унійних процесів василіянського ордену. Притім історик відзначив, що василіяни сприяли не збереженню національних рис

в уніатській церкві, а її латинізації¹⁸. Історик констатував, що при запровадженні унії на Правобережній Україні, Волині та Галичині в другій половині XVII ст. був вибраний “старий” шлях „зради і насильства”¹⁹. Д. Похилевич відзначав, що Йосиф Шумлянським, разом з Інокентієм Винницьким та Варлаамом Шептицьким, таємно спонукали до унії обіцянками та використовували політичний і адміністративний терор. Тим самим готувався ґрунт для того, щоб офіційно проголосити унію в Галичині. Утім, необґрунтованими є твердження Д. Похилевича, що значне поширення і остаточне утвердження унії в краї відбулося за австрійського панування²⁰. Тенденційною є оцінка вченим і наслідків унійних процесів. На думку Д. Похилевича, церковна унія призвела до розколу українського народу, однак не досягла своєї мети – зробити українське населення слухняним знаряддям зовнішньої і внутрішньої політики Ватикану і Речі Посполитої. Вона стала лихом і для польського народу, зміцнивши польське панство і експлуатацію народних мас²¹.

Суб’єктивний підхід притаманний і дослідженню Ю. Сливки про „реакційну роль” унії в історії українського народу²². Історик відзначив, що в процесі примусового насадження католицизму на українських землях як засобу соціального і національного поневолення угорські та польські феодали послуговувалися двома методами. До українських магнатів і церковної ієрархії застосовувались головним чином, чинники економічного і політичного характеру, в тому числі обіцянки рівняти їх у правах з польською та угорською шляхтою та вищим католицьким духовенством. До „трудова мас” та до нижчого православного духовництва – в основному „розгнуданий” терор та повна ігнорація будь-яких прав²³. Економічні та політичні цілі, а не релігійні, на погляд Ю. Сливки, зумовили зраду верхівки православного духовництва. Науковець стверджував, що український народ, насамперед закріпачене селянство, запорозьке козацтво і міські, низи одностайно відкинув примусово насаджувану їм Берестейську унію²⁴. У праці необґрунтовано підкреслено що у 1700 р. для поширення унії у єпархії, Йосиф Шумлянський військовою силою почав захоплювати галицькі та волинські церкви. Рішуча боротьба українського народу наприкінці XVII – на початку XVIII ст. проти унії, на думку історика, зривала експансіоністські плани Ватикану і польських магнатів про перетворення України у провінцію Речі Посполитої та створення тут плацдарму для наступу на східнослов’янські землі, зокрема на Росію. Вкрай тенденційними є висновки дослідника, що унія була класовим союзом польської шляхти та єзуїтів з вищим православним духовенством і частиною українського магнатства для експлуатації трудящих мас, а також їх окатоличення і денаціоналізації²⁵.

В річизі основних концепцій радянської історіографії була написана і робота С. Даниленка²⁶. Суб’єктивним є думка автора, що виникнення уніатської церкви пов’язане зі спробами римських кіл протягом цілого тисячоліття дипломатичними хитрощами та “вогнем і мечем” підпорядкувати собі православну церкву для того, щоб покатоличити російський, український і білоруський народ²⁷. У праці підкреслена роль єзуїтів у поширенні унії. Насвітлюючи поширення унійних тенденцій в останній третині XVII ст., історик перерахував сеймові постанови 1667 – 1676 рр. і підкреслив, що після укладення вічного миру 1686 р. єзуїти та уніати почали організовувати погроми православних, насильно відбирати у них церкви²⁸. Першим серед радянських істориків дослідник зауважив, що для одночасного приведення до унії духовенства Львівської єпархії Йосиф Шумлянський скликав собор. Притім учений визнав, що священники не зважились відверто виступити проти владики. Однак вірні єпархії відмовились

перейти до унії. Як і інші дослідники, історик наголошував, що ієрарх насаджував унію за допомогою польського війська²⁹.

На подібних засадах побудовані дослідження І. Миговича³⁰. Річ обстоював тезу, що підпорядкування православної церкви католицизму здійснене всупереч волі вірних, відбулося в умовах загарбання українських земель і поневолення місцевого населення польськими феодалами, які за допомогою унії намагалися закріпити тут своє панування і ліквідувати національну самобутність українського народу. Ватикан таким чином хотів підпорядкувати православ'я, поширити вплив католицизму на Росію і забезпечити його даліше проникнення на схід. У свою чергу, православна ієрархія прагнула забезпечити свої класові інтереси і здобути привілеї³¹. Традиційними для радянської історіографії було визначення дослідником і методів поширення унії у західноукраїнських єпархіях. Йосиф Шумлянський, за І. Миговичем, запроваджував нову конфесію за допомогою війська, силою захоплював галицькі і волинські православні монастирі і перетворював їх на уніатські³². Автор акцентував, що після ліквідації православ'я василіанський орден за завданням Ватикану проводив консолідацію та „виховання” греко-католицького духовенства в дусі католицизму³³. І. Мигович зазначив, що особливо активізувався процес покатолічення і латинізації населення Правобережної України у першій чверті XVIII ст.³⁴

З гострою критикою „уніатсько-націоналістичної” інтерпретації історії уніатської церкви в Україні виступав у своїх дослідженнях П. Петляков³⁵. Історик обстоював думку, що уніатська церква була чужорідним елементом в Україні і ніколи не дбала про інтереси народних мас. На всіх етапах розвитку вона відігравала згубну роль, передусім як знаряддя духовного, національного і соціального поневолення українського народу, розпалювання ненависті до російського народу. За П. Петляковим, прийняття унії полегшило польським панам закріпачити місцеве населення, з одного боку, а з іншого – вкрай загострились соціальні, національні і релігійні суперечності в Речі Посполитій³⁶. Можна визнати почасти слушними зауваження науковця, що унія не була рівноправною спілкою обох сторін ні з релігійної, ні з політичної точки зору. Уніатське духовенство так ніколи і не набуло рівних прав з католицьким, а соціальне, національне, релігійне гноблення селянства значно посилювалось³⁷.

Історію розвитку уніатської церкви як „шляху зради і ганьби” висвітлював О. Уткін³⁸. Не витримують критики твердження автора, що унійні процеси були пов'язані зі спробами римської курії та „західноєвропейських агресивних сил” загарбати східнослов'янські землі³⁹. Головною причиною, яка штовхала українських феодалів до запровадження унії, на його думку, було загострення класової боротьби. Дослідник відзначив і роль єзуїтів та ордену василіян у поширенні унійних тенденцій. Історик зауважив, що єзуїти використовували різні форми і методи при запровадженні унії серед населення, враховуючи його ставлення до католицизму, особливості класів і станів суспільства. Зокрема, вони рекомендували такі засоби: обіцяти духовенству рівність у всіх правах з латинськими ксьондзами; в бесідах, на нарадах переконувати священників у силі католицизму і необхідності унії; переслідувати противників унії адміністративними засобами⁴⁰. Вчений засвідчив, що саме так в Галичині діяв Йосиф Шумлянський. Подорожуючи в своїй єпархії, він відвідував церкви, неслухняних священників усував, забирав антимінси й миро, освячені в Києві, засновував слухняні братства (у Золочеві, Краснопуці, Жовкві), контролював монастирі в Крилосі, Гошеві і Теребовлі⁴¹. Разом з тим з тим, дослідник підкреслював насильницький характер запровадження унії в усіх місцевостях Галичини.

Процес поширення унії на Правобережній Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в річизні дослідження експансії католицизму навітлив О. Крижанівський⁴². Дослідник підкреслював, що в цей період на Правобережжі склались особливо сприятливі політичні умови для поширення католицизму та унії. До них історик зараховував катастрофічне послаблення королівської влади в Речі Посполитій та, як наслідок, – розгул шляхетської сваволі, що зводило нанівець будь-яку протидію засиллю католиків⁴³. Доволі об'єктивною є думка автора, що уніатська церква наприкінці XVII – на початку XVIII ст. істотно зміцнила свої позиції на Правобережній Україні. Дане явище історик небезпідставно пов'язував з переходом до унії львівського єпископа Йосифа Шумлянського⁴⁴. Як і інші радянські дослідники, О. Крижанівський акцентує на насильницьких методах насаджування унії. Для аргументації сказаного він навів сеймову постанову 1699 р. та королівські декрети, згідно з якими на Правобережжі закривали багато православних церков, а решта – підпорядковували католицькому кліру⁴⁵. Насильницькому впровадженню унії на Україні, за О. Крижанівським, протидівав дипломатичний тиск на уряд Речі Посполитої з боку Росії, яка наполягала на урівнянні в правах православних і католиків. Історик зафіксував і зміцнення матеріального становища уніатської церкви, вказуючи, що вона перетворилась на потужного феодалного землевласника. Вкрай суб'єктивними є кінцеві висновки науковця, що експансія католицизму та уніатської церкви XVIII ст. на Правобережній Україні зумовлювалась намаганням панівного класу Речі Посполитої покатоличити і сполонізувати українських селян і, в такий спосіб, зміцнити в краї свої класові і політичні позиції. В посиленні соціального і національно-релігійного гноблення народних мас Правобережної України католицькою церквою найяскравіше проявився антинародний характер її експансії у XVIII ст.⁴⁶

Унійна проблематика висвітлювалась і в працях, присвячених історії боротьби „трудящих мас” проти унії. Одним із перших таких досліджень була монографія Л. Кизі та М. Коваленка⁴⁷. На думку дослідників, саме завдяки запеклій боротьбі проти унії в Галичині їй вдалось затвердити лише через сто років після Берестейського собору⁴⁸. Автори зауважили, що у другій половині XVII ст. в умовах ускладнення внутрішнього і міжнародного становища Росії посилювся наступ католицизму не тільки на західноукраїнських, але й на східноукраїнських і російських землях. „Агенти” Ватикану в інтересах Польщі та монархії Габсбургів всіма засобами прищеплювали в середовищі громадськості ідеї космополітичного католицизму⁴⁹. Одним із таких діячів був, на погляд істориків, львівський єпископ Йосиф Шумлянський. Протягом сорока років він „здійснював завдання Ватикану по дискредитації православ'я та вкорінення уніатства серед широких мас українського народу”⁵⁰. Восени 1682 р. єпископ поширював в Україні за посередництва ченців листи-прокламації, в яких закликав українців виступити проти єдності з Росією. Згодом підбурював до цього кроку гетьмана Івана Мазепу⁵¹. Слід відзначити: вповні об'єктивними є зауваги науковців, що Ватикан в цей період використовував той факт, що частина вищого православного духовенства була невдоволена повним підкоренням Київської митрополії Московському патріархату. Таким чином, Рим у своїй церковній політиці, на думку істориків, підтримував будь-яке внутрішнє церковне послаблення православ'я⁵².

Почасти унійні процеси останньої третини XVII – початку XVIII ст. знаходили відображення і в працях М. Кашуби⁵³. Дослідниця акцентувала, що унія, як і католицизм, освячувала не лише жорстокий національний, але й соціальний гніт, оскільки запроваджувалась в інтересах експлуататорів, що шукали нових прибутків⁵⁴. Науковець

підкреслювала, що у планах Ватикану уніатська церква мала бути перехідним містком до повного навернення православних до католицизму⁵⁵. Ганебну роль унії, на погляд дослідниці, засвідчують ухвали Замойського синоду 1720 р., де був зроблений рішучий крок до повного переходу на католицизм у всіх зовнішніх обрядових ознаках, уніати фактично позбулися навіть тих формальних прав, які вони мали досі⁵⁶. Підтвердженням того, що унія запроваджувалась і поширювалась шляхом підступу, насильства та вбивств, на думку М.Кашуби, є сеймові постанови Речі Посполитої 1667 – 1676 рр.⁵⁷ Доволі неординарним є твердження дослідниці, що унія не у вірі згуртувала український та білоруський народи, а у свідомості потреби спільної боротьби з ворогом⁵⁸. М.Кашуба підкреслила, що на початку впровадження унії у XVI – XVII ст. боротьба проти неї мала різко виражений характер релігійних суперечок і супроводжувалась бойкотуванням уніатських та католицьких обрядових заходів, а у XVIII ст. вона перейшла у вищу фазу⁵⁹. Прикметно, що в річищі традицій радянської історіографічної науки дослідниця намагалася навести доволі штучні паралелі та аналогії до нібито однопорядкових явищ релігійного й політичного життя західноєвропейських країн і України та Білорусії. Так, з'ясовуючи ідеологічні засади боротьби проти унії у XVII – XVIII ст., науковець відзначила, що її змістом були ідеї реформації, раціоналізму та раннього просвітництва⁶⁰. Критика філософії томізму мала велике значення, бо вона давала ідейну зброю проти унії та католицизму, сприяла утвердженню раціоналістичного світогляду, ідей гуманізму та просвітництва у вітчизняній філософії⁶¹.

Характерною ознакою радянської історіографії було перебільшення опозиційності православних братств у ставленні до унійних процесів та акцентування їх конфліктів з уніатським духовенством.

Роль братств у боротьбі проти унії докладно вивчав Ярослав Ісаєвич⁶². Праця науковця вигідно відрізняється багатством використаного архівного матеріалу, однак не позбавлена суб'єктивізмів і штампів, насаджених марксистсько-ленінською ідеологією. Так, історик акцентує, що на початку XVIII в Галичині унія поширилась після довгих років „насильств і знущань”⁶³. Дослідник підкреслював, що Львівське братство не погодилось відразу перейти до унії і чинило опір заходам єпископа Йосифа Шумлянського. Слушними є зауваги Ярослава Ісаєвича, що насильницькі дії Шумлянського в Успенській братській церкві зумовили невдоволення не тільки серед народних мас і духовенства, але й викликали занепокоєння навіть у польського уряду, котрий побоювався, що Росія стане на захист братства⁶⁴. Історик слушно зазначив і значну роль в процесі унієзації Львівської Ставропігії префекта Вірменської місії колегії театинів С. Тромбетті⁶⁵. Спираючись на документальні джерела, науковець акцентував, що Рим не дотримав обіцянки визнавати незалежність організації від львівських єпископів, і відразу розпочались втручання у справи братства⁶⁶. На підставі фактографічного матеріалу Ярослав Ісаєвич стверджував, що після насильного проголошення унії національне гноблення українського народу не припинилось, а „руська нація” у Львові зазнавала утисків більших, ніж раніше⁶⁷. Протягом XVIII ст., поряд з соціальним гнітом, виступало і національне гноблення: українських міщан і далі змушували переходити в католицизм, нерідко не допускали до магістрату і навіть до цехів⁶⁸. Братство за таких умов змушене було виступати на захист українського населення⁶⁹. Історик акцентує, що в нових умовах у середовищі братства залишилися люди, які боролись проти повного покатоличення українського населення, таким чином братство продовжувало чинити опір підступним планам католицизму та унії. Навіть у середині XVIII ст. братство намагалось не допустити втручання Риму до своїх справ,

не виконувало розпоряджень римської конгрегації і протягом п'ятнадцяти місяців не допускало до церкви трьох священників. Протягом XVIII ст. організація надавала грошову допомогу та книги православним ченцям Манявського скиту та підтримувала ділові та культурні взаємини з православним сходом – Наддніпрянською Україною, Росією, молдово-румунськими землями⁷⁰. Історик навів факти, що римські кола неодноразово звинувачували Ставропігію у друкуванні „еретичних, схизматичських книг”, утриманні „схизматичських” студентів – вихованців Київської академії. Однак дещо спрощено виглядає пояснення автора, що таке звинувачення можна пояснити тим, що католицьке духовенство добре знало про зв'язки українського населення Речі Посполитої із Наддніпрянською Україною і про симпатії до Росії. Дослідник також відзначив, що статuti переважної частини інших українських і білоруських братств у XVIII ст. спирались на авторитет східних патріархів, а про пап і не згадували⁷¹. Навіть наприкінці XVIII ст. деякі братства Наддніпрянщини (Шполянське, Лебединське) визнавали себе православними. Таке дослідження Ярослава Ісаєвича, вочевидь, дещо розходилося із концепціями не тільки радянської історіографії, але й історіографії XIX ст. про зменшення ролі братств у суспільно-політичному житті у XVIII ст. Утім, перебільшеним виглядає твердження автора, що населення Західної України по суті прийняло унію лише формально, фактично ж воно, всупереч підступним планам католицької церкви продовжувало зберігати рідну мову, звичаї, традиції, підтримувати єдність з усіма українськими землями, робило свій внесок у справу зміцнення зв'язків між Україною і Росією.

Темі прогресивної суспільно-політичної думки у боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії була присвячена науково-теоретична конференція, що відбулась 20 – 22 квітня 1988 р. у Львові. Слід відзначити, що тези більшості учасників цієї конференції не виходили за межі основних принципів радянської методології досліджень історії церкви⁷². Доволі цікаву концепцію на цій конференції висунув Б. Завельський⁷³. Він відзначив, що події Північної війни мали великий вплив на діяльність Львівського братства. Під натиском російського царя Петра I король змушений був видати ряд універсалів на захист українців і білорусів від свавілля магнатів і католицько-уніатського духовенства⁷⁴. Саме під час перебування в Галичині російсько-української армії Йосиф Шумлянський відклав свої намагання примусити Львівське Ставропігіальне братство прийняти унію. На поважній ролі василіян у поширенні унії наголосили А. Біскуп та М. Збишко⁷⁵. А. Біскуп зазначив, що одним із засобів насадження унії та покатоличення українського і білоруського народів василіяни обрали виховання та навчання молоді. Важливе місце у поширенні унії серед населення орден відводив місійно-проповідницькій діяльності⁷⁶.

Добре радянською історіографією було вивчено зв'язки українського і російського народів наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та заходи російського уряду для захисту православ'я в Польщі. Цій проблематиці були присвячені праці М. Ковальського⁷⁷.

Підсумовуючи доробок радянської історіографії, слід відзначити, що унійні процеси останньої третини XVII – початку XVIII ст. в силу своєрідних політичних обставин не знайшли належного висвітлення. Надмірна ідеологізація радянської історичної науки спричинила усунення традиційних богословських методів, підходів та знищення методологічних засад церковної історіографії минулих століть, однак не позбавила дослідження штампів історіографії православного спрямування XIX ст. Це зумовило появу компілятивних праць, що відверто паразитували на ідеологічно незрілому та суб'єктивному доробку церковних істориків попереднього століття.

Зазначену тему радянські науковці зачіпали при висвітленні історії укладення і поширення Берестейської унії та розкритті „реакційної” ролі греко-католицької церкви, а також боротьби „трудящих мас” проти унійних процесів, особливо Львівського братства. Більшість дослідників констатувало посилення католицької експансії в Україні після 1667 р. та поширення унії в Галичині, Волині та на Правобережжі наприкінці XVII – початку XVIII ст. **Радянські історики обстоювали тезу про політичні причини поширення унійних тенденцій як шлях до покатоличення та денаціоналізації українського народу, посилення його соціально-економічного гноблення та обрив зв’язків з „братнім російським народом”.** Науковці акцентували, що успіх унії був забезпечений „чужими українському народові” силами – єзуїтами, польським урядом та єпископами-„зрадниками”. Обґрунтовувалась концепція про роль єзуїтів та василіянського ордену в унійному процесі. Притім абсолютно справедливо зазначалось, що василіяни основний шлях поширення унійних переконань вбачали у навчанні та вихованні молоді, а також у місійно-пропагандистській діяльності. Однак більшість авторів сходилась на думці про насильницький характер запровадження унії та застосування „облуди” і „зрадництва”. Історики відзначали роль Йосифа Шумлянського у поширенні унії в західноукраїнських єпархіях та Правобережній Україні. Автори підкреслювали, що єпископ діяв доволі обережно та таємно, поступово готуючи ґрунт для відкритого переходу у 1700 р. Разом з тим, істориками акцентовано на випадку насильницького захоплення Шумлянським братської церкви та застосуванні ним збройної сили при поширенні унії у Львівській єпархії та на Волині. У всіх працях радянських істориків підкреслювались негативні наслідки утвердження унії в регіоні.

¹ Марозава С. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі. – Гродна, 2002. – 132 с.

² Mironowicz A. Unia brzeska w świetle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrześcijanin w świecie. – Warszawa, 1988. – № 8-9. – S. 161-175.

³ Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania polsko-ukraińskie / Red. Z. Mańkowski. – Lublin, 1992. – S. 45-57; Її ж. Wizje unii brzeskiej w świadomości historycznej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1996. – № 2. – S. 41-50.

⁴ Сkochиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – xxiv + 832 с. + 16 с. кольор. іл.

⁵ Там само. – С. 58-59.

⁶ Кметь В. З історії дослідження Львівської єпархії XVI – початку XVII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 10. – К., 2003. – С. 101.

⁷ Марозава С. Берасцейская царкоуная унія... – С. 48.

⁸ Акулов І. Під маскою „класового миру”. – К., 1975. – 131 с.; Акулов І., Малюк О. Современное униатство – оружие антикоммунизма // Научный коммунизм. – 1980. – № 1. – С. 112-119; Анисимов Е. Классовая сущность идеологии и практики униатства / Автореф. дис... канд. филос. наук 09.00.02. Моск. гос. ун-т. – Москва, 1977. – 24 с.; Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу / За ред. П. Я. Яроцького. – К., 1984. – 192 с.; Болдижар М. Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів. – Львів, 1988. – 144 с.; Вовк О. Отрута під солодким медом: критика емігрантських клерикально-націоналістичних концепцій. – Львів, 1984. – 132 с.; Возняк С. Уніатство – знаряддя клерикального антикомунізму. – К., – 1987. – 47 с.; Даниленко С. Дорогою ганьби і зради: історична хроніка. – К., 1970. – 360 с.;

Дмитрук К. С крестом и тризубом. – Москва, 1979. – 224 с.; Дмитрук К. Униатские хрестоносцы: вчера и сегодня. – Москва, 1988. – 381 с.; Довгалик П. Апостоли священої облуди (Нариси про католицьку клерикальну реакцію). – К., 1963. – 152 с.; Дубовик Р. Справжнє обличчя унії. – Львів, 1971. – 62 с.; Замлинський В. Шлях чорної зради. – Львів, 1969. – 168 с.; Коваленко М. Антинародність уніатства. – К., 1979. – 32 с.; Маянська Л. Критика ідейних основ союзу українського буржуазного націоналізму і уніатської церкви / Дис. канд. філос. наук. – Львів, 1974. – 179 с.; Мигович І. Уніатська церква – ворог культурного прогресу. – К., 1982. – 189 с.; Його ж. Преступний альянс. О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. – Москва, 1985. – 192 с.; Його ж. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. – К., 1981. – 192 с.; Пасечник М. Самоликвидация униатской церкви – закономерное следствие ее антинародной деятельности / Автореф. дис. канд. истор. наук. – Львов, 1986. – 23 с.; Похилевич Д. Уніатська церква – ворог українського народу. – Львів, 1960. – 84 с.; Його ж. Згубна роль церковної унії в історії українського народу. – К. 1958, – 40 с.; Петляков П. Уніатська церква – ідейний ворог трудящих (критика ідеології політики клерикального антикомунізму). – Львів, 1976. – 155 с.; Його ж. Униатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львов, 1982. – 168 с.; Сафронова Н. Уніатська церква і фашизм. – Львів, 1983. – 63 с.; Сливка Ю. Реакційна роль унії в історії українського народу. – К., 1967. – 48 с.; Уніатство і клерикальний антикомунізм / П. Л. Яроцький, А. В. Біскуп, С. М. Возняк. – К., 1982. – 301 с.; Уніатство і український буржуазний націоналізм / С. М. Возняк, В. М. Фомін, В. П. Москалець та ін. Відп. ред. С. М. Возняк. – К., 1986. – 251 с.; Уткін О. Унія: шлях зради і ганьби. – Ужгород, 1987. – 174 с.; Шиш А. Уніатство, його реакційна політична роль та ідеологія / Автореф. дис. канд. філос. наук. – К., 1960. – 13 с.; Його ж. Реакційна суть українського буржуазного націоналізму та уніатства. – Станіславів, 1961. – 64 с.; Його ж. Уніатство: шляхом підступів і зради. – К., 1980. – 47 с.; Його ж. Антигуманний характер моралі уніатства. – К., 1973. – 118 с.; Шпак З. Антигуманізм ідеології уніатства і націоналізму. – К., 1988. – 47 с.; Uniate Church: for sible establishment, natural failure. – Kiev, 1983.

⁹ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – К., 1988. – 288 с.; Документи розповідають / Збірник. Наук. ред. і передмова Ю. Сливки. – Ужгород, 1971. – 189 с.; Правда про унію. Документи і матеріали. Передмова Ю. Сливки. – Львів, 1965. – 375 с.; Правда про унію. Документи і матеріали. вид. 2-е доп. – Львів, 1968. – 423 с.; Правда про унію. Документи і матеріали. вид. 3-е доп. Ред. кол. Д. А. Яремчук, І. С. Голодненко, Ю. Ю. Сливка та ін. – Львів, 1981. – 448 с.; Антинародна діяльність уніатської церкви на Україні. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1976. – 118 с.; Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1976. – С. 45-53.

¹⁰ Паславський І. Між Сходом і Заходом. – Львів, 1994. – С. 42-43.

¹¹ Mironowicz A. Unia Brzeska... – S. 172-173.

¹² Росович В. [Галан Я. О.] Що таке унія. – Львів, 1947. – 45 с.; Галан Я. Що таке унія: пам'флети / Упоряд. та автор приміт. Й. Т. Цьох. – Львів, 1983. – 104 с.

¹³ Там само. – С. 27-28.

¹⁴ Там само. – С. 28.

¹⁵ Похилевич Д. Згубна роль церковної унії... – 40 с.; Його ж. Уніатська церква... – 84 с.

¹⁶ Похилевич Д. Згубна роль церковної унії... – С. 6-9.

¹⁷ Там само. – С. 17.

¹⁸ Там само. – С. 21; Його ж. Уніатська церква... – С. 31.

¹⁹ Похилевич Д. Згубна роль церковної унії... – С. 24; Його ж. Уніатська церква... – С. 35.

²⁰ Похилевич Д. Згубна роль церковної унії... – С. 25.

- ²¹ Там само. – С. 16; Його ж. Уніатська церква... – С. 26.
- ²² Сливка Ю. Реакційна роль унії... – 48 с.
- ²³ Там само. – С. 10.
- ²⁴ Там само. – С. 10-11.
- ²⁵ Там само. – С. 11.
- ²⁶ Даниленко С. Уніати. – М., 1972. – 223 с.
- ²⁷ Там само. – С. 5.
- ²⁸ Там само. – С. 22.
- ²⁹ Там само. – С. 22.
- ³⁰ Мигович І. Уніатська церква – ворог культурного прогресу... – 189 с; Його ж. Преступний альянс... – 192 с; Його ж. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм... – 192 с.; Його ж. Неспроможність уніатсько-націоналістичних фальсифікацій історії і культури українського народу // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 6. – С. 29-37.
- ³¹ Мигович І. Уніатська церква – ворог культурного прогресу... – С. 10.
- ³² Мигович І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм... – С. 6; Його ж. Неспроможність уніатсько-націоналістичних фальсифікацій... – С. 33.
- ³³ Там само. – С. 33.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Петляков П. Критика уніатсько-націоналістичної інтерпретації історії греко-католицькою церквою на Україні // Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу. – К., 1984. – С. 119-129; Петляков П. Хто і чому домагався унії? – К., 1989. – 16 с.
- ³⁶ Петляков П. Хто і чому домагався унії?.. – С. 12.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Уткін О. Історія уніатства – історія зради українського народу. Насильницький характер Брестської та Ужгородської церковної унії // Уніатство і клерикальний антикомунізм. – К., 1982. – С. 9-17; Уткін О. Унія: шлях зради і ганьби. – Ужгород, 1987. – 174 с.
- ³⁹ Уткін О. Історія уніатства – історія зради українського народу. Насильницький характер Брестської та Ужгородської церковної унії. – С.17; Уткін О. Унія: шлях зради і ганьби. – С. 8.
- ⁴⁰ Уткін О. Унія: шлях зради і ганьби... – С. 12.
- ⁴¹ Там само. – С. 13.
- ⁴² Крижанівський О. Експансія католицизму на Правобережній Україні // Антикомуністична сутність... – С. 81-88.
- ⁴³ Там само. – С. 81.
- ⁴⁴ Там само. – С. 83.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само. – С. 88.
- ⁴⁷ Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. – К., 1959. – 291 с.
- ⁴⁸ Там само. – С. 98.
- ⁴⁹ Там само. – С. 113.
- ⁵⁰ Там само. – С. 123.
- ⁵¹ Там само. – С. 113.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Кашуба М. З історії боротьби проти унії XVII – XVIII ст. – К., 1976. – 172 с.; Його ж. Боротьба проти уніатства на Україні у XVII – XVIII ст. // Філософська думка. – 1974. – № 1. – С. 113-122; Кашуба М. Національно-визвольний рух на Україні та боротьба трудящих проти

уніатства // Антикомуністична сутність ... – К., 1984. – С. 88-94; Його ж. Антиуніатський рух на Україні в контексті ідеологічних течій XVII – XVIII ст. // Прогресивна суспільно-політична думка... Тези Республіканської науково-теоретичної конференції 20 – 22 квітня 1988 р. – Львів, 1988. – С. 12-14.

⁵⁴ Кашуба М. З історії боротьби проти унії... – С. 3.

⁵⁵ Там само. – С. 14, 36.

⁵⁶ Там само. – С. 7, 36.

⁵⁷ Там само. – С. 32.

⁵⁸ Кашуба М. Національно-визвольний рух на Україні... – С. 89.

⁵⁹ Кашуба М. З історії боротьби проти унії... – С.8.

⁶⁰ Там само. – С. 8, 10, 41; Його ж. Антиуніатський рух на Україні в контексті ідеологічних течій XVII – XVIII ст. – С. 13.

⁶¹ Кашуба М. З історії боротьби проти унії... – С. 10.

⁶² Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVII – XVIII ст. – К., 1966. – 252 с.

⁶³ Там само. – С. 93.

⁶⁴ Там само. – С. 92.

⁶⁵ Там само. – С. 93.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. – С. 94-107.

⁶⁸ Там само. – С. 107.

⁶⁹ Там само. – С. 107-109.

⁷⁰ Там само. – С. 96.

⁷¹ Там само. – С. 97.

⁷² Петляков П. Антикатолицький рух на Україні в XVI – XVII ст. // Прогресивна суспільно-політична думка... – Львів, 1988. – С. 17-19; Брик М. Реакційна роль Ватикану і уніатської церкви в історії українського народу // Там само. – С. 5-7; Кашуба М. Антиуніатський рух на Україні... – С. 12-14; Пасічник М., Стеценко В. Боротьба православних братств проти унії як вираз опору народних мас шляхетсько-католицькій експансії // Там само. – С. 35-36; Гайковський М. Спільна боротьба народних мас Галичини, Буковини та Молдавії проти експансії католицизму // Там само. – С. 172-174.

⁷³ Завельський Б. Львівське братство у час Північної війни // Там само. – С. 55-57.

⁷⁴ Там само. – С. 56.

⁷⁵ Біскуп А. Орден василіан в експансіоністській політиці католицизму // Там само. – С. 166-168; Збишко М. Католицька ідеологічна експансія (орден василіан) в галузі освіти // Там само. – С. 168-169.

⁷⁶ Біскуп А. Орден василіан... – С.167.

⁷⁷ Ковальський Н. Деятельность русской дипломатии в 70 – 90-х гг. XX в. по отношению в украинским землям в составе Речи Посполитой // Из истории местного края. – Днепропетровск, 1968. – С. 158-176; Ковальський Н. Связи западноукраинских земель с Русским государством (вторая пол. XVI – XVII вв.) / Автореф. канд. истор. наук. – Львов, 1958. – 16 с.; Ковальський М. Джерела з історії українсько-російських культурних зв'язків XVI – XVIII ст. // Прогресивна суспільно-політична думка... – С. 106-107.

Світлана Біла.

Радянська історіографія про унійні процеси у західних єпархіях Київської митрополії.

У статті проаналізовано науковий доробок радянської історіографії з проблем унійних процесів у західних єпархіях Київської митрополії. Показано основні недоліки і тенденції в аналізі теми, з'ясовано ступінь вивченості окремих аспектів проблеми. Стверджується, що праці радянських дослідників хибують однобічністю та яскраво вираженим ідеологічним підходом.

Svitlana Bila.

The Soviet historiography about the Union processes in the western dioceses of Kiev metropolity.

A scientific deposit of Soviet historiography on problems of union processes in the western dioceses of Kiev metropolity is analyzed in article. The main thing lacks and tendencies in the analysis of theme are shown, a degree of studied of some aspects of problem is cleared up. It is affirmed that the works of Soviet researchers sin by one-sidedness, a vividly expressed ideological approach.

УЧНІВСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ ПОЧАТКОВИХ І СЕРЕДНІХ ШКІЛ ДРОГОБИЧЧИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944): ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД

Одним з актуальних напрямків історичних досліджень є статистичний аналіз різних соціальних груп населення, що дає можливість на основі математичних підрахунків показати зміни, що відбулися в соціальному спектрі суспільства (зокрема, такої його чисельної частини як діти і молодь) внаслідок різноманітних, здебільшого суспільно-політичних впливів. У цьому контексті привертають увагу значні етносоціальні перетворення, що відбулися в Україні протягом німецької окупації (1941 – 1944 рр.). При цьому вагому роль відіграє аналіз матеріалів конкретного регіону, у тому числі й окупованої Дрогобиччини, що дозволяє більш “акумульовано”, деталізовано, а отже й більш об’єктивно спостерігати доволі різкі трансформації. Вказані обставини й зумовили вибір предмету нашого дослідження. Зауважимо, що географічні межі дослідження охоплюють територію так званої Дрогобицької області УРСР, яка під час німецької окупації була розмежована між галицьким (Дрогобицька, Стрийська, Самбірська округи, частина округи Львів-повіт) та краківським (Перемишльська округа) дистриктами Генеральної Губернії (далі – ГГ).

Певну роль у виборі теми відіграла її недостатня вивченість в історичній науці. Деяких проблемних складових окресленої теми торкалися Н. Антонюк, Г. Стефанюк, польський вчений Е. Круль та ін.¹ Однак цілісного дослідження змін чисельності та етнічного складу учнівської молоді Дрогобицької області у 1941 – 1944 рр. наразі немає.

Характеризуючи учнівський контингент та визначаючи його етнічну приналежність, зауважимо, що нацистською окупаційною адміністрацією для різних етнічних груп було утворено школи з українською (початкові і середні), польською, німецькою (тільки початкові) мовами навчання. Водночас з освітнього життя було еліміновано тисячі єврейських дітей шкільного віку. Звісно, прив’язування етнічного складу учнів до мовного типу школи дозволяє встановити приблизну кількість школярів певної національності – в україномовних школах могли навчатися окремі учні-поляки і навпаки. Проте їхнє число було незначним. У процесі аналізу школярства українських, польських та німецьких шкіл на теренах окупованої Дрогобицької області, зупинимось на таких аспектах, як зміна чисельності учнів та стан шкільної фриквенції.

В *українських народних (початкових) школах* кількість учнів, закономірно, була найвищою порівняно з польськими та німецькими. Улітку 1941 р., коли нашвидкуруч сформовані органи місцевого управління намагалися взяти під контроль освітню сферу, робилися спроби охопити шкільним навчанням (і початковим, і середнім) усіх дітей шкільного віку. Зокрема, у серпні 1941 р., згідно з планом районної шкільної управи Стрийщини, передбачалося, що в 72 школах Стрийського району навчатимуться всі 12733 дитини шкільного віку, з них 12382 українців і 351 поляків². Проте,

після впровадження усталеної в ГГ системи освіти, стало зрозуміло, що для більшості потенційних школярів понад 14-річного віку залишається лише один шлях продовження освіти – профшколи. Шкільний вік обмежувався 7-14 роками. Ця обставина суттєво зменшила кількість потенційних школярів порівняно з попереднім “радянським” навчальним роком.

У межах колишньої Дрогобицької області УРСР Стрийщина протягом 1941 – 1944 рр. виявилася найбільш “багатою” на учнів. Станом на лютий 1942 р. до 212 країнських початкових шкіл Стрийської округи було записано 35586 дітей. При цьому для 3500 дітей шкільного віку планувалося відкрити ще приблизно 40 шкіл³. Варто зазначити, що однією з найбільш чисельних українських шкіл округи були семикласна народна школа № 2 в Стрию, в якій на вересень 1943 р. навчалася 744 учня, з них 373 хлопців і 371 дівчат⁴, та семикласна школа в Ходорові, де у червні 1942 р. налічувалося приблизно 700 учнів, з них майже 300 дівчат⁵.

Стрийщині ненабагато поступалася Самбірщина, де на жовтень 1941 р. 205 українських шкіл охопили 33207 дітей⁶. Проте у школах 26 сіл Самбірщини (передовсім, Турківщини) на той час не було вчителів, тож 3694 потенційних школярів залишалися без шкільної науки (Бистре – 114, Бітля – 123 дітей, Боберка – 237 дітей, Гнила – 254, Головецько – 120, Гусне Вижне – 217, Гусне Нижнє – 218, Жукотин – біля 300, Зубриця – 73, Івашківці – 38, Ісаї – 152, Кіндратів – 63, Комарники Дівче – 52, Комарники Закичера – 83, Криве – 61, Кривка – 163, Лип’я – 120, Мита – 128, Мохнате – 173, Росохач – 132, Свидник – 124, Тисовиця – 120, Шум’яч – 231, Молінка Нижня – 318, Ясінка Стецова – 31, Шумина – 49 дітей)⁷. Поступово, у зв’язку із закриттям шкіл, зменшувалася й чисельність учнів. На 15 вересня 1943 р. в 191 українській народній школі Самбірської округи навчалася 29351 учнів (14880 хлопців і 14471 дівчат)⁸.

Невелика Дрогобицька округа поступалася кількістю школярів Самбірщині та Стрийщині. Протягом 1941/42 навч. року у 87 народних школах з українською мовою навчання здобувало освіти 17496 учнів, з них у 32 школах I ступеня – 2603, 21 школі II ступеня – 4253, 34 школах III ступеня – 10640 осіб⁹. Однак статистичні дані від 22 липня 1942 р. наводять значно менші цифри, відповідно до яких у 82 українських школах на той зареєстровано 13214 дітей¹⁰. Такий показник, на нашу думку, зумовлювався тим, що приблизно 4000 дітей шкільного віку Український окружний комітет, рятуючи від голоду, з весни 1942 р. вивіз до інших округ.

На наступний 1942/43 навч. рік німецькі власті планували залишити в Дрогобицькій окрузі 84 школи з українською мовою навчання. Передбачалося, що в 29 школах I ступеня (73 класи) навчатиметься 2769, у 22 школах II ступеня (88 класів) – 4228, у 33 школах III ступеня (270 класів) – 10356 учнів. Загалом 17353 учні мали навчатися в українських школах Дрогобицької округи¹¹, що на 143 менше, ніж у попередньому навчальному році. Розподіл учнів українських шкіл за класами демонструє табл. 1.

Таблиця 1. Кількість учнів у класах українських шкіл Дрогобицької округи на початок 1942/43 н. р.

Клас	К-сть учнів	%
1 клас	4923	28,6
2 клас	3686	21,2
3 клас	3502	20,2

4 клас	2712	15,5
5 клас	1714	9,8
6 клас	744	4,3
7 клас	72	0,3
Всього	17353	100

Джерело: ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 90.

Як бачимо, починаючи від 4 класу кількість учнів початкових шкіл неухильно зменшується. Із 17353 дітей тільки 72 (0,3 %) навчалися в сьомому класі. Такий стан зумовлювався і політикою окупаційної адміністрації, спрямованої на обмеження відвідування учнями 5 – 6-х (а відтак й 7-х) класів, і важким соціально-економічним становищем населення, у зв'язку з чим діти, ледь досягнувши підліткового віку, кидали школу й працювали на господарстві батьків або ж шукали ремісничу працю, стаючи учнями ремісників та профшкіл (зокрема сільськогосподарських, які густою мережею вкрили край).

У 1943/44 навч. році кількість учнів українських народних шкіл знизилася доволі різко. Особливо це помітно на прикладі трьох дрогобицьких шкіл з українською мовою навчання, в кожній з яких у попередні роки навчалося не менше сотні учнів. Однак, на 24 квітня 1944 р. в українській народній школі № 1 (директор М. Попель) м. Дрогобич залишилося 40 учнів, українській народній школі № 2 (директор Г. Зубрицький) – 25 учнів, українській народній школі № 3 – 30 учнів¹².

Крім українських початкових шкіл, німецькі власті ГТ утворили незначну кількість середніх україномовних шкіл-гімназій, з яких дві діяло на теренах колишньої Дрогобицької області (Дрогобицька та Стрийська). Чисельність учнів українських гімназій регламентувалася розпорядженнями німецької влади. Одне з них передбачало, що всі класи гімназій повинні налічувати, як передбачав німецький закон, не більше 50 учнів, також ліквідовувалися перехідні класи. Проти цього рішуче заперечувала українська громадськість, після чого було дозволено збільшити класи до 70 учнів. Проте скасування перехідних класів не відмінено¹³.

На квітень 1942 р. в Дрогобицькій гімназії навчалося 653 учні, з них 467 хлопців (326 у старших класах і 141 в молодших) і 186 дівчат (39 у старших класах і 147 в молодших)¹⁴. Зокрема, у другому класі нараховувалося 64 учні, у тому числі 12-14 дівчат¹⁵. У 1942/43 навч. році у Дрогобицькій гімназії здобувало освіту 539 учнів, Стрийській – 406¹⁶. Така значна різниця у кількості учнів двох гімназій пов'язана з рішенням головного відділу науки та навчання уряду ГТ на початку 1943 р. дозволити низці українських гімназій утворювати паралельні класи. Гімназія у Дрогобичі отримала право відкрити 2 паралельні відділи, натомість середня школа у Стрию з невідомих причин була позбавлена такої можливості¹⁷.

Навесні 1943 р. у середній школі Дрогобича склали іспит зрілості 70 гімназистів. Їх подальша життєва дорога склалася по-різному. З 51 хлопців 23 пішли до дивізії "Галичина", 15 опинилися в Українській службі батьківщини (баудінст), 10 студіювали на фахових курсах, 2 працювали в господарських установах, а 1 учителював. З 19 дівчат 14 подалися для продовження освіти до фахових шкіл, інші – працювати до різних установ¹⁸. До слова, перший випуск Дрогобицької гімназії відбувся 11 липня 1942 р., останній – 2-3 березня 1944 р¹⁹. Власне останній іспит зрілості у присутності А. Гасселіха,

В. Мака, М. Білика та М. Бараника склали 64 гімназисти²⁰. Матуру ж у Стрийській гімназії 13-14 червня 1943 р. склали 34 з 41 учнів²¹, а 4 березня 1944 р. – 16 із 21 учнів²².

1943/44 навч. рік у гімназіях розпочався в досить складних умовах. Як зауважує Н. Антонюк, німці активізували вивіз юнаків та дівчат на роботи до Німеччини, влаштовували на них справжнє полювання. У той же час українські підпільники закликали молодь не йти до “німецьких шкіл”, а приєднуватися до них і боротися за Україну. Як наслідок – почалися арешти середньошкільної молоді. Усе це призвело до того, що після зимових канікул у січні 1944 р. гімназійні класи були напівпорожні²³.

Визначити загальну кількість учнів українських народних і середніх шкіл принаймні у трьох округах (Дрогобицькій, Стрийській, Самбірській) можна лише за даними 1941/42 навч. року. На той час там офіційно навчалося 87348 дітей шкільного віку, тобто 17,9 % від загальної кількості українського населення цих округ*. Відсотковий показник наявності школярів стосовно загального числа українців у кожній окрузі становив: Дрогобищина – 14 %, Самбірщина – 25,8 %, Стрийщина – 14,6 %. Вражають низькі показники чисельності школярів Дрогобицької округи, де населення, в тому числі й українського, було більше, ніж на Самбірщині.

Учніський контингент польських народних шкіл також поступово зменшувався, але порівняно з українськими у значно менших масштабах. В Самбірській окрузі цей процес протягом перших двох років німецької окупації був доволі незначним: на жовтень 1941 р. у 27 польських школах навчалося 5480 дітей²⁵, а на вересень 1943 р. у 28 школах нараховувалося 5417 учнів (2715 хлопців, 2707 дівчат)²⁶.

На теренах Стрийщини, згідно з даними від 19 лютого 1942 р., у 38 польських школах навчалося приблизно 5000 дітей²⁷. Проте наразі нічого невідомо про чисельність польських школярів у цій окрузі в наступні роки. Кількість учнів у 25 польських народних школах Дрогобицької округи на початку 1941/42 навч. року складала 4181 осіб. З них, у 15 школах I ступеня навчалося 1037, у 2 школах II ступеня – 368, 8 школах III ступеня – 2776 школярів²⁸. Через декілька місяців число учнів, що навчалися в польських школах Дрогобиччини, дещо зросло і становило на червень 1942 р. 4462 учні. Можна припустити, що ця цифра була ще більшою, адже у травні-червні 1942 р. чимало польських дітей разом з батьками виїхали в інші округи (переважно на захід) при сприянні Польського допомогового комітету²⁹.

Улітку 1942 р. освітніми органами в Дрогобицькій окрузі було зареєстровано 989 учнів, які мали піти до першого класу польських шкіл в новому навчальному році. На основі певних розрахунків шульамт припускав, що в 1942/43 навч. році 26 польських шкіл в Дрогобицькій окрузі відвідуватимуть 4196 учнів. Зокрема, у 15 школах I ступеня (37 класів) навчатиметься 1082, у 2 школах II ступеня (2 класи) – 358, у 9 школах III ступеня (9 класів) – 2756 учнів³⁰. Розподіл учнів польських шкіл за класами показує табл. 2.

Таблиця 2. Кількість учнів у класах польських шкіл Дрогобицької округи на початок 1942/43 н. р.

Клас	К-сть учнів	%
1 клас	989	23,5
2 клас	799	19

3 клас	775	18,5
4 клас	699	16
5 клас	527	12,5
6 клас	362	8,6
7 клас	45	1,9
Всього	4196	100

Джерело: ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 91.

Наведені в таблиці дані доводять, що і в сьомих класах польських шкіл навчалось доволі мало школярів. Однак якщо в українських школах цей показник становив 0,3 % від загальної кількості учнів, то в польських – 1,9 %. Цікаво, що згідно із розпорядженням відділу науки і навчання уряду дистрикту “Галичина”, на 1942/43 навч. рік 90 % учнів 5 – 6-х класів народних шкіл мали залишити школу, тож число школярів у цих класах обмежувалося 10 % від загального числа учнів³¹. Як бачимо, до 5-х класів польських народних шкіл допускалося все ж 12,5 % школярів, у той час як до 5-х класів українських закладів – 9,8 %.

Як і українські, польські школи також зазнали значного зменшення учнівського контингенту в останньому під німецькою окупацією шкільному році. Скажімо, чотирікласну польську школу в Стебнику, що налічувала на початку вересня 76 школярів, протягом 1 жовтня 1943 – 5 липня 1944 рр. покинуло 22 учні³² (майже 30 %). Однак загалом чисельність учнів польських шкіл, хоч і поступалася кількості школярів українських шкіл, все ж була доволі суттєвою і сягала 15 тис. осіб у Стрийській, Самбірській та Дрогобицькій округах** (приблизно 13,7 % усього польського населення названих територіально-адміністративних одиниць). Зрештою, у середньому на польську школу припадало 16 учнів, на українську – 171.

Відзначимо, що деякі учні-поляки доповнювали свою освіту в системі “таємного навчання”. На жаль, визначити їх кількість на теренах колишньої Дрогобицької області не видається можливим. Польський дослідник Й. Красуський вважав, що у дистрикті “Галіція” на 1943 р. цією системою було охоплено приблизно 6 тис. учнів³⁴ (щоправда, до цього числа належали особи, що таємно здобували освіту не лише на рівні народної, але й середньої школи). Його колега Й. Свєбода писав про 131 учня (переважно сини і доньки інтелігенції та робітників), які навчалися в підпільній освітній мережі Перемишльської округи Краківського дистрикту³⁵. Стосовно ж інших регіонів екс-Дрогобицької області даних немає.

Німецькі початкові школи за кількістю учнів значно поступалися не лише українським, а й польським. Основну частину школярів становили діти-фольксдойчі, дещо менше було російських німців і зовсім мало рейхснімців.

Відповідно до списків німецьких дітей шкільного віку (1928 – 1935 років народження) Дрогобицької округи від 13 листопада 1941 р., найбільше їх мешкало у Бориславі та Дрогобичі (відповідно, 74 і 72 особи). В інших населених пунктах округи налічувалося ще 124 дитини шкільного віку німецької національності, зокрема, у Нейдорфі – 17, Стебнику – 23, Підбужі – 4³⁶. Отже, загалом на Дрогобиччині в той час знаходилося 270 дітей шкільного віку німецького походження і поступово цей показник збільшувався. Уже на 5 травня 1942 р. у німецькій школі Дрогобича навчалось 82 школярі: 49 учнів у класі фольксдойчів та 33 школярі у класі рейхснімців і фольксдойчів³⁷. За даними

крейшульрата на 8 травня 1942 р. цю ж школу відвідувало вже 87 дітей, з них “багато дітей фольксдойчів з повіту”. На той час у Бориславській німецькій школі освіту здобувало 116 дітей, а в Нейдорфі нарахували 18 дітей німецького походження і розпочали створення для них школи³⁸.

Згідно з планом шультамту на початку 1942/43 навч. року в чотирьох німецьких школах Дрогобицької округи повинні були навчатися 387 дітей, з них у чотирикласній школі Дрогобича – 152, чотирикласній школі Борислава – 164, однокласній школі Стебника – 44, однокласній школі Нейдорфа – 27 учнів³⁹. Проте у деяких школах цих показників не вдалося досягти (наприклад, у Бориславі на 4 травня 1943 р. навчалось 137 дітей-фольксдойчів і 1 рейхснімець⁴⁰). З вересня 1943 р. відкрито німецькі школи у Трускавці та Кьонігсау. Першу з них на 15 вересня 1943 р. відвідувало 16 дітей (6 фольксдойчів і 10 російських німців)⁴¹, другу на лютий 1944 р. – 10 дітей-фольксдойчів 1930-1931 років народження (Роза Зауфман, Лука Градельників, Фрідріх Нох, Георг Жолер, Броніслав Жвірнак, Ольга Грюндеман, Лідія Краус, Вільгеміна Леопольд, Ядвіга Жук, Міліна Жернікель)⁴².

Самбірська округа налічувала приблизно таку ж кількість учнів “німецького походження”. Так, на 15 вересня 1943 р. у восьми німецьких школах Самбірщини навчалось 363 учні⁴³. Найбільшою була школа в Самборі, де на той час здобувало освіту 113 дітей, з них 13 рейхснімців, 61 фольксдойчів і 39 російських німців (у 1-у класі – 42, 2-у – 16, 3-у (дві групи) – 24, 4-у (три групи) – 20 учнів⁴⁴. Після об’єднання Дрогобицької і Самбірської округ загальна кількість німецьких шкіл у новому територіально-адміністративному утворенні сягнула 15-ти. На 20 травня 1944 р. там здобувало освіту приблизно 760 – 777 учнів⁴⁵. Показово, що попри значне загальне число школярів, в окремих школах кількість учнів дещо знизилася порівняно з 1942/43 навч. роком і навіть з початком 1943/44-го. Для прикладу, в німецькій школі Дрогобича залишилося 105 учнів, Борислава – 122 (або 116), Самбора – 99, Стебника – 12⁴⁶. Відчувалося наближення фронту, і це, звісно, не могло не позначитися на чисельності учнівського контингенту.

Про учнів німецьких шкіл Стрийщини залишилося доволі мало джерельного матеріалу. Відомо, однак, що на червень-липень 1943 р. у 12 німецьких народних школах Стрийської округи навчалось 698 учнів. Найбільше дітей відвідувало школу в Стрию (144 школярі), Бригідау (87), Сколе (77)⁴⁷. Зауважимо, що у школах поселень Бригідау, Гельсендорф, Махлинець, Нове Село та Корнелівка навчалися переважно діти російських німців.

Таким чином, кількість учнів німецьких шкіл на теренах трьох округ у 1943 – 1944 рр. складала приблизно 1460 осіб (19-20 % загального числа німців і фольксдойчів). Загальна ж чисельність учнів українських, польських, німецьких народних шкіл Дрогобиччини, Стрийщини та Самбірщини протягом 1941 – 1944 рр. коливалася в межах 100 тис. (15-16 % населення), що, звісно, поступалося показникам початкового періоду утвердження радянської влади (1939-1941 рр.). Реальне ж число учнів було ще меншим, адже постійного стовідсоткового відвідування шкіл досягти не вдавалося.

Шкільна фриквенція на теренах Дрогобиччини в період німецької окупації різнилася залежно від “національної приналежності” навчального закладу та його місця розташування (місто, село, гірські та низинні райони).

Найбільш низький відсоток відвідування учнів спостерігався власне в українських школах. Уже в лютому 1942 р. на Стрийщині з 35586 зареєстрованих учнів українських шкіл реально освіту здобували 28824 особи (81 %) ⁴⁸. Ще нижчу фриквенцію

зафіксовано крейсшульратом у школах Дрогобиччини: на кінець 1941/42 навч. року в українських школах вона становила 40-60 %. Причини такого рівня відвідуваності німецькі чиновники бачили в тому, що дітей “затримують польові роботи або [вони] допомагають пасти худобу”, а також у перевезенні Українським комітетом Дрогобиччини до інших округ понад 4000 дітей⁴⁹. Натомість, констатували кращу, порівняно з українськими, фриквенцію у польських початкових школах – 70-80 %⁵⁰. На нижчому рівні відвідуваності українських шкіл порівняно з польськими наголошувала й газета “Стрийські вісті”⁵¹. Значно менша за чисельністю польська громада, опинившись у вкрай несприятливих обставинах втрати власної державності, подекуди проявляла кращу мобілізаційно-організаційну здатність, ніж українська. Це, зокрема, виявлялося й у більш свідомому ставленні учнів та батьків до необхідності здобуття освіти.

У цілому ж рівень шкільної фриквенції до кінця окупації, й без того невисокий, поступово зменшувався. Для прикладу, у п'ятикласній школі села Любинці на Стрийщині, згідно матеріалів шульамту, в грудні 1941 р. із 144 учнів школу відвідувало 129 дітей (89,6 %) ⁵². Наступного ж року ситуація погіршилася. Станом на листопад-грудень 1942 р. школу відвідувало 70 % учнів⁵³. Більш високий відсоток відвідування спостерігався зазвичай у міських школах. Зокрема, як повідомляв керівник школи Микола Бубняк, українську семикласну школу в Жидачеві (368 учнів, з них 204 дівчини і 164 хлопці) в березні 1943 р. відвідувало 91,9 % учнів, в квітні – 92,1 %, в травні – 88,3 % учнів⁵⁴. Сільські ж школи, зазвичай мали дещо меншу фриквенцію. Так, на 14 вересня 1942 р. в школі с. Медвежа Дрогобицької округи навчалось 95 учнів (39 хлопців і 56 дівчат), але реально школу відвідувало 55 дітей⁵⁵ (57,9 %). Чотирикласну школу в Піддністриях (Стрийська округа) у травні 1943 р. із 108 зареєстрованих учнів відвідувало 95, але й ті побували лише на 67,9 % занять⁵⁶.

Проте окремі сільські школи могли похвалитися досить високими показниками відвідуваності. Наприклад, 18 листопада 1941 р. керівник української народної школи с. Надітичі Іванна Рудка повідомляла Стрийський шульамт, що в 4-х класах є 63 учні, з них 61 відвідує уроки⁵⁷. У с. Ходовичі (Стрийська округа) в листопаді 1941 р. 4-класну школу відвідувало 95, 1 % учнів (з 79)⁵⁸. Школу с. Журавків на Жидачівщині в березні та квітні 1943 р. відвідувало, відповідно, 92 і 96 % дітей⁵⁹. Чи не найкраща відвідуваність учнів на Стрийщині спостерігалася у с. Стинава Вижна. Там з 16 вересня до 15 листопада 1943р. шестикласну школу (178 учнів) відвідувало 98,3 % школярів. Причому в перших 4-х класах відвідуваність була стовідсотковою, і лише в шостому класі вона становила 87 %⁶⁰. До речі, загалом у старших класах фриквенція була значно нижчою, ніж у молодших. Зокрема, у семикласній школі с. Братківці Стрийської округи, за звітом від 21 листопада 1941 р., з 269 учнів відвідувало школу 247 (86 %), але найкращий рівень відвідуваності демонстрував 4 клас – 94 %, найгірший – 7 клас – 76 %⁶¹. Приблизно тоді ж керівник чотирикласної школи с. Фалиш (Стрийщина) Ірина Любинецька звітувала до шульамту: у жовтні 1941 р. відвідування було таким: 1 клас – 86 %, 2 клас – 88 %, 3 клас – 65 %, 4 клас – 64 %; у листопаді 1941 р.: 1 клас – 83 %, 2 клас – 81 %, 3 клас – 66 %, 4 клас – 61 %⁶².

Значно гірше виглядала ситуація з фриквенцією учнів у школах гірських сіл. Для прикладу, в грудні 1942 р. чотирикласну українську школу с. Тухолька зі 154 учнів відвідувало 66 (42,9 %), а в лютому 1943 р. дещо більше – 80 осіб (51,9 %) (див. табл. 3).

Таблиця 3. Відвідування школи учнями с. Тухолька у грудні 1942 і лютому 1943 рр.

Місяць, рік	Клас	Заг. к-ть учнів	К-ть чнів, що відвідують школу	%	Місяць, рік	Клас	Заг. к-ть учнів	К-ть чнів, що відвідують школу	%
ГРУДЕНЬ 1942 р.	I	60	35	58,3	ЛЮТИЙ 1943 р.	I	60	40	60,6
	II	36	12	33,3		II	36	18	50,0
	III	26	10	38,4		III	26	11	42,3
	V	32	9	28,1		IV	32	11	34,3
	Всього	154	66	42,9		Всього	154	80	51,9

Джерело: ДАЛО. – Ф. Р-1964. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 17.

Водночас відсоток дітей, що відвідували школи на Сколівщині, становив приблизно 30 %. З огляду на це невідомий дописувач до газет “Львівські вісті” та “Голос Підкарпаття” у грудні 1942 р. підвів сумний підсумок: “Анальфабетизм у всіх формах стається тут кошмарною візією”⁶³.

За цих умов періодична преса, особливо українська, неодноразово сповнювалася закликів від імені громадськості (Українського центрального комітету, окремих окружних комітетів, Українського учительського об’єднання праці тощо) до батьків та учнів стосовно покращення відвідуваності шкіл. Мотивувалося це загальнонаціональною необхідністю готувати вступників до різного рівня і роду фахових шкіл. До слова, значна частина випускників народних шкіл планувала вступати саме до фахових (промислових, ремісничих, сільськогосподарських шкіл). До нашого часу дійшли статистичні дані “профорієнтаційного опитування” випускників українських та польських шкіл Дрогобицької округи від початку липня 1942 р. Згідно з ними, на 30 червня 1942 р. 1784 учні українських народних шкіл стали випускниками. 59 керівників шкіл надіслали до крейшульрату дані щодо планів своїх випускників на здобуття подальшої освіти. Отже, здобути ремісничу професію виявили бажання 27,7 % випускників, сільськогосподарську – 64 %, вільні професії – 3,3 %, стати службовцями – 5 %⁶⁴. Зовсім інші прагнення демонструвала польська молодь. Із 419 випускників польських народних шкіл Дрогобицької округи (30 червня 1942 р.) намір отримати професію ремісника засвідчили 126 (30 %), вільні професії – 88 (21 %), сільськогосподарські – 140 (34 %), не визначилися – 65 осіб (15 %)⁶⁵. Як бачимо, більшість молодих українців бачили своє майбутнє винятково в сільськогосподарській сфері. Натомість значна частина випускників-поляків бажало стати робітниками та представниками вільних професій. Таке бачення фахових перспектив зумовлювалося традиційним укладом життя етнічних груп Галичини, що сформувався протягом століть: більшість українців мешкали в селах, тож і пов’язували свою долю переважно з сільськогосподарським виробництвом, а поляки, які часто домінували в містах (щоправда, разом із євреями), – з промисловістю, правничою, медичною, освітньою галузями.

Загалом, основними причинами падіння відвідуваності шкіл як українських, так і польських порівняно з попереднім періодом були: 1) важке матеріальне становище населення; 2) зниження рівня здоров’я учнів, спровоковане недоїданням, занепадом

спортивного руху і вакаційного таборування, появою епідемій хворіб, передовсім туберкульозу (наприклад, у Бориславі, згідно з даними 1942 року, смертність молоді внаслідок сухот зросла на 700 % порівняно з 1938 р.⁶⁶); 3) падіння авторитету школи, з навчального процесу якої елімінували “патріотичний сигмент”, натомість запровадили елементи нацистської ідеології, зокрема расовість та антисемітизм; 4) поступове втягнення частини шкільної молоді старшого віку до участі в діяльності українського та польського підпілля та ін.

Узагальнюючи, зауважимо, що чисельність учнів початкових і середніх шкіл трьох округ (Дрогобицької, Самбірської, Стрийської) протягом німецької окупації сягала 100 тис. осіб⁶⁷, більшу частину з яких становили школярі-українці (понад 80 тис.). Попри відсутність даних з решти територій колишньої Дрогобицької області УРСР, можна упевнено твердити про значно меншу чисельність учнів у порівняно з попереднім “радянським” періодом (168,3 тис. учнів загальноосвітніх шкіл на початок 1940/41 навч. року). Ще нижчою виявилася шкільна фриквенція. У 1939 – 1941 рр. більшовицькі власті прагнули забезпечити стовідсоткову відвідуваність школярів. Німецька ж окупаційна адміністрація таких завдань не ставила. Низький рівень відвідування учнів пояснюється і важким матеріальним становищем населення, і епідеміями хворіб, і невисоким авторитетом тогочасної школи. Проте фриквенція залежала ще й від “національності шкіл” (високий в німецьких, нижчий в польських, низький в українських освітніх установах) та їх розташуванням (міські школи характеризувалися вищою відвідуваністю, ніж сільські).

¹ Антонюк Н. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939 – 1944 роки). – Львів, 1997. – 232 с.; Галичина у Другій світовій війні (1939 – 1945) / Ред. і передм. В. Кононенка. – Івано-Франківськ, 2001. – 116 с.; Гінда В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі “Житомир” 1941 – 1944 рр. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.; Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – 320 с.; Галів М. Українське шкільництво на Дрогобиччині в час німецької окупації 1941 – 1944 рр. // Літопис Бойківщини. – 2010. – Ч. 279 (90). – С. 65-71; Стефанюк Г. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941 – 1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.; Król E. Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej guberni (1939 – 1945). – Warszawa, 1979. – 243 s.; Matusak P. Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939 – 1945. – Siedlce, 1997. – 562 s.; Świeboda J. Zarys historii tajnej oświaty w latach okupacji hitlerowskiej w powiecie przemyskim // Rocznik komisji nauk pedagogicznych PAN. – 1976. – T. XIX: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939 – 1945) na terenie podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego. – Cz. X. – S. 183-193; Jerabek B. Das schulwesen und die schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941 – 1944. Im Lichte deutscher Dokumente. – München, 1991. – 240 s.

² Організація шкільництва в Стрийщині // Стрийські вісті. – 1941. – № 8. – 17 серпня. – С. 3.

³ Народне шкільництво в Стрийській окрузі // Стрийські вісті. – 1942. – № 13. – 19 лютого. – С. 3.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-1964. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 72зв. У школі працювали 12 вчителів: Данилишин Василь-керівник школи, Данилишин Степанія, Чижевська Олена, Калужька Софія, Колодницька Емілія, Кравчишин Ольга,

Кульчицька Людвіка, Кузах Марія, Пронюк Ольга, Рудницька Наталія, Садовська Ольга, Гаврик Іван (Там само. – Арк. 73зв)

⁵ Ходорів забирається до праці // Львівські вісті. – 1942. – Ч. 125 (249). – 9 червня. – С. 3.

⁶ Школи в Самбірщині // Самбірські вісті. – 1941. – Ч. 25. – 30 жовтня. – С. 3.

⁷ 3694 дітей у 24 селах не мають школи ані вчителів! (загрозливий стан у Турчанщині Самбірської округи) // Самбірські вісті. – 1941. – Ч. 25. – 30 жовтня. – С. 1; Школи в Самбірщині // Там само. – С. 3.

⁸ ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 59, 81.

⁹ Там само. – Арк. 87.

¹⁰ Там само. – Арк. 90.

¹¹ Там само. – Арк. 90зв.

¹² Там само. – Спр. 2. – Арк. 95-95зв.

¹³ Антонюк Н. Українське культурне життя... – С. 45.

¹⁴ ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3зв.

¹⁵ Хоркавців Д. За Україну! За Державу! // Шлях горіння. Спогади ветеранів ОУН і УПА про національно-визвольну боротьбу в 1940 – 1950-х рр. на Дрогобищині / Упорядники: М. Галів, В. Ільницький. – Дрогобич, 2008. – С. 62.

¹⁶ Антонюк Н. Українське культурне життя... – С. 45.

¹⁷ Вісник Українського Центрального Комітету. – 1943. – Ч. 2/40. – 5 лютого. – С. 22.

¹⁸ Куди йде наша середньо шкільна молодь // Голос Підкарпаття. – 1943. – Ч. 44. – 31 жовтня. – С. 6.

¹⁹ Там само.

²⁰ З українського життя. Вістки з Дрогобича [Іспит зрілості в Дрогобицькій держ. гімназії] // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 60 (1093). – 19 березня. – С. 6.

²¹ Іспит зрілості в Державній українській гімназії у Стрию // Краківські вісті. – 1943. – Ч. 144 (882). – 7 липня. – С. 5.

²² Матура в Українській гімназії в Стрию // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 56 (1089). – 15 березня. – С. 6.

²³ Антонюк Н. Українське культурне життя... – С. 46.

* За основу підрахунків беремо статистичні дані населення окружних староств Галичини на 15 вересня 1942 р., згідно з якими у Дрогобицькому, Стрийському та Самбірському окружних староствах мешкало рейхснімців – 2592, фольксдойчів – 4778, українців – 487291, поляків – 109475, євреїв – 49329, представників інших національностей – 549, разом – 644014 осіб (Населення області Галичина по староствам // Львівські вісті. – 1942. – Ч. 263 (387). – 18 листопада. – С. 4).

²⁵ Школи в Самбірщині // Самбірські вісті. – 1941. – Ч. 25. – 30 жовтня. – С. 3.

²⁶ ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 59, 81.

²⁷ Народне шкільництво в Стрийській окрузі // Стрийські вісті. – 1942. – № 13. – 19 лютого. – С. 3.

²⁸ ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 87.

²⁹ Там само. – Арк. 91.

³⁰ Там само. – Арк. 91.

³¹ ДАЛО. – Ф. Р-8. – Оп. 1. – Спр. 1255. – Арк. 9; Стефанюк Г. Українська школа в політичних планах німецької окупаційної адміністрації в 1941 – 1944 рр. // Людина і політика. – 2002. – № 2. – С. 21.

³² Там само. – Арк. 161.

** Станом на кінець 1941 р. у 720 польських народних школах галицького дистрикту навчалося 102606 учнів. Через рік їх кількість зросла до 119790 осіб у 868 школах (Król E. *Polityka hitlerowska...* – S. 139).

³⁴ Krasuski J. *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939 – 1945.* – Wydanie drugie, rozszerzone. – Warszawa, 1977. – S. 200-201.

³⁵ Świeboda J. *Zarys historii tajnej oświaty...* – S. 191.

³⁶ ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 1-2, 13, 16-17, 24.

³⁷ Там само. – Арк. 30.

³⁸ Там само. – Спр. 90. – Арк. 93-93зв.

³⁹ Там само. – Арк. 87.

⁴⁰ Там само. – Арк. 94.

⁴¹ Там само. – Арк. 67.

⁴² Там само. – Спр. 2. – Арк. 82.

⁴³ Там само. – Спр. 90. – Арк. 59, 81.

⁴⁴ Там само. – Арк. 69.

⁴⁵ Там само. – Арк. 158.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – Ф. Р-1964. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 27.

⁴⁸ Народне шкільництво в Стрийській окрузі... – С. 3.

⁴⁹ ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 90.

⁵⁰ Там само. – Арк. 91.

⁵¹ Народне шкільництво в Стрийській окрузі... – С. 3.

⁵² ДАЛО. – Ф. Р-1964. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12.

⁵³ Там само. – Спр. 19. – Арк. 4.

⁵⁴ Там само. – Арк. 22.

⁵⁵ Там само. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 6.

⁵⁶ Там само. – Ф. Р-1964. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 25.

⁵⁷ Там само. – Спр. 3. – Арк. 4.

⁵⁸ Там само. – Арк. 9.

⁵⁹ Там само. – Спр. 19. – Арк. 16.

⁶⁰ Там само. – Арк. 49.

⁶¹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 5.

⁶² Там само. – Арк. 8.

⁶³ За опіку над дітворою. Сьогоднішній клич нашої Верховини // *Львівські вісті.* – 1942. – Ч. 281 (405). – 9 грудня. – С. 6; За опіку над школою і дітворою Верховини // *Голос Підкарпаття.* – 1942. – Ч. 16. – 13 грудня. – С. 6.

⁶⁴ ДАЛО. – Ф. Р-1926. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 90.

⁶⁵ Там само. – Арк. 91.

⁶⁶ Król E. *Polityka hitlerowska...* – S. 165.

*** Цікаво, що після відновлення радянської влади (серпень-жовтень 1944 р.) у 864 школах Дрогобицької області навчалося 141529 учнів (в початкових – 42640, неповних середніх – 81890, середніх школах – 16999) (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 24. – Арк. 26).

Микола Галів.

Учнівський контингент початкових і середніх шкіл Дрогобиччини в період нацистської окупації (1941 – 1944): чисельність та етнічний склад

У статті проаналізовано зміни чисельності учнів українських, польських та німецьких шкіл на теренах окупованої Дрогобицької області УРСР (1941 – 1944 рр.), висвітлено рівень шкільної фреквенції (відвідуваності), визначено причини її зниження, зроблено спробу охарактеризувати погляди шкільної молоді на своє професійне майбутнє.

Mykola Haliv.

The pupils contingent of primary and secondary schools on Drohobychyna in a period nazi occupation (1941 – 1944): a quantity and ethnic composition.

In the article is analysed changes of quantity of pupils of Ukrainian, Polish and German schools on the territories of the occupied Drohobych region of Ukraine (1941 – 1944), the level of school frikvension (visitation) is reflected, certainly reasons of its decline, an attempt to describe the looks of school young people to the professional future is done.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН (М) У ДРОГОБИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР (1940 – 1950-ТІ РР.)

Український визвольний рух від початку своєї діяльності завжди привертав увагу дослідників. Незважаючи на декількатисячний масив розвідок, окремі аспекти проблеми залишаються маловивченими або й взагалі недослідженими. До них належить проблема організаційного становлення та функціонування Організації українських націоналістів мельниківського спрямування (далі – ОУН (м)). З різних причин ця гілка колись єдиної організації у наукових дослідженнях представлена меншою мірою. Вивчення особливостей функціонування ОУН (м) покликане забезпечити цілісність підходів до питання діяльності українського визвольного руху 1940 – 1950-х років.

Мета статті – на основі широкої джерельної бази комплексно проаналізувати організаційну структуру і діяльність ОУН (м) у Дрогобицькій області УРСР у 1940 – 1950-ті рр.

Проблеми функціонування мельниківського підпілля на західноукраїнських землях практично не досліджувалися. Частково це питання висвітлюється в узагальнюючих працях сучасних дослідників А. Кентія, Ю. Киричука, А. Русначенка, В. Сергійчука та інших¹. Донедавна вважалося, що мельниківське підпілля у Дрогобицькій області було відсутнє. Нововіднайдені документи свідчать про хибність такого твердження. На нашу думку, характеристику ОУН (м) варто розпочати зі з'ясування її чисельності. Звіти, на жаль фрагментарні, дозволяють отримати загальну уяву про кількість мельниківського членства. Так, зі “Звіту число 2” зі Стрийської округи за час від 2 до 16 жовтня 1941 р. бачимо, що в ній налічувалося 41 член, 11 юнаків, 80 кандидатів, 3500 симпатиків². Інший “Звіт число 3” із тієї ж округи за час від 15 до 31 жовтня 1941 р. називає уже 45 членів, 16 юнаків, 65 кандидатів, 5000 симпатиків³. Наступний “Звіт число 4” зі Стрийської округи від 1 до 15 листопада 1941 р. обліковував у окрузі 68 членів, 22 юнаки, 7000 симпатиків, 72 кандидати⁴. У “Звіті Ч. 4” із Стрийської округи за час від 15 до 30 листопада 1941 р. окружний провідник Степан Кліщ зазначав, що в окрузі було 121 член, 18 юнаків, 34 кандидати, 12 000 симатиків, крім того він вислав декілька членів до Львова на вишкіл⁵. Узагальнені дані про чисельність ОУН (м) у всій Дрогобицькій області отримуємо із “Звіту з Дрогобицької області” за 31 березня 1942 р., зокрема склад Дрогобицького окружного проводу ОУН (м) налічував 160 членів, Стрийського окружного – 130, Самбірського – 58, Турківського – 60. Тобто всього у області налічувалося 408 членів проводів⁶.

Звичайно, що чисельність ОУН (б) у Дрогобицькій області в кілька разів переважала членство ОУН (м). Наприклад, у Звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН (б) від 30 липня 1941 р. зазначалося, що у Стрийській окрузі ОУН (б) налічувалося 736 членів⁷. Із наступних документів дізнаємося про силу ОУН (б) за, яку добре говорять цифри. Так, у вересні 1943 р. в Дрогобицькій області загальна чисельність членів ОУН (б) становила 2465 осіб; жіноча, юнацька мережа та симпатики нараховували додатково більше 4500 осіб⁸.

Звісно ж, ОУН (м), маючи у декілька разів менше членів, володіла менш розгалуженою мережею. З часом ця тенденція зростає. Мельниківці, в основному, діяли у містах і районних центрах. Наприклад, у Дрогобичі станом на 31 березня 1942 р. було 32 члена ОУН (м), 100 симпатиків, 6 жінок, 16 юначок, 35 юнаків. Усього 89 осіб. В адміністративній одиниці “околиця Дрогобича” обліковувалося 67 членів, 32 кандидати, 230 симпатиків, 17 юнаків, 25 жінок – всього 109 осіб. У Бориславському районі перебувало 72 члени, 23 кандидати, 24 юнаків, 24 кандидатів, 1 кандидатка, 9 жінок, 9 юначок – 114 осіб. У Підбузькому районі було 25 членів, а в Меденичах – 15. В усій Дрогобицькій окрузі налічувалося 211 членів, 40 жінок, 76 юнаків, 25 юначок – разом 352 особи⁹.

Доповідна записка “Про проведених агентурно-оперативних заходів по викриттю і розробці пунівського підпілля на території Дрогобицької області” свідчить, що в ході проведених УМГБ заходів з виконання директиви МДБ УССР № 46 від 27 вересня 1952 р. про посилення боротьби з пунівським підпіллям, через агентуру і офіційним шляхом встановлено, що в період німецької окупації з числа інтелігенції і іншого “антирадянського елементу” в районах області створили сильно законспіровану та розгалужену пунівську мережу¹⁰.

Паралельно з цим ОУН (м) використовувала у своїй діяльності легальні різноманітні “Союзи”, спортивні товариства, гуртки і інші громадські установи¹¹. Під контролем мельниківців знаходились українські допоміжні комітети (УДК), міські управи і поліції у Турці та Самборі¹². Зокрема, із “Звіту число 2” із Стрийської округи за час від 2 до 16 жовтня 1941 р. випливає, що стратегічним завданням у цей час вважалося призначити якомога більше мельниківців на роботу у “Союзи кооперативів”, “Маслосоюзи”, на залізницю, освіту¹³. Подекуди в руках мельниківців опинялися повітові союзи кооперативів. Так, у м. Старий Самбір головою союзу кооперативів був Михайло Волосянський, а заступником Микола Ковалиско, обидва мельниківці.

Окремі мельниківці працювали в офіційній адміністрації. Унікальним у цьому сенсі є приклад Юліана Темника. Він у період німецької окупації очолював Дрогобицький обласний провід ОУН (м) і водночас працював перекладачем в окружному Управлінні гестапо Дрогобича¹⁴.

Для якісної характеристики кадрового наповнення оунівського підпілля мельниківського напрямку можна використати свідчення технічного референта Карпатського крайового проводу ОУН (б) “Артема”, який 1947 року прийшов із повинною до УМГБ Дрогобицької області. Він розповів, що до складу ОУН (м) в основному входила інтелегенція і службовці, які під час німецької окупації перебували на керівних посадах в різних місцевих установах і підприємствах¹⁵. Після відступу німців із території Західної України, частина пунівців перейшла за кордон, ті ж, які залишились для антирадянської діяльності, в основному були заарештовані і виселені, а інша частина примкнула до ОУН (б)¹⁶. Частина навіть призначалася на керівні посади. Однак, вказівками Центрального проводу ОУН (б) учасників ОУН (м) на керівні посади призначали лише у виняткових випадках, після ретельної перевірки і тільки тих, хто проявив себе в антирадянській діяльності.

Поступово мельниківська організація втрачає свої позиції. Це особливо проявляється в тому, що зникають низові і середні організаційні ланки, а їхні кадри пізніше переходять під керівництво ОУН (б). Так, у “Звіті ч:1” зазначалося, що важливою проблемою було створення розгорнутої мережі ОУН (м), зокрема створення окружних ексекутив, жіночих підреферентур, організаційних підреферентур, підготовки районних

провідників, укомплектування референтури юнацтва. Проблеми виникали також із наявними кадрами, які виявляли замало ініціативи, не мали відповідного досвіду чи просто відмовлялися від виконання обов'язків¹⁷. Далі йшлося, що з виховною і вишкільною метою з членами підпілля здійснювали різноманітні поїздки. Робився також наголос на слабкості організаційної референтури, що призводило до погіршення та занепаду організаційного життя. Слабо працювали референти пропаганди оскільки надрукована і прислана література довго застоювалася¹⁸. У підпільних звітах ОУН (б) з цього приводу зазначалося: “Мельниківці: Поважнішої роботи не виявляють. На терені Турки стараються з нами солідаризувати. 9.Х. приїхав на терен Турки Гайвас. ... Рівночасно zdeградовано повітового провідника в Турці Омеляна Децика. На терені Дрогобиччини не виявляють на зовні, видний занепад. До нас перейшло 2 їхні станиці, заявляючи, що там не ведеться жодної праці, крім безуспішної пропаганди проти нас. Тому, що це були люди ідейні, не могли погодитись із такою роботою”¹⁹.

Члени на низах не розуміли причин поділу і розбіжностей між двома крилами колись єдиної організації. Ворожнеча між ОУН (б) і ОУН (м) призводила до неоднозначної реакції населення. Так, у “Звіті із Галівки” зазначалося, що після вбивства у Житомирі двох членів ОУН (м) населення Дрогобиччини почало ставитися до ОУН (б) не дуже прихильно²⁰. Прикладом нерозуміння низовим членством розходжень між бандерівцями і мельниківцями є також факт про який говориться у плані “Агентурно-оперативних міроприємств по розшуку, розробці і ліквідації учасників ОУН мельниківців” від 12 жовтня 1948 р. Зокрема, підкреслюється, що рідний дядько провідника ОУН (б) Степана Бандери Йосиф Бандера в період німецької окупації працював бургомістром м. Стрий і водночас очолював Стрийський окружний провід ОУН (м)²¹. Крім того, члени мельниківського підпілля неодноразово допомагали бандерівцям, а останні прихильно до них ставляться²².

Звичайно, були, і негативні моменти у відносинах між двома крилами ОУН. Так, із документу “Звіт місцевина Ходорів” за час від 30 серпня до 14 вересня 1941 р. зазначалося, що довідавшись про вбивство Сеника і Сціборського, багато молоді перейшло із бандерівської організації. У кожному селі району були вивішені кляпсидри і відбувалися поминальні панахиди, а окремі бандерівці під час поминання виходили із церкви²³. Бандерівці Ходорівщини знімали і палили портрети Мельника²⁴. У Тустановичах бандерівці намагалися вивісити червоно-чорний прапор, а члени ОУН (м) його зняли²⁵. На ідеологічному рівні відбувалися протистояння між мельниківцями і бандерівцями у с. Більче. На бік мельниківців став парох села о. Ортинський²⁶.

Варто також окремо зупинитися на питанні персональної обсади ОУН (м). На жаль, для його повноцінного висвітлення недостатньо документальної інформації. Проте віднайдені матеріали частково проливають світло на цю “білу пляму”. Зокрема, у документі “Звіт з Дрогобицької області” за 31 березня 1942 р. зазначалося, що в цей час ще не було створено Обласної ексекутиви ОУН (м), але її повинні були утворити до “Великодніх свят”. Провідником був призначений Роман Лаврів-“Садовий”, який сформував такий склад Проводу: організаційний референт – Микола Гнатів-“Бойко”, культурно-освітній референт – Туль (з Борислава), господарчий – Кліщ-“Медвідь”. Без посад залишилися Іван Корчак-“Дрібний” і Іван Стебельський-“Мармур”²⁷. У звіті також називався склад Дрогобицької окружної ексекутиви ОУН (м): провідник – Іван Корчак-“Дрібний”, організаційний референт – Зенон Трач-“Кмита”, референт СБ – Мабур-“Ігор”, військовий референт – Римар-“Степовий”, референт жіноцтва – Дарія Німилевич-“Богун”, фінансово-господарський референт – Василь Кміть-“Медвідь”,

культурно-освітній референт – Веселий-“Лезо”, сільські околиці Дрогобича – Василь Калиняк-“Гриб”, юнацтво – Дідух, жіноцтво в околиці – Ольга Гловач-“Незнана”, члени чоловічої мережі в місті – Василь Німелович²⁸.

Провідником Самбірської округи в цей час був “Бойко”, організаційним референтом – “Со́ва”, господарсько-фінансовим – “Чорний”, культурно-освітнім – “Панич”, юнацтва – “Панич”, жіноцтва – “Турок”. Всього налічувалося 36 членів, 17 жіноцтва, 18 юнацтва, 25 симпатиків. Структура округи мала 6 ланок у місті, 7 – у селах (Викоти, Містковичі, Ваньковичі, Бабино, Береги, Бережниця, Стрілковичі)²⁹.

Документи дають змогу частково реконструювати персональний склад керівних структур ОУН (м). Зокрема, до складу Дрогобицького міського проводу ОУН (м) входили: 1) провідник – Микола Курчик-“Малий”; 2) організаційний референт Дрогобицького міського проводу ОУН (м), одночасно керівник Бориславського районного проводу ОУН Микола Ільчишин-“Апостол”³⁰; 3) військовий референт Дрогобицького міського проводу ОУН (м) Федір Зарічний; 4) референт пропаганди – Василь Немілович. Членами Дрогобицького міського проводу ОУН (м) були: Петро Полішук³¹, Лев Подоляк, Ілля Кліш, Яків Качан, Михайло Веселий, Любов Якубовська (водночас виконувала функції референта жіночої мережі Дрогобицького міського проводу ОУН (м), а також член Самбірського районного проводу ОУН (м) Йосафат Наконечний. Членами референтури жіночої мережі Дрогобицького міського проводу ОУН (м) були Любомира Юркевич, Ірина Вовк, Дарія Лялюк, Дарія Німелович, Ірина Пасічник³².

До 1944 р. становище провідника Стрийського окружного проводу ОУН (м) займав Остап Мицик, який був убитий бандерівцями. Після загибелі Мицика окружним провідником призначено Ярослава Шлямпа-“Чорноморця” (народився у селі Пукеничі Стрийського району). Перед тим він працював у референтурі пропаганди. 1944 року Я. Шлямп вступив до дивізії СС “Галиччина”, а пізніше від мельниківців перейшов до ОУН (б) і у 1945 р. був убитий військами МВС³³.

У протоколі допиту Любові Юркевич (2 березня 1948 р.) говориться, що після вбивства О. Мицика вона підтримувала зв'язок із знову призначеним окружним провідником Я. Шлямпом, за завданням якого систематично виїжджала до Львова. Там на вулиці Академічній, 11 зустрічалася з працівницею УЦК “Рома”, від якої для окружного проводу отримувала націоналістичну літературу і оунівську кореспонденцію³⁴.

У протоколі допиту Миколи Щербіна від 9 липня 1947 р., зв'язкового Тлумацького районного проводу ОУН (м) зазначалося, що він часто переносив кореспонденцію до Стрийського окружного проводу ОУН, а в серпні 1946 року від чотогового сотні “Шавлі”, “Чалого” дізнався, що не зазнав розгрому радянськими спецорганами, а його керівником був Ярослав Шиян-“Славко”³⁵.

Посада	Прізвище, імя по батькові	Опис зовнішності
Стрийський окружний провід ОУН (м)		
Провідник	Шиян Ярослав-“Славко”	“30 років, високий на зріст, нормальної тілобудови, блондин, обличчя овальне із загостреним підборіддям, ніс великий, тонкий, очі світлі, на обличчі веснянки”
Військовий референт	Ковальський Микола	“Близько 28 років, вище середнього росту, худий, шатен, лице овальне, ніс загострений, очі світлі”

Референт пропаганди	“Гуштак”	“Близько 28 років, середнього росту, худощавий, блондин, лице подовгасте хude, ніс великий, тонкий, очі сірі, у ходьбі енергійний”
Референт жіноцтва	“Ульяна”	“Близько 24 років, високого росту, худощава, блондинка, носить стильну зачіску (волосся зачісує догори) весь час ходить у зеленому пальто”
Член	“Горбаце”	“Більше 33-ох років, низького зросту, повний, брюнет, обличчя кругле повне, ніс маленький широкий, очі темні, під час розмови заїкається”
Член	“Дубовський”	“Близько 32 роки, високий на зріст, повний, брюнет, обличчя кругле велике, ніс довгий м’ясистий, очі чорні”
Член	“Рижавський”	“Близько 30 років, високого зросту, нормальної тілобудови, блондин, обличчя кругле маленьке, ніс малий загострений, очі світлі”

У довідці “Про наявність оперативної бази по лінії пунівського підпілля на території Дрогобицької області” зазначалося, що Дрогобицький окружний провід ПУН керував і здійснював практичну націоналістичну діяльність в Дрогобицькому, Бориславському, Дублянському районах. Керівником проводу був Микола Курчик, який в 1944 р. перейшов з німцями кордон. Самбірському окружному проводу підпорядковувалися Турківський і Старосамбірський повітові проводи ПУН. Керівником Самбірського окружного проводу ПУН був Микола Гнатів. Дрогобицький міський провід ПУН проводив практичну націоналістичну діяльність у м. Дрогобичі, провідником якого була Любов Якубовська (заарештована в 1946 р. і засуджена). Бориславський міський провід ПУН проводив націоналістичну діяльність в м. Борислав, провідником був Степан Турек (засуджений в 1949 р. і помер у місцях позбавлення волі)³⁶. Турківський повітовий провід ОУН (м) проводив активну роботу в селах – Вовче, Лімна, Хаців і Лопушанка. Провідником був Іван Дмитрак, який в 1944 р. перейшов за кордон. Старосамбірський повітовий провід діяв на території Старосамбірського і Стрілківського районів, керував проводом Михайло Савдик, перейшов у Німеччину в 1944 р. Мостиський повітовий провід ОУН (м) – керував мельниківським підпіллям в Мостиському, Судово-Вишнянському і Крукеницькому районах. Провідником був Михайло Шуп’яний, який народився у с. Твіржа Мостиського району, організаційно був пов’язаний з центральним проводом ПУН. Шуп’яний особливо активну роботу проводив в сс. Старява, Черява, Гординя, Мостиського району³⁷.

Під час відступу німецьких військ з території України керівники і більшість рядових учасників пунівського підпілля, які діяли в області, перейшли разом з відступаючими німецькими військами кордон і осіли в різних західноєвропейських країнах: Микола Курчик колишній провідник Дрогобицького міського проводу ОУН (м), Василь Німилевич – референт пропаганди Дрогобицького міського проводу ОУН (м), Лев Подоляк, Петро Поліщук, Федір Зарічний – члени Дрогобицького міського проводу ОУН (м), Масафат Наконечний – член Самбірського районного проводу ОУН (м)³⁸. Частина членів мельниківського підпілля глибоко законспірувалася і залишилася на території області для проведення антирадянської діяльності. Серед них Микола Ільчишин, колишній організаційний референт Дрогобицького міського проводу (м). У 1944 році він перейшов на бік ОУН бандерівців і перебував у складі Мединицького

районного проводу ОУН (м). М. Ільчишин розроблявся по агентурній справі №-236 Медичинським РВ МДБ Дрогобицької області. Для прикладу варто назвати й Любомиру Юркевич, яка входила до складу Дрогобицького надрайонного проводу ОУН (б). Після ліквідації складу Дрогобицького надрайонного проводу ОУН та його керівника “Андрія”, Л. Юркевич легалізувалася, але через короткий час повернулася до підпілля ОУН (б). Вона розроблялася по справі-формулярі №-2535³⁹.

Референт жіночої мережі Дрогобицького районного проводу ОУН (м) Емілія Смально говорила, що паралельно із ОУН (м), існує мережа ОУН (б), але “остання ніяким авторитетом серед населення не користується, так як С. Бандера не має ніяких повноважень на керування організацією, і є височкою та самозванцем”⁴⁰. Насправді це було не так, оскільки ОУН (б) у декілька разів переважала ОУН (м) за масштабами діяльності та чисельністю. У витягах із протоколів допитів відзначалося, що багато жінок з мельниківського підпілля переходили в УПА працювати санітарками⁴¹.

Керівники пунівського підпілля через емісарів і кур’єрів закордонного центру ПУН вели активні дії для встановлення зв’язків з учасниками ПУН, які залишилися на території області для проведення діяльності в умовах радянської дійсності. Скерованих для цієї мети емісарів керівники закордонного центру ПУН забезпечували адресами довірених осіб з числа кадрових націоналістів мельниківського напрямку, які проживали на території області. В результаті проведених УМГБ заходів встановлено 20 членів цього підпілля, адреси яких були вилучені під час арешту емісарів закордонного центру ПУН⁴². З них в різний час органами МГБ арештовано 3, вбито як підпільників – 1, виселено у віддаленні місця Радянського Союзу – 1, виїхало в інші області – 2 особи, встановлено тих, хто проживав на території області – 7, не встановлено 1 особу⁴³.

У Турківському районі активно працював надрайонний провід ОУН (м), який мав також нелегальну типографію⁴⁴. Агентура зазначала, що у Самборі розташовувався окружний центр мельниківців, яким керував Гнатів (працював у УДК). Його помічниками були священики Івашко, Мічковський та інші. В Турці був повітовий провід, яким керував Микола Філіпчак (бургомістр). Відомими мельниківцями у Турці були Омелян Децик, Іван Смолій з села Михновець, священик Левицький, адвокат Горічко (голова Турківського комітету) та інші⁴⁵.

Старосамбірським повітовим проводом керував голова міста Савдик. До мельниківців належали Микола Ковальський, Теофан і Михайло Волосянські, Володимир Федорович і Станіслав Дашо. Членами проводу ОУН (м) був Гнатів, Микола Філіпчак, Соболь і Богдан Мартинович з села Стара Сіль. Пунктами зв’язків мельниківців у Самборі був книжковий магазин, який знаходився на площі Ринок. Деякий час завмагазину був сам Гнатів.

Ще один пункт зв’язку у Старому Самборі знаходився у міській управі, керував ним Артем Вовчок. У Турці пункт зв’язку розташовувався у міській управі, а пізніше в Українському допомоговому комітеті. Опорні пункти мельниківців в Дрогобицькій області до 1944 року були в селах Михновець, Лип’є, Жукотин, Верхній Лужок, Спас і Гусаків. У селі Верхній Лужок проживав священик Татомир, два сини якого були мельниківцями. Вони проводили серед населення мельниківську агітацію. У Старому Самборі діяв Михайло Ярема, який спочатку був бандерівцем, але пізніше налагодив зв’язки із мельниківцями Волосянівським, Савдиком та перейшов на позиції останніх. В селі Стрильбичі син священика Крайчик, на ім’я Василь був мельниківцем⁴⁶.

У Стрию до повітового проводу мельниківців входили: директор торгової школи, начальник поліції Романишин. Мельниківці мали щонайменше чотири типографії у Турці, Нижніх Устриках, Мостиську. В Турці типографія знаходилася в підвальному приміщенні будинку, в якому розташовувалась німецька жандармерія, в Нижніх Устриках – в приміщенні управління міста (знищена бандерівцями), Самборі – сильно законспірована, у зв'язку із тим, що видавала антибандерівську літературу. Крім цього, в Самборі існувала легальна типографія, якою керував мельниківець Лукавський⁴⁷.

У плані “Агентурно-оперативних міроприємств по розшуку, розробці і ліквідації учасників ОУН мельниківців” від 12 жовтня 1948 р. зазначалося, що в Жидачеві існує і проводить націоналістичну діяльність ОУН (м) в кількості 10 – 12 осіб, провідником, якої був колишній директор місцевої середньої школи Теофіль Скалений, який проживав нелегально у м. Львів, звідки через члена ОУН (м) Миколу Серафіна керував діяльністю організації⁴⁸.

Для розпрацювання мельниківців була видана спеціальна директива Міністра державної безпеки УРСР Савченка №34 від 10.04.1947 р. про активізацію викриття і ліквідацію підпільної націоналістичної організації ОУН (м), відповідно із якою почалася розробка останньої⁴⁹. Станом на серпень 1947 р. по матеріалах контрольно-наглядових справ УМДБ Дрогобицької області проходило 291 особа, за приналежність до ОУН (м)⁵⁰. У протоколі допиту Любові Юркевич від 2 березня 1948 р. зазначалося, що діяв Крайовий провід ОУН (м), провідником якого в 1944 р. був Михайло Максимів, а його членами Роман Рошак, Ковальський, Павло Омельченко, Толя-“Романець”. Цей провід дислокувався в м. Львів, а також у м. Криниця (Польща), після цього в липні 1944 р. переїхав у м. Братислава (Чехословаччина), а до жовтня розміщувався в м. Відень (Австрія). Як і в ОУН (б), ОУН (м) формально мала аналогічну структуру, однак насправді вона не була настільки розгалужена. На території Дрогобицької області діяло три окружні проводи: Дрогобицький, Стрийський, Самбірський. Окружні проводи керували повітовими проводами. Важко говорити, скільки до кожного окружного проводу входило повітових проводів, однак їх число відповідало адміністративному поділу. До повітових проводів входили районні, які керували підрайонними. Підрайони складалися зі станиць. До станиць входили ланки, яких налічувалося 4 – 5, а кожне ланка нараховувало в своєму складі 3 – 5 осіб⁵¹. Згідно з інструктивними вказівками Проводу ОУН (м) кожний район повинен був мати свій районний провід, але чи мали всі райони проводи Любов Юркевич не знала. Міські проводи ОУН (м) існували у великих містах області – Дрогобич, Стрий, Самбір. Станичні мережі створювались як у селах, так і в містах⁵².

Аналізуючи документи, протоколи допитів, можемо чітко говорити, що в період німецької окупації на території Дрогобицької області існували і проводили діяльність Дрогобицький, Самбірський і Стрийський окружні, Мостиський і Турківський повітові, Бориславський міський провід ОУН (м). Місцями найбільшої концентрації членів ОУН (м) в Дрогобицькій області були Турківський, Самбірський, Новострільчанський, Дрогобицький, Мостиський райони, а також міста Борислав, Дрогобич, Турка і Самбір⁵³. У Мостиському районі в період німецької окупації існував т.зв. повітовий провід ОУН (м), який очолював Шулян. Останній пізніше перебував за кордоном і займав керівні посади в ОУН (м)⁵⁴.

Із документу “Звіт місцевина Ходорів” за час від 30 серпня до 14 вересня 1941 р. довідуємося, що досит активно діяв Ходорівський повітовий провід ОУН (м). Протягом цього часу двічі відбувалися збори повітової ексекутиви, на яких обговорювався

двотижневий план роботи. При цьому робився наголос на поширення організаційної мережі, організації по селах куренів молоді (з дорослої і старшої), що зробили у семи селах. В кожному селі було ланка, до якого входило 3 – 4 члени. Ці члени збиралися у відповідних хатах і вивчали літературу, видану Проводом організації⁵⁵.

Зрозуміло, що для будь-якої діяльності необхідно було мати відповідну матеріальну базу. Господарсько-фінансова референтура Дрогобицького окружного проводу ОУН (м), яку очолював Василь Кліщ-“Медвідь” протягом 1 листопада 1941 – 20 березня 1942 рр. отримала 3553,64 злотих, витратила 3336,41 злотих, залишилося 217,23 злотих⁵⁶. Основними статтями місячних видатків були: плата організаційній референтурі 200 злотих, газ – 120 злотих, чинш – 80 злотих, світло – 10 злотих, подорожі – 200 злотих, дрібні видатки – 100. Загалом 710 злотих⁵⁷. Частково про фінансове становище Дрогобицького обласного проводу ОУН (м) довідуємося із “Звіту з Дрогобицької області” за 31 березня 1942 р. У ньому зазначалося, що майно обласної ексекютиви складалося з квартири у Дрогобичі на вул. Шевченка, 12/1 (п’ять б’юрок, 1 шафа, 2 етажерки), трьох циклостилів (2 у м. Дрогобич, 1 – повинні перевезти з м. Самбір), 1 моторовера (у Лавріва з м. Борислав). Кошти, які збиралися, передавалися до Львова. Станом на березень 1942 р. в скарбниці обласного проводу ОУН (м) налічувалося 1600 злотих. Однією зі статей доходів обласного проводу був відсоток з прибутків крамниці Івана Стебельського, які зберігалися у нього і призначалися для створення фінансової бази обласної ексекютиви⁵⁸. Роман Лаврів добре орієнтувався у справах Дрогобицької, Стрийської, Самбірської округ, проте, крім прізвищ провідників, не знав нікого. Маючи добрий циклостиль, він передав його Станіславівській обласній ексекютиві ОУН (м). Іван Стебельський мав магазин “Універмаг” у Бориславі, а добрі торгівельні здібності дозволяли йому значно поповнювати організаційну касу⁵⁹. Казну обласного проводу ОУН (м) поповнювали іншими способами. Так, у документі “Звіт з поїздки до Дрогобича” за 2 червня 1942 р. зазначалося, що під час святкування “Зелених свят” здійснювалися традиційні походи, під час яких у Стрию зібрали 200 зл., Бориславі – 500 зл., Дрогобичі – 250 зл.⁶⁰.

Звісно, ОУН (б) мала у понад десять разів більші прибутки та скарбницю. Наприклад, у вересні 1943 р. в Дрогобицькій області місячні видатки ОУН (б) Дрогобицької області становили 35055 зл., а надходження – 201268 зл. На роботу військових окружних референтів витрачалося 1200 зл., на вишколи – 1044 зл., на харчі для УНС – 2700,80 зл.⁶¹. Зрозуміло, що ОУН (б) мала відповідні можливості для формування розгалуженої структури, творення й розбудови власної збройної сили.

Для висвітлення питань діяльності, а особливо структури організації важливе значення мають звіти і документи самих підпільників. Так, нещодавно віднайдені матеріали дозволяють реконструювати структуру окремих адміністративних одиниць. Також можна відзначити, що мельниківське структурування, не зовсім відповідало офіційному і бандерівському. Наприклад, до Сколівського району належало 48 сіл, Дрогобицького – 81 село, Стрийського – 72, Миколаївського – 29, Жидачівського – 58, Ходорівського – 66⁶². У звіті з Розвадівського району 24 жовтня 1941 р. зазначалося, що до нього входило 9 сіл⁶³. Як і в бандерівців, кожен район Дрогобицької області ОУН (м) мав свій криптонім. Зокрема, Підбузький район (сс. Східниця, Залокоть, Ластівка, Кропивник)-“Чорногора” – провідник Кріт-“Мономах”; Меденицький (сс. Меденичі, Липівці, Більче, Йозерберг)-“Стрілець”; Борислав-“Бескид” – Ярослав Витвицький-“Крук”. До самого Бориславського району входили 3 станиці: 1. Дерезичі; 2. Губичі – Маринчак-“Остап”; 3. Тустановичі;

4. Борислав; 5. Уріж – “Горський”; 6. Трускавець; 7. Модричі; 8. Солець; 9. Колпець; 10. Стебник – “Скрипуч”⁶⁴.

Основним напрямом роботи ОУН (м) у Дрогобицькій області була пропаганда і вишкільна робота. Інформації про бойові акції, на жаль, нам віднайти не вдалося. Загалом діяльність ОУН (м) не набрала великих масштабів. Це в першу чергу пов’язано із відсутністю реально діючого членства у низових організаціях, слабкою розгалуженістю структури та проблемою із коштами. Наприклад, референтура СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН (м) (Мабур-“Ігор”) складалася з трьох ланок: 1) ланка СБ – Рогажинський, Курчак, Мабур; 2) ланка розвідки – Стедик, Ковалик, Скоропад; 3) ланка боївки – Шкільник, Мінчак⁶⁵, – і поступалася аналогічній у бандерівців. У політичному звіті із терену Стрийщини за жовтень-листопад 1943 р. зазначалося, що мельниківці діють слабо, якоїсь конкретної роботи не проводять, займаються евакуацією⁶⁶. Так, у звіті “Місцевини Ходорів” за 14 – 21 вересня 1941 р. зазначалося, що по селах, в яких не вдалося організувати ланок, встановлювався нагляд за працею членства. Мельниківські структури Дрогобицької області тісно співпрацювали з іншими обласними організаціями ОУН (м). Зокрема, був налагоджений зв’язок із Рогатином у видавничій справі⁶⁷. Культурно-освітня референтура Дрогобицького окружного проводу ОУН (м) (Веселий-“Лезо”) видавала листівки, іншу пропагандистську літературу. Пропаганду поширювали через курені молоді, агітаційні комітети⁶⁸. Мельниківці активно розповсюджували газету “Сурма”⁶⁹. Особливо великі надії у 1943 р. вони покладали на формування дивізії СС “Галичина”, з цією метою вели широку пропаганду серед населення⁷⁰.

Активно і у великій кількості до 1943 р. мельниківці видавали антибандерівську літературу, а з 1944 р. вели тільки усну агітацію серед населення проти бандерівців і особливо проти створення боївок. У відповідь на наклепницьку агітацію мельниківців, бандерівці весною 1944 р. в Турківському районі провели досить цікаву антимельниківську кампанію, в ході якої керівників мельниківських організацій били палицями⁷¹.

Про організацію вишколів, які проводила ОУН (м), відомо насправді дуже мало. Очевидно їх і не було багато. Із звіту, наприклад, довідуємося про вишкіл для юнацтва біля с. Головецьке, на якому було 22 юнаки⁷². Важливе виховно-вишкільне значення мали святкування “Свята зброї”, до яких особливо ретельно готувалися⁷³.

Досить детально, і що важливо, точну інформацію про становище мельниківців довідуємося із звіту ОУН (б) за серпень 1943 р., де зазначалося: “Мельниківці: Не маючи розв’язки на важливі та пекучі питання дня сходять до “еміграційної” нежиттєвої групи на взір УНР. Розкинені малими острівчиками і то лиш по деяких повітах та містах вдержують індивідуальні зв’язки, не проявляючи ніякої діяльності та займаються інтригами та типовими мельниківськими “пропагандами” – плітками. Не то по серед загалу, але так на тих же острівчиках (Коломия, Перемишль, Ходорів) тратають решту симпатії в корить ОУНСД. Втрата симпатій та людей заставляє мельниківців робити вічні зміни в сітці. Бувають випадки, що повіти контактуються безпосередньо в КЕ (Крайва ексекутива – В.І.). Льокайська орієнтація і віра в непобідимість свого вождя – Німеччину чи радше Гепо (рівночасно телячий страх перед ним), захитані останньо та перекреслені подіями днів – витворили в мельниківщині “ідеологічну” порожнечу та брак тактики і рецепт на щодень. Тому то мельниківська сітка чи так кожний мельниківець розв’язує їх по своєму або всупереч постанові ОУНСД, в кращому випадку ступає за розв’язкою ОУНСД. Це не перешкоджає Аркадіяєві та іншим мельниківським дубам торочити про “нову тактику ОУН (мельниківців, пристосовану

більш до потреб руху на СУЗ”. Яка вдійсності та “нова тактика” є – ніхто в них не вміє сказати. У здорових низах мельниківщини є тенденції творення партизанки на ЗУЗ на що мельн. КЕ вкінці дала свою згоду. Протягом серпня ніякої літератури не видали”⁷⁴.

У підпільному політичному звіті за серпень-вересень 1943 р. зазначалося, що “Мельниківці як видно з їхньої роботи в терені, не сконсолідовані в горі. З гори не мають однакових інструкцій відносно праці в терені. В деяких округах позначаються зміна їхнього відношення до нас під натиском нашої роботи. Напр. в Турці звернулася з пропозицією, щоби наладати співпрацю у військовій ділянці. Крім цього на терені того повіту видали такий наказ своїй сітці: 1. якщо група УНС знайдеться в їх терені і буде потребувати харчової підтримки, то за всяку ціну ту підтримку дати; 2. якщо дійде до сутички перед групою УНС а їх групою, без бою здати зброю; 3. якщо їх розвідка довідається про якусь небезпеку УНС, то негайно повідомити”⁷⁵.

Про діяльність мельниківського підпілля довідуємося також і з протоколу допиту Любові Якубовської, у якому зазначалося, що вона до Львова доставляла, за завданням організаційного провідника міської екзекутиви Василя Німиловича, антирадянську націоналістичну літературу для Дрогобицької міської організації ОУН (м), а після того разом з членом міського проводу Зарічним розмножувала цю літературу на ротаторі. Інструктаж Якубовська отримувала від М. Ільчишина, який був призначений організаційним референтом Дрогобицького міського проводу ОУН (м) замість Німиловича⁷⁶.

Попри порівняно організаційну слабкість, підпілля ОУН (м) в Дрогобицькій області продовжувало діяти й наприкінці 1940 – початку 1950-х рр. Так, Управлінням КДБ при РМ УРСР по Дрогобицькій області разом із апаратами Уповноважених УКДБ 1955 р. розшукано 15 оунівських нелегалів, з них: 6 підпільників, 3 терористів, 5 членів ОУН, 1 посібник⁷⁷.

УКДБ постійно, особливо у 1950-х рр., проводило заходи із виявлення через аген-туру та іншими шляхами всіх членів ОУН (м), які 1944 року перейшли за кордон, і збирало на них компрометаційні матеріали. Встановлювалися близькі родинні і організаційні зв’язки тих, хто втікав, і вживалися заходи щодо виявлення осіб, які з ними підтримували листування. Акцент також робився на тих, які перейшли через кордон, а раніше були агентами органів державної безпеки⁷⁸. У розробці 2 відділення відділу 2-Н УМГБ знаходилася 1 агентурна справа, 5 справ-формулярів, для розробки мельниківців у роботі використовувалися 4 агенти, 3 “секретні осведомителі”⁷⁹.

Управління КДБ при РМ УРСР по Дрогобицькій області і його районні апарати свою роботу з розробки українських націоналістів-мельниківців в 1955 році будували в напрямку викриття підпілля, а також зв’язків осіб, які проживали в області, із за-кордонними центрами ОУН, забезпечення агентурного спостереження за активними націоналістами і родичами голови ПУН А. Мельника, розшуку учасників “проводів” та ін. мельниківців, що втекли із області⁸⁰.

Для розробки ОУН (м), як і ОУН (б), використовували агентів з числа родичів, або колишніх підпільників застосовуючи при цьому поширений “аргумент” – заве-дення справи на виселення⁸¹. Зокрема, на 1953 р. агентура, яка працювала по розробці пунівського підпілля, складалася з 43 агентів, із них в МВ, РВ МВС – 32, 1 утримувача явочної квартири⁸². Для розробки колишніх підпільників часто залучали спеціальних агентів⁸³. У доповідній записці “Про проведені міроприємства з викриття і розробки пунівського підпілля на території Дрогобицької області” від 25 вересня 1952 р.

зазначалося, що на цей час велося 24 справи-формуляри, 5 розшукових справ, 3 справи попередньої оперативної перевірки⁸⁴. Агентурний апарат по лінії 3-го відділення складався із 38 осіб⁸⁵. Пізніше розробка ОУН (м) велася більш інтенсивно і вже налічувалося 32 справи-формуляри із них 25 в МВ, РВ МВС, 4 справи попередньої оперативної перевірки (2 в МВ, РВ МВС), 4 розшукових справи (1 в МВ, РВ МВС). Власне в 1953 році заведено: 4 справи-формуляри, 2 справи попередньої оперативної перевірки⁸⁶.

У роботі 4-го відділу УКДБ і районних апаратів УКДБ по лінії мельниківців була така кількість справ оперативного обліку: справ-формулярів – 21, розшукових справ – 11, справ попередньої оперативної перевірки – 1. Окрім цього, розроблялося 3 пунівці, адреси і паролі для зв'язку з якими були вилучені при арешті емісарів ПУН⁸⁷. Станом на 14 червня 1955 р. у “виробництві” УКДБ і районних апаратів на учасників ОУН (м) знаходилися 32 справи оперативного обліку, над розробкою яких працювали 25 агентів. В області на той час проживали 5 учасників ОУН (м), адреси яких вилучено при арешті емісарів закордонного центра ПУН⁸⁸. Також враховано 48 членів ОУН (м), які проживали в Дрогобицькій області та були взяті на облік, обліковано 57 мельниківців, що втекли із області у 1944 році закордон і виїхали в східні райони Радянського Союзу⁸⁹.

Станом на 1 січня 1955 р. в Управлінні КДБ і його районних апаратах налічувалось 26 агентів, які брали участь в розробці мельниківців. За період січня-грудня 1955 р. з числа оунівців-мельниківців і їх “зв'язків” було завербовано 8 агентів. На той час по цій лінії працювало 30 агентів⁹⁰. Загалом чекісти стверджували, що станом на 24 грудня 1955 р. у Дрогобицькій області проживало 48 мельниківців⁹¹. Крім цього, вони мали список 50 мельниківців, які втекли з Дрогобицької області у 1944 р.⁹²

Уже станом на 1 лютого 1956 р. було виявлено і обліковано 70 колишніх членів ОУН (м), з них 33 особи розроблялося, в тому числі: 21 по справах-формулярах, 1 по ДПОП, а також було в наявності 11 розшукових справ. У розробці 4-го відділу УКДБ знаходилося 3 справи-формуляри на мельниківців. Всього по цій лінії діяло 30 агентів, в тому числі 8 завербованих в 1955 році⁹³. Активно розроблялися родичі А. Мельника, які залишилися проживати у Дрогобицькій області. Зокрема, була заведена агентурна справа “Лігво” на родинні зв'язки оунівців-мельниківців, фігурантами котрої було 13 осіб⁹⁴.

Отже, проаналізувавши комплекс невідомих раніше документів та праць істориків попередників варто зазначити, що ОУН (м) у Дрогобицькій області протягом 40 – 50-х рр. ХХ ст. пройшла шлях організаційного становлення.

Чисельність мельниківського підпілля у період найбільшого піднесення цього руху становила понад чотириста членів. Формально структура ОУН (м) у Дрогобицькій області відповідала бандерівській проте у зв'язку із відсутністю кадрів діяльними залишалися окружні, повітові і районні проводи. В подальшому ця тенденція веде до того, що залишаються лише окружні і повітові ланки. Основним напрямком діяльності мельниківців була пропаганда. Бойових акцій ОУН (м) практично не здійснювали.

Незважаючи на окремі розходження у формах і методах досягнення програмних завдань у Центральних ланках ОУН (б) і ОУН (м), низові осередки та їх члени, активно співпрацювали між собою. Проте, порівнюючи масштаби діяльності, кількість членів та низових осередків ОУН (б) у Дрогобицькій області кількаразово переважала ОУН (м).

Перспективним напрямком дослідження є вивчення проблем функціонування структур ОУН (м) в інших областях, а згодом проведення комплексного дослідження з історії ОУН (м).

¹ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920 – 1942. – К., 2005. – 332 с.; Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946 – 1956 рр.). – К., 1999. – 111 с.; Його ж. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999. – 220 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – 464 с.; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002. – 519 с.; Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939 – 1955 рр. – К., 2005. – 840 с.

² Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 21.

³ Там само. – Арк. 22.

⁴ Там само. – Арк. 20.

⁵ Там само. – Арк. 13-14.

⁶ Там само. – Арк. 1.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 75 зв.

⁸ Там само. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 29.

⁹ Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 3.

¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 12 (1960). – Спр. 39. – Арк. 117.

¹¹ Там само. – Спр. 37. – Арк. 14.

¹² Там само. – Спр. 40. – Арк. 273.

¹³ Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 21.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 12 (1960). – Спр. 40. – Арк. 275-276.

¹⁵ Там само. – Спр. 37. – Арк. 14.

¹⁶ Там само. – Спр. 39. – Арк. 48.

¹⁷ Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 8.

¹⁸ Там само. – Арк. 8зв.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 84.

²⁰ Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 35.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 12 (1960). – Спр. 37. – Арк. 132.

²² Там само. – Арк. 22.

²³ Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 15зв.

²⁴ Там само. – Арк. 16зв.

²⁵ Там само. – Арк. 36.

²⁶ Там само. – Арк. 37-37зв.

²⁷ Там само. – Арк. 1.

²⁸ Там само. – Арк. 1зв.

²⁹ Там само. – Арк. 4.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 12. (1960). Спр. 37. – Арк. 15.

³¹ Там само. – Арк. 16.

³² Там само. – Арк. 17.

³³ Там само. – Арк. 164.

³⁴ Там само. – Арк. 166.

³⁵ Там само. – Арк. 24, 147.

- ³⁶ Там само. – Спр. 39. – Арк. 247.
³⁷ Там само. – Арк. 248.
³⁸ Там само. – Спр. 37. – Арк. 19.
³⁹ Там само. – Арк. 18.
⁴⁰ Там само. – Арк. 79.
⁴¹ Там само. – Арк. 83.
⁴² Там само. – Спр. 39. – Арк. 248.
⁴³ Там само. – Арк. 249; Спр. 40. – Арк. 2.
⁴⁴ Там само. – Спр. 40. – Арк. 266.
⁴⁵ Там само. – Арк. 271.
⁴⁶ Там само. – Арк. 272.
⁴⁷ Там само. – Арк. 273.
⁴⁸ Там само. – Спр. 37. – Арк. 144.
⁴⁹ Там само. – Арк. 13.
⁵⁰ Там само. – Арк. 1-12.
⁵¹ Там само. – Арк. 121.
⁵² Там само. – Арк. 120.
⁵³ Там само. – Спр. 40. – Арк. 324; Спр. 37. – Арк. 14.
⁵⁴ Там само. – Спр. 17. – Арк. 49.
⁵⁵ Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 15.
⁵⁶ Там само. – Арк. 3зв.
⁵⁷ Там само. – Арк. 3зв.
⁵⁸ Там само. – Арк. 1.
⁵⁹ Там само. – Арк. 1зв., 20, 22.
⁶⁰ Там само. – Арк. 36.
⁶¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 33.
⁶² Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 185-191.
⁶³ Там само. – Арк. 7.
⁶⁴ Там само. – Арк. 2.
⁶⁵ Там само. – Арк. 3зв.
⁶⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 100, 139.
⁶⁷ Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 16.
⁶⁸ Там само. – Арк. 3зв.
⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 12(1960). – Спр. 37. – Арк. 88.
⁷⁰ Там само. – Арк. 274.
⁷¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 12 (1960). – Спр. 40. – Арк. 274.
⁷² Архів ОУН в м. Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 25.
⁷³ Там само. – Арк. 9.
⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 66.
⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 7.
⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 12(1960). – Спр. 37. – Арк. 36.
⁷⁷ Там само. – Спр. 47. – Арк. 51.
⁷⁸ Там само. – Арк. 62.
⁷⁹ Там само. – Спр. 37. – Арк. 20.
⁸⁰ Там само. – Спр. 17. – Арк. 31.
⁸¹ Там само. – Спр. 37. – Арк. 190.
⁸² Там само. – Спр. 40. – Арк. 12.

⁸³ Там само. – Спр. 39. – Арк. 238.

⁸⁴ Там само. – Арк. 77.

⁸⁵ Там само. – Арк. 117.

⁸⁶ Там само. – Спр. 40. – Арк. 3.

⁸⁷ Там само. – Спр. 17. – Арк. 64.

⁸⁸ Там само. – Спр. 40. – Арк. 324.

⁸⁹ Там само. – Спр. 17. – Арк. 32, 65.

⁹⁰ Там само. – Арк. 34.

⁹¹ Там само. – Арк. 20.

⁹² Там само. – Арк. 25-29.

⁹³ Там само. – Арк. 41.

⁹⁴ Там само. – Спр. 37. – Арк. 21.

Василь Ільницький.

Діяльність ОУН (м) у Дрогобицькій області УРСР (1940 – 1950-ті рр.).

У статті досліджується процес формування організаційної структури ОУН (м). Автор встановлює чисельність мельниківського підпілля у Дрогобицькій області. Виокремлюються основні напрямки діяльності мельниківців та заходи репресивно-каральних органів для їхньої ліквідації.

Vasyl' Ilnytscy.

Activity OUN (m) in the Drohobitsciy region of Ukraine (1940 – 1950 th).

In the article the process of forming of organizational structure OUN (m) is explored. An author sets the quantity of melnicivscogo underground in the Drohobitsci regions. Basic directions of activity of melnicivtsiv and measures of repressive-punitive organs for their liquidation are selected.

ОСВІТА В ДРОГОБИЧІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944 – 1953)

Освіта була і залишається тією сферою, що впливає на життєдіяльність і стратегічний розвиток нації. Її сутнісне наповнення значною мірою визначає сферу духовних цінностей, національну свідомість і мораль суспільства. Аналіз освітніх процесів, особливо у складні і суперечливі періоди розвитку західноукраїнського регіону, допоможе у здійсненні сучасних реформаційних заходів у шкільництві, середній спеціальній і вищій школі. Зміни освітньої системи мають враховувати історичний досвід, національні і регіональні традиції, демократичні цінності. Без всебічного і об'єктивного дослідження освітньої сфери краю не можна відтворити і цілісну історичну картину повоєнних років.

В радянську добу історики переоцінювали тодішню систему освіти, показували лише її досягнення, не аналізували її реальних проблем та недоліків. За умов незалежності з'явилась низка досліджень, у яких об'єктивно і неупереджено аналізується радянська освітня політика на західноукраїнських землях у повоєнні роки¹. Освітні процеси, які відбувалися у Дрогобичі і області, знайшли в них фрагментарне відображення.

Становлення освіти у повоєнному Дрогобичі відбувалося в умовах відновлення у краї радянської системи, повоєнної розрухи, збройного спротиву радянській владі національно-визвольних сил, репресій режиму проти місцевого населення. Розглядаючи освіту як дієвий засіб радянзації західноукраїнських земель, нова влада мобілізувала значні матеріальні і людські ресурси на відновлення і збільшення числа закладів освіти.

Перед війною у Дрогобичі діяло 14 середніх та семирічних шкіл, у яких навчалось 5 тис. 311 учнів, працював 251 педагог². Восени 1944 року навчання розпочалося у 5 середніх, 4 семирічних, а також 1 залізничній школах. Було відкрито 3 дитячі будинки і 2 дитячі садки³. 31 жовтня 1944 р. у місті запрацювала музична школа, в якій навчалися 166 дітей. Згодом у Дрогобичі почала діяти спортивна школа⁴. Хоча навчальні кабінети були не обладнані, не вистачало елементарного навчального приладдя, підручників, книг, більшість дітей шкільного віку Дрогобича української, польської та інших національностей отримали можливість навчатися. У межах цілої області ситуація була набагато гіршою. У 1944/1945 навчальному році 7 000 дітей залишились поза школою⁵. Саме скрутне матеріальне становище та атмосфера репресій залишались головними причинами невідвідування школи багатьма дітьми. Ще і в 1952/1953 навчальному році у Дрогобицькій області поза школою залишалось 5 000 дітей.

У період репатріації польського населення міста у 1945 – 1946 рр. була закрита ціла школа, виїхало майже 600 учнів⁶. Незважаючи на масові переселенські і депортаційні акції повоєнних років, чисельність учнів у школах Дрогобича зростала, що не можна сказати про мережу шкіл. У 1950 році у місті працювало 9 шкіл, але учнів було майже вдвічі більше – 4 260⁷. У Дрогобичі склалася ситуація, якої на той час не було в жодному обласному центрі України – навчання проводилося у дві-три зміни. Деяким розв'язанням проблеми стало відкриття у 1953 р. нової школи⁸.

Незаперечним досягненням радянської системи освіти в краї в повоєнні роки стало залучення до самоосвіти дорослого населення. У березні 1945 р. у місті було взято на облік 112 неписьменних і 79 малописьменних осіб⁹. Для ліквідації цього явища відкривалися школи і гуртки, значна частина яких організовувалась безпосередньо на виробництві. У 1946/1947 н. р. грамоти навчалося 469 дрогобичан¹⁰. Для працюючої молоді у місті було відкрито вечірню школу.

У листопаді 1944 року РНК УРСР прийняла рішення щодо структури учительського інституту в Дрогобичі, а Управління у справах вищої школи при РНК та Народного комісара освіти УРСР П. Тичини видали накази про основне завдання поновленого навчального закладу, план набору та керівництво інституту і основних підрозділів¹¹.

Перший після окупації план набору студентів був визначений у 180 осіб. На факультеті мови і літератури мало навчатися 60 студентів (30 – на відділенні української мови і літератури і стільки ж – на відділенні російської мови і літератури), по 60 осіб приймали на фізико-математичний та історичний факультети¹². Перший набір студентів проходив з труднощами. Причиною недобору була мала кількість випускників середніх шкіл, адже під час окупації середні школи були закриті, молодь мала 6 – 7 річну освіту. На трьох факультетах узимку розпочали навчання лише 166 студентів, з яких станом на 1 травня 1945 р. залишилося 150¹³. Для підготовки вступників створювалися підготовчі відділи, курси з відривом і без відриву від виробництва¹⁴. В 1945 р. було продовжено термін подання документів до учительських інститутів республіки, тому навчання на першому курсі розпочалося 1 жовтня¹⁵. Поза конкурсом до вищого навчального закладу вступали учасники Великої Вітчизняної війни¹⁶. Щоб за будь-яких обставин виконати державний плани набору студентів до учительського інституту, керівництво йшло на порушення, зараховувалась молодь з незакінченою середньою освітою¹⁷. Аналіз відрахувань студентів Дрогобицького учительського інституту за 1945/1946 н. р. показує, що 21 студент був відрахований за відсутність повної середньої освіти¹⁸.

У наступні роки набір студентів мав свої особливості, однак зберігалася тенденція до збільшення кількості першокурсників, розширення спеціальностей. На початку 1952/1953 н. р. у Дрогобицькому учительському інституті був уже 471 студент¹⁹. В цьому ж році його було реорганізовано в педагогічний з 4-річним терміном навчання.

У Дрогобичі поступово розгортали діяльність і середні спеціальні навчальні заклади. Були відкриті нафтовий, електромеханічний технікуми, музичне училище, торгово-кооперативна і сільськогосподарська школи, а також ремісниче училище. На промислових підприємствах Дрогобича, що відбудовувалися та налагоджували роботу, створювалися школи фабрично-заводського навчання, які без відриву від виробництва готували фахівців необхідних робітничих професій²⁰.

Великі труднощі у налагодженні навчально-виховного процесу в освітніх закладах міста викликала гостра нестача підручників, дидактичних та методичних посібників, зошитів, діти писали на старих газетах, книгах, бракувало пер, чорнила, крейди, класних журналів, бланків учнівської документації. Щоб виправити ситуацію, вчителі самі, разом з учнями виготовляли наочне саморобне приладдя. Значна частина підручників, вважалася “шкідливою” з ідеологічної точки зору і підлягала вилученню із використання в навчальному процесі з подальшим знищенням.

Потребували найнеобхіднішої навчальної літератури і студенти учительського інституту. До війни бібліотека вищого навчального закладу нараховувала 50 000 примірників книг, після окупації лише – 300²¹. Тому за особливим розпорядженням заступника наркома освіти УРСР О. Руського всі установи і організації

Дрогобича мали повернути літературу з його штампом²². Харківський університет та його бібліотека надіслали до Дрогобича 3 тисячі підручників²³. У першому півріччі 1945/1946 н.р. у бібліотеці інституту було близько 4 тисяч книг і журналів, а в кінці року вже 7 200 примірників: 3 500 – художньої літератури, 1 500 – наукової, 900 – різних підручників, решта – брошури. Поповнилася бібліотека й історико-географічними картами²⁴. Та все ж, не вистачало підручників з мовознавчих дисциплін, загальної фізики, математики, креслення, психології, педагогіки, а також історії української літератури, середніх віків, СРСР. У 1952 р. бібліотека переїхала в окреме приміщення. Її книжковий фонд нараховував 6 950 томів книг²⁵.

У перші повоєнні роки виникало чимало проблем і з кадровим забезпеченням. Місцева інтелігенція була малочисельною, та й не викликала у влади політичної довіри. Наприкінці 1944 року в установах народної освіти Дрогобича працювало 226 осіб при потребі 258²⁶. У серпні 1946 р навіть в апараті міськвно не вистачало 10 працівників²⁷.

Попри труднощі, у Дрогобичі та інших містах області брак вчителів був набагато меншим, ніж у сільській місцевості. У січні 1951 р. школам Дрогобицької області потрібно було ще 400 вчителів²⁸. Не вистачало на початках і викладачів в учительському інституті, зокрема, історії, фізики, хімії, військової та фізичної підготовки²⁹. Кадрові проблеми ускладнювалися із переселенням польської інтелігенції. З виїздом спеціалістів польської національності плинність працівників на підприємствах і в установах міста досягала 60%. Можливості працювати позбавляли освітян і репресивні акції влади. Забезпечити школи, технікуми, інститути регіону вчителями, викладачами мали насамперед випускники Дрогобицького учительського інституту, Самбірського, Стрийського, Бориславського педагогічних училищ. Перший випуск спеціалістів Дрогобицького учительського інституту відбувся у лютому 1947 р. Диплом одержали 86 молодих спеціалістів, ще 117 було випущено в червні цього ж року, а всього вчительський інститут за 1947 – 1954 рр. випустив 1 267 осіб стаціонарної форми навчання та 760 – заочної. З них: філологів 1 116, істориків – 574, математиків – 337³⁰. Значна частина випускників залишалася працювати у регіоні. Крім цього, у Дрогобичі були організовані три- і дев'ятимісячні курси підготовки вчителів³¹.

Усі педагогічні колективи міста й області поповнювалися кадрами зі східних областей України і всього Радянського Союзу, демобілізованими з армії, а також випускниками вищих навчальних закладів, училищ з усієї країни. До першого жовтня 1944 р. в органи народної освіти Дрогобича приїхало працювати 44 спеціалісти. В травні 1946 р. тодішній заступник міністра освіти І. Гуленко звертався до директора Краснодарського педучилища з листом, у якому зазначалося: “в зв'язку з тим, що вузи в Західних областях не повністю укомплектовані викладачами, зобов'язуємо Вас після закінчення навчального року відкомандирувати тов. Коцовського І. О. – викладача української мови, в розпорядження Міністерства освіти УРСР для роботи в Дрогобицькому учительському інституті”³².

Недовіра до місцевого населення, особливо інтелігенції, стала визначальною рисою сталінської кадрової політики. У 1947 році з 47 працівників учительського інституту – викладачів, лаборантів, бухгалтерів, бібліотекарів, адміністративно-господарських працівників – лише 5 були місцевими³³. І навіть, незважаючи вже на повоєнні випуски педучилищ і учительського інституту, у 1953 році з 228 учителів Дрогобича місцевих було лише 34 особи³⁴.

У таємній резолюції партійного керівництва міста у березні 1949 року зазначалося, що всі, хто висувається на керівні посади в установи й організації міста, у тому числі й заклади освіти, мають пройти спецперевірку. Органи НКДБ зобов'язані були подавати інформацію “про компрометуючі дані” на місцевих фахівців і навіть тих, хто надсилався на роботу до Дрогобича³⁵. У довідці радянських спецслужб на мешканку Дрогобича Ольгу Миколаївну Гутович, яка працювала у міському відділі освіти, зазначалося: “Конкретних фактів про націоналістичну діяльність Гутович О. М. в нас немає, однак її робота в Українському комітеті дає підстави підозрювати її у зв'язках з німцями і українськими націоналістами”³⁶. Місцеві спеціалісти, навіть лояльні до радянської влади, призначалися винятково на другорядні посади. У кінці 1952/1953 н. р. лише 2 директори дрогобицьких шкіл були вихідцями із Західної України³⁷. На Пленумі Дрогобицького обкому КП(б)У, що розглядав питання про дискредитацію місцевих кадрів у західних областях України (червень 1953 р.), секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Костюк наголошував, що “представники партійного апарату в переважній більшості орієнтувалися на кадри, які прибули з східних областей, не помічаючи у себе чудових працівників з місцевого населення, у яких почуття патріотизму до своєї області, міста, підприємства, чи установи не менше, ніж у прибулих сюди, можливо на певний період, людей з східних областей”³⁸.

У повоєнні роки серед студентів учительського інституту переважали українці. На всіх факультетах інституту в лютому 1948 р. навчалися 224 особи, з них – 194 українці, 24 росіяни і 2 представники інших національностей³⁹. Уже на початку 1952 р. з 471 студента було українців – 437, росіян – 24, білорусів – 1, євреїв – 9⁴⁰. Утім, частка місцевої молоді була незначною. У вересні 1947 р. загальна кількість студентів у Дрогобицькому учительському інституті становила 344 особи, з них лише 83 були місцеві⁴¹. І якщо на початку відновлення роботи інституту були проблеми з набором, не вистачало молоді з середньою освітою, і це вирішувалося створенням різноманітних курсів з відривом і без відриву від виробництва, то у наступні роки це залежало від політичної ситуації в краї. Карні органи пильно стежили за контингентом вступників у вищі навчальні заклади та студентами. У Директиві управління у справах вищої школи від 10 жовтня 1946 р., під грифом “Таємно”, вимагалось від керівництва інституту прискорити подання відомостей “про партійний, національний, віковий склад усіх студентів”⁴². Постійні перевірки і чистки виявляли активних учасників підпіллі ОУН-УПА, “класово ворожі елементи”, що, як правило, були дітьми заможних селян, священиків, мали родинні зв'язки з членами ОУН-УПА і їх прихильниками. У доповідній військового прокурора військ МВС Дрогобицької області подаються дані про арешт “за участь в контрреволюційній націоналістичній організації ОУН та в бандах УПА” у 1947 р. 20 осіб студентської і учнівської молоді, зокрема, у Дрогобицькому нафтовому технікумі – 8 осіб, Дрогобицькій торгово-кооперативній школі – 5 осіб⁴³.

Не всі спеціалісти, що працювали у повоєнні роки у керівних структурах освіти Дрогобича, а також безпосередньо у школах, інститутах, училищах і технікумах, мали відповідну освіту і фаховий рівень. У 1945 р. із 6 осіб, що обіймали керівні посади в “народній освіті”, не було нікого з вищою освітою⁴⁴. Освітній рівень педагогів Дрогобича був значно кращий, ніж загалом по області. У червні 1947 р. з 4 054 учителів Дрогобицькій області вищу освіту мали 291, незакінчену вищу – 874, середню-педагогічну – 2 445, загальну середню – 86, нижчу середню – 617⁴⁵. В Дрогобичі з 191 педагога незакінчену вищу освіту мали 119⁴⁶. Однак у звітах міського відділу освіти наводяться численні приклади фахової некомпетентності освітян. Так, учителька географії семирічної

школи № 10, як зазначається у звіті за 1950 р., говорячи про дніпровські пороги, не змогла пояснити учням руху пароплавів після побудови Дніпрогесу, а також впливу кліматичних умов на рослинність тундри⁴⁷. Подібна ситуація була і в інших сферах освіти міста. У грудні 1948 р. в Дрогобицькому учительському інституті з 26 викладачів основного складу не було жодного з ученим званням. Лише завідувачка кафедри літератури М. Коробко мала вчений ступінь кандидата філологічних наук⁴⁸. У своїх спогадах Василь Регей, який працював заступником директора учительського інституту, згадує, що прислані “нашвидкуруч” після війни на західні землі кадри, були для того, щоб “лиш би заповнити вакантні посади”.

Поступово ситуація змінювалася на краще. Вже влітку 1952 р. із 40 викладачів 5 були кандидатами наук, 9 склали всі екзамени кандидатського мінімуму і завершували роботу над написанням кандидатських дисертацій.

Особливо негативний вплив на культурно-освітнє життя Дрогобича у повоєнні роки мав ідеологічний диктат, уніфікація до загальносоюзних стандартів. Обов'язковими були освітні плани і програми радянського зразка⁴⁹. В школах вводилися предмети ідеологічного спрямування: історія народів СРСР, Конституція СРСР, військово-фізкультурна підготовка⁵⁰. В усіх освітніх установах міста утверджувалися компартійні і комсомольські організації, впроваджувалися різноманітні форми і методи ідейно-політичного виховання, що передбачало організацію різноманітних гуртків, семінарів, лекцій, доповідей, політінформацій “з актуальних політичних питань”, заохочувалося самостійне вивчення усіма працівниками творів класиків марксизму-ленінізму, “вождя всіх народів товариша Сталіна”. З 1945 р. у Дрогобичі почала діяти обласна партійна школа, до навчання в якій залучалася значна частина освітньої інтелігенції міста. Всі ці “ідейно-політичні заходи” ретельно фіксувалися, перевірялися партійними функціонерами різних рівнів, але, як правило, більшість з них мали зовнішній ефект. Секретар міськкому Кізіум у лютому 1945 р. скаржився: “Коли вчителі, лікарі проводять збори, засідання, вони це проводять дуже аполітично, декілька разів був на конференції вчителів і там ні словом не було згадано про націоналістів”⁵¹. Постійно діючий семінар для учителів та працівників дитячих садків і дитячих будинків міста мали відвідувати 125 осіб, а реально вивчали праці класиків марксизму-ленінізму 50 освітян⁵². До активної агітації за радянський лад, режим широко залучав і самих представників освітньої інтелігенції. У 1947 р. у Дрогобичі було створено Товариство з розповсюдження політичних та наукових знань. Переважною більшістю членів товариства були приїжджі спеціалісти, місцева інтелігенція особливої активності не виявляла⁵³. Освітню інтелігенцію активно використовували у пропагандистських заходах під час проведення виборів до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих рад депутатів трудящих. У січні 1946 р. на передвиборчій обласній нараді вчителів міста відзначали вчительку середньої школи № 1, яка сама провела 6 занять з виборцями⁵⁴.

Переконувати в перевагах радянського способу життя мала й організація екскурсій для вчителів, викладачів, студентів Дрогобича у великі індустріальні культурно-історичні центри Радянського Союзу. Безумовно, вони мали позитивне пізнавальне значення. Однак партійні комітети та контрольовані ними засоби масової інформації уміло використовували екскурсантів для пропагандистської роботи.

Усі ділянки освітнього життя в повоєнні роки підпадали під ідеологічний вплив усіх рівнів. Особливо гостро велася боротьба з “українським буржуазним націоналізмом”, “схилянням перед іноземщиною”, “безродним космополітизмом”. На партійній

конференції 1946 р. у своїй доповіді секретар Дрогобицького обкому КП(б)У наголошував: “Поява націоналістичних тенденцій з боку окремих місцевих висуванців у нашому місті намічається, головним чином, з боку інтелігенції в школах, технікумах, особливо електромеханічному”⁵⁵.

Основні напрями культурно-ідеологічної політики партії були дороговказом для партійних функціонерів усіх рівнів. Виконуючи партійні настанови про боротьбу з “історичною школою М. Грушевського та його учнів”, в учительському інституті за-суджували “ворожі буржуазно-націоналістичні перекручення “школи” Грушевського в історії українського народу”. На вченій раді вищого навчального закладу у 1948 р. “за безідейність викладання” критикували викладача літератури М. Коваленка, у 1949 р. на партзборах та на Раді “викрили і розгромили космополітів і антипатріотів” викладача літератури С. Яржемського, який “став на шлях низькопоклонства перед буржуазною розтлінною культурою Заходу і ставив російську громадську думку і російську класичну літературу в залежність від західноєвропейської”, завідувача кафедри математики М. Савроняк “за пропаганду ідеалізму”. Старшого викладача літератури Нехотяшого критикували за те, що у своїх статтях “видатних попередників російської соціал-демократії Герцена і Белінського без зазріння совісті зарахував в учні Західної Європи”⁵⁶.

Нова хвиля ідеологічного наступу розпочалася після публікації в 1951 р. у газеті “Правда” статті, в якій “викривалися серйозні помилки в ідеологічній роботі на Україні”. В усіх навчальних закладах вводилося стенографування і “критичне обговорення лекційних занять”. Лекції мали бути “глибоко ідейними, органічно пов’язані з сучасністю, пройняті ідеєю непримиренної боротьби проти буржуазної ідеології... і в першу чергу проти буржуазного націоналізму і космополітизму”⁵⁷. Стенограми окремих лекцій, наприклад, з навчальної дисципліни “Основи марксизму-ленінізму” відсилалися в десятиденний термін на перевірку в Управління викладання суспільних наук Міністерства вищої освіти СРСР⁵⁸.

За політичними звинуваченнями, як правило, йшли репресивні заходи. У 1949 р. В. Савронь був звільнений як такий, що “не забезпечує ідейного виховання студентів, на лекціях допускає грубі і ворожі ідеалістичні помилки, в громадсько-політичному житті інституту проявляє аполітичність”⁵⁹. У 1950/51 н. р. був репресований В. Регей – заступник директора із заочного навчання. До кінця 1951/52 н. р. був звільнений з роботи доцент І. Романченко, який, як зазначалося у звіті про роботу інституту за цей навчальний рік, “перебував в минулому на окупованій території, проводив антирадянську діяльність і допускав у лекціях прояви буржуазного націоналізму”. У квітні 1952 р. з аналогічних мотивів були звільнені з роботи кандидати наук П. Козік та М. Коробко⁶⁰. І. Коцовський, який спочатку працював старшим викладачем мови, а в 1947 – 1948 рр. – деканом мовно-літературного факультету інституту, був звільнений і репресований “як ворожий по ідейному відношенню, за певні стосунки до “скрипниківщини” і СВУ”⁶¹.

Перші мирні роки навчання часто проходили у холодних класах і аудиторіях, звичними були і перебої у постачанні світла. Працю освітян ускладнювали і важкі матеріально-побутові умови. Карткова система не могла забезпечити всі потреби. Хочемо зауважити, що продовольчі картки у вищих навчальних закладах УРСР надавалися лише професорсько-викладацькому складу і студентам. Виняток становили міста Київ, Львів, Дрогобич, Ужгород, які були взяті на гарантоване постачання. Тобто у Дрогобичі і адміністративно-господарські працівники,

і допоміжний персонал інституту отримували продукти по картках. Студентам-заочникам, які приїжджали на екзаменаційні сесії, виділяли по 500 грамів хліба на день⁶².

В цей час звичними були проблеми із отоварюванням карток і якістю продуктів, які видавали по талонах, або взагалі з їх відсутністю, особливо не вистачало промислових товарів, вчителі неодноразово скаржилися в державно-партійні органи міста на незадовільне постачання продуктів⁶³. Купити продукти на ринку було надзвичайно дорого. Так, у 1946 р. місячний оклад старшого викладача був 1 200 карбованців, а ринкова ціна 1 кг м'яса становила 310 крб.⁶⁴ У цій складній ситуації рятували присадибні ділянки. Дрогобицький учительський інститут мав своє підсобне господарство, в якому збирали урожай зернових і городніх культур⁶⁵.

У перші повоєнні роки складними були і житлові умови. Помешкання для працівників освіти держава надавала безкоштовно, забезпечувалися гуртожитками і студенти. В 1945/1946 н. р. житлова площа гуртожитків інституту задовольняла потреби лише на 65%. Бракувало квартир для викладачів і вчителів. В 1947 р. викладачі інституту Г. Яременко і Т. Школьний зверталися зі скаргою до Міністерства освіти УРСР на незадовільні житлові умови (мешкали в аудиторії інституту). Щоб вирішити проблему, заохочувалося індивідуальне будівництво. На індивідуальне житлобудівництво для працівників освіти уряд виділив позики⁶⁶.

Все ж, мирні умови сприяли налагодженню життя і побуту дрогобичан. У 1947 р. була скасована карткова система. Тоді ж було проведено і грошову реформу. У 1952 р. за інститутом було закріплено чотири будинки на 16 квартир, три гуртожитки загальною площею 1 698 кв. м⁶⁷.

Суперечливий характер мали зміни в освітній сфері Дрогобича. З одного боку, була створена широка мережа освітніх закладів, проводилась значна робота з ліквідації неписьменності серед дорослого населення, отримання знань стало загальнодоступною справою. З іншого – за змістом навчання, нова влада нав'язала свою масову стандартизовану й ідеологізовану форму освіти. Мало місце дискримінаційне, упереджене ставлення з боку владних структур до місцевої інтелігенції, зокрема, викладачів та вчительства.

¹ Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.). – К., 1998. – 238 с.

² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 21.

³ Там само. – Спр. 51. – Арк. 33.

⁴ Там само. – Ф. П. 5001. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 2.

⁵ Там само. – Спр. 83. – Арк. 9.

⁶ Там само. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 12.

⁷ Пастух Р. Дрогобич у прізвищах, датах, подіях і фактах. – Дрогобич, 2002. – С. 81.

⁸ ДАЛО. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 19.

⁹ Там само. – Спр. 51. – Арк. 12.

¹⁰ Там само. – Ф. П. 5001. – Оп. 8. – Спр. 119. – Арк. 9.

¹¹ Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. – Дрогобич-Львів, 2001. – С. 21.

¹² ДАЛО. – Ф. П. 5001. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 2.

- ¹³ Там само. – Спр. 89. – Арк. 35.
¹⁴ Там само. – Ф. Р. 2018. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 125.
¹⁵ Там само. – Арк. 62.
¹⁶ Там само. – Спр. 1. – Арк. 52.
¹⁷ Там само. – Спр. 10. – Арк. 74.
¹⁸ Там само. – Оп. 7. – Спр. 7. – Арк. 2.
¹⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 415.
²⁰ Там само. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 124.
²¹ Там само. – Ф. П. 5001. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 3.
²² Там само. – Ф. Р. 2018. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 48.
²³ Там само. – Арк. 49.
²⁴ Там само. – Ф. Р. 2018. – Оп. 7. – Спр. 7. – Арк. 4.
²⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 40.
²⁶ Там само. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 2.
²⁷ Там само. – Ф. П. 5001. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 28.
²⁸ Там само. – Оп. 13. – Спр. 205. – Арк. 1.
²⁹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 1.
³⁰ Там само. – Арк. 32.
³¹ Там само. – Спр. 87. – Арк. 5.
³² Там само. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 65.
³³ Там само. – Ф. Р. 2018. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 39.
³⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1. – 1939 – 1953. – К., 1995. – С. 687.
³⁵ ДАЛО. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 69.
³⁶ Там само. – Спр. 120. – Арк. 16.
³⁷ Культурне життя в Україні... – С. 687.
³⁸ Там само.
³⁹ ДАЛО. – Ф. Р. 2018. – Оп. 16. – Спр. 16. – Арк. 15.
⁴⁰ Там само. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 15.
⁴¹ Там само. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12.
⁴² Там само. – Ф. Р. 2018. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 26.
⁴³ Культурне життя в Україні... – С. 373.
⁴⁴ ДАЛО. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12.
⁴⁵ Там само. – Ф. П. 5001. – Оп. 8. – Спр. 109. – Арк. 8.
⁴⁶ Там само. – Спр. 152. – Арк. 132.
⁴⁷ Там само. – Спр. 239. – Арк. 15.
⁴⁸ Там само. – Спр. 176. – Арк. 20.
⁴⁹ ДАЛО. – Оп. 2. – Спр. 85. – Арк. 5.
⁵⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 85. – Арк. 3.
⁵¹ Там само. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 9.
⁵² Радянське слово. – 1946. – 10 лютого.
⁵³ ДАЛО. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 121.
⁵⁴ Радянське слово. – 1946. – 6 січня.
⁵⁵ ДАЛО. – Ф. П. 5002. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 37.
⁵⁶ Там само. – Ф. Р. 2018. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 19-21.
⁵⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 79.
⁵⁸ Там само. – Спр. 1. – Арк. 92.

⁵⁹ Історія Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка в іменах. – Дрогобич, 2005. – С. 163.

⁶⁰ Дрогобицький державний педагогічний університет... – С. 35.

⁶¹ Історія Дрогобицького державного педагогічного університету... – С. 90.

⁶² ДАЛО. – Ф. Р. 2018. – Оп. 3. – Спр. 3. – С. 150.

⁶³ Там само. – Ф. 5001. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 16.

⁶⁴ Там само. – Спр. 77. – Арк. 92.

⁶⁵ Там само. – Ф. Р. 2018. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 274.

⁶⁶ Там само. – Арк. 165.

⁶⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 13-14.

Руслана Попп.

Освіта в Дрогобичі у повоєнний період (1944 – 1953).

У статті висвітлюється процес становлення освіти в Дрогобичі в суспільно-політичних умовах повоєнних років. Аналізується політика органів партійно-радянської влади щодо вирішення проблем матеріально-технічної бази освітніх закладів, змісту навчання й виховання. Розкрито кадрову політику режиму в сфері народної освіти, її характерні риси та наслідки.

Ruslana Popp.

The education in Drohobych during the post-war period (1944 – 1953).

The article highlights the process of education in Drohobych in social and political conditions of post-war years. The politics of the party and Soviet authorities in solving the problems of logistics of educational institutions, education content and training are analyzed. The personnel policy of the regime in the sphere of education, its characteristics and consequences are exposed.

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА АКЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДРОГОБИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Український народ в своїй новітній історії пережив чимало трагічних моментів, зокрема антиукраїнську переселенсько-депортаційну акцію радянської влади 1944 – 1951 р. в результаті якої до радянської України були примусово переселені більше 500 тис людей¹.

Президент України Віктор Ющенко скасував Указ свого попередника від 5 липня 2004 року за №742/2004 „Про заходи у зв'язку з 60-ою річницею початку виселення етнічних українців з території Польщі”, і прийняв, на його заміну, інший – „Про заходи у зв'язку з 60-ою річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі” (№1330/2005 від 23 вересня 2005 р.). Тобто, вперше в назві згаданого Указу констатується, що у 1944 – 1946 рр. етнічних українців, що проживали на території Польщі, було примусово виселено з місця постійного проживання, тобто, депортовано.

Питанням переселенських акцій присвячено значну кількість праць. Окремі аспекти проблеми розглядалися насамперед у роботах І. Біласа², М. Бугая³, В. Макарчука⁴, Р. Кабачія⁵ та ін. Особливої уваги заслуговує 3-томний збірник „Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади”⁶. Дане питання, як відомо, знайшло відображення і в польській історіографії. Щоправда, у 50 – 80-х рр. XX ст. польська історична наука йшла в офіційному фарватері радянської історіографії, то ж оцінки переселенсько-депортаційних акцій набували характеру ідеологічних обвинувачень. Проте і сьогодні пишуться праці, які оцінюють дану проблему в дусі, притаманному для післявоєнної польської прорадянської історіографії. Важливе значення для висвітлення даного питання мали спільні семінари українських і польських істориків „Україна – Польща: важкі питання”. Однак, попри доволі значну кількість наукових праць, на сьогодні немає окремого комплексного дослідження, присвяченого питанням переселенсько-депортаційних акцій на території Дрогобицької області.

Трагедія депортації українців в 40-х рр. XX ст. залишила в історії невинуваті сліди, так само, як і депортації німців, поляків, кримських татар, греків. Близько 500 тис. українців було депортовано радянською владою з Західної України до Сибіру, ще більшу кількість у формі етнічної чистки було вивезено спільно комуністичними режимами СРСР і ПНР з територій нинішньої Польщі. Виселення українців зі своїх прадавніх земель у Польщі відбувалося в три етапи: 1) трансфер населення між ПНР і УРСР 1944 – 1946 рр.; 2) акція „Вісла; 3) до виселення в Україну бойків з частини територій Дрогобицької області при пересуванні кордону в 1950 – 51 рр. Причини та обставини проведення цих різних акцій дещо відрізнялися, однак переслідували одну головну мету: вирішити назавжди в Польщі „українське” питання, перетворити Польщу на однонаціональну державу. Якщо говорити про обґрунтування першого (найбільшого) етапу, – т. зв. „обміну

населенням" між ПНР і УРСР, – то він був викликаний передовсім загальною ситуацією в Європі та перемогою сталінської національної політики у східній її частині. Переміщувались величезні маси людей, їхали звідти, де вони "не мали" мешкати, і українці – "забужани" разом з поляками – "кресов'яками" стали лише доповненням до цілої низки депортацій⁷.

1 березня 1944 р. голова Раднаркому УРСР М. Хрущов у своєму виступі "Визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України" сказав: "Український народ буде домагатися включення до складу української радянської держави споконвічних українських земель, якими є Холмщина, Грубешув, Замостя, Томашів, Ярослав"⁸. Тобто йшлося про воз'єднання нарешті всіх українських земель. Далі у тексті мовиться: "Усім відомо, що для того, аби поміж сусідніми державами були встановлені добросусідські відносини, потрібно, щоб державні кордони співпадали з етнографічними"⁹. Ця позиція формально відповідала прагненням українського народу, але вже через кілька місяців про це було забуто. 9 вересня 1944 в Любліні М. Хрущовим від УРСР і Польським комітетом національного порятунку, який був представлений О. Моравським був підписаний договір про евакуацію українського населення з території Польщі і поляків з СРСР¹⁰. Для організації евакуації створювався спеціальний апарат у складі 18 районних уповноважених, три з яких перебували у Дрогобичі, Стрию та Самборі¹¹.

Переселення мало передбачати добровільний характер, однак моменти добровільності були лише на початку, почалось воно вже 15 жовтня 1944 р. Де силою переконання радянських агітаторів, а де силою залякування лісових збройних угруповань поляків українці збирали майно і виїздили за Буг. Майно, залишене в Польщі, описувала комісія, іноді забирала Червона Армія, часто переселенці їхали з батьківщини без жодних документів на майно, – у зв'язку зі "спішним виїздом"¹².

Переселенці з польської території 1944 – 1946 рр. були скеровані, переважно, до південно – східних областей, а також до шести областей західної України¹³. Таким чином, у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській, Станіславській і Рівненській областях було зосереджено 67,02% усіх переселенців¹⁴. Найбільше переселенців було у Тернопільській, Львівській і Дрогобицькій областях – понад 264 тисячі (54,7% від загальної кількості)¹⁵. За даними підсумкового звіту 1947 р., кількість переселених на територію Дрогобицької області складала 33 614 особи, що складало 8 073 сім'ї¹⁶. Саме соціально-економічні і побутові умови були головною причиною подальшої міграції переселенців з південно – східних регіонів радянської України до західних областей. Ця міграція відбувалася всупереч всіляким приписам сталінських інструкцій і законів і проходила протягом багатьох років¹⁷.

Умови виїзду поляків з України були значно кращими від умов евакуації українців з Польщі¹⁸. Кожен поляк мав право перевозити по 2 тонни вантажу на особу, худобу, сільськогосподарське знаряддя та ін.¹⁹ До Польщі були перевезені десятки тисяч коней, корів, овець, свиней і т. д.²⁰ Водночас відомо багато прикладів появи серйозних проблем для виїзду поляків. У Дрогобицькій області мали місце випадки, коли через брак вагонів та інші причини поляки ще не встигали виїхати з своїх будинків, а ті будинки й господарства вже було передбачено передавати прибулим з Польщі українцям²¹. Переселенці з Польщі, подекуди не дочекавшись виїзду поляків зі своїх обійсть, насильно забирали в них сільськогосподарський реманент та інші побутові речі²². Часто переселенців тривалий час затримували на платформах вокзалів.

Проте труднощі, пов'язані з виїздом поляків, були значно меншими від тих митарств, яких дуже часто зазнавало українське населення, що виїздило в Україну з Польщі, українцям давали всього 2 години на підготовку до виселення, не забезпечуючи їх жодними документами²³. Коней, корів і навіть частину одягу брутально відбирали²⁴. В таких-то умовах поляки виїжджали до Польщі, а українці прибували до України. З Дрогобицької області виїхало близько 105 тис. поляків²⁵.

Переселенська акція 1944 – 1946 рр. супроводжувалася масовим грабіжництвом, наругою над переселенцями, численними вбивствами населення, спаленням цілих сіл²⁶. Голови українських родин під тиском військових та апаратів районних уповноважених змушені були підписувати заяви про нібито добровільне переселення²⁷.

Умови відправлення переселенців 1944 – 1946 рр. були жахливими – по дорозі із дому до залізниці часто у супроводі військових, проживання на залізничних станціях в антисанітарних умовах, при поганому харчуванні, відсутності належного медичного обслуговування, без найнеобхідніших речей; переїзд у непідготовлених, а то і вантажних вагонах; відправлення сформованих ешелонів із затримкою на декілька тижнів, а то і місяців²⁸.

Через спротив населення, діяльність у районах переселення УПА, погану організацію на залізниці дата завершення переселення неодноразово переносилася і завершилася не на початку 1945 р. як спершу планувалося, а лише у другій половині 1946 р.²⁹.

Переселенсько-депортаційні акції на західних теренах України не вщухали і після 1944 – 1946 рр.³⁰.

У 1948 році із прикордонної зони Львівської і Дрогобицької областей було примусово переселено 9152 особи (2378 сімей)³¹. Переважна більшість переселенців була скерована до своїх же областей. Виселені із Добромильського, Медиківського, Мостиського, Нижанковичького, Нижньо-Устрицького і Хирівського районів осіли у Дрогобицькій області³². Акція 1948 року зачепила 17 населених пунктів Дрогобицької області³³. У розрізі населених пунктів це виглядає так³⁴:

№ п/п	Населений пункт	Кількість сімей	Кількість людей
1.	Військо	164	635
2.	Квасенина	169	828
3.	Папортно	124	631
4.	Медика	656	1894
5.	Селиська	178	568
6.	Яксманиці	268	867
7.	Ковалики	17	74
8.	Обшари	4	25
9.	Старява	34	151
10.	Мальговичі	71	256
11.	Рожубовичі	152	580
12.	Сірокізіці	169	682
13.	Воля Мацькова	58	321
14.	Лобізва	68	312

15.	Солино	32	153
16.	Устянова	109	591
17.	Ліскувате	20	108

Основна маса українського населення була виселена із прикордонної смуги Дрогобицької області – 8736 осіб³⁵. Деякі із згаданих 17 населених пунктів, що зазнали примусового переселення у 1948 р., подібний процес пережили і у 1945 – 1946 рр.³⁶. Переселення 1948 року офіційно звучало як відселення в зв'язку з демаркацією державного кордону між Союзом РСР і Польською Республікою³⁷.

Відзначимо, що акція 1948 року залишилася майже непоміченою серед українських істориків та політиків. Якщо примусово переселені українці 1944 – 1946 та 1951 рр. отримали від держави статус учасника Великої Вітчизняної війни, то переселенці 1948 р. такими пільгами здебільшого не користуються.

Порівняно із 1948 р. більш масовий характер мало примусове переселення 1951 р.³⁸. “Правовою” підставою його проведення був договір та протокол до нього між СРСР і Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій³⁹.

Згідно з договором, Радянський Союз у порядку взаємного обміну віддавав ділянку у 480 км у Дрогобицькій області і отримував ділянку такої ж площі у Люблінському воєводстві Польської Республіки⁴⁰. Кожна зі сторін, за договором, разом із територією передавала у цілісному вигляді і все нерухоме майно, яке там перебувало (житлові і господарські будівлі, церкви, залізниці, засоби зв'язку тощо).

Результати примусового переселення – виселено 32072 особи (7159 сімей), передано Польській Республіці 45 населених пунктів із прикордонних районів Дрогобицької області⁴¹. Переселення 1951 р. відбувалося із Нижньо – Устрицького, Стрілківського, Хирівського районів Дрогобицької області⁴². Майже увесь тодішній Нижньо – Устрицький район (37 населених пунктів на чолі із районним центром) був переданий польській стороні. Взаєм Україна отримала окремі населені пункти у Грубешівському повіті Польщі, які увійшли до складу Сокальського району Львівської області. У таких населених пунктах як Лобізва, Устянова, Ліскувате переселення відбувалося і у 1948 і у 1951 рр. Так, у Лобівзі у 1948 р. виселили 312 осіб, у 1951 р. – 572 особи, в Устяновій відповідно 591 і 1117 осіб, у Ліскуватому відповідно 108 і 1436 осіб. Повна картина примусового переселення 1951 р. у Дрогобицькій області, згідно з договором про обмін ділянками державних територій, мала такий вигляд⁴³.

№ п/п	Населений пункт	Кількість сімей	Кількість людей
1.	Бандрів	224	1140
2.	Вільховець	86	458
3.	Видрине	56	276
4.	Гошів	122	524
5.	Гошівчик	150	712
6.	Дашівка	133	614
7.	Дверничок	31	147
8.	Долішні Береги	223	1055

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА АКЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДРОГОБИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПІСЛЯ...

9.	Задвіря	53	272
10.	Жолобок	66	305
11.	Журавин	128	581
12.	Кривка	90	397
13.	Лобізва	121	572
14.	Лодино	181	822
15.	Мочари	113	577
16.	М. Нижні Устрики	538	1650
17.	Панищів	230	1180
18.	Поляна	254	1265
19.	Рівня	233	1035
20.	Росолино	48	247
21.	Розсохате	57	240
22.	Рябе	115	528
23.	Середнє	53	284
24.	Скородне	223	1136
25.	Смільник	114	556
26.	Соколе	89	440
27.	Соколова Воля	107	502
28.	Стрвяжик	55	246
29.	Телешниця Ошварова	196	983
30.	Устрики	122	546
31.	Устянова	252	1117
32.	Хміль	86	444
33.	Хревт	107	536
34.	Чорна	553	2313
35.	Шевченково	247	1044
36.	Ялове	63	328
37.	Ясень	193	808
38.	Бистре	98	490
39.	Лип'є	122	526
40.	Михновець	217	906
41.	Коростенко	453	1799
42.	Ліскувате	332	1436
43.	Наново	130	605
44.	Стебник	91	414
45.	Смільниця	4	16
	Всього	7159	32072

Слід зазначити, що на відміну від примусового переселення 1944 – 1946 рр., переселенці 1951 р. були розміщені здебільшого компактно⁴⁴. І зараз в областях східної і південної України є цілі села, що складаються із переселенців 1951 р. Незначна кількість переселених у 1951 р. була скерована до Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Дніпропетровської, Харківської областей. Із числа переселенців у Дрогобицькій області були залишені здебільшого медичні працівники, вчителі, кваліфіковані робітники⁴⁵.

Згідно зі статтею 3 протоколу до договору, вартість залишеного майна не підлягала компенсації з боку держави, яка отримувала відповідну територію. Тому усі витрати, пов'язані із примусовим переселенням у Дрогобицькій області, мав нести Радянський Союз⁴⁶. Це зумовило у майбутньому майнову і фінансову колізію, оскільки належного еквіваленту на новоприбулій території переселенці фактично не отримали.

У трьох переселенсько-депортаційних акціях 1944 – 1946, 1948 і 1951 рр. було примусово переселено понад 531 тисячу українців. Основною причиною усіх переселенсько-депортаційних процесів стала, на нашу думку, недовіра з боку партійно-радянського керівництва СРСР до українського населення як вороже настроєного елемента до радянської влади, інфікованого бацилами націоналізму та активного прихильника Української повстанської армії. Ліквідація матеріальної і соціальної бази УПА – друга причина переселенсько-депортаційних процесів 40 – 50-х рр. XX століття. Третя причина усіх примусових переселень – асиміляція і “перевиховання” найбільш свідомої частини українців у чужому, часто іншомовному середовищі.

“Етнічна чистка” української та польської нації велася шляхом насильного виселення корінних жителів із землі, що споконвіку заселяли їхні прадіди. Однією з областей, на якій відбувалися переселенсько-депортаційні акції була Дрогобицька область. Ці переселення проводилися надзвичайно жорстоко показовими методами. Свавілья працівників комітету із переселення мала трагічні наслідки: розстрілювались ті, хто перечив цьому. Протягом надто короткого терміну великі сім'ї із старими та немовлятами поспіхом, зібравши домашні пожитки, у товарних вагонах в антисанітарних умовах разом з домашньою худобою вивозились із обжитих територій. Завдяки вивченим документам, вдалося хоча б приблизно з'ясувати переселенські потоки на території Дрогобицької області, хоча дана проблематика й надалі потребує копінкної праці.

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Кн. 1 – К., 1994. – С. 432.

² Там само.

³ Бугай М. За повідомленнями НКВС СРСР... (Про депортацію населення України у 30 – 40-х роках). – К., 1992. – С. 40.

⁴ Макаруч В. Міжнародно-правове визначення державного кордону між Україною і Польщею (1939 – 1945 рр.). – К., 1995. – С. 145.

⁵ Кабачій Р. Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944 – 1946 та 1951 рр. у сучасній публіцистиці // Україна – Польща: уроки Другої світової війни. – Тернопіль, 2003. – С. 45.

⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1: 1939 – 1945. – Львів, 1996.

⁷ Макаруч В. Міжнародно-правове визначення... – С. 122-124.

⁸ Хрущев Н. Освобождение украинских земель от немецко – фашистских захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства советской Украины. – К., 1944. – С. 8.

⁹ Там само. – С. 13.

¹⁰ Депортації. Західні землі України... – Т. 1. – С. 167-168.

¹¹ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 рр. – К., 1999. – С. 12.

¹² Макарчук В. Міжнародно-правове визначення... – С. 122-124.

¹³ Депортації. Західні землі України кінця... – Т. 1. – С. 170-172.

¹⁴ Там само. – С. 173.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Бугай М. За повідомленнями НКВС СРСР... – С. 40.

¹⁸ Кабачій Р. Проблема переселення українців... – С. 160-176.

¹⁹ Там само. – С. 164.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 166.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Депортації. Західні землі України... – Т. 1. – С. 177-178.

²⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-3229. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 487-494.

²⁸ Там само. – Спр. 24. – Арк. 1-46.

²⁹ Депортації. Західні землі України... – Т. 1. – С. 170-171.

³⁰ Білас І. Вказ. праця. – С. 234-235.

³¹ ДАЛО. – Ф. Р-3229. – Оп. 71. – Спр. 1. – Арк. 3-233зв.

³² Депортації. Західні землі України... – Т. 2: 1946 – 1947. – Львів, 1998. – С. 186-187.

³³ ДАЛО. – Ф. Р-3229. – Оп. 72. – Спр. 175. – Арк. 2-403.

³⁴ Там само. – Спр. 179. – Арк. 1-109. Підраховано автором.

³⁵ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 204-206.

³⁶ ДАЛО. – Ф. Р-3229. – Оп. 71. – Спр. 1. – Арк. 3-233.

³⁷ Кабачій Р. Проблема переселення українців... – С. 170-176.

³⁸ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 210-212.

³⁹ Там само. – С. 234-235.

⁴⁰ Там само. – С. 235-238.

⁴¹ ДАЛО. – Ф. Р-3229. – Оп. 71. – Спр. 1. – Арк. 3-233.

⁴² Там само. – Ф. П-5017. – Оп. 15 – Спр. 7. – Арк. 2-115.

⁴³ Там само. – Спр. 179. – Арк. 1-109.

⁴⁴ Кабачій Р. Проблема переселення українців... – С. 170-176.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

Зоряна Знак.

Переселенська акція на території Дрогобицької області після Другої світової війни.

У статті досліджується переселенсько-депортаційні акції українсько-польського населення на території Дрогобицької області. Зроблено спробу з'ясувати причини "етнічних чисток" української та польської націй, проаналізувати методи переселення та накреслити напрямки переселенських потоків на теренах області.

Zoryana Znak.

Migrant action on territory of the Drohobych area after Second world war.

In the article is investigated to the migrant action of Ukrainian-polska population on territory of the Drohobych area. An attempt to find out reasons of the "ethnic cleaning" of Ukrainian and Polish nations, analyse the methods of migration and directions of migrant streams on the walks of life of area is done.

БІЛОРУСИСТИКА ПАВЛА ПАВЛОВИЧА ОХРІМЕНКА

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історії білорусько-українських взаємин був одним з найбільш цікавих і плідних. При цьому треба брати до уваги, що українсько-білоруські зв'язки налагоджувалися і розвивалися в умовах бездержавного існування двох народів у складі Російської і Австро-Угорської монархій, куди їхні землі потрапили в різний час і за неоднакових обставин. Умови для культурного розвитку також були різними, а це певним чином впливало на процеси національно-культурного Відродження українців і білорусів.

Вагомий внесок у вивчення історії білоруської культури і українсько-білоруських зв'язків зробив Павло Павлович Охріменко (1919 – 1997). Він понад двадцять років (1950 – 1972) проживав у Білорусії, вивчав білоруську літературу і фольклор, українсько-білоруські літературно-культурні стосунки. Про його доробок з білорусистики свідчить опублікована тематично підібрана бібліографія праць¹. Він автор багатьох монографій, брошур, газетних і журнальних статей, розвідок і рецензій у періодичних виданнях. Ознайомлення з ними дозволяє відтворити широку панораму зв'язків двох народів.

Мета розвідки – проаналізувати праці П. Охріменка з білорусистики, дослідити його внесок у вивчення білорусько-українських літературно-культурних взаємин.

Вивчаючи українсько-білоруські культурні взаємини П. Охріменко поставив перед собою завдання з'ясувати їх закономірності, суспільно-політичне і культурне значення.

Велику увагу П. Охріменко присвятив культурним зв'язкам українського і білоруського народів в їх уснопоетичній творчості². Ці взаємозв'язки П. Охріменко розглядав як явища, пов'язані з конкретними історичними умовами і життям двох народів, акцентував їх витоки. Дослідник підкреслив, що з білоруської в українську творчість (і навпаки) проникали насамперед соціально загострені твори, які відображували „класову боротьбу і ненависть народів до іноземних загарбників та своїх гнобителів”³.

Окрему грань наукових зацікавлень П. Охріменка складає білоруська шевченкіана⁴. Яскраві сторінки в літопис білорусько-українського спілкування вписав своїм життям і творчістю український поет Т. Шевченко. Особливої уваги заслуговує той факт, що Т. Шевченко не тільки цікавився життям і духовними здобутками білоруського народу, але і використовував деякі досягнення білоруської мистецької культури, зокрема народні пісні. Його постійна увага до білоруського народу знайшла відгук не лише в повісті “Музикант”, листах і щоденнику, а й у деяких поезіях. Так, дослідник звернув увагу на певну залежність віршів Т. Шевченка “Подражаніє Едуарду Сові” (1859) і “Ой, дібово-темний гаю!” (1860) від відповідних віршів-пісень білоруського етнографа і поета першої половини ХІХ ст. Яна Чечота⁵. При цьому П. Охріменко відзначив, що Т. Шевченко „повніше і глибше поєднав кращі традиції літератури з творчістю народу, ніж будь-який інший письменник до нього”. За спостереженнями вченого твори Т. Шевченка ще з середини ХІХ ст почали проникати у білоруський фольклор. Зокрема, набули популярності пісні “Реве та стогне Дніпр широкий”, “Заповіт”, “Ой

одна я одна”, “Утоптала стежиночку через яр” та ін., які виконувались і по-українськи, і по-білоруськи, також змішано.

З українських пісень літературного походження в білоруському фольклорі зустрічались також пісні з п'єси І. Котляревського “Наталка Полтавка” (“Віють вітри, віють буйні”, “Видно шляхи полтавські”, “Ой, я дівчина полтавка”), Л. Глібова (“Стоїть гора високая”), С. Писаревського (“За Немань іду”), М. Кропивницького (“Удовицю я любив”). Про давню популярність у Білорусі цих пісень свідчать білоруські рукописні збірники та друковані джерела фольклору. Так, П. Охріменко простежив цілий ряд українських пісень у трьох рукописних збірниках Злотникових (1912 – 1913, 1933 – 1935 і 1937 – 1940 рр.) та в “Белорусском сборнику” Є. Романова⁶.

Своєю чергою білоруський фольклор зробив помітний вплив на українську народну творчість. Зокрема, білоруські переселенці і плотарі занесли на Україну чимало своїх пісень, у тому числі “Ой, світи ж ти, місяченьку”, “Плаче-рида удівонька”, “Левониха” та інші⁷. Завдяки тісним зв'язкам українців і білорусів народно-поетична творчість поповнювалася новими темами, образами, мистецькими прийомами. Крім того в процесі взаємозв'язку український і білоруський фольклор збагатився життєвим досвідом, що мало важливе громадсько-культурне значення.

За спостереженнями П. Охріменка помітний вплив Т. Шевченка відобразився не тільки у білоруському фольклорі, а й у літературі кінця XIX – початку XX ст. Чимало білоруських письменників вперше ознайомились з поезією Т. Шевченка із уст народу: так було з Янком Купалою, Якубом Коласом, Максимом Богдановичом та іншими. Це знайомство поглиблювалося завдяки “Кобзареві”, який був однією з найпопулярніших книг у Білорусії. Твори Кобзаря стали прикладом безмежної любові до батьківщини, поваги до свого народу і прагненням до його свободи. Він закликав білоруських письменників “не покидати своєї праці для народу, бо це їхній обов'язок”⁸.

Однією з перших робіт цього плану є ґрунтовна стаття П. Охріменка “Максим Богданович і українська література”⁹. У ній він зібрав факти і спостереження, що свідчать про великий інтерес талановитого білоруського поета-демократа, прогресивного публіциста, критика і літературознавця М. Богдановича до української літератури. М. Богданович досліджував історію української літератури, творчість окремих українських письменників, перекладав українські оповідання і поезії. П. Охріменко нагадав про статті М. Богдановича, присвячені творчості Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Самійленка, про його оглядові роботи з питань української літератури, відзначив, що М. Богданович одним з перших звернув увагу на близькість пісенної творчості українського і білоруського народів. У його поетичній творчості виразно помітний вплив української літератури та фольклору, насамперед творчості Шевченка, Франка та інших українських письменників революційно-демократичного напрямку. Наведено також окремі факти, які свідчать про популярність поезій на Україні: вже в 1909 році з'являються перші переклади його творів на українську мову, а з 1911 р. – відомості про життя й творчість видатного білоруського поета.

Заслужовують на увагу статті П. Охріменка присвячені благотворного впливу Т. Шевченка на поезію Янки Купали¹⁰ та Якуба Коласа¹¹. Тут дослідником показано послідовність високої ідейності і патріотизму – від Шевченка до білоруських прогресивних поетів, які не лише продовжували, але й далі розвивали його революційно-демократичні традиції в нових історичних умовах. Ця приязнь до Кобзаря вплинула на написання багатьох їх творів. Значною мірою, за прикладом і під впливом Кобзаря білоруські поети почали писати рідною мовою. Тяжка доля селянина, визволення

його від гніту – це спільна тема, що зблизила Шевченка і молодих білоруських поетів. П. Охріменко наголосив на співзвучності поезій Я. Купали та Я. Коласа (“Мужик”, “Я мужик-білорус”, “Що ти спиш”, “Доля наймички” та ін.) з творами Кобзаря. Вони часто використовували у своїй творчості українські народно-поетичні матеріали. Це свідчило, що поети добре знали не українську літературу, але і український фольклор.

П. Охріменко нагадує про цінну розвідку Я. Коласа “Шевченко і білоруська поезія”¹², яка була спробою дослідження ролі українського Кобзаря в розвитку білоруської поезії, у вивченні українсько-білоруських літературних взаємин. Крім того, дослідником простежено теплі відгуки відомих українських діячів, які першими відзначили тісний зв’язок творчості молодих білоруських поетів з народною поезією та реалістичними традиціями Шевченка. Одна з перших згадок про білоруських поетів в українському друкованому належить І. Свенціцькому. У 1908 р. у брошурі “Відродження білоруського письменства” він схарактеризував Я. Купалу і Я. Коласа як полум’яних патріотів, як поетів-бунтарів, які „кликали гострити коси”, були „ідейними проводирями закріпаченого люду”¹³. Це свідчить, що творчість білоруських поетів була поширена на Україні: вже в 1909 році з’являються перші переклади їхніх творів на українську мову, а також рецензії на білоруські видання. Крім того, на Україну надходила газета “Наша ніва”¹⁴, яка друкувала багато творів Я. Купали Я. Коласа і статей про них.

Найпомітніший вплив Т. Шевченка на білоруську літературу початку ХХ ст. вчений простежив в творчості поета Павлюка Труса¹⁵. Для нього “Кобзар” був “більш як настільна книга”¹⁶. З ним молодий поет ніколи не розлучався і знав майже увесь напам’ять. Цей вплив виразно відчутний у багатьох поетичних творах П. Труса, насамперед у таких віршах, як “Віють вітри...”, “У сімнадцятий рік”, “Ой у полі три тополі” та інші.

Т. Шевченко посідав важливе місце в літературознавчих працях білоруських письменників. Цікаве й важливе питання про зв’язок українського поета з білорусами і їхньою культурою дослідником з’ясовано в праці Ромуальда Земкевича “Тарас Шевченко і білоруси”¹⁷. У ній автор назвав Т. Шевченка першим з українців, хто виявив інтерес до білоруського літературного відродження. З цього часу білоруські шевченкознавці основну увагу почали приділяти вивченню саме цієї проблеми. За словами Р. Земкевича „літературна цікавість один до одного у білорусів і українців буде дедалі більше і більше зростати. Для цього вже покладено міцний фундамент з обох боків”.

Подібні думки простежено у творчості Максима Богдановича. За його твердженням, Шевченко став всесвітньо відомим поетом тому, що його творчість органічно виросла з народної поезії, була глибоко народною за змістом і національною за формою¹⁸. Аналізуючи поезію Кобзаря, М. Богданович підкреслив насамперед свободолобиві соціально-політичні ідеї.

Білоруські митці, розуміючи велику громадську роль творчості українського поета-революціонера, закликали свій народ читати “Кобзар” і, йдучи за прикладом українців, шанувати Шевченка як батька.

Чимало уваги П. Охріменко приділив перекладам на білоруську мову творів видатного українського письменника І. Франка. У своїй науковій і літературній діяльності І. Франко неодноразово звертався до білоруської літератури і фольклору, досліджуючи їх друковані і рукописні матеріали. Він – один з перших українських діячів визнав права білоруського народу на самостійний розвиток.

Добре ставлення І. Франка до білоруського народу і його культури не могло залишитися поза увагою білоруських діячів. Зокрема, популяризатором творів І. Франка

в Білорусі були М. Богданович¹⁹, А. Гуринович²⁰. М. Богданович написав передмову до оповідання “Муляр”, замітки і статті у працях “Образи Галичини в художній літературі”, “Червона Русь” та ін., у яких називав І. Франка першим серед українських письменників, що подав найбільш вдалу ілюстрацію галицького життя. І. Франка білоруський письменник вважав незрівнянно компетентним знавцем української літератури та авторитетним критиком. Все це зумовило пильну увагу М. Богдановича до великого Каменяра — найвизначнішого продовжувача традицій Шевченка в українській літературі. А перший переклад на білоруську мову творів І. Франка належав письменникові другої половини ХІХ ст. Адаму Гуриновичу. Він переклав програмний вірш “Гімн” (“Вічний революціонер”), але через цензурні утиски цей твір не потрапив своєчасно у друк.

Окремої уваги заслуговують спеціальні роботи П. Охріменка²¹, присвячені зв'язкам у сфері театру і драматургії, у яких ґрунтовно, на основі конкретних фактів, описано взаємовплив українського театрального мистецтва з білоруською сценою. У них він відзначив велику популярність і повагу в Білорусії українських театральних труп, особливо під керівництвом М. Старицького і М. Кропивницького та їх вплив на культуру білоруського народу.

Щире захоплення постановками і концертами М. Старицького виразив у віршах білоруський поет Я. Лучина (“Усей трупе дабрадзея Старіцкага беларуска слова” і “Дабродзею артысту Манько”). У цих віршах автор висловив глибоку вдячність українським артистам, які принесли із собою чудову народну пісню і живу народну мову. Ще одним доказом безпосереднього впливу трупи М. Старицького на культурних діячів Білорусі була п'єса білоруського фольклориста і етнографа М. Янчука “Пилип-музика”, написана українською мовою.

Великим успіхом серед білоруських глядачів користувалася драма Т. Шевченка “Назар Стодоля”. Під час гастролей у Білорусі М. Кропивницький залучав для участі в масових сценах членів аматорських гуртків, артистів місцевих театрів, а також студентів і школярів. Співпраця з видатними представниками українського театру наблизила білоруських артистів до секретів творчої роботи і досягнень українського сценічного мистецтва, сприяла формуванню білоруської театральної культури. Гастролю основоположників українського реалістичного театру в Білорусі сприяли зміцненню культурних зв'язків українського та білоруського народів.

Своїми дослідженнями П. Охріменко зробив значний внесок у розвиток, як українського, так і білоруського народів і культур, утвердивши ще раз життєздатність і плідність взаємодії двох народів. Безперечною заслугою дослідника було те, що розв'язання цього завдання він підкріплював фактичним матеріалом, в тому числі таким, що опубліковано вперше.

Крім того в процесі взаємозв'язків українська і білоруська культури здобули багатий досвід. Глибоке ознайомлення з духовними здобутками сусідніх народів стимулювало розвиток власної культури, показувало, чого в ній не вистачає, оберігало від повторення помилок. Проте незважаючи на культурні взаємовпливи двох народів, які, без сумніву, приносили великі результати, їх культури зберегли характерні риси, національні особливості.

Водночас названі дослідження спонукують до роздумів, дальших розшуків джерельних матеріалів, узагальнень наявного фактичного матеріалу та зроблених на їх підставі висновків тощо.

¹ Ахрыменка П. Бібліяграфічны ўказальнік прац аб беларуска-українських літературных і фальклорных сувязях 1865 – 1965. – Гомель, 1967.

² Охріменко П. Українські народні пісні в Білорусії // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 4. – С. 48-54; Його ж. Білоруські пісні на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 4. – С. 40-45; Його ж. Українські пісні літературного походження у Білорусії // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4. – С. 57-61; Його ж. Українсько-білоруські літературно-фольклорні зв'язки. – Київ, 1959. – 36 с.; Його ж. Українські пісні в трьох білоруських рукописних збірниках // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 1. – С. 97-100; Його ж. Яскрава сторінка // Деснянська правда (Чернігів). – 1964. – 16 вересня; Його ж. Летапис братерства. Аб беларуска-українських фальклорных, літаратурных і тэатральных сувязях. – Мінск, 1973. – 304 с.

³ Охріменко П. Яскрава сторінка // Деснянська правда (Чернігів). – 1964. – 16 вересня.

⁴ Охріменко П. Взаємини братніх культур // Літературна газета (Київ). – 1957. – 27 серпня; Його ж. Т. Г. Шаўчэнка і беларуская народна-песенная творчасць // Звязда (Мінск). – 1958. – 9 сакавіка; Його ж. Шевченко і культура Білорусії // Літературна газета (Київ). – 1959. – 27 червня; Його ж. Шевченко і Білорусія. – Київ, 1960. – 46 с.; Його ж. Т. Шевченко і білоруська народна пісенна творчість // Народна творчість та етнографія. – 1961. – № 2. – С. 49-55; Його ж. Т. Шевченко і культура білоруського народу // Деснянська правда (Чернігів). – 1961. – 7 лютого; Його ж. Білоруське шевченкознавство // Радянське літературознавство. – 1962. – № 3. – С. 138-142.

⁵ Охріменко П. Т. Шевченко і білоруська народна пісенна... – С. 51.

⁶ Охріменко П. Українські пісні в трьох білоруських рукописних збірниках... – С. 97-100.

⁷ Охріменко П. Білоруські пісні на Україні... – С. 43.

⁸ Охріменко П. Т. Г. Шевченко і культура білоруського... – 7 лютого.

⁹ Охріменко П. Максим Багдановіч і ўкраінская літаратура // Беларусь. – 1954. – № 5. – С. 22-26.

¹⁰ Охріменко П. Янка Купала і Україна // Вітчизна. – 1962. – № 7. – С. 194-197.

¹¹ Там само. – № 11. – С. 184-186.

¹² Там само. – С. 186.

¹³ Охріменко П. Купала и украинская литература // Советская Белоруссия (Мінск). – 1957. – 7 ліпеня.

¹⁴ “Наша ніва” – щоденний громадсько-політичний, науково-просвітницький літературно-художній часопис. Перший номер вийшов у Вільно 23 листопада 1906 р.

¹⁵ Охріменко П. Павлюк Трус і Шевченко // Літературна газета (Київ). – 1959. – 8 вересня.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Охріменко П. Білоруське шевченкознавство... – С. 139.

¹⁸ Охріменко П. Богданович М. і Україна // М. Богданович і Україна. Матеріали і тези доповідей сьомої наукової конференції з питань білорусько-українських літературних та фольклорних взаємин. / Під ред. Охріменко П. П. – Суми, 1991. – С. 4.

¹⁹ Охріменко П. Оповідання Івана Франка білоруською мовою // Вітчизна. – 1956. – № 12. – С. 181-185.

²⁰ Охріменко П. Казки Івана Франка білоруською мовою // Жовтень. – 1959. – № 8. – С. 155.

²¹ Охріменко П. Братерське єднання // Культура і життя (Київ). – 1959. – 4 січня; Його ж. Трупа М. П. Старицького в Белоруссии // Неман. – 1960. – № 6. – С. 140-142; Його ж. Трупа М. Л. Крапіўніцкага у Беларусі // Беларусь. – 1965. – № 6. – С. 21; Його ж. Шляхами братання (про українсько-білоруські театральні-драматичні зв'язки). – К, 1968.

Гриценко Галина.

Білорусистика Павла Павловича Охріменка.

У статті проаналізовано науковий доробок Павла Охріменка з питань білорусистики і досліджено його внесок у вивчення білорусько-українських літературно-культурних взаємин другої половини XIX – початку XX ст. Звернена увага на питання історії і культури. Визначено перспективні напрямки подальших наукових досліджень теми.

Hrytsenko Halyna.

Byelorussian Pavla Pavlovycha Ohrimenka .

In the article scientific reserve of Pavla Ohrimenka of the questions Byelorussian and researched his contribution in studing Byelorussian - Ukrainian literary-cultural relations the second part of the 19th-beginning of the 20th cn. The attention is drawn on questions history and cultural. The influences and opinions the Ukrainian writers on his creation are traced.

ТРАДИЦІЇ КОЛЯДУВАННЯ В СЕЛІ ДОБРОГОСТІВ

Вірування в магічну силу слова, за допомогою якого можна домогтися бажаного результату, ліризм душі українців, відчуття мелодики мови і краси слова зумовили розвиток відповідного обрядового фольклору, який є невід'ємною частиною обрядодійств. Все це яскраво проявилось в унікальній традиції колядування.

Колядування – це ритуальні обходи дворів із виконанням відповідних обрядових пісень величального змісту. Своїми витокami воно сягає давніх дохристиянських часів, коли відзначали величне свято зимового сонцестояння – Коляду, в честь якого співали відповідні пісні. З прийняттям християнства відбулася його трансформація, сюди додалися різдвяно-новорічні святкування. Давні дохристиянські ритуально-магічні дійства, які відображали світогляд людей тих часів, значною мірою збереглися, адже вони відповідали характеру життя і праці хлібороба. Детальний аналіз локальних особливостей народної різдвяно-новорічної звичаєвості, яка притаманна жителям села Доброгостів Дрогобицького району, здійснений в статті, опублікованій в попередньому випуску “Дрогобицького краєзнавчого збірника”¹.

Історія фіксації творів цього жанру достатньо давня. Текст першої колядки був записаний ще в 1693 р.². В кінці XVIII століття, у час активної фольклоризації церковно-християнських пісень, “потужний слід у цьому процесі залишив почаївський “Богогласник”, уперше опублікований 1791 р.”, а згодом неодноразово перевиданий³. Його Іван Франко назвав “найважливішим твором червоноруської літератури XVIII віку”, важливим здобутком літератури “до часів Шашкевича”⁴. У ньому було поміщено і низку творів, які і по нині є популярними колядками, як-от: “Бог ся рождає”, “Дивная новина” та інші⁵. Серед збирачів колядок і щедрівок варто назвати і діячів “Руської Трійці”, і П. Чубинського, і М. Лисенка, В. Шухевича. Але якщо в XIX ст. колядки публікували як складову фольклорних збірок, то перше окреме наукове видання колядок і щедрівок здійснив видатний український етнограф, фольклорист В.Гнатюк⁶. Важливим здобутком української фольклористики є об’ємна публікація колядок і щедрівок, підготовлена О. Деєм⁷.

Після проголошення незалежності України інтерес до народної творчості зріс, що було викликано внутрішнім потягом людей до духовності, прагненням до збереження культурних національних традицій та відновлення втрачених. Цьому, зокрема, добре прислужився збірник колядок, упорядкований М. Глушком⁸. Передмову до цього видання із аналізом особливостей українських колядок і щедрівок підготував відомий учений Р. Кирчів⁹.

Останніми роками вийшла друком і низка інших фольклорних збірок. Серед них найбільше зацікавлення викликають ті, в яких уміщені тексти колядок, щедрівок, записані в селах Дрогобищини¹⁰.

У с. Доброгостів традиція колядування загалом добре збережена. Підтвердженням цього є результати проведеного серед мешканців цього населеного пункту дослідження. В селі записано біля півтори сотні текстів колядок, щедрівок, до двох десятків віншівок.

На основі зібраних матеріалів підготовлено збірник, куди увійшли 44 найбільш уживані натеper твори¹¹.

Аналіз записаних в селі численних зразків українських колядок та щедрівок засвідчує, що, попри різночасові нашарування, різноманітні фактори впливу на їх творення, розвиток і побутування, однак ці твори зберігають характерні особливості змісту, усталену форму та мелодику виконання. Однак сфера їх використання останнім часом помітно звужується.

Звичайно в селі побутує чимало колядок, щедрівок, які добре відомі і в інших місцевостях, про що свідчить їх публікація в різних збірниках. Водночас, у процесі зіставлення текстів, що зафіксовані на теренах села у порівнянні із тими, які опубліковані у інших збірниках, виявлено численні відмінності. Це дозволяє говорити про варіативність побутування цих фольклорних творів, а місцями і про їх значно краще збереження у народній пам'яті dobroгocтiвцiв, що впливає при порівнянні із текстами творів, записаних в деяких селах Дрогобиччини та опублікованих іншими дослідниками¹².

Сформувався усталений порядок колядування зі збереженням відповідних норм. Колядницькі ватаги формувалися на родинній, сусідській основі. Їх окремим різновидом становили дитячі та молодіжні (дівочі та парубочі) гурти. Виконання величальних творів здійснюється під вікном. Лише, як виняток, діти могли колядувати біля дверей. Виколядувавши, обов'язково промовляють віншівку, по завершенні якої співають “Многая літа”. Часто “многоліття” бажали господарю, інколи і персоналізуючи його по імені:

*Наш господар най жиє,
Дай му Боже здоров'я,
На мно-, на многая літа.*

Така форма величання із кількаразовим повторенням цього ж тексту може стосуватися й інших членів сім'ї.

В кінці XIX – на початку XX століття під час колядування утвердилася і традиція величання товариства “Просвіта”, яке відігравало важливу роль у культурно-просвітницькому житті краю:

*Многая літа,
Хай живе “Просвіта”,
На мно-, на многая літа.*

Обов'язковим елементом святкової гостини в ці дні є виконання колядок усіма її учасниками за святковим столом, щоб “звеселити хату”. Тим самим виявляли повагу до господаря та висловлювали йому вдячність за гостинність. Колядуючи, прославляли Ісуса Христа, величали Богородицю, вшановували господаря оселі. І спільна колядка єднала покоління, згуртовувала родину, виховувала дітей.

Групування фольклорних обрядових творів різдвяно-новорічного періоду залежить від змісту і чітко визначається часом їх виконання. Найбільш численну групу становлять колядки, приурочені до “перших свят”, коли відзначається Різдво Христове. Значно менше поширені новорічні пісні. І ще одна група – це твори, виконання яких приурочене до Йорданських свят (Богоявлення, Водохреща). Одиначними зразками представлені тексти “дитячих” колядок, записаних у селі.

Відповідний поділ стосується і віншівок. Частина з них без прив'язки до конкретних свят і має загальний величальний характер, адресований господарю, господині, парубкові, дівчині. Частково у їх змісті відображені різдвяні мотиви. І лише одна приурочена до Щедрого вечора.

Первісно основними мотивами колядок і щедрівок були проблеми світоглядно-міфологічного плану, як-от створення світу та його витoki. В цих творах відображено народні уявлення та вірування дохристиянської епохи. У їх змісті описано створення світу, оспівані образи: море, острів-камінь, світове дерево, птахи, три сили світу – сонце, місяць, дощ тощо¹³. Колядок такого змісту нами в селі не зафіксовано, хоча відповідні образи присутні у текстах інших тематичних груп.

Із плином часу колядки наближаються до реалій повсякденного родинно-господарського життя. Вони віддзеркалювали світоглядні уявлення людей, що базувалися на магічних діях і віруваннях у силу слова, з допомогою якого можна було домогтися бажаного результату. Основна спрямованість цих творів – аграрно-магічна функція, яка поступово трансформується у величальну. Провідними мотивами колядок цієї групи є величання господаря, господині, дівчини, парубка з різноманітними побажаннями.

У селі Доброгостів колядки цієї родинно-господарської тематичної групи практично вийшли з ужитку. Однак у процесі дослідження записано низку таких творів. Серед них ті, які виконували на честь господаря, господині, які у свій час переписав із батькового зошита В. К. Фарима, 1938 р. н. За свідченням інформатора, їх на прохання батька ще виконували родичі, сусіди під час святкових зібрань у 40-х роках ХХ ст. Дещо довше побутували колядки, присвячені парубкові, дівчині. У активному вжитку вони були до 50 – 60-х років, а окремі з них до 70-х років минулого століття. В селі вони ще збережені в записах, а окремі з них і в пам'яті людей.

Серед творів, які виконували на честь господаря, виділяється колядка **“Ой чи дома ж ти, господаречку”**, в якій оспівується головні символи селянської праці – *“хлібове житні-пшеничні, житні-пшеничні в Бога величні”* *“лошиці білокопитні”*, *“телички, як окленички”*, *“баранці круторогії”*, показано основні заняття хлібороба.

Близькою за спрямованістю є і ще одна господарська колядка, яка серед ритуальних новорічних піснеспівів доброгостівців посідає особливе місце. Йдеться про **“Чи спиш, чи чуєш, господаречку”**. Традиційно її обов'язково виконували після 24 години у ніч з 13 на 14 січня на вшанування господаря з нагоди Нового року (за старим стилем). Основна сюжетна лінія цього твору – оспівування селянської праці, починаючи від орання і звершуючи випіканням хліба.

Присутність аграрних мотивів у цих творах дає змогу припустити, що їх виконували в день весняного новоліття. Перенесення відзначення Нового року на зимовий період, яке утверджується на західноукраїнських землях в XIV – XV ст., а на східноукраїнських територіях після календарної реформи 1700 року в Росії, і поєднання новорічних святкувань із Різдвяними святами зумовили зміщення у часі виконання колядок такого спрямування.

До цієї ж тематичної групи можна також зарахувати твір **“Пане господарю, вставайте з постелі”**, Позбавлена релігійно-християнських мотивів, вона має світський характер і віддзеркалює веселу вдачу, радісний настрій людей з приводу святкової події. Початкові рядки колядки **“Пане господарю, пусти нас до хати”** зближують її із щойно згадуваною. Однак у тексті колядники виступають уже ролі вістунів, які розносять “веселу новину”, *“що Діва Марія зродила Дитину”*, за що сподіваються на

частування. Подібні мотиви характерні і для колядки **“Ми прийшли, пане господарю, до тебе”**.

Враховуючи зміст колядки **“Добрий вечір тобі, пане господарю”**, можна сверджувати, що вона теж була спрямована на вітання господаря але вже з нагоди інших свят. У цьому творі використано давній мотив, характерний для колядок – прихід трьох гостей. Однак, якщо в дохристиянські часи гостями виступали “славне сонечко”, “ясний місяць”, “дрібний дощик”, то в більш пізні часи – християнські *“празники”* Святее Рождество, Василя, Святе Водохреща

В українській колядковій традиції певне місце посідали і твори, виконання яких було спрямоване на пошанування господині. В Доброгостові зафіксована лише одна така колядка: **“По новій хаті, по нових сінях”**. Подібну за змістом зі збірки П. Чубинського аналізує С. Килимник¹⁴. Головний персонаж твору *“файна господиня”*, яка *“ходить-походить по новій хаті, по нових сінях і ключики носить”*, остерігаючись щоб ними не подзвонити і не розбудити *“свого панка”*, котрий *“З-за гір приїхав, в свій дім зайхав”* і привіз їй дари: *“срібний перстенець”*, *“шовковий пояс”*, *“дорогий саян”*, *“завій дорогий”*. Одягнувши ці подарунки, господиня в неділю рано іде до монастиря Богу молитися.

Окремими різновидами колядок, що характеризують родинно-господарське життя українців, є твори на пошану парубка і дівчини. В селі Доброгостів перші представлені лише двома зразками (**“Пішов Іван ячмінь косити”**, **“Ой там наш панок камінь лупає”**, другі – п'ятьма (**“А в лісі, ліску, на білім піску”**, **“В райським городі росла лелія”**, **“Ой там на леду, ледовиці”**, **“У саду, в саду, при винограду”**, **“Пасла дівчина чотири воли”**).

Їх виконували під час Йорданських свят – на Щедрий Вечір (Богоявлення), на Водохреща і тому такі твори називають щедрівками. Близькі за змістом тексти фіксували фольклористи і в інших населених пунктах на теренах Дрогобиччини¹⁵. Твори подібного змісту – типові для українського фольклору, вони відомі і в інших регіонах України, зокрема на Волині¹⁶.

Композиційно всі вони однотипні. Ключовим образом цих творів є парубок та дівчина. Відмінності в їх образах залежить від характеру їхньої праці. Парубок косить, будує храм. Натомість у творах більш раннього періоду домінували мотиви прославлення парубка в якості мужнього воїна, але такі тексти в наш час практично вже не збереглися в народній пам'яті. Дівчина уособлює найкращі моральні якості: вона скромна, роботяща, вірна, вона випасає худобу, шиє сорочку, вирощує квіти.

Лірично-емоційні мотиви, які відображають почуття закоханості між парубком і дівчиною, – прикметна риса таких творів. Творення таких сюжетів є явищем значно пізнішого часу. Якщо в образі парубка ми бачимо господаря, трудівника, хлібороба, будівничого, то символіка дівочих колядок має яскраво виражений шлюбний характер. Саме такими є “сорочка”, “квітка”, “перстень”. А символ яблуні (“яблін”) в літературі трактується як “космічне дерево, через яке сходить життя людини на землю”¹⁷.

В контексті аналізу сільських колядок особіно виділяється **“Ой на Рождество по вечері”**, основний мотив якої – дітозгубництво, що більш властиве творам баладно-го жанру. Не виключно, що саме балада відповідного змісту і стала прототипом цієї колядки.

Все це свідчить про те, що в колядках тривалий час відображали родинно-побутові традиції, однак поступово вони витісняли новими. Народження Ісуса Христа, Його хрещення, величання Богородиці, возвеличення християнських святих, проповідування

християнських чеснот, які співзвучні з загальнолюдськими гуманістичними цінностями, – доброзичливості, співчуття, допомога бідним і знедоленим, смиренність тощо, – провідна ідея цих творів, творених у більш пізні часи.

З допомогою таких релігійних пісень відбувається зближення загальнолюдських прагнень та устремлінь з біблійними сюжетами, а давні обряди колядування, щедрювання входять у канву Різдвяно-новорічної обрядовості. Впавши на благодатний, виплеканий довготривалою традицією колядування, ґрунт, ці нові зерна були сприйняті людьми. Процес подальшої фольклоризації вплинув на творення численних зразків цих творів та їх варіантів. Таким чином, колядки християнсько-релігійного змісту з часу свого створення, переважно у XVII – XVIII ст., пройшли значний шлях розвитку і воістину стали народними з погляду як побутування, так і творення.

У с. Доброгостів колядки цієї тематичної групи є найбільш поширеними. Серед цих них особливе місце займає **“Бог Предвічний”**. “Найкращою з усіх наших пісень церковних”, “правдивою перлою поміж нашими піснями церковними” називав Іван Франко цей твір. “Високий дух релігійної пісні тої проявляється іменню в теплій любові до всіх людей, а головню до простого люду, до простого робітного життя, котрою дише вся колядка”¹⁸. Величальна, урочиста, вона по суті стала гімном народженню Ісуса Христа і саме тому і понині є першою з усіх наших коляд.

В часи Франка популярною була колядка **“Ангел пастирям мовив”**. В XIX ст. теж була широко відомий і твір **“Предвічний родився пред літи”**, в основі якої апокрифічні легенди¹⁹. На думку С. Килимника, це “майже найстарша коляда”²⁰, яка відома на Галичині, Наддніпрянщині. Сільський варіант значно коротший того, що включений вченим у текст монографії, хоча він має свої текстові відмінності. Колядка **“Ходить Господь по раю”**, яка у записках побутує у селі, підтверджує той факт, що в часи Франка вона була поширена на Дрогобиччині. Однак, варіант, записаний на прохання Каменяра його вітчимом Гринем Гавриликом із с. Ясиниці Сільної і передрукований Василем Соколом²¹, дещо різниться від того, котрий відомий у Доброгостіві.

“Простота композиції і тону і заразом тепле чуття” вплинули, на думку Івана Франка, на те, що колядки, в яких оспівано євангельські оповіді про життя Ісуса, стали популярними в народі. Як приклад, він наводить такі, як **“Вселенная веселися”**, **“Дивная новина”**, **“Нова радість світу з’явила”**²². Таке ставлення до цих творів і понині. Вони є одними із улюблених і під час Різдвяних колядувань у селі. До часто виконуваних також зараховуємо і інші колядки такого ж спрямування, в яких прославляється ідея Різдва Христового: **“Бог ся рождає”**, **“В Вифлеємі новина”**, **“Небо і земля нині торжествують”**, **“Возвеселімся всі разом нині”** (записана в 2 варіантах), **“По всьому світу стала новина”** та інші.

Возвеличування народження Ісуса Христа відповідно до змісту Євангелія присутні і в інших творах: **“В Вифлеємі днесь Марія Пречиста”**, **“В Вифлеємі тайна нині нам явися”**. Народження Ісуса Христа викликає піднесення релігійних відчуттів у людей. Це передають рядки із колядки **“На небі зірка ясна засяла”**. Хвала Рожденому Христу – провідна ідея й колядки **“Нова радість стала”**, яка в чотирьох варіантах побутує серед жителів села.

Святого вечора в кожній хаті відчувалася особлива емоційна атмосфера, зумовлена урочистістю цієї величної події. Все це прекрасно оспівано в колядці **“Різдвяна ніч настає”**.

Помітне місце в українському фольклорі, зокрема і в колядках, займає образ Богородиці. Саме її скитання по світу оспівані в колядках **“На різдвяні свята”**. Життєві випробування Богородиці передає і твір **“Пречистая Діва по світу ходила”**, яка в кількох варіантах відома в селі. Оспівування подвигу Божої Матері, котра заради порятунку Сина, рятуючи Його від переслідувань *“жидови”*, зазнає поневірянь – така провідна ідея колядки **“В місті Вифлеємі”**. В цьому творі простежуємо певний відхід від євангельських оповідей про життя Христа, а дія ніби переносить нас у зиму в Україні з її тріскучими різдвяними морозами.

Такого типу мотиви – звичне явище у змісті українських колядок. Народ своєю творчістю українізує “біблійну” історію. Такі риси характерні для твору **“Во Вифлеємі нині новина”**.

Національно-патріотичні мотиви на тлі релігійно-християнських – прикметна риса наших колядок. Це сприяло тому, що таку колядку, як **“По всьому світу йде добра новина”**, **“По всему світу радість велика”**, **“Вселенна веселися”**, **“З неба зірка”**, **“Ой над Вифлеємом”**, **“Над степом сяє Христова зірниця”**, **“Ой на Вкраїні зорі засвітили”**, **“З’явилась, браття, добра новина”** здобули широку популярність.

Етнокультурна своєрідність України добре підмічена в творі **“Нині Рождество Божого Дитяти”**. У колядці **“Нині ся з’явила весела новина”**, яку в наш час теж вже мало хто пам’ятає, оспівується як люди із різних сіл нашого краю, із Поділля, Підгір’я, бігли вітати Ісуса й Марію.

Історичні умови, реалії життя вплинули також на формування колядок суспільно-політичного змісту, особливо присвячених національно-визвольній боротьбі українського народу в 40 – 60-х рр. ХХ ст. Серед них, на думку дослідників і збирачів фольклору, найпопулярнішою повстанською колядкою є **“Сумний святий вечір”**²³, широко відома в численних варіантах. Як зауважив Григорій Дем’ян, відомий дослідник повстанського фольклору, вона “побутує на всіх континентах, де тільки живуть українці”²⁴. У селі Доброгостів відомі два варіанти цього твору.

Чимало dobrogostivciv розділили долю мільйонів українців, котрі гинули на фронтах, котрих вивозили в концтабори, котрих кидали до тюрем. І тому зміст колядки є близьким, зрозумілим мешканцям села. Вона не лише зворушує глибинні почуття людини, а й відлунує нескореністю духу всіх, хто відчуває себе українцем. Характеризуючи художньо-поетичне чуття автора цього твору, Є. Луньо зауважив, що народному митцеві вдалося “пригадати кожному його власну трагедію, влучним порухом оживити картини побаченого й пережитого, які не минули безслідно, а назавжди осіли на дні душі”²⁵. Будучи “уснопоетичним шедевром періоду збройної національно-визвольної боротьби”, цей твір, який популярний і досі, “засвідчує, що український народ і далі вірний ідеалам національної, політичної, релігійної і моральної свободи, без яких не мислить свого сьогодення й майбуття”²⁶.

Менш вживані в селі твори, виконання яких приурочувалося до Нового року, який традиційно святкували за старим стилем. Серед них є **“Старий рік минає”**, представлений у записах двома варіантами. Популярною новорічною піснею є твір **“З Новим роком”**. Виконуючи його, люди вітали настання Нового року, сподіваючись, що із відходом Старого *“лихая доля навік пропадає”*. Натомість Новий рік *“най принесе усього доброго”*, *“він старому і малому долю дасть багату”*.

Обрядові піснеспіви періоду Йорданських свят представлені творами двох типів. Перша група – це славильні твори, які за своїми особливостями близькі до Різдвяних

колядок. Однак в основі їхнього сюжету оспівування вже іншої події з історії християнства – хрещення Ісуса Христа на річці Йордан Іваном Хрестителем.

Згідно з історією християнства, в цей день людям явився Бог. Ця подія знайшла своє відображення в колядці **“Бог нам ся об’явив”**. На Йорданські свята особливий статус у селі має твір **“І Йордан-ріку”**. Для мелодики цього твору характерні особлива піднесеність, величавість, що надавало особливої урочистості події, яку відзначали. Саме цей твір виконують під час ритуальних обходів дворів у ці святкові дні.

Близькі за змістом до згадуваних і **“Йордан-ріко приготівся”**, **“Ти, Йордане, приготівся”**. Прославляння Христа – провідний мотив і колядки **“Сонце світить з гір Ливану”**:

*Поклонімося й ми Христови,
В сім святім величнім дни.
Він безмежної любови,
Охрестивсь, щоб нас спасти.*

Друга група обрядових творів Йорданського циклу – це щедрівки. Ряд дослідників українського фольклору не виокремлюють їх в окремий жанр, а об’єднують з колядкою, не бачаючи між ними суттєвої обрядово-функціональної відмінності і вважаючи синонімічними утвореннями²⁷. Однак, у більш пізні часи цей вид народної творчості виокремлюється в самостійне фольклорне явище. Чітке розмежування цих творів існує і в середовищі мешканців села Доброгостів. І різниця не лише в часі виконання, а й у змісті, провідних мотивах властивих цим творам.

Назва “щедрівка” побутує тільки в українському фольклорі²⁸. Зрозуміло, що під цією назвою первісно виступали обрядові твори, які виконували під час ритуальних дійств Щедрого вечора²⁹. Звичайно, в процесі історичного розвитку вони поступово втрачали свої своєрідні ознаки, дохристиянські сюжети і набували нового звучання, коли їх виконанням оспівували важливу подію християнської історії – хрещення Господне.

Популярним в середовищі жителів села Доброгостів в часи свят Йорданського циклу є твір **“Позвольте нам, господарю, защедрувати”**, якою величали господаря зі святами. У щедрівці **“Ой сива тая зозуленька”** ключовим є образ сім’ї, який у системі світоглядних цінностей українців займає особливо значиме місце. Акцентування на тому, що:

*Ясен місяць – пан господар,
Красне сонце – то є його жона,
Дрібні зірки – то є його діти,*

говорить про те, що наші пращури уявляли цю інституцію божественною, рівною із астральними культами. Звідси і святість, непорушність сімейних уз в житті як одна із основоположних моральних засад нашого народу.

Тема “вибору імені для новонародженого” провідна у декількох творах: **“Ой на річці, на Йордані”**, **“Там у лузі-струзі”**, **“У містечку Вифлеємі,”**. Спільним для них є кількаразові спроби вибору імені новонародженої Дитини. В цих творах спостерігаємо відхід від біблійних текстів: Христа хрестили немовлям і при цьому пропонувалися різні імена. Також із колядок виходить, що Святий Петро і Святий Павло проповідували раніше Христа, у ці часи вже стояли церкви, престולי. Таке народне потлумачення Хрещення ілюструє як у ранні часи християнства люди уявляли собі ці події. Такого

типу колядки, щедрівки належать до розряду апокрифічних, вони достатньо широко відомі в Україні³⁰. До апокрифічних колядок також можна віднести і **“Ой як то було із первовіку”**, яка відома у селі.

Особливе місце в системі зимового обрядового фольклору займають дитячі колядки. Іде мова не про твори, які діти, перейнявши від дорослих, виконують, а специфічні твори, які колядуються виключно дітьми. Вони виступають як один із різновидів дитячого фольклору.

У селі Доброгостів зафіксовано два варіанти дитячих колядок. Вони чотиривіршової строфічної форми, виконуються речитативом без музичного супроводу. Це: *“Я маленький пастушок”* і *“Я маленький хлопчик”*. Такі дитячі колядки поширені і в інших місцевостях Бойківщини і типові для українського дитячого фольклору³¹.

Виконавцями цих творів були діти у віці 3-6 років, які ще не могли вивчити напам'ять об'ємні колядки та засвоїти їх мелодію. Натомість невеличкий за обсягом текст, легка манера виконання, можливість самопредставлення дитини сприяли популярності цих творів у дитячому середовищі. Дорослі з приємністю розучували з дітьми ці колядки, а завітавши в гості до родичів під час Свят, давали можливість дитині проказати її. Це надавало більшої емоційності атмосфері, яка панувала за святковим столом, а також було предметом похвали дитини батьками. Тим самим діти змалечку вже засвоювали навички колядування і прилучалися тим самим до відтворення цієї культурної традиції. Часто малолітніх дітей батько спеціально водив колядувати до родичів, сусідів, “щоб дитина потішилася”.

За змістом ці колядки простенькі, доступні для дитячого сприйняття. Дитина представляє себе – *“я маленький пастушок”*, що віддзеркалює раннє залучення дітей до пастушества. У нього *“по коліна козушок”*, адже на дворі зима з її тріскучими морозами. Однак це не злякало дитину, і вона ходить *“від хати до хати Ісусика вітати”*. В іншому варіанті *“маленький хлопчик”*, *“сівши на стовпчик”*, вітає Ісусика грою на скрипці. Усвідомивши, що за коляду обдаровують, діти просять ласощі – *“яблука і горішки”* для *“потішки”*. Як явище пізнішого часу творення виступають мотиви, коли діти просять гроші і то не *“копійки”*, а *“паперові”* апелюючи до гонору господаря (*“будьте люди гонорові”*). Звичайно, що такі прохання мають гумористичний характер.

Ритуал колядування під час традиційних обходів дворів відповідно до усталеного етикету завершується віншуванням, або, як в селі кажуть, *“вінчуванням”*. Таке явище характерне і для регіону в цілому. Віншівки – це невеликі за обсягом ритуальні тексти, переважно у віршованій формі. Їх промовляли відразу після завершення колядки та після того, як колядники зайдуть до хати. Основне призначення віншівок – привітати господарів і з Різдом Христовим, Щедрим Вечором чи, узагальнено, із Святами. Саме це і відобразилося у змісті віншівок, записаних у селі.

Таким чином, проведене в селі Доброгостів дослідження засвідчило зміни в колядницькому репертуарі, які відбулися упродовж ХХ ст. Значна кількість творів, переважно родинно-господарського спрямування, вийшла із активного вжитку. Натомість, утвердилися релігійного-християнського, а також національно-політичного спрямування

Колядування як явище національної культури пройшло тривалий шлях історичного розвитку. Кожна епоха привносила нові домінанти в суспільне життя, які відлунням проходять через сюжети зразків народно-поетичної творчості. Провідними ідеями, якими пройняті наші колядки, є високоморальні цінності родинно-сімейного життя. Вони віддзеркалюють християнський світогляд людей. В них відображено національно-

патріотичні настрої людей, усвідомлення територіальної цілісності і етнокультурної розмаїтості України. Виконуючи їх, українці пропагували державницьку ідею, виражали сподівання і надії на вільне, заможне та щасливе життя, возвеличували героїв національно-визвольної боротьби. Саме ці риси і обумовили значну популярність колядок і їх активне побутування дотепер.

¹ Гладкий М. Різдвяно-новорічна звичаєвість села Доброгостів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 257- 265.

² Колядки та щедрівки / Упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. – Київ, 1965. – С. 643.

³ Дем'ян Г. Українська фольклористика в Галичині кінця XVIII – початку XIX ст. – Львів, 2004. – С. 118.

⁴ Франко І. Наші коляди // Збір. тв.: У 50 томах. – Київ, 1980. – Т. 28. Літературно-критичні праці (1890 – 1892). – С. 15.

⁵ Дем'ян Г. Українська фольклористика... – С. 117-123.

⁶ Колядки і щедрівки, зібрав Володимир Гнатюк. Т. І. / Колядки господарю і господині // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. XXXV; Т. II. / Колядки парубкові, дівчині, жартівливі, пародії та ін. // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. XXXVI.

⁷ Колядки та щедрівки / Упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. – Київ, 1965. – 804 с.

⁸ Колядки та щедрівки / Упоряд., вступ. ст. і примітки М. С. Глушка. – Київ, 1991. – 239 с; ноти.

⁹ Кирчів Р. Українські колядки та щедрівки // Колядки та щедрівки... – Київ, 1991. – С. 5-28.

¹⁰ Бог ся рождає. (Колядки та щедрівки). – Львів, 2003. – 64 с.; іл.; Народні пісні з Батьківщини Івана Франка / Зібрав та упорядкував В. Сокіл. – Львів, 2003. – 407 с.; мал.; ноти.

¹¹ „Хай луна колядка в небесах” / Упорядник М. Гладкий. – Дрогобич, 2009. – 120 с.

¹² Бог ся рождає... – С.37, 55, 57; Народні пісні з батьківщини Івана Франка ... – С. 25, 27, 28, 30, 31.

¹³ Килимник С. Український рік... – С. 69-71; Колядки та щедрівки... – Київ, 1965. – С. 43-46.

¹⁴ Килимник С. Український рік... – С. 84.

¹⁵ Народні пісні з Батьківщини Івана Франка... – С. 22-25.

¹⁶ Килимник С. Український рік... – С. 85-87.

¹⁷ Там само. – С. 87.

¹⁸ Франко І. Наші коляди... – С. 32.

¹⁹ Там само. – С. 28-29.

²⁰ Килимник С. Український рік... – С. 106.

²¹ Франко І. Наші коляди... – С. 35-36; Народні пісні з батьківщини Івана Франка ... – С. 27.

²² Франко І. Наші коляди... – С. 32-34.

²³ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940 – 1960 років. – Львів-Київ, 2003. – С. 60; Луньо Є. Повстанська колядка “Сумний святий вечір” // Народознавчі Зошити. – 2003. – № 1-2. – С. 34.

²⁴ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні... – С. 362.

²⁵ Луньо Є. Повстанська колядка “Сумний святий вечір”... – С. 38.

²⁶ Там само. – С. 39.

²⁷ Кирчів Р. Українські колядки та щедрівки... – С. 12; Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – 3-тє вид. – К., 2005. – С. 127.

²⁸ Кирчів Р. Українські колядки та щедрівки... – С. 12

²⁹ Дей О. Величні пісні українського народу // Колядки та щедрівки... – К., 1965. – С. 12.

³⁰ Килимник С. Український рік... – С. 101-104.

³¹ Дитячі пісні та речитативи / Упоряд. Г. Довженок, К. Луганська. – К., 1991. – С. 152;
Яцків Л. Дитячі колядки, щедрівки та віншівки з Бойківщини // Народознавчі Зошити. – 1996. – № 1. – С. 7-8.

Микола Гладкий.

Традиції колядування в селі Доброгостів.

На основі польових етнографічно-фольклорних матеріалів проаналізовано традиції колядування під час Різдвяно-новорічних святкувань, охарактеризовано локальну своєрідність побутування колядок та їх основні сюжетні мотиви.

Mykola Hladkyy.

Traditions of the carolling in the village Dobrohostiv.

Based on the ethnographic-folklore materials the traditions of carolling during Christmas and New Year celebrations are analyzed, the local originality of existence of carols and their main story motives are described.

Документи та матеріали

ДРОГОБИЦЬКА ШЛЯХТА (XV – ПОЧАТОК XVI СТ.)

Дрогобицький повіт, вклинившись між Самбірським і Стрийським повітами, займав 912 кв. км басейну Тисмениці (правого допливу Дністра) і в XV ст. був найменшим адміністративно-судовим округом на території Перемишльської землі Руського воєводства Польського королівства. Дрогобич з обширним передмістям і 8 – 9 (з 27) селами повіту більш ніж півстоліття (1442 – 1494) знаходився в держанні перемишльських старост Конецпольських. Унаслідок цього дрогобицька шляхта зазвичай вирішувала свої проблеми в Перемишлі, що не могло не сприяти кращому збереженню джерел порівняно з сусідніми повітами. Наступник Конецпольських – львівський воїський Станіслав Малджак, очевидно, отримав не всі дрогобицькі королівські села. На початку XVI ст. до стрийського і жидачівського старости Аукта Паневського перейшло 22-лани в Болахівцях. Це не перешкодило Малджику залишитися найбільшим дрогобицьким платником податків, оскільки в 1508 р. з Меденич, і Летні ним було сплачено 10 гривен¹.

Коритки Рихтицькі

Родоначальник Рихтицьких (Рихчицьких) вислоцький шляхтич Станіслав Коритко в серпні 1409 р. отримав від Владислава Ягайла села Почаєвичі та Верхні і Нижні Гаї за умови служби списом і 5 лучниками².

Його сини Ян і Томаш відомі з 1436 р. Ян у 1446 – 1447 рр. був одружений з сестрою Яна Куната з Тулиголів Анною, але невдовзі одружився з дочкою львівського шляхтича Андрія Малеховського Катериною. Його сини Ян і Станіслав до літа 1462 р., здається, досягли повноліття, причому Станіслав, поза всякими сумнівами, народився від другої дружини. Близько 1450 р. володіння покійного Андрія Малеховського були розділені між трьома його дочками, унаслідок чого до Яна відійшли львівські села Острожани, Джуричі, (частково) Юшковичі і будинок в передмісті Львова. Інші дочки Малеховського були заміжні за Яном Кунатом та Яном Юрою, так що Коритки поріднилися з досить відомими львівськими родами. Старша дочка Яна, Катерина, вийшла за Мірчу Риботицького-Бжесцяньського (1462 р.)³.

Ян володів Рихтичами (під Дрогобичем), Почаєвичами і обидвома Гаями, а при проведенні люстрації 1469 р. пред'явив 5 грамот із записом 500 гривен на дрогобицьке село Трускавець і 4 грамоти із записом 360 гривен на львівські Конюшки. У лютому 1476 р. він отримав 100 гривен приданого за третьою дружиною Барбарою і помер раніше грудня 1479 р., швидше за все, в тому ж 1479 р.⁴

“Ян Коритко з Конюшок”, який продав у січні 1471 р. за 550 гривен Трускавець Гнатові Тустановському і стрийському шляхтичеві Андрію Любенецькому та був одружений з невідомою Анною, поза сумнівом, був сином Яна-старшого: запис від 7 січня 1472 р. свідчить про Станіслава як про брата продавця. Ян-молодший ще в червні 1485 р. був опікуном рідних сестер Ганни і Катерини. Ян Рихтицький із записів межі XV – XVI ст. і його брат Рафаїл, що осів на Львівщині (1503 р.), напевно, були його синами. Перша дружина Рихтицького Ганна була “Recepta tempore devastacionis

Thurcogum”, і йому довелося повернути колишньому тестеві, перемишльському підсудку Рафаїлові Прохніцькому, 100 гривень приданого (1500 – 1503). У 1508 р. він під іменем “Рихтицького” платить з Рихтичів, Почаєвичів та Гаїв 7 гривень 8 грошів податку⁵.

Другий син Яна-старшого, Станіслав, який володів лише львівськими селами, в перемишльських актах 1501 – 1503 рр. згадується у зв'язку із судовою справою з рідним племінником Яном Рихтицьким з приводу опіки над психічно хворим двоюрідним племінником Павлом, його сестрою Софією і над дрогобицьким селом Вороблевичі, що належало їм. Ігноруючи вимогу короля Олександра, Станіслав відмовився відступити Рихтицькому половину Вороблевичів. Після смерті Станіслава аналогічну позицію займали його сини Микола і Станіслав (1503 р.). Останній восени 1504 р. відступив 15-ланові Вороблевичі і сусіднє село Солонське, яке раніше належало Рапчицьким, львівському шляхтичу Миколі Ланцкоронському⁶.

Другий син засновника Кориток, Томаш з Вороблевич, помер в 1450-і роки. Дві його дочки з 100 гривнями приданого одружилися: Фенна – із сином колишнього никловицького солтиса Беняша Жучинського (1471 р.), Єлизавета – з Альбертом Глинським (1480 р.)⁷. Сини пана Томаша – Микола з Руди і Томаш з Вороблевич – уперше згадуються в списку свідків грамоти львівського підкоморія Юрія Струмила від 17 серпня 1461 р. Львівське село Руда братам дісталось від матері Офки Куликовської. Після смерті бездітного Томаша Микола стає власником і Вороблевич: у березні 1471 р. він записує на половині села 240 гривень віна дружині Барбарі – дочці Павла Бужинського. Їхній син Павло до травня 1487 р. вже досяг повноліття і був абсолютно нормальним юнаком. Смерть Миколи, що спіткала його раніше травня 1501 р., поклала початок довгій тяганині про опікунство над Павлом, який втратив розум, і його сестрою Софією. Востаннє Павло згадується в записі від 23 серпня 1503 р.⁸

Корави Ріпчицькі

Родоначальник Рапчицьких поляк Климент “Согова” згадується в списку свідків львівської купчої 1412 р. старости Івана з Обихова. Дітьми Климента були відомий із записів 1437 – 1477 рр. Марциш Корави (Корева, Коревич) і дочка Ганна – дружина Петра Караса Мамаєвича (1441 р.)⁹. Марциш був дідичем п'яти сіл, які простяглися вздовж дороги з Почаєвич до Меденич: Михайлевич, Солонська, Довгого, Опорів і Ріпчиць. Від першої дружини Барбари (сестри Андрія Малеховського) він мав синів Миколая і Прокопа та дочку Ганну – дружину Петра Мишлятицького (1478 р.)¹⁰: вони були близькими родичами своїм сусідам Рихтицьким.

Миколай, який восени 1460 р. досяг повноліття, навесні 1473 р. займав уряд перемишльського бурграбія і помер бездітним раніше вересня 1475 р. Прокіп за розподілом 1478 р. став власником Солонська, в листопаді 1479 р. всього за 70 гривень продав село молодшому братові Марцишу і незабаром остаточно перебрався на Львівщину: спадок рідного дядька по матері Павла Юрковського перетворив його на великого львівського землевласника (1484 р.)¹¹.

Від другої дружини Ганни Марциш мав сина Марциша і ще одну Ганну – дружину серадзького шляхтича Миколая з Кодромба (1478 р.). Марциш (молодший) у грудні 1476 р. позичив батькові 300 гривень, отриманих як придане за дружиною Софією – дочкою Миколая Рози, і забезпечив собі спадкоємство трьох з п'яти батьківських сіл. Обтяжені боргами Михайлевичі деякий час залишалися у вінному записі його овдовілої матері. У квітні 1480 р. Марцишеві довелося за 300 гривень продати село

своїм кредиторам – державцям солеварень італійцям Айнольфу і Николо. У 80-і роки йому, здається, довелося залишитися і без Солонська¹².

Вдова Марциша Софія, яка тримала у вінному записі Ріпчиці, Опори і Довге, не пізніше як у квітні 1490 р. одружилася із сяноцьким шляхтичем Станіславом Ясенським¹³. Миколай Ріпчицький, який сплатив у 1508 р. з Рапчиць, Довгого та Опорів 42 гроші, напевно, був сином Марциша і Софії¹⁴. Подолане до 1515 р. запустіння сіл, мабуть, стало наслідком набігу 1501 року. Якова Слонського, який сплатив в 1508 р. 0,75 гривень з Солонська, А. Прохаска вважав недавнім вихідцем з Краківського воєводства¹⁵.

Вачевські

Родоначальником Вачевських в записах 1437 – 1460 рр. виступає Іван(ко) з Вачович (Вачевич), а потім як Ян Вачевський. Характерне ім'я вказує на його руське (або волоське) походження і на пізній перехід в католицизм. Подвійне ім'я його дружини (Маргарита-Маруся) лише підсилює цю гіпотезу. У трьох записах 1447 – 1449 рр. йдеться про співвласника села Гната, який міг і не бути родичем Івана. У грудні 1449 р. Гнат за 200 гривень продає Іванові свою частину Вачевичів із солтиством і більше не згадується в перемишльських актах¹⁶.

Довгожитель Вачевський у квітні 1478 р. був навіть названий “Яном старим”. Він ще жив у травні того ж року і помер раніше 1482 р. Мав троє синів: Юрія (Юрека), Павла і Флоріана і дочку Софію – дружину Яна Губицького (1482 р.). Павло не згадується після квітня 1494 р., проте немає жодних доказів, що він помер раніше від своїх братів, які жили ще в 1505 р. У реєстрі 1508 р. ім'я Флоріана Вачевського, як і його сусіда Рихтицького, значиться серед шляхтичів не Дрогобицького, а Перемишльського повіту. Флоріан – єдиний з синів родоначальника Вачевських, який на той час залишався живим, заплатив з Вачевичів і недавно заснованих Снятиничів і Волі 3 гривні 6 грошів податку¹⁷.

Влодки

Малопольський шляхтич Влодек (Влодко) зі Свенчиць, що займав в 1425 р. уряд самбірського старости, переселився на Дрогобищину лише в другій третині XV ст. Владислав Ягайло в січні 1433 р. записав йому 350 гривень на трьох селах під Дрогобичем: Модричах, Істебнику (нині – м. Стебник) і Лішні. Навесні 1440 р. Варненчик дозволив перевести Істебник на німецьке право, дарувавши Влодкові солтиство за умови служби одним лучником. У 40-і роки Влодеку було подароване львівське село Білка, натомість він відступив Тустановським Модричі¹⁸.

Єдиний син померлого на початку 60-х років Влодка, Яків Влодек, при проведенні люстрації 1469 р. пред'явив 4 грамоти Варненчика із записом 690 гривень на Істебнику зі солтиством і, поза сумнівом, був державцею Білки. Лішня, мабуть, також належала йому, хоча джерела XV ст. мовчать про це 9-ланове село. Сестра Якова, Ганна, з 100 гривнями приданого вийшла заміж за Яна Будзівоя Мамаєвича і померла бездітною раніше липня 1466 р.¹⁹

Час смерті самого Якова не піддається точному визначенню. Записи 70-х років часом називають його Влодком з Істебника, тому неясно, ким – сином чи внуком колишнього старости – був Влодек, який судився в 1491 – 1492 рр. через дрогибицькі ліси з вдовою Якова Конєцпольського. В будь-якому разі, до середини 90-х років рід Влодків занепадає. Спадкоємицями Якова стали дві його дочки. Барбара Влодкова не пізніше як в 1492 р. одружилася з Павлом Ритаровським. Друга, невідома на ім'я

дочка, була дружиною львівського шляхтича Яна Янушека Малечковського. На початку XVI ст. Білкою розпоряджалися його дочки Катерина та Ядвіга²⁰. Істебник відійшов до Павла Ритаровського.

Тустановські

Тустановські відкривають список шляхтичів Дрогобицького повіту, що зберегли православне віровизнання. Згідно з люстрацією 1469 р., безіменний родоначальник Тустановських, Бориславських і стрийських Колодницьких за Владислава Опольського став власником стрийських сіл Колодниця і Довголука з умовою несення служби трьома лучниками “звичаєм інших зем’ян”. Восени 1395 р. пожалування Опольського було підтверджене Владиславом Ягайлом. 20 років опісля нащадки обдарованого – брати Каленик і Філіп з Тустановичів (нині – в межах м. Борислав) – названі серед шляхтичів, що підтвердили шляхетство Філя Літиньського²¹.

Записи 30-х років XV ст. повідомляють про вісьмох Тустановських: рідних братів Костька, Сенька і Федька та їхніх п'ятьох дядьків. Костько в лютому 1438 р. за 40 гривен застав свої частки в Тустановичах, Уличному (біля Колодниці) і Кропивнику Ількові Тустановському, а в квітні того ж року всі троє за 50 гривен заклали частки в Бориславі, Колодниці, Довголуці і сусідньому Монастирі дядькові Івану²². Подальша доля трьох братів невідома, зате немає жодних сумнівів, що на початок 40-х років всіма 7 згаданими селами володіли рідні брати Іван, Ілько, Філіп (“інакше Лацько”), Машко і Грицько. За підсумками розподілу 1447 р. Іван отримав Кропивник і помер бездітним після 1449 р. Маруся Кропивницька, що судилася влітку-восени 1468 р. з Тустановськими, напевно, була його вдовою²³. Відомий, як і Ілько, з літа 1437 р., Лацько цілком справедливо вважається родоначальником стрийських Колодницьких²⁴. Машко був живий ще в червні 1480 р. і помер раніше березня 1482 р., коли його єдина дочка Настася (дружина Сенька Михайловського) була пограбована дядьком Грицьком. Успадкованими Настасією 3,5 ланами в Тустановичах в 90-і роки XV ст. володів її син Васько Михайловський²⁵.

Одружений з Федькою Буховською родоначальник Бориславських Грицько на початок 60-х років був власником Борислава і половини (5 дворич) Уличного. Ще 2 дворича в Уличному були придбані ним у лютому 1471 р. за 60 гривен у племінника Гната Тустановського. На момент смерті Грицька в 1501 р. або 1502 р. його сини Климашко та Станіслав явно досягли зрілого віку. 18 грошів податку, сплачених у 1508 р. Климашком Бориславським з 4-ланового Борислава і 3 ланів в Уличному, можуть бути виправдані лише повним запустінням цих сіл²⁶.

Ілько, що продовжив рід Тустановських, в 1447 р. за 175 гривен “середніх” грошів викупив у Влодка закладений королівський маєток Модричі, незабаром довів запис до 340 гривен “звичайних” грошів і помер в 50-і роки, залишивши синам Гнатові, Юрію та Івашку Модричі, частки Тустановичів та Уличного²⁷. Донька Ілька, Олександра, не пізніше як у лютому 1478 р., маючи 36 гривен віна, одружилася з Олексом Тишковським. Юрій, що, зазвичай, називався Модрицьким, помер бездітним наприкінці XV ст. Івашко, що мав двох дочок, видав їх: Марусю – за Івашка Криницького (1483 р.) і Олюхну – за Яцька Семигінівського (1492 р.). Останні згадки про Івашка в червневих записах 1501 р. пов'язані зі стягненням 25-гривневого боргу з братів Корчинських і заставою невеликої ділянки в селі Кавське Лукою Крушельницьким²⁸.

Старший син Ілька Тустановського, Гнат, 1471 р. разом з Андрієм Любенецьким за 550 гривен придбав у Яна Коритко Трускавець, помер, напевне, в 1480 р. У Гната було

троє синів: Васько, Михайло і Яцько і донька Маруся – дружина Івашка Гошовського – Корчинського (1501 р.). Михайло не згадується після повідомлення від червня 1501 р. про те, що він записав віно дружини Олени – доньки львівського шляхтича руського походження Андрія Лопатки Осталовського (180 гривен), на частках Тустановичів, Трускавця та Модрич²⁹. До 1508 р. володіння Михайла перейшли до братів. Васько на початку XVI ст. перебрався у львівське село Ременів, яке отримав в посаг за дружиною Федькою (другою?). Його син Гнат не пізніше як у листопаді 1490 р. одружився зі старшою сестрою Олени, Федькою, і також отримав 90 гривен посагу. У 1508 р. з часток Тустанович, Уличного, Модрич, (недавніх застав) Кавського і Семигинова ним сплачено 1 гривну податку. Дядько Гната, Яцько, заплатив з часток Тустанович, Трускавця і Модрич 2 гривни³⁰.

Унятицькі

Власник села Гунятичі (Унятичі), що знаходилося між самбірськими Нагуєвичами і дрогобицькою Лішнею, Костько, мабуть, був вихідцем з самбірського села Уріж: 2 записи 1437 р. свідчать про спір тяжбу з Костьком Урізьким з приводу батьківського майна в Урожі. У 40-і роки Гунятичами володіли Демко і Сенько. Демко в серпні 1443 р. записав 60 гривен віна на своїй частці села дружині Тетяні, а в травні 1444 р. за 40 гривен придбав у Сенька 1,5 дворища з трьома кметями, “лісами, гаями, бортями, водяними і вітряними млинами”³¹.

У другій половині XV ст. однією частиною триланового села володіли брати Микита, Михно, який помер перед 1473 р., Василь та Івашко. Їхня сестра Настасія була дружиною самбірського шляхтича Федора Татомира (1471 – 1495). Інша частина Гунятич, принаймні з 1477 р., належала Занькові, який в 1508 р. сплатив 11 грошів податку³².

Попелі

Родовід Попелів XV – XVI ст. найретельніше вивчено Б. Барвінським³³. Єдиний недогляд українського історика полягав у тому, що він не надав достатнього значення земельним володінням роду. Але це питання дуже важливе. Попелі станом на кінець XV – початок XVI ст. за своїм матеріальним становищем мало чим відрізнялися від численних дрібних самбірських православних землевласників, які з'являються на сторінках перемишльських книг другої половини XV ст. Це дає підстави припускати, що в історії перших поколінь Попелів було багато спільного з життям їхніх самбірськими одновітряними.

Згідно з пізньою (і не дуже вірогідною) традицією, Попелі походили від лицаря Попеля, якому Ягайло подарував землі в 1414 р.³⁴ Надійнішим джерелам – сяноцьким судовим записам 1424 – 1428 рр. – відомі 14 Попелів: рідні брати Іван, Яків, Ходор і Філь; сини Ходора Трухан і Луць; сини Філя Трухан, Гринь, Іван, Михалко і Дмитр. У вересні 1428 р. вони заклали за 160 гривен сусідові Пілці Юрговському село Підлісся (біля Сянока), яке належало їм. У сяноцькій купчій 1431 р. йдеться про те, що “Федір, Трухан, Луць, Дмитр, Тиш, Михайло, Філь, Трухан, Гринь, Іван, які звуться Попелями, дідичі Підлісся”, продали село за тих же 160 гривен Юрговському на умовах, визначених виданим їм раніше “королівським привілеєм на вказане село Підлісся”³⁵. Останнє уточнення підштовхує вбачати в такій великій кількості продавців колишніх напівпривілейованих слуг типу перемишльських конюхів або сяноцьких Добрянських, які довго боролися за свої шляхетські привілеї³⁶. Б. Барвінський піддав

жорсткій критиці В. Гейноша, який поставив в один ряд Добрянських і Попелів, проте неконкретний екскурс самого Б. Барвінського – про відмінності в правовому статусі двох згаданих родів – не дає позитивної відповіді на питання: чи був Попель нобілем і землевласником до пожалування Ягайла 1414 р.³⁷

Ще в 1427 р. Грицько (тобто Гринь) і Тиш(ко) Попелі отримали від Ягайла земельну ділянку допливи Тисмениці – річці Ратична, з правом заснування села Ратичне (біля Борислава і Губичів) і обов'язком служби 4 лучниками³⁸. Після угоди 1431 р. сяноцьке Підлісся і дрогобицьке Ратичне стали називатися Попелями, проте продавці були пов'язані лише з дрогобицьким селом. У 30 – 40-і роки XV ст. “Попелі з Ратичного” перетворюються на нобілів, або “дідичів з Попелів”.

На початок 40-х років співвласниками Попелів виступають двоє синів Якова (Тиш та Дмитр) і четверо – Філя (Грицько, Іван, Кузьма і Труш (Трухан)). Іван і Кузьма в лютому 1442 р. мали намір продати свою третину села за 40 гривень кузенам Тишеві та Дмитру, проте операція так і не відбулася. Восени 1466 р., вже після смерті Кузьми, Іван продав свою частку за 50 кіп грошів сусідові Олександру Губицькому. У 1473 р. Губицький за 40 гривень застав купівлю Федору Татомиру, і вона залишалася в держанні Татомирів ще влітку 1494 р.³⁹

У січні 1444 р., мабуть, (п'ятий) син Філя, Михайло, продав другу третину Попелів також за 40 гривень Тишкові і Дмитру, що перетворило покупців на найбільших попелівських землевласників. Утім, не слід перебільшувати значення цього факту: на початок XVI ст. в Попелях було всього 2 оброблені лани землі. Відомий з липня 1471 р. син Тишка, Кунаш, здається, успадкував і частку дядька Дмитра. Сини Кунаша – Радько, Івашко і Занько – з 1505 р. тримали в 15-гривневій заставі частку якогось Івана. У 1508 р. Радько (на правах старшого брата?) заплатив зі своєї частки Попелів 15 грошів податку, і, отже, розпоряджався приблизно половиною села⁴⁰.

Відомості про чисельність, родинні зв'язки і нерухомість останніх Попелів XV – початку XVI ст. не піддаються якійсь систематизації. Б. Барвінський витратив чимало зусиль, аби реконструювати родовід Попелів, проте всі напрацювання вченого мають характер більш-менш вірогідної гіпотези. До 1467 р. Труш, (сини Гриня?) Матвій та Деш(ко), їх кузен Василь (Васько) вже не володіли в Попелях навіть клаптиком землі і розбрелися по навколишніх селах. Рушійні мотиви подібних переселень можна простежити на прикладі Матвія Попеля. До жовтня 1466 р. він володів половиною села Малий Ролів, а 0,5 лана в Попелях, які належали йому, були давно закладені Андрієві Попелю. 20 листопада 1466 р. Матвій зі згоди сина Івана і шістьох дочок обмінює свою половину села на 0,5 лана у (Великому) Ролеві і 30 гривень доплати від Петра Фала⁴¹. Син якогось Хоми і племінник Матвія і Василя, Сенько, в березні 1476 р. всього за 7 гривень застав Кунашеві частину Попелів, якою він володів “з іншими братами”. Інші співвласники села – Андрій, Федько, Петро, Станко, Міць, Павло – в кінці XV ст. закладають або продають ділянки вартістю 5-10 гривень⁴².

Боярські

На рубежі XV – XVI ст. розташоване між Ролевом і Грушевом село Бояри мало, як мінімум, семеро співвласників. По-перше, це Іван Боярський, який судився в 1499 – 1500 рр. з сусідом Петром Фалом. Далі слід зазначити рідних братів Дашка і Грицька. Останній в 1504 – 1505 рр. закладав свою частку села за 11 гривень Луці Боярському, а навесні 1506 р. – за 13 гривень (разом з будинком) Іванові. Згаданий у записках раніше від усіх Павло, “син Гриця”, в лютому 1494 р. застав за 4 гривні Васькові Попелю

чверть дворища - всю нерухомість, якою він володів разом “з своїми нероздільними братами”. У травні 1505 р. четверо братів – Павло, Іван, Стефан і Федір – скаржилися королеві Олександру на “утиски і насильства” з боку Петра Фала. Боярські відсутні в списку платників податків 1508 р., а в 1515 р. Бояри були “*cremati funditus per Tartaros*”. Проте немає жодних сумнівів в тому, що власники села, в якому навіть наприкінці XVI ст. було трохи більше як два лани землі, належали до найбіднішої перемишльської шляхти⁴³.

Предками Боярських можуть бути двоє Іванів і Петро Чоботи – можливо, родичі львівських Чоботів, які в 40-х роках XV ст. володіли Малим Ролевом (або частиною села)⁴⁴. 20 років опісля половина села точно належала Матвію Попелю, а одного з Іванів змінив Яцько Чобіт. Петро жив ще 29 жовтня 1466 р., але чомусь не згадується в знаменний як для Чоботів, так і для Матвія Попеля листопадовий день 1466 р., коли Іван і Яцько за 60 гривен продали свою половину Малого Ролева Петрові Фалу⁴⁵. Подальша доля Чоботів невідома.

Літинські

Власників села Літиня, яке межувало з Грушевом, Філя і Маша, в 1415 р. пошанував своєю увагою сам Владислав Ягайло, який був присутній в Озимині на церемонії “очищення” їх шляхетства⁴⁶. Олешко, Лук'ян і Михайло, які судилися в 1465 – 1468 рр. з сусідом Олександром Губицьким, мабуть, були внуками одного з братів: в записі 1465 р. ідеться про Олешкового дядька, який ще жив на той час Гриня Літинського⁴⁷.

Двоюридним братом Олешка міг бути згаданий в записах 1471 – 1475 рр. Андрій: він звинувачував усе того ж Губицького в убивстві діда Дробиша, батька Стецька і кузена Михайла. У пізніших записах говориться про дідичів часток Літині Степана (1492 р.) і одруженого з донькою Андрія Ступницького Натасею Климка (1504 р.). В записі від 20 червня 1503 р. згадується дочка Івана Літинського і Фемки Гординської Шимка – дружина Семка Новосельського. Калейдоскопічність імен не дозволяє встановити родинні зв'язки Юрія Літинського, який сплатив в 1508 р. з Літині 12 грошів. Ясно, що він був власником лише одного з чотирьох літинських ланів⁴⁸.

Криницькі

Родоначальник Криницьких Олександр, або Сандро, Волох в 1400 р. отримав від Владислава Ягайла село Криниця на кордоні зі Львівщиною (нині – в Миколаївському районі Львівської області). В Олександра, який на 1427 р. ще був живим, було двоє синів: Грицько і Симко (Семен). Вдова Грицька, галицька шляхтянка Настка, не пізніше як у січні 1443 р. вийшла заміж за майбутнього самбірського суддю Грицька Ступницького, у зв'язку з чим обіцяла через 2 роки передати неповнолітнього сина Климашка під опіку його рідного дядька і співвласника Криниці – Симка⁴⁹.

Єдиноутробний брат Ступницьких, Климашко Криницький, у квітні 1478 р. записав 100 гривен віна (другій?) дружині Катерині Чоловській на половинах своїх часток Криниці і сусіднього Кавська і на квітень 1490 р. ще був живим. Його єдиний син Іван(ко) в січні 1480 р. зі згоди батька записав 160 гривен віна на частках Криниці і Кавська дружині Анастасії – дочці стрийського шляхтича Івашка Братковського, а влітку 1494 р., вже після смерті Климашка, за 30 гривен заклав 2 дворища в Кавському Івану Крушельницькому. У 1508 р. Іван Криницький заплатив зі своєї частки (половини) 4-ланової Криниці 0,5 гривни податку⁵⁰.

Другий син родоначальника Криницьких, Симко, не пізніше як у листопаді 1445 р. одружився з удовою Івашка Корчинського Тетяною і помер на початку 60-х років. Бездітні Федько та Івашко Криницькі були пасербами Симка, а їхній молодший брат Іванко – напевно, його єдиним сином. В червні 1483 р. він записав 120 гривень віна на своїх частках Криниці і Кавська дружині Марусі – дочці Івашка Тустановського, а в березні 1492 р. за 14 гривень отримав в заставу від брата Івашка частину Криниці. Ілля, або Ілько, Криницький із запису від 7 січня 1500 р., міг бути його сином. Реєстр 1515 р. називає Іллю власником 3 ланів в Кавському⁵¹.

Стабільний склад дрогобицької шляхти XV ст. – мабуть, єдине, що зближує її із землевласниками Самбірського повіту. За всіма іншими показниками спостерігаються істотні відмінності. По-перше, це середовище, яке склалося досить пізно. Як мінімум, 6 з 11 родів – Коритки, Корава, Криницькі, Риботицькі-Губицькі⁵², Попелі і Влодки (згас наприкінці століття) – перетворилися на дрогобицьких землевласників лише в першій третині XV ст. По-друге, це середовище не дуже чисельне. У 1436 р. відомі шестеро католиків (Ян і Томаш Коритки, Марциш Корава, Іван (Ян) Вачевський, Влодек, Олександр Губицький) і не менше як 20 православних: четверо братів Тустановських з трьома племінниками, Костько Унятицький, семеро кузенів Попелів, двоє-троє Літинських, брати Грицько і Симко Криницькі, можливо, декілька Боярських. На початок XVI ст. чисельність дрогобицької шляхти практично не змінилася. Місцевими землевласниками є Ян Рихтицький і його психічно хворий троюрідний брат Павло, Миколай Корава, брати Юрій і Флоріан Вачевські, Бартоломей Губицький, його племінник Юрій і швагро Балтазар Глова, вихідець з Переворського повіту Петро Фал, Грицько Бориславський (з двома синами), його племінник Івашко і внучаті племінники Васько (з сином Гнатом) та Яцько Тустановські, двоє-троє Унятицьких, декілька Попелів, двоє-троє Літинських, троюрідні брати Іван та Ілля Криницькі, не менше ніж сім Боярських. Рідні брат і дядько Рихтицького переселилися на Львівщину.

У матеріальному плані дрогобицькі роди чітко ділилися на 2 групи. Коритки, Корава, Вачевські, Губицькі (6 гривень податку в 1508 р.), Тустановські і покупець Ролева Петро Фал (3 гривні податку), який “прилучився” до них в останній третині XV ст., були заможними землевласниками навіть у масштабах всієї землі. Ян Рихтицький, який заплатив в 1508 р. більше 7 гривень податку, входив до числа 30 найбільших перемишльських платників податків. Всі роди з цієї шістки були пов’язані більш-менш тісними родинними зв’язками: Коритки і Корава – завдяки шлюбом з Малеховськими, Губицькі і Фали – через Гербуртів. Старший син Олександра Губицького одружився з донькою Яна Вачевського, рідна племінниця Федька Буховська вийшла заміж за Грицька Бориславського, кузен Мірча Бжесцяньський одружився з Катериною Коритковою, яка пізніше стане тещею Яна Ритаровського (дівера Барбари Влодкової).

Кожен з п’яти здрібнілих православних родів другої групи володів одним (Криницькі – двома) невеликим селом – яке було, швидше за все, пожалуване Ягайлом. Ніщо не вказує на те, що ці роди мали хоч якесь відношення до військових слуг часів незалежності Галицько-Волинського князівства.

⁵¹ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego. (далі – AGZ). – Lwów, 1901. – Т. 17. – Nr. 4107. – S. 515-516; Lwów, 1903. – Т. 18. – Nr. 2791, 2794. – S. 412-413; Jabłonowski A.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1902. – T. 18. – Cz. 1. – S. 114, 142.

² AGZ. – Lwów, 1873. – T. 4. – Nr. 22. – S. 73-75.

³ Ibid. – Lwów, 1876. – T. 6. – Nr. 77. – S. 109-110; Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 3127, 3477, 4720, 4742. – S. 225, 249, 364, 367; Lwów, 1891. – T. 15. – Nr. 3128, 3130. – S. 421-422; Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 4050. – S. 504-506; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 637-642. – S. 97-99.

⁴ Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 7; AGZ. – Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 1369. – S. 138; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 847, 1166, 1263. – S. 129, 175, 188; Boniecki A. Herbarz polski. – Cz.1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa, 1907. – T. 11. – S. 203-205.

⁵ AGZ. – Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 132, 288-289, 1871, 2803, 4190, 4207, 4210, 4216. – S. 24, 41, 274, 414, 568, 570-571; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 109.

⁶ AGZ. – Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 3361, 3372, 3411-3413, 3501, 3528. – S. 394-395, 397, 402, 415, 418; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 2899, 3084, 3107, 4082, 4146, 4164, 4260-4261, 4312. – S. 424, 434-435, 447, 555-556, 563, 566, 577, 581; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 143.

⁷ AGZ. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 4160, 4190. – S. 304, 306; Lwów, 1889. – T. 14. – Nr. 3572. – S. 482; Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 625, 4045. – S. 59, 504-506; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 263, 1330-1331. – S. 37, 197-198.

⁸ Ibid. – Lwów, 1876. – T. 6. – Nr. 44. – S. 66-67; Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 625. – S. 59; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 171-172, 2899, 3107, 3567. – S. 25-26, 424, 447, 497.

⁹ Ibid. – Lwów, 1873. – T. 4. – Nr. 29. – S. 82; Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 1497, 7347. – S. 104-105, 602; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 336. – S. 50.

¹⁰ Ibid. – Nr. 724, 769, 1017. – S. 111, 117, 154.

¹¹ Ibid. – Lwów, 1878. – T. 7. – Nr. 78. – S. 146-147; Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 4526, 4547-4548. – S. 343-344; Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. CCCXLIX, 923, 959. – S. 88, 89, 94; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 724, 1119, 1254. – S. 111, 169-170, 187; Boniecki A. Herbarz polski... – Warszawa, 1907. – T. 11. – S. 134.

¹² AGZ. – Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 902-904, 1011, 1016, 1103-1104, 1249, 1364-1365, 1500. – S. 137, 152-153, 167-168, 186, 202, 219-220.

¹³ Ibid. – Nr. 1923, 2830, 3764, 3942. – S. 283, 417, 521, 539.

¹⁴ Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 115, 143; Boniecki A. Herbarz polski... – Warszawa, 1907. – T. 11. – S. 134.

¹⁵ Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 116; Prochaska A. Przedmowa // AGZ. – Lwów, 1903. – T. 18. – S. XXI.

¹⁶ AGZ. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 475, 3173, 3729, 4020, 4576, 4622, 5839. – S. 40, 228, 269, 294, 347, 350, 475; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 423, 1052. – S. 64, 160.

¹⁷ Ibid. – Lwów, 1873. – T. 4. – Nr. 118. – S. 205; Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. DLXXXV. – S. 151; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 1052, 1088, 1572, 2342, 3437, 4383. – S. 160, 165, 230, 341, 480, 589; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 110, 143.

¹⁸ AGZ. – Lwów, 1873. – T. 4. – Nr. 71. – S. 131; Lwów, 1875. – T. 5. – Nr. 80. – S. 101; Lwów, 1876. – T. 6. – Nr. 14. – S. 20; Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 978, 3115. – S. 73, 224; Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 4045. – S. 505; Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku / Wyd. A. Prohaska. – Lwów, 1890. – Nr. 85. – S. 68.

¹⁹ AGZ. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 5142, 6036, 6096. – S. 406, 495, 500; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 4.

²⁰ AGZ. – Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 1267, 1690, 3790, 4089, 4101, 4218, 4222, 4273. – S. 126, 176, 461, 512, 514-515, 530-531, 538; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 2128, 2210, 2277-2279, 2300, 2633. – S. 312, 325, 334, 337, 389.

²¹ Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 29; AGZ. – Lwów, 1906. – T. 19. – Nr. 3056. – S. 589; Codex epistolaris saeculi XV. – Cracoviae, 1891. – T. 2. – Nr. 65. – P. 78.

²² AGZ. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 805, 817. – S. 60-61.

²³ Ibid. – Nr. 3116, 4061, 7057, 7069, 7074-7075, 7080, 7089, 7096, 7103. – S. 224, 296, 579-583.

²⁴ Boniecki A. Herbarz polski... – Warszawa, 1907. – T. 10. – S. 165-166.

²⁵ AGZ. – Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 1398, 1598-1599, 1603, 1641, 1653-1660, 1691-1696, 2082, 2225. – S. 206, 233-234, 239-241, 244, 306, 327.

²⁶ Ibid. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 4560-4562, 4704, 4729. – S. 346, 362, 365; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 158, 160-162, 2935-2936, 3056, 3552, 4378. – S. 24, 428, 441, 483, 589; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 116, 143.

²⁷ AGZ. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 1503-1505, 3115, 4593. – S. 105, 224, 348; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 3.

²⁸ AGZ. – Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 1023, 1801, 2311-2312, 2646, 2941, 2953. – S. 155, 259, 338, 391, 429-430.

²⁹ Ibid. – Nr. 132, 173, 1303, 1358-1359, 1432, 2948-2949, 2955. – S. 21, 26, 193, 201, 210, 430-431.

³⁰ Ibid. – Lwów, 1891. – T. 15. – Nr. 4415. – S. 546; Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 3993, 4260, 4268. – S. 497, 537; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 2227. – S. 327; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 114.

³¹ AGZ. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 483, 693, 2023, 2235. – S. 41, 54, 144, 159.

³² Ibid. – Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 1315. – S. 132; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 245, 364, 413, 981, 2445, 3775, 4400. – S. 31, 55, 62-63, 149, 358, 523, 591; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 115, 143.

³³ Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогіко-історична монографія // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1930. – Т. 100. – С. 68-113.

³⁴ Там само. – С. 70-72.

³⁵ AGZ. – Lwów, 1873. – T. 11. – Nr. 46, 50, 68, 84, 114, 169, 214, 227, 290. – S. 6-7, 10-11, 15, 22, 28-29, 31, 39; Materiały archiwalne... – Nr. 72. – S. 59.

³⁶ Пашин С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века: Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – С. 89-93; AGZ. – Lwów, 1878. – T. 7. – Nr. 22. – S. 44-45; Lwów, 1886. – T. 11. – Nr. 1984, 2260, 2268, 2271, 2851, 3232. – S. 248, 282-284, 357, 401; Lwów, 1894. – T. 16. – Nr. 422, 614. – S. 49, 68; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1897. – Т. 2. – С. 288-289.

³⁷ Hejnosz W. Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku. – Lwow, 1928. – S. 41. – Призр. 3; Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі... – С. 145-146.

³⁸ Там само. – № 2. С. 162-163; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 29.

³⁹ AGZ. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 1614, 1620, 1640, 6103. – S. 114-115, 501; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 412, 1902, 2387. – S. 62, 280, 348.

⁴⁰ Ibid. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 2150. – S. 154; T. 17. – Nr. 621. – S. 59; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 856, 3417, 4428, 4432. – S. 130, 478, 594; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 116, 143.

⁴¹ Ibid. – Lwów, 1888. – T. 13. – Nr. 6128, 6202, 6328. – S. 502, 510, 520.

⁴² Ibid. – Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 856, 1937, 2310, 2378, 2403-2404, 2864, 3782, 3899, 4004, 4063. – S. 130, 285, 338, 347, 351, 421, 524, 535, 545, 553.

⁴³ Ibid. – Lwów, 1901. – T. 17. – Nr. 3559. – S. 423; Lwów, 1903. – T. 18. – Nr. 2762, 2788, 3325, 3395, 3763, 4431. – S. 407, 412, 469, 475, 521, 594; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 36, 143.

⁴⁴ AGZ. – Lwów, 1888. – Т. 13. – Nr. 2780, 4064. – S. 201, 297; Boniecki A. Herbarz polski... – Warszawa, 1901. – Т. 4. – S. 15.

⁴⁵ AGZ. – Lwów, 1888. – Т. 13. – Nr. 5454, 5461, 5742, 6095, 6126, 6202, 6306. – S. 441-442, 467, 500, 502, 510, 518.

⁴⁶ Codex epistolaris saeculi XV... – Т. 2. – Nr. 65. – P. 78-79.

⁴⁷ AGZ. – Lwów, 1888. – Т. 13. – Nr. 5680, 5690, 5902, 6294, 6580, 7048. – S. 460-461, 481, 518, 542, 578.

⁴⁸ Ibid. – Lwów, 1903. – Т. 18. – Nr. 200-202, 236, 531, 760, 3214, 3329-3330, 3684. – S. 29-30, 33, 79, 116, 457, 469, 514; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 116, 143; Boniecki A. Herbarz polski... – Warszawa, 1911. – Т. 14. – S. 392.

⁴⁹ Boniecki A. Herbarz polski... – Warszawa, 1908. – Т. 12. – S. 374; AGZ. – Lwów, 1887. – Т. 12. – Nr. 124, 242, 1712-1714. – S. 13, 28, 151; Lwów, 1888. – Т. 13. – Nr. 1867-1868. – S. 133-134.

⁵⁰ AGZ. – Lwów, 1903. – Т. 18. – Nr. 1051, 1315, 1928, 2385. – S. 160, 195, 284, 348; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S. 116, 143.

⁵¹ AGZ. – Lwów, 1888. – Т. 13. – Nr. 2545, 4576, 5841. – S. 181, 347, 475; Т. 18. – Nr. 1801, 2223, 3940. – S. 259, 327, 539; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – Warszawa, 1902. – Т. 18, cz. 1. – S. 143.

⁵² Пашин С. Перемышльский род Рыботицких в XIV – XV веках // Проблемы экономической и социально-политической истории дореволюционной России. – Тюмень, 2001. – С. 10-12.

Сергій Пашин.

Дрогобицька шляхта (XV – початку XVI ст.).

У статті зібрано джерельну інформацію, яка відкладалася в перемишльських земських актових книгах, про численні роди місцевої шляхти: Коритків Рихтицьких, Корав Рапчицьких, Вачевських, Влодків, Тустановських, Унятицьких, Попелів, Боярських, Літинських, Криницьких. З'ясовується їх походження та маєтності на території Дрогобицького повіту.

Sergiy Pashyn.

The gentry of Drohobych (the XV - beginning of the XVI-th centuries).

The article contains the source information, which was gathered in the Peremyshl county assembly books, about a lot of families of the local nobility: Korytky Ryhtytski, Korav Rapchytski, Vachevski, Vlodky, Tustanovski, Unyatytski, Popeli, Boyarsks, Litynski, Krynytski. Their origin and estates in Drohobych County are determined.

ДЖЕРЕЛА І-ГО ТОМУ “СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ” АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА

Антон Степанович Петрушевич (18.01.1821 – 23.09.1913) – відомий релігійний та громадсько-політичний діяч Галичини другої половини XIX – початку XX століття. Доктор історії Київського університету, дійсний член Празької, Краківської, Будапештської, Бухарестської та Петербурзької Академій наук, почесний член Московського археографічного товариства, Одеського товариства історії та старожитностей¹. А. Петрушевич практично все своє життя присвятив активній дослідницькій діяльності. Сфера його наукових зацікавлень була досить широкою, тому у його спадщині присутні праці з археології, історії, археографії, джерелознавства, етнографії та філології.

Дослідження наукової спадщини А. Петрушевича розпочалося ще за його життя. Оцінка сучасниками діяльності вченого була неоднозначною і часто залежала від суспільно-політичного напрямку, до якого належали критики. Зокрема, позитивно, а інколи навіть заідеалізовано, оцінювали його праці представники москвофільської течії, до яких належав і сам А. Петрушевич². З іншого боку, хрестоматійними і загальновідомими є оцінки дослідників народовського напрямку, хронологічно першими з яких є рецензії І. Лінніченка³ та В. Антоновича⁴, що стосувались здебільшого “Сводной Галицко-Русской летописи”. Згодом свою оцінку діяльності А. Петрушевича зробили вже представники галицької історіографії М. Грушевський, С. Томашівський, І. Франко⁵. Вони критикували автора за важкий для сприймання стиль письма, невпорядковану і недосконалу систему викладу матеріалу, цитування часто застарілої або випадкової літератури. І. Франко взагалі називає “Сводную Галицко-Русскую летопись” збіркою виписок, нотаток і матеріалів, які мали б прислужитись до написання великої синтетичної праці з історії Галицької Русі⁶. Певні підсумки діяльності А. Петрушевича були також зроблені у некрологах, виданих вже після його смерті І. Свенціцьким⁷ та Ф. Свистуном⁸.

Новий етап у вивченні наукової спадщини А. Петрушевича розпочався вже у післявоєнний період. Більшість представників радянської історіографії критикували автора за буржуазний націоналізм, лише І. Крип'якевич позитивно оцінив внесок А. Петрушевича у розвиток археографії та джерелознавства Галичини другої половини XIX – початку XX століття⁹. Багато уваги постаті отця Антонія приділив представник діаспорної історіографії І. Максимчук, який присвятив йому окремий розділ своєї монографії¹⁰.

В останні десятиліття розпочалось більш предметне вивчення постаті А. Петрушевича. За цей період з'явився цілий ряд наукових розвідок, присвячених різним сферам діяльності та етапам життя вченого. Тут перш за все слід згадати В. Педича¹¹, який у своїй праці наводить оцінки наукового доробку вченого, його наукові зацікавлення в різні етапи життя. Як представника москвофільського напрямку галицької історіографії, доробок А. Петрушевича досліджували О. Сухий¹², І. Куций¹³, О. Киричук¹⁴. Результатом новітніх досліджень фондів А. Петрушевича стали статті М. Галушко¹⁵ та О. Колосовської¹⁶. Внесок автора у вивчення релігійної історії та діяльності братств

вивчали В. Менько¹⁷ та Б. Лазорак¹⁸. Тут, безперечно, слід згадати праці Л. Тимошенка¹⁹, який зробив критичний огляд історіографії, присвяченої постаті А. Петрушевича, його архівів та власної бібліотеки, обґрунтував внесок дослідника у розвиток історичної науки Галичини взагалі та історії церкви зокрема. Ряд публікацій, присвячених особі А. Петрушевича належать А. Корольку²⁰, в яких автор подає бібліографію праць вченого, розглядає творчі зацікавлення та різні напрямки його громадсько-політичної діяльності, при цьому не звертаючи достатньої уваги на релігійну діяльність, про що слушно зауважив Л. Тимошенко²¹.

Релігійний світогляд о. Антонія та його приналежність до москвофільського суспільно-політичного напрямку наклали відбиток на всю його подальшу наукову діяльність. Не маючи академічної освіти, дослідник все своє життя залишався до певної міри аматором. Саме тому його публікації піддавались жорсткій критиці тогочасних професійних істориків – М. Грушевського, С. Томашівського. З іншого боку, внесок А. Петрушевича у розвиток історичної науки, археографії та джерелознавства Галичини є безперечним.

А. Петрушевич зібрав величезну колекцію рукописних матеріалів, стародруків та рідкісних книг, які збереглися в бібліотеці та музеї Народного Дому у Львові. Дослідники Б. Дідицький²², І. Свенціцький²³, А. Петров²⁴ ще за його життя провели опис матеріалів. Крім цього, значна частина особистої бібліотеки зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові²⁵, великий фонд є у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника²⁶. Відомо також, що наприкінці життя А. Петрушевич вислав частину своєї рукописної спадщини до Петербурга. Тепер ця частка його архіву зберігається в рукописному відділі Бібліотеки Російської академії наук у Петербурзі²⁷. Загалом, зібрана А. Петрушевичем протягом життя величезна бібліотека (колись вона оцінювалась у 20 тис. томів) розпорошена тепер по різних бібліотечних колекціях Львова²⁸. Досить велика її частина зберігається у відділі рідкісної книги бібліотеки В. Стефаника (колекція АСП). Матеріали А. Петрушевича відклалися також в архіві Академії наук у Кракові (Akademia Umiejętności)²⁹.

Крім цього, А. Петрушевич був одним з перших дослідників масових церковних джерел на рівні на рівні евристичної, камеральної та едичійної археографії. Його робота полягала в тому, що він систематично публікував маловідомі архівні матеріали у різноманітних періодичних виданнях того часу. Це були як знайдені власноруч, так і уже відомі раніше історичні джерела (грамоти, послання та ін.). Тексти опублікованих джерел здебільшого друкувалися літерами алфавіту XIX ст., але трапляються слова із вкрапленнями давніх букв. Часто при позначенні дати створення документа, автор використовує давні літери XVI – XVII ст. Характерною ознакою археографічних видань Петрушевича є досить деталізоване коментування тексту: автор вказує адресат, дату створення та головну змістову ідею. При публікації джерела, в якому автор не зміг відчитати те чи інше слово чи цілий ряд слів (через погану якість автентичного тексту), дослідник, як правило, випускає такі фрагменти, позначаючи їх дужками, а інколи наводить власний варіант пропущеного місця (ім'я, дата створення, географічна місцевість). В текстуальних примітках автор конкретизує адресат джерела, робить короткі палеографічні уточнення незнайомих слів, а згадані в тексті імена та прізвища подає у вигляді стислих генеалогічних довідок. Слід також зазначити, що крім ключової інформації про місце зберігання першоджерела, автор деталізовано аналізує різного роду факти та події, які так чи інакше пов'язані з провідною проблемою³⁰. Часто власні

висновки А. Петрушевич доповнює та розширює цитуванням рефлексій, зроблених іншими дослідниками (Д. Зубрицьким, Я. Головацьким, С. Соловійовим, К. Несецьким, В. Татищевим, М. Білозерським та ін.)

Всі вищенаведені особливості притаманні “Сводной Галицко-Русской летописи” у шести книгах, яку багато дослідників наукової спадщини А. Петрушевича вважають його головною історичною працею. Жанр її визначити досить складно, але більшість науковців вважають її “збіркою літописних записок”. Її хронологічні межі – 1600 – 1800 рр., обсяг – більше 3 тис. сторінок. Основним недоліком цієї праці, як слушно зазначає М. Капраль, стало те, що автор “розчинив” факти з минулого українців у своєрідній мегаісторії Галичини³¹. Опублікований А. Петрушевичем матеріал є доволіно впорядкованим, тому досить складно його згрупувати та дати об’єктивну оцінку значення даної праці для розвитку галицької історіографії другої половини XIX століття.

При оцінці наукового доробку А. Петрушевича, зокрема “Сводной Галицко-Русской летописи”, слід комплексно проаналізувати арсенал різноманітних галузей історичного знання, які використав учений при складанні цілісного хронологічного літопису Галицько-Руської землі. Зазначимо що, не зважаючи на постійне використання праць А. Петрушевича загалом, і “Сводной Галицко-Русской летописи” зокрема українськими, російськими та польськими вченими його наукові досягнення ще потребують свого докладного вивчення. Саме це і зумовило вибір теми нашого дослідження, метою якого є спроба обліку та класифікації джерел, використаних А. Петрушевичем при написанні I-го тому своєї праці.

Перший том “Сводной Галицко-Русской летописи” був надрукований у Львові в 1874 р. на сторінках “Літературного Збірника” за 1872 – 1873 рр., який видавався Галицько-руською Матицею в друкарні Львівського Ставропігійського Інституту³². У передмові А. Петрушевич зазначає, що метою його праці є розміщення в хронологічному порядку історичних відомостей про руські міста, монастирі, духовенство, окремі шляхетські роди, архітектуру, культуру, книгодрукування, діяльність церковних братств, природні явища та стихійні лиха³³. Далі, автор дає коротку характеристику основних подій української історії XVII ст., звертаючи увагу на національні та релігійні утиски, яких зазнало руське населення та православне духовенство з боку Речі Посполитої. Потребою більш точного пояснення деяких історичних даних А. Петрушевич мотивує написання доповнень, додатків та приміток³⁴, які складаються, головним чином, з уже відомих і надрукованих джерел та уривків праць інших дослідників. Дотримуючись принципу літописного викладу подій, А. Петрушевич подає матеріал за роками, спираючись на різноманітні джерела, розділяє їх різними порядковими номерами. Подані відомості автор доповнює цитуванням уже відомих публікацій.

Перший том “Летописи” складається з трьох частин: основної (с. 8-271); доповнення³⁵ (с. 271-394); додатків та приміток (с. 394-691). На сторінці 692 вміщено пропущені при друці історичні записи, при цьому автор вказує рік і сторінку пропуску. На 693-700 сторінках подано перелік зроблених текстуальних неточностей із виправленнями.

Як відомо, о. Антоній був крилошанином митрополичої Львівської греко-католицької капітули і мав безпосередній доступ до церковних сховищ, архівів Унівського та Онуфріївського монастирів, Львівської та Перемишльської греко-католицьких капітул³⁶. Завдяки цьому він увів до наукового обігу значну кількість віднайдених там архівних документів. Закономірно, що вони склали окремий досить цілісний

(і специфічний) масив джерел, які були використані при написанні І-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи”. У передмові А. Петрушевич наголошує на важливості для вивчення історії написів, які робились сучасниками світського і духовного стану на рукописних і друкованих книгах, написів на будівлях, надгробних каменях, дзвонах та інших предметах. Тому саме ці джерела стали одними з головних при написанні основної частини досліджуваної праці³⁷.

Один із численних різновидів джерел, який привернув увагу дослідника, є маргіналії, або записи на полях книг, які вважаються окремим об’єктом книгознавчих досліджень. Водночас вони є універсальним джерелом з історії мови, писемності та культури, а також мікроджерелами не лише оповідного, а й актового характеру (ті, що засвідчують факт передачі чи купівлі книги). Назагал, маргінальні записи містять унікальні відомості з історії видавничої діяльності, побутування книг, книготоргівлі, історії книжкового ринку, шляхів розповсюдження книжок, соціології читача³⁸.

Вкладні та маргінальні записи на релігійній та богослужбовій літературі, опубліковані А. Петрушевичем, містять різночасні нашарування історичної інформації, пов’язані з іменами власників та користувачів книжок. Сюди відносяться і рукописні маргіналії (записи на полях книг), які містили найрізноманітніші відомості. Ще з часів Київської Русі існував звичай зазначати своє ім’я на предметах, що були призначені в дар церквам і монастирям. Тому серед маргіналій багато повідомлень про купівлю-продаж та дарчі до різного роду релігійних установ³⁹ (с. 66, 74-75, 97, 119-120). Найчастіше книги передавались до церков на поминання душі (с. 220-221) або за відпущення гріхів (с. 220). Можна простежити характерний порядок відповідних записів: дата, інформація про людину (ім’я, соціальний стан), про те, куди передавалася книга, умови передачі (продаж, вклад, дар) і обов’язкова погроза можливому крадію книги (с. 55, 65, 246-247). Крім цього, маргіналії часто містять інформацію про важливі на той час історичні події, що відбулися у суспільстві: народження і смерть королів (с. 60-61, 102), представників заможних верств суспільства (с. 100, 146), релігійних діячів (с. 238), воєнні дії (с. 82, 101, 103, 121-122, 169, 170, 245), перенесення мощей святих (с. 246). Важливими є також записи про явища природи та стихійні лиха – землетруси (с. 84), напади саранчі (с. 103), голодомори (с. 115-116), пошесті (с. 116), повені (с. 125, 239-240), великий сніг та сильні морози (с. 95, 134), комети (с. 140).

Щодо початкового періоду історії книги (рукописної, стародрукованої), покрайні записи на примірниках є основним джерелом пізнання шляхів розповсюдження книги, адже інколи, переходячи від одного до іншого власника, книга ставала об’єктом вкладу кількох осіб або монастирів чи церков (с. 30-32, 140-141, 316). Унікальність маргіналій у стародруках полягає в тому, що вони передають історичні події через сприйняття безпосередніх їхніх учасників і створюють для нас можливість поглянути на минуле їхніми очима, зробити більш узагальнені висновки історико-культурного характеру (с. 123-124).

Записи свідчать, що найчастіше вкладниками виступали сільські громади (с. 84), міщани (с. 66, 213) та представники чорного та білого духовенства (с. 205-206, 225), рідше – представники шляхти і навіть королівських династій (с. 198). Такі записи дають багатий демографічний матеріал стосовно вивчення прошарків населення. На окрему увагу заслуговують маргіналії господарчого та метрологічного змісту, які дають багатий матеріал до економічної історії (с. 103, 239-240).

Цікавою проблемою є питання стосовно ролі монастирів, як центрів акумуляції та перерозподілу книжок. Популяризація та поширення книг були тісно пов’язані

з ціновою політикою на них. Проаналізовані дані дають змогу зробити висновок, що книги були дорогі і це пояснювалось насамперед високою ціною на папір, оскільки він завозився або з Росії, або через Польщу з Франції чи Німеччини⁴⁰. Серед написів зустрічаємо різні ціни (с. 81, 84, 95-96, 100, 205, 225, 235), коливання яких залежало від конкретної ситуації та обставин, за яких відбувався акт купівлі-продажу. Велику роль відігравав людський фактор, кому і хто продавав: був це кум, чи родич, чи священник – від цього залежала і складена ціна на конкретну книгу.

Публікуючи маргіналії, А. Петрушевич обов'язково вказує назву книги, на якій були зроблені записи, рік і місце її видання, інколи подає коротку інформацію про автора (с. 21, 47, 74-75), переписувача (с. 60, 85) або видавця книги (с. 50). З переліку книг, що найчастіше були предметом дарування або купівлі-продажу, слід передусім відзначити Євангелія (с. 11, 21, 50, 84, 104) та Тетраєвангелія (с. 42-43, 97, 119, 134, 179), Тріюді (с. 62, 102, 169, 220, 248), Бесіди (с. 28, 30-32, 101, 115-116), Апостоли (с. 55, 130-131, 138, 213), Устави (с. 55, 85, 95-96, 123-124, 239-240), Прологи (с. 82, 103, 140, 146, 170, 198), Соборники (с. 65, 81, 153), Літургії (с. 60-61, 147), Октоїхи (с. 21, 96), Псалтирі (с. 47), Мінеї (с. 170), Требники (с. 248), що свідчить про їхню популярність і важливість на той час як цінності, яка розглядалась, насамперед, як духовна застава за відпущення гріхів, поминання рідних, вклад до Божого храму. Інколи, автор поряд з маргіналіями подає власний короткий опис змісту книги (с. 81), а також елементів, що використовувались в їх опрацюванні (с. 104).

Велике значення мають маргіналії для історії церкви, адже вони дають можливість не лише витягти із забуття століть імена українських ієреїв, священників, дяків, які служили церкві у XVII столітті, а й розкривають маловідомі сторінки життя значних єпископів та митрополитів (с. 138, 224, 238).

Цікавою є проблема місцезнаходження книг, які використав А. Петрушевич при публікації вміщених у них маргінальних записів. Це, зокрема, дає нам можливість визначити географію археографічних пошуків ученого. Інформацію дає сам автор, практично завжди зазначаючи місцезнаходження публікованого джерела. Значна їх частина була взята з архівів Перемишльської (с. 55, 85, 95-96, 103, 130-131, 134, 138, 140, 153, 170) та Львівської (с. 65, 224, 286, 667) греко-католицьких капітул, Крехівського (с. 35, 47, 60, 101, 115-116, 220-221), Онуфріївського (с. 55, 82, 153), Підгорецького (с. 60-61), Драгомиринського (с. 119), Унівського (с. 205-206)⁴¹, Містичівського (с. 238) монастирів. Частина використаних джерел вже знаходились в бібліотеках Народного Дому (с. 74-75, 84) та Львівського університету (с. 28, 63, 146), у власності самого А. Петрушевича (с. 67, 123-124, 198, 246) або інших приватних осіб (с. 46-47, 248).

Поряд з цим, у досліджуваній праці знаходимо багато відомостей про діяльність книговидавничих центрів, які існували в різних населених пунктах у XVII столітті. Інформацію про це А. Петрушевич подає у вигляді переліку назв надрукованих книг, року та місця їхнього видання (с. 425, 453, 462, 465, 481, 492, 608). Інколи вчений уміщує власні довідки про авторів та благодійників, подає короткий зміст їхніх праць (с. 52, 123, 192, 416, 471, 481, 505-507). Особливо часто А. Петрушевич згадує про діяльність типографії у Вільні (с. 417, 439, 471-473), де друкували свої праці представники популярної в той час полемічної літератури. Відомості про них зустрічаємо і в інших місцях "Летописи" (с. 473-474, 508). Серед представників цього напрямку, заслужене місце належить М. Смотрицькому (с. 415, 417, 463). А. Петрушевич згадує і про видання творів інших відомих літературних діячів цього часу – Феодосія Софоновича (с. 336), Інокентія Гізеля (с. 336), Кирила Транквіліона Ставровецького

(с. 426)⁴², Памва Беринди (с. 457), Сильвестра Косова (с. 481), Петра Могили (с. 505), Іоанікія Галатовського (с. 638, 651). Маємо також відомості про діяльність друкарень у Луцьку (с. 458), Львові (с. 456) та Києві (с. 93-94, 440, 473, 477, 498).

Окрему групу джерел становлять різного роду написи (настінні, надгробні, на предметах церковного побуту – хрестах, іконах, дзвонах). А. Петрушевич публікує віднайдені написи мовою оригіналу (латинська, грецька, польська, староукраїнська), доповнюючи їх власними коментарями, в яких міститься інформація про місцезнаходження джерела та коротка довідка про об’єкт або предмет, на якому було зроблено відповідний напис.

Надгробні написи (с. 56, 62, 65, 79-80, 84, 92) дають відомості не лише про особу померлого та роки його життя, а й про соціальний стан, діяльність, а інколи і про родичів. Зокрема, під 1625 роком (с. 62) автор публікує 4 надгробні написи з с. Будькова (імовірно, йдеться про село Будків/Будьків Пустомитівського району Львівської області, з церквою Воздвиження Чесного Хреста, яка належала до Бібрського намісництва Львівської єпархії)⁴³: тут дізнаємось про те, що двоє з померлих були міщанами, вихідцями з купецького стану (син і дочка львівського купця), третій – їхній слуга. Наприкінці автор згадує про монастир чину Святого Василя Великого, який колись існував неподалік церкви згадуваного села. Наступний надгробний напис походить з римо-католицького костюлу міста Болехова на Стрийщині (с. 65), який інформує про час смерті благодійників (ктиторів) даного храму. Під 1637 р. (с. 79-80) автор опублікував надгробний напис на могилі Олександра Балабана⁴⁴ з Унівського монастиря: він дає багаті відомості про походження померлого, його батьків, діяльність та осіб, що перебували при владі на час смерті (король, гетьмани, староста, церковні владики). В наступному надгробному написі з міста Рогатина (с. 84), маємо інформацію про причину смерті померлої (пошесть). Напис на могилі Унівського архімандрита Ісаї Сулятицького⁴⁵ (с. 92) подає відомості про час його урядування, особу людини, що спорудила пам’ятник.

Мандруючи по церквах, А. Петрушевич досліджував не лише їхні книгозбірні, а й написи на стінах храмів, іконах, хрестах, дзвонах. Так, він докладно вивчив настінні написи львівської Успенської церкви та її каплиці (с. 67-68, 168). Їх зміст досить різноманітний: час побудови церкви, відомості про благодійників (князь Олексій Балабан, який власним коштом відреставрував церкву у 1671 р. (с. 168)). Напис над головними воротами церкви Воздвиження Чесного Хреста в Тернополі говорить про час побудови дзвіниці храму (с. 65). Напис із Онуфріївського монастиря розповідає про облогу турками Теребовлянського замку (с. 175-76). Під 1690 р. А. Петрушевич опублікував напис з церкви Святого Георгія в місті Сучава (с. 227), в якому йдеться про спустошення цього храму польськими військами.

Написи на церковних дзвонах Успенської церкви міста Роздола (с. 71) та Крехівського монастиря (с. 166, 169) здебільшого несуть інформацію про час їхнього створення та благодійників, коштом яких вони були куплені. Напис на срібному хресті з львівської Успенської церкви (с. 83-84) містить інформацію про особу майстра та фундаторів (братчики Львівського Успенського братства). Відомості про місцеве братство знаходимо у написі на церковній чаші, яка на той час була у храмі Вознесіння Христового у Станіславі (с. 178). Написи на іконах церков (с. 112, 147-148, 181, 256) здебільшого несуть інформацію про майстрів та благодійників, що їх дарували до храму.

Окремий блок джерел, які використав А. Петрушевич при написанні І-го тому “Летописи”, становлять різноманітні рукописні кодекси. Серед них провідне місце

належить відомому рукопису Лева Кишки⁴⁶, багато фрагментів якого зустрічаємо на сторінках досліджуваної праці⁴⁷. Тепер рукопис зберігається в центральному державному історичному архіві у Львові, у фонді консисторії греко-католицької митрополії⁴⁸.

На сторінці 17 “Летописи” А. Петрушевич подає власну коротку характеристику джерела (мова, форма, місцезнаходження)⁴⁹. Цитуючи рукопис, автор публікує його мовою оригіналу (латинська, рідше польська), подає номери сторінок автентичного тексту, звідки були взяті відомості, інколи супроводжує їх власними коментарями. Використаний автором інформативний потенціал даного рукопису досить різноманітний. Зокрема, це відомості про руські шляхетські роди на Волині (с. 16-17), пошесть морової язви у Львові (с. 62), переговори козаків з представниками польської влади (с. 126-127), опис Перемишльської єпархії (с. 139-140), хіронія митрополитом Антонієм Винницьким єпископа Єремії Свистельницького у Львові (с. 152), стосунки гетьмана П.Дорошенка з татарами (с. 154), підписання миру між Росією і Річчю Посполитою у 1686 році (с. 209), саранчу (с. 228), напади татар на українські міста (с. 235), перехід до унії Інокентія Винницького (с. 236), діяльність польської влади для запровадження унії на українських землях (с. 294), діяльність отців-василіан (с. 448-449).

Неодноразово в першому томі “Сводной Галицко-Русской летописи” згадуються праці холмського греко-католицького єпископа Якова Суші (1610 – 1687)⁵⁰. Причому, згадані твори цитуються декілька разів⁵¹. Хронологічно першим є детальний опис Холмської ікони Богородиці⁵², в якому Я. Суша залишив детальні свідчення про пошанування цієї національної реліквії, хоча про її походження відомості практично відсутні⁵³. Під 1684 р. А. Петрушевич вміщує згадку про видрук чергової редакції згаданої праці в Замості (с. 354), а також публікує витяг із Холмського пом’яника з переліком вписаних туди імен (с. 354-355)⁵⁴.

Як відомо, Яків Суша брав активну участь у православно-уніатських конфліктах на Холмщині⁵⁵. Прибувши у 1664 р. до Рима, він пише життєписи двох відомих релігійних діячів греко-католицької церкви – Йосафата Кунцевича⁵⁶ та Мелетія Смотрицького⁵⁷. Саме останню працю, “видану на похвалу М. Смотрицького біографію”, використав А. Петрушевич при описі різних аспектів діяльності цього релігійного діяча (с. 410, 477)⁵⁸. Крім цього, маємо згадку про два рукописи, які А. Петрушевич атрибутує М. Смотрицькому⁵⁹ (с.446).

Публікуючи відомості про греко-католицького митрополита Й.-В. Рутського, А. Петрушевич використовує “*Relatio Jacobi Susza episcopi ruth. Chelmensis exhibita S. Congregationi de Propaganda fide circa annum 1664*” (с. 75-76)⁶⁰. На сторінках I-го тому “Летописи” автор ще кілька разів публікує уривки згаданого джерела, але уже при описі подій козацько-польського конфлікту в Галичині (с. 105)⁶¹ та Перемишльській єпархії (с. 114-115), побиття жителів м. Сокаля через вигнання ними уніатського єпископа (с. 576)⁶². Його ж використовує А. Петрушевич, подаючи інформацію про інших релігійних діячів того часу: Хмільовського (с. 117-118),⁶³ М. Терлецького (с. 449, 647), С. Косова (с.528).

Серед інших рукописів, які використав А. Петрушевич, слід згадати про “Солотвинський”, названий так автором за місцем купівлі до своєї приватної колекції. Дослідник подає його короткий опис (с. 34), висловлює припущення з приводу авторства та місця створення (с. 34-35). Відомості, опубліковані з даного рукопису досить різноманітні: взяття турками Кам’янця-Подільського (с. 102), повстання в Збаражі та Підгайцях (с. 179), Віденська битва (с. 204), початок правління польського короля Августа II (с. 256). Іншим джерелом з приватної бібліотеки вченого є “рукопис

духовного змісту” з XVIII століття (іншої назви автор не подає). Використані з нього відомості також дуже різнопланові: від згадки про природні та стихійні лиха, явища природи (затемнення Сонця (с. 123), пошесть (с. 126), великі морози (с. 133-134), голод (с. 177), комету (с. 199) до подій політичної (приїзд російського посольства до Польщі (с. 252), економічної (підвищення подимного податку (с. 239) та релігійної (стосунки уніатського та православного духовенства (с. 167) історії. Наступними є рукопис Симеона Ситіяновича Полоцького – А. Петрушевич подає його заголовки та короткий опис змісту (с. 330-331)⁶⁴.

Серед інших, А. Петрушевич неодноразово використовує рукопис ієромонаха Стрілецького⁶⁵ (с. 59-60, 64, 76-77, 91-92), текст якого автор публікує мовою оригіналу (латинська), інколи супроводжує його власними коментарями. Дане джерело містить докладний опис життя митрополита Й.-В. Рутського. Використовував А. Петрушевич і різні “сучасні записки” (їх точне походження автор не вказує), які розповідають про смерть львівського єпископа Гедеона Балабана (с. 32), невдалий похід семигородського володаря Юрія II Ракоці на Польщу (с. 126).

Наступну групу джерел становлять монастирські літописи, особливо часто автор використовує Добромильський та Підгорецько-Пліснеський хронографи. Інформативний потенціал даних джерел досить різноманітний. Зокрема, у фрагментах із записок Добромильського монастиря⁶⁶ дослідник подає відомості про стихійні та природні явища (повені (с. 109), появу комети (с. 199), голодомори (с. 15, 229)), воєнні події (війна Б. Хмельницького (с. 102, 123), конфлікт 1657 р. козаків з Угорщиною (с. 126), захоплення у 1673 р. турками Кам’янця-Подільського (с. 169), руйнування татарами у 1675 р. Збаразького та Підгаєцького замків (с. 179), облогу татарами Львова (с. 246). Дещо інші події привернули увагу А. Петрушевича з літопису Підгорецько-Пліснеського монастиря. Згідно з цим джерелом, роком заснування монастиря автор вважає 1663 р. (с. 135-136), далі знаходимо відомості про його ігуменів (с. 148-149, 212), інші події, пов’язані з історією монастиря (с. 182-183). Маємо згадки про призначення луцьким єпископом Афанасія Шумлянського (с. 215), його грамоту на побудову двох церков у Підгорецько-Пліснеській обителі (с. 227-228). Крім вищезгаданих, А. Петрушевич, публікуючи інформацію про інші монастирі регіону, використовує літописи Угорницького (с. 45), Унівського (с. 72-73) та Крехівського монастирів (с. 130, 131-132).

Важливі свідчення з історії церкви дають пом’яники (синодики) – книги, в які вписували імена померлих для проголошення молитов за прощення їхніх гріхів і спасіння в Царстві Божому. Ці записи засвідчували християнську турботу про спасіння душі покійних рідних і близьких⁶⁷. Серед джерел цього виду найбільше уваги автор приділив пом’янику львівського Успенського братства (с. 57, 70, 202, 228, 237), опис якого знаходимо під 1693 роком (с. 249). Зокрема, А. Петрушевич опублікував згадки про призначення київським митрополитом Йова Борецького (с. 59), освячення Петром Могилою Успенської у Львові (с. 85), надання Крехівському монастирю Ставропігії (с. 141), смерть київського митрополита Гедеона Четвертинського (с. 230). На сторінках своєї праці, А. Петрушевич подав і опис пом’яника луцького Хрестовоздвиженського братства⁶⁸ (с. 186-187): відомості про попередні списки джерела, переписувачів та його структуру. Водночас, автор вміщує перелік шляхетських родів Волині (с. 187-190), членів братства за алфавітом (с. 249-252), які були вписані до пом’яника⁶⁹.

А. Петрушевич використав також монастирські поминальні джерела: Крехівського (с. 48-49), Добромильського (с. 50), Гошівського (с. 134-135), Угорницького (с. 180), Краснопустинського (с. 209), Підгорецько-Пліснеського (с. 233) і Зимнівського (с. 395)

монастирів⁷⁰. Крім переліку родин та благодійників, вписаних до них, автор подає власні рефлексії про різні редакції джерел, інформацію про переписувачів, місцезнаходження. Серед згаданих, найдокладніший опис присвячений пом'янику Унівського монастиря (с. 24-27): маємо згадки про першого благодійника храму (князя Федора Любартовича⁷¹ (с. 24)), привілей польського короля Владислава IV про наділення монастиря землями (с. 24), отримання ним права на заснування власної друкарні (с. 174), перелік князівських і шляхетських родів, вписаних до пом'яника (с. 24, 26-27)⁷².

Наступна група писемних джерел представлена Метрикою рукопокладених єпископів Львівської єпархії Й. Шумлянського, яку І. Скочиляс відносить у своїй класифікації до категорії канонічних пам'яток⁷³. Публікуючи витяги з цього джерела, А. Петрушевич подає власний опис цієї пам'ятки (с. 211): датою її створення автор вважає 1687 р., хронологічні межі – 1668 – 1710 р.р., вказує кількість сторінок, місцезнаходження (с. 212). По суті, дане джерело є хронологічним переліком імен рукопокладення в чин дияконів і пресвітерів. Витяги з “Метрики” Й. Шумлянського на сторінках “Летописи” знаходимо у вигляді переліку населених пунктів, монастирів та церков, в яких проводив рукопокладення духовенства Й. Шумлянський (с. 153, 161, 165, 167, 174, 180, 194-195, 197-198, 226, 235, 248, 261).

Вагоме місце у дослідженні А. Петрушевича займає історія львівського ставропігійного Успенського братства⁷⁴. Одним з джерел, які він використав для розкриття даної проблематики, є літопис львівського Успенського братства⁷⁵. Опубліковані А. Петрушевичем відомості дають уявлення про його соціальний склад (с. 11, 18, 39, 40, 46, 148, 192), пожертви благодійників (с. 39, 54-55, 73, 457), запис у братчики відомих політичних діячів того часу – П. Сагайдачного (с. 60), І. Виговського (с. 134), П. Тетері (с. 162-164). Маємо також згадки про церкви Львова (с. 35, 257), монастирі (с. 86, 132), участь братства у збиранні викупу під час облоги Львова Б. Хмельницьким у 1648 р. (с. 103-104), вирішення конфліктів, які виникали в процесі діяльності братства (с. 16, 531).

Група джерел актового характеру представлена в досліджуваній праці здебільшого різного роду грамотами. А. Петрушевич по-різному використовує дані документи: публікує повну копію автентичного тексту мовою оригіналу (с. 11-12, 43-44), подає окремі уривки, супроводжуючи їх власними коментарями (с. 20-21, 142, 618, 631-632, 687), вміщує лише згадку про грамоту і передає її основний зміст (с. 39, 180, 612, 684). Зміст проаналізованих актів досить різноманітний, але здебільшого стосується діяльності монастирів. Зокрема, маємо відомості про надання Константинопольським патріархом Кирилом Крехівському монастирю права Ставропігії (с. 66, 457) та його підтвердження польським королем (с. 157-160), земельні пожертви благодійників храму (с. 128, 192, 548). Схожі за змістом грамоти розповідають про діяльність Угорницького (с. 43-44) і Краснопустинського (с. 142, 143) чоловічих, Струмилокам'янецького (с. 161) та львівського Введенського (с. 318) жіночих монастирів. Зустрічаємо також грамоти про грошові (с. 402) та земельні (с. 413) пожертви на користь церков.

А. Петрушевич опублікував ряд актових джерел, що стосувались діяльності братств. Зокрема, маємо згадки про підтвердження патріархом Кирилом Лукарісом Ставропігії львівського Успенського братства, передачу йому Святооунуфріївського монастиря та друкарні (с. 39). Решта джерел цієї підгрупи є переважно установчими грамотами, які видавались представниками вищого духовенства для затвердження артикулів братств, які виникали в різних населених пунктах регіону: Самборі (с. 300), Красному Ставі (с. 301), Миколаєві (с. 325), Тернополі (с. 330), Янові (с. 466), Куликові

(с. 608). А. Петрушевич опублікував також фрагменти статутів братств у Жовкві (с. 382-383) (підписані Йосифом Шумлянським) та Рогатині (с. 457) (затверджені Йовом Борецьким).

Інші грамоти розкривають проблеми також здебільшого релігійної історії. Уривки актів, виданих в Луцьку (1598 р.)⁷⁶ (с. 20-21) та Любліні (1603 р.)⁷⁷ (с. 19-20) інформують про прихильність до Унії української шляхти Волині⁷⁸. Під 1668 р. автор публікує грамоту про призначення Й. Шумлянського львівським єпископом (с. 328-330), а під 1675 р. маємо згадку про передачу Яном III Собеським Київської митрополії під його управління (с. 180). Інша грамота цього ж польського короля, видана у Варшаві 31 березня 1681 року, вивітлює умови переходу православного духовенства до унії (с. 642-646).

На сторінках досліджуваної праці часто знаходимо короткі історичні довідки про різні населені пункти. Автор розповідає про час та обставини їх заснування, висловлює припущення з приводу походження назви, висвітлює основні етапи історичного розвитку, згадує про отримання Магдебурзького права (с. 444, 452, 453, 456-457, 466, 500, 513, 551-552). Поряд з іншими, матеріалом для цих довідок послужили люстрації та інвентарі церковних бенефіцій, королівських та приватновласницьких маєтків XVI – XVIII століття, які також відносяться до писемних джерел актового типу⁷⁹. На основі цих документів А. Петрушевич опублікував відомості про Жидачів (с. 566-568), Рогатин (с. 571), Солотвино (с. 572), Мостиська (с. 572), Стрий (с. 574), Сухостав (с. 575), Дрогобич (с. 576-577), Сколе (с. 580), Кросно (с. 584), Белз (с. 588). Люстрації цих населених пунктів містять перелік та опис замків та монастирів, що тут існували, згадки про отримання містами Магдебурзького права.

Порівняно небагато використав А. Петрушевич джерел епістолярного типу, до яких відноситься приватне та офіційне листування представників духовенства, органів державної влади та світських осіб. Під 1664 р. опублікований лист Анни Потоцької (с. 141-142), у якому йдеться про дарування нею Євангелія, прикрашеного золотом львівському Успенському братству. У листі П. Дорошенка до ігумена Крехівського монастиря (с. 172-173) знаходимо обставини облоги обителі та вимогу викупу. У цитованих листах Й.-В. Рутського (с. 183-184), Л. Сапєги (с. 440-442), Й. Кунцевича (с. 632) описується становище православного духовенства та його утиски з боку католицької церкви.

Про географію археографічних мандрівок вченого дає уявлення інформація про місцезнаходження віднайдених і опублікованих ним джерел. Значна їх частина була взята з архівів Перемишльської та Львівської греко-католицьких капітул, а також Крехівського, Онуфріївського, Підгорецького, Драгомирненського, Краснопустинського, Унівського та Містичівського монастирів. Частина джерел знаходились в бібліотеках Народного Дому та Львівського університету. Проаналізовані відомості дають можливість зробити висновок, що А. Петрушевич працював в книгозбірнях сіл і містечок Львівщини, Стрийщини, Сколівщини, Тереховлянщини, а також Миколаєва, Дрогобича, Жовкви, Луцька, Стрия, Станіслава, Чернівців, Вільно, Тернополя, Перемишля, Відна, Сучави, Києва і особливо Львова.

Як уже згадувалось, при написанні “Сводной Галицко-Русской літописи” А. Петрушевич широко використовував праці інших дослідників. Особливо це характерно для другої і третьої частин І-го тому досліджуваної праці, які практично повністю складаються з уже відомих на той час джерел та публікацій. Крім цього, подаючи відомості про ті чи інші події, А. Петрушевич часто посилається на уже надруковані власні

праці, які більш докладно розкривають різні аспекти тієї чи іншої проблеми. Зокрема, зустрічаємо згадки та посилання на такі праці автора: "Львовская Летопись" (1868 р.)⁸⁰ (с. 175, 400, 406, 417, 426, 428, 440, 443, 453, 455, 475, 478, 482-483, 491-492, 495, 504, 508, 523-525); "Акты, относящиеся к истории южнозападной Руси" (1868, 1869 р.)⁸¹ (с. 83, 201, 383, 412, 413, 418, 462, 497-498, 511, 523, 528, 538, 548, 615); "Холмская епархия и святители ея" (1867 р.)⁸² (с. 33, 92, 105, 324, 405, 449); "Словицкий женский монастырь чину Св. Василия Великого и его дивочое воспиталище" (1851 р.)⁸³ (с. 152, 585); "Подробное описание помяника Ставропигиальной церкви Успения пресвятой Богородицы в Львови" (1851 р.)⁸⁴ (с. 249); "Каменния развалины близ села Уричьа, остатки города Тустаня" (1854 р.)⁸⁵ (с. 460); "Филипп Орлик послдний польский Гетман Западной Украины" (1872 р.)⁸⁶ (с. 551); "Исторические известия о древней Уневской архимандрии" (1849 р.)⁸⁷ (с. 403); "Краткая роспись русским церквам и монастырям" (1853 р.)⁸⁸ (с. 306-307).

Часто на сторінках I-го тому "Летописи" А. Петрушевич публікує уривки праць до-модерних дослідників церкви (крім уже згаданого Я. Суші, це праця І. Тульчинського)⁸⁹ (с. 77, 444) та доби романтизму: М. Гарасевича⁹⁰ (с. 448) і А. Тайнера⁹¹ (с. 398, 400, 401, 405, 408, 410, 412, 413, 417, 422, 423, 440, 445, 450, 468, 601-603, 610-611, 613, 623, 630, 634, 635, 648, 657, 668, 669, 671, 674).

Дуже широко використав А. Петрушевич рефлексії Д. Зубрицького, зокрема його праці "Хроніка міста Львова"⁹² (с. 103, 107-108, 287, 357, 418, 434, 450, 530, 535, 541, 604, 616, 617), "Хроніка львівського Ставропігійного Успенського братства"⁹³ (с. 269, 362, 380-381, 382, 386-387, 410-411, 428, 460, 486, 499, 560, 561, 574, 584, 598, 604, 608, 619) та ін.⁹⁴ Крім нього, на сторінках I-го тому "Сводной Галицко-Русской летописи" зустрічаємо цитати з досліджень інших відомих українських, російських та польських дослідників: А. Востокова⁹⁵ (с. 22-23, 34, 428, 479, 544), С. Соловйова⁹⁶ (с. 357-358, 363-364, 371-375, 375-377, 379-380, 455, 521, 662), М. Білозерського⁹⁷ (с. 122, 175, 179-180, 353, 388, 429, 434, 474, 530, 537, 539, 543, 549, 559, 621-622, 639-640, 662-663, 669, 672, 675, 686, 691), А. Бельовського⁹⁸ (с. 50, 126, 130, 133, 140, 146, 153-154, 166-167), І. Юзефовича⁹⁹ (с. 292, 320, 360, 364, 369, 375, 387, 388, 493-495, 497, 518, 606, 618, 624, 650-651, 662, 665, 679, 681-682, 689), К. Несецького¹⁰⁰ (с. 11, 39, 46, 56, 131, 231, 483, 605, 670), В. Ундольського¹⁰¹ (с. 273, 316-317, 346, 356-357, 669-670), М. Костомарова¹⁰² (с. 362, 560), Я. Головацького¹⁰³ (с. 203, 492-493), С. Баронча¹⁰⁴ (с. 354, 445), М. Грабовського¹⁰⁵ (с. 501, 523), Д. Бантиш-Каменського¹⁰⁶ (с. 683), І. Флерова¹⁰⁷ (с. 597), С. Попова¹⁰⁸ (с. 336), І. Каратаєва¹⁰⁹ (с. 386) та ін.¹¹⁰ Часто А. Петрушевич вміщує уривки уже відомих і опублікованих на той час літописів, зокрема Самійла Величка¹¹¹ (с. 254-255, 302, 331, 347-52, 371-372, 401, 514, 590, 614, 668) та Самовидця¹¹² (с. 107, 516, 590) та ін.¹¹³

Крім вищезгаданих праць, часто на сторінках I-го тому "Летописи" зустрічаємо уривки публікацій та джерел, надрукованих у різних наукових періодичних виданнях того часу (авторів видань А. Петрушевич здебільшого не вказує, наводячи лише рік видання, номер та сторінки): "Чтения въ Императорском обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете" (с. 32, 120-121, 166, 180, 244, 562, 596), "Архив Юго-Западной России"¹¹⁴ (с. 398-400, 411-412, 512, 536, 550, 681, 686), "Акты Западной России"¹¹⁵ (с. 408, 432, 433, 521, 538, 649, 653, 654-655, 659, 660, 668, 679), "Акты Южной и Западной России"¹¹⁶ (с. 363, 497-498, 511, 523, 528, 548).

Тематична та видова класифікація використаних А. Петрушевичем джерел є не простою справою. Не маючи професійної історичної освіти, вчений довільно групує їх

здебільшого за хронологічним принципом, але і від нього він інколи відходить, доповнюючи описувані події цитуванням різночасних матеріалів, власними коментарями та рефлексіями інших дослідників. Крім віднайдених особисто, А. Петрушевич інколи використовує уже опубліковані та описані до нього джерела. Слід також зазначити, що лише перша частина досліджуваної нами праці є результатом археографічної діяльності вченого, а друга, і особливо третя практично повністю складаються із уривків загальновідомих тоді історичних праць¹¹⁷. Саме за ці недоліки, а також складну для розуміння мову викладу (галицьке “язичіє”) і критикували А. Петрушевича тогочасні професійні історики. Але, попри все, не слід недооцінювати значення “Сводной Галицко-Русской летописи” та внесок її автора у розвиток археографії та джерелознавства Галичини в другій половині ХІХ століття.

Опубліковані у першому томі “Сводной Галицко-Русской летописи” джерела були результатом багаторічної евристичної, камеральної та едиційної діяльності А. Петрушевича. Як зазначає сам дослідник, головне місце у його праці відведено різного роду написам. Це, в першу чергу, вкладні та маргінальні записи на полях рукописних і друкованих книг, які були віднайдені та опубліковані вченим під час його археографічних мандрівок різними населеними пунктами Галичини, Волині та Буковини. Цікавили А. Петрушевича також написи на стінах церков та монастирів, дзвонах, чашах, хрестах та іконах. У досліджуваній нами праці ця група джерел є найбільшою за обсягом. Їхній інформативний потенціал є досить різноманітним і подає події релігійної та світської історії того часу. З іншого боку – цього матеріалу було недостатньо, щоб комплексно охарактеризувати різні аспекти діяльності церков, монастирів, братств та відомих історичних діячів ХVІІ століття. Усвідомлюючи це, А. Петрушевич вирішує доповнити їх публікацією джерел інших видів.

Як відомо, досить вагомим є внесок А. Петрушевича в археографічному дослідженні рукописних документів. Саме вони становлять другу за обсягом групу наративних джерел, опублікованих у аналізованій нами праці. Поряд з іншими, найчастіше вчений використовує уривки рукопису Лева Кишки. Сюди також відносяться монастирські та братські хроніки, особливо часто зустрічаємо витяги з літописів львівського Успенського братства, Добромильського та Підгорецько-Пліснеського монастирів.

Дещо менше в І-му томі “Летописи” джерел актового типу. Вони представлені різними за змістом документами: грамотами патріархів, митрополитів та єпископів, фундаційними привілеями, уставними грамотами польських королів та магнатів, сеймовими конституціями, люстраціями королівських та приватновласницьких маєтків. Наступною за обсягом є група літургійних (братські, монастирські та церковні пом’яники) джерел. Порівняно незначним є відсоток епістолярних (приватне та офіційне листування світських та релігійних осіб) та канонічних (Метрика Й. Шумлянського) пам’яток¹¹⁸.

¹ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі – ЛНУ). – Ф. 77. – Спр. 525/п. 13; Спр. 514/п. 13; Спр. 512/п. 13; Спр. 511/п. 13; Спр. 585/п. 17; Спр. 8/п. 1; Спр. 9/п. 1; Спр. 25/п. 1.

² Свистун Ф. Кто больший: г. М. Грушевський или о. А. Петрушевич? // Галичанинъ. – Львовъ, 1901. – № 216-218.

³ Линниченко И. А. С. Петрушевичъ. – Одесса, 1901.

⁴ Антонович В. Критика. Сводная Галичско-русская летопись съ 1700 до конца Августа 1772 г. Составилъ А. С. Петрушевичъ // Киевская Старина. – Киевъ, 1888. – Т. XXI. – С. 45-52.

⁵ Згадані оцінки наведено у праці А. Королька. – Королько А. “Сводная Галицко-русская летопись” А. Петрушевича – джерело для вивчення історичних пам’яток Галичини // Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. 26 жовтня 2000 року, м. Львів. – Львів, 2001. – С. 21.

⁶ Франко І. Антін Петрушевич (Ювілейна сільветка) // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. XIII. – Кн. 3. – С. 172-185; Більш конкретно відгуки І. Франка на праці А. Петрушевича розглянула: Тиміш Л. Наукова спадщина Антона Петрушевича в оцінці Івана Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 61-66.

⁷ Свенціцький І. Антон Петрушевич. Некролог // Діло. – Львів, 1913. – № 84. – С. 45.

⁸ Свистунь Ф. Некрологъ А. С. Петрушевичъ // Весникъ “Народного Дома”. – Львовъ, 1913. – № 7-9. – С. 97-99.

⁹ Крип’якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. – К., 1962. – С. 7.

¹⁰ Максимчук І. Нарис історії роду Петрушевичів. – Шикаго, 1967. – С. 97-138.

¹¹ Педич В. Історична школа М. Грушевського у Львові (1894 – 1914 рр.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 30-36, 52, 103, 167, 178, 196-197.

¹² Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). – Львів, 2003. – С. 483.

¹³ Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830 – 1894 р.р.): рецепція національної історії. – Тернопіль, 2006. – 220 С.

¹⁴ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX століття. – Львів, 2001. – 152 с.

¹⁵ Галушко М. Осібисті бібліотеки А. С. Петрушевича і М. С. Возняка та колекції І. С. Свенціцького та Ф. Ржегоржа як джерело до вивчення історії слов’янських народів. // Бібліотека – скарбниця духовності: Міжнародна наукова конференція, присвячена 50-річчю Львівської наукової бібліотеки АН України. – К., 1993. – С. 130-139.

¹⁶ Колосовська О. Кириличні стародруки з бібліотеки Антона Петрушевич // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 1995. – Вип. 47. – С. 95-98; Ї ж. А. С. Петрушевич – колекціонер і дослідник стародрукованої книги // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку суспільства. – Вип. 2. – Львів, 1998. – С. 151-161; Ї ж. Автографи на книгах бібліотеки А. С. Петрушевича // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 11. – Львів, 2003. – С. 39-72; Ї ж. Формування славистичної бібліотеки Антона Петрушевича // Проблеми слов’янознавства. Збірник наукових праць / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Вип. 54. – Львів, 2004. – С. 190-201; Ї ж. Бібліотека Антона Петрушевича – джерело до вивчення міжслов’янських культурних взаємин // Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI – XX wiek). Paralele i różnice. – Katowice, 2004. – S. 327-344.

¹⁷ Менько В. Церковні братства Галичини і Волині XVII – XVIII століть в дослідженнях Антона Петрушевича (на прикладі “Сводной Галицко-Русской летописи”) // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів, 2010. – С. 603-609.

¹⁸ Лазорак Б. Публікації документів до історії “Confraternitatis stauropigianae leopoliensis” (1848 – 1904) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XI – XII. – Дрогобич, 2008. – С. 575-581.

¹⁹ Тимошенко Л. Антон Петрушевич – дослідник історії церкви // Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях / За ред. Зашкільняка Л. та Матреніцького Є. – Т. IV. – Львів-Жешув, 2006. – С. 253-267; Їйого ж: Anton Petruszewicz (1821-1913) // Złota

księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów, 2007. – S. 121-130.

²⁰ Королько А. Стародавній Галич в історико-краєзнавчих студіях А. Петрушевича // Вісник Прикарпатського університету. Серія “Історія”. – Вип. III. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 159-166; Його ж. А. Петрушевич – дослідник буковинської та молдавської старовини // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Т. 4. – Чернівці, 2000. – С. 383-386; Його ж. А. Петрушевич і ранній етап русофільського руху в Галичині // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Вип. 5-6. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 133-139; Його ж. Антон Петрушевич і події 1848 – 1849 років у Східній Галичині // Україна на порозі ХХІ ст. Міжнародний конгрес українських істориків. 16-18 травня 2000 року, м. Чернівці. Доповіді і виступи. – Чернівці, 2001. – С. 168-172; Його ж. А. Петрушевич про важливість збирання краєзнавчого матеріалу // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. 5 жовтня 2000 р., Чернівці. – Чернівці, 2001. – С. 397-399; Його ж. “Сводная Галицко-русская летопись” А. Петрушевича... – С. 21-25; Його ж. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича / Автореф. дисерт. ... канд..істор.наук. – Чернівці, 2002.

²¹ Тимошенко Л. Антон Петрушевич – дослідник історії церкви... – С. 254.

²² Дидицкий Б. Материалы к библиографии и истории словесности галицко-русской. VI Сочинения Антония С. Петрушевича // Литературный сборник издаваемый Галицко-русскою матицею. – 1885. – Вып. IV. – Львов, 1886. – С. 221-226.

²³ Свенціцкий І. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. – Львів, 1906. – Ч. 1. – 242 с; Львів, 1911. – Ч. 2. – 294 с; Львів, 1911. – Ч. 3. – 193 с.

²⁴ Петров А. Рукописные материалы о А. Петрушевича // Известия Императорской Академии Наук / Bulletin de l'Academie Imperial des Sciens de St.-Petersburg. – 1910. – С. 493-510. Див. також рецензію на цю публікацію: Кревецкий І. [Рец.] Петров А. А. Рукописные материалы о А. Петрушевича. – Спб., 1910. – С. 493-510 // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. ХСХІ. – Кн. IV. – Львів, 1910. – С. 205-207.

²⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 765: Петрушевич Антоній (1821 – 1913). – 88 справ. Див. короткий опис фонду: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів-Київ, 2001. – С. 263.

²⁶ ЛНУ. – Ф. 77: Петрушевич А. Див. також короткий опис фонду: Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анований покажчик. Друге випр. і доп. вид. – Львів, 1995. – С. 159-161.

²⁷ Отдел рукописей Библиотеки Академии Наук (Санкт-Петербург). – Ф. 16. А. Петрушевич.

²⁸ Докладніше див: Колосовська О. Кириличні стародруки... – С. 95-98; Її ж. Бібліотека Народного Дому... – С. 114-134.

²⁹ Тимошенко Л. Антон Степанович Петрушевич... – С. 4.

³⁰ Лазорак Б. Публікації документів... – С. 575, 581.

³¹ Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 27.

³² Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 годъ. – Львовъ, 1874. – 700 с.

³³ Там же. – С. 2.

³⁴ Там же. – С. 394.

³⁵ В обліку сторінок даного розділу допущено неточність при друці: після 336 сторінки наступна уже під номером 357, але така нумерація до 364 сторінки, після чого наступна знову під номером 345. Щоб уникнути розбіжностей, прошу звернути на це увагу, адже при посиланні на текст джерела використано номери сторінок оригіналу.

³⁶ Див. докладніше: Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – кінець XX ст.). – Львів, 1998. – С. 65; Колосовська О. Доля стародруків з бібліотеки греко-католицької капітули в Перемишлі // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 6. – Львів, 1998. – С. 132-139. Див. також: Рукописи Перемиської греко-католицької капітули в Народовій бібліотеці у Варшаві // Богословія. – 1973. – Т. 37. – С. 193-213; 1974. – Т. 38. – С. 237-243; Katalog druków cyrylickich XV – XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej / Opracowały Zofia Zurawińska, Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew. – Warszawa, 2004. – S. 13-14; Rękopisy cerkiewno-słowiańskie w Polsce. Katalog. – Wyd. drugie zmienione / Opracowali Aleksander Naumow oraz Andrzej Kaszlej przy współpracy Ewy Naumow i Jana Stradomskiego. – Kraków, 2004.

³⁷ Сводная Галичско-Русская летопись... – С. 1.

³⁸ Див. докладніше: Шамрай. М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15 – 17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005. – С. 6-17; Апанович О. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков 16 – 18 веков на рукописных книгах ЦБ АН УССР // История книги и издательского дела: Сб. науч. тр. – Л., 1977. – С. 22-52; Демчук Н. Маргінальні записи на кириличних стародруках – джерело до вивчення історії культури України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 3. – Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 312-326; Ісаєвич Я. Маргіналії – важливе джерело історії та культури // Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 142-143.

³⁹ Сводная Галичско-Русская летопись... – С. 66, 74-75, 97, 119-120. Для зручності, наступні посилання на дане джерело подаються в дужках із вказуванням сторінки: (С. ...).

⁴⁰ Шамрай. М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту... – С. 12.

⁴¹ А. Петрушевич не лише працював з рукописами і стародруками бібліотеки Унівського монастиря (крім згаданих, відомим є факт копіювання автором вкладного напису на “Пролозі на вересень-лютий”, подарованого у 1518 р. до монастирської бібліотеки перемишльським єпископом Антонієм Радилівським, – нині зберігається у: ЛНУ. – Ф. АСП. – Спр. 675. – Арк. 69), а й позичав сюди для порівняння і вивчення рукописи і стародруки з бібліотек Крехівського та Онуфріївського монастирів – Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі... – С. 58, 62.

⁴² Тут ідеться про працю “Зерцало богословія”, яка була дуже популярною в той час і неодноразово перевидавалась в Рохманові на Волині та Унівському монастирі. Про діяльність друкарні при Святоуспенській Лаврі в Уневі, про яку також згадує А. Петрушевич (С. 608, 673-674, 675, 682), див. докладніше: Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі... – С. 66-75.

⁴³ Спочилияс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Протоколи генеральних візитацій. – Т. 2. – Львів, 2004. – С. 149, 279.

⁴⁴ Олександр Балабан був одним з найвідоміших благодійників та захисників Унівської архимандрії першої половини XVII століття – Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі... – С. 29.

⁴⁵ Став учнівським архимандритом після зречення у 1633 р. Гедеона Заплатинського і перебував на цій посаді до 1643 р. – Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі... – С. 29.

⁴⁶ Лев Кишка (1668 – 1728) у 1683 році вступив у орден василіан, отримав ступінь доктора теології у Римі, займав посаду професора риторики і філософії у василіанській школі Володимира-Волинського. У 1703 – 1713 був протоархимандритом ордену, а в 1713 став греко-католицьким митрополитом Київським (Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1036). Матеріали його збірника рукописних записок збиралися на протязі тривалого часу, і якщо перша частина відображає період викладацької діяльності (1694 – 1696), то решта матеріалів могли накопичуватись протягом його кар'єри адміністратора ордену (Толочко А. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. – Москва-Киев, 2005. – С. 118.

Серед сучасних дослідників даного рукопису – Олексій Толочко, який склав опис його структури та дав коротку характеристику основних частин. Вочевидь, головним об’єктом рефлексії вченого є друга частина рукопису “Annales S. Nestoris”. – Див.: Толочко А. “История Российской”... – С. 102-170. Іншим дослідником рукопису Льва Кишки є Олександр Баран: Baran O. Rękopis Lwa Kiszki: struktura i treść źródła. Z dziejów bazylikańskiej historiografii przełomu XVII i XVIII wieku // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2005. – R. 3. – S. 23-54. У своїй публікації він згадує про чотири описи структури літопису, серед яких і характеристика, складена Августом Бельовським та Антоном Петрушевичем.

⁴⁷ О. Баран висловлює припущення, що А. Петрушевич вперше використав рукопис у праці 1853 року, присвяченій перемишльській єпархії, де і було ідентифіковано авторство джерела Левом Кишкою: Baran O. Rękopis Lwa Kiszki... – S. 24.

⁴⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп. 45. – Спр. 413. – Арк. 1-779.

⁴⁹ О. Толочко виділяє таку структуру рукопису: 1) на перших 27 нумерованих сторінках містяться латиномовні замітки історико-географічного змісту, головним чином виписки і коментарі давніх авторів; 2) на сторінках 1-131 знаходиться текст під заголовком “Annales S. Nestoris”; 3) сторінки 132-226 – замітки з історії церкви з різних джерел; 4) на сторінках 227-238 містяться уривки промов полемічного характеру; 5) сторінки 239-490 – короткі життя (біографії) деяких східнослов’янських святих (княгині Ольги, святого Володимира, Бориса і Гліба, князя Судислава, святого Мефодія, святого Кирила, святих трьох мучеників литовських), короткі латиномовні біографії деяких відомих отців василіан; 6) сторінки 491-767 – матеріали до історії церкви з замітками рукою Лева Кишки; 7) “Dyskurs statystyczny Ziemianina z Respyblikanem o Interesie Ordunanacyi Ostrogskiej” написаний відмінним від основного почерком. – Толочко А. “История Российской” Василия Татищева: источники и известия. – Москва– Киев, 2005. – С. 116-117. О. Толочко вважає, що оскільки різні складові частини збірника написані на папері різного сорту і формату кількома різними почерками, його сьогоднішній вигляд – результат механічного об’єднання різних матеріалів (Там же. – С. 117).

⁵⁰ Я. Суша є одним з перших відомих на сьогодні авторів, який отримав доступ до римських архівів і використав їх матеріали у своїх публікаціях – Плохій С. Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 2. – Т. 5. – К., 1993. – С. 6. Після смерті у 1649 р. Мефодія Терлецького, Я. Суша став спочатку адміністратором холмської єпархії, а в 1652 р. її греко-католицьким єпископом (Radziwill A. Memoriale Rerum Gestarum in Polonia, 1632 – 1656. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1974. – V. 4. – P. 232).

⁵¹ А. Петрушевич є одним з перших дослідників творчої спадщини Якова Суші і вперше використав їх у: Петрушевич А. Холмская епархия и святители ея со времён введения христианства до 1866 года // Науковий Сборникъ, изд. літературним обществом Галицко-Руской Матицы. – вып. 1, 2. (1866) – Львовъ, 1867; Gil. A. Chełmska diecezja unicka 1596 – 1810. Dzieje i organizacja / Studia i materialy do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej. – T. 1. – Lublin, 2005. – S. 20.

⁵² Susza J. Phenix tertiato redivivus albo Obraz starozytny chełmski Panny i Matki Przenajświętszej sława cudownych swoich dzieł, po trzecie ożyły. – Zamosc, 1646. Ця книга була перевидана також у 1653 та 1684 роках.

⁵³ Опис ікони та історіографію проблеми докладніше див.: Квасюк А., Романюк О. Холмська чудотворна ікона Божої Матері. Повернення з небуття // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Науковий збірник. Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27-28 листопада 2000 року. – Вип. 7. – Луцьк, 2000. – С. 14-18; Александрович В. Холмська ікона Богородиці. – Львів, 2001. – 40 с.; Гаврилюк С. Документи

XIX – початку XX століть про ікону Холмської Божої Матері // Волинська ікона: Матеріали X міжнародної конференції, м. Луцьк, 17-19 вересня 2003 року. – Луцьк, 2003. – С. 100-102.

⁵⁴ Згаданий пом'яник був використаний Я. Сушею при написанні своєї праці (примітка А. Петрушевича). Імовірно, пізніше це ж джерело, або один з його списків, було використане митрополитом Л.Кишкою, докладніше див: Баран О. Холмський пом'яник (за текстом збірника Лева Кишки) // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 192-208; Gil A. Pomianyk chełmski jako źródło do dziejów ziemi chełmskiej // Gil A. W kręgu dziejów i kultury Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej. – Siedlce, 2009. – S. 13-26.

⁵⁵ Зокрема, відомим є його лист до Івана Виговського з проханням пом'якшити ставлення до унії – Плохій С. Від Якова Суші до Атанасія Великого... – С. 6. Кпія згаданого листа міститься у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. VIII. – Спр. 48м/76.

⁵⁶ Намагаючись пришвидшити канонізацію блаженного Йосафата Кунцевича, Я. Суша у 1665 видає його життєпис – Susza J. Cursus Vitae et Certamen Martyrii B. Josaphat Kuncevicii Archiepiskopi Polocensis, Episkopi Vitebscensis et Mscislaviensis, Ord. D. Basilii Magni. – Romae, 1665.

⁵⁷ Після переходу до унії Мелетія Смотрицького Яків Суша пише схожу працю уже про нього – Susza J. Saulus et Paulus Ruthenae Umonis Sanguine Beati Josaphat transforvatus, sive Meletius Smotriscius Archiepiskopus Hieropolitanus Archimandrita Dermanensis Ord. S. Basilii Magni. – Romae, 1666.

⁵⁸ Крім коротких біографічних відомостей про походження, діяльність М.Смотрицького, маємо згадку про його лист до папи Урбана VIII, написаний в Дубно 16 липня 1627 року (с. 477).

⁵⁹ Перший рукопис, який раніше знаходився у власності Я.Суші, А.Петрушевич вважає “Катехизисом”, а другий – неповним рукописним варіантом “Слов'янської граматики” М. Смотрицького. На час написання I-го тому “Летописи” обидва документи знаходились у приватній бібліотеці А. Петрушевича.

⁶⁰ Даний документ є доповіддю Якова Суші до Конгрегації пропаганди в Римі. У тексті джерела маємо також згадку про Й. Кунцевича, канонізованого римо-католицькою церквою (примітка А. Петрушевича).

⁶¹ Після публікації уривку джерела А. Петрушевич посилається на іншу свою працю, де ці події розглянуто докладніше: Холмская епархія и святители ея со времён введения христианства до 1866 года // Науковий Сборникъ, изд. літературним обществом Галицко-Руской Матицы. – Вип. 1, 2. (1866) – Львовъ, 1867.

⁶² Опис цих подій докладніше див: Петрушевичъ А. Холмская епархія и святители ея... – Примітка А. Петрушевича).

⁶³ Наступником згаданого перемишльського єпископа, який помер у 1664 році, став Антоній Терлецький (примітка А. Петрушевича).

⁶⁴ Цей рукопис був віднайдений А. Петрушевичем у церкві Св. Петра і Павла на Личаківському передмісті Львова.

⁶⁵ А. Петрушевич вказує різні дані про місцезнаходження джерела: архів Львівського митрополічного капітула (с. 60) та бібліотека Львівського Онуфріївського монастиря (с. 77); імовірно, рукопис пізніше був використаний І. Кульчинським (Kulczynski J. Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra tempora in suis capitibus seu Primatibus Russiae cum S. Sede Ap. Romana semper unitae. – Romae, 1732).

⁶⁶ Автором цих хронологічних записок є настоятель добромильської церкви Різдва Богородиці Семен Коростенський. Описані тут події охоплюють період 1648 – 1700 рр. – Сборник летописей,

относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 239-240. Опис цієї, а також інших літописних пам'яток Галичини, докладніше див.: Крип'якевич І. Літописи XVI – XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. На сьогоднішній день джерело зберігається в Національній бібліотеці Осолінських у Вроцлаві (рукопис № 2166); Криль М. Старосамбірщина: історія і культура. – Львів, 2009. – С. 129.

⁶⁷ Докладнішу характеристику цього виду церковних джерел див.: Конев С. Синодология. – Ч. 1: Классификация источников // Историческая генеалогия. – Екатеринбург, 1993. – Вип. 1. – С. 7-14; Кузьмук О. Поменники у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Могилянські читання 2002 року: Зб. наук. праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – Київ, 2003. – С. 268-269; Поменник Софії Київської: Археографічна публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упоряд. і вступ. ст. О. Прокоп'юк. – Київ, 2004. – С. 5-19; Словарь книжников и книжности древней Руси. – Ленинград, 1989. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 339-340; Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // ДКЗ. – 2002. – Вип. 6. – С. 521-533; Його ж. Пом'яник дрогобицької церкви Св. Трійці // Там само. – 2001. – Вип. 5. – С. 276-309.

⁶⁸ Наступний опис даного поминального джерела був зроблений колективом дослідників: Трипольський М., Щеглов М., Дунаєвський К. та ін. Девятисотлетие православия на Волини. 992 – 1892 г. – Ч. I. – Житомир, 1892. – С. 598-606.

⁶⁹ Інформацію про заснування та діяльність Луцького братства див. наприклад: Горін С. Луцьке Хрестовоздвиженське братство в 20-30 роках XVII сторіччя // ЗНТШ. – Т. CCLVI. – Львів, 2008. – С. 142-162; Довбищенко М. Луцьке православне братство 1617 – 1648 років у світлі нових архівних документів // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Науковий збірник. – Вип. 26. – Луцьк, 2007. – С. 148-151.

⁷⁰ Докладну інформацію про чоловічий монастир Успіння Пресвятої Богородиці в с. Зимно Володимирського повіту див.: Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів, 2007. – С. 140-186; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – С. 638-642.

⁷¹ Докладніше див: Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 3-5

⁷² Фотокопії деяких сторінок Унівського суботника, а саме поминання родів князів Ольгерда та Федора Любартовича див.: Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі... – С. 13, 14.

⁷³ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVII століть. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 106.

⁷⁴ Історіографію проблематики львівського Успенського братства докладніше див.: Менько В. Львівське Успенське братство XVI – XVIII століть в дослідженнях істориків Львівської наукової школи // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 165-178; Його ж. Церковні братства Галичини і Волині... – С. 603-609; Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ-Львів, 1992. – С. 54-71.

⁷⁵ Імовірно, даний хронограф став одним з джерел, які використав А. Петрушевич при написанні іншої своєї праці, присвяченої Успенському братству: Акты, относящиеся к истории Львовского братства Ставропигиального. – Львовъ, 1879; 1880.

⁷⁶ Даний документ є уривком листа представників волинської шляхти до короля й Сенату, в якому вони дають згоду на унію і новий календар, а також висловлюють подяку діям з'єднання. Лист підписали 40 осіб, у тому числі: жмудський староста Станіслав Радзивілл, князь Юрій Чарторийський, волинський каштелян Михайло Мишка, овруцький староста Аврам Мишка, луцький підстароста Якуб Лисаківський, королівський секретар Захарій Єловецький, королівський коморник

Іван Чернчицький та ін. Див: Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII століття. – Т. III. – Вип. 1. / Упорядник Довбищенко М. В. – К., 2001. – С. 102-103. У цьому збірнику документів використана пізніша, але повна копія листа, опублікована в: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском^ѣ, Подольском^ѣ и Волынском^ѣ генерал^ѣ-губернатор^ѣ (далі – АЮЗР). – Ч. 1. – Т. X. – К., 1904. – С. 500-501. Порівнюючи її з документом, який опрацював А. Петрушевич, можна зробити висновок про його гіршу якість (в уривку, опублікованому А. Петрушевичем, можна відчитати окремі імена, пропущені через погану якість примірника, опублікованого в АЮЗР).

⁷⁷ Цей документ також є уривком листа волинської шляхти до короля й Сенату, що засвідчив наступний етап переходу до унії та новий календар. Серед інших, документ підписали: новогрудський воевода Федір Скумін-Тишкевич, князь Юрій Чарторийський, володимирський земський писар Юрій Овлочимський, луцький гродський писар Остафій Єло-Малинський та ін. Див. у: Пам'ятки. Архів Української церкви... – С. 118-119. На жаль, А. Петрушевич не вказує місцезнаходження опрацьованого ним документу; у “Документах до історії унії на Волині і Київщині...” використано *Colloquium Lubelskie*. – Lwów, 1680. – S. 37-38.

⁷⁸ Інформацію про суспільно-політичну діяльність волинської шляхти на підтримку церковної унії, її участь в релігійному житті та церковних конфліктах див. наприклад: Довбищенко М. Волинська шляхта... – С. 243-309.

⁷⁹ Дані документи є адміністративно-правовими та статистично-господарськими джерелами, однотипними за формою та характером уміщеної інформації; вони містять відомості про соціальну структуру населення, форми і види господарства та ремесла, економічне та громадське життя міста – Смуток І., Тимошенко Л. Люстрація Дрогобицького староства 1621 р. // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 452.

⁸⁰ А. Петрушевич двічі опублікував Львівський літопис, авторство якого він так і не зміг встановити: *Львовская Летопись с 1498 по 1649 год* // Науковий Сборник. – Львовъ. – 1868. – № 17. – С. 255-291.

⁸¹ Акты, относящиеся к истории Южно-Западной Руси // Науковий Сборник. – Львовъ, 1868. – С. 365-378; 1869. – С. 70-159; 289-352.

⁸² Холмская епархія й святители ея по 1866 год. – Накладом автора. – Львовъ, 1867.

⁸³ Словицкій женскій монастир Чину св. Василя В. и его дѣвочое воспиталище. Краткое историческое известие по грамотам й актам того же монастыря // Зоря Галицкая. – Львовъ, 1851. – № 13-15.

⁸⁴ Подробное описание помянника Крестовоздвиженской церкви Оупсения Пресвятой Богородици в Львове // Зоря Галицкая. – Львовъ, 1851. – № 67-72.

⁸⁵ Каменния развалины близ села Уречія Стрийскаго округа суть остатки древняго русскаго города Тустанъ // Зоря Галицкая. – Львовъ, 1854. – № 10.

⁸⁶ Филипп Орлик последний польскій гетман Западной Украины 1709 – 1772. – Накладом автора. – Львовъ, 1872.

⁸⁷ Историческія известія о древней Архимандріи чину св. Василя Великого в селе Уневе округа Золочевского // Пчола. – Львовъ, 1849. – № 16-19.

⁸⁸ Краткая историческая розпись всем русским церквам й монастырям как уничтоженным, так до сих пор существующим в престольном червоно-русском городе Львове // Галицкій Историческій Сборник. – Львовъ, 1853. – № 18.

⁸⁹ І. Кульчинський (1694 – 1741) протягом 1729 – 1736 років перебував у Римі на посаді прокуратора ордена та ректора церкви С. Сергія та Вакха – Плохій С. Від Якова Суші до Атанасія Великого... – С. 7. Саме тоді і була написана його праця “*Specimen Ecclesiae Ruthenicae*...”.

⁹⁰ М. Гарасевич у своїй праці опублікував кілька ватиканських документів про греко-католицьку церкву: Narasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoli, 1862.

⁹¹ Це одне з перших фундаментальних видань джерел, в якому широко представлені документи з історії унії. Автор праці А. Тейнер був архіваріусом Ватиканського таємного архіву: Плохий С. Від Якова Суші до Атанасія Великого... – С. 8; А. Петрушевич використав 3-ій том чотиритомного видання “Давніх пам’яток Польщі та Литви”, в якому опубліковано документи римської курії, що безпосередньо стосуються історії української церкви: Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae. – Roma, 1864. – V. 3.

⁹² Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844.

⁹³ Зубрицький Д. Летопись львовского Ставропигиального братства // Журнал министерства народного просвещения. – Львов, 1849; Львов, 1850. Дана праця складена на основі місцевих актів та письмових пам’яток львівського Успенського братства; складається з 2-ох томів: перший описує події 1551 – 1650 років, другий – 1651 – 1760 (примітка А. Петрушевич, с. 269). На сьогодні ця праця перевидана: Зубрицький Д. Хроніка львівського Ставропігійного братства / Переклад: Іван Сварник. – Львів, 2011. – 404+4 с. Про значимість цієї праці, як джерела до історії Успенського братства див. також: Долинська М. “Хроніка Ставропігійського братства” Дениса Зубрицького як джерело для вивчення нерухомої власності Ставропігії // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Рукописна українська у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних”. – Львів, 1999. – С. 390-401.

⁹⁴ А. Петрушевич цитує також інші праці дослідника: Зубрицький Д. Критико историческая повисть о Галицкой Руси. – М., 1845. – С. 648-649; Його ж. Historyczne badania o drukarniach ruskosłowiańskich w Galicji. – Lwów, 1836. – S. 497.

⁹⁵ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского Музеума. – СПб., 1842.

⁹⁶ Соловьев С. История России. – Т. XIV. – М., 1864.

⁹⁷ Билозерский М. Южнорусские Летописи. – Т. 1. – К., 1856.

⁹⁸ На сторінках “Летописи” А. Петрушевич цитує кілька публікацій Августа Бельовського: Spominki Podkarpackie // Głos. – Lwów, 1861; Zapiski Radomicza Zamoscianina // Albom Lwów. – Lwów, 1862; Zapiski O. O. Karmalitow o klasztorze Trembowelskim // Kółko rodzinne. – Lwów, 1860.

⁹⁹ Jozefowicz J. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1854.

¹⁰⁰ Niesiecki K. Korona Polska. – Lemberg, 1743.

¹⁰¹ Ундольский В. Славяно-русские рукописи. – М., 1870.

¹⁰² А. Петрушевич цитує статтю М. Костомарова, надруковану в журналі “Русская Старина” за жовтень 1862 року № 10, де автор опублікував відомий лист запорозьких козаків до турецького султана Мухамеда IV, а також іншу працю: Костомаров М. Гетманство Виговского. – СПб., 1862.

¹⁰³ Головацкий Я. Библиографические находки в Львови. – СПб., 1873.

¹⁰⁴ Barącz S. Pamiętnik dziejów Polskich. – Lwów, 1855.

¹⁰⁵ Grabowski M. Źródła do dziejów Polskich. – Wilno, 1843.

¹⁰⁶ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1830.

¹⁰⁷ Флеров И. О православных церковных братствах в югозападной Руси, в XVI, XVII и XVIII столетиях. – СПб., 1857.

¹⁰⁸ Попов С. Русское посольство въ Польщу въ 1673 – 1677 годах. – СПб., – 1854.

¹⁰⁹ Каратаев И. Хронологическая роспись славянских книг напечатанных кирилловскими буквами. – СПб., 1861.

¹¹⁰ Крім згаданих, на сторінках I-го тому “Летописи” опубліковано уривки праць, М. Максимовича (с. 401, 439), І. Вагилевича (с. 322), М. Маркевича (с. 360) та деяких інших авторів, точні назви праць яких А. Петрушевич не подає.

¹¹¹ Самоїла Величка бывшего канцеляриста канцелярии войска Запорожскаго Литопись событий во югозападной России в XVII вики. – К., 1865.

¹¹² Виданий О. Бодянським, який тоді ж опублікував передмову до Густинського літопису в журналі Чтения въ Имперском Обществе Истории и Древностей России. – № 8. – М., 1848.

¹¹³ А. Петрушевич цитує також уривки літопису Граб'янки (с. 72), Густинського (с. 166) та Іпатіївського (с. 425) але не вказує конкретного місця їхньої публікації.

¹¹⁴ Видавався Тимчасовою комісією для розбору давніх актів у Києві протягом 1859 – 1914 років.

¹¹⁵ Збірник видавався в Санкт-Петербурзі протягом 1846 – 1853 років, вийшло 5 томів.

¹¹⁶ Виходив у Санкт-Петербурзі протягом 1861 – 1865 років, вийшло 3 томи.

¹¹⁷ У другій (доповнення) та третій (додатки та примітки) частинах “Летописи” відсоток віднайдених і опублікованих власне А. Петрушевичем джерел є порівняно незначним. Крім цього, інколи автор публікує матеріал і взагалі не вказує його походження, що значно ускладнює джерелознавчий аналіз I-го тому “Летописи”.

¹¹⁸ Тематична класифікація джерел була зроблена на основі запропонованої І. Скочилисом: Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVII століть. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 104-106.

Володимир Кісіль.

Джерела I-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи” Антона Петрушевича.

У статті розглядаються різні види джерел, використаних Антоном Петрушевичем при написанні I-го тому “Сводной Галицко-Русской летописи”. Показано структуру праці та особливості окремих її частин, інформативний потенціал та місцезнаходження використаних матеріалів.

Volodymyr Kisil.

The sources of the first volume of “Svodna Halycko-Ruska letopys” by Anton Petrushevych.

The article reviews the different types of sources used by Anton Petrushevych for the writing of the first volume of “Svodna Halycko-Ruska letopys”. The structure of the work of the scientist and the features of some parts of it, the informing potential and location of the materials used by him are demonstrated.

СТРИЙСЬКІ ВОЙСЬКІ (КІНЕЦЬ XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)

Земські уряди Давньої Речі Посполитої становили невід’ємну частину системи соціального етикету тогочасного суспільства. За відсутності звичної для європейської еліти періоду середньовіччя та нового часу титулатури, вони були для шляхти одним із засобів формалізувати свій соціальний статус, підкрестили родові та індивідуальні заслуги, майнове і суспільне становище. Значення земських урядів для докладного вивчення історії шляхетського стану Коронних та Литовських земель важко переоцінити. Як зазначив М. Крикун, напрацювання в цьому напрямку дозволяють краще з’ясувати такі питання, як “пізнання структури шляхетського стану, шляхетських родів та суспільно-політичної кар’єри їх представників” і мають прикладний характер, оскільки укладання списків земських урядників “дасть змогу при виявленні й виданні джерел ідентифікувати тих урядовців, які фігурують в них без імені або тільки з іменем”¹.

В контексті цього цілком виправданим видаються зусилля польських істориків, спрямовані на підготовку та видання реєстрів земських урядовців. Упродовж останніх трьох десятиріч років вдалося охопити всі воєводства і землі Корони та Великого Князівства Литовського й підготувати два десятки так званих зошитів, об’єднаних в 11 томів, виданих під спільною назвою “Urządnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku”².

Третій том серії присвячений українським воєводствам і розпочинається з реєстру урядовців Руського воєводства, опублікованого окремим зошитом у 1987 р.³ Виконана К. Пжибосем праця справляє неоднозначне враження: з одного боку, поява такого довідника була справою давно назрілою і вкрай потрібною, з іншого – відбір джерел, залучених дослідником, а звідси вірогідність і вичерпність інформації, уміщеної в книзі, викликає ряд критичних зауважень. Наразі, доцільним було б перевидання реєстру земських урядовців Руського воєводства. Для цього неодмінно слід розширити джерельну базу за рахунок комплексу гродських і земських актів із вказаного воєводства.

Перспективність проведення евристичної роботи саме у такому керунку спробуємо продемонструвати на прикладі одного з урядів – стрийського войського.

У праці К. Пжибося останнім стрийським войським названий Олександр Шептицький (1669 – 1672 рр.)⁴ Вивчення перемишльських гродських актів дало можливість подовжити час існування цього уряду принаймні до середини 1730-х років. На сьогодні виявлено ще п’ять осіб, які йменуються стрийськими войськими після Олександра Шептицького. Не обмежуючись лише даними про перебування на вказаному уряді, подаємо зібрані, наскільки це можливо, детальні біографічні відомості про кожного з них. Такий просопографічний підхід дозволить з’ясувати, хто заповнював нижчі земські уряди, зокрема, уряд стрийського войського.

Максиміліан Комарницький

Роки життя. Відомий з 1666 р. Помер наприкінці 1691 р. або в першій половині наступного року⁵.

Походження та родина. Належав до руської шляхти Перемишльської землі з родовим осідком у с. Комарниках, розміщених за 60 км на південь від м. Нового Самбора та 65 км на південний захід від м. Стрия.

Представник відгалуження Комарницьких Черленовичів, засновник якого, Андрій Черлений, жив наприкінці XVI – початку XVII ст. Максиміліан народився у сім'ї Григорія Черленовича та Катерини Тисаровської і мав брата Костянтина і сестру Катерину, одружену з Теодором Березовським. Його дружиною була Анна Домовичівна (1668), з якою Максиміліан мав три доньки та сина Михайла⁶.

Майновий стан. Належав до відносно заможної категорії руської шляхти. Від батька успадкував земельні частки в сс. Комарники, Жупане та присілках Жупанього: Вижлові, Аджестові. Від матері – частку в с. Тисарові. Упродовж життя географія розташування його маєтків зазнала певних змін. Зокрема, у 1682 р. разом з братом Костянтином позбувся земельної власності у Комарниках на користь Петра Височанського Маркевича, натомість після смерті брата успадкував його частку в сс. Маткові, Івашківцях і Мохнатові та увійшов до родового гнізда Матківських. З'ясувати розміри зазначених земельних володінь, розкиданих у Перемишльщині, не вдається. Можна напевне стверджувати лише те, що материнський спадок у с. Тисарові, розміщеному на пограниччі з Жидачівським повітом, був місцем основного осідку⁷.

Суспільно-політична діяльність. Про участь Максиміліана в суспільно-політичному житті краю збереглися певні відомості. В актах Вишенського сеймику він згадується кілька разів: у 1682 р. призначається поборцею подимного у Жидачівському повіті⁸; у 1685 р. обирається до складу комісії, що здійснювала люстрацію вибранецьких ланів у Перемишльській землі⁹ та повторно стає поборцею для збирання подимного в Жидачівському повіті¹⁰. Наприкінці життя у 1690 р. він знову опиняється серед поборців подимного, цього разу в Перемишльській землі між Дністром і Сяном¹¹. Нічого не відомо про військову службу Максиміліана, що було звичною справою для шляхтича його рівня.

Стрийський війський. Королівський привілей про надання Максиміліану Комарницькому уряду стрийського військового віднайти не вдалося, через те залишається нез'ясованою дата отримання ним цього уряду. Уперше в статусі стрийського військового він згадується у постанові Вишенського сеймику від 11 липня 1685 р.¹² та залишався ним до самої смерті.

Перед тим як стати стрийським війським, Максиміліан Комарницький не обіймав жодного земського уряду. Для нього ця одна з найнижчих земських посад була першою і останньою. Зрештою, таке скромне місце в ієрархії земських урядів без перспективи обійняти більш престижні, слід розцінювати як неабиякий здобуток. Це перший відомий представник з роду Комарницьких, котрий став земським урядовцем.

Олександр Ступницький

Роки життя. Перша згадка про Олександра в перемишльських актах датується 29 березня 1678 р.¹³, остання – лютим 1699 р. На початок 1701 р. він вже був покійником¹⁴.

Родина. Належав до шляхти Перемишльської землі з родовим осідком у Спупниці, Волі Ступницькій, Котовані, розміщених рівновіддалено між Новим Самбором та Дрогобичем. З відгалуження Ступницьких Сеховичів, ще відомих у XVII ст. як Федьковичі чи Яцьковичі¹⁵. Народився в сім'ї Павла Яцьковича і Катерини Блажівської. Олександр був найстаршим з-поміж трьох братів і трьох сестер¹⁶. Його дружиною стала Єлизавета, дочка Бенедикта Ліговського (1684)¹⁷. Цей шлюб з представницею

немісцевого роду католицького віровизнання вирізнявся на тлі одружень його братів і сестер, які традиційно за шлюбних партнерів обирали вихідців з місцевої руської шляхти. В сім'ї Олександра було четверо дітей – двоє синів – Антон і Теодор, та дві дочки: Марія, Аполонія¹⁸.

Майновий стан. Основний земельний маєток розміщувався в сс. Блажові та Воля Блажівська, що поряд зі Ступницею. Впродовж життя Олександр постійно його збільшував за рахунок чергових придбань. Зокрема, у 1688 р. викупив землі у подружжя Скорут, та Стефана Блажівського Миговича, у 1695 р. придбав певні земельні наділи у Івана Блажівського Миговича та Теодори Блажівської Мигович¹⁹. Окремо він володів часткою у с. Бережниця, неподалік Блажова, придбаною від спадкоємців Христофора Дрогойовського. Господарюванням у Бережниці Олександр не займався, свою частку він віддав у заставу Семашам Дриневичам²⁰. Шлюб з Єлизаветою Ліговською, котра перед тим була дружиною Яна Коблянського, дозволив Олександру посісти вйтівство у с. Кобло Старе, Самбірської економії²¹.

Таким чином, Олександр володів маєтком у трьох шляхетських гніздах – Блажові, Блажівській Волі, Бережниці, та вйтівством у королівщині.

Суспільно-політична діяльність. В джерелах відсутні будь-які відомості про діяльність Олександра на суспільно-політичній ниві. Він не згадується в документах Вишенського сеймику. Немає жодного натяку на його військову службу або перебування на урядах при гродських і земських установах тощо.

Стрийський війський. Віднайдений у перемишльських актах королівський привілей про надання уряду стрийського войського для Олександра Ступницького датується 14 липня 1691 р. В ньому зазначається, що уряд перейшов до нього після смерті Максиміліана Комарницького. Обставини отримання уряду залишаються нез'ясованими. Можна напевне стверджувати лише те, що звична практика успадкування земського уряду близьким родичем в даному випадку відсутня. В біографії Олександра це перший земський уряд, який він обійняв та залишався на ньому до кінця життя²².

Ян Кобилецький.

Роки життя, невідомі. В перемишльських актах згадується випадково у справі навколо спадку покійного Максиміліана Комарницького. Зокрема у 1690-х роках родина покійного з одного боку та Іван Ільницький Занькович – з іншого не могли дійти згоди щодо заставленого у свій час Ільницькому нерухомого майна у с. Маткові. В документах цієї судової справи, починаючи з 1697 р., Ян Кобилецький названий покійним. Тобто чітко відомо лише те, що помер він перед 1697 р.²³

Походження та родина. Належав до зайшлої з-під Пйотркова шляхти, де знаходився родинний осідок Кобилецьких – Великі і Малі Кобилки²⁴. Одне з відгалужень роду замешкало коло Дрогобича, ще в першій половині XVII ст. й до кінця XVIII ст. Кобилецьких фіксують серед мешканців шляхетської частини с. Ясениця Сільна²⁵. Однак, приналежність Яна до вказаного відгалуження не підтверджується тогочасними документами. Можемо лишень гадати, чи насправді він із Кобилецьких, осілих на Перемишльщині, чи з якихось інших. Про його батьків, найближчу родину та дітей джерела мовчать. Відомо тільки те, що його дружиною була Марія, дочка Максиміліана Комарницького²⁶.

Майновий стан. Відомостей немає.

Сусільно-політична діяльність. В постановах Вишенського сеймику кількаразово трапляється прізвище Кобилецький, однак при цьому відсутнє ім'я, тому важко стверджувати напевне, з котрим саме Кобилецьким доводиться мати справу²⁷.

Стрийський війський. У згаданій судовій справі спадкоємців Максиміліана Комарницького та Ільницького Занковича декілька разів іменується стрийським війським. Те, що Ян Кобилецький був одружений з дочкою Максиміліана Комарницького, котрий посідав вказаний уряд до початку 1690-х рр., промовляє на користь припущення про отримання уряду одразу по смерті тестя. Це цілком відповідає усталеній тогочасній практиці посідання земських урядів близькими родичами впродовж кількох поколінь. Так само, не викликає здивування одночасне співіснування двох стрийських війських в особі Олександра Ступницького та Яна Кобилецького, таке так само траплялося, особливо наприкінці XVII – першій половині XVIII ст.²⁸ Невідомо інше: до якого часу Ян обіймав цей уряд, адже роки життя його невідомі. Те, що він іменується стрийським війським ще після смерті, свідчить про його перебування на цьому уряді до кінця життя.

Павло Комарницький

Роки життя. Вперше згаданий у 1682 р. разом з батьками у судовій суперечці між посесорами війтівства с. Багновата²⁹. У відповідному документі разом з братом Стефаном названий малолітнім. Самостійно виступає в перемишльських актах з середини 1680-х років³⁰. Помер між березнем 1728 і березнем 1729 рр.³¹

Походження та родина. Належав до перемишльської шляхти із с. Комарники. Представник відгалуження Комарницьких, осілих в сс. Риків та Багновате Самбірської економії³². У XVII ст. вони відомі під прізвищами Ігнатовичі або Мусюрчаки³³. Павло народився у сім'ї Федора та Катерини, дочки Івана Комарницького Павлуковича. Окрім нього, подружжя мало ще сина Стефана, що помер в молодому віці, чи то наприкінці 1680-х, чи то на початку 1690-х рр.³⁴. Дружиною Павла стала Єфросиня Маковська, дочка Деміана Маковського (1691)³⁵. Подружжя не мало дітей.

Майновий стан. Впродовж життя Павло провадив активну господарську діяльність, котра інколи набирала чималих масштабів. Він володів маєтностями в різних шляхетських осідках, набуваючи одні та збуваючи інші, утримував в позиттивній посесії або тимчасовій оренді королівщини в Самбірській економії та шляхетську земельну власність, здійснював кредитні операції, надаючи під відсотки чималі суми різним особам.

На початках, його маєток обмежувався четвертиною війтівського лану у с. Багноватому, на яку він отримав у 1684 р. королівський привілей, та, можливо, земельною власністю в с. Комарниках³⁶. В наступні десятиліття він став позиттивним посесором окремих земельних наділів у кількох війтівствах Самбірської економії, зокрема, у сс. Завадка (1703 – 1723) Мита (1698 – 1714), Задільське (1708 – 1717), Сухий Потік (1698 – 1710)³⁷. З 1710-х рр. й до самої смерті – також посесор війтівства у Старому Коблі³⁸. Невідомо, коли саме, мабуть, у першому-другому десятилітті XVIII ст. отримує в позиттєве володіння с. Мокряни, що також належало до Самбірської економії³⁹.

Так само зростали його земські маєтки. Зокрема, перед 1713 р. Павло став власником с. Шашоровичі⁴⁰. У 1716 р. він придбав від Устрицьких Журавин⁴¹ й одночасно розпочинає планомірно скуповувати частки в Блажові і Блажівській Волі⁴². У 1718 р. згадується як власник земельної частки в с. Унятичі⁴³. Деякі з цих надбань виявилися тимчасовими. Частина з них невдовзі перейшла до інших рук, якто Журавин, що

вже у 1723 р. не належав Павлові Комарницькому, або Унятичі, відсутні в переліку нерухомої власності, успадкованої дружиною-вдовою та іншими родичами⁴⁴. В будь-якому випадку, розміри земських володінь в останні роки життя Павла є неспівмірно більшими від отриманого ним батьківського спадку. Показовою є географія вказаних володінь. Якщо на початках господарська активність Павла обмежувалася гірськими регіонами, то пізніше вона все більше зміщується на північ в рівнинну частину Перемишльської землі й частково виходить за межі розселення руської шляхти.

Суспільно-політична діяльність. Відбував військову службу у панцерній хоругві, під ротміструванням Андрія Жечицького. Про це є відповідні згадки під 1692, 1698, 1703, 1708 рр.⁴⁵ Однак, у діяльності Вишенського сеймику та інших органах шляхетського самоврядування участі не брав. Павло виявився байдужим до суспільно-політичних справ, його амбіції не виходили за рамки майнових інтересів. На це вказує і вибір хоругви, де він служив. Річ у тім, що Андрій Жечицький кілька разів ставав адміністратором Самбірської економії, таким чином отримував право впливати на роздавання в ній у позиттєве володіння земельної власності. Ця обставина дозволила Павлові, про що вже згадувалося, наприкінці 1698 р. отримати королівські привілеї на одночасно кілька війтівств у Ільницькій країні Самбірської економії.

Стрийський війський. Привілей на надання Павлові уряду стрийського війського не виявлений. Вперше ним іменується 14 грудня 1703 р. й залишався стрийським воїським до кінця життя. Перед тим земського уряду не посідав⁴⁶. Родинних зв'язків з попередником не мав і загалом обставини отримання уряду невідомі.

Іван Комарницький.

Роки життя. В перемишльських актах з'являється вперше на початку 1718 р. Помер між квітнем 1733 і січнем 1736 р.⁴⁷

Походження та родина. Належав до відгалуження Комарницьких Ігнатовичів та доводився своєму попереднику ріднею (зокрема, Павло та батько Івана були між собою троюрідними братами). В документах Іван найчастіше згадується під прізвиськами Ігнатович, а також Лежан (Лежаник). Його батьками були Ілля Комарницький та Христина, дочка Михайла Турецького. Іван мав двох братів і трьох сестер: Стефана і Павла (1714), Марію (1696), Христину і Катерину (1742). Про сімейне життя Івана знаємо те, що він двічі одружувався. Першою його дружиною стала Барбара, дочка Франциска Височанського Янковича (1718), а другою – Єлена, дочка Луки Дверницького (1733). Обидва шлюби виявилися бездітними⁴⁸.

Майновий стан. З кільканадцяти згадок про Івана, що трапляються у перемишльських актах першої половини XVIII ст., вкрай важко скласти якесь уявлення про майнове становище. Жодна з них не містить інформації про майнові операції за участю Івана. Можна лишень припустити, що він став власником успадкованого від батька маєтку у Комарниках та Висоцькому Верхньому.

Суспільно-політична діяльність. Відбував військову службу товаришем панцерної хоругви під ротміструванням Калиновського⁴⁹. Поза тим відсутня будь-яка інформація про участь Івана у суспільно-політичному житті Перемишльщини.

Стрийський війський. Згаданий на цьому уряді у 1733 р.⁵⁰ Дата видання відповідного королівського привілею на нього невідома. Посідав уряд до кінця життя, на що вказують записи в перемишльських актах, де покійний Іван іменується стрийським воїським⁵¹. Родинні зв'язки з попередником, можливо, і є відповіддю на питання, яким чином Іван став стрийським воїським.

Зіставлення біографічних відомостей всіх чотирьох розглянутих вище осіб дозволяє створити „типовий” портрет стрийського військового кінця XVII – першої половини XVIII ст.

Отже, це уродженець Перемишльської землі з місцевої шляхти східного обряду. Його батьки нічим не вирізнялися з-поміж шляхетського загалу, скупченого в родових гніздах на території Самбірщини, Дрогобиччини, Стрийщини. Сягнувши повноліття, він шукає щастя на військовій службі в одній із панцерних хоругв під ротміструванням котрогось із магнатів або заможного шляхтича. Військова служба в той час серед дрібної та середньої шляхти розглядалася як необхідна запорука для формування відповідного суспільного статусу та нав'язання неформальних зв'язків. Наскільки ефективно і яким чином той чи інший посідач уряду стрийського військового розпоряджався набутиим в такий спосіб соціальним капіталом, залежало насамперед від його індивідуальних рис характеру та вподобань. Хтось, як наприклад, Максиміліан Комарницький, віддавав перевагу суспільно-політичній діяльності, хтось, наприклад, Павло Комарницький, з головою занурювався в господарські справи, прагнучи перевести напрацьоване в матеріальну площину. Так чи інакше, незаперечним є те, що отримання уряду стрийського військового для всіх без винятку ставало засобом підкреслити та формалізувати свої життєві досягнення. На це вказує також вік, у якому Комарницькі і Ступницький стали стрийськими військовими. Між першою згадкою про кожного з них та першою згадкою в статусі стрийського урядовця, як правило, стоїть два десятки років. Повнолітнім шляхтич вважався у віці 24 років, саме переступивши цю вікову межу, він міг самостійно провадити свої майнові та судові справи. Таким чином, стрийськими військовими ставали на четвертому десятку років. Очевидно, що цей, один з найнижчих земських урядів, не розглядався як початок суспільного зростання з перспективою надалі отримати більш престижний. І справді, для всіх чотирьох його посідачів він став першим і останнім в їхній кар'єрі земських урядовців. Зрештою, навіть цей здобуток вартий уваги на тлі десятків і сотень представників руської шляхти Перемишльської землі, котрі взагалі не ставали земськими урядовцями. Це, у свою чергу, дозволяє віднести всіх стрийських військових кінця XVII – першої половини XVIII ст. до елітної групи руської шляхти.

¹ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVIII століттях // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. CCXXVIII. Праці історико-філософської секції. – С. 66-67.

² Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku. Spisy / Pod red. Antoniego Gąsiorowskiego. – Wrocław [i in.] – T. 1: “Wielkopolska (Województwa poznańskie i kaliskie)”. – Z. 1: “Urzędnicy wielkopolscy XII – XV wieku. Spisy”. – 1985. – 207 s.; Z. 2: “Urzędnicy Wielkopolscy XV – XVIII wieku. Spisy”. – 1987. – 242 s.; T. 2: “Ziemie łączycka, sieradzka i wieluńska”. – Z. 1: “Urzędnicy łączyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII – XV wieku. Spisy”. – 1985. – 194 s.; Z. 2: “Urzędnicy województw łączyckiego i sieradzkiego XVI – XVIII wieku. Spisy”. – 1993. – 309 s.; T. 3: “Ziemie ruskie”. – Z. 1: “Urzędnicy województwa ruskiego XIV – XVIII wieku (Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy”. – 1987. – 415 s.; Z. 2: “Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV – XVIII wieku. Spisy”. – 1992. – 280 s.; Z. 3: “Urzędnicy podolski XIV – XVIII wieku. Spisy”. – 1998. – 242 s.; Z. 4: “Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego”. – 2002. – 343 s.; Z. 5: “Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII w.”. – 2007. – 188 s.; T. 4: “Małopolska (Województwa

krakowskie, sandomierskie i lubelskie)”. – Z. 1: “Urzędnicy małopolscy XII – XV wieku. Spisy”. – 1990. – 377 s.; Z. 2: “Urzędnicy województwa krakowskiego XVI – XVIII wieku. Spisy”. – 1990. – 276 s.; Z. 3: “Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI – XVIII wieku. Spisy”. – 1993. – 224 s.; Z. 4: “Urzędnicy województwa lubelskiego XVI – XVIII w. Spisy”. – 1991. – 134 s.; Z. 5: “Burgrabowie zamku krakowskiego”. – 1999. – 110 s.; T. 5: “Pomorze – Prusy Królewskie”. – Z. 1: “Urzędnicy Pomorza Wschodniego do 1309 roku. Spisy”. – 1989. – 72 s.; Z. 2: “Urzędnicy Prus Królewskich XV – XVIII wieku. Spisy”. – 1990. – 243 s.; T. 6: “Kujawy i Ziemia Dobrzyńska”. – Z. 2: “Urzędnicy kujawscy i dobrzyńscy XVI – XVII wieku. Spisy”. – 1990. – 284 s.; T. 8: “Urzędnicy podlascy XIV – XVIII wieku. Spisy”. – 1994. – 199 s.; T. 9: “Urzędnicy inflanccy XVI – XVIII wieku. Spisy”. – 1994. – S. 292; T. 10: “Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV – XVIII wieku. Spisy”. – 1992. – 220 s.; T. 11: “Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XVIII wieku. Spisy”. – 1994. – 255 s.

³ Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej... – T. III: Ziemie Ruskie. – Z. 1: Urzędnicy województwa Ruskiego XIV – XVIII wieku / Oprac. Kazimierz Przyboś. – Wrocław, 1987. – 415 c.

⁴ Ibidem. – S. 252.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 456. – С. 648-649; Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego / Oprac., A. Prochaska. (далі – AGZ). – Lwów, 1914. – T. 22. – S. 238, 243.

⁶ Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. (шляхетські прізвиська). – Львів, 2008. – С. 141; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 404. – С. 1448-1450; Спр. 410. – С. 592-593; Спр. 456. – С. 648; Спр. 465. – С. 991-992; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 141 (О. Чоловського). – Спр. III-229. – Арк. 1.

⁷ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 136. – С. 798-800; Спр. 145. – С. 58-60; Спр. 401. – С. 1599; Спр. 410. – С. 592-593; Спр. 415. – С. 3128-3129; Спр. 431. – С. 176-177.

⁸ AGZ. – Lwów, 1914. – T. 22. – S. 149, 179.

⁹ Ibidem. – S. 173.

¹⁰ Ibidem. – S. 193.

¹¹ Ibidem. – T. 22. – S. 238, 243; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 456. – С. 928-929.

¹² AGZ. – Lwów, 1914. – T. 22. – S. 173.

¹³ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 133. – С. 643-647.

¹⁴ Там само. – Спр. 215. – С. 38-39; Спр. 467. – С. 515-516.

¹⁵ Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти... – С. 245.

¹⁶ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 139. – С. 277-279; Спр. 147. – С. 461, 474-476; Спр. 151. – С. 927-930; Спр. 438. – С. 460-466; Спр. 465. – С. 660-661.

¹⁷ Там само. – Спр. 139. – С. 277-279; Спр. 438. – С. 3081-3082.

¹⁸ Там само. – Спр. 220. – С. 297; Спр. 236. – С. 92, 95.

¹⁹ Там само. – Спр. 144. – С. 221-223, 318-322; Спр. 151. – С. 901-3, 912.

²⁰ Там само. – Спр. 152. – С. 522-523.

²¹ Там само. – Спр. 438. – С. 3279.

²² Там само. – Спр. 215. – С. 38-39; Спр. 456. – С. 1001-1003.

²³ Там само. – Спр. 214. – С. 126; Спр. 464. – С. 941-942; Спр. 467. – С. 1473-1474; Спр. 468. – С. 552-555; Спр. 495. – С. 3601-3602.

²⁴ Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa, 1987. – T. 10. – S. 258.

- ²⁵ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 129. – С. 1281-1282; Спр. 141. – С. 375-376; Спр. 142. – С. 2075-2078; Спр. 150. – С. 1507-1510; Спр. 151. – С. 1142-1143; Спр. 219. – С. 383; Спр. 223. – С. 492-493; Спр. 562. – С. 558-559; Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 101. – С. 3435; Спр. 110. – С. 739-741; Спр. 128. – С. 656.
- ²⁶ Там само. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 464. – С. 941-2; Спр. 467. – С. 1473-1474.
- ²⁷ AGZ. – Lwów, 1914. – Т. 22. – С. 26, 44, 195.
- ²⁸ Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej... – Т. III: Ziemie Ruskie. Zeszyt 1. Urzędnicy województwa Ruskiego XIV – XVIII wieku / Oprac. Kazimierz Przyboś. – Wrocław, 1987. – С. 15-16.
- ²⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 435. – С. 1682-1686.
- ³⁰ Там само. – Спр. 441. – С. 3817; Спр. 445. – С. 1499-1501
- ³¹ Там само. – Спр. 234. – С. 126; Спр. 235. – С. 627.
- ³² Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти... – С. 139-140.
- ³³ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 149. – С. 2670-2673; Спр. 435. – С. 1682-1686; Спр. 441. – С. 3817; Спр. 446. – С. 1032-1034.
- ³⁴ Там само. – Спр. 137. – С. 2391-2393; Спр. 149. – С. 2670-2763.
- ³⁵ Там само. – Спр. 147. – С. 136-138.
- ³⁶ Там само. – Спр. 140. – С. 1309-1314.
- ³⁷ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка (далі – НБ ЛНУ. ВРСРК). – Ф. “Самбірська економія”. – Спр. 548/III. – Арк. 24-25зв; ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 216. – С. 582-583; Спр. 222. – С. 738; Спр. 224. – С. 492; Спр. 466. – С. 2788-2789; Спр. 520. – С. 1846-1847.
- ³⁸ Там само. – Спр. 164. – С. 1240-43; НБ ЛНУ. ВРСРК. – Ф. “Самбірська економія”. – Спр. 547/III. – Арк. 235зв.-236зв., 239.
- ³⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 519. – С. 734-735.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 495. – С. 1034-1035.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 503. – С. 841-843.
- ⁴² Там само. – Спр. 224. – С. 492-493.
- ⁴³ Там само. – Спр. 164. – С. 623-625, 1530-1533, 1550-1553, 2375-2380; Спр. 225. – С. 132-133, 154; Спр. 227. – С. 55, 59; Спр. 228. – С. 359-360; Спр. 234. – С. 124-125, 126.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 247. – С. 167-8; Спр. 520. – С. 1567-1569.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 457. – С. 334-338; Спр. 466. – С. 2788-2789; Спр. 216. – С. 581; 219. – С. 626-627.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 216. – С. 582-583.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 225. – С. 44; Спр. 239. – С. 142-143; Спр. 240. – С. 125.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 164. – С. 2237-2241; Спр. 225. – С. 44, 140-141, 147-148, 387; Спр. 227. – С. 638-640; Спр. 236. – С. 239; Спр. 239. – С. 142-143; Спр. 240. – С. 125; Спр. 241. – С. 579-580; Спр. 245. – С. 263-264, 346-249.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 241. – С. 579.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 239. – С. 142-143.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 239. – С. 142; Спр. 240. – С. 125; Спр. 241. – С. 579; Спр. 245. – С. 263-264.

Ігор Смуток.

Стрийські військи (кінець XVII – перша половина XVIII ст.).

У статті зібрані біографічні відомості про стрийських війських кінця 17 – перша половина XVIII ст. З'ясовується їхнє походження, мсуспільно-політична діяльність, майновий стан. На підставі цього зроблені просопографічні узягальнення.

Igor Smutok.

Stryj voyski (end 17 is the first half 18 st.).

In the articles collected biographic information is about Stryj voyskikh of end 17 is the first half 18 st. An ikhne origin turns out, msuspil'no-political activity, property state. On the basis of it prosopografichni generalizations are done.

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ ПРО ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ М. НОВОГО САМБОРА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Вивчення історії міст Перемишльщини давньопольської доби неможливе без урахування такого явища, як стихійні й природні лиха, суспільно-політичні та соціальні потрясіння та інші подібного ґатунку фактори, котрі порушували звичний ритм повсякденного життя. Вони безпосередньо впливали на господарську кон'юнктуру, призводячи до занепаду ремесла й торгівлі та корелюючи рівень заможності міщанства. Змінювали демографічну криву, часом настільки різко, що подекуди доводиться говорити про формування складу населення заново та початок чергового етапу міської історії. Більш далекосяжні наслідки раптового втручання цих чинників позначалися на адміністративно-правовій та культурній сферах міського життя.

Новий Самбір не становив винятку з-поміж решти населених пунктів Перемишльської землі. Починаючи від XV ст. і до кінця XVIII ст., місто неодноразово зазнавало нападів або піддавалося облозі татарських, козацьких загонів, трансільванського і шведського війська, потерпало від постоїв польських військових хоругов та пішого регіменту. Зазнавало збитків в результаті кліматичних аномалій, зокрема розливів Дністра, що тече поряд. Періодично місто навідували пошесті та епідемії¹.

Особливо важкими виявилися два десятиліття, починаючи з середини 1690-х й до середини 1710-х рр. Все розпочалося після смерті Яна III Собеського, коли збунтоване коронне військо створило конфедерацію й розмістилося в Самбірській економії. Впродовж липня 1696 – квітня 1697 рр., поки тривали переговори, конфедерати безперешкодно визискували місто та околицю. Наступного 1697 р. 15 жовтня в Самборі сталася пожежа. Вона повторювалася ще двічі: у 1702 р. та між 1706 і 1710 рр. В результаті згоріло більше 200 будинків та міська ратуша, що становило дві третини міста. У 1700 р. паводок на Дністрі спричинив затоплення передмість та руйнування двох міських млинів. У 1705 – 1706 рр. та 1710 рр. у Самборі лютувала пошесть, котра забрала життя більшої частини населення. Все це відбувалося в умовах військових дій, більш відомих як Північна війна, коли по черзі місто окупували польські, шведські, саксонські та російські війська. Недаремно ревізори Перемишльської землі, відвідавши у 1711 р. Новий Самбір, вказували на неймовірне розорення та занепад як середмістя, так і передмість².

Такі події закарбовуються надовго в людській пам'яті та фіксуються у історичних джерелах. Не дивно, що, наприклад, про вказані випадки з історії Нового Самбора повідомляють як очевидці, так і представники наступних поколінь, котрим доводилося вивчати історію міста. На них натрапляємо і в місцевій хроніці XVIII ст., і в роботах Будзінського, Кучери тощо, виданих наприкінці XIX ст. і в першій половині XX ст. Однак, цій інформації зазвичай бракує конкретики. Такий недолік властивий для більшості подібних повідомлень. В цьому переконує і “Історія стихійних лих в Польщі і сусідніх краях” для XV – XVII ст., видана в кількох томах польськими істориками в 1930-х роках³. Зібрані з різних джерел відомості про природні та суспільні катаклізми обмежуються лише згадкою про них, без детальнішої

характеристики в кількісних показниках масштабів явища та його наслідків. Власне, ця обставина змушує уважніше вивчати документи, які вміщують такого роду обліково-статистичні дані, а їхня незначна кількість дозволяє зараховувати їх до групи унікальних історичних джерел.

Саме до таких слід віднести теперішню публікацію. Йдеться про перелік померлих жителів Нового Самбора як середмістя, так і передмістя, складений у травні 1706 р. (далі – “Перелік”). Безпосередньо його появі передувала перша з двох епідемій, що навідувалися в місто у першому десятилітті XVIII ст. Вона розпочалася у серпні 1705 р. і тривала до лютого 1706 р. Таким чином, “Перелік” складений очевидцями одразу після припинення мору і його вірогідність не викликає сумнівів.

Над укладанням документа працював самбірський міщанин Андрій Корняк, якому допомагали Себастьян Ставкевич та лент-війти з передмість. В основу “Переліку”, ймовірно, покладений якийсь із поборових реєстрів, котрими послуговувалися міські лонгери для збирання податків. Оскільки останні стягувалися побудинково у місті та із земельних ділянок на передмісті, такий реєстр являв собою докладний список всієї міської та заміської нерухомості із зазначенням розміру податку з кожної кам’яниці, “будиночка”, “халупи” та земельної ділянки. Так само “перелік” реєструє померлих жителів Нового Самбора побудинково, а не, наприклад, за конфесійною, парафіяльною приналежністю або за соціальним становищем тощо.

“Перелік” не містить вичерпної інформації про кількість померлих. Як правило, для кожного будинку чи господарства на передмісті вказуються відомості про смерть господаря, натомість щодо решти членів сім’ї та прислуги вони не конкретизуються. Це не дозволяє одразу визначити ні більш-менш докладну загальну кількість міських жителів, ні кількість тих, хто помер від пощесті. Однак, “перелік” може добре прислужитися для з’ясування таких демографічних показників. Взявши його за основу та доповнивши інформацією з тогочасних судових та майнових справ кінця XVII – початку XVIII ст., в яких присутні так чи інакше майже всі жителі міста, можна реконструювати, так би мовити, персональний склад населення Самбора. В свою чергу, така база даних може успішно використовуватися для моделювання демографічних змін певного історичного періоду, в даному випадку йдеться про два-три десятиліття до 1706 р. та стільки ж після вказаного року.

Більше того, побудинкова (погосподарська) реєстрація померлих окремо в місті та передмістях із вказівками на окремі мікротопоніми, як то “за Перемишльською” та “за Львівською” брамами, “на валах” тощо дозволяє з’ясувати не тільки демографічні, а й соціотопографічні аспекти.

“Перелік” має певне значення для з’ясування ще двох питань з історії Нового Самбора.

По-перше, він відхиляє завісу над проблемою формування передмість. Інвентар Самбірського староства 1585 р. згадує про існування двох передмість: “Горішнє”, “Нижнє” та “Замістя”⁴. У кінці XVII ст. процес виокремлення нових громад продовжувався. У 1698 р. комісія, делегована від Королівського скарбу, розглядала взаємні претензії магістрату та передмість Нового Самбора. Останні були представлені п’ятьма лент-війтами⁵. Таким чином, виникнення додаткових трьох передмість припадає на кінець XVII ст.

“Перелік” недвозначно вказує, що формування передмість відбувалося шляхом розпаду “нижнього” передмістя на три окремі громади, що разом із “замістям” та “горішнім” передмістям становило згадані на 1698 р. п’ять громад.

По-друге, “перелік” інформує про заборгованість жителів міста на початок XVIII ст. та подає докладні дані для двох передмість. Міські борги – звичне явище для XVII – XVIII ст. Передумови їхнього виникнення добре відомі, як зрештою, відомі поодинокі несистематизовані відомості про їхні розміри для окремих осіб. Однак зведених даних для всього міста або, принаймні, для його окремих частин на сьогодні не збереглося. Побіжний огляд засвідчує, що систематична індивідуальна заборгованість міщан і в цілому міста сягає своїм корінням власне кінця XVII – початку XVIII ст. Саме з цього часу вона перетворилася на постійне явище господарського життя Нового Самбора⁶.

Не зупиняючись на інших аспектах джерелознавчої вартості публікації, слід зазначити що вона є цікавим джерелом, яке доповнює наші відомості по історії Нового Самбора кінця XVII – початку XVIII ст. та з успіхом може бути використане дослідниками мікроісторії, антропоніміки, історичного краєзнавства тощо.

¹ Ulanowski B. Komisya Samborska z r. 1698 // Archiwum komisii prawniczej. – Kraków, 1895. – T.V. – S. 313; Добрянський А. Короткі записки історичеськіі о месте Самборе // Зоря галицкая яко альбумъ на год 1860. – Львовъ, 1860. – С. 350-355; Самбір. Погляд у давнину. – Львів, 2002. – С. 6-9; Budzynowski I. Kronika miasta Sambora, zebrana i wydana ku uczczeniu 500 letniej rocznicy założenia miasta Sambora. – Sambor, 1891. – S. 2-58; Diedzicki L. Sambor // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1884. – T. X. – S. 227-246; Horn M. Kłeski pożarów w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1600 – 1651 // Sprawozdania. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. – Wydział I: Nauk Historyczno-Spółecznych. – Seria A. – Nr. 4 – Opole, 1966. – S. 201-216; Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Sambor, 1935. – T. 1. – S. 298-321; Siarczyński Fr. Opisanie miasta Sambora i obwodu jego, dzieje dawne miasta tego i stan niniejszy // Czasopismo naukowe księgozbioru publicznego im.Ossolińskich. – Lwów, 1829. – № 2. – S. 50-63.

² Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. – T. 7: Rękopisy 6601 – 7000. – Zbiory Morstinów, Radziwiłłów, Potockich i inne rękopisy XVI – XVIII w. / Pod red. Krystyny Muszyńskiej. – Warszawa 1969. – Nr. III 6643 (60), III 6645 (24-25), III 6646 (43-61); Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 259. – С. 402; Kuczera A. Samborszczyzna... – T. 1. – S. 310-311; Budzynowski I. Kronika miasta Sambora... – S. 35-37; Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390 – 1795 // Zabytki dziejowe. – Lwów, 1936. – T. IV. – Z. 2. – Nr 294, 295, 300.

³ Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450 – 1580. – Lwów, 1932 – 1935. – T. I – II; Namaczyńska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648 – 1696. – T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory. – Lwów, 1937.

⁴ Смуток Л. Новий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 493-498.

⁵ Ulanowski B. Komisya Samborska z r. 1698 // Archiwum komisii prawniczej. – Kraków, 1895. – T. V. – S. 324.

⁶ Rybarski R. Kredyt i lichwa w ekonomii Samborskiej w XVIII w. – Lwów, 1936. – S. 56-66.

ДОКУМЕНТ

oblata registri hominum mortuorum tum in civitate sambor et suburbis

Rewizyia Miasta Sambora pod czas powietrza pomarłych Ludzi Domow w których Gospodarze pomarli y teraz po Powietrzu rewidowane iako są zdezolowane w Roku Tysiącnym siedmsetnym Szostym.

Primo, dom Franciszka Kupczykewicza, gospodarz wymarł y z dziećmi y czeladzią, tylko zona została w wielkim ubóstwie y długi są. Secundo, dom Kornakow, pusty stoi, wymarli, tylko się zostały dzieci troje, długow natym domie dwa tysiące. Tertio, dom Walenczakow, wymarli z dziećmi y czeladzią, ale zawiedziony, długi wielkie, Jmc Pan Stadnicki herb kazał swoy przybic. Quarto, dom Legoczego, wymarli, pusty stoi, tylko siostra została, ale się do niego [nie]interesuie, ponieważ są długi wielkie. Quinto, dom pana Kwartnika, wymarli wszyscy, tylko dziecko we dwóch leciech zostało, do tego dłużny iest. Sexto, dom Franciszka Pankiewicza, domow dwa wedle siebie stojące, wymarli wszyscy, tylko się iedne dziecko zostało y to się *poniewierza* we trzech leciech, gdysz to domy długami wielkimi obciążone. Septimo, dom Leszczyka pusty, zawiedziony, ustąpił z niego. Octavo, dom Kobierzyckiego, wymarł, tylko zona z corką została, zawiedzione są dobra. Nono, dom Myklewiczowey, gospodarz z dziećmi y czeladzią wymarł, tylko zona sama została. Decimo, dom Famforyczowey, gospodarz y z dziećmi y czeladzią wymarł, tylko zona została, ale długi wielkie [są]. Undecimo, dom Szadurskiego, pusto stoi, wymarli, tylko chopiec mały został. Duodecimo, dom Czerazniskiego, gospodarz z dziećmi y czeladzią wymarł, zona sama tylko została, ale długi wielkie [są]. Desimo Tertio, [dom] Szczerbicza, gospodarza niemiasz, pusto stoi, długi wielkie są. Decimo Quarto, dom Wegrzynowiczow, wymarli, tylko corki zostali. Decimo Quinto, dom Noszczynski, od pogorzenia pusto stoi. Decimo Sexto, dom Stawkiewicza, wymarli wszyscy, tylko matka stara została. Decimo Septimo, dom Godeckiego, wymarł, Oycom Jezoitom legował. Decimo Octavo, domek Adamasznego, wszyscy wymarli y ten [domek] OO Jezoitom ligował. 19, dom Rusienkiwicz, pusto stoi. 20, dom Hrehorego, pusto stoi, wymarli, tylko corka została, ubogo. 21, dom Jana Medyckiego, wymarli, tylko zona została dłużna. 22, domek Kornakow, pusty y dłużny. 23, domek Kernowicza, pusty y zawiedziony.

/1118/ długi [są]. 24, dom Woyciechowskiego, ze wszystkim wymarli, herb na tym domie przybito. 25, dom Jerzykowskiego, wymarł gospodarz z czeladzią, tylko zona iest. 26, dom Hubickiego, wymarł, tylko corka została y dłużny. 27, dom Dombrowskiego, pusty, bo długami zawiedziony, wymarli. 28, dom Tarnopolskiego, wymarł, tylko corka została. 29, dom Zeradkowskiego, wymarł, dzieci małych dwoje zostało. 30, dom Stawkiewicza, gospodarz y z czeladzią wymarł, zona została. 31, dom Pawłowskiego, wymarł, pusto stoi. 32, dom Nowomieyskiego, wymarli, tylko dżicie lat pułtora zostało. 33, dom Łewandowskiego, wymarli, tylko iedna kalika została. 34, dom Kornaczka, gospodarz z czeladzią wymarł, tylko zona została. 35, dom Dkrabow, pusty, bo wszyscy wymarli, dżicie małe zostało. 36, dom Kupczykewicza, wymarł, pusto stoi, dzieci małych troje [zostało]. 37, dom Wie..wicz, wymarł, zona została [w] ubóstwie. 38, dom Martuszkiewicza, wymarł, pusto stoi, tylko corka została, w Drohobyczy mieszka. 39, dom Otwinowskiego, wymarł, tylko zona została y dłużni. 40, dom Cerolikow, wymarł, pusto stoi. 41, domek Gomołkow, pusto stoi. 42, domek Mroczkowego, pusto stoi. 43, domek Pałaszkieviczow, wymarł, tylko dzieci małych dwoje zostało. 44, domek na Starym Dworzysku Bartoszewiczow, wymarł, tylko dżicie małe zostało y dłużni są. 45, domek Szaloskiego, gospodarz z czeladzią wymarł, zona została. 46, domek Liszkiewiczow, wymarł ze wszystkim, (... ...) odebrali. 47, domek na Wale Partykow, wymarli, pusto stoi. 48, domek Krawcow, wymarli, pusto stoi. 49, domek Tywankow, pusto stoi, ten OO. Dominikanom odkazany. 50, domek Piwowarow, wymarli, pusto stoi. 51, domek Bartazego, wymarli, pusto stoi. 52, domek Bo—owicza, wymarli, dżicie małe zostało. 53, chałupa Dutkowa, pusta, po prosbie chodzi. 54, chałupa Mleczkowa, pusta y dłużna.

55, chałupa Piechtuły, wymarli, pusta. 56, dom Turczynowicza, wymarli, dziecko zostało. 57, domek Malarzow, wielkie ubostwo y dluzni. 58, chałupa Krukienickiego, wymarli. 60, domek Motiki, wymarli, pusto stoi. 61, domek Kaminskiego, wymarli, tylko chłopiec został ubogi. 62, domek Rymarza, wymarli, tylko zona została. 63, domek Skomorowicza, wymarli, zona tylko została. 64, domek Korkuszkow, wymarli, pusto stoi, dluznicą. 65, domek Cyryiakowiczow, wymarli, dziecko małe zostało. 66, domek Orłowskiego, wymarło. 67, domek Kołodziejczykow, pusty, wymarli. 68, domek Marwaczow, wymarli. 69 domek Ordynskiego, wymarł z dziećmi zona została. 70, domek Stuwinskiego, wymarł, zona została. 71, domek Polanski, wymarli, zona z dziećmi została. 72 domek Piwowarow, /1119/ wymarł, dziecie zostało. 73, domek Staromieyski, pusto stoi. 74, domek Koczurowey, wymarli, pusto stoi. 75, domek Stelmachow, pusto stoi y zawiedziony. 76, domek Swocalow, wymarli, pusto stoi. 77, domek Mazowica, wymarli, zona z dziećmi została. 78. domek Paluszkiewicz, pusto stoi. 79. domek Wasikow, wymarli, ze wszystkim wymarli, na spital odkazaną. 80, domek Kroczkiewiczow, wymarł, zona tylko została. 81, domek Kleczki, pusty, wymarły 82, domek Kupczykiewiczow, pusty, wymarli. 83, domek Piwowarow, pusty, sama po zebrach chodzi. 84, domek Dublanskiego, pusty, chłopiec został. 85, chałupka Węgrzynowicza, wymarli, pusta. 86, chałupka Kosmalika, pusta, wymarli, zona sama została. 87, domek Rozyckiego, wymarli, arendarz mieszka. 88, chałupka Zienki, pusta, wymarli.

89, za bramą Przemyską, domek Tyszara, wymarł, zona została. 90, domek Rudzinskiego, wymarł, zona została. 91, domek Ichnata Kramarza, wymarł, dziecie zostało. 92, domek Wyszytyckiego, wymarli, dziwka została z matką. 93, domek Hrupnikow, wymarł, pusty stoi. 94, domek Strączkowskiego, wymarli, pustką stoi. 95. domek Szczepankiewicz, wymarli, zona została. 96, domek Malutowiczow, pusto stoi. 97, domek Mokrzanskiego, wymarli, pusto stoi. 98, domek Lewandowskiego, wymarli, tylko dziecie małe zostało. 99, domek Sądeckiego, wymarli, zona została. 100, domek Barana, wymarli, pusto stoi. 101, domek Hulika, wymarł, pusto stoi. 102, domek Raytarski, pusty, wymarli. 103, domek Ambrozego, wymarli pusty. 104, domek Balcera, wymarli, pusty. 105, domek Kopyciaki, wymarli. 106, domek Piskorza, wymarli wszyscy, tylko syn został. 107, domek Skabowy, pusty y założony. 108, domek Gorzelnikow, wymarli, sama została, ale dluzna. 109, domek Prasola, pusty y zawiedziony. 110, domek Szerzenia, wymarli, pusty. 111, domek Czolhanskiego, wymarli, córka została dluzna. 112, domek Goreleckiego, gospodarz umarł, zona została. 113, domek Siranta, wymarli, pusta. 114, domek Zyradkowskiego, wymarli, pusto stoi. 115, domek Snopkowicza, Dominikanom legowany.

116, Za bramą Lwowską. Dom Gadowicza, pusty, wymarły. 117, dom Kulikow, wymarły, pusty. Dom drugiego Kulika, wymarły, zona sama została. 118, dom Kuciatkowskiego, pustka stoi. 119, dom Huczynskiego, wymarli, pusto stoi. 120, dom Niedzwieckiego, wymarł, zona tylko została, zawiedziony. 121, dom Mokazanskiego, wymarło uniego ludzi N[ume]ro 21, pusty. 122, dom Wilkow, wymarli, successorowie na stronie zostali. 123, dom Zwięzkow, wymarł, pusto stoi. 124, dom woronnika, wymarli, komornik mieszka. 125, domek Hnislów, wymarły, pusty. 126, dom Lepiana, wymarł, pusty. 127, dom Pawelkiewiczow, pusty. 128, domek Warzochow, pusty, wymarły. 129, domek Fallerkow, wymarli, pusty, w długach, szlachta odebrała. Nie zostało się tedy w samym Miesci tak z ulicami, /1120/ iako też, co y na wałach mieszkało gospodarzow tylko 28. Y co nie którzy przez zon pozostawali.

Osobliwie Jchmosciow rozných panow słacheckiego stanu Jest domkow pietnascie, z których zadnych podatkow skrabowych do Miasta nie przykładają się. Duchownych zas chałupek iest tak oycow Dominikanow, iako OO Jezoitow y Panien Zakonnych nayduie się na trzydziescie, od których to miasto zadnego niema poratowania. A miasta zazywają y rozne handle prowadzą y rzemiasła robią. Andrzej Korniak mieszczanin Samborski m[anu] p[ropria] swoim y Calego

Jmienia miastem za zleceniem pana burmistrza y całego pospolstwa, radziec podpisuie te re-wizyie. Tak w miescie, iako w przedmiesciach uczynioną dnia 16 maia roku panskiego 1706. Sebestiani Stawkiewicz, kolega moy takze mieszczanin samborski, nie umięjący pisac znakiem Krzyza swiętego podpisuie się +. Franciszek Kobur, lantwoyt gromady Nizniey, ze nieumiemi pisac znakiem krzyza podpisuie się +. Woyciech Skraba y Jnni lantwoytowie nie umięjący pysac gromad swoich znakami Krzyza swiętego podpisuią się w rejestrze specificowanym +++.

Gromada Franciszka Hocura.

Jan Nikober umarł, syn został, długu zostało złotych czterysta. Woyciech Dudek pomarł, zona została z dziecmi, długu zostawili zło 300. Woyciech Pałuch umarł z zoną, dziecko zostały, [długu] zostawił zło 300. Grygier Zimniak umarł, zona została y synow dwoch, długu zostawił zło 2000. Walenty Wanat umarł, zona została, długu na dwoich częściach prętu zło 750. Błazey Hiszka umarł, syn został, długu zostawił zł 400. Franciszek Panek umarł, zona została z dzie- cięciem, długu zostało złotych 200. Walety Wanat zmarł, dzieci dwoie zostało, długu też ma. Walenty Prek umarł, dzieci dwoie zostało, długu takze zostaie. Jakub Wanat umarł, brat rodzo- ny został, długow złotych 200. Thomasz Przypuypoł umarł, dziecie zostało, długu złotych 200. Thomasz Urban zmarł, ociec iego został, długu [iest] zł. 150. Mikołay Andryszzczak umarł, zone iest, długow [iest] zł. 400. Szymon Grzeszawski umarł, zona iest, długu [iest] zł. 200. Krzysztof Kiszka umarł, zona gdzies poszła, brat iego został długow [iest] zł. 200. Błazey Łobos umarł, syn iest, ktoren z Kamięca przyszedł, długow zostaie zło 100. Jendrzey Ulizło umarł, dzieci dwoie zostało, długow [iest] zł. 800. Jędrzey Babiak umarł, zona została, długu [iest] złotych 100. Mathiasz Jurek umarł y zona, dzieci dwoie zostało, gdzie długu iest zło 150. Stanisław Dudek umarł z zoną, syn został, długu zostawił złotych 300. Jakub Manik umarł, zona została, długu iest złotych 400. Woyciech Jarosz [umarł], brat successor został, długu iest złotych 500. /1121/ Jan Ozga umarł z zoną, dzieci dwoie zostało, długu [iest] zło 200. Piotr Sadło umarł y zona, dzieci dwoie zostało. Jan Ochotnik wymarł, dzieci dwoie zostało, długu [iest] złotych 500. Matyasz Byrka umarł, zona została y dzieci dwoie, długu takze zostało 250. Wawrzyniec Dusza umarł, dzieci dwoie iest, długu [iest zł.] 450. Jan Tulus umarł, zona z dziecmi została, długu [iest] zło 400. Wałęty Hyska umarł, zona iest y dzieci dwoie, długu takze zostaie 300. Wawrzyniec Dusza umarł y zona, ociec successor zostaie, długu został 600. Woyciech Hyszka umarł z zoną, dziecie iedno zostało, długu [iest zł.] 350. Marcin Zimniak umarł z zoną, zostało dziecie iedno, długu [iest zł.] 350. Gospodarza u tey gromiadzie szczegulnie zostało dwanasacie, ale maia takie długi wiekie y ubodzy ludzie pozostali. Jan Jandryszzczak, Szymon Grzesiowski, Jan Babola tedy ci ze wszytką chudobą funditq[ue] zgorzeli y zroynowani, iz cale przy niczym ne zostały.

Gromada Przedniescia Łobozowa.

Sebestyan Urban umarł, zona została, długu iest złotych 1000, ktora teraz zamąż poszła. Krzysztof Tyszar umarł, są bracia, długu iest 400, to szlacheckie, takze y Kosciele. Wawrzyniec Gołąbek umarł, bracia są, długu zostaie [zł.] 150. Jan Stroż umarł, zona zosstała, długow rozných [zł.] 600, dla ktorych nie siała, bo sobie rady dac nie moze. Woyciech Broda umarł, dzieci troie zostało, do pola sie nie biory, gdysz długu iest [zł.] 1350. Mikołay Kurmanski umarł, synow dwoie zostało y to natym długu zostaie [zł.] 700. Jędrzey Łachoda umarł, zona została, długu [zł.] 200. Marcin Grusiowski umarł, bracia są, grunt pusty lezy, gdysz długow iest [zł.] 400. So- bestyan Michałkiewicz umarł, dwa syny zostały, ktorzy osiedli pole y posiały. Woyciech Byrka wymarł, dziecie [zostało]. Matyasz Wachrobek wymarł, dzieci dwoie zostało, długow [zł.] 600. Wdowa Gałuszyna umarła, została corka iedna, pręt ieden, długu zostawiła 800. Błazey Wanat z zoną wymarł, synow troie zostawił, długu takze iest [zł.] 400. Mikołay Łokos umarł, zone zo-

staweł, długi iest [zł.] 600. Grygier Łobs umarł, successorowie bracia, długi [zostawił zł.] 700, ktore dobra Xięza zabrali, a bratom w długi puscili. Woyciech Krulik umarł z żoną, syn został successor, długi zostawił [zł.] 100. Jakob Stankowicz umarł, żona iest z dziećmi. Tomasz Kocur umarł z żoną, dzieci dwoie zostali, długi zostawił [zł.] 200. Błazey Braczykowicz umarł z żoną, dwoie dzieci zostało, długi iest zł. 200. Woyciech Bobola umarł, żona została z dziećmi, długow zostaie [zł.] 300. Szymon Kykober umarł, żona została, długi [zostało zł.] 400. Woyciech Benedy umarł, żona została, długi [iest zł.] 700. Jozef Ryczek umarł, Xięza zabrali wszystko. Jędrzey Andruszczak pogorzał ze wszystką chudobą. W tey tegy gromadzie szczególnych gospodarzow zostało Jedynascie, /1122/ ktorzy mają długi na kilka tysięcy y chudoba onych niewydala.

Gromada Woyciecha Barszczowskiego z Zamieysza.

Wawrzyniec Gołabek umarł, successorowie są, długow iest y grunt zniesc nie moze. Mykołay Jaroszczyk umarł, żona iest, długi iest [zł.] osmset. Matyas Chomo umarł, successorowie są dwoie dzieci, długi iest złotych siedmset, Wawrzyniec Nykiel umarł, synow cztery zostało, długow iest [zł.] siedmset, albo y więcej. Walęty Tywonek umarł, sucsessorka iest, długi iest iak na [zł.] pięcset. Tywonek Sebestyan umarł, OO. Dominikani odebrali gruntu. Franciszek Czesnowski umarł, sucsessorka iest, X[ięza] Farni zboze zabrali, dług iest rozny. Jan Zelechowicz umarł, iest sucsessorka, ale długi wielkie na tym gruncie. Jan Proslowicz wymarł ze wszystkim, brat rodzony iest a XX[ięza] Farni wszystko zabrali. Błazey Monik wymarł, synowie dwoy zostały, długi złotych 250. Jan Niklewicz umarł, bracia są ale [iest] dług wielki na zł 800. Tomasz Wilk umarł, successorowie są, y dłużnicy do gruntu się biorą z kosciołow. Matyas Wąs umarł, syn successor został, ale dług iest wielki. Mikołay Wiczka umarł z żoną, dziecina została, dług iest. Josef Zuk umarł, zięc został, grunt osiadł, podatki płaci, długi więcy iak tysiąc y grunt się nie stoi. Grygier Dusko umarł, siostra rodzona została się y matka, długow dosc. Szymon Łuczak umarł, córka się została, długi słacheckie y koscielne są wielkie. Woyciech Bosko umarł, żona iest, długi ma. Stanisław Zapotocki umarł, brat iest successor, długi iest [zł.] 250. Gospodarzow zostało sie siedm, ale ubodzy, dłużni, ..mi zebrane. W tey Gromadzie iest długi Jmci Pana Jelnickiego złotych tysiąc, prowizy za dwa roki.

Gromada Piotra Mliczka z Dulnego Przedmiescia

Jan Hacz umarł, żona została, dług iest wielki. Stanisław Hacz umarł, córka została, Xięza wzieli pułtora pręta, podatek ginie. Łukaszczykowa wdowa, umarła, syn ieden został, dług iest na roli do tego zgorzała, bo gromadzie pod czas powietrza morowego Domow dziewietnascie [zgorzało]. Walenta Łukaszczyk umarł, syn został, pogorzała y ta, ale grunt por[z]ucili, bo dług wielki. Wawrzyniec Pak został, ale chudoba pogorzała. Franciszek Łukaszczyk umarł, dziewczyna została, ale gruntu nie sieią, bo długi wielkie. Jędrzey Zylak umarł, żona została y synowie, chudoba zgorzała, długi mają. Walęty Mliczek umarł, żona została y dzieci y ta zgorzała, długi wielkie ma. Fetko Rubka umarł, successorowie są, ale do gruntow niebiorą, pogorzała y długi są. Matyas Zylak umarł, dziecie zostało, grunt dłużnicy wzieli, Stecko Duleba umarł, żona została, pogorzała, dług ma wielki. /1123/ Szymon Ozga umarł, chudobie XX[ięz]a zabrali. Stanisław Brinan wymarł, dwa syny zostały, zgorzeli, dług rozny iest. Jakub Mrozek umarł y pogorzał, żona z dziećmi została. Waskowa Hasia wymarła y pogorzała, dziecina iest, ale długi są. Piotr Jaroz wymarł, Xięza gruntu y chudobie zabrali, Jan Maryniak umarł, żona została y dług został. Grygier Pokora wymarł z żoną, successorowie zostały, Jacob Lenart wymarł, syn został, długi wielkie, syn się do gruntu nie bierze. Mikołay Zapotoki, wymarł z żoną, dobra successorowie odebrali, długi na gruncie przeieli. Woyciech Dupniak umarł, są dzieci, ale długi wielkie są. Jozef Zylak umarł, żona została, długi iest 2000. Jan Mruk umarł, żona została, długi ma. Sebastian

Mliczek umarł, zona z dziecmi została, długi ma. Stanisław Kulewiczka umarł, zona z dziecmi została. Błazey Zimniak umarł, ieden syn został, dług iest. Jędrzey Klimek wymarł, ociec iest, ale sie do gruntu nie bierze, bo długi wielkie. Piotr Krasnopolski wymarł, iedna dziecina została, długi są. Szymon Pokora umarł, successorowie są bracia. Grygier Wąż umarł, zona została, do szpitala poszła, szpital grunt wzioł. Woyiech Mruk umarł, successorowie są. Iwan Mudry umarł, zona została, dług iest rozny. Iliasz Zruyło umarł, zona została, dług został. Stefan Zuyło umarł, zona została, długi są. Stefan Hołowka umarł, zona została, dług iest. Dmitr umarł, grunt iest, ale sie do niego successorowie nie biorą, bo długi wielkie. Stanisław Filip umarł, successorowie są. Filip Wesołowski wymarł, grunt iest, długi są. Stanisław Zimniak [umarł], zona i dzieci są. PP. Panny Zakonne S Brygidy prętow trzy mają, podatki giną. Szymon Hocz wymarł, iest grunt, OO. Jesuisci niewiedziec iąką racie mają y odberaią, podatki zas giną. Matusza Hącza grunt iest, ktory OO. Jezuici w possessyią wzięli, a on żyie. Jan Hocz umarł, zona została, długi rozne. Stanisław Hącz umarł, successorowie są bracia. Grygier Samok umarł, successorowie są, dług iest. Jędrzey Knap umarł, dziecina została y długi. Błazey Knap umarł, syn iest successor. Krzysztof Klepacz umarł, syn iest przed długami uciekł. W tey gromadzie gospodarza zostało dwanasie, iednak ogniem niektorzy zruynovani pod czas powietrza. Ta gromada długu winna osmset, a prowiria wolno.

Gromada Wałętego Połęcaka z przedmiescia Dulnego.

Matwy Hunka umarł, successorowie są, długu [iest] złotych 400. Iwan Łabas umarł, zona iest z dziecmi, długi są. Matusz Migdał umarł, zona z dziecięciem małym została, długow iest wiele. Grun Podolankowski lezy ugorzem, bo długi wielkie, a syn iest. Sebestyan Kawalek umarł, zona iest y dziecie. Tomasz Puk umarł ze wszystkim, bracia są rodzeni. Marcin Mikołayczyk /1124/ umarł, zona iest. Franciszek Kawalek do Dąbrowski uszedł, bo długi wielkie. MatyasZ Zylak posiedł na inszy grunt, długi Koscielne na nim. Mliczek Wałęty poszedł pod JMc Pana Chłopickiego. PP. Panny Zakonne Łukasza Zylaka wzięli w długu grunt. Adam Lechowicz poszedł przecz, szlachta na iego gruncie mieszka, podatki nie daie do Skarbu Krolewskiego. Hnat Turczyn umarł, [zona] sama iest z dziecmi. Paweł Hrycay umarł, zona uszła, bo długow iest złotych 1200 dic[t]o Dwanascieset. Stefan Onuczko umarł, siostra succesorka. Czupko Fetko umarł z zoną, successorowie bracia są. Wałęty Mliczek umarł, syn y zięc iest. Jozef Pokora umarł, syn iest. Jozef Migdał umarł, ociec succesor, ale długi są. Florek Umarł, syn iest y corka. Jan Knapa umarł, zona iest z dziecmi. Na kaczarowskim lezy ugorem, gospodarz nie siedzi, uciekł, bo długi wielkie. Marcin Kawalek umarł, corka iest, długi wielkie. Łukasz Byk umarł, zona uciekła przed długami wielkimi. Woyciech Gwodz umarł, syn iest, długi ma wielkie. Wawrzyniec Kaszuba umarł, syn iest successor. Mikołay Kosc umarł, zona została. Szymon Lenart umarł, successorowie są. Adam Lechawicz uciekł, szlachecki chłop siebie za długi gunt [wziął], podatkow y żołnierza nie podeymuie. MatyasZ Lis umarł, zona z dziecmi została. Ostatek gospodarza zostało 28, de długi wielkie mają. Stanisław Pokora do szpitala poszedł, dzieciem nic nieadał, szpital wszystko zabrał, a dziecie podatki płacą y ciężary obeymuia. Długu ta gromada winna pułtrzecia sta Jmci Panu Zielonce, a oddac nie ma z czego.

Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 480. – С. 1116-1124.
Документ облятований 31 травня 1706.

Леся Смуток.

Документальне свідчення про демографічні втрати м. Нового Самбора початку XVIII ст.

У статті міститься публікація документу до історії Нового Самбора початку XVIII ст. З'ясовується обставини створення документу та його джерелознавча цінність. Зазначається, що дана публікація сприяє глибшому вивченню демографічних та соціотопографічних аспектів з історії міста.

Lesya Smutok.

The Documentary testifying to the demographic losses of m. of New Sambora of beginning of the XVIII item.

In the article there is a publication a document to history of New Sambora of beginning of the XVIII item It turns out circumstances of creation a document and him historical value. Marked, that this publication is instrumental in more deep study of demographic and sociotopografichnikh aspects from history of city.

НОВІ ЕПІЗОДИ ДО ІСТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО БРАТСТВА У XVIII СТ.

*“...навіть великі знавці історії Львова,
могли просто заперечити факт самого її існування”¹*

Історіографічний дискурс з історії Святопреображенської парафії у Львові був започаткований ще в середині XIX ст. і з цього часу, як правило, торкався лише проблеми локалізації церкви та меж її парафії. При цьому історія братства через невелику кількість збережених актових джерел часто змушувала дослідників до констатації банальних фактів: “при церкві у кінці XVI ст. почало існувати братство”², яке на тлі цілісного національного “обличчя” української громади м. Львова завжди позиціонувалось “дуже бідним, нечисленним та малоактивним”³ об’єднанням мирян. Щоправда, конкретних аргументів для існуючих тверджень історіографічна традиція дослідження львівських братств досі не репрезентувала. Водночас, без відповідей залишається чимало питань, які стосуються переходу братства до унії, а також його фінансово-господарської та релігійної діяльності у XVIII ст.

Найдавнішу писемну згадку про церкву Св. Спаса у Львові Іван Крип’якевич датував 1539 роком⁴, імовірно, опираючись на соборну ухвалу Макарія Тучапського від 16 листопада 1539 р., в якій згадується спаський отець Автоном⁵. Зазначимо, що у 1544 р. храм зафіксовано у списку крилошанських церков, у ньому на протязі 1547 – 1549 рр. парохом був о. Авраам⁶.

На думку львівського краєзнавця М. Любінецького⁷, в кінці XIX ст. І. Шараневич одним із перших помилково локалізував церкву Св. Спаса на Галицькому передмісті Львова – при вул. Широкий навпроти Богоявленської церкви і найближче до Бернардинського костелу⁸. Подібну версію згодом підтримав львівський священик Ф. Лабенський, який також вважав, що церква стояла неподалік вул. Широкої, вище паралелі до церкви Богоявлення⁹.

Пропонувалися й інші версії. У 20-х рр. XX ст. львівський археолог та архітектор Богдан Януш (В. Карпович¹⁰) “переніс” розташування давнього храму на територію Жовківського передмістя¹¹. До слова, І. Крип’якевич давню локацію церкви Преображення Господнього ствердив у кінцевій частині вул. Жовківської (сучасна вул. Б. Хмельницького), причому територія її ґрунтів, за його словами, підходила впритул до річки Полтви¹². Цю точку зору сьогодні підтримує також львівський архітектор Юрій Криворучко¹³.

Більш правдоподібну версію у 30-х рр. XX ст. пропонував львівський історик М. Любінецький, локалізуючи неіснуючу церкву Св. Спаса на території крайньої “периферії Краківського передмістя, в бік від Замарстинова, на тогочасну Болонію”¹⁴. Натомість відомий львівський архівіст та краєзнавець Йосиф Гронський місце розташування церкви вбачав на території с. Волиця (Голосківська), за річищем Полтви, праворуч від колишньої вулиці Калініна (Замарстинівська)¹⁵. Варто зауважити, що з’ясування усіх існуючих суперечностей та можливих неточностей в історичній топографії

храму нещодавно стали перспективним полем для спеціального дослідження¹⁶. До того ж, важливим аргументом для розуміння місцезнаходження церкви Св. Спаса є маловідомий візитаційний опис її ґрунтів у 1743 р.: “...we Lwowe na Krakowskim Przedmiejściu za Jursdykcyami Zborowszyzna y Gabrielowszczyzna nazwanych między Grontami XX Dominikanow Lwowa z iedney a Slawetnego Jan[a] Kassyana¹⁷ z drugiey strony w szyrz, widluz zas od Gruntow rzeczonych XX Dominikanom do Sianożęci Staroscinskiej ciągniącesą kolo drogi publicznej zdawna Krolewskiey¹⁸ nazwaneу na przeciw młynu Jaryszowski raczenego leżące anliquitus Lambuckie nazwane...”¹⁹.

Покликаючись на протоколи Львівського Ставропігійного братства 1599 – 1625 рр., львівський історик Ф. Лабенський часові межі виникнення Львівського Преображенського братства умовно позначав кінцем XVI ст.²⁰, що, імовірно, було пов’язане із певними неточностями в актових записах (проте виникло не пізніше 1608 р.²¹). Недарма Д. Зубрицький, розповідаючи у своїй культовій “Хроніці міста Львова” про спустошливі наслідки пожежі 1623 р., помилково вважав, що церкви, а відтак і братства Св. Спаса на краківському передмісті взагалі не існувало²². Помилки іншого характеру припустилася російська дослідниця Світлана Лукашкова в таблиці реєстру об’єднань мирян в Речі Посполитій періоду XVI ст.²³ Аналізуючи суперечку львівських передміщан із львівським єпископом Гедеоном Балабаном, першу згадку про діяльність Преображенського братства вона датує 1589 р., коли троє міщан з Краківського передмістя Львова: колишній підвоєвода Андрій Стрільник разом із своєю братовою Фенькою Івановою та Феодором Кушніром – просили правового захисту у патріарха Єремії²⁴. Проте насправді це звернення не містить жодної інформації про їх належність саме до братства Св. Спаса, яке, між іншим, не згадується узагалі. Зазначимо, що у 1589 – 1600 рр. парохом церкви був о. Гаврило, а в 1605 – 1606 рр. – Діонісій Бережницький, який, на думку львівського історика Ігора Мицька, був шляхетського роду²⁵.

Виразнішими є згадки про діяльність братства на початку XVII ст., коли простежується участь преображенських братчиків у вирішенні спільних питань української громади міста Львова. Скажімо, у 1605 р. під час збору коштів для відрядження послів на Вишньський сеймик від *церкви* Св. Спаса надійшов 1 зл.²⁶, а в 1608 р. під час збору коштів для майбутнього сейму у Варшаві *братство* виділило 3 зл., 15 гр.²⁷ Зважаючи на такі доволі невеликі суми пожертв, свого часу М. Любінецький чи не вперше визначив “убогість” Преображенської парафії, у зв’язку із чим, у вирішенні спільних справ української громади Львова вона допомагала “мінімально”²⁸. Проте, з іншого боку, щорічні грошові видатки і відсутність правових здобутків у цей час частково знеохочували передміські братства²⁹ до ширшої діяльності. В цілому, брак документальних свідчень з історії Львівського Святоспаського братства періоду XVI – XVII ст. не дозволяє сьогодні вірогідно констатувати час та особливості його інституційного оформлення. Проблематично також уточнити такі скупі свідчення, як наприклад, підтримка Преображенським братством та місцевим парохом Михайлом Івановичем кандидатури Йосифа Шумлянського під час його відомої боротьби із Євстафієм Свистельницьким за Святоюрську катедру у 1668 р.³⁰ Зазначимо, що нещодавно вдалось виявити факт судової справи від 17 липня 1668 р. між позивачем Войцехом Соболевським підстаростою п. Замостського з с. Винники та згаданим преображенським священиком Михайлом Івановичем³¹. М. Любінецький відстежив факт, що наступником цього пароха був о. Андрій Чайковський, у часі служіння якого старшими братчиками були якісь Симеон Владичка та Ілько Лепак³².

Схожа ситуація із джерельними свідченнями простежується також у XVIII ст.³³, коли братство Св. Спаса функціонувало як інституція унійної церкви. Завдяки документальним відкриттям української церковної археографії³⁴, особливо цінними є акти візитацій Львівських церков³⁵ (лише за 1743 – 1744 рр.), серед яких збереглась візитація львівської церкви Св. Спаса від 19 грудня 1743 р., проведена львівським офіціалом о. Мойсеєм Богачевським³⁶. Одним із перших³⁷, хто висловив власні рефлексії над текстом візиту Преображенського храму, був М. Любінецький. Вчений звернув увагу на те, що в 1743 р. “сестри Каронська та Папарова” записали на церкву ґрунти, які знаходились в околицях Габрієлівської та Зборовської юридик³⁸. Насправді, обидві особи могли й не бути сестрами, оскільки в тексті джерела з приводу передачі згаданого ґрунту про дарувальників значилося лише те, що: “...вельможний Іван Каронський воевода Кам’янецький із дружиною Барбарою та вельможний Олександр Папара стольник Добжинський... наступник частки (своєї) сестри [Папарової]”. Про межі цієї, чи не єдиної, фундації в акті записано так: “Фундуш та бенефіція ... простягаються по ширині та довжині поза межами церковної юридики званої Зборовщицзна, поміж володіннями, з одного боку, Львівського Конвенту Отців Проповідників, а з іншого – частки володінь Львівської Капітули. А в довжину від нерухомості званої “Szalajowe” (власником був парафіяльний священник Іван Шалай) до нерухомості “Biły Przemyśl”³⁹. Цінними є відомості візитації про зовнішній вигляд храму, ґрунти, оздоблення вівтаря малярським золотом, богослужбові книги та пароха І. Шалая, який 16 квітня 1731 р. був висвячений єпископом Атанасієм Шептицьким і отримав право на служіння в цій парохії⁴⁰. Натомість жодних записів про існування братства при церкві Св. Спаса в тексті візиту, з невідомих причин, не було занотовано, незважаючи на те, що у братській книзі прибутків та витрат факт візитації зафіксований⁴¹. Як виявилось, подібна ситуація простежується під час візитування інших передміських церков Львова. Наприклад, львівський офіціал не записав також здавна існуюче братство Покрови Пресвятої Богородиці⁴², яке знаходилося у міському селі Головську (Голоську)⁴³. Сьогодні можна лише припустити, що згідно з візитаційною інструкцією А. Шептицького від 1739 р.⁴⁴, при візитуванні братств фіксувались в першу чергу ті братства, які мали грамоту єпископа (статут) та провадили книги прибутків та витрат, за якими можна було з’ясувати характер їхньої діяльності. Більш конкретизовані відомості про функціонування Львівського Преображенського братства знаходимо в часі ствердження унії у Львівській єпархії.

Акт проголошення єпископом Й. Шумлянським церковної унії Львівської єпархії з Римською Апостольською столицею 14 (25) квітня 1700 р. створив нові обставини для життя передміських церковних братств Львова, які, з одного боку почали поволі включатися в загальний процес “Другого культурно-релігійного оновлення Львівської єпархії”⁴⁵, а з іншого в їх діяльності все частіше простежується прояв економічної та територіальної самоідентичності шляхом усвідомлення власних можливостей серед інших церковних братств. Як наслідок, у 1700 р. прослідковується збільшення числа судових справ не тільки між братчиками та парохом, а й самими братствами⁴⁶. До речі, в одній із них вдалось віднайти інформацію про ктитора церкви Св. Спаса Івана Лямбуцького, який 5 липня 1700 р. позивався проти якогось Яцька Лазарчука з Голоська⁴⁷, за право володіння легацією⁴⁸ на суму 100 зл., яку на церкву Св. Спаса записала померла Анастасія Медицька, сестра обвинувачуваного.

Першим фактом переходу львівських передміських братств до унії стала спільна урочиста Служба Божа, організована Й. Шумлянським в катедрі Св. Юра 9 липня 1700 р.⁴⁹

Після символічної молитви представники усіх Львівських братств, окрім Ставропігійного, у присутності коронного гетьмана Станіслава Яблоновського склали католицьке ісповідання віри⁵⁰. Невідомо, однак, якою була атмосфера під час спільного зібрання мирян, оскільки останні події, пов'язані із внесенням престолу Й. Шумлянського до Львівської Успенської церкви мали відверто конфронтаційний характер, часто стримуваний, під оглядом присутності військ С. Яблоновського⁵¹. Проте, 11 липня 1700 р. Й. Шумлянський вперше перед мирянами Львова під час служіння Літургії задав “філіокве” та проголосив єдність єпархії з католицькою церквою⁵². Важко спрогнозувати, чи всі представники Преображенської парафії та братства одразу підписали “акт церковної унії”. За різними джерельними даними, в цей час парафія Св. Спаса навіть була вакантною на посаду священика (vacat)⁵³. Втім, цілковитий факт присягання Преображенського братства унії все ж таки підтверджується віднайденим “реєстром присяглих братств Львова”. 8 травня 1702 р. Й. Шумлянський задекларував реєстр львівських церковних та монастирських⁵⁴ братств у Львові, які отримали право з “власними хоругвами та хрестами збиратись на публічні празничні та поховальні процесії” з дотриманням унійної канонічної традиції⁵⁵. Список братств подаємо відповідно до копії єпископського декрету, виявленого у книзі духовного єпископського суду за 1700 – 1703 pp.⁵⁶:

1. “Bractwo S. Spaskie.
2. Bractwo Zniesieńskie.
3. Bractwo Hołowskie.
4. Bractwo Czystnokreskie.
5. Bractwo Woskreseiskie.
6. Bractwo Tarnawskie.
7. Bractwo Fedorowskie.
8. Bractwo Bohoiawłenskie.
9. Bractwo SS. Piatnic.
10. Bractwo Błahowiszczenskie
11. Bractwo Święto Nikolskie
12. Bractwo Święto Onufryiskie
13. Bractwo Bohosłowskie”

Цілком ймовірно, що братство Св. Спаса, будучи в реєстрі під № 1, могло першим прийняти унію (навіть географічно воно розташовувалось найближче до Святоюрської гори). Реєстр унійних церковних братств Львова був особисто стверджений підписом Й. Шумлянського. У кінцевому протоколі документу єпископ наголосив на тому, що “цей порядок братств повинен був діяти, як за його життя так і після смерті”⁵⁷.

Одночасно із згаданими подіями розпочався *перший етап дисциплінування* діяльності львівських церковних братств, яке провадила Львівська єпископська катедра. Цей етап був додатковою складовою загальної програми реорганізації інституту крилосів-капітул⁵⁸, механізми якої були закладені у тексті грамоти Й. Шумлянського від 10 липня 1700 р. “про відновлення” Львівського єпархіального крилосу⁵⁹. В салютації цієї грамоти було наголошено на підлеглості церковних братств єпископським постановам: “Wscem wobec y każdemu zosobna wszelskiego Stanu godności Preminencyey y kondycyey Religiey Greko-Ruskiey Bractwom i Ludziem Jurisdikcyi naszej Episkopskiej”⁶⁰. На думку І. Скочиляса⁶¹ Й. Шумлянський, реагуючи на прохання крилошан полегшити правову ситуацію в парафіях, включає в текст грамоти додаткові нові “7 пунктів” або “Punkta”, які максимально розширювали повноваження членів єпархіального крилосу

у підлеглих їм парафіях м. Львова⁶². Перші п'ять із семи правил забезпечували правовий контроль духовенства над церковними братствами та парафіяльним середовищем мирян, замінюючи давню ставропігійну формулу⁶³ взаємовпливу “братство – священник” (від мирян) на нову унійну духовну прерогативу “священник – братство”, як говорилося в грамоті: “...aby owczarnia Chrystowa iednego naywyższego Pastera znała”⁶⁴.

Відповідно до першого пункту, на всіх звітних братських зборах, в тому числі “елекціях” братської старшини повинен був бути присутній парафіяльний священник, без згоди якого братство не мало права приймати нових членів: “1. Aby przy każdych Sessyach, Rachunkach, Elekcyach, Sprawach, y potrzebach, ktore Bractwa iakiey że kolwiek Cerkwi mieć y odprawiać będą Duchowny Cerkiewny prasens był, a we wszystkim Bractwu prasis, żaden Brat bez niego do Konfraterniey niebył przymowany”⁶⁵.

Другий пункт зобов'язував братчиків відбувати Великодню сповідь виключно у власного душпастиря: “2. Aby żaden jak z Bractwa iako y Parochialnych Ludziew Confesione Paschali u innego Duchownego na stronie niespowiadali się, tylko pred tym Dychownym, do ktorego Cerkwi jure Parochiey należy”⁶⁶.

У третьому пункті єпископа “*recipiendis Sakramentalis*” від усіх мирян парафії, а отже і від членів братств, вимагалось виконувати літургійні і сакраментальні практики виключно в межах своєї парафії, не звертаючись за послугами до монахів (наприклад, уділення Тайни Вінчання)⁶⁷.

За четвертим пунктом Й. Шумлянського, братські школи та вчителі (δάσκαλος) вперше звільнялись від юрисдикції братств, підпорядковуючись безпосередній душпастирській опіці священників: “4. Bakałarze y wszyscy Szkolni, aby do władzy, dyreksyi y Dysposusy Duchownego w przyimowaniu y odprawieniu należeli”⁶⁸. Пункт напевно стосувався лише тих міських братств, які утримували школи⁶⁹: Св. Богоявлення, Св. Благовіщення, Св. Теодора (Тирона), Св. Параскеви (П'ятниці), Різдва Богородиці та Воскресіння Христового (не поширюючись на Ставропігійну школу).

П'ятий пункт змінював механізм контролю над фінансово-господарськими справами братства. Парафіяльний священник отримував верховне право контролю за прибутками та витратами: “5. Wszystkie Accydencye, jak też według Artykułow Brackich opisane Censur Duchownym należące y coby in Supplementum vita ich bydz mogło cederz y oddawane bydz maia”⁷⁰. Цей пункт був одним із найбільш “болючих” для братської організації, оскільки братчики втрачали можливість вільно (в межах братства) розпоряджатися не тільки братською касою, але й нерухомим майном, яке часто надходило у формі фундушевих записів парафіян. Варто зазначити, що всі перелічені правила не поширювались на Львівське Успенське братство, яке прийняло унію щойно у 1708 р.

Другий етап процесу дисциплінування львівських братств був пов'язаний з ухвалами Замоїського синоду 1720 р., які відобразившись згодом у “конституціях” єпархіальних соборів, стали канонічною підосовою для співвідносин між братством та парафіяльним священником, часто повторюючи пункти Й. Шумлянського 1700 р. Проте, згідно з новими постановами, братства підлягали обов'язковому періодичному контролю з боку єпископа, не зважаючи на те, що: “... вони є суто світськими чи за-снованими при церквах монаших чинів, а якщо їх діяльність пов'язана з добродесними справами, тобто з тими, що, зрештою, стосуються (опіки) шпиталів та інших місць, мислимих для єпископської візитації, – повинні бути візитовані”⁷¹.

На третьому етапі дисциплінування діяльності львівських братств реалізовувалась програма реформ Львівської єпархії єпископа Атанасія Шептицького (1715 – 1746 рр.)⁷². Саме в цей час текстологічних змін зазнали братські артикули (статути), відповідно

до яких змінилися вимоги до ведення братських рахунків, інвентаризації церковного майна та ін⁷³. Іншим серйозним кроком єпископа стало ствердження 1744 р. спеціального реформаційного декрету “*Decretum reformationis Leopoliensis*”⁷⁴ для львівських церковних братств. Зокрема, йшлося про вимогу до усіх братств, протягом двох місяців вдруге “зложити ісповідання віри”⁷⁵ за унійною традицією, причому братчики, які не виконали постанов цього декрету, не мали законних підстав перебувати в конфратернії. Видання цього декрету, вочевидь, було пов’язане із практичною стороною виконання чи, скоріше, невиконання братствами прийнятих до 1744 р. дисциплінарних постанов, які стосувались прибутків та витрат, – “7 пунктів” Й. Шумлянського та Замойських постанов 1720 р. Як виявилось, у 1710 – 1740 рр. справді помітно збільшилась участь церковних братств Львова у судових процесах⁷⁶ із парафіяльними священиками, причиною яких в основному слугували суперечки щодо церковних грошей та земельних угідь. Втім дана проблема потребує спеціального дослідження⁷⁷.

Менш інформативною є історія братства Св. Спаса від середини XVIII ст. Попередньо дослідникам вдалось з’ясувати реалії життя лише церкви Преображення Господнього. Скажімо, інформацію про існування храму між 1768 та 1774 р. знаходимо у списку парафій львівського намісництва, складеному о. Дмитром Блажейовським⁷⁸. Припускаємо, що в 1768 р., хоч дерев’яна церква Св. Спаса ще знаходилась на своєму місці, парафія вже не функціонувала. У 1774 р. дерев’яний храм був проданий до с. Мокротина (Жовківське намісництво, Львівський крилос), у якому він функціонував до 30 квітня 1874 р.⁷⁹ (аж поки не згорів).

Аналізуючи список Львівських церков за єпископства Лева Шептицького від 1774 р., видатний історик та архітектор В. Вуйцик звернув увагу на джерельний запис: “Церква Преображення Господнього – дерев’яна, через свою старість уже протягом яких 26 літ зістає запущеною, колись мала багато парохіян – купців та кушнірів, але тепер не має нікого, і тому доведена до руїни. Невеликий її ґрунт і бенефіція, якими користувалися преображенські парохі, приділені тепер до вікту Св. П’ятницького пароха”⁸⁰. Виходячи з тексту джерела, братство десь у 1748 р. припинило своє функціонування, а оскільки храмом не було кому опікуватись, він невдовзі спорожнів.

Не зважаючи на цей факт, а також базуючись на “Краткой исторической росписи” А. Петрушевича⁸¹, М. Любінецький у 1935 р. вдруге, після А. Петрушевича, ввів до наукового обігу твердження, що церква, а відтак і братство Св. Спаса у Львові, припинили свою діяльність ще в 1744 р.⁸², тобто на 4 роки швидше, ніж випливає із вище згаданого опису Л. Шептицького. За іншою рефлексією вченого, “братство взагалі не існувало ніколи формально”, а парафіяльне середовище мирян, яке доглядало за храмом, вчений ототожнював з “провізорами”, від імені яких відбувалась співпраця з церковним урядом та Ставропігійним братством⁸³.

Натомість нещодавно віднайдена книга реєстру прибутку та витрат братства Св. Спаса (Преображення Господнього) у Львові за 1738 – 1746 рр.⁸⁴, аргументовано подовжує верхню межу історії храму та братства до 1746 р., а судовий характер останніх видаткових записів братчиків свідчить про можливе пізніше продовження його діяльності.

Фінансові записи касової книги дозволяють частково реконструювати внутрішню організацію братства за 1738 – 1746 рр. (у касову книгу не вписувались членські внески). Як виявилось, до числа братства Св. Спаса у різний час входили: Теодор Чаплінський (1738 – 1746 рр.), Тимофій Куницький (другий старший, 1738 – 1745 рр.; у 1746 р. братчик), Григорій Филипович (1740 – 1745 рр.), Дмитро Пжемський

(1741 р.), Ян (Іван) Камінський (1741 р.), Іван Коваль (1743 р.), Ян (Іван) Островський (1745 р.), Ян (Іван) Плутинський (1738 – 1746 рр.), Василь Филипович (1745 р.), Василь Залевич (1745 р.) та Дмитро Лонтовський (1743 – 1746 рр.; у 1746 – старший (другий братчик). Про братські зібрання (*zchadzki*) відомо лише із єдиного запису про видатки на їх організацію у 1745 р., а також те, що того року їх організовували тричі, під час яких приймалися нові братчики. Цей факт все ж таки свідчить про інституційний характер братства та обов'язкове дотримання братських артикулів, які, скоріш за все, не збереглися до нашого часу.

Особливу увагу слід зосередити на постаті старшого братчика Теодора Чаплінського, про якого інформація майже відсутня, проте з його іменем та прізвиськом пов'язано суттєве джерелознавче застереження. Майже одночасно із вище згаданим Теодором Чаплінським, яскравим діячем сусіднього церковного братства Благовіщення (Краківське передмістя) був інший передміщанин Теодор Чаплінський, про особу якого набагато більше документальних даних. Перші відомості про його членство в Благовіщенському братстві знаходимо у книзі духовних єпископських судів за 1708 – 1753 рр., в якій збереглась його протестація від 24 вересня 1717 р.⁸⁵ З тексту протестації дізнаємося, що Т. Чаплінський, будучи членом Львівського Благовіщенського братства, виступає проти своїх побратимів, які, за його словами, незаконно звинуватили його в якихось церковних (майнових) махінаціях, за які його запроторили до міської в'язниці, в якій змушений був відсидіти (*“więzienie sirpia”*) 4 дні арешту. З тексту протестації також дізнаємося, що Т. Чаплінського від ув'язнення звільнив *“J[go] m[osc] Prezident”* суду, який не довіряв звинуваченням братчиків. Згодом перед духовним консисторським судом в кафедральному соборі Св. Юрія Т. Чаплінський заявив, що не відав про справжні причини його звинувачення зі сторони церковного братства, оскільки особисто не мав безпосереднього відношення до оздоблення Благовіщенського храму, і навіть не був ніколи обраним старшим братчиком цього братства (старший братчик мав доступ до братської скрині з грошима). За словами Т. Чаплінського, братство навіть добре оздобивши храм, недбало доглядало за його начинням, яке цілком вірогідно, могли між собою неправомірно розділити інші братчики. Т. Чаплінський також наголосив на тому, що братство кілька років (до моменту подання протестації Т. Чаплінського у 1717 р.) не провадило реєстру прибутків та витрат. У випадках, коли Т. Чаплінський намагався чимось допомогти братству його свідомо не допускали до загальної участі, а у випадку, коли Т. Чаплінський щось намагався порадити, то члени братства *“zawsze się gniewali”*, а відтак навмисно робили йому шкоду⁸⁶. Нам поки що не вдалось виявити хоча б якихось записів реєстру прибутків та витрат Благовіщенського братства в часі подання протестації Т. Чаплінського. Однак, вірогідно відомо, що записи системно провадились у двох збережених на сьогодні книгах: 1676 – 1709 рр.⁸⁷ та 1744 – 1759 рр.⁸⁸ Недарма у книзі реєстру братчиків під час щорічних елекційних зборів Благовіщенського братства (1677 – 1747 рр.) Теодор Чаплінський, за правдиві свідчення про порушення діяльності братства, у 1717 р. не був уписаний до числа членів братства⁸⁹. Варто зазначити, що в 1717 рр. старшими Благовіщенського братства були передміщани Іван Туркевич та Яків Ременович⁹⁰. У 1718 р. їх замінили Теодор Примович та Стефан Асманицький⁹¹. У 1726 р., коли старшим братчиком Благовіщенського братства був Теодор Мокрицький, згаданий Теодор Чаплінський нарешті вступає до братства⁹². В 1733 р., з невідомих причин, його знову виключили з числа братчиків *“Exclussio a Confraternitate”*⁹³, і лише в 1738 р. він втретє вступає до братства, постійно відвідує збори, проте посідає найнижче місце у реєстрі братства⁹⁴.

У 1739 р. прізвище Т. Чаплінського було викреслене зі списку братчиків⁹⁵. Щоправда, впродовж 1741 – 1745 рр. Т. Чаплінський бере активну участь у братських зібраннях, систематично сплачуючи членські внески “Solwit” (Там само. – Арк. 56-58 зв.), наприклад у 1744 р. він сплатив річного 1 зл. 6 гр.⁹⁶ Під час зборів коштів на церкву у 1746 р. Т. Чаплінський з тачею виходив 8 злотих, і цього ж року разом із Андрієм Ступницьким “висиділи” під церквою (з образом в руках) 1 зл. 12 гр.⁹⁷ 14 червня 1747 р. Т. Чаплінського обирають першим старшим братчиком⁹⁸. Цікаво, що звітна документація про прибутки та витрати в часі старшинства Т. Чаплінського в книзі 1744 – 1759 рр. відсутня (свідомо пропущена?)⁹⁹, а записи книги відвідувань братських зборів у 1748 р. взагалі не проводились¹⁰⁰. У 50-х рр. XVIII ст. Т. Чаплінський перебував у статусі рядового братчика. Для прикладу, у 1753 р. він разом із якимось Петром на свято Св. Юрія з образом виходили 3 зл. 12 гр., цього ж року він пожертвував до братської скрині аж 100 зл.¹⁰¹

На перший погляд видається, що Теодор Чаплінський одночасно міг бути членом двох церковних братств: Благовіщення та Св. Спаса, які знаходились не так вже й далеко одне від одного, на одному і тому ж Краківському передмісті м. Львова¹⁰². Додатковим аргументом є також збіг часових рамок документальних свідчень про обох Чаплінських (1738, 1740 – 1746 рр.). Однак, більш правдоподібним є те, що одночасне членство Теодора Чаплінського у двох церковних братствах була неможливим, хоча б з тієї причини, що участь у двох мирянських організаціях відверто суперечила традиційним намаганням унійної ієрархії дисциплінувати братства у підзвітну церковну інституцію, яка б представляла конкретне парафіяльне середовище мирян, підзвітне візитаторові, як єдине ціле. На початку XVIII ст. першим духовним імпульсом до збереження архаїчної цілісності локальної парафії (храм, парох, миряни-братчики та миряни, які не входять до числа конфрастерії) та впровадження ефективного контролю священика за життям братств були ідеї, які розвивав Йосиф Шумлянський, і які, в основному, були закладені в згаданих “Семи Правилах” реорганізації крилошан. Нагадаємо, що відповідно до 2-го “Правила” Й. Шумлянського кожен братчик конкретної парафії зобов’язувався відбувати Великодню сповідь у священика тієї парафії, при якій цей братчик входить у братство¹⁰³.

На нашу думку, Теодор Чаплінський, який у книзі реєстру прибутків та витрат Преображенського братства у 1738 – 1746 рр. фігурує як старший братчик був лише однофамільцем Теодора Чаплінського, який, у своєю чергою, в різний час з 1717 р. до 1750-х рр. був членом братства Благовіщення (його дружина, як виявилось, теж входила до числа молодшого жіночого братства, яке діяло при церкві Благовіщення¹⁰⁴). Зазначимо також, що досі не вдалось з’ясувати статус Теодора Чаплінського, який 14 травня 1731 р. був утягнений в судову справу боргового характеру¹⁰⁵. Як виявилось львівський міщанин Іван Цівінський позивав проти якогось Теодора Дубінського і Теодора Чаплінського, які не бажали повертати борг на суму 153 злотих. Суд постановив негайно повернути цю суму. Як правило в текстах подібних судових декретів важко віднайти докладну інформацію про особу, тому про “акторів” подібних конфліктів можна лише здогадуватись.

Публікована нижче рукописна касова книга 1738 – 1746 р. братства Св. Спаса, створювалась якраз у часі старшинства Теодора Чаплінського. На основі річних записів досить виразно простежується своєрідне співвідношення прибутків та витрат братства (табл.).

Таблця.

Співвідношення прибутків та витрат братства 1738 – 1746 рр.

Фінансові рахунки	Річні грошові суми (зл., гр.; 1 зл. – 30 гр.)								
	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
Прибутки	4,26	12 зл.	2,9	4,15	3,23	20,10	20 зл.	98,3	33,21
Витрати	27,19	20,13	–	–	–	271,5	31,27	121,12	79,19

Отримані дані безумовно свідчать про значну різницю між сумами, які надходили в братську скриню, і сумами витрат братства. За 9 років витрати перевищили прибутки більш ніж утричі, незважаючи навіть на те, що з 1740 до 1742 р. записи витрат взагалі не проводились. Зазначимо, що серед понад 20 інших відомих нам братських касових книг періоду XVIII ст.¹⁰⁶ в жодній подібній грошовий дисбаланс не простежується, навіть при низьких надходженнях. Зважаючи на наявність лише цих касових записів братства Св. Спаса, про джерела надходження значної частини коштів, витрачених на різноманітні потреби сьогодні можна лише здогадуватись. Можна припустити, що писар інколи, з різних причин, міг і не записати суму надходжень. Наприклад, у 1745 р. якась пані Кажуска подарувала братству певну суму грошей, яку братство не внесло у фінансову книгу.

Схема загальних підрахунків у книзі виявилась ще більш незрозумілою. Братський писар, записуючи грошові надходження чи витрати, в кінці кожного аркуша робив окремий сумарний підрахунок, незважаючи на те, що на одному аркуші могли бути записи різних років. Скоріш за все, ці поаркушеві підрахунки провадилися для полегшення підрахунку загальної суми прибутків чи витрат за 9 років, які виносились після усіх записів, тобто після 1746 р. Як виявилось, ці рахунки не збігалися з поточними надходженнями і були занижені. Подібну схему загальних підрахунків було виявлено у касовій книзі братства Вознесіння Христового за період 1757 – 1774 рр.¹⁰⁷

Незважаючи на те, що записи у книзі, мають лаконічний характер, все ж таки вдалось з'ясувати певну інформацію про джерела надходження коштів у братську скриньку, які умовно можна розділити на внутрішньопарафіяльні та зовнішні (з-за меж парафії Св. Спаса).

Найпоширенішим джерелом прибутків у межах парафії були пожертвування від парафіян. Ці кошти збиралися у різний спосіб, в основному двома братчиками, які постійно чергувались. Звичайно, найчастішими були пожертви під час богослужінь: празничні, братські поминальні та за здоров'я. У таких випадках братчики “ходили” (“wychodili”) поміж людей у церкві із спеціальною тацею чи пушкою у яку назбирували від 1 до 3 зл. Були випадки, коли на великі свята, скажімо на Св. Юрія, братство збирало по 9 зл. Проте скажімо на свято Петра і Павла у 1745 р. братство збрало лише 12 гр. В одному із цьогорічних записів зустрічаємо інформацію про існування молодшого сестринського (жіночого) братства, про діяльність якого докладної інформації віднайти хоч і не вдалося, але відомо, що воно допомагало братству у збиранні згаданих вище пожертв (від 1 до 3 зл.). Варто зазначити, що у переважній більшості випадків сестринські братства допомагали старшим чоловічим братствам у різних фінансово-господарських та релігійних справах, не проявляючи власних ініціатив. Однак відомо, що у XVIII ст. існували сестринські братства, які навіть вели власні касові книги. Наприклад, у 1774 р. старша сестра Карвасарського Хрестовоздвиженського братства

(передм. Кам'янця-Подільського), попадя Маріанна Страдецька станом на 1774 р. навіть при оплаті всіх видатків, змогла зібрати в скарбницю братства 40 зл. А касові книги в братстві велись до 1791 р. включно¹⁰⁸.

Серед інших записів, у касовій книзі братства Св. Спаса частими є записи “wysiedział z obrazem”, які писарі вживали для пояснення прибутків, отриманих братчиками шляхом “сидіння” з іконою патрона (святого) та “пушкою” при входних дверях храму (drzwiach wejściowych) чи неподалік головної хвіртки церковного подвір'я. Подібні записи зустрічаються практично у всіх касових книгах церковних братств Львівського крилосу XVIII ст. Особливо прибутковими були “сидіння” в неділю та парафіяльні свята, проте прибутки братства Св. Спаса, які надходили від такої форми пожертв, були, як правило, невеликими, подібними до богослужбових, коливаючись переважно на рівні від 1 до 3 зл. Протягом одного дня братчики могли зібрати 2 зл. 9 гр., а вже наступного лише 12 гр. Вознесенське братство в с. Знесіння, коло Львова на початку 1750-х рр. збирало таким чином переважно 1 зл. 8 гр.¹⁰⁹ У Перемишльській єпархії були випадки, коли братства збирали значно більші суми, наприклад Кам'янобрідське братство, у 1777 р. “сидінням” назбирувало аж 8 зл.¹¹⁰ Були випадки, коли братчики під час “сидіння” свідомо закликали мирян до пожертв на ремонт храму чи інші потреби. Для прикладу, у 1745 р. від Юрія, мельника із Замарстинова, братство отримало аж 18 зл. Інколи парафіяни без заохочень жертвували спеціальні внески. Наприклад, у 1743 р. Іван Коваль з дружиною на відновлення церковних образів пожертвували 4 зл.

Зустрічаємо єдиний випадок, коли 1745 р. двоє братчиків зуміли поєднати “ходіння” та “сидіння”, отримавши за день 12 зл. В таких випадках братство не раз вшановувало цих братчиків грошовими винагородами. Також при отриманні більших прибутків братство отримувало можливість вшановувати священика та членів братства, наприклад у 1739 р. братство з цього приводу видало 7 зл. 18 гр., а в 1743 р. заплатило священику 8 зл.

Загалом невеликі суми пожертвувань в межах власної парафії змушували братство просити пожертв за її межами. Відтак Преображенське братство дуже часто практикувало “ходіння”, інколи під виглядом празничних процесій до сусідньої Святопокровської парафії, переважно на празник Св. Анни. Саме в цей день, при парафіяльній церкві, громада щорічно організовувала ярмарки, відомі ще з 1701 р.¹¹¹ на яких не заборонялось збирати пожертвування (donasie). Подібні випадки були характерні для братств сусідньої Перемишльської єпархії¹¹². Натомість польський дослідник Здзіслав Будзинський з'ясував, що у с. Хоростків (Теребовлянське намісництво), братство Св. Миколая Чудотворця володіло уконститутованим правом збирати пожертви (kwestować) під час відпустів та ярмарків у різних селах та містах¹¹³. Можливо, ця норма була прописана у братських артикулах, даних вищою церковною владою, скажімо, єпископом чи намісником.

Додаткові прибутки братство отримувало виконуючи таку релігійну функцію, як організацію ритуалу поховання. За відведення місця на парафіяльному цвинтарі парафіяни платили братству 8 зл. В інших випадках – лише 1 чи 3 зл. включаючи обряд, що, можливо, було пов'язано із непрямым відношенням померлого до братства. Зазначимо, що, за традицією, поховання членів церковних братств завжди було безоплатним. На нашу думку, в переважній більшості випадків ця форма пожертвувань, як і всі інші, носила особистісний характер.

Найменш поширеною, проте найбільш прибутковою у фінансово-господарській діяльності Львівського Преображенського братства була “in pia legata”¹¹⁴ – своєрідна форма кредитування, яка практикувалась у церковних братствах, основана на отриманні

відсотків від оренди рухомого та нерухомого майна. В основі цього кредитування стояла “legata” – **запис, за яким донатори, скажімо, шляхтич чи міщанин, записували на користь братства свою власність, а бо ж її окрему частину.** Рухома власність “legatum”¹¹⁵, як правило, передавалась у власність братства шляхом духовного заповіту (тестамент). На думку польської дослідниці Беати Лоренс, легаційні гроші були основою братських статків. Легаційні записи створювались в різних умовах: при купівлі чи продажі земельної ділянки, будинку, або ж в разі згаданих тестаментів. Скажімо, у 1739 р. від легацій (невідомих) братство отримало 8 зл. У 1744 – 1745 рр. братство здавало в оренду львівському офіціалові о. М. Богачевському ґрунт, фундований раніше І. Каронським та О. Папарою¹¹⁶. Від цієї оренди братство щорічно отримувало 20 зл., а в 1746 р. – 5 червоних злотих.

У разі браку коштів братство вдавалось до позик. Наприклад, у 1739 р. воно змушене було викуповувати євангеліє на суму 2 черв. зл. Навіть у згаданого о. М. Шадурського братство у 1746 р. змушене було позичити 6 черв. зл.

Окремої уваги заслуговують уміщені у касовій книзі записи про господарські витрати, спрямовані на таку важливу релігійну функцію, як догляд за храмом. Зокрема, вдалось простежити, що у 1739 та 1743 р. братство найбільше уваги приділило зовнішньому ремонту. Як виявилось, братчики системно купувати різноманітні будівельні матеріали: цвяхи (зокрема для побиття покрівлі гонтом), залізо, лати, дріт, та ін. В зв'язку із цим братство винаймало різноманітних робітників, найчастіше це були теслярі, які оббивали гонтом дах. Наприклад, у 1743 рр. їм платили 11 зл. Бляхареві, який відремонтував банний хрест у 1738 р. братство заплатило 2 зл. 18 гр. Господарство братства включало також поладження церковних дверей та в'їзних брам. У 1743 р. братчики спромоглись придбати спеціальні залізні решітки на вікна та двері, що обійшлося в суму 34 зл. Ще в 1739 р. братство заплатило гроші на поладження церковної огорожі.

Серед релігійних функцій братства важливе місце займало впорядкуванням церковного цвинтаря. Наприклад, у 1745 р. за обкопування території братчики заплатили робітникам 4 зл. 15 гр. Також братство доглядало за будинком священика, для якого у 1744 р. збудувало п'єц.

З інших записів дізнаємося, що братство Св. Спаса чимало коштів виділяло на оновлення та ремонт внутрішнього начиння храму: кадила, господарської скрині, богослужбових книг, таці. У 1744 р. придбали спеціальну скриню для зберігання срібла, за яку заплатили 1 зл. 15 гр. Також братство купувало додаткові лампи для освітлення. У 1743 р. найняли малярів для відновлення головної храмової ікони Преображення Господнього, ікон у намісному ряді іконостасу, образу, з яким братчики просили пожертв. Цього ж року вони серйозно взялись за оновлення церковної підлоги, для якої в підоснову укладалося трачіння, і лише згодом дошки (4 дошки коштували 2 зл.).

Щоденним обов'язком братчиків було належне забезпечення богослужінь свічками (зокрема для поминальних служб), хлібом та вином.

Цікавими виявились записи 1738 р., які ілюструють участь братства в організації щорічних парафіяльних празників та великих свят. Скажімо, на празник Преображення Господнього братство купувало різноманітні гостинці, якими пригощало парафіян: хліб, рибу, горілку (окремо для хористів), пиво та ін.

Надто видатковими для братства виявились судові справи, які розпочались ще в кінці 1743 р. за церковний ґрунт. Як виявилось, парафіяльний священик о. І. Шалай, не хотів поступатися братською часткою поля, яка йому, згідно за фундацією І. Каронського та О. Папари, не повинна була належати. В цілому, на процес скликання

свідків та отримання витягів з міського права Теодор Чаплінський та Дмитро Лонтоський самотужки виплатили 76 зл. Як виявилось, інші братчики не мали відповідних коштів. Про те, що справа продовжувалась у 1746 р., свідчить запис про оплату міським райцем 30 зл. для отримання свідчень про правдиві межі братських ґрунтів. Однак, на думку братчиків, у львівській ратуші на той час панувала висока корупція, навіть відомий лавник львівського міського суду, а згодом бургомістр Львова Франциск Веніно (старший)¹¹⁷ обіцявся приїхати на огляд ґрунтів, щоправда жодного разу таки не з'являвся.

Таким чином, у 30 – 40-х рр. XVIII ст. прибутки Преображенського братства не були великими. Їх розміри передусім залежали від чисельності прихожан та їх матеріальних статків, на які в свою чергу негативний вплив мали кілька політичних та историко-географічних факторів:

1) часті військові облоги Львова, які здавна нищили передусім економіку передмість (скажімо період нестабільних 1700 – 1709 рр.¹¹⁸);

2) близькість до р. Полтви, у зв'язку із чим було значне заболочення (вогкість) місцевих ґрунтів, малоприсадибних для ведення господарства¹¹⁹;

3) особливо низький рівень гігієни на передмістях¹²⁰, а звідси часті епідемії (1704 – 1705, 1709 – 1711, 1715, 1718 – 1720, 1722 та ін.)¹²¹;

4) періодичні пожежі (1704, 1734 рр.)¹²², голод (1705 – 1706 рр.)¹²³ та ін.

Скажімо, у 1765 р. кількість парафіян церкви Великомучениці Параскеви (подібно до церкви Св. Спаса знаходилась на віддалених околицях міста) становила лише 17 осіб. (найменше серед усіх львівських парафій – 12 дорослих та 5 дітей)¹²⁴. Ймовірно, саме тому в 1774 р. єпископ Л. Шептицький шляхом приєднання до П'ятницької церкви ґрунтів Преображенського храму прагнув полегшити ситуацію із церковним доходом першої. Зазначимо, що приріст населення у Львові спостерігався лише в останній третині XVIII ст.

Показово, що навіть нестабільна динаміка прибутків та витрат Преображенського братства не завадила йому за 1738 – 1746 рр. виконувати свої функції:

1) *релігійну*: догляд та збереження храму та парафіяльного цвинтаря; проведення та організація літургій, в тому числі і братських (поминальних та за здоров'я); оновлення богослужбового начиння;

2) *фінансову*: лихварські операції (незначні); грошова допомога між членами братства та між братством і парафіяльним середовищем мирян.

3) *правову*: захист земельних прав братства та парафіяльної громади через судові позови.

Братство до певної міри сприяло фінансовій стабільності в межах парафії, оскільки своїми грошовими позиками чи іншими даруваннями "рятувало" загальну спроможність до пожертв як серед самих братчиків (на членські внески), так і серед прихожан (на службу Богу та ін.). На думку польської дослідниці Дороти Вереди, церковні братства у XVIII ст. крізь призму своєї фінансово-господарської діяльності забезпечували збереження "екзистенції унійного обряду"¹²⁵ в межах конкретної парафії. Звідси очевидно бере початок духовна візія унійного церковного братства – збереження унійного культу для наступних поколінь вірних (скажімо, забезпечення храму та священика усім необхідним для гідного виконання Св. Тайн¹²⁶). Недарма у XVIII ст. зростає чисельність молодших чоловічих та сестринських братств, до числа яких, як правило входили діти членів старшого братства¹²⁷. Відтак церковне братство формувало унійну локальну спільноту, організовану навколо свого храму і парафіяльного священика, зі своїми

внутрішніми особливими формами святкування загальноцерковних та парафіяльних свят, релігійного виховання і ментальною традицією поминання своїх предків¹²⁸.

Фінансово-економічні проблеми не давали змоги львівському братству Св. Спаса поглибити свою культурно-релігійну діяльність не тільки на рівні всієї національної громади м. Львова, а й навіть у межах власної парафії, скажімо відкриття школи чи шпиталю. Подібна тенденція, починаючи середини XVIII ст., стає характерною також для інших львівських братств. З цього приводу відомий історик Микола Голубець, характеризуючи церковні братства львівських передмість, писав: "...про всі львівські братства взагалі не можна було говорити з захопленням, гідним їх початкової ревності і громадськості"¹²⁹.

Археографічні засади публікації джерела

Джерело вперше вводиться до наукового обігу. Рукописний польськомовний текст реєстрів прибутку та витрат публікуємо згідно з прийнятими археографічними правилами зі збереженням мовних особливостей тексту оригіналу, тогочасної пунктуації та форми вживання великої літери. Скорочення та пошкоджені частини тексту розкрито у квадратних дужках. Перекреслені речення та слова виокремлено круглими дужками. Вставні латиномовні слова відтворено без модернізації, згідно з правописом оригіналу. Закінчення сторінок в тексті оригіналу при публікації позначається похилими рисками – //. Публікація джерела супроводжується кодикологічним описом (оснований на методиці Ігора Скочилися та Світлани Зінченко¹³⁰), заголовком та коментарями (позначаються відповідним покликом). У загальних колонках таблиць, які в оригіналі фіксують порічні записи, штучно введено додаткові колонки для відокремлення конкретного джерела прибутку та напрямку витрат.

Кодикологічний опис

Касова книга Ркл-160

Книга реєстру прибутків та витрат церковного братства Св. Спаса у Львові 1738 – 1746 рр.: Рукопис. – 2°. – Львів, 1738 – 1746. Національний музей у Львові. – Ф. Ркл. – Спр. 160. – 15 арк. (Оригінал).

Мова – польська.

Матеріали та техніка виконання. 2°. Папір, 314x92 мм. Філігрань: Поштар з контрамаркою "LTW", Ляуцявічюс¹³¹, № 2800, кін. XVII – кін. XVIII ст. Тексти братських реєстрів прибутку та витрат виконані різними почерками: 1) перший писар – реєстр прибутків та витрат 1738 – 1745 рр. (арк. 1-2, 8-10); 2) другий писар – реєстр прибутків та витрат 1746 р. (арк. 2, 10-10 зв.). Скоропис XVIII ст. Коричневе та чорне чорнило. Характер письма здебільшого неакуратний. 34 – 49 рядків.

Оздоблення: тексти реєстру прибутків та тексти реєстру витрат окреслено окремими таблицями, кожна з яких складається із 4 стовпців (арк. 1-11 зв.): I-й – містить фіксований рік реєстру прибутків чи витрат із зазначенням джерела прибутку та напрямів видатків; II-й – містить кількість злотих ("Zlote"); III-й – кількість грошів ("Grosze"); IV-й – без назви, переважно незаповнений текстом (очевидно, був призначений для можливого впису шелягів). Таблиця реєстру прибутків містить 10 колонок, в який, відповідно до назв стовпців, записано рік ведення реєстрів, а також джерела та сума прибутків за 1738, 1739, 1740, 1741, 1742, 1743, 1744, 1745, 1746 рр. та колонка загальної суми). Таблиця реєстру витрат містить 8 колонок, в яких зазначено напрямки та суми видатків за 1738, 1739, 1743, 1744, 1745, 1746 рр.).

Оправа: [картон (м'який), папір, півшкіра XVIII ст.], 314x92x3 мм. Півфранцузька. Верхня та нижня палітурки ідентичні, поволочені інтролігованим папером з рослинним орнаментом (кольори: жовтий, голубий, білий та бурдовий). Хребет книги обтягнутий коричневою шкірою. На верхній палітурці роги не збереглися. Краї верхньої палітурки крихкі, частково надірвані. В лівому куті верхньої палітурки міститься одна сучасна прямокутна паперова наліпка білого кольору, на якій зазначено старі інвентарні номери "210811", "160 (144)". На верхній палітурці збереглась 1 шкіряна зав'язка, на нижній – 2. Верхній форзац сильно пошкоджений. Нижній форзац виклеєний папером білого кольору XVIII ст. На верхньому форзаці вказано старі та нові номери рукопису: "210811", "F°144", написані простим та червоним олівцями, а також новий інвентарний номер "Ркл-160", написаний простим олівцем.

Зміст: 1) реєстр прибутків братства при церкві Св. Спасу у Львові 1738, 1739, 1740, 1741, 1742, 1743, 1744, 1745 та 1746 р. ("Regestr Przychodu Cerkwi Lwowskiej Świętospaskiey", арк. 1-2); 2) реєстр видатків братства при церкві Св. Спасу у Львові 1738, 1739, 1740, 1741, 1742, 1743, 1744, 1745 та 1746 р. ("Regestr roschodu Cerkwi Świętospaskiey", арк. 8-10 зв.).

Провенієнції: відтиск печатки НМЛ, неправильної форми, із легендою: "† Печать Ц[ерко]вного мѣѣа в' Львовѣ" (арк. 1, 10 зв.).

Автографи: відсутні.

Походження. Рукопис початково зберігався в архіві Львівського капітулу, звідки у 1907 р. надійшов до фондосховища Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького¹³².

Стан збереження: оправа та сторінки книги сильно пошкоджені шкіроїдом та шашелем (особливо верхня палітурка, яка також пошкоджена гризунами); блок книги повний; сторінки частково забруднені слідами затіків (арк. 8, 9, 10, нижній форзац), восковими плямами (арк. 1, 8-8 зв., 10) та плямами від вологи (арк. 10); нижня частина аркушів 1 зв.-2 пошкоджені шашелем; чисті аркуші (арк. 3-7, 11); вибляклий текст (арк. 1, 10); папір верхнього та нижнього форзаців сильно надірваний та пом'ятий.

Покрайні записи: на нижньому форзаці збереглися три маргінальні записи: "Prob", "Pomo", "Domo".

¹ Цією рефлексією у 1935 р. львівський краєзнавець М. Любінецький підкреслив фрагментарність відомостей про історію Преображенської церкви у Львові (Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці. Попередниця нинішньої "Преображенки" в старому Львові // Неділя. Ілюстрований тижневик. – Ч. 1. – Львів, 1935. – С. 12).

² Лабенський Ф. Русскія церкви и братства на предградіяхъ львовскихъ // Оттискъ "Вѣстникъ Народного Дома". – Львовъ, 1911. – С. 15; Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 2009. – С. 100.

³ Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 269.

⁴ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 64, 99; Його ж. Історичні проходи... – С. 100; Цієї дати сьогодні також дотримується також: Криворучко Ю. Формування історичного сакрального ландшафту Львова XVIII ст. // Досвід та перспективи розвитку міст України. Збірник наукових праць. – К., 2006. – № 11. – С. 39; Володимир Вуйчик датував першу згадку про храм 1538 роком, пов'язуючи дату із часом відновлення львівського єпископату у Львові (Вуйчик В. Церква Преображення Господнього

у Львові // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Ч. 14: Володимир Вуйцик вибрані праці. До 70-річчя дня народження. – Львів, 2004. – С. 64). На плані Львова станом на 1772 р. Мирон Капраль вказує про існування православного храму Преображення Господнього у XV ст. (Капраль М. Національні громади Львова... – Карта 2).

⁵ Скориляс І. Собори Львівської єпархії XVI – XVIII століть. – Львів, 2006. – С. 66.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Т. 1: 1361-1598. – СПб, 1863. – С. 107.

⁶ Вуйцик В. Церква Преображення Господнього... – С. 64.

⁷ Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11.

⁸ Шараневичъ И. Прочіи братства при церквахъ (на предмѣстяхъ) города Львова, въ XVI и XVII столѣтію // Временникъ института Ставропигійскаго съ мѣсяцословомъ на годъ простый 1875. – Львовъ, 1874. – С. 155-156.

⁹ Лабенскій Ф. Русскія церкви и братства... – С. 15.

¹⁰ Карпович В. [Януш Б.] Старий Львів // Стара Україна. – Львів, 1924. – № 1. – С. 6 - 8; № 7-8. – С. 101-104; 1925. – № 1-2. – С. 15-16; № 5. – С. 88-92; № 6. – С. 106-109.

¹¹ Цю помилку вперше помітив: Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11.

¹² Крип'якевич І. Історичні проходи... – С. 100.

¹³ Криворучко Ю. Формування історичного сакрального ландшафту... – С. 51.

¹⁴ Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11.

¹⁵ Див. докладніше опис Й. Гронського від 23 грудня 1976 р. для Касової книги братства св. Спаса у Львові (Відділ рукописів та стародруків Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (далі – НМЛ). – Ф. Ркл. – Спр. 160. – 15 акр.).

¹⁶ Бокало І. Архітектура втрачених церков м. Львова / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Львів, 2009. – 18 с. Зазначимо, що місце розташування храму св. Спаса дослідник не помічає на власній карті “Місця розташування втрачених українських церков”, оскільки церква через малу активність парафіяльного життя була продана. Про методику локалізації втрачених церков див. також: Бокало І. Втрачені дерев'яні церкви Львова. Локалізація та реконструкція // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Ч. 15. – Львів, 2005. – С. 23.

¹⁷ Нещодавно львівська дослідниця соціотопографії м. Львова Мар'яна Долинська у текстах Йоифінської метрики віднайшла інформацію про Олександра Касяна, який був власником нерухомості на території “Луки Замкової”. Див про це у: Долинська М. Історична топографія Львова XIV – XIX ст. – Львів, 2006. – С. 177.

¹⁸ Там само. – С. 184.

¹⁹ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 36.

²⁰ Лабенскій Ф. Русскія церкви и братства... – С. 15.

²¹ Архивъ Юго-Западной России, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ (далі – АЮЗР). – Ч. 1. – Т. 11. – К., 1904. – С. 48.

²² Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Переклад з польськ. І. Сварника; коментарі М. Капралю. – Львів, 2006. – С. 235.

²³ Лукашова С. Миряне и Церкви: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – Москва, 2006. – С. 300.

²⁴ Milkowicz W. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. – T. I, – Leopoldis, 1895. – S. 202-203.

²⁵ Мицько І. Львівські священики та вчителі останньої чверті XVI – першої третини XVII ст. // Успенське братство та його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4-5 квітня 1996 року. – Львів, 1996. – С. 16.

²⁶ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 11. – К., 1904. – С. 42.

²⁷ Там же. – С. 48.

²⁸ Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11.

²⁹ Капраль М. Національні громади Львова... – С. 118.

³⁰ Див. наприклад: Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11; Сkochилиас І. Єпископ львівський, галицький і кам'янецький Єремія (Свистельницький, 1668 – 1676) // Генеалогічні записки. – Львів, 2009. – Вип. 8 (нова серія). – С. 70; Його ж. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст. – Львів, 2010. – С. 580-584; Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства / Переклад Іван Сварник. – Львів, 2011. – С. 172-173; Його ж. Хроніка міста Львова... – С. 377.

³¹ НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 151. – Арк. 10-11.

³² Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11.

³³ Епоха XVIII ст. – це епоха масових церковних джерел, однак переважна більшість братської документації досі залишається недослідженою. Див. наприклад: Тимошенко Л. Архіви уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVI – XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 10. – К., 2003. – С. 12-16; Сkochилиас І. Архіви унійної церкви на Поділлі XVIII століття: спроба реконструкції // Український археографічний щорічник. – Вип. 8-9. – Т. 11-12. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 105-111.

³⁴ Сkochилиас І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століть // Ковчег. Науковий збірник з історії церкви. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 470-489.

³⁵ Вперше візитація крилошанського храму св. Спаса відбувалась у 1681 р. (Сkochилиас І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст. – Львів, 2010. – С. 602).

³⁶ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 35-36 зв; Сkochилиас І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії. – Львів, 2004. – С. 163.

³⁷ Першим, хто звернув увагу на джерелознавче значення протоколів візитацій був, І. Шараневич (Сkochилиас І. Дослідження візитаційної документації... – С. 472.).

³⁸ Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11.

³⁹ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 36.

⁴⁰ Там само. – Арк. 36зв.

⁴¹ Там само. – Спр. 160. – 9зв.

⁴² Там само. – Спр. 17. – Арк. 33-34зв.

⁴³ У XVIII ст. вперше згадується під 1702 р., як “Bractwo Holowskie”. Див про це у: НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 59. – Арк. 44 зв. Також див. документ про відставку братського священика Семена Чайковського 8 березня 1727 р. (Там само. – Спр. 60. – Арк. 52).

⁴⁴ Сkochилиас І. Програма реформ у Львівській єпархії в післязамойський період: візитаційні інструкції Атанасія (Шептицького) 1732 та 1739 років // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2000. – Ч. 2. – С. 359-360.

⁴⁵ Сkochилиас І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 573-580.

⁴⁶ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 59. – Арк. 4, 6зв.-7, 8зв.-9зв., 25-25зв., 40-41зв., 80зв.-81зв.,

⁴⁷ Там само. – Арк. 41-41зв. Див також участь І. Лямбуцького в засіданні судової комісії, яке відбулося 26 березня 1702 р., на якому о. Якуб Ляшковський при свідках свідчив про сплату свого боргу на суму 160 зл. (Там само. – Арк. 42 зв.-43).

⁴⁸ Фіголь В. Церковні братства Галицької Гр. кат. Провінції у XVIII ст. // Богословія. Тримісячник. – Т. XVI. – Кн. 4. – Львів, 1938. – С. 219.

⁴⁹ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 279.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова... – С. 402

⁵² Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 279.

⁵³ Monumenta Ucrainae Historica. – Т. IV. – Vol. (1671 – 1701). – Romae, 1967. – S. 294; НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 142. – Акр. 250.

⁵⁴ Маються на увазі братства мирян організовані при монастирських церквах Львова.

⁵⁵ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 59. – Арк. 44зв.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 605.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 142. – Акр. 250.

⁶¹ Відкриття Ігорем Скочилясом “7 пунктів”, дозволяє констатувати факт початку дисциплінування діяльності братств, ще до моменту прийняття постанов Замойського синоду 1720 р. (Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 607).

⁶² Там само. – С. 606.

⁶³ Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 2006-2007. – С. 250-267.

⁶⁴ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 142. – Акр. 251.

⁶⁵ Там само. – Арк. 252.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. – Арк. 253.

⁶⁹ Лабенскій Ф. Русскія церкви и братства... – С. 27.

⁷⁰ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 142. – Акр. 253.

⁷¹ Провінційний синод у Замості 1720 року Божого. Постанови. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 212-213.

⁷² Скочиляс І. Програма реформ у Львівській єпархії... – С. 247-371; Лобатынский С. О св. антими́нахъ канца XVII, XVIII и начала XIX столѣтій, представленныхъ церквей Подольской єпархіи и хранящихся при крестовой архіерейской церкви // Подольскія Епархіальныя Вѣдомости. Часть неофициальная (далі – ПЕВ). – Каменець-Подольскій, 1888. – № 24. – С. 583-593.

⁷³ Лазорак Б. Рукописна книга-статут церковного братства Святого Архистратига Михайла в Запитові 1734 р. (інституційно-правова роль, зміст та формуляр документа) // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. 13. – Дрогобич, 2009. – С. 291.

⁷⁴ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 123. – Арк. 6-10.

⁷⁵ Фіголь В. Церковні братства... – Т. XV. – Кн. 1-4. – Львів, 1937. – С. 247, 250; Лазорак Б. Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового в Жовкві (XVII – XVIII ст.) // Жовква крізь століття. Науковий збірник. – Вип. 1. – Жовква, 2010. – С. 115.

⁷⁶ Нещодавно вдалось віднайти ряд судових справ пов'язаних із життям парафії ц. Св. Спасу у Львові. Одною із найраніших є боргова справа від 24 серпня 1694 р. між парафіяльним священиком львівського монастиря Св. Івана Богослова Бенедиктом Ступницьким та священиком церкви Св. Спасу о. Василем (НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр 58/6. – Арк. 41-41зв.). Парохи львівських

парафій часто судились між собою навіть у XVIII ст., скажімо 18 серпня 1725 р. відбувся суд між парафіяльним священиком львівської церкви Воскресіння Христового – Андрієм та священиком церкви Св. Спаса – Іваном (Там само. – Арк. 98зв.-99.). Щодо Львівського братства Св. Спаса, то нам вдалось віднайти акт судового процесу від 7 квітня 1725 р., під час якого братство позивало проти відомої львівської родини Михайла Захаріяшевича, щодо їх протиправних дій на парафіяльному цвинтарі (Там само. – Спр. 82. – Арк. 88 зв.).

⁷⁷ Див. наприклад: Навроцька А. Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668 – 1674 років (зі збірки національного музею у Львові) // Український археографічний щорічник. – Вип. 13-14. – Т. 16-17. – К., 2009. – С. 284-302.

⁷⁸ Блажейовський Д. Поважні осяги та великі втрати. Список єпархій, парафій та монастирів від Попраду по Дніпро (1768 – 1991). – Львів, 2008. – С. 167; Krochmal A. Dmytro Błażejowski I jego najnowsze prace z dziejów kościoła wschodniego // Rocznik Przemyski. – Т. XXXIII. – З. 3. – Przemyski, 1997. – С. 139-146.

⁷⁹ Вуйчик В. Церква Преображення Господнього... – С. 64. На думку Ігора Бокала церква (ймовірно її частини) простояла до 1888 р. (Бокало І. Архітектура втрачених церков... – С. 10).

⁸⁰ Вуйчик В. Церква Преображення Господнього... – С. 64. раніше цей запис вивчав також: Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 12.

⁸¹ Петрушевич А. Краткая историческая роспись всѣм русскимъ церквамъ и монастырямъ, такъ уничтоженным, какъ и до сихъ поръ существующимъ въ престольномъ Червенорускомъ Городѣ Львовѣ // Зоря галицкая. – Львовъ, 1851. – № 78. – С. 644; Його ж. Краткая роспись русскимъ Церквамъ и монастырямъ въ городе Львовѣ // Галицкій исторический сборникъ. – Вып. I. – Львовъ, 1853. – С. 11, 20.

⁸² Любінецький М. З тайн старовинної галицької столиці... – С. 11.

⁸³ Там само.

⁸⁴ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 160. – 15 акр.

⁸⁵ Там само. – Спр. 62. – Арк. 33зв.

⁸⁶ Там само. – Спр. 210. – Арк. 43; Спр. 60. – Арк. 20-20зв.

⁸⁷ Там само. – Ф. Ркк. – Спр. 148. – 47 арк.

⁸⁸ Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 149. – 20 арк.

⁸⁹ Там само. – Ф. Ркк. – Спр. 150. – Арк. 37.

⁹⁰ Там само. – Арк. 37.

⁹¹ Там само. – Арк. 38.

⁹² Там само. – Арк. 45

⁹³ Там само. – Арк. 48.

⁹⁴ Там само. – Арк. 52.

⁹⁵ Там само. – Арк. 53зв.

⁹⁶ Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 149. – Арк. 1.

⁹⁷ Там само. – Арк. 5, 6.

⁹⁸ Там само. – Ф. Ркк. – Спр. 150. – Арк. 59.

⁹⁹ Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 149. – Арк. 7-9.

¹⁰⁰ Там само. – Ф. Ркк. – Спр. 150. – Арк. 59зв.

¹⁰¹ Там само. – Ф. Ркл. – Спр. 149. – Арк. 12зв.

¹⁰² Капраль М. Національні громади Львова... – Карта 2.

¹⁰³ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 142. – Арк. 252.

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 149. – Арк. 16.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 82. – Арк. 160.

¹⁰⁶ Вдалось виявити книги прибутків та витрат інших передміських братств Львова: Благо-віщення Пресвятої богородиці (1676 – 1709 та 1744 – 1759 рр.), Св. Параскеви П'ятниці (1660 – 1710 рр.), Вознесіння Христового (1757 – 1774 рр.).

¹⁰⁷ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 161. – Арк. 1-7.

¹⁰⁸ Яворовський Н. Каменецкая Кресто-Воздвиженская церковь на Карвасарахъ // ПЕВ. – Каменець-Подольський: тип. Свято-Троїцького братства, 1892. – № 20. – С. 342.

¹⁰⁹ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 161. – Арк. 2-3.

¹¹⁰ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii Przemyskiej w XVII – XVIII wieku. – Rzeszów, 2005. – S. 199.

¹¹¹ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Переклад з польськ. І. Сварника; коментарі М. Капрал. – Львів, 2006. – С. 404.

¹¹² Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii Przemyskiej... – S. 199.

¹¹³ Bydzyński Zd. Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. – Т. 3. – Przemyśl-Rzeszów, 2008. – S. 240.

¹¹⁴ Смуток Л. Фінансове господарство Нового Самбора у XVI – XVIII ст. // Історична панорама. Збірник статей ЧНУ. – Вип. 5. – Чернівці, 2007. – С. 18.

¹¹⁵ Горбачевський Н. Словарь древняго актовaго языка Северо-западного края и Царства Польского. Вильна, 1874. – München, 1992. – С. 193.

¹¹⁶ Див. також судову справу О. Папари від 5 березня 1712 р. (НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 62. – Арк. 63в.-7).

¹¹⁷ Львівський шляхтич: у 1723 – 1753 р. був лавником львівського міського суду; в 1753 – 1754 рр., 1755 – 1756 рр., 1758 р., 1764, згадується, як бургомістр м. Львова. Див. наприклад: Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Шашкевич, Р. Шуст. – Львів, 2000. – С. 114; Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII – XVIII wieku. – Toruń, 2008. – S. 414; Єзерська І. Релігійні конверсії у Львові наприкінці XVII – у XVIII століттях (на матеріалах метрик хрещень кафедрального костелу. Частина I: Навернення християн-некатоликів та ви хрещення іудеїв-ортодоксів і мусульман // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 44. – Львів, 2009. – С. 355.

Церковне братство св. Параскеви (П'ятниці), статут якого у 1665 р. ствердив львівсько-галицько-кам'янецький єпископ Атанасій Желиборський. Пошкоджений оригінал грамоти зберігається у фондах Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 3175. – 1 арк.). Див. також: Александрович В. Іконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 103-144.

¹¹⁸ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова... – С. 404-412.

¹¹⁹ Потимко О. Санітарний благоустрій Львова у XV – XVIII століттях: Історичні тенденції становлення (за матеріалами фондів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України) // Збірник Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 11. – Львів, 2003. – С. 396.

¹²⁰ Там само. – С. 396-401.

¹²¹ Charewiczowa Ł. Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930. – S. 67-72.

¹²² Зубрицький Д. Хроніка міста Львова... – С. 407, 426.

¹²³ Там само. – С. 413, 435.

¹²⁴ Капраль М. Національні громади Львова... – С. 360; Див. також: Лаба В. Перший Галицький церковний шематизм 1763 – 1765 рр. – Львів, 2002. – С. 21.

¹²⁵ Wereda D. Działalność bractw cerkiewnych w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku // Religie. Edukacja. Kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi. – Lublin, 2002. – S. 579.

¹²⁶ Rajman J. Encyklopedia średniowiecza. – Kraków, 2006. – S. 164; Encyklopedia historii Polski. Dzieje polityczne. – T. 1. – Warszawa. 1994. – S. 76; Encyklopedia katolicka. – T. III: Cenzor-Dobszewicz. – Lublin, 1985. – 13-15.

¹²⁷ Фіголь В. Церковні братства... – Т. XVI. – Кн. 2-3. – Львів, 1938. – С. 146-148.

¹²⁸ Bydzyński Zd. Kresy południowo-wschodnie... – S. 241.

¹²⁹ Голубець М. Підземний Львів. (Слідами зрівняних з землею церков старого Львова) // Діло. – Ч. 110. – 22 травня. – Львів, 1927. – С. 2.

¹³⁰ Сkochиляс І. Генеральні візитації... – С. IXX-CXV.

¹³¹ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV – XVIII вв. Атлас. – Вильнюс, 1967. – № 2800.

¹³² Про історію створення Національного музею у Львові та історію формування рукописної збірки див. у: Сkochиляс І. Генеральні візитації... – С. 61-64; Ленчик В. Визначні постаті української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 2004. – С. 201-202; Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. До 100-ліття з часу створення Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького. До 130-ліття з дня народження Іларіона Свенціцького // Галицька брама. – Львів, 2006. – № 5-6 (№ 137-138). – 52 с. Див. також: Українське сакральне мистецтво з колекції “Студіон” / Авт. Упорядник о. д-р Севастіян Дмитрух. – Ч. 2: У збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2008. – С. 5-46.

ДОКУМЕНТ

1738 – 1746. Львів. – Книга реєстру прибутків та витрат церковного братства Св. Спаса у Львові

Реєстр прибутків братства Св. Спаса (1738 – 1746 рр.)

1738	Regestr Przychodu Cerkwi Lwowskiej Świętospaskiey Roku 1738 Za staraniem teyże Kongregacyi Świętospaskiey wolney elekcyi ¹ Panow starszych Braci Theodora Czaplinskiego ² i Tomasza Kunickiego ³	Złote	Grosze
	Tomasz ⁴ z Bazylim ⁵ wychodzili z puszeko ⁶	1	1
	Powtornie ciz sami ⁷ z puszeko wychodzili	2	
	Tomasz z Plutynskim ⁸ wychodził	1	25
1739	Przychodu Świętoiurskiego ⁹	1	
	Za pogrzeb od mielnika ¹⁰	2	
	Tomasz ¹¹ z Plutynskim wuchodzili na Hołowsku ¹² na S[więtej] Anne ¹³	1	
	Legacyi odebraliśmy	8	
[...] 1740 ao	Item Hryhorij Filipowicz ¹⁴ z Białokernickim ¹⁵ wychodzili z puszeko	1	6
	Tomasz z Białokernickim		18
	Tomasz z Kunickim wychodził		15
1741 ao	Pod czas Świąt wielkanocnych i Świętego Jura ¹⁶ wychodził Dymtry Przemyski ¹⁷ z Jacentym ¹⁸ z puszką	3	15
	Jan Kaminski ¹⁹ z Tomaszem Kunickim wychodził	1	

1742	Theodor Czaplinski starszy Brat z Tomaszem Kunickim wychodził	1	
	Hryhory Filipowicz wysiedział z obrazem	2	9
	Ciz sami ²⁰ drugiego dnia wysiedzieli		14
1743	Przychodu ²¹	2	20
	Przychodu pod czas S[więtego] Jerzego ²²	9	
	Wychodzili z tacą	4	
	Od Kowalki ²³ Szymo[...]ey na odnowe obrazow złotych (dwa)	2	
	//	45	20 ²⁴
	Od Jana Kowala ²⁵ na odnowe obrazow	2	
1744	Za arędowalismy pole należące do Konfraternii Przemienienia Panskiego ²⁶ do Katedry Lwowskiej ²⁷ za zło[tych]	20	
1745	Odebrałem za pole naięte J[e]g[o] [Mosci] X[siądzu] officyałowi ²⁸ zło[tych]	20	
	Od miesca pod czas pogrzebu niehozki Katarzyny Pastuszki ²⁹ wzielismy	8	
	Wychodził z tacą Jan ostrowski ³⁰ z Hrehorym Filipowiczem	1	3
	Jan Plutynski z Bazyli ³¹ wychodził	2	10
	Tomasz Kunicki z Bazyli ³² Filipowiczem wychodził	2	
	Pod czas S[więtego] Jerzego wysiedzieli z obrazem iz tacą wychodzili Bracia zło[tych]	12	
	Wychodził z Tacą P[an] Dymytry ³³ z innemi	9	15
	Jan ³⁴ z Białokiernickim wychodzili groszy		25
	Bazyli Zalewicz ³⁵ z Tomaszem Kunickim wychodzili	3	4
	Jan Plutynski z Tomaszem Kunickim wychodził	1	12
	Białogłowy ³⁶ wychodziły	1	20
	Panny ³⁷ wychodziły	3	
	Na Świętego Piotra ³⁸ było wszytkiego przychodu		18
	Wzielismy od P[ana] Jarzego mielnika zamarstynowskiego ³⁹ za naszą prosbą	18	
	Za instynkcyia Boska i za naszą prosba wszytkich Braci darowała Pani Karzуска ⁴⁰ albe do Cerkwi Przemienia Panskiego		
	//	105	17 ⁴¹
	Na S[więtej] Anny na Hołowsku wychodziło się	2	20
	W niesziale przed S[świętem] Spasem wychodziło się	1	8
	Na samy Praznik S[więtego] Spasa wychodziłismy	2	3
	Od Pogrzebu i mieysca	1	
	Item od pogrzebu	1	
	Od Pasczychi ⁴² od mieys[c]a	3	
	W sobote przed S[więtej] Pokrowo ⁴³ wychodził Plutynski z tacą	1	
	Na S[więtej] Pokrowy z tacą wychodzili Jan Ostrowski i Bazyli Zalewicz	1	20
	Także Kunicki z Filipowiczem wychodzili zło[tych]	1	28

Roku 1746	Przed S[więtych] Piotrem i Pawłem wychodził Theodor Czaplinski z Plutynskim	3	21
	Cokolwiek przychodu było tom wszystko do rąk Dymytremu Łętowskiemu ⁴⁴ oddawał iako i wszytek depozyt ⁴⁵ Cerkiewny w iego rękach był, Co Bracia niech sami zeznają. Za ciągnelismy Theodor Czaplinski i Dymytry Łętowski. u J[e]g[o] m[o]jsci X[siądz]a] officyała na częśćke pola Brackiego 5 czerwonych złotych ⁴⁶ , z ktorych zaraz dałem Theodor Czaplinski Dymytremu Łętowskiemu na co iest świadkiem Tymoftey Kunicki	[30]	
		21	10 ⁴⁷
// Wszystkię Percepty było Złot[y]ch 172. Gro[sz] 17. sz(ęłagów)			

НМ.Л. – Ф. Ркл. – Спр. 160. – Арк. 1-2 зв.

Реєстр витрат братства Св. Спаса (1738 – 1746 рр.)

1738	Registr roschodu Cerkwi Świętospaskiey w Roku 1738	Złote	Grosze
	Za kop ⁴⁸ gwoździa osmnascie dalismy zł[otych]	3	18
	Ciesłom ⁴⁹ od pobiiiania cerkwi	4	
	Za zelazo i załaty	1	10
	Od oprawy Krzyża blachownikowi dalismy	2	18
	Kowalowi złotych	4	
	Od naprawienia zamku do Cerkwi	1	15
	Pod czas Prazniku S[więtego] Spasa za chleb dla ludzi goscinnych	1	
	Za gorzałkę ⁵⁰ na praznik dla ludzie	2	
	Za piwo na praznik		18
	Dla spiewakow za gorzałkę	1	15
	Pod czas Zgromadzenia ⁵¹ braci na roczne expenza wydało się		18
	Na brackę Służba Boż ⁵²	1	
	Tegoz czasu na ryby dla gości rozných	1	20
	Pod czas Narodzenia Chrystusa Pana ⁵³ na Msza ⁵⁴	1	3
	Pod czas zmarłych wstania Chrystusa Pana za Bracką Służbę Bożą	1	4
1739 ao wy- datek	Podczas Świąt Wielkanocnych dla poszanowania Braci, wydało się	1	10
	Za zawiasy na furkę do cmentarzu	1	6
	Za łaty groszy		7
	Za tarcice	1	14
	Za zelazo	1	8
	Poszanowanie Braterskie pod czas S[więtego] Jura chodzących z tacą i siedzących z obrazem	1	16
	//	34	20 ⁵⁵
	(Za wykupienia Ewangelii dałem dwa czerwone złoti z swiej własney pracy a trzeci naprosilem, a te czerwony złote oddałem Panu Jaskiewiczowi ⁵⁶ ktoren był grunt zaarendował)		

1739 ao wy- datek	Za robienie furtki dalismy	2	
	Za ogrodzenie zł[otych]	1	18
	Za gwozdzie do gontow		18
	Za robienia Cwiokow i Zawias i Klamki do teyze furtki	1	10
	Od Robienia swic ⁵⁷ Braterskich zakonnicom ⁵⁸		18
	Na poszanowanie Duchownego i Braci taktez i służących Cerkwi	7	18
1743 ao wy datek	Za Kraty ⁵⁹ cerkiewne z żelazem i robotą dalismy	34	
	Od dwóch zamkow ktoremy dawali sporządzić do drzwi ⁶⁰ cerkiewnych, i do skrzyni w ktorej światło cerkiewne	6	
	Od odnowienia obrazu Przemienienia Panskiego dalismy malarzowi	14	5
	Od sporządzenia Kadylnicy ⁶¹ dalismy	1	
	Od obrasku ktorem należy do obsyłania ⁶² Braci dalis my malarzowi	1	
	Od chędożenia srebra i przyrabenia Krzyżykow do Koron ⁶³ dalismy	8	
	Na posadzkę ze wszystkim wydalismy złotych	20	
	Na przyrobienie Krzyżykow do korony 2 czeprah ⁶⁴ do Ewangelii dalismy krzyżyk srebrny i Koronke iedne (oddalismy czek)	5	sztery
	Od odnowienia obrazow Namiestnych ⁶⁵ dalismy malarzowi	12	
	Wydalismy na tarcice zł[otych] z ktorych iest posadzka ⁶⁶	18	20
	Wydalismy za gąty i gwozdzie gątowe	11	
	Od oprawienia Kamienia na ambone ⁶⁷ dalismy	2	5
	//	146	22 ⁶⁸
	Dwa aparaty ⁶⁹ stare dalismy przerobic na dwie Antypedy ⁷⁰ z ktorych iedna przed S[więtym] Piotrem, druga przed Przemienieniem Panskim (trzeci aparat dalismy przerobic na antypedyum do zertownika, od trzech) antypedy roboty Krawcowi	2	15
	Od przerabienia lechtarza tokarowi		20
	Za droty do lampow	1	8
	Za dwa oltarzyky ⁷¹ przed Przemienieniem Panskim I S[więtym] Piotrem	5	
	Za dwie Lamp blaszanych przed obrazy	2	
	Za Mszą Brackie zło[ty]	1	
	Za skrzynke i zamek w ktorey srebro	1	15
	Duchownemu ⁷² pod czas Prazniku Przemienienia Panskiego	8	
	Od oprawy Księg slo[tych]	11	
	Ciesłom dalismy	11	
	Ciesłom powtornie	1	15
	Za podłogi pod posadzkę	5	
	Za cwioki z Kłamrą żelazną dalismy	3	15
	Za deszczek cztery do posadzki dalismy	2	

1743 ao wy datek	Od wyięcia Grodzkiego Prawa ⁷³ z intromissią ⁷⁴ z woznym ⁷⁵ i dwóch szlachty i chodzeniem kilka razy do J[e]g[o] m[o]sci X[si]adza] Officiała ⁷⁶ dla pozwu z Duchownym który z name kątował niechcąc nam dopuscic pola należącego do Cerkwi według prawa J[go] m[os]ci Pani Paparowey ⁷⁷ i Pani Karonskiey ⁷⁸ , które wicznemi czasy nadały część iedną Duchownemu, część drugą Bractwu na reparacyią Cerkwi, za które prawo wydaliśmy złotych Dwoch nas tylko się oto staneło Theodor Czaplinski i Dymytry Łętowski gdyż drudzy Bracia niechcieli nam bydz przytomnemi do tego dla czego wielkosmy trudnosć mieli wymuiąc to prawo	76	
	//	132	28 ⁷⁹
	Tegoż Roku od pobiiania Cerkwi Ciesłom		20
	Podczas Rewizyi Katedralney ⁸⁰ wydaliśmy złotych Tylko nas dwoch theodor Czaplinski i Dymytry Łętowski	5	13
1744 Ao wy- da- teli	Za tace mosiężno posrzebrzano ⁸¹ wydaliśmy	20	
	Za pasy rzemienne do dzwonow dalismy	2	
	Za skrzynkę na srebro	1	15
	Na piec ⁸² do Duchownego za kafle za cegle i robote wydaliśmy	6	
	Do teyze Celii za drzwi z zawiasami żelaznemi wydało się zło[tych]	2	12
1745 Ao wy- da- teli	Wydaliśmy za materią płotno i galan na odziewadło zło[tych]	28	
	Odroboty Krawcowi	2	
	Za drzewo, łaty Krokwi do dachu Cerkiewnego, i od robienia swic i innych cerkiewnych potrzeb wydało się	1	15
	Od kopania przekopow około Cmentarzu wydało się robotnikom	4	15
	Item tymze robotnikom		15
	Pod czas trzech schadzek w potrzebie Cerkiewney iakoz i wpisania się w catalog Braterski PP Braci nowych na różny Cerkiewny expens wydało się zł[otych]	3	
	Tegoż Roku Wydaliśmy za gąty na pobiianie Cerkwi	28	
	Za lampy szklane	1	
	Za lampy blaszane	2	
	Przed S[więtym] Spasem za lampy szklane dało się	1	
	//	109	15 ⁸³
	Pod czas praznika S[więtego] Spasa dla poszanowania Duchownych na różne expensa wydał się	6	12
	Malarzowi od malowania oltarzykow dało się	9	
	Za oltarzyky ze wszystkim wydaliśmy zło[tych]	30	
	Za drzwi do dzwonicy z hakami i zawiasami wydaliśmy	2	
	Za obrazek blaszany dalismy do obsyłania Braci	2	

1746 ao	Za kop ⁸⁴ gwodzi 25 na pobiianie cerkwi wydałem	5	6
	Ciesli od pobiiania	5	
	Zalechtarze drzewniane	1	20
	Od odnowienia puszeki	1	
	Z tych 6 czerwonych złotych cosmy pozyczyli u J[ego] M[o]sci X[siadza] officiala ⁸⁵ dalismy Panu Ustryckiemu ⁸⁶	3	
	J[e]g[o] M[o]sci Panu Laszkowskiemu ⁸⁷ Pisarzowi pod czas Komissui	4	
	Od wyięcia testamentu ⁸⁸ dalismy Kancelarzystom	18	
	Jездzilismy do J[ego] M[o]sci Pani Karowskiey ⁸⁹ z Kancelarzystami to nas kosztuie ta iazda według testamentu	8	
	Sprowadziłem Panow Raycow ⁹⁰ i innych swiadkow i bractwo co mię kosztuie aby uznali iako prawdziwy grunt Cerkiewny Wyprowadzałem swiadkow na ratusz kilka razy przez szesć niedziel ale ich Panowie Raycy Skorumpowali aby prawdy nie uznali, J[e]g[o] M[o]s[c]i Pan Wenina obligował się ziachat na ten grunt za 4 niedzieli ale nie ziadzał	30	
	Dalimy łyszeczke srebrną Bractwu Świętopietnieickiemu ⁹¹ za pożyczoną łyszeczke ktora poszła do oprawy srebrą bosmy rozumieli że to była nasza ato była cudza dla czego musieliśmy oddae swie z promocyi Duchownego.		
	Zaciągnął Dymitr Łętowski u X[siadza] Zaurystyana Ormianskiego ⁹² siedm czerwonych u ktorego był i depozyt cerkiewny, na rozne reparacye Cerkwie świętey.		
	Pod czas scessyi przed S[więtym] Piotrem zaciognołem Pana Łozinskiego ⁹³ do Słuchania rachunku Pana Dmytra Łętowskiego ale z tego nic nie było bo nie było Dmitra Łętowskiego poszanie braciom uczylem tom wydał na rozne rzeczy złotych swoiey pracy	2	
	//	127	8 ⁹⁴
	Tegoż Roku dałem Duchownemu pod czas Świętego Piotra	1	15
Wszystkiey expensy było Złot[yh] 552. gr[rosze] 18. sz[ęlagów]			

НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 160. – Арк. 8-10 зв.

КОМЕНТАРІ

¹ Маються на увазі елекційні збори (electio – вибори), на яких щорічно обирались старші братчики братства. Під час елекційних зборів братчики звітували перед священником та братством. На думку професора Львівської Богословської академії о. Володимира Фіголя, предметом загальних братських засідань було: “відбирання звітів від попередніх сенсорів, потягання їх до еventуальної відвічальності, вибір нового проводу”. Див. про це у: Фіголь В. Церковні братства... – Т. XVI. – Кн. 2-3. – Львів, 1938. – С. 138.

² Можливо, що Чаплінські зі Львова належали до роду Чаплінських, гербу Дрогослав (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, domoodow urzędowych. – Т. III. – Lipsk, 1839. – S. 172-173).

³ Тимофій Куницький страший (другий) братчик св. Спаса (1738 – 1746 рр.). Напевно представник роду Куницьких, гербу Бонча, який походив з Підляшшя (с. Великі Куниці). В XVI ст. представники роду утримували власність на Волині (с. Мокре), Любельщині (с. Камінь), Холмщині та ін. Див. докладніше: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. V. – Lipsk, 1840. – S. 447-450. Можливо, був родичем Петра Куницького, який у 1667 р. склав присягу для прийняття до міського права (Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388 – 1783 / Wydał Andrzej Janeczek. – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – S. 118).

⁴ Очевидно, мова йде про старшого братчика Тимофія [Куницького].

⁵ Прізвище (прізвисько) особи ідентифікувати не вдалося, оскільки до числа братства входили двоє братчиків з іменем Василій: Василій Залевич та Василій Філіпович.

⁶ У розмовній мові термін часто позначав дарохранильницю (Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – С. 44). Однак, в даному випадку мова йде про пушку – “sanctifer” (“той хто носить святу річ”. Див. у: Sondel J. Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. – Kraków, 1997. – С. 858). Пушка являла собою закриту переносну посудину (переважно дерев'яну, рідше цинкову), яку братство використовувало для збору пожертвувань під час богослужінь в неділі та свята. У відомому “Decretum reformationis Leopoliensis” Атанасія Шептицького від 1744 р., під словом “пушка” розуміли вмістилище братських грошей. Зважаючи на скромний “бурсацький харч”, єпископ зобов'язав Львівське Успенське братство подбати про додаткові витрати для покращення умов утримання та навчання учнів. Відтак, у церкві повинна була знаходитись додаткова “одна пушка на видатки бурси...”. Див. про це у: Фіголь В. Церковні братства... – Т. XVI. – Кн. 4. – Львів, 1938. – С. 224. Див. також: Лазорак Б. Інвентар братської церкви Чесного Хреста у Львові 1777 р. // Парадигма sacrum & profanum. Збірник наукових праць: Матеріали міжнародного науково-практичного семінару. – Вип. IV. – Дрогобич, 2010. – С. 274-277. Про вживання терміну “пушка” у текстах соборових постанов див. у: Скочилиас І. Собори Львівської єпархії... – С. 404.

⁷ Див. примітки 5, 6.

⁸ Іван (Jan) Плутинський член братства св. Спаса 1738 – 1746 рр. Докладної інформації про особу віднайти не вдалося.

⁹ Йдеться про парафіяльний дохід, який надійшов від пожертвувань мирян під час церковного богослуження на свято св. Юрія Побідоносця, яке за старим стилем припадало на 23 квітня (за нов. ст. – 6 травня). Скочилиас І. Собори Львівської єпархії... – С. 345.

¹⁰ Ім'я та прізвище особи з'ясувати не вдалося. Можна обережно припустити, що у реєстрі згадано місцевого мельника, який відвідував парафію св. Спаса, і був похований братством на парафіяльному цвинтарі. Відомо, наприклад, що найближче до парафії св. Спаса знаходився млин Штехера (Долинська М. Історична топографія Львова... – С. 332-324, Схема 3. Місця розташування млинів Галицького і Краківського передмість XIII – XVIII ст.).

¹¹ Членом братства, окрім Тимофія Куницького, був ще один Тимофій, прізвище (прізвисько) якого ідентифікувати не вдалося.

¹² Головско (Голоско) – міське село (належало до безпосереднього власного володіння м. Львова). Походить від найменування урочища Оловсько. Перша згадка у 1401 р. З 1500 р. розрізняли села Голоско Велике й Мале, які у відомому “Summariusz gruntów...” 1607 р. позначали єдиною назвою – Голоско. На території ста міських ланів Голоско Велике займало 9 ланів (фундатор міщанин Ціммерман, кін. XIV ст.), а Голоско Мале – 7 ланів (у XV ст. заснував міщанин Ганель). Територія сіл поділялась ланами з півдня на південь. Див. про це у:

Долинська М. Історична топографія Львова... – 90, 91, 92, 93, 95, 136, 137, 151, 156, 158, 166, 256, 258. Парафіальною святиною с. Головська був храм Покрову Пресвятої Богородиці. За актом візитації від 19 грудня 1743 р. парафія Головська не поділялась на дві окремі парафії: Головсько Велике та Мале, а фігурують під спільний йменням “villa Hołowsko”. Кількість парафіян становила на той час приблизно 116 душ (НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 33-33зв.). У 1765 р. кількість парафіян складала 350 чол. (Капраль М. Національні громади Львова... – С. 360; Крип'якевич І. Історичні проходи... – С. 103).

¹³ Скоріше за все мається на увазі празник Зачаття Богородиці св. Анною, який за старим стилем святкували 9 грудня (за нов. ст. 22 грудня). З особливою увагою це свято вшановувала Головська парафія Покрову Пресвятої Богородиці, оскільки св. Анна була матір'ю Діви Марії. Варто зазначити, що Замойський синод 1720 р. призначив святкування окремого рухомого свята св. Анни, яке за старим стилем припадало на 25 липня (за нов. ст. 7 серпня), коли теж могли відбуватись святкові богослужіння в Святопокровській церкві. Див. наприклад: Скочилиас І. Собори Львівської єпархії... – С. 263-268.

¹⁴ Григорій Філіпович (Филипович). В період 1740 – 1745 рр. був членом Преображенського братства у Львові. Напевно, представник роду Філіповичів, гербу Побок, який походив з Вітебська. Див. про це у: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. IV. – Lipsk, 1839. – С.22-23. Цілком можливо, що Григорій Філіпович (Филипович) міг бути родичем відомого львівського друкаря, гравера-мідеритника Івана (Йоанна) Филиповича (1753 – 1766), який у 1753 р., будучи регентом чесної громади, разом із колегією “40 мужів” та громадами спадкових сіл м. Львова брав участь у суперечці між райцями міста та українською громадою у боротьбі за право обиратися до міських урядів. Іван Пилипович працював регентом у 1739 та 1747 – 1753 рр., а в 1753 – 1765 рр. – лавником. Див. докладніше: Привілеї національних громад міста Львова... – С. 112, 114; Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків виданих на Україні. – Кн. 2. – Ч. 1: (1701 – 1764). – Львів, 1984. – С. 11-12; Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa... – S. 383. Зазначимо, також, що у списках прийняття до міського громадянства, не проходять ні Григорій Филипович, а ні його родич Василь Филипович, теж братчик церкви св. Спаса (Album civium Leopoliensium... – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – С. 63).

¹⁵ Статус особи ідентифікувати не вдалося. Прізвище братчика Бялокерницького в книзі реєстру прибутків та витрат згадується лише під 1740 р.

¹⁶ Мається на увазі спільна сума пожертвувань, зібраних під час святкових богослужінь у Великодню ніч та празника св. Юрія (Катрій Ю. Пізнай свій обряд. – Львів, 2004. – С. 263-268).

¹⁷ Дмитро Пжемиський (Перемиський, Перемишльський?), згідно з книгою реєстру прибутків та витрат у 1741 р. був членом братства. Можливо, був родичем вїйта Якова Пшемиського, який 11 січня 1566 р. серед інших возних Замарстинова, Волиці та Поріччя прибули на засідання земського суду у справі Зебальда Ворцлеля (власник цих передміських сіл). Див. про це у: Каталог пергаментних документів Центрального державного архіву УРСР у Львові 1233 – 1799 / Укладачі О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – К., 1972. – С. 306. Відомо також, що у 1641 р. міське право отримав передміщанин Себастьян Пшемиський, а в 1654 р. передміщанин ювелір Валентин Пшемиський (Album civium Leopoliensium... – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – С. 169).

¹⁸ Прізвище (прізвисько) братчика Яцентія ідентифікувати не вдалося.

¹⁹ Іван (Jan) Камінський. У 1741 р. входив до числа Львівського Святоспаського братства. Одним з представників роду був львівських ткач Михайло Камінський, який у 1644 р. входив до цеху ткачів (на юридіці Зборовського). Ще один представник роду Антоній Камінський у 1766 р. був одним із організаторів львівського цеху годинників, а в 1766 – 1782 рр. входив до колегії “40 мужів”. (Економічні привілеї міста Львова (XV – XVIII ст. / Упорядник М. Капраль, наук.

ред. Я. Шашкевич, Р. Шуст. – Львів, 2007. – С. 355; Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa... – S. 390). Інша представниця роду Юстина Камінська 1788 р. володіла фільварком та нерухомістю на Знесенню (Жовківське передмістя м. Львова). Див про це у: Долинська М. Історична топографія Львова... – С. 89, 162. До міського права у різний час були прийняті: згаданий вище годинникар Антоній Камінський (1765 – 1776 рр.), а також швець Бартоломій Камінський (1781 р.) і пивовар Іван Камінський (1781 р.). Див. докладніше реєстр прийняття до міського права у м. Львові: *Album civium Leopoliensium...* – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – S. 100.

²⁰ Скоріш за все, мова йде про Теодора Чаплінського та Тимофія Куницького.

²¹ Мається на увазі дохід пожертвувачів під час Богослужіння.

²² Див. поклик 12.

²³ Вірогідно, жертводавиця п. Ковалька була дружиною Івана Ковалю. Див. наступний поклик.

²⁴ Писар вказав посторінковий підсумок коштів за 1738, 1739, 1740, 1741, 1742 та 1743 (без останнього запису) рр.

²⁵ Іван Коваль, ймовірно, належав до числа братчиків. Можливо, був родичем ремісника-передміщанина Сенька Кавалю, який у 1619 р. разом з іншими ремісниками з передмість Львова позивав на старосту Станіслава Мнішка за утиски та заборону продавати власні вироби. Див. про це у: Історія Львова в документах і матеріалах / Упорядники У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. А. Кірсанова та ін. – К., 1986. – С. 73.

²⁶ Храм Преображення Господнього (св. Спас). У XVIII ст. празник святкувався 6 серпня (Скочилис І. Собори Львівської єпархії... – С. 345), за новим стилем 19 серпня (Катрій Ю. Пізнай свій обряд... – С. 422-430).

²⁷ Львівська кафедра у Соборі св. Юра (Скочилис І. Собори Львівської єпархії... – С. 416-417).

²⁸ Мається на увазі львівський офіціал о. Мойсей Богачевський, який 19 грудня 1743 р. візитував церкву св. Спасу у Львові. 27 вересня 1747 р., в часі адміністрування Львівською єпархією перемишльського владика Онуфрія Шумлянського о. М. Богачевський склав письмове зречення офіціальського уряду на користь Антонія Левинського. Див. докладніше: Скочилис І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 620, 641; Його ж. Генеральні візитації... – С. LXXXIV.

²⁹ Парафіянка церкви св. Спасу Катерина Пастушка. Докладної інформації про статус особи віднайти не вдалося. Проте відомо, що в с. Воля Замарстинівська здавна проживав рід Пастухів. Наприклад, у інвентарному описі львівських передміських сіл Замарстинова, Волиці й Поріччя від 9 липня 1546 р., на території Замарстинова згадується загородник Іван Пастух, який сплачував чиншу 15 гр. У серпня 1561 р. представник роду Фелікс Пастух, був зареєстрований до міського права м. Львова (Історія Львова в документах і матеріалах... – С. 34; *Album civium Leopoliensium...* – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – S. 135.

³⁰ Ян (Іван) Островський, у 1745 р. згадується, як член братства св. Спасу. Докладної інформації про особу віднайти не вдалося. Про різновиди гербів роду Островських див. у: *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego...* – Т. V. – Lipsk, 1840. – S. 202-206. див. також реєстр представників (7 чол.) роду Островських, які у XVI ст. були прийняті до міського права: *Album civium Leopoliensium...* – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – S. 156.

³¹ Див. примітку 8.

³² Можливо, був братом чи сином Григорія Филиповича (див. примітку 18).

³³ Достеменно ідентифікувати особу згаданого Дмитра не вдалось, проте відомо, що членами Преображенського братства були у 1741 р. Дмитро Пшемиський (Перемишльський), а в 1743 – 1746 рр. Дмитро Лонтовський (Łętowski).

³⁴ З тексту касової книги дізнаємось, що до числа братства з іменем Іван (Jan) входили Іван Камінський (1741 р.), Іван Коваль (1743 р.), Іван Островський (1745 р.), Іван Плутинський (1745 р.).

³⁵ Василь Залевич, у 1745 р. згадується, як член братства св. Спаса. Відомо, що у 1768 р. представник роду Залевичів швець Залевич по вулиці Підстражанській (Галицьке передмістя) володів нерухомістю. Див. про це у: Фелонюк А. Нерухомість та її власники на передмістях Львова в 1768 р. // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів-Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – С. 181.

³⁶ Мова йде про молодше сестринське братство.

³⁷ Див. попередню примітку.

³⁸ Свято Петра і Павла припадало на 29 червня (12 липня). Про святкування празника в українській традиції див у: Катрій Ю. Пізнай свій обряд... – С. 394-400; Скочилиас І. Собори Львівської єпархії... – С. 345.

³⁹ На території Волі Замарстинівської у другій пол. XVIII ст. діяли млини Краківський (на Волиці) та Канонічний. Див. про це у: Долинська М. Історична топографія Львова... – С. 216. У візитації 1743 р. згадано, що територія земель церкви Св. Спаса межувала із Яришовським млином ("młyn Jarzowski". – НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 142. – Акр. 252).

⁴⁰ Пані Кажуска. Статус особи ідентифікувати не вдалося. Можливо, писар допустив помилку при написанні, маючи на увазі представницю роду Карша (Karsza, Karsz), гербу Рох, поширеного у Львівському воєводстві у XVIII ст. (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. V. – Lipsk, 1840. – S. 50).

⁴¹ Посторінковий підсумок коштів: останній запис 1743 р., а також 1744 та 1745 (без 9 останніх надходжень) рр.

⁴² Згадано парафіянку Пащиху, яка заплатила 3 зл. за місце на парафіяльному цвинтарі. Докладнішої інформації про особу віднайти не вдалося. Зазначимо також, що в подібних записах важко передбачити, чи цю оплату заздалегідь здійснила сама жертводавиця, чи цю суму було внесено кимось із її родичів вже після її смерті.

⁴³ У XVIII ст. празник припадав на 1 жовтня (14 жовтня за н. ст.). Див. наприклад: Скочилиас І. Собори Львівської єпархії... – С. 345; Катрій Ю. Пізнай свій обряд... – С. 201-209.

⁴⁴ У 1743 – 1746 рр. був членом братства св. Спаса. Судячи з того, що у 1746 р. Дмитро Лонтовський повинен був складати фінансовий звіт перед членами братства, можна констатувати факт, що він був у цей час одним із 2-х старших братчиків. Про порядок фінансової звітності старших братчиків під час елекційних зборів див. у: Фіголь В. Церковні братства... – Т. XVI. – Кн. 2-3. – Львів, 1938. – С. 138.

⁴⁵ Мова йде про депозит, який незалежно від інших доходів братства зберігався у руках Дмитра Лонтовського. Під словом депозит, як правило, розумілася певна річ, передана братству на зберігання, яке часто супроводжувалося відсотковими доплатами, які нараховувались від грошових розмірів самого депозиту. Інколи братства включали в депозит, речі своїх боржників. Див. зокрема: Горбачевський Н. Словарь древняго актового языка... – С. 95.

⁴⁶ Мається на увазі 5 золотих дукатів. У 1694 р. вартість червоного златого на львівських ринках дорівнювала 6 золотих польських. У XVIII ст. курс дуката зріс до 8 золотих. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навчальний посібник. – К., 2007. – С. 156; Бакалець О. Українські літописи XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 222-224, 229-230; Зварич В. Нумізматичний словник. – Л., 1972. – С. 63, 67-68; Горбачевський Н. Словарь древняго актового языка... – С. 82, 105.

⁴⁷ Посторінковий підсумок коштів: 9 останніх записів 1745 р. та записи 1746 р.

⁴⁸ Копя – грошово-лічильна одиниця, яка дорівнювала 60 литовських або 75 польських грошей (Економічні привілеї міста Львова... – С. 757). Також використовувалася при лічбі празьких грошів, 60 шт. яких дорівнювали празькій ваговій гривні срібла (253, 0 г). Див. у: Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1995. – Т. II: (К-П) – С. 88.

⁴⁹ Виплата сум теслярям.

⁵⁰ Горілка.

⁵¹ Мова йде про щорічні збори братчиків.

⁵² Можливо, йдеться про поминальне богослужіння, під час якого поминались імена померлих членів Львівського Святоспаського братства (зокрема зачитувався братський пом'яник). Про братську поминальну традицію див. наприклад: Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Св. Трійці // ДКЗ. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 276-309; Його ж. Рукописна книга братства дрогобицької церкви святого Юрія (середина XVII – XVIII ст.) // ДКЗ. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 508. Серед передміських братств Львова, вдалось віднайти лише пом'яник братства Св. Теодора періоду 1724 – 1762 рр. (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 570. – Арк. 1-50).

⁵³ У XVIII ст. свято Різдва Христового припадало на 25 грудня (Скочилася І. Собори Львівської єпархії... – С. 345).

⁵⁴ Йдеться про плату парафіяльному священику за відправлену літургію. Подібні записи позначали також витрати братства на хліб і вино, які використовували для євхаристійного таїнства під час меси. Про етимологію слова "msza" в католицькій традиції див. докладніше у: Nadolski B. Liturgika. – Т. IV: Eucharystia. – Poznań, 1992. – 335 s; Zahajkiewicz M., Zielasko R., Greniuk F. Msza św. Koncelebrowana // Wprowadzenie do liturgii. – Poznań, 1967. – S. 335-354.

⁵⁵ Посторінковий підсумок коштів: 1738 та перших 6 записів 1739 р.

⁵⁶ Власник нерухомості Яскевич (Яськевич), у якого до 1743 р. братство орендувало ґрунт. Докладнішої інформації про статус особи з'ясувати не вдалося. Відомо, наприклад, що у 1672 р. представник цього роду Яків Яськевич від імені старших руської громади міста виступав заручником у Татарській неволі, до моменту сплати міщанами суми викупу 80 000 дукатів (Зубрицький Д. Хроніка міста Львова... – С. 384). Іншим відомим представником роду Яскевичів у Львові був Франциск Ксаверій Яскевич, який у 60 – 70-х рр. XVIII ст. працював писарем львівського раєцького уряду (Економічні привілеї міста Львова... – С. 153, 209, 245, 476, 613). Варто також пам'ятати, що прізвище Яскевичів (Яськевичів) було поширеним серед вірменської громади міста Львова. Наприклад, у кінці XVII ст. вірменським суддею працював Ян Яскевич, а у 1787 р. колишній суддя Юзеф Яскевич, навіть, став львівським райцею (Капраль М. Національні громади Львова... – С. 195; Łoziński W. Patrycyat i meszczanstwo lwowskie w XVII – XVIII wieku. – Lwów, 1902. – S. 304-305, 389). Певні відомості про Яскевичів у Львові нещодавно віднайшла львівська дослідниця Ірина Єгерська: 1) 23 жовтня 1718 р. якась Софія Яскевичова була хресною під час навернення з іудаїзму у християнство Симона Франциска Ксаверія; 2) 18 січня 1756 р. шляхтич Григорій Яскевич був хресним для іудея Антонія Іларія Пьонтковського (Єзерська І. Релігійні конверсії у Львові... – С. 353, 366).

⁵⁷ Очевидно братство Св. Спаса не володіло необхідними ресурсами (пасікою) для того аби власноруч виготовляти свічки, як це часто практикувалось передміськими братствами Кам'янця-Подільського. Наприклад, у 1791 р. братство Воздвиження Чесного Хреста на Карвасах утримувало пасіку, яка разом із церковним полем на 3 дні знаходились на території якогось Вишневого лісу. На основі меду братчики виготовляли віск, а з нього виливали братські свічки, котрі використовувались під час богослужінь, для канунних обрядів та освітлення церкви. Яворовскій Н. Медовареніє въ древній Руси и остатки его при церквахъ Подольской епархіи // ПЕВ. – Каменецъ-Подольскій, 1878. – № 13. – С. 484; № 18. – С. 680; Лазорак Б. Братство Мирян при церкві Святого Миколая в Кам'янці-Подільському (XVIII ст.) // Проблеми

Гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Вип. 24. Історія. – Дрогобич, 2009. – С. 237.

⁵⁸ Монах (той хто живе по уставу).

⁵⁹ Охоронні решітки (віконні та надверні). Решітки також монтували для дверей захристя, у якому зберігали церковний посуд, богослужбові книги та одяг та ін. Див. про це у: Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології... – С. 112-113.

⁶⁰ Вхідні двері до храму.

⁶¹ Кадильниця – Богослужбова посудина, що являє собою чашу з кришкою на ланцюжках, у яку на жевріюче вугілля кладуть ладан для здійснення кадіння (Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології... – С. 62).

⁶² Див. примітки 15, 23.

⁶³ Корона, яку кладуть на голови або тримають над головами заручених, здійснюючи вінчання. Поширеною була назва шлюбний вінець (Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології ... – С. 37).

⁶⁴ Защипка між верхню та нижню оправами Євангелії. Див. додатково у: Листвак Г., Дзендзелюк Л. Дослідження основних елементів у стародруках (на прикладі львівського “Євангелія” 1636 р.) // Квалілогія книги. – Вип. 1 (5). – Львів, 2009. – С. 5; Дзендзелюк Л., Льода Л. Книгознавчі аспекти реставрації // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: збірник наукових праць. – Вип. 1 (17). – Львів, 2009. – С. 328-329.

⁶⁵ Мається на увазі намісний ряд ікон в структурі іконостасу. Див. наприклад: Зілінко Р. Додатковий ряд Жовківського іконостаса (1697 – 1699 рр.) Івана Рутковича: іконографія та символіка // Жовква крізь століття. Матеріали наукової конференції присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві 22-24 квітня 2010 року. – Вип. 1. – Жовква, 2010. – С. 387-391.

⁶⁶ Братство закупило пиломатеріали (трачіння), для настилу церковної підлоги.

⁶⁷ Амбона (амвон) – середня частина солей перед царськими воротами, призначена для читання Євангелія та виголошування проповідей (Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології... – С. 22).

⁶⁸ Посторінковий підсумок коштів: 7 останніх записів 1739 р. та перших 12 записів 1743 р.

⁶⁹ Мається на увазі старий богослужбовий одяг.

⁷⁰ Йдеться про віттарну заслону, яка знаходилась за царськими воротами.

⁷¹ Мабуть у храмі знаходилося два невеликі віттарики: перед іконою Преображення Господнього та іконою св. Апостолів Петра і Павла.

⁷² Див. примітку 55.

⁷³ Міське право. Див. наприклад: Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. / Упорядник М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 554.

⁷⁴ Латинським терміном “*intromissio*” позначали процес введення нерухомості у власність, шляхом складення спеціального акту, який вписувався до актової книги (Горбачевский Н. Словарь древняго актоваго языка... – С. 164).

⁷⁵ Возний – судовий виконавець; забезпечував явку на суд, дав свідчення перед судом (Горбачевский Н. Словарь древняго актоваго языка... – С. 388-389).

⁷⁶ Див. примітку 32.

⁷⁷ Сестра Олександра Папари, стольника Добжинського, який у 1743 р. разом з подружжям Каронських (наступна примітка) зафундували ґрунт на користь храму св. Спаса у Львові. Вірогідно, що Олександр Папара разом із Іваном та Федором Папарою 21 січня 1710 р. були учасниками елекційного собору у Львові, в справі про обрання львівським владикою Варлаама Шептицького (Скочилас І. Собори Львівської єпархії... – С. 130). Можливо, що роком раніше (19 липня 1709 р.) Олександр Папара виступав хресним під час навернення Анни Ангели з іудаїзму до

католицизму (Єзерська І. Релігійні конверсії у Львові... – С. 352). Відомо, що в першій половині XVIII ст. Олександр Папара ідентифікував власну релігійну ідентичність, як: “in fide sancta catholica orthodoxa”. Див. про це у: Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... – С. 304.

Можливо, Олександр Папара був представником роду Папара, гербу Папарона. Достовірно відомо, що у 1733 р. каптуровим суддею у Львові працював новгородський підчашний Теодор Папара (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. VII. – Lipsk, 1841. – S. 243). У 60-х рр. XVIII ст. Папари були власниками нерухомості на території Галицького передмістя Львова (Долинська М. Історична топографія Львова... – С. 186). Про володіння родичів грецького походження Папар на території Краківського передмістя див. у: Фелонюк А. Нерухомість та її власники... – С. 178, 188. Представники роду Папара здавна брали активну участь у релігійних справах української громади Львова. Добре відомо, що на межі XVII – XVIII ст. впливовим діячем Львівського Ставропігійного братства був Юрій Папара, а у 50-х рр. XVIII ст. монахиною Львівського жіночого монастиря Введення Богородиці була Катонія (черн. Сусанна) Папарова (Капраль М. Національні громади Львова... – С. 139, 284; Голубець М. Жіночі монастирі у Старому Львові // Свобода. Український щоденник. – Р. XLIX. – Ч. 80. – Джерсі Ситі, 9 квітня 1941. – С. 3).

Повертаючись до згаданої особи пані Папарової, варто зауважити, що не завжди львівські міщанки могли бути безпосередніми представниками того роду під яким вони згадуються у документах. Для другої половини XVII ст. прикладом може слугувати ситуація, при якій українка Анастасія Василівна Григорович, отримала прізвище Папара. Вона одружилася із шляхтичем Циріаком Папарою, започаткувавши тим самим відому “романтичну судову справу” 1669 – 1670 рр. із львівським патрищем Бальтазаром Грабовським, який на протязі семи років заохочував Анастасію до шлюбу, проте витративши чимало грошей на подарунки для неї, та дізнавшись про її шлюб з Циріаком був змушений скаржитись у суді (Łoziński W. Patryciat i meszczanstwo lwowskie... – S. 256-257, 259-263, 359).

⁷⁸ Варвара Каронська – дружина Івана Каронського, воєводи кам'янецького який разом із Олександром Папарою фундував ґрунт для храму св. Спаса у Львові (НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 17. – Арк. 36; див. також попередній поклик).

⁷⁹ Посторінковий підсумок коштів: 15 останніх записів 1743 р.

⁸⁰ Можливо, йдеться про візитацію церкви львівським офіціалом о. Мойсеєм Богачевським (19 грудня 1743 р.). Однак, ревізії львівських братств були окремим явищем, скажімо у другій половині XVIII ст. їх у Львові ситемно організовував відомий львівський офіціал Антоній Левитський.

⁸¹ Латунна таця (таця) покрита сріблом.

⁸² Мова йде про малий кахельний п'єц, поширений у гончарному виробництві XVIII ст. Див. наприклад: П'єх Н. Створення та діяльність Жовківської фарфорні в 1749 – 1762 рр. (за матеріалами касових книг видатків 1749 – 1752 рр. та інвентарного опису 1762 р.) // Жовква крізь століття. Матеріали наукової конференції присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві 22 – 24 квітня 2010 року. – Вип. 1. – Жовква, 2010. – С. 101-103.

⁸³ Посторінковий підсумок коштів: останні 2 записи 1743 р., а також записи 1744 та 10 перших 1745 р.

⁸⁴ Див. примітку 49.

⁸⁵ Див. примітку 32.

⁸⁶ Ім'я та статус особи пана Устрицького ідентифікувати не вдалося. Можливо, належав до роду Устрицьких, гербу “Przestrzał”. В другій половині XV ст. рід осідав в Семигородді. Серед учасників елекційного собору у Львові про обрання львівським владикою Варлаама Шептицького був присутній шляхтич Юрій Устрицький (Скочиляс І. Собори Львівської єпархії... – Львів, 2006. – С. 127, 130). У 30-х рр. XVIII яскравим представником роду був львівський каштелян

Йозеф Устрицький (в 1733 р. маршалек львівського каптуру). Див. про це в: Herbarz polski Kaspra Nisieckiego... – Т. IX. – Lipsk, 1842. – S. 206. Відомо також, що у лютому 1745 р. перемиський стольник Василь Устрицький, разом луцьким суфраганом Геронімом Шептицьким входили до королівської комісії призначеної для виборів урядовців міста Львова (Капраль М. Національні громади Львова... – С. 147).

⁸⁷ Згадано писаря Львівського Ставропігійного братства Михайла Ляковського (Ляшковського), який у 1746 р. протоколював засідання комісії щодо перевірки діяльності братства св. Спаса. Владислав Лозинський припускав, що Михайло Ляковський міг бути сином старшого братчика Львівського Ставропігійного братства Стефана Ляковського. У 1730 – 1750 рр. М. Ляковський брав активну участь у судових справах Ставропігії з магістратом. У грамоті короля Августа III від 30 січня 1730 р. про вирок у справі між українською громадою міста та магістратом М. Ляковський був позиціонований “секретарем тієї (руської) нації”. 22 лютого 1745 р. спеціальною королівською комісією був обраний до раєцького уряду (ще в 1755 році підписувався, як міський урядовець). У 1745 – 1756 рр. – згадується, як лавничий писар, а в 1745 – 1754 рр. – лавник. (Капраль М. Національні громади Львова... – С. 145, 147, 153-154; Його ж. Історико-правова суперечка української і польської громад Львова в першій половині XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – Львів, 2007. – Вип. 7. – С. 226; Привілеї національних громад міста Львова... – С. 109; Łoziński W. Patryciat i meszczanstwo lwowskie... – S. 352; Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa... – S. 396). Про різновиди гербів роду Ляковських див. у: Herbarz polski Kaspra Nisieckiego... – Т. VI. – Lipsk, 1841. – S. 16-21). Див також: Album civium Leopoliensium... – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – S. 121.

⁸⁸ Йдеться про духовний заповіт рухомого чи нерухомого майна (з 1726 р. достовірним визнавали лише тестамент письмового характеру). Див. також: Горбачевський Н. Словарь древняго актовaго языка... – С. 360; Кочеркевич Я. Заповіти львівських міщан XVII ст. // АрхівиУкраїни. – № 5. – К., 2009. – С. 135-158; Її ж. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – XVIII століть: дипломатичний аналіз // АрхівиУкраїни. – № 5. – К., 2010. – С. 45-61. Тестаменти різного часу постійно зберігалися в архіві братств поміж королівськими та єпископськими привілеями, а також фінансовою документацією, часто перевіряючись генеральними візитаторами у XVIII ст. Наприклад, братство св. Теодора Тирона у Львові станом на 1743 р. зберігало: тестамент Нестора Михалевича 1636 р. у якому він легував на користь церкви половину свого будинку, який знаходився поблизу цвинтаря; тестамент 1662 р. пароха Йосифа (Теодоровського) про передання ґрунту у користування братства; тестамент Катерини Лихварки (Lichwarki) 1705 р., у якому легує 90 метрів свого поля на користь церкви св. Тирона; тестамент міщанина Теодора Лушевича 1722 р. про передачу свого будинку, який знаходився над річкою, коло єврейського шпиталю у користування церкви; подібний тестамент міщанки Маріанни Лашевічової, дружини Теодора Лушевича від 1727 р. (НМЛ. – Ф. Ркл. – Арк. 10-11).

⁸⁹ Див. примітку 77. Братство, їздило за додатковим підтвердженням раніше наданих легатій.

⁹⁰ Радник, член ради міста (Історія Львова в документах і матеріалах... – С. 417).

⁹¹ Церковне братство св. Параскеви (П'ятниці), статут якому у 1665 р. ствердив львівсько-галицько-кам'янецький єпископ Атанасій Желиборський. Пошкоджений оригінал грамоти зберігається у фондах Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 3175. – 1 арк.). Див. також: Александрович В. Іконостас П'ятницької церкви у Львові... – С. 103-144.

⁹² Парафіяльну приналежність священника Зауристияна Вірменського з'ясувати не вдалося. Можливо, належав до роду Вірменських, гербу Прус 1 (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. VII. – Lipsk, 1841. – С. 130).

⁹³ Статус та ім'я встановити не вдалося. Можливо, належав до роду Лозинських, гербу Любич (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego... – Т. VI. – Lipsk, 1841. – С. 277). Відомо також, що представники роду Лозинських взяли участь у елекційному соборі від 21.01.1710 р. про обрання львівським єпископом Варлаама Шептицького, це зокрема: Сеньйор Лозинський братства (св. Тирона?), Семион Зглатович-Лозинський та Іван Лозинський-Зглатович (Скочилис І. Собори Львівської єпархії... – С. 130). У 1717 р. представники роду (грецького віровизнання) Іван та Бартоломій були вписані до міського права: Album civium Leopoliensium... – Т. II. – Poznań-Warszawa, 2005. – С. 129. Інший представник роду о. Яків Лозинський був "приватним" сот рудником Львівської Ставропігійної церкви (Андрохович А. о. Іван Горбачевський, примірний парох Ставропігійського братства (ур. 1743, † 1806) // Збірник Львівської Ставропігії. Минуле і сучасне. Студії, замітки, матеріали. – Т. 1. – Львів, 1921. – С. 94.).

⁹⁴ Посторінковий підсумок коштів: 5 останніх записів 1745 р. та всі 1746 р. (окрім останнього запису).

Богдан Лазорак.

Нові епізоди з історії Львівського Преображенського братства у XVIII ст.

У статті підсумовується історіографічний досвід вивчення історії Львівського церковного братства Преображення Господнього (Св. Спас). З'ясовано та проаналізовано спірні питання щодо локалізації братської церкви, переходу братства до унії, а також визначено етапи нормативного дисциплінування діяльності братства у першій половині XVIII ст. Крім того, опубліковано невідому книгу реєстру прибутків та витрат 1738 – 1746 рр., на основі якої вперше зроблено спробу відтворення внутрішньої організації братства та визначено ряд головних особливостей його фінансово-господарської та релігійної видів діяльності.

Bogdan Lazorak.

New episodes from the history of the Lviv Transfiguration fraternity in the XVIII-th century.

The article summed up the historiographical experience of the study of the history of the Lviv church fraternity of the Transfiguration (St. Saviour). The controversial questions about the localization of the fraternity church, about the transition of the fraternity to union are analyzed, as well as the stages of the legal establishing of the discipline in the activity of the fraternity in the first half of the XVIII-th century are determined. Also unknown registry book of the profits and expenditure in 1738 – 1746 's is published, on which the first attempt of the reproduction of the internal organization of the fraternity is done and the number of the major features of its financial-economic and religious activities is identified.

ВІЗИТАЦІЯ ДЕРЕЖИЦЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ 1763 РОКУ

У сучасній церковній історіографії спостерігаємо поживлення у джерелознавчих евристичних пошуках. Зокрема, за останні двадцять років до наукового обігу впроваджено цілу низку документальних збірок з історії Церкви в Україні, які в радянський час були недоступними для широкого кола науковців.

При розгляді історіографії даної проблеми розділяємо погляди сучасного дослідника парафіяльних візитацій І. Скочиляса¹. Він вважає, що, не зважаючи на очевидну вартість цього виду історичних джерел, протягом тривалого часу їхнє вивчення як в українській, так і в польській, російській та угорській історіографії проводилось фрагментарно й поверхово. Ситуація дещо змінилася в останні два десятиліття, коли в Україні і в Польщі з'явився ряд публікацій із зазначеної теми². Зокрема, чимало українських дослідників почали залучати візитаційні описи для з'ясування окремих аспектів історії братського руху та парафіяльного шкільництва³, географії поширення рукописних книг і стародруків в Україні⁴, історії книгодрукування та книгописання⁵, розвитку релігійного мистецтва⁶, історичної географії, історичної демографії⁷, економічного становища церкви⁸, церковної архітектури⁹, з історії окремих населених пунктів¹⁰, церков, монастирів¹¹.

Запропонована нами візитація вводиться до наукового обігу вперше, оскільки досі перебувала поза увагою дослідників. Історія дережицького монастиря не була предметом спеціального аналізу, окрім окремих розвідок автора¹². Фрагментарні історичні відомості про монастир подають узагальнювальні каталоги монастирів Галичини, без використання інформаційних даних візитаційного опису¹³. Аналогічні, досить загальні відомості подано і в працях діаспорних істориків Чину Святого Василя Великого, які у своїх дослідженнях в основному послуговуються актовим матеріалом польських та ватиканських архівів¹⁴.

Сучасний дослідник з історії Церкви в Україні В. Ульяновський¹⁵, посилаючись на джерелознавчі пошуки М. Грушевського¹⁶, вважає, що заснування монастиря в Дерезичах ченцем Протасієм Березичем відноситься до 1531 (? – 1570) р. Проте постать фундатора досі залишається маловідомою як у церковній історіографії, так і в актових джерелах пізнішого часу. Зокрема, візитаційний опис монастиря (1763 р.) зовсім не згадує про цю особу, а відлік його історії розпочинає із 1578 р.

Таким чином, підсумовуючи історіографічний огляд, слід зауважити, що монастирські візитації, на відміну від парафіяльних, досі залишаються маловивченим джерелом.

Одним із різновидів масових церковних джерел є протоколи візитацій, які умовно можна поділити на парафіяльні та монастирські. Такий поділ зумовлений тим, що не всі монастирі мали парафії, а також тим, що василіанські монастирі юрисдикційно були підпорядковані не місцевому єпископу, а провінційній управі Чину Святого Василя Великого (надалі – ЧСВВ). Так, розглядуваний нами дережицький василіанський монастир із 1739 р. входив до Святопокровської провінції ЧСВВ. Відповідно візитування

монастиря проводили представники провінційної управи. В даному випадку 23 червня 1763 р. візитація дережицького монастиря була проведена делегованим о. Йосафатом Висоцьким (ЧСВВ), ігуменом жовківського монастиря, вікарієм Святопокровської провінції ЧСВВ, а протокол візитації було укладено о. Юстинієм Іляшевичем, ігуменом Львівського монастиря. Згодом, у 1764 р., проведено повторну візитацію новопризначеним протоігуменом Святопокровської провінції о. Йосафатом Седлецьким, архімандритом Овруцьким. Новий акт візитації, який виявився ідентичним з протоколом 1763 року, уклав о. Клеопій Кірбаль, ігумен дережицького монастиря, комісар ЧСВВ. Також з'ясовано, що, згідно із візитаційними описами Дрогобицького деканату Перемишльської унійної єпархії за 1743 та 1764 рр., в Дерезичах функціонувала парафіяльна церква св. Трійці¹⁷. Вважаємо, що за таких обставин монастирська церква Благовіщення Пречистої Діви Марії не могла бути парафіальною. І тільки після ліквідації монастиря (1774 р.) його храм в поселені Монастир Дерезицький став філіальною церквою матірної Губицької парафії, до якої також входила філіальна церква св. Трійці із камеральних володінь с. Дерезич. Про ці зміни подають відомості візитації Дрогобицького деканату за 1816 та 1843 рр.¹⁸.

Структура візитаційного опису відповідає вимогам Замойського синоду (1720 року), включаючи в себе такі розділи:

- преамбула (заголовок документа, назва монастиря, організатор проведення та дата укладення візитації);
- історична довідка та місцезнаходження монастиря;
- описовий схематичний план забудови монастирського двору;
- церква (титул, опис зовнішнього та внутрішнього оформлення);
- літургійне начиння (чаші, дискоси, ложечки тощо);
- священічі ризи, стихарі, підризники, накидки;
- предмети літургійного вжитку (хрести, хоругви, дзвіночок тощо);
- богослужбові книги;
- бібліотека;
- резиденція монахів (келії, кухня, трапезна);
- фільварок (піддані, челядь, господарський двір, реманент, броварня, стодоли, стайня, шпихлір, шопи, конюшня);
- фінансові прибутки монастиря.

Запропоновані нами розділи охоплюють дрібні структурні частини, які подає візитатор у документі. Проте слід вказати на відсутність у візитаційних описах реформаційних декретів та характеристик діяльності чернецтва. Очевидно, даний копіярий було укладено за зразком інвентарного опису, який був складовою частиною візитації, оскільки в джерелі не подано повного тексту візитаційного протоколу.

Візитація василіянського монастиря традиційно розпочиналася короткими історичними відомостями про час і місце виникнення об'єкта. Дерезицький монастир Благовіщення у XVI – XVII ст. посідав статус архімандрії, котру отримав у 1676 році від польського короля Яна III Собеського.

На основі візитаційних описів можна реконструювати забудову монастиря, котрий був оточений дерев'ним парканом, що був у поганому стані і потребував відбудови. Вхід до монастиря пролягав через старі дерев'яні ворота, покриті гонтовим дахом. За ними одразу з лівого боку була стара дерев'яна дзвіниця, оббита гонтом. На ній знаходилися чотири дзвони, один великий, а три менші. Поза дзвіницею розміщувалася стара пекарня з коморою, також покрита гонтом. Далі – броварня, шопи для возів

та резиденція монахів. Шість келій розміщувалися у двох дерев'яних будинках з рефктарем, кухнею та коморою. Житлові приміщення під солом'яною або гонтовою покрівлею обігрівали кахельні п'єци. Поза келіями розміщувалися шпихлір, пивниця, стодоли, стайня, шопи, оборogi. Монастирське обійстя оточував сад та ліс. Будинки підсадків знаходилися поза монастирським подвір'ям.

Церква була розташована посеред монастирського двору. Давній монастирський храм Успіння Богородиці згорів на Великдень у 1758 р. Новозбудована маленька церковка Благовіщення Божої Матері була трибанною з трьома залізними хрестами (посередині – велика баня, а над бабинцем і вівтарем – малі). Всередині церкви були два бічні вівтарі із образами Успіння Божої Матері та Святого Миколая.

Для відправ у монастирській церкві використовували різноманітний літургійний посуд. Традиційно застосовували срібні чаші, ложечки, зізди, дароносиці, хрести, мідні котли для освячення води, карбонки для вугілля, цинкові ліхтарики, ложечки для кадила, кадило, латунні таці та вівтарний дзвіночок.

Під час богослужінь отці-василіани використовували спеціальний одяг різного призначення і пошиття. Священічі ризи (апарати) відрізнялися за матерією (дамастові, атласові, парчові) та за кольором і декором (червоні, темно-зелені, білі, світлосині, жовті; із позолоченими квітами, срібними хрестиками). Підризники (альби) були швабські зі Спіжу, лляні, білого кольору, із позолотою на руках та раменах, із зображенням корон та іноді вишивані. Стихарі (далматики) були вовняними, китайковими, зеленого кольору, із накидкою, прикрашеною квітами. Гумерали, обруси (покривала) були шовковими, лляними із Гданська. Візитатори звертали особливу увагу на наявність відповідного літургійного спорядження, передбаченого канонами церкви, відсутність якого унеможлилювала проведення богослужіння: антими́нси, хоругви, плащаниця.

Як свідчать матеріали візитації, в монастирі був повний набір богослужбових книг для організацій літургій, до котрого входили: Євагенелії, Служебники, Тріоді (Квітна та Постна), Апостол, Октоїх, Мінея, Псалтир, Часослов, медитації на цілий рік, Требник, Трефолой, Ієрмологіони, книга щоденних богослужінь. Найкраще були оформлені Євангелії, адже вони посідали основне місце в Літургії. Зверху на шкіряній оправі Євангелія знаходились 11 срібних “штучок”, а збоку кріпилися срібні защіпки. Друге старе Євангеліє було рукописне з маргінальними записами. Візитатор в більшості випадків не вказує часу і місця видання, натомість обмежується загальною характеристикою стану збереженості: стара, нова, дописана, половина книги. Тільки іноді згадує про окремі видання острозької та почаївської друкарень. Варто зауважити, що на означення Острозької Біблії використовується термін “руська”, тобто та, яка відповідає православному канону. Відповідно, це видання було вилучено із літургійного вжитку, через свою неповноту і невідповідність католицькому канону, та зберігалось у монастирській бібліотеці. Бібліотека була невеликою, оскільки її книжкові фонди склалися в основному із богословської літератури, необхідної для підготовки проповідей. Значна увага зверталася на наявність почаївських видань, які продукувала василіянська друкарня відповідно до канонічних вимог унійної Церкви.

Таким чином, організація душпастирської діяльності чернецтва відповідала канонічним вимогам церкви, а наявність різноманітної богослужбової та богословської літератури задовільняла не тільки богослужбові та духовні потреби монахів, але й сприяла піднесенню та вдосконаленню їхнього освітнього та культурного рівня.

Інформаційні дані візитації дозволяють у деяких аспектах розкрити економічне підґрунтя функціонування монастиря, адже в ній подано досить докладний інвентарний опис фільварків, починаючи від детального переліку господарського реманенту та завершуючи поданням статистики зібраного врожаю. Монастирські ґрунти, відомостей про розміри яких, із невідомих причин відсутні у візитаціях, розподілялися між підсадками. Дерезицький монастир мав 18 підсадків, котрі відбували панщину по одному дню на тиждень.

У веденні фільваркового господарства допомагала монастирська челядь (господиня, пастухи, парубки для прислужування). Основними напрямками діяльності монастирського господарства були рільництво, скотарство, птахівництво, пивоваріння.

Монастир користувався певними королівськими привілеями, виданими ще у XVII ст., які надавали ченцям права для полегшення ведення господарства. Однак візитатор не подає переліку прав і привілеїв, про котрі довідуємося з інших джерел. До нашого часу збереглася копія королівського привілею Яна III Собеського від 1676 р. про надання статусу архимандрії дерезицькому монастирю із підтвердженням всіх його прав і повинностей. Цей привілей значною мірою доповнює інформаційні дані візитації.

Підсумовуючи, зауважимо, що візитаційний опис, незважаючи на неповноту, подає загальне уявлення про вигляд і матеріальні засади дерезицького василіянського монастиря в другій половині XVIII ст. Однак слід відзначити, що віднайдення реформаційного декрету та докладне вивчення збереженого комплексу монастирських джерел (каталогів ченців Святопокровської провінції, актів Перемишльського гродського суду та духовного суду Перемишльської унійної Консисторії, «Книги актів домових лішнянського, летнянського та дерезицького монастирів») дасть змогу дослідникам заповнити лакуни в певних галузях внутрішньої історії чернецтва, чого не дозволяють зробити суто інвентарні описи візитаційних актів василіянських монастирів другої половини XVIII ст.

¹ Скориця І. Протоколи генеральних візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII століття (на прикладі недатованої єпископської ревізії Щирецького намісництва) // Записки НТШ. – Т. ССXXXVIII. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 436-440.

² Biskupski R. Sztuka Kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku // Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 2. – С. 351-370; Budzyński Z. Dzieje opieki społecznej w ziemi przemyskiej i sanockiej (XV – XVIII w.). – Przemyśl-Kraków, 1987; Ibid. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – Т. 1-2.

³ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. – К., 1972; Його ж. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI – XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 39, 42.

⁴ Фрис В. О распространении русских старопечатных книг XVI – XVIII вв. на западноукраинских землях // Фёдоровские чтения. – М., 1980. – С. 104-108.

⁵ Дольницька В. До питання про книгописання в Рогатині та його околицях у XVI – XVII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 1998. – Вип. 6. – С. 7-8.

⁶ Александрович В. Іконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів: історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 131; та інші публікації

⁷ Крикун М. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992; Його ж. Динаміка кількості

поселень Брацлавського воєводства в XVII – XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. Збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 37-38.

⁸ Крижанівський О. Джерела до соціально-економічної історії церкви на Правобережній Україні // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 75.

⁹ Вуйчик В. Оборонна церква в Щирці // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1995. – Ч. 3. – С. 43-44, 46-47; Дубик Ю. Миколаївська церква в селі Збручанське // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – С. 51-53; Слободян В. Церкви України: Перемиська єпархія. – Львів, 1998; та інші його праці.

¹⁰ Бойко М. Історія села Запитів. – Львів, 1997. – С. 15; Грабовецький В. Історія Коломиї з найдавніших часів до початку XX ст. – Коломия, 1996; Ягніцак В. З історії греко-католицької церкви містечка Журавно // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1995. – Вип. 1. – С. 55-59.

¹¹ Скочилиас І. Перший візитаційний опис церков Дрогобицького деканату з 1743 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Дрогобич, 1998. – С. 222-233; Тимошенко Л. Візитаційні описи дрогобицьких церков 1764 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 4. – Дрогобич, 2000. – С. 398-412; Мицько І. Святоуспенська Лавра (кінець XIII – кінець XX ст.) – Львів, 1998; Sygowski P. Unicka diecezja Chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłly z lat 1759 – 1762 // Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 2000. – Т. 5. – С. 233-285; Ключowski J. Zakony w diecezji Przemyskiej obrządku Łacińskiego w XIV – XVIII wieku // Nasza Przyszłość. – Т. 43. – С. 27-72; Стецик Ю. Візитаційні описи парафіяльної церкви с. Гаї (друга половина XVIII – початок XIX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 329-339.

¹² Стецик Ю. Монастирі Дрогобищини (XIV – початок XIX ст.). – Дрогобич, 1999. – 75 с.; Його ж Дерезицький монастир XVI – XVII ст. // Літопис Бойківщини. – Ч. 1/64 (75). – ЗСА-Канада-Україна, 2003. – С. 72-76.

¹³ Коссак М. (ЧСВВ) Монастирі Галичини (передрук праці 1867 р.) // Лавра. – 1999. – № 7. – С. 46; Никорович Ю. (ЧСВВ) Церкви та монастирі Перемишля та Перемишльської єпархії (передрук праці 1879 р.) // Лавра. – 1999. – № 11. – С. 49; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу (передрук праці 1930 р.) // Лавра. – № 5. – 1999. – С. 47.

¹⁴ Ваврик М. (ЧСВВ). Нарис розвитку і стану Василіанського Чину XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка // Записки Чину Св. Василя Великого. – Серія II. – Секція I. – Т. 10. – Рим, 1979. – 180 с.; Балик Б. (ЧСВВ). Монастирі Перемиської єпархії за владцтва Ін. Винницького // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. 3. – Рим, 1958. – С. 69-97; Патрило І. (ЧСВВ) Нарис історії Галицької Провінції ЧСВВ // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. XI (XVII). – Рим, 1982. – С. 43-130.

¹⁵ Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – В 3-х кн. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 190.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1994. – С. 267.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu – Sygn. 22 [Wizytacja dekanatu drohobyckiego 1764 r.] – S. 6; Ibidem. – Sygn. 23 [Wizytacja dekanatu drohobyckiego 1743 r.] – S. 43.

¹⁸ Ibidem. – Sygn. 293 [Wizytacja dekanatu drohobyckiego 1816 r.] – S. 115-119; Ibidem. – Sygn. 405 [Wizytacja dekanatu drohobyckiego 1843 r.] – S. 124-142.

ДОКУМЕНТ

Арк. 72 //

Visitatio Monasterij Derażycensis per me infra scriptu Delegatu a Perillustri Rodms Patre Don Iosaphat Wysocki ord. S. Basilii M. Abbate Żółkiewię Provincia sub Titulo Protectionis Bma. V. Maria Vicario ad hunc acta Visitatorem D. 23 Iunij V. S. 1763 tio Expedita.

1-mo Status et Positio Monasterij

Monaster ten niegdyś Archimandria (ut sonant privilegia) pod Titulem Annuntiationis ieszcze w Roku 1578 za konsensem Nayiasniej krola Stefana, na instancyą Stanisława Herburtu kasztelana Lwowskiego, Starosty Samborskiego w Ekonomii Samborskiej, kluczu Drohobyckim, na Grącie Berezinka nazwanym. O cwierć mili od miasta ufondowany, przeż Komissią Krolewską Drugi raz ograniczony / : co są wszystko w Oblatach Praw w Grodzie Lwowskim FERIA 2 da ante Festus S. Thoma Appli proxima Anno 1740 uczynionych / : Extrakte wyątych in Archivo Tegoż klasztoru znajdujących są zawiera : / tak się ma w swoiey pozycyi.

Wieżdzając od zachodu od miasta Drohobycz po między dwa płoty Wrota stare z daszkiem pierwsze. Tandem drugie stare wrota z daszkiem, za ktoremi zaraz w lewą stronę Dzwonnica stara Drewniana Gętami od Fundamentu obita, na ktorey znajduie się Dzwonow cztery, ieden większy, a trzy pomnieysze. Za to Dzwonnica wciąż Piekarnia stara pod gętami ze spiżarką. Po za Dzwonicę y piekarnie od Wrot płot ocierniony idzie y łączy się z parkanem starym mieyscoma rozwalonym poza nową Cerkiew przypiera do furty na wschod z małym Daszkiem i aż do Ruiny nakloniony. Przy furcie ku Południowe Browarek z Celi starey. Od niego ku Rezydencyi szopa na czterech stolpach dla załoczenia wozow. Między którą szopą y pomieszkaniem zakonnym furka niegdys, a teraz dziura, przez którą po pod płotem koło sadu w prawą, a po nad Debrem w lewą stronę do Gumna chodzą. Te wyżrzeczoną Doline minowszy na Pagorku stoi szpiklerz z drzewa rzniętego na słupach Dębowych. W Rogu szpiklerza od wschodu piwniczka w ziemi rznięta słomą pokryta dosyć wygodna. Poza szpiklerz stodół, szopy, Brogi dwa, staynia z oborą iuż partialiter rozebrana y przenosie się wyżej Gumna bliżej drogi Drohobyckiey ale tylko

Арк. 72 (3В.)//

ieszcze zrub goly, a od nich sad idzie przez drzewa wyschłego aż do wyż rzeczonego wiazdu. W tym sadzie Parzeczykow w koło wysokim Płotem ogrodzone, z dranic daszkiem pokryte. Klasztor ten wokoło staremi Dębami, Lipiną y innym drzewem otoczony od Pulnocy ku Wschodowi. Ma trzy sadzawek zarosłych. A że w Roku 1758 Cerkiew ze wszystkim prawie na samą Wielikonoc splonęła, mało się z Apparencyi Cerkiewney zostalo.

2-do Cerkiew

In medio pogorzałej Cerkwi wcale wspłaniałej iako pokazuią Rudera ad praesens nowa szczupła po szrodku z kopułą zawierszoną, nad Babincem y W[ielkim] Oltarzem kopułki małe trzy z krzyżami żelaznymi przed Babincem przybudowana y kruchla na osmiu słupach gołych bez scian. Okon wykzszych Taflowych w Ramach drewnianych osim, w kopolce pod W[ielkim] Krzyżem cztery. Drzwi Dębowych do Cerkwi po bokach y do Zakrystyi za w[ielkim] oltarzem czterewo. Dwoie z tych z wnętrznemi dawnieyszymi zamkami, a dwoie z wręciążami. Intus oltarz W[ielki] more latinora bez Carskich Drzwi ze 4 ma posągami Drewnianemi. OO. SS. y Ancołow dwóch rzniętemi na ieszcze niemalowany oprócz obrazu Annuntiationis Bma. V. M. y Cemboria szafirowo z żyłami mieyscoma y kwiat zllotem iako to narożniczki przyrziecony. Oltarzykow pobocznych dwa, ieden nowo a staroswieckim fassonem Dormitionis B. U. M. Drugi S. Mikołaiia. Iuż

podwoiony y porysowany nad temіз оltarzykami dwa obrazy Namisny B. U. M. et SS mi Salvatorit Staroswieckiego Moskowskiego malowania. Iuż z drugiego pogorzelska cale y nienaruszone zachowane są.

3-tio Srebro Cerkiewne

1 mo Kielichow srebrnych dwa z patynami y gwiazdami dwoma y łyżeczką jedną marcypanowo złożonych. Trzeci cura R. P. Cleopha Kirbal A[nno] 1762 wewnątrz y zewnątrz suto złączony z łyżeczko także od Pana Iana Kuńka obywatela Drohobyckiego przybył. A Sanctissima w lynowej puszcze conferu[w]al.

4-tio Miedz. Cyna y Mosiądz.

1. Lichtarzykow Cynowych par dwie. Trzecia latercynowa.
2. Kociołek miedziany na wodę święconą to wszystko cura R. P. Kirbal.
3. Puszczenka miedziana [...].
4. Taca mosiążna.
5. Turybularz mosiężny ultimo starego puł.

Apk. 73.//

Dawne lichtarzyki w wizycie Im. X. Populewicza wyrażone splonely wszystkie ani śladu ich.

6. Dzwonkow metalowych cztery, a piąty zepsuty cura R. P. Filipowicz z pod Grodka. Łyżeczka cynowa do Turybularza iedna cura R. P. Kirbal.

5-to Apparaty y Dalmatyki

1-mo. Apparatów wszystkich szesnascie in 16. Dwa nowo po pogarzelisku sprawionych. Ieden oxamitny ceglasty z kolumną lamową białą. Drugi lamowy z krzyżem, obydwu cui omnibg requiritis. Trzeci z pasow Perskich z kwiatkiem srebnym. Czwarty karmazynowy Adamaszkowy cui aliquibg requiritis. Piąty Atlasowy żółty cui omnibg requiritis. Szosty zielony w kwiaty requiis. Siodmy Axamitny, czerwony cui omnibg requiritis procz paskow stary. Osmy Niebieski z kamlą czerwoną stary z samą stułą. Dziewiąty zielony, morowy z kwiatem złotym cui omnibg requiritis. Dziesiąty Grabrynowy czerwony. Trzy żalobnych, ieden z nich Atlasowy cui omnibg requiritis. Dwa prostey materii. Oprocz tych znajduią się dwa świętne Harasowe. Ostatniy Niebieskiy morowy z kamlą rużową dobry.

Dalmatyka iedna stara paskowata od S. Spasa cura R. P. Kirbal 1763. Vellum czerwone w kwiat biały duże niepodszyte more sepuscinsi latinos.

6-tio Alby. Obrusy. Towalnie y inne płotna cerkiewne.

1-mo Alb wszystkich Dziewietnascie 19 cura R. P. Kerbal. Trzy nowe ieszcze w robocie ciękolnianych szwabrzeżynie podobnych ze Spiża dosyć dostatnich. Cztery z korunkami lnianych. Reyszta lniane przegrube.

2-do Obrusow na oltarze osmnascie z nich szwabskich pięć cura R. P. Kirbal. Reyszta lnianych.

3-tio Cura R. P. Kirbal towalnia ciąka na W[ielki] Oltarz srzodek mensy y boki okrywaiąca krami kwiatem w toczkowym wyszyta y z białą korunką od Im. Pani Ustrzyckiey Stolnicowey.

4-to Humeralow osm. Z tych pięć szwabskich nowych zi Spiża cura R. P. Kirbal. Reyszta lnianych przytarte.

5-to Ręcznikow sześć z tych dwa Spiskie delikatne cura R. P. Kirbal.

6-to Korporałow 15. Z tych dziewięć szwabskich y dwa z nich z koroneczką.

7-mo Puryfikatorzow 15 z tych trzy szwabskie.

Apk. 73 (3B.) //

8-to Ręcznikow do umywania ręk przy oltaszach osm cura R. P. Kirbal.

9-to Velum czarny [...] robiony z plotna dyklownego y piotnem białym cąkim kraiami dolożony ieden po szrodku z krzyżem czerwonym z musulbafu na trunny cura R. P. Kirbal.

10-mo Sztączka we dwoie uszyta lniana do obizania stołka na sinoczne.

11-mo Dwa kawalki płutna konopnego do nakrywania oltarzów.

12-mo Na stołku Dużynokrych Materyalne stare w paski pod czas sinocznego.

7-mo Lichtarze

Lichtarzow wszystkich drewnianych par sześć, z tych dwie pary bialo poszribrone. Dwie pary niebieską z ciagom złotym.

8-no Krzyży. Krucifixy.

Krucifixow z krzyżami 9. Z tych dwa wielie z korpusami processiom służące. Dwa krucifixy, z tych ieden derewnianym korpusem malowany, drugi z mosiężnym korpusem, reyszta drewniane y dosaięcenia wedy staroswieckie, płaszcznica na plotnie iedna.

9-no Reyszta sprzętu cerkiewnego

1-mo Koraliow drobnych sznurkow trzy.

2-do Firaneczka kitaykowa karmazynowa mała iedna.

3-tio Paskow włoczkowych dwa, reyszta starzyzna.

4-tio Vella jedna rużowey mory.

5-to Burs dwie obopulnych pięknych z materyi.

6-to Manipularzow stolowych materialnych para jedna starych.

7-ma Mantia kamiłowa po nieboszczyku X. Gabryełu iedna.

Skrzynek w zakrystyi na aparaty [...], dwie z tych okowane z zamkami. Chorągiew iedna oblozena haralom czerwonym starym. Zwierciadelko stare jedno. Antymissow trzy cum reliquiis.

10. Xięgi Cerkiewne

1-mo Ewangelii dwie wskorę czerwone oprawne pod [...] z tych na iedney sztuczek srebra iedynascie na wierchu [...] Blacha duża srebrna z wyrażeniem Raspiatya y narozniczkow 4 cztery z wyrażeniem Ewangelistow. Klauzurek dwie z sztyfcikami srebrnem przybite po drugiey stronie puklow cztery.

Druga stara podpisowana.

Apk. 74//

2-do Mrzałow Trzy, z tych ieden Lwowski pod herbem Szumlianskich nowy. Drugi mały Poczaïowski. Trzeci Podruzny pisany.

3-tio Triodi dwie, Cwitna y Postna.

4-tio Trefoły stary ieden.

5-to Apostol nowy Lwowski.

6-to Ochtoich stary podpisowany ieden. Drugi mały nie zewszystkim Nabozenstow pisany. Mineia obszcza iedna. Iermoloiow dwa pisanych. Psalteszow drukowanych dwa. Czasoslow jeden a drugi mali. Iedna Tefalka na Boże ciało. Medytacyi zwyczajne na cały Rok. Trebnik mały Poczaïowski. Xiążka dobrze pisana nabożenstwa codziennego w czarnych politurach.

11. Biblioteka

1-mo. Biblii Ro[u]skiey ostrow[ż]skiey puł.

2-do In folio kaznodziei Staroswieckiego na Niedziele bez początku y końca.

4-to Xiążka historyczna kaznodziejska.

12. Rezydencya Zakonna

Ta wiechawszy w wyż specyfikowane wrota stoi w prawę ręce na południe przypieraiąc ku sadowi welkiemu w iednym zrabie iest izb dwie dużych ex opposito sobie wystawionych na zachod Reffektarz z dwoma alķierzami, na przeciw tegoż Reffektarza ku wschodowi izba duża o

iednym piecu. Tarcicami przegrodzona z dwoma alķierzami y drzewiami dwoma do tey że izby, a z tych iedna od sadu starszeńska się mianuie z oknami do sadu piecem pięknym kaflowym, stołem wielkim reffektarzowym ceratą pokrytym z zamkami u drzwi wnątrznemi iuż popsutemi obydwie stancya ab opposito sobie.

13. Prowenta klasztorne

Kapitału tysięcy cztery. Assekuracya na zl[otych] dwiescie ad interim do osadzenia grątow od Jasnie Wiell. Imę. Pan Hetmana Polnego Rzewuskiego co rocznej z zamku, co iuż w weyszło w akceptacyą y oblatowaną. Teraz percepty ad 21 8-bris plentis add 23 Iunij Anni plentis pokazało się zl[otych] siedmset 24 N[umer] 724.

14. Krescencya

Tego Roku pod zimę y na wiosnę wszelkiego zbeża wysiało się puł miarkow dobrej miary dwadziescia osm alias wozow, wszystkiey krescencyi bywa po kup 350 ale po gospodarsku siaswszy było by y koło 500 kop, w szpiklerzi gotowego ziarna wystarczy do nowego.

15. Browar

1-mo Kocioł stary gorzolzany z czapką y rurami iuż powiększney części z reparacyą jeden.

2-do Cura R. P. Kirbał kociołek miedziany Spiski na piwo, miód kadek trzy. Pieczek cztery popsutych. Antalik jeden. Baryłek cztery. Trubnik. Leyka. Czerpak.

Apk. 74 (3B.)//

16. Kuchnia

1-mo. Paniew miedziana zepsuta jedna. Mozdierzow starych dwa żelaznych z tłuczkiem iednym. Tarko blaszane. Kołeczko do robienia pierogow.

2-do R. P. Cleopha Kirbal Anno 1763 accessit kociołek miedziany ze Spiża na wodę nad ogniem wieszącą funtow sprawiedliwych siedem ważących ieden. Garnek miedziany pobielany na strawy dla robotnikow funtow 7 ważący ieden. Garnuszek miedziany pobielany sprawiedliwą garcowy ieden. Panewka żellazna iedna. Patelka żelazna jedna. Panewiczka żelazna iedna. Warzecha żelazna iedna druszlakowa na pierogi. Rądeł żelazny ieden. Brytfanka żelazna iedna. Wszystkich sztuk 10 nowych wiedeńskich. Reyszta naczynia albo gliniane albo drewniane. Noż kuchienney dla gospodyn.

17. Reffektarz

1-mo Talerzów cynowych dwa y przystawka iedna. Lyżek cynowych pięć. Obrus staryj ieden. Nożów barzo podłych par trzy.

2-do. [...] jako to w butlach y wroźnych flaszkach stare kilkanascie, w celii starszenskiej. Lyżek blaszanych osm. Ze Spiża cura R. P. Kirbal obrusow w kostki wyrabianych dwa. Serwet z obrusa starego n[ume]ro 6, a obrus trzeci do Liszni ofiarowany. Talerzów tuzin cynowych Wrocławie hiędlowany od żyda ważących funtow czternascie. Lyżek tuzin preźnich stolowych 18. Nożow Widskich tuzin wczarne z kosci rękowisci oprawszych wcale piętenych z widellcami. Lyszka Wielka cynowa do częstowania. To wszystko Niemieckie Wiedeńskie naczynie.

18. Wozownia

1-mo. Woz zkórą obity, kowany iuż in toto popsuty.

2-do. Wołowych dwa w cale ja[z]daio[n]cich. Załubenki iedne małe. Sani iedne wołowe proste.

3-to. Cura R. P. Kirbal A[nno] 1763 woz ze wszystkim nowo zrobiony y nowo okowany na Spiżu ieden do ktorego woza lancuch żelazny ieden. Kludek Widskich do zamykania kulniesznie.

Апк. 75.//

19. Mosztarnia

1-mo. Pulszorki bez licow y kantarow iedne. Musztuk stary ieden. Zgrzębło iedno y to żelazne z iednym kluczem y zepsute iedno. Kantarżysko bez wszystkiego ieden cura R. P. Kirbal kulbaka iedna z posządzona. Zgrzebło pobielane Widenskie iedno.

20. Folwark

Plug ieden zlamany i styk[owany]. Brony napulzywozdziany dwie. Siekir dwie. Trzecia cura R. P. Kirbal Niemiecka Widenska. Sierpow dwa. Tasakow do siekania kapusty 2. Noż wielki pasieczny. Swierdlow trzy. Młotkow dwa, piła iedna tracla, druga poprzeczna, trzecia stołarska, 4-ta piła do szczepienia. Rydel ieden. Motyk dwie. Plisznia. Szałkownica z czterma nożami, skrzyinka do sieczki z dwoma stalcami. Rzezaki, kosa z pierscieniem iedna. Siekacz ieden.

21. Staynia

1-mo. Koni gniadych starych kalik para iedna. Klaczyj strokatych dwie. Iedna z nych stara, a druga młoda.

2-do. Wołow roboczych szesć. Trzeciakow bykow dwa, ieden z nych większyj. Letnich byczkow – 2, z nych ieden bohacyzyk. Krow dziewięć. Z tych doynych siedm, tałowka iedna. Cieląt tegorocznych cz[et]wero, ozimek ieden na nogy chory. Bydła nierogatego: wieprzów dwa dwuletnich i trzy roczaków. Locha jedna z prosiatkami.

3-tio. Z zimy na wiosną pszczol wyszło 15 ad praesens roiow 12.

22. Czeladź

Gospodynia, pastuch, pastuszek parubkow dwóch. Chłopiec ieden do cerkwi y innych usług. Consumplibilia niewyrażam tak iednak zboża iako omastki. Nabiału z potrzeby będzie, a co drobiu sufficientissime byłoby, gdyby lisy kury ze wszystkim niepłoszył.

Апк. 75 (зв.)//

23. Poddanstwo

Podsadkow małem monaster 18. Z dawnych wizyt notowanych [...] y ad praesens upartych zbida po dniu iednym przez cały rok na tydzień panszczyna odbywaią

24. Wszelaki sprzęt gospodarski

W celii y Ałkierzu Starszeńskim po nieboszcziku S. P. Gabrielu [...] taierka mosięzna iedna. Z posłania poduszek dwie. Koldra z plutna farbowanego piernat. Obiłka dwoje y płотно trzecie naksztalt obiłka proste. Stolikow z szufladkami dwa, y stolikow przystoynych pięć naksztalt puzderek mały[ch] popsutych sztuk dwie żelazem kute. W celii kaznodzieyskiej dwie sztal dużych żelazą spiękuго cura R. P. Kirbal. Koc obszczy ieden. Kozuch pospolity ieden. Sięrmężna oponeża pospolita iedna.

Ad. – Gra[u]tow iest wiele sensim, sensim per incuriam zakonnikow tegorz miejsca oderwanych y do starostwa przyłączanych in cumbit [...] recuperare a vulsa.

Praesensem Visitationem rito expeditam subscribo

Datt[o] 9 mense Anno ut supra

Iustimus Ilaszewicz

RPP Spr. [superior] Reus Visitator mpp.

[Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 201. “Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів”. – Оп. 46. – Спр. 1917. “Протоколи візитацій та інвентарні описи василіянських монастирів Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя та Великої України (1730 – 1767 pp.)”. – Арк. 72-75зв.].

Юрій Стецик.

Візитація Дерезицького василіанського монастиря 1763 року.

Пропонується публікація невідомого актового джерела до наświetлення історії Дерезицького монастиря Святопокровської провінції ЧСВВ з церковних фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, яке окреслює становище монастиря та економічне підґрунтя його функціонування.

Yuriy Stetsyk.

Visitation of the Basilian monastery of the Derezhychi in 1763.

It is here presented the publication of unknown assembly source to describe the history of the monastery in Derezhychi of Saint Protectione province OSBM from the Church Funds of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, which outlines the situation of the monastery and economic bases of its functioning.

УРЯДНИЦЬКА ЕЛІТА ДРОГОБИЧА ПЕРІОДУ АВСТРІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ (1772 – 1918 РР.)

Історія підавстрійського Дрогобича має свою історіографію, інформативний потенціал якої узагальнений у відповідному розділі “Нарисів з історії Дрогобича” (автори М. Кріль, Ю. Стецик, В. Тельвак)¹. Все ж уважаємо за потрібне констатувати, що до насвітлення повного образу міста цієї доби, з огляду на завдання сучасного містознавства², ще досить далеко. Так, поза межами наукового дискурсу залишаються планувально-просторовий розвиток міста та особливості тогочасної забудови і архітектури, історія міських національних громад та їх внутрішнє життя, повсякденність, ті чи інші аспекти соціальної історії, міжнаціональні (міжконфесійні) конфлікти та ін.³ Оцінюючи історіографічний доробок попередників, варто передовсім згадати передвоєнну науково-популярну книгу дрогобицького гімназійного вчителя Мсціслава Мсцівуєвського, в другій частині якої подано важливу інформацію про формування міських органів влади (переважно в останній третині XVIII – на початку XIX ст.), сторінки повсякденного життя міщан протягом XIX ст., цікаві моменти з життя переважно польської громади Дрогобича та ін.⁴

На жаль, в історіографії досі побутують застарілі уявлення, навіяні Іваном Франком, про Дрогобич другої половини XIX ст. як малокультурне та в цілому далеке від цивілізації місто⁵. Ось кілька аргументів, які акцентуються в сучасному франкознавстві: Дрогобич часу Франка не мав жодної публічної бібліотеки⁶ чи аматорського театру⁷. У літературі також чимало сказано на тему провінційності Галичини (художньо-поетичним інтерпретатором теми вважається один із найкращих польських поетів XX ст. Казімеж Вежинський, виходець із Дрогобича)⁸.

Сучасний австрійський дослідник Г. Біндер витлумачує в стосунку до Дрогобича термін “провінційне місто”, якому, на його думку, властива двозначність: з одного боку, провінційне місто – це місто і цим воно відрізняється від околиць. З іншого – провінційне місто залишається “провінційним”, бо воно не є центром чи столицею якоїсь адміністративної території. Тобто, провінційне місто вимушено функціонує між двома полюсами: між сільською округою і урбаністичним центром, що й творить його самотність і специфіку. Все ж, Дрогобич належав до категорії галицьких “більших провінційних міст”, хоча за цілим рядом культуротворчих ознак Дрогобич ще довгий час фактично скидався на велике село, а не на місто. Лише завдяки гучним “кривавим виборам” 1911 р. місто тимчасово втратило свою провінційність⁹. На нашу думку, наведених прикладів, які вивищували Дрогобич в колі австрійських провінційних міст Галичини, набагато більше.

Незважаючи на вповні очевидну справедливість згаданої та іншої аргументації, зауважимо, що прихильники концепції “провінційності” Дрогобича не до кінця враховують тієї обставини, що в період нафтового буму (приблизно в останній третині

XIX – на початку XX ст.) в Дрогобич фактично інтегрувалося довколишнє промислове і курортне середовище (перед тим винятково сільське), епіцентрами якого були Борислав і Трускавець. Відтак, сформувався урбоконгломерат, який отримав прикметну назву “тримісто” (автором терміну є варшавський письменник В. Будзинський¹⁰). Заледве не утворилось місто, яке за рядом показників (передовсім промислово-фінансових та об’ємно-просторових) могло створити конкуренцію Львову (цьому перешкодили світові війни, хоча у радянський час проект об’єднання знову набув актуальності, але на цей раз його реалізації перешкодила ліквідація Дрогобицької області).

Досі дослідники не вживають у стосунку до дрогобицько-бориславсько-трускавецької регіональної спільноти такого поняття, як “інтелектуальне середовище”, хоч і пишуть про тих чи інших діячів – представників чиновницьких і інтелектуальних професій. Причому, середовище творили і представники тогочасної буржуазії, які в період нафтового буму займалися підприємництвом у Бориславі, але проживали в Дрогобичі, де збудували свої чудові вілли, що прикрашають місто дотепер (місцеві кам’яниці наслідували наймодніші архітектурні стилі Європи: віденську сецесію, паризький еклектизм, празький модернізм і берлінський Бавхауз). Найбільш характерний приклад становить діяльність Раймунда Яроша, який в Дрогобичі зробив кар’єру міського урядовця, розбагатів на страхуванні бориславських нафтопромислів, став власником курорту Трускавець, але мешкав таки в Дрогобичі (воістину, це була постать масштабу “триміста”). Назагал, внутрішнє життя міських спільнот Дрогобича (також і його околиць) у соціально-демографічному (в тому числі, на рівні вивчення природного руху населення), національному, релігійно-церковному та культурно-інтелектуальному вимірах досі становить ту дослідницьку “територію”, до якої нога дослідника ще тільки підступається.

Свого часу фахівці дрогобицького наукового осередку акцентували увагу на тому, що потрібно, все ж, ретельно збирати джерела, в тому числі й опубліковані, вивчати пресу, яка з’явилася в Дрогобичі у другій половині XIX ст., перейти до суцільного вивчення архівних зібрань та ін.¹¹ Також, у наш час не можна виходити із засад минулого, коли поляки намагалися написати історію “польського” Дрогобича, українці – “українського”, євреї – “єврейського” тощо. Місто було багатонаціональним, проте воно, за великим рахунком, не ділилося на національні резервації і його населення творило одну міську спільноту, якій вдалося створити урбаністичний образ, що зберігся дотепер і продовжує дивувати своїми формами. Ще в пізньому середньовіччі в міських джерелах набув поширення топос міста як “Богоспасаємого града”, в підавстрійську добу воно продовжувало залишатися “королівським вільним містом”, “містом багатьох культур” з відповідними яскравими творчими проблисками окремих індивідів. Як слушно зауважив Р. Мних, “Дрогобич як місто на перехресті мов і культур дуже своєрідно вписався у світову культуру: з одного боку, дрогобичани стають постатями світового рівня (Юрій Дрогобич, Іван Франко, Казімеж Вежинський, Бруно Шульц, Мауріцій Готтліб), а з другого боку, у світовій літературі виникає і утверджується своєрідний, але різноманітний і кожен раз індивідуально-забарвлений топос Дрогобича”¹².

До певної міри, прикладом вивчення історії галицького міста розглядуваної доби може слугувати другий том історії Львова, який підготовлений нещодавно львівськими науковцями на чолі з Я. Ісаєвичем¹³. Так, дослідники виділяють в історії міста періоди австрійського абсолютизму і польсько-шляхетської автономії (з цезурою в 1867 р.), серед не зовсім стандартних у минулому тем з’явилися такі, як соціально-демографічний “портрет” міста, пошуки нових форм його розвитку, щоденне життя, книгарство та ін.

Привабливим для наслідування може також бути дослідження Х. Харчук про архітектуру та особливості забудови сусіднього Трускавця в XIX – першій половині XX ст.¹⁴

На наше переконання, одним із засадничих питань, яке потребує першочергового висвітлення, є історія міських структур влади, які діяли в 1772 – 1918 рр., а також міського самоврядування. Зокрема, важливим є ретельний облік кола урядників, які функціонували протягом усього періоду і обслуговували міську громаду. Зрозуміло, що в австрійській державі з уповні передовими для того часу конституційними нормами склалися й певні негативні тенденції (достатньо згадати хоча б обмеженість виборчої системи), все частіше на хід виборів до місцевих владних структур впливали певні соціальні групи і осередки політичних партій. На перший погляд, це був цілком “нормальний” процес, характерний для суспільства доби первісного нагромадження капіталу, з іншого він часто накладав негативний відбиток на міське суспільство, яке перебувало на стадії соціально-політичного структурування, а його національні громади (передовсім, українська) – національного усвідомлення. На останнє впливали також міжнаціональні стосунки.

Перші кроки нової австрійської адміністрації на Дрогобиччині після 1772 р. ілюструють конкретні джерела. Так, Дрогобич отримав власну юрисдикцію першої інстанції, а також певну територію¹⁵. Кілька документів цієї доби, опубліковані ще Ф. Гонткевичем, вводять дослідника у період так званих йосифінських реформ. Передовсім привертає увагу зміст першого австрійського (німецькомовного) привілею Дрогобичу, затвердженого влітку 1788 р. у Відні¹⁶. Ф. Гонткевич відчитав дату привілею під 26-м червня 1788 р. Позаяк його збірка документів за неналежне археографічне опрацювання була піддана свого часу критиці¹⁷, слід, очевидно, більше довіряти сучасним дослідникам вроцлавського Оссолінеуму, які датують його 28-м липня 1788 р.

Звернемося до положень джерела, яке окреслює прерогативи і засади міської влади. Пункт другий привілею встановлював засади політичної юрисдикції і місцевого господарського рівня, на той час, допоки місто не збільшиться, не зросте його населення, в тому числі й міські доходи. Відтак, окреслювалася структура виборної міської влади: троє радних, одному з яких довірялася міська каса, один актуаріуш, один секретар-протоколіст, один протокольний-реєстратор, один канцелярист і двоє судових службовців. Свобода виборів бургомістра і радних мала бути обмежена комітетом з 20-ти “учтивих” міщан¹⁸.

Водночас, влада здійснила перше картографування населених пунктів з військово-топографічною метою (відоме, як картографування під керівництвом Ф. фон Міга), карти міст Галичини, в тому числі й Дрогобича (точніше, два варіанти міської карти), були виконані в 1779 – 1782 рр.¹⁹, а також збрала документальну інформацію про правові засади міст, в т. ч. й про Дрогобич (1786 р.)²⁰. 1788 р. була складена відома Йосифінська метрика²¹. Назагал, становище Галичини та її адміністративно-правові норми в період йосифінських реформ ретельно схарактеризовані в дослідженні В. Токажа²². Щодо Дрогобича, то це було одне з 13-ти міст Галичини, проте воно, як і багато інших, не мало належної забудови (на відміну від сусіднього Самбора, Дрогобич навіть потрапив до категорії міст, які занепадають), внаслідок чого тут важко було знайти пристойне приміщення для розміщення нової адміністрації²³. Відтак, 22.06.1782 р. уряд циркулу, на чолі якого знаходився староста, було перенесено з Дрогобича до Самбора. Назагал, саме старости мали великий вплив на призначення міських урядів, хоча магістрати міст мали традиційні самоврядні засади, сформовані ще за часів Речі Посполитої.

Першими бургомістрами Дрогобича були австрійці або поляки. Про Годгарда Жиковського (1781 р.) віднайти будь-які відомості поки що не вдалося. Після запровадження нового адміністративного поділу, а також надання Дрогобичу міських прав, 2 травня 1787 р. у місті було інстальовано новий магістрат з бургомістром Францішком Маєрхоффером, який був перед тим військовим аудитором. Його заступником був призначений Ян Канти Левандович. Як стверджує М. Мсцівуєвський, який опублікував згадані свідчення, Ф. Маєрхоффер був дуже порядним, поміркованим і навіть добрим урядником, який справив позитивне враження на дрогобичан²⁴.

Про Ігнація Краха свідчення також не збереглися (згадки 1799, 1803 рр.). У 1807 р. уряд бургомістра обійняв Ян Веселовський, який 1809 р. був усунутий з уряду за влаштування зустрічі князеві Юзефові Понятовському. Його заступив секретар шляхетського суду у Львові Захарський, який встановив для себе непомірну плату з міста²⁵. Яна Веселовського пізніше бачимо заступником бургомістра. Наступником Захарського був Міхал Олексинський. Також серед тих, хто не згадується в публікованому списку, є Юзеф Роек, який змінив русина Івана Тустановського²⁶. М. Мсцівуєвський характеризує коротко становище міста в час згаданих урядів, виділяючи заходи щодо впорядкування міської території.

Генерації бургомістрів і магістратові кінця XVIII – початку XIX ст. довелося вирішувати принципові питання розвитку міста. Так, у результаті касати кармелітського монастиря, його храм і приміщення було передано в користування василіян, де була заснована початкова (“нормальна”) школа (1813 р.), у місті розміщено казарми австрійських військ, деякі міські об’єкти (в тому числі й площу Ринок) почали освітлювати очищеною нафтою (1817 – 1822 рр.)²⁷, нарешті, саме на початку XIX ст. солянка з криниць місцевої жупи вже використовувалася з лікувальною метою (магістрат облаштував п’ять ванн), що є свідченням початку в краю організованого санаторного лікування, задовго до відкриття властивостей трускавецьких мінеральних вод²⁸.

У 20 – 50-х рр. XIX ст. у місті урядувала генерація бургомістрів, визначними представниками якої були один русин і один поляк. Іван Тустановський був представником відомого в краю шляхетського роду Тустановських гербу Сас – власників Тустанович біля Борислава²⁹. Як вдалося з’ясувати, Ян походив з відгалуження роду, яке проживало в Снятинці біля Вацович. Його батько Василь Тустановський у 1774 р. став греко-католицьким парохом у цьому ж селі, мати Марія Кошавичівна була з польського роду. Ян народився у Снятинці 5.05.1784 р., 4.03.1821 р. одружився. з Анною Леокадією Заславською, шлюб був узятий в Волощі. Подружжя мало двох синів: Яна Едварда (народився 24.04.1822 р.) і Віктора Францішка (народився 2.06.1857 р.). З огляду на те, що сини Яна були названі польськими іменами (наприклад, син Ян був названий на честь католицького святого Яна Непомука), ідеться про руський рід, сполонізований на початку XIX ст.³⁰ Дата смерті бургомістра поки що невідома³¹.

Ян Тустановський був бургомістром Дрогобича у 1820 – 1828 рр. Як виглядає, йому вдалося реалізувати декілька загальноміських проектів першорядної ваги, які радикально змінили вигляд міста. Так, у 1825 р. було знесено оборонні вали і засипано рів довкола середмістя, а в 1824 – 1828 рр. збудовано нову муровану ратушу на місці старої дерев’яної³².

Вірогідно, бургомістр опікувався справами русинів. Наприкінці його урядування була збудована єдина християнська мурована сакральна споруда Дрогобича для всього XIX – початку XX ст. – комплекс василіянського монастиря Св. Петра і Павла (інший

мурований храм дістався русинам у спадок від кармелітів). Як відомо, 1828 р. на початку (від міста) території Задвір'янського передмістя, на місці згорілого дерев'яного монастиря, василіяни спорудили мурований монастирський комплекс з церквою у формі ротонди³³. Розміщена поруч давнього середмістя з міськими укріпленнями, на території давнього старостинського замку, монастирська церква Петра і Павла стала однією із архітектурних та історико-культурних домінант давнього Дрогобича (фактично, комплекс компенсував втрату замку).

У першій половині 30-х рр. недовго урядовав бургомістр Еміль Герард Фестенбург. Найдовше у першій половині XIX ст. урядовав поляк Ігнацій Домінік Невядомський (хронологія життя 1790 – 1858 рр.) – бургомістр Дрогобича протягом більше 20 років (1835 – 1857 рр.)³⁴. Рід Невядомських походить від шляхетської гілки Яцька Невядомського (лінія Владислава Невядомського)³⁵. Ігнацій Домінік Невядомський народився 5 серпня 1790 р. в м. Тшанець, був одружений з Фортунатою Бичковською, з якою у їхній сім'ї народилось 3 дочки і 4 сини, про яких, на жаль, окрім Евариста (старший син), Каєтана та Яна, немає поки що жодної інформації³⁶.

Вірогідно, родина Невядомських оселилася в Дрогобичі у 1835 р. (у 1834 р. магістрат Дрогобича діяв без бургомістра), переїхавши сюди з Жешува (тут у 1833 – 1834 рр. І. Невядомський також був бургомістром)³⁷. За час урядування Ігнація Невядомського Дрогобич пережив, передовсім, “весну народів” 1848 р., відому тим, що в місті чи не вперше за тривалий час загострилися українсько-польські стосунки. Так, як з'ясувала О. Юрейко, Дрогобицька польська рада досить неадекватно реагувала на заходи Дрогобицької руської (деканальної) ради і навіть вимагала закрити василіянський монастир зі школою, в приміщенні якого засідали русини³⁸. Польською радою керував П. Мацішкевич, який очолював антирусинські акції. Поки що незрозуміло, як ставилися магістрат та бургомістр до обох рад, особливо до русинського органу, який перебував в опозиції до пропольської міської влади.

Серед іншого, відомо, що І. Невядомський виявляв активність у справі збереження історичної пам'яті про відомих у минулому городян, які складали славу Дрогобича. Так, 7 вересня 1842 р. бургомістр передав для Йозефа Ігнація Перковського (радник і повірений ерцгерцога Фердинанда де Есте) ікону мученика за віру дрогобичанина Мартина Лятерни, який був розміщений згодом у львівському костюлі Петра і Павла³⁹. У 1838 р. І. Невядомський отримав підтвердження свого шляхетського стану, які ствердив відділ станів (Collegium statuum)⁴⁰. У літературі трапляються схвальні відгуки про урядування І. Невядомського, з огляду на те, що саме він ініціював відновлення в місті гімназіяльного навчального закладу⁴¹. Так, уже в березні 1853 р. гмінна рада прийняла ухвалу про заснування освітньої установи за кошт міста⁴². У жовтні 1858 р. рада зобов'язалася профінансувати відкриття гімназії (підписи під зобов'язанням поставили бургомістр І. Невядомський, секретар Я. Зих та ін.). Проте урядовий дозвіл був виданий лише 1858 р.

Про бургомістра Йоганна Стензеля (згадка у 1856 р.), інформація відсутня. Після нього тривалий час урядовав відомий і заслужений для міста Ян Зих (1859 – 1874 рр.). Саме в часі його урядування відбулися відомі реформи конституційного і політично-громадського характеру. На початку кар'єри він прославився реалізацією ідеї заснування гімназії, яка спочатку функціонувала на кошти міського бюджету, а з 1874 р. перейшла під юрисдикцію держави. Зусилля бургомістра з розвитку гімназії добре відомі, хоча, як свідчить перший історик гімназії З. Култис, він часто конфліктував з колективом викладачів і директором.

1863 р. край сколихнуло польське визвольне повстання, відоме під назвою “січневого”. Про події на території Дрогобиччини не знаємо нічого, але чимало вихідців з неї взяло в ньому активну участь. Передовсім це мешканець Дрогобича Ян Невядомський, мешканець Опарів Станіслав Мишковський, пізніший мешканець Дрогобича Владислав Янішевський, пізніший мешканець Стебника Олександр Зданович⁴³.

У період урядування І. Невядомського в місті було розпочато будову мурованої хоральної синагоги, яку закінчено за каденції бургомістра Я. Зиха (будова датується в спеціальній літературі 1842 – 1865 рр.)⁴⁴. Вочевидь, магістрат сприяв цій важливій справі, що може розглядатися як розуміння демографічних змін у розвитку міста, в результаті яких єврейська громада вперше в історії міста зросла чисельно і почала конкурувати з українською і польською. Хоральна синагога, зведена в неороманському стилі, була розміщена поруч давнього середмістя (початок передмістя “Лан”). Одна з найбільших у Галичині, вона утворила ще одну архітектурну і культурно-історичну домінанту міста. З відкриттям гімназії та побудовою хоральної синагоги Дрогобич набув структурних рис, які ще довго (практично, до кінця епохи Габсбургів) визначали його вигляд і статус. Поступово в управлінні міста відіграють все більш активну роль архітектори, посада яких стала обов’язковою. Так, у середині століття виділяється міський архітектор Адам Берський.

Вочевидь, саме в середині XIX ст. у Дрогобичі було запроваджено інститут почесних громадян міста. Серед перших здобувачів (про яких збереглися свідчення) був бургомістр Ян Зих. Інший почесний громадянин міста – Йосиф Промінський – не згадується у відомих нам списках урядників Дрогобича. За оприлюдненою на сьогодні інформацією, Йосиф Промінський був міським чиновником, а в 60 – 70-х рр. XIX ст. вже перебував на пенсії, залишаючись радником і почесним громадянином міста. Про його заслуги для міської громади відомо, що він підготував першу “монографію” з історії Дрогобича (датується приблизно 1872 р.), яка зберігалася в рукописному вигляді в архіві міста (твір не був опублікований і його подальша доля невідома). З праці скористалося чимало літописців Дрогобича другої половини XIX ст.⁴⁵

Бургомістри Ігнацій Черхавський (згадка у 1875 р.) і Ян Бриньковський (згадки у 1877 – 1878 рр.) залишили, на нашу думку, не дуже помітний слід в історії міста. Зате їх наступник бургомістр Віктор Блажовський (1879 – 1887 рр.) прилучився до цілого ряду подій, які змусили говорити про місто в цілій Галичині.

У 1883 р. у місті широко святкувалася 200-та річниця Віденської облоги і відсічі турків⁴⁶. Нагадаємо, що в другій половині XIX ст. у Дрогобичі формуються політична (магістратська) та економічна (промислово-підприємницька) еліти, котрі поступово зливаються в одне ціле. У ньому все частіше заявляє себе єврейська фінансова еліта, яка, своєю чергою, зуміла взяти під контроль значні сфери міського життя, нерідко стаючи творцем міжнаціональних конфліктів чи навіть кланових війн⁴⁷. Водночас, національні громади міста перебували на стадії власного усвідомлення, прагнули утвердитися як політичні нації. Зрозуміло, що згадане святкування ювілею у 1883 р. польська громада використала для свого “національно-правлячого” зміцнення.

Саме у 1879 – 1887 рр. у місті сформувалася так звана “саська партія” (від імені шляхетського роду Сас), тобто, політичне угруповання поляків міста⁴⁸. Протягом 1879 – 1882 рр. у магістраті працювали представники різних національних громад, але переважали поляки та євреї, що, назагал, відповідало демографічним змінам на користь цих народів.

18 жовтня 1880 р. місто відвідав цісар Австро-Угорської імперії Франц Йосиф I, який здійснював подорож Галичиною. На міських урочистостях його вітали голова повітової ради Юліан Бельський, а також бургомістр Віктор Блажовський, який очолював представництво міста у складі Герша Гольдгамера, о. Ігнатія Терлецького, о. Юліана Німилевича, Юліана Невядомського⁴⁹. У польській історіографічній рефлексії прийом імператора розглядається як приклад зростання настроїв лояльності та прихильності до пануючого монарха в середовищі поляків, внаслідок визнання їх свобод в формуванні національного побуту в Галичині в другій половині XIX ст.⁵⁰ В українській рефлексії, яку виразив свого часу Іван Франко, акцентовано відвідини монархом, на запрошення підприємців, найбільшої міської нафтопереробної фабрики⁵¹. Цікаво, що приїзд цісаря був помпезно облаштований: особливим розмахом відзначалися урочистості в Бориславі, які знайшли відображення в живописі (акварель художника Войцеха Грабовського, зберігається в Музеї Народовому в Кракові).

У місті поступово наростала проєврейська політико-економічна агітація, котра з друкарні Арона Жупніки потрапляла на шпальти перших дрогобицьких газет “Drohobyczer Zeitung” (“Дрогобицька газета”) та “Drohobyczer Handelszeitung” (“Дрогобицька Торгівельна газета”), які були єдиними виданнями у місті, друкованими єврейською мовою. Яскравим прикладом цьому є випадок під час голосування 1884 р.⁵², коли Арон Жупнік звернувся до ради магістрату, аби вона надала більші субсидії для друкування газет. Справу лобіював заступник бургомістра Герш Гольдгамер. Однак, наданню додаткових субсидій фактично завадили спільні протести о. О. Торонського та Я. Невядомського.

В часі урядування В. Блажовського, громадськість чи не вперше почала звертати увагу на благоустрій. Виявилось, що місто явно потребувало змін у системі прибирання та впорядкування вулиць. В “Газеті Наддністрянській”⁵³ системно друкувались докори владі міста, щодо надмірної його засміченості. У № 4 цієї газети від 1884 р.⁵⁴ особливо наголошувалось на непорядках та засміченості вул. Вузької, площі поблизу храму Св. Трійці, які повинні були бути найчистішими, з огляду на центральне розташування. Навіть ішлося про необхідність вологого прибирання вулиць як засобу боротьби з пилюкою (начебто в такий спосіб прибирали міський центр в часі урядування попереднього бургомістра Яна Бриньковського)⁵⁵. Найбільш забрудненою вважалася вул. Жупна. Преса “засипала” магістрат докорами, вимагаючи прийняття необхідних приписів для власника фірми, яка розміщувалась на вулиці⁵⁶. З огляду на кричущі приклади неохайності, преса з сарказмом благала “світлий магістрат” уряду В. Блажовського навести чистоту та порядок, хоча б за рахунок тих коштів, які надходять в скарбницю від комунальних податків міщан⁵⁷.

Ситуацію із забрудненістю міста поетапно почала змінювати програма прокладання магістралей міської каналізації, розпочата у 1885 р.: у серпні магістрат затвердив цей план, який полягав у прокладенні каналізаційного каналу в районах найбільш забруднених частин міста: вздовж усієї вул. Самбірської, далі по вул. Ягеллонській (теперішня Данила Галицького) і повз фігуру Св. Флоріана, до з'єднання з давнім каналом. Кошторис такого проекту, за словами магістрату, повинен був сягнути 20 тис. злотих⁵⁸. Головним архітектором проекту був міський інженер, член магістрату Адам Берський⁵⁹.

В уряді В. Блажовського виділявся Я. Невядомський, який ініціював проект покращення дозвілля міщан. У травні 1885 р. по вул. Трускавецькій, неподалік залізничної станції Дрогобич-Трускавець було відкрито єдиний в окрузі відпочинковий басейновий комплекс з теплою водою і холодними ваннами⁶⁰. На території комплексу

було влаштовано парк відпочинку та прогулянок з боулінгом та каруселями, а також престижний ресторан.

Однак наростало загальне незадоволення урядом В. Блажовського, що й послужило причиною його поразки на виборах 1887 р.

Напевно, одним із найбільш резонансних бургомістрів Дрогобича другої половини ХІХ ст., був русин з походження Ксенофонт Охримович (роки життя – 1846 – 4.01.1916⁶¹), якому вдалося перемогти на виборах і більше ніж десятиріччя утримувати головний міський уряд.

Постать К. Охримовича добре відома у франкознавстві, передовсім завдяки тому, що він був гімназійним учителем Іван Франка⁶². Крім того, дрогобицький бургомістр уславився своїм депутатством до галицького крайового сейму, причому, він чотири рази перемагав на виборах від округу Дрогобич-Підбуж (сеймові каденції 1877 – 1882, 1883 – 1889, 1889 – 1895 і 1895 – 1901 рр.⁶³). Крім того, К. Охримович був обраний до австрійського парламенту, послом якого (точніше, Державної ради) був у 1885 – 1900 рр. Незважаючи на згадану популярність, в літературі переважають упереджено-негативні характеристики К. Охримовича як москвофіла чи народовця і навіть провідника антинародної політики⁶⁴.

Ксенофонт Охримович народився 1846 р. у Галичі в сім'ї греко-католицького священика Юліана Охримовича (на час вчителювання в Дрогобицькій гімназії батько служив парохом неподалік – в селі Урич на Сколівщині⁶⁵). Навчання К. Охримович розпочав у Тернополі в місцевій гімназії, проте перенісся до Станіславова, де й отримав середню освіту⁶⁶. Вищу освіту він здобував, за одними даними, на філософському факультеті Львівського університету⁶⁷, за іншими, більш вірогідними свідченнями – на відділі загальної філології Віденського університету (саме володіння німецькою мовою допомогло йому пізніше в кар'єрі депутата)⁶⁸. За даними Р. Горака і Я. Гнатива, які вивчили особову справу К. Охримовича в архіві Крайової Шкільної ради, після навчання у Кракові він прибув до Дрогобича, де 2 травня 1871 року розпочав трудову діяльність на посаді заступника вчителя місцевої гімназії⁶⁹. З невеликою перервою у 1873 – 1874 рр., коли К. Охримович був переведений до Самбора, в Дрогобичі він викладав руську мову і географію (з 1871 по 1876 р.), зокрема, Івана Франка він вчив у восьмому, випускному класі. Викладав також українську мову в другому, третьому, четвертому та сьомому класах, а окрім того, географію в першому та другому класі (до слова, з української мови Іван Франко мав відмінну оцінку)⁷⁰. Вдалося уточнити, що в шкільному 1876 р. К. Охримович був вчителем географії у першому класі, географії та історії в другому класі, руської мови в 2 – 4-му і 7 – 8 класах⁷¹. За деякими свідченнями, дирекція гімназії не любила К. Охримовича, за його начебто недбале ставлення до своїх безпосередніх обов'язків, захоплення позагімназійними справами та ін.

Збереглася автобіографічна рефлексія Івана Франка про Ксенофонта Охримовича. Вона уміщена в передмові до повісті “Петрії й Довбушуки” і стосується спогаду про гімназію. І. Франкові пригадалося, що він в старших класах гімназії написав для вчителя К. Охримовича як шкільне завдання “досить просторе оповідання” з селянського життя⁷². Відтак, можна вважати, що К. Охримович у числі інших викладачів гімназії спричинився до початків захоплення Франком літературною творчістю.

Поступово, в Дрогобичі К. Охримович занурився в громадські справи і політичну діяльність, яким він присвятив себе цілком (за спогадами О. Барвінського, ще в Станіславові в 1863 – 1864рр. він належав до гуртка “Громади”⁷³). У 1876 р. він переміг на виборах до Галицького сейму. Водночас був членом міської і повітової рад⁷⁴.

Прикметно, що, як і більшість діячів тієї доби, К. Охримович був активним учасником москвофільського руху, ввійшовши до проводу створеної 7 липня 1876 р. у Дрогобичі філії Товариства ім. М. Качковського⁷⁵. Нагадаємо, що того ж таки року він припинив викладацьку роботу в гімназії.

Збереглося цікаве свідчення про балотування К. Охримовича до сейму в 1883 р. Так, 3 травня 1883 р. він мав передвиборчу зустріч з виборцями Дрогобицького повіту. Подія, яка проходила в міській гімнастичній залі, зібрала близько 100 осіб селян та вчителів Дрогобицького повіту усіх національностей: німців, поляків, євреїв, русинів (останніх було найбільше). Депутат К. Охримович частково звітувався про свою діяльність (зокрема, він доповів, що опікувався місцевими церквами Св. Трійці і Св. Юрія, перша вже отримала підтримку у розмірі 200 з.р., друга мала отримати 400 – 500 з. р. у найближчому часі), приблизно таку ж допомогу отримали церкви в Орові і Дерезичах, а також дрогобицький костюл, руська і польська бурси в Дрогобичі та ін.⁷⁶ Відтак, депутат отримав вотум довіри виборців.

До австрійського парламенту К. Охримович був обраний від округу “Стрий – Жидачів – Дрогобицький”. Відтак, його стаж парламентаря у Відні був тривалим: 1885 – 1900 рр. Про ті чи інші аспекти діяльності К. Охримовича як посла Державної ради згадує О. Барвінський⁷⁷. Нагадаємо, що в 90-х рр. цілком безуспішно балотувався до парламенту його учень Іван Франко: 1895 р. в окрузі загальної курії “Перемишль – Мостиська – Добромиль”; 1897 р. – по загальній курії округу “Мостиська – Перемишль – Рудки – Самбір”, а також по селянській курії округу “Перемишль – Добромиль – Мостиська”; 1898 р. – по округу “Тернопіль – Збараж – Скалат”⁷⁸.

У 1887 р. Ксенофонт Охримович переміг на дрогобицьких міських виборах, випередивши чинного бургомістра поляка Віктора Блажовського. Резонансність події полягала передовсім у тому, що русин переміг поляка, що не могло не викликати протесту, а розголос про це докотився до Львова і Відня. Відтак, інтриги почалися ще задовго до виборів, як про це писала місцева преса у листопаді 1886 р. (партія В. Блажовського започаткувала судову справу проти Ксенофонта Охримовича). 1 січня 1887 р. “Газета Наддністрянська” повідомила громадськість про те, що прихильники “саської партії”, надіслали до прем’єр-міністра графа Едуарда фон Тааффе спеціальний меморандум з відвертим наклепом на К. Охримовича та його прихильників, заперечуючи правочинність його участі в міських виборах⁷⁹. За даними редколегії, творцями цього “брудного меморандуму” були Баторович, Гюнтер, Мороз, Ян Невядомський, Пфлянзер, Гольдгамер (Герш), Наконечний, Маєвський, Лобос, Адам Берський, др. Чеховський і Кунда. Однак, внаслідок того, що К. Охримович особисто був знайомий з прем’єр-міністром, меморандум не спрацював. Тим більше, що, наприклад, Ян Невядомський заперечував існування такого меморандуму, і навіть пообіцяв громадськості під словом честі особисто голосувати за посла К. Охримовича⁸⁰. Проте Віктор Блажовський, покладаючи надії на перемогу, разом із М. Яремою, Я. Баторовичем, Маєвським та А. Берським подалися до міністра Земляковського за допомогою. На початку січня 1887 р. було оголошено вирок цісарсько-королівського повітового суду в м. Дрогобичі (№ L13376/1886), в якому право Ксенофонта Охримовича на участь у виборах оголошувалась безсумнівним⁸¹. 15 січня 1887 р. було оголошено про реєстрацію двох головних партій: “саської” на чолі з В. Блажовським та партії К. Охримовича. Вибори мали відбутися 19 січня⁸². На час виборів у партії В. Блажовського відбувся розкол на консервативну та ліберальну частини (до останньої увійшов Я. Невядомський). Натомість партія К. Охримовича розпочала широку агітаційну кампанію, видаючи

агітлістів різними мовами, навіть єврейською. 12 січня 1887 р. в одній із зал гімназії ім. Франца Йосифа відбулась зустріч К. Охримовича з громадськістю міста, на якій зібралося близько 600 осіб⁸³. Агітаційна робота велась також і на сторінках "Газети Наддністрянської"⁸⁴.

"Газета Наддністрянська" так характеризувала слабкість позиції чинного бургомістра: "...Saska partja upadła tu tak nagle i niespodzianie, że nie zabezpieczyła sobie odwrotu..."⁸⁵. В. Блажовський після поразки склав судовий позов з оскарженням результатів виборів (він вимагав призначення нових виборів). Незважаючи на те, що документи для підрахунку голосів були передані в Намісництво, останнє зупинило процес оголошення результатів до моменту завершення судової справи в Адміністративному трибуналі м. Відня. Потерпілу сторону захищав доктор права Владислав Вольський, перший асесор уряду бургомістра В. Блажовського. Водночас, події супроводжувались вилученням дрогобицьким прокурором окремих чисел "Газети Наддністрянської", яка неупереджено висвітлювала вибори 1887 р⁸⁶.

У зв'язку з наведеними обставинами, вибори в Дрогобичі набули характеру "затяжних". Після тривалих судових засідань та апеляцій, 26 січня 1888 року все ж таки відбулось перше засідання ради магістрату, на якому бургомістром одногосно було оголошено Ксенофонта Охримовича⁸⁷, який обіймав міський уряд більше 10 років⁸⁸.

Вочевидь, слушною є характеристика, яку дав К. Охримовичеві О. Барвінський: "...не бесідами, але личними заходами пособляв потребам місцевого населення і піддержував не раз і загальні, і народні справи"⁸⁹. Вдалося віднайти ще одну інформацію про його зусилля на користь української громади в Дрогобичі: 1895 р. К. Охримович отримав відзнаку перемишльського єпископа Юліана Пелеша за матеріальну допомогу (в розмірі 10000 з. р.), яку міська рада виділила на відновлення церкви Св. Трійці⁹⁰.

Напевно, депутатська діяльність відволікала К. Охримовича від міських справ. І. Франко в "Історії моєї габілітації" згадує, що під час поїздки до Відня зустрів там посла К. Охримовича, який, фактично, байдуже поставився до прагнень І. Франка в цій поважній справі⁹¹. Проте, не варто цей епізод поширювати на всю парламентську діяльність К. Охримовича.

Зрозуміло, що К. Охримович був людиною "своєї" доби. Так, у час його урядування посилилась конфронтація між різними політичними групами, за якими стояли представники бориславсько-дрогобицької буржуазії. Поступово назрівав і етноконфесійний конфлікт, спричинений нерівністю в становищі національних громад. Водночас, місцева громада мусила заявляти про своє вірнопідданство австрійській владі. 1894 р. підвернулася така нагода: в черговий раз в Галичину з візитом приїхав цар, якого зустрічали в Дрогобичі надзвичайно урочисто. За описом М. Мсцівуєвського, магістрат на чолі з бургомістром пережили напередодні велике потрясіння. Подія, на яку зібралася замало не вся околиця, не обійшлася без кумедної пригоди, що сталася з війтом села Лішня⁹².

Кінець XIX ст., на який припало урядування К. Охримовича, був, значною мірою, періодом великих змін в історії краю. Часто в літературі він окреслюється як прощання з патріархальним укладом та переддень нової індустріальної ери з її глобальними катаклізмами. Насправді ж, це був час остаточно самоусвідомлення національних громад. Передовсім активізувалась польська

На разі нам невідома точна дата закінчення урядової кар'єри К. Охримовича в Дрогобичі. Припускаємо, що це збіглося з закінченням його повноважень депутата

крайового сейму (1901 р.). Надалі він переїхав до Львова, де й помер 5.01.1916 р. Похований на Личакові⁹³.

Після К. Охримовича бургомістром Дрогобича був Владислав Шайна (згадка 1905 р.), який, на нашу думку, не залишив помітного сліду в історії міста. Зате його наступника Яна Невядомського (роки життя – 1844 – 1914), слід зараховувати до найбільш значних громадсько-політичних діячів і урядовців Дрогобича.

Ян Невядомський народився в Дрогобичі у 1844 р.⁹⁴ Про його дитинство та юнацькі роки, в тому числі й навчання, інформація відсутня. Пізніше він навчався в Краківському університеті, в якому успішно захистив докторат з медицини⁹⁵. У віці 23 років Я. Невядомський разом із графом Юліушем Тарнавським⁹⁶ брав активну участь у визвольному повстанні польського народу 1863 – 1864 рр.⁹⁷ Отримавши військове звання капрала першої кампанії карабінерів у складі 1, 5 тисячної армії, Я. Невядомський брав участь в кампаніях на території Ведлинського та Лопатинського лісів (Радеківський р-н, Львів. обл.), також у здобутті м. Радивилова, а згодом і в боях за Броди, Золочів та Львів. У 1864 р. підрозділ Я. Невядомського передислокували у м. Самбір, тут було проведено розквартирування солдат, після чого Я. Невядомський повернувся до рідного Дрогобича⁹⁸.

Чи не єдиним представником польської національної громади, який умів більш-менш врівноважено лобювати в дрогобицькому магістраті інтереси та потреби різних національних громад (польської, української, єврейської та німецької),⁹⁹ був Ян Невядомський – успішний підприємець (пекар), власник відпочинкових літніх басейнів та бургомістр міста Дрогобича у 1906 – 1909 рр. Починаючи з сер. 80-х рр. XIX ст. Я. Невядомський був власником найпотужнішої парової пекарні Дрогобича, яка забезпечувала хлібом Дрогобич, Трускавець та Борислав¹⁰⁰. Хлібобулкові виробниці пекарні Я. Невядомського мали у місті великий попит.

У 1903 р. Я. Невядомський побудував наріжну віллу в стилі історизму по вул. Жупній № 1 (сьогодні вул. Жупна, 4), у підвальному приміщенні якої розмістив власний хлібний магазин. Станом на 1906 р. дрогобицький пекар Я. Невядомський був унесений до числа найприбутковіших підприємців міста, посідаючи серед пекарів Дрогобича почесне друге місце, після пекаря Юліана Боруцького (третє і четверте місце розділяли пекарні Йозефа Райфа та Мойсея Трухмана)¹⁰¹.

Новим політичним середовищем, в якому Я. Невядомський зумів реабілітувати себе в очах довірою міщан після невдалої участі у “саській партії” в часи урядування В. Блажовського, була його робота в магістраті бургомістра Владислава Шайни. У 1905 р. він обіймав посаду 2-го заступника бургомістра (1-м був Якуб Файерштайн)¹⁰². В 1904 р. Я. Невядомський долучився до надання земельного наділу для будівництва нового шпиталю в м. Дрогобичі¹⁰³.

1906 рік став піком політичної кар’єри ліберала Яна Невядомського, який переміг на виборах до магістрату¹⁰⁴. Цього ж року гмінна рада проголосувала за призначення його на посаду бургомістра (йому було вже 62 роки). З самого початку очевидним недоліком уряду Яна Невядомського було те, що в ньому працювали різні політичні сили: 1-й заступник бургомістра Якуб Файерштайн (проєврейська економічна група), асесори (2-й та 3-й заступники бургомістра) Марсели Френкель, Ян Чемерис (док. економіки), асесори – Микола Кушнір, Маркус Стернбах, Ісидор Таубенфельд (док. права), секретар ради – Микола Кедаш, практикуючий концепт Юліан Войтович, офіціал I класу Адольф Немцов, офіціал II класу Віктор Косак, канцеляр I класу Іван Лялька, канцеляр II класу Ян Келлер, контролер каси Микола Кулічко, касир ліквідності Леон Шуцман,

інженер міста Франц Єллонек (провізор), асистент інженера Якуб Строчинський, директор газового управління Іван Лауринов, довірений магістрату (консул) Езехіль Шустер, інспектор поліції Йозеф Зайгер, керівник пожежної охорони міста Еміль Рихлевський, міські лікарі Еміль Тегерманн (док. мед.) та Оскар Гоффнер (док. мед.), ветеринар – Володимир Чубатий, акушери Анна Яноцька, Хає Коппель. Крім того, в цей час в магістраті працювало 7 делегатів від передмість, 1 сержант поліції, 2 плутонових полісмени (взводні), 5 капралів поліції, 28 полісменів, 1 капрал-пожежник, 16 пожежників, 4 конвоїри, 3 патрульні, 1 двірник, 1 садівник, 1 візничий, 2 вартові канцелярії, 1 машиніст, 1 слюсар, 2 кочегари, 11 лампадників, 7 нічних вартових, 3 водії, 3 лісничі, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (часто виконував функції гицля – ловця безпритульних собак).

Бургомістр Ян Невядомський намагався підтримувати традицію добрих відносин з Дрогобицькою гімназією ім. Франца Йосифа І, які були скріплені домовленостями 1903 р. Тому не дивно, що в 1908 р. Я. Невядомський у складі гмінної ради міста долучився до фінансування святкування 50-річчя гімназії¹⁰⁵.

На посаді бургомістра Я. Невядомський перебував до 1909 р. Однак в цей час на його політику постійно впливала корумпована партія так званої “вовчої групи” Якуба Файерштайна, – одного із найбільш суперечливих діячів міста та округи, – яка намагалась сконцентрувати в своїх руках усі важелі влади¹⁰⁶. Володіючи значними капіталовкладенням в бориславсько-східницькому басейні, клан Я. Файерштайна, до якого входив також Натан Левенштайн, фактично утримував владу в м. Дрогобичі і його околицях. З їх волі призначалися міські гласні, голова кагалу та інші посадовці, про що відверто, проте, промовляла місцева преса¹⁰⁷. Чиновників, які не задовольняли цю політичну партію, часто усували з посад. Місцева преса, поліція та податкова система станом на 1908 р. вже були в руках цієї сили. У 1909 р. в газеті “Тиждень” було опубліковано інформацію про те, що на засіданнях гмінної ради, при вирішенні бюджетних питань, завжди панував незрозумілий суспільству дух Якуба Файерштайна, “рука” якого впливала на всі прибуткові рішення урядників, незважаючи на те, що він не був бургомістром. Однак преса зуміла не побоятись такої антидемократичної системи в магістраті і відверто дорікала, називаючи політику Я. Файерштайна “індивідуалістичною”¹⁰⁸.

Яну Невядомському, як представнику старої дрогобицької політичної еліти, котра не звикла до подібних методів впливу, було нелегко керувати містом. Тому, готуючись до нових виборів 1909 р., Я. Невядомський не покладав надії на підтримку серед українських виборців¹⁰⁹. Проте вибори 1909 р. Ян Невядомський все ж таки програв молодому дрогобицькому політику та нафтовому магнату Раймундові Ярошу. Тогочасна преса подекувала, що Раймунд Ярош прийшов до влади у нечесний спосіб, банально усунувши від влади більш чесного серед міщан Я. Невядомського. Згодом преса часто порівнювала урядування цих двох представників нової та старої епохи, зокрема в плані вкладання бюджетних коштів в надсучасні проекти, пов’язані з видобутком бориславської нафти та мінеральних трускавецьких вод¹¹⁰. Ян Невядомський помер наприкінці серпня 1914 р.¹¹¹ Похований у Дрогобичі на головному цвинтарі по вул. Трускавецькій.

Останнім бургомістром Дрогобича наприкінці ери Габсбургів був Раймунд Ярош (роки життя 1875 – 1937), відомий передовсім як успішний підприємець, власник курорту Трускавець, президент міста в 30-х рр. XX ст. На відміну від майже всіх бургомістрів Дрогобича, про Р. Яроша нагромадилась певна біографічна література¹¹²,

зокрема лише він удостоївся статті в польському біографічному словнику¹¹³. Проте, період його діяльності до 1918 р. навітлений в історіографії фрагментарно.

Р. Ярош народився 17.03.1875 р. у Кальварії Зебжидовській, в сім'ї повітового судді Рудольфа Яроша і Марії з Клименсевичів. Рано втративши батьків, навчався в Кракові, де закінчив середню школу і факультет права Ягеллонського університету. У 1899 р. розпочав трудове життя в Товаристві Взаємних Страхувань і в 1902 р. переїхав до Дрогобича, де очолив місцеву філію згаданого Товариства, зосередившись на страхових акціях нафтового промислу. Вибір молодого страховика виявився вдалим: Ярош швидко розбагатів і став помітною постаттю на тлі місцевого бізнесового і громадсько-політичного життя. Відтак, він був обраний до місцевої повітової ради, а в 1907 р. – до міської ради. 1909 р. очолив міську раду, якій був вірний протягом всього життя. Безсумнівно, що він вповні скористався зі свого уряду, провівши в 1911 р. найбільш успішну підприємницьку акцію, коли йому вдалося утворити спілку і придбати курорт Трускавець. Зусилля не були марними, позаяк курортне селище почало швидко розвиватися, перетворившись згодом на містечко-оздоровницю, відому у всій Центрально-Східній Європі.

Вочевидь, до початку Першої світової війни бургомістра Яроша більше цікавили проблеми розвитку Трускавця, а не Дрогобича, в якому мешкала його сім'я. Так, у 1912 р. він збудував залізничну гілку Дрогобич-Трускавець, яка сприяла не стільки розвитку Дрогобича, як курорту.

Хоча, зрозуміло, бургомістр піклувався і про Дрогобич, передовсім про його благоустрій і престиж міської влади. Незадовго перед початком війни була розібрана міська ратуша, яка знаходилася в аварійному стані і не задовольняла потреб міста з розвиненими промислово-фінансовими установами. На жаль, її не вдалося збудувати до початку війни і тривалий час посеред площі Ринок бовваніла нерозібрана ратушна вежа, якої не торкнулася перебудова.

Саме в час урядування Р. Яроша в Дрогобичі відбулася подія, криваві наслідки якої “прославили” місто на цілий світ. Про подію нагромадилась велика література, в тому числі й тогочасна¹¹⁴, проте роль бургомістра в них поки що незрозуміла.

Зрозуміло, що під час російської окупації краю у 1915 – 1916 рр. місцеві органи влади не діяли. Так само нам сьогодні ще дуже мало відомо про останні дні австрійської адміністрації в місті перед розпадом імперії.

Публікований тут перелік урядників Дрогобича відтворений за шематизмами урядників австрійського часу, майже повний комплект яких доступний в мережі Інтернет¹¹⁵. Хронологічні межі комплексу – 1781 – 1914 рр. Насамперед зауважимо, що, попри доволі схематичний та розлогий характер інформації, яка міститься в шематизмах, їх значення досі належно не оцінене в українській історіографії.

Як відомо, Австрійська держава за своєю національною складовою була клаптиковим утворенням¹¹⁶, котрий потребував чіткої системи управління кадрами на місцях: у конкретних циркулах, повітах і т. д. В кінці XVIII ст. однією із умов якісного управління кадрами було володіння у Відні як центрі імперії інформацією про кількісний та якісний склад урядників на місцях, що дозволяло б конкретизувати зв'язок між центром та виконавцями. Відтак, у 1776 р. у столиці було започатковано спеціальну цісарсько-королівську¹¹⁷ програму реєстру урядників, які працювали в центрах циркулів та великих містах королівств.

Структурним елементом цієї програми була публікація щорічних персональних політико-адміністративних звітів міст Галичини так зв. – шематизми (szematyzm,

дослівно перелік). Польська дослідниця Генрика Крамар вважає за доцільне розуміти під словом шематизм – особово-звітний річник¹¹⁸. У цих шематизмах були представлені адміністративні реєстри імен та прізвищ осіб, які працювали в державних та національних владних інституціях королівства Галиції та Лодомерії на різних посадових рівнях. Передусім це були переліки урядників магістратів, повітових староств, а також інших державних установ – університетів, шкіл, шпиталів та ін. Зазначимо, що укладання релігійних шематизмів здійснювалось згідно з особливою програмою¹¹⁹.

На думку Г. Крамар, програма створення австрійських шематизмів припала на період освідченого абсолютизму в Австро-Угорській імперії, коли святкувався тріумф держави, основою чи необхідністю для якого стала ідея створення поліційної держави, в якій кожен громадянин повинен був бути зареєстрований відповідно до своєї професії¹²⁰. Недарма дослідники історії Австро-Угорської імперії називають її «імперією фіксованих душ»¹²¹.

Австрійські шематизми кінця XVIII ст., які збереглися до нашого часу, з повним правом можна вважати унікальними, оскільки навіть в часі своєї бібліографічної роботи на межі XIX – XX ст. відомий дослідник Кароль Естрайхер виявив шематизм лише за 1782 р.¹²², який називався «Schematismus für Königreich Ostgalizien»¹²³. На поч. XX ст. вважалось, що це найперше, чи не єдине видання австрійських шематизмів.

Однак, у 1984 р. в бібліотеці Люблінського Католицького університету Г. Крамар віднайшла шематизм за 1780 р.: «Schematismus, czyli imiona y nazwiska wszystkich dignitarzow y urzędników I. C. K. A. Mości w Królestwach Galicyi y Lodomeryi zostających, tudzież Czeskiej y Austriackiej Nadworney Kancellaryi oraz y Naywyższego Tribunału Sądów Nadwornych na rok 1780»¹²⁴, який виявився найранішим збереженням шематизмом, що до цього часу не був внесеним до бібліографії. Проте на цьому успіхи дослідниці не завершилися. Нещодавно у архівосховищах бібліотеки музею Народового ім. Чарторийських у м. Кракові згадана дослідниця віднайшла шематизм 1776 р., який виявився першим відомим шематизмом, з часу видання якого ведуться літочислення історії усіх шематизмів. Шематизм 1776 р. був опублікований французькою мовою, отримавши назву: «Almanach Royal de Galicie et de Lodomerie pour l'année 1776. Il se trouve au Bureau de la Direction générale des Gazettes, des annonces publiques, des chaises a porteurs etc. sur la place de la maison de Ville, vis à vis Hôtel des douanes Impériales. A Leopold, chez Antoine Piller, Imprimeur du Gouvernement, ss. 203, nlb 1»¹²⁵. Одночасно з'ясувалось, що згідно австрійської реєстрової програми перший привілей на друк шематизмів як особливо важливої урядової документації отримав Йозеф Піллер, який на той час володів у Львові друкарнею¹²⁶.

Наступного, 1781 р. з'явився дещо інший шематизм, який єдиний за всю історію видання шематизмів отримав назву календаря: «Kalendarz tytularny, czyli imiona y nazwiska wszystkich dygnitarzow y urzędników I. C. K. A. Mości w Królestwach Galicyi y Lodomeryi zostających, tudzież Czeskiej y Austriackiej oraz y Naywyższego Tribunału Sądów Nadwornych. Na rok 1781»¹²⁷. Особливість цього шематизму полягала в тому, що він містив на початку григоріанський календар, із зазначенням усіх свят, постів, фаз місяця і навіть знаки зодіака для кожного з 14 зодіакальних днів. Після такої неофіційної частини друкувався звичний для шематизмів перелік урядників магістратів та ін. Варто зазначити, що в польській історіографії цей шематизм вважається єдиним урядово-церковним шематизмом, оскільки сюди також були включені імена церковних ієрархів. Незважаючи на те, що ці шематизми поряд із німецькомовним оригіналом були надруковані також польськими копіями, надалі згідно з програмою Йосифінських

реформ всі шематизми друкувались виключно німецькою мовою. На жаль, про їх формуляри та структуру досі не маємо жодної інформації, оскільки шематизми за 1777–1779, та 1783–1784 і 1804 рр. зникли з архівосховищ, як на території України, так і Польщі¹²⁸.

З 1785 по 1841 рр. австрійські шематизми друкувались під назвою: “Schematismus für die Königreiche Galicien und Lodomerien, sammt einem Schreibe- und Namenregister für das Jahr...”¹²⁹ (Шематизм-перелік для королівства Галичини та Лодомерії з календарем та іменами урядників зареєстрованих в році 1785, 1786 і т. д.).

Зазначимо, однак, що з 1797 р. у зв'язку із територіальними змінами почали друкувати шематизми для Східної та Західної Галичини окремими томами, причому, том присвячений Східній Галичині, традиційно публікував Йозеф Ян Піллер у Львові, а Західній – Йозеф Грегор Траслер у Кракові¹³⁰.

У 1831 р. відбулись зміни шрифту шематизмів, коли неоготика була замінена звичайним німецьким шрифтом. З 1844 р. назва титулу шематизмів була замінена назвою: “Provinzial Handbuch der Königreiche Galizien und Lodomerien”¹³¹, дослівно перекладається як “Книга провінційного керівництва королівства Галичини та Лодомерії”. З 1856 р. титул шематизму отримав назву: “Handbuch des Lemberger Statthaltereigebietes in Galizien für das Jahr”¹³² (дослівно – “Книга Керівництва Лейтенанта Львівського періону”). З 1867 р. шематизм отримав назву “Handbuch der Politischen Behörden in Galizien für das Jahr”¹³³ (дослівно – “Довідник політичної влади Галичини”).

З 1870 р. і аж до 1914 р. шематизми друкувались польською мовою під загальним титулом: “Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok...”¹³⁴. Таким чином, за 139-літню історію укладення шематизмів¹³⁵ їх титульна назва змінювалась 7 разів, що, зрештою, в історіографії не раз призводило до плутанини в розумінні програми укладення шематизмів (часто дослідники хибно розрізняли шематизми за їх назвами). Крім назви, за цей час змінювався і формуляр шематизмів, а також їх формат, який еволюціонував з 16 ° до 8 °¹³⁶.

Варто відзначити, що для всіх згаданих шематизмів закономірними є певні неточності¹³⁷, тому довіра історика до цього типу джерел подекуди може варіюватися залежно від накопиченого архівного матеріалу про імена та прізвища людей, які були записані в конкретний шематизм. В цілому, шематизми залишаються фундаментальним джерелом для вивчення адміністративного апарату Галичини за різними рівнями влади.

На прикладі урядників Дрогобича можна простежити процес якісної та кількісної зміни владного апарату магістрату з 1781 до 1914 р. Якщо у 1781 р. до числа урядників дрогобицького магістрату входило лише 8 осіб, то починаючи з 1820-х рр., число та структура урядників дрогобицького магістрату помітно змінюються. Скажімо, у 1820 р. до складу магістрату Дрогобича входило вже понад 30 осіб.

У 1826 р. до магістрату вводиться посада міського лікаря, яку посідав у цей час Вінценз Вальзер. В 30-х рр. XIX ст. міські лікарі зобов'язувались мати ступінь доктора медицини¹³⁸. Серед інших медичних ланок працівників магістрату була посада міської акушерки, обов'язки якої протягом 1820–1857 рр. виконувала якась Емілія Дорота. З 1872 р. при магістраті працював міський лікар-хірург Фелікс Тромпетойр, док. медицини та хірургії, магістр акушерства, член медичної лікарської колегії у м. Відні.

Списки урядників дрогобицького магістрату дозволяють простежити, як змінювалась чисельність міських полісменів, на основі цього можна простежити зміну злочинності у місті.

З текстів шематизмів дізнаємось також, що у 1837 р. в числі працівників дрогобицького магістрату з'явилась посада лісоруба, що інколи мав у підпорядкуванні інших підлеглих кочегарів (4 особи), які забезпечували дровами ратушні каміни. У 1841 р. з'являється посада майстра ратушного годинника (згодом – майстер ратуші). Цього ж 1841 р. офіційно було запроваджено посаду двірника. В період з 1848 р. до 1914 р. при магістраті існувала посада ката, якого часто позначали терміном “*takarz*” (доглядач за чистотою у місті) або “*hucł*” (виловлював безпритульних собак). Зазначимо, що, на відміну від Жешова чи Сянока, у магістраті яких ця посада була введена лише 1898 р.¹³⁹, в Дрогобичі вона існувала з 1848 р., тобто на 50 років раніше. Цікаво, що в Жешові в середньому на рік посада ката оплачувалась у розмірі 240 злотих, також міському катові надавалось безкоштовне житло та право зменшених тарифів¹⁴⁰. Після проведення в другій половині 1880-х рр. в Дрогобичі міської каналізації функція ката фактично була зведена до функцій гицяля.

У 1868 р. до числа працівників магістрату було введено посаду криничого, який забезпечував ратушу водою.

У 1870 р. з'являється посада інспектора міського планування, функції якого довгий час виконував Адам Берський. Зазначимо, що назва цієї посади в різних шематизмах записувалась по-різному: міський інженер, інженер-архітектор чи просто архітектор міста.

У 1871 р. з'явилась посада в'їзного вартового, поява якої очевидно була зумовлена функціонуванням в'їздних воріт у дворик ратуші.

¹ Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – С. 87-140. Наприкінці розділу подану вибрану історіографію проблеми. Див. також: Бібліографія Дрогобича / Упор. Л. Тимошенко / Праці НДЛАК ДДПУ ім. І. Франка. – Вип. 1. – Дрогобич, 2001. – 96 с.

² Див. докл.: Книга міст Галичини: міждисциплінарні дослідження у містознавстві / Під ред. Г. П. Петришин // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. – № 379: Архітектура. – Львів, 1999. – 272 с.

³На це вказано в кількох рецензіях на книгу: Войтович Л., Сов'як П. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – 320 с. // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. ХІІІ. – Дрогобич, 2009. – С. 399-403; Долинська М. Проблеми з проблемами територіального розвитку Дрогобича: Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009 // Український гуманітарний огляд. – Вип. 14. – 2009. – С. 160-167; Фелонюк А. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – 320 с. // Вісник НТШ: Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка / Відп. ред. О. Купчинський. – 2010, весна-літо. – Ч. 43. – С. 71-72.

⁴ Див.: Mściwujewski M. Z dziejów Drohobycza. – Cz. 2. – Drohobycz, 1939. – 205 s. На жаль, виклад історії міста у трактуванні автора є дуже несистематичним, поруч з параграфами, які базуються на серйозному опрацюванні джерел з міського архіву, сусідують популярні есеї з набором чуток і легенд.

⁵ Ми звертали на це увагу в рецензіях на книги Р. Горак і Я. Гнатів про період навчання І. Франка у Дрогобичі. – Див.: Тимошенко Л. [Рец.] Горак Г., Гнатів Я. Іван Франко. Книга друга. Цілком нормальна школа. Львів, 2001 // ДКЗ. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 573-582; Його

ж. Спримітизоване франкознавство // ДКЗ. – 2003. – Вип. VII. – С. 619-631. Див. про це також: Тимошенко Л. Праці Івана Франка про Дрогобич в контексті історіографічного досвіду ХІХ – початку ХХІ ст. // “Там город преславний Дрогобич лежить...”. (Вибрані праці Івана Франка про Дрогобич) / Упор. передм. і коментарі В. Галика. – Дрогобич, 2008. – С. 154-156.

⁶ Мельник Я. Бібліотека Івана Франка // Бібліотека Івана Франка: Науковий опис. У чотирьох томах. – Т. 1. – Київ, 2010. – С. 13.

⁷ Пилипчук Р. Ранні театральні зацікавлення Івана Франка // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – 2006. – Вип. 6. – С. 7.

⁸ Дилемі центру і провінції крізь призму літературної творчості, на прикладі Бруно Шульца розглянув Є. Яжембський. – Jazrzebski J. Prowincja centrum. Przypisy do Schulca. – Kraków, 2005. – 184 s.

⁹ Див. докл.: Біндер Г. Провінційне місто в Галичині: Дрогобич в останні 50 років австрійського панування // ДКЗ. – Дрогобич, 2008. – Вип. ХІ-ХІІ. – С. 221-222, 227, 232.

¹⁰ Budziński W. Miasto Schulza. – Warszawa, 2005. – S. 380. Щоправда, автор мав на увазі міжвоєнний період, коли регіон став загальноновизнаною нафтовою столицею Польщі.

¹¹ Див., напр.: Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії та планувально-просторового розвитку давнього Дрогобича / Цикл культурологічних бесід. – Бесіда 8 / Українське богословське наукове товариство. – Дрогобич, 2004. – С. 3-5. Перелік преси місцевої преси поданий в: Нариси з історії Дрогобича... – С. 112.

¹² Мних Р. Дрогобичанин Бруно Шульц. – Дрогобич-Седльце, 2006. – С. 21.

¹³ Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 2: 1772 – жовтень 1918. – Львів, 2007. – 559 с.

¹⁴ Харчук Х. Архітектура курортної забудови Трускавця ХІХ – першої половини ХХ ст. – Львів, 2008. – 209 с.

¹⁵ Див. докл.: Czemyrński K. O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej polskiej wedle źródeł wiarogodnych. – Lwów, 1870. – Dz. I. – S. 189-190.

¹⁶ Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów granicznych, lustracji, memoriałów ipt. – Drohobycz, 1906. – № СІ. – S. 295-300. Наприкінці публікації джерела автор зробив спробу його археографічного опису, вказавши при цьому, що оригінал на пергамені засвідчений цісарем Йосифом ІІ і має кольорове зображення герба. Очевидно, грамота зберігалася на початку ХХ ст. у міському архіві. Тепер джерело віднайшлося в збірці рукописів Бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві, причому, йдеться про важливі документи, які там з'явилися в після 1969 р. (подарунки і куплені речі, зокрема, дрогобицький диплом є подарунком п. Веслави Подемської). – Katalog dokumentów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Dokumenty z lat 1276 – 1979 / Oprac. I. Lipiński. – Wrocław, 1999. – № 96. – S. 52-53. Тут подано також археографічну легенду грамоти з кольоровим фото шостого аркуша диплома з гербом (між сс. 36-37). Переклад тексту привілею польською мовою здійснило земляцтво дрогобичан у Вроцлаві. – Materiały do historii herbu Drohobycza. Przywilej cesarski // Ziemia drohobycka / Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – Wrocław, 2002. – № 16. – S. 32-35.

¹⁷ Див.: Goyski M. Archiwum miasta Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracji, memoriałów i tp., wydał prof. Feliks Gątkiewicz. Drohobycz 1907. Z drukarni Jana Brosia. Nakładem gmin z m Drohobycza. Str. 407. // Kwartalnik Historyczny. – R. XXII. – Z. 1. – 1908. – S. 107-112; Fritz J. Archiwum miasta Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracji, memoriałów i tp., wydał prof. Feliks Gątkiewicz. Drohobycz 1907. Z drukarni Jana Brosia. Nakładem gmin z m Drohobycza. Str. 407. // Kwartalnik Historyczny. – R. XXIII. – Z. 1/2. – 1909. – S. 192-196; K. III. [Шпаковский К.] Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów

granicznych, lustracy, memoriałów i tp., wydał prof. Gątkiewicz. Drohobycz 1907. Str. 407 // Записки НТШ. – Т. 89. – Кн. III. – 1909. – С. 186-190.

¹⁸ Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza... – S. 295.

¹⁹ Див.: Бевз М., Петрик В. Дрогобич на карті Ф. фон Міра // ДКЗ. – Дрогобич, 2001. – Вип. V. – С. 330-336; Бевз М., Петришин Г., Петрик В. Нові картографічні матеріали до вивчення планувального розвитку Дрогобича в кінці XVIII століття // ДКЗ. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 546-551.

²⁰ Підтвердженням сказаного, є збірка копій привілеїв Дрогобича у фонді “Галицького губернського управління” під назвою “Справа про підтвердження привілеїв м. Дрогобича” на 99 арк., датована 1786 р. – Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 146. – Оп. 88. – Спр. 236.

²¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 19. – Оп. XIV. – Спр. 177 (“Місто Дрогобич з передмістями”).

²² Tokarz W. Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z 1783 r. – Kraków, 1909. – 400 s; Дослідник в основному спирався на меморіал, укладений в результаті інспекційної поїздки по Галичині у 1783 р. радником двору Яном Вацлавом фон Маргеліком, майбутнім бароном і віце-губернатором Галичини (Маргелік мав репутацію противника поляків і євреїв, але прихильника русинів). Меморіал був використаний австрійською владою для обґрунтування реформ.

²³ Ibid. – S. 37, 335.

²⁴ Mściwujewski M. Z dziejów Drohobycza... – S. 119.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Див. хронологію згаданих подій у праці Р. Пастуха: Пастух Р. Дрогобич давній і сучасний. – Дрогобич, 2002. – С. 26-27.

²⁸ Згадана інформація походить з першого опису міста, складеного у 20-х рр. XIX ст. першим директором Народової Установи ім. Оссолінських у Львові Ф. Сячинським. Див. про це у: Тимошенко Л. Описи Дрогобича XIX ст. // ДКЗ. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 553, 557.

²⁹ Загальні свідчення про цей рід подають: Ślusarek Kr. Drobną szlachta w Galicji 1772 – 1848. – Kraków, 1994. – S. 235; Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772 – 1914 рр.). – Івано-Франківськ, 2009. – С. 68-69.

³⁰ Згадані свідчення взяті зі справи про підтвердження шляхетського походження синів Яна і Віктора, порушеної в 1863 р. Див.: ЦДІАУЛ. – Ф. 165. – Оп. 3. – Спр. 4717. – С. 8-10. Як свідчать згадані джерела, батько Яна Василь був легітимований ще в останній чверті XVIII ст. Відповідно, Янові – майбутньому бургомістрові Дрогобича – не було потреби у власній легітимациї.

³¹ З матеріалів згаданої справи довідуємось, що його сини зробили кар’єру урядників: Ян став начальником повіту в Підгір’ї біля Кракова, Віктор – начальником повіту в Горі Гоморі на Буковині.

³² Пастух Р. Дрогобич давній і сучасний... – С. 27. Вежа тієї ратуші збереглася дотепер, позаяк увійшла до ратушного комплексу, збудованого у 20-х рр. XX ст.

³³ Див. докл. з покликами на архівні матеріали: Чень Л. Формування архітектурно-просторової структури комплексу василянського монастиря Петра і Павла в Дрогобичі // ДКЗ. – Вип. XI-XII. – Дрогобич, 2008. – С. 214-220.

³⁴ Schematismus des Königreiches Galicien und Lodomerien für das Jahr 1835. – Lemberg, 1835. – S. 195; Lemberg, 1836. – S. 202-202; 1837. – S. 203; 1838. – S. 207; 1841. – S. 230; Provinzial Handbuch der Königreiche Galicien und Lodomerien. Für das Jahr 1844. – Lemberg, 1844. – S. 241; 1846. – S. 261; 1847. – S. 269; 1848. – S. 326; 1850. – S. 302-303; 1851. – S. 342-343; 1852. – S. 322-326; 1854. – S. 338-339; 1855. – S. 258-259.

³⁵ Про генеалогію роду Невядомських періоду XV – XX ст. див у неопублікованій праці: Niewiadomski A. Prus Niewiadomscy z Niewiadomej. – Режим доступу: http://zsokolowa.com/index.php?option=com_content&task=view&id=164&Itemid=54

³⁶ Ibid; Poczet Szlachty Galicyjskiej i Bukowińskiej. – Lwów, 1857. – S. 177. В останній із своїх розвідок дрогобицький краєзнавець Р. Пастух відкрив для Дрогобича прізвище Філіппіни Прус Невядомської похованої на старому цвинтарі по вул. Трускавецькій. Дослідник допустив очевидну помилку, одночасно припускаючи, що вона була дружиною Кароля-Коетана Розвадовського, а згодом (незрозуміло коли) вдовою Яна Невядомського. Виникає питання, як вона могла бути вдовою, коли в час її смерті поряд з Я. Нев'ядомським жила його рідна дружина Аполонія Невядомська. Див. про це у: Пастух Р. Дрогобицький некрополь. – Дрогобич, 2008. – С. 79.

³⁷ Schematismus des Königreiches... – Lemberg, 1833. – S. 178; 1834. – S. 197, 200; 1835. – S. 195.

³⁸ Див. про це докладніше у: Юрейко О. Дрогобицька руська рада у 1848 – 1849 рр.: утворення і діяльність // ДКЗ. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI-XII. – С. 187-193.

³⁹ Культ Мартина Лятерни набув популярності в Дрогобичі, починаючи з 1661 р. Див.: Trajdos T., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje Historyczne fary w Drohobyczu. – Kraków, 1996. – S. 47-79; Cieśliak S. Związki Marcina Laterny (1552 – 1598) z Drohobyczem // ДКЗ. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 138.

⁴⁰ Poczet Szlachty Galicyjskiej i Bukowińskiej. – Lwów, 1857. – S. 177.

⁴¹ Kultys Z. Historia gimnazjum drohobyckiego // Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazjum w Drohobyczu. – 1908. – S. 7.

⁴² Ibid. – S. 8.

⁴³ 1863. Jednodniówka (Alfred Brodnicki, Wilhelm Bruchnalski, Jan Kasproicz, Władysław Kozicki, Ignacy Kozielski, Ferdynand Kuraś, Kazimierz Lubecki, Stanisław Antoni Mueller, Mieczysław Pawłowski, Leopold Staff, Kazimierz Wieżyński, Kazimiera Zamorska). – Drohobycz, 1913. – S. 13-16.

⁴⁴ Див.: Синагоги України / Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрації. – Ч. 9. Спеціальний випуск. – Львів, 1998. – С. 64-65.

⁴⁵ Див. докл.: Тимошенко Л. Описи Дрогобича XIX ст... – С. 553.

⁴⁶ Див.: Sierżęga P. Obchody 200. rocznicy odsieczy wiedeńskiej w Galicji (1883 r.). – Rzeszów, 2002. – S. 123.

⁴⁷ Наприклад, у 1909 р., а точніше в кінці урядування Яна Невядомського, на його адміністрацію вже тиснула новосформована, найбільша впливова політична група у м. Дрогобичі – партія Якуба Файерштайна, до якої входили Раймнуд Ярош, Ісидор Таубенфельд, Маркус Стернбах та ін. Цей політичний клан жовта преса неодноразово називала “вовчою клікою магістрату”, котра за урядування Я. Невядомського зуміла підкупити чи перетягти на свій бік навіть дрогобицьку поліцію. Див. докладніше у: Korespondencia drohobycka // Tydzień. Gazeta samborsko-drohobycka (далі – Tydzień). – № 11. – Sambor, 1909. – S. 3-4. Про склад магістрату в часі урядування бургомістра Р. Яроша, див у: Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1870. – Lwów, 1911. – S. 445; Gmina przecież daruje. Korespondencia drohobycka // Tydzień. – № 17. – Sambor, 1909. – S. 2-3.

⁴⁸ Szematyzm... – Lwów, 1879. – S. 282; 1881. – S. 288; 1882. – S. 290; 1884. – S. 273; 1885. – S. 273; 1886. – S. 273; 1887. – S. 273; 1888. – S. 273.

⁴⁹ Див.: Pamiętka podróży Cesarza Franciszka Józefa I w Galicji i dwudziesto-dziennego pobytu Jego w tym kraju zebrana i ułożona przez Aleksandra Nowoleckiego. – Kraków, 1881. – S. 231.

⁵⁰ Див., напр.: Pilecki J. Rozmaitości z myśką: Najjaśniejszy Pan na Ziemi Drohobyckiej // Ziemia Drohobycka. Stowarzyszenie przyjaciół ziemi Drohobyckiej / Red. Jerzy M. Pilecki. – № 15. – Wrocław, 2002. – S. 15-17.

⁵¹ І. Франко, який перебував під впливом ідей соціалізму, висміяв факт обдурення робітників, яких перевдягнули в нове вбрання, але пізніше вираховували з їхньої зарплатні витрачені на демонстрацію кошти. Див. докл.: Тимошенко Л. Праці Івана Франка про Дрогобич... – С. 157.

⁵² Aron Żupnik w Drohobyczu // *Gazeta Naddniestrzańska* (далі – GN). – № 4. – Drohobycz, 1884. – С. 6.

⁵³ Тельвак В. “*Gazeta Naddniestrzańska*” як історичне джерело // ДКЗ. – Вип. Х. – Дрогобич, 2006. – С. 734-744.

⁵⁴ Porządki drohobyckie // GN. – № 10. – Drohobycz, 1884. – С. 6.

⁵⁵ O zamiataniu ulic // GN. – № 15. – Drohobycz, 1885. – С. 5.

⁵⁶ Przy ulicy żupnej // GN. – № 6. – Drohobycz, 1884. – С. 5-6.

⁵⁷ Porządki drohobyckie // Там же. – С. 6.

⁵⁸ Kanaliyacja // GN. – № 16. – Drohobycz, 1885. – С. 5.

⁵⁹ Протягом 1862 – 1870 рр., 1877 – 1888 рр. посадив у магістраті м. Дрогобича пост інспектора міського планування (архітектора). На завершення своєї каденції А. Берський отримав певну недовіру від громадськості через недбальство в справі будівництва та реставрації. Наприклад, 1882 р. відреставрований ним будинок п. Вердінгера за три роки був переведений в аварійний стан. Див. про це у: Dom Werdingera // GN. – № 17. – Drohobycz, 1885. – С. 4.

⁶⁰ Zwracamy uwagę // GN. – № 10. – Drohobycz, 1885. – С. 6; Kąpiele basenowe i natruskowe zimne // GN. – № 13. – Drohobycz, 1885. – С. 5.

⁶¹ В українській і польській історіографіях досі відсутня навіть біографічна енциклопедична довідка про К. Охримовича, внаслідок чого не було відомо про дату і місце його смерті. На відміну від цієї вкрай негативної тенденції, існує гасло в австрійській біологічній енциклопедії, яке уточнює ряд важливих хронологічних моментів життя К. Охримовича. – Див.: Zdrada J. Ochrymowyc Ksenofont // *Osterreichisches Biographisches Lexikon* / Red. Von Eva Obermayer-Marnach. – Band VII. – Wien, 1978. – P. 203.

⁶² Важливу інформацію про роки роботи К. Охримовича в міській гімназії подають Р. Горак і Я. Гнатів, які широко послуговуються Франковими характеристиками на К. Охримовича. – Див.: Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. третя. Гімназія. – Львів, 2002. – С. 145-147. Обмеження Франковими рефлексіями, не завжди об'єктивними, підвело врешті-решт авторів, які так і не змогли розгледіти в К. Охримовичеві діяча загальногалицького масштабу, особливо ж, з'ясувати його роль в національно-політичному житті Дрогобича.

⁶³ Вичерпну інформацію про хронологію каденцій подає лише І. Чорновол. – Див.: Чорновол І. Українська фракція галицького сейму. 1806 – 1901 (нарис з історії українського парламентаризму). – Львів, 2002. – С. 163, 166, 193, 212.

⁶⁴ Див., напр., коментар упорядників 1-го тому творів І. Франка: Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1979. – Т. 1. – С. 444.

⁶⁵ Відомо, що Юліан Охримович був адміністратором церкви Св. Миколая в Уричі у 1868 – 1872 рр. З 1871 по 1908 р. він служив в Сенечові Долинського деканату, де, вочевидь і помер. – Див.: Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832 – 1944 рр.). – Т. 2: Духовенство і релігійні згромадження. – Київ, 2004. – С. 334.

⁶⁶ Про це згадує О. Барвінський: Барвінський О. Спомини з мого життя. – Т. 2. – Ч. 3, 4. – Нью-Йорк-Київ, 2010. – С. 326.

⁶⁷ Zdrada J. Ochrymowyc Ksenofont... – P. 203.

⁶⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя... – С. 326; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. Третя... – С. 146.

⁶⁹ Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. Третя... – С. 146.

⁷⁰ Там само. – С. 147.

⁷¹ Sprawozdanie dzrekcyi c. k. realnego gimnazyum Imenia Franciszka Józefa w Drohobyczu. Za rok szkolny 1876. – Lwów, 1876. – S. 18.

⁷² Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1979. – Т. 22. – С. 327.

⁷³ Барвінський О. Спомини з мого життя. – Т. 2. – Ч. 3, 4. – Нью-Йорк – Київ, 2010. – С. 326.

⁷⁴ Sprawozdanie dzrekcyi c. k. realnego gimnazyum... – S. 18.

⁷⁵ Кмицикевич Г. Основание филии Общества имени Мих. Качковоского в Дрогобыче // Слово. – 1876. – Ч. 71. – 22 июля; Протокол заседания общего собрания филии Общества имени Михаила Качковоского, проходившего в Дрогобыче 7 (19) июля 1876 г. // Там само.

⁷⁶ Sprawozdanie p. Ksen. Oхримовича. Дрогобич, 3 (15) мая 1883 // Діло. – 1883. – Ч. 50. – 5 (17) мая. – С. 2.

⁷⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя... – С. 76, 81, 255, 266, 271-273, 277, 280, 283, 284, 288, 301-306, 312, 325-328, 331, 339, 401, 501, 502, 522, 667, 689, 726, 756, 793, 801, 812-815, 818, 879, 881, 896.

⁷⁸ Див. про це докл.: Кріль М. Іван Франко в австрійському виборчому процесі 1890-х років // ДКЗ. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 115-125. Тут же подана вичерпна бібліографія проблеми.

⁷⁹ W sprawie wyborów gminnych // GN. – № 1. – Drohobycz, 1887. – S. 4.

⁸⁰ Там же. – S. 4-5.

⁸¹ Там же.

⁸² Wybory do rady gminnej. – // GN. – № 2. – Drohobycz, 1887. – S. 3-4.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Wybory drohobyckie // GN. – № 6. – Drohobycz, 1887. – S. 3.

⁸⁶ Kronika miejscowa // GN. – № 8. – Drohobycz, 1887. – S. 4.

⁸⁷ Z Rady gminnej // GN. – № 3. – Drohobycz, 1888. – S. 2.

⁸⁸ Szematyzm... – Lwów, 1900. – S. 361.

⁸⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя... – С. 326.

⁹⁰ Похвальную грамоту... / Новинки // Галичанин. – Львов, 1895. – Ч. 79. – 11 (23) апреля. – С. 3.

⁹¹ Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39. – С. 48.

⁹² Mściwujewski M. Z dziejów Drohobycza... – S. 177-180.

⁹³ Як свідчить некролог на смерть К. Охримовича, в останні роки життя він працював на кількох державних посадах – рахункового радника державного намісництва, директора державного видавництва шкільних книжок. – Див.: Ксенофонт Охримович / Померли // Діло. – 1916. – № 6 (8905). – 6 січня. – С. 3. Відомо також, що К. Охримович був двічі одружений. Його другою дружиною була дочка відомого віденського художника Амерлінга, з якою він мав двох синів. Вочевидь, від першої дружини він мав доньку Климентину, яка померла 12.01.1898 р. у Дрогобич у віці 24-х років. – Див.: Охримович Климентина / Упокоїлись... / Посмертні вести // Галичанин. – Львов, 1898. – Ч. 16. – 21 августа. – С. 3.

⁹⁴ Пастух Р. Дрогобицький некрополь. – Дрогобич, 2008. – С. 73.

⁹⁵ Mściwujewski M. Z dziejów Drohobycza... – S. 151.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Польське повстання 1863 – 1864 (Січневе повстання 1863) – це національне визвольне повстання поляків проти Росії, яке охопило терени Королівства Польського, Литви і частково Білорусії та Правобережної України. Про участь у ньому Я. Невядомського див. у: Jan Niewiadomski. Nekrolog // Reforma. Pismo poświęcone sprawom miasta i powiatu. – № 5. – Rok. 1. – Drohobycz, 1914. – S. 2.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Тому не дивним є той факт, що в часі зростання корумпованої партії Якуба Файерштайна, Я. Невядомський готувався до виборів 1909 р., покладаючи надії на підтримку серед українських виборців (*Korrespondencia drohobycka* // *Tydzień*. – № 11. – С. 3).

¹⁰⁰ Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича. – Львів, 1991. – С. 37, 127.

¹⁰¹ *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi*. – Lwów, 1906. – С. 309.

¹⁰² *Szematyzm...* – Lwów, 1905. – С. 384.

¹⁰³ *Korrespondencia drohobycka* // *Tydzień* – № 14. – Sambor, 1909. – С. 2.

¹⁰⁴ *Szematyzm...* – Lwów, 1906. – С. 395-396.

¹⁰⁵ Kultys Ż. *Historia gimnazjum Drohobyckiego* // *Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1908*. – Drohobycz, 1908. – С. 38; Panas W. *Willa Bianki. Mały przewodnik drohobycki dla przyjaciół*. – Lublin, 2006. – С. 59.

¹⁰⁶ *Нариси з історії Дрогобича...* – С. 101-103.

¹⁰⁷ *Korrespondencia drohobycka* // *Tydzień*. – № 11. – С. 3-4.

¹⁰⁸ *Gmina przecież daruje*. *Korrespondencia drohobycka* // *Tydzień*. – № 17. – Sambor, 1909. – С. 2-3.

¹⁰⁹ Там же. – С. 3.

¹¹⁰ *Sprawy drohobyckie* // Там же. – № 23. – Sambor, 1909. – С. 3.

¹¹¹ Jan Niewiadomski. *Nekrolog...* – С. 2. З приходом цієї тривожної для всього міста новини, Раймунд Ярош зібрав членів ради магістрату на поминальну нараду, присвячену пам'яті Яна Невядомського, якого було пом'янено хвилиною мовчання. Згодом Р. Ярош виступив з короткою прощальною промовою, в якій перелічив чималі заслуги Я. Невядомського перед громадськістю міста. Було висловлено співчуття родині Невядомських та прийнято рішення, що, в разі згоди родини Невядомських, магістрат повинен повністю профінансувати похорон відомого політика та підприємця. Під час похорону Я. Невядомського зібрався кількатисячний супровід трьох національних громад, які від костюлу Св. Бартоломія проводжали Яна Невядомського в останню подорож. Похований Я. Невядомський поряд зі своєю дружиною Аполонією на одному з найстаріших цвинтарів м. Дрогобича, який знаходиться по вул. Трускавецькій. Пам'ять міста Дрогобича про бургомистра Яна Невядомського була увіковічена золотим написом на його надгробній плиті (рис. 9): "Szczesliw kto do tej zawinie przystani, lek co nie zmrozi bol serce nie zrani, próżen trosk wszelkich u wieczności proga, staje by dzielić wiecznie szczescie Boga".

¹¹² На честь 25-річчя праці Р. Яроша на користь оздоровниці, 1936 р. у Дрогобичі був виданий спецвипуск "Jednodniówka Truskawecka", зі статтями про ювіляра. – *Jednodniówka Truskawecka*: 30.V.1911 – 30.V.1936 / Wyd. przez Komitet obywatelski u okazji jubileuszu 25-lecia pracy Prezydenta Rajmunda Jarosza na terenie Truskawca / Red. odpowiedzialny M. Kurzrok. – Drohobycz, 1936. Див. також сучасну літературу, в якій оглядається діяльність президента Дрогобича: Budziński W. *Miasto Schulza*. – Warszawa, 2005. – С. 43-64; Nicieja St. S. *Kresowe trójmiasto: Truskawiec-Drohobycz-Borysław*. – Opole, 2009. – С. 47-56 та ін.

¹¹³ Sabatowski A. *Jarosz Rajmund (1875 – 1937)* // *PSB*. – Т. XI/1. – Warszawa, 1964. – С. 9.

¹¹⁴ Bolesławski F. *W obronie prawdy. Tragedia drohobycka w świetle faktów*. – Lwów, 1911; *Prawda o wyborach drohobyckich, odbytych 19. VI. 1911 r.* – Lwów, 1911; *Mord drohobycki przed sądem parlamentu. Mowa posła Breitera*. – Lwów, 1911.

¹¹⁵ Загалом за період з 1776 до 1914 р. було видано 132 томи серії австрійських шематизмів, з яких нам вдалось зібрати та опрацювати 65 томів, які становлять майже повний комплект тих томів, які збереглись до нашого часу. Див., наприклад: Zamoyski Grz. *Schematyzmy diecezji Przemyskiej ob. łac. Jako źródło statystyczno-kartograficzne* // *Rocznik Przemyski*. – Т. XLI. – Z. 1. – Przemyśl, 2005. – С. 127.

¹¹⁶ Szaraniewicz I. Krótki opis geograficzny Austrijacko-Węgierskiej monarchii z szczególnem uwzględnieniem królestwa Galicji i Wielkiego księstwa Krakowskiego do użytku szkół średnich. – Lwów, 1886. – 196 s.

¹¹⁷ Kramarz H. Schematyzmy galicyjskie (1776 – 1914) jako c.k. rocznik sprawozdawczy dotyczący obsady kadrowej władz, urzędów, towarzystw i instytucji // Rocznik historii prasy polskiej. – T. X. – Z. 1 (19). – Kraków, 2007. – S. 7-29.

¹¹⁸ Kramarz H. Schematyzmy galicyjskie... – S. 7.

¹¹⁹ Див., наприклад: Zamoyski Grz. Schematyzmy diecezji Przemyskiej... – S. 127-142.

¹²⁰ Kramarz H. Schematyzmy galicyjskie... – S. 8.

¹²¹ Там же. – S. 8.

¹²² Estreicher K. Bibliografia polska. – T. 9. – Kraków, 1888. – S. 506.

¹²³ Kramarz H. Schematyzmy galicyjskie... – S. 8.

¹²⁴ Там же. – S. 9.

¹²⁵ Там же. – S. 10.

¹²⁶ Там же. – 9, 11-12.

¹²⁷ Kalenarz tytułarny czyli imiona y nazwiska wszystkich dignitarzow y urzednikow I. C. K. K. A. MOSCI w Krolestwach Galicyi y Lodomeryi zostaiących, tudzież Czeskiej y Austriackiej nadworney kancellaryi oraz y nawyższego trybunału sądow nadwornych na rok 1781. – Lwów, 1781. – 157 s.

¹²⁸ Kramarz H. Schematyzmy galicyjskie... – S. 10-11.

¹²⁹ Див., наприклад: Schematismus für die Königreiche Galicien und Lodomerien, sammt einem Schreibtalender und namen-register für das jahr 1803. – Lemberg, 1803. – 392 s. Зазначимо, що друк шематизмів німецькою мовою почав здійснюватись у 1782 р.

¹³⁰ Kramarz H. Schematyzmy galicyjskie... – S. 11-12.

¹³¹ Provinzial Handbuch... – Lemberg, 1844. – 555 s.

¹³² Handbuch des Lemberger Statthaltereigebietes in Galizien für das Jahr 1856. – Lemberg, 1856. – 371 s.

¹³³ Див., наприклад: Handbuch der Politischen Behörden in Galizien für das Jahr 1867. – Lemberg, 1867. – 164 s.

¹³⁴ Див. докладніше перший та останній польськомовні шематизми: Szematyzm... – Lwów, 1870. – 925 s.; 1914. – 1769 s;

¹³⁵ Kramarz H. Schematyzmy galicyjskie... – S. 13.

¹³⁶ Там же. – S. 13.

¹³⁷ Зустрічаємо часті випадки коли прізвище чи ім'я одної особи в різних роках публікувалось по різному. Наприклад: Петро Петрович, як Петро Петранович (Handbuch des Lemberger... – Lemberg, 1856. – S. 50).

¹³⁸ Schematismus des Königreiches... – Lemberg, 1834. – S. 200.

¹³⁹ Czarnota M. Hycle, oprawcy, rakarze. – Режим доступу: <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/historia/rzeszowskie-historie-i-historyjki/hycle-oprawcy-rakarze>

¹⁴⁰ Там же.

ДОДАТОК

Список урядників та адміністрації магістрату м. Дрогобича 1781 – 1914 рр.
(за матеріалами австрійських шематизмів, перелік урядувань неповний)

№ п/п.	Рік урядування	Бургомістр	Заступник бургомістра	Інші члени магістратської ради та виконавчі працівники
1.	1781 ¹	Годгард Жиковський	Йозеф Люгтер	<i>Колісар:</i> Вінцент Шупте <i>Урядові писарі:</i> Бернард Кунстetter, Максиміліан Ліхтенетер <i>Молодший урядник, практикант (Akzessist):</i> Непомуцин Фрьойліх
2.	1799 ²	Ігнацій Крах	Франц Зольнер	<i>Рентмайстер:</i> Стефан Фрідріх <i>Скарбій:</i> Йозеф Вайсер <i>Урядові писарі:</i> Йоганн Глаттер, Йозеф Врісер, Йоганн Бергог
3.	1803 ³	Ігнацій Крах	Йозеф Едлер Крансберг	<i>Рентмайстер:</i> Стефан Фрідріх <i>Скарбій:</i> Антон Страдіот <i>Урядові писарі:</i> Йоганн Беллауер, Каспар Ремайх, Йоганн Бергог <i>Помічник писаря:</i> Петер Ігнацій Дзедзіцький
4.	1820 ⁴	Іван Тустановський	Іван Вессоловський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Станіслав Диміровський, 2-й – Томаш Дзянський, 3-й – Михайло Скрипх <i>Секретар ради:</i> Ігнацій Вессоловський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Регістрани:</i> Андрей Заячковський <i>Канцелярія:</i> Казимир Грабана, Микола Старосольський <i>Касир:</i> Антон Фіз <i>Касовий контролер та економ:</i> Йозеф Ловель <i>Лісничий:</i> Франс Радек <i>Поліційний ревізор:</i> Микола Мулицький <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога 2 судові виконавці, 9 полісменів, 2 міські охоронці, 1 поштар
5.	1826 ⁵	Іван Тустановський	Іван Вессоловський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Іван Диміровський, 2-й – Томаш Дзянський, 3-й – Михайло Скрипх <i>Секретар ради:</i> Ігнацій Вессоловський

				<i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Рейс-тракт:</i> Андрей Заячковський <i>Канцелярія:</i> Казимир Грабана, Микола Старосольський, Іван Домбровський <i>Касир:</i> Антон Фітз <i>Касовий контролер та економ:</i> Йозеф Ловель <i>Службовий писар:</i> Іван Попель <i>Міський лікар:</i> Вінценз Вальзер <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога <i>Поліційний ревізор:</i> Микола Мулицький 2 судові виконавці, 9 полісменів
6.	1827 ⁶	Іван Тустановський	Іван Вессоловський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – вакантна посада, 2-й – Томаш Дзянський, 3-й – Михайло Скрипх <i>Секретар ради:</i> Ігнацій Вессоловський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Рейс-тракт:</i> Андрей Заячковський <i>Канцелярія:</i> Микола Старосольський, Іван Домбровський <i>Касовий контролер та економ:</i> Йозеф Ловель <i>Міський лікар:</i> Вінценз Вальзер <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога <i>Поліційний ревізор:</i> Микола Мулицький 2 судові виконавці, 9 полісменів
7.	1828 ⁷	вакантна посада	Іван Вессоловський (Вессоловський)	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – вакантна посада, 2-й – Томаш Дзянський, 3-й – Михайло Скрипх <i>Секретар ради:</i> Ігнацій Вессоловський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Рейс-тракт:</i> Андрей Заячковський <i>Канцелярія:</i> Микола Старосольський, Іван Домбровський, Адам Сятецький <i>Касир:</i> Антон Фітз <i>Касовий контролер та економ:</i> Йозеф Ловель <i>Службовий писар:</i> Іван Попель <i>Міський лікар:</i> Вінценз Вальзер <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога <i>Поліційний ревізор:</i> Микола Мулицький

8.	1831 ⁸	Еміль Герард Фестенбург	Іван Веселовський	2 судові виконавці, 9 полісменів <i>Члени ради засідань (beisitzer): 1-й – Томаш Дзянський, 2-й – вакантна посада, 3-й – Йозеф Світалський</i> <i>Секретар ради: Ігнацій Веселовський</i> <i>Протокольний (писар): Михайло Старомейський</i> <i>Репістрант: Андрей Заячковський</i> <i>Канцелярія: Микола Старосольський, Іван Домбровський, Адам Сятецький</i> <i>Касир: Антон Фітз</i> <i>Касовий контролер та економ: Йозеф Ловель</i> <i>Службовий писар: Іван Попель</i> <i>Лісничий: Йозеф Югендфайн</i> <i>Міський лікар: Вінценз Вальзер</i> <i>Міська акушерка: Емілія Дорога</i> <i>Поліційний ревізор: Адам Сурдловський</i> 2 судові виконавці, 9 полісменів
9.	1833 ⁹	Еміль Герард Фестенбург	Іван Веселовський	<i>Члени ради засідань (beisitzer): 1-й – Томаш Дзянський, 2-й – Йозеф Світалський, 3-й – Василь Якубовський</i> <i>Почесний члени ради засідань (ehrenbeisitzer)</i> Михайло Скрипчук <i>Секретар ради: Ігнацій Веселовський</i> <i>Протокольний (писар): Михайло Старомейський</i> <i>Репістрант: посада вакантна</i> <i>Канцелярія: Антон Домбровський, Адам Сятецький,</i> <i>Касир: Антон Фітз</i> <i>Касовий контролер: Іван Попель</i> <i>Службовий писар: Йоган Намачинський</i> <i>Економ, лісничий: Василь Аудиковський</i> <i>Міський лікар: Вінценз Вальзер</i> <i>Міська акушерка: Емілія Дорога</i> <i>Поліційний ревізор: Адам Сурдловський</i> 1 капрал поліції, 9 полісменів, 1 судовий виконавець
10.	1834 ¹⁰	вакантна посада	Іван Веселовський	<i>Члени ради засідань (beisitzer): 1-й – Томаш Дзянський, 2-й – Йозеф Світалський, 3-й – Василь Якубовський</i> <i>Секретар ради: Ігнацій Веселовський</i> <i>Протокольний (писар): Михайло Старомейський</i>

				<i>Регістрани:</i> Циріл Дроздовський <i>Канцелярія:</i> Антон Домбровський Адам Сятецький <i>Касир:</i> Йоганн Фітз <i>Касовий контролер:</i> Іван Попель <i>Службовий писар:</i> Йоган Намачинський <i>Економ, лісничий:</i> Василій Аудиковський <i>Міський лікар:</i> Антон Машек (доктор медицини) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл
11.	1835 ¹¹	Ігнацій Домінік Невядомський	Іван Веселовський	2 судових виконавці, 1 капрал поліції, 12 полісменів <i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – вакантна посада, 2-й – Йозеф Світальський, 3-й – Василь Якубовський <i>Секретар ради:</i> Ігнацій Веселовський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Регістрани:</i> Циріл Дроздовський <i>Канцелярія:</i> Адам Сятецький, Антон Домбровський, Грегор Добжанецький <i>Молодішій урядник, практикант (Akzessist):</i> Йоганн Свассек, Еразм Міхалевський <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Крижановський <i>Службовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Економ, лісничий:</i> Василь Аудиковський <i>Міський лікар:</i> Антон Машек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл
12.	1836 ¹²	Ігнацій Домінік Невядомський	Іван Веселовський	2 судових виконавці, 1 капрал поліції, 12 полісменів <i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Світальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – вакантна посада <i>Секретар ради:</i> Іван Лешковський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Регістрани:</i> Циріл Дроздовський <i>Канцелярія:</i> Адам Сятецький, Антон Домбровський, Грегор Добжанецький <i>Молодішій урядник, практикант (Akzessist):</i> Еразм Міхалевський <i>Касир:</i> Іван Попель

13	1837 ¹³	Ігнацій Домінік Нєвядомський	Іван Веселовський	<i>Касовий контролер:</i> Йоган Крижановський <i>Службовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Економ, лісничий:</i> Василь Аудиковський <i>Міський лікар:</i> Антон Машек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл 2 судових виконавці, 1 капрал поліції, 12 полісменів <i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Світальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Карл Гельтзель <i>Секретар ради:</i> Антон Лишковський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Регістрарнт:</i> Цирілл Дроздовський <i>Канцелярія:</i> Адам Сятецький, Антон Домбровський, Грегор Добжанецький <i>Молодіш урядники, практиканти (Akzessist):</i> Еразм Міхалевський, Іван Заячковський <i>Присягаючі практиканти:</i> Мартін Грабана, Йозеф Розенбаум, Фелікс, Пясецький, Петер Дешлер, Василь Кобринич <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Крижановський <i>Службовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Економ, лісничий:</i> Василь Аудиковський <i>Міський лікар:</i> Антон Машек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл 2 судових виконавці, 1 капрал поліції, 12 полісменів, 1 ратушний майстер, 1 лісоруб
14	1838 ¹⁴	Ігнацій Домінік Нєвядомський	Іван Веселовський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Світальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Карл Гельтзель <i>Секретар ради:</i> Антон Лишковський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Регістрарнт:</i> Цирілл Дроздовський <i>Канцелярія:</i> Адам Сятецький, Антон Домбровський, Грегор Добжанецький <i>Молодіш урядники, практиканти (Akzessist):</i> Еразм Міхалевський, Іван Заячковський <i>Присягаючі практиканти:</i> Мартін Грабана, Йозеф Розенбаум, Петро

				Дешляр <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Крижановський <i>Службовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Економ, лісничий:</i> Василь Аудиковський <i>Міський лікар:</i> Антон Машек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл 2 судових виконавці, 1 капрал поліції, 12 полісменів, 1 ратушний майстер, 1 лісоруб
15	1841 ¹⁵	Ігнацій Домінік Невядомський	Гіпполит П'ятковський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Свігальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Карл Гельгзель <i>Секретар ради:</i> Антон Липковський <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Регістрани:</i> Циріл Дроздовський <i>Канцелярія:</i> Адам Сятецький, Антон Домбровський, Грегор Добжанецький <i>Молодіші урядники, практиканти (Akzessist):</i> Еразм Міхалевський, Іван Заячковський <i>Присягаючі практиканти:</i> Йозеф Розенбаум, Іван Бурда, Генріх Дзямський, Станіслав Ільницький, Василь Кобриневич <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Крижановський <i>Службовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Економ, лісничий:</i> Карл Тростманн <i>Міський лікар:</i> Антон Машек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл 2 судових виконавці, 1 капрал поліції, 12 полісменів, 1 ратушний майстер, 1 лісоруб, 1 вартовий, 2 двірники
16	1844 ¹⁶	Ігнацій Домінік Невядомський	Гіпполит П'ятковський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Свігальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Августин Богія <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Михайло Старомейський <i>Регістрани:</i> Циріл Дроздовський <i>Канцелярія:</i> Антон Домбровський, Грегор Добжанецький, Еразм

				Міхалевський <i>Молодіш урядники, практиканти (Akzessist):</i> Іван Заячковський, Йозеф Розенбаум <i>Присягаючі практиканти:</i> Генріх Дзямський, Василь Кобринович, Василь Коцко, Микола Леліцький <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Крижановський <i>Касовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Міський лікар:</i> Антон Машек (док. медицини та хірургії) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл 2 судових виконавці, 1 сержант поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 ратушний майстер, 1 вартовий, 3 нічні вартові, 2 лісоруби, 2 двірники <i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Світальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Августин Богтя <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Антон Домбровський <i>Регістрани:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Іван Заячковський, Еразм Міхалевський, Йозеф Розенбаум <i>Молодіш урядники, практиканти (Akzessist):</i> Василь Кобринович, Генріх Дзямський <i>Присягаючі практиканти:</i> Василь Коцко, Микола Леліцький <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Крижановський <i>Касовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл <i>Міський лікар:</i> вакантна посада <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога 2 судових виконавці, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 ратушний майстер, 1 вартовий, 3 нічні вартові, 2 лісоруби, 2 двірники
17	1846 ¹⁷	Ігнацій Домінік Невядомський	Гіпполит П'ятковський	
18	1847 ¹⁸	Ігнацій Домінік Невядомський	Гіпполит П'ятковський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Світальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – вакантна посада

				<i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Антон Домбровський <i>Регістрар:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Іван Заячковський, Еразм Міхалевський, Йозеф Розенбаум <i>Молодіш урядники, практиканти (Accessist):</i> Василь Кобринович, Генріх Дзямський <i>Присягаючі практиканти:</i> Василь Коцко, Микола Леліцький, Теофіл Ясенецький <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Крижановський <i>Касовий писар:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Льобл <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога 2 судових виконавці, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 ратушний майстер, 1 вартовий, 3 нічні вартові, 2 лісоруби, 2 двірники
19	1848 ¹⁹	Ігнацій Домінік Невядомський	Гінполит П'ятковський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Свігальський, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Вінцент Немчевський <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Антон Домбровський <i>Регістрар:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Іван Заячковський, Еразм Міхалевський, Йозеф Розенбаум <i>Молодіш урядники, практиканти (Accessist):</i> Василь Кобринович, Генріх Дзямський <i>Присягаючі практиканти:</i> Василь Коцко, Теофіл Ясенецький, Лідвіг Гошовський, Антон Забрадник <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> Іван Намачинський <i>Касовий писар:</i> вакантна посада <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Поліційний ревізор:</i> вакантна посада <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога

20	1850 ²⁰	Ігнацій Домінік Невядомський	Гінполит П'ятковський	2 судових виконавці, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 нічний вартовий, 6 нічних патрульних вартових, 2 двірники, 1 ратушний майстер, 2 лісоруби, 1 вахтер, 1 кат <i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йозеф Свігальський (призначений до Мостиського магістрату), 2-й – Василь Якубовський, 3-й (I) – Вінцент Немчевський, 3-й (II) Іван Хованець (призначений з Мостиського маїстрату) <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Антон Домбровський <i>Регістрани:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Іван Заячковський, Еразм Міхалевський, Йозеф Розенбаум <i>Молодіші урядники, практиканти (Accessist):</i> Генріх Дзямський, Василь Кобринович <i>Присягаючі практиканти:</i> Лідвіг Гошовський, Теофіл Ясенецький, Антон Старомейський <i>Касир:</i> Іван Попель <i>Касовий контролер:</i> вакантна посада <i>Касовий писар:</i> Йосиф Зарудзький <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростмани <i>Поліційний ревізор:</i> Василь Коцко <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота 2 судових виконавці, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 нічний вартовий, 2 двірники, 2 лісоруби, 6 нічних патрульних вартових, 1 ратушний майстер, 1 вартовий в'язниці, 1 кат <i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Іван Хованець, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Вінцент Немчевський <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Антон Домбровський <i>Регістрани:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Іван Заячковський, Еразм Міхалевський, Йозеф Розенбаум <i>Молодіші урядники, практиканти (Accessist):</i> Генріх Дзямський, Василь Кобринович <i>Присягаючі практиканти:</i> Теофіл Ясеницький, Антон Старомейський <i>Касир:</i> Іван Намачинський
21	1851 ²¹	Ігнацій Домінік Невядомський	Гінполит П'ятковський	

				<i>Касовий контролер:</i> вакантна посада <i>Касовий писар:</i> Йосиф Зарудзький <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Поліційний ревізор:</i> Василь Коцко <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога 2 судових виконавці, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 нічний вартовий, 2 двірники, 2 лісоруби, 6 нічних патрульних вартових, 1 рагушній майстер, 1 вартовий в'язниці, 1 кат
22	1852 ²²	Ігнацій Домінік Нєвядомський	Гіпполит П'ятковський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Іван Хованець, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – вакантна посада <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Антон Домбровський <i>Регістрар:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Іван Заячковський, Еразм Міхалевський, Йозеф Розенбаум <i>Молодішні урядники, практиканти (Accessist):</i> Генріх Дзямський, Василь Кобинович <i>Присягаючі практиканти:</i> Теофіл Ясеницький, Антон Старомейський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Касовий контролер:</i> вакантна посада <i>Касовий писар:</i> Йосиф Зарудзький <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Поліційний ревізор:</i> Василь Коцко <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога 1 судовий виконавець, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 нічний вартовий, 2 двірники, 2 лісоруби, 6 нічних патрульних вартових, 1 вартовий в'язниці, 1 кат
23	1854 ²³	Ігнацій Домінік Нєвядомський	Гіпполит П'ятковський	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Іван Хованець, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Емануель Лозинський <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Іван Заячковський <i>Регістрар:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Еразм Міхалевський, Генріх Дзямський, Антон Ручіньський <i>Молодішні урядники, практиканти (Accessist):</i> Василь Кобинович, Микола

			Леліцький <i>Присягаючі практиканти:</i> Лев Немитович, Іван Філінський, Михайло Гринчишин <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Касовий контролер:</i> Йозеф Розенбаум <i>Касовий писар:</i> Йосиф Зарудзький <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Поліційний ревізор:</i> Василь Коцко <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога 1 судовий виконавець, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 нічний вартовий, 2 двірники, 2 лісоруби, 6 нічних патрульних вартових, 1 вартовий в'язниці, 1 кат
24	1855 ²⁴	Ігнацій Домінік Невядомський	Гіпполит П'ятковський Члени ради засідань (<i>beisitzer</i>): 1-й – Іван Хованець, 2-й – Василь Якубовський, 3-й – Йоганн Зих <i>Секретар ради:</i> Адам Сятецький <i>Протокольний (писар):</i> Іван Заячковський <i>Регістрани:</i> Грегор Добженецький <i>Канцелярія:</i> Еразм Міхалевський, Генріх Дзямський, Антон Руцінський <i>Молодіші урядники, практиканти (Assistent):</i> Василь Кобринівч, Микола Леліцький <i>Присягаючі практиканти:</i> Михайло Гринчишин, Іван Філінський, <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Касовий контролер:</i> Йозеф Розенбаум <i>Касовий писар:</i> Йосиф Зарудзький <i>Інспектор міського планування та економ:</i> Карл Тростманн <i>Поліційний ревізор:</i> Василь Коцко <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорога 1 судовий виконавець, 1 сержант (фельдфебель) поліції, 1 капрал поліції, 18 полісменів, 1 нічний вартовий, 2 двірники, 2 лісоруби, 6 нічних патрульних вартових, 1 вартовий в'язниці, 1 кат
25	1856 ²⁵	Йоганн Стензель	– Члени ради засідань (<i>beisitzer</i>): 1-й – Йосиф Лубенецький, 2-й – Іван Фальковський, 3-й – Іван Михалчевський <i>Секретар ради:</i> Василь Якубовський

				<i>Протокольний (писар):</i> Іван Заячковський <i>Регістрар:</i> Генріх Дзямський <i>Канцелярія:</i> Грегор Добженецький, Юліан Моор, Василь Коцко, Петро Петрович (Петранович?), Франс Кахнікевич 2 судові виконавці, 3 помічники-практиканти <u>Податкове управління майстрату:</u> <i>Голова:</i> Генріх Гостав <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Касовий контролер:</i> Гіпполит Сікорський <i>Офіціал:</i> Софрон Вітошинський <i>Асистент:</i> Карл Фукс 1 судовий виконавець
26	1857 ²⁶	Ігнацій Домінік Невядомський	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Домінік Ляндемер, 2-й – Християн Пирошка <i>Секретар ради:</i> Ян Зих <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Карл Тростманн <i>Писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Іван Філінський <i>Міський лікар:</i> Франс Турек (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Емілія Дорота 1 судовий виконавець, 12 полісменів
27	1859 ²⁷	Ян Зих	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йосиф Кікевич, 2-й – Християн Пирошка <i>Секретар ради:</i> вакантна посада <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Карл Тростман <i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Іван Філінський 1 судовий виконавець, 12 полісменів
28	1861 ²⁸	Ян Зих	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йосиф Кікевич, 2-й – Карл Стрончак <i>Секретар ради:</i> Іван Філінський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> вакантна посада

				<i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Заруцький, Християн Пирошка 1 судовий виконавець, 1 ратушний майстер, 1 – вартовий вежі, 6 нічних патрульних вартових, 4 вартовий в'язниці, 2 – двірники, 12 полісменів, 1 кат
29	1862 ²⁹	Ян Зих	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йосиф Кікевич, 2-й – Карл Стрончак <i>Секретар ради:</i> Іван Філінський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Адам Берський <i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Християн Пирошка 1 ратушний майстер, 1 – вартовий вежі, 6 нічних патрульних вартових, 1 вартовий в'язниці, 12 полісменів, 1 кат
30	1863 ³⁰	Ян Зих	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йосиф Кікевич, 2-й – Карл Стрончак <i>Секретар ради:</i> Іван Філінський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Адам Берський <i>Керуючий шпиталем:</i> Іван Тростманн <i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Християн Пирошка 1 ратушний майстер, 1 – вартовий вежі, 6 нічних патрульних вартових, 4 вартовий в'язниці, 2 двірники, 12 полісменів, 1 кат
31	1864 ³¹	Ян Зих	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йосиф Кікевич, 2-й – Карл Стрончак <i>Секретар ради:</i> Іван Філінський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Адам Берський <i>Керуючий шпиталем:</i> Іван Тростманн <i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Антон Тада, Християн Пирошка <i>Касир та контролер каси:</i> Християн Пирошка 1 ратушний майстер, 1 – вартовий вежі, 6 нічних патрульних вартових, 4 вартовий в'язниці, 2 двірники, 12 полісменів, 1 кат

32	1865 ³²	Ян Зих	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer): 1-й – Йосиф Кікевич, 2-й – Карл Стрончак</i> <i>Секретар ради:</i> Іван Філінський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Адам Берський <i>Керуючий шпиталем:</i> Іван Тростманн <i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Антон Тада, Християн Пірошка <i>Касир та контролер каси:</i> Християн Пірошка 1 міський лікар, 1 – міська акушерка, 1 будинковий майстер, 1 ратушний вартовий, 6 нічних патрульних вартових, 4 вартовий в'язниці, 1 капрал-полісмен, 11 полісменів, 1 кат
33	1866 ³³	Ян Зих	–	<i>Члени ради засідань (beisitzer): 1-й – Йосиф Кікевич, 2-й – Карл Стрончак</i> <i>Секретар ради:</i> Іван Філінський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Адам Берський <i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Антон Тада, Християн Пірошка <i>Касир та контролер каси:</i> Християн Пірошка <i>Поліційний ревізор:</i> Антон Тада <i>Міський лікар:</i> Франс Буреш (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Юлія Федькевич <i>Керуючий шпиталем:</i> Йосиф Ярема 1 капрал-полісмен, 11 полісменів, 1 будинковий майстер, 1 ратушний вартовий, 6 нічних патрульних вартових, 4 вартовий в'язниці, 2 двірники, 1 кат
34	1868 ³⁴	Ян Зих	Віктор Блажовський	<i>Члени ради засідань (beisitzer): 1-й – Маркус Волернер, 2-й – Ладислав Клечковський, 3-й – Микола Пясецький</i> <i>Секретар ради:</i> Віктор Крюковський <i>Секретар:</i> Іван Філінський <i>Касир:</i> Іван Намачинський <i>Контролер каси:</i> Християн Пірошка <i>Інспектор міського планування (архітектор):</i> Адам Берський <i>Поліційний інспектор:</i> Антон Тада

				<i>Канцелярія:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Людвіг Лопушанський Канцелярний писар: Франс Лісовський Практиканти канцелярії: п. Кульчицький, Петро Окопський <i>Службові писарі:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський, Антон Тада, Християн Пірошка <i>Лісничий:</i> Іван Дідушинський <i>Міський лікар:</i> Франс Буреш (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Фелікс Тромпетойр (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Юлія Федькевич <i>Делеговані члени ради (від передмість):</i> Настичка Георг, Григорій Борис, Григорій Жук, Василь Негорич, Павло Балкевич, Андрій Возняк, Петро Граб, Йозеф Раух 1 капрал-полісмен, 11 полісменів, 1 капрал-пожежник, 11 пожежників, 1 ратушний вартовий, 6 нічних пагрульних вартових, 2 вартовий в'язниці, 3 двірники, 1 криничний, 2 лісоруби, 1 кат
35	1870 ³⁵	Ян Зих	Віктор Блажовський	<i>Секретар:</i> Віктор Крюковський, Іван Філінський <i>Канцелярія:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський <i>Поліційний інспектор:</i> Антон Тада <i>Касир:</i> Християн Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Франс Буреш (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Фелікс Тромпетойр (док. мед.) <i>Міська акушерка:</i> Юлія Федькевич <i>Інспектор міського планування (інженер-архітектор):</i> Адам Берський <i>Гмінний писар:</i> Франс Лісовський 7 делегатів від передмість, 1 поліційний капрал, 1 капрал-пожежник, 11 полісменів, 1 баштовий вартовий, 1 в'язний вартовий, 6 нічних вартових, 11 пожежників, 2 конвоїри, 3 двірники, 1 криничний, 4 коцегара, 2 лісоруби, 1 кат
36	1871 ³⁶	Ян Зих	Віктор Блажовський	<i>Секретар:</i> Віктор Крюковський, Іван Філінський <i>Канцелярія:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Зарудський <i>Поліційний інспектор:</i> Антон Тада <i>Касир:</i> Християн Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Франс Буреш (док. мед.)

				<i>Міський лікар-хірург:</i> Фелікс Тромпетойр (док. Медицини і хірургії, магістр акушерства, член медичної лікарської колегії у м. Відень) <i>Міська акушерка:</i> Юлія Фельдєвич <i>Гмінний писар:</i> Франс Лісовський 6 делегатів від передмість, 1 поліційний капрал, 11 полісменів, 1 капрал-пожежник, 11 пожежників, 1 баштовий вартовий, 6 нічних вартових, 2 конвоїри, 4 кочегара, 5 двірники, 1 криничний, 2 в'їзних вартових, 1 садівник, 1 кат
37	1872 ³⁷	Ян Зих	Віктор Блажовський	<i>Секретар:</i> Віктор Крюковський, Іван Філінський <i>Канцелярія:</i> Антон Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Заруцький <i>Присяжні:</i> Антоній Коберський, Діонізій Криницький <i>Поліційний інспектор:</i> Антон Тада <i>Касир:</i> Христіян Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> вакантна посада <i>Міський лікар-хірург:</i> Фелікс Тромпетойр (док. медицини і хірургії, магістр акушерства, член медичної лікарської колегії у м. Відень) <i>Міська акушерка:</i> Юлія Фельдєвич <i>Гмінний писар:</i> Франс Лісовський 6 делегатів від передмість, 1 поліційний капрал, 18 полісменів, 1 капрал-пожежник, 11 пожежників, 1 баштовий вартовий, 2 конвоїри, 4 кочегара, 5 двірників, 1 криничний, 2 в'їзних вартових, 1 садівник, 1 кат
38	1873 ³⁸	Ян Зих	Марек Воллернер	<i>Секретар:</i> Іван Філінський <i>Офіціали:</i> Антоній Русінський, Микола Леліцький, Йосиф Заруцький, Антоній Тада, Микола Ярема, Константин Намачинський, Антоній Коберський <i>Присяжні:</i> Діонізій Криницький <i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Христіян Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) 6 делегатів від передмість, 1 поліційний капрал, 18 полісменів, 2 капрала-пожежники, 11 пожежників, 1 баштовий вартовий, 2 конвоїри, 4 кочегара, 5 двірників, 1 криничний, 2 в'їзних вартових, 1 садівник, 12 нічних вартових, 1 кат

39	1874 ³⁹	Ян Зих (почесний громадянин міста Дрогобича)	Марек Воллернер (док. права, адвокат)	<i>Секретар:</i> Іван Філіпський <i>Офіцали:</i> Антоній Русінський, Микола Леліцький, Антоній Тада, Йосиф Заруцький, Антоній Коберський, Микола Ярема, Константин Намачинський <i>Присяжний:</i> Діонізій Криницький <i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Христян Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх 6 делегатів від передмість, 1 поліційний капрал, 18 полісменів, 2 каптали-пожежники, 11 пожежників, 1 баштовий вартовий, 12 конвоїрів, 4 кочегара, 5 двірників, 1 криничний, 2 в'їзних вартових, 1 садівник, 4 нічних вартових, 1 кат
40	1875 ⁴⁰	Ігнацій Черкавський	–	<i>Секретар:</i> Іван Філіпський <i>Офіцали:</i> Антоній Русінський, Микола Леліцький, Антоній Тада, Йосиф Заруцький, Антоній Коберський, Микола Ярема, Константин Намачинський <i>Присяжний:</i> Діонізій Криницький <i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Христян Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх 6 делегатів від передмість, 2 поліційних каптали, 16 полісменів, 1 сержант-пожежник, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 1 баштовий вартовий, 2 конвоїри, 4 кочегара, 4 двірника, 2 в'їзних вартових, 1 садівник, 18 нічних вартових, 1 кат
41	1877 ⁴¹	Ян Бриньковський	Марек Воллернер (док. права, адвокат)	<i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йосиф Хроменкі, 2-й – Герш Гольдгамер, 3-й – Микола П'ясецький <i>Секретар:</i> Іван Філіпський <i>Офіцали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Константин Намачинський, Ян Навратіть, Микола Ярема Інженер міста: Адам Берський <i>Присяжний:</i> Діонізій Криницький

42	1878 ⁴²	Ян Бриньковський	Марек Воллернер (док. права, адвокат)	<i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Християн Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх 6 делегатів від передмість, 2 унтер-офіцери, 37 міських вартових, 1 капрал-пожежник, 1 баштовий вартовий, 2 конвоїри, 4 кочегара, 4 двірника, 1 садівник, 1 кат <i>Члени ради засідань (beisitzer):</i> 1-й – Йосиф Хроменкі, 2-й – Герш Гольдгамер, 3-й – Микола Пясецький <i>Секретар:</i> Іван Філінський <i>Офіціали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Константин Намачинський, Ян Навратіть, Микола Ярема <i>Інженер міста:</i> Адам Берський <i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Християн Пірошка <i>Контролер каси:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх 6 делегатів від передмість, 2 унтер-офіцери, 37 міських вартових, 1 капрал-пожежник, 4 кочегара, 4 двірника, 1 садівник, 1 кат
43	1879 ⁴³	Віктор Блажовський	Герш Гольдгамер	<i>Ассесори:</i> Владислав Вольський (док. права), Франс Пфлянзер, Ян Невядомський, Олександр Шорр, Мендель Самуель <i>Секретар:</i> Іван Філінський <i>Офіціали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Константин Намачинський, Ян Навратіть, Микола Ярема (провізор) <i>Практиканти:</i> Юліан Ляхович, Віктор Коссак <i>Інженер міста:</i> Адам Берський <i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер каси:</i> Ігнатій Вежицький <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх 7 делегатів від передмість, 1 сержант, 1 капрал, 31 вартових безпеки міста, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 4 двірника, 1 садівник, 1

44	1881 ⁴⁴	Віктор Блажовський	Герш Гольдгамер	кат Асесори: Владислав Вольський (док. права), Ян Невядомський, Олександр Шорр, Мендель Самуель Секретар: Іван Філінський Канцеляр: Альфред Добруцький Офіціали: Антоній Тада, Антоній Коберський, Конstantин Намачинський, Ян Навратіть, Микола Ярема (провізор) Практиканти: Юліан Ляхович, Віктор Коссак Інженер міста: Адам Берський Поліційний ревізор: Якуб Пульман Касир: Людвіг Лопушанський Ревізор каси: Ігнатій Вежицький Контролер каси: Станіслав Єкель Міський лікар: Северин Кельгофер (док. мед.) Міський лікар-хірург: Борух Райх 8 делегатів від передмість, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 4 двірника, 1 садівник, 1 візник, 1 вартовий канцелярії, 7 лападників, 1 лісоруб, 2 лісничих, 1 кат
45	1882 ⁴⁵	Віктор Блажовський	Герш Гольдгамер	Асесори: Владислав Вольський (док. права), Ян Невядомський, Олександр Шорр, Мендель Самуель Секретар: Іван Філінський Канцеляр: Альфред Добруцький Офіціали: Антоній Тада, Антоній Коберський, Конstantин Намачинський, Микола Ярема (провізор), Юліан Ляхович Практиканти: Віктор Коссак Інженер міста: Адам Берський Поліційний ревізор: Якуб Пульман Касир: Людвіг Лопушанський Контролер каси: Станіслав Єкель Міський лікар: Северин Кельгофер (док. мед.) Міський лікар-хірург: Борух Райх Голова лісництва: Емануель Якубичка 8 делегатів від передмість, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 4 військовий сержант, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 4

46	1884 ⁴⁶	Віктор Блажовський	Герш Гольдгамер	двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 7 лампадників, 2 лісничих, 1 кат <i>Секретар:</i> Іван Філіпський <i>Канцеляр:</i> Альфред Добруцький <i>Офіцали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Віктор Косак <i>Інженер міста:</i> Адам Берський <i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер ліквідності:</i> Ігнацій Вежбицький <i>Контролер каси:</i> Юліан Ляхович <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка 7 делегатів від передмість, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат
47	1885 ⁴⁷	Віктор Блажовський	Герш Гольдгамер	<i>Секретар:</i> Іван Філіпський <i>Канцеляр:</i> Альфред Добруцький <i>Офіцали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Віктор Косак <i>Інженер міста:</i> Адам Берський <i>Поліційний ревізор:</i> Якуб Пульман <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер ліквідності:</i> Ігнацій Вежбицький <i>Контролер каси:</i> Юліан Ляхович <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка 7 делегатів від передмість, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник і 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат
48	1886 ⁴⁸	Віктор Блажовський	Герш Гольдгамер	<i>Секретар:</i> Іван Філіпський <i>Канцеляр:</i> Альфред Добруцький <i>Офіцали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Віктор Косак

49	1887 ⁴⁹	Віктор Блажовський	Герш Гольдгаммер	<i>Інженер міста:</i> Адам Берський <i>Поліційні ревізори:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер ліквідності:</i> Ігнацій Вежбицький <i>Контролер каси:</i> Юліан Ляхович <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка 7 делегатів від передмість, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник і 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат
50	1888 ⁵⁰	Віктор Блажовський	Герш Гольдгаммер	<i>Секретар:</i> Іван Філінський <i>Канцеляр:</i> Альфред Добруцький <i>Офіціали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Віктор Косак <i>Інженер міста:</i> Адам Берський <i>Поліційні ревізори:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер:</i> вакантна посада <i>Контролер каси:</i> <i>вакантна посада</i> <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка 7 делегатів від передмість, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 капрал-пожежник і 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат
				<i>Секретар:</i> Іван Філінський <i>Канцеляр:</i> Альфред Добруцький <i>Офіціали:</i> Антоній Тада, Антоній Коберський, Віктор Косак <i>Інженер міста:</i> Адам Берський <i>Поліційні ревізори:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Міський лікар:</i> Северин Кельгофер (док. мед.) <i>Контролер каси:</i> Леон Шуцманн <i>Міський лікар:</i> Володимир Антоневич (док. мед.)

51	1892 ³¹	Ксенофонт Охримович	Герш Гольдгамер	<i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> Йоахим Фішер <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник і 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат <i>Асесори:</i> Іван Баторович, Якуб Фрухтмани, Людвік Поплавський, Кароль Домбровський, Микола Кушнір, Олександр Шорр <i>Секретар:</i> вакантна посада <i>Канцеляр:</i> вакантна посада <i>Офіціали:</i> Антоній Коберський, Віктор Коссак <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонок (провізор) <i>Поліційні ревізори:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Касир ліквідності:</i> Ігнатій Вежбицький <i>Контролер каси:</i> Леон Шуцманн <i>Міський лікар:</i> Володимир Антоневиц (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> посада вакантна <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 візничий, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник і 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат
52	1894 ³²	Ксенофонт Охримович	Герш Гольдгамер	<i>Асесори:</i> Іван Баторович, Якуб Фрухтмани, Людвік Поплавський, Кароль Домбровський, Микола Кушнір, Олександр Шорр <i>Секретар:</i> вакантна посада <i>Канцеляр:</i> вакантна посада <i>Офіціали:</i> Антоній Коберський, Віктор Коссак <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонок (провізор) <i>Поліційні ревізори:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер каси:</i> Леон Шуцманн <i>Касир ліквідності:</i> Ігнатій Вежбицький

53	1896 ³³	Ксенофонт Охримович	Герш Гольдтамер	<i>Міський лікар:</i> Володимир Антоневич (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> посада вакантна <i>Акушери:</i> Анна Яноцька, Хає Коппель <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 візничий, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник і 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат <i>Асесори:</i> Іван Баторович, Кароль Домбровський, Микола Кушнір, Олександр Шорр <i>Секретар:</i> Владислав Яновський-Пілава <i>Канцеляр:</i> вакантна посада <i>Офіцали:</i> Антоній Коберський, Віктор Коссак <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонек (провізор) <i>Поліційні ревізори:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер каси:</i> Леон Шудманн <i>Касир ліквідності:</i> Ігнатій Вежбицький <i>Міський лікар:</i> Володимир Антоневич (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> посада вакантна <i>Акушери:</i> Анна Яноцька, Хає Коппель <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 візничий, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат
54	1897 ³⁴	Ксенофонт Охримович	–	<i>Асесори:</i> Іван Баторович, Кароль Домбровський, Микола Кушнір, Маурицій Лінденбаум, Леонард Вишневецький, Олександр Шорр <i>Секретар:</i> Владислав Яновський-Пілава <i>Канцеляр:</i> вакантна посада <i>Офіцали:</i> Антоній Коберський, Віктор Коссак <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонек (провізор) <i>Поліційні ревізори:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер

55	1898 ³⁵	Ксенофонт Охримович	<i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер каси:</i> Леон Шутманн <i>Касир ліквідності:</i> Ігнатій Вежбицький <i>Міський лікар:</i> Володимир Антоневич (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> посада вакантна <i>Акушери:</i> Анна Яноцька, Хає Коппель <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 візничий, 1 капрал поліції і 19 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак) <i>Ассесори:</i> Іван Баторович, Теофіл Яблонський, Микола Кушнір, Маурицій Лінденбаум, Леонард Вишневський <i>Секретар:</i> Владислав Яновський-Пілава <i>Концепти:</i> вакантна посада <i>Офіціали I класу:</i> Антоній Коберський, Віктор Коссак <i>Офіціали II класу:</i> 3 вакантні посади <i>Канцеляр:</i> Іван Лялька <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонек (провізор) <i>Інспектори поліції:</i> Йозеф Зайгер, Якуб Пульман <i>Керуючий лісництвом:</i> Емануель Якубичка <i>Касир:</i> Людвіг Лопушанський <i>Контролер каси:</i> Леон Шутманн <i>Касир ліквідності:</i> Ігнатій Вежбицький <i>Довірений магістрату:</i> Владислав Шайна <i>Міський лікар:</i> Еміль Тетерманн (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> посада вакантна <i>Акушери:</i> Анна Яноцька, Хає Коппель <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 візничий, 1 капрал поліції і 26 вартових безпеки міста, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3

56	1899 ⁵⁶	Ксенофонт Охримович	Юзеф Шраєр	лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак) <i>Ассесори:</i> Іван Баторович, Теофіл Яблонський, Микола Кушнір, Маурицій Лінденбаум, Леонард Вишневський <i>Секретар:</i> Владислав Яновський-Пілава <i>Концетт:</i> вакантна посада <i>Офіціали I класу:</i> Антоній Коберський, Віктор Коссак <i>Офіціали II класу:</i> 3 вакантні посади <i>Канцеляр:</i> Іван Лялька <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонек (провізор) <i>Інспектор поліції:</i> Йозеф Зайгер <i>Ревізор поліції:</i> Якуб Пульман <i>Керуючий лісництвом:</i> Емануель Якубичка <i>Касир:</i> Ігнатій Вежбицький <i>Контролер каси:</i> Микола Кулічко <i>Касир ліквідності:</i> Леон Шудманн <i>Довірений майстрату:</i> Владислав Шайна <i>Міський лікар:</i> Еміль Тайгерман (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> Володимир Чубатий <i>Акушери:</i> Анна Яноцька, Хає Коппель <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 сержант поліції, 3 каптали поліції, 22 полісмени, 1 військовий сержант, 1 каптал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 візничий, 1 вартовий канцелярії, 6 лападників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак)
57	1900 ⁵⁷	Ксенофонт Охримович	Юзеф Шраєр	<i>Ассесори:</i> Іван Баторович, Теофіл Яблонський, Микола Кушнір, Маурицій Лінденбаум, Ісидор Таубенфельд, Леонард Вишневський <i>Секретар:</i> Владислав Яновський-Пілава <i>Концетт:</i> вакантна посада <i>Офіціали I класу:</i> Антоній Коберський, Віктор Коссак <i>Офіціали II класу:</i> 3 вакантні посади <i>Канцеляр:</i> Іван Лялька <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонек (провізор)

58	1905 ³⁸	Владислав Шайна	1-й Якуб Файерштайн 2-й Ян Невядомський	<i>Інспектори поліції:</i> Якуб Пульман, Йозеф Зайгер (провізор) <i>Керуючий лісництвом:</i> Емануель Якубичка <i>Касир:</i> Ігнатій Вежбицький <i>Контролер каси:</i> Микола Кулічко <i>Касир ліквідності:</i> Леон Шудманн <i>Довірений магістрату:</i> Владислав Шайна <i>Міський лікар:</i> Еміль Тегерманн (док. мед.) <i>Міський лікар-хірург:</i> Борух Райх <i>Ветеринар:</i> Володимир Чубатий <i>Акушери:</i> Анна Яноцька, Хає Коппель <i>Голова лісництва:</i> Емануель Якубичка (провізор) 7 делегатів від передмість, 1 сержант поліції, 3 каптали поліції, 22 полісмени, 1 військовий сержант, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 двірника, 1 садівник, 1 візничий, 1 вартовий канцелярії, 6 лампадників, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак) <i>Асessori:</i> Ян Невядомський, Ян Чемерис (<i>економ</i>), Микола Кушнір, Маркус Стернбах, Ісидор Таубенфельд (док. права), Леонард Вишневський <i>Секретар:</i> Владислав Яновський-Пілава <i>Концетт:</i> Адольф Немцов <i>Офіціали I класу:</i> Антоній Коберський <i>Офіціали II класу:</i> Віктор Коссак <i>Канцеляр I класу:</i> Іван Лялька <i>Канцеляр II класу:</i> Ян Келлер <i>Касир:</i> Ігнатій Вежбицький <i>Контролер каси:</i> Микола Кулічко <i>Касир ліквідності:</i> Леон Шудманн <i>Інженер міста:</i> Франц Єллонек (провізор) <i>Асистент інженера:</i> Якуб Строчинський <i>Директор газового управління:</i> Іван Лауринів <i>Довірений магістрату:</i> Владислав Шайна <i>Інспектори поліції:</i> Йозеф Зайгер <i>Керівник пожежної охорони міста:</i> Еміль Рихлевський

59	1906 ³⁹	Ян Невядомський	Якуб Файерштайн	Міські лікарі: Еміль Тетерманн (док. мед.), Оскар Гоффнер (док. мед.) Ветеринар: Володимир Чубатий Акушери: Анна Яноцька, Хає Коппель 7 делегатів від передмість, 1 сержант поліції, 2 плутонових (керуючі взводами), 5 капралів поліції, 24 полісмени, 1 капрал-пожежник, 12 пожежників, 4 конвоїри, 3 патрульних, 1 двірник, 1 садівник, 1 візничий, 2 вартових канцелярії, 1 машиніст, 1 слосар, 2 кочегари, 11 лампадників, 7 нічних вартових, 3 водії, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак) Асесори, 2-й та 3-й заступники бургомістра: Марселі Френкель, Ян Чемерис (док. економіки) Асесори: Микола Кушнір, Маркус Стербах, Ісидор Таубенфельд (док. права) Секретар: Микола Кедаш Практикуючий концепт: Юліан Войтович Офіціали I класу: Адольф Немцов Офіціали II класу: Віктор Косак Канцеляр I класу: Іван Лялька Канцеляр II класу: Ян Келлер Контролер каси: Микола Кулічко Касир ліквідності: Леон Шудманн Інженер міста: Франц Єллонек (провізор) Асистент інженера: Якуб Строчинський Директор газового управління: Іван Лауринов Довірений майстрапу: Езехіль Шустер Інспектори поліції: Йозеф Зайгер Керівник пожежної охорони міста: Еміль Рихлевський Міські лікарі: Еміль Тетерманн (док. мед.), Оскар Гоффнер (док. мед.) Ветеринар: Володимир Чубатий Акушери: Анна Яноцька, Хає Коппель 7 делегатів від передмість, 1 сержант поліції, 2 плутонових (керуючі взводами), 5 капралів поліції, 28 полісменів, 1 капрал-пожежник, 16 пожежників, 4 конвоїри, 3 патрульних, 1 двірник, 1 садівник, 1 візничий, 2 вартових канцелярії, 1 машиніст, 1 слосар, 2 кочегари, 11 лампадників, 7 нічних вартових, 3 водії, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував

60	1911 ⁶⁰	Раймонд Ярош	Марселі Френкель	функції вловлювача безпритульних собак) <i>Асесор, 2-й заступник бюромістра:</i> Ісидор Таубенфельд <i>Асесори:</i> Кароль Арвай, Ян Яхно, Анжей Лобос, Маркус Стернбах <i>Секретар:</i> Микола Кедаш <i>Практикуючий концент:</i> Юліан Войтович <i>Офіціали:</i> Адольф Немцов, Ян Лялька, <i>Канцелярія:</i> Іван Лялька, Ян Маріан Гінтнер, Стефан Кушнір, Томаш Войек <i>Касир:</i> Микола Кулічко <i>Касир ліквідності:</i> Леон Шудманн <i>Контролер каси:</i> Вінцент Фельнер <i>Інженери міста:</i> Франц Єллонек, Ісидор Шульц <i>Директор газового управління:</i> Іван Лауринов <i>Асистент інженера:</i> Якуб Строчинський <i>Довірений майстрату:</i> Езехіль Шустер <i>Інспектори поліції:</i> Якуб Метаномський <i>Міські лікарі:</i> Еміль Тетерманн (док. мед.), Оскар Гоффнер <i>Ветеринар:</i> Володимир Чубатий 2 акушерки, 7 делегатів від передмість, 1 сержант поліції, 2 агенти поліції, 8 каптралів поліції, 32 полісменів, 1 керівник пожежної частини, 2 каптрали пожежники, 16 пожежників, 4 конвоїри, 7 патрульних, 4 двірники, 1 садівник, 1 візничий, 1 вартовий канцелярії, 1 машиніст, 1 слюсар, 1 майстер по газу, 2 кочегари, 11 лаппадників, 7 нічних вартових, 7 водіїв, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак)
61	1912 ⁶¹	Раймонд Ярош	Марселі Френкель	<i>Асесор, 2-й заступник бюромістра:</i> Ісидор Таубенфельд (док. пр.) <i>Асесори:</i> Кароль Арвай, Ян Яхно, Анжей Лобос, Маркус Стернбах <i>Секретар:</i> Микола Кедаш (Кедач) <i>Практикуючий концент:</i> Юліан Войтович <i>Комісар ради:</i> Адольф Немцов <i>Офіціали:</i> Іван Лялька, Ян Маріан Гінтнер, Стефан Кушнір, Томаш Войек <i>Касир:</i> Микола Кулічко <i>Касир ліквідності:</i> Леон Шудманн <i>Контролер каси:</i> Вінцент Фельнер <i>Інженери міста:</i> Франц Єллонек, Ісидор Шульц

				<i>Директор газового управління:</i> Іван Лауринов <i>Інспектор з газу:</i> Еліаш Шенф <i>Асистент інженера:</i> Якуб Строчинський <i>Довірений магістрату:</i> Езехіль Шустер <i>Інспектори поліції:</i> Якуб Метаномський <i>Міські лікарі:</i> Еміль Тегерманн (док. мед.), Оскар Гоффнер <i>Ветеринар:</i> Володимир Чубатий 2 акушерки, 7 делегатів від передмість, 2 сержанти поліції, 2 агенти поліції, 8 капралів поліції, 32 полісменів, 1 керівник пожежної частини, 3 капрали пожежники, 16 пожежників, 28 охоронців пропінанцій, 4 конвоїри, 7 патрульних, 4 двірники, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 1 машиніст, 1 слюсар, 1 майстер по газу, 2 кочегари, 11 лампадників, 7 нічних вартових, 7 водіїв, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак)
62	1913 ⁶²	Раймонд Ярош	Владислав Янішевський	<i>Ассесори:</i> Давід Фальк (док. пр.), Генрик Кугмеркер <i>Ассесори:</i> Кароль Арвай, Ян Яхно, Анжей Лобос, Маркус Стернбах <i>Секретар:</i> Микола Кедач (док. пр.) <i>Комісар ради:</i> Адольф Немцов <i>Офіціали:</i> Іван Лялька, Ян Маріан Гінтнер, Стефан Кушнір, Юліан Войтович, Томаш Войек <i>Касир:</i> Микола Кулічко <i>Касир ліквідності:</i> Леон Шудманн <i>Контролер каси:</i> Вінцент Фельнер <i>Інженери міста:</i> Франц Еллонек, Ісидор Шульц <i>Асистент будівничого:</i> Якуб Строчинський <i>Директор газового управління:</i> Іван Лауринов <i>Інспектор з газу:</i> Еліаш Шенф <i>Асистент інженера:</i> Якуб Строчинський <i>Довірений магістрату:</i> Якуб Фель (док. пр.) <i>Інспектори поліції:</i> вакантна посада <i>Міські лікарі:</i> Еміль Тегерманн (док. мед.), Оскар Гоффнер (док. мед.) <i>Ветеринар:</i> Володимир Чубатий 2 акушерки, 7 делегатів від передмість, 1 агент поліції, 8 капралів поліції, 48 полісменів, 1 керівник пожежної частини, 3 капрали пожежники, 16 пожежників, 28 охоронців пропінанцій, 4 конвоїри, 7 патрульних, 4

63	1914 ⁶³	Раймонд Ярош	Ісидор Таубенфельд	двірники, 1 садівник, 1 вартовий канцелярії, 1 машиніст, 1 слюсар, 1 майстер по газу, 2 кочегари, 11 лападників, 7 нічних вартових, 7 водіїв, 3 лісничих, 1 доглядач цвинтаря, 1 кат (виконував функції вловлювача безпритульних собак) <i>Секретар:</i> Микола Кєдач (док. пр.) <i>Комісар ради:</i> Адольф Немцов <i>Офіціали:</i> Іван Лялька, Ян Маріан Гінтнер, Стефан Кушнір, Юліан Войтович, Томаш Войек <i>Касир:</i> Микола Кулічко <i>Касир ліквідності:</i> Леон Шуцманн <i>Контролер каси:</i> Вінцент Фельнер <i>Інженери міста:</i> Франц Єллонек, Ісидор Шульц <i>Асистент будівничого:</i> Якуб Строчинський <i>Директор газового управління:</i> Іван Лауринов <i>Інспектор з газу:</i> Еліаш Шенф <i>Асистент інженера:</i> Якуб Строчинський <i>Довірений майстрату:</i> Якуб Фель (док. пр.) <i>Міські лікарі:</i> Еміль Тегерманн (док. мед.), Оскар Гоффнер (док. мед.) <i>Ветеринар:</i> Володимир Чубатий

- ¹ Kalenarz tytułarny... – Lwów, 1781. – S. 110.
- ² Schematismus für Königreich Ostgalicien 1799. – Lemberg, 1799. – S. 101.
- ³ Schematismus für die Königreiche... – Lemberg, 1803. – S. 108.
- ⁴ Schematismus des Königreiches... – Lemberg, 1820. – S. 366.
- ⁵ Ibidem... – 1826. – S. 375.
- ⁶ Ibidem... – 1827. – S. 409-410.
- ⁷ Ibidem... – 1828. – S. 263.
- ⁸ Ibidem... – 1831. – S. 178.
- ⁹ Ibidem... – 1833. – S. 181.
- ¹⁰ Ibidem... – 1834. – S. 200.
- ¹¹ Ibidem... – 1835. – S. 195.
- ¹² Ibidem... – 1836. – S. 201-202.
- ¹³ Ibidem... – 1837. – S. 203.
- ¹⁴ Ibidem... – 1838. – S. 207.
- ¹⁵ Ibidem... – 1841. – S. 230.
- ¹⁶ Provinzial Handbuch... – 1844. – S. 241.
- ¹⁷ Ibidem... – 1846. – S. 261.
- ¹⁸ Ibidem... – 1847. – S. 269.
- ¹⁹ Ibidem... – 1848. – S. 326.
- ²⁰ Ibidem... – 1850. – S. 302-303.
- ²¹ Ibidem... – 1851. – S. 342-343.
- ²² Ibidem... – 1852. – S. 325-326.
- ²³ Ibidem... – 1854. – S. 338-339.
- ²⁴ Ibidem... – 1855. – S. 258-259.
- ²⁵ Handbuch des Lemberger... – Lemberg, 1856. – S. 50.
- ²⁶ Ibidem... – 1857. – S. 44.
- ²⁷ Ibidem... – 1859. – S. 36.
- ²⁸ Ibidem... – 1861. – S. 29.
- ²⁹ Ibidem... – 1862. – S. 40.
- ³⁰ Ibidem... – 1863. – S. 40.
- ³¹ Ibidem... – 1864. – S. 43.
- ³² Ibidem... – 1865. – S. 43.
- ³³ Ibidem... – 1866. – S. 43.
- ³⁴ Handbuch der Politischen... – 1868. – S. 83.
- ³⁵ Szematyzm... – 1870. – S. 28.
- ³⁶ Ibidem... – 1871. – S. 24.
- ³⁷ Ibidem... – 1872. – S. 24.
- ³⁸ Ibidem... – 1873. – S. 24.
- ³⁹ Ibidem... – 1874. – S. 24-25.
- ⁴⁰ Ibidem... – 1875. – S. 23-24.
- ⁴¹ Ibidem... – 1877. – S. 306.
- ⁴² Ibidem... – 1878. – S. 293.
- ⁴³ Ibidem... – 1879. – S. 282.
- ⁴⁴ Ibidem... – 1881. – S. 288.
- ⁴⁵ Ibidem... – 1882. – S. 290.
- ⁴⁶ Ibidem... – 1884. – S. 273.
- ⁴⁷ Ibidem... – 1885. – S. 273.

- ⁴⁸ Ibidem... – 1886. – S. 273.
⁴⁹ Ibidem... – 1887. – S. 273.
⁵⁰ Ibidem... – 1888. – S. 273.
⁵¹ Ibidem... – 1892. – S. 301.
⁵² Ibidem... – 1894. – S. 301.
⁵³ Ibidem... – 1896. – S. 301.
⁵⁴ Ibidem... – 1897. – S. 301.
⁵⁵ Ibidem... – 1898. – S. 361.
⁵⁶ Ibidem... – 1899. – S. 361.
⁵⁷ Ibidem... – 1900. – S. 361.
⁵⁸ Ibidem... – 1905. – S. 384.
⁵⁹ Ibidem... – 1906. – S. 395-396.
⁶⁰ Ibidem... – 1911. – S. 445.
⁶¹ Ibidem... – 1912. – S. 442.
⁶² Ibidem... – 1913. – S. 495.
⁶³ Ibidem... – 1914. – S. 502.

Богдан Лазорак, Леонід Тимошенко.

Урядницька еліта Дрогобича періоду австрійського панування (1772 – 1918 рр.).

В публікації заторкується практично невідома сторінка понад 150-літньої історії дрогобицького магістрату, який функціонував до 1918 р. На підставі австрійських шематизмів вперше в історіографії Дрогобича зроблено спробу систематизації даних про місцевих урядників, включаючи переліки бургомістрів, їх заступників, асесорів, секретарів ради міста, міських лікарів, інженерів, лісників, міської поліції та ін. Акцентовано увагу на кількох контекстах пов'язаних з періодом урядування найбільш яскравих дрогобицьких бургомістрів: Івана Тустановського, Ігнація Домініка Невядомського, Віктора Блажовського, Ксенофонта Охримовича, Яна Невядомського, Раймонда Яроша та ін.

Bohdan Lazorak, Leonid Tymoshenko.

The governmental elite of Drohobych in the period of the Austrian rule (1772 – 1918).

Within the 150 year history of the Droghobych magistrate, which functioned until 1914, we offer some historical contexts to the period of governance of the most colorful Droghobych burgomasters: Ivan Tustanovskyy, Ignacy Dominic Nyevyadomskyy, Victor Blazhovskyy, Xenophont Okhrymovych, Jan Nyevyadomskyy, Raymond Yarosh et al. Based on the data of the Austrian schematism first time in the historiography of the town Droghobych the attempt of the systematizing of the data about the officers of the Droghobych magistrate for the period from 1781 to 1914 is made, including lists of burgomasters, assistant assessors, secretaries of the city council, urban doctors, engineers, rangers, city police, etc.

ЛИСТИ ЮЛІАНА ЯВОРСЬКОГО З СЕЛА ДОБРОГОСТІВ НА ДРОГОБИЧЧИНІ ДО ІВАНА ФРАНКА

Активним дописувачем з Дрогобиччини, а саме з села Доброгостова, до І. Франка був Юліан Яворський – український літературознавець, етнограф, публіцист “москвофільського” напрямку, видавець журналів “Жива думка” і “Живе слово”.

Народився в 1873 р. у бойківському селі Більче (нині – Львівська область). Шкільну освіту отримав в дрогобицькій, самбірській та львівських гімназіях. Вищу освіту спочатку намагався отримати в Львівському університеті, звідки був відрахований за участь у політичній демонстрації проти намісника Галичини графа Казимира Бадені, потім у Віденському університеті, звідки також був відрахований за організацію демонстрації проти політики уніатського митрополита, кардинала Сильвестра Сембратовича, якого закидали смердючими яйцями на головному вокзалі у Відні. Але все ж таки закінчив Чернівецький університет, після чого захистив докторську дисертацію зі славістик під керівництвом проф. В. Ягича¹.

Після цього Ю. Яворський виступав як публіцист на сторінках русофільських видань Галичини та як літературний критик. Через тиск збоку австрійської влади у 1904 році емігрував до Росії, де мешкав у Києві. Під час I-ої світової війни виступив прихильником входження Галичини, Буковини та Закарпаття до складу Російської імперії, ставши одним з засновників так званого “Карпаторуського визвольного комітету”. Водночас займав пост доцента в Київському університеті, продовжуючи свої дослідження в галузі слов'янознавства. Після встановлення радянської влади був запрошений новим урядом на посаду голови кафедри слов'янознавства Воронежського університету, але відмовився через несприйняття більшовицької диктатури. Спочатку повернувся до Львова, де продовжував працювати в русофільських закладах, видав збірку віршів російською мовою. В 1925 р. отримав запрошення до Слов'янського інституту (Прага), де і працював до самої смерті (помер у 1937 р.)².

Треба звернути увагу на те, що Ю. Яворський довгі роки працював над збором та обробкою фольклору своєї рідної Галичини. Ще до еміграції в Росію він видав декілька невеличких етнографічних розвідок, у яких розглядав переважно російські культурні зв'язки з Галичиною. Але основна маса зібраного ним етнографічного матеріалу побачила світ у 1915 році у Києві як “Памятники галицко-русской народной словесности: Легенды. Сказки. Рассказы. Анекдоты”. Це був лише перший том, але у передмові читача попереджували, що через “складні обставини” невідомо, коли вийде другий. Він взагалі не вийшов, що сталося з зібраним Ю. Яворським матеріалом – невідомо. Всі матеріали, які увійшли до цього збірника, відображають особливості народної мови міста чи села, в якому вони були записані³.

Можливо, у 1892 та у 1897 роках Ю. Яворський перебував у селі Доброгостів на Дрогобиччині де займався етнографічною роботою, звідки і писав свої перші листи І. Франку та надсилав їх з Дрогобича. У листі від 15 січня 1892 р. Ю. Яворський пише: “Не знаю, можливо дивним для Вас буде моє прохання, адже я завзятий москвофіль, і звертаюся до Вас як до завзятого українофіла листом, не дивлячись на те що в нас

у богом покровительній Рутенії ці два поняття представлені на двох протилежних полюсах”⁴. Як ми бачимо, співпраця Юліана Яворського з Іваном Франком полягала у тому, що він намагався “прокласти місток” між ворожими таборами Галичини – “москвофільським” та “українофільським”. Він зазначає, що “встановлення Китайської стіни між москво- і українофілами... не є прийнятним, оскільки ці обидві течії є радикалами, а особливо в цю хвилину, коли я знаходжусь під впливом свіжо прочитаних мною Ваших творів, й коли я просто захоплений чудовими, незрівняними Вашими працями: *Voа constrictor*, *На дні*, *Борислав* та ін., які є перлинами всієї нашої галицько-української літератури”⁵. Кінцевою ж метою листа було прохання Ю. Яворського перекладати твори І. Франка російською мовою з подальшим їх друком у Петроградському журналі “Север” та львівському “Бесіда”, з якими він співпрацював⁶.

В наступному листі від 20 березня 1892 р. Ю. Яворський пише Івану Франку, що отримав від редакції “Бесіди” відповідь на свою пропозицію щодо друку на її сторінках російських перекладів творів І. Франка, зміст якого цитує: “Переклад творів Франка на російську мову і їх публікація у “Бесіди” не мають жодної логіки. Хто з Галичан захоче прочитати цей плід розуму з неросійським складом думки зможе це зробити в оригіналі ...”⁷. Він не міг погодитися з такою думкою редакції, оскільки вважав, що “читачі “Бесіди” чи “Новового Галичанина” знають життя нашого народу або поверхнево (із особистого поміж ними перебування) або, мабуть, – із салонних чи лірично-ідеалістичних розповідей Гер. Аноніма, Бодака Музики, Ор. Авчіховського чи навіть самого Мончаловського..., до Ваших оповідань вони за своїм скупим баченням та сліпою партійною ненавистю – бояться навіть доторкнутися”⁸. Тому з бадьорістю Ю. Яворський запевняє І. Франка, що гурток української не засліпленої молодіжі протягом певного часу почне видання незалежного від жодних авторитетів журналу і буде мати за честь, якщо вчений удостоїть їх своїм співробітництвом. Закінчуючи лист, Ю. Яворський наголошує, що для “закордонного друку, а саме для Петроградського журналу “Север” – я підготовлюю “*Voа constrictor*”, і маю велику надію, що не розчаруюсь у своїх сподіваннях так як з “Бесідою”⁹.

Через п’ять років І. Франко знову одержує два листи від Ю. Яворського з села Доброгостова поштової скриньки Дрогобича. Перший лист від 7 лютого 1897 р. прийшов до І. Франка разом зі статтею, яка була поміщена в австрійському журналі “Народні новини”. Також Ю. Яворський пише: “Тепер я написав іншу подібну статтю про громові блискавки, і хотів би її відіслати до журналу “Киевская Старина”. Але так, як авторитет до українських редакцій дуже дошкульний, то я прошу Вас, Вельмишановний Іван Якович, зробити мені послугу і прислати на мене рекомендаційну карту у редакцію “Киевской Старини”. Ви там в авторитетності”¹⁰. Завершуючи лист автор просить Івана Франка прислати йому поштою шостий випуск “Життя і слова” за 1896 рік, а також його “Наймичку – Шевченка” і повість про Варлаама... прошу Вас прислати мені ці дві книги, а також повідомте мене, скільки я повинен Вам за них заплатити... На даний час я перебуваю в селі і буду тут десь біля двох тижнів. Тому будьте такі добрі переадресувати все це для мене сюди”¹¹. З наступного листа від 8 березня 1897 р. дізнаємося, що І. Франко не надав великого значення попередньому прохання Ю. Яворського¹², мабуть через те, що саме в цей час брав участь у виборах до австрійського парламенту, де зазнав поразки, – по окрузі Перемишль – Мостиська – Рудки – Самбір – Дрогобич – Підбуж¹³. Про велику занятість вченого знав і сам Ю. Яворський, оскільки у листі писав: “Ви, мабуть до того зайняті виборами, що не можете й хвилини вільного часу знайти для чого небудь іншого.

Будучи захоплений автономією – повинен поки що відмовитися від задоволення отримати Вашу відповідь”¹⁴.

Підсумовуючи, зауважимо, що, окрім віднайдених нами чотирьох листів від Ю. Яворського до І. Франка, які автор адресував з села Доброгостів у фонд 3 відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігаються ще 37. Вони адресувалися до Івана Франка із різних місцевостей не лише з України, а й з-за кордону. Зокрема із Львова від Ю. Яворського дійшло до вченого 12 листів¹⁵, з Борусова (село в Жидачівському районі Львівської області) – 9¹⁶, Чернівців – 5¹⁷, Києва – 7¹⁸, Відня – 3¹⁹, Ряшева (Ряшів або Жешув – воєводське місто у Польщі) – 1²⁰. Дані епістолярні джерела, є дуже цінним матеріалом, який може прислужитися для глибшого вивчення взаємозв'язків між Юліаном Яворським та Іваном Франком.

¹ Ваврик В. Краткий очерк галицко-русской письменности. – Лувен, 1973. – С. 61.

² Там само. – С. 61; Tichy F. Julian Javorskij. – Bratislava, 1937. – S. 432-433; Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. – М., 2007. – С. 28-32.

³ Аристов Ф. Юлиан Андреевич Яворский. К 40-летию его литературно-научной деятельности 1892 – 1932. – Окр. видб. “Временник” Ставропигийского института. – Ленинград, 1932. – С. 45-49.

⁴ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф. 3. – Спр. 1607. – С. 467.

⁵ Там само. – С. 468-469.

⁶ Там само. – С. 470.

⁷ Там само. – С. 539-540.

⁸ Там само. – С. 540-541.

⁹ Там само. – С. 542.

¹⁰ Там само. – Спр. 1635. – С. 489-490.

¹¹ Там само. – С. 491-492.

¹² Там само. – Спр. 1610. – С. 345.

¹³ Шалата М. Свята великість поета // Вибрані твори Івана Франка: В 3-х т. Т. 1: Поезії, поеми. 2-е вид. доп./ Ред. колегія: Скотний В. Г. та ін. – Дрогобич, 2005. – С. 20.

¹⁴ ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1610. – С. 346.

¹⁵ Там само. – Спр. 1609. – С. 13-16, 17-20, 25-32; Спр. 50. – С. 136, 269, 271, 278, 301, 308-310, 318-319, 436-437, 511-513.

¹⁶ Там само. – Спр. 1612. – С. 707-713; Спр. 1609. – С. 153-155; Спр. 1612. – С. 933-936, 947-949; Спр. 1624. – С. 159-160; Спр. 1635. – С. 493-494, 499-500, 501-504, 531-532.

¹⁷ Там само. – Спр. 1609. – С. 157-160, 229-233, 249-251, 499-501; Спр. 1612. – С. 965-967.

¹⁸ Там само. – Спр. 1614. – С. 459-460; Спр. 1635. – С. 505-506, 507-514, 515-517, 519-521, 523-530, 533-536.

¹⁹ Там само. – Спр. 50. – С. 358-360; Спр. 1624. – С. 409-412; 1635. – С. 495-496.

²⁰ Там само. – Спр. 1635. – С. 497-498.

ДОКУМЕНТИ

Лист № 1¹

1892 р., січень 15. с. Доброгостів. – Лист Ю. Яворського до І. Франка.

Милостивый Государь,
Многоуважаемый Иван Яковлевич!

Не знаю, страннымъ-ли Вамъ покажется Вамъ то обезательство, что я “завзятый” “москвофилъ”², обращаюсь съ письмомъ къ Вамъ, опять-же “завзятому” – украино-филу³, не смотря на то, что у насъ въ богоспасаемой Рутении[и]и⁴ эти два понят[и]я поставлены на двухъ противоположныхъ полюсахъ.

Им[е]я протекс[и]ю на цивилизованного Европейца я, конечно, не могу соглашаться что принятымъ нашими рутенекими⁵ мертвыми головами – ставлян[и]емъ Китайского мур⁶ между “москво” – и украино – “филамъ”, тимъ боліе если они оба радикалы⁷, – особенно въ с[и]ю минуту, когда именно нахожусь подъ впечатлиніямъ свижо прочтенныхъ мною Вашихъ соч[и]нений, когда я просто восхищенъ чудными, несровнанными Вашими произведен[и]ями: Воа constrictor⁸, На дни⁹, Борыславъ¹⁰ и др. жемчуженами всей нашей галицко-русской литературы.

Я уверенъ, что Вы не возьмете моихъ словъ за пошлую лесть, но, что, различив правдивое чувство и увлечен[и]е отъ поддлиного, примете ихъ такъ-же искренне, какъ я ихъ къ Вамъ посылаю.

Конечную ц[е]лю настоящего моего письма есть, просить Васъ покорн[и]йше въ сл[е]дующемъ: позвольте мне переводить н[е]которые Ваши сочинен[и]я на русск[и]й языкъ для помещения въ Петроградском журнале: “С[е]веръ”¹¹ – въ львовской “Бес[е]ды”¹², приложении къ “Страхопуду”, которыхъ-то журналовъ я состою сотрудн[и]комъ.

Я уверен[ы]й, что Вы не откажете покорному моему прошен[и]ю, им[е]ю честь оставаться покорнымъ слугою.

Юлианъ Яворский

P. S. Мне очень было-бы пр[и]ятно удостоиться получения отъ Васъ котораго-либо изъ Вашихъ сочинен[и]й – на память.

(Подпись)

Доброгостовъ¹³,

п. Дрогобычъ

15. Янв[аря] 1892.

Лист № 2¹⁴

1892 р., березень 20. с. Доброгостів. – Лист Ю. Яворського до І. Франка.

Доброгостовъ, п. ст. Дрогобычъ
Дня 20. 03. 1892.

Милостивый Государь!

Съ большимъ сожал[е]ньемъ долженъ я доложить къ Вашему, милостивый Государь, св[е]д[е]н[и]ю, какъ “рендант” моего первого къ Вамъ письма, что старания мои въ ц[е]ли напечатан[и]я переложен[и]й н[е]которыхъ Вашихъ многоц[е]нныхъ очерковъ на русск[и]й языкъ въ журнал[е] “Бес[е]да” – не в[е]нчались такимъ успехомъ, какого они по своей важности заслуживали. На относительное мое письмо къ редактору “Бес[е]ды”, я получилъ подъ днемъ 1.) 13.) марта с. г. письмо, въ которомъ между

прочимъ есть следующ[и]я слова: ... “Перекладъ сочинен[и]й Франка на русск[и]й языкъ и печатвн[и]е ихъ въ “Бес[е]д[е]” лишены всякого смысла. Кто изъ Галичанъ хочеть прочесть этотъ плодъ ума съ нерусскимъ складомъ мыслей, можетъ это сд[е]латъ въ подлинник[е]...”

Не соглашаясь вышенаведенными мною словами п. Мончаловского¹⁵ ни съ формальной ни съ принцип[и]альной стороны, я т[е]мъ не мен[и]е долженъ подчиниться имъ, такъ какъ “на н[е]т и суда н[е]тъ.”

Первое зат[е]мъ мое предположен[и]е – печатать переводы Вашихъ очерковъ въ галицкомъ журнал[е] – пока-что не осуществл[е]но. А очень жаль, такъ какъ читатели “Бес[е]ды” или “Нов[ого] Галичанина”¹⁶ знаютъ жизнь нашего народа или поверхностно (изъ собственного между нимъ пребыван[и]я) или нав[е]рно – изъ салонныхъ или любовно-идиллическихъ рассказовъ Гер. Анонима, Бодака Музыки, Ор. Авчиховского или даже самого Мончаловского..., къ Вашимъ-же рассказамъ они по своей узкоглядности и слепой партийной ненависти – боятся прикоснуться даже. Мы – кружокъ русской незасл[е]пленной молодежи – над[е]емся однака въ непродолжительность времени начать издан[и]е независимого отъ никакихъ авторитетовъ журнала и будемъ считать себя честью, если Вы, милостивый Государь, удостоите насъ своимъ сотрудиан[и]емъ.

Для заграничной печати, а именно для Петроградского журнала “С[е]веръ” – я приготавливаю Воа constrictor, и над[е]юсь, что не разочаруюсь въ своихъ ожидан[и]яхъ такъ какъ съ “Бес[е]дой.”

Покорн[е]йший Вашъ слуга и почитатель Юлианъ Яворский

Лист № 3¹⁷

1897 р., лютий 7. с. Доброгостів. – Лист Ю. Яворського до І. Франка.

Доброгостовъ, п. ст. Дрогобычъ, 7. февраля 1897.

Многоуважаемый Иванъ Яковлевичъ!

Посылаю Вамъ мою стат[и]ю въ zeitschrift für Österr[eichischen] Volkskunde (журнале Австрийскомъ “Народные новости”¹⁸ – В. Г.) и прошу васъ отм[е]т[и]ть ее въ библиографическомъ отд[е]л[е] Вашего журнала, конечно, если считаете ее достойной этого. И вообще прошу Васъ принять ее снисходительно, принимая во вниман[и]е, что это одинъ изъ моихъ научныхъ опитовъ.

Теперь я написалъ другую подобную стат[и]ю, о громныхъ стр[и]лках, и хот[е]л-бы ее послат[ь] въ Киевскую старину. Но такъ какъ пристижъ къ русскимъ редакц[и]ямъ очень трудень, то я прошу Васъ, Многоуважаемый Иванъ Яковлевичъ, оказать милость и прислать мне рекомендац[и]йную карту въ редакц[и]ю “К[и]евской ст[арины]”¹⁹; Вы тамъ хорошо знакомы.

Дал[ь]ше принимаюс[ь] тепер[ь] за истор[и]ю южно-русской индульгенц[и]и, известной подъ именемъ “Сон богородицы”. Русскихъ, древнихъ и новыхъ списковъ “Сна” ест[ь] у меня уже довол[ь]но много, однако источниковъ къ истор[и]и его происхожден[и]я найти досел[я] не успелъ. Калифняцк[и]й говорилъ въ Archiv [e] f. stas. Pril., что “Сонъ” происходитъ изъ запада. Это очень правдоподобно, однако образцов, его въ среднов[е]чной западной литературы я не знаю. Правда, я знаю эту литературу пока очень неполно и мало!. Потому я прошу Васъ, Многоуважаемый Иванъ Яковлевичъ, указат[ь] мн[е], если встречали Вы ихъ гд[е]-либо, как[и]е-либо

западні оригінали “Сна”, или, можетъ быть, новыя тексты русск[и]е. Окаж[и]т[е] мн[е] чрезвычайную милост[ь].

При этой случайности я прошу Васъ, прислат[ь] мн[е] 6-ой вып. Жит[и]я и слова²⁰ за 1896 года. Я его не получилъ еще.

Я хотель купит[ь] у Хайнацкого Вашу “Наймичку – Шевченка” и пов[е]ст[ь] о Варлаам[е]²¹, однако у него ихъ нѣтъ. Такъ прошу-же Васъ, прислат[ь] мнѣ эти дв[е] книги, какъ тоже сообщит[е] мнѣ, сколько я Вамъ за нихъ должен[ь] заплатит[ь], а я обратной почтой Вамъ пошлю. Или пришлит[е] [жидом] Най[...].

Я нахожус[ь] въ настоящее время в деревне и остаюс[ь] здес[ь] еще около двухъ недел[ь]. Потому будьте таки[е] добры[е] адресоват[ь] мнѣ все сюда.

Ваш покорный слуга Ю. Яворский

Лист № 4²²

1897 р., березень 8. с. Доброгостів. – Лист Ю. Яворського до І. Франка.

Доброгостовъ, п. ст. Дрогобычъ, 8/марта 1897.

Многоуважаемый Иванъ Яковлевичъ!

Посылая Вамъ мою стат[и]ю въ zeitschrift für Österr[eichishen] V[ol]k[skunde] я написалъ Вамъ также письмо въ довольно выбранныхъ (по крайней мере для меня) научныхъ д[е]лахъ, въ которыхъ я просилъ Вашею компетенцією совета и указаний.

Однако Вы, видно, до того заняты выборами²³, что не можете и минутки свободно-го времени найти для чего-либо другого, богоговоля предо автоном[и]ей – долженъ пока-что отказат[ь]ся отъ удовольств[и]я получить Вашъ отв[е]тъ. Я только осм[е]ливаюсь обезпокоить Васъ въ сл[е]дующемъ д[е]л[е]: скажите экспедитору Вашего журнала, что я не получилъ до сихъ поръ 6-го вып[уска] за 1896 г. Жития и слова, и попросилъ послать мнѣ этотъ выпускъ сюда.

1-й же за 1897 я уже получилъ.

Ваш покорный Ю. Яворский

КОМЕНТАРІ

¹ Публікується вперше за автографом: Яворський Юліан. Лист до І. Франка від 15 січня 1892 р. з с. Доброгостів пошти м. Дрогобича. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1607. – С. 467-470.

² Москвофілство (русофілство) – мовно-літературна і суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття у 1819 – 1930-х рр. Ця течія відстоювала національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність з російським народом і Росією. Основною передумовою виникнення москвофілства стала втрата українським народом власної державності та роздробленість і відособленість окремих земель, що призвело до денационалізації освіченої еліти й її низького рівня національної самосвідомості. Див. про це у: Лозинський М. Українство і москвофілство серед українсько-русого народу в Галичині. – Репринт. – Стрий, 1994. – 93 с.; Москвофілство: документи і матеріали / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка / Вступ. ст., комент. О. Сухого; За заг. ред. С. А. Макаруча. – Львів, 2001. – 235 с.

³ Українофілство – термін, який поширювався з другої половини XIX ст., на означенні любові до України, українського народу, української культури. У ширшому значенні українофілами були

польські письменники так званої “української школи” і пізніше поляки – мешканці України, які писали поезії і складали пісні українською мовою. У стислому значенні українофілами називали українських діячів 1860-их рр., а часи їхньої діяльності 1860 – 1880-х рр. періодом Українофільства. На першому місці українофіли ставили освіту широких народних мас рідною мовою, для цього складали підручники українською мовою та видавали твори української літератури. Див. про це у: Лозинський М. Українство і москвофільство... – 93 с.

⁴ Тут Рутенія пропонується в значенні Росія.

⁵ Тут рутенники пропонуються в значенні русини (українці).

⁶ Китайська стіна або Великий китайський мур – фортечна стіна на півночі Китаю, грандіозна пам'ятка архітектури китайської цивілізації. Перші ділянки споруджено в 4 – 3 ст. до н. е.

⁷ Українська радикальна партія (УРП) або коротко: Радикальна Партія (спершу: Русько-українська радикальна партія, а з 1926р.: Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП)) – політичне угруповання засноване 4 жовтня 1890 р. у Львові, яке виросло з радикальних молодіжних гуртків, що постали в Галичині в кінці 1870-х рр. під впливом Михайла Драгоманова. Заснована з ініціативи Івана Франка, Михайла Павлика, В'ячеслава Будзиновського, Євгена Левицького, Северина Даниловича, Кирила Трильовського й інших. УРП була першою українською політичною партією європейського зразка – з суцільною програмою, масовою організацією і реєстрованим членством. В основу програми покладено етичний і науковий соціалізм на демократичній і кооперативній базі, людську гідність для всіх і всеукраїнську єдність (соборність всіх українських земель). Проголошувалася головна мета: пробудження свідомості мас, перетворення їх на політичну силу, з вимогами якої мусила б рахуватися австрійська влада.

М. Драгоманов вважав постанови партії за передчасне, але погодився з доконаним фактом; інтенсивно співпрацюючи в радикальних органах, він своїм авторитетом формував ідейне обличчя УРП. Смерть Драгоманова (1895 р.) прискіпила процес диференціації в радикальному русі, який призвів до розламів в УРП.

³ 1895 р. в партії змагалися три течії: соціалісти-народники (драгоманівці), соціалісти-марксисти і радикальні народовці. 1899 р. з партії вийшли прихильники останніх двох течій: М. Ганкевич, Юліан Бачинський, Роман Яросевич, Семен Вітик й інші заснували Українську соціал-демократичну партію; Володимир Охримович, Євген Левицький, В. Будзиновський, Теофіл Окуневський, Іван Франко та інші створили разом з більшістю народовців Українську націонал-демократичну партію (НДП). Див. про це у: Возняк М. Іван Франко в добу радикалізму // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С.113-164; Лисяк-Рудницький І., Химка Дж., М. Р. Українська Радикальна Партія // Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3385-3386.

⁸ Повість, Івана Франка, яка вийшла окремим виданнями, наприклад, накладом редакції “Зоря” (Львів, 1884). Іван Франко у цей час співробітничав у редакції журналу “Зоря”, і видання повісті здійснювалося за безпосередньою участю письменника. Готуючи твір до друку окремим виданням. І. Франко провів серйозне редагування журнального тексту: крім стилістичних виправлень та вилучень натуралістичних описів лютування холери в Галичині, а також довгих діалогів, він дописав закінчення, яке має принципове значення для розуміння образу Германа Гольдкремера. Див. про це у: Франко І. Збір. творів у 50-ти томах. – Т. 14. – К., 1978. – С. 453.

⁹ “На дні” – оповідання написане І. Франком. Вперше надруковано окремим виданням у серії “Дрібна бібліотека” (№ 14), Львів, 1880. 72 с., з підзаголовком “Суспільно-психологічна студія” і посвятою: “Присвячую громадському урядові богоспасаемого міста Дрогобича. Автор”. Дата написання: Коломия, 17-20 червня 1880 р. Вихід у світ оповідання “На дні” став приводом для провокаційного виступу “народовців”. У журналі “Зоря” (1880, № 20, С. 272) з'явилася замітка О. Партацького, тодішнього редактора журналу. В ній О. Партицький говорив про І.

Франка як про особу, “занану руській публічності з численних розправ судових”, громадська діяльність якого звичайно кінчалася тюрмою. Обурений І. Франко відповів О. Партицькому листом, в якому гнівно Спростовував злісні наклепи, з гордістю називав себе соціалістом і палко захищав свої переконання.

У 1886 р. оповідання в автоперекладі польською мовою надруковано в журналі: *Przegląd społeczny*. – № 3. – С. 219-232; № 4. – С. 294-305; № 5. – С. 365-377; № 6. – С. 455-463 під назвою “*Na dnie. Studium społeczno-psychologiczne*” та видано окремим відбитком (Львів. – 1886. – 49 с).

На Наддніпрянській **Україні львівське видання “На дні” (1880 р.) було заборонене і розповсюджувалось нелегально**. Див. докладніше у: Франко І. Зібр. творів... – Т. 15. – К., 1978. – С. 491-494.

¹⁰ Мабуть мається на увазі “Борислав. Картини з життя підгірського народу”. Борислав. Картини з життя підгірського народу – це назва спільного циклу оповідань Івана Франка: “Ріпник”, “На роботі” “навернений грішник”. Вперше надруковано в журналі: *Друг*. – 1877. – № 1. – С. 1-7; № 2. – С. 17-18. У 1905 р. оповідання разом з іншими бориславськими оповіданнями надруковано у “Збірнику творів” Івана Франка (Т. 3. – С. 69-169). Див. про це у: Франко І. Зібр. творів... – Т. 14. – К., 1978. – С. 452-453.

¹¹ “Север” – російський журнал, виходив у Петрограді.

¹² “Беседа” – “московфільська” газета (журнал), виходила у Львові в 1887 – 1893 рр. Див. про це у: Франко І. Зібр. творів... – Т. 41. – К., 1984. – С. 637.

¹³ Доброгостів – село Дрогобицького району, Львівської області. У селі встановлено оригінальний пам’ятний знак українській писанці. Перша згадка про Доброгостів датується 1434 р., пізніша 1489-1589 рр. У XVIII ст. згадується Доброгостів у 1785 – 1788 рр. Першою назвою села була Доброго ще, потім – Доброгость, пізніше Доброгостів. Див. про це докладніше у: Іванцюра І. добро гостів. Історико-географічний мемуарний нарис. – Україна, 2001. – 210 с.

¹⁴ Публікується вперше за автографом: Яворський Юліан. Лист до І. Франка від 20 березня 1892 р. з с. Доброгостів пошти м. Дрогобича. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1607. – С. 539-542.

¹⁵ Мончаловський О. А. – редактор-видавець “московфільської” газети (журналу) “Бесіда”. Див. у: Якимович Б. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 180, 182.

¹⁶ “Новий галичанин” – “московфільський” журнал, який видавався українським письменником “московфільського” напрямку Петром Полянським у 1889 – 1891 рр. спочатку у Перемишлі, а потім у Львові. Див. про це у: Франко І. Зібр. творів... – Т. 41. – К., 1984. – С. 636.

¹⁷ Публікується вперше за автографом: Яворський Юліан. Лист до І. Франка від 7 лютого 1897 р. з с. Доброгостів пошти м. Дрогобича. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1635. – С. 489-492.

¹⁸ Австрійський журнал “Народні новини”, видавався Австрійським етнографічним товариством. Див. про це у: Франко І. Зібр. творів... – Т. 50. – К., 1986. – С. 252.

¹⁹ “Киевская Старина” – щомісячний історико-етнографічний журнал, виходив у Києві у 1882-1907 рр. (останній рік – українською мовою під назвою “Україна”). Він об’єднав навколо себе цвіт української інтелігенції, заклад підвалини наукового опрацювання багатьох проблем українознавства та причинився до формування цілого покоління українських патріотів, багато з яких пізніше взяли діяльну участь у подіях української революції 1917 – 1920 рр.

В історії “Киевской старины” можна виділити три періоди: перший період хронологічно збігається з редакторською діяльністю Феофана Лебединцева (1882 – 1887 рр.), коли на практиці реалізувалася ідея провідних діячів науки і громадського руху в Україні про створення національного історичного часопису. У цей період розроблялися програма й організаційна структура журналу, консолідувався його авторський колектив, формувалися видавнича база, коло постійних читачів і передплатників; другий період охоплює 1888 – 1892 рр., коли відбувалася реорганізація

журналу: редакторську посаду тоді займав спочатку Олександр Лашкевич (1888 – 1889 рр.), а потім Євген Кивлицький (1890 – перша половина 1893 р.). У цей час значно посилювався вплив київської Старої громади на ідейні та суспільні позиції редакції журналу, підвищувався науковий потенціал його публікацій; через колективну безкоштовну працю редакційного комітету журнал перетворився на своєрідний громадський та науковий осередок української інтелігенції; третій період, коли редакцію очолював Володимир Науменко (друга половина 1893 – 1906 рр.), є завершальним в історії “Киевской старины”. Для нього характерне посилення українофільської Спрямованості журналу, послідовне обстоювання в його публікаціях культурно-національної програми Старої громади. Саме в цей час діяльність “Киевской старины” набула виразного просвітницького характеру, що значною мірою було пов’язано з громадянською позицією редактора. Див. про журнал докладніше у: Палієнко М. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – С. 5-10.

²⁰ “Житє і Слово” – щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал прогресивного напрямку. Виходив у Львові з 1894 по 1897 рр. Видавався О. Франко та І. Франком (був головним редактором).

²¹ Тут, напевне, мова йде про працю І. Франка: “Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія”. Історія написання праці є досить цікавою. І. Франко тричі починав працювати над докторською дисертацією. Спочатку він опрацював тему про політичну поезію Т. Г. Шевченка, проте консервативно настроєна професура Львівського університету, зокрема О. Огоновський, відхилила її. Через деякий час І. Франко запропонував на публічний розсуд тему про Івана Вишенського. Її також було відхилено з політичних причин (заперечення викликала не так тема дисертації, як особа її автора). Ступінь доктора філософії І. Франкові присвоїла вчена рада Віденського університету за працю “Варлаам і Йоасаф – старохристиянський духовний роман і його літературна історія”. Див. про це у: Франко І. Збір. творів... – Т. 30. – К., 1981. – С. 690.

В автобіографії, написаній 18 січня 1909 р. на прохання редакції “Herders Konversations Lexikon”, І. Франко писав: “На дисертацію до докторату подав докладну студію про старохристиянський роман про Варлаама та Йоасафа з окремими дослідженнями притчі про однорожця староболгарської переробки, як тоді мені видавалось. Розвідку про самий роман я пізніше ґрунтовно переробив і розширив докладним аналізом змісту: вона появилась у 1896 – 97 р. в українських “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові, а також окремим відбитком. Розвідку про притчу про однорожця я теж переробив і доповнив новою літературою; вона з’явилась у болгарському перекладі в “Сборнику” болгарського міністерства освіти, т. XIII” Див. про це у: Франко І. Автобіографія Івана Франка, написана для лексикону Гердера // Франко І. Збір. творів у 20-ти томах. – Т. 1. – К., 1955. – С. 38.

²² Публікується вперше за автографом: Яворський Юліан. Лист до І. Франка від 8 березня 1897 р. з с. Доброгостів пошти м. Дрогобича. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1610. – С. 345-346.

²³ У 1897 р. Іван Франко брав участь у виборах до австрійського парламенту де зазнав поразки – по окрузі Перемишль – Мостиська – Рудки – Самбір – Дрогобич – Підбуж. Незважаючи на шалений тиск своїх політичних недругів через пресу, офіційної влади безпосередньо в ході виборів на місцях, І. Франко все ж таки отримав значне число голосів. Вибори в п’ятій курії, які відбувалися 11 березня 1897 р., принесли йому 320 із 506 голосів (у Мостиськах – 85, Перемишлі – 78, Рудках – 70, Дрогобичі – 44, Самборі – 43). Під час виборів у четвертій курії 16 березня 1897 р. І. Франко здобув 205 із 597 голосів (у Перемишлі – 79, Добромилі – 24, Мостиськах – 102). Парламентськими послами тоді стали від п’ятої курії поляк В. Левицький, а від четвертої – П. Тишковський. Див. про це у: Кріль М. Іван Франко в австрійському ви-

борчому процесі 1890-х років // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. ІХ. – Дрогобич, 2005. – С.121-122.

Про вибори 1897 р. до Австрійського парламенту Франко опублікував у газеті “Kurjer Lwowski” статтю: “Zgromadzenie wyborcze w Drohobyczu”, в якій описує свою агітаторську діяльність в місті Дрогобич. Під час промови І. Франкові з труднощами вдалося втримати тишу у залі, що призвело до того, що він ледве зумів закінчити промову. Після нього виступив Фрейдман і емоційно почав критикувати кандидата. Кандидат підходив для будь-якої іншої курії, але не для 5-ї, бо оратор відчував у його промові брак космополітичного змісту, закидав йому зміну переконань тощо. Виступ І. Франка щохвилини переривали постійними окриками: “хай живе Гудець”, “ганьба докторові Франкові”, найменші ознаки протесту з боку селян переривали тривалими окриками “ганьба”, “свобода слова” і навіть стусанами. Див. про це докладніше у: [Franko I.] Zgromadzenie wyborcze w Drohobyczu // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1897. – № 48. – 17.II. – S. 3.

Володимир Галик.

Листи Юліана Яворського з села Доброгостів на Дрогобиччині до Івана Франка.

У статті на основі чотирьох листів Юліана Яворського, адресованих Івану Франку з села Доброгостів та відправлених з поштової скриньки Дрогобича, встановлено початковий етап та подальший розвиток взаємоспівпраці між вченими. З’ясовано, що ще досі залишаються недослідженими 37 листів від Ю. Яворського до І. Франка, подальше студювання яких може прислужитися для більш глибокого вивчення взаємозв’язків між Юліаном Яворським та Іваном Франком.

Volodymyr Halyk.

Julian Yaworski letters from the village of Dobrogost Drohobych to Ivan Franko.

The article is based on four letters of Julian Yaworski, addressed to Ivan Franko Dobrogost the village and sent from a mailbox Drohobych, set the initial stage and further development of interoperability between scientists. It was found that still remain unexplored 37 letter from J. Yaworski to I. Franko, further study which can serve a deeper study of the relationships between Julian Yavorsky and Ivan Franko.

ДОДАТКИ

Мнози губици Точваре,
мнози капаемени
Убаво Акосавуре!

Не знаю, спрашивает ли Васъ
 показавши Вамъ то богоугодное,
 что и „завсѣгда“ похва-
 зило, обращаясь съ диспутами
 къ Вамъ, оныя-же „завсѣ-
 гда“ - изданы были, не
 смотря на то, что у насъ въ
 богоспасенной Рукени зря
 два помѣра показаны
 на вѣхъ противъ оныхъ
 болосахъ.

Unverwesene na kuber
uzugewandene Erben

Я, конечно, не могу согласиться с теми, кто утверждает, что мы должны отказаться от наших принципов. Мы должны оставаться верными своим принципам, особенно в отношении свободы, демократии, прав человека, — особенно в отношении свободы, которая является основой нашей культуры, которая является основой нашей цивилизации. Мы должны оставаться верными своим принципам, особенно в отношении свободы, демократии, прав человека, — особенно в отношении свободы, которая является основой нашей культуры, которая является основой нашей цивилизации.

галлико-русской литературы.

А употребява, ако това не бъде
неже моят свят за по-малко
мисли, но, ако, загубиш ли
доброто изведиш ~ употребява
ако поддържа, спомне
наш факт - че нехотен, как
и нехотен до по-малко.

4
Конечною целью насложди-
го моего письма сего, ознакоми-
вать Ваше покорнейшее в лице
государя: повеле ваше
переводить антологический Ваш
сочинения на русский язык
ваш повеле государя в заказ

своего фирменного: "Отвѣтъ -
въ свободномъ, Голланди, при-
роженіи къ "Справочнику", Кос.
Зоринъ-го фирменного и
своего собственнаго.

Въ употребленіи, что Офиц. не сл.
кажется похвальному маю
уменьшило, и много рече о:
свадьбахъ похвальныхъ Св. со.

Heaven Above him!

P. S. Man oren bura - bu o'zi.
 Mno yuzsentyur konyuznin
 o'z baxti ko'zgaro - mo'z up
 Daimur comashin - na tamizh
 24

Абросово.

П. Дроздобинъ

15. Encl.

1892.

Автограф листа Юлія Яворського до Івана Франка від 15 січня 1892 р.

СПОГАДИ РОМАНА СТАХУРИ ПРО САМБІР НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Серед матеріалів архіву товариства “Бойківщина”, яке діяло в Самборі у 1928 – 1939 рр., зберігається невеликий машинописний зшиток. На його титулі написано, що це є “Книжка споминів з 1914 р. Зложена Романом Стахурою. Очевидцьом. Самбір 1914”. Автором цих спогадів був син відомого українського громадсько-культурного і політичного діяча Данила Стахури. Про Р. Стахуру відомо мало. Лише з часопису “Діло” від 8 березня 1924 р. довідуємося, що він 23 лютого цього ж року захистив у Карловому університеті в Празі докторську дисертацію з права. Згодом Р. Стахура працював адвокатом у Сваляві на Закарпатті, як це видно з некролога Д. Стахури (“Діло”. – 1938. – 24 грудня).

Текст спогадів містить неповних 8 аркушів звичайного учнівського зошита в клітинку, а викладені відомості стосуються часу від 26 липня до середини серпня 1914 р. За змістом ці спогади або не були продовжені, або решта їх втрачена. Викладений матеріал цікавий тим, що всі тогочасні події відбувалися в одному місці – на самбірському двірці. Автор не лише в деталях їх описав, але й оцінив крізь призму власного світосприйняття. Очевидець детально розказав про переміщення австро-угорського війська залізницею, настрої вояків, їх побут на тимчасовій зупинці в очікуванні потяга до наступної пункту призначення. Викликають зацікавлення ставлення самбірчан до війни, їх проінформованість про перебіг дипломатичного протистояння Австро-Угорщини і Сербії після Сараєвського вбивства, створення спеціального цивільного комітету для допомоги військовим, підробітки молоді тощо.

Спогади Р. Стахури написані тогочасною українською мовою, наближеною до розмовної в Галичині. В тексті широко використані діалектні слова. Німецькі та польські вислови автор подав українською транскрипцією. Окремі словосполучення є жартівливою грою німецьких слів.

У даній публікації максимально збережений авторський текст, його орфографія. Водночас зроблені абзаци, виправлені очевидні грубі граматичні помилки, розставлені пропущені розділові знаки, відокремлені частки. Для кращого розуміння тексту в кількох місцях складні речення замінені на прості. Пропущені і скорочені автором слова і букви наведені у квадратних дужках.

Оригінал спогадів Р. Стахури зберігається у Державному архіві Львівської області (Ф. 1245. – Оп. 3. – Спр. 1).

ДОДАТОК

1914 р. – Спогади Романа Стахури про Самбір на початку Першої світової війни

1. Передвоєнні часи¹.

Війна зі Сербією зістала офіційно видана через державу австрійську дня 28 липня². Однак в серцях наших горіла вона вже цілий місяць. Се є від дня 28 червня, від хвилі, коли на далекім полудни в босньняцькім краю в столиці Сараєві³ скоїла ся кровава драма замордоване престолонаслідника нашої держави ФРАНЦ ФЕРДИНАНДА ТА ЙОГО ПОДРУГИ⁴ Сербом Принціцом⁵, російським поїпакою та ідейовцьом панславянської Великосербії. Не буду тут нагадувати часів по тій драмі, котрі я спокійно перевів яко перші дни вакацій частию в Самборі, частию в тихим та розкішнім українським селі. Моє оповіданє зачну від хвилі, коли я дня 26 липня вийшов піхотою з дому моєї тітки, котра є учителькою на селі, щоби прийти до дому до Самбора, віддаленого звідси о 35 Кльм. По дорозі вступив я до мого вуйка, котрий є рівно ж професором⁶ в півпольськім селі, котре лежить на дорозі до Самбора. Забавив я ту оден день, стративши його на польованю, і ту⁷ довідав я ся від одного знакомого фінанса⁸, що ходять глухі чутки про недалеку війну зі свинопасами, себто Сербами. Мій вуйко мов би прочував, що не задовго піде на війну, сьміяв ся кажучи, що може іти на війну, бо не зіставить ні жінки, а ні дітий. На конто⁹ війни пішли ми знова по полудни на польованє, де вуйко добре стріляв і убилисьмо досить птахів. Не сподівав ся вуйко застати у себе на другий день завізвання на війну. 27 вечером вернули ми до Самбора і ту довідався я, що вуйко мій попрощався лишень з мамою своєю і одною сестрою, і сейчас поїхав до Чех¹⁰ зголосити ся до війська, бо він був в Чехах стаціонований¹¹. Я сейчас почав розглядати ся як виглядає у нас передвоєнний настрій. Коли м¹² входив до міста, то вдарив мене в очи незвичайний стиск¹³ і гамір, котрий панував коло головної трафіки¹⁴, де продають газети. Кождий пхав ся, бо газет ту приходить мало, а кождий хотів знати перебіг дипломатії¹⁵. Се ж прецінь нині о 6 вече [ра] мала прийти відповідь Сербії на ноту нашої держави¹⁶. Все горіло з цікавості. В кінци о 7 год. принесено з желізниці цілий ворок¹⁷ газет. Трафікант робит на тім дуже добрі інтереса, бо число проданих тепер газет почвірно¹⁸ перевищає число проданих в часі покою¹⁹. А крім того ще надзвичайні додатки, котрих приходить денно два наклади! Беру газету до рук, читаю про дипломатию, про війну, в кінци оглядаю новинки і довідую ся про страшну для мене вість. Та ж то є визначена вже загальна мобілізация, перевози жовнірів, а за тим лучить ся загальне урохомленє та замкненє желізниць. Се мало стати ся за три дни, себто 1шого серпня. Не поїду “я подумав собі” на баль до Ужока, ані на вакації до Манька. А найбільше журив ся, що не приїде мій отець, котрий був далеко в Швайцарії²⁰, позаяк вже будуть потяги замкнені, а звідтам треба їхати три дни і то найліпшими полученнями і кнельцугами²¹, а тато певно не буде знати там, що у нас ся діє. Перестрашений і ще бідканями служниці, що ми будем без тата і без грошей робити, ходив я через три дни, мов отрутий і вичікував на желізничім двірці від одного потягу до другого. В кінци довідав я ся, що воно так зле з потягами не є, що щодня принайменше буде приходить тут оден потяг на день. Тато приїхав дня 3 серпня і відтоді я повеселішав та ходив дивити ся як виглядає Самбір під час війни. Очікуванє моє на тата оплатило ся мені, бо я дістав гарний швайцарський апарат фотографічний, котрий тепер не дасть мені великого ужитку, бо бою ся фотографувати, би²² мене не узнали за якогось небезпечного шпіона, бо їх кари суть тепер дуже тяжкі.

Богато кацапів²³ тепер арештовали або інтернували лишень за їх попередню роботу, щоб доперва зробили би зі шпіоном. Та ж в таких часах не вільно навіть нічого сказати що єсть неприхильне або шкідливе для австрійської держави. Найгірше досвідчив ся сего батько одного мого товариша з осьмої класи, Поляка, котрий будучи в підпитім троха стані, без найменшої причини сказав до присутних якихсь військових, що коли їх пустять бити Сербів, то хай вони ся відвернуть і стріляють на “своє груби раби”²⁴. І на це дістав шість літ вязниці, бо се почув якийсь жандарм та запровадив його під суд. Перші два [дні] по приїзді тата пересидів я на двірці желізничним і придивлявся рухови резервістів. Потім ті ходження устали, бо коли взяли до війська нашого концилента²⁵ і писара, то я мусів більше сидіти дома та помагати татови в бюровій роботі.

2. Переїзд війська через Самбір²⁶.

Дворець самбірський на час переїзду резервістів прибрав досить фантастичний вигляд, так що готов був перестрашити “почнівего вейскего свата”²⁷, котрий не видів ще правдивої воєнної руханки. Передовсім перед двірцем стояла варта та не пускала нікого на дворець, хто не мав паперу з печатками старости і поліції, управиняючих до їзди желізницею, без котрої не видав ніхто білету. Та так звана легітимация²⁸ управняла до безплатного вступу на перон. Я, котрий не мав цієї спеціальности, мусів вкручати ся на дворець або через почту, або через магазини, або в кіньци і через самі бюро желізничі. Однак все коли я хотів, мусів я бути на двірці. Променада²⁹ двірцева була заложена столами і лавками, на котрих по більшій частині дньовали та ночували всі покликані до війська. Так для них, як і для переїздячих жовнірів, були побудовані на двірці кухні. Однак, коли я хотів близше вглянути в устрій тих кухонь, то почув я від якоїсь панни кухарки що “стемп заброньони”³⁰. Для того не бачив я, як та на чім варили, лишень як роздавали жовнірам поживу. Робота в кухні розпочинала ся від 11 рано до 3 попол [удні]. То був обід, бо декотрі потяги приїжджали тут о 11 год., а позаяк до найближшої станції, де можна було щось до зїдження дістати, було о 5 годин їзди військовим потягом, отже лутше було зїсти тут о 11 год., ніж де інде о 5 год. Ті жовніри, що приїхали ту о 4 год., то доперва тоді їли обід. Ті, що мали тут потяг аж на другий день, щоби відїхати на місце призначення, діставали тут сніданє та вечеру. Крім того, діставали тут, хто хотів, обід. Кто хотів дістати щось зїсти, мусів найсамперед зголосити ся до команди, і аж діставши картку, звідси міг дістати задармо того що хотів. Коли зачали ся ті переїзди вояків, тоді завязався в Самборі комітет горожанський, зложений зі самих Жидів, котрі тут в Самборі в таких справах суть найбільше рухливими, та і з кількох Польок, щоби заосмотрювати переїжджаючих жовнірів...³¹ в воду, по можности також в хліб, тютун та папіроси. До цієї ціли наяв комітет самбірські панни та кількох молодших студентів. Робота та оказала ся дуже придатною, бо змучені вояки терпіли дуже від спраги.

За ті стараня, які робили панни коло жовнірів з початку коло переїжджаючих тільки через Самбір, а потім также і коло ранених, відплачували ся їм жовніри тим, що оповідали багато цікавих епізодів та подій з війни, або оддавали від себе на памятку різні стяжки і кокардкі, котрими були обмаєні їх чапки³², а дуже часто також сьпівали свої родинні пісьні. А позаяк найбільше переїздило через Самбір Мадярів, проте мені все лунали по голові їх чардаші³³, котрі я ту вперше чув і котрі мені досить подобали ся. Офіцери також взглядом тих комітетових панночок відносили ся з елеганцією і парманцією³⁴ більше може задля їх гарних личок, як з вдячности за їх роботу, спацировали з ними по двірцевій променаді та романсували довго.

Дух переїжджаючого в тих часах війська був дуже добрий, жовніри сьпівали та танцювали в вагонах завзято. На вагонах були понаписувані патріотичні написи н.п.: Год міт Остеррайх-Унгарн, Нідер міт Русслянд, Авф айен аус цвай Русе³⁵, і т.д., а також всі вагони були позначені в хоругви австрияцькі, угорські і взагалі всіх народів, котрі замешкують Австрию-Угри. Великим запалом воєнним відзначали ся переїжджаючі гусари.

На станції були заняті найбільше жінчини і панни, більшість натомість студентів, котрі хотіли робити і трохи собі гроший придбати, мали дуже добрі платні заняття при військових відділеннях. Н[а]пр[иклад], при Ферфлексмагазині³⁶ брали мої товариші по 3 кор. денно, при будові бараків військових на стації можна було заробити і до 6 кор. денно соли³⁷ хто знав яке ремесло. І були такі мої товариші, котрі так заробляли. А в суботу ішла фунда³⁸ на дохід бжушний³⁹. Також і багато студентів робило за гроші на колії, чи то носили воду або пачкі до вагонів, або виладовували⁴⁰ вагони, чи то замітали стацию, але за ту легку роботу мали лишень по 2 кор. за день.

[2]. Відїзд⁴¹ самбірського полку 77⁴².

З тих ще часів позістало мені в голові багато поодиноких епізодів і відірваних споминів, котрі буду старав ся тепер пригадати. Одним з таких є відїзд нашого самбірського штанду,⁴³ рекрутованого з синів дооколичних сіл. Був пречудовий липцевий день. Рано около години десятої чуємо трубку, котра пригравляє до маршу. Вибігаємо на балькон і бачимо машеруюче військо⁴⁴.

КОМЕНТАРІ

¹ Цей заголовок набраний червоним кольором.

² 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну через несприйняття нею ультиматуму.

³ Сараєво – столиця Боснії і Герцеговини. Після окупації (1878) і анексії (1908) краю Австро-Угорщиною місто було одним з адміністративних центрів монархії. Водночас слід зазначити, що Боснія і Герцеговина до жодної з частин монархії (Цислейтанії чи Транслейтанії) не була включена безпосередньо, а управління здійснював імперський міністр фінансів як „земельний начальник”. Місцеві жителі не мали австрійського чи угорського підданства. У Сараєві знаходився штаб XV армійського корпусу.

⁴ Ці слова виділені великими буквами. Ерцгерцог Франц Фердинанд Карл ерцгерцог д'Есте (1863 – 1914), племінник імператора, з 1896 р. був наступником престолу монархії Габсбургів. З 1898 р. – головнокомандувач усіх збройних сил Австро-Угорщини. На неділю, 28 червня 1914 р., він призначив огляд військ гарнізону, куди прибув разом зі своєю вагітною дружиною Софією. Від залізничного двірця до місця маневрів вони їхали у відкритій машині в супроводі двох найвищих боснійських посадовців. Першим гранату, замасковану під букет квітів, кинув Неделько Чабрінович, але не влучив. Решта учасників замаху, серед яких був Гаврило Принцип, відійшли на сусідню вулицю. Оскільки кілька осіб було поранено, Франц Фердинанд вирішив заїхати до лікарні, щоб довідатися про їх стан. Цю машину побачив Принцип, який зробив по ній кілька пострілів. Унаслідок Софія була вбита відразу, а наступник престолу, поранений в шию, помер через кілька хвилин.

⁵ Принцип Гаврило (25 липня 1894 – 28 квітня 1918) – член сербської антиавстрійської організації “Молода Боснія”. У ерцгерцога стріляв з напівавтоматичного пістолета “Браунінг” зразка 1910 р. Сьогодні він знаходиться у музеї військової історії у Відні. Під

час теракту намагався покінчити життя самогубством, але зброю йому вибили з рук. Через його неповнолітність смертна кара була замінена 20-річним тюремним ув'язненням, яке відбував у концтаборі “Терезин” в Чехії, де й помер від туберкульозу.

⁶ Так називали шкільного вчителя.

⁷ Тут (*діал.*).

⁸ Податківця.

⁹ Konto (*нім.*) – рахунок, витрати.

¹⁰ Так мешканці Галичини називали Чеське королівство як коронну землю монархії Габсбургів.

¹¹ За законом про загальну військову повинність 1868 р. військовозобов'язаними вважалися всі здорові чоловіки віком від 21 року. В основу рекрутування була покладена територіальна система. Вся військова служба поділялася на активну (дійсну) і пасивну (у резерві та в запасі). Відповідно до закону 1912 р., термін дійсної військової служби в піхоті складав два роки, а в кавалерії і кінній артилерії – три роки. У резерві, відповідно, п'ять і шість років.

¹² Я (*діал.*)

¹³ Переповнення вулиці чи площі людьми.

¹⁴ Центральний вхід/вихід з двірця. Treffen (*нім.*) – зустріч.

¹⁵ Йдеться про ультиматум Австро-Угорщини Сербії з приводу сараєвського вбивства.

¹⁶ 28 липня закінчився термін дії ультиматума, який офіційний Відень видав урядові Сербії.

¹⁷ Мішок.

¹⁸ Вчетверо.

¹⁹ У мирний час.

²⁰ Стахура Данило (1860 – 1938) – український громадсько-політичний діяч, адвокат і суддя, посол до австрійського парламенту (1907 – 1911). У зв'язку з важкою хворобою його дружина з лютого 1914 р. лікувалася в Швейцарії, куди він у липні поїхав її відвідати. У 1914 – 1917 рр. перебував як російський закладник в Сибірску. У 1920 р. емігрував до Чехословаччини і отримав роботу в Ужгороді. Своє помешкання у Самборі віддав тимчасово (а в 1932 р. подарував) музею “Бойківщина”. Помер і похований у Празі.

²¹ Швидкісними потягами.

²² Щоб.

²³ Москвофілів.

²⁴ На свої грубі петлиці (*пол.*), на яких були нанесені символи монархії Габсбургів.

²⁵ Референт (від *нім.* Conseil – **рада**), якого в Галичині називали **конципієнтом**. Це був адвокатський практикант із завершеними правничими студіями. Автор спогадів цей термін вжив з розмовної мови.

²⁶ Цей заголовок набраний червоним кольором.

²⁷ Порядного сільського мешканця (*перекр. пол.*)

²⁸ Назва від Legitimation (*нім.*) – посвідчення особи.

²⁹ Перон. Місце між будівлею двірця і залізничною колією, де очікували на потяг. Назва від Promenade (*нім.*) – місце для прогулянки.

³⁰ Вхід заборонений (*пол.*)

³¹ Очевидно, один рядок пропущений.

³² Шапки.

³³ Традиційний угорський народний танець.

³⁴ З гарними манерами поведінки. Від німецьких слів Eleganz і Parm ne.

³⁵ Бог з Австро-Угорщиною; Геть Росію; Росіянине, забирайся геть.

³⁶ Приміщення для розваг, де можна було перекусити.

³⁷ Якщо.

³⁸ Зароблене. Funda (нім.) – знахідка

³⁹ В розумінні на їжу і випивку (жарт.). Brzuch (пол.) – живіт.

⁴⁰ Вивантажували.

⁴¹ Цей заголовок набраний червоним кольором.

⁴² Військова реформа 1883 р. визначила округи, які практично в незміненому вигляді проіснували до Першої світової війни. Відповідно до тактично-воєнного плану всі вони були зведені в окремі групи, які іменувалися як Військове командування. У мирний час в кожному такому регіоні дислокувався один армійський корпус. Нумерація корпусу позначалася римськими цифрами, а назва давалася по місту, де знаходився його штаб. На території корпусу проводився призов до військових частин (полків) за місцем їхньої дислокації. Нумерація полків позначалася арабськими цифрами. У Самборі розташовувався 77 полк. Рекрутові комісії для його формування були в Дрогобичі, Самборі, Старому Самборі та Турці.

⁴³ Stand (нім.) – дислокація, розміщення.

⁴⁴ На цьому спогади обриваються.

Михайло Кріль.

Спогади Романа Стахури про Самбір на початку Першої світової війни.

У публікації друкується свідчення очевидця – вихідця з Самбора адвоката Романа Стахури – про місто на початку війни, яке є частиною його рукописних спогадів (зберігаються в архівній збірці Товариства “Бойківщина”). Цінною є інформація про переміщення австро-угорського війська залізницею, настрої вояків та їх побут.

Mykhaylo Kril'.

Memories of Roman Stahur about Sambir at the beginning of the First World War.

In the publication the statements of witness – native from Sambir the lawyer Roman Stahur – about the city at the beginning of the war, which is part of his handwritten memories (stored in archival collections of the fellowship “Boykivschyna”) are printed. Valuable is the information about navigating of the army by the Austro-Hungarian railway, the mood of soldiers and their way of life.

ЯРОСЛАВ ІСАЄВИЧ: “ПОРА РОЗПОВІСТИ І ПРО ЦЕ” (ВСЕСВІТНЬО ВІДОМИЙ ВЧЕНИЙ І ДРОГОБИЦЬКИЙ НАУКОВИЙ ОСЕРЕДОК)

24 червня 2010 р. не стало Ярослава Дмитровича Ісаєвича – вченого непересічного формату, талановитого і надзвичайно плідного історика-медієвіста, діяча і людини планетарного масштабу. Не буду перелічувати, як це прийнято в офіційних некрологічних текстах, офіційні заслуги, посади, ступені і відзнаки померлого (зрештою, вони були названі в декількох повідомленнях про його смерть¹). Спробую, за аналогією до кількох посмертних спогадів про Ярослава Ісаєвича², виразити свої почуття і роздуми крізь призму багаторічних контактів з великим істориком. Зрештою, мене завжди цікавила тема його зв’язків з дрогобицьким науковим та громадсько-культурним середовищем у різний час.

Погоджуюся з колегами по цеху, що спілкування з Ярославом Ісаєвичем приносило насолоду, запам’яталося неповторністю та оригінальністю його способу мислення, зрештою, було великою школою. При цьому мені, істориків з провінційного Дрогобича, зовсім не спадає на думку показати себе в числі тих, хто знаходився “під парасолькою слави” академіка Ярослава Ісаєвича (вислів Петра Толочка під час академії у Львові до 70-річного ювілею вченого). Просто я, як і багато інших, був добре знайомий з покійним, між нами склалася співпраця (часом не проста для мене), практично до останніх його днів ми мали контакти, навіть зрідка листувалися (на письмі і засобами електронної пошти). Після похорону я часто себе запитую, чи даю собі звіт в оцінці того, що сталося зі смертю вченого, що маю зробити, щоб не зрадити тих наукових принципів та засад, які він мені навіював, і, нарешті, чи в дискусіях з великим ученим не переходив межу, не був до нього занадто суворим у своїх оцінках, нетактовним та ін. Вочевидь, ця публікація не дасть вичерпних відповідей на всі поставлені запитання, але вона має право на оприлюднення, тим більше, коли мені є що сказати про Ярослава Ісаєвича.

Моє перше знайомство з Ярославом Ісаєвичем відбулося на рівні пізнання його наукової спадщини на зламі 80 – 90-х рр. минулого століття, коли я після закінчення аспірантури в Києві розпочав роботу в Дрогобицькому педінституті як викладач політичної історії та історії України. Потреба в опрацюванні наукових праць Я. Ісаєвича посилилась з відновленням тут у 1992 р. історичного факультету та моїм зацікавленням давнім Дрогобичем, над чим історик працював у молодому віці. Відтак, спочатку я перечитав декілька статей Я. Ісаєвича з цієї теми, опублікованих у різний час, потім, після першої Дрогобицької краєзнавчої конференції, яку, за моєю ініціативою, в 1991 р. вдалося присвятити саме історії міста, познайомився з текстом його дисертації. У тій конференції брав участь директор ЦДІАУ у Львові Орест Мацюк, який після мого виступу із запереченням концепції 900-річчя міста, запропонував мені приїхати в архів, де в нього в сейфі лежав примірник дисертації. За словами О. Мацюка, Я. Ісаєвич передав якимось примірник в архів з проханням оновити сигнатури деяких архівних джерел, з метою публікації дисертації у вигляді монографії. Декілька років тому я нагадав

Ярославу Дмитровичу цей факт, але він зізнався, що не пам’ятає цього моменту, хоча ідею публікації дисертації він справді виношував.

Моє зацікавлення історією давнього Дрогобича спочатку мало, майже без винятку, історіографічний характер. Відтак, я написав статтю “Ярослав Ісаєвич – історик Дрогобича”, яку через Богдана Якимовича передав в Інститут українознавства, де готувався науковий збірник, присвячений 60-річчю Я. Ісаєвича³. У ті роки я вже прилучився до вивчення джерел до історії пізньосередньовічного Дрогобича, розпочав свої наукові відрядження в сусідні Польщу і Росію (пізніше – Литву і Білорусь), проте ще довго інформацію про місцезнаходження тих чи інших джерел я черпав саме з досліджень Ярослава Дмитровича. Прикладом може слугувати його вказівка на існування двох рукописних книг протоколів дрогобицьких братств, які він використав у своїх працях. Пізніше я написав про них окремі статті з комплексним дослідження цих вагомих пам’яток писемності давнього Дрогобича.

Сьогодні я маю право сказати про те, що вплив Я. Ісаєвича на моє зацікавлення Дрогобичем був визначальним. Вчений-дрогобичезнавець з іменем у світовій науці з повагою ставився до моїх публікацій, знахідок все нових і нових джерел, дуже тактовно говорив про необхідність всебічного вивчення потенціалу джерел, критичного їх опрацювання та ін. Зрештою, ми розпочали оприлюднення на сторінках “Дрогобицького краєзнавчого збірника” тих розділів дисертації Я. Ісаєвича, які раніше не публікувалися. Причому, коли я вперше сказав про це Ярославу Дмитровичу, він тактовно перепитав у мене, чи з позицій сьогодення актуальною є публікація матеріалу, написаного у 50-х рр. Ми домовлялися про ту чи іншу тему статті, потім я готував її до друку, Ярослав Дмитрович перечитував верстку з моєю редакційною правкою. Результатом цієї співпраці стала публікація кількох вагомих статей автора про давній Дрогобич⁴.

У розмовах про дослідження давнього Дрогобича Я. Ісаєвич кілька разів повертався до питання про публікацію всієї дисертації. Він обґрунтовував два варіанти формату майбутнього видання: подання підкоректованого тексту з моїми коментарями з обов’язковою вказівкою, що йдеться про пам’ятку історіографії тієї доби, або ж публікацію його розділів з додатком моїх найновіших досліджень. Чи в другому варіанті йшлося про монографію у співавторстві, не обговорювалось. Розмова більше точилася довкола питань пошуку видавця (Я. Ісаєвичу дуже хотілося, щоб місто взяло на себе видатки), а також якихось деталей. Тепер я, зрозуміло, шкодую, що, будучи заклопотаним справами організації досліджень давнього Дрогобича (зокрема, на рівні археології, конференцій, видання наукових збірників та ін.), за життя Я. Ісаєвича згаданий проект так і не був реалізований. Хоча я переконаний в тому, що він не втратив своєї актуальності і тепер.

Свого часу я писав про багатоаспектність зацікавлення Я. Ісаєвичем давнім Дрогобичем, зокрема, про його внесок в дослідження і популяризацію постаті одного із найвидатніших дрогобичан – Юрія Дрогобича (Котермака). Дрогобицькі науковці (передовсім, Михайло Шалата і Євген Пшеничний) пригадують, що восени 1983 р. Я. Ісаєвич приїжджав до Дрогобича на урочистості, присвячені 500-річчю виходу в світ першої друкованої книги дрогобичанина. На жаль, коли в 1993 р. була організована друга Дрогобицька краєзнавча конференція, присвячена 500-річчю смерті Ю. Дрогобича⁵, вчений не зміг приїхати до нашого міста.

Прикметно, що Ярослав Дмитрович цікавився постаттю до кінця своїх днів. На початку 2007 р. він телефонував до мене з приводу приїзду в Галичину знімальної

групи каналу СТБ, яка вирішила зробити науково-художній фільм про Котермака. Знаючи про те, що і в Дрогобичі постать зазнала міфологізації, Ярослав Дмитрович просив мене не виходити за межі кола достовірних джерельних свідчень. Телегрупа записала у Львові коментарі Ярослава Ісаєвича, в Дрогобичі – мої і професора Михайла Шалати. Проте в телефільмі наші рефлексії були представлені фрагментарно, для його авторів цікавіше було подати достатньо препарований образ Юрія Дрогобича, чого побоювався Я. Ісаєвич. Пам'ятаю, що Ярослав Дмитрович болісно реагував на методи роботи телережисерів.

Написавши років зо два тому статтю в місцевій газеті “Галицька Зоря” про Ю. Дрогобича з припущенням про останні роки його життя в Перемишлі (за публікацією джерел, які здійснила моя знайома дослідниця з Любліна А. Лосовська виходило, що дрогобичанин на схилку віку мав сім'ю), я не сподівався, що про це дізнається Я. Ісаєвич (пригадую, що я лише принагідно говорив йому про видання А. Лосовської). Після цього зателефонував Ярослав Дмитрович, який вказав мені свої зауваження до моїх міркувань, а також поділився своєю ідеєю підготовки статті зі спростуванням тих публікацій про Юрія Дрогобича, в яких було порушено принципи історизму та авторського права. Причому, йому самому йшлося й про себе: він бідкався про те, що написавши свого часу белетризовану біографію Ю. Дрогобича, мимовільно спричинився до міфологізації постаті. При цьому Ярослав Дмитрович просив мене підібрати йому найновіші публікації про видатного дрогобичанина, в тому числі й надати інформацію про сучасні видання його астрологічних трактатів у перекладі філософа з Сум В. Вандишева. Я з радістю виконав прохання Я. Ісаєвича, а також перечитав згодом чернетку статті, яку він мені надіслав електронною поштою. Пригадую, що я зробив до тексту якісь зауваження, але вони не були враховані (можливо, через стан здоров'я автора, який все частіше перебував у лікарні). Стаття вийшла згодом в журналі “Україна Модерна”⁶. Досі дивуюся толерантності та витриманості вченого: знаючи про відвертий плагіат з його публікацій про Ю. Дрогобича та знайшовши кричущі недоліки перекладу з латини астрологічних трактатів дрогобичанина, він у досить спокійних тонах написав про це у згаданій статті. Ловлю себе на тому, що, написавши декілька гострих рецензій на не менш псевдонаукові праці, я не використав методу Я. Ісаєвича, який вчив мене не робити з цього великих трагедій. Так, коли я просив Я. Ісаєвича в грудні 2008 р. не допускати до захисту псевдонаукову докторську дисертацію працівника Інституту українознавства П. Шкраб'юка про василіанський чин, він спокійно відповів: “Пишіть свій критичний відгук, можливо, він стане прецедентом для змін в роботі нашої спецради” (цитую з пам'яті). Мені передавали, що Я. Ісаєвич на захисті намагався не втратити лице, підтримавши мої кричущі зауваження, дуже хвилювався, хоча, вочевидь, він так і не зміг перебороти інерцію, позаяк дисертація була напередодні допущена до захисту в Інституті⁷. Пізніше ми неодноразово поверталися до цього болючого питання, хоча мені навіть невідомо, чи прочитав він мою рецензію в “Критиці”. Зі слів Я. Ісаєвича виглядало, що все-таки спрацювала інерція (мовляв, П. Шкраб'юк такий собі “хороший хлопець”), він також називав прізвища своїх працівників, які його фактично підставили (мовляв, монографія здобувача була слабкою, але текст дисертації він виправив, чого насправді не сталося і т. і.).

Про контакти та змістовні розмови з Я. Ісаєвичем про давній Дрогобич та шляхи і методи його дослідження можна говорити значно більше. Наприклад, мені було відомо, що Я. Ісаєвич наприкінці 1987 р. підписав довідку у зв'язку з визначенням дати заснування Дрогобича (вона зберігалася в особистому архіві колишнього директора

місцевого музею В. Козака). Пам’ятаю також, що в довідці учений жодним словом не обмовився про те, що місту виповнилося 900 років (немає цієї дати і в його публікаціях та дисертації). Проте, як відомо, у 1991 р. Дрогобич таки відзначив “своє” 900-річчя. З огляду на цю та інші обставини, сьогодні я інакше написав би й сюжет про особистий внесок Я. Ісаєвича у справу дослідження Дрогобича, тим більше, що якимось у розмові, після публікації моєї чергової джерельної статті про місто, він ностальгійно сказав: “Що ж, тепер естафета дослідження давнього Дрогобича перейшла до Вас!”. У фразі відчувалася туга за тими роками, коли вчений, будучи в розквіті молодечих сил, міг сповна віддатися тодішньому своєму дітищу. У жодному випадку йому не йшлося про те, що ця естафета (чи пріоритет у відкритті нових джерел) належить тепер не йому. Тим більше, що він майже ніколи не мав претензій до своїх методів трактування минулого Дрогобича.

Проте буквально за рік до смерті Я. Ісаєвича наша злагоджена співпраця в ділянці історії Дрогобича була порушена. Через міркування різного роду, не буду вдаватися в її деталі: читач може познайомитись з перебігом наших непорозумінь з публікації в минулому випуску “ДКЗ”⁸. Тепер це вже насправду історія, хоча матеріалом згаданої публікації вона не завершилась: наприкінці січня 2010 р. у Львові була організована презентація нашої книги про Дрогобич в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи. Ярослав Ісаєвич отримав від мене запрошення, але через хворобу не зміг на неї прийти, передавши через професора Л. Зашкільняка свій другий лист у справі його авторства книги про Дрогобич (тоді я не встиг долучити листа до публікації в “ДКЗ”, тепер він оприлюднюється в додатку цієї статті). Хоча в цій справі мені, як нікому іншому, все зрозуміло, проте в душі залишився неприємний осад, пов’язаний з тим, що між мною і Я. Ісаєвичем згадані непорозуміння виникли в останні місяці його життя. Тішуся лише з того, що я все ж прилучився до не згасання інтересу Ярослава Дмитровича до історії Дрогобича. Жалкую також, що жодного разу, запрошуючи Я. Ісаєвича на чергову Дрогобицьку конференцію, не наголосив на його приїзді до нашого університету.

Знаючи добре бібліографію праць Я. Ісаєвича, я був упевнений в тому, що він займався історією Дрогобича лише в хронологічних межах захищеної колись кандидатської дисертації, тобто, до кінця XVIII ст. Яким же було моє здивування, коли вже після смерті вченого я прочитав його публікацію про дрогобичанина Бруно Шульца з ретроспекціями в минуле міського середовища XIX – початку XX ст.⁹ Історія згаданої статті така: 17-19 листопада 1992 р. в Дрогобичі відбулася перша наукова конференція, присвячена Бруно Шульцу (до сторіччя від народження та п’ятдесятиріччя смерті). Я. Ісаєвич взяв у ній участь, але збірник матеріалів був виданий у Любліні лише 1996 р. Вважаю, що сьогоднішнім дослідникам Бруно Шульца в Дрогобичі слід звернути увагу на те, що чимало істин в цій темі відкрив саме Я. Ісаєвич.

Пригадую, що все ж, моє знайомство з Я. Ісаєвичем відбулося не у зв’язку з дослідженням історії Дрогобича. У 1994 р. я зібрався в докторантуру, обравши темою історіографію Берестейської унії. Саме тоді я вже мав іншу мотивацію вивчення наукової спадщини відомого вченого. 1995 р., повернувшись з поїздки до США, я завітав до Ярослава Дмитровича з передачею якогось пакету від Миколи Галіва – директора канцелярії НТШ у Нью-Йорку. Ярослав Дмитрович поцікавився темою моїх наукових досліджень (йому вже було відомо, що я написав статтю про нього). Почувши відповідь, він зазначив, що цим тепер цікавиться чимало гуманітаріїв (наукова громадськість готувалася до відзначення 400-річчя укладення унії). Ця перша

зустріч була короткою, але вона мала цікавий наслідок: Ярослав Дмитрович позичив мені свіжесенький збірничок матеріалів однієї з конференцій, яка щойно відбулася в Польщі з попередженням, що він і надалі готовий це робити, але за умови, що будуть і зворотні кроки (тоді я ще не знав про бібліофільські зацікавлення вченого, незабаром мене ввів у курс справи дрогобицький філолог Євген Пшеничний, який знався з Я. Ісаєвичем протягом ряду років). Так почалися мої контакти зі вченим в ділянці релігійно-культурної історії Центрально-Східної Європи, в якій він спеціалізувався, починаючи з 60-х рр. XX ст. Подаровані мені в різний час книги Я. Ісаєвичем (його власні і праці інших авторів) важко тепер навіть перелічити.

Тут доречно сказати про те, що на зорі своїх зацікавлень історією XVI – XVII ст., яка відтоді й стала моєю основною науковою спеціалізацією, я читав праці Я. Ісаєвича без того розуміння (та й долі критицизму), які прийшли до мене значно пізніше. У такий же спосіб я читав у бібліотеці, наприклад, давніші класичні праці С. Голубєва чи П. Жуковича. Проте копітка праця над історіографічною спадщиною не була марною, а моя начитаність швидко зростала. Водночас Я. Ісаєвич став вирізняти мене в історіографічному просторі сучасної історичної науки. Пригадую навіть, що коли я йому повідомив про своє обрання на посаду декана історичного факультету в Дрогобичі, він жартома сказав по телефону: “Тепер до Вас треба звертатися: “Ваша маніфієнція !”. Мені не раз доводилося чути й читати від Я. Ісаєвича схвальні відгуки про свої наукові здобутки, проте я завжди вважав згадані оцінки звичайним виявом такту, мистецтвом якого досконало володів Я. Ісаєвич.

Першою масштабною працею Я. Ісаєвича, яку я вивчив досконало, була все ж монографія 1966 р. “Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст.”. До братської проблематики я повернувся набагато пізніше. Потім я неодноразово звертався до тритомного каталогу стародруків, який вчений підготував разом із Я. Запаском. Ще пізніше я став зачитуватися дослідженнями вченого в ділянці історії книгодрукування та спадщини Івана Федорова. З огляду на це внесок Я. Ісаєвича в розвиток історіографії я вважаю неперехідним. Його прикрашають публікації джерел, а також постійний потяг вченого до вдосконалення. На його творчій біографії зовсім не відбилася кар’єра урядовця в Академії Наук (на посаді директора Інституту і академіка-секретаря).

Серед численних праць Я. Ісаєвича я виокремлюю монографію 1989 р. “Літературна спадщина Івана Федорова”, переважно за глибокий аналітичний та й частково богословський зміст, першорядне знання джерел до історії “першодрукаря”. Хоча це вже був кінець радянської доби, яка, як відомо, часто вносила свої корективи в діяльність істориків, все ж дослідник значною мірою по-новому витлумачував теми, про які під ту пору дозволялося говорити лише з чітко визначеною “згори” конотацією. Вважаю також, що саме Я. Ісаєвичу належить великий неоціненний внесок у дослідження Івана Федорова та його спадщини в Україні, свідченням чого є стаття про вченого в енциклопедичному виданні Є. Неміровського¹⁰. Вже після смерті Я. Ісаєвича російський вчений видав бібліографічне видання про І. Федорова, яке присвячене 500-річчю “першодрукаря” (дата народження вважається прийнятою)¹¹. В Україні згаданий ювілей пройшов непоміченим, що мимовільно наводить на роздум про значення Я. Ісаєвича: виходить, що після його смерті немає кому підняти питання про спадщину Івана Федорова¹².

Пригадується короткий приїзд Я. Ісаєвича із Гарварду взимку 2002 р. Він готував тоді до друку своє останнє масштабне дослідження “Українське книговидання”.

Запросивши мене до себе, несподівано запропонував перечитати вступну частину. Читаючи, я почав робити стилістичні зауваження, після чого вчений запропонував мені сісти в його кабінеті на декілька днів і зайнятися редагуванням книги, на що я, зрозуміло, погодитися не міг. У тому виданні для мене була велика приємність: академік згадав двох моїх учнів: Миколу Андрійчука з Києва (за некритичне ставлення до спадщини Юрія Дрогобича) і Юрія Стецика з Дрогобича (його дипломна робота, опублікована 2000 р.¹³ була процитована, без огляду на початкову стадію дослідження автором теми монастирів Перемишльщини). Відтак, пізніше Юрій Стецик був одразу допущений до захисту кандидатської дисертації, належно оціненою спецрадою Інституту українознавства. Так само, через декілька років, спокійно і на рівні, відбувся захист дисертації ще одного мого учня – Андрія Петрика, який своє дослідження присвятив історії княжої доби. В обох випадках, ще на стадії прийняття дисертацій до захисту, Я. Ісаєвич був небагатослівним: "я знаю Вас і Ваш науковий осередок".

З ініціативи та протекції Я. Ісаєвича я був запрошений опонентом чотирьох кандидатських дисертацій, які захищалися на спецраді Інституту українознавства у період 2003 – 2005 рр. (роботи Т. Шевченко, А. Ясіновського, О. Козубської і Р. Голика). Керівники їх були різними (Н. Яковенко, В. Александрович і Я. Ісаєвич), тематика – також достатньо різна і нестандартна. Майже кожного разу до мене звертався особисто Я. Ісаєвич, довіряючи мені непросту справу (думаю, що за рецензування дисертації А. Ясіновського про українсько-грецькі релігійно-культурні зв'язки на зламі XVI-XVII ст. взялося б в Україні небагато дослідників). У кожному випадку, була користь і особисто для мене: я набирався досвіду, а головне – збагачувався за рахунок спілкування з Я. Ісаєвичем, черпав з його енциклопедичної пам'яті, глибоких знань, милувався його ерудицією, спеціальними знаннями в галузі порівняльної лінгвістики та ін. Захисти дисертацій тієї пори з ранньомодерної історії мене приваблювали, позаяк саме в Інституті українознавства захищалися насправду вартісні розробки. Приваблював же до Львова дослідників та їх керівників один чинник: радою керував Ярослав Ісаєвич і всі знали, що саме тут їх робота буде оцінена належно.

Отримавши особисте запрошення до участі в збірнику наукових праць до 70-річчя Я. Ісаєвича, я обрав для себе історіографічний аспект теми, пов'язаної як з проблематикою досліджень вченого, так і з моїми власними зацікавленнями, маючи на меті повніше розкрити внесок ювіляра в дослідження теми історії братського руху. Відтак, розпочалося моє зацікавлення проблемою братської ставропігії. Не обійшлося без прикросців: у першому варіанті статті Я. Ісаєвич знайшов помилки, внаслідок чого появилась її друга редакція. Крім того, вчений не погодився з моїм трактуванням впливу радянської доби на творчість вченого: я вважав (та й тепер у цьому переконаний), що згаданий вплив був все ж значним. Незважаючи на бачення проблеми Я. Ісаєвичем, текст статті був опублікований без виправлень, що ще раз підтверджує думку про велику повагу вченого до думок інших дослідників. Я також виступав на презентації англомовного перевидання монографії Я. Ісаєвича з історії братств, яка відбулася в Українському католицькому університеті в травні 2006 р., де також не обійшлося без дискусії.

Не могу не сказати про те, що з багатьох питань історії братського руху (причому, не тільки з проблеми ставропігії братств), у нас думки розходились. Погоджуючись в окремих випадках з рацією запропонованого мною підходу (дослідник радив мені взяти до уваги ставропігію монастирів), все ж він вважав мою позицію помилковою (про це Я. Ісаєвич говорив мені і під час передостаннього перебування в лікарні), хоча

сьогодні частина дослідників підтримує саме мою позицію (наприклад, М. Капраль). Тепер я шкодую, що свого часу не зміг переконати Я. Ісаєвича в тому, що наприкінці XVI ст. таки відбувався процес “несанкціонованого поширення” ставропігійних прав, до чого мене підвели твердження самого автора ще з далекого 1966 р.

Однією з ланок організації наукового життя, яка тісніше пов’язала дрогобицький науковий осередок з Ярославом Ісаєвичем, була співпраця в рамках Інституту Центрально-Східної Європи¹⁴, філію якого в Галичині він заснував 2001 р. Ідею Центрально-Східної Європи пропагує люблінське коло істориків-модерників, яке зніщувало свого часу відкриття філій в Угорщині, Словаччині та Україні. На 1-му конгресі Українського Історичного Товариства, який проходив 16-18 травня 2000 р. у Чернівецькому університеті, Ярослав Дмитрович підійшов до мене з пропозицією відкрити філію в Дрогобичі на базі історичного факультету, що дало б йому можливість зареєструвати організацію в обласному управлінні юстиції. Після повернення з Чернівців я оперативно провів установчі збори і передав Я. Ісаєвичу їх протокол. Відтак, згаданий Інститут як громадсько-наукове товариство був відкритий. Якоїсь програми діяльності Інститут не мав, але його гриф появився на титулі “Дрогобицького краєзнавчого збірника”, пожвавішали контакти з Інститутом ЦСЄ в Любліні, куди я їздив декілька разів на запрошення керівництва, зокрема, професора Єжи Клочовського. Пригадується, що в часі роботи міжнародної конференції наприкінці листопада 2006 р. у Любліні, присвяченої пам’яті Єжи Гедройця, відбулася нарада керівників філій Інститутів ЦСЄ, на яку я їздив разом з Ярославом Дмитровичем. Дні перебування в Любліні принесли велику насолоду повноцінного академічного життя. Я. Ісаєвич виступав з там з доповіддю, дискутував з польськими істориками та політологами. Засідання проходили в готелі “Унія Меркурі”, де ми також мешкали, то ж часу для спілкування було багато. Кожний з нас використав час з користю для себе: ми встигли сходити в бібліотеку Люблінського католицького університету, спілкувалися з польськими колегами, Ярослав Дмитрович зустрівся зі своїм давнім приятелем – співробітником бібліотеки, з яким він обмінявся літературою, в тому числі й бібліофільської вартості.

Відкриття на історичному факультеті в Дрогобичі філії Інституту ЦСЄ може комусь здатися штучним, проте ніхто не зможе заперечити того, що і ця подія, і заснування осередків Українського історичного товариства та Наукового Товариства Шевченка стали одним із засобів швидкої інтеграції дрогобицького наукового гуртка до всеукраїнської наукової спільноти, а також в міжнародному масштабі (спочатку в Дрогобичі вдалося відкрити осередок УІТ, потім – Інституту ЦСЄ, кілька років тому – НТШ).

Пригадую, що в часі моїх приїздів до Львова, секретарка приймальної пропускала мене до директора Інституту поза всякою чергою, з тим ми довго розмовляли в його кабінеті, що, вочевидь, не завжди подобалося працівникам Інституту (хворіючи, Ярослав Дмитрович не часто бував на роботі). Ці розмови стосувалися дуже багатьох аспектів минулого, Ярослав Дмитрович любив дуже несподівано переключатися на інші теми, ставив завжди несподівані запитання, вимагав формулювання свого ставлення на ту чи іншу проблему, часто заскочував мене якимись питаннями зненацька, бо встигати за його думками, на тлі його ерудиції та енциклопедичних знань, було дуже важко. Були випадки, коли він зі мною не погоджувався, один раз підвищив на мене голос, бо я переплутав дві статті з польської “Енциклопедії Католицької”, проте спілкування з ним приносило велику користь і насолоду. При кожній зустрічі (а часто приводом був вихід чергового дрогобицького видання, яке я привозив до Львова) ми обговорювали нові публікації, теми статей, проблематику “Дрогобицького краєзнавчого

збірника” (з 2001 р. Я. Ісаєвич був членом редколегії “ДКЗ”, у випусках IV – XIII, 2001 – 2010 рр.).

Після поїздки до Гарварду декілька років тому контакти Ярослава Дмитровича з дрогобицьким осередком поживавішали. В часі підготовки колективного дослідження про сучасну історіографію, яке ініціював професор Л. Зашкільняк, Ярослав Дмитрович звернувся до мене з пропозицією висловити свої міркування щодо особливостей формування профілюючих кафедр на історичних факультетах, які були відновлені чи засновані на початку доби незалежності України. Я написав докладне письмове обґрунтування власного бачення цієї проблеми (тоді я завідував в Дрогобичі кафедрою всесвітньої історії), яке як лист вчений повністю передрукував у розділі “Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти”¹⁵.

Якось Я. Ісаєвич запросив до себе, вручивши своє велике підсумкове фундаментальне дослідження “Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми” (Львів, 2002). У розмові нам йшлося про поживавлення діяльності в рамках Інституту Центрально-Східної Європи, він запрошував до участі в проекті Інституту українознавства з дослідження княжої доби, розпитував про мої знахідки в дослідженні Берестейської унії. Я часто інформував його про свої останні наукові відрядження, новинки літератури з галузей історії та культури, які йому цікаві. Поступово у Ярослава Дмитровича склалося позитивне враження про діяльність наукового осередку істориків Дрогобицького університету. Щоправда, в останній час його важко було зворушити якоюсь новою літературою. Так, коли влітку 2008 р. я привіз з Санкт-Петербурга найновіші фундаментальні видання московського історика Євгенія Неміровського про початок слов’янського книгодрукування (Чорногорія, Краків та Валахія), він реагував на мою усну інформацію мляво і навіть не попросив мене їх показати (а ця тема його цікавила протягом всього наукового життя).

Після ювілею 70-річчя Я. Ісаєвича, на який я був запрошений спеціальним листом (відбувся 7 березня 2006 р. у Львові в Будинку вчених), я написав йому великого і відвертого листа. Після урочистої академії я ще довго знаходився під враженням близького знайомства з особистістю, яка, на мою думку, найбільше спричинилась до творення історії. Врешті, я написав Я. Ісаєвичу великого листа, в якому зізнався, що вважаю його своїм вчителем, хоча ніколи не слухав ні лекцій Ярослава Дмитровича, ні був його аспірантом чи співробітником. Просто я міг тоді і зараз назвати лише декілька імен в сучасній українській історіографії, на працях яких я вчився ремеслу історика-ранньомодерника (Ярослав Дмитрович, щоправда, не любив цього терміну). Мені тоді дуже хотілося бути ближче до свого вчителя, хотілося трохи ще попрацювати під його безпосереднім керівництвом і тому я висловив пропозицію, щоб він прийняв мене у свій відділ за сумісництвом на якусь частину ставки. При цьому мені зовсім не йшлося про додатковий заробіток (ставши деканом факультету у 2005 р., я працював у Дрогобичі на 1,5 ставки), просто я знав, що на засадах сумісництва працював у відділі середніх віків Леонтій Войтович, деякий час сюди навідувався з Києва Андрій Портнов, взагалі, не було секретом, що відділ Я. Ісаєвича – це такий собі клуб за інтересами, тобто, це був осередок людей, відданих науці, ентузіастів справи. Дуже хотілося хоч трохи побути реальним членом цього клубу. Перед тим я якось перебував на тримісячному стажуванні у цьому відомому осередку, кілька разів відвідував засідання відділу. Я навіть вибудовував якісь плани спільних науково-видавничих проектів.

Письмової відповіді я не отримав. Приблизно через місяць, якраз на Великдень, Ярослав Дмитрович несподівано зателефонував до мене і буквально шокував мене

своєю пропозицією перейти до нього на повну ставку на посаду заступника директора, у Дрогобичі ж я мав залишитись сумісником. Пропозиція була настільки конкретною (я мав терміново захистити докторську, мене в недалекій перспективі чекало директорство в Інституті та ін.), що я не спав декілька ночей. Не рятувало навіть те, що в черговий раз Ярослав Дмитрович наговорив на мою адресу нових компліментів (зокрема, йому дуже імпонували мої міжнародні наукові контакти). Не давши ствердної відповіді відразу, я попросив надати мені якийсь час на роздуми. Тим більше, що приблизно через місяць мала відбутися презентація його англomовної книги про церковні братства, на яку я був запрошений і готувався до участі в дискусії. Про згадану пропозицію я розповів у Дрогобичі Євгенові Пшеничному, який радив мені погоджуватись (мовляв, така пропозиція може поступити раз у житті). Проте на згаданій презентації в травні, ми не встигли поговорити: після дискусії на традиційній “каві” Ярослава Дмитровича оточили люди, він зі всіма про щось жваво говорив, ми встигли лише коротко обмінятися якимись загальними репліками, я поспішав на вокзал, щоб встигнути до ночі повернутися в Дрогобич. Через деякий час по телефону, коли я вже сам нагадав, що треба було б конкретніше обговорити пропозицію, він, почувавши себе в незручному становищі, сказав, що і сам не знає тепер, що з цим робити. Восени ми разом їздили до Любліна на Гедройцівські дні, під час поїздки Я. Ісаєвич не захотів повернутися до цієї теми. Не повертався до неї і я, позаяк вже знав, що в Інститут на цю посаду запрошений професор Л. Зашкільняк. Не буду рефлексувати на тему того, як могла скластися моя кар’єра в Інституті українознавства, бо відомо, що шанований мною Леонід Опанасович там надовго не затримався.

Не можу не наголосити на тому, що наукові зацікавлення Я. Ісаєвича були надзвичайно широкими. Так, очоливши Інститут українознавства, він почав займатися історією ХХ ст. (у зв’язку з річницею волинської трагедії, закликав і мене долучитися до згаданої проблематики). Проте не слід забувати про те, що наукова спадщина Я. Ісаєвича – це спадщина вченого-медієвіста, за якою його знав світ.

В одній із рефлексій на смерть вченого було підкреслено, що він був начебто малопублічним, не виступав на мітингах і т.і. Достатньо переглянути бібліографію Я. Ісаєвича, щоб переконатися, що це не так. Кількість і проблематика його публікацій в пресі говорять самі за себе. Наприклад, на відміну від інших, 2004 р. Я. Ісаєвич підписав спільну заяву істориків у справі крадіжок документів у ЦДІАУЛ, розслідування якої зніціювало Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства на чолі з Я. Дашкевичем (справа, яка була потрактована як гуманітарна катастрофа, закінчилася, врешті нічим).

Я. Ісаєвич часто вступав у дискусії, які торкалися проблем розвитку історичної науки загальнонаціональної ваги. Так, на початку 90-х рр. у зв’язку з виступом Н. Яковенко про неможливість об’єктивного пізнання минулого, він публічно заявив про те, що це небезпечно для нашого хисткого становища, позаяк цим буде легко прикривати фальсифікації історії. В останні роки життя вчений сміливо і мужньо міг визнати багато чого з минулого: наприклад, на академії з нагоди 80-тиріччя професора Я. Дашкевича у Львівському університеті він фактично вибачився за себе і за тих, хто, на відміну від ювіляра, перебував у радянський час під омофором влади... Також, можна навести чимало прикладів, коли в публікаціях останнього часу Я. Ісаєвич зміг побороти стереотипи і висловитися (часто гіпотетично) в дусі випередження часу.

Так само не можу погодитися з одним із скороспілих тверджень про те, що вчений завжди умів знайти “золоту середину”. Навпаки, він був дуже твердим у своїх

переконаннях, рідко коли погоджувався з висловленими аргументами, якщо вони суперечили його ідеї. Це зовсім не означало, що Я. Ісаєвич “авторитарно” дотримувася якихось консервативних напрямів у науці. Просто він завжди був Ярославом Ісаєвичем, за що його всі любили і поважали.

Наведеними прикладами, вочевидь, не вичерпується вся палітра стосунків Ярослава Ісаєвича з Дрогобичем. Так, в Інституті українознавства захищали кандидатські дисертації М. Сеньків, М. Гладкий і В. Ільницький, вчений мав сталі контакти з іншими дослідниками (наприклад, філологами М. Шалатою та Є. Пшеничним) та краєзнавцями (Р. Пастухом), колишнім дисидентом П. Василевським. Думаю, що кожний з перелічених осіб має право на своє *слово* про покійного. Насамкінець висловлю думку про те, що волею долі Дрогобич посідав у житті та творчості Ярослава Ісаєвича особливе місце, що, вочевидь, усвідомлюється лише після смерті вченого.

ДОДАТКИ

З листів Ярослава Ісаєвича до Леоніда Тимошенка та до авторів
“Нарисів з історії Дрогобича”

№ 1

Професор Ярослав Ісаєвич
Львів 290026, Козельницька 4, Інститут українознавства
Тел. (322) 427022, Факс (322) 427021
E-mail alex@sabre.lviv.ua
[Без дати. Орієнтовно – 1999 р.]

Шановний Леоніде Володимировичу !

Передаючи Вам відбитки, які нарешті виготовлено, ще раз дякую Вам за статтю до мого ювілейного збірника.

Чи не могли б Ви мені надіслати перелік видань (особливо дрогобицьких видань останніх місяців), які Ви могли б нам передати або переслати. Ми в порядку обміну готові передавати або пересилати Вам видання Інституту і інші видання, які маємо в дублетах.

Над чим Ви тепер працюєте ?

З щирим привітом

Яр. Ісаєвич

Книжки, які Вам не потрібні передайте, будь-ласка, в бібліотеку ун-ту

№ 2

Harvard Ukrainian Research Institute
1581-1583 Massachusetts avenue, Cambridge, Massachusetts 02138
Tel. 617/495-4053
[Без дати. Орієнтовно – весна 2003 р.]

Шановний Леоніде Володимировичу !

Потрібно терміново надрукувати бланк нашого Інституту Ц.-Сх. Європи, а також створити сторінку в Інтернеті. Вважаю необхідним подати на бланку і на www. адресу відділу у Дрогобичі (на www також склад його керівництва). Отже прошу написати

адресу, телефон, а також факс і ел. пошту, якщо вони є. Бажано, щоб ці реквізити були більш-менш стабільними і виглядали солідно.

Надішлю (з цим листом або з наступним) план роботи ІЦСЄ. Власне, це буде проект плану. Чекатиму Ваших зауважень і доповнень.

Писати мені можна на домашню адресу (Львів 79011, Зарицьких 22, кв. 4) або ел. поштою на inukr@inst_ukr.lviv.ua

З щирим привітом

Ваш Яр. Ісаєвич

Дякую Вам за згоду виступити опонентом на захисті Тетяни Шевченко. Прошу (для об'яви у Бюлетені ВАК-у) написати про себе основні дані: посада, всі звання і, – головне, – перелік праць, пов'язаних з темою дисертації (церква, освіта, культура 2-ї пол. XVI – 1-ої пол. XVII ст.). Можете повідомити все це на факс 707021 або ел. пошту inukr@inst_ukr.lviv.ua

№ 3

Львів, 24 червня 2003

Шановний Леоніде Володимировичу !

Після Вашого блискучого виступу на захисті дисертації Т. Шевченко хотілося б зустрітись з Вами знову. Дуже прошу виступити офіційним опонентом на захисті кандидатської дисертації Андрія Ясіновського, який підготував дисертаційне дослідження на тему “Синтагматіон” про сім святих тайн” Гавриїла Севера в контексті грецько-українських культурних та релігійно-політичних зв'язків кінця 16 – початку 17 століть”.

Захист планується на жовтень 2003 р.

Щиро Ваш

Ярослав Ісаєвич

№ 4

[Львів, без дати. Орієнтовно – 2007 р.]

Дорогий Леоніде Володимировичу !

Я пишу статтю – історіографічний огляд всього, що писали і пишуть про Юрія Дрогобича. В 1983 р. до 500-річчя виходу його книжки було републіковано бібліографічний покажчик під прізвищами Ісаєвич і Вавричин. Пані Вавричин збрала статті в основному з радянської преси, я – західноєвропейські і польські публікації. Хоч я всі ці публікації бачив, Марія Вавричин позначила їх зірочкою як такі, що описані не de visu. Натомість, останні статті на цю тему, головню з преси, датовані березнем 1996 р. Якщо Ви збирали вирізки, то був би вдячний за повідомлення про пізніші статті, зокрема для характеристики ментальності тих, які цікавляться спадщиною нашого земляка. Мене цікавлять назви типу “Славний син України”, “Колумб науки” і т.п. Книжку М. Шалати “Юрій Дрогобич і його доба” я маю від автора, причому, позитивно оцінюю вміщену в ній добірку “Поетичний вінок Юрію Дрогобичу”. Оскільки не занотував дати самої книжки, тепер не знаходжу.

Особливо просив би надіслати мені текст промови Президента на відкритті пам'ятника, і дату відкриття. Можливо і фотографію пам'ятника, якщо у Вас є якісна. Це все для статті до збірника на честь Джованні Броджі, в якому [хочу] зупинитися на різних мотивах зацікавлення Юрієм Котермаком: від простої констатації того, які

посади він займав до наголошування на західних зразках України, протиставлення російськоцентричній пропаганді в радянський час. Попри все, мені близька ідея про діяльність Юрія Дрогобича як свідчення міжнародного контексту культурного життя українських земель, проте ця ідея компрометується надто прямолінійними і перебільшеними оцінками авторами, які не знають тогочасної західної культури. Ось така, коротко, суть мого нарису.

Я тепер у лікарні, але телефонувати мені можна на мобільний, а електронну пошту надсилати на адресу інституту.

З щирим привітом Ваш

Ярослав Ісаєвич

Вважаю своїм обов’язком написати таку статтю, бо багато перебільшених оцінок беруть початок від моїх публікацій. Крім того, є ще один мотив – італійська комуністка Песіна Лонго надрукувала свою книжку де, не вказавши джерела запозичила цілі великі фрагменти мого тексту, причому, прийняла за реальних героїв вигаданих героїв белетризованої повісті. Настала пора розповісти і про це.

№ 5

[Львів, кінець жовтня 2008 р.]

Дорогий Леоніде Володимировичу!

Невтомний і дуже шанований мною Пантелеймон Василевський (вже 86-річний) надіслав мені витинок Вашої статті. Із загальною оцінкою неможливо не погодитися, хоч трохи вразило мене недоречно в цьому випадку слово “фривольності”. Пишучи, Ви, напевно, не читали опублікованої в останній “Україні модерній” моєї публікації з дуже подібною до Вашої назвою, інакше, напевне, згадали б про неї. В першій частині своєї статті Ви цілком адекватно переказуєте не тільки зібрані мною факти, але й деякі з моїх припущень, в тому числі, скажу тепер відверто, і не завжди безперечні. Щодо дальшого, то я не знайшов доказів, що Георгіус, якого ми умовно називаємо Котермаком (я писав про те, що невідомо, чи це родинне прізвище, чи прізвисько), а не якийсь інший “Єжи” був батьком отого Томаша. Якщо Георгія перекладати на Юрія, то і Томаша можна було б подавати як Хому, або як Тому.

Не зрозумів Вашої думки про те, що короткість шляху Юрія у магістри має відношення до вірогідності висновку, що людина, яка стала студентом у 1470 р., була сином когось, хто імагрикулювався на рік раніше. Крім того, не цілком впевнений, чи не приймали членів університетської корпорації нижчих свячень (дияконських?). Як припускаю, тоді не вимагали celibату від усіх викладачів, але вважали його бажаним. В усякому разі, серед визначних професорів і ректорів не пригадую людей, дружини і діти яких були б відомими. Втім, можливо, я тут помиляюся.

Прикро, що найбільший суспільний резонанс мала та моя книжка, яка (хоч лише в першій частині) була не в науковому жанрі. Втім, захоплення публіки нею було не таким беззастережним, як захоплення творами Канигіна, а мої вступні сторінки не досягли рівня популярності писанини прибічників Велесової книги на чолі з Петром Кононенком (тепер з Сергієм Наливайком). Але це жарт.

Я дуже високо ціную Вашу наукову принциповість. Як знаєте, ніхто з членів Вченої ради публічно не солідаризувався з моєю позицією при захисті дисертації Петра Шкраб’юка: шануючи автора як добру людину, здібного журналіста і популяризатора, я не визнав його твір дисертабельним.

Намагався минулої п'ятниці телефонувати Вам на стаціонарний і мобільний телефони, але вони мовчали. Тому взявся надиктовувати листа, і тоді спало до голови порушити питання, щодо якого я не зміг Вас колись переконати, а саме щодо поширення назви ставропігійських на деякі інші братства, крім патріарших ставропігій. З цього приводу нагадаю, що назва "ставропігійського" і Львівським Успенським братством була отримана фактично шляхом обману. Я наголошував вже і в українській книжці, що патріарх Йоаким не знав жодної мови, крім "антіохійської", а обставини підписання привілеїв Михайлом Рогозою Ви, напевно, краще знаєте, ніж я. У жодній іншій православній країні, крім нашої, включно з Москвою, Молдовою і Волощиною, не було ніяких братств, не то що ставропігійських. У східній церкві ставропігійськими здавна були монастирі, церкви (наприклад, у Венеції з 1578 р.), але не асоціації світських людей. Цей аспект, як і ряд інших, автори книжок про братства, що з'явилися останнім часом в Росії, не кажучи вже про Мироновича, не вважають істотним. Гадаю, ставропігійськість Львівського братства це феномен, який виник в Україні самостійно, а не як запозичення ні із Заходу (звичайно, я не маю на увазі запозичення самої ідеї контролю світської громади над духовенством), ні зі Сходу.

Англійська, трохи змінена, версія статті про Юрія Дрогобича, опублікована в фестшрифті на пошану Броджі Берков. У мене є вже репринт, але сам збірник і відбитки з нього ще не дійшли.

Дуже зацікавлений продовжувати, а краще було б і розширювати, наукову співпрацю з Вами і Вашою школою, рівень якої мені імponує. Тепер закінчуємо готувати першу версію електронного (на диску) енциклопедичного довідника "Галичина, Холмщина і Волинь, Княжа доба". Я вживаю такий термін, щоб уникнути, з одного боку, сполучення "Галицько-Волинська Русь": воно так само дуже пізнє, як і термін "Київська Русь" (як написала мені незадовго до своєї смерті Юсова, вперше в назві книжки Рубінштейна чи значно раніше). Втім, оскільки ми ретроспективно вживаємо термін "Україна" і до її історії включаємо все, що діялося на Україні від палеоліту, то, напевне, можна ретроспективно вживати і терміни, які стосуються історичних регіонів України.

Хотілося б знати, Вашу думку щодо порушених тут питань, а, принаймні, щодо деяких з них.

З щирим привітом і добрими побажаннями
Ваш
Ярослав Ісаєвич

№ 6

[Львів, кінець січня 2010 р.]

Шановні колеги !

Дуже шкодую, що через хворобу не зможу бути на обговоренні книжки про Дрогобич. Авторам (до числа яких мене цілком безпідставно зарахували в самій книжці і в об'яві про презентацію), вдалося створити працю вартісну як для науки, так і для неспеціалістів. Успіхові більшості розділів сприяло те, що визначний організатор наукового життя професор Леонід Тимошенко об'єднав навколо себе талановитих дослідників, які нагромадили і узагальнили різноплановий джерельний матеріал. Але мені прикро, що мене не повідомили навіть про намір підготувати колективну працю, а розділ, під яким поставлене моє прізвище, я побачив лише в той момент, коли на моєму столі без ніякої супровідної записки з'явився примірник з вже надрукованого

тиражу. Тоді з здивуванням побачив у цьому розділі чимало такого, що суперечить моїм поглядам. Наприклад, щодо Юрія Дрогобича, вважаю наївним, або помилковим багато з того, що колись пропагував, багато що з того, що тепер вважають наївним, або і взагалі помилковим. Докладніше про це написав у останній “Україні модерній”. Неясно, чому в тексті про Марціна Лятерну наголошено на його значенні як автора першої польськокомовної збірки духовних віршів “Арфа духовна”, зате взято без застережень примітивні легенди з антипротестантського памфлету. Мені здається, що, поза Леонідом Володимировичем, інші його співавтори не так однозначно позитивно оцінюють “навернення схизматиків”. Докладніше про це можна буде прочитати в листі до головного редактора, який він з готовністю погодився опублікувати в ДКЗ.

Не маю в умовах лікарні змоги написати про зауваження до інших розділів, які міг би засигналізувати, якщо б мене було запрошено до редколегії. Все ж я автор дипломної роботи і першої дисертації, хоч тепер вже застарілої про історію та культуру середньовічного і ранньомодерного Дрогобича.

Нарешті мушу сказати, що незгоден з твердженням, що автори не керувалися жодною ідеологією. Це було б добре, якщо б ідеологією? Я не знаю історичних праць без ідеології. Ідеологію авторів презентованої книги назвав би звичайно, дуже спрощено й умовно ліберально-демократичним інтернаціоналізмом, поєднаним (і це мені симпатичне) з поміркованим позитивістським підходом до аналізу явищ і процесів. Словом натякаю, що термін інтернаціоналізм відбиває схожість з тим часом, коли декларувалося дружбу народів. Природно, доброзичливість до всіх народів надійніший спосіб здобути західний грант. Також мені це незмірно ближче від войовничого спрямування багатьох ідеологій. Так, що в основному я хоч не є співавтором, близький до ідеології (чи як ще назвати) найоб’єктивнішої дотепер книжки про Дрогобич.

Щиро бажаю дальших успіхів авторам і буду радий якщо вони запрошуватимуть мене до своїх дальших проєктів.

Я. Ісаєвич

¹ Див., напр.: Козирєва Т. Україна попрощалася з Ярославом Ісаєвичем. “...Його історичні дослідження знають такі поняття, як золота середина” // День. – 2010. – № 112. – 30 червня; Стеблій Ф. Незабутній літописець України: Пам’яті академіка Ярослава Ісаєвича // День. – 2010. – № 134-135. – 30 липня.

² Див.: Середа О. Пам’яті Ярослава Ісаєвича // Критика. – 2010. – Ч. 7-8 (153-154). – липень-серпень. – С. 46; Портнов А. Історик і його традиція // Там само. – С. 47.

³ Перед тим була моя менша стаття в Дрогобичі. – Тимошенко Л. Проблеми дослідження історії середньовічного Дрогобича у працях Я. Ісаєвича // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ) / ДДП ім. І. Франка. – Вип. І. – Дрогобич, 1995. – С. 32-38. Текст був розширений і перероблений: Тимошенко Л. Ярослав Ісаєвич – історик Дрогобича // Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць Інституту українознавства НАН України. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 607-611.

⁴ Див.: Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI – XVIII ст. // ДКЗ. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 108-120; Його ж. Дрогобич у XVI – XVIII ст.: з джерел про побут і культуру міського населення // Там само. – Дрогобич, 2004. – Вип. VIII. – С. 198-207; Його ж. Чисельність, соціальна структура і національний склад населення Дрогобича у XVI – XVIII ст. // там само. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 241-251.

⁵ Див. звіт про конференцію: Мацюк О., Тимошенко Л. До 500-річчя з дня смерті Юрія Дрогобича // Київська старовина. – К., 1994. – № 3. – С. 109-110. Матеріали конференції були опубліковані в 1-у числі “Дрогобицького краєзнавчого збірника”, хоча єдину публікацію з теми зробив тоді професор М. Шалата. – Див.: Шалата М. Юрій Дрогобич і його доба (До 500-річчя пам’яті визначного українського вченого) // ДКЗ. – Вип. I. – Дрогобич, 1995. – С. 3-11.

⁶ Ісаєвич Я. Сучасні псевдонаукові публікації на історичні теми: два приклади // Україна Модерна. – Київ, 2008. – Ч. 13 (2). – С. 211-221.

⁷ Див. мою рец.: Тимошенко Л. Імітаційне історіописання // Критика. – 2008, січень-лютий. – Ч. 1-2 (123-124). – С. 36-38.

⁸ Див.: Дві рефлексії про “Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.)” / Наук. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2009. – 320 с. // ДКЗ. – Дрогобич, 2009. – Вип. XIII. – С. 403-406.

⁹ Ісаєвич Я. Втеча, яка не була втечею: Шульц і Дрогобич // Повернення: Бурно Шульц (1892 – 1942) / Матеріали сесії присвяченої сторіччю від народження та п’ятдесятиріччю смерті письменника. Дрогобич, 17-19 листопада 1992 / Ред. О. Гнатюк, М. Кітовська-Лисяк, П. Косевський. – Люблін, 1996. – С. 30-37.

¹⁰ Немировский Е. Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия. – М., 2007. – С. 394-395.

¹¹ Немировский Е. Иван Федоров. Начало книгопечатания на Руси: описание изд. и указ. лит.: к 500-летию со дня рождения великого русского просветителя. – М., 2010. У цьому виданні зібрано інформацію про численні праці Я. Ісаєвича з теми.

¹² Було б недоречним не згадати, що в 2008 р. в Острозі вийшла книга учня Я. Ісаєвича І. Мицька про Івана Федорова. – Мицько І. Иван Федоров: життя в еміграції. – Острог, 2008. – 132 с.

¹³ Стечик Ю. Монастирі Дрогобищини (XIV – початок XIX ст.). – Дрогобич, 2000. – 75 с.

¹⁴ У Любліні функціонує Інститут Центрально-Східної Європи, заснований як неурядова організація 1992 р. на чолі з професором Єжи Ключовським. На початку XXI ст. постав Інститут ЦСЄ, як державна інституція.

¹⁵ Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 17-18.

Леонід Тимошенко.

Ярослав Ісаєвич: “Настала пора розповісти і про це” (всесвітньо відомий вчений і дрогобицький науковий осередок).

На підставі спогадів та фактичних даних розкриваються наукові, організаційні та особисті контакти академіка Ярослава Ісаєвича (1936 – 2010) з представниками дрогобицького наукового середовища. У додатку публікуються п’ять листів вченого до Леоніда Тимошенка та авторів “Нарисів з історії Дрогобича”.

Leonid Tymoshenko.

Jaroslav Isayevych: “It is time to tell and this” (world-famous scientist and Drohobych scientific center).

Based on the memories and actual data the scientific, organizational and personal contacts of the academician Jaroslav Isayevych (1936 – 2010) with the representatives of Drohobych scientific environment are revealed. In addition the five letters of the scientist to Leonid Tymoshenko and authors of the “Essays on the history of Drohobych” are published.

**Огляд,
рецензії та дискусії**

СТОРІНКАМИ “ДОВГОГО” МОНОГРАФІЧНОГО НАРАТИВУ ПРО “ДОВГЕ” СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

**(Ігор Скочиляс. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст.:
Організаційна структура та правовий статус. – Львів: Видавництво
Українського католицького університету, 2010. – XXIV + 832 с. +
16 с. кольор. іл.)**

У сучасному історіографічному просторі Ігор Скочиляс відомий, передовсім, як історик Львівсько-Кам'янецької унійної єпархії XVIII ст.¹ Також, йому належить почесна роль запровадження нового напрямку історико-церковних досліджень, пов'язаного з розкриттям ролі єпархіальних соборів². Розширивши останнім часом діапазон своїх зацікавлень до меж сусідніх Холмської та Володимирської єпархій³, І. Скочиляс зважився тепер на синтезу релігійної історії однієї з найбільших адміністративних одиниць Київської митрополії на широких просторах від Галичини до Наддніпрянщини та Молдавії протягом княжої доби та раннього нового часу, чим виявив свою прихильність до концепції “довгої тривалості” середніх віків.

З огляду на представлений науковій громадськості досить об'ємний том (сам Автор називає його *меганаративом*, збираючись продовжити працю ще в двох частинах), можна сказати, що задум назагал вдався. Вкажемо на дві головні причини, які уможливили високий рівень, формат та масштабність дослідження: по-перше, єпархіальні архіви в цілісному вигляді збереглися лише для Львівської та сусідніх Перемишльської і Холмської єпархій; по-друге, згадане “довге” дослідження сьогодні під силу лише дослідникові такого рівня, як Автор. “Великість” рецензованої книги бачиться і в іншому: І. Скочилясу вдалося довести, що без знання та глибокого розуміння історії Церкви годі пізнати та повноцінно реконструювати національну (передовсім громадянську) історію взагалі.

Рецензована монографія має складну й розгалужену структуру. Крім передмови та великого вступу, вона поділена на 6 великих розділів, кожний з яких – на частини й параграфи (тільки пронумерованих підрозділів нараховується не менше 60-ти). До слова, автор у жодному випадку не повторюється у назвах підрозділів, кожна з яких є слушною і оригінальною. Крім висновків, списку джерел та літератури, іменного і географічного вказівників, привертають увагу два блоки ретельно і зі знанням справи підібраних ілюстрацій, які є прикрасою видання: чорно-білих текстових (числом 152) і кольорових прикінцевих (числом 17). Вже тільки та обставина, що більшість з них є архівного походження, свідчить сама за себе.

Напевно, потрібно погодитись з Автором, який дуже чітко і зрозуміло сказав про наукову новизну проведеного дослідження: в українській історіографії адміністративні структури церков Київської традиції, за незначними винятками, фактично, не привертати уваги дослідників (с. 6). Також, у вступі він докладно коментує засади дослідження, продукуючи в історіографії ранньомодерної історії, якими він скористався і які, відповідно, становлять ту групу новацій, що вирізняють його працю. Отже, це: руська церква – хранитель “руської старовини”, чинник формування “давньоруської етнокультурної спільності”, захисник “руської нації”, чинник формування територіально-політичної організації руського та східнороманського соціумів, творець протонаціональної

свідомості; “націоналізація” руської церкви як характерна риса нової “релігійної культури”; концепт “ментальної географії” як засіб пояснення сукупності сакрального в свідомості людей на території даної єпархії; “євхаристійність” – пояснення історії простору під оглядом існування євхаристійної спільності та ін.

Водночас, Автор запроваджує чимало інших новацій, які також резонують на тлі теперішнього, досить консервативного наукового дискурсу (наприклад, він впроваджує такі поняття і концепти, як *унійний тріумфалізм*, *владичий двір*, *латинські новини*, *парафіяльна цивілізація*, *географічний ізолят*, *процес цивілізування* та ін.). Важливо, що дослідник користується цим інструментарієм фахово і аргументовано, органічно “вмонтувавши” його до усталених норм та прийомів творчої лабораторії історика церкви.

До методологічного інструментарію І. Скочилиас також відносить, щодо контексту Галицької (Львівської) єпархії, концепти релігійної культури, історичної пам’яті, конфесіоналізації, модернізації (латинізації, озахіднення, “процесу цивілізування” тощо) та локальної історії, соціального дисциплінування, а також еклезіальні принципи “апостольської спадкоємності та ієрархічної підлеглості”.

Не зважаючи на те, що згадані засади є достатньо сучасними і, напевно, вперше в цілісному вигляді впроваджуються до наукового дискурсу щодо однієї єпархії, не можу не сказати про те, що вони не виглядають досконало вичерпними. Так, наприклад, Автор говорить про *історичну антропологію*, а доцільніше було б застосувати в історико-церковному дослідженні засади *християнської антропології*.

Похвально оцінюючи компетенцію Автора на рівні осягнення методологічного інструментарію різних національних наукових шкіл, не можу оминати того, що він не врахував новацій французької історіографії в ділянці церковної історії. До таких належать, передовсім, праці французького історика церкви Жана Делюмо, який ще в монографіях “Католицизм між Лютером і Вольтером” (1971)⁴ і “Пережита історія християнського народу” (1979)⁵ висунув концепт “пережитого християнства” (*histoire vécue*). Згаданий напрямок в історіографії орієнтує на вивчення релігійних ментальностей і соціально-антропологічних ознак релігійних культур на рівні “народної культури”, тобто, йдеться про християнство на рівні засвоєння і “переживання” вірними, на відміну від християнства церковних еліт⁶.

У першому розділі книги “Історіографічна спадщина та джерельний інструментарій” велику увагу приділено історії досліджень проблеми від домодерної історіографії до сьогодення, а також подано огляд історико-церковних джерел. Поставивши своїм завданням вийти з джерельної обмеженості сучасних студій, І. Скочилиас сам успішно втілює його в життя в рецензованій монографії (як, утім, і впродовж усієї своєї наукової діяльності). Передовсім йому вдалося подати досить повний і об’ємний нарис розвитку церковно-історичних студій, який тільки можливий (у цьому він частково навіть вийшов за географічні межі своєї теми). Крім того, історіографічні сюжети з тих чи інших більш конкретних проблем Автор умістив в тексті багатьох розділів (наприклад, він вирішив окремо зупинитися на історіографії заснування єпархії).

Незважаючи на глибокий фаховий підхід Автора до історіографії, ця частина його праці не позбавлена недоліків. Так, І. Скочилиас розпочинає домодерну історіографію лише з другої половини XVII ст. (першим наративом з історії Львівської єпархії він вважає відкриті свого часу Я. Ісаєвичем “Життєписи львівських єпископів грецького обряду”, укладені в 70-х рр. цього століття). Позаяк дослідник дотримується в своєму розлогіму огляді принципу, згідно з яким історіографічному дискурсу мають підлягати

не лише спеціальні праці з історії єпархії (наприклад, він аналізує праці С. Голубева про Петра Могилу, який спеціально Львівською єпархією не займався), змушений констатувати, що Автор допустився помилки, позаяк домодерну історіографію церкви слід починати не менше, ніж на сто років раніше: з середини – другої половини XVI ст. Наберуся сміливості навіть вказати на перший наратив, в якому, на мою думку, уміщено найраніші спеціальні рефлексії про львівські церкви та їх служителів руського і вірменського обрядів: він належить відомому польському проповідникові Бенедикту Гербесту, який 1566 р. опублікував опис своєї мандрівки на Русь у творі “Wypisanie drogi”⁷. Щодо національної історіографічної традиції, то її, без перебільшення, слід починати з полемічної літератури кінця XVI ст., що сформувала основні напрями оцінки Берестейської унії, в процесі підготовки якої Львівська єпархія брала участь. Причому, згадана роль місцевого владництва на чолі з Гедеоном Балабаном нерідко в полемічних творах була предметом авторських (щоправда, дуже конфесійних) рефлексій. Ба, більше, в деяких полемічних творах наводилися (знову ж таки, з конфесійною метою) окремі сюжети з історії єпархії і публікувалися до них цілі блоки актових джерел. Прикладом може слугувати відомий “Апокрисис” Христофора Філалета, виданий в Острозі 1597 р., в якому автор опублікував 25 актових джерел, в їх числі – 3 джерела до історії “календарної” війни у Львові на початку 80-х рр. XVI ст.: текст угоди між Димитрієм Соліковським і Гедеоном Балабаном від 15.02.1585 р., і два листи Стефана Баторія від 21.01.1584 р. і 18.05.1585 р.⁸ Видається, що варто також звернутися до листів-наративів львівських братчиків, які часто реагували на загострення боротьби з владиною Гедеоном Балабаном та, скажімо, до тексту знаменитої “Перестороги”, написаної кимось із львів’ян, або ж до творів Іоанна Вишенського⁹.

Велику наукову новизну становить підрозділ про джерельну базу дослідження, який є свідченням того, що монографія І. Скоцилася написана на величезному джерельному матеріалі, в тому числі й архівному. Про це ж свідчить частина бібліографії, в якій перелічено вивчені Автором фонди архівних зібрань. Передовсім, вражає використання дослідником фондів і колекцій понад 30 архівних і бібліотечних установ України, Росії, Польщі, Білорусії, Литви та Австрії, а також сотні джерельних публікацій.

Джерельним знахідкам І. Скоцилася може позаздрити будь-який науковий осередок. Причому, тут ідеться передовсім про масове впровадження до наукового вжитку невідомого рукописного матеріалу, знахідки першорядної ваги (наприклад, віднайдення “Золотої книги” Львівської єпархії, актових книг різноманітних єпархіальних інституцій та ін.), верифікацію відомих джерельних комплексів, цілісну класифікацію джерел до історії церкви ранньомодерної доби (дотепер дослідники користувалися дещо застарілою класифікацією В. Ульяновського). До певної міри, “клондайком” джерельної кверенди досліджень І. Скоцилася стали фонди Національного музею ім. А. Шептицького у Львові, які на сьогодні є найменш вивченими істориками церкви.

Оглянемо коротко основні розділи монографії, які становлять ту проблемно-тематичну канву дослідження, що вирізняє його в сучасному історіописанні. Отже, в другому розділі, розкривається проблема поширення християнства у Прикарпатському регіоні України, що призвело до заснування в Галичі єпархії з Успенською кафедрою. На думку І. Скоцилася, все ж, не слід переоцінювати вплив кирило-мефодіївського християнства на релігійну ситуацію в регіоні у середньовіччі, водночас, не варто перебільшувати роль Києва у християнізації краю: радше, потрібно говорити про вплив обох традицій на поширення християнства на Прикарпатті. Дослідник пропонує власний погляд на проблему заснування Галицької єпархії у середині XII ст. Опираю-

чись на джерела різноманітного походження (в тому числі й археологічні), він датує цю подію 1141 – 1144 рр. На його думку, першим галицьким єпископом був Алексій, який прибув до Галича з Перемишля, де він обіймав перед тим посаду генерального намісника володимирського єпископа.

Можна по-різному ставитися до втручання Автора в глибини історії княжої доби. Незаперечною є, все ж, та обставина, що саме запропонований ним церковно-історичний дискурс, напевно, стимулюватиме прикметних медієвістів, які зможуть тепер з'ясувати питання про південні межі Галицько-Волинського князівства, враховуючи акцентовані Автором межі Львівської єпархії, які сягали Придністров'я.

Третій розділ висвітлює юрисдикційний статус Львівського владичтва в Київській митрополії, з акцентуванням перебігу унійних змагань на зламі XVI – XVII ст. (невдалих для регіону) та більш успішної “нової унії” на межі XVII – XVIII ст. Так, І. Скочилиас стверджує, що від часу свого заснування до XIV ст. Галицька єпархія входила до складу Київської митрополії як одна з її суфраганій (очевидно, що згаданий латинський термін некоректно вжитий щодо православного періоду в історії єпархії). Лише у XIV ст. Крилоська катедрa була піднесена до гідності митрополії, а сама єпархія отримала статус архієпархії, що було наслідком політики Романовичів, які прагнули створити на своїх землях “свою” Церкву, підпорядковану безпосередньо Константинополю. Галицька митрополія на початку XV ст. не була формально ліквідована, а лише підпорядкована Святосфійській катедрі. Також, привертає увагу дуже цікавий сюжет розділу про залишкову пам'ять, яку духовна еліта Львівської єпархії зберігала про Галицьку митрополію впродовж XVI – XVIII ст.

У зв'язку з аргументами московської дослідниці С. Лукашової, яка поставила під сумнів питання про вірогідність проведення єпархіального собору у січні 1595 р., що начебто прийняв декларацію на підтримку унії, І. Скочилиас відповідає на нього стверджувально (за його версією, йдеться про конфесійний міт і еклезіальну реальність). При цьому він погоджується з аргументами на користь того, що унійна декларація була, швидше за все, сфальсифікована, але не наводить жодних доказів того, що собор все-таки мав місце.

На думку І. Скочилиаса, відкинення берестейської моделі єдності Церков у межах Львівської єпархії відбулося за посередництва внутрієпархіальної дискусії, що дало змогу зберегти єдність руської етно-релігійної спільноти в межах владичтва. Наслідком дискусії було започаткування унійного дискурсу на території єпархії. Відтак, упродовж XVII ст. унійні ідеї не обійшли стороною Львівську єпархію, підтвердженням чого є приклад Шаргородської унійної протопопії на Поділлі, яка впродовж 1620-х рр. існувала в кордонах православного владичтва. І. Скочилиас також розглядає діяльність єпископа Йосифа (Шумлянського) в контексті переходу Львівської єпархії на унію наприкінці XVII ст. Як він вважає, цьому сприяли наступні чинники: “ослаблення козащини, стабілізація відносин Речі Посполитої з Московією та конфесіоналізація внутрішньої політики Варшавського королівського двору, яка ґрунтувалася на фаворизації уніатів коштом православних”.

У четвертому розділі проаналізовано правове становище єпархії крізь призму дії світського законодавства та церковного права, особливостей застосування права подавання та ін. Автор докладно документує світське законодавство щодо регулювання церкви, яке в Речі Посполитій політично легітимізувало статус духовенства та вірних Галицької єпархії. Водночас, проблемним було, на думку І. Скочилиаса, те, що до 1590-х рр. державні привілеї для Східної церкви не були конфірмовані на

місцевому ґрунті. Внаслідок політики “культурного імперіалізму” з боку місцевого латинського єпископату, а також права патронату, відбувалися релігійні обмеження православних. Наведена схема, за своєю суттю, не відрізняється від уявлень, сформованих історіографією в минулому. Дотримуючись згаданих усталень, Автор не зробив спроби подискутувати з польською історіографією, яка, здебільшого, досі дотримується протилежної точки зору, не бачачи суттєвих обмежень польської держави у стосунку до православної церкви¹⁰.

Не збираючись заперечувати думку І. Скочилися про те, що православна церква мала статус хоч і толерованої, але все ж дискримінованої й неодноразово переслідуваної етноконфесійної спільноти (с. 335), спробую, в плані дискусії, висловити власні міркування. Першою чергою, вони стосуються авторського трактування права патронату, яке він, услід за багатьма істориками, зводить до права подавання монархами кандидатів на ієрархічні кафедри й інші церковні уряди (при цьому Автор наводить різні відтінки розуміння проблеми). Відтак, на його думку, забезпечувалася політична лояльність руського духовенства до Варшави (с. 336). Негативний вплив річпосполитської системи патронату на руську церкву підкріплюється посиленнями Автора на висновки російських істориків, які вбачають у згаданій ієрархії відносин системну кризу. Не збираючись заперечувати наведені численні приклади щодо “узурпації” королівською адміністрацією ктиторських прав над руськими церквами, не можу не втриматись від зауваження, що Авторіві, на жаль, не вдалося подолати концептуальний стереотип старої літератури (в сучасній історіографії його також реанімують Б. Флоря, М. Дмитрієв, С. Горін та М. Довбищенко). До слова, згаданий стереотип був серйозно підірваний в деяких працях з права патронату ще в ХІХ ст.¹¹ Не заглиблюючись в деталі, зазначу, що в відомій мені літературі право патронату чітко диференційоване. Тобто, крім верховного господарського права над церковними установами, яке належало королю, розрізняють: а) володарський патронат – спадковий і особистий пожиттєвий, (у польській історіографії він має назву шляхетського); б) духовний (в українській історіографії – владичий, митрополичий чи єпископський і окремо – монастирський); в) міщанський (в українській історіографії – обцинний/братський). Польські історики виділяють ще й королівський патронат, який мав суттєве значення для римо-католицької церкви¹², а українські – замковий/воєводський¹³. Важливо, що за будь-якої класифікації переважав володарський чи шляхетський патронат. Наприклад, у польській римо-католицькій церкві під ним знаходилося у ХVІІІ ст. 54% парафій¹⁴. Гадаю, що в Київській митрополії – ще більше (припущення базується на тій підставі, що українсько-білоруська церква мала менше земельних та ін. маєтків, відтак владичий патронат мав обмежену сферу впливу). Зрозуміло, що світські патрони визначали долю своїх церков, а отже, і долю вірних. Вплив так званого світського патронату, а також клієнтарних стосунків на віровизнавальну ситуацію, звичайно був, але драматизувати його аж ніяк не варто¹⁵. Тим більше, що в багатонаціональних містах на заході Київської митрополії саме міщанський патронат (точніше, ставропігія братств) частково компенсував руським громадам втрату соціально-правової самоврядності (на прикладі Львова це яскраво проілюстрував М. Капраль¹⁶).

Цікавим є також авторський аналіз пам'яток канонічного права й богословської думки різного походження. Так, канонічні засади церковно-адміністративної юрисдикції І. Скочилися аналізує на підставі поширення на території єпархії Кормчих книг (Номоканонів), правил провінційних та єпархіальних соборів, пам'яток богословської думки та привілеїв східних патріархів (в унійний період останні були замінені римсь-

ким законодавством). Зокрема, історію місцевої богословської думки Автор починає від “Зеркала богослов’я” 1680 р., яке приписується Й. Шумлянському.

У зв’язку з останнім твердженням, мені видається, що Авторові все ж реально не вдалося повністю зблизити істориків та богословів, на чому акцентується у вступі книги. Це видно хоча б з того, що І. Скочилиас все ж не ризикнув заглибитись в історію місцевої богословської думки раніше періоду кінця XVII ст.¹⁷ Ось дві невеличкі ремарки щодо аналізованих Автором повчань: між повчанням митрополита Сильвестра Бількевича 1556 – 1557 рр. і повчанням 1642 р., які відомі як повчання “новоосвяченому ієреєві”, була ставлена грамота Кирила Терлецького, видана Віленською друкарнею між 1587 і 1595 рр.¹⁸ Інша новація К. Терлецького, сусіда і конкурента Г. Балабана (вони вели тривалу суперечку за володіння Жидичинською архимандрією на Волині), пов’язана з тим, що саме йому належить текст чину антимінса, який відомий з “Архієратикона” Київської митрополії (публікацію здійснив А. Петрушевич)¹⁹. Крім того, до Авторського огляду пам’яток богословського змісту мали потрапити й поширювані на території єпархії прологи, служебники, требники та ін. релігійна література, незважаючи на її спеціальний (наприклад, літургійний чи ін.) характер, позаяк кодифікація того чи іншого її різновиду відбулася досить-таки пізно. Так, наприклад, рукописні служебники і требники часто дублювали одні і ті ж канонічно-літургійні норми (репертуар служб і чинів)²⁰. Чому до богословської частини Авторського дискурсу не потрапила проповідь і, скажімо, полемічна література, доводиться лише здогадуватись.

Сказане не применшує значення зробленої І. Скочилиасом “інвазії” в царину канонічного права, богослів’я, літургіки та ін., що раніше знаходилося поза межею доступності світських істориків церкви.

П’ятий розділ присвячений власне опису організаційної структури єпархії: її географічних меж, повноважень єпископського уряду, основних інститутів церковної влади (архиєрейський двір, консисторія, духовний суд, крилос/капітула, намісник, протопіп/декан), генези територіальних одиниць єпархії (намісництва/офіціалати, протопопії/деканати, парафії), механізму дії пастирських візитацій та єпархіальних соборів. Сам автор називає цей розділ “теоретичним”, розуміючи, що представлений матеріал має, значною мірою, вступний характер до висвітлення теми. З огляду на те, що розділ все ж має обсяг близько 100 сторінок, витлумачуємо його “теоретичність” по-своєму: він може слугувати підручником для тих початківців, які вирішили студіювати історію церкви на будь-яких рівнях.

Шостий (найбільший, близько 200 сторінок !) розділ презентує ініціативи та реформи єпископату протягом всіх досліджуваних (дуже “довгих”) майже 700 років релігійної історії регіону. У спосіб поєднання історії православної та унійної релігійної культур з програмами чи зусиллями єпископату Автор представляє матеріал, який характеризує пастирську діяльність владик. До дискурсу реформ єпископату потрапили також окремі намісники й адміністратори. Лише деколи І. Скочилиас все ж наближається до висвітлення історії інших категорій церковного кліру, зокрема, парафіяльного духовенства та парафіяльного життя. З огляду на забезпеченість джерелами, більша увага присвячена періоду кінця XVII – XVIII ст. Зрозуміло, що портрети єпископів-реформаторів, особливо Йосифа Шумлянського, Атанасія Шептицького, Онуфрія Шумлянського, Лева Шептицького та Петра Білянського, є досконалыми й вичерпно аргументованими.

Вкажемо ще раз на новаційні здобутки монографічного дослідження І. Скочилися. Отже, вперше в історіографії представлено історію однієї єпархії протягом її православної (майже п'ять століть) та унійної (приблизно одне століття) періодів. Заслугою автора є передовсім те, що він зміг абстрагуватися від спокуси протиставлення православного і унійного періодів у розвитку Львівської єпархії шляхом переліку переваг юрисдикції однієї конфесії на противагу недоліків іншої. Здійснено це в досить оригінальний науковий спосіб: регіональна релігійно-культурна історія представлена в обох випадках у вимірах киево-християнської (слов'янсько-візантійської) традиції. Наприклад, автор не робить трагедії з того, що, скажімо, відродження XVI ст. продукували православні релігійні та світські діячі, а відродження XVIII ст. – унійні. І. Скочилися акцентує на формуванні галицької (львівської) єпископальної традиції як регіонального варіанту Київського християнства. Так, з другої половини XV ст., унаслідок поглиблення партикуляризму та інших об'єктивних причин, місцева церковна традиція поступово інтегрується до нової моделі розвитку Києво-руського християнства (руська / українсько-білоруська церква), конструюючи ранньомодерну спільноту *Slavia Orthodoxa*, якій не стала перешкодою відсутність “симфонії” між церквою та державою в Речі Посполитій. Унаслідок “нової унії” 1700 р., у Львівській єпархії сформувалася нова культурна й релігійна модель – *Slavia Unita*, яка визначила модель унійної ідентичності як єпископальної програми з'єднання Руської церкви з Римом на основі збереження руської традиції при рівновазі з римським католицизмом.

Вважаючи, що книга І. Скочилися є небаченим досі прикладом монографічного дослідження історії однієї єпархії протягом усього домодерного часу, вважаю за потрібне подискутувати з деякими її принциповими засадами. Неважко помітити, наприклад, що період другої половини XVI – XVIII ст. вивчений Автором практично бездоганно, однак цього не скажеш про попередні півтора століття. Відповідно, портрети деяких львівських владик виглядають як фрагментарні. Це стосується, в першу чергу, постаті одного з найрезонансніших єпископів Гедеона Балабана, в період урядування якого Львівська єпархія не змогла приєднатися до акту Берестейської унії. З одного боку, І. Скочилися чи не вперше в історіографії аргументовано розкриває його діяльність як реформатора, показує приклади пастирського служіння (тут є цікаві знахідки найдавніших владичих антимінсів, які належать Балабанові), з іншого – пояснення причин неприйняття єпархією Берестейської унії виглядає, на мою думку, непереконаливо. Наприклад, можна було б хоча б навести перелік представників від Львівської єпархії на Берестейському православному соборі, добре відомий тепер у різних виданнях (нагадаю, що представництво було великим – 10 духовних осіб (єпископ і 9 священників) і 8 світських; серед них – братські священники і відомі братчики²¹). Саме в цьому – братському чиннику і знаходиться, на мою думку, відповідь на питання, чому єпархія не приступила до унії. Також потрібно врахувати і роль шляхти, яка саме на території Руського воєводства та Волині була найбільш активною.

Крім того, я не погоджуюся з деякими авторськими думками, наприклад, гадкою про те, що Гедеон Балабан не здійснював злочинів²² (наприклад, добре відомо, що саме він спричинився до смерті друкаря – сина Івана Федорова²³). Інший факт – владика спричинився до фальсифікацій грамот, зокрема, доведеною вважається фальсифікація ним грамоти патріарха Єремії II Траноса 1589 р. на підтвердження ставропігії, якою (сфальсифікована грамота датується 1592 р.) скасовувалася незалежність місцевого братства від єпископа²⁴. Отже, Автор намагався подати образ Балабана неспотвореним, як це часто траплялося в старій історіографії, але він вийшов дещо однобічним.

Не кажу вже про неувагу І. Скосяся до досить дивної участі владики в унійному процесі, а також у провокації з фальшуванням документів Берестейської унії²⁵. На моє переконання, проблема розкривається досить просто: Балабан був видатним ієрархом церкви (після Берестейського собору він був призначений одним із патріарших екзархів православної митрополії), але це був діяч своєї доби (так чинили абсолютно всі ієрархи на терені від Іспанії до Московії). Відтак, звільнення від вад “закриміналізованого” дискурсу XIX – початку XX ст. привносить ризик потрапляння в іншу крайність. До слова, історична конфліктологія таки присутня в сучасних дискурсах соціальної історії, якій симпатизує Автор.

В згаданому розділі І. Скосяся висловив своє ставлення до одного з найбільш принципових і дискусійних питань історії церкви XVI ст. – “кризи” церковного життя напередодні Берестейської унії. Але зробив він це в досить своєрідний спосіб: не погоджуючись інтуїтивно з висновками про те, що “тотальна” криза все ж не існувала, дослідник не наважився розглянути це питання детально на прикладі Львівської єпархії. Разом з тим, в монографії досить коректно поставлена проблема православного відродження XVI ст. (щоправда, Автор більше акцентує його як “руське”), визнання чого і є найбільш суттєвим аргументом на користь того, що уявлення про “тотальну” кризу є звичайним перебільшенням.

І. Скосяся відмежувався від принципу висвітлення історії єпархії за урядами єпископів, якого дотримувалася стара історіографія. Їх діяльність все ж розглядається в окремому розділі, сфокусованому на культурно-релігійні ініціативи й адміністративні реформи галицького єпископату (до слова, реформи другої половини XVII – XVIII ст. реконструйовані ним аргументовано і майже бездоганно). Але виникає цілком резонне питання: невже всі місцеві владики були реформаторами? Наведений автором матеріал підтверджує, що далеко не всі.

Так само, непереконливо виглядає зведення Автором стосунків між католицькою і православною чи унійною релігійними спільнотами, до “культурного імперіалізму” з боку латинників. Я навіть категорично не погоджуюся з думкою, що, незважаючи на тривалий культурний діалог і багатовіковий досвід-сусідство, згадані спільноти розвивалися в своєрідному “соціумі-гето” (с. 400). Я думаю, що перед тим, як робити такі передчасні висновки, потрібно з’ясувати всі прояви та форми впливу латинської культури на православну/унійну. Насправді впливи були величезними, а от зворотній зв’язок навряд чи можна простежити²⁶.

Також видається, що авторська модель інституційного функціонування єпархії як євхаристійного простору, виглядає дещо дискусійно. Розумію, що згадана модель допомогла Автору пояснити, як упродовж тривалого часу клір і миряни зберігали сопричастя і єдність локальної християнської спільноти, на чолі з правлячим ієрархом. Однак, в угоду згаданому прагненню, Автор дещо “затушував” значення православного періоду в житті єпархії до переходу в унію. Так, на мою думку, недостатньо виразно акцентовано “сопричастя” церкви з православним Сходом. Нагадаю, що наприкінці XVI ст. воно набирає чіткого і яскравого характеру. Наприклад, патрон православних князь В. -К. Острозький, маркуючи свою єклезіальну ідентичність, показує її як православ’я, єдине і правдиве у всій Христовій Церкві. На думку багатьох дослідників, В. -К. Острозький вперше продемонстрував нове бачення Східної церкви як Церкви-матері, що є, по суті, найстаршою спробою дефінування догматичної і соборної таємниці Церкви. Саме в такий спосіб князь прагнув окреслити догматичні підстави свого глибокого переконання про правдивість і винятковість

православної церкви (ця патристична еклезіологічна категорія була дуже закоріненою в теологічному вченні про церкву на Сході; фактично, вона запозичена з визнання віри Константинопольського собору 1381 р.: “Єдина, Свята, Соборна і Апостольська” Церква)²⁷. Невже ж Львівська єпархія, на яку В. -К. Острозький мав величезний вплив, продукувала менш глибокі форми еклезіальної ідентичності? Навіть попередня джерельна кверенда проблеми показує, що й місцева традиція розвивалася в унісон із загальною: при відкритті Берестейського православного собору владика Гедеон Балабан у казанні наголошував на звичаях і догматах Божої Східної Церкви як “нашої рідної матері”²⁸.

Гадаю також, що обраний Автором спосіб нівелювання православного і унійного періодів в історії Львівської єпархії має й інші суперечності. Вже в поберестейській полеміці обидві церкви, прагнучи довести свою “руськість”, апелювали до “віри батьків”, якою винятково вважалася віра православна, такою вона залишалася в єпархії до кінця XVII ст. Відтак, видається, що Києво-християнська (слов’янсько-візантійська) традиція в історії Львівської єпархії не була таким собі надконфесійним явищем. Відтак, на мою думку, більш правильним буде говорити про творення стійкої православної еклезіальної ідентичності аж до кінця XVII ст., а потім треба дивитися, що з нею сталося після переходу єпархії до унії. Виникають також сумніви в тому, що унійна ідентичність змогла глибоко вкорінитися на терені Львівської єпархії протягом якихось ста років. Декларування Автором формування галицької еклезіальної традиції, як іманентно руської/української, чомусь здебільшого пов’язується з унійним періодом (ранньомодерна спільнота *Slavia Unita*). Напевно, все ж, остання була достатньо “легкою” (косметичною) переробкою старої культурної й релігійної моделі. До того ж пам’ятаємо, що в часі прийняття “нової унії”, поруч із впровадженням “латинських новин”, не приживалися уніатські кульги, зокрема культ Йосафата Кунцевича, розпочалася гостра внутрішня боротьба між василіанами й церквою та ін. Невже це також ознака нової релігійної ідентичності? Як розвивалася ця нова ідентичність на рівні парафіяльного життя? Ці та інші питання потребують відповіді, а також ретельної проробки на рівні джерел. Зі згаданого погляду, навіть цілком бездоганна авторська візія соборової лінії в історії єпархії має потенційні можливості для поглиблення дослідження. Так, нещодавно вдалося з’ясувати, що 28 березня 1669 р. Йосиф Шумлянський підтвердив грамоту Гедеона Балабана для церковного братства в Гологорах на “соборе”, який відбувся в цьому містечку²⁹.

Текст монографії І. Скочилися є ретельно випрацюваним під будь-яким оглядом. Проте і в ньому трапляються фактологічні помилки. Так, наприклад, у підпис під ілюстрацією грамоти Гедеона Балабана 1602 р. вкралося помилкове переконання, що йдеться про фундування парафії Богоявлення у Львові, однак у тексті прочитується інформація про затвердження братського статуту³⁰. До честі Автора, згаданих неточностей небагато.

Будь-який історик, котрий береться за творення історичної синтези протягом тривалого історичного періоду, приречений на закономірні втрати. Більш продуктивними і, що важливо, без менших втрат були б його зусилля щодо “тотального” дослідження проблеми на значно коротшому відтинку часу. То ж частину помічених недоліків монографії І. Скочилися слід “списати” на рамки жанру. Водночас, відомо, що синтези писати потрібно, позаяк саме вони здійснюють швидкий вплив на розвиток конкретної галузі науки. З вірою в сказане, вітаю Ігоря Скочилися з у цілому вдалим

підсумуванням багаторічної праці, чекаючи на продовження *меганаративу* в наступних запланованих частинах, а також завершення ним давнішого проекту дослідження генеральних візитацій Львівсько-Кам'янецької єпархії XVIII ст.

¹ Сkochилас І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів, 2004. – 512 с.

² Тут дослідник виявив себе також і як фаховий археограф. – Див.: Собори Львівської єпархії XVI – XVIII століть / Упор. та істор. нарис Ігоря Сkochилася. – Львів, 2006. – 464 с.

³ Сkochилас І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008. – 80 ст.; Ihor Skoczylas. Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej / Z języka ukraińskiego przełożył Andrzej Gil. – Lublin, 2008. – 176 s.

⁴ Delumo J. Le catholicisme entre Luther et Voltaire. – Paris, 1971.

⁵ Delumo J. Histoire vécue du peuple chrétien. – Toulouse, 1979. – Vol. 2. Щоправда, на Сході Європи найбільш відомою є книга Ж. Делюмо “Жахи на Заході”, перекладена російською мовою в 1994 р.: Його ж. Ужасы на Западе / Пер. Н. Епифанцевой. – М., 1994.

⁶ Див. про згаданий концепт у рецензіях на книги Ж. Делюмо: Lebrun F. Le catholicisme entre Luther et Voltaire ou entre Dieu et Satan ? // Annales. Economis, Sociétés, Civilisatin. – 1972. – Vol. 27. – № 2. – P. 434-437; Poulat E. Delumo (Jean), éd. Histoire vécue du peuple chrétien. Toulouse, Privat, 1979, 2 vol., 461 et 481 p. // Archives de sciences sociales des religions. – 1981. – Vol. 51. – N 2. – P. 220-221. Див. також новіший огляд проблеми С. Клапка: Clark S. French Historian And Early Modern Popular Culture // Downloaded from past. Oxford journals / Org. by quest on January 12, 2011. – № 100. – P. 62-99.

⁷ Твір відомий в українській історіографії за публікацією К. Студинського. – Див.: Herbest B. Wypisanie drogi (1566) // Студинський К. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. – Т. I. – Львів, 1906. – С. 1-12 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. V).

⁸ Див.: [Малышевский И.] Апокрисисъ Христофора Филалета въ переводе на современный русскій языкъ съ предисловіемъ, приложениями и примечаніями. – Киевъ, 1870. – С. 466-470.

⁹ Найновішою працею з історії полемічної літератури цієї доби, в якій розглянуто різноманітні історичні ретроспекції, є дослідження С. Савченка. – Див.: Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI – XVII ст. – Дніпропетровськ, 2007. – 188 с.

¹⁰ Згадане положення найбільш рельєфно викладене в дослідженні Л. Цвікли. – Swikła L. Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej... 1344 – 1795. – Lublin, 2006.

¹¹ Тут ідеться про дослідження Олексія Конського, захищене у XIX ст. як дисертація в Київській духовній академії. – Конский А. О праве патронатства в Югозападной России в XVI веке // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 304. – Спр. 427. Рецензентами дослідження були професори Терновський і Малишевський. Праця публікувалася в “Подольських єпархальних ведомостях”: Конский А. Право патронатства в Юго-Западной России XVI в. // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – № 15; 1870. – № 5-8, 11-14, 17-19. Вочевидь, йому ж належить серія статей в “Литовских епархиальных ведомостях”. – Право патронатства в Югозападной России в XVI веке // Литовские епархиальные ведомости. – 1878. – № 26. – С. 209-212; № 27. – С. 217-219; № 28. – С. 225-227; № 29. – С. 230-232; № 30. – С. 238-240; № 36. – С. 296-298; № 37. – С. 301-304; № 38. – С. 312-313.

¹² Litak St. Parafie w Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne. – Lublin, 2004. – S. 99.

¹³ Конский А. О праве патронатства в Югозападной России в XVI веке // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського. – Ф. 304. – Спр. 427. – С. 12.

¹⁴ Litak St. Parafie w Rzeczypospolitej... – S. 99.

¹⁵ Див. про це докл.: Тимошенко Л. Парафіальне і братське самоврядування Київської митрополії в добу Берестейської унії (друга половина XVI – XVII ст.) // Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10-12 września 2007 r. / Pod. red. H. Gmiterka i J. Łosowskiego. – Kraków, 2010. – S. 323-329.

¹⁶ Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 62-71.

¹⁷ Першим українським богословом ранньомодерного часу прийнято вважати одного з найраніших діячів Острозької академії Герасима Смотрицького, автора кількох передмов до острозьких друків і полемічних творів. – Див. найновіше перевидання його творів: Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005 / Пам'ятки української мови XVI ст.: Серія публіцистичної та полемічної літератури.

¹⁸ Див.: Гусева А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог: В 2 кн. Книга вторая / Под общей ред. Л. И. Сазоновой. – М., 2003. – Рис. 105. 1-9.

¹⁹ Петрушевич А. Архієратиконь Київської митрополії сь половини XIV столетія, по списку сь конца XVI столетія (Оттискъ изъ Богословского Вестника. Львовъ, 1900 и 1901 года). – Львовъ, 1901. – С. 1-2; Тимошенко Л. Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII – XIX wieku / Red. A. Gil / Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej. – Т. 5. – Lublin, 2009. – S. 204.

²⁰ Див. про це докл.: Кольбух М. Кириличні рукописні служебники XVI ст. у збірках Львова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 256.

²¹ Див., напр.: Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – С. 186-187; Його ж. Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: дійові особи та виконавці // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21-23. August 2006... / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh Turij. – Lviv, 2008. – P. 183-185.

²² У цьому питанні дослідник висловив солідарність з московською дослідницею С. Лукашовою, яка, проаналізувавши реформаційні ініціативи Г. Балабана на тлі його ієрейської “небездоганності”, не знайшла фактів, які б характеризували “відверту безвідповідальність та злочини” львівського владики (с. 558, прим. 245).

²³ Інформація про смерть Івана Івановича Друкаревича, яка датується між 1584 і 1585 рр., уміщена в скарзі Львівського братства на Гедеона Балабана 1592 р.: розгнівавшись на друкаря, львівський владики посадив його в яму і “на смерть уморил”. – Див. найновішу актуалізацію питання: Немировский Е. Иван Фёдоров и его эпоха. Энциклопедия. – М., 2007. – С. 377.

²⁴ Див. про це докл.: Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – Львів, 1966. – С. 35. Як з'ясував Є. Чернухін, фальсифікації в боротьбі братств з Балабаном, не були поодиноким явищем. Так, виправленню був підданий текст грамоти Г. Балабана на заснування рогатинського братства 1589 р., у результаті чого скасовувалась залежність братства від єпископа. – Чернухін Є. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV – XX ст. – К., 2002. – С. 178-179, 226.

²⁵ Див.: Тимошенко Л. Справа про фальшування документів Берестейської унії: нові джерельні матеріали // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 337-347.

²⁶ Прикладом може слугувати відкриття М. Корзо факту абсолютного запозичення тексту католицького катехизису єзуїта Якуба Ледесми для видання першого уніатського катехизису Йосафата Кунцевича. – Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007. – С. 416-429. Величезними були впливи католицьких братств на генезу братського руху в Київській митрополії. – Тимошенко Л. Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії в другій половині XVI – першій половині XVII ст.: внесок церковних братств // ДКЗ. – Вип. XIV – XV. – Дрогобич, 2011 (готується до друку); Його ж. Религиозность католиков и религиозность православных Речи Посполитой: пути и методы сравнительного анализа представлений современного общества // Готується до друку в науковому збірнику Івановського державного університету (Росія).

²⁷ Див. детальніше: Melnyk M. Zagadnienia soteoriologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogi // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 4: Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość / Pod red. St. Stępnia. – Przemyśl, 1998. – С. 98-99; Тимошенко Л. Виняткова роль князя В. -К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна еклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату) // ДКЗ. – Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 61-62.

²⁸ Цит. за: Еклезіаст, або коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто помісному, синоді в Бресті Литовському // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. Док. і матеріалів / Упор. Є. А. Гринів та ін. – К., 1988. – С. 129. “Еклезіаст” є єдиним джерелом, в якому наводиться текст цитованого казання Гедеона Балабана.

²⁹ Національна бібліотека України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 77. – Оп. III. – Спр. АСП-15.

³⁰ Крім згаданої ілюстрації за оригіналом, який зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ще один оригінал цієї ж грамоти з такою ж датою фіксується в Центральному державному історичному архіві України у Львові: ЦДІАУ у Львові. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 369. Також, збереглася підтверджувальна грамота Г. Балабана для цього ж братства від 20 грудня 1603 р. – Там само. – Спр. 384.

Леонід ТИМОШЕНКО

Дрогобицькі храми Воздвиження та Святого Юра у дослідженнях.

**Третє читання / Присвячується пам'яті українського вченого,
патріарха УАПЦ Дмитрія. – Дрогобич: Творче об'єднання
“Кактус”, 2010. – 324 с.**

Рецензований збірник наукових статей „Дрогобицькі храми Воздвиження та св. Юра у дослідженнях”, присвячений пам'яті дослідника українського церковного мистецтва, патріарха УАПЦ Дмитрія Яреми. У виданні подані матеріали досліджень дрогобицьких дерев'яних церков XV – XVII ст. Висвітлюються питання щодо особливостей української дерев'яної архітектури, монументального та станкового живопису, різьблення, декоративно-прикладного, церковно-ужиткового мистецтва, рукописних

книг та історії цих храмів. Перші та другі читання були проведені музеєм „Дрогобиччина” у 1998 та 2000 рр.

До збірника увійшли не опубліковані розвідки патріарха Димитрія Яреми: “Богородичний акафіст у церковному образотворчому мистецтві” та “Нова редакція складу пророків на Богородичних іконах середини – другої половини XVI ст.”. На підставі опрацьованих ікон та стінописів із західноукраїнських земель о. Володимир намагається показати локальні особливості в композиції та інтерпретації різних сакральних пам’яток. У зображенні персонажів ікон дослідник фіксує наявність перехідного варіанту від старої традиції до нової. Західноукраїнські іконописці не вдовольнялися якимось одним іконографічним варіантом, а перебували в постійних творчих пошуках. Автор також доходить висновку, що іконописці не переймалися механічною роботою над рельєфним оздобленням ікон, бо були перевантажені малярською роботою. Так, вони мали багато замовлень на виконання ікон, що є свідченням певного поживлення в розвитку тогочасного церковного життя. Відтак, в іконописі другої половини XVI ст. спостерігаються все активніші пошуки нових мистецьких прийомів та іконографічних інтерпретацій.

Мистецтвознавчі дослідження Левка Скопа представлені різноматичними розвідками. Перша його стаття присвячена характеристиці та обставинам створення і призначення ікони “Страсті Господні” Воздвиженської церкви. Мистецтвознавець вдається до припущення, що ікона була орієнтовно створена в середині 70-х років XVI ст. маляром Федуском із Самбора на замовлення церковного братства. Автор порівнює тематику ікони із аналогічними за сюжетом образами, вважаючи, що вона є на рідкість урочисто-святковою та монументальною. Він виокремлює основні причини, які зумовили перехід від стінопису до станкового малярства, намагається з’ясувати основні джерела створення ікони. До них він відносить не тільки тексти Святого письма, але й різні місцеві редакції популярних на Галичині апокрифічних оповідей.

Л. Скоп вважає, що єврейська громада, яка зображена на іконах, має згодом одяг середньовічних мешканців, воїнів, іноземців, яких самбірський майстер неодноразово бачив у навколишньому житті. Він також прагне з’ясувати соціальний стан мешканців: на його думку, тут зображено одяг бідних та незаможних галицьких міщан, жителів Перемишльської єпархії другої половини XVI ст. Досить часто на іконах зустрічаються архітектурні форми місцевих церков, які згодом змальовані з найбільш популярних у єпархії храмів. У процесі порівняльного аналізу мистецтвознавець доходить висновку, що кожна галицька ікона має різний композиційний рисунок і її кольорове наповнення притаманне лише певній святині, на відміну від пам’яток російського іконопису, де домінувала догма канонічної композиції.

У другій розвідці Л. Скоп повідомляє про зображення архітектурних споруд Дрогобича (замку староости та солеварні) в іконостасі Воздвиженського храму другої половини XVII ст. Реставратор вважає, що ці споруди зображені не випадково, адже саме заможне міщанство сприяло створенню іконостасу. Тому зображені споруди можуть розглядатися як певні символи зусиль ктиторів храмів. Проте, зауважимо, що це лише авторські гіпотези, доведення яких потребує серйозніших документальних підтверджень.

У третій розвідці Л. Скоп описує унікальні сцени дрогобицького середньовічного малярства, які пов’язані з розкриттям життя та побуту давнього українського міста, зокрема зображення самих авторів іконопису – безпосередньо за роботою у своїй майстерні. Такі мотиви цікаві тим, що дають змогу уявити собі українських малярів

XVII – початку XVIII ст. Реставратор відзначає, що йому вдалося виявити такі сцени у двох дрогобицьких церквах Св. Юра та Воздвиження (композиція під назвою “Євангелист Лука малює образ Богородиці”). Л. Скоп стверджує про те, що цей стінопис створений Іваном Медицьким, сином відомого дрогобицького маляра, Стефана Поповича Медицького, не в церкві Св. Юра наприкінці 90-х років XVII ст., а в церкві Воздвиження на початку XVIII ст. Як завжди, автор вдається до різних не цілком обґрунтованих гіпотез, вважаючи, що син таким чином прагнув увіковічнити образ свого батька – вельми авторитетного в краю церковного маляра, що помер у 1689 р.

Юрій Островський у статті “Іконологічний феномен ікони “Деїзіс” з іконостаса середини XVII ст. церкви св. Юра у Дрогобичі” проаналізував елементи облаштування храмових інтер’єрів, які проливають світло на історію розвитку і становлення іконостасного мистецтва в Україні. Дослідник слушно показав, що нагромаджений в обох церквах комплекс мистецьких пам’яток є унікальним матеріалом для дослідження проблеми генези та становлення українського іконостаса, демонструючи динаміку процесу в часі й просторі, а також його якісні характеристики. Зокрема, він зазначає, що на території України до середини XVIII ст не знайдено двох ідентичних іконостасів ні за складом іконографічної програми, ні за формальними ознаками. Дослідник прагне пояснити феномен створення іконостасу дрогобицького храму св. Юра. Він доходить висновку про те, що не можна досягти стовідсоткової історичної достовірності, тому для розв’язання цієї проблеми формулює декілька робочих гіпотез, які потребують подальшого доведення або ж спростування: а) іконографічна відмінність є характерною для найстарішого синайського осередку з VI ст. н. е.; б) чітке усвідомлення автором конфлікту між старообрядцями і новообрядцями; в) вираз свідчення про підтримку нововведень Никона; г) звернення до найдавнішої традиції гілки східного християнства; д) індивідуальне бачення та декларація автора; з) автори усвідомлювали символіку і місце високого іконостасу у храмі вже по-новому як вівтарну перегородку, за якою знаходиться “метафізична дійсність”; е) звичайна авторська помилка виконана при перенесенні рисунку ікони з прорису-кальки.

У збірнику виокремлюється блок статей, присвячених характеристиці ряду ікон відомого дрогобицького маляра Стефана Поповича Медицького з іконостасу храму Св. Юра, створеного впродовж 1659 – 1669 рр. Так, мистецтвознавець Любов Тимків зі Львова подала докладний опис ікони “Ангели виводять Лота з Содому та Гомори” за такою схемою: а) історія біблійного сюжету; б) особливості зображення персонажів порівняно з відомими іконами; в) індивідуальні бачення художника; г) виокремлення семи окремих сюжетів за хронологічним принципом, які символізують “життя” та “смерть”; д) “богословсько-ерудоване керівництво”. Дослідниця також вдається до припущення, що на задньому плані ікони маляр Стефан мав задум зобразити місто Дрогобич. Однак ці версії потребують документальних підтверджень. Попри це Л. Тимків вдалося переконати читача в тому, що розглядувана ікона з іконостасу дрогобицької церкви Св. Юра є нетиповим прикладом українського сакрального мистецтва XVII ст. як за своєю іконографічною структурою, так і за трактуванням біблійного сюжету, і тому потребує більш змістовного предметного вивчення.

Друга львівська дослідниця Евеліана Білик здійснила спробу виявити мистецькі особливості пророчого ряду іконостасу дрогобицької церкви св. Юра на тлі інших західноукраїнських іконостасів XVII ст. Проте в мозаїці наведених описів різних іконостасів малопомітною є характеристика власне дрогобицького іконостасу. Авторка також дотримується думки про те, що при зображенні пророків іконописці переважно

ідеалізували типажі тогочасних єврейських міщан, намагаючись таким чином передати найблагородніші риси біблійних мужів. Однак вона одразу ж заперечує цю думку іншим висловлюванням про те, що силою фантазії малярі перетворюють зображення пророків у поетичні та символічні образи, які не відзначаються типовістю.

Логічним продовженням цієї тематики є дослідження дрогобичанки Лесі Летнянчин, присвячене визначенню загального образу апостола Фоми в церковному малярстві XVII – XVIII ст. дрогобичьких храмів св. Юра та Воздвиження. Проте стаття узагальнює в основному проблему зображення апостола в світовому та українському сакральному мистецтві, натомість подано тільки фрагментарні відомості про постать апостола на іконах дрогобичьких церков.

Також вивченню загального художнього образу цариці Олени, на прикладі ікон XVI – XVIII ст. дрогобичької церкви Воздвиження, присвячена розвідка Олени Бакович зі Львова. Дослідниця розглянула зображення в композиціях “Воздвиження Хреста Господнього” образу святої цариці Олени, яка є однією з домінуючих постатей, показавши еволюцію і зміни її зображень. Проте вона не обмежилася суто дрогобичькими іконами, а наводить для порівняння ікони із зображенням святої Олени з інших місцевостей Галичини, України і Білорусі. О. Бакович доходить цікавого узагальнення про те, що до нашого часу збереглося багато відомих ікон на яких автори не копіювали вже готові зразки, а вносили щось своє, висловлюючи таким чином власне бачення образу святої. Тільки в дрогобичькій церкві Воздвиження вона виокремлює сім композицій “Воздвиження”. Дрогобичькі майстри брали до уваги попередні здобутки і зображення на таких же іконах, ця група ікон з Дрогобича органічно пов’язана між собою. На прикладі образу Олени дослідниця зуміла простежити впливи інших локальних традицій на дрогобичьких малярів.

До сфери наукових досліджень мистецтвознавців потрапили не тільки ікони, але й цілий ряд інших автентичних церковних речей та графіті, які збереглися до нашого часу. Так, дві розвідки збірника пов’язані з вивченням вітварів дрогобичьких храмів Св. Юра та Воздвиження. Науково цінністю є досить змістовна та об’ємна стаття художниці Тетяни Думан зі Львова. Авторка розкриває спочатку термінологію вітваря в контексті історичного розвитку, а потім переходить до мистецтвознавчого аналізу дрогобичького кивоту. На підставі докладного аналізу богословської програми кивоту Т. Думан вдалося датувати пам’ятку останньою чвертю XVII ст. і атрибуувати її маляреві Іванові Середиському, та вважати цю унікальну пам’ятку належною до Риботицької школи. Ця пам’ятка є яскравим взірцем декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва та найранішим прикладом (що зберігся) церковного артефакту з теренів Галичини.

Іншими артефактами, які стали предметом вивчення, є три церковні хоругви початку XVIII ст., що походять із досліджуваних храмів та виявлені ще в 1980-х роках у дзвіниці дрогобичької церкви Св. Юра Л. Міляєвою. Роксолана Косів, яка спеціалізується на вивченні цього виду сакральних пам’яток, відносить згадані хоругви до поодиноких збережених творів, які мають тісний зв’язок з іконописом храмів, для яких вони призначалися. Дослідниця встановила, що твори наділені складною іконографією, а в окремих випадках є унікальними. За стилістичними ознаками малярства мистецтвознавець схильна вважати майстром хоругв Івана Медицького, який, ймовірно, саме у Дрогобичі розпочинав свою творчу кар’єру. Проте Р. Косів слушно зауважує, що запропонована версія, як і атрибуція інших творів цього майстра, вимагають ґрунтовніших студій.

Не оминули увагою дослідники й настінні написи на дрогобицьких храмах. Зокрема, Юлія Лаврись здійснила спробу відчитати та прокоментувати вирізьблені на зовнішніх стінах церкви св. Юра написи, які вона відносить до категорії епітафій, позаяк більшість із них подають інформацію про поховання. Хоча наведені написи є цікавими в інформативному аспекті, однак вони не опрацьовані відповідно до сучасних археографічних вимог та й самі коментарі досить загальні, а іноді й навіть суперечливі щодо наведення різних авторських домислів та гіпотез. На нашу думку, порушена тема потребує подальшого вивчення та більш фахового дослідження.

Підсумовуючи, зауважимо, що видання такого вузькотематичного наукового збірника дозволяє розкрити нові сюжети в унікальних мистецьких пам'ятках дрогобицьких храмів. Різноманітність збірника є свідченням того, що досі залишається актуальним потенціал проблем, який потребує комплексного вивчення із залученням не тільки іконографічних пам'яток, але й різнотипової писемної церковної документації.

Юрій СТЕЦИК

ІСТОРІЯ І ЖИТТЯ НАРОДУ В ВІЗІЇ ЄЖИ МАТЕРНІЦЬКОГО

XIX ст., відоме в літературі під назвою "століття історії", знаний польський історіограф Є. Матерніцький у своїй новій книзі "Історія і життя народу. Погляди та постаті польських істориків XIX і XX ст." цілком слушно називає "століттям народів"¹. Адже саме тоді тривало формування новочасних національних ідентичностей на європейському континенті, що прагнули легітимізувати власну історичну тяглість. Взаємопов'язаність цих явищ очевидна, оскільки історична наука активно підтримувала націєтворчі процеси, а вони, своєю чергою, стимулювали швидкий розвиток історіографії, історичної культури та свідомості суспільства. Особливу роль історія відігравала для народів тих країн (типовим прикладом у цьому випадку може бути Польща), які в минулому мали власну державу, а утративши її та потрапивши під окупацію, особливо опікувалися духовною суверенністю і прагнули повернути собі політичну незалежність. Прикметно, що саме адепти Клію посідали чільне місце в духовній еліті таких народів.

У рецензованій праці зібрано низку досліджень Є. Матерніцького, присвячених питанням суспільної функції історії та завданням, які ставили перед собою польські дослідники старовини в часи бездержав'я. Автор показує, яку роль у збереженні національної самосвідомості відіграла історія як наука після втрати Польщею незалежності. Аналізуючи погляди найбільш репрезентативних польських дослідників старовини кінця XVII – початку XX ст., що радше виступали в ролі речників народу, аніж шукачів історичної правди, Є. Матерніцький намагається висвітлити проблему розуміння ними зв'язків власної наукової творчості із життям суспільства та специфіки бачення своїх громадянських обов'язків. Він з'ясовує також, чи вбачали в цьому польські дослідники старовини загрозу реалізації пізнавальних завдань історії, чи, на їхню думку, можна було служити народу, не завдаючи шкоди історичній правді, здійснюючи дослідження та представляючи їхні висновки відповідно до прийнятих тоді наукових стандартів; що думали про підпорядкування історичної правди дидактичним потребам; як оцінювали

це доволі поширене на ґрунті історичної освіти молоді явище. Окрім того, на широкому тлі змалювання світових історіографічних новацій та наукових позицій і специфіки їх сприйняття польськими дослідниками Є. Матерніцький прагне з'ясувати роль історії у збереженні національної свідомості поляків.

Ця праця, що є взірцем застосування комплексного та багаторівневого методу історіографічного дослідження, буде цікавою і для вітчизняного читача, адже змальовує еволюцію суспільних завдань польської історичної науки в часи неволі, тобто в політичних умовах, через які пройшла й Україна.

Хронологічно студії Є. Матерніцького стосуються часів бездержавності Польщі – від першого її поділу у 1772 р. до здобуття незалежності у 1918 р. Проте для кращої ілюстрації динаміки змін історіографічних концепцій автор сягає останніх десятиліть незалежної Речі Посполитої, коли було закладено підвалини польської наукової історіографії та історичної дидактики. Монографія складається з двох частин: у першій автор зосереджується на головних течіях та провідних ідеях польської історіографії в часи пізнього Просвітництва та передромантизму (до 1830 р.), романтизму (1831 – 1864 рр.), позитивізму (1865 – 1899 рр.) й неоромантизму (1900 – 1918 рр.). Окремий розділ цієї частини присвячено дослідженню поглядів Йоахима Лелевеля, чий життя і творчість пов'язані з двома історіографічними епохами – передромантизмом та романтизмом. У другій частині Є. Матерніцький звертається до проблем інституціоналізації й професіоналізації польської історіографії кін. XIX – поч. XX ст. та реконструює у низці нарисів обставини життя і творчості двох видатних львівських істориків – Шимона Аскеназі та Адама Шеланговського.

Аналізуючи проблематику національної історичної думки після 1772 р., Є. Матерніцький зазначає, що в працях П.Т. Шибінського, Ф. Белінського, А. Поплавського, Ю. Скететуського, С. Сташиця, А. Нарушевича домінували питання державного устрою та доволі критично й навіть суворо оцінювалося політичне минуле країни. Автор вважає теорію А. Нарушевича про власну вину поляків у занепаді держави найбільш показовою для характеристики тогочасних історіографічних поглядів. Адже вона мала на меті сколихнути сумління нації, збільшити ряди реформаторів та, у висліді, сприяти зміцненню краю і відновленню незалежності. Це й стало основним напрямком роботи польських істориків, пов'язаних з реформаторських табором.

Істотне значення, з погляду національних та державних інтересів цього періоду, мала також полеміка польських науковців з істориками країн-окупантів, котрі намагалися легітимізувати захоплення земель Речі Посполитої. Одразу після першого її поділу у 1772 р. з'явилася низка таких дискусійних історичних розвідок, адресованих головню закордонним читачам, значне місце серед яких посідали праці Ф. Лойки. Саме завдяки польським полемістам інформація про це знаходила відгук у європейській громадській думці, а пропаганда Відня, Берліна та Петербурга, попри значні зусилля її репрезентантів, не мала очікуваного ефекту.

Характеризуючи історіографічну рефлексію, зумовлену втратою Польщею незалежності, Є. Матерніцький зазначає, що вона була досить поверховою та не мала особливої теоретичної цінності. Зауваги, декларації, звернення й відозви формулювалися безсистемно, зазвичай, з певного приводу, на маргінесі інших досліджень. Перехідним був період між 1795 – 1830 рр.: тоді продовжували співіснувати характерні для XVIII-го ст. погляди на суспільні функції історії, у яких робився наголос на пріоритетах держави та нових концепціях, згідно з якими в центр дослідницької уваги ставився народ та потреби національного виховання. Є. Матерніцький наголошує,

що для більшості авторів 70 – 90 рр. XVIII ст. історія мала бути школою управління "вільного народу" й виробляти продержавну громадську орієнтацію. Ця позиція, але вже в іншому статусі, не втрачає своєї актуальності й у XIX ст., оскільки тоді продовжують існувати такі сурогати польської державності, як Варшавське князівство, Польське королівство, і загалом живою залишається ідея відбудови Речі Посполитої. Проте в цей час на перший план виходить проблема підтримки та зміцнення національної свідомості поляків і народжується "національна парадигма", яка поволі витіснятиме "державну" парадигму.

Щодо питання, яке стосувалося окреслення завдань тогочасного історика, Є. Матерніцький зазначає: для поколінь поляків, що з'явилися після 1795 р., потреба служби своєму народу була безсумнівною. Прикметним є те, що багато дослідників не бачили жодних суперечностей у тому, що в цій максимі на паритетних засадах уживалися потреба з'ясування внутрішніх причин занепаду Польщі та піднесення державницьких заслуг поляків й особливостей їхнього національного характеру.

Є. Матерніцький пише, що опрацювання питань дослідницької майстерності та історичної правди, особливого значення яким надавав А. Нарушевич, у цей період відверто регресувало. Попри те, що залишалися історики, для яких ці проблеми і надалі мали вагу (Г. Колантай, Т. Чацький, Ю.С. Бандтке, Й. Лелевель), інтереси більшості дослідників старовини зосереджувалися головню на ефективності впливу на свідомість співгромадян. Тогочасна національна історія мала об'єднувати народ у якнайширшому розумінні, тобто, з урахуванням інтересів не лише шляхти, але й міщан та селян, зміцнюючи відчуття власної гідності, пробуджуючи надії на краще майбутнє. Задля цього допускалася й можливість "викривлення" історичної правди для пристосування її до потреб патріотичного виховання. Саме це спричинилося до зародження в часи конституційного Польського королівства апологетичної історичної літератури для молоді та народу. Її специфікою було особливе експонування емоційного начала (як, скажімо, в "Історичних наспівах" Ю. Немцевича), що брало верх над науковими фактами. Проте таке явище не було всезагальним, адже в офіційних підручниках з історії Польщі, в яких акцентувалося на громадсько-державному вихованні, не бракувало й критичних оцінок та зауваг щодо національної історії. Зрештою, як зазначає Є. Матерніцький, в обох випадках йшлося про реалізацію різних дидактичних принципів.

Зупиняється автор також і на завданнях, які ставили перед собою історики, що прагнули не лише пристосувати польське суспільство до життя в змінених умовах та навчити його користати з цих вимушено обмежених прав і свобод, але передусім намагалися зміцнити почуття національної солідарності та віри в краще майбутнє. Зрозуміло, що ці завдання вони виконували в міру своїх можливостей, бо переважно це були аматори, часом напівпрофесіонали, а не фахові історики. Коло професіоналів було досить вузьке: окрім Й. Лелевеля, на питаннях творчості якого Є. Матерніцький зупиняється особно, до його складу можна зарахувати Ю. Бандтке і, з певними застереженнями, Т. Чацького. Для інших дослідницька діяльність і написання історичних праць було не фахом, а радше потребою духу, своєрідним покликанням, способом служіння своєму народові.

Назагал, констатує автор, польські історики після 1795 р. змушені були обмежувати свої наукові амбіції суспільними потребами. Позбавлені опіки з боку власної держави, вони не могли досягнути дослідницького рівня сусідніх народів, наприклад німців, а через залучення на службу поневоленому народу вимушено менше уваги приділяли вдосконаленню наукової майстерності та впровадженню новочасних історіографічних

концепцій. Проте, стверджує автор, це не означає, що таких спроб не було, і свідченням цього є наукова діяльність Й. Лелевеля.

У розгляді питань, що стосуються давно і ґрунтовно досліджуваної творчості "батька" польської історіографії, Є. Матерніцький розставляє власні оригінальні акценти. Попередні опрацювання поглядів Й. Лелевеля на соціальну функцію історії мали доволі фрагментарний характер, що пояснюється передусім неоднозначністю його наукової позиції. Обстоюючи чистоту історичної правди й виступаючи за висвітлення негативних явищ у польській історії, він все ж досить толерантно ставився до того, що інші дослідники, керуючись національними інтересами, зосереджувались виключно на позитивних явищах минулого. Як вважає автор, Й. Лелевель не нехтував історичною правдою свідомо, хоча інколи, в адресованих широкому колу читачів публіцистичних текстах, трактував її доволі пластично, відповідно до актуальних виховних потреб. Головне його завдання як історика та патріота полягало у зміцненні національних почуттів поляків, переконанні їх у потребі продовжувати боротьбу за незалежність та ідеологічному обґрунтуванні ідеї демократичної Польщі.

Лелевелівська ідея заангажованості історії в життя народу декларувала ретельність історіографічних досліджень та повагу до історичної правди в тому вигляді, у якому вона відкрилась історикові. Проте в історично-дидактичних дослідженнях, публіцистиці, популярних нарисах він сам допускав певні маніпуляції, що полягали головню в експонуванні одних подій та постатей і витісненні на другий план інших заради більш вигідного представлення демократичних традицій народу та його права на незалежність.

Істотні зміни в розумінні польськими дослідниками старовини суспільної функції історії та її зв'язків з життям народу привніс період між повстаннями (1832 – 1863 рр.). Як зауважує Є. Матерніцький, усунення поляків від керівництва польськими провінціями, позбавлення їх можливості впливати на політичне життя призвело до того, що продержавне мислення, яке ще було актуальним у часи Варшавського князівства та Польського королівства, відійшло на задній план. Тепер історики зосереджувались передовсім на питаннях національної функції історіографії, наголошуючи на тому, що історія вітчизни повинна зміцнювати любов до краю, пробуджувати прив'язаність до народних традицій, а також мобілізувати народ до дій, спрямованих на здобуття незалежності. Після невдачі Листопадового повстання польська історична думка змінила орієнтацію настільки, що в ній почало домінувати апологетичне бачення минулого. Історики різних напрямків – і демократичного, і консервативного – сходилися на розумінні потреби збереження національної автентичності та свідомості поляків. Їхні погляди не збігалися лише щодо бачення шляхів здобуття державної незалежності. Демократично орієнтовані історики лелевелівської школи (Л. Яновський, Г. Шмідт, К. Шайноха), що постала у 1831 р. і задавала тон усій польській романтичній історіографії, схилились до пригадування минулих вольностей та демократичних традицій Речі Посполитої. Історики консервативного (антилелевелівського) напрямку, що мав небагато прихильників на польських землях (у Кракові – А.З. Гельцель, в Познані – Е. Рачинський), а більшого поширення набув на еміграції (пов'язані з готелем Ламбер К. Гоффман, К. Сенкевич, В. Калінка), ставилися до цього критично і найважливіше своє завдання вбачали в навчанні співвітчизників політичного мислення. У цьому, наголошує Є. Матерніцький, яскраво проступали певні просвітницькі риси, на кілька десятиліть випереджаючи розвинену згодом краківською школою концепцію використання історії з метою прищеплення населенню "політичного розуму".

Звертає увагу Є. Матерніцький і на таке властиве для історіографії цього періоду явище, як популяризація історії, аналізуючи змістове наповнення багатьох підручників та нарисів історії Польщі для молоді в опрацюванні Г. Каменського, К. Лібельта і Б. Трендовського. Не оминає автор також і праці з історії Польщі, написані представниками інших націй, як скажімо дослідження росіянина М. Павлішева.

Підсумовуючи, Є. Матерніцький пише, що характерне для періоду між повстаннями домінування в польській історіографії національних засад не сприяло розширенню пізнавальних горизонтів дослідників старовини. Відповідно до суспільних очікувань, практично всю їхню увагу було зосереджено довкола історії Польщі. Такі національні пріоритети не були випадковими, а зумовлювалися суспільно-політичними умовами – реальними загрозами національній ідентичності та сподіваннями на відродження держави. Є. Матерніцький зауважує, що в такому ідеологічному кліматі епохи по-іншому бути просто не могло й історики мусили виконувати соціальне замовлення, залишатись більшою мірою громадянами і речниками свого народу, аніж науковцями, що переймаються історичною правдою. Таке домінування національних завдань над пізнавальними не сприяло ані вдосконаленню наукової майстерності, ані відкриттю нових дослідницьких тем, ані методологічним нововведенням. Отже, констатує автор, окрім Й. Лелевеля, польська історіографія періоду між повстаннями залишалась у тилу історіографій інших країн.

Аналізуючи погляди польських істориків XIX ст., особливу увагу Є. Матерніцький приділив добі позитивізму (у контексті якої здійснив докладний огляд доробку представників краківської та варшавської історіографічних шкіл і львівського дослідницького осередку) та неоромантизму (акцентував на різноплановості тогочасної історіографічної думки, що жваво реагувала на зростання прагнень народу до незалежності на початку XX ст.)

Радикальні зміни не лише в житті польського народу, але й в історії польської історіографії відбулися в 60-тих роках XIX ст. Поразка Січневого повстання та політичні репресії, що розглядалися сучасниками як реальна загроза національному існуванню поляків у Польському королівстві, мали неабиякий вплив на свідомість поляків з інших країв. Першими проти згубного, на їхню думку, "liberum conspię" висловилися краківські консерватори, виступивши, натомість, за органічну працю для зміцнення духовних і матеріальних сил народу. Ідею органічної праці підтримали і в інших землях, скажімо, у Варшаві та Познані її також було визнано за найбільш ефективну в цих умовах методу оборони польскості. У всіх на устах була ідея об'єктивізму, повсюдно говорилося про наслідування історією методологічних стандартів природничих наук. З добою позитивізму пов'язували наївну віру у можливість відмежування історика від обставин життя, звільнення від суспільних впливів та переконання, що історик повинен служити правді і тільки правді.

Суть історіографічної революції під гаслами позитивізму полягала у відмові від романтичних поглядів на користь наукової позиції. Прихильників романтичних ідей, зокрема концепції Й. Лелевеля, доволі швидко витіснили речники нової "критичної" національної історіографії. Її радикальне крило представляла краківська школа; більш поміркована варшавська школа постала дещо пізніше і працювала в інших соціально-економічних і політичних умовах.

Переорієнтація поглядів на національне минуле не була єдиною ознакою перелому, який відбувся в польській історіографії. Він супроводжувався також методологічними та професійними трансформаціями. Наприкінці XIX ст. польська історіографія, головню

наслідуючи німецьку, вийшла на шлях інтенсивного розвитку. Особливо сприятливими для цього були умови в Галичині, де діяли Краківський та Львівський університети, Академія знань, Оссолінеум, різноманітні наукові товариства, архіви, видавалася періодика. Якщо до 1865 р. історією тут займалися аматори та напівпрофесіонали, то зі здобуттям автономії в Галичині зосередилась найбільша з-поміж усіх польських земель група фахових дослідників старовини.

Представники краківської школи (В. Калінка, Ю. Шуйський, М. Бобжинський та С. Смолька) піддавали ревізії погляди романтиків, зокрема Й. Лелевеля та його однодумців, не лише на історію Польщі, але також і на соціальну функцію історії. Ідея використання історії задля мобілізації народу для боротьби за незалежність наштовхнулася на однозначний осуд усіх представників краківської школи. На їхню думку, історія мала бути не спонукою до боротьби за незалежність, а пересторогою перед "нерозважливими та гарячковими" починаннями. Засадничим завданням історії вважалося прищеплення суспільству "політичного мислення", тобто навчання поляків політичної культури. Ішлося передусім про найкраще використання у цій царині національних та політичних свобод, прискорення цивілізаційного розвитку краю і зміцнення в такий спосіб духовних та матеріальних сил народу.

Краківські дослідники, услід за Цицероном, трактували історію як учительку життя, наставницю теперішнього моменту та передвісницю кращого майбутнього, підкреслюючи, утім, її національну вагу. Критичний аналіз минулого мав продукувати вказівки для польської політики. Звідси і переконання – сфальсифікована історія виступає вчителькою фіктивної політики, а правдива історія генерує правдиву картину, тобто таку, що відповідає актуальним національним та політичним інтересам.

Погляди істориків краківської школи на соціальну функцію історії, як уважає Є. Матерніцький, не були однастайними. Загалом ця проблематика завдала краківським історикам чимало клопоту, адже всі її представники декларували свій об'єктивізм. У теоретичних рефлексіях дослідників з Кракова на першому плані були питання наукової історії, дослідницькі засади та пізнавальні процедури. Проте, тісно пов'язуючи історію з політикою, краківські науковці не завжди хотіли це визнавати. Їм розходилося, пише Є. Матерніцький, на публічній думці про те, що створений ними образ історії Польщі не має нічого спільного з політикою, а є результатом найновіших наукових рефлексій. Трактуючи історію як школу політичного мислення, критично оцінюючи національну історію, переконуючи співвітчизників, що це поляки самі винні у усіх нещастях, які спіткали їх наприкінці XVIII ст., історики краківської школи виступали радше як громадяни, а не вчені. Безумовним є те, стверджує Є. Матерніцький, що вони справді мали добрі наміри, проте їхній патріотизм для багатьох сучасників і нащадків мав гіркий присмак. Тому не дивно, що згодом краківська школа пробуджувала більше негативних, аніж позитивних емоцій.

Ретельно досліджує Є. Матерніцький й умови виникнення варшавської історіографічної школи з її "оптимістичною" візією минулого Польщі. Занурюючись у життєписи та досліджуючи особливості наукової діяльності її творців – Т. Корзона, В. Смоленського та А. Рембовського, автор стверджує, що їхній "оптимізм" не мав нічого спільного з романтичним баченням історії Польщі. Рефлексії істориків варшавської школи з приводу соціальних функцій історії та її зв'язків з народом були ще скромнішими, ніж у краківських дослідників, пише Є. Матерніцький. Цією проблематикою більшою мірою цікавився Т. Корзон, менше уваги їй приділяли В. Смоленський та А. Рембовський. У своїх об'єктивістських постулатах варшавські дослідники були послідовнішими за

краківських, вважаючи, що позанаукові погляди заважають сягнути історичної правди. На практиці ж вони також трактували історію як учительку життя, однак у своїх теоретичних рефлексіях цієї максими, яку часто озвучували краківські історики, не лише не приймали, але й опонували їй. У цьому пункті практика, як це було властиво для польської історіографії доби позитивізму, констатує Є. Матерніцький, розходилась з теорією.

Особливу увагу у своїй праці автор приділяє питанням протистояння варшавської та краківської історіографічних шкіл, адже суворі оцінки останньої історії Речі Посполитої у XVII та XVIII ст. будила гострий спротив у багатьох середовищах. Проте лише варшавські історики, чия активна діяльність розпочалась у середині 80-х рр. XIX ст., виступили з відкритою і гострою критикою цих постулатів, використовуючи їх у боротьбі з пережитками соціальних стосунків, церковним домінуванням у суспільстві і вузькістю мислення привілейованих станів.

Що стосується львівських дослідників старовини, то в добу позитивізму їхнє розуміння суспільної функції історії та її зв'язків з народом також не було однотайним. Прихильників краківської школи у Львові було не так багато: не враховуючи В. Калінки, який проживав тут у 1880 – 1886 рр., їхні погляди частково розділяв О. Бальцер. Інші дослідники залишались у певній опозиції до краківського напрямку. Стосувалося це передовсім К. Ліске та Л. Кубалі, частково В. Кентжинського, Т. Войцеховського та Л. Фінкеля. Є. Матерніцький зауважує, що львів'яни рідко полемізували з краківськими істориками безпосередньо, а протиставлялись їм опосередковано, презентуючи інший, більш виважений, "тепліший" – у порівнянні з краківським – образ національного минулого.

Не було єдності у позиції львів'ян і щодо позиції представників варшавської школи. Львівські історики були переконаними "об'єктивістами", проте менш радикальними, аніж їхні варшавські колеги. Погляди варшавських істориків певною мірою поділяв К. Ліске. О. Бальцер, як зазначалося, співчував краківським історикам, але приймав тезу варшавських дослідників про внутрішнє відродження народу в останні десятиліття існування Речі Посполитої.

Значну увагу Є. Матерніцький приділяє з'ясуванню цікавого питання – чому львівські історики воліли не втручатися в наукові суперечки між краківськими та варшавськими дослідниками. По-перше, пише автор, ці дискусії мали політичний підтекст. По-друге, вагому роль відігравали небажання конфліктувати з керуючими в Галичині краківськими консерваторами та залежність наукової кар'єри львів'ян від краківських професорів. По-третє, свій вплив мало також і те, що частина львівської еліти була не місцевого походження і тому зберігала виваженість та обережність у трактуванні політичних питань. Не можна ігнорувати й проблем технічного характеру, що також пояснюють, чому львів'яни не були заангажовані до варшавської школи. Обидва ці середовища, зазначає Є. Матерніцький, у 1865 – 1900 рр., мало що знали одне про одного, адже контакти між ними були доволі обмеженими. Ситуація змінилася лише із заснуванням "Kwartalnika Historycznego", до співпраці з яким активно долучився Т. Корзон і започаткував налагодження наукового діалогу між цими осередками.

У Львові найбільш прихильно сприймали погляди Т. Войцеховського, оскільки він не заперечував можливості використання історії для політичного виховання суспільства, але водночас наголошував, що в цьому не можна вбачати основну мету історії. Так чи інакше, тут не приймали позиції краківських учених, згідно з якою історія має навчати співвітчизників політичного розуму. Львівські історики, подібно до варшавських,

вважали, що з погляду суспільного бачення підставою історії є можливість через об'єктивний показ минулого краще пізнати сучасність. Історію трактували не тільки як учительку політики, а й суспільного життя загалом.

Як і в краківському, у львівському осередку історіографічна практика часто розминалася з "об'єктивістськими" методологічними деклараціями. Історики доби позитивізму, наголошує Є. Матерніцький, не маніфестували своїх національних почуттів так відверто, як їхні попередники з епохи романтизму, але також були досить глибоко заангажовані в життя народу. Вони служили народові зовсім не так, як їхні попередники, але робили це не менш активно. Також прагнули впливати і впливали на національну та політичну свідомість співвітчизників. Це було властиво навіть для тих, хто визнавав крайній об'єктивізм. Відповідно до своїх політичних переконань вони на практиці вказували на актуальні проблеми національного життя, що не могло не позначатися на політичних поглядах поляків.

Якщо до кінця XIX ст. польська історіографія розвивалася головню під знаком позитивізму, то вже на зламі століть у ній почали переважати неоромантичні та модерністичні тенденції. Цей перехід, зазначає автор, відбувався поступово, з появою нового дослідницького покоління. Нові тенденції знаходили свій вияв у методологічних засадах (наприклад, реабілітації дослідницької інтуїції як засобу історичного пізнання). Ще більшою мірою це виражалося в поглядах на національне минуле, зокрема у зростанні критики ідей краківської школи та зміцненні "оптимістичних" тенденцій в апологетиці історії Польщі. Активно розвивався також і модерністичний напрямок, пов'язаний зі змінами методологічних підстав історіографії, спричинених динамічним розвитком суспільних наук і можливістю використання їх методів та надбань у дослідженнях минулого.

Порівнюючи погляди на суспільну функцію історії позитивістів і неоромантиків, Є. Матерніцький доходить висновку, що перші намагалися служити народу дискретно, завуальовано їх хвилювали наукові засади історичних досліджень, вони ставили правду та об'єктивність історика понад усе. Неоромантики ж, не відкидаючи цих засад, трактували їх не так категорично. Їх гаслом було: "Історія на службі життя". Знову відроджувалася ідея заангажованої у справи народу історії, проте погляди дослідників розходились у питаннях співвідношення її пізнавальних і соціальних завдань. Наукові завдання на перший план висували В. Собеський, С. Кентжинський, Ф. Буяк, С. Кутшеба; суспільні – Ю. Семенський та К. Моравський, дещо менше – С. Закшевський; компромісне становище займав Ш. Аскеназі.

Підсумовуючи, Є. Матерніцький пише, що польська історіографія 1900 – 1918 рр. значною мірою спричинилася до поглиблення в польському суспільстві патріотичних почуттів, зростання незалежницьких настроїв і зміцнення мотивації в боротьбі за відродження Польщі.

У другій частині праці Є. Матерніцького зібрано дослідження та історіографічні нариси, де предметом особливого зацікавлення стали процеси інституціоналізації та професіоналізації польської історіографії в XIX ст. Проте, як і в першій частині, центральною проблемою залишається з'ясування особливостей співіснування у тогочасній національній історичній науці ідеї "служби народу" та пізнавальних завдань науки.

Автор концентрує увагу на питанні тривалості домінування національної парадигми в працях польських істориків, а також на ступені цього домінування та поширення. Він виокремлює проблему узгодженості заангажованої в життя власного народу польської історії з прийнятими в Європі позитивістськими дослідницькими стандартами. Є. Матерніцький, зокрема, зауважує, що докладнішого розгляду вимагає

достатньо поширена серед дослідників думка про польських істориків як про громадян і патріотів, які, переймаючись проблемами життя народу та його минулого, часто нехтували питаннями історичної правди.

Для повнішого відтворення особливостей польської історичної науки XIX ст. автор ретельно змальовує зміни, яких зазнавала в цей час європейська історіографія, формуючись як фахова дисципліна. Окрім того, на сторінках цієї розвідки бачимо й скрупульозний семантичний аналіз таких термінів, як "інституалізація" і "професіоналізація" історіографії, та специфіку їхнього зв'язку з поняттями "дослідницька майстерність", "професійний", "фаховий".

Висвітлюючи особливості перебігу процесу інституціоналізації польської історичної науки, демаркаційною лінією її початку автор визначає середину 60-тих років XIX ст. Саме тоді у цій галузі знань розпочалася фахова революція. Її перебіг пов'язують з діяльністю Ю. Плебанського, що в 1861 р. розпочав викладацьку діяльність у Варшаві, та Ю. Шуйського і В. Закшевського, які розпочали працювати у Ягеллонському університеті з 1869 р. та 1871 р. відповідно. У Львові ці процеси пов'язуються з діяльністю К. Ліске, чия наукова кар'єра стартувала в столиці Галичини у 1869 р. Усі вони навчалися в німецьких університетах і звідти перенесли на польський ґрунт нові дослідницькі традиції. Аргументуючи цю тезу, Є. Матерніцький наводить дані про те, де саме здобували освіту провідні дослідники старовини з Кракова та Львова протягом 1865 – 1900 рр., студіюючи в провідних університетах різних європейських країн. Дещо обмежені можливості в пересуванні Європою мали лише варшавські історики, що змушувало їх обмежуватись російськими університетами.

Автор зазначає, що процес інституціоналізації польської історіографії був тривалим, неоднорідним і протягся у часі аж до кінця століття, рухаючись у парі з розбудовою наукової інфраструктури. Саме тому значне місце в дослідженні Є. Матерніцького займають питання про обставини розвитку національної історичної науки під владою Австрії, Пруссії та Росії. Величезне значення для її поступу мало отримання Галичиною автономії, адже сприяло відкриттю нових наукових установ, запровадженню фахової історичної періодики й швидкому поширенню європейських історіографічних стандартів позитивістського зразка. Показовим у цьому контексті є наведення автором даних про чисельне співвідношення дослідників старовини, поділених автором на групи професіоналів, напівпрофесіоналів та аматорів, у Кракові, Львові, Варшаві та Познані наприкінці XIX ст.

На особливу увагу заслуговують розділи цієї частини книги, присвячені вивченню життя та діяльності львівських істориків Ш. Аскеназі та А. Шеланговського, яких Є. Матерніцький називає найвидатнішими польськими неоромантиками початку XX ст.

У розвідці "Історик та історія" автор презентує легендарну постать польської історіографії Шимона Аскеназі – дослідника, видатного університетського дидактика, талановитого письменника та патріота. Непересічною особистістю, зауважує Є. Матерніцький, його вважали і сучасники, хоча тоді й не обходило без натяків на його походження. Вивчаючи життєпис та творчий доробок свого героя, автор намагається з'ясувати, яким той був істориком, які мав погляди на минуле Польщі, яких методологічних принципів дотримувався, в яких умовах викристалізовувалася його письменницька майстерність.

Особно автор зупиняється на з'ясуванні мотивів діяльності Ш. Аскеназі та проблемах кризи наукової творчості вченого, вбачаючи причини останньої в металевих особливостях. Так, на думку Є. Матерніцького, місію історика Ш. Аскеназі головно пов'язував

з публічною діяльністю, покликаною пробуджувати політичну активність суспільства та мобілізувати його до боротьби за незалежність. Саме цьому підпорядковувалася вся його наукова та дидактична діяльність до 1914 р. Але те, що було великою силою Ш. Аскеназі, з часом перетворилось на найбільшу слабкість, адже зі здобуттям Польщею незалежності вся його попередня діяльність втратила мотиваційне підґрунтя. І на зміну піднесенню прийшло відчуття власної непотрібності. Це збіглося в часі й з особистою драмою – після переїзду до Варшави Ш. Аскеназі так і не зміг отримати посади в університеті і припинив викладацьку діяльність.

Постаті іншого львівського історика – Адама Шеланговського, визначної творчої особистості польської історіографії початку ХХ ст. – також присвячено декілька нарисів у цій монографії. У першому з них Є. Матерніцький розкриває науковий образ знаного вченого. Перед нами постає, з одного боку, фаховий історик з ґрунтовною економічною підготовкою, ерудований, з широким колом наукових зацікавлень та особливим інтересом до соціології. З іншого – учений, що понад тридцять років викладав у Львівському університеті, проте, через певні риси характеру, які утруднювали його спілкування з оточенням, так і не був ані прийнятий, ані визнаний сучасниками.

На особливу увагу заслуговує огляд Є. Матерніцьким творчого доробку А. Шеланговського, оцінки його новаторських ідей та внеску в польську історіографічну науку. Досліджуючи наукову творчість ученого, автор особливо акцентує на питаннях формування його методологічних поглядів. Окремо Є. Матерніцький зосереджується на взаємодії історії та соціології на підставі праці А. Шеланговського "Про соціологічне розуміння історії". Це дослідження було опубліковане у 1898 р., проте досі в історіографічній літературі не аналізувалося.

Є. Матерніцький зазначає, що завдяки цій праці А. Шеланговський влився в широку течію модерністичних розробок, започаткованих у Польщі на зламі століть середнім та молодшим поколіннями істориків. Він, щоправда, запрезентував себе як "обережний", далекий від радикалізму модерніст, що наголошував на потребі підсилення зв'язків соціології та історії, зважаючи на відмінності їх методологічних орієнтацій. А. Шеланговський дистанціювався від індивідуалістичного історизму, експонуючи дослідження суспільних процесів на тлі широкого розуміння культури.

У контексті з'ясування проблеми, що стосувалася написання парасинтези польської історії, потреба в якій гостро постала у міжвоєнне двадцятиліття, Є. Матерніцький докладно аналізує працю А. Шеланговського "Історія Польщі в нарисі" (1921 р.) та простежує еволюцію поглядів історика на цей предмет. Автор вважає, що саме А. Шеланговський, як ніхто інший з-поміж польських істориків, був найкраще підготовлений і близький до написання такого комплексного дослідження. Ґрунтовно вивчаючи джерела, він займався усіма періодами національної історії, охоплюючи політичну, соціально-економічну, державно-правничу та культурну історії, розглядав їх у широкому контексті європейського минулого. На користь цього твердження свідчить і те, що А. Шеланговський не був, так би мовити, чистим аналітиком, а проявляв себе як історіософ та мав значний доробок у галузі загальних опрацювань як автор підручників з всесвітньої історії. Питання про те, чому він ніколи не написав наукової синтези національної історії, Є. Матерніцький залишає відкритим.

* * *

Підсумовуючи, зазначимо, що цією працею польська історіографія збагатилася важливим історіографічним дослідженням. Автор – сучасний історик Є. Матерніцький,

видатний теоретик та методолог історичної науки, дослідник національної історіографії XIX – XX ст., методологічних підстав історії історіографії, теорії історичної культури та дидактики. Він керівник низки масштабних міжнародних дослідницьких проєктів, зокрема: “Польське історіографічне середовище 1918 – 1939”, “Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX і XX ст.”, “Історія – ментальність – ідентичність. Місце і роль історії та істориків в житті польського та українського народу”. У його науковому доробку понад півтисячі праць, серед яких – два десятки монографій. “Варшавське історіографічне середовище” (1970 р.), “Дидактика історії в Польщі 1773 – 1918” (1974 р.), “Польська історіографія 1900 – 1918” (1982 р.), “Історія та історична культура (1990 р.), “Історія як діалог” (1996 р.) – ось назви лише декількох книг Є. Матерніцького, що стали класикою жанру й увійшли до золотого історіографічного фонду.

У представленому дослідженні Є. Матерніцькому вдалося проникнути в глибинну суть взаємин історіографії та життя народу на тлі складних національно-політичних процесів епохи. Попри те, що окреслені питання доволі активно розроблялись у польській історіографії, до цього часу вони не були предметом систематичних історичних досліджень. Саме тому піонерська роль цієї праці полягає не просто в реконструкції завдань і функцій історії в житті польського народу після втрати незалежності та встановленні ролі історіографії й істориків у національних зрушеннях XIX – XX ст., а в комплексності, синтетичності опрацювання окреслених проблем, завдяки чому вони набули особливо виразних рис.

¹ Maternicki J. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w. – Wydawnictwo uniwersytetu Rzeszowskiego. – Rzeszów, 2009. – 490 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БІЛА Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ВОЙТОВИЧ Леонтій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка.

ГАЛИК Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ГАЛІВ Микола – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ГЛАДКИЙ Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ГОЛИК Роман – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

ГЛАДКИЙ Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка.

ГОРІН Сергій – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії НУ "Києво-могилянська академія".

ГРИЦЕНКО Галина – викладач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ГЛІВА Анджей – доктор історії, науковий співробітник Регіонального центру охорони, досліджень і документації історичних пам'яток, м. Жешув, Республіка Польща.

ГЛІВА Малгожата – магістр історії, науковий працівник жешувського відділу Інституту Народної Пам'яті, Республіка Польща.

ГМІТЕРЕК Генрик – доктор габілітований, професор, декан Гуманістичного відділу Університету Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні (Республіка Польща), *doctor honoris causa* Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ДОВБИЩЕНКО Михайло – доктор історичних наук, провідний науковий спеціаліст Центру українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ДОВГОПОЛОВА Людмила – інженер, краєзнавець, живе у м. Києві.

ЗНАК Зоряна – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ІЛЬНИЦЬКИЙ Василь – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

КАГАМЛИК Світлана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

КІСІЛЬ Володимир – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

КОМАРНИЦЬКИЙ Ярослав – кандидат історичних наук, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

КОНСТАНТИНОВА Вікторія – докторант Запорізького національного університету, доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

КРІЛЬ Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету ім. І. Франка, професор кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ЛАЗОРАК Богдан – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ЛАЗУРКО Лідія – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ЛИСЕЙКО Ярослав – аспірант кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету “Львівська політехніка”.

ЛИЛЬО Орест – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової і новітньої історії України Українського Католицького Університету, м. Львів.

ЛОЗИНСЬКА Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ЛОСЬ Валентина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту рукопису Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України.

ЛЯСКА Віталій – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка.

МЕДВІДЬ Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

МИСЬКА Роман – кандидат історичних наук, провідний спеціаліст науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

МЕНЬКО Василь – викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ПАШИН Сергій – доктор історичних наук, професор Тюменського державного університету, Російська федерація.

ПЕТРЕЧКО Олег – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ПЕРЕРВА Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.

ПОПП Руслана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

САВЧУК Інна – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

СЕНЕТА Марія – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

СЕНЬКІВ Михайло – доктор історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

СЕРЯКОВ Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

СІДОРОВСЬКА Агнешка – доктор історії, викладач Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Республіка Польща.

СКОЧИЛАС Ігор – доктор історичних наук, декан гуманітарного факультету Українського католицького університету, м. Львів.

СМУТОК Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

СМУТОК Леся – кандидат історичних наук, викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

СТЕЦИК Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ТЕЛЬВАК Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ТЕЛЬВАК Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ТИМІШ Лідія – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка.

ТИМОШЕНКО Леонід – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ТИМОШЕНКО Марта – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

ЦЬВЕНЬК Генрик – доктор габалітований, професор Академії Яна Длugoша в Ченстохові, Республіка Польща.

ШИШАК Володимир – науковий співробітник Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК**

Випуск XIV – XV

Головний редактор – **Леонід Тимошенко**
Літературне редагування – **Орест Пілько, Петро Мацьків**

Переклад англомовних текстів – **Тетяна Лазорак**

Технічний секретар видання:
Богдан Лазорак

Технічний редактор – **Оксана Ладанай**

Адреса редакційної колегії:
Історичний факультет, кафедра давньої історії України
та спеціальних історичних дисциплін

вул. Лесі Українки, 46,
82100 Дрогобич, Львівської обл.
тел.: (03244) 3-81-44,
факс (03244) 3-83-76.
e-mail: cliotima@mail.ru

Підписано до друку 19.05.2011. Формат 70х100/16
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 52,50 . Наклад 300. Зам № 522.

Видавництво

вул. Бориславська, 8, Дрогобич, 82100
тел. (03-244) 2-90-60, 3-87-32,
kolo@isp-lviv.net.net